DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

MURAT BARDAKÇI

ENVER

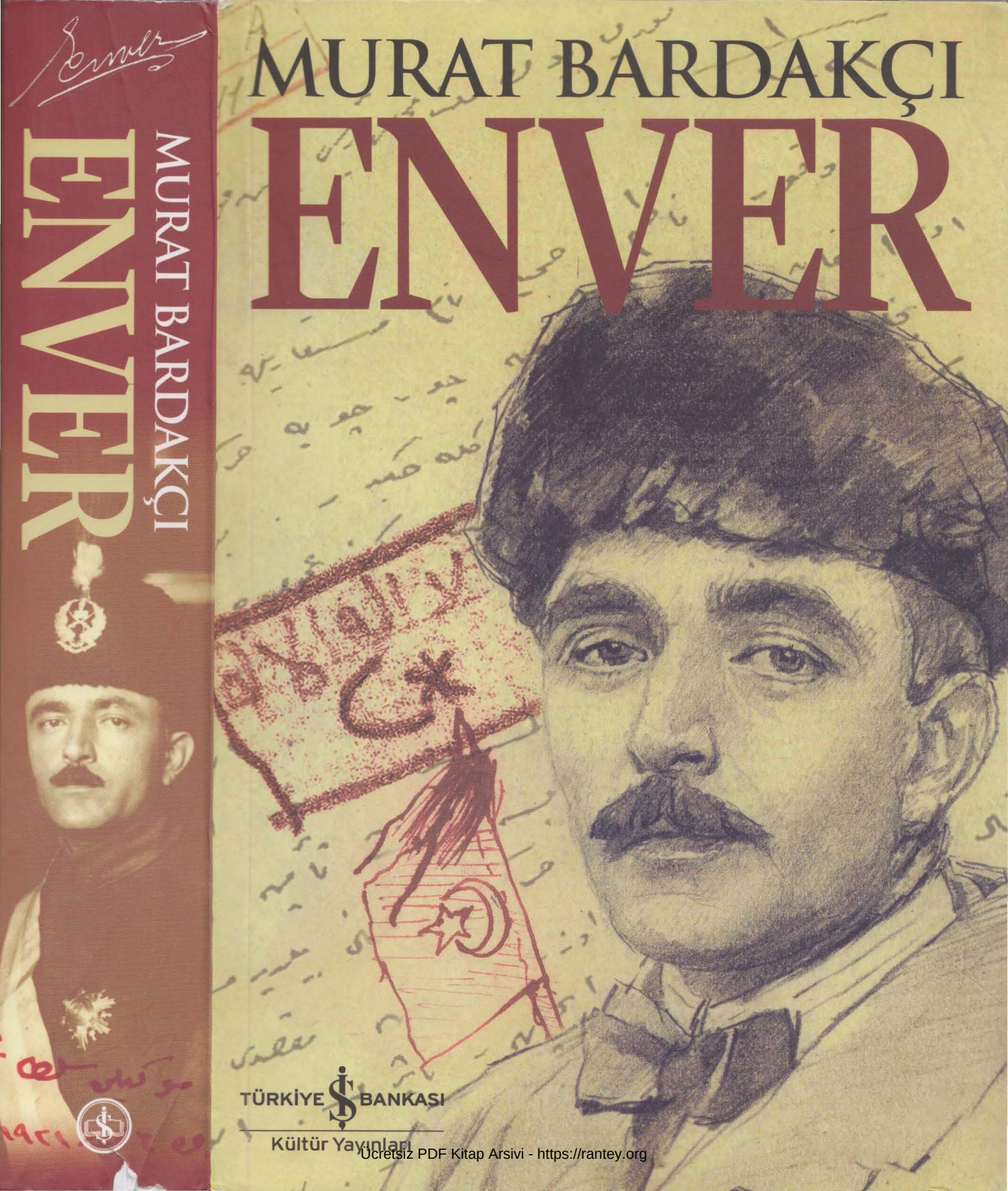

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Genel Yayın: 3422

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ENVER

MURAT BARDAKÇI

© MURAT BARDAKÇI
© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2015
Sertifika No: 29619

Kapak ve kitap tasarımı:
UFUK TOSUNOĞLU

1. Basım: Kasım 2015, İstanbul

ISBN: 978-605-332-603-8 (CİLTLİ)
ISBN: 978-605-332-604-5 (KARTON KAPAKLI)

Baskı:
YAYLACIK MATBAACILIK
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No:12/197-203
Topkapı İstanbul
Tel: (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Kapaktaki karakalem Enver Paşa portresini Rus ressam Perikl Spiridonovic Ksidias (1872-1942) 16 Eylül 1920'de Moskova'da yapmıştır ve bugün Paşa'nın torunu Arzu Enver Eroğan'dadır. Yine ön kapakta Enver Paşa'nın 1922'de çizdiği "Turan İslâm Ordusu" (üstte) ve "Emîr-i Leşker-i İslâm" (altta) bayrakları vardır. Paşa'nın arka kapağın solundaki fotoğrafı Dünya Savaşı senelerinde İstanbul'da, sağdaki çapanlı resmi de Buhara'da 29 Ekim 1921'de çekilmiştir. Sırtta, Enver Paşa'nın Afgan Emîri Amanullah Han'ın gönderdiği Serdâr-ı Âli nişanı ve üniforması ile 6 Temmuz 1921'de çektirdiği fotoğrafı, sırtın üst tarafında da, Paşa'nın lâtin harfleriyle imzası yeralmaktadır.

© Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekanik veya elektronik metodlarla veya ileride icat edilecek sistemlerle hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez, yeniden satış amacıyla fotokopi de dahil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar veya kitapta yeralan belgelerle fotoğrafların bilimsel-akademik yayınlarda kullanılması, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

© All rights reserved. No part of this publication may be transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system now known or to be invented, without permission in writing from the writer, except by a reviewer who wishes to quote brief passages for inclusion in a magazine, newspaper, or broadcast or academic publication.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.kultur.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Murat Bardakçı

Enver

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayşegül'e

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Önsöz
9

1.
Torpidodaki
kara gözlüklü yolcu
35

2.
Sobanın etrafında
doğan başkaldırı
49

3.
Kan, yenilgi,
hayaller ve aşk
101

4.
Kremlin'in
kızıllaşan çanları
161

5.
Turan mı,
İslâm mı?
291

6.
Kanuni'nin kılıcıyla
odun yarmak
377

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Belgeler
403

Notlar
567

Kronoloji
641

Bibliyografya
645

Şecereler
655

Ressam Enver'in
karakalem çizimleri
657

Enver Paşa
albümü
689

İndeks
753

Teşekkür
783

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Enver Paşa'nın hayatı, başdöndürücü bir maceradır. Aşk, savaş, kan, gözyaşı, hırs, intikam ve birbirine zıt daha dünya kadar kavram ile dolu, üstelik sadece 41 seneye sığmış ama mağlûbiyetle neticelenmiş bir macera...

Maceranın ayrıntılarına girmeden söyleyeyim: Enver Paşa'nın çoğu burada ilk defa yayınlanan özel evrakına ve birinci derece kaynaklara dayanan bu kitap bir Enver Paşa biyografisi değil, Enver'in 1918'in 1 Kasım gecesi Türkiye'yi terketmesi ile başlayan ve hayatını 1922'nin 4 Ağustos'unda Orta Asya'nın ücra bir tepesinde noktalamasına kadar devam eden gurbetinin hikâyesidir. Macerayı anlatırken önemli noktalarda Enver Paşa'nın yazdıklarından istifade edilmekte ve Paşa kitabın birçok yerinde o günlerde yaptıklarını ve yaşadıklarını iç dünyasını da yansıtarak bizzat anlatmaktadır.

Enver Paşa'nın sürgün senelerinin bilgi vermesi bakımından en önemli ve belki de tek kaynağı, hanımı Naciye Sultan'a Avrupa'dan, Moskova'dan ve Orta Asya'dan hemen her gün yazdığı, faaliyetlerini ayrıntıları ile anlattığı, hissiyatını ifade ettiği ve tamamı yüzlerce sayfa tutan mektuplarıdır.

Şimdiye kadar yayınlanmamış olan bu mektupları *Enver*'in hacmi iki katına çıkacağı için buraya dahil etmedim; tam metinlerini önümüzdeki günlerde *"Naciyem, rûhum, efendim!"* isimli ayrı bir kitap halinde neşredeceğim.

*

Kitabın ilk üç bölümünde, Enver Paşa'nın hayat macerasının doğumundan 1918'in 1 Kasım gecesi Türkiye'den ayrılmasına kadar olan kısmını, yalnızca önemli noktalara dikkat çekerek ve çoğu daha önce yayınlanmamış bazı belgeleri naklederek kısa şekilde anlattım; daha sonra asıl konuyu, yani Paşa'nın Almanya, Rusya ve Orta Asya sürgünü ve nihayet ölümü ile noktalanan Orta Asya macerasını ele aldım.

Paşa'nın hayatının 1918 öncesini teferruatlı şekilde yazmama zaten gerek yoktu; zira o dönem o günleri bizzat yaşamış olan Şevket Süreyya Aydemir'in benzerinin ortaya konması artık çok zor, hattâ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

imkânsız gibi olan *"Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa"* isimli üç cildlik büyük eserinde ayrıntılarıyla anlatılmıştı.

Yayınlayacağım *"Naciyem, rûhum, efendim!"*, Enver Paşa'nın şimdiye kadar bilinmeyen, eksik kalan yahut yanlış bilinen gurbet macerasının ve aynı zamanda kitabın bizzat Enver tarafından tamamlanması gibi mütalâa edilebilir...

*

Enver Paşa hakkında gerek Türkiye'de, gerek Türkiye dışında şimdiye kadar çok sayıda kitap yazıldı, hayli araştırma yayınlandı ve bizde özellikle son senelerde Enver Paşa'yı konu alan yayın sayısında eski yıllara göre büyük artış oldu.

Paşa'yı konu alan kitaplar arasında belgelere dayanılarak hazırlanmış ve kaynak mahiyetinde olanlar, künyelerini bibliyografyada da verdiğim beş adet eserden ibarettir:

1. Şevket Süreyya Aydemir'in dönemi Enver'in biyografisi ile beraber anlattığı ve ana kaynak olma özelliğini hâlâ muhafaza eden *"Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa"*sı,

2. Masayuki Yamauchi'nin Türk Tarih Kurumu'nda bulunan Enver Paşa ve İttihad Terakki'ye ait evrakın bazılarını yayınladığı *"Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa"*sı,

3. Kâzım Karabekir'in Enver Paşa'ya ait evrak ile Ankara'nın yine bu konudaki resmî ve gayrıresmî yazışmalarından meydana gelen *"İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkânı"* isimli eseri,

4. Arı İnan'ın Enver Paşa'nın çoğu 1910'lu senelerde başta Naciye Sultan olmak üzere diğer yakınlarına gönderdiği ve kendisine gönderilen mektuplardan meydana gelen *"Enver Paşa'nın Özel Mektupları"* isimli metin neşri,

5. Ali Bademci'nin Basmacı hareketini ve Enver'in Buhara'ya gidişinden sonraki faaliyetlerini belgeleri ile anlattığı *"Türkistan Millî İstiklâl Hareketi, Korbaşılar ve Enver Paşa"*sı.

Enver'de bu eserler ile yine Enver Paşa hakkında yayınlanmış belgelere dayalı akademik çalışmalardan da yararlandım ama kitabın temelini Enver Paşa'nın ailesinde bulunan ve şimdiye kadar yayınlanmamış olan evrak teşkil etti.

*

Enver Paşa'nın Makedonya Dağları'nda başlayan ve yine dağlarda ama bu defa çok uzak bir iklimin dağlarında, Pamir'in eteklerindeki Âbıderyâ köyünde kurşun ile noktalanan ve son perdesi Çegan Tepesi'nde inen macerasının neticesi, sözü hiç dolandırmadan söylemek gerekirse, tam bir [illegible]

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Enver Paşa yenildi, hem de ağır, çok ağır bir yenilgiye uğradı, tarihe galip değil, mağlûp olarak geçti; hayalleri ve yapmak istedikleri *macera, mücadele, savaş, oyun, kumar* yahut başka ne şekilde isimlendirilirse isimlendirilsin, hepsini kaybetti!

Henüz 27 yaşında iken yani 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilânı sırasında mükemmel ve herkese nasip olamayacak parlak bir başlangıç yapmış, *Hürriyet Kahramanı* diye tanınmış, duvarlar resimleri ile donatılmış, adına marşlar bestelenmiş; genç kızların ruyası, genç subayların da meslek ve başarı modeli olmuştu...

Medhedilmeyi aslında gayet seviyordu ama, böylesine mükemmel başlayan kariyeri, bu başlangıçtan sadece 14 sene sonra hayatı ile beraber noktalandı ve Enver Paşa, sarp dağların ismi haritalarda bile yeralmayan bir tepesinde, mağlûp olmuş vaziyette tarihe intikal etti.

Enver'in mağlûbiyetini sadece onun yenilgisi olarak mütalâa etmek, mağlûbiyetten sonraki senelerdeki faaliyetlerini Dünya Savaşı'nın Enver ile beraber mağlûbu olan İttihad ve Terakki'nin ayakta kalma çabalarından ve bir türlü bitmek bilmeyen iktidar mücadelelerinden ayrı görmek, noksan bir değerlendirme olur.

Zira, Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra gittiği Kafkasya'da, ardından da Avrupa'da ve Rusya'da giriştiği bütün faaliyetlerini yanına eski İttihadçı arkadaşlarını alarak yaptı. Dünya Savaşı'nda uğranan yenilgiye rağmen mücadeleye devam kararında olan İttihadçılar'ın sürgündeki liderliğini o grubun en güçlü askerî kişiliğinin, yani Enver'in üstenmesi de zaten normaldi.

İttihadçılar gerçi zamanla *Talâtçılar* ve *Enverciler* diye ikiye ayrıldılar, hattâ bu iki grup arasında önemli anlaşmazlıklar da yaşandı ama Enver sürgününün ilk zamanlarındaki faaliyetlerinde ve İttihad ve Terakki'yi yeniden canlandırma çabalarında eski arkadaşları ile beraber olmak, çizdiği yeni yolda İttihadçı kadro ile birlikte yürümek istemişti.

Hayatının son faslını teşkil eden Orta Asya macerasında bu faaliyetlerini benimsemeyen eski kader arkadaşlarından bazıları artık yanında değildi ama beraberinde yine de bazı eski İttihadçılar mevcuttu ve Avrupa ile Orta Asya macerasının hüsrana uğraması, Enver ile beraber İttihad ve Terakki'nin de askerî ve siyasî yenilgisi, nihayet kaderi oldu.

Bu yenilgi İttihad ve Terakki'nin sondan bir önceki mağlûbiyeti idi ve son mağlûbiyet Cumhuriyet'in ilânının ardından İstiklâl Mahkemeleri'nin kurdurduğu idam sehpaları ile gelecekti...

*

İttihadçılar en ufak muhalefete bile izin vermeyen ve sadece muhaliflere değil, potansiyel muhalif olarak gördüğü herkese uzak sürgünleri tattıran koyu bir istibdada son vermek, memleketi tam bir özgürlüğe kavuşturmak için yola çıkmışlardı. Türkiye, istib-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dadın 1908'de sona ermesinin ardından yaşadığı Balkan Bozgunu'na ve bir-iki kesintiye rağmen bir müddet tarihinin belki de en sınırsız, hattâ en çılgın özgürlük havasını teneffüs etti.

Bu özgürlük, 1913'e kadar devam etti. Enver'in o senenin 23 Ocak'ında arkadaşları ile beraber Bâbıâlî'yi basıp hükümeti istifa ettirmesinin ve hemen o gün sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın da dört buçuk ay sonra, 11 Haziran'da katledilmesinin ardından Türkiye'ye bir başka istibdat geldi: İttihad ve Terakki iktidarı tamamen elde etti ama İttihadçılar da gittikçe şiddetlenen muhalefet karşısında önceden vermiş oldukları büyük sözlere ve ettikleri parlak vaadlere rağmen istibdat yoluna girdiler. Peşpeşe sürgünler yapıldı, meselâ siyasî muhalifler Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden hemen sonra adî suçlularla beraber bir vapura doldurulup Sinop'a gönderildiler, ardından Anadolu'da şehir şehir dolaştırıldılar, basına sıkı bir sansür uygulandı, hattâ halk Sarıkamış'taki büyük bozgunu bile öğrenemedi ve onbinlerce can kaybından ancak seneler sonra haberdar olunabildi.

Bu yeni istibdat ile Sultan Hamid'in istibdadı arasında önemli bir fark vardı: Abdülhamid döneminin muhalifleri sadece sürgüne gönderilir; can kaybı, idam yahut siyasî cinayet pek bilinmezdi ama İttihad ve Terakki zamanında muhalifler, özellikle de muhalif gazeteciler artık ardarda katlediliyor, üstelik cinayetlerin failleri de hep meçhul kalıyordu!

Derken dünya savaşı seneleri geldi ve uğranan yenilgi İttihad ve Terakki iktidarının da sonu oldu. Önde gelen liderler 1 Kasım 1918 gecesi memleketi terkettiler ve gidenlerden bazıları Ermeni yahut Rus kurşunları ile can verdiler. Kalanların bir kısmı İngilizler tarafından savaş suçlusu olarak Malta'ya sürüldü, önde gelen bazı İttihadçı'nın hayatı da sonraki senelerde İstiklâl Mahkemeleri'nin kararları ile darağaçlarında noktalandı.

Süleyman Nazif "*Enver Paşa, Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey'i öldürdü*" derken bunu, yani hürriyet kahramanının birkaç sene içerisinde memleketin en güçlü ama en korkulan ismi haline gelmesini; Şair Eşref de "*Devr-i istibdatta söz söylemek memnû idi / Ağlatırdı ağzını açsan hükümet ânânı / Devr-i hürriyetteyiz, sanma değişti kaide / Söyletirler evvelâ sonra s....ler ânânı*" dörtlüğü ile İttihad ve Terakki'nin muhaliflere muamelesini kastediyordu.

*

İttihadçılar'ın uğradığı başarısızlığın Türkiye'ye sadece zarar verdiğini, kayıptan başka bir şey getirmediğini düşünmek hatâdır.

Hayallerinin hiçbirini gerçi hakikat haline getiremediler ama o senelerde artık çoktan unutulmaş olan önemli bir kavramı, *kendine*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

güvenmeyi memlekete hatırlatıp tekrar öğrettiler.

İttihad ve Terakki'nin işbaşında bulunduğu dönemin gençlerinden olan Şevket Süreyya Aydemir, bu kendine güven konusunu mükemmel şekilde anlatır ve *"İttihad ve Terakki liderlerine bizim neslimiz hem borçlu, hem de kırgındır. Borcumuz en bayağı şekilde çürümüş, hantal, çağdışı ve her türlü haysiyetten yoksun bir istibdat idaresini cesur bir hamleyle çökertmelerinden ve genç nesle bir benlik gururu, bir gelecek ümidi aşılamalarından gelir. Kızgınlığımız ise, uyandırdıkları bu ümit için, bizim neslimize verdiği hayal kırıklığındandır"* diye yazar.[1]

Sarıkamış bozgunu sırasında 3. Ordu Kumandanı olan ve kendisi de bozgundan hemen sonra tifüsten can veren Hafız Hakkı Paşa'nın bozgunun ardından söylediği bir söz, İttihad ve Terakki'nin bütün macerasının özeti gibidir:

"Şereften başka herşey mahvoldu!".[2]

*

Enver Paşa mücadelesinde mağlûp olmayıp da galip gelse idi, Türkiye'de bugün Mustafa Kemal'in ismi yahut *Kemalizm* kavramı değil, Şark milletlerine mahsus yüceltme merakı ile her an ve her yerde *İsmail Enver* ile *Enverizm* sözleri işitilecek; okullarda, kışlalarda ve resmî dairelerde Enver'in fotoğrafları ile büstleri yeralacak, meydanlarda onun heykelleri olacaktı.

Yenilgi, her kumandanın kaderinde yazılıdır; kariyerin bir tarafında galibiyet, diğer tarafında da mağlûbiyet ihtimali bulunur. Ve, unutmayalım: Zaferler ne kadar bizim ise, mağlubiyetler de aynı şekilde bizimdir ve o mağlûbiyete sebebiyet veren hatâların tekrar edilmemesi için bilinmeleri, hatırlanmaları şarttır.

Enver'in *başkumandan vekili* olduğu ve Türkiye'nin de onun mutlak hâkimiyetinin ilhamı ile *Enverland* diye isimlendirildiği günlerde ordunun uğradığı bütün mağlûbiyetlerin geçmişi daha öncelere, 93 Harbi'ne, yani 1877-78 Rus Savaşı'na, Rus ordusunun Yeşilköy'e kadar gelmesine uzanır. Rus Savaşı'ndaki mağlûbiyetimizi Rumeli'nin neredeyse tamamının elimizden gitmesi ile neticelenen Balkan Harbi ve Balkan Harbi'nin ardından girdiğimiz Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, 1914 kışında yaşadığımız Sarıkamış felâketi takip etti.

Osmanlı Ordusu mağlûp olduğu Dünya Harbi'nde iki önemli başarı elde etmeye muvaffak oldu: Çanakkale ve Kuttulâmâre... Ordu, girdiği diğer muharebelerde yenildi, imparatorluk büyük topraklar kaybetti ve nihayet pâyitaht, yani İstanbul bile işgale uğradı.

Enver Paşa'nın iktidar günlerinde aldığı bazı kararların semeresi mağlûbiyete rağmen sonraki senelerde görüldü. Meselâ, Balkan Harbi'nde perişan olan ordunun kadrosunu gençleştirmesi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve işe yaramayan subayları ve paşaları emekli etmesi, gençleştirdiği ordunun kurmay heyetinin İstiklâl Harbi'nde muzaffer olmasında, özellikle de Şark Ordusu'nun başarısında rol oynamıştı.

Ama bu uygulamalar, *İstiklâl Savaşı'nın Enver Paşa sayesinde kazanıldığı* şeklinde son zamanlarda ortaya atılan iddiaları hiçbir şekilde doğrulamaz.

Enver'in İstiklâl Harbi senelerinde Avrupa'da, Moskova'da ve özellikle de Batum'da bulunduğu sıralardaki faaliyetleri ve yazışmaları okunduğunda, Sakarya Savaşı sırasında Anadolu'ya geçme konusunda ciddî hazırlıklar yaptığı ama maksadının sadece işgale karşı mücadele olmadığı, gerektiğinde bir İttihadçı darbe ile Mustafa Kemal'i yerinden ederek Ankara'daki yönetimi ele almayı, yani Türkiye'nin yeniden başına geçmeyi arzuladığı görülür. Üstelik, bunu yapabilmek için bazı tehlikeli yolları denemeyi de düşünmüştür: Anadolu'ya isim değiştirerek ve bir nefer kimliği ile girmek, kendi yanlısı olan birliklerde nefer olarak görev almak, zamanı geldiğinde iktidar için harekete geçmek, yahut imkân bulabildiği takdirde Anadolu'ya Sovyetler'in Türk bölgelerinden toplanmış askerlerden teşkil edilecek ve kendi kumandası altında bulunacak süvari alayları ile girmek!

Kimlik değiştirerek bir nefer olarak gitmesi Kâzım Karabekir'in uyarılarının ardından Ankara'nın aldığı tedbirlerle önlenmiş, süvari birlikleri projesine de Moskova mâni olmuştu.

Enver'in Batum'da kurduğu bu hayalleri hakikat olsa idi, o günlerde zaten işgal altında olan Anadolu'da kimbilir nasıl bir kardeş kavgası yaşanır, uğranacak felâketler yüzünden memleket kimbilir nasıl perişan olurdu...

Böyle bir felâketler silsilesinin değil yaşanması, tahmini bile ürkütücüdür!

*

Başarısızlık yahut mağlûbiyet bir askerin isminin efsaneleşmesine engel değildir, dünya tarihinde başta Napoleon Bonapart gibi kariyerini yenilgi ile noktalamasına rağmen efsaneleşmiş birçok asker vardır ve bunun bizde de örnekleri mevcuttur: Meselâ, Plevne'de kahramanca bir müdafaa yapmış olan Gazi Osman Paşa'nın savunması yenilgi ve teslimiyet ile son bulmuş ama Paşa tarihe *kahraman* olarak geçmiştir.

Efsaneleştirdiğimiz kişiler hakkında daha sonra yaptığımız hatâ ise, mücadelesinde başarılı olamayan kumandanı *kurtarıcı* gibi görmek, göstermek ve başarı sahiplerinin karşısına bir rakip ve zaferin gerçek kahramanı gibi çıkartmaya çalışmaktır.

Son senelerde Enver Paşa hakkında yapılan yorumlarda düşülen

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

en büyük hatâ da zaten budur; Enver'i Mustafa Kemal yahut İstiklâl Harbi'nin muzaffer kumandanları ile mukayese etmek gibi gereksiz, yanlış ve olmayacak bir iştir.

Zira, mukayese edilen taraflardan biri tarihin mağlûbu, diğeri ise galibidir.

*

Şimdi, Dünya Savaşı'nda müttefik olan Almanya ile Türkiye'nin savaşın ardından yaşadıkları dertleri, sıkıntıları ve bu dertlerin bulunan çözümlerini kısaca mukayese edelim:

Almanya, Kayzer Wilhelm'in hatalarından ve bu hatalar yüzünden konan ağır yaptırımlardan kurtulabilmek maksadıyla Nazi döneminde yapılan diğer büyük yanlışların yolaçtığı sıkıntıları ve bölünmüşlüğünü ancak 1990'da, Doğu ile birleşmesinin ardından telâfi edebildi.

Her iki savaşın da mağlûbu olan Almanya gerçi Birinci Dünya Harbi'nin sonunda işgale uğramamıştı, hattâ barış istediği sırada başka memleketlerin topraklarının az da olsa bir kısmını hâlâ işgali altında bulunduruyordu. Savaştan çekilme sebebi askerî yenilgi değil, ordudaki başkaldırı ile başta Berlin olmak üzere birçok şehirde başlayan ayaklanmalar idi. Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı topraklarını kaybetti ama asıl işgali İkinci Dünya Harbi'nden sonra, 1945'te yaşadı.

Almanya'nın ilk dünya harbinin sona ermesinin üzerinden 72 sene geçtikten sonra telâfi edebildiği sıkıntıları, 1918'de işgale uğrayan Türkiye 1922'de, yani sadece dört senede çözebilmişti ve bunu sağlayan da Mustafa Kemal'in liderliğindeki hareket olmuştu.

*

Mustafa Kemal ile Enver Paşa'nın aralarının nasıl olduğu senelerden buyana tartışılır ve münasebetleri hep merak konusudur: Enver, Mustafa Kemal'i kıskanır mı idi; yahut Mustafa Kemal'in Enver'in makamında gözü mü vardı?

Her iki paşayı konu alan bu şekilde bir tartışma veya mukayese tuhaftır, paşaların konumları tamamen farklıdır ve mukayeseye temel teşkil edecek bir zemin de mevcut değildir.

Enver'in Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olduğu senelerde henüz yarbay rütbesinde bulunan Mustafa Kemal'i kıskanması diye birşey sözkonusu olamaz. Enver gibi o makamlara çıkmış olan kişi ikbal basamaklarının zirvesindedir, daha yukarıda tek bir makam, *devletin sahipliği,* yani *padişahlık* kalmıştır, o makamı da elde edebilmek gibi bir ihtimal zaten imkânsızdır ve Mustafa Kemal'in de rütbe bakımından kıskanmaktan çok yukarıda bulunan Enver'in ye-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rinde gözü olması, onun mevkiini elde etmeye çalışması gibi birşey mümkün değildir.

Sahip oldukları rütbeler ve bulundukları makamlar bakımından vaziyet böyledir, dolayısı ile konunun Enver ve Mustafa Kemal'in ilişkisinin mevkileri bir tarafa bırakılarak gençlik senelerinden tanışan ama pek samimi olmayan iki silâh arkadaşının karşılıklı hissiyatı çerçevesinde ele alınması gerekir.

Birbirlerinden hoşlandıkları pek söylenemez ve hoşlanmadıkları da zaten bir gerçektir. İkisi de hırslıdır, gençliklerinden itibaren daima yükselme hevesi içerisindedirler ama Enver'in yıldızı önceden parlamış, Mustafa Kemal oldukça geride kalmış ve talih çizgisi ancak önündeki yıldızın, yani Enver'in parlaklığının sönmeye başlaması ile yükselmeye başlamıştır.

Mustafa Kemal, Enver ile önceleri gerçi rekabet içerisinde bulunmuştur ama münasebetleri Enver'in 1914'te Harbiye Nâzırlığı'na gelmesinden 1918 sonbaharında Türkiye'yi terketmesine kadar bir ast-üst ilişkisi şeklinde olacaktır; zira 1914'ten itibaren Enver artık en üst rütbedeki kumandan, Mustafa Kemal de o kumandanın emrindeki bir subaydır.

Aralarındaki ilk anlaşmazlık, daha doğrusu ilk çatışma, Mustafa Kemal'in arkadaşı ve cumhuriyetin ilânından sonra başbakanı olan Fethi Bey'in (Okyar) teşviki ile 1907 sonbaharında Selânik'te İttihad ve Terakki'ye katılmasından hemen sonra çıkmış ve Mustafa Kemal'i bünyesine alan ama ondan pek hoşlanmayan Parti, genç subayı bir müddet sonra müfettişlik gibi bir vazife ile Libya'ya göndermiş, yani merkezden uzaklaştırmıştır.

Ama asıl kopuş İttihad ve Terakki'nin 1909 Eylül'ünde Selânik'te toplanan İkinci Kongresi'nde yaşanacaktır. Kongre'ye Trablus delegesi olarak katılan Mustafa Kemal, askerin siyasetin dışında kalması gerektiğini söyleyecektir ama bu görüşün İttihad ve Terakki'nin gücünü askerin desteğinden alan idarecileri tarafından kabul edilmesi bir tarafa, telâffuzu ve hoş karşılanması bile mümkün olmadığı için Mustafa Kemal partiden daha da uzak tutulacak ve asker kanadın liderliğine hazırlanan Enver ile zaten zayıf olan münasebeti daha da zayıflayacaktır. İttihad ve Terakki, Mustafa Kemal'i üstelik ölüme mahkûm edecek, kararın infazı ile Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Bey görevlendirilecek ama Halil Bey partinin emrini yerine getirmeyecektir.

Mustafa Kemal, Libya'da İtalyan işgaline karşı mücadele günlerinde de kumandanı olan Enver ile anlaşamamıştır fakat aralarında yaşananlar konusunda elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ama, Enver'in Mustafa Kemal'e seneler sonra, 17 Temmuz 1922'de Moskova'dan

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

gönderdiği mektubunda kullandığı *"...maateessüf, Trablus'tan beri bildiğim ahlak-ı şahsiyenizin* (şahsî ahlâkınızın) *bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini* (değişemediğini) *görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. ...Sizi, şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim"* şeklindeki ifadeleri, Libya'da ciddî bir tatsızlık yaşadıklarını göstermektedir.[3]

Mustafa Kemal, Balkan Harbi sonrasında, 1912 Şubat'ında da Sadrazam Mahmud Şevket Paşa nezdinde Enver'in İstanbul'a tayinini önlemek için girişimde bulunacak[4], bu şekildeki resmî teşebbüsleri Enver'in 1914'te Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olması ile sona erecek ama Enver'i gayrıresmî şekilde eleştirmeye yine devam edecektir...

Meselâ zamanın veliahdı, sonraki senelerin de padişahı olan ve İttihad ve Terakki'ye düşmanlık derecesinde muhalefeti ile bilinen Şehzade Vahideddin Efendi'nin 1916 Ekim'inde Almanya'ya yaptığı resmî ziyarete ordu temsilcisi olarak katılan Mustafa Kemal, refakatinde bulunduğu veliahda Enver Paşa'nın aleyhinde sözler söyleyecek, Sultan Vahideddin seneler sonra kaleme aldırdığı hatıralarında Mustafa Kemal'in yolculuk sırasındaki sözleri ile davranışlarını şöyle yazacaktır:

> "...Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa o zaman tanımıştım. Çok parlak bir zekâya sahipti ve sonraları onun bu zekâsını değerlendirmeye çalıştım. Ama asıl ilgimi çeken tarafı daha yükseklere çıkma tutkusu ve Enver Paşa'ya karşı duyduğu sınırsız nefret olmuştu. ... Yolculuk boyunca Enver Paşa aleyhine konuştu, hareketlerini ve büyüklük kompleksini eleştirdi, hatta Osmanlı Hanedanı'nı yıkmaya çalıştığını bile söyledi. ...Her fırsatta bana sadakatını ispat ediyor ve Almanlar'a karşı duyduğu nefreti saklamıyordu".[5]

Mustafa Kemal, Enver'i her yerde tenkid etmiş ama muhalefeti sadece sözde kalmış, Enver'in başkumandan vekili, yani en üst rütbedeki âmiri olduğu senelerde onu hedef alan ve kendisine sert karşılık göstermesini gerektirecek faaliyetlerde bulunmamıştır.

Enver de, Mustafa Kemal'in aynı senelerde giriştiği ve askerlerin yapması yasak olan bazı siyasî faaliyetlerine belki eski tanışıklıklarına binaen, belki umursamadığından ama bir ihtimal askerlikteki maharetini takdir ettiğinden sert bir karşılıkta bulunmayacak, hattâ Mustafa Kemal'in askerî hiyerarşiyi hiçe sayan ve soruşturma açılmasını gerektiren bazı teşebbüslerini de görmezden gelecektir. Meselâ, Dünya Harbi'ne girilmesi konusunda Enver ile tamamen farklı düşünen, yani savaşa katılmaya karşı olan Mustafa Kemal'in

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantfev.org

askerlikte hiç olmaması gereken bir iş yapmasına, muharebelerin en şiddetli günlerinde başkumandanlık makamını atlayarak siyasî makamlara düşüncelerini yazmasına ses çıkarmayacak, Mustafa Kemal'den sadece bir defasında yazılı savunma isteyecek ama meselenin üzerinde durmayacaktır.

Enver, Mustafa Kemal'e İstiklâl Harbi senelerinde aralarının tamamen bozulduğu günlerde gönderdiği mektuplarında yer yer oldukça sert ifadeler kullanmasına rağmen, satırlarının sonlarında yumuşamakta ve sözlerini *muvaffakiyet temennîleri* yahut *gözlerinden öpme* gibi nâzik ifadelerle tamamlamaktadır.[6]

Burada, Mustafa Kemal'in sebebi artık hiçbir şekilde öğrenilemeyecek bir teşebbüsünden bahsetmem gerekiyor: Sultan Vahideddin'in küçük kızı Sabiha Sultan ile evlenmek istemesinden, yani saraya *damad* olma talebinden...

Mustafa Kemal, Sultan Vahideddin'in 4 Temmuz 1918'de tahta geçmesinden bir müddet sonra, hükümdarın küçük kızı Sabiha Sultan ile evlenmek istedi.

Damat adayları saraya dilekçe ile müracaat ederler, bir komisyon teşkil edilir, komisyon adayın hanedan damatlığı için gerekli şartları taşıyıp taşımadığını gözden geçirir ve talip olunan sultanın da kabulü halinde izdivaca izin verilirdi.

Mustafa Kemal'in talebi kabul edilmedi, zira Sabiha Sultan gönlünü bir başkasına, babasının kuzeni ve ileriki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi'nin oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendi'ye vermiş ve babası Sultan Vahideddin'e açıkça *"Ben Faruk'u seviyorum"* demişti.

Sabiha Sultan o günlerden 40 küsur sene sonra, dünürü olan eski başbakanlardan Suad Hayri Ürgüplü'nün Mustafa Kemal'in damad adaylığı konusundaki sorusunu cevaplarken evlilik talebini doğrulayacak, *"Evet, istemiş"* diyecek ve konuyu bir-iki cümle ile kapatacaktı:

> *"...Benimle konuşmuş değildir ama ben çekindim ve istemedim. Zira önümde hiç de iyi örnek olmayan Enver Paşa ve Naciye Sultan'ın hayatı vardı. Sonra tanınmış, haris bir kumandanla aile hayatı kurabileceğime inancım yoktu".*[7]

Paşa bu evlilik talebini tahttaki padişahın ve hanedanın en iyi yetişmiş kızlarından olan Sabiha Sultan'a hakikaten alâka hissettiği için mi yapmıştı, yoksa Enver'in yolundan giderek saraya damat mı olmak istemişti, bilmiyoruz...

Mustafa Kemal'in evlilik talebinin sebebi artık bir muammadır ve bu muamma bundan sonra hiçbir şekilde çözülemeyecektir!

*

Ve, Enver ile Mustafa Kemal Paşaların muharebetleri bahsinin

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bir başka önemli tarafı:

Mustafa Kemal'in, Enver Paşa'nın ölümünün ardından onunla ilgili olarak doğrudan söylediği bir söz, kullandığı bir sıfat yahut yaptığı herhangi bir yorum yoktur. Enver'in İstiklâl Harbi senelerinde Anadolu'ya geçme teşebbüslerine şiddetle karşı koyup geçişini engellemek için askerî ve idarî makamlara gönderdiği emirlerde Enver hakkında Kâzım Karabekir'in yazdıkları kadar haşin olmasa bile sert ifadeler kullanmıştır ama Enver'den sonra onun hakkında hiçbirşey yazmamış, resmî konuşmalarında tek bir söz bile etmemiştir.

Mustafa Kemal'in artık hayatta olmayan Enver'in lehinde yahut aleyhinde olan bütün ifadeleri üçüncü kişiler tarafından, meselâ *"[Enver] hesapsızdır, fikir ve kararların nasıl tatbik edileceğini düşünmeyi teferruat sayar; askerlikte genel bakımdan bilgisizdir, çünkü tabur, alay, vesaire gibi birliklere sıra ile komuta etmeden, en çok Makedonya ile Bingazi'de çete ve aşiret vuruşmalarında bulunduktan sonra sırf siyasal destekle en yüksek makamlara erişmiştir... Bu yüzden Enver, bir tümen veya bir kolorduya herhangi bir hareketi emrettiği vakit, o hareketin yapılabilmesi ve beslenebilmesi için nelerin gerektiğini hiç düşünmezdi ve bu emirleri âdeta bir çavuşa 40-50 kişi ile bir tepeyi tutması emrini verir gibi verirdi. Sarıkamış yıkımı bu biçim kıt anlayıştan doğmuştur"* sözlerini Yusuf Hikmet Bayur,[8] *"Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurup ihtişamıyla batmıştır. Bunun ortasını artık tarihe bırakalım!"* cümlesini de Halil Menteşe yazmaktadır[9] ve Mustafa Kemal'e atfedilen bu şekildeki bütün ifadeler sadece üçüncü kişilerin yaptıkları yayınlarda geçer.

*

Türkiye'de son senelerde Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında mukayese yapılmasına çalışılıyor ve ortaya Mustafa Kemal'in başarısını Enver'e borçlu olduğu şeklinde tuhaf iddialar atılıyor...

Bu şekilde mukayeseler, önemli isimlerin yerine başka isimleri koyma, yani ikame hevesi ve geçmişi neredeyse bir asır sonra gerçeklerle alâkası olmayan bir çeşit *resmî tarih* ile tekrar düzenleme merakı, aslında eski âdetimizdir. Meselâ, İstanbul'un müttefik orduları tarafından işgali sırasında tahtta olan ama hükmü sadece Bebek ile Aksaray arasında geçen Sultan Vahideddin'i, bugün *İstiklâl Harbi'nin gerçek mimarı gibi gösterenler* mevcuttur; hattâ Mustafa Kemal'in tamamen bir devlet operasyonu olarak hazırlanan Samsun yolculuğunun da Vahideddin tarafından organize edildiği ileri sürülmektedir.

Benzer yüceltme çabaları son senelerde Enver Paşa'nın üzerinde yoğunlaştı, Enver ideolojik bir metâ haline getirildi, ismi etrafında bir efsaneler yumağı oluşturuldu; *"Sen neyle ağlıyorsun? Biz ölelim Paşam"*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahfey.org

gibisinden sloganlar ortaya çıktı ve Enver *mübarek neslin başbuğu* yahut *şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr* gibisinden unvanlarla anılır oldu.

Zira, maceraperestliği kahramanlık olarak görmek eski âdetimizdi...

Geçmişte bir başka tarihî şahsiyet hakkında kullanıldığını bilmediğim ve örneğine de rastlamadığım *şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr* unvanı Enver'i Orta Asya macerasına sürükleyen kişinin, yani Kuşçubaşı Sami Bey'in ifadesi idi. Enver Paşa'nın ardından bazı Basmacı gruplarının başına geçen Sami Bey 1922 Ağustos'unun sonlarına doğru Çegan Tepesi'ne giderek Paşa'nın kabrini ziyaret etmiş ve orada yaptığı konuşmaya *"Ey halk! Şu kabr-i şerîfte yatan şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr, İslâm'ın medâr-ı iftihârı ve beşerin muhterem tanıdığı Ulu Enver Paşa..."* sözleri ile başlamıştı.[10]

Çok sonraları unvan ile slogan arasında bir şekle dönen bu ifadelerin sahibi Kuşçubaşı Sami Bey, Enver Paşa'yı hiç bilmediği Orta Asya'ya sürükleyen ve ölümünden de sorumlu olan kişi idi!

*

Enver Paşa'nın Türkçü ve Turancı çevrelerde sembol haline getirilmesinin asıl sebebi Türkiye'de oynadığı siyasî ve askerî rol değil, hayatının son on ayında Türkistan'da giriştiği maceradır. Ama, Paşa'nın Orta Asya'dan gönderdiği mektuplar okunduğunda, öyle zannedildiği gibi *Turancı* değil, tamamen *İslâmcı* olduğu ve Türkler ile beraber diğer bütün Müslüman milletleri içine alacak bir *İslâm İmparatorluğu*'nun hayalini kurduğu görülür.

Dinine gayet bağlı olan ve gençlik senelerinden itibaren günlük ibadetlerini her türlü zor şartlarda bile mutlaka edâ etmeye çalışan Enver'in İslâmcılığını bu kitabın 5. bölümünde, Orta Asya günlerinden bahsederken kendi yazdıklarına dayanarak ayrıntılı şekilde anlatmaya çalıştım ama burada da kısa şekilde söyleyeyim:

Turan, Enver Paşa için zaten bir hayal yahut hedef değil, sadece coğrafî bir bölgenin ismidir. Özel yahut askerî hiçbir yazısında *Turan* kavramı yoktur, Basmacılar'ın arasında bulunduğu günlerde *Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı ve Merkezler Merkezi Reisi Enver* diye attığı imzasında ve üzerinde *Turan İhtilâl Ordusu* yazan mühürlerinde geçen *Turan* sözü ile de hayâlini değil, bulunduğu bölgeyi kasdetmektedir.

Zaten, kurduğu teşkilâtların ve çıkarttığı derginin isimleri de *Turanî* değil, *İslâmî*'dir: *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* ve *Lîvâyü'l-İslâm,* yani *İslâm Tugayı!*

*

Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra yeni maceralara atılmaya, başka diyarlarda [illegible] ler başlatmaya,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

gittiği yerde yapacağı iş her ne ise mutlaka muvaffak olmaya ve asla eli boş şekilde dönmemeye mecburdu...

Bu mecburiyetin ardında siyasî yahut askerî sebepler yoktu; dünya harbinde uğradığı mağlûbiyetin intikamı, o yenilgiyi unutturacak yeni zaferler ve dolayısı ile kendini herkese, özellikle de Naciye'sine ispat edebilme arzusu ve büyük ihtimalle de şuuraltındaki farklı düşünceler bulunuyordu. Kibir sahibi olduğu ve en doğru kararı kendisinin verdiğine inandığı belli idi, yenilgiye uğradığını belki de bu yüzden hiçbir şekilde kabul yahut farkedemiyordu ve zihninde mücadeleye devam etmekten başka bir düşünce mevcut değildi.

Ama sahip olduğu şöhreti muharebe meydanlarındaki zaferleri ile değil, silâh kullanarak yaptığı siyasî faaliyetleri sayesinde elde etmişti. İsminin ilk defa *kahraman,* daha doğrusu *Hürriyet Kahramanı* diye telâffuz edilmesinin sebebi, Sultan Abdülhamid'i Meşrutiyet'i yeniden ilâna zorlamak maksadıyla Rumeli'de dağa çıkmasıydı ve Enver ile arkadaşlarının baskılarına boyun eğmek zorunda kalan hükümdar Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koyunca Enver de *Hürriyet Kahramanı* olmuştu. Siyasî alanda güç elde edip askerî hiyerarşide kısa zamanda en tepeye yükselmesini de galip geldiği bir muharebeye değil yine bir silâhlı eyleme, 23 Ocak 1913'te yine arkadaşlarıyla beraber Bâbıâlî'yi basmasına, zamanın sadrazamı Kâmil Paşa'ya imzalattığı istifa mektubunu Sultan Reşad'a götürüp sadarete Mahmud Şevket Paşa'nın tayinini sağlamasına borçluydu.

Mahmud Şevket Paşa'nın 4 ay 19 gün sonra sebebi ve asıl düzenleyicileri hâlâ ortaya çıkartılamamış bir suikaste kurban gitmesinin ardından İttihad ve Terakki'nin iktidarı ele alması ile beraber Enver'in yıldızı daha da parlayacak, uzun seneler bekledikten sonra elde edilebilecek rütbelere birkaç ay içerisinde yükselecek ve nihayet başkumandan vekili ve imparatorluğun en güçlü adamı olacaktı.

Devletin ve iktidarın zirvesine yerleşmiş, üstelik hanedanın da damadı olmuştu ama savaşların mağlûbu idi! Sultan Abdülhamid zamanında âtıl ve güçsüz bırakılmış olan orduyu gerçi gençleştirmiş, işe yaramayacak unsulardan ayıklamış, askere ve millete eski asırlarda olduğu gibi kendine güven ve mücadele azmi vermiş, ordu üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmuş, Dünya Harbi'nde uğranan bozguna rağmen Almanya'da olduğu gibi birliklerde çözülme yaşanmasına mâni olmuştu ama kazandığı bir savaş yoktu.

İşte bu yüzden hayatının büyük mağlûbiyetten sonraki döneminde birşeyler yapması, başarılı ve muzaffer olması şarttı!

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Öyle yaptı, uzaklara, yeni bir mücadeleye girişebileceği tek yer olan Orta Asya'ya gitti ama başaramayınca dönmedi, dönemedi, yani canını oralarda verdi...

*

Enver, hayatının son perdesi inmek üzere iken artık yapayalnızdı!

İktidar günlerinde emrinde olanlardan bazıları Anadolu'da işgale son verip memleketi kurtarma çabasındaydılar, Enver'in son aylarında yanında sadece İttihad ve Terakki'nin vaktiyle alt kadrolarında bulunmuş maceracılar ile Rusya'nın Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ile serbest kalan ve Türkiye'ye dönmek yerine sâbık başkumandanlarının yanına gitmeyi tercih eden birkaç Türk subayı kalmıştı ve eski arkadaşları bile artık ona karşı idi. Meselâ, gençlik senelerinde gayet yakın olduğu Kâzım Karabekir, Enver hakkında *"yeminini sarayların fesat havasında bozan", "merhametsiz", "vatanın kalan kısmını kemirmeye teşebbüs eden"* ve *"diktatör"* gibi sıfatlar kullanacak,[11] dağlara çıkıp Sultan Abdülhamid'e ve istibdada karşı isyan bayrağını açtığı günlerde mektuplarını getiren Mustafa Kemal, Türkiye'ye geldiği takdirde derhal sınırdışı edilmesini;[12] eski dostu Fevzi Çakmak da gelmesi halinde hemen tevkifini[13] emredecekti.

Dolayısı ile bu coğrafyada yapabileceği pek birşey kalmadığı için uzaklara, Orta Asya'da gitti ama emel, mücadele, sıkıntı ve belki de son bir kumar uğruna giriştiği maceranın kurbanı oldu!

Üstelik, mücadeleyi beraber sürdürdüğü bütün maceracılar ve temasta bulunduklarının neredeyse tamamı tarafından aldatıldı. Sadakat yemini etmiş olan Basmacılar'ın bir kısmı aldattı, Buhara Emîri Âlim Han hem oyaladı hem aldattı, Türkistan'daki en yakını olarak gördüğü Kuşçubaşı Sami Bey verdiği ümitlerle ve daldırdığı boş hayallerle aldattı; aldatmayıp sadık kalanların çoğu da, Âbıderyâ köyünde onunla beraber can verdiler!

Hayatının sona ermesinde gittiği yerleri tanımamasının, bilmemesinin, sadece kulaktan dolma ve birkaç kitaptan edindiği bilgilerle harekete geçmesinin, ataklığının ve yapmak istediklerini önceden derinlemesine analiz etmemesinin yanısıra bu aldatılışların da etkisi vardı.

Orta Asya'daki son haftaları Kızıl Ordu karşısında uğradığı bozgunun ardından kaçış ve takiplerden kurtulma çabası, dağılan silâhlı güçleri yeniden toparlayabilmek için gösterdiği ama neticesiz kalmaya mahkûm faaliyetler ve Naciye'nin hayâli içerisinde maddî ve manevî binbir sıkıntı, dert ve üzüntü ile dolu idi.

Büyük âvîzelerin aydınlattığı salonları, mükellef sofraları, Boğaz'ın nazik dalgalarının okşarcasına dövdüğü sahilleri ve önünde el pençe divan duranları arkında bırakıp birkaç dakikalık uyku için

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

soğuk tren vagonlarına yahut dağ tepelerindeki harabeyi andıran evlerin zeminine büzülmenin, üzerini yıldızların örttüğü ağaçların diplerinde dinlenmeye çalışmanın, yani böylesine farklı iki hayatı yaşamanın zorluğu tahminlerden de ötedir.

Hakarete uğramak herkes için ağırdır ama makam ve şöhret olup kahraman kabul edildikten sonra hakaretle karşılaşmak, herhalde daha güçtür...

Meselâ, Cemal Paşa, İstanbul'dan ayrılırken Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya gönderdiği mektupta *"...bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen kötü niyetlilerin ağızlarına geleni söyledikleri bu heyecan devrinde haksız olarak uğrayabileceğim ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi zât-ı devletleri de takdir buyurursunuz. Memlekette yalnız millî gücün hâkim olduğu, mütareke şartları gereğince icabınca aramıza karışacak olan yabancıların barışın imzalanması ile buradan uzaklaştığı zamana kadar münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkiye çekilmekliğimi tercih ettim"* demekle İstanbul'da kalması halinde karşılaşabileceği bu şekildeki hakaretleri kasdetmektedir.[14]

Savaş sonrasında Türkiye'den ayrılan bütün İttihadçı liderler gibi Enver de aynı endişeler içerisinde idi...

*

Enver Paşa, Türkiye'de 1990'lara kadar dünya harbinin önemli bir siması, bir asker, bir hâtıra olarak telâkki edilirdi ve sadece dar bir grubun gözünde *kahraman* idi...

İsminden sonraki senelerdeki siyasî ve ideolojik gelişmelerin etkisi ile çok daha yoğun şekilde bahsedilmeye başlandı, Enver ideolojiler doğrultusunda değerlendirilirken bir kesim için sembol halini aldı ve hakkında sadece iki görüş hâkim oldu: Nefret ve hayranlık...

Yapılan yorumların neredeyse tamamı da bu iki görüşün etrafında, yani ifrat yahut tefrit çizgisinde kaldı.

Nefret hisseden taraf, Sarıkamış bozgunundan başlayarak Dünya Savaşı faciasının da müsebbibi gördükleri Enver Paşa'dan sadece küçültücü ifadelerle bahsettiler ama diğer tarafa, yani milliyetçi ideolojiye göre Enver büyük hayallere sahip bir kahramandı; önemli olan hayallerini hayata geçirebilmesi değil, bunları düşünmüş olmasıydı ve kahraman kabul edilmesi için bu bile kâfiydi.

Tamamen farklı bu iki kanaatin yarattığı toz-duman içerisinde, gerçekçi değerlendirmeler yapmaya ise pek vakit bulunamadı!

Aşağıda, bu nefret ifadelerine temel teşkil eden seneler öncesinin ilk ve tek örneklerinden biri ile nâdir yapılmış gerçekçi bir değerlendirmeden alıntılar naklediyorum. Artık sık sık ve kolayca tesadüf edilen hayranlık ifadelerinden örnek göstermeye ise lüzum görmedim.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Enver Paşa'dan nefretle, hattâ yer yer hakaretle bahseden ilk eserlerden biri ve belki de ilki, 1922'de yayınlanan ve o sene iki baskı yapan *"Harb-i Umumî Bidâyetinde Üçüncü Ordu. Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi"* isimli kitaptır.

Sarıkamış Harekâtı'nda 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı olan Yarbay Köprülü Şerif Bey'in yazdığı kitap, basına bozgunun hemen ardından uygulanan sansür yüzünden senelerce sır gibi kalmış olan Sarıkamış faciasından halkın yedi sene sonra haberdar olmasını sağladı.

Şerif Bey'in önce Akşam Gazetesi'nde tefrika ettiği, daha sonra kitap olarak neşrettiği oldukça ses getiren eserini 1922'de yayınlaması tesadüf değildi, o günlerde Moskova'da ve Batum'da bulunan Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçme hazırlıklarını yaptığını haber alan Ankara'nın Paşa aleyhinde başlattığı karalama kampanyasının parçası idi. Kampanya çerçevesinde, Ankara'nın yanısıra bazı İstanbul gazetelerinde de Enver Paşa ve İttihad ve Terakki erkânı hakkında hakarete varan ifadelerle dolu bazı makaleler de çıkmıştı.

Aleyhteki propagandanın zirvesini, Enver Paşa'dan iki yaş büyük ama mektepten arkadaşı; Hafız Hakkı Paşa'nın da hem yaşıtı, hem de sınıf arkadaşı olan Köprülü Şerif Bey'in eseri teşkil etti. Şerif Bey kitabında Sarıkamış Harekâtı'nı anlatırken Enver ve Hafız Hakkı Paşalar'ın fikrî mukayeselerini yapıyor ama Enver'i sadece eleştirmiyor, ağır hakaretlerde bulunuyordu.

İfrat ve tefrit meselesinin iyice anlaşılabilmesi için, Köprülü Şerif Bey'in yazdıklarının bazı kısımlarını bugünün diline uyarlayarak burada nakletmek zorundayım:

> "...Hiçbir gün *'Acaba benim düşünceme muhalif olan şu hüküm doğru olamaz mı?'* dememiştir, diyemezdi. Bu sebeple fikir ve ilim terbiyesi sınırlı bir daireden dışarı çıkamamıştır. Enver, *'idefiks'* ile örülmüş, tıpkı sert bir ceviz gibi, çetin ve küçük bir dimağ sahibi olarak kaldı. Gözü birşeyden yılmaz, emsalsiz bir şahsî cesarete sahip, önemli meselelerde kendi nefsinden başka kimseye itimat edemez, müstesna ruhlu bir ucubedir.
>
> ...Enver'e göre şu işin çözümü yalnız bir şekildedir, o şekil de Enver'in aklına esen şekildir. ...Enver dar idrakli bir inatçı, Hafız Hakkı geniş anlayışlı bir kayıtsız idi. Bu duyguların her ikisi de devlet işlerinde bir akıl eksikliği, birer hastalık değil midir?
>
> ...En mühim bir nokta da Enver'in ruhî kimliğidir. Hakikaten, inkılâp tarihimizde bu kadar mühim bir mevki işgal eden, memleketi -Berlin'den Selânik'e koşarak- 31 Mart trajedisinden çekip kurtaran ve şöyle eden, böyle eden bu genç cesur ve fedâkâr Enver bir hain, bir cahil mi idi?...
>
> Enver, [illegible] bahsinde kuv-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

vetleri düzgün kullanmak denen mühim faziletten hissesini hiçbir şekilde alamamıştır. Biz buna halk ve sokak Türkçesi ile *hain adam* deriz.

...Enver, *cahildir*: Diğer mânâsiyle Enver başkumandan olduğu zaman, hakiki bir başkumandanın maiyetinde ikinci kurmay subay olabilecek yaşta idi. Akıl, ancak dâhî yaratılmış nâdirler için yaşta değil baştadır, halbuki Enver dâhî değildir.

Öyle ise Enver nedir?

Enver bir hayaller hastası, bir şöhret hırslısıdır. Fakat en farkettirici ve ayırıcı özelliği, bir *ihtilâl tiryakisi* olmasıdır. Allah onu hiçbirşeyden korkmaz, herşeyi kendine mâledip idaresi altına almaya, herkesi küçük görmeye mahkûm bir hilkatte yaratmıştır. Herşey, hattâ memleketin hayatı bile, Enver'in nazarında bir hiçtir.

...Enver devlet işleri ile ilgili her teşebbüse atılırken ihtimal ki büyük bir istekle *'Aman batıyor, kurtarayım!'* demişti. Fakat teşebbüsü başarısızlıkla son bulunca sadece basit bir dudak büküşü ile *'Zaten batacaktı, battı...'* deyip geçtiği ise muhakkaktır".[15]

*

Enver Paşa hakkındaki en tarafsız ve gerçekçi yorum, Paşa'nın bir buçuk sene boyunca maiyetinde bulunmuş olan İsmet İnönü'nün hatıralarındadır ve İnönü, Şerif Köprülü'nün yazdıklarının tam tersini anlatmıştır.

Enver'e ve hatırasına her zaman saygı göstermiş olan İnönü, Enver'in kişiliğinden *"...iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır"* diye bahsetmiş ama *"hayal ölçülerinin seviyesinde kaldığını"* söylemiştir:

> "...Enver Bey, erkânıharbiye binbaşısı olarak Manastır'da ...yabancı komitacıları ...takip hareketlerinde büyük şöhret kazanmıştı. Bu devrede Enver Bey, Niyazi Bey gibi Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerini takip etmekle şöhret yapmış bulunan muhtelif rütbede pek çok subay yetişmiştir. Bunların arasında adı en çok anılan ve ön plâna geçen sima, Enver Bey'dir.
>
> Enver Bey'in şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânıharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsi ahlâk bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu.
>
> ...Meşrutiyetle beraber gelen siyaset münakaşaları taraflardan birinin subaylara istinad etmesiyle vahim ve haşin bir şekil almıştır. Ordunun siyasete iştirak etmesinin ihtilâl esnasında zaruri olan hali, ihtilâlin başarılmasını müteakip bir türlü kesilememiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti alıştığı subaylık tavrından ayrılmayı gözüne

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kestiremiyordu. Bu hal hem siyasi hayatı, siyasi tartışmaları zehirliyor; hem de orduyu içinden ayrılığa zorlayarak, onu mütemadiyen ve ruhen kemirip yıpratıyordu. ...Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nezareti'ne gelen Enver Paşa, subayların cemiyet içinde bir teşkilât olmasını ortadan kaldırmıştı.

...Enver Paşa da otorite sahibiydi. Fakat, o Binbaşı Enver Beyin itibariyle hükmediyordu.

...Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır.

Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin âkıbetini de büyük felâketlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevk ü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez".[16]

Bu kitapta, Enver Paşa hakkında bugüne kadar pek yapılmamış olanı yapmaya, Enver'i yaptıklarının ve yazdıklarının ışığında değerlendirmeye çalıştım.

*

Enver Paşa, Naciye Sultan'a gönderdiği mektupları okunduğunda hemen farkedileceği gibi şayet asker, siyasetçi ve devlet adamı kimliğinin gölgesinde kalmasaydı, yaşadıklarıyla ve yazdıklarıyla dünyanın en bahtsız ama en meşhur âşıklarından biri olurdu.

Ve, bu âşık bir hayal insanıydı, yalnızdı, yalnızlığının tesellîsini yazdıklarında ve Naciye Sultan'da arıyordu ama görünen o ki, tesellîyi bulamamış ve yalnızlığa mahkûm kalmıştı...

Tarihte iz bırakmış şöhretler pek yalnız sayılmazlar; etrafları bir dost, hayran yahut dalkavuk grubu ile çevrilidir ama çoğunun iç dünyasına yalnızlık hâkimdir.

Yıllar önce Şahbaba'da da yazmıştım: Tarihte önemli roller oynamış kişiler, özel hayatlarında genellikle yalnız olurlar. Yıkılmış, hem de çok fena şekilde çökmüş bir imparatorluğun tabutunu yüklenmek zorunda kalan Sultan Vahideddin yalnızdı, o enkazın içerisinden yepyeni bir devlet yaratmayı başarabilmiş olan Mustafa Kemal de, aslında yapayalnızdı.

Aynı şekilde yapayalnız olan Enver Paşa da bu yalnızlığını sadece

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Naciye'si ile, yani hanımı Naciye Sultan ile gidermek istemiş ama yazdıklarına bakılırsa, varlığının her zerresiyle bağlandığı sultanına önceleri arzu ettiği derecede rûhen, maceranın sonuna sona doğru mesafe engeli yüzünden maddeten yaklaşamamış, tam bir yakınlığa erememiş ve yalnızlığa daha fazla mahkûm olmuştu. Naciye, Enver'in beraber oldukları günlerden hemen sonra yazdığı mektuplarda bir gerçek olarak, yani cismanî şekilde mevcuttur ama zaman geçip de ayrılığın müddeti uzadığında artık hayale dönmektedir; Enver o günlerde Naciye'sine yazdıklarında onun suretinde sanki bir hayâle hitap etmektedir; kendine hayalî bir dost yaratmış, o hayâle sadakatle bağlanmış ve herşeyini kâğıtlara dökmüştür...

Aynı hayal, 1911 ile 1913 arasında Rumeli'den, Selânik'ten, Trablus'tan ve İstanbul'dan Berlin'deki hanım arkadaşı Maria Sarre'ye gönderdiği mektuplarda da vardır. Maria Sarre'ye yazdıklarının Naciye Sultan'a hitaben kaleme aldıklarından farkı, bunlarda sevgi ve aşk dolu hitap ve final ile satır aralarında yine sevgi ve aşk ifadelerinin bulunmamasıdır. Şablonun geri kalan kısmı ise aynıdır: Günlük hadiselerin ayrıntılı şekilde nakli, ardından da emellerin ile hayallerin anlatıldığı cümleler... Öyle ki, iki ayrı dönemde iki farklı hanıma yazılmış olan bu mektuplar bilmeyenler için aynı kalıp çerçevesinde kaleme alınmış metinleri andırırlar ve bu kalıp bilinç dışı bir alışkanlıkla kullanılmış intibaı verir.

*

Enver ile beraber çalışmış ve onu yakından tanımış olanların ifadelerine göre göre Paşa pek konuşkan değildir fakat karşısındakini dinlemektedir ama cevapları kısa olmaktadır.

Günlük hayatında içine kapalı gibidir, ancak kalemi eline aldığında bu kapalılıktan eser kalmamaktadır!

Enver Paşa gençliğinden itibaren çok, pek çok ve neredeyse hiç durmamacasına yazmıştır; askerî ve siyasî konuların haricinde bizzat kaleme aldığı çok sayıda yönetmelik, tüzük, talimat ve yüzlerce özel mektubu vardır.

1913 sonrasında yazdıkları arasında ilk sırayı Naciye'sine gönderdiği mektuplar alır ve içine kapalılığının acısını çıkartırcasına bu mektuplarda aklına gelen herşeye temas etmekte, hissiyatını ve hayallerini de açıkça yazmaktadır. Üslûbu rahat, sade ve samimi, Türkçesi zamanına göre basittir. Naciye'sine hitaben en şairâne hislerini ifade ettiği satırlarında bile ağdalı değil sade cümleler kurmakta, meramını sözü dolandırmadan, açıkça söylemekte ve hemen her mektubunda büyük bir aşk, hasret ve başladığı işi muzaffer şekilde bitirerek dönme çabası, hattâ hırsı hissedilmektedir.

Duygusal satırları giriştiği mücadelenin aşamaları takip eder;

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

temaslarını, görüşmelerini yazar, hattâ muharebe sahalarının plânlarını bile çizer, sonra yine hasret satırları ve hisli vedâ ifadeleri ile mektup nihayet bulur.

Enver Paşa aynı zamanda ressam, bir portre ressamıdır. Öyle ki, Rusya günlerinde cebinde bir eskiz defteri taşımakta, bu deftere görüştüğü Sovyet yetkililerin karakalem portrelerini çizmekte, Moskova'da kaldığı misafirhanede daha büyük boyda resim kâğıtları bulundurmakta, misafirhanedekilerin, hattâ hizmetkârların resimlerini yapmakta, üstelik çizimlerinin beğenilmemesi halinde hiddetlenmektedir![17]

Devamlı olarak uzun mektuplar yazmasında ressamlığının ve fazla konuşmayı sevmemesinin etkisi var gibidir. Kendi portresini bütün ayrıntıları ile ve sanki yazı olarak çizmektedir, zaten ciddî bir gözlemcidir, bunda da asker ama daha ziyade ressam olmasının rolü vardır. Satırları arasında seyahatnâmeyi andıran ifadeler ile pastoral tasvirlere rastlanır.

Hayatının doğumundan 1908'e kadar olan kısmını otobiyografi şeklinde kaleme almış olan Enver, bu işi sonraki senelerde Naciye Sultan'a yazdığı mektuplar ile devam ettirmeye çalışmıştır. Mektuplarını her ne kadar sadece Naciye'si için yazdığını söylemiş ise de bunların bir çeşit otobiyografi, her sayfanın da aslında birer günlük olduğunun ve ileride kendisi hakkında yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceklerinin bilincindedir. Zaten, henüz yirmili yaşlarının başında olan Naciye'ye sevgi ve hasret sözlerinden hemen sonra onu hiç alâkadar etmeyecek uzun, teknik ayrıntılarla dolu askerî ve siyasî malûmat vermesinin, hattâ çatışma bölgelerinin krokilerine kadar çizip göndermesinin sebebi, yaptıklarını bizzat kayıt altına alma çabasıdır.

Bu yüzden mektuplarının kaybolmamasını, muhafaza edilmesini istemekte, meselâ 21 Mart 1921'de *"...Acaba mektuplarımı ne yapıyorsun? Ben öyle düşünüyorum ki bunları üşenmeyerek birer taraflarından bir defterin yapraklarına yapıştırarak saklarsan her vakit için gözün önünde benim canlı bir aksim beraberinde bulunmuş olur. Hem doğrusu ben tâ başlangıçtan böyle düşünerek kâğıtların bir tarafına yazıyorum. Hani herkes muhtıra tutar, günde yaptığını bir yere yazar, ben ise benim için veya halk için değil yalnız cicim için hergün böyle düşündüğümü, gördüğümü, bildiğimi yazıyorum"* demekte; 18 Nisan 1921'de de ne şekilde muhafaza edilmeleri gerektiğini *"...Evvelce dediğim gibi, bu mektupları [bu] büyüklükte bir deftere yapıştırırsan pek iyi olacaktır. Çünki hergün sana herşeyimi yazıyorum. Eğer sen üşenirsen Kâmil yapıştırsın. Aman rica ederim bunlar da kaybolmasın"* sözleri ile tekrar etmektedir.

Tuhaf olan tarafı, mektuplarının tarihî birer malzeme olduğunun

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

farkında bulunması ama satırlarının arasında hanımına hitaben gayet mahrem ifadeleri de rahatça kullanabilmesidir.

Enver'in Naciye'sine neredeyse günü gününe yazıp sürgün dönemindeki bütün faaliyetlerini ayrıntıları ile anlattığı ve yakında ayrı bir cilt olarak tamamını yayınlayacağım mektupları, bir yerde Enver Paşa'nın *kendi tarihi* olacaktır...

*

Enver Paşa'nın evrakı ailesi ile Türk Tarih Kurumu'nun arşivinde bölünmüş vaziyettedir, her iki malzeme birbirini tamamlamaktadır ve Kurum'un arşivinde Enver'in yanısıra Cemal Paşa ile İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerine ve Enver'in eniştesi olan sonraki senelerin generali Kâzım Orbay gibi askerlere ait bağış veya satın alma yolu ile intikal etmiş hususî yahut resmî çok sayıda belge de bulunmaktadır.

Kitabı yazmaya başlamadan önce Paşa'nın ailesindeki belgeleri temin etmemin ardından Japon tarihçi Yasayuki Yamauchi'nin dışında pek kimsenin incelemediği, üstelik Yamauchi'nin tamamını görmesine her nedense izin verilmemiş olan Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı da gördüm, inceledim, bazılarının kopyalarını aldım ama askerî belgeler ile pek ilgilenmedim. Zira, elimde Enver Paşa'ya ait olan ve hem ailesinden hem de başka kaynaklardan temin ettiğim çok sayıda belge vardı; Kurum'da muhafaza edilen İttihadçı evrakının tamamını ve Enver'in Orta Asya'daki faaliyetleri ile ilgili askerî yazışmalarını yayınlamak bu kitabın hacmini zorlar ve çerçevesini de ziyadesi ile aşardı.

Hadiselerin resmî belgelere yansımamış olan önemli taraflarının ortaya tam olarak çıkartılabilmesi için devlet adamlarının özel arşivlerinden istifade şarttır. İttihad ve Terakki erkânına ait olup Tarih Kurumu'nda muhafaza edilen evrakın yanısıra Almanya'nın askerî ve dışişleri arşivi ile Rus arşivlerinde, bilhassa TURKOM ve ÇEKA'ya ait evrak arasında bulunan konu ile ilgili belgelerin tamamı ve İttihadçı liderlerin dostu olan Alman tarihçi Prof. Ernst Jaeckh'in Yale ve Columbia Üniversiteleri'ndeki evrakı mutlaka tek tek incelenmeyi ve günün birinde yayınlanmayı beklemektedir. Bu belgelerin yanısıra ATASE Arşivi'ndeki çok sayıdaki resmî evrak da aynı şekilde incelenmeye muhtaçtır ve imparatorluk tarihimizin son günlerinin hâlâ bilinmeyen ayrıntıları, bu evrakın gözden geçirilmesi ile elde edilecek bilgiler sayesinde ortaya çıkabilecektir.

Bu kitap ve yakında neşredeceğim *"Naciyem, rûhum, efendim!"* ile Enver Paşa'nın hususî arşivinde bulunan evrakın büyük bir kısmı ve hanımı Naciye Sultan'a yazdığı mektupların tamamı yayınlamış olacaktır; dolayısı ile bundan sonra yapılacak araştırma-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ların yukarıda sözünü ettiğim arşivler ile benzer kaynaklar üzerinde yoğunlaşması gerekmektedir.

*

Kitapta yeralan belgelerin bir kısmı yıpranmış, bir kısmı da serî şekilde yazılmıştı ve bazı kelimeleri okuyabilmem bu yüzden mümkün olmadı. Okuyamadığım yerleri ..... ile, yani yanyana beş noktayla, yazılması unutulmuş kelimeleri ve kelime eklerini ne olduklarını tahmin etmeye çalışarak [ ] ile köşeli parantezlerin içerisinde gösterdim ve doğru şekilde okuduğumdan emin olmadığım kelimelerin yanına da yine parantez içerisinde bir soru işareti koydum.

Alıntılardaki bazı cümlelerin başlarındaki ardarda üç nokta, o metnin tamamını değil bazı kısımlarını aldığımı göstermekte, kullanmadığım cümlelerin bulunduğunu ifade etmektedir. Belgelerde normal parantezlerin içerisinde yeralan ifadelerin tamamı, metinlerin orijinallerinde de aynı şekilde yazılmışlardır.

*

Enver'i yazarken, Paşa'nın torunları başta olmak üzere, bazı İttihadçı ailelerin soyundan gelenler ile daha pekçok kişiden yardım gördüm.

Müteşekkir olduğum kişilerin isimlerinin yeraldığı liste, kitabın sonunda bulunmaktadır.

Ama, burada şükranlarımı öncelikle ifade etmek istediğim iki kişi var:

En büyük teşekkürüm Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Mayatepek'in oğlu olan torunu, azîz ve kıymetli dostum Osman Mayatepek'edir.

Mükemmel bir *Enver Paşa Müzesi* olan Ankara'daki evinin kapılarını ardına kadar açan Osman Mayatepek, elinde bulunan herşeyi istifademe sundu. Daha önce bir kısmı annesinde, bir kısmı da Enver Paşa'nın büyük kızı olan teyzesi rahmetli Dr. Mahipeyker Enver'de ama dağınık şekilde bulunan terekeyi annesi ile teyzesinin vefatlarının ardından biraraya getiren Mayatepek, muhafaza ettiği evrak, fotoğraf yahut obje cinsinden Enver Paşa'ya ve Naciye Sultan'a ait herşeyi seneler boyunca incelememi sağladı. Enver Paşa'nın sürgün, özellikle de Orta Asya günlerinde Naciye Sultan'a yazdığı ve tamamı yüzlerce sayfa tutan mektupların asıllarının da senelerce bende kalmasına müsaade etti. Sayesinde fotokopilerin değil, orijinal belgelerin üzerinden ve gayet rahat şekilde çalışma imkânı buldum.

Osman Mayatepek'e minnettarlığımı, bu yüzden tekrar tekrar ifade etmem gerekiyor.

Bir başka teşekkürüm, Enver Paşa'nın diğer torunu, oğlu Ali En-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ver'in kızı olan arkadaşım ve dostum Arzu Enver Eroğan'adır.

Arzu da büyükbabası Enver Paşa ile babaannesi Naciye Sultan'a ait olan ve kendisinde bulunan herşeyden istifademi sağladı. Kitapta kullandığım fotoğraflar ile belgelerden bazılarını Arzu Enver Eroğan'dan temin ettim. Hem bu unutulmaz yardımları, hem de kitabı yazdığım sırada aklıma takılan hususları açığa çıkartabilmem için seneler boyu günün herhangi bir saatinde, olur-olmaz vakitlerde aramalarımdan bıkmayarak verdiği uzun izahlar için kendisine müteşekkirim.

*

Şimdi, Enver Paşa'nın bu önsözün başında da ifade ettiğim aşk, savaş, kan, gözyaşı, hırs, intikam ve birbirine zıt daha dünya kadar kavram ile dolu, üstelik sadece 41 seneye sığmış ama mağlûbiyetle neticelenmiş hüzünlü macerasına beraber şahit olalım...

Murat Bardakçı
Ekim 2015, Teşvikiye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

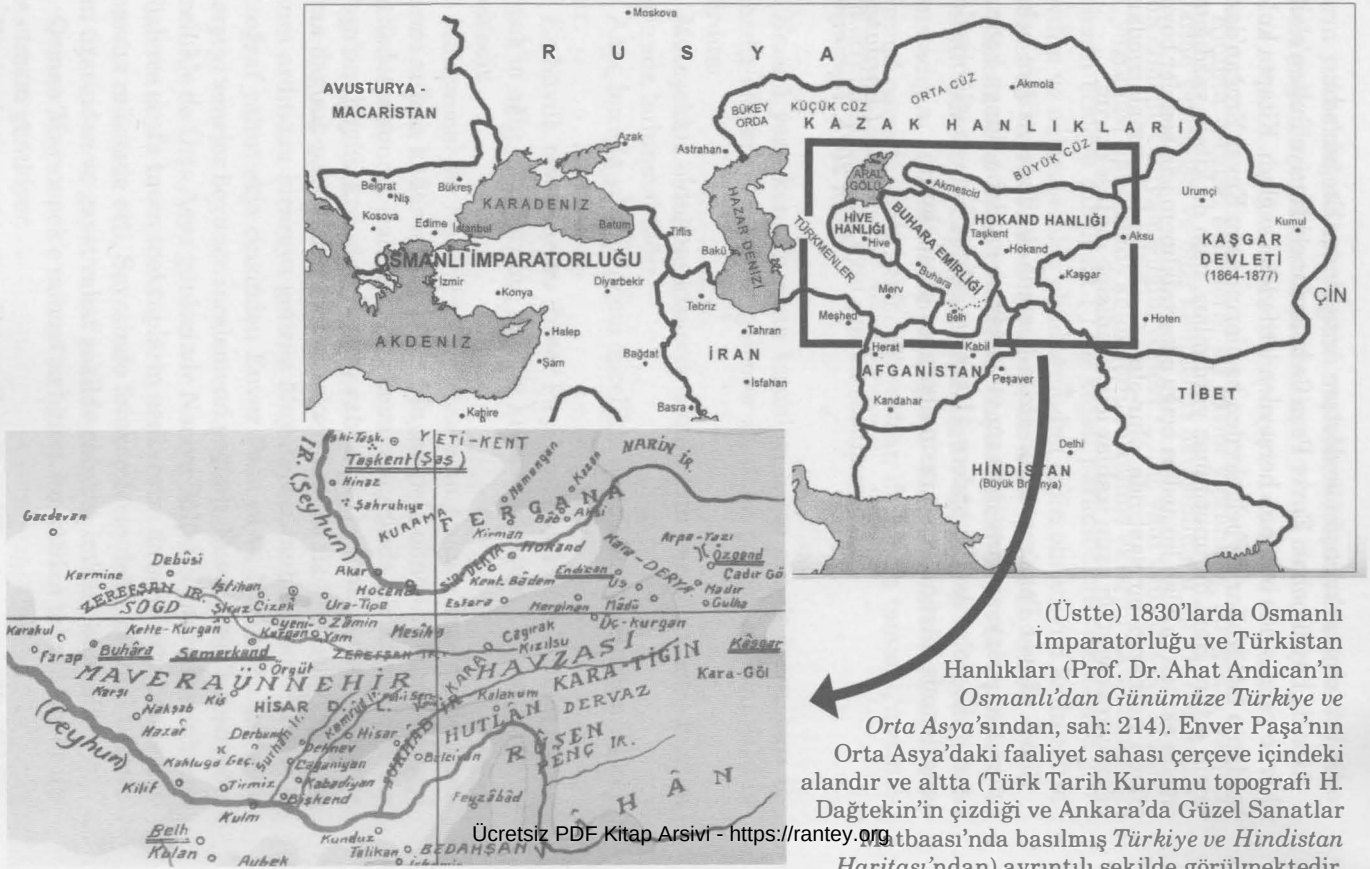

(Üstte) 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkistan Hanlıkları (Prof. Dr. Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*'sından, sah: 214). Enver Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyet sahası çerçeve içindeki alandır ve altta (Türk Tarih Kurumu topografı H. Dağtekin'in çizdiği ve Ankara'da Güzel Sanatlar Matbaası'nda basılmış *Türkiye ve Hindistan Haritası*'ndan) ayrıntılı şekilde görülmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bayram namazını kılmış ve cemaatten ayrılmak üzere idi ki, uzak olmayan bir yerlerden gelen silâh seslerini işitti...

"Ruslar baskın yaptı!" diye haykırdı, beyaz atına atlayıp silâh seslerini işittiği tarafa doğru dörtnala gitmeye başladı...

Geride kalanlar da hemen atlarına bindiler ve hayvanlarını mahmuzladılar...

Birkaç saat önce devriyeye çıkardığı adamlarının, ileride Rus askerleri ile çarpışmakta olduğunu gördü; kılıcını çekti, arkasındaki atlılara dönüp *"Basın!"* diye haykırdı ve mahmuzlarını atının böğrüne, kanatırcasına gömdü...

Kurşunların ıslığı andıran sesleri ve yeri-göğü inleten tarrakalar arasında önüne çıkan iki Rus askerini kılıcıyla biçti, sonra küçük bir tepenin üzerinden etrafa ateş kusmakta olan mitralyöze doğru umursamaz, hattâ intihara koşuyormuşcasına dörtnala gitmeye başladı...

İşte, tam o anda karşısına çıkan bir Rus süvarisi işaret tabancasını andıran kısa namlulu tüfeğini doğrultup tetiğe bastı..

Kıvılcımlar saçarak fırlayan kurşun, kalbini paramparça etti...

Geridekiler, sırtından şemsiyeye benzer bir kırmızılığın püskürürcesine çıktığını farkettiler...

Bindiği beyaz atda yana devrildi ve beraberce yere savruldular...

O anda gözünün önünden akıp geçen hatıralar silsilesine daldığı için acı hissetmiyordu, belki vurulduğunun bile farkına varmamıştı...

İstanbul'da, *"Yaşa!"* diye haykıran yüzlerce kişinin arasında, beyaz bir atın üzerinde Bâbıâlî'ye doğru ilerlediğini gördü... Sonra bir anlığına Dolmabahçe Sarayı'nda, büyük âvîzelerin aydınlattığı salonlarda dolaşıp temennah edenlere nazikçe mukabele eder

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gibi oldu, derken İstanbul'dan çok ötelere uzandı, Sarıkamış'ın ayazını iliklerinden de derinde hissetti...

Sarıkamış'tan tekrar İstanbul'a döndü...

Şimdi, Kuruçeşme'de sarayı andıran büyük bir yalının haremindeki geniş salonda idi... Seneler boyu devam etmiş hasretin nihayete ermesinin sevinciyle derinden ve candan gülümseyen iri mavi gözlü genç bir kadın ellerini uzatmış, onu bekliyordu...

Koşarcasına iri mavi gözlü o kadına doğru yürüdü, uzanmış ellere gözyaşı katılmış bir hasret busesi kondurdu ve o andan itibaren artık hiçbirşeyi duyamaz, göremez, hissedemez oldu...

Önünde bir anda açılan ve o zamana kadar hiç hissetmediği kadar ferahlık veren devâsâ beyaz boşluğa ilerledi, buluttan da parlak gibi görünen boşluğa adımını attı, daha da ötelere gitti, gitti, gitti ve derinlerde hayâl hâlini alıp kayboldu...

Meçhul seyahatine devam edip sonsuz gibi görünen beyaz boşluğun çok daha ilerisine vardığında Rus mitralyözünün sustuğunu, etraftan *"Paşa şehid oldu!"* haykırışlarının geldiğini ve hıçkırıklara karışan tekbirlerin göklere yükseldiğini işitemiyordu...

Henüz, 41 yaşındaydı...

Macera dolu ömrünün bu son serencâmı günler sonra ölüm tutanağı haline getirilecek, sararmış bir kâğıda *"Şehîd-i muhterem Enver Paşa Hazretleri pek mukaddes ve yüksek bir maksat peşinde Buhara'da, Belcivan Vilâyeti'nin Çegan isimli mahallinde 14 Ağustos 1922 günü kurban bayramının ikinci günü öğle vaktine yakın bir zamanda temiz kanını toprağa akıta akıta, kahraman ve mert bir şekilde şehâdet rütbesine nâil olmuştur"* diye yazılıp mühürlenecekti!

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci bölüm:

TORPİDODAKİ KARA GÖZLÜKLÜ YOLCU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağından kalkan Alman askerî demiryolları kurmay başkanlığına ait küçük bir yat, ışıklarını söndürüp Boğaz'a girdi ve iskelelere uğramaya, sivil giyimli bazı kişileri almaya başladı.

1918'in 1 Kasım gecesi idi ve saat dokuz buçuğa geliyordu...

Karaköy'den önce Üsküdar'a doğru seyrettikten sonra Kuzguncuk'un az ilerisinde Rumeli sahiline dümen kırıldı, Ortaköy'e yanaşıldı ve yattan karaya çıkan üniformalı iki Alman subayı sokak lâmbalarının aydınlattığı sahilde bir aşağı, bir yukarı yürümeye başladılar.

Az sonra birkaç kişi göründü... Gelenlerden elinde küçük bir valiz olanı refakatçileri ile vedalaşıp yata bindi...

Yat, Ortaköy'den Arnavutköy'e uzandı ve yalılardan birinin rıhtımına yanaştı. Rıhtımda kadınlı-erkekli bir grup vardı.

Burada da kısa bir vedalaşma faslı oldu, ellerinde ufak valizler taşıyan yedi kişi yata bindi ve hemen hareket edildi.

Galata Köprüsü'ne gidilir gibi birkaç dakikalığına geriye dönüldü ama Ortaköy'ü geçtikten sonra dümen karar değiştirilmişcesine bu defa Anadolu sahiline kırıldı ve ışıklar açılmadan Anadolu hisarı'na uzanıldı...

Hisar'ı biraz geçmişlerdi ki önce bir sarsıntı, ardından da galiz küfürler işitildi... Yatın pervanesi balıkçıların ağlarına takılmıştı. Ağlarını attıktan sonra sandalları ile sahile dönmekte olan balıkçılar, yatın kaptanına dümdüz gidiyorlardı!

Ağ parçalanmasına rağmen pervaneye dolanmamış ama motor stop etmişti... Mürettebat motoru yeniden çalıştırmaya uğraşırken bu defa Karadeniz'den gelen akıntıya kapıldılar, yat sürüklenmeye başladı ve motor dakikalar süren çabadan sonra çalıştırılabildi...

Tekrar karşı sahile dümen kırdılar ve saat onbire doğru Boyacıköy koyuna girdiler...

Meşhur *Yavuz* zırhlısı ileride, İstinye rıhtımında demirlemiş duruyordu...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yatın ışıkları belki birer saniyeliğine birkaç defa yakılıp söndürülerek Boyacıköy sahilinde bekleyenlere işaret verildi ve koyda, sahile yakın biryerlerdeki sandaldan yine birkaç defa kaldırılan cılız bir fener, işaretin alındığı cevabını verdi. Küreklerin suya dalarken çıkarttığı şapırtılar etrafı saran derin sessizliği birkaç dakika boyunca kurşun gibi deldi, sandal yata yanaştı ve elinde yine ufak bir valiz olan sakallı bir yolcu güverteye çıktı.

Yata binen yolcuların hiçbiri tek bir kelime olsun etmemiş, kaptanın elini sıktıktan sonra kamaraya inmiş, feslerini çıkartmış, başlarına kendileri için önceden hazırlanmış şapkaları giyip sükût içerisinde kanepelere ilişmişlerdi...

Yolcuları toplama işini, Türkiye'deki Alman askerî heyetinin en genç kurmay subayı olan Yüzbaşı Hermann Baltzer yapmıştı...

Vakit geceyarısını bulmak üzere idi, artık alınacak başka yolcu yoktu. Yat yeniden hareket etti, birkaç yüz metre ilerideki Tarabya'ya uzandı ve koyun önünde demirli duran Alman bayraklı bir torpidoya, R-01'e yanaştı...[18]

Yolcular yatı terkedip torpidodan indirilen merdivenle savaş gemisinin güvertesine çıktılar ve kaptanın kamarasına alındılar. R-01'in o sırada karada olan kaptanı Alfred Kagerah da birkaç dakika sonra geldi, yuvarlak masanın etrafında ağır bir hüzün bulutu içerisinde oturan ve ağızlarını bıçak açmayan yolculara sadece "Hoşgeldiniz" dedi, teker teker ellerini sıktı ve hareket emri verdi.

İstikamet, Kırım'ın Gözleve Limanı; sessiz yolcular da Türkiye'nin kaderini senelerce elinde tutan İttihad ve Terakki Partisi'nin o gecenin üç hafta öncesine kadar padişahtan bile güçlü olan, her sözleri yahut tek bir bakışları bile kanun kabul edilen liderleri idiler...

Yolcular dokuz kişi idi: İmparatorluğun yine üç hafta öncesine kadar sadrazamı olan Talât, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver, adı Ortadoğu'da bir zamanlar açıkça telâffuz edilemeyen ve duyulan büyük korku yüzünden sadece fısıldanabilen Bahriye Nâzırı Cemal Paşalar ile Beyrut'un eski valisi Cemal Azmi, İstanbul'un sabık emniyet müdürü Bedri ile İttihad ve Terakki'nin en güçlü isimlerinden Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Dr. Rüsuhi Beyler...[19]

Yolcuların arasında bir de delikanlı vardı: Talât Paşa'nın yirmili yaşlarındaki kayınbiraderi Hayretî...

Ortaköy'den alınan yolcu Enver Paşa idi. Talât Paşa, Cemal Azmi, Bedri, Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Dr. Rüsuhi beyler ile Talât Paşa'nın kayınbiraderi Hayretî, yata Arnavutköy'den binmişlerdi. Boyacıköy rıhtımından sandalla gelen sakallı zât da Cemal Paşa'ydı...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'den ayrılmaları kararlaştırılanlar arasında, İttihad ve Terakki'nin uzun seneler kâtib-i umumîliğini yapmış olan Midhat Şükrü Bey (Bleda) de vardı. Kader arkadaşları ile beraber gurbet yolculuğuna çıkmasından son anda hanımının rıhtımdaki diğer İttihadçılar'a *"Kocamın sizinle gelmesi şart mı?"* demesi üzerine vazgeçilmişti.[21]

Yolculardan altısının İstanbul'daki son gecelerini geçirdiği Ortaköy'deki yalı, Talât Paşa'nın sırdaşı olan ve İttihad ve Terakki'nin 1909'daki kongresinde merkez-i umumî üyeliğine seçilen İhsan Namık Bey'e aitti.

Yolcuları uğurlayan İhsan Namık Bey yatın gözden kaybolmasından sonra yalısına dönmedi, caddeye çıktı, bir müddet Akıntıburnu'na kadar yürüdü, orada bir kenara oturdu ve hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

Yoldan geçen ve kendisini tanıyıp şaşkınlık içerisinde *"Bey, ne oldu, neden ağlıyorsun?"* diye soran bekçiye *"Evlâdımı kaybettim..."* diye cevap verdi.[22]

*

İttihad ve Terakki o gün son kongresini yapmış, sabah saat onbirde Cağaloğlu'ndaki Merkez-i Umumî binasındaki toplantıya 120 kadar üye katılmış ve üç hafta önce hükümeti ile beraber istifa etmiş olan Talât Paşa, kongrenin açılışında yaptığı konuşmada parti idarecilerinin de vazifelerini bıraktıklarını açıklamıştı.

Kongre beş gün devam etti ve paşalar ile partinin ileri gelenlerinin memleketi terketmiş oldukları üçüncü günün sabahında öğrenildi. 5 Kasım'da İttihad ve Terakki'nin kendi kendini feshetmesi ve yeni bir partinin kurulması kararlaştırıldı; dört çekimser ve dokuz muhalif oya karşı 35 oyla *"İttihad ve Terakki"* isminin tarihe intikal etmesi kabul edildi.[23] *Teceddüt* adında yeni bir parti kuruldu, İttihad ve Terakki'nin mal varlığı ile kasasında bulunan 462 kuruş da bu yeni partiye devredildi.

İttihadçılık ile İttihadçı düşüncenin sona ermediğinin, Teceddüt Fırkası'nın da sadece tabelâdan ibaret olduğunun herkes farkındaydı. Zihniyet ve *İttihadçı umdeler* devam edecek, İttihadçılar bu umdelere sonuna kadar bağlı kalacaklar, Enver Paşa üç sene sonra, 1921 Eylül'ünde Batum'da birkaç arkadaşıyla beraber yeni bir kongre yapacak ve İttihad ve Terakki'nin tekrar doğduğunu ilân edecekti!

*

İstanbul basını, İttihadçı liderlerin Türkiye'yi terkettiklerini ayrılışlarından bir gün sonra öğrendi ve İttihad ve Terakki'ye muhalif gazetelerde ağır yazılar çıkmaya başladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Refik Hâlid'in (Karay) Zaman Gazetesi'nde 5 Kasım günü çıkan *"Efendiler Nereye"* başlıklı yazısı, Türk siyaset literatürünün en meşhur örneklerinden olacaktı:

> *"Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan, bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye?*
>
> *Yaz başlangıcında sırtı karnına yapışmış, sarı, sıska, cansız birtakım tahtakuruları çıkar, iğne gibi vücudumuza batarlar; derimizi haşlarlar, kanımızı emerler, sonra sabaha karşı etli, canlı, iri yarı şuraya buraya kaçarlar... Galiba şafak attı, güneş doğuyor; tahtakuruları nereye?*
>
> *Ücrâ dağbaşlarında gözleri ateşli, dişleri keskin, tüyleri dimdik aç kurtlar vardır. Köpeksiz sürülere dalarlar, boyunları kaparlar, etrafa kan, kemik saçıp mideleri dolu inlerine kaçarlar... Galiba çoban göründü, köpekler hırlıyor; tok kurtlar nereye?"*[24]

*

Talât Paşa'nın *gurbette yalnız kalmamak* için yanına aldığı genç kayınbiraderi Hayretî Bey bir tarafa bırakılacak olursa, İttihad ve Terakki'nin R-01 torpidosu ile Türkiye'yi terkeden sekiz önemli isminden sonraki senelerde sadece ikisi yatağında ölebildi, diğerleri kurşunlarla can verdiler...

Paşa, 15 Mart 1921 sabahı Berlin'de Sogomon Tehliryan adındaki bir Ermeni tarafından ensesinden vuruldu... Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler'i 17 Nisan 1922'de Berlin'de yine Ermeniler katlettiler... Cemal Paşa, 25 Temmuz 1922 akşamı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te iki yaveri ile beraber sokak ortasında delik deşik edildi ve cinayeti kimin yahut kimlerin işlettiği hiçbir zaman ortaya çıkartılamadı... Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de bugün Tacikistan'ın sınırları içerisinde kalan Âbıderyâ köyünün ilerisindeki tepelerde Çegan Tepesi'nde bir Rus mitralyözünün kurşunlarına hedef oldu... Doktor Nâzım Bey ise Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırlanan İzmir suikasti teşebbüsüne katıldığı suçlaması ile İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edildi ve 26 Ağustos 1926'da Ankara'da asıldı.

*

Osmanlı İmparatorluğu 1914'ün 11 Kasım'ında girdiği ve dört sene devam eden dünya savaşından çok büyük bir mağlûbiyete uğramış, neredeyse herşeyini kaybetmiş halde çıktı.

Gücünü 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra hissettirmeye başlayan ve 1913'ten itibaren devletin tek hâkimi olan İttihad ve Terakki, bu büyük mağlûbiyetin hemen ardından iktidarı bırakmak zorunda kaldı ve Sadrazam Talât Paşa, 8 Ekim 1918'de Sultan Vahideddin'e istifasını sundu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yeni hükümeti kurma vazifesi sabık padişahın dünürü olan hariciye nâzırı ve sadrazam Tevfik Paşa'ya verildi ama Tevfik Paşa birkaç gün sonra vazifeyi iade etti, sadaret bu defa eski harbiye nâzırlarından ve saygı duyulan bir asker olan Ahmed İzzet Paşa'ya verildi ve İzzet Paşa hükümeti kurdu.

Memlekette bir *"İttihadçı avı"* başlamak üzere idi...

Cephelerde seneler boyu tadılan yenilgilere ilâve olarak 27 Ekim'de Halep'in İngilizler'in eline geçmesi ve Trakya'nın da müdafaasız kalma ihtimalinin artması üzerine İzzet Paşa hükümeti İngiltere nezdinde temaslarda bulundu ve âcilen bir mütareke imzalama çabasına girişti.

Mütareke, 1918'in 30 Ekim'inde, Limni Adası'nın Mondoros Limanı'na demirlemiş olan İngiliz zırhlısı Agamemnon'da imzalandı.

Türkiye ile müttefikler arasındaki savaşa 31 Ekim 1918 Perşembe günü öğleden itibaren son veren 25 maddelik mütareke, Osmanlı İmparatorluğu'nu yere seren bir teslim anlaşması idi. Üstelik 7. maddesi müttefiklere *"güvenliklerini tehdit eder mahiyette bir hadise yaşanması halinde, imparatorluğun stratejik noktalarını işgal hakkı"* da veriyordu ve sadece bu madde bile, günün birinde İstanbul'un da bir bahane ile işgali ihtimalinin bulunması demekti!

Müttefiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yapacakları ilk işlerden birinin, Türkiye'de savaş yıllarında iktidarda bulunan İttihad ve Terakki'nin liderlerini tutuklayıp savaş suçlusu olarak yargılamak olduğu kesin idi.

Bir başka tehdit de, üç ay önce tahta çıkmış ve İttihadçılar'a olan nefretini hiç saklamamış olan Sultan Vahideddin'den gelecek gibi hissediliyordu. Talât Paşa hükümetinin istifasından sonra padişahın İttihadçı liderleri tevkif ettirip mahkemeye çıkartmayı düşündüğü, yargılamanın büyük ihtimalle darağacında biteceği ve saraya yakın olan İttihad ve Terakki muhaliflerinin de hükümdarı böyle yapması için devamlı surette teşvik ettikleri İstanbul'da açıkça konuşuluyordu. Üstelik, İttihad ve Terakki iktidarından yıllar boyunca çekmiş olanların ve İttihadçılar'a karşı başka sebeplerle nefret hissedenlerin sayısı da hayli fazla idi ve önde gelen İttihadçılar'ın sokak ortasında her an bir suikaste kurban gitmeleri de mümkündü...

Bir başka endişeleri daha vardı: O tarihten üç sene önce, 1915'te yaptıkları Ermeni tehciri yüzünden başlarına iş gelmesi, en azından yargılanmaları ihtimali...

İttihadçı liderlerin hiçbiri memleketten ayrılmaları sırasında yazdıklarında tehcir meselesinden bahsetmezler ve tehcir yüzünden endişe hissettiklerine dair bir ifadeleri de yoktur.

Ama, İttihad ve Terakki'nin kadro-i ümenâsı Midhat Şükrü Bey'in

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

eşi Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında 1 Kasım 1918 gecesi İttihadçılar'ın memleketi terketmelerinden birkaç dakika önce geçen bir konuşma, sadece liderlerde değil, ailelerinde de tehcir konusunda bir endişenin mevcut bulunduğunu göstermektedir.

Türkiye'den ayrılacaklar arasında Midhat Şükrü Bey de vardır ve Arnavutköy'deki rıhtımdan Alman torpidosuna götürecek yata binmelerinden hemen önce, kocasının gurbete gitmesini istemeyen Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında bir konuşma geçer. Hadice Hanım, Paşa'ya *Midhat Şükrü Bey'in Ermeni tehciri ile alâkası olup olmadığını* sorar, hiçbirşeye karışmadığını öğrenmesi üzerine *"Madem ki icraatta mesuliyet hissesi yoktur, o halde gidişinin sebebi nedir?"* der ve neticede Midhat Şükrü Bey memlekette kalır.

Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında geçen bu kısa konuşma, tehcir kararından kaynaklanan endişenin mevcudiyetini açık şekilde göstermektedir.

*

En başta Enver, Talât ve Cemal Paşa üçlüsü olmak üzere İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunun bir müddet, hattâ savaşın yaralarının sarılmasına kadar ortalıkta görünmemesi lâzımdı.

Gidilecek yer konusunda değişik fikirler vardı. Önce, Anadolu'nun üzerinde duruldu ama muhalefetin dertler açabileceği ihtimali gözönüne alınınca bu düşünce rağbet görmedi ve bir müddet için memleket dışına gidilmesi, Avrupa'da başka kimliklerle ve değişik memleketlerde kalınması kararlaştırıldı.

İttihad ve Terakki'nin Türkiye'den ayrılmayacak olan üst düzey mensupları da, Türkiye'yi terketme kararına *"Hemen gidin! Ortalık düzelince rahatça dönersiniz"* diye destek verdiler.

Ama, nereye gideceklerdi? Memleketin etrafı zaten kan ve ateş içerisindeydi, Türkiye'den kendi başlarına ayrılmaları mümkün değildi ve gidiş konusunda en yakın müttefiklerinden, İstanbul'da bulunan Alman askerî heyetinden yardım istediler.

Memleketi nasıl terkedeceklerine dair ilk görüşme, 20 Ekim'de Enver Paşa ile Osmanlı Genelkurmayı'ndaki en yüksek rütbeli Alman subayı olan General Hans von Seeckt arasında yapıldı. Von Seeckt, İttihadçı liderlerin Almanya'ya gitmek istemeleri halinde Alman donanmasının yolculuğu organize edebileceğini ve İstanbul'daki Alman savaş gemilerinden birinin bu işle görevlendirileceğini söyledi.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernstorff, 27 Ekim 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na önde gelen bazı İttihadçılar'ın Türkiye'yi terketmek istediklerini ve bu kişilerin arasında Talât ve Enver Paşalar'ın da bulunduğunu bildirdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Büyükelçi, Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın memleketi terketmek isteyen İttihadçılar'a yardımcı olmak istediğini ama muhalefet tarafından daha sonra sonra sıkıştırılma endişesi içerisinde bulunduğunu ve Almanya'ya gidecek olan İttihadçılar'ı daha sonra iadesini talep edilmesi hâlinde Almanya'nın tutumunun ne olacağını öğrenmek istediğini de yazıyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Bernstroff'a gönderilen cevapta Talât ve Enver Paşalar'ın Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki ittifaka bağlı kaldıkları hatırlatılıyor ve dolayısı ile Almanya'nın kapılarının bu kişilere açık olduğu ifade ediliyordu. Bakanlık, İstanbul'daki büyükelçiliğinden talep etmeleri hâlinde bu kişilere yardımda bulunulması talimatını da veriyor ve Türkiye'ye ileride hiçbir şekilde iade edilmeyeceklerini bildiriyordu.[25]

Berlin'in memleketlerini terkedecek olan İttihadçılar'a himaye garantisi vermesinin sebebi siyasî müttefiklere gösterilen vefa değil, bu kişilerin ileride Almanya'nın aleyhinde konuşmalarını ve savaş senelerindeki Alman idarecileri zor durumda bırakabilecek hareketlerde bulunmalarını önceden engelleme çabası idi.

Almanya bu politikasına hep sadık kaldı ve sürgündeki İttihadçılar'a sağladığı siyasî himayeye hiçbir şekilde son vermedi. Talât Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler gibi bazı İttihaçılar'ın Berlin'in göbeğinde katledilmelerine engel olamadı ama Türkiye'nin yaptığı iade taleplerini her şekilde geri çevirdi ve sürgünlerin yaptıkları siyasî faaliyetlere hiçbir şekilde karışmadı.

İttihadçı liderler bütün bu gelişmelerin ve Almanya'dan alınan garantinin ardından, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında birkaç defa biraraya geldiler, memleketi terketmesi gerekenlerin kimler olduğunu tesbite çalıştılar ve 1 Kasım gecesi R-01 torpidosu ile Türkiye'den ayrılan İttihadçı yedi liderin isimleri, bu toplantılarda belirlendi.[26]

Alman tarafı, hazırlıkları yolculuk gününün sabahında tamamladı. Akdeniz Filosu Kurmay Başkanlığı'nda yapılan toplantıda, operasyonun başına Yüzbaşı Hermann Baltzer getirildi.[27]

İttihadçı şeflerin İstanbul'dan ayrılmaları için her türlü yardımda bulunan Almanlar bu yardımı yapmakla acaba aynı ittifakın mensubu oldukları eski silâh arkadaşlarına hissettikleri vefanın gereğini mi yerine getiriyorlardı?

Kendi memleketlerinin de karmakarışık halde olduğu, hattâ hükümdarları İkinci Wilhelm'in tahtının sallandığı o günlerde, Almanlar'ın müttefikleri de olsa bir başka memleketin idarecilerini düşünecek halleri de yok gibi idi...

Almanya'da halk yanlısı sivil idareciler savaştan bıkmış ve mağ-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

lûp olduklarına inanmışlardı ama, harp Alman komuta kademesi için henüz bitmemişti. Mücadele devam edecekti, mücadelede eski müttefiklerinden de istifade ihtimali vardı ve İttihad ve Terakki'nin lider kadrosuna mensup bazı kişiler bu yüzden güvenlikte ve ellerinin altında olmalı idiler. Yakın bir gelecekte işgal edileceğinden emin oldukları yenilgiyi kabullenmiş Türkiye'nin savaş zamanındaki idarecilerinin Alman İmparatorluğu'nun, özellikle de savaşta çok yakın işbirliği yaptıkları Alman ordusunun aleyhinde konuşmalarının ve müttefiklere istenmeyen bazı bilgiler vermelerinin de böylelikle önüne geçilebilirdi.

İttihadçılar'ın sonraları ortaya çıkan özel yazışmaları, onların da kendilerini emniyet altında hissedecekleri tek ülke olarak Almanya'yı düşündüklerini gösterecekti...

Almanya, ilerki günlerde Osmanlı hükümetinin Berlin'e gönderdiği yeni büyükelçisi Rıfat Paşa'nın ve galip müttefiklerin İttihadçı liderlerle ilgili bütün iade taleplerini reddetti. Eski silâh arkadaşlarından bazılarının sonraki senelerde Berlin'de Ermeniler tarafından yapılan suikastlerde hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçemedi ama hepsine sahip çıktı, sürgündeki İttihadçılar'a tam bir hareket serbestliği sağladı, bazı çabalarında yardımcı oldu ve bu arada kendisi için aracı olarak da kullandı.

*

İttihadçı liderlerin İstanbul'dan bilinmez bir geleceğe adım attıkları günler, dünya savaşında Osmanlı İmparatorluğu ile aynı safta bulunmuş ve yenilmiş devletlerin hükümdarlarının da tahtlarındaki son demleri idi...

Avrupa'nın dünya savaşından mağlûp çıkan ülkeleri, yenilginin sorumluluğunu başlarındaki hanedanlarda buldular; tahtlar peşpeşe devrildi ama Türkiye'de sorumluluk hanedana ve padişaha değil, iktidardaki İttihad ve Terakki Partisi'ne çıkartıldı. Mağlûp imparatorlar ve krallar memleketlerini terkederlerken Osmanlı hanedanı savaşın ardından altı sene boyunca memlekette kaldı ve uğranan büyük yenilginin mesulü olarak sürgüne gitmek, İttihadçı liderlere düştü.

Tahtını bırakan ilk Avrupalı hükümdar Bulgar Kralı Ferdinand olmuş, 3 Ekim 1918'de oğlu Boris lehine tahttan feragat edip Almanya'ya gitmişti. Ferdinand'ın tarafsız bir ülke yerine mağlûplardan olan Almanya'ya gitmesi aslında gayet normaldi, zira sabık kral zaten Bulgar değil, Saxe-Coburg-Gotha Hanedanı'nın Macaristan ile akrabalığı bulunan Koháry branşına mensup bir Alman prensi idi. Bir zamanlar ailesinin hâkimi olduğu Coburg şehrine yerleşti ve 1948'de orada öldü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kral Ferdinand'ı, Alman İmparatoru İkinci Wilhelm takip etti... 9 Kasım'da tahttan çekildi ve hemen ertesi gün trenle Hollanda'ya geçti, 1941'e kadar orada yaşadı ama Hollanda'dan dışarıya adım atmasına izin verilmedi.

Memleketini terketmek zorunda kalan son Avrupalı hükümdar, Avusturya-Macaristan İmparatoru Birinci Karl oldu. 11 Kasım 1918'de bir bildiri yayınlayıp *yönetimden çekildiğini* ama *tahtını bırakmadığını* duyurdu. Aynı gün imparatorluk ikametgâhı olan Viyana'daki Schönbrunn Sarayı'nı da terkedip şehrin dışındaki Eckartsau Kalesi'ne taşındı. 12 Kasım'da Avusturya'da, 16 Kasım'da da Macaristan'da cumhuriyet ilân edilmesine rağmen dört ay boyunca Eckartsau Kalesi'nde kalmaya devam etti ve neticede birkaç hafta öncesine kadar düşmanı olan İngiltere'nin yardımını gördü, memleketinden 23 Mart 1919'da bir İngiliz birliğinin koruması altında ayrılmaya mecbur kalarak İsviçre'ye gitti.

İktidarı kaybettiği sırada 32 yaşında olan genç imparator sonraları karısı İmparatoriçe Zita'nın zorlamaları ile tahtını geri almak için çeşitli teşebbüslerde bulunacak ama teşebbüslerin hepsi sonuçsuz kalacak ve Birinci Karl, 1922'de Portekiz'e ait Maderia Adası'nda zatürree ve solunum yetmezliğinden can verecekti...

Avusturya tahtından feragat eden Karl, Macar tahtı üzerindeki haklarından vazgeçmemişti. Mensubu olduğu Avusturya İmparatorluk hanedanı Habsburglar'ın birçok mensubu, özellikle tahtın vârisi kabul edilen prensler Macarca'yı bugün de mükemmel şekilde konuşmaktadırlar ve Karl'ın 2011'de ölen büyük oğlu Arşidük Otto von Habsburg'un cenazesi Viyana'daki Kapuzin Kilisesi'nin mahzeninde bulunan hanedan mezarlığına, kalbi de birkaç gün sonra Macaristan'daki Pannonhalma Manastırı'na defnedilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında iktidardan en son ayrılan hanedan, Osmanoğulları oldu. Saltanat, son padişah Sultan Vahideddin'in 17 Kasım 1922'de memleketi terketmesinin ardından Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırıldı ve 1924 Mart'ında da hanedanın bütün mensupları sürgüne gönderildiler...

*

İttihad ve Terakki'nin üç paşası, Enver, Talât ve Cemal Paşalar, memleketten ayrılmalarından önce Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya birer mektup göndermişlerdi.

Cemal Paşa'nın mektubunun üzerinde gittiği günün tarihi vardı, yani 1 Kasım'da yazılmış gibi görünüyordu. Talât ve Enver Paşalar'ın mektuplarının tarihleri ise gidişlerinden sonrasına aitti; Talât Paşa 2, Enver Paşa da 3 Kasım tarihini koymuştu.

Serveti olmadığını söyleyen Talât Paşa memleketin ecnebi nü-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

fuzundan kurtulduğu gün hesap vermek için döneceğini yazıyor, Cemal Paşa da barış imzalanıp ecnebilerin memleketten uzaklaşmalarına kadar yaşanabilecek taşkınlıklara hedef olmamak için memleketten ayrıldığını anlatıp emekliliğini istiyordu.

Memleketi terkedişinin gerekçesini *yakın zamanlarda faydalı bir iş göremeyeceğinin belli olması* şeklinde ifade eden Enver Paşa ise, İslâm'ın Kafkasya'da istiklâlini sağlayabilmek maksadıyla o taraflara gittiğini ve ileride hizmet imkânı çıktığında döneceğini yazıyordu. Enver mektubunda ilginç bir başka ifade kullanıyor, *zaten mevcut olan mezuniyetim zamanında* diyerek, memlekette olmayacağı dönemin *kullanmadığı izinlerine sayılması* gibisinden imada bulunuyordu.[28]

Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, 4 Kasım'da Kafkasya'daki Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek Enver'in Kafkasya'ya vardığı anda tutuklanmasını istedi, ertesi gün de Berlin Sefiri Rıfat Paşa vasıtası ile Almanya Başbakanı Prens Max von Baden'den memleketten Alman subaylar tarafından çıkartılan İttihadçı liderlerin iadesini talep etti.[29]

*

R-01 torpidosunun yolcuları iki gün devam eden yolculuklarında *gelecekte neler yapabileceklerini* tartıştılar, kendilerinin ve Türkiye'nin istikbalini konuştular, arada bir güverteye çıkıp Alman subaylarla sohbet ettiler, hattâ güvertede beraberce birkaç fotoğraf da çektirdiler.

Enver Paşa, yolculuk sırasında yuvarlak ve camları koyu renkte bir gözlük takıyordu...

*

Aralarındaki ilk fikir ayrılığı, iki gün devam eden yolculukta yaptıkları bu tartışmalar sırasında ortaya çıktı...

Enver Paşa'ya göre Rusya'ya giderek Ruslar ile anlaşmaları, sonra Türkistan'ı ayaklandırmaları, Kafkaslar'da mücadeleye devam etmeleri, Allah'ın takdiri ile zafer için çalışmaları ve muvaffak olamadıkları takdirde bu yolda can vermeleri gerekiyordu!

Talât Paşa'nın fikri ise başkaydı. Paşa *"Bizim siyasî ömrümüz sona ermiştir. İster haklı, ister haksız yere olsun bir kerre üzerimize milletin kin ve gazap yüzü döndü. Bizim yürüyeceğimiz en kısa ve münasip yol, Avrupa'ya giden yoldur. Bir köşeye çekilip oturmalıyız ve herhangi birimiz herhangi sebeple olursa olsun en ufak bir kıpırdanma bile yapmamalı ve hiçbir şeye tamah etmemeliyiz. Bu halde, zamanın getireceği hadiseleri gözlemeliyiz. Gün geçer de şayet bir fırsat zuhur ederse, o fırsattan istifadenin vatanımız için [illegible]*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

günkü hâlimizle ve bugünkü dünya şartları içinde bize düşen, her türlü tiranlıktan ve her çeşit senlik ve benlikten uzakta bir köşeye çekilip sinmekten ibarettir. Gerçi biz vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz. Çünki biz milletimizi kurtarmak ve yurdumuzu yükseltmek istedik fakat talih bize yâr olmadı. Böyle olunca, artık vazifelerimizi başkalarına terketmemiz gerekir" diyordu.[30]

Enver Paşa dışındaki yolcuların tamamı Talât Paşa'nın fikrine iştirak ettiler ama Enver mücadeleye devamda ısrarlı idi...

İttihad ve Terakki'nin askerî kanadının hâkimi olan Enver ile sivil tarafın liderliğini yapan Talât Paşa arasında *mücadeleye başka yerlerde devam etme* yahut *bir köşeye çekilme* şeklindeki fikir ayrılığı ileride de halledilemeyecek, her iki Paşa'nın hayatının kurşunlarla noktalanmasına kadar devam edecek, Enver Paşa bu ümitsiz mücadeleye tek başına atılacak ve macerası memleketten ayrılmasından dört sene sonra çok uzaklarda, Pamir Dağları'nın eteklerinde hayatı ile beraber sona erecekti...

*

Şimdi, 1918 Kasım'ında İstanbul'dan Kırım'ın Gözleve Limanı'na uzanan bu zoraki yolculuğun 37 sene öncesine, 1881'in yine bir Kasım gününe, Ahmed Bey adındaki bir ziraat teknisyeni ile eşi Ayşe Hanım'ın İstanbul'un, Divanyolu semtinde, Vicdan isimli bir hanımın kiracısı olarak yaşadıkları iki odalı mütevazi evlerine gidelim...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkinci bölüm

SOBANIN ETRAFINDA DOĞAN BAŞKALDIRI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kırım'da 18. asırda kadınlara kumaş, Han Sarayı'na da yemeni satan; büyük ihtimalle Gagavuz Türkleri'nden ve Hristiyan olan bir delikanlı günün birinde Müslüman bir kıza âşık düştü.

Kız da onu sevmişti, evlenmeye karar verdiler ama kızın ailesi evlenebilmeleri için delikanlının dininden vazgeçip Müslüman olmasını şart koştu...

Delikanlı kendinden isteneni yaptı ve ihtida edip Abdullah ismini aldı...

Kırım, nikâhlarından hemen sonra Rus istilâsına uğrayınca Abdullah genç karısı ile beraber şimdi Ukrayna'ya ait olan Kili kasabasına göç etti ve orada bir oğulları oldu.

Abdullah ile karısının soyundan gelenler, senelerce Kili'de yaşadılar.

Kili, 1790'dan itibaren birkaç defa Rus işgaline uğradı ve Osmanlı Devleti, Kili ile etrafındaki geniş toprakları 1806'dan sonra Rusya'ya terketmek zorunda kaldı. Abdullah'ın Kili'de doğan torunlarından biri, Kahraman Ağa, Ruslar'ın gelmesi üzerine ailesini de yanına aldı, Karadeniz'in güneyine indi ve şimdi Kastamonu'nun ilçesi olan Abana'ya yerleşti.

Abana'da bir önceki memleketleri olan Kili kasabasına nisbetle *"Kilili"* sözünün bozulmuş şekliyle, *"Killi"* diye tanınan ailenin çocukları sonraki senelerde İstanbul'a göçettiler ve *Kilili* yahut *Killi* Abdullah'ın neslinden gelenler, imparatorluk başkentinin sıradan birer sâkini oldular.

Ziraat teknisyeni Ahmed Bey, Kırım'da kadınlara ve Han Sarayı'na kumaş ve yemeni satan, Müslüman olduktan sonra Abdullah ismini alan Gagavuz Türkü'nün altıncı göbekten torunuydu. Ayşe adındaki hanımıyla beraber İstanbul'da, Divanyolu'ndaki küçük bir ahşap evde yaşıyorlardı ve her zaman maddî sıkıntı içerisinde olan, orta halliden de geride, hattâ fakir denebilecek bir aile idiler.[31]

Ahmed Bey ile Ayşe Hanım'ın ilk çocukları 1881'in 23 Kasım Çarşamba günü, öğlen saat onikiye doğru Divanyolu'ndaki bu evde dünyaya geldi...[32]

Çocuğa, *İsmail Enver* adını koydular.

O sırada 21 yaşında olan ziraat teknisyeni Ahmed Bey'in yine Ayşe Hanım'dan beş çocuğu daha oldu: Hasene (1887-1963), Nuri (1889-1949), Mediha (1894-1983), Kâmil (1898-1964) ve Ertuğrul (1907-1931).

Aile kalabalıklaştıkça, maddî sıkıntılar daha da arttı...[33]

*

Ahmed Bey'in ailesi, Enver'in ifadesine göre zengin olmamakla beraber oğullarının tahsil ve terbiyesine kuvvetleri yettiği kadarıyla gayret göstermişti.

Okula başladığında aslında mektep çağına henüz gelmemişti ve üç-dört yaşlarında idi. Önce, Divanyolu'ndaki evlerinin hemen yanındaki bir ibtidaî mektebine, yani ilkokula gitti, mektebin hocası Kara Hâfız'ın önünde *"Bismillâh"* deyip besmele çekti. Altı yaşına gelinceye kadar birkaç ibtidaî değiştirdi; Fatih'teki ibtidaînin ikinci sınıfında iken babası Ahmed Bey'in şimdi Makedonya'nın sınırları içerisinde bulunan Manastır'a kondüktör olarak tayini çıktı, aile oraya nakletti ve Enver ilkokulu Manastır'da bitirdi.

Ahmed Bey'i Manastır'a tayin edenler bu tayinin kondüktörün o sırada henüz küçük bir çocuk olan oğlunun istikbalini belirleyeceğini ve çocuğun gençlik senelerini geçireceği Balkanlar'dan Türk Tarihi'nin 19. asır sonu ile 20. asır başlarındaki önde gelen ihtilâlcilerinden ve askerlerinden biri olarak çıkacağını hatırlarına bile getiremezlerdi...

Enver'in çocukluğundaki en büyük hevesi, askerî okula gitmek ve subay olmaktı...

1889'da henüz sekiz yaşında iken Manastır'daki askerî ortaokula girmek istedi. Yaşı küçük olduğu için alınamayacağı söylendi ama hem çocuğun, hem de ailenin ısrarı üzerine okula kabul edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinde gelecekte yaşanacak olan pekçok macera, küçük çocuğun yaşı tutmamasına rağmen ısrar, rica ve minnet üzerine askerî mektebe alınması ile başlayacaktı...

Enver, hocaları tarafından sessizliği, terbiyesi ve özellikle de yaşının küçüklüğü sayesinde her zaman sevildi ama Harbiye'ye gidişine kadar hiçbir zaman parlak ve mezuniyetlerinde yüksek dereceler alan bir öğrenci olmadı. Meselâ, askerî rüşdiyenin ilk senelerinde sınıfının önce yedincisi, sonra ulûm-ı diniyye yani din dersi hocasının öğretmediği bir konuda, hac hakkında sorduğu soruyu cevaplayamaması yüzünden altmışıncısı idi. Dördüncü yılda sınıfın otuzuncusu olmuş, mezuniyetinde de ancak onyedinciliğe gelmişti. Askerî liseye onbeşinci olarak girdi, lisenin ikinci yılında

onikinci, üçüncü yılında dokuzuncu oldu. Liseyi bitirip Harbiye'ye giderken sınıfının altıncısı idi ama Manastır'daki notlarının genel ortalamaya göre düşük olması yüzünden Harbokulu'na ellialtıncı olarak girebilmişti.

Harbiye'ye gitmek üzere doğduğu şehre, yani İstanbul'a dönmüştü ve sadece müstakbel mesleği olan askerlikte bir yerlere gelmeye çalışmakla kalmayacak, o devrin en tehlikeli ve en *muzır* işi ile de alâkadar olacaktı:

Siyasetle, yani Sultan Abdülhamid'e muhalefetle...

*

Bugün bize dünyanın dört bir tarafındaki uzak diyarlar ve bambaşka iklimler gibi gelen beldeler, o devirde İstanbul'dan gönderilen valilerin yahut Mülkiye'den mezun ve henüz otuzuna bile gelmemiş kaymakamların idare ettikleri yerlerdi.

İzmir, Konya yahut Diyarbakır şimdi bizler için ne ifade ediyorsa Mekke, Selânik, Trablus ve daha birçok uzak diyar, o zamanın insanının gözünde öyle, yani memleketin şehirlerinden biri idi.

Falih Rıfkı, *"Zeytindağı"*nın girişinde bunu çok güzel anlatır:

> "Bizden Belgrad'ı aldıkları zaman, düşman murahhasları Niş kasabasını da istemişlerdi, Osmanlı delegesi ayağa kalkarak:
> - Ne hâcet dedi, İstanbul'u da size verelim.
> Babalarımız için Niş, İstanbul'a o kadar yakındı.
> Biz eğer Vardar'ı, Trablus'u, Girid'i ve Medine'yi bırakırsak, Türk milleti yaşayamaz zannediyorduk.
> Çocuklarımızın Avrupa'sı, Marmara ve Meriç'te bitiyor..."[34]

O nesle mensup subayların sicil belgelerine baktığınızda, birtakım maaş zammı sütunları görürsünüz.

Sütunların üzerinde *"Yunan harp zammı", "İtalyan harp zammı", "Balkan harp zammı", "Büyük harp zammı"* ibareleri ve bütün bu savaşlara rağmen hayatta kalabilme mücadelesinden muzaffer olarak çıkabilen bir subayın 1940'lara kadar uzanan sicili *"İstiklâl harp zammı", "Şark kıdem zammı", "Kısmî seferberlik zammı"* sütunlarıyla devam eder.

Ve, bu sütunların arasında, *"Bilâd-ı harre zammı"* başlıklı bir kalem daha vardır. *"Sıcak beldeler zammı"* demektir ve şimdi Suudi Arabistan'ın sınırları içerisinde bulunan Asir, Hicaz ve Necd bölgeleri ile Yemen gibi iklimin kavurduğu topraklarda görev yapan subayların maaş zamlarını gösterir.

Bütün bu sicil özetleri, imparatorlukta 19. asırdan sonra toprakları muhafaza için yaşanan kanlı mücadelelerin birer resmigeçidi gibidir. Birliğinin başında Makedonya dağlarında ayrılıkçılara karşı savaşan genç subay günün birinde aynı mücadeleye

Yemen'de devam etmekte; bir ara İstanbul'da sırmalı üniforması ile hanımların gönlünü fetheden bir başka subay kısa bir müddet sonra Tunus'ta, Arnavutluk'ta yahut Girit'te yine kan ve ateş içerisinde kalmaktadır.

Üstelik sadece askerlerin değil, büyüğünden küçüğüne kadar her devlet memurunun, özellikle de İstanbul'da hâmisi olmayanların, meselâ Kosova'nın bir kasabasında vazifeli telgrafçının yahut evrak memurunun oradan tâââ Yemen'in San'a'sına gönderilmesi de sıradan bir tayindir.

Bugün anlatılması artık hayli zor bir hâle gelmiş olan *imparatorluk*, işte budur! Şimdi böylesine geniş görünen coğrafya, imparatorluk nesli için memleket sınırlarının içerisindeki topraklardır ve o neslin kurmayları, kimi bölgelerini kanın ve ateşin sardığı o toprakları muhafaza edebilmek için çeşit çeşit hayaller kurmakta, bu hayallerini ihtirasla yoğurmaktadırlar.

Bu kurmayların önemli bir ismi, Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Paşa, ölümünden on sene sonra, 1967'de yayınlanan hatıralarında daldıkları hayalleri ve ihtirasları samimi ve çarpıcı şekilde anlatır:

> "...Şimdi artık hem hür bir vatanda serbest vatandaş, hem de bütün bu hatıraları yaşayan bir eski askerim. O hatıralar ki, mektepten, Abdülhamid mahkemelerinden başlar. Makedonya'ya, Tunus'a, Trablusgarb'a, İran'a, Kafkasya'ya, Irak'a, Dağıstan'a, Türkistan'a, Gürcistan'a, Rusya'ya, Moskova'ya, Avrupa'ya kadar uzanır. Bazen bakarım, bunlar bir hayata sığmayacak şeyler gibi görünür. Ama sığdı işte. Ve ben bunların hepsini yaşadım. ...Ümid, heyecan, karar gücü, ihtiras ve hayal ufkumuzun genişliği sınırsızdı. Hayatımın bu akışından memnunum.
>
> ...Ben şimdi bütün bu hatıralar yığını arasında âdetâ bir türbedar gibiyim. Ve geriye baktığım zaman görüyorum ki, yalnız dalgalı, hareketli bir şahsî hayatın değil; dalgalı, hareketli, ihtiraslı ve hayâl ufuklarına sınır tanımayan bir değerli ve üstün neslin de son temsilcisi gibiyim."[35]

Peki, Halil Paşa'nın sözünü ettiği ve sınırsız bir hayâl ufkunun çevrelediği o topraklar, şimdi uzaklarda kalan bütün o yerler hakikaten *bizim* olmuşlar mıydı?

Cevabı yine Falih Rıfkı versin:

> "...Zeytindağı'nın tepesindeyim. Lût Denizi'ne ve Gerek Dağları'na bakıyorum. Daha ötede, Kırmızı Deniz'in bütün sol kıyısı, Hicaz ve Yemen var. Başımı çevirdiğim zaman Kamame'nin kubbesi gözüme batıyor; burası Filistin'dir. Daha aşağıda Lübnan var; Suriye var; bir taraftan Süveyş Kanalı'na, öbür taraftan

Basra Körfezi'ne kadar çöller, şehirler ve hepsinin üstünde bizim bayrağımız! Ben bu hudutsuz imparatorluğun çocuğuyum.

Çıplak İsa, Nasıra'da marangoz çırağı idi; Zeytindağı'nın üstünden geçtiği zaman, altında, kendi malı bir eşeği vardı. Biz, Kudüs'te kirada oturuyoruz. Halep'ten bu tarafa geçmeyen şey yalnız Türk kâğıdı değil, ne Türkçe, ne de Türk geçiyor.

Floransa ne kadar bizden değilse, Kudüs de o kadar bizim değildi. Sokaklarda seyyahlar gibi dolaşıyoruz.

Kamame Kilisesi'nin hristiyan milletler arasında taksim edilmiş olduğunu bilirsiniz. İçerisinin her parçası ve bütün kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtarı pay edememişlerdi. Onun için Kamame anahtarı bir hocanın elindedir. Bütün bu kıt'alarda biz işte bu hocanın vazifesini yapıyoruz: Ticaret, kültür, çiftçilik, sanayi, binalar, herşey Araplar'ın veya diğer devletlerindir. Yalnız jandarma bizim idi; jandarma bile değil, jandarmanın esvabı.

Osmanlı saltanatı som bürokrat iken, bürokrasi bile tam-Arap, yahut yarı-Arap'tır. Türkleşmiş hiçbir Arap görmedikten başka, Araplaşmamış Türk'e az rastgeliyordum.

Arap milliyetperverliğini güden Şamlı Azmzadeler, Konya'dan gelme Kemik Hüseyin torunları idi; Haleb'in esas familyalarının asılları Türklerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün ekalliyetler imtiyazlı oldukları için ve Türk unsuru imtiyazsız olduğu için herhangi bir müslüman ekalliyetin çocuğu olmak, Türk olmaktan daha faydalı idi.

Bir Kürt zaptiye çavuşunun kütüğünden gelen Abdurrahman Paşa, dedesi ve babası vergi çaldığı için zengin, Araplaşmış olduğu için de âyân âzâsı idi. Bu Abdurrahman Paşa, kendi toprağının tamamını ancak harita üstünde görmüştür.

Birinci Millet Meclisi'nde Şer'iye Vekilliği etmiş Eskişehirli bir Türk hocasının Türkler gibi 've' demek yerine, Araplar gibi 'vua' dediğini belki henüz unutmamış olanlar vardır.

Suriye, Filistin ve Hicaz'da:

- Türk müsünüz?

Sualinin bir çok defalar cevabı:

- Estağfirullah! idi.

- Bu kıt'aları ne müstemlekeleştirmiş, ne de vatanlaştırmıştık.

Osmanlı İmparatorluğu buralarda, ücretsiz tarla ve sokak bekçisi idi.

Eğer medrese ve şuursuzluk devam etmiş olsaydı, Araplığın Anadolu yukarılarına kadar gireceğine şüphe yoktu.

Bizim emperyalizm, Osmanlı emperyalizmi, şu ana fikir üstünde kurulmuş bir hayal idi: Türk milleti kendi başına devlet yapamaz!

Kudüs'ün en güzel yapısı Almanlar'ın, ikinci güzel yapısı yine onların, en büyük yapısı Ruslar'ın, bütün öteki binalar İngilizler'in, Fransızlar'ın, hep başka milletlerin idi. Gür sakalları ba-

harat kokan Dürziler, saçları örülmüş Yahudiler, etleri meşinleşmiş üryan ve entarili Araplar, hepsi Türk ordusu kanala doğru giderken, dar Suriye ve Filistin kıt'asında iki safa ayrılmış: "-Geç yiğidim, geç!" diyordu.

Fakat bir avuç Türk, bütün kıt'ayı tuttu.

Koskoca çölü, bina ve bahçelerle donattık.

Geç kalmıştık. Artık ne Suriye, ne de Filistin bizim idi. Rumeli'yi maddeten ne kadar kaybettikse, buraları mânen o kadar kaybetmiştik.

Bir realite hissi ile değil, bir tarih hissi ile kendimizi zorluyorduk. Anadolu baştanbaşa yapılmak, şehirler, köyler, ev ve tarla zengin olmak, Türkler tamamen garplılaşmak ve sonra da Halep'ten Kırmızı Deniz'e doğru nüfus, teknik ve sermaye ile taşmak lâzımdı. Biz ise Anadolu'yu aşıp Halep kapısını vurduğumuz zaman, ümran ve kalabalık görmeğe başlıyorduk. Halep büyük bir şehir, Şam büyük bir şehir, Beyrut büyük bir şehir, Kudüs büyük bir şehir idi; Lübnan havası, bize Dobruca havasından yüz kat daha yabancı idi.

Fakat her yere:

- Bizim, diyorduk.

Şam, evimiz kadar bizim, Lübnan bahçemiz kadar bizim... Bu tasarruf ve hüküm hissinin bize damarımızdaki kandan geldiğine şüphe yoktu.

Ve kendimizi otelciye, lokantacıya, hattâ posta memuruna anlatmak için yavaş yavaş Arapça öğreniyorduk.

Şam'dan kalkan tren, Medine'ye üç gün üç gecede gider. Medine'yi bile bırakmıyorduk. Medinesiz Türkiye? Bu emperyalizmin intiharı demekti.

Ne Medinesi? Bir gün aşağı geçecek bir kıt'ayı selâmlamağa inmiştik. Tren varken, Adana'dan beri yayan yürümekte idiler. Üç bin kadar zayıf, soluk ve üstü başı yıpranmış Türk çocuğu, yorgun argın önümüzden geçtiler. Biliyor musunuz, nereye gidiyorlardı? Aden'e!

Hâmid'in mısraını hatırlıyorum:

- Nereye gitmek istiyor?

- Ademe![36]

Mısır'ı fethe çıkan Cemal Paşa, Kudüs'te, Şam'da, Lübnan'da, Beyrut'ta ve Halep'te oturduğu zaman, bir işgal ordusunun kumandanı gibi birşeydi.

... İmparatorlukların san'atı müstemleke ve milliyetleri işletmektir. Osmanlı İmparatorluğu, Trakya'dan Erzurum'a doğru, koca gövdesini yan yatırmış, memelerini müstemleke ve milliyetlerin ağızlarına teslim etmiş, artık sütü kanı ile karışık emilen bir sağmal idi..."[37]

Bu geniş coğrafyaya yayılmış toprakların elden çıkmasını önlemek yahut o toprakları yeniden şekillendirmek uğruna mücadele

eden kurmay neslinin mensuplarından bazıları hayallerini hakikate erdirdi, bazıları da o hayaller uğruna canlarını verdiler...

O nesilden olan Enver, hayatını hayalleri uğruna Tacikistan'da, Pamir Dağları'nın haritalarda bile ismi geçmeyen ücra bir tepesinde Rus kurşunları ile noktaladığı sırada, onunla uzun seneler boyunca bazen gizli, bazen de açık bir rekabet içerisine girmiş olan bir başka kurmay subayın, Anadolu bozkırlarında yıldızı çoktan yükselmişti ve daha da yükselecekti...

*

Enver'in yetiştiği çevrenin ve fikrî yapısının oluşma şartlarının düzgün şekilde anlaşılabilmesi için, o senelerde devletin mutlak hâkimi olan Sultan Abdülhamid'in kişiliğinin ve iktidar döneminin, özellikleri ve ayrıntıları ile bilinmesi gerekir.

Zira, Abdülhamid'in dünyaya bakışı, siyasî çizgisi, davranışları, kararları, hattâ günlük hayatı, ilk gençliklerinden itibaren yıllarını imparatorluğun dört bir tarafında ve genellikle de cephelerde geçiren Enver ve Enver ile yaşıt kurmay neslini derinden etkilemiş, siyasî kişiliklerini şekillendiren en önemli unsur olmuştur.

Sultan Abdülhamid, son devir Türk Tarihi'nin en fazla tartışılan şahsiyetlerindendir. Bir kesimin gözünde *33 senelik iktidarı sırasında tek karış toprak bile kaybetmemiş ulu hakan,* başka bir kesime göre ise *kızıl sultan*dır. Ama, iktidardan düşürülmesinin üzerinden bir asırdan fazla geçmiş olmasına rağmen Abdülhamid hakkında bugüne kadar hissiyata ve ideolojiye değil, belgelere dayanan ciddî ve tatmin edici bir araştırma henüz yapılmamış; hükümdarı tarafsız şekilde ve insanî özellikleri çerçevesinde ele alan bir biyografi de hâlâ yazılmamıştır.

*

Osmanlı İmparatorluğu, 18. asrın ortalarından itibaren daimî bir *reform* çabası içerisinde idi ve çabanın tek sebebi vardı: Devleti dağılmaktan kurtarıp bekaasını sağlama arzusu...

1683'te Viyana önünde yaşanan büyük bozgunun ardından 1689'da geniş toprakların kaybedildiği Karlofça felâketinin yarattığı şok, sonraları girilen savaşların hep yenilgi ile neticelenmesi ve ardarda gelen toprak kayıpları, devlet yapısında artık açıkça hissedilmekte olan bozulmanın öncelikle askerî alanda geri kalmış olmaktan kaynaklandığı düşüncesini getirdi. Ekonomik, mâlî ve sosyal yapıda değişiklikler yapılması, çağa ve teknolojiye ayak uydurulması gereği ise hatırlara pek gelmedi ve o devirlerde *ıslahat* sözü ile ifade edilen reform kavramı sadece askerî alanda Avrupa'ya üstün gelme çabası ile sınırlı kaldı.

Üçüncü Mustafa'nın 1760'larda Avrupa'dan askerî danışmanlar getirtmesinin, Üçüncü Selim'in yeni bir ordu kurma teşebbüsünün ve İkinci Mahmud'un yeniçeri ocağını ortadan kaldırmasının ardında hep bu emel, yani askerî üstünlüğü tekrar elde etme arzusu yatıyordu.

Bütün bu çabalara rağmen cephelerdeki yenilgilerin hâlâ devam etmesi, Yunan isyanında ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın karşısında askerî bakımdan hiçbir başarı gösterilememesi sadece askerî değil, sosyal alanlarda da bir ıslahatın şart olduğunu hatırlattı.

1839'daki Tanzimat ile 1856'daki Islahat fermanları bu düşünce ile ilân edildi ve Türkiye, 1854'te Rusya'ya karşı Avrupalı müttefikleri ile girdiği Kırım Savaşı'ndan sonra yüzünü başka bir mecraya çevirdi ve gelişmenin ıslahat ile beraber Avrupalılaşmaya, Avrupa devletleri ile aynı sosyal ve siyasî statüye sahip olma hedefine yöneldi.

Türkiye'nin gündeminde hâlâ yeralan *Avrupa Birliği'ne girebilme* çabalarının fikrî temelleri, o zamanlara dayanır...

19. asrın ortalarından itibaren başlayıp yeni arayışlara ve değişik alanlarda bazı çözüm çabalarına sahne olan Tanzimat dönemi, teb'ada o zamana kadar pek görülmemiş bazı eğilimler ve talepler yarattı. Batı'yı bilen, yahut bilmese de örnek alınması gerektiğine inananlar ıslahat çabalarının kâfi olmayacağını düşünerek mutlakiyetin yerini meşrutî bir idarenin almasının ve imparatorluğa *hürriyet* kavramının gelmesinin şart olduğu düşüncesi ile saraya ve Bâbıâlî'ye muhalif gruplar teşkil etmeye başladılar.

Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerinde öncülüğünü Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Süavî gibi o zamanın gençlerinin yaptığı *Yeni Osmanlılar, Genç Osmanlılar* yahut *Jön Türkler* diye isimlendirilen ve Avrupa'yı merkez edinen muhalif hareket hükümdarı meşrutiyeti ilâna zorlamak için uğraşırken, teb'a arasında bir başka mücadele daha ortaya çıktı: İmparatorluktan ayrılıp kendi devletlerini kurmak isteyen unsurların bağımsızlık çabaları... Yunanistan'ın 1821'de ayaklanarak 1822'de bağımsızlığını ilân etmesinin ve sınırlarını ilerki senelerde kademeli olarak genişletmesinin ardından başta Bulgarlar olmak üzere diğer Balkan milletleri ile Ermeniler'in özgürlük hareketleri, Arnavutluk'ta ve Yemen'de bitmek bilmeyen isyanlar...

Başkaldırıların sonuncusu, en fazla ses getireni ve etkisi bugüne kadar devam edeni, Ermeni hareketi oldu. Taleplerinin geçmişi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmakla beraber, Ermeniler imparatorluğun gayrımüslim unsurları içerisinde silâhlı müca-

deleye girişen son grup oldukları ve bu hareketi savaş içerisinde, yani dünya savaşı senelerinde yaptıkları için, devletin tepkisini sert şekilde çekecekler ve başkaldırılarının ardından 1915 tehciri gelecekti.

Ermeniler'in bir şanssızlıkları da Yunanlılar, Bulgarlar yahut Araplar gibi tarih boyunca herhangi bir bölgede nüfusun nerede ise tamamını teşkil eden bir toplum olmamaları idi. Geçmişte kendilerine ait müstakil bir bölgeleri vârolmamış, her zaman Müslümanlar ile yahut diğer mezheplere mensup Hristiyanlarla beraber yaşamışlardı, *Ermeni vatanı* olduğunu iddia ettikleri topraklar homojen bir Ermeni toplumunu barındırmıyordu ve dolayısı ile ekseriyette bulunup da bağımsızlıklarını ilân edecekleri belli bir toprağa sahip değillerdi.

Devlet, milliyet temelinde yaşanan bütün bu kavgaların neticesinde, Abdülhamid döneminde artık kendi halkı ile bir silâhlı mücadeleye, hattâ harbe girmişti!

*

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrımüslim teb'anın başkaldırması ile Müslüman teb'anın isyanı arasında farklar vardır.

Gayrımüslimlerin başkaldırması her zaman ulusal bir bağımsızlık hareketi kimliği taşıdı ama Müslümanlar'ın başkaldırışı bağımsızlıktan ziyade yerel idarecilerin yahut feodal liderlerin bizzat işbaşına gelip kendi hanedanlarını kurma çabalarının neticesi olarak ortaya çıktı.

Kültürel ve siyasî Arap hareketleri ile teşkilâtları, bağımsızlık hareketinde fizikî bir başarı elde edemediler. 19. asrın sonlarında Mısır ile Suriye'yi entellektüel bakımdan oldukça etkileyen *el Nahda* hareketi zamanla bağımsızlıkla ilgili bazı kavramları kullanmış ise de, kültürel bir *yeniden doğuş* olarak kaldı. İzzet Derveze'nin 1910'lu senelerde Paris'te teşkil ettiği ve Jöntürk düşüncesinin etkisi ile Arap bağımsızlığı için çalışan ve bünyesinde Osmanlı ordusundaki bazı Arap subayların yeraldığı *el Fetah* örgütü ile ekseriyetini Iraklı subayların teşkil ettiği *el Ahd Cemiyeti* de geniş çapta etkili olan bir bağımsızlık hareketine dönüşemedi. Her iki örgütün asker mensupları, daha sonra Şerif Hüseyin'in başlattığı Arap İsyanı'na katıldılar.

Başarılı sonuç veren, yani İmparatorluk'tan kopuşu getiren hareketler ise yerel liderlerin başkaldırıları idi.

Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 19. asrın ilk çeyreğinde başlattığı ve kendisi ile soyundan gelenlerin Mısır'ı *vali* ve *Hıdiv* olarak İstanbul'dan neredeyse tamamen bağımsız birer hükümdar gibi idare etme hakkını elde etmeleri ile neticelenen isyan ve 19.

asırdan itibaren Kıt'a Arabistanı'nda ve Yemen'de meydana gelen ayaklanmalar milliyetçi girişimler değil, isyan edenlerin şahsî taleplerini hayata geçirme arzularından kaynaklanıyordu.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ve millî bir uyanış gibi görünse de, lideri Şerif Hüseyin'in önce o sırada müttefikimiz olan Almanlar'la[38], onlarla anlaşamayınca da İngilizler ile yaptığı temaslarda[39] ayaklanmanın karşılığında başında kendisinin bulunacağı geniş bir Arap Krallığı talep etmesi, Müslüman teb'anın imparatorluğa karşı en geniş başkaldırmasının ardında da millî devletin değil, kendilerinden olan bir hanedanın idare edeceği yeni bir hükümdarlık kurulması arzusunun bulunduğunu gösterir.

*

1876'da ardarda yaşanan iki askerî darbeden sonra İkinci Abdülhamid'in hükmü altına girecek olan Osmanlı İmparatorluğu 19. asırda artık gayet güçsüzdü, fakirdi ve memlekette bütün bunların yanısıra sert bir mutlakiyet vardı.

Sultan Abdülhamid, iktidara hizipleşmelerin, bitmeyen komploların ve aralarında sadece üç ay olan iki darbenin, yani amcası Sultan Abdülâziz ile kendinden iki yaş büyük ağabeyi Beşinci Murad'ın devrilmelerinin ardından geldi.

1861'de ağabeyi Sultan Abdülmecid'in ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Abdülâziz, 30 Mayıs 1876'da askerî bir darbe ile tahtından indirildi. Hüseyin Avni Paşa'nın liderliğini yaptığı bu darbe, Türkiye'de sonraki senelerde yaşanan diğer modern darbelerin ve ihtilâl geleneğinin de bir yerde öncüsü olacaktı.

Abdülâziz'in yerini hanedan teâmülüne göre şehzadelerin en büyüğü olan yeğeni, yani ağabeyi Sultan Abdülmecid'in büyük oğlu Murad Efendi aldı. Murad Efendi, *Beşinci Murad* olarak Osmanlı tahtına geçti ve Şehzade Abdülhamid Efendi de yeni padişahın veliahdı oldu.

Ama, *hal'de şeâmet vardır*, yani *padişahın tahtından indirilmesi uğursuzluk getirir* şeklinde asırlar öncesinden gelen inanış, Sultan Abdülâziz'in hal' edilmesinden, yani tahtından indirilmesinden sonraki birkaç gün içerisinde hakikat oldu. Hallin ardından önce Topkapı Sarayı'na, oradan da Dolmabahçe Sarayı'nın ek binalarının teşkil ettiği Feriye Sarayı'na nakledilen Sultan Abdülâziz, darbeden sadece beş gün sonra, 1876'nın 4 Haziran'ında, ayrıntıları ortaya tam olarak hâlâ çıkartılamamış bir şekilde hayata veda etti.

Resmî açıklamalarda ve doktor raporlarında sabık hükümdarın intihar ettiği duyuruldu ise de, intihara teşebbüs eden bir kişinin makasla iki bileğini birden kesebilmesinin imkânsızlığı gözönüne alındığında, ölümün cinayet olduğu ve hayatına kendisini deviren-

ler tarafından pervasızca son verildiği belli gibi idi.

Sultan Abdülâziz'in feci âkıbetinin ardından ve taht değişikliğinden sadece 15 gün sonra, İstanbul'da bir başka facia daha yaşandı: Devrik padişahın kayınbiraderi olan Çerkes Hasan adındaki yüzbaşı, 15 Haziran gecesi darbenin mimarlarından Midhat Paşa'nın Bayezid'deki konağını bastı ve toplantı halinde bulunan hükümeti yaylım ateşine tuttu. Çerkes Hasan, Sultan Abdülâziz'in tahttan indirilip hayatının sona ermesinden birinci derece sorumlu olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı, Hariciye Nâzırı Râşid Paşa'yı ve bazı hizmetkârları katlettikten sonra yakalandı, iki gün sonra Bayezid Meydanı'nda idam edildi, ancak bütün bu hadiseler o sırada 36 yaşında olan, içkiye düşkünlüğü ile sinirlerinin bozukluğu hemen herkes tarafından bilinen Beşinci Murad'ın hâlet-i rûhiyesini daha da fena hâle getirdi.

Yeni hükümdarın artık cuma selâmlığına bile çıkmasına engel olan tuhaf hareketleri, 30 Mayıs darbesini yapan paşaları yeni bir hükümdar arayışına sevketti. Paşalar ile veliahd Abdülhamid Efendi arasında gözlerden uzak şekilde yapılan görüşmelerde, veliahd şehzadeden Kanun-ı Esâsî'nin, yani anayasanın derhal ilânı ve meşrutî idareye geçilmesi konularında garanti alındı. Abdülhamid Efendi de meşrutî olmayan bir iktidarı kabul etmeyeceğini ısrarla zaten ifade ediyordu.

Veliahd ile anlaşan paşalar, 31 Ağustos 1876'da bu defa Beşinci Murad'ı tahtından indirdiler ve Abdülhamid Efendi, aynı gün *İkinci Abdülhamid* olarak Osmanlı tahtına çıktı.

Padişah olduğunda 34 yaşında idi...

Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce paşalar ile yaptığı görüşmelerde meşrutiyetin ilân edip ıslahat faaliyetlerine başlayacağından başka ne gibi vaadlerde bulunduğu hâlâ karanlıktadır ama o günlerde yaygın olan söylenti, Abdülhamid'in tahtı ağabeyi Beşinci Murad'ın akıl sağlığına yeniden kavuşmasına kadar *vekâleten* kabul ettiği, hattâ paşalara bu hususta bir de taahhütname verdiği şeklindedir.

Sultan Abdülhamid, tahta çıkışından beş ay sonra, kendisini hükümdar yapanların başında gelen Sadrazam Midhat Paşa'yı sürgüne gönderdiği sırada sözkonusu taahhütnameyi bulabilmek için Paşa'nın evrakını didik didik ettirecek ama bulmaya muvaffak olamayacaktı...[40]

*

1842'de doğan Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in sayıları hâlâ tam olarak belirlenememiş olan oğullarından idi. Henüz 11 yaşında iken annesi Tîr-i Müjgân Kadınefendi'yi kaybetti, babasının ço-

cuksuz hanımlarından Perestû Kadınefendi tarafından büyütüldü, bu kadınefendiyi öz annesi gibi gördü, hattâ tahta çıkmasından sonra *Vâlide Sultan* makamına getirdi.

Amcası Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerine tesadüf eden gençliği kontrol altında ama eski devir şehzadelerine nisbette rahat şekilde geçmiş, annesi ile babasını küçük yaşlarında kaybetmesi ve gerçek ebeveynden mahrum büyümesi düzgün bir eğitim görmesine engel teşkil etmişti. Fakat bazı alanlarda kendi başına yetecek hâle geldi, özellikle malî işlerde, yani tahsisatını düzgün şekilde kullanınada ve hattâ kâr getirici yatırımlar yapmada diğer şehzadelere göre gayet başarılı oldu.

Abdülhamid hükümdarlığı sırasında da gerek borsa, gerekse de diğer yatırım alanlarında memleketin en başarılı işadamlarındandı...

*

Sultan Abdülhamid'in 33 sene boyunca devam eden iktidarının, dört dönemde ele alınması gerekir:

1. 31 Ağustos 1876 - 23 Aralık 1876 arası: Bu dönem Abdülhamid'in gücü eline henüz tam olarak almamış olduğu, amcası Sultan Abdülâziz ile ağabeyi Beşinci Murad'ı deviren ve başta Midhat Paşa olmak üzere devlette güç sahibi kişilerin sözleri ile taleplerine uymuş gibi göründüğü dönemdir.

2. 23 Aralık 1876 - 13 Şubat 1878 arası: Kanun-ı Esâsî, yani anayasa ilân edilmiştir, 1 sene 1 ay 20 gün devam eden bu dönemde imparatorlukta meşrutî bir idare hâkimdir, ilk Meclis 19 Mart 1877'de açılmıştır ve Sultan Abdülhamid anayasaya sadakat yemini etmiş bir meşrutiyet hükümdarıdır.

3. 13 Şubat 1878 - 23 Temmuz 1908 arası: Sultan Abdülhamid'in asıl iktidarı, 30 sene altı ay devam eden bu dönemdir. *Abdülhamid devri* dendiğinde, hükümdarın Rus birliklerinin Yeşilköy'e kadar gelmeleri ile neticelenen *93 Harbi*, yani 1877-78 Türk Rus Savaşı devam ederken 13 Şubat'ta Kanun-ı Esâsî'yi askıya alıp Meclis'i tatil ettiği ve imparatorluğu Yıldız Sarayı'ndan mutlak bir otorite ile idare ettiği bu dönem kastedilir ve Sultan Abdülhamid zamanının değerlendirilmesinin de öncelikle bu dönem üzerinden yapılması gerekir.

4. 23 Temmuz 1908 - 27 Nisan 1909 arası: Abdülhamid bu dokuz aylık son dönemde padişahlığının ilk aylarında olduğu gibi bir *meşrutiyet hükümdarı*dır ve artık meşrutiyetin yeniden ilânını sağlayanlara karşı tamamen teslimiyetçi bir haldedir. 30 sene önce tatil ettiği anayasayı 1908'in 23 Temmuz'unda yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmış olmasına ve verdiği bütün tâvizlere rağmen 31 Mart

isyanının patlaması ve ayaklanmanın Rumeli'den gelen birlikler tarafından bastırılmasının ardından, 27 Nisan 1909'da hal' edilmiştir.

*

İmparatorluğun kaderine 33 sene boyunca hâkim olan Sultan Abdülhamid'in iktidar dönemi bugünün Türkiyesi'nde hâlâ tartışılan, bir çevreye göre mükemmel olan ve özlenen ama başka çevrelerin gözünde berbat ve her bakımdan felâketlerle dolu bir devirdir.

Abdülhamid, o dönemin mükemmel olduğuna inananlar için *ulu hakan,* muhaliflerine göre ise *kızıl sultan*dır. Hükümdar, iktidarının üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ *ulu hakan-kızıl sultan* kavramlarının sınırları içerisinde, yani *ifrat-tefrit* hudutlarının arasında değerlendirilmektedir.

Sultan Abdülhamid'in iktidar seneleri Enver Paşa'nın ve onunla yaşıt olan, sonraki senelerde imparatorluğun kaderinde ve ardından da cumhuriyetin kuruluşunda önemli roller oynamış isimlerin yetiştikleri dönemdir. Bu dönem hüzünlüdür, hüzünden de öte acılarla doludur ve bazı çevrelerde artık yaygın ama tamamen yanlış bir slogan hâlini almış olan *Sultan Abdülhamid tek karış toprak kaybetmemişti* iddiasının aksine, Abdülhamid'in iktidar yıllarında büyük toprak kayıpları yaşanmıştır.

31 Ağustos 1876'da meydana gelen taht değişikliğinden altı buçuk ay sonra, 19 Mart 1877'de ilk Meclis-i Mebusan açılacak ama aynı senenin 24 Nisan'ında tarihlere *93 Harbi* diye geçecek ve büyük felâketle neticelenecek olan Rus savaşı gelecek, Rus ordusu 1878 Ocak'ında İstanbul'un burnunun dibine, Yeşilköy'e kadar ilerleyecek ve 3 Mart'ta imparatorluğun çöküş belgelerinden biri, Ayastefanos Anlaşması imzalanacaktır.

*

Abdülhamid'in o tarihten sonra otuz küsur sene devam edecek olan iktidarı işte böyle bir felâketle başladı ama Rusya'nın Balkanlar'da ve Ortaoğu'da hâkimiyetini kurması demek olan anlaşma Avrupa'yı ayağa kaldırdı, Türkiye 4 Haziran 1878'de Rusya'ya karşı destek vermesi karşılığında Kıbrıs'ı güya geçici olarak ama aslında tamamen İngiltere'ye terketti, Berlin'de toplanan ve 13 Temmuz'da imzalanan bir diğer anlaşma ile de Ayastefanos'un şartları hafifletildi.

Berlin Anlaşması ile bugünkü Bulgaristan topraklarının bir bölümü prenslik oluyor, Bosna-Hersek vilâyeti Avusturya-Macaristan'ın işgaline terkediliyor; Romanya, Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarını elde ediyor, Niş ve etrafı Sırbistan'a, Antivari kasabası da Karadağ'a bırakılıyor, Besarabya'nın yanısıra Kars, Ardahan,

Batum ve Artvin sancakları Rusya'ya veriliyor, yani imparatorluk geniş arazi ve nüfus kaybediyordu.

Sultan Abdülhamid, bütün bu karmaşa arasında, imparatorluktaki etnik unsurların temsilcilerinin kendi başlarına hareket etmeye başladıkları ve resmî dil tartışmalarının yapılır olduğu Meclis'i açılışından 10 ay 25 gün sonra, 1878'in 13 Şubat'ında haklı olarak tatil edecek, devletin merkezi otuz sene boyunca artık Yıldız Sarayı olacak, bir sonraki Meclis ancak 1908'de açılabilecek ve Meşrutiyet'in ilân edilip Meclis'in tekrar açılmasında o sırada genç bir binbaşı olan Enver Bey'in de mühim rolü bulunacaktı.

93 Harbi ve Berlin Anlaşması ile başlayan toprak kayıpları Abdülhamid'in iktidarı boyunca ardarda devam etti. Tunus 1881 Mayıs'ında Fransa'nın oldu, o senenin 2 Temmuz'unda koskoca Teselya bölgesi ile Narda kazası Berlin Anlaşması'nın bir maddesi uyarınca Yunanistan'a terkedildi, Mısır 1882'de İngiliz işgaline uğradı ve sadece kâğıt üzerinde Türk toprağı olarak kaldı, Doğu Trakya da 18 Eylül 1885'te Bulgaristan ile birleşti...

Kayıplar bu kadarla kalsa, gene iyi idi... 18 Aralık 1897'de Girit'e muhtariyet verildi ve Girit meselesi adanın Yunanistan'a bağlandığı 1908'e kadar imparatorluğun en büyük dertlerinden birini teşkil etti ve Enver ile Enver'in neslini en fazla etkileyen siyasî dert oldu...

Devlet o kadar güçsüz halde idi ki, Yunanistan ile 1897'de girişilen savaştan galip çıkmamıza rağmen Düvel-i Muazzama'nın araya girmesi, yani Türk zaferi ile biten bir savaşın neticesini bile Avrupa'nın karara bağlaması yüzünden cephedeki başarılardan doğru dürüst bir kazanç sağlanamadı!

Sultan Abdülhamid zamanında elden çıkan Doğu Rumeli, Kıbrıs, Mısır ve Tunus gibi toprakların yüzölçümleri, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'ndan sonra kaybettiğimiz toprakların yüzölçümünden daha fazla idi ve imparatorluğun Avrupa'daki Müslüman nüfusu artık yarı yarıya azalmıştı![41]

Üstelik, Avrupa ile Rusya'nın artık hemen her bahane ile karışmayı ve kaşımayı âdet halinde getireceği bir de Ermeni derdi başlamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun o senelerde dağılması da, Rus yayılmasına karşı İngiltere'nin verdiği destek ile önlenebilmişti.

Ama, meselenin çok önemli bir boyutu daha vardı: Kayıplar sadece toprak ile sınırlı değildi, devletin izzet-i nefsi de elden gidiyordu ve aslında çoktan gitmiş gibi idi...

*

Abdülhamid 13 Şubat 1878'de parlamentoyu otuz sene devam edecek bir tatile mecbur etti ama resmen kapatmayıp fiilen vârolmayan

bir hâle getirdi ve milletvekilleri hayatta oldukları müddet boyunca aylıklarını almaya devam ettiler. Hükümdar anayasaya resmen dokunmadı, anayasa hiçbir şekilde uygulanmasa bile o da kâğıt üzerinde vâroldu, her sene yayınlanan devlet salnamelerinin ilk sayfalarında yeraldı ve Sultan Abdülhamid görünürde bir meşrutiyet padişahı olarak hüküm sürdü ama iktidarda bir mutlakiyet hükümdarı, yani bir *tek adam* vardı.

Otuz yıl altı ay boyunca devam eden bu dönem hem devlet, hem de halk için sıkıntılı, dertlerle dolu ve hattâ nefes almanın bile zor olduğu bir devir oldu. Sadrazamlar bile hükümdarın korkusundan bazen yabancı elçiliklere sığınıyorlardı, halk fakirdi, imparatorluk dışarıya karşı açık içerisinde, içeride ise baskıcı idi ama artık bağımsız bir devlet değildi, malî ve siyasî bakımlardan yarı sömürge halindeydi.

Maliye berbattı, iflâs etmişti, hazine tamtakırdı. Askerin ve memurun maaşı zamanında ödenememekte, ödeme birkaç ayda bir yapılmakta ama maaşın tamamı değil, sadece bir kısmı verilebilmekteydi. Bazı memurlar, özellikle de subaylar parasızlık yüzünden aylıklarını sarraflara önceden kırdırmakta, ödeme zamanı geldiğinde aylıkları devletten sarraflar tahsil etmekteydi.

Asırlar öncesinden gelen kapitülasyonların üzerine bir de devletin senelerin getirdiği borç yüküne dayanamayarak 20 Aralık 1881'de yayınlanan *Muharrem Kararnamesi* ile iflâsını resmen ilân etmesi üzerine kurulan Düyûn-ı Umûmiye derdi geldi, en önemli gelir kaynaklarının idaresi Düyûn-ı Umûmiye'ye devredildi. Millî sermaye ve yatırım yoktu ama kapitülasyonlara ilâve olarak bir de imtiyaz derdi mevcuttu; demiryollarının, deniz nakliyatının ve madenlerden bazılarının imtiyazı yabancılara verilmişti. Hazine zaten tamtakır olduğu için maliye nâzırları maaş ödeyebilmek için Düyûn-ı Umûmiye'den borç talebinde bulunmakta, hattâ maliyenin başveznedarı Galata bankerlerini dolaşmaktaydı ve asıl büyük telâş aybaşlarında değil, bayram ve cülûs yıldönümü gibi günlerde dağıtılacak paranın temininde yaşanmaktaydı.

Para temini konusundaki sıkıntıların en gerçekçi sahnelerinden biri, babası maliye başveznedarı olan Refik Hâlid'in yazdıklarında yeralır:

> "...Kutlu günler yaklaşırken babamı ve muavini olan merhum ortanca biraderimi bir telâştır alırdı. Neden? Bayram, kandil, donanma üzücü şeyler mi? Herkes tatil günleri yaklaştı, avucumuza para girecek, gezip eğleneceğiz diye sevinirken bizimkilerin telâşa düşmelerindeki sebep?
>
> Sebebi söyliyelim: Bir-iki gün içinde maliye hazinesi gişelerinden tam 600.000 altın tutarında umumî maaş verilmesi âdetti. Sıra numarası, tertibat, teşkilât yoktu; maaş sahipleri cemm-

i-gafîr halinde daireye hücum eder, birbirini ite kaka gişelere yanaşmağa bakardı. Bir ana baba günü! Veznedarlar o gürültü patırdı, bağırıp çığrışma, atışıp itişme, sövüşüp dövüşme esnasında para verirken sersemlikle açık da verirlerdi; açıktan mesul babamdı, nasıl telâşa düşmesin? İsparmoz tutsa haklı!

Şu var ki vaziyeti babamınkinden daha güç olan zat, Maliye Nâzırı idi, zira altı yüz bin sarı lirayı temin ve tedarik etmekle mükellef bulunan kendisiydi; bulamadı mı yerinden olurdu. Bulması gerçekten zor, adetâ imkânsızdı.

Avans şeklinde faizle para alınacak üç yer vardı o zaman: Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi. Nâzır bunlara başvurur, Ermeni tâbirince yalvar yakar olur, anasının memesinden emdiği süt burnundan gelir, nihayet koparırdı. Ayıp, utandırıcı şeyler ama hakikat!

Böyle olduğundan dolayı da Maliye Nâzırlarımız bir nevi müstemlekede bulunuyormuşuz gibi o müesseselerin başındaki, kendi memleketlerinin artığı şahısların hüküm ve nüfuzu altında idiler. Azametlerini görmeliydiniz! Ben görürdüm ve çocukluğuma rağmen üzülürdüm. Millî izzet-i nefis yarası çocuk yüreklerinde daha derinine açılır ve daha devamlı işler.

Zamanın maliye siyasetinde çirkin ve bayağı bir iş daha hatırlarım ki buna nâzırdan aldığı talimatla babam karışırdı: Gün olur, hazine tam mânâsiyle tamtakır, kuru bakır kalırdı. Koca koca kasaların bomboş hali pek acıklıydı. Hele gece gündüz onları bekleyen nöbetçi askerlerin!

İşte böyle zamanlarda başveznedar bey, bâlâ rütbesine rağmen Galata'daki ekalliyet sarraflarına müracaat eder, onlardan bir miktar, meselâ kırk-elli bin lira avans isterdi. Sarraftan istikraz, hem de imparatorluk hazinesine!"[42]

İmparatorluk hariciyesi Avrupa'daki bazı kendi büyükelçileri ile yazışmalarını Türkçe yerine Fransızca yapmaktaydı, zira ekalliyete mensup olan büyükelçiler Türkçe yazmaktan âcizdiler! Avrupa'nın bitmeyen taleplerini zamana bırakmak ama çok sıkıştırıldığı anlarda da derhal taviz vermek, sarayın alışılmış politikasıydı. Dolayısı ile uluslararası alanda sistemli bir dış politika değil, sadece günü kurtarma çabası hâkimdi ama bu iş bile tam bir teslimiyetle yapılmaktaydı.

*

O dönemde kaleme alınmış olan hemen her hatırat Abdülhamid'in aleyhinde sözlerle doluydu; hattâ, hükümdarın iktidar senelerinde yazılmış hicivler ile bestelenmiş şarkıların ve hattâ marşların güftelerinde bile hakaretler ile beddualar resmigeçit yapar ama bu şiirler ve nağmeler sadece kulaktan kulağa fısıldanırdı.[43]

Abdülhamid'in aleyhindeki söylentilerde İttihad ve Terakki'nin geçmiş devri kötüleme politikasının da rolü vardı ve memleket olduğun-

dan daha da güçsüz gösteriliyordu. Ama hükümdarın en yakınında bulunmuş ve seneler boyunca ihsânını görmüş bazı devlet adamları da, padişahın tahtından indirilmesinden sonra yayınladıkları hatıralarında tam bir nankörlükle Abdülhamid'e veryansın edeceklerdi.

*

Mutlakiyet hükümdarlarının iktidar modelleri ile psikolojik yapıları arasında yakın bağlantı vardır ve bu bağlantı Abdülhamid için de sözkonusudur.

Iktidardan ayrılmasının üzerinden bir asırdan fazla geçmiş olmasına rağmen, Sultan Abdülhamid'den ne zaman bahsedilse, akla öncelikle *vehim* ve *jurnal* kavramları gelir, zira Abdülhamid zamanında çekilen bütün sıkıntıların yanısıra, padişahın vehminin getirdiği bir başka dert de, jurnalciliktir!

Hükümdarın aşırıdan çok ötede olan vehmi, döneminde meydana gelen hadiseler karşısında alınacak kararları baştan aşağı etkilemiş ve hem iç hem de dış politika tamamen bu vehmin doğrultusunda belirlenmiş, sarayın etrafındaki menfaat odakları da bu vehmi arttırmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Sultan Abdülhamid'in oğlu ve padişah oğulları arasında en son vefat eden şehzade olan Mehmed Âbid Efendi (1905-1973), sürgünde bulunduğu Fransa'dan tarihçi İsmail Hâmi Danişmend'e yazdığı bir mektupta babasının vehmini kabul edecek ama sebebinin psikolog gözü ile incelenmesi gerektiğini söyleyecektir:

> "...Vehm-i hümayun ve tevlîd ettiği netâyic (padişahın vehmi ve getirdiği sonuçlar) bittabii hoşumuza gitmezse de sizden mensur kaside değil tarih beklediğimizden bu da maalesef bir hakikat-i tarihiyye (tarihî gerçek) olduğundan kabule mecburum. Yalnız şu var ki: bu '*vehim*' denilen şey her insanın ruhunda az veya çok mevcud birşeydir. Fakat bir insanın işgal ettiği makam ve bilhassa içinde yaşadığı muhit bu vehmi mütemadiyen tahrik ve nihayet çileden çıkaracak bir makam ve muhit oluyorsa o zavallı insan ne yapsın? Acaba herhangi bir adam şu veya bu şekilde kazâya uğratılacağına dair Allahın her günü onbeş yirmi mektup alırsa artık ondan çıkamaz bir hale gelmez mi? Bu cihet de psikolog gözüyle ayrıca tedkik edilecek bir meseledir. Bir biyografi yazıldığı halde bilhassa bu noktayı nazar-ı dikkatinize arzederim".[44]

Abdülhamid'in vehminin artmasında kendisinden önceki iki padişahın darbe ile tahtından indirilmesinin ve taht sahibini ordunun belirlemesinin bir rolü vardır.

Ama, Jöntürkler'den Ali Süavi'nin devrik padişah Beşinci Murad'ı tahtından indirilmesinden sonra kapatıldığı Çırağan Sarayı'ndan kurtarıp yeniden hükümdar yapabilmek maksadıyla 20

Mayıs 1878'de düzenlediği ve yirmiden fazla kişinin hayatına mâlolan başarısız baskın, Abdülhamid'in zaten mevcut olan vehmini ve dolayısı ile baskıyı daha da arttırmıştır.

Meşrutiyet ve ıslahat vaadi ile tahta çıkmış olan Abdülhamid bir Tanzimat hükümdarıdır; Tanzimat'ın gereklerine inanmış olduğu görülür ama yapması gereken reformların önündeki en büyük engel, bitmeyen ve zaman geçtikçe daha da artan vehmidir. Yıldız'a her gün düzinelerle jurnal gelmekte, bu jurnallerin arasında akla-mantığa sığmayacak kadar saçma olanları da bulunmakta ama göze girme, para yahut mansıp kopartabilme maksadı ile yollanan saçmalıklar hiçbir şekilde cezalandırılmamaktadır; zira ceza verilmesi yoluna girildiği takdirde jurnal ve ihbarların kesilebileceğine, muhtemel bir tehlikenin önceden haber alınamayacağına inanılmaktadır.

Saraya bağlı olan jurnalciler teşkilâtı ile silâhşörlerin astıkları astık ve kestikleri kestiktir; para işlerinden gönül maceralarına kadar canlarının istediği şekilde davranabilmekte, sadrazamlar bile hafiye takibi altında yaşamakta, Bâbıâlî ile konaklarının haricinde bir yere gitmek zorunda kaldıklarında bile hükümdardan izin istemeye mecbur tutulmaktadırlar.

Sultan Abdülhamid'in hafiye teşkilâtının başında bulunan Fehim Paşa'nın İkinci Meşrutiyet'in ardından Bursa'da linç edilmesi, seneler boyu devam etmiş olan bu baskının neticelerindendir...

Devlet tamamen merkezîleşmiştir ve merkez Yıldız Sarayı'dır. Bürokrasinin kendi başına karar vermesi hiçbir şekilde sözkonusu değildir, en basit işler bile saraya sorulup gelen talimata göre hareket edilmektedir ve sadece İstanbul'un değil, uzak vilâyetlerin bürokrasisi bile bu şekilde harekete mecburdur.

Sansür heryerde ve herşeydedir. Hattâ bazı dinî kitaplar bile hükümdarın iradesi ile yasaklanacak, bu yasaklama Sultan Abdülhamid'in tahtından indirilmesi için verilen hal' fetvasına da yansıyacak ve padişah *kütüb-i mutebereden bazılarını imha ettirmek suçlaması* ile hal' edilecektir.

Hilâfet kavramı ile *İttihad-ı İslam* düşüncesinin bu dönemde öne çıktığına inanılır ama ortada hilâfetten istifade edilerek alınmış müsbet bir sonuç yoktur; aksine Müslümanlar ile meskûn topraklarda, Arnavutluk'ta ve Yemen'de isyanlar yaşanmaktadır.

Askerî ve sivil terfiler liyakat yerine hükümdara bağlılığa ve saraya edilen hizmete göre yapılmakta, özellikle de paşalar bulundukları mevkilere liyakatleri ile değil Yıldız ile olan bağlantıları ve hükümdara bağlılıkları sayesinde gelmektedirler. Ama, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa gibi bir millî kahraman bile herhangi

bir muhalif grubun liderliğine getirilmesi ihtimaline karşı sarayda *mabeyn müşiri* unvânı ile tutulmakta, yani bir çeşit esir hayatı sürmektedir! Ordu 93 Harbi'nden sonra bir türlü toparlanamamıştır, Sultan Abdülâziz'in devrilmesinde en önemli rolü oynamış olan donanma böyle bir işe yeniden kalkışmaması için Haliç'te hapsedilmiş, savaş gemileri hareketsizlikten çürümeye yüztutmuştur, donanmanın Yunan Harbi sırasında, 19 Mart 1897'de Haliç'ten çıkışı sırasında utanç verici hadiseler yaşanmıştır.

Orduda yapılacak reform konusunda ise Almanya ile başlayan yakınlaşmanın neticelerinden olan Alman Askerî Heyeti'nden medet umulmaktadır ve Sultan Abdülhamid ile Enver Paşa'nın en yakın ortak noktalarını da Almanya ile askerî alandaki bu yakınlaşma teşkil edecektir.

Enver'in ileriki senelerde Harbiye Nâzırı olmasından hemen sonra askeriyede başlattığı *gençleştirme* operasyonunun temelinde rütbelerini saraya olan sadakatleri sayesinde elde etmiş olan subayları görevlerinden uzaklaştırıp emekli etme çabası da vardır ve Enver otobiyografisinde rütbelerin himaye ve para sayesinde alınabilmesinden yakınmaktadır:

> "...Mâfevkine (üstüne) karşı gelen zabite birşey yapılamadığı gibi, mâfevkler de iktidarsız ve ma'tûh (bunamış) olduklarından, mâdûnlarını (astlarını) kendilerine itaat ettirecek hâsse (güç, duygu) kalmamıştı. Bu hâlin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idâre-i Hamidiye idi. Fiilen mâlûl ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar, sakat olan bir miralayın fırkaca tekaüdü yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle, biraz sonra, *kudemâ-yı ümerâ-yı askeriyedendir* diye mirlivalık fermanı geliyordu. Bu hal herkeste îfâ-yı vazîfe hususunda bir kesel uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un sû-i isti'mâlâtına nihayet vermek, binâenaleyh bu keyfî idâre-i mutlaka yerine, bir idâre-i meşruta ikame etmek lâzım geldiğine ve bundan başka her teşebbüsün neticesiz kalacağına karar vermiştim".

*

Dönem işte böyledir, Sultan Abdülhamid'in iktidarına hemen her sınıftan insan karşıdır... Talebesi karşıdır, alt rütbelerdeki subayı karşıdır, entellektüeli karşıdır ama gecelerin birinde Fizan'a yahut imparatorluğun bir başka sıcak ve ücra köşesine sürülüvermek korkusu; istikbal, aile ve meslek endişesi seslerin yükselmesini engellemektedir. Memnuniyetsizliklerini belli edenler yahut birşeylerin değişmesi gerektiğini düşünce seviyesinde bile ifade edenler gönderildikleri sürgünden seneler sonra, Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilânı ile dönebileceklerdir ve mevcut idare, Mehmed Âkif'i

bile isyan ettirip *"Ortalık şöyle fena, böyle müzebzeb işler / Âh o Yıldız'daki baykuş ölüvermezse eğer / Âkıbet çok kötü ..."*[45] diye Sultan Abdülhamid'i baykuşa benzeten mısralar yazdıracak hâle gelecektir.

Sultan Abdülhamid'in aleyhindeki sözlere, o günleri anlatan hemen bütün hâtıralarda tesadüf edilir...

Meselâ, o devrin gençlerinden ve sonraki senelerin önde gelen gazetecilerinden olan Ali Naci Karacan'ın Makedonya'daki komiteler hakkında Balkanlar'ın elimizden gitmesinden yıllar sonra yayınladığı *"Ya Hürriyet, Ya Ölüm!"* başlıklı yazı dizisi, gençlikleri Sultan Abdülhamid'in iktidarı dönemine rastlayan muhaliflerin hükümdar hakkındaki düşüncelerini açık şekilde göstermektedir:

> "...Tarih gösteriyor ki, meşhur Berlin Kongresi'nden sonra dahi, Osmanlı Devleti, hattâ Afrika'daki koca Trablusgarb'ı hesaba katmadan, İşkodra'dan tâ Basra'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk halindeydi.
>
> Fakat, Abdülhamid'in, cinayet derecesine varan hamâkatı ve zahmetsizce kazanılmış bir mirasın her sıkıştıkça bir kısmını vererek gününü gün etmek siyasetidir ki, o beş yüz senede milyonlarca Türk'ün kanı bahasına ele geçirilmiş imparatorluğu, millet hayatına nisbetle göz açıp kapamak demek olan elli sene içinde çökertti, yıktı, yoketti.
>
> ...Ama, günün birinde, falan padişahın tohumundan, yalnız mukaddes sanılan bir tohumdan geldiği için tahta oturan, 'sultan ibnü's-sultan' ismini alan bir adam, ahşap kafasına geçirdiği püsküllü kırmızı fesiyle adamdan ziyade korkuluğu andıran biri, kapkara bir hâile tipi, bütün o iklimleri, denizleri, Asya'nın ortasından Avrupa ortalarına sarkan ve Afrika'nın yarısını kaplayan toprakların hepsini, tapusuna şartsız tasarruf edilmiş bir çiftlikten daha kolaylıkla dağıttı, sattı, yedi, bitirdi. Ve... hazmetti.
>
> Vatana ihanet derecesi, vatanı satan kardeşinden asla farklı olmıyan Abdülhamid, Türk milletinin lânet ve nefretine, Vahidettin'den daha az müstahak olmuş değildir.
>
> ...Fakat, bütün bunlara rağmen, paramparça edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti, o halinde bile, bugünün Fransa, Lehistan, Yugoslavya gibi en geniş topraklı Avrupa devletlerinden daha büyük, dağ gövdesini beş kıt'anın üçüne yaymış, gene koca bir hakanlıktı...".[46]

*

Abdülhamid zamanında yaşanan bütün bu sıkıntılara rağmen iyi, güzel ve hayırlı işler yapılmadı mı?

Dönemin sadece kapkaranlık bir istibdat devri olduğunu ve iyi olan hiçbirşeyin yapılmadığını söylemek haksızlık olur ama yapılanlar yetersiz kalmıştır. Meselâ eski devirlere oranla çok daha

fazla okul açılmış olmasına rağmen eğitim Avrupa seviyesine gelememiş; okullardan bazıları, meselâ Aşiret Mektepleri de zaten siyasî sebeplerle kurulmuşlardır.

Burada, sık sorulan bir soruyu da hatırlamamız gerekiyor:

Abdülhamid milliyetçilikten kaynaklanan ayrılıkçı hareketlerin zirveye tırmandığı, hürriyet rüzgârlarının artık fırtınaya dönüştüğü, imparatorluktan toprak kopartmak isteyen her batılı gücün talep ettiği herşeyi aldığı ve neticede onbinlerce kilometrekare genişliğindeki toprakların elden gittiği bu otuz sene boyunca mutlak bir idare yerine özgürlüklere izin veren bir idare kurmuş olsa idi imparatorluğun âkıbetinde bir değişiklik olur mu idi?

Tahmin üzerine tarih yazılmasının mümkün olmadığına inandığım için bugün de gündemde olan bu soruya cevap vermek yerine, Enver'in otobiyografisinde bu hususdaki bir ifadesini nakletmekle yetiniyorum:

> "...Bu sırada, hakikaten, zalim idarenin tesirini bütün milletin anlamağa başlamış olduğunu hissettim. Ve bundan sonra Hamid'in zalim idaresine karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemâle gelmişti. Bu hâin herif, istese, bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum".[47]

*

Jöntürk hareketi ile ardından gelen İttihad ve Terakki, zaten Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerinden itibaren devam eden istibdada son verme çabasının neticesidir ve Sultan Abdülhamid devrindeki askerî öğrencilerin önünde artık tek bir hedef vardır:

Abdülhamid'in iktidarına, yani Enver'in ifadesi ile *zâlim idareye* son vermek!

Enver işte böyle bir devirde yetişmiştir, bu sıkıntılı zamanın gencidir, memlekete hizmet edebilmenin tek yolunun Abdülhamid'in devrilmesinden geçtiğine inanmaktadır ve otobiyografisinin birçok yerinde Abdülhamid'in iktidarını sert ve hattâ yer yer hükümdara hakarete varacak sözlerle tenkid edecektir:

> "...Soba başında toplandığımız istirahat zamanlarında hükümetin aczinden; idare-i mutlakanın, hâssaten Sultan Hamid'in fenalığından bahsederdik. Fakat bunlar söz olarak kalır, yalnız fikirde ufak bir intibah hâsıl ederdi..."

> "...Bu sırada, hakikaten, idâre-i zâlimenin tesirini bütün milletin anlamaya başlamış olduğunu hissettim ve bundan sonra idâre-i zâlime-i Hamidî'ye karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemâle gelmişti. Bu hâin herif, istese, biranda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem

memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum. Fakat bu adamın senelerden beri kan içmeye alışmış olduğunu ve insanın itiyâdından vazgeçemeyeceğini düşündükçe, şahsına karşı fevkalâde bir adâvet [hissediyor] ve herhalde bunun vücûdunun ortadan kalkmasının en selîm bir çâre olacağını düşünüyordum..."

"...Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle ehemmiyetsiz husûsâtı izâm ederek birçok hanedanı mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir girdâb-ı felâkete sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende bunlara karşı fevkalâde bir kin uyandırdı. Bundan sonra, ara sıra, itimâd ettiğim arkadaşlara bu zalim idareyi devirmek çârelerinden bahse başlamıştım. Fakat bunlar söz olarak kalıyordu..."

"...Çünki mâdûn (ast) mâfevkine (üstüne) itaat etmezse, mâfevkler dâima mâdûnun gönlünü alarak iş gördürmeye, dolayısiyle, onun keyfine tâbî olmaya mecbur idi. Mâfevkine karşı gelen zabite birşey yapılamadığı gibi, mâfevkler de iktidarsız ve ma'tûh olduklarından, mâdûnlarını kendilerine itaat ettirecek hâsse kalmamıştı. Bu hâlin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idâre-i Hamidiye idi. Fiilen mâlûl ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar, sakat olan bir miralayın fırkaca, tekaüdü yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle, biraz sonra, *kudemâ-yı ümerâ-yı askeriyedendir* diye mirlivalık fermanı geliyordu. Bu hal herkesde îfâ-yı vazîfe hususunda bir kesel uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un suistimâlâtına nihayet vermek, binâenaleyh bu keyfî idâre-i mutlaka yerine, bir idâre-i meşruta ikame etmek lâzım geldiğine ve bundan başka her teşebbüsün neticesiz kalacağına karar vermiştim..."

"...Maamâfih, hamiyetli Osmanlıların herhalde gayret ederek idare-i merkeziyeyi ıslâh edeceğini ve Sultan Hamid'in bu hususta pek kabahatli olduğunu, söylemiştim. Bu vakit ise henüz hiçbir teşebbüsât yoktu. Maamafih, bende olduğu gibi, herkeste fikirler başkalaşmıştı. Vatanın gittikçe girdâb-ı felâkete yaklaşmakta olduğunu herkes anlıyordu..."

"...Kendi kendime, milletin benim gibi bir en hakir hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce, *Sultan Hamid iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı* diye düşündüm..."

O senelerde bir de kahramanı vardır: Ali Süavi!

Tahttan indirilmesinden sonra Çırağan Sarayı'nda hapis hayatı süren sabık hükümdar Beşinci Murad'ı yeniden padişah yapabilmek maksadıyla 20 Mayıs 1878'de Çırağan'ı basan ama baskına derhal müdahale eden Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın elindeki odunu kafasına indirmesi ile hayatından olan Ali Süavi, düşünceleri ve maceralı hayatı ile Enver'i o senelerde en

fazla etkileyen kişidir. Enver bu hayranlığının tesiri ile bir ara adının başına *Süavi* ismini de ilâve edecek ve Libya'da bulunduğu sırada basit bir teknikle hazırlayacağı kâğıt paraları da *Enver Süavi* diye imzalayacak, Dünya Savaşı'ndan sonra gittiği sürgünün ilk zamanlarında da *Süavi* adını kullanacaktı.

Ali Süavi'ye bağlılığını, otobiyografisinde *"...Süavi merhûmun istibdâd duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de, aynı ismi nâm-ı müste'âr olarak almıştım..."* diye yazar.

*

Enver, maddî bakımdan orta hallinin de altında bir aileye mensuptu, çocukluğu geçim sıkıntılarının ve aile içerisinde eksik olmayan, sık sık yaşanan huzursuzlukların içerisinde geçmişti ve kızkardeşlerinden biri, Hasene, Enver'in mektuplarından anlaşıldığı kadarı ile fazla huysuzdu.

Ev, kalabalıktı: Babası, annesi, Şükriye ismindeki babaannesi, yaşıtı sayılabilecek olan amcası Halil ve kendisi de dahil olmak üzere beş kardeş...

Babası Ahmed Bey biraz çapkındı, gönül maceraları yüzünden evde sık sık hır-gür çıkmaktaydı. Ahmed Bey çapkınlıktan yaşlılığında da vazgeçmeyecek, Enver'in Rusya'da bulunduğu senelerde *Dilârâ* adında genç bir kadınla yeni bir macera daha yaşayacak, Enver çileden çıkacak ama babasına bir şey diyemeyecek ve hırsını kızkardeşi Hasene'nin kocası Nâzım Bey'den çıkartacaktı.[48]

*

Enver, İstanbul'da başladığı ilkokulu babasının Manastır'a tayini üzerine orada tamamladı, askerî ortaokul ile liseyi yine Manastır'da bitirdi, sonra İstanbul'a döndü ve Harbokulu'na girdi.

Babası Ahmed Bey ile münasebeti her zaman resmî idi, hattâ bu resmiyet *"Sevgili beybabacığım!, Azîz beybabacığım!, Huzur-ı mün'imânelerine: Bâis-i hayat-ı necâtım sevgili beybabacığım!, Huzur-ı âlî-i veliyyü'n-niâmîye: Sevgili beybabacığım!"* şeklinde hitaplarla başladığı ve kendisinden *kulunuz* diye bahsettiği son derece saygılı ifadelerle kaleme alınmış mektuplarına da aksetmişti.

Yazdıklarından görüldüğü kadarı ile iyi bir aile terbiyesi almıştı, iyi bir evlât ve iyi bir kardeş idi. Ailesine olan bu bağlılığını hayatının sonuna kadar devam ettirdi, annesinin, babasının ve kardeşlerinin vaziyetleri ile sürgün senelerinde mektuplar vasıtası ile de olsa alâkadar olmaya çalıştı.

Enver'in o senelere ait not defterleri ve ailesine yazdığı mektuplar elimizdedir. Not defterlerinde sık sık maaş ve borç hesap-

larına rastlanmakta, mektuplarında ailenin çektiği maddî sıkıntının kendisine getirdiği üzüntülerden sözetmektedir. Her ay maaşının büyük kısmını ailesine göndermekte, diğer kızkardeşi Mediha'nın dikiş ve keman hocasının ücretini de vermektedir, hattâ tasarruf edebilmek için yeni bir kılıç almaktan bile vazgeçmiştir:

"...Beybabacığım! Bu defa bayram maaşımla elbise bedelimden artırdığım yedi buçuk liranın altısı ile o Manastır'da gönderdiğiniz gibi bir dürbün ısmarladım. Mütebaki bir buçuk lirasını da takdim ediyorum. Bendenize gelince: Burada zaten masrafım pek ziyade olmadığından her halde sıkıntı çekmem *(5 Mart 1904)*".

"...Size evvelki mektubumda gönderdiğimi yazdığım bir liraya iki mecidiye daha ilâve ettim. Lütfen bundan kırk kuruşunu anneme, otuz beş kuruşunu da Hasene Hanım'a veriniz, harçlık etsinler. Mütebakiyi de arzu ederseniz sekiz mecidiyeyi iki liraya iblâğ ile Hayim'e veriniz. Maamafih arzu-yı âlînize tâbîdir. Bendeniz burada hamdolsun sıkıntıda değilim. Yalnız sizi pek özledim. Allah hayırlısıyla ellerinizi öperek hayır duanızı almayı nasip etsin. Bâki baka-yı sıhhat ve saadetiniz en birinci dileğimdir beybabacığım *(2 Nisan 1904)*".

"...Zât-ı âlîleri ve diğer ailemiz efradının sağlığını Allah'ımdan dilerim. Paranın suret-i sarfı kulunuzu memnun etti. Çünkü yine borcumuza sarfedilmiş demektir. Bu sene Eylül'den itibaren zât-ı âlîniz namına olmak üzere maaşımın nısfı olan iki yüz kuruşu sipariş ettim. Çünki, Mart geçmiş bulunuyor. Vâkıan bilâhare bir karar verileceği irade buyurulursa da şimdilik istidayla takdim ettim. İnşaallah rast gelir. Bu halde bu parayı iste (?) evvelki mektubumda arzettiğim gibi sarfeder, ister kâmilen borca karşılık tutarsınız, nasıl arzu buyurursa ol suretle sarf buyurulur. Binbaşı Efendi'nin uğradığı kazaya esef ettim. Fakat ne yaparsa Allah yapar. Hak başka kazalardan korusun. Nuri'nin mevkii oldukça iyi olduğundan yine şâyân-ı şükürdür. Mediha'nın başı da inşaallah yakında geçer *(18 Nisan 1904)*".

"...Evvelce de arzettiğim gibi kulunuz sıkılmanızı hiçbir vakit arzu etmem. Binaenaleyh zaten lüzumsuz olan kılıç parasından çoktan sarf-ı nazar ettim. Binaenaleyh inayet buyurup da bu suretle bir para irsâli için borca girmez yahut o parayı borçlarımıza kapatırsanız daha ziyade hem de fevka'l-had sevineceğimden emin olunuz. Zât-ı âlîlerini temin ederim ki aksi halde göndereceğiniz para ile alacağım kılıcı taktıkça kalben fevka'l-had müteessir olacağım. Her halde irade zât-ı veliyyü'n-niâmîlerinindir. Kulunuz, fikrimi arzettim beybabacığım! *(5 Aralık 1902)*".[49]

Kızkardeşi Hasene'ye yazdığı mektuplarda da aynı şekilde alâ-

ka, göz-kulak olma hissi, sevgi ifadeleri ve yine maddî yardım bahisleri vardır:

> "...Eminim ki benim sizi sevdiğim kadar siz de beni seviyorsunuz. Bunun için de hiddete mahal yok. Maamafih zihninizdekini de yazmak her halde elinizdedir.
>
> ...Kardeşim! Pekalâ bilirsin ki alnımıza yazılı olanı silmek elimizde değildir. O halde buna karşı sabır ve tahammül ile sebat etmek, beyhude gam yememek lazımdır. Binaenaleyh o acı hatıraları zihninden uzaklaştır. Bunları kurcalayacak şeyleri unut ki bu suretle istikbalde iyi bir kadın olasın. Hülâsa metin ol, çocukluğu bırak *(27 Aralık 1903)"*.
>
> "...Kimbilir, şimdi beni ne ile itham ediyorsun? Maamafih hep haklısın. Fakat hiçbir vakit hatırımdan çıkmadığına emin ol. Ne de olsam seni, senin saadetini düşünürüm. Çünki sen çok çektin. Şimdiye kadar içimizde en bahtsız sen oldun. Artık böyle olunca, ailemizin saadetinden başka birşey düşünmeyen kardeşinin daima seni hatırlaması tabii değil midir? *(20 Kasım 1907)*.[50]

Hasene sonraki senelerde Selânik Merkez Kumandanlığı'na getirilecek olan bir askerle, Nâzım Bey ile evlenecek, bir de çocuğu olacaktır ama evliliği sıkıntılıdır. Enver, Almanya'da askerî ataşe olarak bulunduğu sırada yazdığı ama tarih koymadığı bir başka mektubunda kızkardeşine kocasından ayrılıp çocuğu ile beraber İstanbul'a yerleştiği takdirde her ay dört, durumu müsait olduğunda da beş lira verebileceğini söylemektedir:

> "...Mektubunu aldım. Ağladım. Bilmem bu senin yazın karayazı mı nedir? Sen böyle sıkıntılar, hastalıklar içinde üzülecek miydin? Hasene, seni ne kadar sevdiğimi bilirsin, fakat son zamanda bundan şüpheye düştüğünü anlıyorum. Emin ol bu düşünce benim için pek acıdır. Her vakit her yerde hatırımdasın, hayalin her zaman gözümün önüne gelir, mahzun mahzun yüzüme bakdığımı [baktığını] âdetâ görüyorum.
>
> Bîçare kardeşçiğim! Sana ne yapayım, sana İstanbul'a gönderdiğim paralardan çektiğim sıkıntıya rağmen hemen her ay hiç olmazsa üçer lira göndererek tehvîn-i ihtiyacına olsun savaşıyordum.
>
> ...Haseneciğim sana son bir teklifte bulunmak istiyorum. Eğer orada rahatsız isen, İstanbul'a gel. Sana Almanya'da bulundukça dört lira vermeyi taahhüt ederim. Vaktim olursa beş de veririm. Yalnız başına bir ev tut, çocuklarınla otur. Belki böylece üzüntün geçer. Eğer başka bir şey düşünüyorsan yaz. Elimden geleni esirgemem. Burada aldığım para alimallah idareme yetmiyor. Öyle babama geçen ay yirmi, bu ay da on beş lira gönderdim. Ne yapayım? Ebeveyniniz sıkılmasınlar. Annem de hasta. Mediha'nın hocasına ayda bir lira veriyorum".[51]

İttihad ve Terakki'nin Selânik teşkilâtı, Enver'in eniştesi Nâzım Bey'i sonraki senelerde kendileri için zararlı görüp öldürmeye karar verecek, suikasti bizzat Enver plânlayacak ama eniştenin canını almakta başarılı olamayacaklardır!

*

Enver'in o günlere ait cep defterleri, çektiği maddî sıkıntıları aksettiren notlarla doludur. Ay ve sene başlarında ailesine, bakkala, terziye, hizmetçilere, eşe-dosta ve daha başka yerlere olan borçları ile gelirini yazmakta ama aylığı borçlarını karşılayamamaktadır.

Aşağıda, Enver'in 1907'de yaptığı bu hesaplardan birkaçı yeralıyor, ancak bazı kelimeler ile Türkçe olmayan bazı isimleri maalesef okuyamadım:

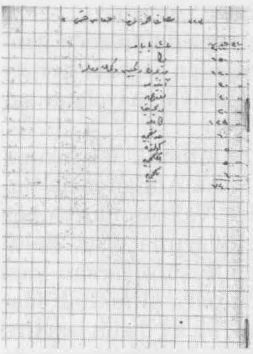

Enver'in bütçe defterlerinden...

323 senesi bidâyetindeki borç

	Kuruş	Para
Hasan Bey'e	150	00
Terzi .....'ya	639	00
Bakkal Nikodin'e	150	00
Bankaya	885	00
Tüccar Hayim'e	1154	10
Tüccar .....'a	2851	15
Tüccar .....'a	726	00
Tüccardan İsak'a	405	20
Resmî borç	545	00
İkbal Hanım'a	169	00
Şadiye Hanım'a	1090	00
Makinelere	851	20
Servet Efendi'ye	872	00
Hanımnineme	109	00
Yakup'a	327	00
Üç kardeşlere	570	00
	11803	35

323 masârif .....sında maaş kısmı

	Kuruş	Para
Beybabama	200	00
Bana	150	00
Mediha'nın dikiş ve keman muallimine	120	00
Anneme	30	00
.....'ye	20	00
Mediha'ya	20	00
Kâmil'e	129	00
Hizmetçiye	60	00
Gülter'e	5	00

Ekmekçiye	5	00
Bekçiye	6	00
	740	

323 mâhiye muvazenesi

Nakden ve irâdât-ı mâhiyye	2052
Borca verilecek mikdar	872
	1180
Maaşlara	740
	440
İdareye	260
	175

Benzer maddî sıkıntılar sadece Enver'in değil, o devirdeki daha birçok genç subayın, meselâ Mustafa Kemal'in de derdi idi. Yarbay Mustafa Kemal, aynı sıkıntıyı Sofya'da askerî ataşe olarak bulunduğu sırada o günlerin Nafia Nâzırı, daha sonra da Bahriye Nâzırı olan Cemal Paşa'ya 17 Ocak 1914'te yazdığı mektupta dile getiriyordu:

> "...Bizim burada kimbilir ne kadar zevkli bir hayat geçirmekde olduğumuzu -Fethi Bey'le olan mektubunuzda- tahmin buyuruyorsunuz. Hakkınız var. Zaten böyle bir hayatı yaşayabileceğimizi tahmin ederek değil mi idi ki buraya gelmemizi tensip buyurmuştunuz. Filvâki, buraya geleli iki ay olduğu halde henüz Teşrinsanî muhassasât-ı askeriyemden başka beş para alamamış olmakdan ve ilk günü kapandığımız İsplandid Oteli'nin dördüncü kat odasında, her onbeş günde bir takdim olunan hesap pusulalarını birbiri üzerine yığmakdan az zevk mi olur? Hükümât-ı saire ataşemiliterlerinin vesairenin vuku bulan davetlerine mukabele sırası gelince ortadan kaybolmak, hasbelicab dahil olunan kulüplere usulen tediyesi iktiza eden paraların tesviyesi hakkındaki tezkireleri cevapsız bırakmak, cidden bir Türk ataşemiliterinden intizar olunan hususattandır!".
>
> "...Bendeniz şimdilik hakiki bir Osmanlı ataşemiliterine lâyık olabilecek vaziyeti almak için ihtiyaç bulunan hususatı değil, burada aç ve sefil kalmamanın çaresini düşünmek mecburiyetinde olduğum için vaad buyurduğunuz iştigali Teşrinsanî ve Kânunevvel muhassasatlarımın biran evvel göndertilmesine ve bundan sonra da muntazaman tesviyesini te'mine hasr buyurursanız pek ziyade minnetdarınız olurum; çünki şimdiye kadar karnımızı doyuran Fethi Bey gidiyor, Boter alacağını talepte bî-aman bulunuyor, Selânik'de valide ve hemşire çırpınıyor, Istanbul'da enişte sefil sürünüyor".[52]

*

Enver'in Abdülhamid aleyhtarlığının ve memlekette idarenin değişmesi gerektiği yolundaki fikrinin yoğunlaşmasında, kendin-

den bir yaş küçük olan ve Harbiye'de beraber okudukları üvey amcası Halil, yani sonraki senelerin Kuttulâmâre kahramanı Halil Paşa ile beraberce tevkif edilerek Yıldız Sarayı'nda uzun ve yıpratıcı bir sorgudan geçirilmesinin önemli tesiri oldu...

Sultan Abdülhamid'in bayram selâmlığını seyretmek isteyen biri Alman gazeteci iki kişiyi selâmlık merasiminin rahatça seyredilebileceği bir yerde bulunan evlerinde misafir etmişler ama gelenler saraya jurnal edilmişlerdi...

Amcası Halil ile beraber okulda sınıflarından alınarak iki defa Yıldız Sarayı'na götürüldüler ve orada sorguya çekildiler. Kendilerinden istenen, bir gün evlerine gelen misafirlerin ileriki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi tarafından gönderilmiş olduğunu söylemeleri idi. Ama amca ile yeğen bütün tehditlere ve baskılara rağmen tanımadıkları bir şehzadeye iftirada bulunmayı kabul etmeyince sorgu heyeti her ikisini de serbest bırakıp okullarına geri göndermek zorunda kaldı.

İki gün devam eden ve her an imparatorluğun çok uzak bir yerine sürgünle neticelenmesi ihtimali bulunan bu macera, genç Enver'in üzerinde önemli tesir yapacak, Abdülhamid ile etrafındakilere hissettiği husumeti daha da arttıracaktı

Enver, otobiyografisinde tevkif edilip sorguya çekilmesini anlatırken, o andaki asıl endişesinin memlekete asker olarak yapmayı düşündüğü hizmetlerin artık hiçbirini yapamayacak olmanın üzüntüsü, yani askerî mektepten atılma korkusu olduğunu yazacaktı:

> "...Artık, demek ben onlardan ayrılmıştım. Demek, bütün o memlekete iyi hizmet tasavvurâtım mahvolmuştu. Bu sırada gözlerim yaşardı. Her vakitki münâcâtımı tekrar ettim: *"Yâ Rab! Sen bu millet-i Osmâniye'yi muhafaza et! Benim de milletime iyi hizmet edebilmemi nasîb eyle"* dedim".
>
> "...Bundan sonra, Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle önemsiz husûsâtı i'zâm ederek, birçok hanedanı mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir felâket girdabına sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende, bunlara karşı fevkalâde bir kin uyandırdı".

Enver'in hayatının son ânına kadar devam edecek olan macerası artık başlıyordu!

*

Askerî okullarda sakin, sıradan ve içine kapanık bir talebe olan Enver, dikkat çeken mezuniyet derecelerini ancak Harbiye'de ve daha sonra kurmay okulunda alabildi.

Manastır'daki askerî rüşdiyeyi 1893'te ondokuzuncu olarak bitirmiş, İstanbul'daki Harbokulu'nun ilk senesinde beşinci, ikinci

senesinde üçüncü, son senesinde de yine beşinci olmuştu. Üç yılın ortalamaları alındığında kurmay mektebi mezunları arasında ikinci idi ve bu üç senenin birincisi sonraki yıllarda hayatını Enver gibi bir sultanla birleştiren, Sarıkamış'taki Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını yapan ama Sarıkamış faciasının hemen ardından, 15 Şubat 1915'te henüz 36 yaşında iken tifüsten can veren Hafız Hakkı oldu.

Enver, diplomasını 18 Kasım 1902'de aldı ve babası Ahmed Bey, hem oğlunun o sene birincilikle mezuniyetini, hem de kendi terfisini Makedonya'daki Kırçova'dan Manastır'daki ailesine aynı gün gönderdiği bir telgrafla müjdeledi.[53]

Kurmay Mektebi'nden yüzbaşı olarak mezuniyetinin ardından 16 Aralık 1902'de Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya tayin edildiğinde henüz 21 yaşında idi ve iki büyük hayâli vardı: İyi bir asker olmak ve mevcut rejime, yani Sultan Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek...

5 Ocak 1903'te Manastır'da Üçüncü Ordu bünyesindeki 13. Seyyar Topçu Alayı'nın 7. Bataryası'na, 29 Eylül 1903'te de Üsküp'teki 19. Nizâmiye Alayı'nın 1. Taburu'na, 21 Ağustos 1906'da da Rumeli'de eşkiyalığın kökünden temizlenmesi için faaliyet gösteren takip hey'etine tayin edildi.

Eşkiya gayrımüslim milliyetçi çeteler, *eşkiya teşkilâtı* milliyetçi grupların kurduğu silâhlı örgütler, *eşkiyanın takibi* ve *kökünün kazınması* da devletin bu silâhlı unsurların giriştiği milliyetçi hareketleri bastrabilmek için yine silâhla mücadelesi demekti...

Bu mücadelenin niçin ve nasıl olduğunu anlayabilmek için, Balkanlar'da ve Makedonya'da o günlerde yaşananların daha yakından bilinmesine ihtiyaç vardır.

*

Bünyesinde bugünün Bulgaristan'ının, Yunanistan'ının, Sırbistan'ının, Kosova'nın, Makedonya Cumhuriyeti'nin ve Arnavutluk'un bazı bölgelerinin bulunduğu Makedonya, Balkanlar'ın tarihî ve coğrafî bir bölgesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil bir vilâyet olan Makedonya, imparatorluğun son devirlerinde üç ayrı vilâyete bölünmüştü: Manastır, Selânik ve Kosova vilâyetlerine...

20. yüzyılın başından itibaren devletin başını ağrıtan ve zamanla uluslararası bir mesele hâline gelen Makedonya'daki milliyetçi hareketlerin geçmişi çok daha önceki senelere dayanırdı ve 93 Harbi'nden sonra, 1878'de Berlin Anlaşması'nın imzalanması ile gündeme gelmişti.

Makedonya'daki mücadele iki yönlüydü: Biri, bölge halklarının yani Bulgar, Arnavut, Rum, Sırp ve Ulahlar'ın Osmanlı hâkimiyetine karşı yürüttükleri ortak başkaldırı, diğeri de bu unsurların kendi aralarındaki kavgalardı.[54] Üstelik aynı milletten olan cemiyetler de birbirleri ile kavgalıydı ve devamlı olarak kan dökmekteydiler.

Meselenin temelinde *Büyük Bulgaristan* hayali vardı, mücadele bölgenin Bulgaristan'a bağlanması maksadıyla yürütülmekteydi ama diğer milletlere mensup cemiyetler de kendi özgürlükleri için çalışmaktaydı. Neticede, ortaya çok sayıda komite çıkmıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha önce bağımsızlıklarını kazanmış olan devletler kendi ırkdaşlarının komitelerini her şekilde desteklemekteydiler.

Makedonya'daki başkaldırının en güçlü örgütü, 1893'te Selânik'te kurulan *Makedonya Dahilî Merkez Komitesi* idi ve Pere Toshev (1865-1912), sonradan Antarktika'da bir koya ismi verilen Damyan Yovanov Gruev (1871-1906), yine Antarktika'da bir tepeye adı verilen Hristo Chernopeev (1868-1915), Gotse Delchev (1872-1903), Hristo Tatarchev (1869-1952), Tane Nikolov (1873-1947), Apostol Petkov (1869-1911), Todor Aleksandrov (1881-1924), Aleksandr Protogerov (1867-1928), Pavel Shatev (1882-1951), Boris Sarafov (1872-1907) ve Yane Ivanov Sandanski (1872-1915) komitenin önde gelen mensuplarından bazılarıydı.

Bulgarca ismi *Vatreshna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya* olan ve kuruluş yıllarında Makedonya'nın yanısıra Edirne'nin de otonomisini elde etmek maksadıyla faaliyet gösteren komite daha sonra Bulgaristan'ın Balkanlar'ı Osmanlı hâkimiyetinden kurtarma politikasının vasıtası haline geldi.

Makedonya'da sık sık düzenlenen sabotajlar Avrupa'nın bölgeye dikkatini çekmek maksadı ile 1903'ün 28 Nisan'ı ile 1 Mayıs'ı arasında zirveye ulaştı, *Gemiciler* grubunun bombalamaları Selânik'in altını üstüne getirdi, isyancılar *Guadalquivir* ismindeki bir Fransız gemisini de batırdılar.

Selânik'te derhal sıkıyönetim ilân edildi, tam bir insan avı başladı ve yakalanan *Gemiciler*'den bazıları Fizan'a sürgüne gönderildi ama Meşrutiyet'in 1908'deki yeniden ilânının ardından affedilip döndüler!

Asıl isyan, Selânik'te meydana gelen toplu terörden üç ay sonra, Aziz İlyas Yortusu'na tesadüf eden 2 Ağustos'ta patladı ve Makedonya'da asırlar boyunca görülmemiş kanlı bir karmaşa yaşandı. Başkaldırı gittikçe yayıldı, hattâ Istranca ile Kırşova'da cumhuriyet bile ilân edildi. Devletin müdahalesi son derece sert

olunca ayaklanmayı düzenleyen Makedonya Dahilî Merkez Komitesi, Bulgaristan'dan *kardeşlerine*, yardım çağrısı yaptı ama Yunanistan, Romanya ve Sırbistan'ın Bulgar yayılması tehdidine karşı Türkiye'nin tarafını tutması üzerine Bulgarlar destek veremediler, isyanın ateşi sönmeye başladı.

Ekim geldiğinde ayaklanma sona ermiş gibi idi ama Makedonya meselesinde artık önemli bir değişiklik vardı: Komite isyan sayesinde amaçlarından birine ulaşmış, Avrupa'nın bütün dikkatini Makedonya üzerine çekmeyi başarmıştı ve Makedonya hadiseleri artık kıt'a Avrupası'nın en önemli gündem maddelerinden biri olmuştu!

Makedonya konusunda daha önce Rus Çarı İkinci Nikola ve İngiltere Kralı Yedinci Edward ile temaslarda bulunmuş olan Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, Alman İmparatoru Wilhelm ile 1903 Ekim'inin başında Avusturya'daki Mürzsteg Şatosu'nda biraraya geldi ve iki hükümdar *Mürzsteg Mutabakatı* denecek olan bir reform projesi hazırladılar.

Proje, Makedonya'ya hem Avrupalı bir Hristiyan, hem de bir Osmanlı valisi tayin edilmesini ve bölgede Avrupalı müşavirlerin görev yapmasını öngörüyordu ama faaliyetlere İngiltere'nin de müdahalesi ile projede değişiklik yapıldı. Sultan Abdülhamid kendisine *reform paketi* olarak sunulan yenilenmiş idarî ve malî projeyi 24 Ağustos 1903'te imzalamak zorunda kaldı, Makedonya'daki üç vilâyete müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa tayin edildi, Paşa'nın yanına iki Avrupalı müşavir verildi, bölgedeki jandarmalar da yabancı subayların kumandası altına kondular.

Makedonya, artık tamamen Avrupa'nın kontrolü altına girmişti! Üstelik bölgede sadece mülkî ve askerî değil, kendi kontrolü altında malî bir reform da isteyen Avrupa, Bâbıâlî'nin bu talebi kabul etmemesi üzerine 1906 sonbaharında Midilli ve Limni Adaları'ndaki gümrük ve posta merkezlerini işgal etti, Sultan Abdülhamid beş devletin beraberce yaptığı ama Almanya'nın katılmadığı bu işgal üzerine malî konulardaki

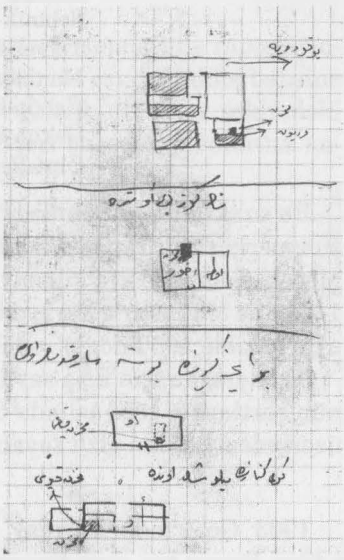

Enver'in basacağı bir eşkiya evinin cep defterine önceden çizdiği plânı.

talepleri de kabul etmek zorunda kaldı.

Türkiye, özgürlük kavramı ile tam olarak işte o günlerde, Balkanlar'dan gelen hürriyet düşünceleri vasıtası ile tanıştı...

*

Geçen asrın ilk senelerinde Makedonya'nın dört bir tarafında bütün bu hay-huyun yaşandığı yerler arasında öyle büyük mesafeler yoktur. Meselâ, Manastır ile Üsküp'ün arası 174 kilometredir; Ohri, Manastır'ın 69 kilometre ötesindedir, yani bugün için sadece yarım saat yahut kırkbeş dakika mesafededir. En uzun mesafelerden biri Manastır ile İttihadçılar'ın merkezi olan Selânik arasıdır ve 214 kilometredir.

İzmit'in İstanbul'dan bugün karayolu ile mesafesinin 110, Ankara'nın da 455 kilometre olduğu gözönüne alınacak olursa, İkinci Meşrutiyet'in ilânını sağlayan hadiselerin aslında ne kadar ufak bir bölgede yaşandığı daha kolay farkedilir...

Aşağıda, İkinci Meşrutiyet öncesindeki ayaklanmaların ve önemli hadiselerin meydana geldiği merkezlerin birbirlerine olan uzaklıkları kilometre cinsinden yeralıyor:

Manastır-Ohri	:	69	km.
Selânik-Tikveş	:	145	km.
Tikveş-Üsküp	:	95	km.
Selânik-Manastır	:	214	km.
Selânik-Üsküp	:	235	km.
Tikveş-Manastır	:	88	km.
Manastır-Üsküp	:	174	km.
Üsküp-Koçani	:	120	km.
Üsküp-Kaçanik	:	34	km.
Ohri-Resne	:	37	km.

Bu uzaklıklar günümüzde karayolu ile gidiş mesafeleridir ve yerleşim merkezleri arasındaki kuşuçuşu uzaklıklar aslında daha yakındır. Meselâ, Selânik'e 214 kilometre mesafede bulunan Manastır kuşuçuşu 142, yine Manastır'a karayolu ile 174 kilometre uzakta olan Üsküp de aynı şekilde 108 kilometredir.

Ama, bugün için kısa sayılabilecek olan yukarıdaki mesafeler o günün şartlarına göre aslında daha uzun sayılır, özellikle de dağ yolları üzerinden yapılan gizli seyahatler meşakkat vericidir.

*

1903 Ocak'ında kurmay yüzbaşı olarak Üçüncü Ordu'ya tayin edilen Enver, beş sene boyunca bütün bu çeteler ile mücadele etti ve *Makedonya Dahilî Merkez Komitesi*'nin lider kadrosuna mensup ihtilâlcilerden bazıları da onun kumanda ettiği baskınlarda ve çatışmalarda ortadan kaldırıldılar.

Enver otobiyografisinde ayaklanmaları, çetecilerin faaliyetlerini ve katıldığı çatışmaları ayrıntılı şekilde anlatır. Otobiyografinin Makedonya faslında *Bulgar* ifadesi ile Slav isyancıları kasdetmekte; Makedonyalı Yunanlılar'ı da sadece *Yunan* diye yazmaktadır.

*

Şöhret sahibi askerlerden bazıları, şöhretlerini genellikle gençlik senelerinde elde etmiş oldukları başarılara borçludurlar ve bu ilk başarılar her zaman hatırlanır, unvan gibi olur ve hiçbir zaman unutulmaz. Meselâ, Napolyon Bonapart ilk şöhretini henüz 24 yaşında iken 1793 Temmuz'unda topçu birliklerinin kumandanı olarak Toulon şehrinde cumhuriyet karşıtları ile İngiliz birliklerine karşı kazandığı muvaffakiyet ile elde etmiştir. Türkler'in Orta Avrupa'dan çıkartılmasının ilk adımı olan ve 1699'daki Karlofça Anlaşması'nı imzalamamızla neticelenen Zenta Bozgunu'nun galibi ve Avrupa askerlik tarihinin en önemli isimlerinden olan Prens Eugène de Savoie, Zenta'da bizi bozguna uğrattığı sırada 34 yaşındadır. İsmini geniş çevrelere Çanakkale'deki başarısı ile duyuran Mustafa Kemal de o sırada henüz 34'ündedir.

Enver'in ilk şöhretini elde ettiği yer Makedonya'dır ve yüzbaşılığı ile binbaşılığında burada yaptığı eşkiya takibi ile isim yapmış; hem bağımsızlık için mücadele eden tarafta, hem de askerler ve siviller arasında gayet iyi tanınmıştır ve asker olarak yetiştiği yer de Makedonya'dır.

Genç subayın o senelerden kalma askerî yazışmaları ile raporlarından bazıları ve günlükleri bugün elimizdedir ve eşkiya takibi bahsine otobiyografisinde de geniş yer vermiştir. Küçük defterler şeklindeki günlüklerinde operasyon düzenlenecek evleri önceden plânlarına kadar çizmiş ve plânların yanına operasyonun hedefi ile alâkalı bazı bilgileri de kaydetmiş, raporları ile yazışmalarının kopyalarını da muhafaza etmiştir.

Aşağıda, Enver'in yüzbaşılığı sırasında kumandanlığa gönderdiği iki resmî yazı, askere elbise ve odun sağlanması talebi ile yaralı bir erin tedavisi hakkındaki arzları yeralıyor:

> Kesriye Kumandanlığı'na
>
> Buradaki efrâd-ı şâhânenin Mayıs maaşı ile pek yırtık olan üst-başlarını düzeltmek üzere hiç olmazsa bölük deposunda mevcut bulunan elbiseden otuz katının gönderilmesi ve hamam odunu verilmesine müsaade edilmek

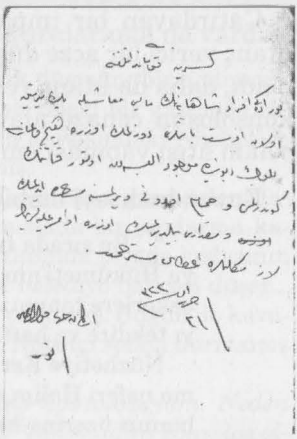

Enver'den Kesriye Kumandanlığı'na.

ve mikdarı bildirilmek üzere evâmir-i aliyyelerinin lâzım gelenlere itâsı müsterhamdır. 21 Haziran 322 (3 Temmuz 1906).

Erkân-ı Harp Kolağası
Enver

Manastır'da Müşîriyyet-i Celîle Vekâleti'ne

Haziran'ın yirmisekizinci günü Variçobanist (?) Yaylası'nda haydutlarla vuku bulan müsademede yaralanmış olan Delvineli Abidin'in buraca tedavisi müşkil olacağı belediye doktoru tarafından ifâde edilmekte olduğundan, yarın yevmiye akçesinden bir araba tutularak Görice'ye gönderileceği ve oradan sonra Manastır'a sevkolunacağı mârûzdur. 2 Temmuz 322 (15 Temmuz 1906).

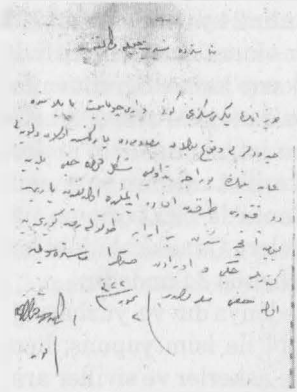

Enver'den Manastır'daki maraşallık makamına.

Erkân-ı Harp Kolağası
Enver

*

O senelerde Manastır'da meydana gelen acı, daha doğrusu devletin vaziyeti bakımından utanç verici bir hadise Enver'in düşüncelerinde ve görüşlerinde önemli tesirler yaptı:

Manastır'daki Rus Konsolosu'nun kendisine selâm vermediği gerekçesi ile elindeki kırbaçla Halim ismindeki bir Türk jandarma neferinin üzerine yürümesi ve neferin Konsolos'u vurarak öldürmesi üzerine hem Halim'in, hem de Halim'i engellemediği için hadise sırasında yanında bulunan bir başka askerin idamlarına karar verildi!

Çatırdayan bir imparatorluğun güçlü devletlerin elinde nasıl utanç verici bir acze düştüğünü gösteren hadise bu kadarla da kalmadı, daha da utanç verici bir başka iş edildi ve Enver'e öldürülen konsolosun cenaze alayının geçişi sırasında birliğindeki toplarla selâm atışı yapması emredildi.

Enver, hadiseyi otobiyografisinde şöyle anlatacaktı:

"...Bu sırada zuhur eden bir vak'a büsbütün işi karıştırdı. Rusya Hükûmeti'nin Manastır General Konsolosu Mösyö Rostkofski askerlere taarruza, rast geldiği yerde selâm vermediğinden dolayı tekdire ve hattâ bir topçu neferini darba kadar varmıştı.

Nüzhetiye Karakolu önünden geçerken orada bulunan jandarma neferi Halim, tanımadığından arz-ı ihtiram etmez. [Konsolos] bunun üzerine kırbaçla yürür. Nefer de nâmûs-ı askerîsini muhafaza için ateş eder. Konsolos iki kolunu, vücûdunu delen bir kurşunla yere serilir.

Silâh sesi üzerine, kışladan mahall-i vak'aya koşmuştum. Nefer temkinini bozmayarak *"Ben vurdum"* dedi ve silâhını bana teslim etti. Derhal teşekkül eden dîvân-ı harb-i askerîde bulundum. Orada Rusya Sefareti Baştercümanı Mandelstam'ın hükümete yaptığı hakaret bütün âsâbımı tahrik ediyor, *"Âh, ne vakit iyi bir idare teşekkül edecek, ne vakit bizi bu tahkirlerden kurtaracak bir hükümet teessüs edecek?"* diyordum.

Bu sırada Vilâyet-i Selâse Müfettiş-i Umumîliği'ne tâyin edilmiş olan Hilmi Paşa, Manastır'da idi. Dîvân-ı harp, Halîm ile bir refikinin idamına karar verdi. Dîvân-ı harp kâtibi bulunduğumdan, verilen bu hüküm hiçbir kanuna temas etmediğini söylemeden geçemem. Fiil-i katlin, tehevvüren jandarma tarafından icra edildiğini konsoloshanenin dîvân-ı harpte bulunan vekilleri de tasdik ettiler. Bununla beraber hükm-i idam şöyle idi: *"Nefer Halim, tehevvüren başladığı fiil-i katli taammüden ikmâl eylediğinden ve refiki de esnâ-yı katilde arkadaşını meneylemediğinden idamlarına karar verilmiştir"*.

Bu suretle dîvân-ı harp, ebediyen nâmını lekedâr edecek bir hüküm vermiş oluyordu. Bu iki nefere verilecek azamî ceza, on beş ve beş sene kürek olacaktı. Dîvân-ı harp bu hükmü böyle verdikten sonra, o vakte mahsûs bir idare, bunu idâreten idama tahvil ederdi. Fakat, dîvân-ı harp haksız bir muamele yapmış olmazdı. Hükm-i idamın icrasında sefaret baştercümanı benimle beraber seyre gitmek istedi. Dîvân-ı harp reisi, Müfettiş-i Umumîlik'in bu emrini tebliğ etti fakat, kabul edemeyeceğimi ricâ ettim ve muvafakat ettiler. Yalnız, konsolosun cenaze alayı giderken, bataryam beş top endahtına memur olmuştu. Bunu yaptım. Maamafih bu vak'adaki haksızlığı, hiçbir vakit unutamayacağım".

Elçinin öldürülmesi hadisesinin ayrıntıları, *"Rus Konsolosunun Katli"* başlığı altında Kâzım Karabekir'in hatıralarında da vardır.

"...Rus konsolosu aksi ve müthiş Türk düşmanı bir adammış. Biraderin anlattığına göre Kışla Caddesi'ndeki bir gazinoda arkadaşlarıyla bilardo oynarken kışlaların karşısındaki Nüzhetiye Karakolu'ndan birkaç el silâh sesi gelmiş.

Oraya koşmuşlar ve konsolosun yerde yattığını görmüşler. Hadise şöyle olmuş: Topçu kışlasının karşısında bir jandarma karakolu var. Adı, Nüzhetiye Karakolu... Yanında piyade kışlasının (Kırmızı Kışla), karşısına da Nüzhetiye belediye bahçesi düşer... Konsolos bu tarafa her zaman gezmeye çıkarmış. Bugün de kavasıyla beraber karakolun önünden geçer. Nöbetçi selâm durmamış diye kızmış.

Nöbetçinin yanına giderek, *"Ben Rus konsolosuyum. Neden bana selâm durmadın?"* demiş. Nöbetçi, *"Tanımadım konsolos olduğunu"* demiş. Konsolos *"Kavası da görmedin mi,"* diyerek kamçısıyla ve tokatla dövmüş. Sonra *"Beni iyi tanırsın, size böylesi*

lâyık alçak Türkler!.." diye edepsizliğe başlamış ve yoluna devam etmiş.

Birkaç adım ayrılınca mehmetçik silahını konsolosa çevirmiş, "*Türk neferi de kendini döven Rus konsolosuna böyle tanıtır...*" diyerek herifi vurmuş. Konsolos ve kavas ağaçların arkasına kaçarak yalvarmaya başlamışlarsa da konsolos aldığı yaradan yıkılmış, can vermiş.

Meselenin Rusların müdahalesini Bulgar İhtilâli kazanamadı diye kasten yapıldığını herkes söylüyor. Ruslar hükümetimizi iyice sıkıştırmışlar, nöbetçi neferi mâni olmadı diye orada bulunan diğer bir arkadaşı divan-ı harp kararıyla idam olunmuş. Hükümet resmen taziye ve tazminat vermiş. Divan-ı harp kâtibi Enver Bey imiş, resmen asılma yerinde bulunmuşlar".[55]

*

Abdülhamid'in mutlak iktidarının yanısıra Balkanlar'da ve Makedonya'da yaşanan bütün bu hadiseler, muhalif siviller ve askerler arasında artık birşeyler yapılması gerektiği fikrini daha da sertleştirdi ve bu maksatla yeni cemiyetler kuruldu.

Avrupa'da senelerdir faaliyette bulunan Jöntürkler, Paris'te 4 Şubat 1902'de ilk kongrelerini yaptılar ama kongre bölünme ile neticelendi. *Adem-i müdahaleciler* denen grup Ahmed Rıza Bey'in yanında kaldı, *Müdahaleciler* ismini alan ikinci grup da Sultan Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan'ın oğlu ve dayısı olan hükümdarın muhalifi Prens Sabahaddin Bey'in tarafını tuttu.

Adem-i müdahaleciler daha sonra *İttihad ve Terakki* ismini alacak olan *Terakki ve İttihad Cemiyeti*'ni kuracak, Müdahaleciler de *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni teşkil edeceklerdi.

Avrupa'daki muhalefetin bölünmesinden sonra, Abdülhamid karşıtları Türkiye'de yeni gizli cemiyetler kurdular. Bu ihtilâlci teşkilâtların en önemlisi ve gelecekte çok önemli roller oynayacak olanı, 1906 Eylül'ünde Selânik'te teşkil edilen ve *merkez-i umumîsi,* yani *politbürosu* Talât, İsmail Canbulat, Evranoszâde Rahmi, Midhat Şükrü, Bursalı Tahir, Naki, Ömer Naci, Kâzım Nâmi, Süleyman Fehmi ve İsmail Hakkı Bey'den meydana gelen *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* idi. Kısa bir müddet içerisinde genç subayların rağbet gösterip katılmaya başlayacakları bu cemiyet 1907 Eylül'ünde İstanbul'da 1889'dan itibaren faaliyet gösteren, Avrupa'da da şubeleri bulunan, eski ismi *Terakki ve İttihad,* yeni adı da *İttihad ve Terakki* olan cemiyet ile birleşti. Birleşmeyi, Terakki ve İttihad'ın Paris'teki mensuplarından olan ve Hoca Mehmed Efendi ismi ile gizlice Selânik'e gelen Dr. Nâzım Bey sağlamıştı.

O dönemi anlatan eserlerde Mustafa Kemal'in Şam'da Beşinci Ordu'nun subayları arasında *Vatan ve Hürriyet* ismindeki bir baş-

ka cemiyet kurmuş olduğundan bahsedilir ve bu teşkilâtın daha sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştiği söylenir.

Bu konuda ortaya şimdiye kadar bir belge konmamıştır ama İttihad ve Terakki'nin sabık Maliye Nâzırı Cavid Bey'in, 21 Kasım 1922'de Güney Fransa'nın Menton kasabasından o sırada İtalya'da bulunan bir diğer İttihadçı lidere, İsmail Canbulat'a gönderdiği ve Suriye'de kurulduğu söylenen bu cemiyet ile Selânik'in birleşmesi konusundan istihzalı ifadelerle bahsettiği bir mektubu vardır:

Enver'in gençlik yıllarına ait cep defterinde Bulgarca ders notları.

> "...Mustafa Kemal'in Ahmed Emin'e verdiği uzun enterviyöyü okudun mu? Hayatından uzun uzadıya bahsediyor. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ibtidâ Hürriyet Cemiyeti olarak kendisinin Suriye'de tesîs ettiğini ve Selânik'e muvakkaten geldiği vakit orada da bir şube açtığını ve sonra bu ismin Doktor Nâzım'ın talebiyle İttihad ve Terakki'ye tahvîl olunduğunu söylüyor. Bunun aslı var mı? Ben böyle birşey bilmiyorum. Bu enterviyöyü görmemişsen oku, enteresandır. Askerler siyasîyâta karışıyorlar diye cemiyet işlerinden uzak kalmış!".[56]

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne 1906 Eylül'ünde Enver de katılacak, gizli cemiyetin 12 numaralı üyesi olacak ve tarih daha hızlı biçimde şekillenmeye başlayacaktır...

O sırada birkaç günlüğüne Selânik'e gitmiş olan Enver, otobiyografisinde cemiyete Manastır'a dönüşünden bir gün önce katılmasını ayrıntılı şekilde anlatır:

> "...Nihayet 1322 Eylül'ünde Selânik'e gelmiştim. Orada, amcam Mümtaz Yüzbaşı -şimdi Kolağası- Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da, Bulgar çetelerine müşabih çeteler teşkîliyle halkı uyandırmayı, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu Rumeli'nin uğraması muhtemel olduğu inkısamdan kurtarmayı düşünmüştük. Bana eski fikrimde sabit olup olmadığımı sordu ve nihayet, Selânik'de bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi ve kendisinin de dâhil olduğunu, alelusul kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra söyledi.

Tramvayda, o vakit hasta olan şimdiki Viyana Ataşemiliteri, sınıf arkadaşım Kolağası Hafız Hakkı Bey'i ziyarete gidiyorduk. Orada zımnen Hakkı Bey'e açtık. O da biraz müteredditidi. Avdette düşünüyordum. Şerâiti sordum: "Memlekette idâre-i meşrutanın tesisine çalışmak, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin tatbikini temin etmekten ibârettir" dedi. Zâten defaatle eşkiya müsâdemesinde ölüme mârûz kalmış olduğumu ve orada ölsem vatanıma büyük bir hizmet etmeden dünyâyı terk edeceğimi tahattur ettim ve bu yolda ölürsem hiç olmazsa vicdanen müsterih ölürüm diyerek muvafakat ettim. Fakat usûl veçhiyle hey'et-i idareye arz-ı mâlûmat edilecek, cevap alınacak, sonra cemiyete merâsim-i mahsûsası dâhilinde girecektim. Evde amcamdan ayrıldım.

Ertesi gün Manastır'a avdet edecektim. Kendisine hürmet ettiğim ve namusuna emin olduğum Rüşdiye muallimi, Selânik Rüşdiyesi Müdürü Binbaşı Tâhir Bey'e -şimdi Bursa Mebûsu-[27] ziyarete gittimdi. Kendisine, bu yolda bir teklifte bulunulduğunu söyledim.

...*"Beni anlamaya mı geldin? Maamâfih söyleyeceğim. Böyle bir cemiyet var. Ben de dâhilim. Sen de gir. İyi olur"* dedi ve ertesi gün hareket edeceğimi söyleyince: *"O halde haydi, çıkalım"* dedi. Ben bir ufak kütüphânede bekledim. O gitti. Biraz sonra gelerek: Müfettiş-i Umumîlik refakatinde bulunan Priştineli Erkân-ı Harp Binbaşısı Hakkı Bey'in gelip evden gece saat ikide beni alacağını ve onun götüreceği yere gidip merâsim-i mahsûsası dâhilinde yemin ile cemiyete gireceğimi, söyledi. Ben de, *"Pekiyi"* diyerek ayrıldım. Artık geceyi bekliyordum.

...Saat ikide kapı çalındı. Kapıyı açtım: Hakkı Bey idi. Nâzım Bey'e Manastır'dan gelmiş bir arkadaşımı görmeye gideceğimi söyleyerek sivil muşambamı giydim. Revolverimi cebime koydum, Allah'a mütevekkil olarak çıktım. Kafe Kristal'e gittik. Orada birkaç kişi oturmuştu. Selâm vererek oturduk. Biraz sonra yalnız bir sivil ve ikimiz kaldık. Oradan, kapıda duran, bir beyaz beygirli arabaya bindik. Yalılar Caddesi'ni takiben Deppoy'a doğru inmeye başladık. Yolda bu sivili Hakkı Bey takdim etti: *"Posta ve Telgraf Başkâtibi Talât Bey"* dedi -şimdi Meclis-i Mebûsân Reis-i Sânîsi Talât Bey-. Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissediyordum.

...Alâtini Tuğla Fabrikası'nın sokağından biraz evvel arabadan indik. ...Ben Talât Bey ile beraber sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talât Bey, cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerine yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla beraber, cüz'î etraf seçiliyordu. Maamafih Selânik'in yabancısı olmak dolayısiyle buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında *"Kimdir o?"* dendi: *"Hilâl"* parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talât Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lâmba ziyası odayı tenvir ediyordu. Perdeler kapalıydı.

Biraz sonra kısa boylu, siyah peçeli biri içeri girdi. Bana, cemiye-

te girmekte sâbit kadem olup olmadığımı tekrar sordu: *Evet,* dedim. Gözlerimi tekrar siyah bir bezle sıkıca bağladı. Etrafı hiç göremiyordum. Geldiğimiz kapıdan çıktık. Karşıda bir odaya girdik. Birkaç adım sonra ayakta durduruldum. Birisi, karşıdan doğru, bir nutuk okudu. Bunda vatanın hâli, buna sebep olan idâre-i zâlimenin seyyiâtı mezkûr idi. Nihâyette bu seyyi'âtı deff için teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne beni kabul ettikleri münderiç idi.

Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur'ân-ı Azîmü'şşân, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin istirdadına ve bu uğurda hiçbirşey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim. Sonra gözüm açıldı. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç şahıs bulunuyordu. Ben, nutuk ve bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum. Kalbimde yalnız başıma bu idâre-i zâlimeyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvetle mütenâsip bir hâhiş hissediyordum. Böyle vatana çalışmaya azmeden bir cemiyete intisabım dolayısiyle bir de fahr hissediyordum. Ortada bulunan şahıs, cemiyet efrâdı arasında tanışmak îcâb ederse sağ elinin baş ve şehâdet parmağıyla bir hilâl işareti yaparak, evvelâ bu işaretin etrâfındekiler anlayamayacak sûrette söyleyecek olan tarafından verilmesini, sonra da *"muîn"* parolasının evvelâ işareti alan tarafından ilk *"mîm"* harfinin, sonra da *"ayn"* harfinin işareti veren tarafından söylenmesi ve böylece münâvebe ile kelimenin ikmâlini ve kelime bitince bu iki şahsın cemiyete intisabından şüpheleri olmamasını söyledi. Ve bu hey'etin, bir hey'et-i tahlîfîye olduğunu ve eğer başka diyeceğim var ise makam-ı lâzimîne bildirilmek üzere rehberime söylememi ihtar etti ve gözümü bağlamamı söyledi. Bağladım ve çıktım. Geldiğim veçhile evden çıktık.

...Bu tahlîfte numara verilmek lâzım gelirken bana hiçbirşey vermemişlerdi. Ben de istemeyi unutmuştum. Maamafih on ikinci olarak cemiyete dâhil olmuştum. Artık kalbim vatanın kurtulacağına fevkalâde mutmaîn olduğu halde, ertesi gün trenle Manastır'a hareket ettim".

Cemiyete katılması işte böyle olmuştu: Gözleri bağlanmış şekilde bir yerlere gidiş, şifreler, semboller, maskeler, yeminler ve parolalar ile...

Enver, Türkiye'nin tarihinde daha sonraları büyük rol oynayacak bir başka kişi, yani sonraki senelerin Talât Paşa'sı olacak olan Talât Bey ile de ilk defa bu gizli merasim vesilesi ile tanışmış; *kalbinde ona karşı büyük bir muhabbet hissedeceğini* söylediği yeni dostu ile uzun seneler kader birliği yapmış, memleketin kaderine beraberce hükmetmişler ama sürgün senelerinde yolları ayrılmıştı!

*

Artık mensubu olduğu cemiyetin Manastır teşkilâtını güçlendir-

meye, yeni üyeler bulmaya çalışmaktaydı ve *Neyyîr-i Hakikat* isminde gizlice dağıtılan bir de gazete çıkartmaktaydılar..

Ama, hükümet teşkilâttan haberdar olmuş, cemiyetin bazı mensupları tevkif edilmişti ve yürütülen tahkikatın başında da Enver'in eniştesi, kızkardeşi Hasene Hanım'ın kocası olan Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey vardı!

Nâzım Bey çeteciler ile mücadele görüntüsü altında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni ortaya çıkartabilmek için bir hafiye örgütü kurmuş ve cemiyet Enver'in kızkardeşinin vasıtası ile hafiyelerin isimlerini ve fotoğraflarını elde etmişti ama tevkifler devam ediyordu.

Merkez-i Umumî, yapılan son tevkiflerin ardından, 1908 Haziran'ının başında Nâzım Bey'in ortadan kaldırılmasına, yani Enver'in ifadesi ile *idamına* karar verdi ve bu işle teşkilâtın fedailerinden olan Mustafa Necip Efendi adında genç bir teğmen görevlendirildi!

Bir inkılâpçı için teşkilâtın öldürülmesine karar verdiği kişinin kim olduğu mühim değildi ve Enver ortadan kaldırılmasına karar verilen kişinin eniştesi, yani öz kızkardeşinin kocası olmasını umursamadı bile! Hattâ suikast teşebbüsünün başarılı olabilmesi için eniştesinin Selânik'teki evinde hazırlık bile yaptı ama suikastçi beceriksiz çıktı! Nâzım Bey sadece ayağından vuruldu, hattâ bir başka kurşun Nâzım Bey'in dikkatini dağıtmak maksadıyla suikast teşebbüsünden birkaç dakika önce eve gelmiş olan cemiyet mensuplarından Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi'yi de yaraladı. Fedai öylesine beceriksiz idi ki, Nâzım Bey ile İsmail Canbulat'ın ardından Nâzım Bey'in emirerini de vurdu ama asıl hedefi, yani Nâzım Bey'i ortadan kaldıramadı!

Suikast teşebbüsü sırasında evde bulunan Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi, sonraki senelerde İttihad ve Terakki'nin önemli ve güçlü simalarından biri oldu, İsmail Canbulad diye tanındı ve hayatı bir başka suikast teşebbüsüne, 1926'da Mustafa Kemal'i hedef alan İzmir suikasti hazırlıklarına karıştığı gerekçesi ile Ankara'da darağacında noktalandı

*

Estonya'nın eski ismi *Reval* olan başkenti Tallinn'de, 9 ve 10 Haziran 1908'de çok önemli bir görüşme yapıldı ve bu görüşme tarihlere *Reval Mülâkatı* olarak geçti...

Reval'de biraraya gelenler İngiltere Kralı Yedinci Edward ile Rus Çarı İkinci Nikola idi... Edward ve karısı Kraliçe Alexandra, Reval'e kraliyet yatı *Victoria and Albert* ile gitmiş; Çar Nikola ile karısı

Çariçe Aleksandra Fyodorovna'yı getiren imparatorluk yatı *Polar Star*'ın yanına demirlemişlerdi.

Her iki hükümdarın beraberinde hariciyelerinin üst seviyedeki yetkilileri ile yüksek rütbeli bazı askerler de vardı. Çar Nikola'nın çocuklarından bazıları da bir diğer yatla, *Standard* ile Reval'e gelmişlerdi.

İki imparator yanlarındaki heyetler ile beraber birbirlerinin teknelerine giderek görüştüler ama bu şekilde apansız buluşmalarının duyulması etrafı birbirine kattı. Rusya buluşmayı bir *barış bayramı* olarak görürken İngiltere'de muhalefetteki İşçi Partisi hiddetlenip Kral'ı eleştirdi, Alman İmaratoru ise her ikisi de kuzeni olan İngiltere Kralı ile Rus Çarı'ndan *"Haydutlar!"* diye bahsetmeye başladı.

Reval'deki görüşmenin heyecana ve endişeye sevkettiği bir başka memleket daha vardı: Türkiye... Mülâkatın duyulması hem Abdülhamid ile çevresini, hem de İttihadçılar'ı heyecana sevketti. Görüşmeler daha tamamlanmadan yayılan söylentilere bakılırsa, iki imparator Türkiye'nin taksimini ele almış, hattâ bu hususta anlaşmışlardı!

Endişelenmekte haklı idiler, zira 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını engelleyen kuvvet zamanın padişahı, saray, Bâbıâlî, bürokratlar yahut ordu değil, sadece İngiltere idi ve İngiltere'nin artık Türkiye'nin taksimini düşünmeye başladığına inanılıyordu...

Rusya'nın Balkanlar'da yayılmasını ve Boğazlar'da hâkimiyet kurmasını kendi menfaatinin aleyhinde gören İngiltere böyle bir tehdide, yani Rusya'ya karşı Osmanlı tarafını desteklemek sureti ile her zaman karşı durmuş ve imparatorluğun dağılmasını geciktirmişti. Ama, İngiltere'nin senelerdir devam ettirdiği bu politikasını Reval'de artık bir taraf bıraktığı, Türkiye konusunda Rusya'ya karşı eskisine göre çok daha esnekleştiği iddia ediliyordu ve böyle bir ihtimalin doğru olması halinde hem Sultan Abdülhamid'in, hem de muhaliflerinin telâşlanmaları normal idi, zira böyle bir gelişme Türkiye'nin parçalanması demekti.

Reval'de hangi konuların konuşulduğu ve ne kararlara varıldığı, görüşmenin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen bugün hâlâ tam olarak ortaya çıkmış değildir. Alman Kayzeri Wilhelm'in görüşmeye katılanları yerden yere vuran yazışmaları, o günlerin gazete haberleri, Sovyetler'in görüşme ile ilgili olarak 1917 devriminden sonra yayınladıkları belgeler ve mülâkat konusunda senelerden buyana devam eden araştırmalar iki imparatorun hangi konuları nasıl tartıştıklarını ve ne gibi kararlara vardıklarını tam olarak açığa kavuşturamamıştır. Görüşmelerin ana konusunu

Almanya'nın teşkil ettiği, Kayzer Wilhelm'in blokların dışına çıkartılarak tek başına bırakılmasına çalışıldığı ve altı sene sonra patlayacak olan dünya savaşındaki ittifakların temelinin de bu görüşmede atıldığı bilinmektedir ama ayrıntılar, özellikle de Türkiye'yi alâkadar eden hususlar hâlâ karanlıktadır.

Ayrıntılarının ortaya çıkartılamamasına rağmen, buluşmanın temel konusu hakkında bilinen, öncelikle Almanya meselesinin ele alındığıdır. İki hükümdar Almanya'nın İngiltere ile giriştiği donanma yarışını konuşmuş, sonra İran'ı ne şekilde paylaşacaklarını tartışmış, Makedonya'nın geleceğini görüşmüş ve Ingiltere, zannedildiğine göre Boğazlar konusundaki eski sert politikasını yumuşatabileceğini hissettirmiştir.

Kesinlik ve resmiyet taşımamasına rağmen, Reval'de Türkiye ile ilgili olarak şu kararlara varıldığı söylenegelmiştir:

- Osmanlı Devleti'nin dünya için devamlı ve tehlikeli bir anlaşmazlık konusu olmaktan çıkartılarak bazı bölgelerinin milletlerarası bir idareye verilmesi,
- Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devletlere terki,
- Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark Meselesi ile diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,
- Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilindeki Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hakları üzerinde Ruslar ile İngilizler'in sebat etmeleri.[57]

*

Reval görüşmesi hakkında çıkan söylentilerin Türkiye'de heyecan yaratmaması mümkün değildi ve ilk telâşa kapılan da Sultan Abdülhamid oldu. Buluşmada nelerin konuşulduğunu öğrenebilmek ve müttefiki Almanya'nın alacağı tedbirlerden haberdar olabilmek için hemen İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'ni çağırıp bilgi istedi ve ardından Berlin ile yoğun bir haberleşme trafiği başladı.

Aynı şekildeki telâş ve endişeyi İttihadçılar da yaşadılar. Reval mülâkatında Türkiye'nin taksimine ve Makedonya'nın paylaşılmasına karar verildiği yolundaki söylentiler Balkanlar'daki genç subayları heyecana sevketti, Reval'deki görüşme memleketin elden gittiğinin ilk habercisi olarak görüldü ve bu endişe, Sultan Abdülhamid'e karşı senelerdir yeraltında devam eden muhalefetin artık ortaya, hattâ dağlara çıkmasının yolunu açtı.

Reval mülâkatının yarattığı endişe ve telâşın neticesi tahminlerden de çabuk gelecek, başta Enver ve Resneli Niyazi Beyler olmak üzere Balkanlar'daki İttihadçılar'ın önde gelenleri dağlara çıkacaklar ve Abdülhamid dağlardaki silâhlı muhalefetin artması üzerine 13 Şubat

1878'de askıya aldığı anayasayı mülâkattan bir ay sonra, 23 Temmuz 1908'de tekrar yürürlüğe koymak, yani Meşrutiyet'i yeniden ilân etmek zorunda kalacaktı!

Bütün bu gelişmeler Abdülhamid'in tahtından indirilmesinin, iktidarı sonraki senelerde İttihad ve Terakki'nin elde etmesinin ve Enver'in Türkiye'nin en güçlü, hattâ tek adamı olmasının öncüsü oldu...

*

Reval mülâkatı, o senelerle ilgili hatıralarını kaleme almış olan İttihadçılar'ın yazdıklarının yanısıra Enver'in otobiyografisinde de önemli ve hadiseleri hızlandıran bir gelişme olarak geçer.

Enver'in Selânik Merkez Kumandanı olan eniştesi Nâzım Bey'e karşı cemiyetin giriştiği suikast teşebbüsünün başarısız kalmasının ardından hükümet tahkikatı derinleştirmiş ve cemiyet üyelerinin tesbitinde de önemli adımlar atılmasına başlanmıştı.

Bir tarafta devam eden tahkikatın neticesinde tevkif edilip Fizan taraflarına gönderilme endişesi, diğer taraftan da Reval'in getirdiği endişe öncelikle iki kişiyi, Enver ile Resneli Niyazi Bey'i harekete geçirdi ve 1908 Haziran'ının ikinci haftasında halkı uyandırıp Abdülhamid'i anayasayı tekrar yürürlüğe koymaya mecbur etmek maksadı ile dağa çıktılar! Hareketleri semeresini bir ay içerisinde verecek ve anayasa yeniden yürürlüğe girecekti...

Sarayın gönderdiği paşalar ve soruşturma heyetleri Selânik'te her taşın altında İttihadçı aramaktaydı, cemiyetin lider kadrosunun ortaya çıkartılması an meselesi idi ve Enver tetikteydi. Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinin umumî müfettişi olan ve ileriki senelerde sadaret makamına getirilen Hüseyin Hilmi Paşa tarafından çağırıldığını öğrenir öğrenmez Selânik'i terketmeye karar verdi ve 25 Haziran 1909'da şehirden ayrıldı. Enver'in gidişinden üç gün sonra Niyazi Bey de beraberindeki 150 yahut 160 asker ile beraber Resne'den dağa çıktı. Gitmeden önce kışladan her asker için ikişer tüfek ve kışla sandığındaki 550 lirayı almış ve sandığa bir makbuz bırakmıştı!

Enver, otobiyografisinde Selânik'i terkedip daha çıkmasını ayrıntıları ile ve romantik ifadelerle anlatır:

> "...Validem, Müfettiş Paşa'nın yaveri ve emir neferi üç defa gelip beni aradığını, behemahal Paşa'yı görmem lâzım geldiğini söyledi. Sofra hazırdı. Sükûnetle birkaç lokma yedim. Fakat, acaba Müfettiş Paşa benden şüphelendi mi diye düşünmeye başladım. Vakit kaybı lâzım değildi. Hemen odama çıktım. Sırtımdaki beyaz ceketi çıkardım. Siyah pelerinimi aldım. Ortada bulunan birkaç kâğıdı parçaladım. Burada her şey bana meyûsâne bakıyordu. Hava kararmaya başlamıştı. Müteessir olmaya başladım. Fakat vazifemin ulviyetini düşünerek bu teessüre teessüf ettim. Odamın içine son

bir nazar fırlatarak çıktım. ...Kapı yanında asılı kılıcıma baktım. Annem, kapının yanına gelmişti. Elini öpmek istedim, fakat hiçbirşey anlamamasını istiyordum. Kendimi zaptettim. Evden çıktım. Babam bu gece vazifesi iktizâsı yolda olduğundan kendisiyle görüşememiştim.

Maamafih, evden çıkınca, eski beşâşetim avdet etti. Artık gözümde hiçbirşey yoktu. Evet! Bir vakitler vatana hiçbir fayda temin etmeden bir şaki kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selâmeti için ölecektim. Bu halde, hiç olmazsa, rahmet okuyacak birkaç kişi bulunacaktı. ...Manastır Hey'et-i Merkeziyesi'nde, Süvari Kaymakamı Sâdık Bey'in dediği gibi, Süavi merhûmun istibdâd duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de, aynı ismi nâm-ı müste'âr olarak almıştım. Merkez-i Umumî evrakına Suâvî diye, muhâberâtta ilk evvel kullanılmasına sebep olan dört köşe kûfî yazıyla imza ederdim.

...Tüfeğim ile tabancam yanlışlıkla Hıfzı Bey'in yazıhanesinde kaldığından, Yenice'ye kadar, yalnız ufak revolverim ile gitmeye karar verdim. Bu sırada Talât Bey, cemiyet sandığından masârif-i melhûzeye karşılık olmak üzere on lira verdi. Biraz sonra arkadaşlarla vedâ ederek ayrıldık.

...Haziran'ın on iki ve on üçüncü perşembe ve cuma günleri arasındaki gecede artık Selânik'i, ailemi, istikbâl-i maddîmi terkederek sâdece ahâlîden bir ferd gibi, hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, müsellâhan ilân-ı isyan ediyordum. Fakat evvelâ Allah'a ve Peygamber'e, sonra da cemiyetimizin teşkilâtına, hükümetin zulmünden bîzâr olan millete itimad-ı tâmmım olduğundan istikbâl-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbâlimin zulmetine ehemmiyet vermiyordum.

...Şehir kapısında[n], kolcuların gözüne ilişmeden çıktık. Vardar Kapısı'nda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken artık Selânik'e vedâ ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zâil olmuştu. Vâkıâ, artık eski tahayyülâtım gibi memlekete hâdim iyi bir asker olamayacaktım. Çünki bu andan itibâren hiç idim. Dağda ise kimbilir hangi kurşunla vurularak *âsî* diye cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat, memnun idim. Çünki, şimdiye kadar memlekete esaslı bir fayda temin edemeden on defa ademe mahkûm olup kurtulan hayâtımı bu kerre hakikaten vatan selâmeti yolunda sarfedecektim. Binâenaleyh, *'Elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yâdeden bulunacaktır'* diyordum"...

*

Enver'in Selânik'ten ayrılıp dağa çıkması ile Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koyması, yani İkinci Meşrutiyet'in ilânı arasında sadece 41 gün vardı...

Bu 41 gün boyunca dağlarda köy köy dolaşan Enver mutlakiye-

tin son bulup anayasanın yeniden uygulanması konusunda halka ateşli konuşmalar yapmakta, köylülerin cemiyeti destekleme hususunda söz vermelerini kâfi görmeyip toplu şekilde *tahlîf,* yani yemin ve cemiyete giriş törenleri düzenlemekteydi ve bütün bunları yaparken cemiyet ile temas halinde idi.

Haberleri, mektupları ve gönderilen silâhları genç subaylar vasıtası ile almaktaydı. O günlerde cemiyet artık *Rumeli Müfettiş-i Umumîsi* olduğunu bildiren bir mektup gönderdi ve bu mektubu o sırada Selânik'te demiryolu müfettişi olan genç bir kurmay yüzbaşı, Mustafa Kemal Bey getirdi:

> "...Bu eslihayı ve cemiyetin Rumeli Teşkilât-ı Dâhiliye ve Kuvve-i İcrâiye ..... Müfettiş-i Umumîliği'ne tâyin olunduğumu müş'ir kâğıdı Erkân-ı Harp Kolağası, o vakit Hat Müfettişi olan Mustafa Kemal Bey getirmişti. Öpüştük. Bir gece beraber kaldıktan sonra avdet etti. Selânik'te herşeyin iyi gitmekte olduğu anlaşılıyordu. Şimdiye kadar ebeveynimden mektup gelmemişti. Gelmesini de istemiyordum, çünki belki benim oldukça ağır olan bu hareketimi muhabbetlerinin şiddeti sâikasiyle tecvîz etmez ve kendilerini böyle bıraktığımdan dolayı darılırlardı. Fakat, Mustafa Kemal Bey'in getirdiği bir zarfı açınca kalben biraz sıkıldım; çünki bu zarfta ebeveynimden olan mektuplar vardı".

Dağlarda geçirdiği günlerde ailesi aklının bir köşesindeydi; kader yolculuğuna onlara haber vermeden çıkmış olmasına üzülmekte, hareketi hakkında ne düşündüklerini merak etmekte ve tasvip etmemeleri ihtimalinin endişesini yaşamaktaydı. Ama, annesi ile babasının Mustafa Kemal vasıtası ile gönderdikleri mektupta yaptığını, yani dağa çıkmasını tasvip ettiklerini yazdıklarını okuyunca üzüntüsü son buldu:

> "...Artık kâmilen değişmiştim. Demek validem benim bu hareketimi tecvîz ediyordu. İkinci hemşiremin mektubunu okuyunca fevkalâde neş'elenmiştim. Peder Bey'in mektubu üzerine çocuk [gibi] sevincimden gülüyordum. Gayrıihtiyarî mektubu etrafımdakilere okudum. Onlara da aynı tesiri yaptı. Artık ebeveynim kâmilen zihnimden silinmişti. Çünki onların duasını bu suretle kazanmış, onları memnun etmiş oluyordum. Artık düşünecek başka şey kalmamıştı. Bu yük altında kalben fevkalâde ferahlık duyuyor, elimdeki tüfengi sıktıkça hiçbirşeyden ihtiraz etmeyeceğimi hissediyor, kendi kendime itimadım artıyordu".

Annesinin daha sonra gönderdiği bir mektupta *"Başladığın işi bitirmeden dönersen sütümü helâl etmem"* diye yazması, Enver'in şevkini daha da arttıracaktı.

Dağda bulunduğu günlerde değişik isimler kullandı. İlk günler-

Yüzbaşı Enver Bey'in sonraki yılların Hürriyet Kahramanı olan Yüzbaşı Niyazi Bey'e, 1906'da askerî konuda gönderdiği bir yazı.

de *Ahmed Dayı,* daha sonra *Doyranlı Ahmed Ağa* idi. Kendi grubunu *çete* diye isimlendirmekte, ardından aynı şekilde dağa çıkan genç subayların çeteleri ile birleşmekteydi ve halkın da silâhları ile katılmasının neticesinde hatırı sayılır bir kuvvetin sahibiydi.

Enver ve Niyazi Bey ile diğer subaylar dağlarda köy köy dolaşıp yeni çeteler teşkil ettikleri sırada şehirlerde de ardarda silâhlar patlamakta ve cemiyetin fedaileri Abdülhamid taraftarlarının önde gelenlerini ortadan kaldırmaktaydılar. Öldürülenler arasında polis müfettişleri, bazı memurlar ve hattâ bir de alay imamı vardı...[58]

Ama asıl ses getiren ve Yıldız'ı paniğe sevkeden suikast, Abdühamid'in İttihadçı çeteleri temizleme vazifesi verip Manastır Fevkalâde Kumandanı yaparak bölgeye gönderdiği Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz 1908'de Manastır Postahanesi'nin önünde Yüzbaşı Âtıf Bey tarafından öldürülmesi oldu. Cemiyetten aldığı emri yerine getirerek Şemsi Paşa'yı öldüren Atıf Bey (Atıf Kamçıl, 1880-1947) daha sonra hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Meclisi'nde Çanakkale millevekili olarak bulunacaktı.

Manastır'daki hadiseler bu kadarla da kalmadı. Çeteler, Şemsi Paşa'nın yerine tayin edilen ve cinayeti soruşturan komisyonun da üyesi olan Tatar Osman, Fevzi Paşa'yı 22 Temmuz gecesi Manastır'daki konağından dağa kaldırdılar. Paşa'nın kaçırılması üzerine halk da aşka geldi ve üç binden fazla sivil o gece çetelerle beraber dağa çıktı.

Enver, otobiyografisinde teşkilâtın tehlikeli gördüğü kişileri, meselâ Nâzım Bey'e karşı yapılan beceriksizce suikast teşebbüsünü soruşturanları da ortadan kaldırma hazırlığını önceden başlattığını, hattâ sadece kurşundan değil, zehirden istifadeyi bile düşünmüş olduklarını anlatır:

> "...Nâzım Bey'in vurulmasından bir gün sonra gelmiş olan Mahir Paşa Hey'eti ise, Nâzım Bey'in katilini taharrî ediyordu. Bunun için birkaç zabit tevkif edilmişti. Bu sırada Hey'et, en ziyâde Cemiyet'in keşfiyle meşgul idi. Bunların harekâtını tarassud ve icâbeden tedâbîri ittihâz için Rahmi Bey -Selânik Mebû-

su-, Erkân-ı Harp Binbaşısı Fethi Bey ve İsmail Hakkı Bey ve ben, Fethi Bey'in evinde toplanmış idik. Rahmi Bey, bulundukları otelden, evrakı alıp tedkikatlarını anlamağa vâsıta bulmuştu. Hattâ icâbında bunları otelde zehirlemek bile temin edilmişti".

Tatar Osman, Fevzi Paşa'nın kaçırılması sırasında Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın konağını da kuşatmış ama Paşa'ya dokunulmamış, kuşatma kaldırılmıştı ve Hıfzı Paşa bütün olup bitenleri Sultan Abdülhamid'e gönderdiği telgrafta sadece beş kelime ile mükemmel şekilde ifade edecekti:

"Manastır'da kulunuzdan başka herkes İttihadçıdır!".

*

Saraya giden telgraflar sadece idarecilere ait değildi, Rumeli'nin dört bir yanından anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını isteyen telgraflar da yağmaya başlamıştı. Telgrafların bir kısmı alışılmış saygılı üslûpla kaleme alınmışlardı ama çoğu Abdülhamid'e artık hiçbirşeyin eskisi gibi olmayacağını gösterecek mahiyetteydi ve bir telgrafta açıkça *"İstekleri yerine getirilmediği takdirde ordunun İstanbul'a yürüyüp başkasına biat edileceği"* tehdidinde bulunuluyordu!

O sırada dağlarda yürüyüşüne devam eden Enver 22 Temmuz akşamı arkadaşları ile beraber Köprülü'ye girdi, bütün gece görüşmelerle geçti ve ertesi gün Hürriyet'in ilân edilmesi kararlaştırıldı.

Ertesi sabah Köprülü'deki hükümet konağında toplanıldı; Enver topçu subayına üç pâre top atması için hazır olmasını emretti.

Halk zaten konağın önünde beklemekte ve *"Yaşasın millet! Meşrutiyet! Hürriyet!"* diye haykırmaktaydı.

Enver yanındakilerle beraber aşağı indi, hocalar ile papazlar dua ettiler, Enver sonra Türkçe ve Bulgarca iki nutuk söyledi ve Meşrutiyet'i ilân etti! Bu sırada bir topçu subayı Enver'in önceden verdiği emri yerine getirdi ve üç pâre top attı...

Enver, Köprülü kasabasında Meşrutiyet'in *ikincisini* yahut o zamanki ismi ile *Hürriyet*'i Köprülü kasabasında böyle ilân ettikten sonra saraya bir telgraf çekti:

> *"Hastayı tedavi ettik. Bulgar vatandaşlarımız, bizimledir. Beyhûde kan dökülmemek için muhikk olan matlabımızın is'âfına tavassut buyurunuz"*.

Bir diğer Hürriyet ilânı da Manastır'da yapıldı, Manastır Harbokulu'nun Ders Nâzırı olan erkân-ı harp binbaşısı Vehib Bey, yani sonraki senelerin meşhur Vehib Paşa'sı (Vehip Kaçı, 1877-1940) bir top arabasının üzerine çıkarak bir nutukla Meşrutiyet'i ilân etti:

"Mukaddes vatandaşlar, muazzez kardaşlar!.. Bu mübârek hâk-i pâk-i vatanın otuz bir seneden beri geçirdiği rikkatengîz, muzlîm, canhıraş levhalardan, demlerden bahseylemek istemem.

...Ey Ohri kahramanları! Ey Resne arslanları! Ey Manastır yiğitleri! Dünyada misline tesadüf edilemeyen bir asalet ve necâbetle vazife-i millîyenizi ifâ ettiniz. Sizi bağrımıza basar, zevâli nâpezîr teşekkürlerimizin kabulünü rica ederiz. Cenâb-ı Hakk sizi dâreynde mes'ûd buyursun. Siz bütün Devlet-i Osmaniye ve ümmet-i merhûmeyi sevindirdiniz; Cenâb-ı Allah da sizi bahtiyâr eylesin!

...Evlerini, çoluk-çocuklarını, rahat ve refahını bırakarak vatan uğruna mahrumiyet-i mutlakaya katlanmak sureti ile dağlara çıkan arkadaşlarımız sağolsun!

Yaşasın Manastır kahramanları; yaşasın Ohri fedâileri! Yaşasın İzmir Fırkası arslanları! Yaşasın vatan! Yaşasın millet!"[59]

Vehib Paşa'nın bu sözlerinin ardından yine dualar edildi ve toplar atıldı...

Sarayın bütün bu olup bitenlere artık dayanacak gücü kalmamıştı ve Sultan Abdülhamid bir gün sonra, yani 24 Temmuz'da Meşrutiyet'i bu defa kendisi ilân edip Kanun-ı Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koydu.

Bu ilân, otuz sene boyunca devam etmiş olan mutlakiyetin son bulması ve Abdülhamid rejiminin Manastır'da yapılan suikastler ile vilâyetlerden gönderilen ve sadece bir klasör doldurabilecek kadar telgraf karşısında hemen teslim olması demekti.

Ama teslimiyetin asıl sebebi ne telgraflarla gelen talepler ve ne de ardarda işlenen suikastlerdi, Üçüncü Ordu'nun İstanbul'a yürümesi tehdidi idi! Bazı telgraflarda *taleplerinin kabul edilmemesi halinde askerin İstanbul'a girme* ve daha da önemlisi *veliahda biat etme* tehdidi zaten vehimli olan Abdülhamid'in vehmini daha da arttırmış ve hükümdar *"Kanun-ı Esâsî'yi ben tesis etmiştim, ...Madem ki milletim bu kanunun şimdi yine mer'iyetini istiyor, ben dahi verdim"* şeklinde *emperyal* bir ifade ile otuz sene önce kaldırmış olduğu anayasayı tekrar uygulamaya koymuştu.[60]

*

Meşrutiyet yeniden ilân edilmişti, bunda Enver'in büyük rolü vardı ve Selânik artık Enver'i çağırmaktaydı...

Bir ay önce ümitsizce çıktığı yolculuğun aksine şimdi muvaffakiyet kazanmış şekilde ve şöhret sahibi olarak dönecekti...

Selânik'e Tikveş ve Üsküp üzerinden, trenle gitti ve Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi yeniden yürürlüğe koyduğunu Tikveş'te tren beklerken öğrendi...

İstasyonlarda halk sevgi gösterileri yapmakta, Enver bu hürriyet manzarasını seyredip ağlamaktaydı... Bindiği tren top atışları ile hareket etmişti ve halk yol boyunca davullar çalıyordu.

Hemen her istasyonda durdurulan tren, Selânik'e gecikerek vardı. İstasyonda büyük bir izdiham vardı. Enver kompartımanın önünde çiçeklerle karşılandı ve o günün en kıymetli hediyesini Talât Bey'den aldı: Kırmızı cildli bir Kanun-ı Esâsî, yani anayasa!

Enver isminin tarih sahifelerine yazılmasının ilk adımı da o anda işte orada, kompartımanın kapısında atıldı: Talât Bey, Enver'in önce elini sıktı, sonra kucakladı ve peronda bekleyen kalabalığa dönerek Enver'in kolunu kaldırıp *"Yaşasın Hürriyet Kahramanı Enver Bey! Yaşasın Hürriyet!"* diye haykırdı.

İttihad ve Terakki, sembol ismi olacak kahramanını artık bulmuştu!

Babası istasyonun kapısında onu bekliyordu, gidip elini öptü, sonra halka hitaben kısa bir konuşma yaptı, yolda annesine rastgeldi, onun da elini öptü, kardeşleri ile görüştü, sonra cemiyetin karşılamaya gelen mensupları ile Beyaz Kule'den İttihad Meydanı'na doğru yürüdü. Selânik'in en üst düzeyi, vali, paşalar, müfettiş paşa, miralaylar ve rütbe bakımından Enver'in çok üzerinde olan daha birçok kişi oradaydı ve hepsi *hürriyet kahramanı* genç binbaşıyı tebrik ettiler. Paşaların elini öptü, yaşıtlarıyla sarmaştı ve tebriklerini kabul ettikten sonra bir ay önce dağa çıkarken binbir endişe ile ayrıldığı evine döndü.

Ama dinlenmesi ne mümkün? Halk kapının önünde toplanmıştı, pencereden kendini göstérip yeniden birkaç söz etti ve nihayet odasına, kendi ifadesi ile *"Bir daha dönemeyeceğini düşündüğü"* odaya girdi. Herşey bıraktığı gibi yerli yerinde idi, hiçbirşey değişmemişti.

Dinlenmeye çekildiğinde, hatırına Sultan Abdülhamid geldi:

> "Ben ise hakikaten müteessir idim. Kendi kendime, milletin benim gibi bir en hakir hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce *'Sultan Hamid iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı?'* diye düşündüm".

Ertesi sabah evden çıkıp İttihad ve Terakki'nin Merkez-i Umumîsi'ne gittiğinde, Türk tarihinin önemli isimlerine artık bir yenisi ilâve edilmişti:

Enver!

Üçüncü bölüm

KAN, YENİLGİ, HAYALLER VE AŞK

24 Temmuz 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet ile ardından gelen Balkan ve Dünya Savaşları'nın yaşandığı seneler Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme ve yıkılış dönemidir; bu dönemin önde gelen aktörü de Enver Paşa'dır.

İmparatorluğun çöküşü üzerinde şimdiye kadar bir hayli çalışma yapıldı, çok sayıda eser yayınlandı ve araştırmalar devam ediyor.

Önsözde de ifade etmiştim: Bu kitap bir Enver Paşa biyografisi değildir, Paşa'nın hayatının son üç sene dokuz ayı içerisinde yaşadığı sürgünün ve Orta Asya macerasının belgeli öyküsüdür...

Dolayısı ile bu bölümde İkinci Meşrutiyet, İttihad ve Terakki'nin mutlak iktidarı, dünya savaşı, uğradığımız büyük yenilgi, ardından gelen işgal, yıkılış yahut tekrar diriliş bahislerinin ayrıntılarına ve bu dönemde çok önemli rolünün bulunmasına rağmen Enver Paşa'nın başka kaynaklarda defalarca yazılmış olan faaliyetlerinin ayrıntılarına girmeyecek, o senelerdeki hadiselerin ve Enver'in macerasının ana hatlarını vermekle yetineceğim.

*

Enver'in hayatının 1908'de Meşrutiyet'in ilânından 1918'e, Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan önemli noktaları şöyledir:

* Meşrutiyet'in ilânından bir ay sonra, 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilâyetleri Müfettişliği'nde görevlendirildi; dört buçuk ay sonra, 12 Ocak 1909'da da sadece hayatını değil, imparatorluğun kaderini de değiştireceği bir yere, Berlin Ataşemiliterliği'ne tayin edildi.

* Aynı sene 31 Mart ayaklanmasının patlaması üzerine Berlin'den apar-topar Selânik'e döndü, oradan İstanbul'a geçti, ayaklanmayı bastırmak için Rumeli'den İstanbul'a yürümüş ve *Hareket Ordusu* ismi verilmiş olan birliklere katıldı ve Hareket Ordusu'nun kurmay başkanı olarak İstanbul'a girdi.

* Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bir müddet İstanbul'da

kaldı, İttihad ve Terakki'nin vaziyete hâkim olmasının ardından tekâr Berlin'e gitti.

* 1909'da Sultan Abdülmecid'in torunlarından Naciye Sultan ile nişanlandı, 1914'te evlendi ve *dâmâd-ı şehriyâri,* yani sarayın damadı oldu.

* İtalya'nın 1911 Ekim'inde Trablusgarb'a saldırması ama hükümetin savaşa resmen girmekten çekinmesi üzerine işgale karşı direniş başlatmak maksadıyla teşkil edilen ama resmen vârolmayan gruba katılarak Trablusgarb'a gitti, Bingazi-Derne Cephesi'nin kumandanı oldu.

* Balkan Devletleri'nin 1912 Kasım'ında Rumeli'deki Osmanlı topraklarına saldırmaları ile Balkan Savaşı çıkınca tekrar İstanbul'a döndü ama bu dönüşünde savaş kaybedilmiş, imparatorluğun kurulduğu topraklar, yani o zamanlarda *anavatan* bilinen Rumeli ve hattâ Edirne bile elden çıkmış, Bulgar ordusunun İstanbul'u işgal tehdidi başlamıştı. Artık yarbay olan Enver Bey, Çatalca cephesindeki Onuncu Kolordu'nun kurmay başkanlığına getirildi. Ama bütün çabalar neticesiz kaldı ve Bulgar Ordusu'nun gittikçe zayıflamasına rağmen ilerlemesi üzerine, Bâbıâlî mütareke istemek zorunda kaldı.

* Londra'da 16 Aralık 1912'de toplanan barış konferansında Edirne'nin Bulgarlar'a verilmesi ihtimalinin ağırlık kazanması üzerine, Enver, arkadaşları ile beraber 23 Ocak 1913 sabahı Bâbıâlî'yi bastı; baskında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ile birkaç asker hayatını kaybetti. Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa mektubunu yazdıran Enver mektubu saraya, zamanın hükümdarı Sultan Reşad'a bizzat götürdü ve Kâmil Paşa'nın yerine İttihad ve Terakki mensubu olmamasına rağmen İttihadçılar'a yakın görünen bir asker, Mahmud Şevket Paşa getirildi.

* Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te uğradığı suikastte can vermesi üzerine İttihad ve Terakki memleketin idaresine tamamen hâkim olurken, Enver de Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlûp eden Balkan ülkelerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklardan istifade ederek 1913 Temmuz'unda Bulgar işgalindeki Edirne'yi geri aldı. *Hürriyet kahramanı* unvânının yanında *Edirne fâtihi* unvânı da ilâve edildi ve 15 Aralık'ta da albaylığa yükseltildi.

* Enver, Edirne'nin kurtuluşunun ardından uzun seneler içerisinde gelinebilecek rütbelere İttihad ve Terakki'nin özellikle asker kanadının hükümete ve saraya yaptığı baskıların neticesinde ar-

tık birkaç ay içerisinde yükselecekti... 3 Ocak 1914'te *mirliva* yani tuğgeneral yapıldı, beş gün sonra, 8 Ocak'ta da zamanın Genelkurmay Başkanlığı demek olan *Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisliği*'ne tayin edildi; üç gün sonra da Harbiye Nâzırı ve *Başkumandan Vekili* oldu! 1 Eylül 1915'te *ferik*, yani *korgeneral*; 1917 Ocak'ında da *birinci ferik*, yani *orgeneral* olacaktı.

Başkumandan vekili unvânı ile bütün orduların başına geçtiğinde 33, orgeneralliğe yükseldiğinde de 36 yaşındaydı!

* Enver'in kaderine ve kararlarına bağlı hâle gelmiş olan imparatorluğun sonraki seneleri mâlûmdur: 2 Ağustos 1914'te Almanya ile İttifak Anlaşması imzalandı. İki Alman savaş gemisi, Goeben ile Breslau, 11 Ağustos'ta Enver'in verdiği izinle Boğazlar'dan geçtiler, Osmanlı Hükümeti zırhlıların satın alındığını ve isimlerinin Yavuz ile Midilli yapıldığını açıkladı. Karadeniz'e çıkan gemilerin 29 Ağustos 1914'te Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine de kendimizi dünya harbinin içinde bulduk...

Girdik, perişan olduk ve dört sene sonra, 30 Ekim 1918'de Mondoros'ta imparatorluğun ilk çöküş belgesi olan mütarekeyi imzalamaya mecbur olduk.

* Son perde 1 Kasım 1918 gecesi inmeye başladı, Enver ve arkadaşları bir Alman torpidosu ile memleketi terkettiler!

Enver'in hayatının İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile başlayıp memleketten ayrılmasına kadar devam eden safhasında, yani 1908 ile 1918 arasında mecburiyetler, gereksiz hevesler, inatlar, hüzünler, kan, gözyaşı, elem büyük bir aşk ama çok kısa mutluluklar vardı...

*

Dağlara çıkarak Sultan Abdülhamid'in istibdadının sona ermesinde önemli rol oynayan Enver ve Niyazi Beyler, Meşrutiyet'in ilânının ardından artık *Hürriyet Kahramanı* idiler. Fotoğrafları hemen her gün gazeteler ile dergilerin ilk sayfalarında idi, üzerinde resimlerinin bulunduğu kartpostallar, hatıra eşyaları, özellikle de mendiller elden ele dolaşıyor, hattâ güftesinde *"Enver'le Niyazi unutulmaz bu isimler"* gibi sözlerin geçtiği marşlar memleketin dört bir yanında terennüm ediliyordu.

O sırada henüz 27 yaşında bir binbaşı olan Enver, şöhret bakımından Niyazi Bey'den önde idi; zira hem ondan sekiz yaş daha gençti, hem de otuz küsur sene boyunca evlere kapanmak zorunda kaldıktan sonra Meşrutiyet'in ilânı ile kendini sokaklara atan halkın gözünde daha sempatikti. Hele, ilhamını Alman İmparatoru Wilhelm'den aldığı ve dik durmasını mum sürerek sağladığı uçları

yukarıya kıvrık bıyıkları, hanımların içini gıcıklıyordu.

Meşrutiyet'in ilânından sonra Rumeli Müfetişliği bünyesinde vazifelendirilen Enver ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini değiştirecek olan bütün hadiseler, Enver'in 12 Ocak 1909'da Berlin'e askerî ataşe olarak gönderilmesi ile başladı. Aynı dönemde daha sonra paşa olan iki genç subayın da Avrupa'ya askerî ataşe olarak tayinleri çıkmıştı: Sarıkamış Harekâtı'nda uğrayacağı başarısızlık ile hem ismini duyuracak hem de canını verecek olan Hafız Hakkı Bey'i Viyana'ya, İstiklâl Harbi'nin ve Cumhuriyet döneminin önemli isimlerinden Ali Fuad Bey'i yani Ali Fuad Cebesoy'u da Roma'ya göndermişlerdi.

Enver, Berlin'e ayak bastığı andan itibaren Alman askerî ve siyasî çevrelerinin dikkatini çekti ve Alman hariciyesi ile genelkurmayından İmparator Wilhelm'e kadar memleketin en üst seviyesindekilerden alâka gördü.

Böylesine yoğun ve yakın bir alâka görmesi aslında normaldi, zira memleketinde gayet meşhur olan ve sevilen genç subayın yakın gelecekte çok daha önemli yerlere yükselmesi ihtimali sözkonusuydu ve bu yükselme, Türkiye'nin müttefiki olan Almanya'nın her bakımdan işine yarayabilirdi...

Berlin günleri Enver'in Almanya'nın özellikle askerî alandaki gelişmelerini yakından tanımasının, hattâ daha sonra kendisinin ve imparatorluğun kaderini Almanya'ya bağlamasının yolunu açacaktı...

*

Enver'in hayatına, o günlerde bir Alman aile girdi: Sarre ailesi...

Bu aile Enver'in sonraki senelerde en yakın dostu olacak, Enver iktidar senelerinde Sarreler'in bazı mensupları ile dostluktan da öte bir fikir alışverişi, hattâ nâdir de olsa müşterek çalışma içerisinde bulunacak; aile Enver'e sıkıntılarla dolu sürgün yıllarında da destek vermeye devam edecek ve savaşın mağlûbu olan Enver için hemen her kapının yine açılmasını sağlayacaklardı.

Ailenin reisi olan Prof. Friedrich Sarre, Enver'in Almanya'da bulunduğu senelerde Berlin'deki Kaiser Friedrich Müzesi'nin İslâm Eserleri Seksiyonu'nun başında idi ve hem kendisinin, hem de karısı Maria'nın Türkiye ile yakın bağlantıları vardı.

Berlin'de 1865'te doğan Friedrich Sarre'nin babası, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetine girmişti. İzmir'de görevliydi, ailesi de onunla beraber İzmir'e yerleşmişti ve Friedrich'in çocukluk ve delikanlılık seneleri babasının vazifesi dolayısı ile İzmir'de geçmiş, geleceğini babasının Carl Humann adındaki yakın bir dostunun yine İzmir'de yaptığı teşvikler belirlemişti.

1839'da Essen'de dünyaya gelen Carl Humann arkeolojiye meraklı bir demiryolu mühendisi idi. Gençliğinde verem geçirmiş olduğu için havası mutedil bir yerde çalışmak istemiş, o senelerde Almanya'dan bol bol yabancı uzman getiren Osmanlı Devleti ile anlaşmış, karısı Louise ve biri erkek öbürü kız iki çocuğu ile o da İzmir'de yaşıyordu. Hem demiryolu müfettişliği yapıyor, hem arkeoloji ile meşgul olup imparatorluğun değişik yerlerini kazıyordu.

19. yüzyılda arkeoloji tahsili görmemiş amatör arkeologların yüzüne gülen, meselâ bunlardan biri olan amatör Alman arkeolog Heinrich Schliemann'a Truva'yı bulduran talih Carl Humann'ı da memnun etti ve Humann, Bergama'da dünya arkeoloji tarihine giren bir eseri ortaya çıkardı: Daha sonra Osmanlı Hükümeti'nden aldığı izinle parçalar halinde Almanya'ya göndereceği ve 1901'den buyana Berlin'de sergilenmekte olan meşhur Bergama Sunağı'nı!

Carl Humann ardında 1875'te doğan Maria adında bir kız ile 1878 doğumlu Hans isminde bir erkek çocuk bırakarak 1896'da İzmir'de öldü, şehrin Katolik Mezarlığı'na gömüldü ve kemikleri 1967'de Bergama'ya götürülüp sunağın eskiden bulunduğu yerin ucuna defnedildi.

Prof. Sarre'yi arkeolojiye aile dostları olan Carl Humann yönlendirmişti...

Delikanlılığından itibaren eski medeniyetlere ve arkeolojiye meraklı olan Friedrich Sarre önce Anadolu'daki bazı kazılara katıldı, sonra Irak'a gitti ve 9. asırda Abbasiler'e başkentlik etmiş olan Samarra'yı kazdı. Seyahat ettiği yerlerden çok sayıda tarihî eser ile halılar topladı ve bir hayli akademik yayın yaptı.

1901'de Carl Humann'ın kızı Maria ile evlendi ve aralarında uzun zamandır yakın dostluk bulunan Sarre ile Humann aileleri artık birbirlerinin dünürü oldular.

Carl Humann'ın oğlu ve Friedrich Sarre'nin kayınbiraderi Hans Humann da, Enver Paşa'nın hayatında önemli bir yere sahipti.

20. yüzyılın başında Alman donanmasına katılan Hans Humann, Birinci Dünya Savaşı senelerinde Almanya'nın İstanbul'daki deniz ataşesi ve daha da önemlisi, imparatorluğun o senelerdeki güçlü adamı olan Enver Paşa'nın en yakın dostlarındandı. Öyle ki, Enver'i yakından tanıyanlar, *"Paşa'nın yanına randevusuz, habersiz ve hattâ kapıyı bile vurmadan girebilen tek kişi Hans Humann idi"* demekteydiler.

Enver, Friedrich Sarre'nin Berlin yakınlarındaki Neu Babelsberg'de 1906'da inşa ettirdiği ve tarihî eserlerle doludurduğu üç katlı *Villa Sarre*'de bir ara pansiyoner olarak kalmıştı. Sultan Vahideddin'in Prusya Harp Akademisi'nden mezun olan, sonra Kay-

zer Wilhelm'in muhafız alayında görev alan damadı İsmail Hakkı Bey (Okday), hatıralarında Sarre ailesi ile Enver'in arasındaki yakınlığın bir pansiyoner ilişkisinden çok daha ileri olduğunu yazacaktı:

> "...Devrin Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin Berlin Ataşemiliteri iken Humann'ın kızkardeşinin kocası Profesör Sarre'nin evinde pansiyoner olarak yatar, kalkar, yer, içerdi. Bu yüzden de ailenin yakın dostu bulunmaktaydı..."[61]

Sarre ve Humann ailelerinin âkıbetini de anlatayım:

Prof. Friedrich Sarre Türkiye'den, İran'dan ve diğer Ortadoğu memleketlerinden topladığı eserlerden meydana gelen tarihî ve arkeolojik obje kolleksiyonunu 1921 ile 1931 arasında İslâmî Eserler Seksiyonu'nun direktörlüğünü yaptığı Berlin'deki Kaiser Friedrich Müzesi'ne bağışladı. Zengin kütüphanesi, birçoğunu seyahatleri sırasında bizzat çekmiş olduğu resimlerden meydana gelen fotoğraf kolleksiyonu ile evrakı ise Neu Babelsberg'deki villasında idi. İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Berlin'e giren Rus askerleri Friedrich Sarre ile karısı Maria'yı evlerinden attılar ve villa işgal kumandanlığı oldu. Sarre, evinden kapıdışarı edilmesinden sadece birkaç hafta sonra, 31 Mayıs 1945'te öldü, birkaç gün sonra da gayet zengin olan arşivinin başına da bir felâket geldi ve Villa Sarre'de çıkan yangın kitap, belge ve fotoğraf gibi kâğıt cinsinden ne varsa hepsini küle çevirdi!!

Sarre'den geriye yayınlamış olduğu eserleri, meselâ Türkçe'ye de tercüme edilmiş olan *Konya Köşkü* ve *Küçük Asya Seyahati* isimli kitapları kaldı.

Enver'in en yakın dostu olan Hans Humann ise, savaştan sonra donanmadan ayrıldı, iş hayatına girdi, gazetecilik yaptı, 1920'lerde Almanya'nın önde gelen gazetelerinden Deutsche Allgemeine Zeitung'un yayıncısı oldu ve 1933'te Neubabelsberg'de öldü.

Sarre ailesinin villâsı, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından da Berlin'in önde gelenlerinin buluşma mekânı olmaya devam etti. Almanya'nın önde gelen siyasetçileri ile Berlin'in yüksek sosyetesi, villânın eski senelerde olduğu gibi yine müdavimi idiler ve 1919'da kurulup 1933'te Adolf Hitler'in iktidara gelmesi ile son bulan Weimar Cumhuriyeti'nin önemli isimleri de hemen her akşam Villa Sarre'de biraraya geliyorlardı...

Ailenin en uzun yaşayan mensubu, Friedrich Sarre'nin karısı ve Hans Humann'ın ablası Maria oldu.

Enver'in Berlin'deki ataşemiliterlik senelerinde önemli kişilerle tanışmasını yakın dostu Maria Sarre sağladı, savaştan sonra da

Berlin'den Moskova'ya gidebilmesi için her türlü bağlantıyı yine o kurdu ve sadece Enver'in değil, sürgündeki daha birçok İttihadçı'nın temaslarında bir merkez gibi faaliyet gösterdi.

Daha da önemlisi: Enver'in Naciye Sultan ile evlenmesinden önceki senelerde dert ortağı ve içini rahatça açabildiği tek kişi Maria Sarre idi ve Arnavutluk'ta 1911 ilkbaharında başlayan isyandan 1913 sonbaharına kadar iki buçuk sene boyunca yaşadıklarını günlük şeklinde yazıp Maria Sarre'ye gönderdiği çok sayıda Fransızca mektuba döktü.

Bu mektuplarda ruh hâlini, sıkıntılarını, hırslarını, arzularını, hayallerini, binbir dert içerisinde geçen Arnavutluk, Libya ve Balkan Harbi günlerinde yaşadıklarını, düşündüklerini ve iç dünyasını samimi şekilde anlatıyordu. Edebî bir üslûbu andırır şekilde ve entellektüel ifadelerle kaleme aldığı mektuplarda günlük meseleler, askerî konular ve siyasî çekişmeler de konu ediliyor; Enver bulunduğu yerler, tabiat ve kişiler üzerine yaptığı gözlemlerin yanısıra bütün hissiyatını kâğıda ve Maria Sarre'ye aktarıyordu.

Berlin'e gönderdiği bu mektuplar, sürgün senelerinde Naciye Sultan'a yazdıklarının birer provası gibi idi; Naciye'sine hitaben kullandığı sevgi ifadeleri ve özel cümleler dışında, şablon neredeyse aynıydı!

Enver'in mektuplarından bazıları Alman Genelkurmayı tarafından dünya savaşı senelerinde propaganda maksadıyla ama çoğu sansürlenerek neşrettirildi, bazıları da sonraki senelerde ardarda birkaç defa yayınlandı.[62]

Maria Sarre hayata 1971'de 96 yaşında iken veda etti ve Almanya'nın hem imparatorluk hem de cumhuriyet devirlerinde en üst seviyedekiler ile devamlı temasta bulunmasına, hattâ sürgündeki İttihadçılar'ın siyasî faaliyetlerini düzenleyenlerden olmasına rağmen hatıralarını yazmadı ve hiç konuşmadı.[63]

Berlin günleri, Enver'in hayatını işte bu şekilde etkiledi... Almanya'ya hayrandı, hayranlığı Berlin'den gönderdiği mektuplarında da belli oluyordu ama Alman milletine değil, Almanya'nın askerî gücüne ve nizamına hayran olmuştu.

Sonraki senelerin veliahdı ve halifesi olan Şehzade Abdülmecid Efendi, ileriki yıllarda Fransızlar'ın *Le Petit Parisien* gazetesine 25 Şubat 1919'da verdiği demeçte *"Bütün felâketler, En-*

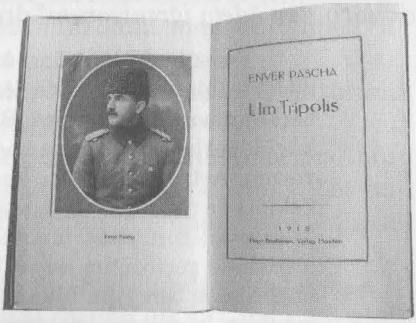

Enver'in Almanya'da 1918'de yayınlanan mektupları.

DÉCLARATIONS
du prince héritier de Turquie

Il rejette les responsabilités de la guerre sur Enver et plaide en faveur de son peuple

LE PRINCE ABDUL-MEDJID

Abdülmecid Efendi'nin Le Petit Parisien'e demeci.

ver'in Berlin'e askerî ataşe olarak tayini üzerine, İstanbul'dan Avrupa'ya gitmek için trene binmesi ile başladı" diyecekti.

*

31 Mart isyanını haber alır almaz Berlin'den ayrılıp Hareket Ordusu'na katılan ve ayaklanmanın bastırılmasında önemli rol alan Enver, düzenin sağlanıp Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra bir müddet İstanbul'da kaldı ve sonra tekrar Berlin'e döndü...

Hürriyet Kahramanı, o günlerde 28 yaşındaydı ve hâlâ bekârdı...

Rumeli'deki günlerinin çoğu dağlarda eşkiya takibi ile geçmiş olmasına rağmen evlenme konusunu sadece arada bir, aklına geldiğinde ele almış, hattâ yakınları birkaç defa müstakbel hanım da bulmuşlardı ama gelecekte önemli işler yapacağına inandığı için evliliğe karar verememiş, sonra da zamanın henüz gelmediğini düşünmüş ve evliliği hep ertelemişti.

Bekârlığının son bulması meselesi Berlin'deki askerî ataşeliği sırasında gündeme daha çok geldi. Geleceği parlak bu genç ve yakışıklı subayın etrafında Alman aristokrasisine ve sosyetesine mensup bir hayli hanım vardı, bazıları Enver ile yakın olabilmek için samimî davetler bile tertip ediyorlardı, üstelik bir Alman prensesi bu işte hayli ileriye gitmeyi bile denemişti ama genç ataşemiliter alâka göstermemişti.

Enver, kızkardeşi Hasene'ye Berlin'den yazdığı mektuplardan birinde Alman kadınları hakkındaki kanaatlerini yazarken *"...Bura kadınlarından âdeta iğreniyorum"* diyecekti:

> "...Bura kadınlarından âdetâ iğreniyorum. Bunların her biri âdetâ kalp hırsızı. Daima sevilmek, bir erkeğin mazhar-ı muhabbeti olmaya can atıyorlar. Bu hallerle benim nazarımda o kadar küçülüyorlar ki, kendilerine bakmayı bile bir tenezzül addediyorum. Artık iki gözüm, kadınları böyle olan bu milletlerin erkekleri de menfaatten başka birşey düşünmediklerinden bunlarla samimî görüşmek imkânsızdır. Artık hayli resmî bir dostluk içerisinde geçirdiğim hayat beni hürriyet perdesi altında zincire bağlatmışa benziyor. Memlekete dönmek de istemiyorum. Çünki mevkiim küçük, işe karışmayacağım tabiî, fakat bununla beraber memleketin izmihlâlini (yokolmasını) hâlâ menfaat-i şahsiyeleri-

ne (şahsî çıkarlarına) feda etmeye çalışanlar tabiî iftiradan hâli kalmazlar (ifira etmeden duramazlar). Binaenaleyh, uzakta korkuluk gibi gör[ün]meyi muvafık görüyorum. İşte, güzel vatanımızın menfaati beni yine o güzel yerlerden, güzel yüzlerden uzak bulunduruyor, gurbetlik çektiriyor. Hamden, sümme hamden! Ben de neler söylüyorum. Lâkırdımı şaşırdım..."[64]

Mektupta sözü edilen bir husus gayet mühimdir: Enver memlekete dönmek istemediğini, zira yüksek bir mevkide olmadığı için işlere karışamayacağını söylemekte, iftiraya uğramaktan çekinmektedir.

Enver daha o senelerde hayalinde olan *işlere karışma arzusunu* kısa bir müddet sonra hayata geçirecek, Bâbıâlî baskınından sonra İttihad ve Terakkî'nin askerî kanadının lideri ve memleketin en güçlü adamı olacaktır...

Devir onun devridir, yani Refik Hâlid'in ifadesiyle *"...dev değil Ebulhul yani Sfenks'ten de büyük, korkunç olduğu, görününce tüyler ürperttiği, diz bağlarını çözdürttüğü, bir bakışla insanı Medusa gibi taşa çevirdiği"* devir...[65]

*

Daha önce bulunan müstakbel zevcelere ve Berlin'deki Alman aristokrasisine mensup hanımlara alâka göstermeyen Enver'in, kendisinden beş yaş büyük bir Mısır prensesi, Hıdiv İsmail Paşa'nın torunlarından Prenses İffet Hasan (1876-1962) ile kısa bir macera yaşadığı söylenir...

Enver ile Hıdiv ailesi arasında tesis edilemeyen münasebet, aileler arasında daha sonra başka şekilde kuruldu: Prenses İffet'in büyük kızı Mislimelek (1900-1976), Enver'in bir yaş küçük amcası Nuri Paşa ile evlendi...

İttihad ve Terakki'nin önde gelenleri de o günlerde Enver'e eş seçmekle meşguldüler ve bulunacak hanımın yıldızı parlamakta olan genç subayın gelecekteki ilişkilerinde istifade edilebilecek önemli ve güçlü bir aileye, meselâ hanedana mensup olması lâzımdı.

Müstakbel eş, nihayet belirlendi: Sultan Abdülmecid'in torunu olan on üç yaşındaki bir sultan, Naciye!...

Naciye Sultan'ın babası Şehzade Süleyman Efendi, Sultan Abülmecid'in tahta geçmemiş oğullarındandı. 1860'ta doğmuş, beş hanım almış, birini boşamış ve hanımlarının ikisinden biri kız üç çocuğu olmuştu.

Ayşe Tarzıter Hanım'dan 25 Kasım 1896'da dünyaya gelen kızı Naciye, Süleyman Efendi'nin ortanca çocuğu idi...

Amcası Sultan Abdülhamid, Naciye'yi dokuz-on yaşlarına gel-

diğinde oğullarından Şehzade Abdürrahim Efendi ile evlendirmek istedi ama Süleyman Efendi ile hanımı izdivaca karşı çıktılar ve teşebbüs Abdülhamid'in birkaç ay sonra tahtından indirilmesi üzerine unutulup gitti...

Enver ile Naciye 1909'da, 31 Mart isyanından sonraki günlerde nişanlandılar. O senenin 13 Temmuz'unda Naciye'nin uzun zamandır rahatsız olan babası Şehzade Süleyman Efendi vefat etti ve Naciye kendisinden iki yaş büyük ağabeyi Şehzade Abdülhalim ile beş yaşındaki kardeşi Şehzade Şerafeddin Efendiler, anneleri Tarzıter ve babasının diğer eşleri olan İkbal, Filizsan ve Zatımelek hanımlar ile beraber yaşamaya devam etti.

O sırada 13 yaşında olan Naciye'nin nişanlılığı beş sene sürdü.

Enver, bu nişanlılık müddetince İstanbul'da az müddet bulundu; önce askerî ataşe olarak Berlin'e gitti, oradan İtalyan işgaline karşı direnmek için Libya'ya geçti, Balkan Harbi çıkınca Libya'dan yeni cepheye koştu, derken Bâbıâlî'yi basıp İttihad ve Terakki iktidarının en güçü adamı oldu ve 1914 ilkbaharında Naciye'si ile nikâhı yapılıp evlendi, *dâmâd-ı şehriyârî,* yani sarayın damadı oldu.

Hattâ, vaktiyle kısa bir macera yaşadığı Prenses İffet ile Prenses'in kocasını da düğününe mektupla davet etti...[66]

Ayşe Tarzıter Kadın'ın kızı Naciye Sultan için hazırlattığı nikâh davetiyesi.

Enver ile Naciye'nin nikâh ve düğün günlerini maalesef tam olarak tesbit edemedim, zira bu konudaki kayıtlar ile belgelerde farklı tarihler yeralıyor. Meselâ, hanedan mensuplarının yayınladığı aile şeceresinde 10 Mayıs 1914 tarihi veriliyor,[67] Naciye Sultan'ın annesi Ayşe Tarzıter Kadın kızının *velime cemiyeti* için hazırlattığı davetiyede misafirlerini 5 Mart 1914'te, Enver Paşa ise elyazısı ile yazıp Prenses İffet'e gönderdiği mektubunda Prenses'i 25 Şubat 1914'te davet ediyor!

Enver, nişanlılık senelerinde Naciye'ye rengârenk aşk ifadeleri ile dolu yüzlerce sayfa mektup yazacak, nişanlısının kültürlü şekilde büyümesi için tavsiyelerde bulunacak, bazen utangaç, bazen de küskün bir âşık olacak ama Naciye Sultan ona

hep memnun edilmesi, kazandığı herşeyi ayaklarının altına sermesi gereken ve hatâ şart olan bir sembol gibi görünecekti.

Naciye Sultan, ayrı oldukları sürgün senelerinde Enver'in gözünde artık bir hayal, başarma, büyük işler yapma arzusunun kaynağı ve belki de bir saplantı olmuştu ve yazdıklarından da açık şekilde anlaşıldığı kadarı ile, zihnindeki o hayâlin bozulmaması için Rusya ve Orta Asya günlerinde hiçbir kadına başını çevirip bakmadı!

*

İtalya, 23 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na bir ültimatom verdi ve İttihadçılar'ın Trablusgarb ve Bingazi'de yerli halkı İtalyanlar'a karşı kışkırtıp silâhlandırdığını iddia etti. Beş gün sonra yeni bir ültimatom ile 24 saat içerisinde Trablus ile Bingazi'nin kendisine terkini istedi, 1 Ekim'de Libya sahillerini ablukaya aldı, 4 Ekim'de de karaya asker çıkarmaya başladı ve İtalyan birlikleri 19 Ekim'de Bingazi'ye girdiler.

Devletin eli-kolu bağlıydı, böyle bir oldu-bitti karşısında İtalya'ya karşı mücadele edecek gücü yoktu ve savaş ilân edemedi; sadece protesto ile yetindi ama bir başka yol bulundu: İtalyanlar ile mücadeleye gönüllüler gönderildi. Özellikle de İttihadçı bazı subaylar izinli sayıldılar ve gayrıresmî şekilde Mısır yahut Tunus üzerinden Libya'ya ulaştırıldılar.

Gidenlerin arasında Enver ve Hafız Hakkı Beyler ile beraber Cumhuriyet döneminde önemli mevkilere gelecek olan isimler ve bir başka genç subay daha vardı: Mustafa Kemal...

Enver ve Mustafa Kemal, Libya yolculuklarını Mısır, sonraki senelerin paşası olan Halil ile cumhuriyet senelerinin başbakanı Fethi Beyler de Tunus üzerinden yaptılar.

Bingazi-Derne Cephesi'nin kumandanlığını üstlenen Enver, Bedevî aşiretlerini eğiterek İtalyanlar'a Balkanlar'da öğrendiği çete, yani bir çeşit gerilla savaşı ile karşı koymaya çalıştı ve işgalci birliklerin iç kesimlere ilerlemesi engellendi.

Hürriyet kahramanı Enver, Libya'da şimdi *İslâm Mücahidi* olmuştu!

Trablusgarb günlerinde o zamana kadar örneğine pek rastlanmayan bir iş daha yaptı ve İstanbul'un Mısır üzerinden para göndereememesi üzerine kâğıt para çıkarttı!

Osmanlı ordusu geçmişte sefere çıktığında beraberinde seyyar darphanelerin, daha doğrusu madenî para basma âletlerinin götürülmesi ve İstanbul'dan uzak bölgelerde gerektiğinde para basılması âdettendi. Banknot devrinde benzer bir işi Enver'den otuz sene kadar önce Hartum'daki İngiliz generali Charler George

Enver'in Libya'da tedavüle çıkarttığı bir liralık (üstte) ve bir kuruşluk (altta) banknot (Kenneth M. Mackenzie'den).

Gordon da yapmış, nakit sıkıntısı başgösterince kendi bastığı banknotları tedavüle sürmüş, Bâbıâlî de 1854'teki Kırım Harbi sırasında askerler için *ordu kaimesi* ismi ile banknot çıkartmıştı.

Ordu kaimesini tedavüle devlet koymuştu ve cephedeki kumandanın General Gordon'un yaptığı gibi kendi kararı ile para basmasının bizdeki ilk örneği, Enver'in banknotu idi.

Enver'in bu işle görevlendirdiği bir büronun hazırladığı banknotunun ön yüzünün her iki tarafında simetrik birer ay-yıldız ile Türkçe *Bir Osmanlı Lirası,* Arapça olarak da *Vahed Lira-yı Osmanî* ibareleri vardı. Banknotun ön yüzünün tam ortasında da Ali Süavi'nin hayranı olan Enver'in kendi isminden ve hayranlığı sebebi ile isminin sonuna ilâve ettiği *Süavi* sözünden meydana gelen *Enver Süavi* mührü basılmıştı![68]

Madam Sarre'ye Trablus'tan yazdığı mektuplarında parasının hikâyesini anlatan Enver, bir liralık banknotun yanısıra yine kâğıt bir kuruş çıkarttığını da yazıyordu. Sonraki senelerde kendi parasını tedavüle sürmüş olması ile iftihar edecek, İtihad ve Terakki'nin Merkez-i Umumî'sinde para meselesinin konuşulduğu bir toplantıda Maliye Nâzırı Cavid Bey'e de kâğıt para basmasını söylediğinde Cavid Bey karşılıksız paranın mahzurlarını anlatmaya başlayınca Enver kendisinden emin şekilde *"Canım, ben Trablus'ta mukavvanın üstüne mühür bastım, para diye pekalâ geçti"* diyecekti![69]

*

Türk subayların eğittikleri direnişçilere karşı pek bir şey yapamayan ve iç kısımlara doğru fazla ilerleyemeyen İtalya, 1912 ilkbaharında bu defa Oniki Ada'yı işgal etti. Dört hafta içersinde adaların tamamı elimizden çıktı, hattâ İtalyan savaş gemileri bir ara Çanakkale istihkâmlarını bile zorladı!

Enver'in, Mustafa Kemal'e seneler sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çıktığı sürgünü sırasında yazdığı mektuplarından birinde geçen *"...Maateessüf, Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şah-*

siyenizin (şahsi ahlâkımızın) *bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini* (değişmediğini) *görüyorum"* şeklindeki ifadesi, o günlerde aralarında bir tatsızlık çıktığını gösteriyor...

Derne'de Enver'in komutası altında görev yapan Mustafa Kemal de, ilerki senelerde girişilen Sarıkamış Harekâtı'na karşı çıktığı için Enver'in *"Hocam olmasa idiniz sizi idam ettirirdim"* deyip görevinden aldığı Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kardeşi Midhat Bey'e 1912'nin 21 Aralık'ında Selânik'ten gönderdiği mektubunda Libya'ya gidişinden *serseriyâne bir karar* diye bahsedecekti:

> "Bir sene evvel Selânik'ten İstanbul'a celbedildiğim (çağırıldığım) zaman sizin İstanbul'da bulunmayışınız mülâkata mâni (görüşmeye engel) teşkil etmişti. İtalya Harbi üzerine pek ânî bir karar-ı serseriyâne ile Derne'ye gitmiştim.
>
> Orada sulh aktedildiği (imzalandığı) zaman burada da felâketleri tevâlîsini (ardarda devam etmesini) hissettim, Avrupa tarîki ile avdet ettim (yolu ile döndüm)..."[70]

Mustafa Kemal'in mektubu.

*

31 Mart isyanının bastırılmasından sonra kurulan hükümetlerde önemli bakanlıkları elinde bulunduran İttihad ve Terakki, Sadrazam Said Paşa'nın 1912'nin 16 Temmuz'unda istifası ile iktidardan düştü. Sadrazamın istifasında ve dolayısı ile İttihadçılar'ın iktidarı kaybetmelerinde muhalif askerlerin teşkil ettiği Halaskâr Zabitan grubundan gelen baskıların da önemli rolü vardı.

Devletin ve Enver'in Libya'daki mücadelesi, daha büyük bir felâket yüzünden son buldu: Balkan Harbi'nin patlaması ile...

Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın teşkil ettiği blok, 1912 Ekim'inde Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân etti, ilk savaş ilânını 8 Ekim 1912'de Karadağ yaptı ve bloğa mensup diğer memleketlerin de on gün içerisinde ardarda harp ilânları ile Balkanlar, tarihinin en büyük felâketini yaşadı.

Libya'daki subaylar, patlayan savaş üzerine İtalyan işgalinden sonra başlatmış oldukları direnişi kabilelere devrederek çeşiti yollarla, kimisi yine Mısır, kimisi de Arupa üzerinden İstanbul'a döndüler ve cephelerde görev aldılar. Libya'da bulunduğu sırada rütbesi binbaşılıktan yarbaylığa yükselmiş olan Enver de dönüşünde Çatalca taraflarındaki Onuncu Kolordu'nun kurmay başkanlığına getirildi.

Balkanlar'da ve Libya'da aynı anda mücadelete tâkati bulunmayan Bâbıâlî, İtalya ile 15 Ekim'de Lozan'da barış imzalamak ve Libya'yı İtalyanlar'a terketmek zorunda kaldı. İtalya, işgali altında tuttuğu Oniki Ada'yı Libya'ya karşılık boşaltma taahhüdü vermişti ama Yunan işgaline uğrayabileceği bahanesi ile sözünde durmayınca, Oniki Ada elimizden tamamen çıktı!

Cephelerde ise felâketler birbirini takip ediyordu. Asker gırtlağına kadar politikaya batmıştı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu topraklar ve ilk *anavatanı* olan Rumeli, Edirne de dahil olmak üzere yedi buçuk ay içerisinde elimizden çıktı, Bulgar ordusu gelip Çatalca'ya kadar dayandı...

O günlerde İstanbul'da bir hükümet değişikliği daha yaşandı, İtalya ile Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından iki hafta sonra 29 Ekim 1912'de Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa istifa etti ve yerini Abdülhamid zamanında üç defa sadarete gelmiş olan Kâmil Paşa aldı.

Cephelerdeki vaziyet biraz sakinleşmiş, geçici ateşkesler yapılmıştı ama her tarafta bir dedikodu fısıldanır olmuştu: Kâmil Paşa Hükümeti'nin Çatalca'da bekleyen ve İstanbul'a neredeyse girmek üzere olan Bulgarlar'ı durdurabilmek için Edirne'yi vermeye hazırlandığı!

Enver, bu söylentinin hayata geçmemesi için, İttihadçı arkadaşları ile beraber 1913'ün 23 Ocak'ında Bâbıâlî'yi bastı! Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa mektubunu yazdırıp Dolmabahçe Sarayı'na, Sultan Reşad'a götürdü ve saraydan elinde Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret fermanı ile çıktı!

Baskın sadece İttihadçılar'ın arasındaki bir sır değildi, zamanın hükümdarı Sultan Reşad da baskından bir yakını vasıtasıyla önceden haberdar edilmişti! İttihadçılar yaşlı hükümdarın hadiseyi işittiğinde heyecanlanmaması için Bâbıâlîyi basıp hükümeti devirecekleri konusunda bilgilendirmişler, Sultan Reşad herşey olup bittikten sonra *"Ben biliyordum, haberim vardı"* demiş, kendine verilen sırrı saklayabildiğini göstermiş ve baskından sözederken *"Elhamdülillâh, memleket kurtuldu"* diye dua etmişti.[71]

*

Enver, baskın sabahı saat yedide pek tahmin edilmeyecek bir iş yaptı, Almanya'ya, Maria Sarre'ye yine Fransızca bir mektup yazdı ve *Allah'a dua ediyorum, eğer projem Türkiye'ye mutluluk getirmezse beni öldürmesi için dua ediyorum* dedi.[72]

Üç gün sonra, 28 Ocak'taki mektubunda da baskının nasıl olduğunu anlatıp *vatanını kurtarmak için herşeyin üstesinden geleceğini* söyleyecekti:

"...*Darbem* ile ilgili teferruat istiyorsunuz. Yanımda atıyla H. [Halil Paşa] ve bana sadık on kişiyle birlikte yürürken, titremiyordum. Nereye yürüdüğümü biliyordum ve Bâbıâlî muhafızlarının ateş etmek için tüfeklerini doldurduklarını gördüğümde de ellerim titremiyordu. Onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selâmlayarak geçmeme izin verdiler. Yalnız içerde bir yaver ateş ederek arkadaşlarından birini öldürdü, etrafımda vızıldayan kurşunlar beni durduramadı ve çeyrek saat içinde herşey bitmişti. Kâmil istifasını vermişti, tesadüfen (kısmet!) Nâzım iki yâveriyle yerde yatıyordu. İşleri yoluna koymak için yarım saat *hükmettikten* sonra, yani ordu kumandanı, İstanbul Muhafızı, polis şefi -ki, yeni hükümet kurulduktan sonra aynı kalacak- geçici bir Dahiliye Nâzırı ve Bâbıâlî Kumandanı olarak da Halil'i tayin ettikten sonra saraya döndüm. Dört saattir yabancılar, Avrupalılar vs. hiçbir haber alamadıklarında, yeni Hey'et-i Vükelâ Mahmud Şevket'in riyasetinde hiç vakit kaybetmeden çalışıyordu. Teferruatı sizinle karşı karşıya olduğumuzda da anlatacağım. Vatanımın şerefini kurtardığımı henüz söyleyemem, çünki Mahmud Şevket'in yeterince gözüpek olup olmayacağından emin değilim. Şimdi harbe girmek için yanlış bir adım atmasını bekliyorum, ondan sonra zaferi nasıl garanti edebileceğimi biliyorum. Maalesef, askerlerin büyük bir kısmı sulhtan yana. Belki, benim yaptığımı kıskandıklarındandır. Derne'de dolap çevirenler şimdi aynı şeyi burada yapıyorlar. Ama orada olduğu gibi burada da vatanımı kurtarmak için her şeyin üstesinden geleceğim.

Şimdilik 24 saatte 36 saat çalışıyorum! Bu beni eğlendiriyor, kendimi her zamankinden daha dinç hissediyorum".[73]

*

Bâbıâlî baskınından sonra sadarete gelen Mahmud Şevket Paşa'nın iyi işler yapacağı, herşeyi düzelteceği, hattâ işgale uğrayan topraklardan bazılarını da geri alacağı ümid ediliyordu ama bütün ümitler boşa çıktı ve galip Balkan memleketleri ile 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan anlaşma ile Edirne bile Bulgarlar'a terkedildi!

O günleri gerçekçi şekilde anlatan en mühim belgelerden biri Mahmud Şevket Paşa'nın bizzat kaleme aldığı günlüğüdür ve Osmanlı tarihinin günlük tutmuş tek sadrazamı olan Paşa'nın yazdıkları, devletin içerisinde bulunduğu aczi, perişanlığı ve çaresizliği bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir...[74]

Sadece sivil idare değil, ordu da âcizdir ve siyasete batmıştır. Rütbeleri albaydan daha düşük olan subaylar en üst rütbedeki paşalar ile didişmekte, kendilerine kumandan olarak tayin edilecek kişilere bile karşı çıkmakta ve bunu zamanın Harbiye Nâzırı'na mektup ile açıkça yazmakta, Harbiye Nâzırı ise bu gibi

çekişmelerde sadece arabuluculuk edebilmektedir. Orduya böyle bir bölünmüşlüğün hâkim olmasının neticesinde ardarda mağlûbiyetler gelmiş, imparatorluğun kuruluş dönemindeki ilk anavatanı olan toprakların da peşpeşe elden çıkması üzerine devlete artık bir ver-kurtul politikası hâkim olmuştur.

İmparatorluğun bekaasını ve İstanbul'un elde kalmasını sağlamanın tek yolunun sadece toprak vermekten geçtiğine inanılmakta, asırlar boyunca Türk vatanı olan yerlerin, hattâ Edirne'nin bile elden çıkması kurtuluş çaresi olarak görülmektedir. Rüşvet ve yolsuzluk başını almış gitmiştir, maliye iflâstan da beter bir haldedir, askerî ve sivil harcamalar için elzem ve âcil olan kaynakların ya devlet gelirlerinin üzerine bir çeşit haciz ve icra memuru gibi çöreklenmiş olan Düyûn-ı Umûmiye'den sağlanmasına çalışılmakta veya demiryolu, liman, seyr-i sefâin ve hattâ toprak terki gibi tâvizler karşılığında Avrupa'dan teminine uğraşılmaktadır.

Bulgar Ordusu payitaht İstanbul'a dayanmıştır, devlet sivil idarede bile acz içerisindedir, stratejik mevkilere getirilecek yabancı müfettişler aranmakta ve hemen her konuda Avrupalı elçilerin fikirleri alınmaktadır. *Düvel-i Muazzama* denen büyük Avrupa devletlerinin İstanbul'daki büyükelçileri hemen her işe zaten müdahalede bulunurlarken hükümet elçilikleri gücendirmeden ve muvafakatlerini almadan hiçbir iş edememektedir ve her alanda dikkatli bir denge politikası gütmek zorundadır. İmparatorluğun sadrazamı, yani Mahmud Şevket Paşa bazı günler daha Sadaret'teki yahut Harbiye Nezareti'ndeki makamına gitmeden önce sabahları Avrupa sefaretlerini ziyaret etmekte, elçiler veya elçi kadar güçlü ve yetkili olan elçilik tercümanları ile fikir teatisinde bulunmakta, nabız yoklamaktadır ve yabancı elçilikler hanedanı alâkadar eden ailevî işlere bile karışmaktadırlar.

Devletin tepesindekilere gelince...

Padişah da dahil olmak üzere bol bol dedikodu yapmakta ve birbirleri hakkında ağızlarına geleni söylemektedirler.

Meselâ, zamanın hükümdarı Sultan Reşad, Ahmed Muhtar Paşa için *"Pek kıskanç bir ihtiyardır"*, Mahmud Şevket Paşa da *"âciz olduğu kadar hasud"* demektedir. Ahmed Muhtar Paşa ise eski sadrazamlardan Kâmil Paşa'nın *"Eb-an-ced çıfıt"*, eski şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin de *"Ahlâken çıfıt"* olduğunu söylemektedir.

Sultan Reşad, veliahdı olan Yusuf İzzeddin Efendi'nin gözünde zaaf sahibi ve iktidarsızdır!

Bâbıâlî baskını ile devrilip memleketi olan Mısır'a gönderilen sabık sadrazam Kâmil Paşa, 87 yaşında olmasına rağmen Mahmud Şevket Paşa'ya göre 25 yaşındaki bir muhterise benzemektedir; dirâyetsiz, ilimsiz, tahsilsiz eski ihtiyar bir Türk paşasıdır. Hırs içerisinde hâlâ sadaret peşinde koşup entrikalarla uğraşmaktadır ve memleketin kurtulması için Allah'ın herşeyden önce

Kâmil Paşa'nın canını alması lâzımdır! Zira, Paşa'nın fesat ve entrika ile mâlâmal olan hayatı memleket için en büyük musibettir ve memleket ancak fesat menbaı olan bu adamın ölmesi ile kurtulabilir. Mahmud Şevket Paşa, bu kanaatini Sultan Reşad'a da açıkça söylemektedir.

Esad Paşa da, Mahmud Şevket Paşa'ya göre ahlâksız bir adamdır ve kendisinden her türlü mel'anet beklenebilir. Emanuel Karasu gevezedir, Preveze'nin sabık mebuslarından Hamdi Bey ise Arnavut mebuslar arasında edepsizliği ile şöhret bulmuş ve riyâkârâne sözler eden alçak bir adamdır.

Diğer paşalar da birbirleri hakkında demediklerini bırakmamaktadırlar: Osman Nizami Paşa'ya sorarsanız, Reşid Paşa gündüzleri öğleden sonra saat ikide kalkıp dört buçuğa kadar tuvaletini yapmakta; Hakkı Paşa, Londra'da zamparalık etmektedir. Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa da, Van Kumandanı Cabir Paşa'nın ayyaş, fâsık ve cahil olduğunu söylemektedir.

Mahmud Şevket Paşa, kendisini Bâbıâlî baskınının ardından sadaret makamına getiren İttihadçılar'dan da hoşlanmamakta, hattâ nefret etmektedir. Parlamento'da bazen İttihadçı umdeleri destekler gibi görünmesine rağmen günlüğünde *"...İttihadçılar'ın artık adam olmayacakları kanaati bende büsbütün teessüs etti. Bu kadar felâketler üzerine hiç de akıl erdiremeyecekleri ve erdirmedikleri umûr-ı askeriyeye bile müdahaleden vazgeçmiyorlar idi ve bu suretle idare-i memleket edebileceklerini zannediyorlardı"* şeklindeki ifadelerinin yanısıra mecnun ve beyinsiz olduklarını, söz dinlemediklerini, adam olamayacaklarını yazmakta, İttihadçılar'ın muhaliflerinden de rezil ve ahlâksız diye bahsetmektedir.[75]

Paşa'nın günlüğünde sonraki senelerde önemli mevkilere gelecek olan iki genç subay, Enver ve Mustafa Kemal Beyler hakkında da kayıtlar vardır; Mahmud Şevket Paşa birbirlerinden hoşlanmadıklarını ve çekiştiklerini yazmakta; Enver'in daha önemli bir vazifeye tayini sözkonusu olduğunda Mustafa Kemal'in Fethi Bey ile beraber bu tayine karşı çıktığını, hattâ istifaya kalktığını anlatmaktadır.[76]

Enver ise, Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam yapmış olmalarından dolayı pişmandır ve baskından beş gün sonra, 28 Ocak 1913'te Berlin'e yazdığı mektupta sıkıntıların hâlâ çaresini aramakta olduğunu söylemektedir:

"...Kâmil'i devirip, yerine biraz cesur M.'yi [Mahmud Şevket Paşa'yı] geçirerek herşeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama heyhât, bu kadar saydığım erkân-ı harp başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı. Düşünün sevgili, mücadeleye tek başıma girebilmek için bütün bu kötülükleri ber-

taraf etmem lâzım. Kendimde bütün bir Bulgar Ordusu'na karşı koyacak gücü buluyorum. Ah, yine de zor, sevgili dostum. Bu kadar şeyi göze aldıktan sonra bile, vatanım için istediğim şeyi garanti edecek emin bir yol bulmuş değilim. Evet, şimdi her şey evvelkinden biraz daha iyi gidiyor ama tuttuğum yolu mutlaka takip etmek istiyorum.

Zaman o kadar az ki, İncil'deki *der Glaube kann Berge versetzen* (iman dağları oynatır)[77] cümlesi bize pek yardım edemez. Neyse ki, bir yolunu bulmaya çalışacağım..."[78]

*

Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti sadece 4 ay 19 gün sürdü, Paşa 11 Haziran 1913'te Divanyolu'nda uğradığı bir suikastte can verdi ve cinayete karıştıkları gerekçesi ile tevkif edilip yargılanan on iki kişi idam edildiler!

Cinayet, İttihad ve Terakki'nin iktidara beş sene boyunca artık tek başına sahip olması ile neticelendi, muhalefet susturuldu, aralarında politikacıların, gazetecilerin, askerlerin ve hattâ sabıkalı âdî suçluların bulunduğu sekizyüzden fazla muhalif Bahr-ı Cedîd vapuru ile Sinop'a sürüldü ve bu toplu sürgünü daha sonra başka sürgünler takip etti.

Başlayan bu yeni baskı düzeni, bir yerde, Balkan Harbi'nde uğranan büyük yenilginin ardından bir toparlanma çabası gibi idi.

Enver'in yıldızı İttihadçılar'ın suikastin ardından iktidarı eldeetmeleri ile daha çabuk ve daha parlak şekilde yükselmeye başlayacak, yeni unvanlar ve yüksek rütbeler birbirini takip edecekti...

Önce, *Edirne fâtihi* oldu...

Balkan Devletleri'nin Osmanlı'dan ele geçirdikleri toprakları paylaşamayıp birbirlerine girmelerinden istifade ederek 22 Temmuz'da Edirne'ye girdi; *Hürriyet kahramanı* ve *İslâm mücahidi* unvanlarının yanına bu defa *Edirne fâtihi* unvanı ilâve edildi.

Ama partizanlık sadece halkı değil, orduyu da öylesine bölmüştü ki, İttihatçılar'ın muhalifleri *"Enver Edirne'yi kurtaracağına şehir Bulgar'da kalsa daha iyi idi"* diyor, askerî kesimde de *Edirne'nin fethedilmediği, Enver'in boş bir şehre girdiği* konuşuluyordu.

İmparatorluğun o sırada genelkurmay başkanı olan Ahmed İzzet Paşa da, çok seneler sonra yayınlanan hatıralarında Bulgarlar'ın Edirne'yi Enver'in girişinden birkaç saat önce terketmiş olduklarını yazacaktı:

"...Benim Çorlu'dan Vükelâ Meclisi'ne çağırıldığını haber alan Enver Bey, karargâhta bulunan Kaymakam Cemil Bey'e ileriye hareket için ısrar etmem gerektiğini telefonla söylemiş. Vükelâ Meclisi toplanmazdan önce Cemal Paşa da gelip aynı tavsiyede bulunmak istemişse de, meselenin kendisine ait olmadığı cevabını almıştır. Fakat

işin içinde bu kadarcık bulunmasına rağmen, Cemal Paşa'yı da bazı gazeteler Edirne fâtihleri arasına sokmuştur.

İleri hareket emrinde pek tabiî olarak Abuk Paşa ordusuna Kırkkilise (Kırklareli), Hurşid Paşa ordusuna Edirne, Fahri Paşa ordusuna Dimetoka istikametleri verilmişti.

Hurşid Paşa'nın Kurmay Başkanı Enver Bey'in, ordunun ilerisindeki süvari ile gitmesi için istediği izin esirgenmedi. Bu zât oldukça hızlı bir hareketle Edirne'ye geceleyin vararak Bulgarlar'ın birkaç saat önce terketmiş oldukları şehri işgal etti. Bu durumdan Başkumandanlığı haberdar etmezden önce, başarıyı telgraflarla memleketin dört bucağına yaydı. İşte, Enver Paşa'nın *Edirne fâtihliği* unvanını ele geçirmesinin sır ve hikmeti! Fakat geçen kış esnasında bu zâtla yoldaşlarının telkin ve zorlamalarına uyulmuş olsaydı Edirne'yi geri almak değil, memleketin geri kalan kısmını korumak için bile elde asker kalmamış olacağından okuyucuların emin olmalarını rica ederim".[79]

*

İttihad ve Terakki'nin asker kanadının sözü en fazla geçen mensubu, artık Enver idi! Ama henüz yarbaydı, yükselmesi lâzımdı ve hızlı şekilde yükseldi: 15 Aralık 1913'te *miralay* yani albay yapıldı; üç hafta sonra, 3 Ocak 1914'te o zamanın tuğgeneralliği olan *mirlivalığa* getirildi, İttihad ve Terakki'nin baskısı ile önce Harbiye Nâzırı, hemen ardından da Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi, yani genelkurmay başkanı oldu.

Enver bütün bu makamlar ile rütbelere çıktığında, yani imparatorluğun Harbiye Nâzırı, Genelkurmay Başkanı ve Başkumandan Vekili olduğunda sadece 33 yaşındaydı ve bir sene sonra, savaş sırasında 1 Eylül 1915'te *ferik* yani korgeneral, 23 Ekim 1917'de de orgeneral demek olan *birinci ferik* yapılacaktı!

Artık sadece İttihad ve Terakki'nin değil, devletin de en güçlü kişisi idi, üstelik nikâhında paşa üniforması giymiş ve saraya da damat olmuştu...

*

Daha alt rütbelerde bulunduğu günlerde bile önemli işler yapan Enver, Harbiye Nâzırlığı'nda, yani askerin ve aynı zamanda da devletin en güçlü adamı olduğu dönemde daha önemli işler, meselâ orduda ciddî bir reform yaptı.

Abdülhamid zamanında âtıl bırakılan ordu, Balkan Harbi'nde perişan olmuştu. Mağlûbiyette savaş yeteneğinin büyük ölçüde kaybedilmiş olmanın yanında rütbelerin liyakata göre değil, saraya bağlılığa göre dağıtılmasının ve dolayısı ile paşa enflasyonunun da rolü vardı.

Enver, öncelikle üst düzey komuta kadrosunda geniş bir temizlik

yaptı, yüzlerce paşayı emekliye sevketti ve vazifelerinde bıraktıklarının çoğunun rütbesini de asıl olmaları gereken yere getirdi, yani indirdi. Savaştan sonra işbaşına gelen hükümetlerden bazılarının başında bulunan Damad Ferid Paşa bu uygulamayı değiştirip Enver'in vazifeden aldığı paşalardan bazılarını yeniden işbaşına getirecek, bu askerlerden biri olan ve 1912'de Selânik'i Yunan birliklerine teslim eden Tahsin Paşa, Yunan işgali öncesinde İzmir'e askerî vali olarak tayin edilecekti.[80]

Enver Paşa'nın başkumandan vekilliği dönemi hakkında yapılmış en tarafsız ve gerçekçi yorum, Paşa'nın bir buçuk sene boyunca maiyetinde bulunmuş olan İsmet İnönü'nün hatıralarındadır ve İnönü orduda yapılan tasfiyenin faydalarını şöyle anlatır:

> "...Enver Paşa, Balkan Harbi'ni yapan orduyu kâmilen değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Muharebede bulunan kumandanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni orduda miralaylardan kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin edilmiştir. Kurmay kadroları daha küçük rütbelilerin eline geçmiştir. Esirlikten dönen subay heyetleri içinde süratle tasfiye yapılmıştır. ...Ancak böyle bir tasfiye Enver Paşa'nın elinde nispetle en az haksızlıkla yapılmıştır denilebilir. Yeni ordunun kurulmasında ve bu ordunun ümitsizlikten kurtulup yeni bir çalışma şevkine sahip olmasında Enver Paşa'nın kuvvetli disiplini âmil olmuştur".[81]
>
> "...Bu ordu ile Balkan Harbi'ni yapan Sultan Hamid ordusunun hiçbir alâkası yoktur. Yeni ordu, Balkan Harbi'ndeki ordudan belki iki defa, belki üç defa daha ıslah edilmiştir. ...Yüzbaşılar, binbaşılar birinci derecede kilit yerlerine geldiler. Yarbaylar tümen kumandanı oldu, albaylar kolordu kumandanı oldu. Bu genç subay kadrosu canla başla çalıştı ve yeniden düzenlenen ordu ile Cihan Harbi'ne girdik".[82]

Yapılan bir başka önemli reform, Balkan Harbi senelerinde siyasetin batağına dalmış olan askerin politikadan uzaklaştırılmasıdır:

> "...Enver Bey'in şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânıharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsi ahlâk bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu".[83]
>
> " ...Meşrutiyetle beraber gelen siyaset münakaşaları taraflardan birinin subaylara istinad etmesiyle vahim ve haşin bir şekil almıştır. Ordunun siyasete iştirak etmesinin ihtilâl esnasında zaruri olan hâli, ihtilâlin başarılmasını müteakip bir türlü kesilememiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti alıştığı subaylardan ayrılmayı gözüne kestiremiyordu. Bu hal hem si-

yası hayatı, siyasi tartışmaları zehirliyor; hem de orduyu içinden ayrılığa zorlayarak, onu mütemadiyen ve ruhen kemirip yıpratıyordu. ...Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nezareti'ne gelen Enver Paşa, subayların cemiyet içinde bir teşkilât olmasını ortadan kaldırmıştı".[84]

"...Enver Paşa, bu tasfiyeyi yaptıktan sonra, bütün gücünü, orduyu siyasetten ayırmaya hasretti. Çok yakın arkadaşlarını, beraber ihtilalde bulunmuş kimseleri -aralarında küçük rütbede olanlar da dahil- hepsini ordudan çıkardı. Bunlara, dışarıda vazifeler bulundu. Kendilerine itibar edildi. Bir kısmına Parti içinde işler verildi. Hulasa, siyaset yapmış, siyasete heves etmiş olanları ordu içinde bırakmadı. Bu hareketi yapmak şarttı. ...Bu sedlerin hepsi bertaraf edildi ve kumanda mekanizması muntazam işler hale geldi".[85]

İnönü, Enver'in hatırasına her zaman saygı göstermiş, kişiliğinden *"...iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yeralmıştır"* diye bahsetmiş ama *"hayal ölçülerinin seviyesinde kaldığını"* söylemiştir:

"...Enver Paşa, İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. İttihad ve Terakki'nin muvaffakiyetinde, prestijinin muhafazasında ve nihayet Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nâzırı olarak doğrudan doğruya giriştiği teşebbüslerle, rolü hep birinci derecededir.

Memleketin Cihan Harbi'ne girmesini sağlayan odur. Bütün harp esnasında onun stratejik fikirleri birinci derecede rol oynamış, harbin sevk ve idaresine hâkim olmuştur.

Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır.

Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin âkıbetini de büyük felâketlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevk ü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez.

Enver Paşa'nın Alman askeri heyetiyle münasebetlerinde, Al-

manlara tamamıyla tabi olduğu söylenemez. Bilakis Almanlar, ondan daima çekinir ve onu memnun etmeye çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askeri kabiliyetlerinin ve vasıtalarının mahdut olduğunu anlamaya, öğrenmeye başladıktan sonra, nihayet Alman sevk ve idaresinin bir vasıtası haline gelmesi zaruri olmuştur...".[86]

Enver'in ve İttihad Terakki'nin askerî alanda yaptıkları en önemli yenilik bunlardır, yani rütbelerini saraya bağlılıkla almış olan üst düzey subayları emekli etmeleri, siyasetin içerisindeki orduyu politikanın dışına çekip savaş gücünü yükseltmeleri ve bunların yanısıra hem askere ve hem de millete uzun senelerdir unutmuş oldukları bazı kavramları tekrar hatırlatmalarıdır.

Sultan Vahideddin'in tâbiri ile *Ali'nin külâhının Veli'ye, Veli'nin külâhının Ali'ye giydirilmesi* şeklinde tavizci, teslimiyetçi ve meseleleri zamana yayma temeline dayalı Abdühamid dönemi politikası[87] terkedilmiş, bunun yerini dinamik kararlar alma âdeti geçmiştir. Memleket eski asırlarda olduğu gibi kendisine güvenmeye ve yapılan haksızlıklara karşı sesini yükseltmeye başlamıştır ama senelerin getirdiği zayıflığa bütün çabalara rağmen tam olarak son verilememiştir.

Avrupa'nın dünya harbine girdiği günlerde Türkiye'nin vaziyeti budur: Gelecekten birşeyler beklenmektedir, İttihadçılar kendilerinden emindirler, orduda yeni düzenlemeler yapılmıştır ama değişiklikler çok kısa bir müddet içerisinde ve acele ile hayata geçirildiği için zorluklar ve büyük noksanlar hâlâ mevcuttur ve devletin tek başına kalmasından ürkülmekte, bir güce dayanma ihtiyacı hissedilmektedir.

*

Winston Churchill, hatıralarında *"Hiçbir devlet, Dünya Savaşı'na Türkiye kadar büyük bir arzu ile atılmamıştı"* der, sonra *"Osmanlı İmparatorluğu, 1914'te can çekişir vaziyetteydi"* diye yazar.[88]

İngiltere'nin Donanma Bakanı olarak Türkiye'nin yanısıra müttefiklerin de Çanakkale'de facia yaşamalarına sebep olan Churchill, aynı hatıralarında Enver'den *"yetişme olarak Alman ama kalben Türk bir teğmen"* diye bahsedecek; Enver'in başarılarını *"İtalyanlar Libya'yı aldıklarında Trablus'ta çölde savaştı, Balkanlı müttefikler Çatalca'ya geldiklerinde ümitsizliğe düşmedi ve Başbakan Asquith'in 1912'de* 'Edirne bir daha asla Türkiye'ye ait olamayacak' *demesinden bir ay sonra Edirne'ye girdi ve Edirne bugün bir Türk şehridir"* diye sıralayacaktı.[89]

*

19. yüzyılın sonları ile 20. asrın başları, Avrupalı güçlerin dün-

yayı paylaşmaya hazırlık seneleridir, paylaşmaya Dünya Savaşı ile girişilmiştir ve Türkiye'ye imparatorluğa mâlolan bu harp, bugün Batı dünyasının gözünde bir Avrupa savaşıdır.

Türkiye bu Avrupa harbine girmeye mecbur veya mahkûm mu idi?

Savaşa mecburiyet karşısında mı, yoksa Almanya'nın galip geleceğine inanılarak Berlin'in müttefiki olunması hâlinde harpten sonra birşeyler elde etme hayâli ile, yani macera olarak mı atıldığımız konusunda hayli düşünce, teori, yorum, tevatür vesaire vardır ama sualin cevabı hâlâ karanlıktadır.

Hattâ, savaşa iştirakimizin ilk adımı olan ve Sadrazam Said Halim Paşa ile İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim arasında 2 Ağustos 1914'te imzalanan İttifak Anlaşması'na giden sürecin ayrıntıları bile belli değildir. Mütareke sonrasında kurulan komisyonların ve askerî mahkemelerin yaptığı soruşturmalar Türkiye'de iktidarı ellerinde bulunduranlarda, yani İttihadçılar'da harbin ardından memleketin paylaşılması yahut tamamen yıkılması korkusunun hâkim olduğunu, seneler önce Reval mülâkatı ile artan bu korkunun Avrupa'daki kamplaşmanın savaşa kadar giden bir vaziyet almasından sonra paranoya hâline geldiğini, özellikle Rusya'dan ve Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov'dan korku hissedildiğini gösterecek ama ayrıntılar yine de ortaya çıkartılamayacaktır.

Sazanov, farkında olduğu bu korkudan zaten gayet ihtiyatlı şekilde istifade etmiştir.[90]

*

İttihadçılar'ın endişesini yukarıda söylemiştim: Yapılan reformlara rağmen ordu ve devlet hâlâ güçsüzdü, otuz küsur senenin getirdiği tahribatın ortadan tamamen kalkması için daha çok uzun zaman gerekiyordu; iktidar, askerî bakımdan bir hayli güçlenmiş ve her an savaşa girmek üzere olan iki bloktan birinin desteğine ihtiyaç hissediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Abdülhamid zamanından itibaren askerî alanda danışman, öğretmen yahut müfettiş gibi çok sayıda Alman askerî personel istihdam edilmekteydi ama İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunda Almanya ile ittifak yapılması konusunda bir görüş birliği mevcut değildi. Parçalanma tehlikesine karşı bir ittifaka dahil olunması fikri hâkimdi; siviller İngiltere ile Fransa'nın, askerlerin ekseriyeti de Almanya'nın tarafında idi ve lider kadro arasında hangi bloğun seçilmesi gerektiği hususunda anlaşmazlık vardı.

Meselâ, Cemal Paşa'ya göre Fransa; Maliye Nâzırı Cavid Bey'e göre de İngiltere ile ittifak kurulması hayırlı olacaktı. İttihad ve Terakki'nin önde gelen bu iki siması, savaşın arifesinde bu iki memleketin başkentinde görüşmeler yapacak ama bir netice elde edemeyecekler, hattâ Cavid Bey daha önce, 1911'de İtalyanlar'ın Trablus'u işgal etmesinin hemen ardından o sırada İngiltere'nin *Amirallik Birinci Lordu,* yani Bahriye Nâzırı olan Winston Churchill'e bir mektup göndererek destek isteyecek ama talebi reddedilecekti.

Churchill, seneler sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan bir yazısında Cavid Bey'in teşebbüsünü ve teklifi kabul etmediklerini şöyle anlatacaktı:

> "...1911 sonbaharında İtalya, Türkiye'nin şimdi Libya denilen Trablus vilâyetine sebebiyet verilmeden bir taarruzda bulunmuştu. Bir İtalyan filosu sahil şehirlerini bombardıman etmiş ve karaya bir İtalyan ordusu çıkmıştı. Jön Türkler o tarihte İstanbul'da iktidar mevkiinde idiler ve bu taarruza şiddetle mukabelede bulunulması emri verildi.
>
> 1908 Türk İhtilâli'nin kahramanı olan Enver Paşa, Mısır'dan geçerek bizzat Libya'ya gitti ve işgale uğrayan vilâyetin müdafaasını ele aldı. Ben o zaman Amirallik Birinci Lordu idim. Enver Paşa'nın arkadaşı Cavid, bana mektup yazarak İngiltere'nin Türkiye'yi İtalyan istilâsına karşı müdafaa etmek üzere himayede bulunmasına mukabil Türkiye'nin İngiltere ile ittifakı teklifinde bulundu. O tarihte Avrupa vaziyetini tehdit eden vahim tehlikeler Büyük Britanya'daki liberal hükümetin İtalya'ya karşı hasmâne bir vaziyet almasını imkânsız bırakıyordu. Jön Türkler bu kararı verdikten sonra Almanya'nın kucağına atıldılar ve bu hareketin neticesi Büyük Harbin âkıbetinde değilse bile, cereyanı üzerinde derin surette müessir (etkili) oldu.
>
> Fakat, Türkiye'nin Afrika'daki topraklarına vâki olan bu tecavüz bir hâdisat silsilesi doğurmuş ve bir müddet sonra bu hâdiseler halet-i nez'de (ölüm halinde) olduğu zannedilen Türk İmparatorluğu'na karşı Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın müşterek bir tecavüzünü intac etmişti (sonucunu vermişti). Yine, Türkler, millî kalkınma eserlerini ciddiye alarak, başlarına gelen felâketlerin mesuliyetini kısmen İtalya'ya yüklediler.
>
> O tarihten beri pek çok su ve kan aktı. Fakat Türkiye, İtalya'yı daima Akdeniz'de en kötü niyetli komşusu olarak tanıdı".[91]

O günlerin Türkiyesi güçsüzdü, Enver gerçi orduyu ciddî bir revizyondan geçirip gençleştirmiş ve eskisine göre canlandırmıştı ama Osmanlı ordusu büyük güçlerin gözünde geniş çaplı silâhlı mücadelede önemli rol oynayamazdı, kendilerine sadece ayakbağı olurdu ve hem İngiliz, hem de Alman bloğu ittifak tekliflerini geri çevirdi.

Bu konuda daha önce yapılan araştırmalar ve yayınlanan belgeler Türk-Alman ittifakına karşı olan Almanlar'ın başında Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi von Wangenheim'ın geldiğini ve ittifaka son ana kadar muhalefet eden büyükelçinin 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'nı ancak Kayzer Wilhelm'in doğrudan gönderdiği emir üzerine, yani mecburen imzaladığını gösterir.[92]

Bu emir, Kayzer Wilhelm'in uzun senelerdir hayâli olan ve içerisinde cihad kavramının da yeraldığı Doğu Politikası'nın artık hayata geçmeye başlaması demekti ve İngiltere'ye göre az sayıda ve fakir müstemlekelere sahip bulunan Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu *müstakbel sömürgesi* olarak görebilirdi!

Almanya ile ittifakın tesisinde en önemli rolü tabiî ki Enver Paşa oynamıştı, savaş senelerinde Almanya'da gerçi baş üstünde taşınır gibiydi, hayatını anlatan kitaplar yayınlanıyor, mektupları savaş hatıratı gibi neşrediliyor, adı Berlin yakınlarındaki Potsdam'da bir köprüye veriliyor, hattâ isminin ilhamıyla *Enver Bey* sigaraları çıkartılıp sigaranın reklâmları otobüslerin üzerine yerleştiriliyordu ama bütün bunlara rağmen Berlin'i her arzusunu tereddütsüz şekilde yerine getirmesi sağlanamıyordu. Enver savaş sırasında Almanlar'a tamamen tâbi olmayacak, ordunun en önemli komuta kademelerine Alman subaylarının getirilmiş olmasına rağmen bu subaylardan ve Berlin'den gelen bazı talepleri kendi fikirlerine ve memleketin menfaatine aykırı bulduğu takdirde reddedecekti. Alman tarafı ile sık sık anlaşmazlıklar çıkacak ve bu anlaşmazlıklar Enver'in savaşın sonuna doğru kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşalar'ın kumandasında Kafkasya'da ve Azerbaycan'da başlattığı harekâtın Berlin'i telâşlandırması üzerine silâhlı çatışma hâlini alacak, Türk ve Alman birlikleri 10 Haziran 1918'de Vorontsovka'da muharebeye tutuşacaktı.

*

Savaşa katılmamıza uzanan yolun başlangıcını teşkil eden 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'ndan İttihad ve Terakki'nin en üst karar mercii olan Merkez-i Umumî'nin haberdar bulunduğunu ileri sürenler varsa da, şimdiye kadar yapılan araştırmalar, anlaşmayı Türk tarafından sadece dört kişinin bildiğini göstermiştir: Sadrazam Said Halim, Dahiliye Nâzırı Talât, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşalar ile Hariciye Nâzırı Halil Bey'in...

İktidar senelerinin İttihad ve Terakki'sinin gerçi Meclis'te ekseriyeti, güçlü bir Merkez-i Umumî'si yani politbürosu, paramiliter teşkilâtları, fedaileri ve yaygın bir örgütlenmesi mevcuttur ama partide yahut mensuplarının ifadesi ile *cemiyette* veya *firkada* sözünü herkese dinleten iki kişi vardır: Talât ve Enver Paşalar...

Talât Paşa siyasî, Enver de askerî kanadın hâkimidir. Bu iki lider arasında bazı konularda gerçi anlaşmazlıklar yaşanmakta ama anlaşmazlıklar hiçbir zaman kopma noktasına gelmemekte, usta bir politikacı olan Talât ne yapıp edip Enver'i ikna etmekte ve bazen de Enver'in dediği olmaktadır.

Askerin desteğine sahip olmayan bir İttihad ve Terakki'nin hiçbir gücünün bulunmadığını gayet iyi bilen Enver aslında Meclis'i, Merkez-i Umumî'yi yahut bakanlıkları da pek kaale almamakta, her konuda kendi düşündüğü gibi karar verilmesini yahut isteğinin yerine getirilmesini istemektedir.

Zaten verdiği bir kararı tartıştığı, düşüncesini değiştirdiği veya verdiği emri geri aldığı pek görülmemiştir. Yakınında bulunmuş olanların ifadesi ile *"...Enver Paşa, hiç kimse ile bir meseleyi yüzyüze münakaşa etmiş değildir. Nihayet, karşısındakinin söyleyeceği varsa dinler,* 'Peki efendim' *der, keser atardı. Verdiği bir emir için* 'Bunu, böyle emir buyurmuşsunuz' *derler,* 'Öyle münasip gördük efendim' *der, keser atardı".*[93]

Dolayısı ile Enver'in aşırı taleplerini törpülemek, İttihad ve Terakki'nin sivil kanadı ile yaşadığı anlaşmazlıkları halletmek, görüş farklılıklarını tam olarak çözemese bile azaltmak ve Merkez-i Umumî'nin bazı kararlarını kabul etmeyen Enver'i iknaya çalışmak, Talât Paşa'nın vazifesidir.

Almanya ile yapılan 2 Ağustos İttifak Anlaşması'nı bilenlerin Enver ve Talât Paşalar ile Sadrazam Said Halim Paşa ve Hariciye Nâzırı Halil Bey'den ibaret olmasının da bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Enver ile Talât Paşalar anlaşmanın yapılmasını zaten istemekte idiler, anlaşmayı Türkiye adına imzalayacak kişi zamanın sadrazamı Said Halim Paşa olduğu için vaziyetten onun da haberdar olması ve Hariciye Nâzırı'nın da bilmesi şarttı ve dolayısı ile anlaşma öncesinde yapılan görüşmeler sadece bu dört kişinin arasında kaldı.

Ama, Sultan Reşad'ın anlaşmadan daha önce haberdar edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Zira, o tarihten bir buçuk sene önce Bâbıâlî'yi basan İttihadçılar yaşlı hükümdarı baskın öncesinde nasıl haberdar ettiler ise, Almanya ile kurulacak ittifak konusunda da padişahı bilgilendirmiş olmalıdırlar.

Zira, milletlerarası bir anlaşmaya imza koyacak olanların ellerinde yetki belgelerinin bulunması gerekir. İttihad ve Terakki memleketin gerçi tek hâkimidir ama böyle bir anlaşmanın hukuken geçerli olabilmesi için, metni imzalayan Sadrazam Said Halim Paşa'nın Sultan Reşad tarafından verilmiş bir yetki belgesine ihtiyacı vardır.

Elimizde, benzer bir belge mevcuttur ve daha önce tarafımdan yayınlanmıştır.[94] 26 Aralık 1914 tarihli bu belge, Sultan Reşad'ın Said Halim Paşa'ya 2 Ağustos 1914 anlaşmasının yenilenip genişletilmesi için Baron Wangenheim ile görüşmeler yapıp bir başka anlaşma imzalayabilmesi için yetki verdiğini göstermektedir ve dolayısı ile Said Halim Paşa'nın 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'nı imzalayabilmesi için de aynı şekilde bir yetki belgesi almış olması gerekir.

Böyle bir belgenin mevcut bulunduğu, Büyükelçi Wangenheim'ın Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği bir mektuptan anlaşılıyor. Wangenheim, 13 Ağustos 1914 tarihli mektubunda *"2 Ağustos tarihli Türk-Alman Anlaşması ile ilgili yetkili yetki belgelerinin ve tasdiknamelerinin teatisi için bir gün ve saat tebliğ etmesini Altesleri'nde istirham etmek onuruna sahibim"* diyor, yani yetki belgeleri ile tasdik evrakının karşılıklı değişimi için gün belirlenmesini istiyor.[95]

*

Tuhaf olan taraf, imparatorluğun kaderini değiştirecek olan bu anlaşmanın hangi aşamalardan geçildikten sonra imzalandığını İttihad ve Terakki'nin önemli isimlerinden ve hattâ *üç liderinden biri* olduğu söylenen Cemal Paşa'nın bile bilmemesidir.

Cemal Paşa'nın 25 Kasım 1919'da Münih'ten Enver Paşa'ya yazdığı ve ilk defa bu kitapta yayınlanan mektubu herşeyin, özellikle de askerî karar mekanizmasının içerisinde olan Paşa'nın bile savaşa ne şekilde girdiğimiz konusunda hiçbir malûmatının bulunmadığını gösteriyor.

Paşa, Almanya ile ittifakımız ve Birinci Dünya Savaşı'na girişimiz ile ilgili muammalar konusundaki en önemli belgelerden olan bu mektubunu yazdığı sırada savaşa girmemizin üzerinden beş, kaybetmemizin üzerinden de bir sene geçmiştir ve Cemal Paşa o günlerde Münih'te hatıralarını kaleme almaktadır. Ancak, Almanya ile İttifak Anlaşması'nın görüşmeleri gizli olarak yapıldığı ve kendisi de haberdar edilmediği için bu konuda hiçbir bilgiye sahip değildir. Enver'e ulaştırılması için Enver'in Berlin'de yaşayan eniştesi Nâzım Bey'in adresine gönderdiği mektubunda hatıralarını yazdığını ve hiçbir malûmatının bulunmadığı İttifak Anlaşması konusunda yanlış bilgi vermek istemediğini söylemekte, Enver'den Talât Paşa'nın bildiklerini anlatması için yardım talep etmektedir:

> "...Almanya ile ittifak müzakeratı (görüşmeleri) ne zaman başladı? Bu müzakerattan en evvel Sâî Bey (Talât Paşa) ne suretle haber aldı? Arkadaşlardan kaç kişi bu işe vâkıftı? Bu

müzakerat benden niçin gizlendi? Bu müzakeratın benden gizli tutulmasını kim teklif etti? Sebep olarak ne gibi mütalâat dermiyan etti (düşünce ortaya koydu)? İttifak muahedenamesi (anlaşması) ne zaman kesb-i kat'iyet etti (kesinleşti)? Ben Paris'e giderken ittifak muahedenamesi imza edilmiş mi idi?

Bunlara dair bana malûmat versinler ki ben de hâtıratımda yanlış malûmata müstenit (dayalı) mütalâat dermiyanından tevakkî edebileyim (uzak kalayım).

Zannediyorum ki artık bunların saklanmasına lüzum kalmadı.

Belki hatırlarına gelmez diye bazı tarihleri ben ona zikredeyim:

Meselâ, Almanya ile ittifakımıza Almanlar, İmparator'un Korfu seyahatinde karar verdiler. Korfu seyahati 1914 senesi Nisan'ında vuku bulmuştu. İlk müzakerat (görüşmeler) Wangenheim'in (Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi) Korfu'dan Müsteşar Muçyus'a yazdığı telgrafname üzerine başladı. Said Halim Paşa'nın bu işi o zaman Sâî Bey'den gizlemesine imkân yoktu. Binaenaleyh, mes'eleyi açıktan açığa bana karşı itiraf etmelerinin zamanı gelmiştir zannediyorum. Bu hususta Sâî Bey'in yazacağı birkaç satır yazıya pek müstacel surette intizar etmekte (acele şekilde beklemekte) olduğuma emin olunuz, zira hakikaten hâtıratımın arkasını ona göre tâdil etmek isterim.

...Kardaşım Aliciğim!

Seni bu bana ait mes'ele ile meşgul ettiğimden dolayı pek ziyade müteessirim, kusurumu affet. Bütün ruhumla gözlerini öper ve her zaman sıhhat haberlerine intizar ederim (haberlerini beklerim) kardaşım..."[96]

Cemal Paşa'nın daha sonra yayınladığı hatıralarında İttifak Anlaşması'ndan sadece bir-iki cümle ile bahsetmesinden, Enver yahut Talât Paşa'dan istediği malûmatı alamadığı, yani 1914 Ağustos'unda nelerin olup bittiği konusunda en yakın arkadaşları tarafından seneler sonra bile bir türlü bilgilendirilmediği anlaşılıyor.[97]

*

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde işte böyle bilinmezlikler yaşadı ve harbe daha da muammalarla dolu bir şekilde girdi.

Bugün elde bulunan belgelerden incelenebilenlerinden ve yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarı ile, Türkiye savaşa Almanya ile yapılan ittifak anlaşmasında olduğu gibi başta Enver Paşanın ve sadece birkaç kişinin bilgisi dahilinde iştirak etmiştir.

Kısaca hatırlatayım: Avusturya-Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ile karısı Sophie'nin 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da 19 yaşındaki bir Sırp genci tarafından öldürülmesi üzerine zaten ger-

gin olan ve bir kıvılcım bekleyen Avrupa birbirine girdi ve bir ay devam eden ama hiçbir netice vermeyen diplomatik koşuşturmalardan sonra dünya bir kan ve ateş küresi haline geldi.

Aşağıda, hangi memleketin kime ne zaman savaş ilân ettiğini gösteren bir liste yeralıyor. Liste, Avrupa'nın 1914 yazında birbirine girmesinin ardından geçen üç sene içerisinde uzak kıt'alardaki küçük memleketlerin bile kiminin kendi başlarına, kiminin de büyük devletlerin diplomatik baskıları neticesinde kapıldıkları savaş histerisini açık şekilde göstermektedir:

1914

28 Temmuz : Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a.
1 Ağustos : Almanya, Rusya'ya.
3 Ağustos : Almanya, Fransa'ya.
4 Ağustos : Almanya, Belçika'ya.
4 Ağustos : İngiltere ve dominyonları, Almanya'ya.
5 Ağustos : Karadağ, Avusturya-Macaristan'a.
6 Ağustos : Avusturya-Macaristan, Rusya'ya.
6 Ağustos : Sırbistan, Almanya'ya.
8 Ağustos : Karadağ, Almanya'ya.
10 Ağustos : Fransa, Almanya'ya.
10 Ağustos : Fransa, Avusturya Macaristan'a.
12 Ağustos : İngiltere, Avusturya-Macaristan'a.
23 Ağustos : Japonya, Almanya'ya.
26 Ağustos : Japonya, Avusturya-Macaristan'a.
28 Ağustos : Avusturya-Macaristan, Belçika'ya.
1 Kasım : Rusya, Türkiye'ye
2 Kasım : Sırbistan, Tükiye'ye
3 Kasım : Karadağ, Türkiye'ye
5 Kasım : Fransa, Türkiye'ye
5 Kasım : İngiltere, Türkiye'ye

1915

23 Mayıs : İtalya, Avusturya-Macaristan'a.
3 Haziran : San Marino, Avusturya-Macaristan'a.
21 Ağustos : İtalya, Türkiye'ye
28 Ağustos : İtalya, Almanya'ya.
14 Ekim : Bulgaristan, Sırbistan'a.
15 Ekim : Karadağ, Bulgaristan'a.
15 Ekim : İngiltere, Bulgaristan'a.
16 Ekim : Fransa, Bulgaristan'a.
19 Ekim : İtalya, Bulgaristan'a.
19 Ekim : Rusya, Bulgaristan'a.

1916

9 Mart : Almanya, Portekiz'e.
15 Mart : Avusturya-Macaristan, Portekiz'e.

27 Ağustos : İtalya, Almanya'ya.
27 Ağustos : Romanya, Avusturya-Macaristan'a.
30 Ağustos : Türkiye, Romanya'ya.
1 Eylül : Bulgaristan, Romanya'ya.

1917

6 Nisan : Birleşik Amerika, Almanya'ya.
7 Nisan : Panama, Almanya'ya.
7 Nisan : Küba, Almanya'ya.
27 Haziran : Yunanistan, Avusturya-Macaristan'a.
27 Haziran : Yunanistan, Almanya'ya.
27 Haziran : Yunanistan, Bulgaristan'a.
27 Haziran : Yunanistan, Türkiye'ye.
22 Temmuz : Siyam (Tayland), Almanya'ya.
22 Temmuz : Siyam (Tayland), Avusturya-Macaristan'a.
14 Ağustos : Çin, Almanya'ya.
14 Ağustos : Çin, Avusturya-Macaristan'a.
26 Ekim : Brezilya, Almanya'ya.
7 Aralık : Birleşik Amerika, Avusturya-Macaristan'a.
10 Aralık : Panama, Avusturya-Macaristan'a.

1918

23 Nisan : Guatemala, Almanya'ya.
8 Mayıs : Nikaragua, Almanya'ya.
8 Mayıs : Nikaragua, Avusturya-Macaristan'a.
23 Mayıs : Kosta Rika, Almanya'ya.
12 Temmuz : Haiti, Almanya'ya.
19 Temmuz : Honduras, Almanya'ya.

*

Türkiye'nin Almanya ile İttifak Anlaşması'nın imzalanmasından sonra savaşa katılması artık an meselesi idi ve bu iş apar-topar oluverdi!

Almanya'ya ait Goeben ve Breslau isimli iki savaş gemisi İngiliz donanmasının Akdeniz boyunca yaptığı takipten kaçarak Çanakkale açıklarına gelmiş ve 11 Ağustos 1914'te Enver'in izni ile Boğaz'dan Marmara'ya girmişlerdi.

O günlerde tarafsız olan Türkiye, tarafsızlık politikasının gereği olarak gemileri karasularını terke davet etme yahut silâhtan arındırma seçeneklerini yerine getirmek zorundaydı, ama yapmadı, gemilerin isimlerini *Yavuz* ve *Midilli* olarak değiştirdi ve başta gemilerin kumandanı Amiral Souchon olmak üzere bütün müretteb ata Osmanlı üniforması giydirildi.

İmparatorluğun dünya savaşına girip yıkılmasının kıvılcımını bu iki zırhlı ateşledi... Alman amirali Wilhelm Souchon'un kumandasında Karadeniz'e açılan gemilerin 29 Ekim'de Rus limanlarını

bombalamaları üzerine Rusya 1 Kasım'da Türkiye'ye harp ilân etti, ertesi gün Sırbistan, 5 Kasım'da İngiltere ile Fransa harp açtılar.

Artık *oyun* yahut *kumar* başlamış, zarlar atılmıştı...

*

Zamanın sadrazamından bahriye nâzırına ve hükümetin yahut İttihad ve Terakki'nin liderlerine kadar o devrin iktidar sahiplerinin tamamı, bombardıman hakkında bilgilerinin bulunmadığını ısrarla söylemişlerdir ve Enver de bu konuda hiçbir net açıklama yapmamış, konuşmamış ve yazmamıştır.

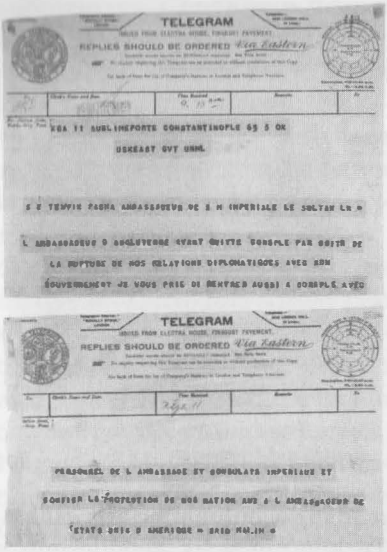
TELEGRAM

REPLIES SHOULD BE ORDERED via Eastern

XDA 11 AUGL IMEPORTE CONSTANTINOPLE 65 5 OK

USKEAST GVT UNNL

S E TEWFIK PACHA AMBASSADEUR DE S M IMPERIALE LE SULTAN LR A

L AMBASSADEUR D ANGLETERRE VIENT CHITTE DONEPLE PAR SUITE DE

LA RUPTURE DE NOS RELATIONS DIPLOMATIQUES AVEC SON

GOUVERNEMENT JE VOUS PRIE DI RENTRER AUSSI A DONEPLE AVEC

TELEGRAM

REPLIES SHOULD BE ORDERED via Eastern

PERSONNEL DE L AMBASSADE ET CONSULATS IMPERIAUX ET

CONFIER LA PROTECTION DE NOS RATION AUX A L AMBASSADEUR DE

ETATS UNIS D AMERIQUE = SAID HALIM =

Said Halim Paşa'nın Tevfik Paşa'ya İngiltere ile ilişkileri kesme talimatı telgraf.

Ancak, orijinali Genelkurmay'ın arşivinde bulunan ve Enver Paşa'nın imzasını taşıyan yazılı bir emir, Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkıp Rus donanmasını imha etme emrinin saldırıdan bir hafta önce, 22 Ekim 1914'te bizzat Enver tarafından verildiğini gösteriyor.

Almanca ve Türkçe olarak yazılmış olan emrin Türkçesi'nde "*Donanma Kumandanı Amiral Suşon Paşa'ya: Donanma-i Hümayun, Karadeniz'de hakimiyet-i bahriyeyi (deniz hakimiyetini) kazanacaktır. Bunun için Rus filosunu arayarak nerede bulursanız ilân-ı harp etmeden ona hücum ediniz. 9. 8. 30* (22 Ekim 1914)" deniyor.[98]

Belge hakkındaki tek ve en önemli bilgiyi Enver gibi sarayın damadı olan, dünya harbine girişimiz sırasında Genelkurmay'ın ikinci başkanlığını yapan, Sarıkamış harekâtında ismi Enver'den sonra gelen ve bozgunun hemen ardından tifüsten hayatını kaybeden Hafız Hakkı Bey veriyor. Birkaç ay sonra *Paşa* olacak olan Hafız Hakkı Bey, hatıralarında emrin macerasını anlatırken şöyle yazıyor:

> "Donanma Kumandanı'na şöyle bir emir hazırlanmış idi:
> "*Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hâkimiyetini kazanmak*".
>
> Bu emir benim kasada duruyordu. Ancak icabında ve zamanında verilecekti. Bizim hareketimizden evvel Nâzır emri istedi. "*Suşon'a*

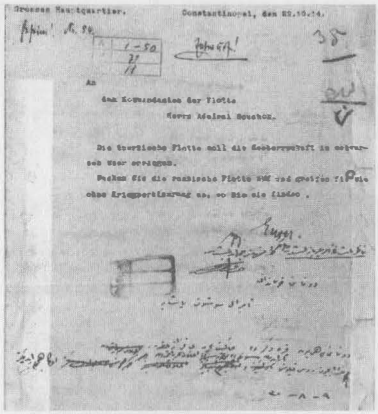

Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a verdiği saldırı emri.

vereceğim, kapalı bir zarf içinde. 'Lâzım olduğu zaman emri aç!' diyeceğim" dedi.

Ben şüphelendim. Rica ettim, dinlemedi.

Halbuki iş büsbütün başka türlü olmuş ve Suşon kendisi Alman kafasıyla açmış, yapmış, etmiş, bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selâmete çıkarmak için canla başla çalışmak lâzım".[99]

Belgenin üzerinde Hafız Hakkı Bey'in elyazısı ile *"Nâzır (Enver) Paşa'nın emri ile yazılmıştır ve yalnız tarafımdan tercüme edilmiştir. Hafız Hakkı"* ibaresi de bulunuyor.[100]

Karadeniz baskını sırasında Almanya'da bulunan Hafız Hakkı Bey, hadiseyi işitmelerinden sonra Türkiye'nin artık kendilerinin safında harbe girdiğini düşünen Almanlar'ın taleplerini de anlatıyor:

> "Maateessüf sabah donanmamızın düşman donanmasıyla harbe tutuştuğu haberi geldi ve hemen dönmeye mecbur olduk.
>
> Alman erkân-ı harbiyesi ile temas ettik, ...mezkûr erkân-ı harbiyenin bizden şunları istediğini anladık:
>
> * Hemen Karadeniz'de hareket.
> * Mısır istikametinde mümkün mertebe çabuk edilecek.
> * Cihad-ı mukaddes ilân etmek.
>
> Ben bunların üçünü de saçma addediyorum. Fakat ne yapayım, madem ki müttefik! Dik Alman kafası, lâf anlatmak da kabil değil. Bir kere de harp başlamış, artık olacak!".[101]

Türkiye, Karadeniz baskınından iki gün sonra artık dünya harbinin taraflarından biri idi. 1 Kasım'da Rusya, 2 Kasım'da Sırbistan, 3 Kasım'da Karadağ, 5 Kasım'da da İngiltere ile Fransa Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân ettiler ve dört sene devam edip imparatorluğun çöküşü ile neticelenen ıztırap dolu günler böyle başladı...

*

Savaş seneleri sadece cephelerdeki kanlı mücadelelerle değil, müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma konusundaki diplomatik çabalar ile dolu geçti.

Bu çabalar, üç ayrı gizli anlaşma ile belgelendi:

İlk paylaşım görüşmeleri İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında 1915 Mart'ı ile Nisan'ı boyunca, Çanakkale'deki kanlı mücadele devam ederken yapıldı. 26 Nisan 1915'te Londra'da imzalanan anlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra

Rusya'ya İstanbul, Boğaz'ın batısı, Marmara, Çanakkale Boğazı ve Trakya'nın güneyi verilecekti. İngiltere'nin payına Mısır, Kıbrıs ve Hayfa düşmüş; henüz savaşa iştirak etmemiş olan İtalya'ya da harbe girmesi karşılığında Oniki Ada, Anadolu'nun Akdeniz bölgesi ve Libya ayrılmıştı. Suriye'yi isteyen Fransa bu konuda İngiltere ile anlaşmaya varamamış ve konunun daha sonra ele alınmasına karar verilmiş, müttefikler Kudüs'te beraberce yeralacakları müstakil bir yönetim konusunda anlaşmışlardı.

İngiltere ile Fransa arasında ertelenen görüşmeler o sırada İngiliz Ordusu'nda görevli olan diplomat ve siyasetçi Mark Sykes ile Fransız diplomat François Georges-Picot arasında 1915 Kasım'ında başladı ve 9 Mayıs 1916'da iki görüşmecinin ismini taşıyan anlaşmaya varılmasına kadar devam etti. Ortadoğu, anlaşmaya göre İngiltere ile Fransa arasında paylaşılıyordu. Irak'ın güneyini, denizden Ürdün Nehri'ne uzanan bölgeyi ve Hayfa ile Akka'yı İngiltere alıyor; Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun güneydoğusu, Suriye ve Lübnan da Fransa'nın oluyordu. Rusya'ya da daha önce belirlendiği şekilde İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu'da Ermeniler'in yaşadıkları vilâyetler bırakılmıştı.

İtalya'nın kendine verilen toprakların azlığından şikâyeti üzerine üç devlet, İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki görüşmeler yeniden başladı. Fransa'nın İtalya sınırına yakın Saint-Jeanne-de-Maurienne kasabasında daha önce iki defa biraraya gelmiş olan taraflar 1917 Nisan'ında üçünü defa buluştular ve 21 Nisan'da İngiliz, Fransız ve İtalyan delegeler arasında yeni bir anlaşma imzalandı. İtalyan bölgeleri ile olarak önceki anlaşmalarda yeralan taksimatta değişikliğe gidildi, Fransa savaş sonrasında alacağı Adana'yı İtalya'ya bıraktı, İzmir, Konya ve Aydın da İtalya'nın oldu ve bunlara ilâveten Arnavutluk üzerindeki İtalyan hâkimiyeti de kabul edildi.[102]

Bu üç gizli anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu çok zayıf bir döneminde iken, savaşın içerisinde ama henüz yıkılmadan, ayakta dururken yapılmıştı ve her üçü de dünya harbinde uğradığımız yenilginin ardından 1920 Ağustos'unda imzalamak zorunda kaldığımız Sevres'in öncü metinleri olacaktı!

Anlaşmalardan biri, Sykes-Picot, Ortadoğu'da hâlâ yaşanan ve bir asırdan buyana bir türlü çözülememiş olan birçok sıkıntının kaynağı olarak gösterilir. Ama, metne imza koyan İngiltere ile Fransa, anlaşmaya rağmen bölgede kendi menfaatleri için birbirlerinin aleyhinde çeşit çeşit girişimlerde bulunmuşlardır.

Meselâ, Arap ve Yahudi kartlarını müttefiklerine duyurmadan senelerce oynayan İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri Sir

Henry McMahon 1915 yazından itibaren Mekke Şerîfî Hüseyin ile altı ay boyunca mektuplaşarak bir Hicaz Krallığı'nın kurulmasını kabul ettiklerini bildirmiş, İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour da 1917 Kasım'ında İngiltere'deki Yahudi cemaatinin lideri Baron Rothschild'e gönderdiği mektubunda, yani *Balfur Deklarasyonu*'nda hükümetinin Filistin'de bir Yahudi vatanı kurulması için destek vereceğini yazmıştır.

Fransa ise Ortadoğu'daki İngiliz varlığına karşı seneler boyunca yine gizli ama şiddete uzanan faaliyetler içerisinde bulunacaktır.

Bir örnek: İngiliz Arşivleri'nde 2007'de farkedilen 1945 tarihli bir istihbarat raporuna göre, İngiltere'nin Filistin'de manda idaresinin devam ettiği senelerde başlayan Yahudi terörünü finanse edenlerin arasında Fransa vardır! İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman işgaline uğrayan Fransa'nın Naziler'den kurtulması için İngiliz askerleri de mücadele verdikleri sırada, Fransa özellikle Yahudi milis örgütü *Hagana*'ya İngilizler'e karşı kullanılması için silâh ve cephane göndermektedir.[103]

*

Enver orduyu gençleştirip ayağa kaldırmaya çalışmış, askere mücadele azmi vermişti ama çabaları hep kumanda heyetine, yani subaylara yönelikti ve Anadolulu askerin bilgi seviyelerini arttıracak, memleketlerini ve dünyayı tanıtacak hiçbir faaliyette bulunulmamıştı.

Askerin vaziyetini savaşa yedeksubay olarak katılmış olan Şevket Süreyya gayet güzel şekilde anlatır, hattâ Munzur Dağı'nın eteklerindeki ordugâhta aralarında dinlerini ve peygamberlerini bilmeyen erlerin bile mevcut bulunduğunu yazar:

> "...İlk işim, talim saatlerinden başka bir de ders saatleri ayırmak oldu. O sıralarda savaş biraz tavsamıştı. Bölüklerin mevcudu, arkadan gelen yeni kur'alarla artırılıyordu. Bugün ordunun bilgi yapısında, Birinci Dünya Harbindeki Osmanlı Ordusu'na bakarak çok şeyler değişmiştir. Fakat o vakit, örneğin bizim bu makineli bölüğünde, İstanbullu bir başçavuştan başka okuma yazma bilen kimse yoktu. Daha ilk derste belli oldu ki, bu bölükte hangi dinden olduğumuzu doğru dürüst ve kesin olarak bilen kimse de yoktur.
>
> Derse başlarken İstanbullu başçavuşa dersi sadece dinlemesini, sual-cevaplara katılmamasını söyledim. Sonra da askerlere sordum:
>
> - *"Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?"*
>
> Hep birden *"Elhamdülillâh Müslümanız"* diye cevap vereceklerini sanıyordum. Fakat öyle olmadı. Cevaplar karıştı. Kimisi *"İmâm-ı âzam dinindeniz"* dedi. Kimisi *"Hazreti Ali dinindeniz"*

dedi. Kimisi de hiç bir din tayin edemedi. Arada *"İslâmız"* diyenler de çıktı ama *"Peygamberimiz kimdir?"* deyince, onlar da pusulayı şaşırdılar. Akla gelmez peygamber isimleri ortaya atıldı. Hatta birisi *"Peygamberimiz Enver Paşa'dır!"* dedi.

İçlerinden peygamberin adını duymuş olan birkaçına da *"Peygamberimiz sağ mı? Ölü mü?"* deyince iş gene çatallaştı. Herkes aklına gelen cevabı veriyordu. Bir kısmı sağ, bir kısmı ölüdür tarafını tuttu. Fakat birisinin kuvvetle konuştuğunu, yahut bir tarafın daha ağır bastığını görünce, diğer tarafın da kolayca o tarafa kaydığı görülüyordu.

Peygamberimiz sağdır diyenlere *"O halde peygamberimiz hangi şehirde oturur?"* diye sordum. Cevaplar tekrar karıştı. Onu İstanbul'da, Şam'da yahut Mekke'de yaşatanlar oldu. Hiç bir yer tayin edemeyenler daha çoktu.

"Peygamber ölmüştür diyenlere" de *"Peygamberimiz ne kadar zaman evvel öldü?"* denildiği zaman bu sefer onlar şaşırdılar. Yüz sene önce, beş yüz sene önce, bin sene önce diye gelişigüzel cevaplar verenler oluyordu. Fakat çoğu, vakit tayin edemiyorlardı.

Dinimizin adı ve peygamberimiz bilinmeyince de din ilkelerini ve ibadetleri doğru dürüst bilen hiç kimse çıkmadı. Ezan dinlemişlerdi. Fakat ezan okumayı bilen yoktu. Namaz kılan bir iki kişi çıktı. Fakat onların da hiç biri, namaz surelerini yanlışsız okuyamadı. Daha garibi, niçin namaz kıldıklarını bir türlü anlatamadılar.

...İlk ders beni şaşırtmıştı. Bu bölük, o zamanki milletin bir parçasıydı. Hepsi de Anadolu köylüleriydiler. Biz Anadolu köylüsünü dindar, mutaassıp bilirdik. Halbuki bu gördüklerim sadece cahildiler.

...Fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu. Daha ilk sual-cevaplarda anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil, hangi milletten olduklarını da bilmiyorlardı,

"Biz hangi milletteniz?" deyince her kafadan bir ses çıktı. *"Biz Türk değil miyiz?"* deyince de hemen *"Estağfurullah!.."* diye karşılık verdiler.

...Hele iş vatan bahsine dönünce, büsbütün karıştı. Kısacası, vatanımızın neresi olduğunu bilen yoktu. Yahut da bütün bilgiler belirsiz, köksüz, şekilsiz ve yanlıştı.

Bölüğü yakından tanıdıkça daha garip şeylerle de karşılaşıyordum. Askerlerin bir kısmı kendi isimlerini değil de başka adları taşıyorlardı. Künyelerinde yazılı yerler asıl doğdukları veya kayıtlı oldukları yerler değildi. Bu kayıtları düzeltmeye ve onları temize çıkarmaya uğraşırken bunu istemeyen, hatta işi büsbütün karıştıranlar da oldu...

Böyle bir toplum, bu harbi elbette ki ruhen isteyerek benimsemiş olamazdı".[104]

Kan, gözyaşı ve çeşit çeşit kayıplar getiren savaş dört sene bo-

yunca devam etti, sadece cephelerde değil, şehirlerde ve hattâ pâyitaht İstanbul'da büyük sıkıntılar yaşandı, halk ekmek yerine süpürge tohumu yedi, kavrulup öğütüldükten sonra kaynatılan nohutu da kahve niyetine içti.

Enver savaş senelerinde ordunun ve memleketin tek hâkimi idi, dört bir taraftaki cephelerde olup bitenlerle ve harekât plânları ile meşgul olurken başka konularla da uğraştı ve kendi ismi verilen, bazısı sadece iktidarı sırasında ama zorla uygulanabilen, bazısı da uygulanmasına çalışıldığı halde kâğıt üzerinde kalan değişiklikler yapmaya çalıştı.

Meselâ askerin başlığını değiştirdi, orduda modelini Enver'in bizzat çizdiği ve *Enveriye* denen serpuş kullanıldı ve 1914 Kasım'ında, yani savaşa girmemizden hemen sonra yine *Enveriye* yahut *Enver Paşa Yazısı* denen yazıyı uygulamaya koymaya, daha doğrusu imlâyı değiştirmeye kalktı. Hattâ imlâyı resmen değiştirdi; askeri, savaş hattındaki subaylara kadar yazışmalarında bu yeni imlâyı kullanmaya mecbur etti ama yapmak istediği değişiklik sadece zamanın boşa sarfedilmesi ile neticelendi ve bu yeni imlâ da, yazı da savaşın ardından unutuldu, gitti...

Enveriye Yazısı'nın ne olduğunu ve kurallarını kısaca anlatayım:

Şimdi *Osmanlıca* dediğimiz eski Türkçe, birçok batı dilinin imlâsında olduğu gibi başka türlü yazılıp başka türlü okunur, sesli harfler pek kullanılmaz, harflerin bazıları birbirleri ile birleşir ve kelimeler blok teşkil ederdi. Meselâ, İngilizce'de *"yeter; kâfi"* mânâsına gelen ve *inaf* okunan kelime nasıl *enough* diye yazılıyorsa, aynı yazma ve okuma farklılığı eski Türkçe'de de vardı. *Kitap* kelimesi *kteb, gazete* sözü *ğzhth, Türkiye* de *Tvrkyh* diye yazılırdı ama harflerin bu şekilde yanyana konması ile ifade edilen kelimenin, daha doğrusu kalıbın ne olduğu ânında anlaşılır ve yazı serî şekilde okunurdu.

Yeni imlânın *Islah-ı Harf*, yani *Harflerin Islahı Cemiyeti* tarafından belirlendiği söyleniyor ise de kuralları Enver Paşa tek başına koymuştu ve bu yazı biçimi eski imlâya göre farklılıklar gösteriyordu...

Alfabeye eski imlâda kullanılmayan sesli harfler ilâve edilmiş, kelimeler yazılırken harflerin bitiştirilmesine son verilmişti. Kelimelerde her harf tek tek ve aralarına sesliler de ilâve edilerek ayrı ayrı yazılacaktı.. Bu, aslında Türkçe'nin kâğıda konuşulduğu gibi dökülmesi demekti ama yeni imlâ eski imlânın sür'atine son vermiş ve yazmak birkaç kat yavaşlamıştı. Üstelik o zamana kadar vârolmayan *ü* ve *ö* gibi yeni harfler icad edilmiş, bütün sesli harflerin

şekilleri değiştirilmiş, bazı eski sesliler üzerlerine işaretler ilâvesi ile yeni bir şekle sokulmuştu ve bütün bu kurallar eski imlâya alışmış olanlar için zorluk çıkartmaktaydı. Yeni sistemde harfler birbirlerinden ayrı yazıldıkları için yazıya *hurûf-ı munfasıla* yani *ayrı harfler* deniyordu.

Savaşan bir ordunun yazışmalarını yeni imlâ ile yapmasının emredilmesi daha büyük zorluklara sebep oldu. Birlikler, yeni imlâ ve harfler ile gönderilen emirleri okumakta sıkıntı çekiyor ve cevaplarını aynı yazı ile yollamaları da mesele oluyordu. Kumandanlar imlâyı değiştirme işinin savaş sonrasına bırakılmasını teklif ettiler, teklifler kabul görmedi ama yeni imlâ da zamanla kullanılamaz oldu.

بکی یازی

اصلاح حروف جمعیتی انجمن علمیسنجه
قبول اولنان اشکال حروف

Enveriye yazısı hakkında dergilerde çıkan tanıtımlardan...

Kâzım Karabekir, hatıralarında *Enver Paşa Yazısı*'nın aslında Enver Paşa'nın değil kendisinin buluşu olduğunu, yeni alfabe ile imlâyı 20. yüzyılın ilk senelerinde Rumeli'de görev yaptığı sırada bizzat geliştirdiğini ve Enver'in bu sistemi sonraki yıllarda kendine mâlederek uyguladığını yazar:

> "...Bölüğün çavuş, onbaşılarıyla efradından (erlerinden) istidadı olanları ayırdım. Bunlara evvela kroki öğrettim. Pek çabuk tepe, dere, yol, köprü, orman vesair işaretleri öğrendiler. Büyük küçük muhtelif sınıfları işareti de böyle. Şimal (kuzey), cenup (güney) ve mikyas hakkında dahi basit şeyleri öğrettim. Birkaç derste kroki yapabilmeye başladılar. Arazide tatbikat ile de birkaç hafta uğraştım.
>
> Aynı zamanda okuma yazma dersi de açtım. Evvela rakam bellettim. Sonra harfleri ayrı ayrı yazmak usulüyle ve ancak Arabi kelimelerde kullanılan harflerden sarf-ı nazar ederek elifbayı basitleştirdim. Huruf-ı munfasıla (ayrı harfler) ile efrad (erler) çabuk okuyup yazıyor. Bunu o zaman pek samimi arkadaşım olan Enver Bey pek beğendi. Harbiye Nâzırı olunca kimseye haber vermeden bunu bütün millete tatbik ediyordu. *'Benim itirazıma karşı çıkan ilk sendin, neden beğenmiyorsun?'* dedi. Ben neferler için kabul etmiştim. Bunu esaslı öğrenen diğer tarzı da okuyabiliyordu. Fakat münevverler (aydnlar) için bu mufassal (ayrıntılı) harflere kim taraftar olurdu? Fakat, Enver Paşa'ya anlatamadım.
>
> Üç aylık faaliyetimin müthiş semeresini topladım. Muhtelif

sınıflara ufak bir tatbikatta benim küçük zabitlerim mükemmel rapor ve kroki gönderdiler.

...Hakikaten bu tatbikatta mektepli süvari zabitlerimizin krokileri pek fena idi. Mektepten dört beş sene evvel çıkanlar büsbütün unutmuşlar ve dereyi tepe gösteren, düşmanı krokide gösteremeyenler vardı. Bu hareket Manastır'da mühim bir faaliyet uyandırdı. Muhtelif sınıflar etrafıma sıkı toplanmışlardı. Efratla sıkı temas ve onlara, benim usulde okuyup yazma ve kroki öğretmeler başladı".[105]

Bugün kullandığımız Latin alfabesindeki *kelimelerin okunduğu gibi yazılmaları* kuralının ilk kullanımı, Enver'in 1914'te ortaya attığı *hurûf-ı munfasıla* denen alfabedeki imlâ kaideleridir.

*

Enver'in eğitim alanında yaptığı ve o zamana kadar örneği görülmemiş olan değişikliklerden biri de, şehzadelere mahsus bir okul açtırması idi.

Padişahların oğulları yahut oğullarının çocukları, yani hanedanın erkekleri günün birinde tahta geçme ihtimalleri bulunmasına rağmen asırlar boyunca mektebe gönderilmemiş ve konaklarında özel dersler almaları ile yetinilmişti.

Dolayısı ile günün şartlarından ve gelişmelerinden uzak, apayrı bir dünyada yaşıyorlardı ve dünya ile tanışmaları Enver Paşa sayesinde oldu: Küçük yaştaki şehzadelerin askerî eğitim görmelerine karar verildi, Ihlamur Kasrı'nı bu işe tahsis ederek *Şehzâdegân Mektebi* haline getirildi, 15 yaşın altındaki şehzadeler bu mektebe gitmeye mecbur edildiler; edebiyat, tarih, ulûm-ı diniyye, matematik ve geometrinin yanısıra askerî eğitim almaya mecbur tutuldular.

Enver, daha ileri yaştaki iki şehzadeyi, sonraki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk ve Sultan Abdülmecid'in torunu olan kayınbiraderi Şerafeddin Efendiler'i ise Viyana'ya tahsile gönderdi. Daha sonra Prusya terbiyesi almış sert birer subay olmaları için Almanya'ya, Potsdam'daki askerî akademiye nakletti ve bu iki şehzade için bir *eğitim yönetmeliği* de yayınladı.

Hanedanın şimdi hayatta bulunmayan mensupları, Enver Paşa'nın Ömer Faruk Efendi'nin tahsiline itina göstermesinin sebebinin, savaştan zaferle çıkılmasının ardından tahta kendisi gibi Alman askerî terbiyesini yakından bilen bu genç şehzadeyi geçirmek düşüncesi olduğunu söylerlerdi.

*

Dünya Harbi'nin ilk felâketi, Rus işgali altındaki Sarıkamış'ı geri alabilmek için 1914'ün Aralık'ı ile 1915 Ocak'ı arasında yapı-

lan ama savaş tarihimizin en hüzünlü mağlûbiyetlerinden biri ile neticelenen harekâttır ve Sarıkamış bozgununun iki önemli şahsiyeti vardır: Enver ve Hafız Hakkı Paşalar...

Hafız Hakkı'nın kaderi, daha ilk gençlik senelerinden itibaren zaten Enver ile yanyana yazılmış gibidir...

Askerî mektepte beraber okumuşlar, Harbokulu'nu beraber bitirmiş ve aynı bölgeye tayin edilmiş, birbirine yakın yerlerde eşkiya kovalamış, o senelerde gizlice faaliyet gösteren aynı teşkilâta katılmış yani İttihadçı olmuş, 31 Mart'ın bastırılmasında birlikte bulunmuş, biri Viyana'da diğeri Berlin'de aynı zamanlarda askerî ataşelik yapmış, hattâ medenî durumları bile birbirinin aynı olmuş ve saraya damad girmişlerdir. Enver Paşa Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile, Hafız Hakkı da bir başka şehzadenin, Selâhaddin Efendi'nin çocuğu ve Naciye Sultan'ın kuzeni Behiye Sultan ile evlenmiş ve iki genç subay kader arkadaşlığının yanısıra hısım da olmuşlardır.

Her ikisi de yazmaya meraklıdır. Enver Paşa bu merakı dolayısı ile hayatı boyunca raporlar ile örgüt ve parti programlarının haricinde resmî şahıslara, aile mensuplarına ve özellikle de hanımı Naciye Sultan'a tamamı binlerce sayfa tutan mektuplar gönderirken, Hafız Hakkı Paşa da Tanin ve Şûrâ-yı Ümmet gazeteleri için makaleler ile iki de kitap kaleme almıştır: Balkan Savaşı'nın ardından gazetelerde tefrika ettirdikten sonra kitap haline getirdiği *"Şanlı Asker Ali Çavuş"* ve *"Bozgun"*.

Sarıkamış Harekâtı'nda çok önemli rolü olan Hafız Hakkı Paşa'yı şimdi biraz daha yakından tanıyalım:

Süvari teğmeni Hacı Halil Efendi'nin oğlu ve tam ismi İsmail Hakkı olan Hafız Hakkı, 1879'da Manastır'da dünyaya geldi. Serez'de ve Köprü'de ilk tahsilini yaptığı sırada Kur'an'ı hıfzetti ve artık *"Hafız Hakkı* diye bilindi. Babasının hacda vefatından sonra annesi Habibe Hanım ile beraber Manasır'a gitti, orada askerî rüşdiye ile askerî idadiyi, 1902'de İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ni sınıf birincisi kurmay yüzbaşı olarak bitirdi ve önce Manastır'a, daha sonra da Selânik'e tayin edildi. Enver gibi Bulgar çeteleri ile mücadele edip çatışmalara girdi, 1904'te kolağası ve dört sene sonra da binbaşı oldu.

O senelerde Terakki ve İttihad Cemiyeti'ne katılan Hafız Hakkı, 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet'in ardından Genelkurmay'ın Dördüncü Şubesi'nde görev aldı, oradan Viyana Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayin edildi. Enver Bey de aynı günlerde Berlin Askerî Ataşeliği'ne gönderilmişti ve Hafız Hakkı ile beraber Alman askerî kültürü ile bu vazifeleri sırasında ünsiyet kesbedeceklerdi.

Hafız Hakkı Bey, 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının patlaması üzerine Viyana'dan Selânik'e geçti, Mahmud Şevket Paşa'nın kumanda ettiği Hareket Ordusu ile beraber İstanbul'a geldi ve Paşa'nın kurmay heyetinde yeraldı. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından kurulan askerî mahkemenin soruşturma heyetinde görev yaptı, sonra yeniden Viyana'ya döndü.

1910 Aralık'ına kadar Viyana'da bulunan Hafız Hakkı Bey, bir ara yeniden İstanbul'a geldi, 17 Şubat 1910'da Ortaköy Sarayı'nda Sultan Beşinci Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed Selâhadin Efendi'nin kızı Behiye Sultan (Çırağan Sarayı, 20 Eylül 1881-Kahire, 5 Mart 1948) ile evlendi ve Enver gibi hanedan damadı oldu. Viyana'dan dönüşünde önce Genelkurmay'ın 3. Şubesi'ne tayin edildi, 1911'de de 1. Kolordu'nun kurmay başkanlığı vekâletine getirildi.

Birinci Balkan Savaşı'ndaki Çatalca müdafaasındaki sol kanat muharebelerinde gösterdiği başarı üzerine rütbesi 1913 Ocak'ında yarbaylığa yükseltildi ve Enver'in orduyu gençleştirme operasyonunun ardından Genelkurmay İkinci Başkanı oldu. 7 Aralık 1914'te albaylığa getirildi, Mirliva Ziya Paşa'nın yerine Kafkas cephesindeki 3. Ordu'ya bağlı 10. Kolordu'nun kumandanı, Enver Paşa ile anlaşmazlığa düşen 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kumandanlıktan alınması üzerine de 10 Ocak 1915'te de bu ordunun kumandanı ve paşa oldu, rütbesi mirlivalığa yani tuğgeneralliğe yükseltildi. Sarıkamış bozgununun ardından yakalandığı tifüsten kurtulamayarak 15 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etti, naaşının İstanbul'a getirilmesine uğraşıldı ise de olmadı, Karskapısı'na defnedildi ve annesi Habibe Hanım'a hıdemât-ı vataniye tertibinden 4 bin kuruş maaş bağlandı.

Kars'taki 14. Mekanize Piyade Tugayı'nın karargâhı olan kışla bugün onun ismini taşımakta ve bölgede yapılan bazı askerî tatbikatlara onun adı verilmektedir.[106]

*

Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış'ta yapılacak bir harekâta önce karşı çıktı, sonra destek verdi, üstelik harekâtın sonuna doğru birliklere o kumanda etti.

Paşa'nın karar değişikliği bazı telgraflarında ve günlüklerinde açıkça görülüyor ama bozgunun ardından, başarısızlığın sorumlusu olarak Enver Paşa'yı gösteriyor.

Harekâttan önceki bazı raporlarında, meselâ 6 Eylül 1914'te *"İlkbahara kadar olan zamanı harpsiz geçirmeyi"* tavsiye eden Hafız Hakkı Paşa 29/30 Kasım'da da aynı görüşü ifade etmiş ama üç gün sonra fikrini değiştirmiş ve 3 Aralık 1914 tarihli raporunda bu

dela *"Kuslar'ın sağ yanına saldırmanın kabil olduğunu"* yazmıştı.

Paşa, günlüğünde meseleyi sadece Sarıkamış ile sınırlı tutmamakta; işi Batum'u Rus işgalinden kurtarmaya ve Kafkasya'ya girmeye kadar götürmektedir. Batum'a karşı bir harekâta ve askerin yürüyüşe geçirilmesine taraftar olmayan Bronsart Paşa'yı 16 Kasım 1914'te ikna ederek kendisi ile aynı görüşte bulunan Enver Paşa'nın da olurunu almış ve aynı gün Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya yeni muzafferiyetler konusunda bir telgraf göndermiştir.

Hasan İzzet Paşa, Enver'in askerî mektepten hocasıdır. Kış aylarında yapılacak olan böyle bir harekâta karşı çıkması üzerine Enver Paşa'nın *"Eğer hocam olmasa idiniz sizi idam ettirirdim"* dediği iddia edilir ve bu karşı çıkışı üzerine sağlık sebepleri gerekçesiyle görevinden alınıp Avusturya-Macaristan Ordusu nezdine Osmanlı Ordusu Askerî Murahhası tayin edilen kumandandır. Ama harekâttan önceki uyarılarına, meselâ 14 Kasım 1914'teki telgrafındaki *"...Bu mıntıkada iâşe ve cephanenin ikmali tasavvur olunamayacak kadar kesb-i müşkilât ediyor. Bilhassa bu iki mesele ve ordunun kısmen çıplak bulunması, bu kış mıntıkasında harekât-ı askeriyeye pek büyük tesir yapıyor"* şeklindeki hayatî uyarısına da kulak verilmeyecektir!

Hafız Hakkı Paşa günlüğünde sık sık *cür'et* ifadesini kullanmakta, cür'etkâr davranmak gerektiğini ve başarının yolunun cür'etten geçtiğini söylemektedir. Üstelik harekâtın sadece Sarıkamış ile sınırlı tutulmaması gerektiğini anlatıp Batum'dan, Kars-Ardahan hattından ve Kafkasya'dan da bahsederek Napolyon Bonapart'ın 1796'daki İtalya seferini hatırlatmakta, *"Napalyon'un aç ve çıplak askerlerine İtalya'yı gösterdiği gibi, biz de Kafkasya'ya girmeliyiz"* demekte ve harekâttan zafer yahut yenilgi ile çıkıldığı takdirde olacakları hayâl etmektedir:

> .. .Biz kazanırsak başımız dik olarak 30-40 sene sulh içinde göstereceğimiz faaliyet ile bütün Şark'ı sefaletten kurtaracağız. Biz batarsak yüz milyonlarca zeki, masum şarklılar, Türkler, İslâmlar uzun esaret ve sefalet devirleri geçirmeğe mahkûm olacaklardır. Allah âdildir, maksadımız pek büyüktür, azmimiz mezîddir (boldur), tedâbirimiz (tedbirlerimiz) mümkün olduğu derecede ...iyidir. Binaenaleyh muvaffakiyetimiz emindir" *(Günlüğüne 18 Aralık 1914'te yazdıklarından).*[107]

Hafız Hakkı Paşa'nın doğru çıkan tek hayâli, maalesef işte budur: Yenilgi ve yenilgiden sonra gelen uzun esaret ve sefalet günleri...

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya üzerinde artık tek bir ba-

Enver Paşa'dan Mahmud Kamil Paşa'ya (üstte) ve Mahmud Kamil Paşa'dan Enver Paşa'ya (altta).

ğımsız Müslüman memleket kalmayacak, tamamı ya işgale uğrayacak yahut Hristiyan dünyasının esareti veya himayesi altına gireceklerdir!

*

Hafız Hakkı Paşa'nın bozgundan sonraki ruh hâli, günlüğüne mükemmel şekilde aksetmiştir.

Ruhî bakımdan artık çökmüş gibidir. En ufak bir hataya bile tahammül gösterememekte, etrafını kasıp kavurmakta, asker kaçaklarının, üstelik hergün daha fazla kaçağın idamını emretmekte, subayları divan-ı harbe göndermekte, askeri öldüresiye dövmekte, birliklere dağıtılması gereken ekmeği satan askerin kafasını taşla ezip kasatura ile gözünü parçalamaktadır.

Ama, uğradığı mağlûbiyete rağmen hâlâ Şark Cephesi'ne asker sevkini, benzer bir harekât ile günün birinde Kafkasya'yı istilâyı hayal etmektedir; zira Kafkasya, onun gözünde kendi memleketinden, yani doğum yeri olan Balkanlar'dan bile daha önemlidir:

> "...Bu devlete Kafkasya, Rumeli'nden alınacak parçaya nisbeten yüz defa daha mühimdir. Devletin Kafkasya'yı ihmal ederek yine Rumeli'ye ehemmiyet verilmesi Kanuni devrinden beri başlayan felâketleri temadi (devam) ettirmek demektir. ...İlkbaharda taarruza geçmezsek, Ruslar kendilerini fâik (üstün) addedecek ve taarruza geçeceklerdir. Ruslar Osmanlı arazisini istilâ ettikleri vakit Ermeni ve Kürtler'i isyana teşvik edebilirler. Rus arazisine biz girecek olursak orada İslâm ahaliyi ayaklandırmaya muvaffak olabiliriz" *(Enver Paşa'ya Hasankale'den 22 Ocak 1915'te gönderdiği ve metnini günlüğüne de aldığı telgrafından)*.[108]

Enver'in de Sarıkamış bozgunundan bir sene sonra Hafız Hakkı Paşa'nın ardından Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na getirdiği Mahmud Kâmil Paşa'ya gönderdiği bir şifreden Şark Cephesi'nde birşeyler yapmaya karar verdiği ve yapmak istediği her ne ise, bunu 1916 ilkbaharında hayata geçirmeyi düşündüğü görülüyor.

28 Aralık 1915'te Erzurum'a, Mahmud Kâmil Paşa'ya gönderdiği şifrede *"İlkbahar teşebbüsünü son derece mahrem tutunuz. Bu husus-*

ta memurin-i mülkiyeye lüzumundan fazla malûmat verilmemesini rica ederim" diyor, Mahmud Kâmil Paşa da hemen o gün gönderdiği cevapta *"Ilkbahar hakkındaki iş'âr-ı sâmîlerinin mahremiyetine itina olunmuştur. Bu bâbdaki mütalâat ve maruzat-ı âcizânem karîben arzolunacaktır"* diye yazıyordu.[109]

Burada, Hafiz Hakkı Paşa'nın 3. Ordu Kumandanlığı'na tayininin ardında bir başka sebebin bulunduğu yolundaki bir iddiadan bahsetmem gerekiyor:

Iddia, son sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu, Sultan Vahideddin'in damadı ve profesyonel asker olan İsmail Hakkı Bey'e (1881-1977) aittir.

Sultan Vahideddin'in tahta geçmesinden önce büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenen İsmail Hakkı Bey, nikâhından kısa bir müddet sonra Enver Paşa'nın emri ile ve ateş hattında görevlendirilmek üzere Filistin Cephesi'ne tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Bey, seneler sonra yayınladığı hatıralarında her iki hanedan damadının da ateş hattına gönderilmesinin ardında cephede can vermeleri ve hanedan damatları arasında Enver Paşa'dan başka bir askerin kalmaması tasavvurunun bulunduğunu yazacaktır:

> "...Enver Paşa bu emriyle beni yoketmek istemişti. İstemişti ama ...yüce Tanrım bu sefer de beni korumakta devam edecek ve ben ölmeyecektim. Halbuki o, gençliğine doymadan Türkistan'ın ücra bir köşesinde, kuş uçmaz kervan göçmez bozkırında, bana lâyık gördüğü şehadet rütbesine kendisi ermiş oldu. Her şeye rağmen burada O'nun hâtırasını yine rahmetle anar ve kendisine Tanrı'dan mağfiret dilerim. Bugün düşünüyorum da, aklıma en uygun gelen cihet, Enver Paşa'nın damadlar arasında askerî bir şahsiyetin -tabii kendisi müstesna- yeralmaması düşüncesi olsa gerekti. Zira, Osmanlı Hanedanı'nın damadları arasında asker olarak benden ve kendisinden başka bir de Behiye Sultan'ın eşi Hafız İsmail Hakkı Paşa vardı. Enver Paşa bu zâtı da Erzurum Cephesi'ne göndermiş, zavallı Paşa orada lekeli hummadan şehid olmuştu. Anlaşılan arkada kalan beni de, Filistin Cephesi'nde ilk ateş hattına göndererek benim de şehidler kafilesine katılmaklığımı istemişti".[110]

*

Hafız Hakkı Paşa'ya göre Sarıkamış mağlûbiyetinin sorumlusu Enver Paşa'dır. Şehid sayısını günlüklerinin bir yerinde 30,[111] bir başka yerinde de 100 bin olarak vermekte ve bütün kabahati Enver'e yüklemektedir:

> "...Muhacirler mes'elesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. *"Keşke Rus elinde olup şehid olsa idik!"* diye bağıranlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da

bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin" *(Günlüğüne 16 Ocak 1915'te yazdıklarından. Sah: 95).*

1914'ün sonu ile 1915 ilkbaharı sadece Sarıkamış'ta yaşanan faciadan ibaret değildir. Aynı günlerde Mısır ve Irak cephelerinde de büyük hezimetler yaşanmış, Cemal Paşa'nın başlattığı Kanal Harekâtı ile Mısır'ın İngilizler'in elinden alınması hayâli onbinlerce Mehmetçik'in Sina çöllerinde canlarını vermesi ile neticelenmiş, Basra da elimizden gitmiş ve tek zafer, Çanakkale ile Kuttulâmare'de elde edilmiştir.

*

Sarıkamış'a harekâtın başlamasından önce giden Enver'in yolculuğu sırasında ve Sarıkamış'tan Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplar elimizdedir ve daha önce Arı İnan tarafından yayınlanmışlardır.[112]

Sarıkamış Muharebeleri başlamadan, çarpışmalar sırasında ve ardından yaşanan bozgun esnasında yazılmış olan bu mektuplar yine Enver'in Naciye Sultan'a hasret ifadeleri ile doludur. Hattâ, İstanbul'dan ayrılmasının üzerinden birkaç saat geçtikten sonra, Yavuz zırhlısı ile Trabzon'a gittiği sırada kamarasına çekilip Naciye'si için hasret satırları yazmaya başlamıştır:

"...Herkes yukarıda salonda oturuyor. Saat henüz dokuzbuçuk, ben Naciyeciğimle doya doya hasbıhal için kamarama çekildim.. Ah! Güzel melek evden nasıl çıktığını bilemiyorum. Selânıkta bekliyen pederim vesaire yaşlı gözlerimi görünce şaşırdılar. Ben güya seni teselli için ağlamayacaktım. Fakat heyhat, görüyorum ki ben cidden değişmişim. Sizden ayrılış ruhumun bedenimden ayrılmasından daha dehşetli oldu. Halbuki ben güya metin olacaktım. Güzelim, şimdi bile ne söylediğimi ne yazmadığını [yazdığımı] bilmiyorum. Yalnız her yerim, vücudumun her noktası sizi duyuyor, sizinle yaşıyor. Evet, Yavuz'a binip de artık ayrılık velev az bir zaman için olsa da kat'iyet kesbedince hemen şaşaladım. Kamarama girdim, çıktım, tekrar girdim. Nihayet, amiralin beklemesine bakmayarak bir köşeye yığılıp kaldım. Ah! Ne fena hâl. Artık kendime hâkim değilim. Aradan bilmem ne kadar geçmişti, gemi hareket etmiş, beni de yemeğe çağırıyorlardı, çıktım, sofraya oturdum artık bir makina gibi sadece hissiz hareket ediyordum. Arasıra söylenen sözleri anlamaya çalışıyor, fakat dalgın gözlerime fikrim de uygun olduğundan anlamaz oluyordum. Ah! Naciyeciğim, o hıçkırıklarını hâlâ işitiyorum. O yanaklarını ıslatarak dökülen gözyaşlarını hâlâ dudaklarım içiyor. Niçin seni ağlattım, neden hep yanında kalmadım, neden ağlıyordun, ağlıyordum? Ne olur, ben diğerleri gibi dizinizin dibinden ayrılma-

saydım. Ah! Güzelim hep talihsizliğim seni de böyle teessür içinde inletiyor. Fakat kendimi teselliye başladım. Artık görüşmemiz için geçecek zamanlardan üç saati geçirebildiğime seviniyorum. Çünkü böyle görüşme âni üç saat yaklaştı. Ah! Güzel Naciyeciğim, ruhum, efendiciğim, sizi şimdi kim teselli ediyor? Sizin yanınızda hiç olmazsa bir iki kız var, ya bendeniz? Yapayalnız sadece hayaliniz bana yakın olan fakat sizi uzak tutan hayalinizle karşı karşıya bulunuyorum. Hoş, bundan da memnunum. Beni böyle sizinle yalnız bırakmalarını istediğim için ki, böyle bir köşeye çekildim. ...[Gemi] zifiri karanlıkta koca bir kara gölge gibi Boğaz'ın içinde döne döne dışarıya çıkıyor. Ben ise karanlıkları yaran nazarımla yatak odamızı, sizi arıyor, görmeye çalışıyorum. ...Güzelim bak, dün gece bu vakit ki, niyâzım ne kadar musîb (isabetli) imiş. Biliyorum, bu mektubumu ancak birkaç gün sonra gönderebileceğim. Fakat zararı yok. Ben yazıyorum, belki okur beni duyarsınız. Belki de gözyaşlarınız kuruduğu zaman beni hatırlarsınız. Şimdilik güzel gözlerinizden, yanaklarınızdan öper, seni bağrıma basarım, güzelim" *(6 Aralık 1914'te yazdığı mektuptan).*

Sonraki günlerdeki mektuplarında askerî konulardan ve harekâttan bahsettiği satırları da vardır ama bu mektuplarda da yine hasret mevcuttur:

"Gece bir türlü gözüme uyku girmedi. Sabaha karşı dalmışım; fakat dalmamla gözümün açılması bir oldu. Ruyamda sizi kollarını bana doğru uzatmış çağırır bir halde gördüm, yine gözlerim doldu, dumanlandı, fakat ağlamıyordum. Yalnız hıçkırıklar boğazıma diziliyor, bana adeta nefes aldırmıyordu. Oh yarabbi! Acaba ihsan ettiğin saadetin ecri olarak mı böyle sıkıyorsun? Fakat olsun, cicimi beni çağırır gördüm ya! O yeter. Bununla bin sene ağlasam yine Allah'ın lûtfunu ödeyemem. ...Naciyeciğim, artık bu hâl ile akşamı nasıl edeceğimi düşün. Haritayı önüme aldım, odamda biraz bakmaya başladım. Fakat gözüm bakıyor, fakat anlamıyordum. Hep müfekkirem sizde. Ya hele bu sırada zihnime gelen şeyler? Onları sormayınız. Hem gözyaşlarını düşündükçe bu düşüncelerime kızıyordum. ...Bugünkü mektubumu da güzel vücudunun her tarafını öperek, öperek bitiriyorum. Umarım ki siz de şimdi bunları hissediyorsunuz rûhum" *(7 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...Ah! Naciye. O yazıları evde iken okuyup anlayamadığıma şaşmıştım. Şimdi yanımda ol da gör. Âh! İçimi derin derin çekerek hıçkırıklarla ağladığımı görünce belki halime acırsın. İşte şimdi gündüz, hava güneşli, pek iyi. Zırhlının yanlarında bir çok yunus balıkları mübalağasız adam boyu denizden havaya atlaya atlaya beraber geliyorlar. Acaba onlar[da] da böyle düşünce var

mı? Belki de pek bahtiyardırlar. ...İşte bu sırada kalbimden neler geçtiğini söylesem, zaaf-ı kalbime hükmedersin. Gözüm önünde güzel gözlerini üzerime dikmiş, mahzûnâne neler olduğunu sorar bir halde görüyorum. Oh Naciye! Ben çok zayıf olmuşum, eğer böyle mütemadiyyen ağladığımı görecek olsalar kimbilir bana ne diyeceklerdir. Ne olur, her yer sakin olaydı da, ben de ayağının ucunda sadık bir köpek gibi ayrılmayaydım. Artık yazıma devam edemeyeceğim. Yan damarlarım şişiyor, beynimi sıkıyorlar sanıyorum. Bugünlük güzel dudaklarından öperim güzelim" *(8 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...İşte bir hafta oluyor ki, senden ayrı yaşıyorum. Fakat bu yaşayış ruhsuz bir vücudun dünya yüzünde kalması gibidir. Bütün düşünce[m] size mâtuf. Zihnim daima acaba ne yapıyorsun, nasılsınız ilh. gibi bin türlü suallerle dolu. Ah! Naciye, sensiz yaşayabilmenin cidden imkân haricinde olduğunu bütün mevcudiyetimle duyuyorum. Ya siz ruhum ne duyuyorsunuz? Bu sabah saat yedide ordu karargâhına hareket ettim. Erzurum'dan otomobil ile dört saat uzak, hava soğukça, bu sıra bir çok kafileler gidip geliyor. Ah! Güzelim. Ne olur otomobilde yanınızda bulunup güzel nazarlarınız altında belinize sarılmış, dünyayı unutmuş bulunsam. ...Resminiz karşımda. Yaşadığımız güzel anları hatırlayarak daha doğrusu yenileyerek koltukta oturuyorum. Ah! Yârabbim, ayrılık görüştükten sonra ne acı imiş. Naciyeciğim, güzelim, cicim yalıya gidiyor, orada bendenizi hatırlıyor musunuz? Hem de istirham ederim, bendenize mektup yazınız. Hatta telgrafla da rica ettim. Sıhhat haberinizi de istirham eder, hem de birşey soracağım, bebeğimiz var mı? Hani o yaramaz bu kadar bekletti. ...Elmasım, cicim, müsaadenle güzel yanaklarından, dudaklarından, her yanından öpüp kucaklayayım da uzakta daima sizi düşünen bir vücut bulunduğunu daha yakından hissediniz Naciyeciğim" *(13 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

...Ne olur, dizinizin dibinde yine böyle toprak bir odada bulunsaydım ne bahtiyar olurdum. Belki hoşunuza gider, oturduğumuz evi tarif edeyim: Kapıdan girilince sağda bir ahır, ileride mutfak vazifesini de gören büyük bir meydan. Bunun kapısından girilince karşıya gelen tarafta bir ufak kapıdan girilen bizim yatak, çalışma, herşey odamız. Evin üstü dümdüz bir arşın toprak örtülü, odada pencere nâmına şöyle yanda bir karış en ve boyunda bir pencere. Yer toprak, âdetâ in gibi bir yer. İşte, ordu kumandanının yeri. Fakat dediğim gibi, Naciyeciğim yanımda olsa burası benim için en büyük kâşanelere değişilmez[di]. Niçin böyle sizi müteessir edecek tarzda yazıyorum? Müsaade et de her tarafını emip öpeyim de, Enver'ini ömrünce unutma" *(14 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...Ruhum, bu gece de resmine secde ettikten sonra ağladım,

Allahımdan bize fevz u nusrat vermesini temenni ettim. Sen de dua et olmaz mı meleğim? Her halde duanız ind-i bârîde makbule geçer. O güzel saf ruhunun teveccüh edeceği her maksat husul bulur. Güzel gözlerinizi öper, sizi bütün ruhumun iştiyâkiyle kalbime basarım güzelim" *(16 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Enver, bir başka mektubunda bozgunla bitecek harekâtın hemen öncesinde Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile Köprüköy'deki tartışmasından da bahseder ve kış mevsiminde böyle bir harekât yapılmasına karşı çıkan Paşa'yı kumandanlıktan aldığını anlatır:

"...Bak, ben yakında avdeti umarken şimdi zuhur eden bir hâl beni daha bir müddetçik buraya bağladı. Üçüncü ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa orduyu bundan böyle idare için kendisinde cesaret göremediğini söylüyor. Akşamki telgrafından bunu anlayınca bugün hemen buraya karargâha geldim. Hepsini itiraf etti. Bunun üzerine kendisini derhal tekaüd etmek lâzımdı. Fakat vazgeçtim. Şimdilik İstanbul'a göndermekle iktifa ettim. Fakat herhalde tekaüd olacak. Bakınız, hep umduğum adamlar böyle çıkıyor. Ne yapalım, yeni iş yeni adam istiyor. Zararı yok. Şimdilik üçüncü orduyu ben idare edeceğim. Bu devr-i hareket bitince birini tayîn edeceğim. Tasavvurumda kimin olduğunu bilirsiniz, Artık ne yapayım, siz de razı olursunuz değil mi? Bakalım bu muharebede görür, o vakit daha iyi karar veririm.

...Ah! Naciye'm, Allah kısmet eder şu Moskofları bir ezersem o vakit cicimi açık alınla kucaklarım, inşaallah da böyle olur. Korkmasam, acaba annem ne diyor diye sorsam, fakat yine darılırsınız diye korkuyorum. Güzelim Naciyeciğim müsaade et de vücudunun her güzel yerini koklayıp, öpeyim. Sizi kollarım arasında bîhuş edeyim" *(19 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Mektupta geçen *"Allah kısmet eder şu Moskofları bir ezersem o vakit cicimi açık alınla kucaklarım, inşaallah da böyle olur"* temennisi artık Enver'in ilk arzusu ve bazı zamanlarda da tek hayâli olacak; muharebelerinin ve mücadelelerinin tek maksadını zafer ama Naciye'nin yanına o zaferin tâcı ile gitme hayâli teşkil edecek, Orta Asya'da ardarda mağlûbiyetlere uğradığı en sıkıntılı anlarında bile *Naciye'nin yanına muzaffer bir kumandan olarak dönme* hayâlini taşıyacaktır.

Bir diğer mektubunda da aynı hayal vardır ve bu hayal artık mektuplarının değişmez şablonlarından biri hâlini alacaktır:

"...Allah büyüktür, inşaallah bütün Moskoflar'dan intikamımızı aldığımızı gösterecektir. Bu akşam yine sarayı aratıyorum. Bulur da doğruca sıhhat haberinizi alırsam biraz müteselli olacağım. Naciye ne yapıyorsun? Ah! Ne olur kuvve-i kudsiyem olsa

da sizi görebilsem. Şimdi saat altıbuçuk. Yatak odamızda şöylece sedire uzanmış, yine güzel prensesi okuyorsunuz değil mi? İşte onu da bıraktınız. Canınız sıkılıyor. Piyanoya oturdunuz, rapsodi veya Polnische Wirtschaft çalıyorsunuz, derken yemek hazırlandığını Ruşendil haber veriyor. Salona inmiyeceğinizi söylüyor, yemeğinizi getirtiyorsunuz, ufak bir iştihasızlığınız var, başınız ağrıyor, derken telefon çalıyor. ...Sizi davet ediyor, *"Güzel ahenk var; çalgı var"* diyor. Siz de azıcık meyleder gibi oluyorsunuz, derken gözünüz önüne geliyorum, istirhâmkârane hayalim bakıyor. Bunun üzeri[ne] de *"Rahatsızım, affedersiniz"* diyerek, sarf-ı nazar ediyorsunuz. Şöyle yatağa uzanıyor, bîçâre Enver'inizi düşünüyorsunuz. Asabınız geriliyor, vücudunuzun her cüz'ü bendenizi istiyor, derken hayalim ile uyuyakalmış oluyorsunuz. Ruşendil'in hafif korkak sadâsı sizi uyandırıyor. Şöylece biraz lokmadan sonra yatıyorsunuz. Artık hep beraberiz değil mi güzelim?" *(20 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Bozgunun artık kesin gibi olduğu anda, Hadik köyünden yazıp İstanbul'a ulaştırılması için süvari ile Erzurum'a gönderdiği mektubunda da Naciye'nin sesini işitememenin üzüntüsünden bahsetmektedir:

"...Bu sabah erkenden hareket başladı. Bazı kıtaat düşman siperlerini istilâ etti. Fakat umumî harekâtın neticesi belli değil. Bakalım, Cenâb-ı Hakk ne gösterecek. Bu akşam hâlâ muharebe devam ediyor. Neticeyi görmek kabil olmadığından tarassut yerini bırakıp köye geldim ve size bu kâğıdı yazıyorum. Âh! Ruhum telgraf hattı buraya kadar olacak fakat bu akşam onu bekleyemiyerek hemen yazıp süvari ile Erzurum'a göndereceğim. Herhalde Kâzım Bey vasıtasıyla haber almışsanız da, yine size ben de doğruca hemen yazacağım. Ah! Güzelim ne olur hiç olmazsa telefonla konuşmak mümkün olsaydı. O güzel sesinizi işiterek bahtiyar olurdum. Maamâfih ne ise Cenâb-ı Hakk'a hamdolsun. Daha yaşamak kısmet imiş. Bari bu suretle bir gün gelip de sizi görmek sarıp öpmek kabiliyetimi muhafaza ediyorum. Âh! Kimbilir, Sarıkamış önünde yazdığım kâğıdı alırsanız, doğrusu pek müteessir olacaksınız" *(6 Ocak 1914 tarihli mektubundan).*

Bozgunun ardından kumandayı Hafız Hakkı Paşa'ya devredip İstanbul'a dönmek üzere Sarıkamış'tan ayrılarak gittiği Erzurum'da da Naciye'yi ve Naciye'nin hamile olup olmadığını düşünmektedir:

"...Biraz dinlendim, derken hatırıma siz sultanımdan doğruca malûmat almak geldi. Hani telefonla keşki konuşabilsek diyordum. Derhal telgraf memuruna sarayı bulmasını söyledim, buldu. Şimdi titriyerek, heyecanla âdetâ sesinizi, o güzel âhengdâr sesinizi işitecekmiş gibi titriyorum. Titrek sesle memura söyle-

dım, çevirdi. Artık sizinle görüşebiliyordum. Âh! Bunu evvelce düşünemediğime ne kadar eseflendim. En nihayet sizin de memnun olacağınızı bildiğimden *"Bebekten haber var mı?"* diye sordum, fakat yokmuş. İnşaallah muvaffakiyetle avdet ederim de, o vakit bir tane husûl bulur. Yoksa güzelim bana hakikati söylemedi de avdetimde birdenbire şaşırtacak mı? Ne olur ise olsun, Cenâb-ı Hakk'tan güzel Naciyem'in arzusunun husûl bulmasını dilerim. Of! Bilseniz ne kadar göreceğim geldi. Yârabbi, bu harp ne kadar sürecek? Fakat ne olur ise olsun, çok durmam gelirim. ...Müsaade buyur da bütün heyecân-ı kalbimle, iştiyakla güzel yanaklarından, dudaklarından öpeyim de teskîn-i iştiyâka kavuşayım" *(18 Ocak 1915 tarihli mektubundan).*[113]

Enver'in bütün bu ifadelerinin ve özellikle de bozgun sırasında yazdıklarının sadece umursamazlık olarak değil; yaşadığı büyük şaşkınlığın, hattâ şokun gözönüne alınarak yorumlanması gerekir.

*

6 Ocak 1915 tarihli mektupta *"Âh! Kimbilir, Sarıkamış önünde yazdığım kağıdı alırsanız, doğrusu pek müteessir olacaksınız"* sözleri ile kastedilen *kâğıt,* Enver'in Sarıkamış'ta yazdığı *"vasiyeti"*dir.

Enver, yıpranmış üç sayfa kareli kâğıda kurşun kalemle yazdığı *"vasiyet"*inde muharebe hakkında malûmat verdikten sonra yine Naciye'sinden bahsetmekte, cephede ölmesi hâlinde Naciye'nin maddî sıkıntı çekmemesi için tedbir alınmasını ve kendi annesi ile babasının refahlarının teminini istemektedir.

"Hükûmete" başlıklı *vasiyet,* Enver'in bugün Türk Tarih Kurumu'nda muhafaza edilen evrakı arasındadır ve tam metni şöyledir:

"Plânım, Ruslar'a hemen iki misli fâik (üstün) iki kolordu ile arkalarına düşerek ric'ata mecbur etmek ve bu suretle Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası ile takip olunan düşmanı karşılayıp tamamiyle mahvetmekti. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat mağlûp edilemedi. Şimdi, Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası'nı bekliyorum. Gelir de yetişirse, düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflamış kıtaâtımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa, o vakit ordu mahvolmuş demektir.

Şimdiye kadar asker ve zabitler hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse muvaffakiyet kat'îdir. Eğer muvaffak olamazsam son neferimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Herhalde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketime nedâmet etmeden kalben müsterîh olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, padişahım.

Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, refikam Sul-

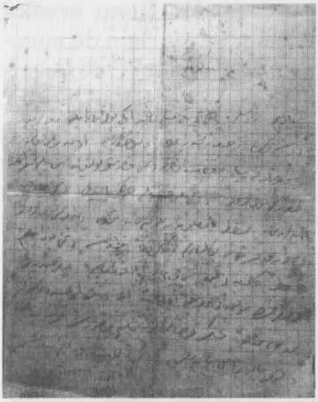

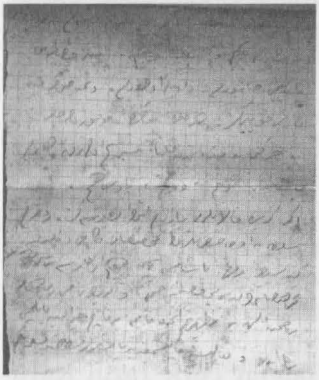

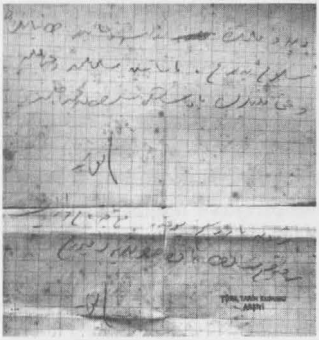

Enver Paşa'nın
Sarıkamış vasiyeti.

tan Efendi Hazretleri'nin muhassasâtı (ödeneği) kâfi değildir. Kendisinin müreffehen yaşaması için hiç olmazsa başkumandanlık muhassasâtımın kendi muhassasâtına zammı ve ebeveynimin temin-i refahı ile rahmet-i ilâhiyyeye mazhariyetim için birkaç hayır yapılmasını rica eder ve teâlîsine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim din ve milletimin teâlîsine dua eder, tanıyanlara selâm ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlılar'ın Padişahı Sultan Mehmed Han.

Enver

Servet nâmına birşeyim yoktur. Maamafih ne varsa refikam Sultan Efendi Hazretleri'ne bırakıyorum.

Enver"[114]

Enver bu metni karamsarlık değil, zafer beklentisi içerisinde ve Ruslar'a karşı galibiyet kazandıktan sonra gazetelerde yayınlanması için önceden hazırlamış olmalıdır.

Paşa'nın Tarih Kurumu'ndaki evrakı kızkardeşi Hasene Hanım'ın oğlu ve Türk Sineması'nın çok önemli yönetmenlerinden olan Faruk Kenç'ten (1910-2000) intikal etmiştir, yani ailede bulunan belgelerin bir kısmıdır. Evrakın içerisinde Enver'in Naciye Sultan'a Balkan ve Dünya Savaşı günlerinde yazdığı mektuplar ve İttihad ve Terakki mensuplarının yazışmaları ile çok sayıda askerî belge vardır ve Enver ile Naciye Sultan'ın Almanya'da bulundukları sırada yanlarında olan evrak ailenin Enver'in ölümünden sonra taşınmaları ve yer değiştirmeleri sırasında Hasene Hanım'da kalmış, seneler sonra da onun oğlu Faruk Kenç tarafından Kurum'a verilmiştir.

Vasiyet, dolayısı ile Enver'in bir başka maksatla, meselâ Sarıkamış'ı Ruslar'dan alabildiği takdirde reklâm vasıtası olarak gazetelerde yayınlanması için kaleme alıp İstanbul'a gönderdiği metin olmalıdır. Metnin bir kopyasını Naciye Sultan'a da yollamıştır ve

Kurum'da bulunan üç sahifelik metin, Naciye Sultan'daki nüshadır. Enver'in 6 Ocak 1915 tarihli mektubunda bu metinden bahsederken kullandığı *"...yazdığım kâğıdı alırsanız doğrusu pek müteessir olacaksınız"* ifadesi de bunu göstermektedir.

Artık gayet iyi bilinen Sarıkamış faciasının ve dünya harbindeki büyük hezimetimizin ayrıntılarını bir tarafa bırakıyorum...

*

Enver, savaş senelerinde askerî konularla alâkadar olmasının yanısıra yeni bir yazı yahut imlâ sistemini yerleştirmeye yahut hayallerini hakikat haline getirmeye çalışırken bir ara Mason localarını kapattı, İstanbul'un ahlâkı ve namusu ile de meşgul oldu, meselâ kadınların sokakta giydikleri elbisleri kontrol altına aldı!

Mason localarının İttihad ve Terakki ile, özellikle de İttihadçı hareketin kuruluş yıllarındaki yakın bağlantısı her zaman tartışma ve merak konusu oldu, önde gelen İttihadçılar'ın aynı zamanda mason olmaları hâlâ devam eden bir hayli spekülâsyona sebebiyet verdi.

Meselâ, partinin sivil kanadının lideri olan Talât Paşa aynı zamanda masonların büyük üstadı idi, Merkez-i Umumî üyelerinin arasında da çok sayıda mason vardı ve özellikle Selânik ile Balkanlar'daki localar arasında çekişmeler de yaşanıyordu.[115]

Hem ilk dönem İttihadçılar'ın aileleri, hem de 1970'li senelerin sonunda hayatta olan ve bizzat tanıdığım İttihad ve Terakki mensupları masonluğu bir inanç sistemi değil, güvenlik vasıtası olarak gördüklerini söyler, *"Abdülhamid'in jurnalcilerinin sızmayı başaramadıkları tek yer, mason locaları idi. Localar vasıtası ile rahatça biraraya gelebilmek için mason olduk ve mason umdelerini çok sonradan öğrendik"* derlerdi.

İttihad ve Terakki'nin önde gelen iki ismi, Enver ve Cemal Paşalar mason değildiler ve Enver bir ara locaların faaliyetini bile yasak etti:

> "...Savaş yıllarında masonluğun yayılmasını engelleyen bir öge de, Enver Paşa'nın bu kurum karşısındaki tutumu olmuştur. İttihat ve Terakki'ye hâkim olan askeri kanat, emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa ile her türlü gizli toplantıyı izletiyordu. Fuad Süreyya Paşa'nın Şifa Hastanesi'nde tavan arasında Ziya-yı Şark mahfilinin çalışmalarına devam ettiği öğrenilince Enver Paşa hastaneyi gözaltına aldırarak gelen masonların listesini yaptırıyor. Bu liste, ikisi de mason olan Dahiliye Nâzırı Talât ve Polis Müdürü Bedri'nin eline geçince iş kapatılıyor.
>
> Dönemin bir başka tanığı ...da şu bilgileri veriyor:
>
> Savaş sırasında, resmi makamlar İngiliz locasını da ka-

pattılar. Hattâ, Türk locasının çalışmaları bile bir süre askıya alındı. Buna, içinde bir sürü mason da bulunan İttihadçı hükümet karar verdi. Harbiye Nâzırı Enver'in baskısına boyun eğdiler, ancak bir yıl sonra Talât Paşa ve Midhat Şükrü, Türk localarının açılmasını sağladılar"[116]

*

Türkiye, dünya harbine girmesinden hemen sonra cihad-ı mukaddes ilân etmişti ve Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi'nin imzası ile neşredilen cihad fetvası bütün imparatorluğun sınırları içerisindeki yahut dünyanın farklı yerlerindeki bütün Müslümanlar'ı düşmanla savaşmaya çağırıyordu.

Ama fetva bir işe yaramadı; Almanya'nın özellikle de Kayzer Wilhelm'in savaştan çok önce hayalini kurduğu *cihad ilânı ile İslâm dünyasını İngiltere'ye karşı kıyâm ettirme* projesi yine hayal olmaktan ibaret kaldı, üstelik Mekke Şerîfi Hüseyin bin Ali, kısa bir müddet öncesine kadar Halife olarak tanıdığı hükümdarına ve devletine mukabil cihad ilânı ile karşılık verdi!

Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin cihad fetvası.

Daha sonra da göreceğiz: Enver dindardı, her zaman itikadının gereklerini yerine getirmeye çalışmakta ve İttihadçılar arasında dinî rabıtanın kuvvetli olmasına dikkat etmekte idi. Ama, *Arabistanlı Lawrence* diye bilinen Thomas Edward Lawrence'ın, İngilizler'in Kahire ofislerindeki görevlilerin ve diğer İngilizler'in faaliyetleri ile Mekke'de 1916'da isyan eden Şerif Hüseyin'in gözünde İttihad ve Terakki dinden çıkmıştı!

Bu iddia, Şerif'in 27 Haziran 1916'daki ilk isyan bildirisinde ve ona bağlı ulemanın da 1917 Mart'ında yayınladıkları bildiride Kıt'a Arabistan'ından başlayıp Irak'a ve Suriye'ye yayılan isyanın bahanesi olarak kullanılıyordu. 27 Haziran'daki bildiride İttihad ve Terakki'nin birçok uygulamalarından şikâyet edildikten sonra Suriye ile Filistin'de Dördüncü Ordu Kumandanı olarak mutlak bir hükümdar gibi davranan ve Âliye Divân-ı

Harbi'nin kararı ile Arap entelejansiyasının önde gelenlerinden on birini 1915'te, yirmi birini de 1916'da idam ettiren Cemal Paşa suçlanmakta, Türkler'in Kâbe'ye saldırıp örtüsünü yaktıkları bile iddia edilmekte ve *Allah'a itaat etmeyenlere itaat edilmez* hadisine dayanılarak bağımsızlık için harekete geçmeye karar verildiği söyleniyordu.

Enver, Arap Yarımadası'nın elimizden çıkması ile neticelenen Arap İsyanı'nın başlamasından beş sene sonra kaleme aldığı bir makalesinde Şerif Hüseyin ile oğullarının İslâm'a ihanet edip İngilizler'e âlet olduklarını söyleyecek ama bu ihanetten bütün Arap dünyasının mes'ul tutulmaması gerektiğini yazacaktı:

> "...Ey Müslüman Milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenalığına inandırmaya çalıştığı Müslümanlığınızdan korkmayınız ve İslâm ailesi içinde her millet, kendisini münferiden ilim ve silâhla teçhiz ederek kurtarmaya çalışırken, diğer milletlerle birlikte kardeş gibi tevhid-i mesâi (işbirliği) ederek İslâm binasını çürütmeye çalışan emperyalistlere karşı durunuz. Düşmanların araya sokmak istedikleri nifaktan ve böylece düşmanlarımız hesabına birbirinize karşı adavet (düşmanlık) ve kan dökmekten sakınınız. Şahsiyetlerin fenalıklarını milletlere atfetmeyiniz.
>
> Meselâ, Şerif Hüseyin ve oğullarının Harb-i Umumî'de İngilizler ve müttefikleriyle birlik olarak İslâm'a ettikleri ihanetten, bugün Arap milletini parçalamakta İngilizler'e âlet olarak çalışmakta devam etmelerinden hiçbir vakit Arap milleti mes'ul olamaz. Herhalde, Suriye'yi Fransız istilasına bilâmüdafaa (savunmasız) teslim ediverdikten sonra şimdi de İngiliz himayesinde Irak'ı İngiliz hesabına teskîn ile (sakinleştirerek) İngiltere emperyalizmine râmetmeye (bağlamaya) çalışan Faysal'ın günahları şahsına münhasırdır ve elbette bu suretle dünyaya yaptığı ihanetin cezasını herhalde şahsı çekecektir. İnşaallah İslâm'ın muazzam erkânından birini teşkil eden Arap milleti bu yüzden zarara uğramaz. İşte, elbirliğiyle böyle hakikati görerek çalışırsak hürriyet ve saadete nâil oluruz. Aksi halde boynumuza geçmiş bulunan esaret boyunduruğu altında daha birçok nesillerimiz mahvolur. Biz de ecdad ve efradımıza karşı vazifemizi yapamadığımızdan dolayı ilelebet lânetlere lâyık kalırız".[117]

*

Sultan Abdülhamid'in 1909'da 31 Mart ayaklanmasının ardından hal edilmesi üzerine tahta geçen ve dokuz sene iki ay altı gün padişahlık yapan Sultan Reşad 3 Temmuz 1918'de vefat etti, yerini veliahdı ve kendisinden 17 yaş küçük kardeşi Vahideddin Efendi aldı.

Vahideddin'in en bilinen tarafı İttihad ve Terakki'den nefreti idi!

İtttihad ve Terakki erkânından üç kişi, Sadrazam Talât Paşa, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile Şeyhülis-

lâm Hayri Efendi, Sultan Reşad'ın son nefesini vermesinden hemen sonra Vahideddin Efendi'yi tahta davet için veliahdın Çengelköy'deki köşküne gittiler. Vahideddin tahtı hemen kabul etmedi, o gece düşüneceğini, şartları gözden geçirip cevabını ertesi gün vereceğini söyledi.

Vahideddin için o günlerin şartlarında tahta oturmak sadece bir fedâkârlık, kabul etmemek ise vazifeden kaçmaktı. Bir başka endişesi de tahtı kabul etmediği takdirde verasette kendisinden sonra gelenin, yani artık hiç hoşlanmadığı amcazadesi Abdülmecid Efendi'nin hükümdar olması idi.

Gece geç vakitlere kadar düşündü, sabaha doğru abdest aldı, namaz kılıp istihareye yattı, ağabeyi Sultan Reşad'ın ertesi gün Eyüpsultan'a merasimle defnedilmesinden sonra İttihad ve Terakki erkânını yanına çağırıp tahtı kabul ettiğini söyledi.

Cülûs, yani tahta geçme merasimi ertesi gün Topkapı Sarayı'nda yapıldı ve Şehzade Vahideddin Efendi, *Altıncı Sultan Mehmed Vahideddin* olarak Osmanlı tahtına oturdu.

Talât Paşa, gelenekler uyarınca yeni hükümetin istifasını sundu ama İttihadçılar'dan nefret etmesine rağmen elinde yapacak başka bir güç ve imkân bulunmayan Vahideddin istifayı istemeye istemeye reddetti, hükümetin vazifesine devam etmesini istedi ama başka bir değişikliğe gitti: Tahta geçmesinden bir ay sonra, 10 Ağustos 1918'de Enver Paşa'nın dört senedir kullandığı *Başkumandan Vekâleti* unvânını lâğvedip *Başkumandanlık Erkânı Harbiye Riyaseti*'ne çevirdi, o zamana kadar Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa da o günden itibaren *Harbiye Nâzırı ve Başkumandanlık Erkânı Harbiye Reisi* unvânını kullanmaya mecbur kaldı.

Ama, bu unvanı sadece iki ay kullanabildi; mağlûbiyetin gelmesi üzerine Talât Paşa hükümeti 8 Ekim'de istifasını verdi ve Enver artık makamı bulunmayan bir general oldu!

*

Rusya'da Çar İkinci Nikola'yı deviren Bolşevik ihtilâlinin ardından ordu savaşmayı bırakmış, yüzbinlerce asker silâhlarını atarak memleketlerine dönmüştü. İhtilâle karşı başlayan iç isyanları bastırmakla meşgul olan Bolşevikler savaştan çekilmek ve barış yapmak istediler.

Uzun ve yorucu bir görüşme maratonunun ardından 3 Mart 1918'de Almanya ile müttefikleri olan Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında şimdi Belarus'a ait olan Brest şehrinde yapılan ve *Brest-Litovsk* olarak bilinen anlaşmanın imzalanması ile Rusya savaştan çekildi. Moskova barış için toprak

vermek zorunda kaldı, anlaşmadan müttefikleri ile beraber Türkiye de kazançlı çıktı ve 93 Harbi'nde, yani 1877-78 Rus Savaşı'nda Ruslar'a terketmek zorunda kaldığı *Elviye-i Selâse*'yi, yani Kars, Ardahan ve Batum'u geri aldı.

Ama diğer cephelerden ardarda bozgun haberleri geliyordu ve Enver o sırada bir başka harekâta girişti: Kafkasya'yı işgale başladı!

Brest-Litovsk Anlaşması'nın imzalanmasından önce Kafkasya ile Azerbaycan'ın bir bölümüne hâkim olmayı hayâl eden İttihadçılar ve Enver, hayalleri hakikat olamayınca askerî çözümden istifade etme yolunu seçtiler ve bu teşebbüs Türkiye ile müttefiki Almanya arasında yer yer silâhlı çatışmalara kadar gidecek büyük bir anlaşmazlığa sebep oldu!

Zira, Alman ordusunun petrol ihtiyacını karşılayan Romanya'daki rafinerilerden artık hayır yoktu, çoğu tahrip edilmişti; Irak tarafları ve Musul artık İngilizler'in elinde idi ve Almanya'nın hem ordusunu, hem de sanayiini ayakta tutabilmesi için bir başka bölgedeki petrole ihtiyacı vardı: Bakü petrollerine...[118]

Aynı ihtiyacın Enver de farkında idi; Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasının ardından Kafkasya'ya ve daha da önemlisi Hazar petrollerine giden yol açılmış sayılırdı.

Enver'in emri ile taarruza geçen Üçüncü Ordu 1918 Şubat'ı ile Nisan'ı arasında Erzincan'ı, Trabzon'u, Erzurum'u ve üç sene önce çok büyük faciaların yaşandığı Sarıkamış'ı geri aldı ve Türkiye, Birinci Dünya Harbi'nden önceki sınırlarının daha ilerisine geçmiş oldu. Enver, aynı günlerde askerî yapılanmanın dışında yeni birlikler teşkil etti, o sırada Kuzey Afrika'da bulunan kardeşi Nuri Paşa'yı çağırarak bu yeni ordunun başına geçirdi, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilân etmesi üzerine Nuri Paşa önce Gence'ye girdi, 14 Eylül'de Bakü'yü, daha da ilerleyip Derbend'i aldı ve Şimalî Kafkasya Hükümeti'nin kurulduğu ilân edildi.

Ama, Türk birliklerinin ilerlemesi, müttefikimiz Almanya'da telâşa sebep oldu, zira Hazar petrolleri elden gitmek üzere idi! Almanya, bütün bu gelişmeler üzerine Kafkasya konusunda Türkiye yerine Sovyetler ile yakınlaştı, Berlin ile İstanbul arasında tartışmalar, protestolar, Alman Genelkurmayı'nın baskıları ve bunlara karşılık Enver'in istifa tehditleri birbirini takip etti.[119] Anlaşmazlık, Osmanlı 9. Kafkas Tümeni'ne bağlı birlikler ile Almanlar'ın 10 Haziran 1918'de Vorontsovka'da silâhlı çatışmaya girmesine ve Enver'in kardeşi Nuri Paşa'ya *karşısına ilerlemesine engel olacak herhangi bir Alman birliği çıktığı takdirde ateş açma* emri vermesine kadar gitti.

Kafkasya, o günlerde Enver Paşa'nın artık aile şirketi gibi idi ve Enver cephelerdeki bozgunun kesinlik kazanmaya başlaması üzerine oralara geçmek isteyecek ama kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşalar gelmemesini tavsiye edeceklerdi.[120]

Netice ne mi oldu?

Nuri Paşa, Bakü'de sadece bir buçuk ay kalabildi, İttihad ve Terakki'nin işbaşından ayrılmasından sonra gelen Ahmed İzzet Paşa Hükümeti'nin Mondoros'ta imzalamak zorunda kaldığı mütareke ile Türk birlikleri Kafkasya'yı terkettiler, Bakü önce İngilizler'in ve ardından da Kızıl Ordu'nun işgaline uğradı.

*

Enver'in Kafkasya hayâli bu şekilde son bulacak ama Kafkas İslâm Ordusu'nun harekâtı, daha sonra *Turan hayalinin ilk adımlarından biri* olarak yorumlanacaktı...

Turan, İttihad ve Terakki iktidarı ile beraber telâffuz edilen bir kavramdır, İslâmcı olan, daha doğrusu hayalinde Müslüman ülkeleri boyunduruktan kurtarıp tek bir bayrak altında toplama arzusu yatan Enver Paşa da Turancı kabul edilmiştir ve hakkında hâlâ öyle düşünenler vardır.

İttihad ve Terakki söylendiği gibi Turancı mı idi?

Hayır! İktidar senelerinde bu kavram gerçi gayet sık kullanılmış, özellikle yine o yıllarda açılan Türk Ocakları'nda dillere pelesenk edilmiş, Turan üzerine şiirler söylenip kitaplar bile yazılmıştır ama İttihadçılar'ın uygulamalarına bakıldığında değil Turancı, koyu Türkçü bile olmadıkları ve etnik politika gütmedikleri görülür. Ermeni ve Arap tehcirleri de etnik düşüncelerle değil, güvenlik maksadıyla alınmış tedbirlerdir.

İttihadçılar'ın temel politikası, yeni bir ulus-devletin ortaya konmasıdır. Bu düşünce temelini Fransız İhtilâli'nin *liberté, égalité, fraternité,* yani *özgürlük, eşitlik, kardeşlik* sloganından almış, slogan *hürriyet, müsavat, uhuvvet* olarak İttihadçılığın urndeleri arasına girmiştir ve bu temeller üzerine inşasına çalışılan yeni ulus, *Osmanlılık*'tan ibarettir. Osmanlılığın içerisinde değişik unsurlar vardır ve bu unsurlar ile bir bütün olmalıdır!

Talât Paşa'nın 4 Şubat 1917'de sadrazamlığa getirilmesinden sonra kurduğu hükümetin program taslağında ikinci madde olarak şöyle bir cümle bulunuyor ama paragrafın sonunda *beyannameye girmeyecektir* ifadesi yeralıyor:

> "Devletin bekasını teessüsünden (kuruluşundan) beri temin eden ve Müslümanlığı müstakil bir devlet hâlinde muhafaza eyleyen Türk unsuru, bu vazife-i mukaddeseyi güçlükle îfa ede-

bilecek derecede ezilmiştir. Bu unsurların inkırazı (çökmesi) memleket-i Osmaniye'yi ve Müslümanlığı ve hilâfeti tehlikeye düşürebilir. İşte bu nokta-i nazardan, kabine, Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisâden ve içtimâen (sosyal bakımdan) kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek (temel alacak) ve bu derecelerin tanzîminde bu ciheti nazar-ı dikkate alacaktır. Hukuk-ı esâsiyede diğer anâsırın müsâvâtı (unsurların eşitliği) kabul edilmiştir; Türk milletini ilmî ve ictimâî (sosyal) olarak yükseltmek ve gençlerine hiss-i millî (millî duygu) vermek için, ancak Maarif Nezareti ancak diger anâsır-ı İslâmiye (Müslüman unsurlar) üzerinde suitesir (fena etki) etmeyecek bir şekilde çalışacaktır. Hususi teşebbüslere hükümet hiçbir veçhile müzaharet ve muavenet etmeyecektir (destek ve yardım vermeyecektir)".[121]

Hükümetin bir çeşit *gizli programı* şeklinde yorumlanabilecek olan bu ifadelerden etnik milliyetçilik mânâsı çıkartmak zordur ve İttihad ve Terakki, iktidar senelerinde milliyetçilik konusunda Cumhuriyet döneminin *Türklük* kavramına ilham verecek bir politika uygulamıştır.

Enver Paşa'ya gelince...

Yukarıda da söyledim: Turancı değil İslâmcıdır ve bu görüşte olduğunu bu kitabın daha sonraki bölümlerinde yeralan kendi ifadeleri de göstermektedir...[122]

*

Enver, Harbiye Nâzırlığı'na gelmesinin ardından ciddî bir reformdan geçirdiği ordunun harbetme gücünü arttırmış, savaşın uzaması yüzünden Almanya'da ve Rusya'da yaşanan askerî ayaklanmalar bizde hiçbir şekilde sözkonusu olmamıştı, hattâ başkaldırının emaresinin bile görülmemesi bir tarafa, askerin zihninde böyle bir düşünce hiçbir şekilde yer bulmamıştı ama savaş boyunca uygulanan stratejilerde hatalar yapılmıştı.

Dolayısı ile Talât Paşa'nın istifasının ardından Ahmed İzzet Paşa tarafından kurulan yeni hükümetin savaştan çekilmekten başka çaresi yoktu ve meş'um mütareke 30 Ekim'de Mondoros'ta imzalandı.

Enver, hükümetin istifası ile beraber Harbiye Nâzırlığı'nı ve başkumandanlık vekilliğini, yani Sultan Vahideddin'in verdiği yeni ismi Başkumandanlık Erkânı Harbiye Reisliği olan makamını bırakırken, orduya bir veda mesajı yayınladı...

Vedâname hisli ve samimi bir üslûpla kaleme alınmıştı. Enver müttefiklerden barış istemek zorunda kalınmasını Bulgar ordusundaki çözülmeye ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesine bağlıyor, orduya memleketin namusunu koruduğu için teşekkür ediyor, emirlere itaate devam edilmesini istiyordu ve itiraf sayılabilecek

bir ifadesi vardı: Osmanlı ordusu, dünya harbinde üzerine olabildiğince fazla düşman çekerek Avrupa'daki cepheleri kesin zafere kadar rahatlatma vazifesini üstlenmişti![123]

*

Falih Rıfkı'nın Zeytindağı'nın sonlarına doğru, *Allahaısmarladık* başlıklı kısa bir fasıl vardır.

Suriye'den ricat eden orduyla beraber İstanbul'a dönmekte olan Falih Rıfkı, küçük istasyonlardan birinde bir kadının gelene-geçene *"Benim Ahmed'i gördünüz mü?"* diye sorduğunu, yırtık basmasının altından kolunu çıkararak trenin gideceği yolun, İstanbul yolunun aksini gösterip *"Bu tarafa gitmişti"* dediğini yazar; sonra *"Biz, Ahmed'i kumarda kaybettik"* der...[124]

Edebiyatımızda, Dünya Harbi'nde uğradığımız dertleri, belâları ve musibetleri Falih Rıfkı'nın Zeytindağı'ndaki birkaç paragrafı kadar mükemmel ve güçlü şekilde anlatan başka bir örnek bulamazsınız...

Mağlûbiyet sadece askerlere, halka ve memlekete değil, harbe girmeye karar verenlere yani İttihad ve Terakki ile İttihadçılar'a, en başta da Enver ve Talât gibi liderlere de musibetler yağdırdı...

Sadece İttihadçılar'ın değil, daha birçok parti ile rejimin müzmin muhaliflerinden olan ve bu yüzden gençliğinden itibaren uzun senelerini sürgünlerde geçirmek zorunda kalan Refik Hâlid, hatıralarında *"Ne olurdu?"* dedikten sonra biraz acımasız şekilde de olsa ihtimallerden bahseder:

> "...Meğerse, Meşrutiyet tarihinde birbiri ardından uğramadığımız talihsizlik kalmamış.
>
> Ne olurdu, Sultan Reşad dört sene evvel vefat edemez miydi? Enver Paşa Trablus'ta şan ve şerefiyle şehadet rütbesine kavuşamaz mıydı? Mahmud Şevket Paşa yerine Talât Bey bir suikaste uğrayamaz veyahut tabiî ecelle ölemez miydi? Padişah için bir *'Çanakkale'* şiiri yazmaya lüzum görmeden, Enver için meccanen bir *'Sarıkamış'* felâketi geçirmeden ve Talât için de çökmüş bir devletin cesedi üstünden atlayarak firar üzüntüsü çekmeden ölmek elbette daha iyi olurdu, olacaktı. Üçü de beş-altı yıl daha yaşamakla ne kazandılar ve memlekete ne kazandırdılar? Üçünü de gözyaşları dökerek toprağa verecek bir millet bulunacaktı arkalarında....".[125]

*

Enver, 1 Kasım 1918 gecesi kendisini ve kader arkadaşlarını Kırım'a götürecek olan Alman torpidosu R-1'in güvertesine, işte bütün bu sıkıntıların ardından çıktı ama gittiği yerlerde onu o güne kadar yaşadığı dertlerin çok daha büyükleri bekliyordu!

Dördüncü bölüm

KREMLİN'İN KIZILLAŞAN ÇANLARI[126]

İttihadçı şefleri taşıyan R-01 torpidosu, 3 Kasım 1918 sabahı saat sekizde Kırım'ın Rusça adı *Evpatorya* olan *Gözleve* limanına girdi.

Kırım o günlerde Alman birliklerinin kontrolünde idi, dolayısı ile İttihadçılar için emniyetli bir yerdi ve buradan bir Alman askerî treni ile Berlin'e götürüleceklerdi.

Alman subayları, karaya çıkan gurbet yolcularını otele yerleştirdiler.

Yolcular isimlerini bir tarafa bırakmışlardı ve artık kod adları kullanacaklardı...

Bosnalı bir mühendis kimliğine bürünen Cemal Paşa *"Hâlid"*, Dr. Nâzım Bey *"Rüstem"* idi. Talât Paşa ise Meşrutiyet öncesinde Selânik'te kullandığı *Sâî* ismini yeniden alıp *Cafer Sâî* yahut *Ali Sâî*, bazen de sadece *Sâî*, bir ara da *Hayri* olmuştu. Enver önce *Abbas*'ı seçmiş, eski kahramanı *"Süavi"*nin ismini kullanmıştı ve nihayet *Ali*'de karar kılacaktı.

O gece Evpatorya'daki otelde odalarına çekildikleri zaman gözlerinin önünden neler geçmiş, nasıl bir muhasebe yapmış ve gelecekleri hakkında ne tereddütler, endişeler, hattâ korkular hissetmişlerdi, kimbilir...

Ertesi sabah kendilerini Almanya'ya götürecek trene bindiler ve yola çıkmalarından hemen sonra bir arkadaşlarının yanlarında olmadığını farkettiler!

Enver, yoktu!

İstasyona gitmek için otelden çıktıklarında onlarla beraberdi ama yolda ortadan kaybolmuş, gurbet yolcularının hiçbiri o hayhuy arasında Enver'in kendileri ile beraber olup olmadığına dikkat etmemiş ve yokluğunun farkına ancak tren hareket etmek üzere iken varabilmişlerdi...

*

Dünya Savaşı'nın son günlerinde asker, silâh ve para sevkettiği, bir kısmı amcası Halil ile kardeşi Nuri Paşalar'ın kontrolünde olduğu için *aile mülkü* gibi gördüğü Azerbaycan'a geçmek, Kafkas-

ya'da birşeyler yapabilmek, Enver'in daha önceden hayâli idi. Savaşın mağlûbiyetle neticeleneceğinin belli olması üzerine, amcası Halil Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen, 1918 sonbaharından itibaren, mütareke imzalandığı takdirde o taraflarda faaliyet göstermeyi, yeni bloklar tesisini düşünmeye başlamıştı.

9 Ekim'de İmparatorluğun İsviçre'deki büyükelçisi Fuad Selim Bey'e İngilizler ile temas etmesi ve İngiltere'nin Kafkasya'da kurulacak yeni devletleri tanıması halinde o bölgelerin servet kaynaklarından istifade edebileceğini bildirmesi talimatını gönderdi. Yani, yeni kurulmuş Ermeni, Gürcü, Azerî ve Kuzey Kafkasya hükümetleri adına ama o hükümetlerin fikirlerini almadan ve sadece kendi düşüncesi ile, Türkiye'nin hâlâ savaş halinde olduğu Londra'ya işbirliği teklifinde bulundu!

Aynı günlerde Azerbaycan'daki Kafkas İslâm Ordusu'nun kumandanı olan kardeşi Nuri Paşa'ya *oyunu kaybettik* diye yazdı ve yine İngiltere ile anlaşmaktan bahsetti. 8 Ekim'de de bu defa Şark Orduları Grup Kumandanı olan kendisinden bir yaş küçük amcası Halil Paşa'ya, Talât Paşa hükümetini kastederek *"...başladığımız harbi iyi bitiremediğimiz için çekilmek üzereyiz. Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan belki Azerbaycan'a şimdilik seyahat için, bilâhare de orada bir hayat eseri görürsem büsbütün kalmak için hareketi düşünüyorum. Bu hususdaki mütalâanız nedir?"* diye sordu. Beş gün sonra, yine kardeşine, Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya aynı mealde bir mektup gönderdi ve *"Burada çalışacak mühim bir iş olmazsa, sıkılmamak için Azerbaycan'a gelerek hem orada, hem Şimalî Kafkas'ta çalışmak hatırıma geliyor. ...Benim oraya gelip gelmemekliğim hakkında ne düşünürsün?"* dedi.

Cevabı şifreli bir telgrafla veren Halil Paşa, meâlen *"Sakın gelme!"* diyordu:

> "Buranın halkının hükümetimizin aracılığı ve hattâ aralarında askerimiz olmadan iş göremeyeceğine ve kabiliyet gösteremeyeceğine emin oldum. Yarın burada kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir. Şahsınıza ait bir mecburiyet görmedikçe çalışmak üzere kendi arzunuzla Azerbaycan taraflarına gelmenizi münasip bulmuyorum".[127]

Enver'in bu yazışmaları, imparatorluğun nasıl hazin bir vaziyette bulunduğunu açık şekilde göstermektedir: Bir *oyun* olarak gördüğü savaşı kaybetmiş olan Enver Paşa *işsiz kalıp sıkılmamak için* yeni meşgaleler aramakta, Kafkasya'da birşeyler yapmayı hayâl etmektedir.

Boş durmayıp mutlaka birşeyler yapma hevesi ile üç sene sonra çok daha büyük bir maceraya atılacak, Orta Asya'ya gidecek ama bu son hevesi hayatına mâlolacaktır!

*

Enver'in Türkiye'yi üç farklı düşünce içerisinde terkettiği söylenir:

Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'nin lideri olmak, Bolşevikler ile birlikte İngilizler'e karşı savaşmak ve Türkistan'da millî bir hareketi yönetmek.[128]

Enver Paşa'nın düşündüğü iddia edilen bu fikirler Prof. Tarık Zafer Tunaya tarafından ortaya atılmıştır ve iddia doğrudur, yani Enver her üç fikri de tatbik mevkiine koymayı denemiştir ama mektuplarından anlaşıldığına göre bu fikirler önceden yaptığı bir planın şıkları değildir. Memleketi terkederken yine Türkiye'de yahut başka yerlerde birşeyler yapabilme arzusundadır, bu üç şıkkı şartlara göre değerlendirmeye çalışmış ve daha sonra dördüncü bir şık, *emperyalizmin baskısından kurtulmuş, bağımsız bir İslâm dünyası kurma* hayâlini ilâve etmiştir.

Enver'in Türkiye'yi beraberce terkettiği arkadaşlarından ayrıldığı sıradaki düşüncesi bellidir: Kafkasya'ya geçip birşeyler yapabilmek...

Kırım'da tek başına bulunduğu günlerdeki faaliyetlerini ve yapmak istediklerini, sonraki günlerdeki mektuplarından öğreniyoruz...

Yolculuğu öncesinde farkedilmemek için Gözleve'den Akmescit'e geçmiş, Seyyid Abdülcelil Hattatof'un yanına gitmiştir.

Bu zâtın kim olduğunu bilmiyoruz; belki İttihad ve Terakki'nin oralarda kurduğu teşkilâtlardan birinin, Kafkas Ordusu'nun yahut Teşkilât-ı Mahsusa'nın mensubudur...

Enver, İstanbul'da kalan kardeşi Kâmil Bey'e Türkiye'den ayrılmasından 12 gün sonra, Kırım'dan yazdığı mektupta *"...İşlerin son aldığı şekil mâlûmdur. Harbi kaybettik"* demekte ve Kafkasya'ya gitmenin yolunu bulmaya çalıştığını yazmaktadır:

> İki gözüm kardeşim,
>
> İşlerin son aldığı şekil mâlûmdur. Harbi kaybettik. İngilizler yaptığımız ayrı mütareke mucibince İstanbul'a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizler'i görmektense İslâm'a hizmet etmek için Kafkasya'ya gitmeye azmettim. İstanbul'dan Ukrayna'dan dolaşarak Kırım'a geldim. Burada bir haftadır vasıta arıyorum, bulamıyorum. Bakalım nasıl olacak? Şimdi senden bir ricam vardır. Hakkı Paşa'ya olan melfuf mektubu bizzat götürüp kendisine verirsin. Sultan Efendi Hazretleri için vereceğim kâğı-

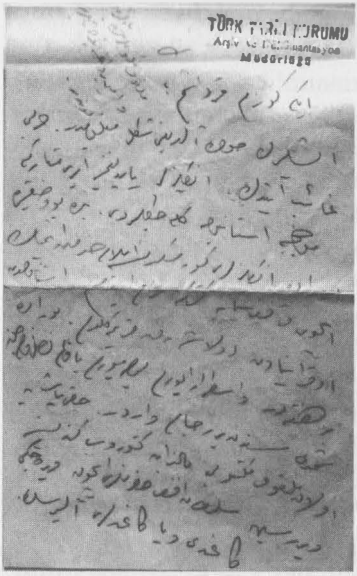

Enver'den kardeşi Kâmil Bey'e: *"Harbi kaybettik!"*.

dı veya kâğıtları alırsın. Ve yine bizzat Sultan Efendi Hazretleri'ne götürüp teslim edersin. Eğer hemen götüremezsen icabında Sultan Efendi tarafından alınmak üzere bir banka bir çekmece "kasa" kiralıyarak oraya kor, anahtarını behemahal Sultan Efendi'ye bizzat isâl edersin. Bu suretle bana aileme karşı olan vazifemde pek ziyade yardım etmiş olacaksın. Bir de Nâzım Bey'e bir melfuf mektup gönderiyorum. Onu da kendisine ver. Bana mektup gönderirsen Akmescit'te Seyyid Abdülcelil Hattatof vasıtasıyla *Kafkaslı Hekimof zevcesi Fatma* diye gönder. Oradan bana vâsıl olur. Yahut, mektubumu sana getirecek olan adama verirsin. O bana isâl eder. Tahsilin için daire müdürü Derviş Bey eskisi gibi para gönderecektir. Şimdilik senin ve Ertuğrul'un gözlerinden öperim.

12 Teşrinisani 334
(12 Kasım 1918)
Enver

Sultan Efendi Hazretleri'ne mektubumu alınca imkân var ise *"Fatma Hanım âfiyettedir"* diye telgrafla haber ver. Sultan Efendi'nin kâğıtlar meselesini ve Hakkı Paşa'ya mektup götüreceğimizi ve onunla görüştüğümüzü, hattâ enişten Nâzım Bey'e ve kimseye kat'iyyen söylemiyeceksin. Hakkı Paşa belki Viyana'dadır, belki İsviçre'dedir. Mutlaka bulup mektubu ver ve cevabını al. Bu mektubu sana getirecek Mehmed Ali yanında kalsın. Bütün seyahatlerinde sana yardım etsin ve kendisine bu işler için kâfi para veriyorum. İşin neticesi bitince bana yine kendisiyle sağlam haber gönderirsin. O beni gelip bulacaktır.[129]

Dört sene devam eden kanlı bir mücadelede çekilen acıların, yüzbinlerce ve hattâ milyonlarca şehidin, yaralının, bütün kayıpların; Sarıkamış'ta donup çöllerde kavrulan Mehmetçik'in ve evini-barkını, memleketini kaybedenlerin kaderi mektuplarda geçen bu ikişer kelimedir: *Oyunu kaybettik* ve *harbi kaybettik* ifadeleri!

Enver'in üç buçuk sene boyunca devam edecek olan ve her ânını tamamı birkaç bin sayfa tutan mektuplara dökeceği gurbet macerası artık başlamıştı!

Bu mektubun yazılmasının ertesi günü Müttefik donanması İstanbul'a gelip karaya asker çıkarttı, imparatorluğun başkentinde o gün gayrıresmî şekilde başlayacak olan işgal 16 Mart 1920'de res-

miyet kazandı ve şehir 6 Ekim 1923'teki kurtuluşuna kadar ağır bir işgalin altında kaldı.

*

Enver'in Akmescit'teki günleri Kafkasya'ya gidebileceği bir vasıta, bir tekne aramakla geçti. Bir sahil kasabasında küçük bir tekne kiraladı, teknenin kaptanı ile beraber denize açıldı ama yolda fırtınaya tutuldular, dalgalarla birkaç gün mücadeleden sonra ilk açıldıkları sahile, yani Kırım tarafına sürüklendiler, tekne karaya oturdu ve köylüler perişan haldeki Enver ile teknenin kaptanını evlerine götürüp günlerce tedavi ettiler.

İki taraflı zatürree olmuştu, iyice dinlenip toparlandı ve yeniden kayıplara karıştı!

*

Enver'in uğradığı deniz kazasının üzerinden geçen birkaç ay boyunca ne yaptığı ve nerelerde olduğu hâlâ muammadır. En başta İngiliz istihbaratı olmak üzere müttefiklerin haberalma örgütleri merkezlerine Enver'in bulunduğu yer hakkında birbirinden tamamen farklı raporlar göndermekte[130] ve raporların neredeyse tamamı yanlış çıkmaktadır.

Nerede olduğu belli değildir fakat sürgündeki arkadaşlarına yazmakta, Berlin'deki İttihadçılar'ın mektupları da eline geçmektedir ve sözkonusu mektuplar bugüne gelebilmiştir.

İşte, bu yazışmalardan bazıları:

Talât Paşa, 26 Şubat 1919'da Enver Paşa'ya gönderdiği ve *Sâî* takma ismini kullandığı mektubunda Avrupa'ya dağılan İttihadçılar'ın yaşadıklarından ve İstanbul'da kalanların tutuklanmalarından bahsederken, Enver Paşa'ya Kafkasya'da başlatmayı düşündüğü silâhlı hareketin *işe yarayacağına inanmadığını* söylüyor.

Paşa'nın bu mektubu, o tarihten sonra tutulacak yol konusunda Enver Paşa ile arasında başgösteren anlaşmazlığın; yani Talât Paşa'nın siyasî, Enver Paşa'nın ise silâhlı mücadeleyi seçmeleri şeklindeki görüş farklılığının elimizdeki ilk yazılı belgesidir:

> Kardaşım Abbas,[131]
>
> Mektubunu aldım. Bir ay evvel yazmışsın, iki gün evvel elime geldi. Şimdi ne vaziyette ve nerede olduğunu bilmiyorum. Kâmil[132] bizim Hayrullah ile beraber bundan iki aya yakın bir zaman evvel hareket ettiler. Budapeşte'den Orşova[133] tarikiyle yani Romanya Köstence yoluyla veya Tuna Bulgaristan yoluyla gitmeyi düşünmüşler. Orşova'dan Kâmil, Madam Zara'ya bir mektup göndermiş. ...Abdullah'tan hem telgraf, hem mektup aldım. Orşova ile telgrafla görüşmüşler. Dört gün evvel Orşova'dan her ikisinin de hareket ettiğini öğrenmişler. Senin mektup zayi

olmuştur diye merak etme, ona son derece ehemmiyet veriyorlar idi. Bittabii açıkta cebinde bırakmamıştır.

İstanbul'dan şimdiye kadar esaslı bir haber almadım. ...Yalnız son gelen Tan gazeteleri Haci Âdil, Rahmi, Canbulat, Cahid Beyler'in tevkiflerinden bahsediyor. Sebep olarak Rum ve Ermeni tehciriyle Ermeni katliâmını, gayrımeşru ihtikârı, bir de esirlere fena muamele edilmesini yazıyor.

...İstanbul ve buradaki sefaret de bizim hakkımızda müracaattan hâlî kalmıyor. Geçen gün İstanbul'dan İsviçre tarikiyle sefarete bir telgraf geldi. Şimdiye kadar yapılan teşebbüsâtı tasvip etmekle beraber, takibâta devam edilmesi tavsiye ediliyor. Almanlar senin ve benim bu mesâilde mevzubahis olamayacağımızda ısrar ediyorlar.

...Senin öyle serseri serseri dolaşmaklığından bir faideli netice çıkacağını ve hattâ Kafkasya'ya gitmeye muvaffak olsan dahi yine bir faide temin edilemeyeceğini zannediyorum ve şahsını tehlikeye koyacağını hissediyorum. İşine ve mülâhazâtına karışmaya hakkım yok, istediğin gibi hareket edebilirsin, yalnız ben kendi mülâhazâtım olarak Almanya'ya gelmeyi ve burada vaziyeti takip ve âtîyi görerek hareket etmenizi muvafık buluyorum.

.....

Sâî[134]

Talât Paşa, 22 Mayıs 1919'daki bir diğer mektubunda Enver'e Türkiye'den haberler vermekte, Avrupa'da başlattıkları temasları ve yapılmasını düşündüğü işleri anlatmaktadır:

22 Mayıs 335 (1919)

"Kardeşim Süavi,

Şimdi Kafkasya'da, Bakü'de, Azerbaycan'da bulunduğunuza dair devam eden rivayetlerden, hattâ Bakü'nün tarafınızdan işgal edildiğine dair Hollanda gazetelerinin neşriyatından sonra artık sizden uzun müddet haber ve mektup alamayacağımızı zannediyor idik.

...Size son mektubumu yazdıktan sonra iki defa Hollanda'ya gittim. Birinci seyahatim, mümkün ise İngilizlerle temasa gelmek ve aynı zamanda eski Ahrar kâtibi Nureddin Ferruh Bey vasıtasıyla İsviçre'deki muhaliflerle anlaşmak maksadına mebni idi.

...İkinci seyahati, Masliyah'ın[135] telgraf daveti üzerine yaptım. Orada vücudum elzem olduğunu yazdı; Amsterdam'da sosyalist konferansı teşekkül etmiş idi, Masliyah bunlarla temasa gelmiş ve birtakım malûmat ve bazı mesâil üzerine izahat vermiş ve bu mesâili bilen selâhiyetdar birisiyle görüşmek arzu edip etmediklerini sormuş ve bundan yalnız Huysman'a[136] bahsetmiş. Pek memnun olacakları cevabını vermişler. Amsterdam'a gittim, kendilerini yemeğe davet ettim. Üç saat kadar görüştük. Avrupa'nın

bilhassa emperyalist ve kapitalist Avrupa'nın Türkiye hakkındaki fena niyetlerini Paris, Berlin muahedelerinde te'min olunan temâmiyet-i mülkiyenin Bosna ve Trablus tecavüzleriyle nasıl çiğnendiğini, Balkan Muharebesi'nde istatüsko ilân eden Avrupa'nın mağlubiyetimiz üzerine nasıl Rumeli'yi Londra Muahedesi ile elimizden aldığını, Rusya'nın Anadolu'da bize şimendifer yaptırmadığını, İngiltere'nin ıslahat için müfettiş vermediğini, menâtık-ı nüfuzu, harbe sebeb-i duhulümüzü, Ermeni mes'elesini dilim döndüğü kadar anlattım ve müteessir olduklarını hissettim. Esasen programlarına muvafık olduğundan Türkiye'nin taksimine ellerinden geldiği kadar mâni olmaya çalışacaklarını vaad ettiler.

...Eğer muvafık görür isen mutavassıt bir noktada birleşelim. Ben bir yere kadar gideyim, sen de bir yere kadar gelirsin, bittabii bir mahzur görmediğin halde yapalım. Bolşeviği, vesaire mes'elesini orada görüşürüz. Doktor Tevfik arz-ı ihtirâm ediyor. Receb'e selâmınızı tebliğ ederim. Gözlerinden öper ve seni Allah'a emanet ederim kardeşim.

Cafer Sâî"[137]

Bu mektubun yazıldığı günlerde İstanbul'da ve Anadolu'da bir hareketlilik vardır: Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dadır!

Talât Paşa, Enver'e 1919'un 1 Temmuz'unda gönderdiği mektupta da İttihad ve Terakki'nin geleceği hakkındaki kanaatlerini yazmakta, savaşın galibi olan müttefiklerin Ermeni ve Rum tehciri konusunda açtıkları soruşturmadan bahsetmekte, Almanya'da sıkıntıya girdikleri takdirde Kırım'a yahut Rusya'ya gitmeleri ihtimalinden sözetmekte ve mağlûp Türkiye'nin geleceği için İngiltere'nin muavenetinden medet umduğunu ifade etmektedir.

Ve bir başka tuhaflık: Enver bir önceki mektubunda İngiltere'de o sırada Hava ve Savaş Sekreterliği'ne gelmiş olan Winston Churchill ile görüşmek istediğinden bahsetmiş olmalı ki, Talât Paşa böyle bir temasın mümkün olabileceğini yazmaktadır ve mektup İttihad ve Terakki'nin galiplere karşı alttan alarak uzlaşma çareleri aramayı düşünen en önde gelen isimlerinin millî mücadeleye girişmeyi düşünmediklerini, böyle bir mücadeleyi hatırlarına bile getirmediklerini göstermektedir:

"1 Temmuz 919

Kardeşim Abbas Bey,[138]

10 Haziran tarihli mektubunu 20 Haziran'da aldım. Benim mektubum seni nasıl memnun ediyor ise, senin mektupların da bizi o derece sevindiriyor. Çörçil'in cevabını bir derece daha düşünerek tahlil etmek muvafık olur. Biliyorum ki muhabereniz doğrudan doğruya ise sözlerine itimad edilebilir kanaatindeyim. Meselâ İngiltere'ye gitmek caiz olmasa bile bîtaraf bir yerde gö-

rüşülebilir. Hiç zannetmem ki Çörçil sizi yakalatmak üzere tuzak tertib etsin. Bütün bu mütâleam doğrudan doğruya temasta muhaberede bulunduğunuza göredir. Yok eğer arada vasıtalar var ise ve o vasıtalar muhabere ederek size netice-i muhabereyi hikâye ediyorlar ise o vakit hiçbir vechile itimad câiz değildir. Maamafih bu işlerde tecrübeden ziyade olduğu gibi belki Çörçil'in şahsını benden iyi tanırsın. Ben yalnız İstanbul'da kendisini tanıdım ve biraz şarlatan buldum. Ben de Lloyd Corc'a bir mektup yazdım. Bu mektupta neden Devlet-i Aliyye'nin Almanlar'la birlikte harbe girdiğini izah ettim. Rusya'nın aldığı şekle göre Türkiye menâfii ile İngiltere siyaseti arasında zıddiyete kapıldığını ve Şark'ta İngilizler'in Türkler'e muhtaç olduğunu anlatmaya çalıştım. Türkler'in minnetdarlığını kazanırlarsa hiçbir vakit Türkler'in bunu unutmayacağını söyleyerek memleketimiz hakkında İngiltere'nin muavenetini istedim. Bilmem, ne tesir yapacak...

...Ahvâlin inkişâfına göre program tevsî' ve temdîd edilebilir. Arkadaşların Malta'ya gitmesine hep acıdık. İngilizler'in bu hareketini protesto ederek neşriyatla bir te'sir yapmaya çalışmaktan başka şimdilik yapılacak birşey yok. Mayıs'ın yirmi beşine kadar olan İstanbul gazetelerini okuduk. Arkadaşları Teşkilât-ı Mahsusa'dan dolayı itham ediyorlar. Gûyâ bütün Ermeni ve Rum tehcirini ve birtakım fenalıkları Teşkilât-ı Mahsusa yapmış. Bu da İttihad ve Terakki Merkez-i Umumîsi'ne tâbi' imiş. Bundan bir netice çıkaramadıkları reis ve müddeiumumîlerin mütemadiyen istifa ettikleri anlaşılıyor. Mahkûm edemeyeceklerini anladıklarından dolayı, Malta'ya göndermiş olacaklar.

...Acaba Rusya'ya gitmek ve orada yaşamak ve çalışmak muvafık ve mümkün mü, Kırım'da emin olarak kalınabilir mi, lutfen fikrini yaz. Ben Kırım'a veya Rusya'ya gider isem Tevfik Hüseyin ve Recep birlikte gelirler zannederim. Üç kişi gelebilir miyiz? Bütün bu mesâil hakkında bir defa görüşmemiz pek iyi olacaktır.

...Hayretî,[139] İstanbul'dan avdet etti. Sultan Efendi'yi[140] de görmüş. Sultan Efendi, İstanbul'da sadaret konağında ikamet ediyormuş. Bizimkiler ekseriya kendisini ziyaret ediyorınuş. Bizim evi de almak istemişler. Refika, ısrar ederlerse evi yakacağını söylemiş sonra vazgeçmişler.

Sana yanımda bulunan on beş bin frangı gönderiyorum. Fazla tedârikine ahvâl-i grev dolayısıyla imkân yok. Âtiyyen yine muavenet mümkündür. İstanbul'dan şimdilik para getirmenin imkânı yoktur.

...Allah'a emanet ol kardaşım. Mektupları biraz sıklaştıralım.

Sâî[141]

Bütün bu mektuplar, İttihadçılar'ın dünya savaşında yenilmiş olduklarının farkında olmadıklarını açıkça göstermektedir. Umursamazlık öyle bir hâle gelmiştir ki, Türkiye'den ayrıldıkları gece *"Bizim siyasî hayatımız artık sona ermiştir"* dediği için Enver ile

arasına soğukluk giren Talât Paşa bile Avrupa'da Türkiye'nin geleceği konusunda görüşmeler yapmakta, hattâ İngiltere Başbakanı Lloyd George'a kadar yazmaktadır...

İttihadçıların temasları o günlerden itibaren üç sene boyunca toz-duman içerisinde, karmakarışık şekilde devam edecek; savaşın galipleri Türkiye'nin *savaş suçlusu* olarak gördükleri eski idarecileri ile görüşmekten çekinmeyecek, en alâkasız hattâ rakip ve düşman taraflar bile biraraya gelip bol bol konuşacaktır.

Meselâ, Talât Paşa, İngilizler'in yanısıra Hollanda'da Sosyalist Enternasyonal'in idarecileri ile temaslarda bulunurken Enver Paşa bir ara İngilizler ile görüşecek, Cemal Paşa kısa bir müddet öncesine kadar Türkiye ile fiilen ve hukuken düşman olan Fransızlar ile masaya oturacak, hattâ rahatça Paris'e kadar gidip önde gelen Fransız politikacılar ile buluşacaktır. Enver Paşa'nın sonraki temasları, daha da tuhaftır: İngilizler ile neticesiz kalan toplantılardan sonra Sovyetler ile yakınlaşacak ve beraberce o günlerin emperyalizmine, yani dünyanın dört bir tarafındaki İngiliz hâkimiyetine son verecek bir hareket hattı çizmeye çalışacak; her üç paşanın Ankara Hükümeti ile bağlantıları da devam edecektir.

Birbiri ile alâkasız bütün bu temasların, görüşmelerin ve toplantıların tek bir sebebi vardır: İttihadçılar'ın kafaları karışmıştır! Türkiye'nin savaşta mağlûp olabileceği hatırlarına hiç gelmemiştir, yenilginin ardından hepsi şaşkındır ve ne yapacaklarına bir türlü karar verememişlerdir!

*

Enver, şifaya kavuşmasının ardından Kırım'da birkaç hafta daha kaldı, Kafkasya'ya deniz yolundan geçmesinin mümkün olamadığını anlayınca başka yollar aradı ama bulamadı. Aklı-fikri zaten İstanbul'da bıraktığı sultanında, Naciye'de idi fakat memlekete dönmesi mümkün değildi ve onu kabul edecek artık tek bir yer vardı: Arkadaşları ile beraber İstanbul'dan Kırım'a varmalarının hemen ardından, gitmekten son anda vazgeçtiği Almanya!

Ve, aylarca kaldığı meçhul diyarları bırakıp Berlin'e gitti...

*

Enver Paşa'nın gurbet senelerinin hâlâ karanlıkta olan tek dönemi Kafkasya günleridir. Almanya'ya hangi güzergâhı kullanarak ve nasıl gittiği konusunda elimizde mâlûmat yoktur ve sahip bulunduğumuz tek bilgi, 1919 yazının sonlarında artık Almanya'da olduğudur!

Almanya'ya varmadan önce Kırım'da ve Kafkasya'da yaşadıklarından o sırada İstanbul'da olan hanımı Naciye'yi mektupla ha-

berdar etmiş, Naciye mektubu okuduktan sonra hissiyatını birkaç satırla kâğıda dökmüştür:

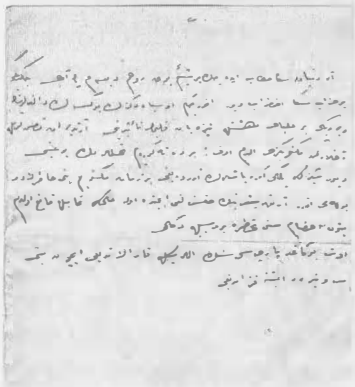

Naciye Sultan'dan Enver'e: *"Dehşetle titreyen kalbim...".*

"Âh, dünyada sana hitap edecek bir şeyim yok. Ruhum desem pek acı çektiği bir azap sana ıztırap verir. Enverciğim, o siyah denizin yüksek dalgalarının verdiği bir hülyayı dehşetle titreyen kalbimin teessürünü artıran tasavvurlarımla ağlarken mektubunuzu aldım. Of! Bir de ne göreyim, tahayyüllerimin bir aynı diyorsunuz ki belki gözyaşların kuruduğu bir zaman mektubum beni hatırlatır. Böyle mi Enver? Artık beşeriyetin haksızlığı içinde öleceğime tamamıyla kani' oldum. Bütün âzam seni tahattura bir vesile değil mi?

Evet, bu kağıt parçası senin ellerinle karalandığı için beni sevindirir, işte kazandığı...".

*

Talât Paşa ve arkadaşları, Kırım'dan yola çıkmalarından tam on gün sonra, sosyalistlerin Almanya'da hükümeti ele geçirmelerinin hemen ertesi günü Berlin'e vardılar.

Paşa, bir müddet Berlin yakınlarındaki Neubabelsberg'de Dr. Richard Sinn'e ait bir sanatoryumda kaldı, eşi Hayriye Hanım da sonraki günlerde İstanbul'dan Berlin'e gitti ve İttihadçılar, Almanya'nın değişik şehirlerine dağıldılar.

İsimlerini değiştirip kod adları almışlardı, Enver Paşa zaten daha önceden *Ali,* Talât Paşa da *Hamdi* olmuş, daha sonra bu ismi *Sâî*'ye çevirmişti; Cemal Paşa *Cevdet,* Dr. Bahaeddin Şakir *Yakup Kâmil,* Dr. Nâzım da *Râmiz* olacak ve ilerki günlerde onlar da daha başka isimler kullanacaklardı.

Talât Paşa ve hanımı, daha sonra Berlin'in Hardenberg Caddesi'nde kiraladıkları on bir odalı bir apartman dairesine geçtiler. Ayrı ev tutacak paraları olmayan ve geçimlerini gündüzleri çalışarak temin eden bazı İttihadçılar, meselâ Almanlar'ın yanında rençberlik ve odunculuk yapan Dr. Rüsuhi Bey ile bir caddenin üzerindeki küçük bir kulübede sigara satan ve 17 Nisan 1922 gecesi Ermeniler tarafından Bahaeddin Şakir Bey ile katledilen Trabzon'un eski valisi Cemal Azmi Bey gibi bazı önemli isimler de onlarla beraber aynı evde kalmaya başladı ve dairenin sâkinlerinin mevcudu bir ara on kişiyi geçti.

Cemal Paşa ise Afganistan ve Rusya macerasından önce Berlin'den İsviçre'ye gitmiş, ailesini ile yaverlerinden İsmet Bey'i de

getirterek Klosters isimli küçük bir köye yerleşmişti ve orada hatıralarını yazmakta idi.

İttihad ve Terakki'nin lider kadrosu memleketi terkedip eski müttefikleri olan Almanya'ya sığınmışlardı ama başlarında dünya kadar dert vardı: İktidarı bırakıp İstanbul'dan ayrıldıkları sırada işbaşında olan İzzet Paşa hükümeti Almanya'dan İttihad ve Terakki'nin eski lider kadrosunun Türkiye'ye teslimini, bu olmadığı takdirde en azından sınırdışı edilmelerini istemekte ve Berlin Sefiri Rıfat Paşa, hemen her gün bu taleple Alman Dışişleri'nin kapısını aşındırmakta, Almanlar ise talebi her defasında reddetmekteydi.[142]

*

Daha önce de yazdım: Alman hükümetinin sürgündeki İttihadçılar'a kucak açmasının ve İstanbul'dan gelen iade taleplerini reddetmesinin, hattâ bazı çabalarında yardımcı olmasının sebebi, Berlin'in onlara karşı hissettiği muhabbet değildi...

Askerlerin mağlûbiyete beraber uğradıkları eski müttefiklerinin liderleri ile dayanışma içerisinde olmaları bir yere kadar normal kabul edilmeli idi ama İttihadçılar, Berlin'de Kayzer Wilhelm'in devrilmesinden sonra çıkan ayaklanmaları bastırarak iktidara gelen yeni hükümet için her şekilde, özellikle de Rusya'ya karşı takip edilecek politikalarda istifade imkânı bulunan bir vasıtadan ibaretti. Berlin bu düşünce ile Enver Paşa'nın sonraki günlerde Rusya'ya ve Orta Asya'ya gitmesi konusunda her türlü desteği vermiş, Cemal Paşa'nın Afganistan ve Moskova macerası öncesinde de ellerinden gelen yardımı yapmışlardı.

İttihadçılar'ı bekleyen daha önemli tehlike ise, günün birinde suikaste uğramaları ihtimaliydi. Ermeniler'in 1915 tehcirinin intikamını almak için suikast hazırlığı içerisinde oldukları ve bu maksatla özel timler kurdukları yolunda haberler gelmekteydi ama hemen bütün İttihadçılar tuhaf bir umursamazlık içerisinde idiler. Her biri birer nâm-ı müstear yahut kod adı almış olmalarına rağmen gizliliğe riayet etmemekte, hattâ yazışmalarında ibret alınacak gaflette bulunmaktaydılar. Meselâ aldıkları mektupların zarflarının üzerine alıcının kod adı bazen yazılıyordu ama genellikle gerçek isimler kullanılmakta; hanımlara yollanan mektuplar ise her zaman asıl adları yazılarak gönderilmekteydi!

Bu umursamazlığın neticesi ise, mâlûm... Ermeniler'in Yunan intikam tanrıçası *Nemesis*'in ismini verdikleri suikast timleri Avrupa'da 1920 ile 1922 arasında İttihad ve Terakki'nin eski sadrazamı Said Halim Paşa'yı Roma'da, Talât Paşa'yı ve Bahaeddin Şakir ile Cemal Azmi Beyler'i Berlin'de katlettiler. Cinayetler bu kadarla da kalmadı; Tiflis'te Azerbaycan'ın sabık başbakanı Fetali

Han Hoyî, İstanbul'da da yine Azerbaycan'ın eski İçişleri Bakanı Behbud Han Cevanşir kurşunlara hedef oldu...

Enver, Kırım ve Kafkasya taraflarından Berlin'e vardığında, Avrupa'da sürgünde bulunan İttihadçılar işte bu şekilde yaşamakta ama birkaç ay öncesine kadar başında bulundukları memleket sanki büyük bir bozguna ve hemen akabinde de işgale uğramamış gibi siyasî faaliyetlerine devam etmekte, hattâ kendilerini mağlûp eden devletlerle bile temasa geçebilmenin yollarını aramakta idiler.

*

Enver'in Berlin günleri hep bir koşuşturma içerisinde geçecek, geleceğini ve birkaç ay sonra atılacağı Rusya macerasının temellerini buradaki eski dostları ile ilişkileri belirleyecektir...

Almanya'ya varmasından sonra Berlin'de küçük bir otelde *Ali Bey* olarak bir oda kiralamıştır. Otelden sabah erkenden çıkmakta, arkadaşları ile beraber siyasî kulüpler kurup planlar yapmakta ve günlük işlerini tamamladıktan sonra Almanya'daki askerî ataşelik günlerinde en yakın dostu olan *Sarre* ailesinin villasına gitmekte, orada uzun zaman geçirmekte ve otele gece yatmak için dönmektedir.

Friedrich Sarre'nin Berlin civarında, Potsdam'da 1906'da inşa ettirip aile ismini verdiği, tarihî eserlerle dolu olan ve müzeyi andıran üç katlı villası savaş sonrası günlerde de Berlin'in yüksek sosyetesi ile Almanya'nın önde gelen politikacılarının buluşma mekânı olmaya devam etmektedir.

İmparator İkinci Wilhelm'in tahtından feragati ve monarşinin de ilgasının ardından 1919'da kurulup 1933'te Adolf Hitler'in iktidara gelmesi ile son bulan Weimar Cumhuriyeti'nin önemli isimleri hemen her akşam Villa Sarre'de biraraya gelmekte, kültürel sohbetlerin yanısıra siyasî meseleleri de konuşmakta ve hattâ bazı kararları burada almaktadırlar.

Villânın müdavimleri arasında Almanya'da sürgünde bulunan İttihadçı liderler de vardır. Talât ve Cemal Paşalar, Enver'in Berlin'e gelmesinden önce Sarre ailesi ve Hans Humann ile temastadırlar, İttihadçılar'ın Alman makamlarından her türlü himayeyi görmelerini sağlayanların başında Sarre ailesi gelmektedir. Hans Humann da o sırada zaten albay rütbesi ile Alman Donanma İstihbaratı'nın başına getirilmiştir ve hem Talât, hem de Enver Paşa, o günlerde yazdıkları mektuplarda Maria Sarre ve Hans Humann vasıtası ile yaptıkları teşebbüsleri ayrıntıları ile anlatmaktadırlar.[143]

*

Berlin'de yeniden teşkilâtlanma meseleleri ile uğraşan Enver, Avrupa'nın yanısıra Kafkaslar'da ve Rusya'da bulunan İttihadçılar ile temaslarda bulunmakta, İslâm dünyasının çeşitli memleketle-

rindeki İttihadçılar ile Müslüman liderleri biraraya getirmeye çalışmakta, Rusya'ya gidebilmenin yolunu bulabilmek için bitmeyen bir uğraş vermekte ve tabii en önemlisi, İstanbul'da bulunan Naciye'sini ve çocuklarını yanına getirebilmeye çabalamaktadır.

Ama teşkilât meselesinde neyi, nasıl yapacaktır? İttihad ve Terakki'nin teşkilâtını Avrupa'ya taşıyıp eskisi gibi yeniden güçlendirebilseler bile sonraki stratejileri ne olacaktır? Anadolu'da başlayan milli uyanışa destek vermeleri mümkündür ama uyanışın liderleri ya kendilerini kabul etmezlerse?

Bütün bunların arasında daha birkaç ay önce kayıtsız şartsız teslim oldukları İngiltere ile temas kurmaya çalışmakta ve bazı ön görüşmeler yapmaktadırlar ama İngilizler eski düşmanları olan ve her an *savaş suçlusu* ilân etmeleri ihtimali bulunan sürgündeki grubu muhatap alacak mıdır?

Geriye bir ihtimal kalmaktadır: Rusya... Bir buçuk sene önce patlayan Bolşevik Devrimi ile Rusya'da herşey değişmiş, eski düşmanlığın yerini *sosyalizm* ve *komünizm* denen ve esir milletlerin kurtulmasına vasıta olabilecek alışılmadık bir düşünce ile yeni bir rejim almıştır ama gelecekte bu düşünceye benzer bir politikanın uygulanması acaba nasıl bir netice verecektir?

Talât Paşa ve arkadaşları ilk iki düşünceyi hayata geçirmeye çalışırlarken, Enver bu üçüncü yolu, yani toplu bir başkaldırı ile sosyalistlerle işbirliğini tercih edecektir.

Enver, Cemal Paşa'ya gönderdiği, üzerinde tarih bulunmayan ama giriş kısmındaki ifadelerden 1920'nin Ocak'ında yazıldığı anlaşılan mektubunda ömrünün son iki senesinde hayata geçirmeye çalışacağı düşüncelerinin ilk şeklini maddeler halinde sıralamaktadır:

> "...Şimdilik umumî fikrim:
>
> 1. İslâm milletlerinin halâsı,
>
> 2. Hedefim müştereken Avrupa'nın emperyalist kapitalizmi olduğuna göre sosyalistler ile teşrik-i mesai,
>
> 3. Kurtarılan memleketler idare-i dahiliyesinde esâsât ve bünyeye tevafuk ettirtmek şartı ile sosyalizm prensiplerini kabul,
>
> 4. İstihlâs-ı İslâm için ihtilâl de dahil olmak üzere bilcümle vesâit-i tazyikiye istimâli.
>
> 5. Bu hususta İslâm'ın gayrımahkûm milletlerle de teşrik-i mesâi,
>
> 6. İslâm'ın hey'et-i câmiası dahilinde her unsurun harsının inkişâfına müsaade etmek.
>
> İşte, şimdilik bu. Bakalım vaziyetin inkişâfına nasıl hareket etmek lâzım gelecek...".[144]

Enver, hayatının bu son safhasındaki faaliyetlerini temel aldığı işte bu maddeler üzerine inşaya çalışacak, sözünü ettiği İslâmî

harekete arada bir Sovyetler ile ilişkilerinde mevcut havaya göre *Bolşeviklik* deyimini de ilâve edecektir.

Ama, bu İslâmî harekette *cihad* yoktur! Hareket, İngilizler'den intikam almak temeli üzerine inşa edilmiştir. İngiliz boyunduruğu altındaki Müslümanlar kurtarılacak, bu arada Fransızlar'dan, İslâm'a eziyet eden diğer Avrupalı milletlerden ve yaşlı babasını bile zindana atanlardan hesap sorulacak, İslâm dünyası bağımsız hâle geldikten sonra büyük ve müstakil bir devlet olacak şekilde birleşecektir!

Aslında sadece cihad meselesinde değil, hareketinin kimliği konusunda da kararsızdır ve bunu belki de hiç düşünmemiştir. Türkiye'yi terkettiği andan, yani 1918'in 1 Kasım gecesinden itibaren mutlaka birşeyler yapmayı istemekte ve adımlarını buna göre atmaya çalışmaktadır ama hayâlindekilerini hakikat hâline getirmekle meşgulken mücadelesinin din mi, milliyet mi, yoksa her ikisi veya Bolşeviklik gibi başka bir düşünce uğruna mı olduğu hususunda macerasının nihayetine kadar bir karara varamayacaktır.

Mektuplarında hayallerini anlatmakta ama cihaddan veya millî bir kıyâmdan değil, sadece *hesap sormaktan* sözetmektedir. Hattâ, bütün bu mücadele Naciye'si için olacak, zaferden sonra herşeyi sultanının ayaklarının altına serecektir:

> "...Amerikalılar ile İngilizler dünya hâkimiyeti için mücadele edeceklerdir. Şimdi ediyorlar ya, fakat bu şimdiki kapalı mücadele yine top tüfekle bitecek. İşte o vakit İngiliz İmparatorluğu'na İslâm memleketlerinde son vuruşu biz yapmış olacağız, bence bu herhalde benim için bir iyi gaye ve hem de herkesin benden beklediği iş olacaktır" *(12 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Fakat şimdi kurtarılacak koca bir İslâm âleminin, işine daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden mütevellid hodbînlik beni bu kadar ileri vardırıyor. ... Hani bugün bizi evimizden atan Fransızlar, o ak sakallı babamı babam olduğu için zindanda çürüten İngilizler, zehir dişleri sökülmüş yılanlar gibi zelîl, sefil gövdeleri yerlere sürünecekler" *(21 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Eğer cidden seni üzeceğimi bilmesem, altın tahtı da parçalar, padişahlığı da mahvederim. Fakat gülüm, Allah büyüktür. Eğer Allah kalbinin arzusunu verirse, herhalde senin için verecektir ve vereceği de tabiî senin olacaktır. ...Allah büyüktür. İnşaallah sana Şark'ın bütün eski altın, zümrütlü Cengizler, Timurlar'ın taçlarını takdîm ederim" *(18 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver'in Berlin'de temasta bulundukları arasında o zamana kadar karşılaşmadığı ve Alman başkentinde, üstelik hapishanede

tanıştığı bir kişi daha vardır: Almanya'ya izinsiz girdiği için tutuklanıp Berlin'in Moabit Hapishanesi'ne kapatılan Avusturyalı bir sosyalist, sonraki senelerin Moskova'sında önemli mevkilerde bulunacak olan Karl Radek...[145]

Radek temaslarını ve siyasî faaliyetlerini serbestmişcesine hapishaneden devam ettirmekte, Alman yetkililer ziyaretçileri ile görüşmesine izin vermekte, toplantıları ve hazırlıkları kesintiye uğramadan sürmektedir. Parmaklıklar ardındaki buluşma mekânının ismi kendi ifadesi ile artık *siyasî salon* olmuştur ve ilk iki ziyaretçisi de Talât ile Enver Paşalar'dır.

Karl Radek ile ilk teması Talât Paşa kurmuştur. İttihad ve Terakki ile Moskova arasında gelecekteki muhtemel işbirliği konusunda görüşmeler yaparken Alman makamları nezdinde de Radek'in serbest bırakılması için teşebbüste bulunmuştur ve Radek'in 1920 Ocak'ında tahliye olmasında Almanya ile Sovyetler arasındaki temasların yanısıra Talât Paşa'nın da rolü vardır.

Enver'i Radek ile tanıştıran da Talât Paşa'dır ve hapishanede görüşmeleri için gereken izinler başta Sarre ailesi olmak üzere İttihadçılar'ın Alman Genelkurmayı'ndaki dostları tarafından sağlanmıştır.

Karl Radek, sonraki senelerde yayınladığı hatıralarında[146] Talât ve Enver Paşa ile tanışmalarını anlatacak, her iki Paşa'yı Rusya'ya gitmeleri konusunda iknaya çalıştığını söyleyecek ve psikolojik tahliller de yapacaktır:

> "...Hücrem, birkaç gün içerisinde politik bir salon hâline geldi. İlk iki ziyaretçim, Jöntürk Hükümeti'nin başkanı olan eski büyük vezir Talât Paşa ile onun Savaş Bakanı ve Trablus savunmasının kahramanı Enver Paşa idi. Türkiye'nin hezimetinden sonra her ikisi de Berlin'de yarı-gayrıresmî olarak yaşıyorlar, Müttefikler tarafından iadeleri isteniyor ve Türkiye'nin gelecekteki savunmasını ne şekilde idare edeceklerini plânlıyorlardı. Yenilgiden sonra kaçarak Almanya'ya Sovyet Rusya üzerinden yasadışı olarak gelmiş olan Enver, Alman askerî çevrelerini Müttefikler'e karşı mücadele verilecek ise Sovyet Rusya'nın yeni ve büyüyen bir dünya gücü olarak nazar-ı itibare alınması gerektiği konusunda ikna eden ilk kişi idi. Talât'ı, Brest-Litovsk günlerinden tanıyordum; onu orada galiplerin masasında görmüştüm. Burada, Berlin'deki zindanda kırılmış halde idi, bir telgrafçının oğlu ve kendisinin de telgrafçı olduğunu hatırlıyor ve Müslüman Doğu'nun kendini esaretten sadece halk kitlelerinin desteği ve Sovyet Rusya ile işbirliği sayesinde kurtarabileceğini söylüyordu. Dünya Savaşı'nın ardından gelen yenilgiden sonra Türkiye'nin savunmasını üstlenen ve kendini iktidardan düşmüş olan Jön-

türk Hükümeti'nden bir şekilde ayırmak mecburiyetinde kaldığı iddia edilen Kemal Paşa ile ilişkileri hakkında da, aralarında temel bir ayrılık bulunmadığını ve memleket dışından onun için yardım organize ettiklerini ifade ediyorlardı. Onları, Rusya'ya gitmeleri için iknaya çalıştım ve Enver Paşa daha sonra gitti. Talât Paşa ise Ermeniler tarafından zalim katliamın intikamını almak maksadıyla öldürüldü. Çok defa Ermeni meselesini de tartıştık. Talât politikasını savunmadı ama her taraftan kendilerini sarmış olan Müttefikler'in Ermeniler'i dahilî bozgunculuk vasıtası olarak kullandıklarını ve en merhametsiz tedbirleri uygulamaya mecbur kaldıklarını ifade etti. Almanca ile Fransızca'yı kırık şekilde ve karıştırarak konuşan Talât'ın tanrı vergisi büyük zekâsı ve iradesi ile beni etkilediğini söylemem gerekir. Fransızca ve Almanca'da kendini rahat şekilde ifade edebilen ve sinirli bir mizacı olan Enver Paşa, bende dengesini tamamen kaybetmiş ve memleketinden ziyade şahsî mevkii için mücadele eden istikrarsız bir kişi intibaı uyandırdı".[147]

Radek, Enver'e Moskova'nın kapılarının açılmasını sağlamasının yanısıra bir başka yardımda daha bulunmuştur: Enver *sosyalizm, esaret* ve *ihtilâl* gibi o güne kadar telâffuz etmediği kavramları Radek ile tanışmasından sonra artık sık sık kullanmaya başlayacaktır!

*

Elimizde bulunan ve Enver'in *Kızılay görevlisi Dr. Mehmed Ali* olarak tanıtıldığı 21 Kasım 1919 tarihli belge, Berlin'deki bir askerî mahkemenin Enver'e Karl Radek'i yarımşar saatliğine ve üç defa ziyaret izni verdiğini gösteriyor:

Obertommando S o s k e . Berlin, den 21. November 1919.

Herr Dr. Mehmed A l i vom Roten Halbmond erhält die Erlaubnis, den im Gefängnisse Lehrterstr. 3 in Haft befindlichen Karl R a d e k dreimal je eine halbe Stunde in Gegenwart eines Beamten zu sprechen.

Kriegsgerichtsrat.

"Berlin, 21 Kasım 1919

Komutan Noske'ye:

Kızılay'dan Bay Dr. Mehmet Ali, Lehrterstr. 3'te hücre hapsinde tutulan Karl Radek ile bir görevlinin gözetiminde üç defa ve yarımşar saat görüşme iznine sahiptir.

Askerî Mahkeme"[148]

Bu belgenin görüşme için verilen ilk izin olup olmadığını, yani Enver'in Radek ile temasının 1919 Kasım'ının sonlarında mı, yahut daha önce mi başladığını bilmiyoruz. Ama görüşmeleri devam etmiş ve Enver'in zaten kafasında bulunan ve Moskova'ya gidip esir milletleri, özellikle de Müslüman âlemini savaşın galiplerine ve en başta İngiltere'ye karşı *kıyâm ettirme* düşüncesini destekleyip güçlendiren, Karl Radek olmuştur.

Elimizde bulunan bir başka belge, Enver'in Rusya seyahati için ilk girişimleri Karl Radek'in yaptığını gösteriyor. Radek, hapishaneden Alman Komünist Partisi'nin Frederik Stroem isimli mensubuna elyazısı ile yazdığı bir notta Enver'e yardımcı olmasını istiyor:[149]

"Sevgili Stroem!

Bu sözlerimi size getiren beyefendiye mümkün olan her türlü desteği lütfen sağlayın, Rusya üzerinden Moskova'ya gitmesi için pasaport almasına yardım edin ve bunu tamamen gizli tutun.

İyi dileklerimle.

25.11.1919.

Radek"

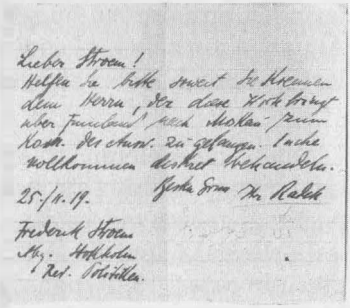

Enver'in Moskova'ya gidebilmesi için çaba gösteren sadece Karl Radek değildir. Berlin'deki İttihadçılar, özellikle de Talât Paşa, Almanya'daki yeni iktidar ile yakın münasebetleri olan Sarre ailesi ve dünya savaşı sırasında Türkiye'de görev yapıp mütarekenin ardından memleketlerine dönen ve Alman Ordusu'nun önemli komuta kademelerinde bulunan Alman subaylar ile generaller de seyahat konusunda yardımcı olmaktadırlar. Meselâ, savaş sırasında bir müddet Osmanlı Ordusu'nun genelkurmay başkanlığını yapan General Hans von Seeckt, o günlerde Almanya'nın Genelkurmay Başkanı'dır ve Enver çeşitli mektuplarında von Seeckt'in kendisinden Almanya ile Rusya arasındaki silâh ticaretini organize etmesini istediğini yazmaktadır.

*

Müttefiklerden 11 Kasım 1918'de ateşkes talebinde bulunan Almanya 1919'un 28 Haziran'ında Versailles'da son derece ağır bir barış anlaşması imzalamaya mecbur edilmiştir.

Almanya'nın taarruz gücü anlaşmanın askerî maddeleri ile elinden tamamen alınmış, silâhlarına el konmuş ve sadece 100 bin kişilik bir ordu bulundurmasına izin verilmiştir. Yedi piyade ve üç süvari tümeni ile üç de askerî okula sahip olabilecek, savaş gemisi sayısı sınırlandırılacak, sahip olduğu savaş gemilerinden el konmayanları silâhları sökülerek ticarî gemi haline getirilecek, silâh imal edememesi bir tarafa silâh ticareti yapamayıp satın da alamayacaktır.

Versailles Anlaşması, Almanya'nın hava kuvvetine sahip olmasını da yasaklamakta; hattâ değil savaş uçağı, zeplin ve balon gibi hava ulaşım araçları ile uçaklarda kullanılabilecek kameraları bu-

lundurmasına bile izin vermemektedir.

Hans von Seeckt'in Enver'in Rusya'ya gidebilmesi için gereken desteği sağlamasının ve Moskova'da Almanya ile Ruslar arasında silâh konusunda ticarî temaslarda bulunmasını istemesinin sebeplerinden biri, ordusu bu şekilde nâmevcut bir hâle getirilmiş olan Almanya'nın askerî gücünü anlaşmanın getirdiği bütün sınırlamalara rağmen belli bir seviyede tutma çabasıdır.

*

Yeni mücadelenin Rusya'dan başlamasına karar verilmiştir ama ortada mühim bir mesele vardır: Enver'in Moskova'ya nasıl ve hangi yoldan gideceği...

Berlin'deki ismi ile *Ali Bey*'in, yani Enver'in Rusya'ya gidebilmesinin çaresi 1919 sonbaharında bulunur: Yolculuk özel bir uçakla yapılacak, herşeyi Alman Genelkurmayı organize edecek, plân gizli tutulacak ve *Auswärtiges Amt*'a yani Alman Dışişleri'ne bile haber verilmeyecektir.

Enver, Moskova'ya uçakla birkaç defa, hattâ düşe-kalka gitmeye çalışmasına rağmen bir türlü muvaffak olamayacak ve ilk uçak denemesinden ancak aylar sonra, karadan gidebilecektir...

*

Enver'in Moskova'ya ulaşabilmek için giriştiği uçak maceralarının ayrıntılarına girmeden, hanımı Naciye Sultan'a Almanya'dan o tarihten sekiz sene önce, henüz nişanlı oldukları sırada gönderdiği ve askerî maksatla kullanılabileceğini de düşündüğü uçağın nasıl bir âlet olduğunu anlattığı mektubunun bir bölümünü okuyalım...

> "...Westerland'da bir uçma makinası seyrettim. Geçen sene de İstanbul'da Tatavla cihetinde bu sene de zannederim Makrıköy['de] öyle birer makina uçurmuşlardı. Bu gördüğüm de adeta iki büyük kanat arasında bulunan bir adam oturacak kadar bir sandalye, makinist, yani uçma makinasını kullanan adam oturuyor. Yanında benzin -petrol gazının hulâsası- ile işleyen ufak bir makina var. Bu makina kanatların ortası ilerisinde bulunan vapur pervanesi gibi ağaçtan mâmul iki kanadı hızla çeviriyor. Kanatların ortası gerisinde ve makinistin arkasına düşen cihette adeta kuşların kuyruğu gibi bir kuyruk var. Sonra bütün bu âlet ufak üç tekerlek üzerinde duruyor. Şimdi uçmak istenildi mi ufak makina işlemeye başlıyor. Bu makina otomobillerdeki makinanın aynı olduğundan istenildiği vakit işler, istenildiği vakit durur. Pervane dönüyor, pervane dönünce nasıl vapurların pervanesi su içinde dönünce vapuru ileri itiyorsa, bu pervane de hava içinde makinayı ileri çekiyor. Bunun üzerine tekerlekler üzerinde adam da yerinde oturduğu halde bir müddet makina hareket ediyor. Makinist kanatları yukarıya doğru biraz kaldırınca bu kocaman

alet havada yükselmeye başlıyor. Biraz uzakta insan havada büyük bir kuş geziyor sanır. Sonra, makinist kuyruğu sağa sola çevirince makina da o tarafa gidiyor. Bunda da balıkların su içinde gittikleri gibi, daha doğrusu vapurlar su içinde nasıl gidiyor, nasıl dümen kullanıyorlarsa bunlar da hava içinde öyle. Bu makina havadan ağır olduğu halde işte o pervane kuvveti onu uçuruyor. Bunların iki kişilik, üç kişilikleri de var. Muharebede havadan uçarak düşmanı görmek, emir götürmek için bu aletler çok işe yarayacaktır."[150]

*

Enver, Moskova'ya bir hayli karmaşık ilişkiler ve uzun çabalar neticesinde gidebildi... O sırada serbest bırakılmış olan Karl Radek'in de Enver ile beraber yolculuk etmesi planlanmıştı ama Polonya askerî istihbaratının şefi Yüzbaşı Ignat Berner'den Polonya'dan karadan geçiş muamelelerinin tamamlandığını bildiren bir telgraf alan Radek uçak yolculuğundan son anda vazgeçti ve Moskova'ya karayolu ile gitmeyi tercih etti.[151]

Versailles Anlaşması'nı imzalayan Almanya'nın hava kuvvetleri artık mevcut olmadığı için, yolculukta kullanılacak olan araç devlete ait olmayan özel bir kuruluştan, uçak imal eden *Junkers* şirketinden temin edildi. Uçağın ismi *Annelise idi* ve Alman Savaş Bakanlığı, Moskova yolculuğu için Annelise'in pilotu olan ve Maria Sarre'nin daha önceden temas kurduğu Üsteğmen Hans Hesse'yi görevlendirdi. Savaş Bakanlığı, uçuş sırasında çıkabilecek muhtemel meselelerden uzak kalabilmek için, yolculuk günleri boyunca Hesse'yi tatilde gösterdi!

Enver, Berlin'den Moskova'ya Bahaeddin Şakir Bey ile gidecekti. 8 Ekim 1919'da Berlin'in Johannistal Havaalanı'ndan kalkan uçakta beş kişi idiler: Enver Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, teknisyen Maruszyk, mühendis Abraham Frankel ve pilot Hans Hesse.

Radyatördeki bir arıza yüzünden birkaç saat sonra şimdi Polonya'da bulunan Czerk kasabası civarında mecburi iniş yaptılar, uçağın burnu yere çakıldı, pervane parçalandı ve iki gün devam eden tamirden sonra 10 Ekim'de tekrar havalandılar.

Ama radyatördeki arıza tekrar başgösterdi, bu defa yine Polonya'da bulunan ve şimdiki ismi Tczew olan Dirchau kasabasına inip üç gün de burada kaldıktan sonra 13 Ekim'de tekrar yola çıktılar. Aynı gün o sırada Almanya'nın elinde olan Köninsberg'e ulaştılar ve iki gün buradaki askerî havaalanında kaldılar.

Alman Genelkurmayı, pilot Hesse'ye iki yolcuyu Moskova'ya götürdüğü sırada Litvanya'daki Alman birliklerinin kumandanı General Rüdiger von der Goltz'a bir mesaj ulaştırması görevini

de vermişti. 15 Ekim'de Königsberg'den havalandılar, mesajın General von der Goltz'a iletilmesi için aynı gün Schaulen'e, yani bugün Litvanya'da bulunan Siauliai şehrine indiler, mesaj yerine ulaştırıldı, havanın erken kararacağı ve geceyi orada geçirmelerinin daha iyi olacağı yolundaki uyarılara ve tavsiyelere rağmen Enver Paşa'nın ısrarı ile öğleden sonra yola çıktılar ve asıl olan işte o zaman oldu!

Şiddetli yağmur ve rüzgâr yüzünden uçuşun devamına imkân bulamayan Üsteğmen Hesse, Litvanya askerlerinin kontrolündeki bir yere inmek zorunda kaldı. Enver Paşa ile Bahaeddin Şakir Bey gittikleri bir köyden istihbaratçılar tarafından alınıp karakola, sabaha karşı bir başka kasabaya, oradan da Kovno'ya götürüldüler, uçak ile mürettebat da Kovno'ya nakledilip bir otele yerleştirildi ve sıkı bir sorgulamadan geçirildi.

Litvanyalılar'a göre sahte kimlikle seyahat eden yolcular Bolşevik idiler! Vaziyetten hemen haberdar olan Kovno'daki Alman temsilciliği Berlin'i zaten bilgilendirmişti ve yolcuları bıraktırabilmenin yollarını aramaktaydı.

Enver ve Bahaeddin Şakir, on gün tutuldukları Kovno'dan macera filmlerini andıracak bir şekilde kurtuldu: Litvanya ordusunda görevli bir Alman pilot kendi kullandığı uçak ile 28 Ekim'de her ikisini de kaçırıp Berlin'e götürdü, geride kalan üç Alman da sonraki aylarda ardarda serbest bırakıldılar.

Enver Paşa'nın evrakı arasında bulunan bazı belgelerde bu ilk Rusya macerasında kullanılan uçağın benzin parasına varıncaya kadar bütün masrafı yeralmakta ve Almanlar'ın Moskova'ya ulaştıktan sonra uçağı Ruslar'a satmak istedikleri görülmektedir...

İlk belgedeki hesaplar şu şekildedir:

Uçak	yaklaşık	50.000 .-	
Yakıt	yaklaşık	12.000 .-	(geliş-gidiş)
Mürettebat	yaklaşık	50.000 .-	(uçuş sayısına göre değişir)
Yönetici* gözetleyici	~~yaklaşık~~		
diğerleri	yaklaşık	12.000 .	
		120.000 .-	
Uçağın geri satışı	yaklaşık	50.000 .-	
		70.000 .-	

Diğer belgede, daha önce bir başka uçağın kullanılmasının düşünüldüğünü gösteren ifadeler vardır:

Uçak (yaklaşık)	30-50.000 .-
Yakıt	
(Benzin + Yağ ykl. 800)	8-10.000 .-
Bütün uçuşlar için gerekenler	
(mürettebat)	50.000 .-
	(yaklaşık) 100-120.000 .-
Uçağın tekrar satışı (yaklaşık)	30-50.000.-
Toplam giderler (yaklaşık)	70.000 .-
(Benzin olmadan önce 2,3,4,5 uçuş)	

Her seferinde sadece bir yolcu
acil olan yüküyle

Hedeflenen uçak: L.V.G.
ya da (eski tip)

İlk kalkış yaklaşık 10 gün içinde
Königsberg'de arada iniş

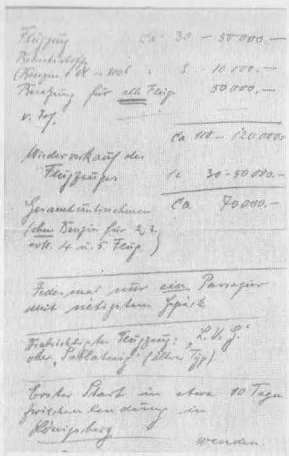

Kim tarafından ve kime hitaben yazıldığı belli olmayan bir başka belge, Üsteğmen Hesse'nin pilot olarak seçilmesinden önce başka pilotların üzerinde durulduğunu göstermektedir:

"Sayın .....[152]

Bu görev için kimse eğitilmedi. Ne Kopp, ne de Döberif.

Bay Obert'ten ricam, bu planlı hareketi ciddi bir uygulamaya koyana kadar adı geçen kişilerle bu konuda asla konuşmamasıdır.

Sadık dostunuz".

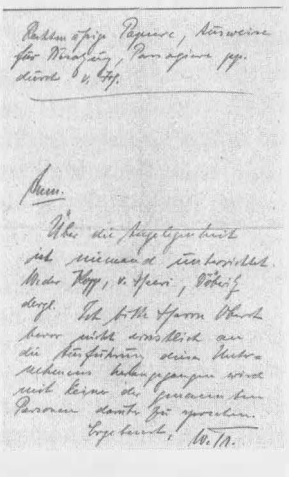

Moskova'ya ulaşabilmek için girişilen diğer uçak maceralarından Enver'in mektupları sayesinde haberdar olabiliyoruz ve dördüncü, yani son denemesi hakkında elimizde bol bol fotoğraf mevcut...

İkinci denemeye 31 Aralık 1919'da girişildiğini, ancak bunun da Berlin'den binilen uçağın kalkıştan hemen sonra bir evin bahçesine düşmesi ile neticelendiğini, Enver'in Cavid Bey'e 3 Ocak 1920'de yazdığı mektuptan öğreniyoruz.

Enver'in evrakı arasından çıkan bazı fotoğraflar ile notlar, Moskova'ya 23 Şubat'ta yine Annelise ile bir gidiş teşebbüsünde daha bu-

lunulduğunu ama uçağın o gün öğleden sonra tekrar düştüğünü ve burnu ile kuyruğu parçalandığı için artık kullanılamaz hale geldiğini gösteriyor.

*

1919 Aralık'ında Moskova'ya gidebilmek için Berlin'de yine hazırlıklarla meşgul olan Enver'in başında bir başka dert daha vardı: İstanbul'daki ailesinin ve bilhassa hanımı Naciye Sultan'ın maddî sıkıntıları...

Seyretmek için masaya yaydığı kıymetli taşlarını kutularına elindeki küçük bir kürekle süpürürcesine yerleştirdiği anlatılan ve mücevherleri diğer hanedan mensuplarının da anlata anlata bitiremedikleri Naciye Sultan, şimdi beş parasızdı!

İşgalciler, Enver'in yanısıra Naciye Sultan'ın da gelir getiren mallarını kontrol altına almışlar, ailenin mâlî işleri ile uğraşan adamlarından bazılarını tevkif etmişlerdi. Kardeşi Kâmil Bey mektuplarında sadece Naciye Sultan'ın değil, bütün ailenin beş parasız olduğunu ve ellerinde kalan eşyalardan bazılarını satmak zorunda kaldıklarını söylüyor ve çektikleri maddî sıkıntıyı ayrıntılarıyla anlatıyordu.[153]

Enver, Berlin'den uçakla Moskova'ya gitmeyi tekrar denemeden önce, 12 Aralık 1919'da, o sırada İsviçre'de bulunan eski Maliye Nâzırı Cavid Bey'e yazdığı mektupta *"İstanbul'da uygun bir vâde borç bulup bulamayacağını"* soruyordu:

> "...Bunu yazarken biraz da hususî birşeyden bahsedeceğim. Zevcem ikinci çocuğumuzdan sonra yirmi kilo kaybetmiş. İtalyan, Fransız ve İngiliz doktorları Avrupa'da tedaviyi mutlak görmüşler fakat İngilizler, İttihadçılar'ın İstanbul'dan çıkmaları memnu olduğundan Sultan Efendi'nin ise İttihadçı zevcesi olmak dolayısıyla çıkması mümkün olamıyacağından bahisle bir gün evvel verilen müsaadeyi iptal ettirmişler.
>
> Bu ne ise, fakat aynı zamanda bana zararı dokunmak için Sultan Efendi'nin nesi var, nesi yoksa zaptettikleri gibi kendi akarlarını birer suretle iptal etmişler. Birader paraca pek sıkıntıda olduklarını yazıyor. Hattâ, biraz yardımı olur diye Fransızlar'ın ellerinden kurtardıkları birkaç halı ile mobilyayı satarak para tedarikine kadar mecbur kalmışlar.
>
> Acaba İstanbul'da bir tanıdığın münasip bir vâde ile olsun, çocuklarıma para veremez mi? Hakkı Paşa'ya da melfuf (ilişikteki) mektupta yazdım, ondan da belki bildiklerinden birine yazar diye rica ettim. Eniştem Nâzım Bey'in ise vaziyet-i maliyesi pek fena. Ondan alacaktım, halbuki zaten ...servetini hemen kâmilen sarfetmiş. Hattâ, şimdi İstanbul'a gitmek için 300.000 marka evini satmaya uğraşıyor.

Ne ise, böyle bir mes'ele için de canımı sıktığımdan affını rica eylerim. Eğer bu hususta bir şey yazarsan Nâzım Bey'e hitaben lûtfet, olmazsa beis yok, Allah kerimdir".[154]

*

Enver, Berlin'de o günlerde bazı tuhaf temaslarda bulundu, İngilizler'in gönderdiği bir aracı ile buluşup geleceğin nasıl şekilleneceğini tartıştı. Görüşmelerin tuhaf tarafı İngilizler'in savaşta işgal ettikleri Osmanlı topraklarını, Irak da dahil olmak üzere iki sene içerisinde kademeli olarak terkedeceklerini söylemeleri idi!

Berlin'den 1920'nin 26 Şubat'ında Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta görüşme talebinin İngilizler'den geldiğini söylüyor, *"...Böyle azar azar alıp vermekten ise, ...İngilizler'in ciddî ve ebedî dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğini"*, bu şekilde bir arzuları varsa beraber çalışabileceğini söylüyor ve olumlu bir cevap geldiği takdirde niyetinin İstanbul üzerinden gizlice Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmek olduğunu yazıyordu.[155]

Bu ifadeler, zihninde İstanbul'dan ayrıldıkları gece doğan Türkiye'de, Kafkasya'da, Hindistan'da ve o tarihte tamamı işgal altında olan İslâm dünyasının üzerindeki İngiliz hegemonyasını kırmak maksadıyla derhal faaliyete geçme düşüncesini bir an için unuttuğu yahut ertelediği mânâsına gelmekteydi.

*

Moskova'ya gidiş için son deneme 1920 Nisan'ında yapıldı, yine başarısız oldu ama önceki denemelerden farklı ve çok daha maceralı şekilde cereyan etti, Enver tam üç ay boyunca, 1920'nin 6 Nisan'ı ile 6 Temmuz'u arasında Letland'ın, yani Latvia'nın başşehri Riga'da bir hapishanede kaldı ve Berlin'e daha da maceralı bir şekilde dönebildi.

Enver'in Moskova'ya gidebilmek maksadıyla yaptığı birinci ve dördüncü yolculuk denemeleri sırasında başına gelenler, özellikle de Kovno'daki gözaltı ile Riga'daki tutuklanması ve Kovno'dan bir Alman uçağı ile kaçırılması birbirine karıştırılmıştır.

Dördüncü deneme ile ilgili olarak elimizde iki kaynak bulunuyor: Naciye Sultan'ın Enver'in daha sonra anlattıklarına dayanarak hatıralarına yazdıkları[156] ve Enver Paşa'nın hem Riga'da tutuklu bulunduğu sırada hem de Almanya'ya dönüş yolunda yaptığı karakalem çizimler ile tutukluluğu ve çizimleri konusunda yazdığı birkaç satır...

Karakalemle resim yapmaya gençlik senelerinden itibaren meraklıydı, zaten istidadı da vardı ve Türk resminin öncülerinin neredeyse tamamının asker oldukları, ilk ciddî resim eğitimini askerî mekteplerde almış oldukları gözönüne alınınca, okul senelerinde Enver'in de resme hayli vakit ayırmış olması tabiî idi.

Yeteneğini değişik vesilelerle kullanmıştı. Meselâ, gençlik yıllarında Balkanlar'da eşkiya takip ettiği günlerde baskın yapacağı mahallerin plânlarını bizzat çizmişti ve bu çizimler not defterlerinde mevcuttu. Karakalem çizimlere sonraki senelerde, özellikle de sürgün günlerinde devam etmiş; hem bulunduğu yerleri, hem de konuştuğu şahısların birçoğunun portrelerini görüşme ânında elinde mutlaka bulundurduğu eskiz defterlerine resmetmiş, bu kadarla da kalmamış, portreleri o kişilere imzalatmış, üstelik tutukluluk günlerinde bu işten para bile kazanmıştı.

Çizimlerinin bazılarında kendi imzası, bazılarında da hayalî isimler üzerine düzenlediği imzalar vardı ve 1921 Nisan'ının ilk haftasında, Moskova'da bulunduğu sırada profesyonel şekilde resim dersleri almaya bile başlamıştı!

Paşa'nın bu çizimleri önemlidir; zira bulunduğu yerlerin o dönemdeki vaziyetini aksettirmelerinin yanısıra bu sayede hem Moskova'da, hem de Orta Asya'da temas ettiği ve bugün bazılarının sadece isimlerini bildiğimiz kişilerin portreleri de zamanımıza kalabilmiştir.

Hayatım

NACİYE ENVER PAŞA'NIN HATIRALARI

Anlatan: NACİYE ENVER PAŞA — Yazan: REZZAN A. E. YALMAN

Litvanyada hapis hayatı

— 35 —

Anamdan, kardeşlerimden, doğup büyüdüğüm evimden, çok sevdiğim arkadaşlarımdan ayrılmıştım. Ne vakit döneceğim belli değildi. Kimlerle, nereye gidiyordum? Meçhule doğru gidiyordum. Tek tesellim kocam, bulmak ihtimalini düşünmeye bile cesaret edemediğim kocam idi ve çocuklarının yanında olmak ihtimali...

Gerçekten ve maalesef hemen hemen hiç kaç gün kaldık, Sovyetler gidecek kadınları tanımıyorlar, belki Galip Kemali demişti, bana çok yardım etti, hemen pasaport verdi. Sofyada ailemle karşılaştım. Kızı o zaman Roy Hüsrev Gerede ile henüz evlenmemişti.

Bir az evvel Berlinde gördüğüm gibi, rahatlamıştım. Berlinde felâket içinde Enver Paşayı sevdiği, Fakat kendisinin Moskovada olduğu söylendi. Bu haberi bana en sonra Berlinde sefirken Talât Paşa verdi. Kocam bizim gelmemizi bilmediği için Almanyaya gelmişti. Bir Alman tayyaresine binerek Rusyaya dönmüş olmuş.

Bilmiyordum ki bu daha büyük bir şey değildi. Daha neler çekecektik, kimler görecektik!

Bizimle ayrılmak için gösterdiğimiz müsamahalar, bu sonuncu ayrılmamızda bulunmadı. Bilmiyordum ki bu daha büyük bir şey değildi. Daha neler çekecektik, kimler görecektik!

Bizimle ayrılmak için gösterdiğimiz müsamahalar, bu sonuncu ayrılmamızda bulunmadı. Bilmiyordum ki bu daha büyük bir şey değildi. Daha neler çekecektik, kimler görecektik!

Enver paşa kızı Hakper'le

Naciye Sultan'ın, hatıralarında Enver'in tutukluluk günlerinden bahsettiği bölüm.

Enver'in elimizde bulunan karakalem çizimlerinin tamamı, bu kitapta yeralmaktadır.

*

Naciye Sultan, hatıralarında Enver'in Berlin'den bir Alman uçağı ile hareket ettiğini, yolda benzinlerinin bitmesi üzerine Litvanya'ya mecburî iniş yaptıklarını, *Malessa* ismi ile seyahat eden Paşa'nın Bolşevik zannedilerek Riga'da bir hapishaneye konduğunu anlatıyor ve serbest bırakılarak Almanya'ya dönmesi konusunda şunları yazıyor:

"...Kapalı kaldığı müddetçe resim yaparmış. Resmini yaptığı kimselerden buna karşılık para alır, bunu bize göndermek üzere biriktirirmiş.

Birgün hapishane müdürüne mahpuslar arasında iyi resim yapan birisi olduğunu söylemişler. Müdür de kendisini görmek istemiş. Hattâ resmini yaptırmak üzere evine çağırtmış.

Evdeki aşçı kadın Alman'mış. Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga'da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu malûmatı Vangenheim'e[157] yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa'nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünki Enver Paşa mükemmel Almanca konuşurdu. Mektubu yazmış ve Almanya'ya göndermiş. Almanlar, Malessa'nın hakiki hüviyetini biliyorlarmış. Litvanya'dan derhal iadesini istemişler. Onu geri aldırmak için pek çok gayret sarfetmişler.

O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş. Alman vatandaşı sanılan Malessa da böylelikle serbest bırakılmış.

Enver Paşa'nın Malessa imzasını taşıyan birçok tablosu vardır. Bunlardan bir tanesi, bir Alman mecmuasında basılmıştır. Birçok kimse bu imzanın Enver Paşa'nın olduğunu bilmez ve onu bir Alman ressam zanneder". [158]

Enver, Latvia'daki hapishanede ve dönüş yolunda yaptığı çizimleri daha sonra bir albüme yapıştırmıştır, bu albüm şimdi elimizdedir ve içerisindeki çizimlerin yanısıra, Enver'in iç kapağına yazdığı kısa takdim, Riga'daki tutukluluk günlerini aydınlatması bakımından önem taşımaktadır.

Çizimleri hanımı Naciye Sultan'a toplu şekilde vermek maksadı ile albüm haline getiren Enver, 18 Temmuz 1920 tarihli takdiminde Latvia'daki tutukluluğunun başlangıç ve bitiş tarihlerini yazmaktadır:

"6 Nisan 1920'den 6 Temmuz 1920 tarihine kadar Letland'da olan esaretim ve badehû Riga'dan Almanya'ya seyahatim esnasında yaptığım resimler olup sevgili Cicim'e hatıra olarak takdim ettim. Berlin, 18 Temmuz 1920. Enver'in"

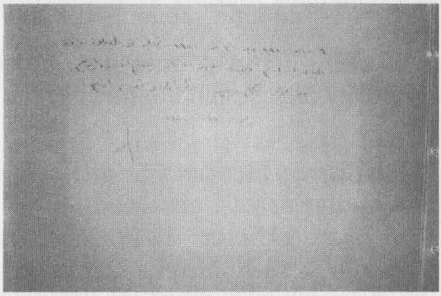

Enver'in çizimlerinin yer aldığı albümün Naciye Sultan'a ithaf sayfası.

Naciye Sultan'ın hatıraları ile Enver'in albüme yazdığı takdimden Riga'dan Berlin'e dönüşün ilk yolculukta olduğu gibi uçakla kaçırılmak şeklinde maceralı bir biçimde değil, diplomatik girişimler neticesinde mümkün olabildiği anlaşılıyor...

*

Enver, Almanya'ya dönüşünde son senelerinin belki de en büyük saadetini yaşamıştı: Naciye'si, Berlin'de onu beklemekteydi! Sadece karısı değil, kızları Mahipeyker ile Türkân ve kardeşi Kâmil,

bir Çerkes kalfa ile beraber büyük çabalarla İstanbul'dan ayrılmaya muvaffak olabilmiş, Mayıs sonunda Roma'ya varmış ve oradan Berlin'e geçmişlerdi ama o sırada Riga'daki bir hapishanede çile doldurmakta olan Enver, Naciye'sinin yolculuğundan habersizdi...

Üstelik, İstanbul'dan ayrılmasından sonra dünyaya gelen küçük kızı Türkân'ı da ilk defa görmekteydi...

Enver, kızı Türkân 4 Temmuz 1919'da İstanbul'da doğduğu sırada Kırım taraflarında idi ve doğumdan kardeşi Kâmil Bey'in mektubu sayesinde haberdar olmuştu, Kâmil Bey bebeğe geçici olarak Hamide isminin verildiğini ama Naciye Sultan'ın bu isimden hoşlanmadığını söylüyor ve ağabeyinden isim istiyordu.[159]

Naciye Sultan, hatıralarında Enver'in ikinci kızını onbir ay sonra görebildiğini yazıyordu:

> "...Enver Paşa, hapishaneden kurtulur kurtulmaz, Almanya'ya geldi ve bizi buldu. Geldiği zaman sırtında hapishanede giydiği elbiseler vardı. Perişan bir vaziyette idi.
>
> Ben, o zaman çok hasta ve yorgundum. Kissingen'de Dr. Dapper'in sanatoryumundaydım. Paşa ile orada buluştuk. İkinci kızı Türkân'ı ilk defa olarak o zaman gördü. Türkân onbir aylıktı.
>
> Kocamın geldiğine çok sevindim, iyileşmeğe başladım. Birkaç hafta sonra hastaneden çıkacak hâle geldim. Eniştem Nâzım Bey, Berlin civarında Grünewald'da bir ev tutmuştu. Biz de onun yanına gittik. Hep beraber orada oturacaktık..."[160]

Şimdi, ailenin Almanya'da yeniden biraraya geldiği günlerin birkaç ay öncesine dönelim...

*

Berlin'den Moskova'ya gitmeye çalıştığı sırada İstanbul'da vahim hadiseler yaşanmaktadır...

Savaşın galipleri 1918 Kasım'ından itibaren imparatorluğun payitahtını fiili olarak işgal edecekler, işgal 1920 Mart'ında resmiyet kazanacak, İngilizler Meclis-i Mebusan'ı basarak İttihadçı hükümetin mensupları ile bazı milletvekillerini, idarecileri ve yine İttihad ve Teraki'nin İstanbul'da kalmış önde gelen isimlerini tevkif edip *savaş suçlusu* olarak Malta'ya götürecekler, hattâ güneşin doğmasından önce evlerinde tutukladıkları politikacıları giyinmelerine bile izin vermeden, üzerlerindeki pijamalar ile yola çıkartacaklardır.

Müttefiklerin savaşın başta gelen sorumlusu olarak gördükleri Enver Paşa artık Türkiye'de değildir ama ailesi işgal altındaki İstanbul'dadır ve işgalcilerin en azından taciz edebilecekleri bir hedeftir.

İstanbul'a gönderdiği her mektubunda Naciye'sini yanına, bilinmez diyarlara çağırmaktadır ama İstanbul'un artık ne vaziyette olduğunu düşünmüyor gibidir.

Naciye Sultan, Enver'e gönderdiği ve üzerinde 1919'da yazıldığı notu dışında tarih bulunmayan cevabî mektuplarından birinde İstanbul'da çektiği ıztırabı anlatmaktadır ve bu mektup eski facia romanlarının bir dram sahifesi gibidir:

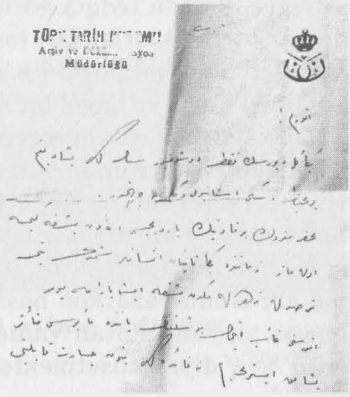

"Enver,

Bana *gel* diyorsun fakat düşünmüyorsun ki yaşadığım bir muhit eski İstanbul değil, bir cehennemdir.

Muhakkar, metrûk bir kadının yardımcısı Allah'tan başka kimse olamaz. Zamanında bana tapan insanlar, şimdi beni tarassutla zehirlemekten başka işe yaramıyor.

Enver, seni kaybetmek boşluğunun yanında me'yus, müteessir yaşamak ister miyim? Ne faide ki, bütün cesaret kabiliyeti haricinde perişan bir haldeyim.

Fakat kalbimde pür-hayat, muzaffer bir ümit var ki, o da seni bulmak arzusuyla titreyen ruhumda ve kimseye anlatamayacağım ıztıraplarım.

Of! Artık bu esrarengiz muhitte yaşamak, bütün âlem peygamber olsa şefaat dilemek saadetiyle zelîl olmak vicdansızlığında bulunamayacağım.

Âh! Enver, mazinin o felâketli hatıratında birleşsek, başımı dizlerinin üstüne koysam. Fakat sana herşeyi söylemek kaabiliyeti, heyhât, nerede o kuvvet! Lisanımdan mürûr eden ufak bir kelimenin dehşetiyle çıldıracağım. Yalnız, gözlerimde titreyen katre-i mâtem sana herşeyi öğretecek. Belki sen de mahvolmuş bir kadının feryadını dinlemekten sıkılacak, mazlumiyetime şahadet bile seni korkutacak, mektuplarında daima yazdığın gibi bir hiss-i mes'uliyetle beni ezmek bahanesini bulacaksın.

Hayır Enver, hayır! Ben de ifade-i teessüre lüzum görmeden dâim nazarında ehemmiyetini kaybeden bir Naciye olarak kalacağım.

Bütün kâinata bir numune-i imtisâl olan sadakatimi hiçbirşeyle isbat edemedim. Öyle değil mi Enver? Oh! Zarar yok, sen hasta olma, sağ ol, bütün ümidin saadetle netice bulsun, ben mücadele-i hayatla kahrolayım.

Naciye"[161]

Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın Kuruçeşme'deki yalılarına Fransız işgal birliklerinin kumandanı General Franchet d'Esperey göz

diker: 1919'un 8 Şubat'ında Galata Rıhtımı'nda ayak bastığı şehre bir fatih edâsı ile beyaz at üzerinde girmesi üzerine sadece Türkler'in değil, diğer memleketlerin işgal kumandanlarının da tepkisini çeken Fransız general...

Yalıyı terketmesi için sadece 24 saat verilen Naciye Sultan çocukları ile beraber Hazine-i Hassa'ya ait Nişantaşı'ndaki bir konağa taşınır ama tâcizler bir türlü bitmez. Sultan'ın hasta olduğu ve Türkiye dışında tedavi görmesi gerektiği yolunda hem Türk hem de yabancı doktorlardan raporlar alınır, Fransızlar ile İtalyanlar İstanbul'u terketmesine karşı çıkmazlar ama bu defa İngilizler zorluk çıkartır ve engel olurlar.

İstanbul'da hayat gün geçtikçe daha zorlaşmakta, Naciye Sultan memleketten ayrılmak için her yolu denemekte ama Naciye'yi Enver'e karşı bir rehine gibi elde tutmak isteyen İngilizler, İstanbul'u terketmesine bir türlü izin vermemektedirler.

Naciye Sultan 2 Ocak 1920'deki mektubunda kocasına kavuşma arzusunu yazarken başına gelenle herşeyin müsebbibi olarak amcasını, yani Sultan Vahidedin'i göstermekte ve Vahideddin'den *hain herif* diye bahsetmektedir:

> "Kıymettar Enverciğim!
>
> Mektubunu gözyaşlarımla belki bin defa okudum, fakat ne yazayım. Ah! Biliyorum, bu mağmum satırlarımla seni müteessir etmekten başka hiçbirşey yapamayacağım. Enver, sana gelebilmek için Allah'tan başka bana yardım edecek, acıyacak hiç kimsem yok. Hatta, Allah bile bana merhamet etmiyor. Of! Enver, artık bana acı. Sensiz yaşamak bu zavallı Naciye için gayr-ı kabil, hem İstanbul'da bu riyakâr insanlar içinde bana bundan fazla azap çektirtme. Söyle, Enver, Allahaşkına sana kavuşmak için ne yapayım?
>
> Doktorlar hastadır diye rapor verdikleri halde bana izin vermiyorlar. Bu hain İngilizler beni gülerek ölüme mahkûm ediyorlar. Oh! Enver, bütün bu hakaretleri yaptıran o amcam olacak hain adamdır. Fakat olsun, ben müteessir değilim. Senin varlığın bana bütün acılarımı unutturuyor. Senin selâmetin, afiyetin için her an Allahım'a yalvarıyorum.
>
> ...Fakat, hayır Enver! Hayır, ben ölmek istemiyorum. Seninle bu acı günlerimizden intikam alarak, uzun seneler mesut, bahtiyar yaşayacağız; değil mi Enverim?
>
> ...Enverim! Bana daima uzun mektuplar yaz, resimlerini gönder. Ben de hiç olmazsa onlarla biraz müteselli olayım. Oh! Bugün hava ne güzel, ne olur Allahım, senin yanında olsaydım. İnşaallah o zamanlar da gelecek değil mi Enverim? Yoksa ben sensiz yaşayamam, ölürüm. Sana gelebilmek için herşeyi yapacağım. Hattâ, Allahım'a bile isyan edeceğim..."
>
> *Naciye*"[162]

İki hafta sonra yazdığı mektubunda daha fazla yakınmakta, Enver'in eskiden etmiş olduğu yeminleri hatırlatmaktadır:

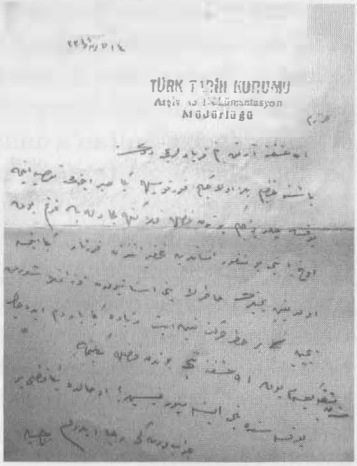

"Azizim,

Allahaşkına artık benim feryadlarımı duy. Başıma azîm belâ olacağım korkusuyla bana sabretmemi tavsiye etme, yoksa çıldıracağım. Bundan fazla felâketle mücadeleye kuvvetim yok. Oh! Beni bu menfur insanların tahkirâtından kurtar. Bana etmiş olduğun yeminleri hatırla. Beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir hatt-ı hareket tayin et. Dünyada bana yardım edecek senden başka kimsem yok. Allahaşkına beni bundan fazla bekletme.

Yoksa sen de beni istemiyor musun? O halde bana katî bir cevap vermeni rica ederim.

Naciye"[163]

*

İstanbul'dan ailece ayrılmanın bir yolunu bulma çabaları devam ederken Fransızlar'ın Kuruçeşme'deki yalıdan bazı kıymetli eşyayı alıp götürdükleri, sonra Naciye Sultan'ın erkek kardeşi Şehzade Abdürrahim Efendi'nin hizmetkârlarının da dünya kadar eşyayı çaldıkları haber alındı.

Bütün bunlar olup biterken, yeni hükümet, İttihadçılar'ın muhalifi olan İtilâfçılar ile işgal kuvvetleri Enver'in mal varlığını araştırmakta ve gayrımenkullerine el koyma hazırlığında idi ve İngilizler, önce Paşa'nın Menekşe'deki çiftliğine el koydular.

Ailenin bütün işlerini Enver'in kardeşi Kâmil Bey takip etmekte, Türkiye'den ayrılan ağabeyine ve ablası Hasene Hanım'ın Berlin'de bulunan kocası Nâzım Bey'e gönderdiği mektuplarda ayrıntıları yazmaktaydı.

Enver, Kafkasya'dan sonra Moskova'da ve Orta Asya'da bulunduğu günlerde de kardeşine talimat ve emir gibi mektuplar gönderecek, bütün işlerini yine Kâmil Bey takip edecekti...

Kâmil Bey'in İstanbul'da karşılaştıkları maddî sıkıntıları anlattığı ve ardarda yakınmalarla dolu mektuplarında, *Seher* adında bir hanımın sık sık bahsi geçiyordu...

Seher, Naciye Sultan'ın sarayındaki kızlardan biri idi; kızkardeşi daha önce Enver ile beraber Trablus'ta bulunan, Teşkilât-ı Mahsusa'ya da alınan ve Bâbıâlî baskınından sonra Sultan Reşad'ın

Hazine-i Hassası'na tayin edilip vekilharcı olan Derviş Bey adında Konyalı bir Bektaşi ile evliydi.

Savaş yıllarında Naciye Sultan ile samimiyet kuran Seher, Enver Paşa tarafından Nâzım adında bir subayla evlendirildi ama Enver'in Türkiye'den ayrılmasından sonra Nâzım Bey karısını boşadı. Seher bu defa İstanbul Kumandanı Mustafa Nâtık Paşa ile evlendi, Naciye Sultan'a daha da yaklaştı ve eniştesi Derviş Bey ile beraber Naciye Sultan üzerinde hayli etkili olmaya başladı.

Enver ise Seher'den nefret ediyor, bu nefreti mektuplarında açık açık yazıyor ama Seher'in eniştesi Derviş Bey İstanbul'daki malları düzgün şekilde idare ettiği için kadını Naciye Sultan'ın yanından uzaklaştıramıyordu.

İlk kocası Nâzım Bey'in Sakarya Savaşı'nda şehid düştüğünü Enver'in yine bir başka mektubundan öğrendiğimiz Seher'in ikinci kocası olan İstanbul Kumandanı Mustafa Nâtık Paşa 150'likler listesine alınınca memleketi terketmişti ve Seher, Bakırköy'de yalnız başına yaşıyordu.

Seher ile eniştesi Derviş Bey, 1926 Ağustos'unda İstanbul gazetelerinde geniş şekilde yeraldılar:

İttihad ve Terakki'nin silâhşörü ve Ankara'nın eski valisi Abdülkadir Bey 1926'da İzmir Suikasti girişimine katılmakla suçlanıp İstiklâl Mahkemesi'nde gıyabında idama mahkûm edilmesinden önce Ankara'dan İstanbul'a kaçmış ve bir ara Seher Hanım'ın Bakırköy'deki evinde, sonra da Naciye Sultan'a ait olan ve kâhyalığını Seher'in eniştesi Derviş Bey'in yaptığı Menekşe'deki çiftlikte kalmıştı.

Bulgaristan'a kaçmak maksadıyla çiftlikten ayrılıp Kırklareli'ne giderken yolda yakalandı, Kırklareli'nde sorgulandıktan sonra Ankara'ya gönderildi, yeniden İstiklâl Mahkemesi'ne çıkartıldı ve önceden verilmiş olan idam cezası 31 Ağustos 1926 gecesi infaz edildi.

Abdülkadir Bey'in yakalanmasının ardından, hakkında tevkif kararı verilip mahkûm edilmesinin üzerinden geçen iki ay boyunca nerede saklandığı konusunda geniş bir tahkikat yapıldı[164] ve Abdülkadir Bey ile bağlantıları ortaya çıkartılan Seher Hanım ile Derviş Bey de tutuklandılar.

İstiklâl Mahkemesi'nde ne cezaya çarptırıldıklarını araştırmadım...

*

İttihadçı avına çıkmış olan Sadrazam Damad Ferid Paşa, yengesi Naciye Sultan'ın yanında bulunmak için Almanya'dan İstanbul'a tam 52 günde dönebilen Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil'i bile

tutuklatmaya çalışmakta idi ve sadrazamın Enver'den intikam almak maksadı ile giriştiği bu teşebbüsü, Naciye Sultan'ın amcası Sultan Vahideddin engelledi.

Araya tanıdıklar, dostlar ve hattâ İstanbul'daki bazı yabancılar da girdi ve Naciye Sultan 1920 Mayıs'ında çocukları ile beraber İstanbul'dan nihayet ayrılıp Enver'inin yanına gitmeye muvaffak olacaktır...

Sultan, Avrupa'ya gidişini hatıralarında şöyle anlatır:

"...1919 senesinin sonlarına doğru memleketten çıkmağa teşebbüs ettim. Rahatsızdım. Hastalığının mahiyeti belli değildi. Memleket dışında tedavi olmak istediğimi söyleyince büyük bir konsültasyon yapılması lâzım geldiğini ileri sürdüler. İşgal kuvvetlerinin doktorları, Saray Başhekimi Reşad Paşa, Feriye Sarayı'na geldiler. Beni muayene ettiler. Doktorların hepsi Avrupa'ya gidip tedavi olmam lâzım geldiğine dair rapor verdiler. Bu raporun hükümet tarafından tasdik edilmesi icap ediyormuş. Rapor, Babıâli'ye gönderildi. Uzun müddet bekledim. Sabırsızlanıyordum. Biran evvel gitmek, hem tedavi olmak, hem de kocama kavuşmak istiyordum. Fakat raporun Babıâli'de kaybolduğunu haber aldım. Herhalde kaybolmuş değildi, hasıraltı edilmişti. Böylelikle memleketten çıkmamın gerek hükümet, gerek işgal kuvvetleri tarafından arzu edilmediğini anladım. Resmî yoldan ve müsaade ile gidemeyeceğimi hissedince başka çarelere başvurmayı düşündüm.

İşgal kuvvetleri arasında en dürüst ve terbiyeli olarak hareket edenler İtalyanlardı.

Çürüksulu Mahmud Paşa'nın kızı Meziyet arkadaşımdı. Kendisiyle bir gün konuşurken, memleketten çıkıp gitmek istediğimi söyledim. Beraberce çare düşündük. Meziyet, İtalyan işgal kuvvetlerinin başkanı olan Kont Caprini ile ahbaptı. Kendisine bu meseleyi açabileceğini söyledi, yardım edeceğini umuyordu.

Meziyet gidip Caprini'ye vaziyetimi anlattı. Kont, Enver Paşa'yı tanıyormuş. Vaktiyle Avrupa'da beraber bulunmuşlar, ahbaplık etmişlermiş. Zevcimin yanına gitmek istediğimi duyunca bana her türlü kolaylığı yapacağını söylemiş. Meziyet bana bu müjdeyi getirdi. Artık sevincimin sınırı yoktu.

Mahipeyker bir buçuk yaşında, Türkan ise henüz on aylıktı. Bu şartlar içinde memlektte yaşamama, rahat etmeme imkân kalmamıştı. Her ne pahasına olursa olsun çıkmalı idi.

Kont Caprini beni ve çocuklarımı kaçırmayı Mimar Denari'ye havale etti. Kaçmak oldukça güç, hattâ imkânsız gibi görünüyordu.

Mimar Denari ile görüşüp bir plân hazırladık. Hakikî hüviyetimi belli etmeden yabancı imişim gibi hareket etmek lâzımdı.

İtalyan İşgal Kuvvetleri Komutanı Kont Caprini, bana bir İtalyan vatandaşı pasaportu verdi. Denari'nin çocuklarının dadısı olarak memleketten çıkacaktım. Çocuklarım da Denari'nin çocukları olarak geçeceklerdi.

Anneme bile nereye gittiğimi söylemeden çocuklarımı alarak evden çıktım. Kardeşim Şerafettin'e bir mektup yazarak bıraktım. Bu mektupta anneme ve amcam Sultan Vahideddin'e çocuklarla beraber memleketi terkederek zevcimin yanına gittiğimi, ben memleketten ayrıldıktan sonra söylenmesini rica ediyordum.

Denari'nin evi, Saint Antuan Kilisesi civarındaydı. Oraya gittim. Vapura binmeden evvel dadı kıyafetine girmem lâzımdı. Ömrümde ilk defa olarak başımı açacak ve sokağa şapka ile çıkacaktım.

Denari'nin refikası bana bir şapkasını ve bir yağmurluğunu verdi. Kadınlar ne şart altında olurlarsa olsunlar hiçbir zaman kadınlıklarından vazgeçmezler. Ben de vaziyetin bütün tehlikesine rağmen, o aralık şapkamın yüzüme yakışmadığını gördüm ve bundan dolayı üzüldüm. Dadı kılığımı kendime bir türlü yakıştıramıyordum.

Bir berber çağırmalarını ve saçlarımı şapkaya uygun şekilde taratmak istediğimi söyleyince, orada bulunan bir arkadaşım *"Bunu bu anda düşünmek ve yapabilmek için ancak kadın olmalı"* diye bana çıkıştı ve soğukkanlılığıma şaştı. Fakat ben, herşeye rağmen ısrar ederek süslenmek, hele ilk defa giyeceğim şapkanın yakışmasını istiyordum.

Lâkin vaziyet oldukça vahimdi. Biran evvel vapura gitmemiz lâzımdı. Boş ve fuzulî işlerle vakit geçirmenin hiç sırası değildi.

Kont Caprini'nin arabasına binerek vapura kadar gittik. Çocuklarım, Denari'nin çocukları, ben de onların dadısı olarak vapura binebildik. Vapurda bizi İtalyan kuryesinin kamarasına kilitlediler. Çanakkale'yi geçinceye kadar oradan çıkmadık. Her an ya hükümet veya diğer işgal kuvvetlerinin bir motoru karşımıza çıkacak ve bizi geri çevirecek diye korku ve heyecan içinde idik. Fakat, ben hâlâ korkuyordum. Annemin, mektubumu okuduktan sonra ne şekilde hareket ettiğini bilmiyordum. Amcamdan çok çekiniyordum.

Mimar Denari, bizi Brindizi'ye kadar götürdü. Bize her türlü yardım ve kolaylığı gösterdi. Gerek Kont Caprini, gerekse Mimar Denari bu dostane hareketi hiçbir maddî menfaat karşılığında yapmamışlardır. Para ile ödenemeyecek kadar büyük olan bu iyiliklerine ve dostluklarına karşı kalbimde daima derin bir minnet ve şükran beslerim. Kendilerine zorla kabul ettirdiğim hediyeler, bu minnet borcumun küçük birer nişanesidir.

Görümcem Hasena Hanım ile zevci Nâzım Bey bizi Brindizi'de karşıladılar. Bu, benim ilk seyahatimdi. O zamana kadar memleketten hiç çıkmamıştım. Ancak kitaplarda okuduğum tanımadığım yepyeni ve değişik bir âleme gelmiştim. Roma'da

duyduğum çan sesleri benim için gurbet acısının ilk yankısıydı. Ne zaman çan sesi duysam, hep bu seyahati hatırlarım.

Annemden, kardeşlerimden, doğup büyüdüğüm evimden, çok sevdiğim memleketimden, ayrılmıştım. Ne vakit dönebileceğim belli değildi. Karşılaşacağım hayat ne olacaktı? Meçhule doğru gidiyordum. Tek tesellim: Kocamı bulmak ve çocuklarımın yanında oluşu idi.

Görümcem ve eniştemle beraber Roma'da birkaç gün kaldık. Sefarete giderek kendimi tanıttım. Sefir Galip Kemalî Bey idi, buna çok yardım etti. Hemen pasaport verdi. Sefarette ailesiyle tanıştım. Kızı o zaman Bay Hüsrev Gerede ile henüz evlenmemişti.

Biran evvel Berlin'e gitmek için sabırsızlanıyordum. Berlin'e telefon edip, Enver Paşa'yı aradık. Fakat kendisinin Berlin'de olmadığını öğrendik. Bu haberi, bize o zaman Berlin'de bulunan Talât Paşa verdi. Kocam bizim geleceğimizi bilmediği için Almanya'yı terketmiş. Bir Alman tayyaresine binerek, Rusya'ya hareket etmiş.

Bu haber beni çok üzdü ve endişeye düşürdü. Almanya'ya gitmek için hissettiğim tehalük ve arzu sönmüştü. Gayem biran evvel kocama kavuşmak ve çocuklarımı babalarına göstermekti. Halbuki şimdilik buna imkân yoktu. Kimbilir onu ne zaman ve nerede bulacaktık?

Daha seyahatin ilk safhasında güçlükler ve üzüntülerle karşılaşmaya başlamıştım.

Bilmiyordum ki, bu daha hiçbir şey değildi. Daha neler çekecek, neler görecektim!

İnsana evvelden başına gelecekleri anlatsalar: "*Ben bu kadar cefaya dayanamam, bu derecede üzülmeye tahammül edemem*" diye kadere isyan eder. Fakat dayanılmayacak cefa ve üzüntü yoktur."[165]

Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey, Roma'ya varmalarından hemen sonra, 7 Haziran 1920'de, Berlin'de olduğunu zannettiği ağabeyine Avrupa'ya gelişlerinin ayrıntısını hikâye ettiği bir mektup gönderdi ama mektup Enver'in eline bir ay sonra, Riga'dan Berlin'e dönüşünün ardından geçti,

Kâmil Bey, mektubunda enteresan bir teşebbüsten de bahsediyordu: Sultan Vahideddin, ağabeyinin kızı olan ve "*kızım*" diye bahsettiği Naciye Sultan'ı Enver'den boşatabilmek için yanına, yani Yıldız Sarayı'na aldırmak istemişti ve ailenin İstanbul'u fırsat buldukları anda derhal terketmesinin sebeplerinden biri de, padişahın bu teşebbüsü idi:

"Sevgili ağabeyciğim,

En sonra İstanbul'u da terke mecbur olduk. Bir haftadan beri yengem, Mahipeyker, Türkân ve bir de Çerkes kızı ile Roma'da

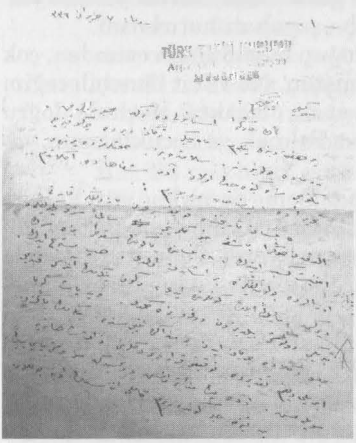

Kâmil Bey'in İstanbul'dan ayrılmalarından sonra Enver Paşa'ya ilk mektubu.

bulunuyoruz. Selâmetteyiz. Sıhhatlerimiz de yerindedir. Mektubumu size getirecek olan adama şifahen de anlattım. Tahriren de izahat veriyorum.

5 Nisan tarihinde Königsberg'den yazdığınız kartı aldıktan sonra başka haber gelmeyince salimen Şark'a geçtiğinize emniyet kesbettim. 28 Nisan'da Bakü'nün sükûtu bize sizin oralarda bulunduğunuza bir işaret oluyor. Hep müsterih idik derken mayısın ilk günlerinde idi, bir gün yengemin annesi kandil tebriki dönüşü Yıldız'dan doğru bize geldi. Ferid Paşa güya Meclis-i Vükelâ'da cereyan eden bir müzakere neticesinde yengemin yanından ayrılmadığım takdirde tevkifime karar verdiklerini Zât-ı Şâhâne'ye söylemiş. O da pek müteessir olmuş ve demiş ki, siz bir şey yapmayın ben kızıma haber gönderirim. Kâmil'i annesinin evine yollar. Bunun üzerine annesini çağırmış, yukarıda yazdıklarımı anlattıktan sonra demiş ki, *"Kâmil bîgünahtır, o daha çocuktur. Kat'iyyen ona fena muamele edildiğini istemem. Yalnız şimdilik annesinin evine gitsin. Kızımın işlerini oradan idare etsin. Sakın, kızım kalmasına ısrar etmesin. Sonra çocuğu tevkif ederler. Belki beni de kızımı Yıldız'a almağa icbar ederler"*.

Tevkif edileceğimi zannetmemekle beraber hemen ertesi günü ben çiftliğe gittim. Yalnız muhakkak olan bir şey varsa, o da padişahın yengemi Yıldız'a kapayacağı ve orada sizden ayrılmasını temin için lâzımgelen herşeyi yapacağı idi. Bunu temin maksadı ile evvelâ beni uzaklaştırıyorlardı. Padişahın bu arzusunu akîm bırakmak için en iyi çare İstanbul'u terketmekti. Hemen vakit kaybetmeden İtalya Mümessili Askerîsi Miralay Kont Kaprini'ye bil-vasıta müracaat ettim. Bu zat sizi Selânik'ten tanır ve çok severmiş. Ma'al-memnuniye kabul etti, hükümetine yazdı, oradan da cevab-ı muvafakat aldı. Arasından bir ay geçmeden fakat birçok helecanlı saatler geçirdikten sonra yengem, Mahipeyker, Türkân ve Enise kalfa, Donari'nin ailesi ile 29 Mayıs 336 (1920) Cumartesi günü öğleden sonra ve ben de iki gün sonra İtalyanlar tarafından hapsedilerek (!) tahtel-hıfz iki gün sonra, yani 31 Mayıs Pazartesi günü İtalya'ya hareket ettim..."[166]

*

Naciye hasta ve yorgundu, İtalya'dan Almanya'ya geçer geçmez kaplıcaları ile meşhur Bad Kissingen'de bir sanatoryuma yattı. Karısının Avrupa'da olduğunu Berlin'e varır varmaz öğrenen Enver, hapishanede giydiği ve hâlâ üzerinde olan elbiselerini değiş-

tirmeye bile vakit harcamaksızın trene bindiği gibi hemen Bad Kissingen'e gitti!

Hasret bitmişti, kaplıca kasabasında gayet mesut birkaç hafta geçirip trenle hep beraber Berlin'e döndüler.

Enver'in kızkardeşi Hasene Hanım ile kocası Nâzım Bey, yani birkaç sene önce İttihad ve Terakki'nin ölüme mahkûm ettiği ve Enver'in düzenlediği suikast teşebbüsünden yaralı olarak kurtulan enişte, Türkiye'yi karısı ile beraber daha önce terketmişti ve Berlin'de yaşamakta idi.

Nâzım Bey gelenler için Grünewald semtinde bir villa kiraladı.

Aile villada mutlu anlar geçirdi ama beraberlikleri sadece birkaç hafta devam etti ve Enver tekrar Moskova yollarına düştü.

Ama bu yeniden ayrılış ânında Enver de, Naciye Sultan da ailede çok önemli bir değişiklik olacağının henüz farkına varmamışlardı:

Naciye Sultan üçüncü çocuğuna hamileydi ama bu çocuğunu hiçbir zaman göremeyecek, hattâ erkek mi yoksa kız mı olduğunu bile aylarca öğrenemeyecekti!

*

Yollar açılmıştı, Moskova'ya gidebilmek için yeniden uçak maceralarına girmeye lüzum yoktu, yolculuk bu defa tren ve karayolu ile yapılacaktı ve Almanlar yine herşeyi organize etmişlerdi...

Moskova yolcuları Enver Paşa, Ziya ve Fuad Beyler, Leo adındaki Bolşevik görevli, bir Alman subayı ve Talât Paşa'nın kayınbiraderi Hayretî Bey ile daha bir-iki kişiden ibaretti.

*

Enver 1920'nin 4 Ağustos'unda Berlin'den kimbilir nasıl bir ruh hâli içerisinde ayrılmış, Naciye'ye kimbilir nasıl veda etmişti?

Naciye'nin kocasını balkondan ve başı ellerinin arasında arkasından bakarak yolcu ettiği dışında birşey bilmiyoruz...

Enver sadece birkaç hafta önce kavuştuğu Naciye'sinin hasretine birkaç saat bile dayanamamış olacak ki, ara istasyonlardan birinden Berlin'e kısa ama teessür dolu bir mektup gönderdi:

> "...Naciye, pek müteessirim. Gözüm önünde balkonda başın ellerin arasında masa üzerinde (?) olarak canlı olarak duruyor. *"Allahım, bilmem ne vakit seni istediğim gibi mes'ud, güler göstereceksin?"* diye zihnimden bin türlü fırtınalar geçiyor...".

Hasreti daha ilk saatlerde öyle bir hal almıştı ki, aynı istasyondan bu mektubun hemen ardından daha kısa bir başka mektup gönderecek, *kendini dişlerini sıkarak zaptettiğini* yazacak, Königsberg'den de birkaç saat ara ile iki mektup yollayacaktı.

Naciye'ye gönderdiği bu mektuplar ile beraber, 5 Ağus-

tos'ta kızlarına da birkaç satır yazmıştı:

> "Güzel yavrularım!
> Sizleri sevgili cici efendimizin yanında düşündükçe müsterihim. Sakın ola ki efendimizi üzmeyesiniz. O kadar iyi olunuz ki ayrılmamızdan hâsıl olan yaralar sizin güzel, nevazişli cıvıltılarınızla kapansın.
> Sizi nihayetsiz defa öpen babanız Enver".

Kocasının yeniden yollara düşmesi üzerine Naciye Sultan'ın İstanbul'da yaşadığı iç sıkıntıları bu defa Berlin'de nüksetti. Enver'e Rusya'ya gitmek üzere Almanya'dan ayrılmasından on gün sonra, 1920'nin 14 Ağustos'unda yazdığı mektupta *"Enver, sensiz herşey çirkin. ...Yavrularımızı da sevmiyorum. Senden uzak bulunmama sebep onlar olduğunu düşündükçe zavallı yavrucaklarımı üzmek, ağlatmak istiyorum. İki gözüm, vallahi kendime mâlik değilim"*[167] diyordu.

*

Enver vapur, tren ve otomobille Laiching, Pillau, Königsberg, Johannisburg, Kolno, Lomça, Biyalistok, Vilnius, Minsk ve Smolensk üzerinden on gün boyunca devam eden bir yolculuğun ardından 15 Ağustos 1920'de, öğleye doğru, artık Moskova'da idi.

Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nın Sofiyskaya Naberejnaya'da, yani Ayasofya Rıhtımı'nda 14 numaradaki misafirhanesine yerleştirildiler. Ankara'dan gelmiş olan ve Hariciye Nâzırı Bekir Sami ve Adliye Nâzırı Yusuf Kemal Beyler ile İbrahim Tâlî, Seyfi ve Rizeli Osman Bey de aynı misafirhanede idi. Enver, ilk temaslarının ardından misafirhanede tek başına kaldığında gece saat biri kırk dakika geçe Naciye'sine ilk mektubunu yazdı...

Enver'in bir süvari tüfeğinin namlusundan çıkan kurşunlarla yere serilmesinin sadece birkaç gün öncesine kadar hiç aksatmadan yazacağı ve yaptığı hemen herşeyi rapor verircesine anlatacağı mektuplar faslı artık başlamıştı!

*

Enver, henüz kavuşmuş olduğu Naciye'sini ve iki kızını Berlin'de bırakıp Moskova'ya gitmeye mecbur mu idi?

Almanya'da ordunun ve hükümetin sürgündeki İttihadçılar'a sağladıkları himayeye ve verdikleri her türlü desteğe bakılacak olursa Ermeniler'in intikam teşebbüsleri ile ilgili söylentilerin getirdiği huzursuzluk dışında gitmesi için bir sebep yoktu, Berlin'de kalabilmesi pekalâ mümkündü.

Ama âh o binbir çeşit idealler, savaşta uğranan mağlûbiyetin ardından gittikçe artan intikam hissi, Müslüman dünyasını şâha kaldırarak İngiltere'yi dize getirme hevesi ve daha da önemlisi Na-

ciye'nin karşısına mağlûp değil, savaşın galiplerini yerlere sermiş bir muzaffer edâ ile çıkabilme hayâli!..

Moskova yolunda gönderdiği mektuplardan birinde Naciye'ye *ağlamamasını* söylemekte ve gidiş sebebini, daha doğrusu hayallerini açıkça yazmaktaydı... *İslâm, beşeriyet, Türklük* ve kendi ifadesi ile daha mukaddes bir sebep; *Naciye'si için çalışmak:*

> "...Oh! Naciye sen müteessir olma, ağlama, sonra ben hayatın bundan sonraki mezâhimine hiç tahammül edemem. Senin hiç kimsenin gözyaşlarını görmeye alışmamış kalbin elbette beni ağlar görmeye, duygu[lan]maya razı olmaz. Naciye, hem niçin ağlayacaksın? Ben[im] koca bir İslâm hey'eti, beşeriyet, Türklük, fakat bunlardan da bence daha mukaddesi senin için çalışmaya gittiğimi düşün de müteessir olma. Allah'a dua et ki muvaffak olup döneyim, yahut daha doğrusu kavuşalım..." *(Königsberg'den 6 Ağustos 1920'de yazdığı mektuptan).*

Ama, Naciye Sultan bir hafta sonrasının, 14 Ağustos'un tarihini taşıyan mektubunda açıkça isyan ediyor, *"Beni sevmiyorsun, inkâr mı ediyorsun?"* diyor sonra daha ağır ifadeler kullanıyor, *"...ıztıraplarımla yatakta bırakarak benden kaçmadın mı?"* diyor ve aynı şekilde acı sözlerin ardından mektubunu güzel ifadelerle tamamlıyordu:

> "Enver!
>
> Mektuplarını aldım. Cidden bana uzun mektup yazmak için kendini üzüyorsun. Âfiyet haberin kâfî. Hayır, Enver! Ben senden daima hakikati duymak isterim. Evet, sensiz geçen acı günlerimde daha mesut idim. Oh! Yârab, şimdi bütün ıztıraplarımdan daha acı olan hakikat. Evet Enver, beni sevmiyorsun. İnkâr mı ediyorsun? Yok Enver, bana hıyanet eden gözlerin söyledi.
>
> Her hafta mektuplar ile nasıl zaman geçirdiğimi yazmamı, yazmaz isem güceneceğimi söylüyorsun. Peki, fakat sen bunları görmemek, duymamak için ıztıraplarımla yatakta bırakarak benden kaçmadın mı?
>
> Oh! Enver, biraz olsun zavallı hasta kadına acı. Onun günahı yalnız seni delicesine sevmek. İşte bu resim sensiz ne yaptığımı söyleyecektir. Oh! Yârab, neler yazıyorum. Hayır, Enverciğim beni hiç düşünme. Allah'a hemen her an senin için yalvarıyorum. Vârol Enverciğim. ...Of! Enver, Allahaşkına beni uzun zamanlar yalnız bırakma. Artık sensiz yaşayamam, ölürüm.
>
> İnsanlardan nefret ediyorum. Saadetlerini göstermek için gözyaşlarıma gülüyorlar. Yârab, benim günahım ne? Dünyaya yalnız ağlamak için mi geldim? Enver, sensiz herşey çirkin. Müzik, onu hiç hiç duymak istemiyorum. Yavrularımızı da sevmiyorum. Senden uzak bulunmama sebep onlar olduğunu düşündükçe zavallı yavrucuklarımı üzmek, ağlatmak istiyorum. İkigözüm, vallahi kendime mâlik değilim. Teessürden ne yazdığımı bilmiyorum.

Emin ol, seni müsterih etmek için bütün kederlerimi unutmaya çalışacağım. Bütün kalbimle muvaffakiyetini Allah'ımdan temennî eder, güzel ellerinden, yüzünden öperim sevgili Enverciğim.

Naciye"[168]

*

İttihadçılar ve bilhassa Enver Paşa, o günlerde Moskova için siyasî alanda kullanılabilecek mükemmel birer vasıta idiler ve Sovyet idareciler, Enver'in faaliyetlerine *Ali Bey misyonu* diyorlardı.

Bolşevikler eski Çarlık Rusyası'nın tamamına henüz hâkim olamamışlardı. Moskova başta olmak üzere büyük şehirlerin çoğu ellerinde idi, karşı devrimci ayaklanmalar devam etmekteydi ama İttihadçılar'ı gelecekte herhangi bir şekilde kullanabileceklerini düşündükleri için ellerinin altında olmalarını istemekteydiler.

Bu vasıtayı ne şekilde kullanmaları gerektiği konusunda henüz kararsız olmalarına rağmen, Almanya yahut Türkiye ile ilişkilerinde İttihadçılar'dan istifade edilebileceği fikri hâkimdi.

Versailles Anlaşması ile kolu-kanadı kırılmış olan Almanya'nın müffefiklere rağmen ve onlardan habersiz şekilde güçlenme çabaları içerisinde olan üst düzeyi de Rusya ile temaslarda İttihadçılar'dan istifadeyi düşünmüş, hattâ bu işi hayata geçirmeye başlamışlardı ve Moskova, Türkler'in aracılık etmesini makul bulmuştu.

Bolşevikler'in kısa bir müddet öncesine kadar memleketleri ile harp halinde bulunan İttihadçılar'a yakın olmalarının daha önemli ikinci bir sebebi de vardı: Anadolu'daki gelişmeler...

Moskova, Türkiye'de son olup bitenleri, yani Millî Mücadele'yi yakından takip etmekteydi ve etmesi de son derece normaldi. Mustafa Kemal'in başlattığı hareketin başarı kazanıp kazanamayacağı, ideolojik rengi ve mücadeleden başarı ile çıkması halinde gelecekte Sovyet rejiminin dostu mu yoksa muhalifi mi olacağı henüz belli değildi ve Enver Paşa, Türkiye konusunda ihtiyaç halinde mükemmel bir vasıta idi! Ankara mücadelesinde başarısız olduğu yahut Sovyetler'e karşı bir politika izlemeye başladığı takdirde Enver'in Mustafa Kemal'in yerine geçmesini denemek pekalâ mümkündü!

Bir başka düşünce de, Anadolu'nun Enver vasıtası ile komünistleştirilmesi idi! Azerîler'den ve Müslüman Kafkasyalılar'dan teşkil edilecek süvariler Enver'in kumandası altında Anadolu'ya sevkedilebilir ve Üçüncü Enternasyonal'e bağlı olan Türkiye Komünist Partisi'nin mensupları bu kuvvetler vasıtasıyla Anadolu'da bir *Türk Şûralar Hükümeti* kurabilirlerdi.[169]

Enver, Çarlık Rusyası'nın eski başbakanlarından Prens Gorçakov'un Moskova'daki sarayında işte bu sebeplerle ağırlanıyor; elde bulundurulması gereken bir *joker,* bir *yedek kart* olarak bek-

letiliyordu. Bolşevikler'in Enver'in kesin konumu ile ilgili olarak önceleri bir türlü karar verememeleri ama sadece Enver'in değil, Moskova'ya gelmiş olan diğer bütün İttihadçılar'a hareket serbestliği ve maddi imkân sağlamaları da hep bu düşüncelerle, yani Ankara'nın Moskova'ya karşı rengini ve konumunu belli etmesini ve muhtemel gelişmeleri beklemelerindendi.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da 1920'nin 23 Nisan'ında Millet Meclisi'nin açılmasından üç gün sonra Moskova'ya bir mektup göndererek diplomatik ilişkiler kurma ve işgal kuvvetleri ile mücadelesinde mümkün olan yardımın temin edilmesi talebinde bulundu. Sovyetler'in verdikleri cevapta bu talepten memnunluk duyduklarını ifade etmeleri üzerine Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey kısa bir müddet sonra Moskova'ya gitti, Kremlin'de Türk-Sovyet Anlaşması'nın taslağı da hazırlandı ama Ermenistan ile ilgili bazı maddelerde anlaşmazlıklar çıkması üzerine metin hemen imzalanamadı.

İki taraf arasındaki ilişkiler yine de dostluk esası üzerinde devam etti. Ermeniler'in tacizlerinin devam etmesi üzerine Kâzım Karabekir'in 1920 Eylül'ünde başlattığı harekâtın zaferle neticelenmesi ve Ankara'nın Ermeniler ile araya Moskova'yı dahil etmeden 2 Aralık'ta Gümrü Anlaşması'nı imzalaması da ilişkileri etkilemedi. Türkiye ile Sovyetler arasında Moskova'da 16 Mart 1921'de *Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması* imzalandı ve Sovyetler, Türkiye'ye daha önce yapmaya başlamış oldukları silâh ve para yardımını arttırmayı vaadettiler.

Anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından Ankara, Moskova'ya önemli taahhütte bulundu: Türkiye dış politikasında herhangi bir değişiklik olması halinde bunu Moskova'ya bildirecek ve Moskova ile beraber karar verecekti![170]

Türk-Sovyet ilişkilerinin o dönemdeki önemli aşamalarından biri, 1921 Kasım'ında yaşandı: Sovyetler'in önde gelen generallerinden Kliment Voroşilov ile Mihail Vasiliyeviç Frunze, Sakarya Savaşı'nın hemen ardından Ankara'yı ziyaret ettiler.

Tarihe Türk-Sovyet ilişkilerini güçlendiren kişi olarak geçen Frunze, birkaç ay sonra Enver'in kaderinde, daha doğrusu hayatının sonlanmasında da önemli rol oynayacaktı!

*

Kendisi için bir ölüm-kalım mücadelesi olan Sakarya'dan zaferle çıkan Ankara'nın Moskova'yı ilişkilerinin dostluk temelinde devam edeceğine ikna edip dış politikasını da bu çizgide devam ettirmesi, Enver ve arkadaşlarını Sovyetler için artık önemsiz hâle getirdi. Kremlin, İttihadçılar'a karşı önceden verdiği vaadlerin

yerine getirilmesinden yahut çizilen müşterek yol haritalarının uygulanmasından yavaş yavaş vazgeçti ve İttihadçılar'a artık tek başlarına olduklarını hissettirmeye başladı.

Sovyetler'in önde gelen İttihadçılar'a, meselâ Enver ve Cemal Paşa ile lider kadrosunun diğer mensuplarına karşı zamanla aralarına mesafe koymalarının bir diğer sebebi, Moskova'da misafir ettikleri bu kişilerin Sovyetler'deki Müslümanlar, özellikle de Türkler ile ilgili faaliyette bulunmaya başlamaları veya bulunacaklarını hissettirmeleri idi. Moskova'dan Bakü'ye ve Batum'a giden, daha sonra Buhara'ya geçen Enver Paşa adım adım zaten takip edilmekteydi ve Sovyetler'e karşı başka türlü görünmeye çalışan Enver'in yerli Müslüman liderler ile yaptığı temasların Moskova'nın gözünden kaçması da zaten imkânsızdı. Buhara'daki Sovyet konsolosun sonraki aylarda Enver'e ettiği ve *"Sizin buralarda ne işler ettiğiniz biliyoruz"* mânâsına gelen sözleri de Moskova'nın titiz ve dikkatli takibinin neticesiydi.

Moskova'ya Enver'den önce başka İttihadçılar da gitmişlerdi. Almanya'dan Moskova'ya, oradan da Afganistan'a geçen Cemal Paşa, Afgan Emîri Amanullah Han'ın yeni ve modern bir orduya sahip olmasına çalışmakta; Kâbil'den gittiği Orta Asya'da da birşeyler yapılıp yapılamayacağını gözden geçirmekteydi.

Orta Asya, oralardaki Türkler ve Turancılık savaşın son senelerinde İstanbul'un siyasî mahfillerinde gerçi moda olmuştu ama o beldelerin nasıl yerler olduklarından ve halkının özelliklerinden pek kimse ayrıntılı şekilde haberdar değildi.

Aynı malûmat yokluğu, İttihad ve Terakki'nin lider kadrosu için de geçerliydi. Öyle ki, kadronun en önemli isimlerinden olan Dr. Nâzım Bey, yeniden ilânı için Abdülhamid rejimine karşı senelerce mücadele verdikleri Kanun-ı Esâsî'yi bile komitecilik yahut iktidar günlerinde bir defa olsun okumamıştı. Kanun-ı Esâsî hakkında tek bildiği, arkadaşlarından işittiği idi: *İyi birşey olduğu!*

İstanbul'un Orta Asya hakkındaki bilgileri de kulaktan dolma idi ve elde edilen tek-tük bilginin kaynakları Türk Ocakları gibi dernek ve müesseselerde faaliyet gösteren, Kırım'dan, Kazan'dan yahut Türkistan'dan gelenlerin anlattıkları yahut İttihad ve Terakki'nin Türkistan'a gönderdiği subaylar ile öğretmenlerin raporları ve söylediklerinden ibaretti.

Bilinen tek doğru mâlûmat ise, o uzak iklimlerde Türkler'in yaşadıkları ama seneler boyunca Rus esaretinde olduklarından ibaretti!

Orta Asya konusunda Enver'in bilgisi de arkadaşları ile aynı seviyede idi ve tuhaftır; Orta Asya'ya diğer İttihadçılar'dan daha fazla alâka göstermesi bir kitapla, Moskova'da 7 Temmuz 1921'de

okumaya başladığı bir kitapla başladı: İsveçli kâşif Sven Hedin'in[171] Orta Asya Seyahatnamesi'ni okumaya başlaması ile...

Nuciye'ye 10 Temmuz'da gönderdiği mektubunda seyahatnameyi okudukça *Türk illerini tanıdığını ve oralara ısındığını* yazıyor, *"Burada hemen tamamiyle dilimizi konuşan on iki milyon halk var"* diyor, aklına gelen yeni fikirlerden sözediyordu:

> "...Yine, Seyahatname'yi okudum. Kitapta, Yakup Han'ın kayığının kaçarken takip ettiği yoldan bahsederken 'Acaba Asya-yı Vustâ'da şöyle kırk milyonluk bir Türk hükümeti tesis edemez miyim?' diye düşünmeye başladım. Kimbilir, Allah büyüktür. Düşün rûhum, azametli bir Türk-Müslüman ülkesi olur...".

Hedin'in yazdıklarını okurken kitabın üslûbundan ve ayrıntılardan sıkıldığı oluyor ama o iklimlere merakı daha da artıyor, 23 Temmuz'da *Türklüğün şark hudutlarında dolaşıyor gibi lezzet aldığını* yazıyordu...

Orta Asya macerasını ateşleyen kişi büyük ihtimalle Sven Hedin idi ama İsveçli seyyah böyle bir işe ilham vermiş olduğunu hiçbir zaman bilmeyecekti!

*

Enver hayatının Rusya'daki bu yeni safhasında ne yapacaktı?

Sovyet Devrimi'nin asıl çehresi ve getirdiği değişiklikler ile sürgüne gitmelerinden sonra karşılaşan İttihadçılar, yazdıklarından anlaşıldığı kadarı ile gördüklerinden ve işittiklerinden oldukça fazla etkilenmişlerdi. Devrimden sonra öğrendikleri *proleterya, ezilmişlik* yahut *kölelik* gibi kavramlar, İttihadçılar'ın şuuraltlarında savaşta uğranan büyük yenilginin ardından gelen intikam hislerinin süs kavramları olmuş; hattâ yepyeni hevesler, meselâ Türkiye'den Hindistan'a uzanan bir İslâm Devleti yahut İngiltere'nin yokedilmesi arzusunu ortaya çıkartmıştı.

İttihadçılar'ın, özellikle de Enver Paşa'nın katılamamasına rağmen Üçüncü Enternasyonal ile yakınlaşma çabaları ve ilhamını Komünist Enternasyonal'den aldığı belli olan *İslâm İttihad Cemiyetleri* şeklindeki yeni teşkilâtlara bel bağlamalarında da Sovyet Devrimi'nin yarattığı psikolojik etkilerin gözardı edilmemesi gerekir.

Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmeden önce Rusya'da yapacağı işler konusunda bir kararı yahut plânı yoktu, faaliyet sahasını orada belirleyecekti. Mektupları ve diğer bütün yazışmaları, sadece *birşeylerle mücadeleyi* düşündüğünü gösterir.

Bu mücadeleye herşey dahildi! Bir-iki sene önce kendini, ordularını ve devletini büyük bir mağlûbiyete uğratan müttefikler ve en başta da İngiltere ile mücadele, Müslüman dünyasını ezilmişlikten

kurtarma hevesi, imkân olursa Anadolu'ya, millî hareketin başına geçme arzusu, Türkiye'den Hindistan'a uzanacak muazzam bir İslâm İmparatorluğu kurma hayâli, İttihad ve Terakki'yi canlandırma yahut ona benzer ama yeni bir teşkilât kurup güçlendirme niyeti ve bütün bunları hayata geçirmesinin ardından da herşeyi Naciye'sinin ayaklarının altına serme ruyası...

Yani sadece ve mutlaka bir *mücadele,* o kadar!

*

Enver, Moskova'ya varmasından sonra hem Sovyetler ile, hem de Ankara'nın o günlerde Moskova'da bulunan temsilcileri ile görüşmelere başladı ve on gün kadar sonra, 26 Ağustos 1920'de Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderdi...[172]

"Kardeşim efendim" diye başlayıp *"Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim kardeşim efendim"* ifadesiyle son bulan mektubunda Rusya'ya İslâm muhitinde teşkilât icrasıyla ve memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla gittiğini, görüştüğü Sovyet hükümet yetkililerini kendi fikrine muvafık bulduğunu söylemekte, Almanya ile Rusya arasında silâh ticareti konusunda aracılık ettiğinden bahsetmekte, İngiltere'nin dahilî vaziyetinin zorluk içerisinde bulunduğunu iddia edip Ruslar'ın İngiltere aleyhindeki teşebbüslere yardımda bulunmayı kabul ettiklerini anlatıyordu. Enver mektubunda birçok memleketin, Almanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan, Suriye, Mısır, Hindistan, Irak vesâirenin siyasî vaziyeti hakkında yorumlar yapmakta, Mustafa Kemal'e bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra *"Teşkilât ve teşebbüsatımdan arasıra sizi haberdar ederim"* demekteydi.

*

Türkiye'nin savaşta uğradığı büyük yenilgi maalesef hatıra getirilmeden ve dünyanın dört bir tarafında İngiltere'ye karşı bir kıyam başlatma hevesi ile dolu olan bu mektubun asıl önemli tarafı, Enver'in birkaç ay sonra gideceği ve hayatını noktalayacağı Orta Asya hakkındaki düşüncelerini de yazmış olmasıdır...

Cemal Paşa'nın bir mektubundan da, *Buhara'nın medeniyetten nasibini almayı düşünememiş olduğunu* öğrenmiştir. Buhara cahil ve mutaassıp ulemânın elindedir ve daha da mühimi, böyle bir vaziyet Enver'e göre İslâm için lekedir!

Enver'in Orta Asya macerasına atılmadan önce o diyarlar hakkında bütün bildiği, işte bunlardan ibaretti...

*

Enver, 15 Ağustos 1920'de vardığı Moskova'daki telâşlı koşuşturmalarından iki hafta sonra bir başka yolculuğa çıktı; Şark Mil-

letleri Kurultayı'na katılmak için Bakü'ye gitti.

1 Eylül'de başlayıp 7 Eylül'de sona eren Kurultay'ı Komünist Enternasyonal tertip etmişti ve Enternasyonal'in başkanı olan Grigory Zinoviev, Kurultay'ın da başkanı idi.[173]

Enternasyonal'in Kurultay'ı düzenlemesinin ardındaki maksatların başında sömürgelerde ve Şark memleketlerinde devrimi teşvik ile bu memleketlerin işçi sınıfını ihtilâle davet etmek ve Şark'ın kendileri ile beraber olduğunu gösterme arzusu yatıyordu.

Enver, 26 Ağustos gecesi Moskova'dan Zinoviev, ona ve arkadaşlarına Rusya yolunu açan Karl Radek, Macaristan'ın önde gelen komünistlerinden Bela Kun, kurultay delegeleri ve o sırada Moskova'da bulunan bazı İttihadçılar ve Ankara Meclisi'nin Moskova'daki temsilcilerinden olan Dr. İbrahim Tâlî Bey[174] ile beraber Kurultay'a gideceklere tahsis edilmiş hususî trenle ayrıldı. Halil Paşa, Bahaeddin Şakir ve Küçük Talât Beyler de iki ay önce Bakü'ye gitmiş ve faaliyete başlamışlardı...

Ankara, Enver'in Bakü'ye gideceğinden haberdardı. Enver, Mustafa Kemal Paşa'yı yolculuğundan daha önce mektupla zaten haberdar etmiş,[175] Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir de Erzurum'dan Enver'e bir mektup göndererek[176] Türkiye'nin Sovyetler'in haricindeki bir memleketten yardım ümidinin kalmadığını hatırlatmış, Enver'den Ruslar'ı ve Âzerîler'i kuşkuya ve şüpheye düşürecek hareketlerden kaçınmasını ve milliyet prensiplerinden de uzak durmasını istemişti. Ama, Karabekir mektubu yazmakta biraz geç kalmıştı ve Bakü'ye kurye ile gönderdiği 7 Eylül tarihli mektup, Kurultay'ın kapanmasından sonra Moskova'ya dönen Enver'in eline büyük ihtimalle geçmemişti.

Bakü'deki Kurultay'ı düzenleyenler Enver Paşa'yı yanlarında götürerek İslâm dünyasına *birlikte hareket ettikleri* mesajını vermeyi düşünürlerken, seyahat Enver için Türkiye'deki gelişmeleri memleketin daha yakınından takip edebilme imkânı demekti. Teşkilât ile teması ve yazışmaları Bakü'de de devam etti ama büyük heveslerle gittiği Kurultay'dan memnun ayrıldığını ifadeye çalışsa da hayal kırıklığına uğradı, zira Kurultay'da delegelere hitaben konuşma yapmasına izin verilmedi!

Kurultay'a dünyanın dört bir tarafından komünistler, sosyalistler, Bolşevikler ve sosyal demokratlar gibi solun her çeşidini temsil edenler yahut o günlerin Moskova'sı ile resmî veya yalnızca hissî temasları olan davetliler katılmıştı.

Türkler ise, üç grup teşkil ediyorlardı: Ankara Hükümeti, Türk komünistleri ve İttihadçılar...

Ankara Hükümeti yeni kurulmuş olan Komünist Partisi'nin

mümessili olarak seçtiği İbrahim Tâlî Bey'in başkanlığında bir heyet göndermiş; Ankara'ya bağlı olmayan Türk Komünistleri'ni de Mustafa Suphi ile arkadaşları temsil etmişti.[177] Türk delegelerin Batum'a ulaşmalarını engellemeye çalışan İngilizler Karadeniz'e devriye gemileri yollamış, delegeler yolda patlayan kuvvetli bir fırtınanın devriyeleri engellemesi üzerine çıkabilmişler ama bir iddiaya göre yarısı yolda hayatından olmuştu.[178]

Enver Paşa, Kurultay'da Türkiye'nin değil, *Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilâl Cemiyetleri İttihadı*'nın delegesi olarak yeralmak ve kürsüde konuşmak talebinde bulundu. Ama talepleri reddedildi, sadece önceden hazırlamış olduğu metnin bir başkası tarafından okunmasına izin verildi, oturumları delegelerin arasında değil, dinleyici localarından birinde izleyebileceği söylendi ve Kurultay'da sadece *misafir* sıfatıyla hazır bulundu.

29 milletten bazı kayıtlara göre 2000 ile 2050, zabıtlara göre ise 1891'i delegenin katıldığı,[179] milliyet bakımından en kalabalık grubu 235 delege ile Türkler'in ve Türkî grupların teşkil ettiği,[180] çalışmalarına yedi gün boyunca sabahın erken saatlerinde başlayan, konuşmaların alkışlarla, haykırışlarla ve bandonun çaldığı *Enternasyonal Marşı* ile kesildiği Kurultay'da sık sık Türkiye'den de bahsedildi. İttihadçı liderler dünya savaşında emperyalist Almanya'nın tarafında yeralmaları dolayısı ile bol bol suçlandılar, Sultan'ın İstanbul tahtında hâlâ oturuyor olması eleştirildi ama Anadolu'da başlayan millî hareket hakkında sıcak ifadeler kullanıldı.

Delegeler, Mustafa Kemal'in mücadelesine muhabbet gösterip Ankara'nın Moskova ile kurduğu dostluktan memnuniyet duyduklarını söylüyor ama mücadelenin ideolojisi ve münasebetlerin gelecekte alacağı şekil konusundaki kararsızlıklarından doğan endişelerini de ifade ediyorlardı.

Eleştirilerin en ağırı Enver Paşa'ya karşı ve açıkça yapıldı...

Meselâ, Kurultay'ın ikinci gününde söz alan Azerî komünist Sultan Mecid Efendiyev, bir başka delegenin kullandığı *"Enver Paşa ve diğerleri..."* ifadesini tekrar ederek Enver'in hem Türkiye'yi Almanlar'ın yanında savaşa sürüklemesi, hem de Azerbaycan'daki askerî harekâtlar konusunda veryansın etti ve Kafkasya'nın Sovyet birlikleri tarafından Türk ve Alman emperyalistlerden temizlenmekte olduğunu söyledi. Üçüncü günün ilk konuşmacısı olan Taşkent Sovyeti'nin temsilcisi Taşpolad Narbutabekov'un Cengiz Han ve Timur'dan başlayıp Abdülhamid'e kadar uzanan hükümdarların ne kadar kanlı olduklarını ve Sovyet Devrimi'nin Türkistan'ı baskılardan nasıl kurtardığını anlatmasından sonra kürsüye Dağıstan komünistlerinden Celâl Korkmazov geldi. Korkmazov

daha da sert sözler sarfetti, *"Yaşlı sultanın sarayında yaşayan Enver'in gerçek Jöntürk ideallerini unuttuğunu; Sovyet gücünü ezmek maksadıyla Çar Nikola'nın generalleri Chermovoyev ve Kotsov ile beraber karşı devrim düzenlediği"* iddiasında bulundu. Üstelik sadece Enver'den bahsetmekle yetinmedi, Enver'in kardeşi Nuri Paşa'nın da karşı-devrimci olduğunu ve Azerî komünistleri püskürtmek için yeni bir cephe açtığını hatırlattı!

Celâl Korkmazov, ertesi senenin 16 Mart'ında Millî Mücadele Ankara'sı ile Sovyetler arasında Moskova'da varılan anlaşmayı Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Georgy Çiçerin ile beraber Sovyetler adına imzalayacak, Azerbaycan ile Kafkasya'da önemli makamlara gelmesinden sonra Stalin'in 1930'lardaki büyük temizliği sırasında tutuklanacak, ihanetle suçlanacak ve 21 Nisan 1938'de Bakü'de idam edilecekti.

Asıl kargaşa Kurultay'ın dördüncü gününde, yani 4 Eylül sabahı yaşandı: Balkan Komünist Federasyonu'nu temsil eden Bulgar komünist Ivan Nedialkov-Shablin'in konuşmasını tamamlamasından sonra oturum başkanı Zinoviev *"Bakü'de bulunan ama delege olmayan iki seçkin Türk liderin kurultay başkanlığına yazılı olarak bildirilerini gönderdiklerini, bildirilerin siyasî önem taşımaları sebebi ile kürsüden ve basın vasıtası ile duyurulmalarına karar verdiklerini"* söyledi.

Zinoviev'in *"Bildirilerden biri Enver Paşa'ya, diğeri de Anadolu'daki Türk Halk Hükümeti'nin temsilcisi İbrahim Tâlî Bey'e aittir. Şimdi, bu bildirileri okutuyoruz"* demesi üzerine önce homurtular, sonra da protestolar yükseldi.

Şevket Süreyya, başından sonuna kadar takip ettiği Kurultay'daki heyecanı, coşkuyu, gerginlikleri ve çekişmeleri seneler sonra yazarken Türk komünistlerinden Enver Paşa'ya şiddetli protestolar geldiğini, *"Kurultay'a değil, Halk Mahkemesi'ne"* haykırışlarının durmadan tekrarlandığını, hattâ daha ağır sözlerin de işitildiğini ve protestoların metnin okunması sırasında da devam ettiğini anlatır:

> "...Kurultay, 1 Eylül 1920'de, gösterişli bir şekilde açıldı. Enver Paşa ve arkadaşları salonda, sahneye yakın, sağdan alt kat localarından birinde, İbrahim Tâlî Bey'le beraber oturuyorlardı. Ön sıralarda bir yer işgal etmiş olduğum için, gerek onları, gerekse Türk Komünist Partisi grubundaki hareketleri yakından izleyebiliyordum.
>
> ...Bir gün ve nutuklar okunurken bir aralık Enver Paşa locasından kalktı. Sahnede göründü. Sahnede kalabalık bir prezidyum heyeti yer almıştı. Zinoviev ortadaydı. Enver Paşa biraz çekingen ilerledi. Omuzu üzerinden Zinoviev ile kısa bir şeyler

konuştu. Konuşma sonunda, elindeki kâğıtları Zinoviev'e bıraktı. Çekildi. Locaya döndü. Ama kendi nutkunu kendisi okuyamadı. Reis vakti gelip nutkun okunacağını açıklayınca, Türk Komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto gösterileri geldi. *'Kurultay'a değil, Halk Mahkemesi'ne!..'* çığlıkları durmadan tekrarlanıyordu. Daha ağır sözler de vardı.

Nihayet, başkan nutkun başkası tarafından okunacağını bildirdi. Okuyan da, gene Türkiye Komünist Partisi'nden ve en çok bağıranlardan, Mehmed Emin isminde biri oldu. Eline verilen kâğıtları âdeta değinmek istemezmiş gibi jestlerle halka karşı sallayarak, sanki istemediği bir işi yapmaya mecbur kalmış gibi, samimiyetsiz pozlar alıyordu. Bu, tabiî doğru değildi. Eğer okumak istemiyorsa, okumayabilirdi. Bu iş, daha sakin ve olgun bir başkası tarafından yapılırdı. Kaldı ki, Türkiye Komünist Partisi Grubu olarak yığınlaşanlar, bu okunuş sırasında da rahat durmuyorlardı. Öyle ki, salondaki topluluk bu defa Enver Paşa'ya, Enver Paşa'nın adına veya okunan sözlerine karşı nasıl bir reaksiyon göstermek gerektiğinde karışıklığa düştü. Alkışlayanlar veya alkışlarken susanlar, bağıranlar veya bağıramayanlar birbirine karıştı".[181]

Enver'in Şark Milletleri Kurultayı için bizzat kaleme aldığı yahut arkadaşları ile beraberce hazırladığı nutkunun temelinde, savaş senelerindeki bazı kararları ile ilgili olarak hissettiği pişmanlık vardı ve savaşa Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya veya İngiltere tarafından ortadan kaldırılması tehdidine karşı devletin istiklâlini muhafaza maksadı ile girildiğini söylüyordu. Almanya, dünya harbinde Türkiye'nin *hayatını bağışlamaya razı olmuştu* ve savaşa Almanya'nın tarafında girilmesinin sebebi de Enver'e göre bu idi:

> "...Türkiye harb-i umumîye girdiği zaman dünya ikiye ayrılmıştı. Birisi emperyalist ve kapitalist olan eski Çar Rusyası ve müttefikleri, diğeri de yine emperyalist ve kapitalist olan Almanya ve müttefiki idi. Bu iki gruptan bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Çar Rusya'sı ve İngiltere dostlarına karşı yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlar'ın yanında harbettik. Fakat biz her vakit emperyalizm aleyhinde bulunduk. Alman emperyalizmi de, bizden kendi maksuduna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklâlimizi muhafazadan başka bir hedef takip etmedik..."[182]

Artık ezilmiş halkların tarafındaydı ve Türkiye'de güçlü bir işçi sınıfı olmadığı için kuvvetini geçmişte halktan, halkın ezilen kısmı olan köylüden almakta idi!

*

Kurultay zabıtlarında, Enver Paşa'nın bildirisinin Kurultay'ın sekreterliğini yapan Ostrovsky adında Ortadoğulu bir komünist Yahudi tara-

fından önce Rusça'sının, ardından Türk Komünist heyetinin mensuplarından Mehmed Emin tarafından da Türkçe'sinin okunduğu ve İbrahim Tâli Bey'in bildirisi için de aynı usûlün tatbik edildiği görülüyor.[183]

Enver'in aleyhinde sarfedilen sözler nutuk fiyaskosunun yaşanmasından, yani bildirisini kürsüde kendisinin okumasına izin verilmemesinden sonra da devam etti..

Beşinci gün ilk sözü alan Rus dilbilimci Mikhail Pavlovich,[184] Enver Paşa'nın Almanya ile ittifak yapmış olmasına veryansın etti, Brest-Litovsk görüşmelerine katılmış olan Türk heyetinin davranışlarını *utanç verici* bulduğunu söyledi; *"Türkler'in Kars, Ardahan ve Batum'u almalarının ardından birlikleri Ahıska ile Gümrü'yü ele geçirdi; daha sonra Azerbaycan'a yürüyüp Bakü'yü işgal ettiler. Bakü'de iki ay devam eden Türk idaresi, şehrin tarihinin en karanlık sayfalarıdır"* dedi.[185]

Aynı gün kürsüye gelen Çeçen komünist Mutuşev *Birleşme ve İlerleme* mânâsına gelen *İttihad ve Terakki*'nin ismini kelime oyunu ile *Çözülme ve Gerileme* diye telâffuz ettikten sonra Sultan'ın mutlakiyet tarihinin tâcını giyerek Anadolu köylülerini dilenci vaziyetine düşürdüğünü söyledi.

Altıncı gün yapılan konuşmalarda da Türkiye'den yine sık sık bahsedildi ve Kurultay'ın son gününde bir tuhaflık daha yaşandı: İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan ama Kurultay'ın resmî delegeleri arasında yeralmayan Bahaeddin Şakir Bey, Türk Komünist Partisi'nin mensuplarından ve kurultayın delegelerinden İsmail Hakkı ve Süleyman Nuri Beyler ile beraber *Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi*'ne seçildi!

*

Enver'in Kurultay'a katılması komünistler ile sosyal demokratların tepkilerinin sonraki günlerde de devamına sebep oldu. Meselâ, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin mensuplarından gazeteci Toni Sender ile partinin bazı liderleri daha sonra Frankfurt'ta bir broşür yayınladılar ve *"Ermeni halkının cellâdı Enver Paşa'nın Üçüncü Enternasyonal'e kabulü Georg Ledebour ile diğer yaşlı devrimciler tarafından engellendi"* dediler.

İddia doğru gibi idi, zira Komünist Enternasyonal, yani *Komintern* 1921'n 22 Haziran ile 12 Temmuz günleri arasında Moskova'da Üçüncü Kongresini yaparken Enver de Moskova'da bulunuyordu ama toplantılara katılmadı. Mektuplarında Enternasyonal'in sekreteryası ile temaslarından bahsediyordu, hattâ arkadaşlarına bir nüshası şimdi Türk Tarih Kurumu'nda da olan bir metin hazırlatıp sekreteryaya vermişti ama Kongre'ye iştirak etmedi.

Bakü Kurultayı'nın başkanlığını yapan Grigory Zinoviev, hatıralarında Enver'in aleyhindeki yayınlar ile çıkan dedikodulardan şikâyet

edecek ve Enver Paşa'nın Kurultay'a delege değil misafir olarak katıldığını, konuşmasına izin verilmediğini ama bildirisinin okutulduğunu, hattâ Enver'i *'asla kollarını açarak kabul etmediklerini'* yazacaktı:

> "Söze, Enver Paşa'nın Bakü ziyareti ile ilgili gerçeği anlatmakla başlamalıyız: Enver Paşa, gayet iyi bilindiği gibi asla bir delege değildi, konuk olarak gelmişti. Kurultay'da konuşmak istedi ama talebi reddedildi. Bunun üzerine bir bildiri okuma talebinde bulundu ve bu talep kabul edildi. Bildirisinde kendisi ile Türk Hükümeti'nin delegelerinin Sovyet Hükümeti'nin tarafında olduklarını ve kurtuluşa herhangi bir memleketin burjuvası ile anlaşarak eremeyecekleri konusunda artık ikna olduklarını söyledi.
>
> Bu bildiriye cevaben biz ne yaptık? Onu kollarımızı açarak kabul mu ettik? Kesinlikle hayır! Bela Kun ile beraber bir tasarı hazırladık. Kurultay'a sunduğumuz bu metinde üzerine basa basa *'Türk halkını emperyalist savaşın sorumlularına karşı uyarıyor, bu liderleri halka şu andaki sadakatlerini söz ile değil, fillî şekilde ispata; Türk işçileri ile köylülerini de sadece yabancı zalimlere değil, kendi kapitalistleri ile de savaşmaya davet ediyor ve şu anda mevcut bulunmayan ama güçsüz de olsa kabul edilir olan sovyetlerini teşkile çağırıyoruz'* diyorduk.[186]

*

Elimizdeki yazışmaları, Enver'in Bakü günlerinde İttihadçı arkadaşları ile devamlı temasta olduğunu, teşkilât işleri ve Anadolu'da başlatmayı düşündüğü yeni hareketin esasları ile uğraştığını gösteriyor.

Enver'in Kurultay'a sunduğu metnin değişik versiyonları da bugün yine elimizde bulunuyor...[187]

Bir zamanlar imparatorluğun en güçlü adamı olan Enver'in sosyalist bir kimlik taşıyan böyle bir metni hazırlayıp Kurultay'a sunmasındaki maksadı bellidir: Bolşevikliği yahut komünistliği benimsememesine rağmen bir müddet için faaliyet göstermeyi düşündüğü Moskova'ya artık ezilmiş halkların yanında olduğu ve olacağı mesajını vermek, böylelikle de kendine sağlanan desteğin devamını sağlamak...

Bakü'ye gitmek üzere Moskova'dan ayrılmasından hemen önce 26 Ağustos'ta Berlin'e, Naciye'sine yazdığı mektupta yolculuğunun sebebini *ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faydalı olmaya çalışmak* diye ifade etmişti ama Kurultay'a verdiği metinde kullandığı ideolojik kavramlara ve fikirlere o sırada hakikaten inanıp inanmadığını aslında kendisinden başka hiç kimse bilemeyecekti...

Enver Paşa'nın Bakü'de o günlerde çektirdiği fotoğraflarda pek gülümsememesinin sebebi, belki de Kurultay'da yaşadığı hayal kırıklığı idi!

*

Enver, Bakü Kurultayı'nın ardından Moskova'ya döndü, burada yine teşkilât işleri ile meşgul oldu ve 26 Eylül 1920'de Ankara'ya, Mustafa

Kemal Paşa'ya Bakü'deki faaliyetini anlattığı bir mektup gönderdi.

Bakü'ye gidişinden Azeri idarecilerin pek memnun olmadıklarını ilk defa *"...Bakü'ye seyahatim bilumum Müslümanlarca pek büyük şevk ile karşılandığı halde, Azerbaycan Hükümeti bunun aksi fikirde bulunduğunu göstermeye çalıştı. Herhalde Azerbaycan resmî adamlarının bu hareketinin başka taraflardan mülhem olması muhtemeldir"* sözleriyle bir çeşit itiraf gibi anlattıktan sonra Anadolu'ya Sovyet yardımı meselesine temas ediyordu. Ruslar'ın Osmanlılar'dan teşkil edilecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya'dan sağlanacak bir süvari alayının Anadolu'ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylediklerini ama bu ifadelere inanmadığını yazıyor, Sovyet Hükümeti'nin Anadolu'ya ciddî ve önemli yardımlarda bulunabileceğine de ihtimal vermiyordu.

Sonra, Türkiye'nin dışına çıkıp uzak iklimlere, Orta Asya'ya uzanıyor; Türkistan ile ilgili hayallerinden, Çin Türkistanı meselesi ile meşgul olduğundan bahsediyor, Cemal Paşa'nın Afganistan'da yapacaklarını anlatıyor, sonra Anadolu'nun işgale karşı topyekûn bir mücadele hazırlığı içerisinde olduğunu hatırına getirmeden Azerbaycan'a ve Afganistan'a subaylar gönderilmesini istiyordu.[188]

Enver, Bakü'de uğradığı hayal kırıklığından Mustafa Kemal Paşa'ya 17 Temmuz 1921'de, Ankara ile münasebetinin artık tamamen bozulmasından onra gönderdiği bir başka mektubunda da bahsedecek ve *"...Bolşevikler'den şahsî bir menfaat temîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilân ederek, hattâ orada bazılarının mânâsız taarruzuna uğramayı da göze aldırmazdım"* diyecekti.[189]

Mustafa Kemal Paşa, 26 Temmuz tarihli mektubu 4 Ekim'de cevapladı ve Enver'e nazik bir üslûpla Panislâmist hareketlere girişerek Ruslar'ı ve İngilizler'i şüphelendirmekten kaçınması gerektiğini hatırlattı![190]

*

Enver, Moskova'da üç hafta kadar kaldıktan sonra, 1920 Ekim'inin ilk haftasında Moskova-Minsk-Vilna-Pusukof-Petrograd ve Reval üzerinden yeniden Berlin'e, Naciye'sinin ve arkadaşlarının yanına gitti.

Berlin'de hem sürgündeki İttihadçılar, hem de Almanlar ile temaslarda bulundu, Ekim'in son haftasında Roma üzerinden birkaç günlüğüne Budapeşte'ye geçip tekrar Berlin'e döndü ve ailesi ile ilk defa beraberce tatile çıktı: Hanımı, iki kızı ve emekdar kalfaları ile beraber İsviçre'ye, İtalya'ya ve Avusturya'ya gittiler ve Avusturya'nın karlarla kaplı dağlık Simmering kasabasında romantik anlar geçirdiler...

Temaslarına ailesi ile beraber çıktığı tatilde de devam etmekte ve teşkilât mensupları ile hiç durmadan yazışmaktaydı.

Ama bütün seyahatleri, temasları ve toplantıları müttefik istihbaratları, özellikle de İngilizler tarafından yakından takip ediliyordu ve merkezlere bazıları baştan aşağı hatalı da olsa daimî şekilde raporlar gönderilmekteydi.

1921 yılbaşını ailesi ile beraber Viyana'da geçirdi ama yine teşkilât işleri ve bitmeyen yazışmalarla meşgul oldu.

O günlerin ailesi ile son beraberliği olduğunu, bir daha biraraya gelemeyeceklerini nereden bilebilecekti ki?

Berlin'e Ocak'ın sonlarına doğru dönmüşlerdi; yeni teşkilât hiç bitmeyen haberleşme, yazışma ve temas gerektirmekteydi, her ânı doluydu ve bir de dergi çıkartma hazırlığı içerisindeydi.

Naciye'sine ayırdığı zamanların dışında bir ânı bile boş değil gibiydi ama bütün bu çabaların muvaffak olabilmesi için yapması gereken bir başka işi daha vardı: Moskova'daki faaliyetlerini tamamlaması!

1921 Şubat'ının ikinci haftasında çıktığı bu defaki Moskova yolculuğu altı ay önceki seyahati kadar zor ve sıkıntılarla dolu değildi, yollar açıktı ve Enver yine ayrılık azâbı içerisindeydi. Yol boyunca uğradıkları yerlerden çocuklarına oyuncak göndermeye çalışmış ama bulamamış ve çikolata ile kurabiyeler göndermekle iktifa etmişti. Başında bir ağrı vardı, artık *talihin bir oyuncağı gibi sürüklendiğini* hissetmekte, *oyuncak olmaktan kurtulacak kudreti kendinde bulamadığına* inanmakta ve zihnindeki bazı suallerin cevabını da bulamamaktaydı.[191]

Üstelik, ardında bıraktıklarına artık bir kişinin daha ilâve edilmiş olduğunu sadece kendisi değil, Naciye'si de henüz bilmiyordu...

Naciye, birkaç haftalık hamile idi!

*

O günlerde Afganistan'da bulunan Cemal Paşa, 1 Aralık 1920'de, Kâbil'den Enver'e hazırladığı çok gizli bir plânı anlattığı bir mektup gönderdi...

Cemal Paşa'nın *plân* diye bahsettiği çalışması, aslında tam bir hayaller yumağı idi! Önce, Avrupa'dan geçtiği Afganistan'da yaptıklarını anlatıyor, Şark dünyasını İngilizler'in zulüm ve baskısından kurtarabilmek için çok önemli bir hazırlığa giriştiğini yazıyordu.

Plâna göre, İslam dünyasının üç ayrı bölgesinde bağımsızlık hareketleri başlatılacaktı. Hindistan, Afganistan, Fergana ve Türkistan'ı Cemal Paşa kendisi ayaklandıracak; İran, Buhara, Hive ve Türkmenistan'daki hareketin başında da Enver olacaktı.

Kurtarılacak üçüncü bölge ise Türkiye idi ve Mustafa Kemal

Paşa zaten bu işle meşgul oluyordu!

Cemal Paşa, bu konuda kaleme aldığı bir raporu Moskova'ya, Sovyet hariciyesine gönderdiğini de anlatıyor, Sovyetler'in plânı kabul etmeleri halinde derhal harekete geçmeleri gerektiğini söylüyor ve Enver'e Moskova'da teşkilât kurmaktan vazgeçip artık *"Iran, Iranlılarındır"* sloganı altında başkaldırılar düzenlemesini tavsiye ediyordu.[192]

Ama, Cemal Paşa özene bezene kaleme alıp Berlin'e gönderdiği bu uzun mektubu boş yere yazmış olacak, Enver bu *üçlü başkaldırı* teklifine kulak asmayacak ve kendi bildiği yoldan gidecekti.

*

Enver, dindardı...

Gençliğinden itibaren dine bağlı olmuş ve dinî kaidelere hayatı boyunca riayet etmişti. Gerçi askerî ortaokulun ilk senesinde sınıfın yedincisi iken sene sonu imtihanında ulûm-ı diniyye hocasının okutmadığı halde sorduğu hac konusundaki soruya cevap verememeyince aldığı kırık not yüzünden altmışıncılığa düşmüştü ama gelecekteki sicilini etkilemesi muhtemel olan bu hadise okuldaki gayretini arttırıp biraz tembellik getirdi ise de sonradan toparlanmıştı ve dine bağlılığı etkilenmemiş gibi idi...[193]

Dindarlığının yanısıra geleneksel kaidelere, özellikle de aile kavramının gereklerine de riayetkârdı ve Harbiye Nâzırlığı sırasında sosyal hayata müdahale ettiği de oluyordu. Meselâ, İstanbul'un Belediye Başkanı Operatör Cemil Paşa'nın 1914'te açtığı Gülhane Parkı'nda erkeklerle kadınların beraberce girmelerine karşı çıkmış, Cemil Paşa'ya sert bir yazı gönderip parkta kaç-göç emretmiş, emri yerine getirilmiş ve kadınlarla erkeklerin Gülhane'ye tekrar birlikte girebilmeleri daha sonra Cemal Paşa'nın verdiği destek sayesinde mümkün olabilmişti.[194]

Gurbet günlerinde dine daha fazla bağlanan Enver, artık beş vakit namazını da aksatmamaya itina ediyordu:

> "...Sabah alelusûl onda kalktım. Banyomu ve abdestimi de alıp namazımı kıldıktan sonra gezmeye çıktım.
>
> Ha! Efendiciğim, namaz deyince şaşacaksın. Hakikaten tuhaf bir derunî arzu ile şimdi namaza başladım. Dün sabah namazını kıldım. Mâlûm ya! Seferî olduğumdan her vaktin namazını ikişer rekât kılıyorum ve vaktinde edâ edemezsem alelekser sabah namazında hepsi geçmiş olarak kılıyorum. Bilmem cicimin hoşuna gidecek mi? Allah kabul etsin" *(16 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Namaz deyince, bilmem evvelce söylemiş miydim? Evvelâ ne kadar vakit Moskova'da kalacağım belli olmadığından yani hemen her an hareket üzere olduğumdan bütün namazlar seferî

itibarıyla ikişer rekattır. Sonra da her sabah o günün sabah namazıyla beraber bir gün evvelki dört vaktin namazlarını geçmiş olarak kılıyorum. Bu suretle şer'a muvâfık olmak üzere bir defada on rekât namaz kılarak vazife-i diniyemi ifa ediyorum ve buna devam etmemek için hiçbir mâni yok. Yalnız Allah kabul etsin. Tabiî, hergün namazdan sonra sana, çocuklarıma dua ediyorum. Ya sen bana dua edecek fırsat buluyor musun? Âh! Ben de ne tuhafım, 'Acaba beni hatırladığın günler oluyor mu?' desem daha iyi" *(28 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Naciye'nin yanına gelmesini Moskova günlerinde de istemekte, gelişini hayâl etmekte, sadece Naciye'ye değil, Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e de Sultan'ı getirmeye çalışmasını yazmaktaydı.

Ama bütün bu davetler Naciye Sultan'a göre neticesiz kalmaya mahkûmdu ve *hasta kalbi ile eğlenilmesinden* ibaretti. Kocasının bitmeyen seyahatlerinden ve ortadaki kararsızlıktan Naciye'nin canı epey sıkılmış olmalı ki, Moskova'ya Enver'in hissiyatını mutlaka altüst etmiş olan can yakıcı bir mektup gönderdi:

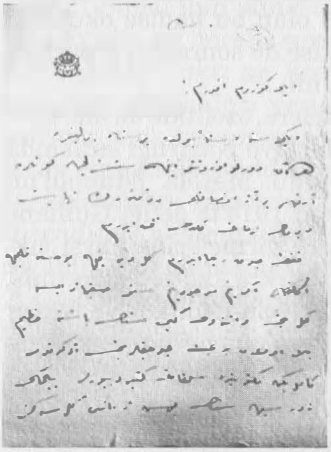

İki gözüm Enver'im!

İki sene İstanbul'da, bir sene Berlin'de her an türlü üzüntü ile sensiz geçen günlere artık biraz insaflı düşünerek nihayet vermek zamanı geldi zannederim.

Fakat çok rica ederim *'Gel'* diye benimle, bu hasta kalbimle eğlenme. Eğer benim mevcudiyetim seni sıkmaz ise gel, beni ve anneleri gibi senin başına azîm belâ olan bedbaht çocuklarını al, götür. Kâmil Bey'in mektubunda *'Sultan'ı getir'* diyorlar. Bilmem ki, ne dersin? Senin *'Boş zamanında gelirsiniz'* diye yazmakla bir adım bile yürüyemeyeceğime emin ol efendim.

Ben Kâmil ile değil, senin ile izdivaç ettim. Eğer benim ile yaşamak istemiyor isen üzülme efendim. *'Ben seni istemiyorum, senden bıktım'* de, ben de o zaman anlar, senin başından defolur gider, sen de ben de rahat ederiz. İşte, yine tekrar ediyorum; eğer benimle yaşamak istiyorsan, beni başkaları himayesinde yaşatma. Ben senden hiçbirşey istemiyorum; yalnız senin yanında bulunmak, seninle beraber yaşamak istiyorum ve kat'i cevabını sabırsızlıkla bekler, ellerinden öperim.

Naciye[195]

*

Moskova'daki ilk günler işte bu şekilde, girişilmesi şart görülen bir mücadelenin ne maksatla ve nasıl olacağına karar verilmesi

hazırlıkları ile geçti...

Enver Paşa'nın Moskova günleri hakkında bugüne kadar bir hayli araştırma ve yayın yapıldığı ve Paşa'nın tam metinleri bu kitapta yeralan mektupları da o günlerin bilinmeyen ayrıntılarını aydınlatacak mahiyette bulunduğu için burada Moskova maceramının detaylarına girmeyecek ve hadiselerin ana noktalarına temas etmekle yetineceğim.

*

İttihadçılar parti, siyaset, klik teşkili yahut sık sık kongre düzenlemek gibi alışkanlıklarını sürgün günlerinde de devam ettirdiler; nizamnameler ve talimatnameler hazırladılar, yayınlar yaptılar, Avrupa'dan Rusya'ya, Orta Asya'dan Afganistan'a ve daha birçok yerlere durmadan seyahat ettiler.

Meselâ, Berlin'e yerleşen Talât Paşa, başkanlığını İttihadçı Dürziler'den Emîr Şekib Arslan'ın yaptığı *"Şark Klübü"* isimli bir teşkilât kurdu. Avrupa'daki bazı İttihadçı Türkler'i ve memleketlerine dönme imkânı bulamayan çoğu Arap yine İttihadçı Müslümanlar'ı bu klübe aldı, teşkilât adına dergi çıkartma hazırlıkları yaptı, diğer Avrupa memleketlerine giderek İngiltere ile münasebetlere girişmenin ve Anadolu'ya yardım sağlamanın yollarını aradı. Ama bütün bu çabaları 15 Mart 1921'de Berlin'de katledilmesi ile noktalandı.

Cemal Paşa da arkadaşları ile beraber Türkiye'den ayrılmasının ardından önce İsviçre'ye gitti, Klosters kasabasına yerleşip hatıralarını yazdı, oradan Moskova'ya geçti, Bolşevik liderler ile temaslar yaptı. Moskova'dan önce Taşkent'e, oradan da Afganistan'a gitti ve daha sonra *kral* unvanını alacak olan o zamanın emîri Amanullah Han ile yakınlık kurarak Afgan Ordusu'nu modernleştirmeye çalıştı. Sonra yeniden Moskova'ya ve Moskova üzerinden Avrupa'ya döndü; derken Almanya, Fransa ve İtalya'da neticesiz kalan temaslardan sonra tekrar Moskova'ya gitti.

Talât, Cemal ve Enver Paşalar'ın sürgünlerinin ilk zamanlarında Ankara adına da temaslarda bulundukları izlenimini vermeleri üzerine, her üç Paşa ile yazışmalarında önceleri dostane ifadeler kullanan Mustafa Kemal 20 Haziran 1920'de Erzurum'a, Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta Enver Paşa ve arkadaşlarının kendiliklerinden memleket ve millet işlerine müdahalelerine müsaade edilemeyeceğini yazdı.

Mustafa Kemal, bu kişilerin yapacakları vazifeyi sadece Ankara'nın belirleyebileceğini söylüyordu.[196]

Cemal Paşa, sonraki günlerde Ankara ile arasını düzeltmeye çalıştı. Mustafa Kemal'e gönderdiği mektuplarda onun adına hare-

ket etmediğini, Ankara'nın onayı olmadan herhangi bir teşebbüste bulunmayacağı garantisini verdi ve aralarında eski bir hukuk bulunan Cemal Paşa ile Mustafa Kemal'in münasebetleri kısa bir müddet için düzelir gibi oldu.

Mustafa Kemal Paşa, 26 Kasım 1921'de Moskova Sefîri Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği telgrafta Cemal Paşa'nın Enver ile alâkasını tamamen kesmesini istiyor ve dürüst şekilde hareket ettiği takdirde destek vereceklerini yazıyordu:

> "Moskova'da Sefîr-i Kebîr Ali Fuad Paşa Hazretleri'ne:
> Telgrafnamenizi 8 Teşrinisani (Kasım) 1921'de, yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa ve saire ile alâkasını kat'etmelidir (kesmelidir). Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan Sefîri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaîsini yavaş yavaş millete anlatarak mevkîini tahkim edeceğiz, şimdiye kadar olan iş'arâtını hüsn-i telâkki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'âr-ı devletinize muntazırım.
>
> *Mustafa Kemal*".[197]

Ama, bir aya kalmadan herşey tekrar değişti: Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın Ankara'ya giden Sovyet Generali Frunze vasıtası ile gönderdiği mektubu okuyunca çileden çıktı! Moskova Sefîri Ali Fuad Paşa'ya 22 Aralık'ta bir telgraf göndererek eski zihniyeti devam ettirmek isteyen ve Ankara'nın talimatlarını yerine getirmek yerine nasihat eden Cemal Paşa ile *fikirlerini düzeltinceye kadar* münasebetini kestiğini söylüyor, *"Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem"* diyordu:

> "Moskova'da Türkiye Sefîr-i Kebîri Ali Fuad Paşa Hazretleri'ne:
> 22/12/1921 tarihli şifreye cevaptır.
> Âhiren Ankara'ya muvasalat eden Ukrayna Hey'eti Reisi Yoldaş Frunze ile Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla (fikirlerimizle) kabil-i te'lif olmıyan (uyuşmayan) ve hâlâ eski zihniyetin idâmesine mâtuf (devamına yönelik) tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarünileyh Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nâfî (faydalı) olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye (fikirlerini düzeltinceye) kadar kendisiyle idâme-i münasebette (ilişkilerin devamında) mâzur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim.
>
> *Mustafa Kemal*".[198]

O sırada Orta Asya'ya geçen Enver, *Basmacı* isyanına katılmış ve Basmacılar arasında hatırı sayılır bir mevki edinmişti. Sovyetler bu yüzden, yani Enver'in yarattığı hayal kırıklığının etkisi ile Cemal Paşa'yı önceki gibi sıcak şekilde karşılamadılar, verdikleri yardımı ve desteği de kestiler, üstelik Sovyet devlet güvenlik örgütü ÇEKA, Paşa'yı sorguya çekti, sorgunun zaptı İzvestiya Gazetesi'nde yayımlandı ve Ankara hemen zaptın Türkçe'ye tercümesini getirtti.[99]

Enver'in gidebileceği artık tek bir yer kalmıştı: Anadolu...

Ama, gidemedi, zira kaderine 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te iki yaveri ile beraber kurşunlanarak can vermesi yazılmıştı!

Bolşevikler, Türkiye'den ayrılmasından sonra gittiği Kafkasya'dan Avrupa'ya geçen ve Berlin'den Moskova'ya binbir zorlukla ulaşan Enver Paşa'yı sıcak şekilde karşılamışlardı. Enver, komünist liderlerle beraber Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayı'na katılmasından sonra döndüğü Moskova'dan bu defa Batum'a gitti, Sakarya Savaşı günlerinde Anadolu'ya geçmenin yolunu bulmaya çalışırken Sovyetler'in gözünde artık eski öneminin kalmadığını farkedince Orta Asya'ya geçti. Müslüman halk üzerindeki işgale, baskılara ve esarete son verip bir İslâm İmparatorluğu kurma hevesi ile Ruslar'a karşı mücadeleye başladı ama bu son macerası sadece dokuz ay devam edebildi ve onun hayatı da Cemal Paşa'nın katlinden iki hafta sonra, 1922'nin 4 Ağustos sabahı Kızıl Ordu'nun kurşunları ile noktalandı.

*

Avrupa'da ve Rusya'da faaliyette bulunan İttihadçılar sadece bu üç paşadan ibaret değildi. Partinin önde gelen isimlerinin yanısıra ikinci ve hattâ üçüncü derecedeki mensupları da dört bir yanda dolaşıyor, gruplar teşkil ediyor ve siyasî alanda faaliyet göstermeye çalışıyorlardı.

Talât ve Enver Paşa arasında gelecek konusunda Türkiye'den ayrıldıkları gece başlayan anlaşmazlık sürgünde de devam etti. Bu iki lider ile etraflarındaki İttihadçılar'ın münasebetleri önceleri aralarında bir anlaşmazlık bulunmadığı şeklinde görünse de fikir farklılıkları zamanla derinleşti ve Talât Paşa'nın ölümünün ardından ona bağlı olan İttihadçılar ile Enver Paşa arasındaki münasebetler tamamen koptu.

Fikir ayrılığının başta gelen sebebi önceleri Enver'in kendi başına hareket etmesi ve giriştiği Orta Asya macerası idi. Talât Paşa her hareketini Ankara ile görüş birliğine vardıktan sonra yapmış, kurduğu teşkilâtları Ankara'nın bilgisi dahilinde hayata geçirmiş, Enver ise bu işlere hep kendi başına girişmiş ve Talât Paşa, En-

ver'in siyasî faaliyetleri ile kurduğu yeni teşkilâtlara bu yüzden karşı olmuştu.

Enver, sürgünün ilk zamanlarında Talât Paşa'nın destek vermemesi üzerine Cemal Paşa ile çalışmayı ve beraberce İngilizler ile bir anlaşmaya varmayı denedi. Temaslardan netice çıkmayınca yüzünü Moskova'ya çevirdi ve bu defa Bolşevik desteği ile İngiltere ve İngiliz emperyalizmi aleyhinde faaliyete girişti.

Talât Paşa ile fikir ayrılığına Cemal Paşa da düşmüştü ve birbirlerinden artık hiç de hoş olmayan ifadelerle bahsediyorlardı!

Cemal Paşa, 4 Aralık 1919'da Münih'ten Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta Talât Paşa hakkında ağır ithamlarda bulunuyor, hattâ kendisinin aleyhinde konuşan Paşa'nın bazı yakınlarından *alçak, namussuz, edepsiz* ve *kâselîz* diye bahsediyor ve Talât Paşa ile artık beraber çalışma imkânı kalmadığını yazıyordu:

> "...Buraya geldiğimiz günden beri vahdet-i mesâi nâmına ne yapmış isem, kâffesi Talât tarafından unf ile mukabele gördü. Yaptıkları, düşündükleri şeyleri benden gizlemek için her türlü tedâbîre müracaat etti. Aç mısın, susuz musun, bir kere sormadı. Beş parasız kalmak tehlikesinde olduğumu hissettiği halde istihzâ-âmiz bir tavırla "Ay! Cemal'in de parası yokmuş!" dedi. Gerçi bugün kalplerimiz yekdiğerimize karşı kat'iyyen tamir kabul etmeyecek derecede kırık ise de, bu kırıklığı zâhiren göstermemek icab ederken dost ve düşman demeyerek herkesin yanında benim hakkımda mühmilâne idare-i lisandan çekinmedi.
>
> Mahzâ ben yine memlekete gidinceye kadar beraber çalışmaya hazırım. Fikri, düşüncesi, âmâli, plânları ne ise mufassalan bana yazsın. Ben de kendisine bundan tasavvurâtımı kemâl-i nush ile yazarım. Birlikte bir mesai-i hariciye programı tertip ederiz ve ondan sonra hep birlikte çalışmaya başlarız.
>
> Şurasını da ilâve edeyim ki, İstanbul'da Doktor Akil Muhtar gibi, Nuriye hanım gibi ne kadar Talât taraftarları var ise, elyevm benim aleyhimde atıp tutmaktan vazgeçmiyorlarmış. Bunlara alçaklık ve namussuzluk derler. Talât bu kâselîzlerine edepsizliklerinden sarf-ı nazar etmelerini yazacak olursa pek isabet eder. Sadaretten altı ay sonraya kadar dost gibi çalıştık. Bundan sonra düşman gibi çarpışmaya mecbur olmayalım. Kendisi pekalâ bilir ki, benim aleyhimdeki entrikalarına vesaireye karşı ben çok tahammül gösterdim. Bu tahammülün sâiki hayr-ı vatandı. Fakat artık zannediyorum ki sabrım tükenmek üzeredir. Gerçi memlekete gittikten sonra birlikte çalışmamıza artık imkân kalmamış ise de hiç olmazsa dost kalalım..."[200]

Ama, sonradan Enver ile Cemal Paşa'nın da arası zamanla açıldı. Cemal Paşa yanlış yaptığına inandığı Enver'i mektuplarında tenkide başladı, ifadeleri bir müddet sonra daha da sertleşti, En-

ver Paşa da aynı şekilde mukabele edince münasebetleri tamamen koptu ve birbirleri hakkında söylemediklerini bırakmadılar.

Tarihin kanunu değişmeyecek ve 1908 Devrimi'nin evlâtları, birbirlerine biraz geç de olsa nihayet gireceklerdi!

Talât Paşa'ya bağlı olan İttihadçılar'dan bazıları Paşa'nın katlinin ardından Enver'in daha önceden kurmuş olduğu cemiyetlere katıldılar ama *Talâtçılar* ile *Enverciler* arasında zamanla aynı şekilde hem siyaset hem de buna ilâveten maddî sebepler yüzünden anlaşmazlıklar, hattâ kavgalar çıktı ve Talâtçılar'ın bir kısmı Enver'i terkettiler. Enver Paşa'nın kurduğu cemiyetlerde de daha sonraları Araplar ile Türkler arasında sert tartışmalar yaşandı ve Araplar *milliyetçi baskı altına alındıkları* gerekçesi ile cemiyetleri terkettiler.

Sürgündeki bütün bu seyahatler, temaslar ve açık yahut gizli faaliyetler sırasında teşkilât işleri ile en yoğun şekilde uğraşan İttihadçı lider, Enver Paşa idi. Almanya'da ve Rusya'da parti benzeri cemiyetler kurdu, kongreler düzenledi, programlar ve bildiriler hazırladı, dergiler çıkardı ve bir ara İttihad ve Terakki'nin hem ismini, hem de varlığını yeniden canlandırabilmeye çalıştı.

Enver'in Almanya'da ve Rusya'da kurduğu ve faaliyet sahaları Fas'tan Hindistan'a kadar uzanan bu cemiyetlerin mahiyetleri, maksatları, programları, mensupları ve hattâ nerede ve ne şekilde kurulmuş oldukları meselesi bugün hâlâ karmakarışık vaziyettedir. Meselâ, teşkil edilen bir cemiyetin tüzüğü hazırlanıp İttihadçılar'a gönderilmekte ama tüzüğe birkaç gün içerisinde ilâveler yapılmaktaydı. Belirlenen yöneticiler genellikle Birinci Dünya Savaşı senelerinde *Teşkilât-ı Mahsusa*'da görev almış olan kişilerdi ama isimlerin ilânının hemen ardından listelere başka isimler de girmekteydi. Enver Paşa kongre yapmaya zaten meraklı idi, meselâ arkadaşları ile herhangi bir yerde bulundukları sırada konuşmaları zapta geçirtip toplantıyı *kongre* diye isimlendirmeye yahut varolan siyasî cemiyetin adını değiştirmeye pek düşkündü ve bu merakı da cemiyet faaliyetlerinin izlenebilirliğini zorlaştıran bir başka unsur oldu.

İttihad ve Terakki erkânının sürgün senelerinde kurdukları siyasî teşekküllerin mahiyetleri işte bu karışıklıklar yüzünden hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır.

*

Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra uluslararası bir cemiyet ile bir de siyasî parti kurdu.

Meydana getirdiği ilk teşekkül *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* idi. Sürgündeki diğer İttihadçılar ile yaptığı yazışmalardan anla-

şıldığına göre, cemiyet Enver'in Berlin'den gönderdiği talimatlar doğrultusunda 1920 yazında Moskova'da kuruldu ve muhtemelen de kuruluşun Bakü Kongresi öncesinde tamamlanmasına itina gösterildi.

Herşey, Enver'in önceden yaptığı hazırlıklar çerçevesinde düzenlenmiş, bir merkez-i umumî ve toplanacak ilk kongreye kadar uygulanması düşünülen politikaların belirlendiği bir de protokol hazırlanmıştı.

Protokole göre Enver Paşa cemiyetin tek temsilcisi ve *başkumandanı* oluyor, Enver'i daha sonra Orta Asya'ya sürükleyen Kuşçubaşı Sami Bey ile Halil Paşa'ya Kâşgar'da ve Cemal Paşa'ya da Afganistan'da muhtar merkezler kurma yetkisi veriliyordu.

Cemiyet, Anadolu'da da bir muhtar merkez teşkilini kararlaştırmış ve bu işle Mustafa Kemal Paşa görevlendirilmişti![201]

Mustafa Kemal, bu tayinden haberdar olduğunda kimbilir nasıl gülümsemiştir...

*

Enver, *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı*'nın ilk kongresini Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak için gittiği Bakü'den 1920 Eylül'ünün ikinci haftasında Moskova'ya dönüşünde topladı. Başkanlığa kendisi, kâtipliğe Ziya Bey, veznedarlığa İbrahim Tâlî Bey seçilmiş; üyeliklere de Halil Paşa ile Sami, Azmi ve Seyfi Beyler gelmişti ve her Şark milletinin de bir üyesi vardı.[202] Hazırlanan 94 maddelik geçici program *Mesâî* ismini taşıyordu, Mesâî'nin yerini daha sonra 28 maddelik *Halk Şûralar Fırkası Programı*[203] alacak ve her iki programın Anadolu'ya da gönderilmesi üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Ankara'dan Halk Şûralar Fırkası'na karşı sert tedbirler alınmasını isteyecekti.

Cemiyetin ikinci kongresi 27 Haziran 1921'de Moskova'da toplandı ama Arap ve Türk delegeler arasında derin bir çatlak çıktı. Bu çatlak sonraları daha da büyüdü, işin içine para ve tahsisat meseleleri de girdi ve Arap üyelerden bazıları cemiyeti terkettiler.

Moskova'daki bütün harcamalar, cemiyetin idarecilerinin aylıkları ve sürgündeki İttihadçılar ile ailelerine yapılan ödemeleri, Sovyetler karşılıyordu!

*

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nı, *Halk Şûrâlar Fırkası* takip etti.

İki teşekkül arasında fark vardı: *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* siyasî parti değil, sadece bir cemiyetti. Milletlerarası alanda faaliyet göstermesi düşünülmüştü ve kurucular arasında Türkiye

dışındaki Müslüman memleketleri temsil edenlerin bulunmasının sebebi de bu idi.

1921 Mart'ında Moskova'da kurulan *Halk Şûrâlar Fırkası* ise, siyasî bir partiydi, Enver Paşa cemiyetin yanısıra fırkanın da başındaydı, fırkayı Türkiye'de faaliyet göstermek maksadıyla kurmuştu, yani *Halk Şûrâlar Fırkası,* aslında *Enverciler'in partisi* demekti!

Cemiyet ile parti aslında yeni birer teşekkül gibi görünüyor ise de, Enver her ikisini de İttihad ve Terakki'nin devamı olacak şekilde düşünmüştü ve *Halk Şûrâlar Fırkası,* Batum'da 1921 Eylül'ünde asıl ismini, yani *İttihad ve Terakki* adını aldı.

Enver, Islâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın ve Fırka'nın hem tüzüğü, hem de programı ile bizzat alâkadar olmuş, hattâ şapirografla basılması işini bile kendisi görmüştü ve neler yaptığını Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplarında anlatıyordu:

> ...Memlekette tesisini tasavvur ettiğim fırkanın programını okuduk, bazı yerlerini değiştirdik. Bazı yerleri de tedkik olunacak *(Moskova'dan 8 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Bugün kuryeye yetiştirmek üzere haftalık merkezlere gönderilen havadisi bastık ve Türkiye'deki fırka nizamnamesini yazıp basmak istedik yetişmedi... *(Moskova'dan 19 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Yemekten sonra Cevad Bey ile beraber Türkiye'de *"Halk Şûra"* Fırkası Nizamnamesi'ni bastık. Fakat biter şey değil. Hele Bedri gelip de acele ile bir kâğıdı yırttı, böylece bîçare Naim Cevad[204] tekrar yazacak *(Moskova'dan 21 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Fırka nizamnamesini ikmâl ettik. Sonra da İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Nizamnamesi'ni bastık. Diğer cihetten çavuşum Salih'in kâğıdını imza ettim hazırlanacaktır. Halil Paşa'ya gönderiyorum *(Moskova'dan, 22 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Bu sabah yine aynı nakarat, kalk borusu, banyo, namaz, gezinti yine Bedri Bey'e kadar yollandım. Onunla beraber geldik Ziya Bey ve Kâmil'den, vesaireden gelen mektupları okuduk. Bîçare Ziya Bey'in telâşına, heyecanına acıdım. Mektupları okudukça onu öyle bazen müsterih, bazen asabi görüyor gibi oldum. Neyse, maamafih yavaş yavaş alışacaktır. Şimdi kendisini cemiyetin Avrupa müfettiş-i umumîsi yaptık. Halil Paşa da Türkiye Müfettiş-i Umumîsi. Bez üzerine yazılmış beratını da gönderdik *(Moskova'dan 26 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*

Enver, yeni teşkilâtını Türkiye'deki eski İttihadçılar'ın gayretleri ile yaymaya, faaliyete geçirmeye çalıştı. Ankara'nın nüfuz ede-

mediği bölgelerde, özellikle de İstanbul'da örgütlendiler ve kısa bir müddet sonra Ankara Meclisi'nde de 40 kadar milletvekilinin Enver'in safına geçtiği haberleri işitildi.[205]

İhtilâl Cemiyetleri'nin teşekkül tarzındaki ilhamını Sovyet İhtilâli'nden aldığı ve İslâm dünyasını emperyalizmden kurtarmaya çalışacak olan Cemiyet'te Marksist görüşün etkisi hemen farkediliyordu. Cemiyet halkı ihtilâle hazırlamakla yetinmeyecek, iktidara geldiği takdirde idarede herhangi bir zorlukla karşılaşma ihtimalini bertaraf etmek için bünyesinde hükümeti ve bakanlıkları andıran bir teşkilât kurulacak, hattâ cemiyetin ordusu ile milisleri de olacaktı:

> ...Bizim cemiyetin çalışma teferruatını gösterir bir izahname yazdım. Bunlara esas her memleketteki ihtilâl teşkilâtı öyle olmalıdır ki, eğer istiklâl elde edilirse hemen cemiyet idareyi ele alabilsin ve halktan ihtilâle hazırlanmakla beraber yeni şekl-i hükümete de hazırlansın. Bu suretle hey'etler teşkilâtında dâhiliye, maarif, maliye, askeriye kısımları vardır. Sonra da ihtilâl ordusu teşkilâtı ve milisleri hakkında izahat kaleme aldım *(Moskova'dan, 29 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*

Halk Şûrâlar Fırkası, isim itibariyle her ne kadar Sovyet modeli bir teşkilâtı andırsa ve ihtilâlci bir teşkilât kimliği taşısa da, programının 10. ve 11. maddeleri itibariyle[206] hilâfet ile saltanatı yerinde bırakıyordu ve Enver'in ifadesi ile de *hilâfet ve saltanat yanlısı* idi. Enver, Moskova'dan 15 Nisan 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta Fırka'nın bu özelliğine dikkat çekecek ve *"Halk Şûra Fırkası deyince tabiî, cumhurî birşey anlaşılmasın. Biz hilâfet ve saltanatın muhafazası taraftarıyız, fakat idareyi halka doğru götürmek şartıyla"* diye yazacaktı.[207]

Enver faaliyetlerini gizlemeye de lüzum görmüyor, gelecek ile alâkalı çalışmalarının ayrıntılarını Mustafa Kemal'in Moskova'daki temsilcilerine anlatıyor, hattâ anlatmakla kalmayıp bizzat bastığı nizamnamelerden Ankara'nın mümessillerine de veriyordu:

> ...Biraz sonra Fuad Paşa ile Rıza Nur Bey geldi. Fikrimden ve tarz-ı mesâimizden bahsettik. Sonra da cemiyet nizamnamesiyle fırka nizamnamesinden birer nüsha verdim. Ayrıldık. İzahatım kendileri üzerinde pek iyi bir tesir yaptı *(Aynı mektuptan).*

Hayal bu ya... Mustafa Kemal bile, Ankara'daki gücünü arttırmak maksadıyla Enver'in fırkasına girmeye çalışıyordu:

> ...Tevfik Rüşdü Bey, Üçüncü Enternasyonal'in Ankara komünistlerini tatmin etmediğini ve zaten bir kısım arkadaşlarının da hükümet fırkasına girdiğini söyledi. Hülâsa işleri iyi değil.

> Mamafih zannımca Mustafa Kemal Paşa bizim teşkil ettiğimiz fırkaya dâhil olarak böylece işin içinde bulunarak mevkiini tahkim etmek için çalışmış. Neyse, bakalım Halil Paşa'dan ne haber gelecektir... *(Moskova'dan, 6 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan).*

Moskova'da yeni bir teşkilât kurma çalışmalarına başladığı günlerde, cemiyet ile fırkanın görüşlerini duyurmak maksadıyla iki ayrı gazete çıkartmaya niyet etti. Gazetelerin isimlerini de belirlemişti: *Yeni Türkiye* Halk Şûrâlar Fırkası'nın, *Kurtuluşa Doğru* da İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın yayını olacaktı:

> ...Bugün uzun mülâhazadan sonra böyle susarak ne istediğimizi, ne aradığımızı söylememek doğru olmayacağını ve Anadolu'dan her gazetenin benden bir-iki satırcık olsun birşey istediklerini her gelenin söylemesi bu suretle nihayet burada şimdilik şapirografla sonra da mümkün olur ise matbaada basılmak üzere iki haftalık gazete çıkarmaya karar verdik. Bu suretle şimdiye kadar merkezlere gönderilen ta'rnimlere de hâcet kalmayacaktır. Bunlardan birinin ismi *'Yeni Türkiye'* olacak Türkiye'de maksatlarımıza hâdim fırka-i siyasiyyenin efkârını neşredecek diğeri de *'Kurtuluşa Doğru'* ki bu da İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın nâşir-i efkârı olarak Müslümanlar'ın kurtulması yolunda yazacaktır. Bakalım, Cenâb-ı Hak ne gösterecek? *(Moskova'dan, 12 Mart 1921'de Naciye Sultan'a yazdığı mektubundan).*

*

İttihadçılar'ın Meclis'teki mevcudiyetinden bile endişelenen Ankara Hükümeti'nin Enver'in Anadolu'ya geçmesi gibi bir oldu-bittiye göz yumması mümkün değildi...

Ankara, Enver'in Moskova'daki bütün faaliyetlerini zaten yakından takip ediyordu. Büyük Millet Meclisi'nin Moskova'daki mümessilliğinin kapısı Enver'e gerçi açıktı, Enver buradaki yetkililer ile sık sık beraber olmakta, durum değerlendirilmesi yapılmakta, yemekler yenmekte, güya karşılıklı fikir alışverişinde bulunulmakta idi ama Enver, Ankara için gözden uzak bulundurulmaması, mutlaka izlenmesi ve her hareketinin takip edilmesi gereken bir *sâbık,* hattâ rakipti. Dolayısı ile, temasları hakkında öğrenilen herşey Ankara'ya ânında rapor olarak gönderiliyordu.

Hükümet, Sakarya Savaşı'ndan aylar önce, 1921'in 12 Mart'ında Enver ve Halil Paşalar ile *emsâlinin* Anadolu'nun herhangi bir yerine gelmeleri halinde derhal sınırdışı edilmelerini emreden bir kararname yayınladı. Kararnamenin altında hükümet üyeleri ile Meclis Reisi Mustafa Kemal'in imzaları vardı![208]

Karargâhını Kars'tan Sarıkamış'a taşımış olan Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir de, Sarıkamış'tan 5 Mayıs 1921'de

Meclis Başkanlığı'na ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya yolladığı telgrafta *Halk Şûralar Fırkası Programı*'nın Anadolu'ya gönderilmesine başlandığını, Bolşevikler'in Enver'i teşvik ederek çapulculardan oluşacak bir Kızıl Ordu kurdurup başına geçireceklerini ve programda milis teşkilâtlarının teşkilinden de bahsedildiğini söylüyor ve Enver hakkında çok sert ifadeler kullanıyordu.

Karabekir ile Enver arasında yıllar önce, Sultan Abdülhamid'in iktidar senelerinde Manastır'da başlayan, temelini memleketin vaziyetinin daha da kötüye gidişini durdurabilmek için mutlaka bir inkılâp yapılması düşüncesinin ele alındığı sohbetlerde, eşkiya takiplerinde ve girilen sayısız çatışmada güçlenen dostluk artık sona ermişti!

Bolşevikler'in Anadolu'da Mustafa Suphi ve benzerleri ile yapamadıkları kızıl inkılâbı Enver Paşa'ya yaptırmaya çalıştıklarını düşünen Karabekir, eski arkadaşı hakkında demediğini bırakmadığı telgrafında hükümetin son vaziyetten bilgisi olup olmadığını ve ne gibi tedbirler alındığını soruyordu:

> "...Tamamiyle Bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden seksen beş maddelik programın ismine *Halk Şûralar Fırkası* nâmı verilerek Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır.
>
> ... Yusuf Kemal Bey'in ifadesine nazaran, Karahan, Enver'in Anadolu'ya gelmesi ile bir hercümerç zuhuruna çalışıyormuş.
>
> ...Külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir Kızıl Ordu teşkil ettireceklerdir. Manastır Dağları'nda iken, yıldızlı kâşanelerde yaşamayarak millet için her varlığımızı fedadan ibaret olan ilk yemini, sarayların fesat havasında bozan Enver Paşa'ya Harb-i Umumi'ye atılmakta acele edilmemesini, Almanlar'ın ilk muvaffakiyetlerine aldanılmayarak beklememizin faydasını kurmay heyeti kendisine hergün anlatırken o, memleket için esaslı birçok menafii temin etmeden ve milletin mukadderâtını milleti idare edenlere dahi haber vermeden harbe girdi. Kuvvetimizi israf etmemekliğimizi ve Almanlar'ın bir gün harpten çekiliverirlerse bizim mevcudiyet muharebesi yapmak mecburiyetinde kalacağımızı, hazinemizin Anadolu'ya atılmasına, para ve kuvvetimizin israf edilmeyerek tedafüî vaziyetlerde kalmaklığımızı ve bilhassa vatan haricine kuvvet çıkarmamasını rica edenleri muhitinden uzaklara atarak Almanlar hesabına merhametsizce İran'a, Mısır'a, Galiçya'ya saldırırken mukadderat-ı milletle alâkadar olanlarla istişareye bile ehemmiyet vermedi. Neticede memleketi, parasız, fabrikasız, teşkilâtsız, bütün kaynakları kurumuş bir halde bırakıp kaçan ve şimdi de Ruslar'ın elinde vatanın bakiye-i izâmını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri irtikâba başvuran Enver'den hükümetimiz hesap sormalı ve neşrettiği programı millet nazarında çürüterek Enver'in manevî şahsiyetini bitirmelidir.

Tecrübesiz ve emeksizce Türkiye'de diktatörlük yapan Enver'in serbest kalır ve imkân bulursa aynı mevkii velev bir dakika olsun işgale koşacağı ve bunu temin için her kuvvetten istifade edeceği anlaşılıyor.

...Bolşevikler, Mustafa Suphi ve emsali ile yapamadığı Anadolu kızıl inkılâbını Enver Paşa ve rüfekası vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabii akabinde hâkimiyeti kendi ellerine alarak inkılâp yapanları da imha edeceklerdir...".[209]

Dahiliye ile Millî Müdafaa Vekâletleri'ne yollanmış olan 14 Mayıs tarihli bir tezkerede de, sözkonusu programın memlekete girmesinin önlenmesi için Şark Cephesi Kumandanlığı'na talimat verildiği söyleniyor ve bu programı dağıtan kişiler hakkında gerekli takibatın yapılması isteniyordu.[210]

Ankara'dan ordu kumandanlıklarına iki hafta sonra bir başka yazı gönderildi: Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, 29 Mayıs 1921'de İngilizler'in Anadolu'da isyanlar çıkartmak maksadıyla komünizmi yayar gibi göründüklerini, komünistliğin lehinde girişimler yapan Enver Paşa'nın Moskova'da ortadan kaybolduğunu söylüyor ve memlekete girmesi halinde derhal tevkif edilerek muhafaza altında Ankara'ya gönderilmesini emrediyordu.[211]

Fevzi Paşa'nın *komünizmin arkasında İngilizler'in bulunduğu* iddiasını bir tarafa bırakalım... Enver bu emir gönderildiği sırada Moskova'dan hakikaten ayrılmıştı ama Fevzi Paşa'nın zannettiği gibi Türkiye'ye değil Almanya'ya gidiyordu ve birkaç ay sonra Anadolu'ya geçme teşebbüslerine başlayacaktı...

*

Bazı tarihçiler, o günleri yaşamış ve hatıralarını yazmış olan kimi siyasetçiler ve özellikle de İttihad ve Terakki'nin muhalifleri, Enver Paşa'nın hayranlık duyduğu, kendine örnek aldığı ve hattâ taklide çalıştığı askerî şahsiyetin Napolyon Bonapart olduğunu söylerler.

Bu iddia daha da ileriye götürülmüş, Enver'in Napolyon hayranlığından hareketle büyük bir *cihangir* olacağına kanaat getirdiği, kaşında bulunan tek bir beyaz kılı *cihangirlik alâmeti* olarak kabul ettiği ve bunu yakınlarına söylemekten çekinmediği de anlatılır.

Enver'in Moskova'da 1921 ilkbaharında satın aldığı Napolyon Bonapart hakkındaki büyük boyda Fransızca bir kitabın[212] iç kapağına 1 Mayıs 1921'de Naciye Sultan'a hitaben yazdıkları bütün bu iddialardan haberdar olduğunu gösterirken Napolyon'a bakışını da aksettirmekte, Fransa'nın bu asker-imparatorunun hedefleri ile kendi hedefleri arasında dağlar kadar fark olduğunu anlatmakta ve Napolyon'un taklidi olmadığını söylemektedir:

"Pek sevgili Naciyeciğim!

Bu kitabı ihtimal ki Napolyon'u çok takdir ettiğinden gönderdim sanacaksın, hayır. Bununla cicime hayatın, bâhusus Napolyon'unki gibi oynak bir yaşayışın muhtelif parçalarını iyi tasvir ettiğinden gönderiyorum. Bazı gazeteler benim Napolyon'u taklit ettiğimi yazmışlardı. Ne kadar yanlış bir telâkki. Ben, benden başka bir şey değilim, olamam, binaenaleyh Napolyon'un taklidi olarak ikinci olmak aklımdan hiç geçmemiştir. Hem de Napolyon'un hedefiyle benimki arasında dağlar kadar fark var. O, Napolyon olmak için çalıştı; ben ise kendimi esir Müslüman yığınının halâsı içinde yoketmek hedefini takip ediyorum. Zaten bence şahıslara bağlı fikirler ve hareketler onunla birlikte kalacağından ben her halde şahısların fikirlere feda edilmesini ve ancak fikirlerin husulü için iyi bir teşkilâtı yaşatacak ve belki bunun için de kaybedecek şahısların çalışmasını esas bilirim. Artık böyle olunca Napolyon gibi hayatta maddî olarak heves edecek bir şey kalmaz. İnsan olarak sana malik olmakla maddî olarak hayatın en büyük maddî mükâfatını elde etmişim demektir. Hem de bir şöyle bu renkli resimlere göz gezdirirsen aşağı yukarı beyaz bir kefenle mezara girmekle neticelenecek bu hayatta tamah edilecek ne kalır? O halde fenâ bulacak bizleri ve ne olacağımızı, ne olduğumuzu düşünmeyerek fikrimizi yaşatmaya çalışmalıyız. Fikrin yaşaması için de hodbin-fikr olmamak lâzım gelir. O halde yaşasın halk ve ...."[213]

Şu satırları yazarken pencerem karşısında büyük Çar sarayının önünde ellerinde kırmızı bayraklar, bir sürü halk bir Mayıs'ı tebcîlen Lenin'e nümayişler yapıyor. Sonra bir taraftan da kilise çanları sanki bunların seslerini bastırmak için mütemadiyen çalıyor. İrili ufaklı çanların sesi birbirine karışarak mütemadiyen bir uğultu ile Moskova havasını dolduruyor.

İşte, Napolyon bir vakit burada yaşamıştı. Ben de şimdi bir muhacir gibi bu gürültü arasında yaşıyorum. O halde taklitçi değilim.

Enver'in"

*

Moskova'da, zoraki bir sürgün yaşayan başka Türkler de vardı ve bu Türkler'den bazıları kısa bir müddet sonra Anadolu'da maceralara atılacaklardı...

Meselâ, Enver'den bir yaş küçük olan amcası Halil Paşa...[214]

Paşa, Osmanlı ordularının Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'nin yanısıra elde ettikleri ikinci başarının, Irak cephesindeki Kuttulâmare zaferinin kahramanı, İngiliz generali Charles Townshend'i 26 Nisan 1916'da ordusu ile beraber esir almış olan meşhur bir askerdi.

Halil Paşa, Irak'taki başarılarının ardından Kafkasya'ya, Kafkas İslâm Ordusu'na gitti ve yarbaylıktan paşalığa yükseltilmiş olan diğer yeğeni Nuri ile beraber 15 Eylül 1918'de Bakü'yü aldı, İstanbul'a dönüşünde İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya gönderilmek üzere Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı.

İngilizler, Bekirağa'da tutuklu bulunduğu sırada Paşa'yı Dünya Savaşı yıllarında 300 bin Ermeni ile Bağdat civarında 50 bin kişinin ölümünden ve daha başka ölümlerden sorumlu tuttular, suçlamalara karşı yazılı ifade vermesini istediler ve Halil Paşa'nın cevabı, meâlen *"...Isyan etmişlerdi, imhalarını emrettim ama imha edilenleri saymadığım için, adetleri hakkında bir fikrim yoktur"* oldu.[215]

Halil Paşa, İttihadçılardan Küçük Talât Bey ile beraber 7 Ağustos 1919'u 8 Ağustos'a bağlayan gece Bekirağa'dan kaçıp Bulgurlu üzerinden Anadolu'ya geçti,[216] Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile buluştu ve Rusya'da o günlerde resmî temsilcisi bulunmayan Ankara'nın gayriresmî temsilcisi olarak Moskova'ya gitti.

Halil Paşa, Moskova misyonunu ve gidişini hatıralarında şöyle anlatır:

"...Ben, Şark'a gidecektim. Ermenistan yolumuzu kapamakla beraber, bir çaresini bulup Azerbaycan'a geçecektim. Orada bir taraftan Azebaycan meseleleri ile uğraşmakla beraber, asıl Bolşevikler'le bir temas imkânı ve çaresi arayacaktım. Onların durumunu ve oralardan Anadolu hareketi için ne gibi yardımlar sağlayabileceğimizi araştıracaktım. Bu temas ve faaliyetlerde Anadolu'nun bir temsilcisi gibi hareket edecektim."[217]

Son Osmanlı Paşası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI
Halil Paşa'nın, Akşam Gazetesi'nde yayınlanan hatıraları.

Moskova'ya 1920 Haziran'ında vardı, komünist liderlerle görüştü, Anadolu'ya o günlerde yapılan silâh ve cephane sevkiyatını düzenledi ve kendi ifadesi ile birer tonluk sekiz altın külçeyi Karaköse'de Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in kurmay başkanı ve Enver'in de eniştesi olan Kâzım Bey'e teslim ettikten sonra tekrar Moskova'ya döndü.[218]

Enver de o günlerde Almanya'dan binbir güçlükle Moskova'ya

ulaşmaya muvaffak olmuş ve Halil Paşa'ya tahsis edilmiş olan daireye yerleşmişti. Uzun bir aradan sonra ilk defa biraraya gelen amca-yeğen bundan sonraki faaliyetlerine beraberce devam edecekler, Halil Paşa yeğeni Enver Paşa'nın talimatı ile hareket edecek ama Enver'e arada bir söz dinletebilen ve etki yapan tek kişi o olacak, daha sonra Bahaeddin Şâkir, Doktor Nâzım ve İstanbul'un eski polis müdürü Bedri Beyler de Almanya'dan gelerek aynı daireye yerleşeceklerdi...

Ankara o günlerde Sovyetler'e bir elçilik heyeti göndermişti ve heyet başkanı Ali Fuad Paşa'nın Moskova'ya büyükelçi olarak varmasının ardından Halil Paşa'nın zaten gayrıresmî olan vazifesi de sona erdi.

İttihadçılar artık bir yerde pek duramaz olmuşlardı. Halil Paşa, bir müddet sonra Doğu Türkistan'ın *kurtarılmasının,* yani Çin işgaline son verilmesinin çarelerini bulmak için yine Ruslar'ın bilgisi dahilinde Taşkent'e gitti. Doğu Türkistan'a geçmek üzere iken Çin ile düzelmeye başlayan ilişkilerinin bozulmasından endişe duyan Moskova'dan gitmemesi yolunda gelen istek üzerine bir müddet daha Taşkent'te kalıp temaslar yaptı ve tekrar Moskova'ya döndü.

Enver, Moskova'da bulunduğu günlerde devrimin ve Sovyet idaresinin önemli isimleri ile defalarca görüştü ama en tepedeki iki kişi ile, Lenin ve Troçki ile biraraya hiç gelmedi!

Gittiği ve mitingi andıran bazı toplantılara katılan Lenin ile Troçki'nin sadece yaptıkları konuşmaları dinledi, ancak her iki lider Enver ile nedense yüzyüze görüşmediler ve yapmak istediklerinden Enver'i diğer yöneticiler vasıtasıyla haberdar ettiler.

Dolayısı ile, Enver Paşa konusundaki bazı yayınlarda geçen ve Paşa'nın Lenin ile temas ettiği, hattâ bir değil birkaç defa görüştükleri şeklindeki iddiaların aslı yoktur. Zaten, Enver'in kendisi de Cemal Paşa'ya 15 Nisan 1921'de yazdığı mektubunda *"...komünist olmadığım için ...Lenin ile yüzyüze gelemedik"* demekteydi ve daha sonra da biraraya gelmediler:

> "...Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa Bolşevikler'e epeyce taarruzlar olduğundan Lenin ile yüzyüze bile gelmedik. Sonra da bana Kuvâ-yı Şerîfe Başkumandanlığı'nı vermeye hiç mecburiyetleri yok. Hem de tabiî emniyetleri... Sonra da ben herhalde bir Bolşevik kumandanı olarak ve bütün bir Rus hey'et-i askeriyesiyle muhatt bir halde ve onların her emirlerini icraya âlet olarak çalışamam. Hoş, dediğim gibi teklif eden de yok ya! Biz yine sâde bir ihtilâlci olarak teşkilâtımızı ikmâl ile zannımca hedefe daha iyi vâsıl olacağız..."[219]

Lenin ile Enver'in amcası Halil Paşa görüştü ve o da ihtilâlin

lideri ile sadece bir defa konuşabildi...

Ama, Türkiye'de sonraki senelerde yapılan bazı yayınlarda Enver hem Lenin ile görüştürülmüş, hem de Enver ile Lenin ve diğer Sovyet liderleri arasında geçtiği iddia edilen hayalî konuşmalara yer verilmiş ve Moskova temasları bazen bir korku hikâyesi üslûbu ile nakledilmiştir![220]

*

Enver, Halil Paşa'nın Türkistan'da bulunduğu günlerde Bakü'de yapılan Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak üzere Moskova'dan ayrılmıştı...

Halil Paşa, Türkistan'dan yeniden Moskova'ya dönüşünde Enver'den gelmiş bir mektup buldu.[221] Enver amcasından Sovyet idareciler ile görüşmesini ve Bolşevikler'e Türk bölgelerinin askerlerinden teşkil edilecek süvari alayları kurulması teklifinde bulunmasını istiyordu...

Süvariler zamanı gelince Anadolu'ya gönderilecekler ve tabii, Enver'in kumandasında olacaklardı!

Halil Paşa, hatıralarında Ankara'nın mektubu önceden gizlice açtırmak suretiyle Enver'in teşebbüsünden haberdar olduğunu ve Sovyet erkânının da teklifi kabul etmediklerini yazıyordu:

> "...Moskova'ya varır varınaz genç bir Türk zabiti, Enver Paşa tarafından nâmıma Almanya'dan gönderilmiş olan bir mektubu sundu. Zarfı açmadan evvel gözüme çarptığına göre bu zarf açılmış, içi okunmuş ve açıldığı belli olmayacak şekilde tekrar kapatılmıştı.
>
> Zarfı yırttım, mektupta mealen şunlar yazılıydı:
>
> "Amca, Sovyet erkânı ile temasının sıkı olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbaycan, Dağıstan, Başkırdistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Türkistan gibi Türklük mıntakalarından birer-ikişer alay süvari hazırlanarak bir süvari ordusu teşkil edildiği takdirde, bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlılar'ın hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarına yüklenmek Millî Mücadele cephesini fevkalade takviye demek olacağını, Yunan ordusunun paniğe uğratılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını kendilerine izah et" deniliyordu. Mektupta ayrıca bu kuvvetin komünistlikle hiçbir alâkası bulunmayacağı, yalnız millî gayretle hareket edileceği zikr olunuyordu.
>
> Bunun üzerine Hariciye Komiseri Çiçerin ve muavini Karahan'la mektup münderecâtı hakkında mükerrer görüşmeler yaptık. Fakat birçok vaatlere rağmen savsaklamaktan başka bir neticeye varılmadı. Bilâhare öğrendiğime göre, Moskova'da bulunan Türkler tarafından açılan bu mektup, Türk Sefareti'ne mensup biri tarafından Tuapse'ye gidilerek Tuapse konsolosumuzun

şifresiyle Ankara'ya tellenmişti. Ruslar'ın bu teklife yanaşmamaları ve Ankara'nın bu tarzdaki ve Enver Paşa liderliğindeki bir yardımı hoş görmeyerek reddetmesinden veyahut Ruslar'ın Enver ve benim şahsiyetlerimize emniyet etmeyerek başlarına bir gaile açılır endişesi ile icraya yanaşmamış olabilirler.[222]

Enver'in bu son girişiminden Halil Paşa'ya yazdığı mektubu önceden açtırmak suretiyle haberdar olan Ankara, gelişmeleri devamlı şekilde takip etti. Halil Paşa'nın Moskova'da Sovyet Dışişleri Komiseri Karahan ile yaptığı temaslar hakkında Enver'e yazdığı mektupları Trabzon Vali Vekili Miralay Sami Sabit Bey vasıtası ile elde eden Kâzım Karabekir, mektupların suretlerini Ankara'ya gönderdi.[223]

Halil Paşa, Karahan'a önce Enver'in Anadolu'ya yanında kuvvet olmadan gitmesi halinde bile memlekette hâlâ sahip olduğu nüfuz vasıtasıyla hükümeti Mustafa Kemal'den devralacağını tahmin ettiğini ve ikilik çıkmasını istemeyecek olan Mustafa Kemal'in Enver'e itaate zaten alışkın olduğunu söylemişti![224]

Karahan ile 1921'in 11 Ocak'ının geceyarısında tekrar biraraya gelen Halil Paşa, Sovyetler'in Enver tarafından bir süvari ordusu teşkili teklifini kesin şekilde reddettikleri cevabını aldı. Karahan, Müslümanlar'dan oluşan bir birlik kurulmasının sözkonusu olmadığını söylemesinin yanısıra Enver'in Anadolu'ya geçmesini uygun bulmadıklarını da ifade etti. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gitme düşüncesi Karahan'a göre gerçi Türkiye'nin iç işi idi, müdahale etmeye hakları yoktu ama Enver'in Anadolu'da bulunması ikilik yaratırdı, böyle bir gelişme İngilizler'in işine yarardı ve bunu *kalben* arzu etmezlerdi.[225]

*

Enver Paşa, Berlin'den ayrıldıktan sonra Stettin, Reval ve Petersburg üzerinden yaptığı yolculuğu 1921'in 20 Şubat'ında tamamladı. O gün öğleden sonra saat beşte yeniden Moskova'da idi; Bolşevikler misafirlerine Kremlin'e nâzır binalardan birinde banyolu bir daire tahsis etmişlerdi ve Enver'in yatak odasında Hazreti İsa'nın koskoca bir tablosu vardı!

Artık resim ve Farsça dersleri de almaya başlamıştı, İngilizcesini ilerletmeye uğraşıyor ve iki de kitap, daha doğrusu iki ayrı *risâle* hazırlıyordu: Çete, yani gerilla savaşı üzerine bir nizamname ile kendi icadı olan *Enveriye* yazısını öğreten bir başka kitap:

> "...Çetelerin talim ve terbiyesi hakkındaki nizamnameyi yazdım. Bunda münferid talimden muharebeye kadar hepsi dâhil ve sırf muharebede en lâzım olan şeyleri hâvidir. Bir de yazma, okuma için kitap yazdım ki bunda yine huruf-ı mukataayı kabul ediyorum *(1 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*[226]

Moskova'da günler yine hep koşuşturma içerisinde geçiyordu: Malûm teşkilât işleri, Mustafa Kemal'i ve Anadolu'da olup bitenleri mümkün olabildiğince yakından takip çabası, arada bir Türk Sefareti'ne gidiş, Afganistan ve Orta Asya taraflarında bulunan Cemal Paşa ile temas, Afganlar ile ayrıca görüşmeler, bir Türk-İran-Afgan İttihadı teşkil etme hevesi, vesaire...

Ama, içinde Naciye'ye duyduğu hasret kadar büyük, çok büyük bir başka hasret vardı: Memleket hasreti...

Türkiye Büyükelçiliği'nde birgün Ankara'nın Moskova sefiri Ali Fuad Paşa ile memleketin geleceği ve Moskova'daki temasları hakkında konuştuğu sırada *"Benim içimin vatan aşkı ile ne kadar dolu olduğunu bilirsiniz. Bu acı günlerde memleketimin hizmetine koşmazsam yâdellerde vicdan rahatıyla nasıl çalışabilir, nasıl yaşayabilirim? Ben vatanımı çok seviyorum"* dedikten sonra daha da duygulanmış, gözleri yaşarmış ve ağladığını göstermemek için yüzünü pencereden dışarıya çevirmişti![227]

Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ile de sık sık temasta bulunmakta, Türkiye'nin doğu sınırlarının yeniden belirlenmesi konusunda fikirler vermekte ve daha da önemlisi, ileride Anadolu'ya geçtiği takdirde ihtiyaç duyabileceği herşeyi Sovyetler'den alabilmenin garantisini elde etmeye çalışmaktaydı...

Hazırlıklarını daha önce, Almanya'da bulunduğu sırada yaptığı *Livâyü'l-İslâm* isimli derginin ilk sayısı, Moskova'ya varmasından sonra, 15 Mart 1921'de Berlin'de yayınlandı. Enver, o tarihten 1 Aralık 1922'ye kadar 24 nüsha çıkan derginin idaresinde ve yazı hey'etinde görünmüyor; her sayıda *sahip ve müdir-i mes'ul* olarak Muallim Doktor İlyas Bragon'un ismi yeralıyor, sonraki günlerde Moskova'dan, Batum'dan ve Orta Asya'dan Naciye Sultan'a, kardeşi Kâmil Bey'e ve bazı arkadaşlarına gönderdiği mektuplarda Livâyü'l-İslâm için hazırladığı yazılardan bahsediyor ve bu yazılar bazen isimsiz, bazen de sadece bir *E.* rumuzu ile yayınlanıyordu.

*

Sürgündeki İttihadçılar, 1921'in 15 Mart'ında aldıkları bir haberle sarsıldılar:

Talât Paşa, Berlin'in Hardenberg Caddesi'ndeki evinin biraz ilerisinde, sokakta yürüdüğü sırada arkadan başına sıkılan tek bir kurşunla katledilmişti!

Katil, Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulması maksadıyla 1890'larda teşekkül eden ve *Daşnak Partisi* diye bilinen *Ermeni Devrimci Federasyonu*'nun, 1915 tehcirini hazırlayan Türk devlet adamları ile yetkililerini cezalandırmak için oluşturduğu *Nemesis* isimli intikam timinin görevlendirdiği Sogomon

Tehlirian adında 24 yaşında bir Ermeni idi.

Nemesis, ismini mitolojiye kindarlığı ve acımasızlığı ile geçmiş olan Yunan intikam tanrıçasının adından almıştı...

Suikastlerin plânlanıp düzenlenmesi işini asıl ismi Hagop Der Hagopian olan ama Şahan Natali adını kullanan Elâzığlı bir Ermeni üstlendi.

1884'te doğan ve henüz 11 yaşında iken ailesinin ve bütün akrabalarının Hamidiye Alayları tarafından öldürüldüğünü söyleyen Şahan Natali'yi bir Rum aile saklamış, Elâzığ'daki Amerikan Koleji'nde okutmuş, sonra da evlâtlık olarak New York'ta yaşayan zengin bir Ermeni'nin yanına göndermişlerdi.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Elâzığ'a dönen Şahan, 1909'da Adana olaylarının patlaması üzerine yeniden Amerika'ya gitti, Boston Üniversitesi'ni bitirdi ve Amerikan vatandaşı oldu.

Şahan Natali, 1919 sonbaharında Amerika'dan bu defa Ermenistan'a gitti, Erivan'da toplanan ve *Nemesis* operasyonlarının temelinin atıldığı Daşnak Kurultayı'na katıldı.

Sonraki senelerde Türk ve Azeri devlet adamlarının yanısıra 1915 tehcirinde Türk yöneticilere yardımda bulundukları iddia edilen bazı Ermeniler'i de katleden Nemesis'in lideri Şahan Natali, oldukça uzun yaşadı: 19 Nisan 1983'te Amerika'da, Massachusetts'teki evinde öldüğünde 99 yaşında idi, Ermeniler tarafından son dönem Ermeni tarihinin en büyük kahramanlarından biri olarak kabul ediliyordu ve hayatı boyunca hiçbir adlî takibe uğramamıştı!

İttihadçılar'dan bazılarının Avrupa yerine Rusya'yı tercih etmelerinin sebeplerinden biri de, Berlin'de işlenen bu cinayet ve Alman mahkemesinin Talât Paşa'nın katili Sogomon Tehlirian'ı beraat ettirmesi idi. Avrupa'da İttihadçılar için hayatî tehlike mevcuttu ve kendilerini Rusya'da daha fazla emniyette hissediyorlardı.

*

Nemesis Operasyonu çerçevesinde katledildikleri deliller ile sabit olan Türk ve Azeri devlet adamları altı kişi idi:

* *Fetali Han Hoyî:* Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bakanlık ve başbakanlık yaptı. Azerbaycan'daki Ermeniler'in katledilmesi ile suçlandı, Tiflis'te 19 Haziran 1920'de Aram Yerganyan ve Misak Kirakosyan adındaki fedailer tarafından öldürüldü.

* *Talât Paşa:* Ermeni tehciri sırasında imparatorluğun içişleri bakanı, daha sonra da sadrazamı idi ve 15 Mart 1921 gününün sabahı sürgünde yaşadığı Berlin'in Charlottenburg Caddesi'nde evinin hemen ilerisinde Sogomon Tehlirian tarafından ensesinden vuruldu.

Şahan Natali, Ermeni tehcirinin mimarı Sadrazam Talât Paşa'yı 1921'in 15 Mart'ında Berlin'de öldüren Sogomon Tehlirian'a *"Talât'a ateş edip kafatasını parçalayacaksın. Vurduktan sonra kaçmayacak, ayağın ile cesedinin üzerine basacak ve polisin gelip seni almasını bekleyeceksin. Bu sayede, Ermeniler'in yaşadığı büyük trajediyi bütün dünya öğrenmiş olacak"* talimatını vermişti.

Paşa'nın yerde kanlar içerisinde yatan cesedini ilk gören Türk, cinayetten bir-iki dakika sonra oradan tesadüfen geçmekte olan bir delikanlıydı: İttihad ve Terakki Partisi'nin uzun seneler genel sekreteri ve Talât Paşa'nın da yakın arkadaşı olan Midhat Şükrü Bey'in (Bleda) oğlu Turgut... Turgut Bleda, yerde yatan cesedin ayakkabılarının delik tabanlarını görünce katledilenin Talât Paşa olduğunu anlamış, katili Paşa'nın yerdeki bastonuyla döverek hayli hırpalamıştı.

Tehlirian, cinayetten birkaç gün sonra Berlin'deki Charlottenburg Mahkemesi'nde hâkim karşısına çıkartıldı. Ama duruşmalar katilin değil, Türkiye'nin yargılandığı bir havaya büründü ve Tehlirian mahkemenin ikinci günü beraat etti!

* *Behbud Han Cevanşir:* Azerbaycan'ın İçişleri Bakanı idi. 18 Haziran 1921'de işgal altında bulunan İstanbul'da Misak Torlakyan tarafından katledildi. İngiliz askerî mahkemesine çıkartıldı, suçlu bulundu ama aklî dengesi yerinde olmadığı gerekçesi ile o da serbest bırakıldı.

* *Said Halim Paşa:* Tehcir sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı olan Paşa'yı Roma'da 5 Aralık 1921'de Arşavir Şiragyan adında bir Nemesis fedaisi vurdu ve Şiragyan, Roma'dan elini kolunu sallayarak işgal altındaki İstanbul'a döndü.

* *Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler:* Teşkilât-ı Mahsusa'nın idarecisi olduğuna inanılan Bahaeddin Şakir ile Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyler, Berlin'de 17 Nisan 1922 gecesi eşleri ile beraber çıktıkları gezintiden sonra evlerine dönerken katledildiler. Bahaeddin Şakir'i Aram Yerganyan, Cemal Azmi Bey'i de ismi hiçbir zaman açıklanmayan *T* kod adlı Nemesis fedaisi öldürdü ama katiller yakalanamadı.

Cinayetlerin bu kadarla kalmadığı, tehcir sırasında Osmanlı idarecilerine yardımcı oldukları iddia edilen bazı Ermeniler'in de Nemesis tarafından katledildikleri; Talât Paşa'nın katili Sogomon Tehlirian'ın Mıgırdıç Harutunyan, Said Halim Paşa'yı vuran Arşavir Şiragyan'ın da Vahe Yessayan adındaki Ermeniler'i de öldürmüş oldukları daha sonraları ortaya çıktı.

Nemesis, bu altı Türk ve Azerî devlet adamından başka önde gelen iki İttihadçı'nın, Cemal Paşa ve Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın iki yaverinin öldürülmesini de üstlendi, kendi ifadeleri ile *cezalandırdıklarını* iddia etti ama 21 Temmuz 1922 akşamı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te katledilen Cemal Paşa ile yaverleri Süreyya ve Nusret Beyler'in uğradıkları suikastin üzerindeki esrar perdesi bugüne kadar hâla kaldırılamadı. Sovyetler'in tutukladığı katiller ile cinayetlerin organizasyonunu yaptığı iddia edilen Melik Şahnazaryan da daha sonra serbest bırakıldılar.

Ermeniler, 4 Ağustos 1922'de Tacikistan'da bir Kızıl Ordu birliği ile girdiği çatışmada can veren Enver Paşa'nın öldürülmesini de Nemesis'in plânladığını; Paşa'yı vuran Kızıl Ordu birliğinin asıl adı Agop Melkumyan olan Ermeni kumandanı Yakov Melkumov'un operasyonu Nemesis'in talimatı çerçevesinde yaptığını iddia ettiler.[228] Bugün bu iddianın da asılsızlığı ve Melkumyan'ın Ermeni olması tesadüfüne dayandırılan bir reklam çabasından ibaret olduğu artık bilinmektedir.

*

Talât Paşa'nın katli ve katilin beraati bizde senelerden buyana konuşulan, tartışılan ve hakkında yayınların yapılmış olduğu bir konudur ama Fransa'da işlenmiş olan benzer bir cinayet ile katilin aynı şekilde serbest bırakılmasının üzerinde hiç durulmamıştır:

Ukraynalı gazeteci ve devlet adamı Simon Vasiliyeviç Petlyura'nın öldürülmesi...

Poltava'da 1879'da doğan Petlyura, o senelerde Rusya'ya bağlı olan Ukrayna'nın bağımsızlığı için mücadele eden hareketin liderlerinden oldu, memleketinin 1917 Devrimi ile bağımsızlığını ilân etmesinin ardından savaş bakanlığına, yönetim konseyi üyeliğine ve ordunun liderliğine getirildi. Tam bağımsızlık için Sovyet birliklerine karşı giriştiği ilk muharebeleri kazandı ise de 1919'da mağlûp oldu. Polonya'ya, oradan da Fransa'ya gitti, Paris'e yerleşti, Ukrayna'nın Sovyetler tarafından işgaline karşı siyasî faaliyetlere girişti ve dergiler yayınladı.

Ukraynalılar'ın kahraman, Ukrayna Yahudileri'nin ise işgal öncesindeki bağımsızlık senelerinde Yahudiler'e karşı uygulanan katliamların sorumlusu olarak gördükleri Simon Petlyura, 20 Mayıs 1926'da Paris'te sokakta yürüdüğü sırada 1886'da Besarabya'da doğan ve anarşist bir Rus Yahudisi olan Samuil İsakoviç Şvarzburd tarafından beş kurşunla vurularak öldürüldü. Şvarzburd'un avukatlığını İttihad ve Terakki'nin önde gelenlerinden İzmir Valisi Rahmi Bey'in dostu ve sürgün senelerinde de avukatı olan o dönem Fransası'nın önde gelen hukukçularından Henri

Torres (1891-1966) üstlendi.

Şvarzburd, Tehlirian davasının benzeri olan duruşmalar sırasında ailesinden annesi ile babasının da dahil olduğu onbeş kişinin Odesa'daki pogromlarda öldürüldüğünü, ölümlerden Simon Petlyura'nın sorumlu olduğunu ve cinayeti intikam maksadıyla işlediğini söyledi. 18 Ekim 1927'de başlayan duruşmalar sadece sekiz gün devam etti, jürinin suçsuz bulduğu Şvarzburd tahliye edildi ve İngiliz mandası altındaki Filistin'e gitti. İngilizler tarafından sınırdışı edilince Güney Afrika'ya yerleşti, 3 Mart 1938'de Cape Town'da öldü, orada gömüldü ve mezarı sonraki senelerde İsrail'e nakledildi.

Petlyura bugün Ukrayna'nın millî kahramanlarındandır, İsrail'deki birçok cadde de Şvarzburd'un ismini taşır.

*

Talât ve Enver Paşalar arasında Türkiye'deki iktidar senelerinde her konuda tam bir görüş birliği hiçbir zaman sözkonusu olmamış, üstelik sürgün yolculuklarının daha ilk gecesinde bile gelecekte yapacakları işler konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi.

Berlin'de yayınladığı Livâyü'l-İslâm Dergisi'ne cinayet hakkında yazdığı makalede oldukça sert ifadeler kullanan Enver, şahsî mektuplarında hadiseden başka bir üslûpla bahsediyordu. İfadelerinde elem pek yoktu, maktulü sanki kendisi ile yakınlığı pek olmayan bir yabancı gibi görüyor, hattâ cinayetin neticesini muhtemel bir rakibin ortadan kalkması şeklinde yorumlanabilecek şekilde değerlendiriyordu ve sebep, büyük ihtimalle Talât Paşa ile arasında sürgün günlerinde giderek artmış olan görüş farklılıklarıydı.

Enver, Naciye Sultan'a cinayetten iki gün sonra gönderdiği mektupta Talât Paşa'nın katledilmesine *acıdığını* söylemekle yetiniyor ve hadiseyi *kadere* bağlıyordu:

> "...Yemekten sonra otururken Bedri Bey tekrar geldi. Tuhaf, biraz telâşlı idi. Meğer bu sabahki gazeteler Talât Paşa'nın bir Ermeni tarafından evinden çıkar çıkmaz sokakta vurulduğunu ve vefatını yazmış. Doğrusu pek acıdım. Fakat buna da kader böyle imiş diye teselli aramaktan başka çare yok. Fakat sakınan göze çöp batar derler, hiç umulmadık bir yerde bu kazanın oluşu hakikaten acayip. Binaenaleyh bu da gösteriyor ki, takdîre karşı durmak mümkün değil. Herhalde cicim haremini taziye eder ve iltifat eder" *(17 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Bir sonraki mektubunda, Talât Paşa'nın ardından onun tarafını tutmuş olan İttihadçılar'ı biraraya getirmeye çalıştığını anlatıyordu:

> "...Senin zarfını kapadıktan sonra Ziya Bey'e, Kâmil'e, Hayriye

Hanım'a ilh... yazdım. Talât Paşa'nın vefatı üzerine değişen vaziyet üzerine artık ayrılık gayrılığı bırakarak bütün eski İttihad ve Terakki arkadaşlarını toplamaya karar verdim. Bu hususta Bedri ve Naim Cevad aynı fikirde bulundular. ...Sonra, Roma'ya da orada Talât Paşa'nın şahsı dolayısıyla teşkilâttan çıkarmak üzere olduğumuz arkadaşları çıkarmamalarını yazdım ki bu da kaymakam Edip idi. Bunlardan sonra Berlin Merkezi'ne de uzun uzadıya bunların gelmesinin muvâfık olacağını bildirdim. Hülâsa böylece yeni vaziyete göre kuvvetleri birleştirmek çareleri aramaya başladım" *(20 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

7 Nisan'da her nedense karamsarlığa kapılmıştı. Cinayetten sözederken *"Bilmem o mu mes'ud, yoksa kalanlar mı? Maamafih Allah ne yazmışsa olacak; istemek, istememek elimizde değil"* diyor ama hemen ardından Talât Paşa'nın Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektuptan kendisini haberdar etmemiş olmasına hiddetleniyor, Paşa'nın *hodpesendâne,* yani kendini beğenmiş şekilde iş gördüğünü söylüyor ve *"Yaşasa idi, aleyhimde çalışacaktı"* diye yazıyordu:

"...Talât Paşa, benim haberim olmadan, Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazarak benim Moskova'ya Cemal Paşa'nın da sonra benim arkamdan hareket edeceğini ve bütün muhaberâtın yalnız kendisiyle yapılmasını daha İstanbul'da Meclis-i Mebûsan mevcut iken 1919 senesi Mart'ında yazmış ve ben sonra avdet ettiğim halde de bana bundan bahis bile etmedi. Doğrusu merhum pek hodpesendâne iş görüyormuş. Neyse, şimdi Allah rahmet etsin ihtimal şahadeti olmasaydı alenen benim aleyhime çalışacaktı" *(11 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e cinayetten birkaç gün sonra gönderdiği tarihsiz mektubunda da Talât Paşa'nın uğradığı cinayetin kendisine *keder verdiğini* ifade ile yetinecek, cinayetin Naciye'yi üzmesi ihtimalinin endişesinde olduğunu söyleyip hemen ardından *Moskova tatili* hayalinden bahsedecekti:

"...İşte yine bir-iki satır. Sâî Bey'in maruz kaldığı cinayet doğrusu herşeye rağmen beni pek kederletti. Fakat takdire ne çare! Umarım ki, Sultan Efendi Hazretleri başka şeyler düşünerek pek müteesir olmamıştır. Burada bana Sultan Efendi Hazretleri'ni de Moskova'ya getirerek hep bir arada mevcut olmamızı teklif ediyorlar. Fakat bilmem nasıl olur? Cicim rahat edebilir mi? Fakat evvelâ dediğim gibi senin münasip bir tatil zamanında bir kere şöylece gezme suretiyle gelirsiniz de sonra düşünürüz. Bilmem o da Sultan Efendi Hazretleri'nin sıhhati nokta-i nazarından ne dereceye kadar müsaittir?"[229]

*

Talât Paşa'nın katli haberi, Berlin'de yayınlanan Lîvâyü'l-İslâm

Dergisi'nin o gün çıkan ilk sayısına yetiştirildi. Haber üçüncü sayfadan *"Talât Paşa'nın Ufûl-i Ebedîsi"* başlığı ile veriliyor ama metinde *"...merhumun hayat-ı siyasiyesi leh veya aleyhinde mütalâa yürütmeye mecmuamızın hacmi gayrımüsaittir* diye îmalı bir cümle de kullanılıyordu:

"Paşa, bu sabah sokakta giderken Salamon[230] Tayliryan isminde bir Ermeni'nin suikastine uğramak suretiyle irtihâl eyledi.

Talât Paşa 10 Temmuz 324 inkılâbında ve inkılâptan sonra akd-i mütarekeye kadar imzalanmasına geçen onbir sene zarfında memleketin mukadderatında pek büyük rol ifâ eylemiş bir şahsiyettir. Paşa merhum, fırkasında en mümtaz ve selâhiyettar bir mevkî hâiz idi, binaenaleyh İttihad ve Terakki Fırkası'nın takip eylediği dahilî ve haricî siyasetin mes'uliyetini müşarileyh dûş-ı tahammülüne almış demektir. Merhumun hayat-ı siyasiyesi leh veya aleyhinde mütalâa yürütmeye mecmuamızın hacmi gayrımüsaittir. Yalnız şu kadarla iktifâ ederiz ki, her halde Talât Paşa vatanına kelimenin tam mânâsıyla merbut, milletini aşkla seven, menâfî-i vataniye uğrunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen azimkâr, metîn bir vatanperver idi. Memleketinden uzak yaşadığı zamanlarda vatan hasreti müşarileyhi dâüssılaya müptelâ kılmıştı. Yakînen tanıyan herkes, müşarileyhin şahsiyetine karşı kalbinde pek derin bir muhabbet duymuştur. Talât Paşa'nın bir Ermeni kurşununa hedef olması bizi başka türlü müteessir etti. Merhuma gufran, aile-i muhteremelerine sabırlar temenni ederiz".[231]

Enver, 27 Mayıs'ta o sırada Avrupa'da bulunan Cavid Bey'e gönderdiği mektupta Talât Paşa'nın katlinden bahsederken *"...Seni pek çok seven ve senin de sevdiğin kardeşimiz Talât'ın ziyâ-ı ebedîsinin elbet bizim gibi seni de derin acılara soktuğundan bizim gibi muhtâc-ı taziyesin"* diye yazacaktı.[232] Lîvâyü'l-İslâm'da daha sonra çıkan *"Talât Paşa ve Katli"* başlıklı makalesinde de Paşa'nın katilini beraat ettiren Alman mahkemesine ağır sözlerle yüklenecek, savaş senelerinde Osmanlı Ordusu'nda önemli görevlerde bulunan ve mahkemedeki şahitliğini beceriksizce bulduğu General Liman von Sanders'ten *bunak* diye bahsedecek, sonra Almanya'daki Türkler'in şahsî hukuklarını artık kendi kuvvetleri ile müdafaaya mecbur olduklarını söyleyecekti:

"...Ey Türk ve Müslümanlar, size söylüyorum! İşte, milyonlarca kahramanlarımızın kanını birlikte döktüğü ve kendimize ebedî dost sandığımız bir milletin en âdil olması lâzım gelen

mahkemesi ve hükümeti bize ihanet ediyor. En dost sandığımız bir memlekette bile canınız emin olmadığı gibi hakkınız da emin değildir. Bu halde anlayınız, nasıl ki milletimize karşı Avrupa'nın hukuk-ı düveli yalnız zulme âlet oluyorsa, efrâdınıza karşı da en yaldızlı adalet kanunları, hâkimleriyle beraber birer âlet-i zulüm oluyor. Binaenaleyh en iptidâî kanuna dönmek lâzımdır. O da, nasıl millet olarak bugün yalnız başımıza bütün bir zulüm dünyasına karşı Anadolu'da mücadele ederek hakkımızı müdafaa ediyorsak, şahsî hukukumuzu da, hattâ Almanya gibi dost bir memlekette bile, kendi kuvvetimizle müdafaaya mecbur kalıyoruz. Buna göre hareket, bizim de kanun-ı adlimiz olsun".[233]

Paşa'nın Ermeni tehcirinden bahsettiği tek yazısı, bu makalesi idi...

Ama, İttihad ve Terakkî'yi yeniden hayata geçirmek için Batum'da 1921 Eylül'ünde sadece birkaç kişi ile yaptığı ve *kongre* diye isimlendirdiği toplantılarının sonunda yayınladığı karar metninde ve Ankara Meclisi'ne gönderilmek üzere kaleme aldırdığı diğer metinde Talât Paşa'yı unutmayacaktı. Belgelerde Talât Paşa'nın hatırası saygı ifadeleri ile yâdediliyor, *mübârek rûhuna fatihalar* gönderiliyor ve katili beraat ettiren Alman hâkimlerin bu kararı hakkında da *küçüklük, kayıtsızlık* ve *nankörlük* ifadeleri kullanılıyordu.[234]

Enver'in buna rağmen, kardeşi Kâmil Bey'e Moskova'dan 26 Mart 1921'de gönderdiği mektubunda Berlin'deki İttihadçılar arasında yaşanan anlaşmazlıklardan bahsederken yazdığı bir cümle ise, mektubu okuyanları sersemletecek kadar sert ve şaşırtıcıydı:

"...Maamafih, Sâî Bey'in (Talât Paşa'nın) *müessif ziyaı belki vaziyeti düzeltir".*[235]

*

Enver'in Moskova'da kaldığı hariciye misafirhanesinin o günlerdeki sâkinleri arasında, Amerikalı komünist ve feminist bir kadın gazeteci de vardı: Louise Bryant...[236]

Birbirlerini hemen her sabah görüyor, kötü bir çay ile daha da kötü siyah ekmekten ibaret kahvaltılarını beraberce yapıyorlardı...

Louise Bryant, daha sonra yayınladığı kitabında Enver'e bir fasıl ayıracak, Paşa hakkında enteresan bilgilere ve yorumlara yer verecekti:

Enver, Brynat'a göre dindardı, içki ve sigara kullanmamakta idi fakat liberaldi, meselâ kadınların siyasetten uzak tutulmalarına karşıydı... Verdiği her karar ile yaptığı her işte en doğru olanı yaptığına inanıyordu ama daha sonra hatalarını gözden geçirmesi gibi iyi bir tarafı da vardı. Halil Paşa ne kadar sosyal, özellikle de hanımlar ile sohbetten nasıl hoşlanan bir kişi ise, Enver, aksine ciddiyetini hiç bozmamaktaydı. Moskova'nın önde gelen hanımları

kayser bıyıklı genç generale alâka göstermekte idiler, hattâ Sovyet Hariciyesi'nin önemli isimlerinden birinin karısı Enver'e kendisine Fransızca öğrettiği takdirde Rusça dersi verebileceğini söylemiş ama Enver'den *"Ben öğretmen değilim"* cevabını almıştı.

Bryant'a göre Enver entellektüeldi, birkaç dili iyi bilmekte, hattâ İngilizce'yi de rahatça konuşabilmekteydi ve sohbetleri bazen İngilizce olmakta idi. İngilizce'yi İstanbul'da hizmetkâr olarak kullandığı Türkiye âşığı bir İngiliz casusundan öğrenmiş, casusun Türkiye'ye hissettiği sevgiyi denemek için birkaç ay sonra cepheye gönderilmesini emretmiş ama adam ateş hattında ölmüştü! Entellektüel meraklarının arasında karakalemle portre çizmek de vardı, hattâ değişik boylardaki kâğıtlara Bryant'ın altı adet portresini yapmıştı.

Louise Bryant'ın yazdıkları arasında en önemli ve en ziyade dikkat çeken fasıl, Enver'in Talât Paşa'nın Berlin'de katledildiğini öğrendiği andaki ruhî vaziyeti idi:

Enver, haberi öğrendiği anda hiçbir duygusal tepki göstermemiş ve *"Zamanı gelmiş"* demişti, o kadar...[237] Zaten kendisi de Bryant'a anlattığına göre yanında hançer ve namlusuna mermi sürülmüş tabanca ile *bir gözü açık* şekilde uyumakta, *"Ölümle defalarca o kadar burun buruna geldim ki, şimdi yaşadığım bu günler bana bir çeşit hediye imiş gibi geliyor"* demekteydi.[238]

*

Enver, Moskova'da Sovyet Devrimi'nin ilk günlerindeki önemli olaylardan bazılarına şahit olmuş, devrim liderlerinin dışında gerek Türkler ile ve gerekse yabancılarla aynı anda aynı yerlerde bulunmuş ve görüşmeler yapmıştır.

Meselâ, 1921 Mart'ında patlayan ve Bolşevik idarecileri birhayli uğraştıran Kronstadt İsyanı sırasında Moskova'dadır, ayaklanmanın her safhasından haberdardır, öğrendiklerini mektuplarında da yazmaktadır, hattâ isyanın yayılması halinde İslâmlar'ın Bolşevikler'in tarafını tutması gerektiğini söylemektedir:

> "...Kronstadt'da isyan çıktı. Eski bir general, Petropavlosk zırhlısından başlamak üzere askeri, tayfaları isyan ettirdi. İki gün evvel Troçki'nin teslim emrini dinlemediklerinden Kronstadt'a karşı Krasnaya Gorka İstihkâmı ateş açmıştı. Gazeteler *'Âsiler Finlandiya'ya kaçtı'* vesaire dediler. Fakat henüz teslime dâir birşey yok, yani Kronstadt henüz âsilerin elinde. Fakat ben bunun bütün Rusya'ya sirâyet edeceğine dâir henüz bir emâre hissetmiyorum. Maamafih böyle birşey olsa bence İslâmlar Bolşevikler tarafını tutarak hemen işe atılmalıdır, zira bunlardan sonra gelecekler herhalde İslâmlar'a ve Türkiye'ye bu kadar da

yâr olmayacak İngilizler ile birlikte gideceklerdir" *(10 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bugün saat iki buçukta Alman vekil Hilfer'e gittim. ...Kütayis'in kırmızı askerler tarafından zaptedildiğini ve eski Gürcü hükümetiyle birlikte kaçmış olan sefirlerinin tekrar Tiflis'e avdeti için emir aldığını ve Kronstadt'daki isyanın açlıkla teslime mecbur edilmek istendiğini ve bunda muvaffak olacaklarını, çünki muharebe olursa Kronstadt'ın uzun bahriye toplarıyla Petersburg'u harap edeceğini söyledi. Ben de sonra eve döndüm, yemek yedim" *(12 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Saat yedide otomobil ile ihtilâlin hüdâyinâbit şairi Demyan Bedny[239] isminde zâta gittim. İlk Moskova'ya gelişimde Minsk'ten Moskova'ya kadar aynı trende seyahat etmiş idim. Haremi hamile fakat pek çaçaron bir kadın. Süvari kumandanlarından Vurençko ile Radek ve Kamanef de orada idi. Uzun uzadıya Kronstadt hücumundan bahsettiler. Buzlar üzerinde yürüyerek piyade ile ve üç gün sokak muharebeleri ederek zaptetmiş. Bu ihtilâlde Menşevikler, sosyal revolüsyonerler, anarşistler, kontrrevolüsyonerler varmış. Zayiatları üç bin iki yüz kişi imiş. Süvari kumandanına oradaki yararlığına mukabil kırmızı harp nişanı vermişler. Bu hücuma iştirak eden Radek'in kâtibesi de bir nişan almış. Doğrusu zırhlıları böyle piyadenin zaptedişi pek tuhaf ve cür'etli bir iş. Radek yine Alman işleri üzerinde olmasa Ankara'ya gitmek istediğini ve Müslümanlık'tan istifade ederek âlem-i İslâm'ı Avrupalılar'a karşı ayaklandırmak en birinci emeli olduğunu söyledi" *(23 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Yemekten sonra Bedri Bey'e gittim. Oraya Başkırd Harbiye Nâzırı geldi. Kronstadt muharebesinde bulunmuş, orada Rus komünistlerinin nasıl kendisini ve diğer arkadaşlarını bir kapana sokarak mahvetmek istediklerini vesaireyi anlattı. Nihayet uzun uzadıya nasıl hazırlandıklarını söyledi ve sonunda da bizim ihtilâl teşkilâtını izah ettim ve şimdi bir hareketin muvâfık olmadığını, yalnız hazırlanmak lâzım geldiğini, bununla eğer komünistler programlarına muhalif olarak emperyalizm yaparlarsa o vakit karşı koymak muvâfık olacağını veya Rusya yine eski siyasetine dönerse o vakit isyan muvâfık olacağını, bunun hep birlikte hazırlanmak lâzım geldiğini söyledim..." *(12 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Mektuplarında, Türkiye Komünist Partisi'nin kurucularından olan ve 28 Ocak 1921'de Trabzon'da arkadaşları ile beraber Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları tarafından sebebi hâlâ tartışılan bir şekilde öldürülen Mustafa Suphi'den de bahsetmektedir. Yazdıklarında, Mustafa Suphi ile Moskova'da biraraya gelip gelmediği konusunda bir bilgi yoktur ama Bakü'de 1920 Eylül'ünde yapılan

Şark Milletleri Kurultayı'nda Mustafa Suphi ile karşılaşmış, hattâ görüşmüş olabilir.

Mustafa Suphi'den ilk defa 20 Şubat 1921'deki mektubunda *"... Bu sırada burada komünist olmuş ve Ruslar'ın hemen oyuncağı olan Suphi ve rüfekasının Trabzon'dan kaçmaya mecbur olduklarını ve galiba bir tarafta öldüklerini söylediler"* diye bahseder. Dört gün sonra, Mustafa Suphi'nin *"kendisinin aleyhinde bulunduğu için öldürüldüğünü"* iddia eder ve *"bunun kendisi için yapılmış olmasından dolayı memnun olduğunu"* yazar.

> "...Komünist Partisi Reisi Suphi Bey, Bakü'de aleyhimde bulunduğu için bîçareyi Trabzon'da evvelâ karla, tükürükle hamallar epeyce ıslattıktan sonra bir motorbotla Batum'a iade etmek üzere yola çıkarmışlar. Halbuki yanında yüz yirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler paralarını almışlar. Maamafih bunu benim için yaptıklarından memnun olduğumu ve başkasına söylememelerini tembih ettim. Bence düşman da olsa, madem ki Müslüman, böyle olmamalıydı. Fakat ne çare, yazılan çekilirmiş" *(24 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Sonraki mektuplarında Mustafa Suphi'nin öldürülmesinden dolayı Bolşevikler'in üzgün olduklarını, hadiseden Türkiye'yi sorumlu tuttuklarını ama cinayetin Ankara'ya verdikleri desteği etkilemeyeceğini söylediklerini anlatacaktır:

> "...Çiçerin, Ermeniler'in Gümrü'de katledilmiş olduğundan, sonra Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'da öldürenlerin tecziye edilmediğinden bahisle Anadolu teessürünü söyledi. Ben de Ermeni katline pek inanılmamasını ve Halil Paşa'nın da Anadolu'dan çıkarıldığını ilâve ettim" *(26 Haziran 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Hattâ, Orjenidçe[240] 'Biz arkadaşlarınızdan Yahya Kâhya'nın Suphi ve rüfekasını öldürttüğünü bilmekle beraber yine bunu düşünmeyerek yalnız kuvvetli bir Türkiye'nin ne suretle meydana çıkması kabil ise ona çalışıyoruz' dedi. Böylece bizim partiye her suretle yardım edebileceğini söyledi. Maamafih bu yardımın şimdiye kadar olandan fazla birşey olacağını zannetmiyorum" *(9 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Moskova'da tanıştığı, görüştüğü, bazıları ile aynı binada kaldığı ve mektuplarında da sözettiği kişiler arasında Amerikalı işadamı Washington B. Vanderlip[241] ve Hintli komünist Narendra Nath Roy[242] gibi işadamları ile ideologların ve yabancı gazetecilerin yanısıra Enver'in ifadesi ile *"...mevkiini kaybetmiş, maamafih Rus komünistliğinin de bir nevi emperyalizme doğru giden Rusluk şeklini almakta olduğunu görerek İslâmlar'ın da birbirleriyle anlaş-*

maya çalışması fikrine düşmüş bir arkadaş" olan Sultan Galiyev (17 Nisan 1921 tarihli mektubundan), tabii ki Türk Sefareti'nin yetkilileri, Ankara'dan gelen heyetlerin mensupları ve özellikle de Dr. Rıza Nur vardır.

Rıza Nur ile bazen Türk Sefareti mensupları ile görüşmelerinde, bazen da yalnız olarak biraraya gelir ve Ankara ile Moskova arasındaki temaslardan, sınır meselelerinden ve yapmak istediği işlerden bahseder.

Bir ara Rıza Nur'un etrafta *"Enver Paşa'nın Anadolu ile bir münasebeti yoktur"* dediğini işitir, izahat ister ve itiraf ettirir:

> "...Bu sabah Rıza Nur Bey dörtte geldi. ...Bana aleyhimde kat'iyyen söylemediğini maamafih Ruslar sordukları zaman *'Resmen Anadolu nâmına bir memuriyetleri yoktur dediğimi itiraf ederim'* dedi sonra Anadolu vaziyetine geçti ve eğer iş böyle devam ederse Anadolu'nun mahvolacağını söyledi" *(31 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Rıza Nur'un mâlûm hatıralarının hemen her yerinde görülen çekiştirme merakı Moskova'da da nüksetmiştir ve Enver'e hem hoşuna gidecek sözler eder, hem de Mustafa Kemal'in dedikodusunu yapar:

> "...Mustafa Kemal Paşa'nın başına topladığı birkaç dalkavukla geceleri içki ve eğlence ile vakit geçirdiğini ve bir de yalnız şahsını düşünerek iş gören arkadaşları birer suretle dağıttığını ve hattâ Ali Fuad Paşa'nın da bu suretle Moskova'ya fırlatıldığını ve kendisi de buna alenen itiraz ettiğini söyledi ve Anadolu'nun bana muhtaç olduğunu anlattı. Ben de Anadolu'nun şahıslara bağlı kalmasını ve gençliği kendi kendine iş görecek surette yetiştirmek ve halkı da bu münevver gençlikle tevhid-i mesaiye sevk etmek lâzım geleceğini binaenaleyh bizim fırka programında bu suretle çalışmak esası konduğunu ve bu fikir etrafında toplanacak arkadaşların herhalde ittihadçı, itilafçı ayırmayarak çalışmaları ve bu hususta benim nokta-i nazarımın orduda takip ettiğim esâsât ile daha iyi anlaşılacağını söyledim" *(Aynı mektuptan).*

Enver'in yazdıklarına göre Rıza Nur bu kadarla da kalmamış ve meseleyi Mustafa Kemal'in Enver'i *kıskandığına* kadar getirmiştir:

> "...Sonra bana *'Mustafa Kemal Paşa sizi pek kıskanıyor ve hariçte de size rakip olmak istedi fakat olamayınca istediğinizi yapmayı kabul etti, bunda da sizin çalışmanıza muhalefetine karşı ben de bugün Türkiye'ye karınca bile olsa yardımından sarf-ı nazar edecek halde değiliz. Binaenaleyh hariçteki arkadaşların sa'yinden istifade edilmek suretiyle mümanâat ettim'* dedi. Ben de *'Biz ne şahsımız, ne de hükümetler için çalışıyoruz. Ancak kendi öteden beri esas maksadımız olan İslâmlar için çalışıyoruz'* dedim

ve bu suretle şahısların hükmü olmayacağını anlattım ve arkadaşların talebine rağmen Anadolu'ya tek Londra Konferansı'na sui tesir yapmamak için gitmediğimi maamafih eğer Meclis-i Millî hizmetime Anadolu'nun ihtiyacı olduğuna kani olursa tabiî o vakit her suretle Anadolu'yu kurtarmak için gitmek lâzım geldiğini söyledim. Hülâsa, pek müteşekkir kalarak ayrıldı" *(Aynı mektuptan).*

Mustafa Kemal'in *dalkavuklarla vakit geçirdiğini,* Enver'i *kıskandığını* ve daha da mühimi, *Anadolu'nun Enver'e ihtiyacı olduğunu* söylemiştir ya...

Rıza Nur, Enver Paşa'nın gözünde artık iyi kalpli, çalışkan ve beraber iş görülebilecek bir zâttır:

"...Ben de hakikaten kendisinin iyi kalpli ve çalışkan bir arkadaş olduğuna kani oldum ve Halil Paşa'ya da tekrar bu gibi arkadaşlarla teşrik-i mesai edilmesi, dar bir İttihadçılık yapılmaması fikrinde bulunduğumu yazdım" *(Aynı mektuptan).*

Kişiler hakkında her vesile ile hakaretâmiz ifadeler kullanmaya ve sadece kendini medhetmeye meraklı olan ama bütün bunları yaparken tıynetini ortaya koyan Rıza Nur ise, hatıralarında Enver Paşa'dan bahsederken bambaşka ifadeler kullanır:

Kafasız, cahil, aptal, ahmak, hırslı, helvacı kabağı kafalı, kuş beyinli, kara cahil, Samatya'nın tulumbacıları seviyesinde, Umumî Harpte binbir halt yemiş, Rus delegesi gibi, vatana hıyanet içerisinde, meflûç, ilim ve tahsilden behresiz, kendini mümtaz bir mahlûk zanneden, sözleri ve konuşmaları tamamiyle çocuk sözü ve mantığı olan, helvacı kabağı kafalı ve hattâ irtikâpçı, yani rüşvetçi![243]

*

Bütün bu koşuşturmalar ile mücadeleler arasında gün gelecek tuhaf ruyalar görecek ve bunların etkisi ile kıskançlık nöbetleri geçirecektir.

Gerçi ruyalarının etkisinde daha önceleri de kaldığı, meselâ dünya harbi senelerinde Romanya'da bulunduğu sırada Naciye'sine *"Neden bu gece yine beni ağlattın? Doğrusu bu gece ne yaptığını soracağım. Hain! Yoksa hâşâ, ruyamdakini hissiyatla söylediğimden kusurumu affet! Güzelim, o kara bıyıklı, büyük gözlü, kamburca adam kimdi ha! İsmini söylemem. O korktuğum sima seni her an takib ediyor. Siz de ona iltifat ediyor, öpüyor, okşuyordunuz. Ah! Naciye, ne günahım var ki bu hayâlât beni kovalıyor? Hâlâ yazarken elim titriyor, ne yazacağımı şaşırıyorum..."*[244] diye yazdığı günler olmuştur ama içinde bu defa alevlenen kıskançlık çok daha şiddetlidir.

6 Mart 1921'de şöyle yazar:

"...Oh, bu gece de ne kadar kendimi bedbaht hissediyorum. Senden ayrı bulunmak beni öldürüyor. Doğrusu seni tekrar kucaklayabilmek, öpmek, seninle tatlı tatlı beraber bulunmak ümidi olmasa doğrusu bu hayata tahammül edemeyeceğim. Bu gece bana dün gece mahrumiyet acısını daha ziyade çıplaklığıyla hissettiriyor.

Enver'in 6 Mart 1921 tarihli mektubunun ilk sayfası.

Âh! Naciye, niçin böyle talihim bana eziyet çektiriyor? Ben böyle, ya sen? Acaba bu gece ne yapıyorsun? Dün gece de nerede idin? Âh! Doğrusu içim hep sana arkadaşlık eden o şişman kadının seni yanlış yola sevkedeceğinden korkuyor. Naciye, Naciye, sakın o zamanın haliyle yıpranmış, çürümüş, benliğini hayatın levmeti(?) içinde kaybetmiş ve bu yüzden etrafını göremeyecek hâle gelmiş o kadınla, Almanlar'ın Hampelmann dedikleri o terlik altı erkeği olan ve bir kötü kadını bile bile taht-ı izdivacına alan ve çapkın gözlerinden ırza hıyanet akan zevcinin sözlerine uyma. Allah seni onların şerrinden korusun. Düşün ki ben bu suretle sonra ebediyen ölmeye mahkûm olurum ve güzel yavrularımızla teşkil ettiğimiz mes'ud ocağımız söner. Âh! Naciye değil mi? Hepimize yazık olur. Tabiî, bu felâket yardım etmek istediğim İslâm âlemine, Türkiye'ye, hülâsa beşeriyete de tesir eder.

Of! Hayır, hayır, senin güzel kalbin yani mantıkî düşünen zihnin buna kail olmaz. Sen, seni, senin iffetini hepimiz için muhafaza edeceğine eminim. Tabiî, buna mukabil tiyatroya gidip güzel parçalar görmeni, iyi musikî dinlemeni isterim. Çünki sen müreffeh, mes'ud oldukça ben de aynı suretle tabiî müreffeh, müsterîhim".

Aynı kıskançlık yirmi gün sonra yeniden nüksedecek, Berlin postasından Naciye'nin mektubunun çıkmaması üzerine 26 Mart'taki mektubunda daha da ağır sözler edecek, *"Zâlim, zâlim, zâlim bin defa, yüz defa, milyon defa zâlim!"* diye haykıracak ve mektuplarının sonuna her zaman koyduğu *Enver'in* ibaresi de o gün sadece *Enver* olacaktır!

Bu mektubu artık Enver Paşa değil, sevdiğinden çok uzaklarda kalmış kıskanç ve çaresiz bir erkek yazmaktadır:

"...Nihayet o an geldi. Gece on ikiye doğru idi. Dört zarfı birbirine müteakip açtım. Bu açış hemen bir anda oldu. Fakat içinde

senin olduğuna delâlet eder hiçbirşey bulamadım. ...İşte böyle benim senin için çırpındığım ve sana satırlarca değil hergün sayfalarca yazı yazdığım halde senden bir kelimecik olsun çıkmayışını kalpsizliğe, kayıtsızlığa verdim.

...Evet! Bana güzel bir ders verdiniz. İstanbul'a, saçma sapan adamlara hemen her gün sayfalar dolusu mektuplar yazar, alelâcele gönderirken bana karşı bu kadar soğuk ve merhametsiz davranışını hissizliğinden başka birşeye atfedemedim. Artık muhabbetinden vazgeçtim, fakat hiç olmazsa bana acı, acı da yalandan olsun iki satırla güya beni düşünüyormuşsun, seviyormuşsun gibi görün.

Evet, evet ne kadar aldanırmışım, şimdi o hergün beni evde yalnız kapalı bırakarak birer bahane ile sokağa fırlayışlarını anlıyorum, sen benimle kerhen beraber bulunuyordun. Âh! Beni bu kadar sukut-ı hayale uğratmamalıydın. Bana azıcık beni sevdiğin zannını bıraksaydın.

Yoksa seni şeytanlar mı bu yola sevkediyor; söyle hain, söyle şeytanın kimdir? Beni bu kadar merhametsizce unutturan kimdir? Emin ol ben bunu anlamakta gecikmem ve anladığım anda benim muhabbetimi, benliğimi bu kadar tahkire sebep olanların beynini parçalarım. Yoksa bu da bana bir darbe-i ilâhi mi, ben ne yaptım? Neden bu kadar manevî cezalara çarpılıyorum? Keşke şu anda bir yıldırım vurup beni kütük gibi olduğum yerde yaksaydı emin ol herşeye, seni sevdiğime rağmen bin defa daha memnun olacaktım.

Âh! Hain, zâlim. Düşün, biraz dediklerimi düşün de beni ne kadar meyûs bir hale soktuğunu anla. Fakat emin ol, senden hiçbirşey istemem, senden muhabbet de dilenmem. Evet senden zorla beni sevmeni hiçbir zaman istemeyi düşünmedim. Seni kalbimi, herşeyimi herşeyimi sana feda ettim ve sadece senden bununla muhabbet değilse merhamet görerek zaten dünya gailesiyle ezilen maneviyâtımı tedavi edersin ümidini belledim. Halbuki bu sükûtun herşeyi ortaya koydu. Artık senden de ümid yok.

Söyle; söyle hain söyle; yüzüme karşı utanma, beni sevmediğini başka biriyle meşgul olduğunu söyle; söyle şeytan, intikamını bütün fecaatiyle tamamla. Şu hissiz, donmuş kalmış kalbimi bu son darbenle büsbütün parçala; parçala da ben böyle hissiz, donuk, cansız makine gibi dolaşıp âleme karşı ben bedbaht ve her tahkire maruz kalınış bir alçağım.

İşte, bütün bunlara rağmen yine yaşıyor, utanmadan aranızda geziyor, gözüküyor, bulunuyorum diye her an bin defa ölmekten ise, veya bundan daha müessir olan ölü yaşamaktan ise, bâri tamamiyle mahvolup gideyim. Öbür dünyaya mı, cehenneme mi, nereye gideceksem gideyim. Belki mezarda vücudumu kendilerine mesken edeceğim haşerat kendilerine karşı bir hizmette bulunuyorum diye senden daha ziyade merhametli, mürüvvetkâr olurlar ve ben de şimdi olduğu gibi hiç kimseye faydası do-

kunmayan donmuş bir insan kalbi değil fakat yılan, çıyan olsun faydalı bir şekil almış cisim olurum.

Of! Beni ne kadar üzdün. Sana hitap edecek, zulmünü yüzüne çarpacak söz bulamıyorum. Zâlim, zâlim, zâlim bin defa, yüz defa, milyon defa zâlim. Düşün, düşün ki bu satırları bu sabah yazıyorum. Çünki gece sana karşı kinimi, hissimi ölçecek söz bulamayacak halde idim. Kaç defa yazmak istedim; elim, zihnim, hissim hepsi öyle bir yıldırımla dolmuş halde idi ki ben kendimde bulunmayacak derecede idim. Hem de zaten diğer taraftan bu yoksuzluğum içinde yine ben sana karşı, senin hayaline darılmaya karşı yalnız sinirlerim, hissim herşeyim bozulmuş, dişlerim gayzla kenetlenmiş, yumruklarım sıkılmış fakat hareketsiz bir halde bulunuyordum. Gece bıraktım. Uyumak, ölmek, seni düşünmemek; böylece belki de sana olan kinimi azaltmak istiyordum. Fakat işte sabah oldu. Hemen dokuz saatlik bir ölümden sonra yine aynı haldeyim. Fakat şimdi öyle hissiz mütekallis bir vücuttan ziyade sana karşı ve seni bana karşı böyle edenlere karşı baştan aşağı intikam kesilmiş bir benim.

Evet! Naciye, evet kendini koru, artık muhabbetim sana karşı derin bir nefrete kalboldu. Fakat şuna emin ol, ben benim olmayan veya elimden alınan herşeyi parçalar, gasıblarla beraber mahvederim. Ayağını denk al! Ya beni benliğime getir ve hakikati söyle, yahut hepimizin hakikaten mahvolduğumuz gündür. Artık bu kadar eziyet, maddî, manevî acılar yetmiyormuş gibi bir de senden muhabbetime karşı hıyanet, muhabbetimle istihzâ, tahkir; ha!

Hayır, bu mektubuma karşı herşeyi yazmalısın, çocuk değilsin, benim gibi bir erkek kalbinin ne demek olduğunu pekalâ biliyorsun. Evet, emrediyorum. Hain, yaz, ne kadar acı, ne kadar can yakıcı olsa artık hakikati bilmek isterim. Şimdiye kadar senin hakkında hakikatten korkuyor, senin için söylenmek istenen sözlere hemen kulaklarımı tıkıyordum. Fakat şimdi herşeyi, herşeyi bilmek istiyorum, titremeden, korkmadan dinlemek istiyorum".

Ertesi gün, yani 27 Mart'ta sakinleşmiş gibidir, kendi ifadesi ile *sinirleri büyük bir fırtınadan sonra yatışmış, apışmış deniz gibi gevşek ve durgun* vaziyettedir ve Naciye'nin mektuplarının postada kaybolma ihtimalinden teselli bulmaktadır:

"...Şimdi sinirlerim büyük bir fırtınadan sonra yatışmış, apışmış deniz gibi gevşek ve durgun. Bu sabah da yenemediğim teessürümü birtakım sebepler bularak nihayet altedebildim. Hattâ bu sabah sana yazdığım mektuba bile teessüfle başladım. Eğer sabah hiç yazmasaydım belki iyi ederdim diye kendi kendimi tazire koyuldum. Neyse, fakat o senin kayıtsızlığının hâsıl ettiği fırtınanın dehşetini anlaman için o mektubu yırtmak, yakmak, mahvetmek isterken vazgeçtim. Yine gönderiyorum. Fakat sa-

> bahki halimle şimdikini ölçerek beni büsbütün ezebileceğine hükmetmeni Kâmil'den sordum. Belki size günü gününe yazdığım satırları almadınız da bana aynı benim gibi darıldınız da iki satır olsun göndermeyerek kırgınlığınızı böylece izhar ettiniz diye müteselli oluyorum. Fakat hakikaten mektupların arada kaybolduysa pek acınacağım".

Bir ay sonra, 26 Nisan'da yazdığı mektup, ruyalarının âsâbını tekrar bozmaya başladığını göstermektedir. Ruyasında kızkardeşi kendisine Hasene'nin *"Naciye bir eve gidip başka bir erkekle buluşuyor"* dediğini görmüş, hemen gidip evi basmış ama tam içeriye girmek üzere iken kalp çarpıntısı ve gözyaşları ile uyanmıştır:

> "Bu sabah göz çukurlarım yaşla dolu olarak kalktım. Sebebini hatırladım fakat neden böyle, Allah'a ne yaptım ki hiç olmayacak ruyalar gösteriyor. Evet seni ruyamda görmeyi temenni ediyorum, fakat böyle değil. Ben senden şüphelendiğim için seni takip ediyormuşum. Sonra beni evde bırakarak çıkmışsın. Derken, Hasene gelmiş ve sizin bir eve gittiğinizi ve orada bir erkekle görüşeceğinizi söylemiş. Güya o eve girerken sizi görmüş, derken o önde ben arkada evin kapısına geldik. Bir apartman gibi yermiş, içeriye girilince merdiven çıkınca soldaki kapı. Tüylerim ürpererek şimdi bile gözüm önünde halbuki kapının önünde o adamı beklemek üzere bir çocuk bırakılmış. Hemen biz içeri girip apartmanın kapısına doğrulunca çocuk *'Herif geldi'* diye içeri koştu. Ben hemen Hasene'yi ileri sürerek içeri girmek istedim. O anda telâşla içeriden kapıyı kapadınız. Ben de kalbim fena halde çarparak uyandım. Gözlerim de yaşla dolmuştu. Sonra kendi kendime yine bin türlü saçma fikirlere daldım. Neyse, fakat seni yine göremedim. Yine heyecanını fena halde çektim. Acaba sen gece cidden ne halde idin, ne yapıyordun?"

Naciye ertesi hafta, 1 Mayıs 1921'de gönderdiği mektubunda sitem etmekte, *"Sana perestîş etmekten başka kabahati olmayan kalbimi haksız, yanlış düşüncelerinle parçalamaktan bilmem ne lezzet duyuyorsun?"* diyecektir ve bu sitemler Enver'in yazdıklarına cevap gibidir:

> "Enver'ime:
> İki gözüm Enverciğim,
> Bilsen, ne kadar mahzunum. Yârab! Sana perestîş etmekten başka kabahati olmayan kalbimi haksız, yanlış düşüncelerinle parçalamaktan bilmem ne lezzet duyuyorsun?
> Enverciğim. Cidden pek müteessirim. Sana pek çok yalvarıyorum. Biz artık böyle birbirimizden uzak yaşamayalım. Eğer bana acımıyorsan, zavallı yavrularıma acı.
> Of Yârab! Enver, sen ne kadar hain oldun. Nasıl oluyor da beni

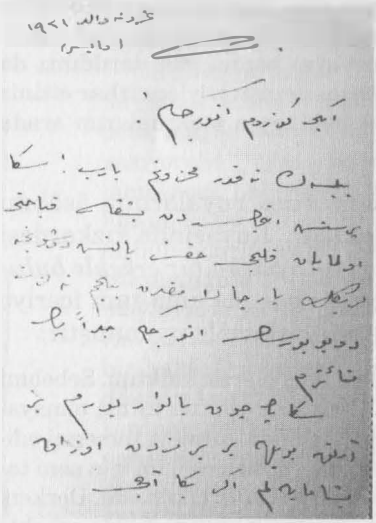

Naciye Sultan'ın Enver'e 1 Mayıs 1921 tarihli mektubunun ilk sayfası.

bu kadar adî düşünüyorsun? Ne ise, pek mahzunum. Bunun için fazla yazarak seni üzmek istemem.

Kıymetdar kürk ve hediyelerine pek çok sevindim, ellerinden öper teşekkürler ederim iki gözüm.

Enver Allahaşkına beni yalnız bırakma, gel. Seni dört gözle bekliyorum.

Naciye"[245]

*

Sürgündeki İttihadçılar'ın paraya ihtiyaçları vardır ve onlara ait bazı belgeler az da olsa bazı meblâğlar temin ettiklerini ve para hareketlerinin ne şekilde olduğunu göstermektedir.

Teşkilâtın kasası Berlin'dedir, sürgündeki İttihadçılar cüz'î de olsa bu kasadan aylık almakta, Ermeniler tarafından katledilenlerin ailelerine de yardım edilmektedir ama meblâğlar düşük olduğu için sık sık şikâyetler gelmektedir.

Peki, bu paranın kaynağı nedir?

İttihad ve Terakki'nin mensupları ve partinin sürgündeki üst düzeyi servet sahibi değildir ve memleketi terkettikleri sırada beraberlerinde yüksek meblâğlar götürmemişlerdir, zira önceden de paraları yoktur. Hattâ, Birinci Dünya Savaşı senelerinin Harbiye Nezâreti Levazım Reisi olan ve vagon ticaretinden yüklü servet kazandığı iddia edilen *Topal* İsmail Hakkı Paşa, sürgünden Türkiye'ye beş parasız dönmüş, İstanbul'da kısa bir müddet kaldığı Bristol ve Kontinental Otelleri'nin faturalarını ödemekte zorlandığı için Kadıköy'deki bir akrabasının yanına sığınmış ve 17 Nisan 1934'te orada can vermiştir.[246]

Cemal Paşa'nın Türkiye'den ayrılmasından birkaç gün önceki malî durumunu, daha doğrusu parasızlığını ve gördüğü nankörlüğü de onun en yakınlarından olan Falih Rıfkı anlatır:

> "...Henüz İstanbul'da bulunan Cemal Paşa, Ali Kemal'in kendi hakkındaki bir yazısı üzerine küçük bir açıklamasını gazetelere koydurabilmek için beni Boyacıköy'deki yalısına çağırdı.
>
> - Gazetelerin taşkınlığını görüyorsun. İzzet Paşa kabinesi yarı yarıya bizden. Şimdiden şahıslarınıza hücum ederlerse, yarın ne yapmazlar? dedi ve Refik Hâlid, Celâl Nuri, tarihçi Ahmed Refik gibi bazı yazar isimleri sayarak kendilerine biraz para vermesi faydalı olup olmıyacağını sordu.
>
> - Bilirsin ki ben paralı bir adam değilim, dedi. Enver Paşa'da Al-

man gizli ödeneğinden kırk beş bin lira kalmış. Bunun on beş bin lirasını bana, on beş bin lirasını Talât Paşa'ya verdi, gerisini de kendine alıkoydu.

Bu paranın memleketten kaçarak dışarıda hizmet imkânları aramak için bölüşülmüş olduğunu bir iki gün sonra anladım.

Daha birkaç gün öncesine kadar son santimine kadar kâğıdının parasını ödemiş olduğu Celâl Nuri'nin gazetesinde bile onun yazısına iki satırlık yer bulamadım.

...Bir akşamüstü binbir tasa ile başım ve gönlüm ağır, Büyükada iskelesine çıkarken biri geldi, elime bir zarf tutuşturdu.

...Cemal Paşa'nın mektubu şu idi: *"Oğlum Falih Rıfkı, memleketin galeyanı, avam kitlelerini ayaklandırmak için bazı eclaf (reziller) ve esalifin (sefiller) teşebbüsleri beni her zaman için bazı nahoş tecavüzlere maruz bırakabilirdi. Memleketin hayır ve selâmetine hizmetkâr olmaktan başka hiçbir emel beslememiş olan benim gibi bir adamın esafil-i nas'ın çarıkları altında kalmayı istemiyeceği bedihidir. Binaenaleyh memlekette sükûn avdet edinceye kadar, daha doğrusu aramıza girecek olan ecnebi kuvvetleri sulh olup vatanı gene münhasıran milletin eline bırakıncaya kadar maddî hakaretlerin yetişemiyeceği bir yere çekilmeyi münasip gördüm. Siyasî ve idarî ef'al ve icraatının hesaplarını vermeğe her an hazır olduğumu herkesten fazla sen bilirsin. Verdiğim talimatlar dairesinde hareket ederek hukuk ve haysiyetimi vikaye etmeğe (korumaya) çalışacağına itimat ediyorum. Vesikalarımı evvelki gibi kullanarak aleyhimde yapılabilecek her türlü iftiralara cevap verebilirsin. İnşallah dönüşümde seni mes'ut ve müsterih görürüm. Gözlerini öperim oğlum. Boyacıköy, 1 Teşrinisani 1334 (1 Ekim 1918)".*

Mektubu Süleyman Nazif ve Cenab Şahabettin'e de göstermekliğimi ve Yahya Kemal'e selâm söylemekliğimi de mektubun kenarına yazmıştı. Süleyman Nazif ve Cenab Şahabettin vaktiyle Suriye'ye gelmişler ve onun yardımı ile ipek alıp satmışlardı. Yahya Kemal de Bahriye Nâzırlığı ambarından besledikleri arasında idi.

Celâl Nuri, gazetesinde dünkü efendilerinin gitmelerini beş sütuna iri punto ile şöyle haber verecekti: *Ferre, yefürrü, firârâ...* Nazif ve Cenap, adını bile ağızlarına almayacaklar, Yahya Kemal ise ilk sövenlerden biri olacaktı".[247]

Yayınladığı gazetenin kâğıt parasını bile İttihad ve Terakki'nin ödediği ama Cemal Paşa'nın hemen ardından *ferre, yefürrü, firârâ*, yani *kaçmak, firar etmek* fiilinin Arapça çekimlerinden istifade ederek manşet atan Celâl Nuri o tarihten altı sene önce, 26 Şubat 1912'de, İttihadçılar'ın güçlü isimlerinden olan Cavid Bey'e çıkartmak istediği yeni bir gazeteye maddî destek vermesi için mektupla dil dökmüştü![248]

İttihadçılar'ın sürgünün henüz başlarında bile Avrupa'da maddî sıkıntı içerisinde oldukları, birbirlerine yazdıkları mektuplarda açıkça görülür. Sonraki aylarda Afganistan'a geçen ve Kral Amanullah

Han'dan üç bin altın ruble aylık alan Cemal Paşa'nın maddi sıkıntısı nisbeten hafiflemiştir ama diğer İttihadçılar, meselâ bir zamanların güçlü Maliye Nâzırı Cavid Bey hatıralarının birçok yerinde İsviçre'de bulunduğu sırada etrafa borçlandığını yazmaktadır.

Talât Paşa'nın katlinin ardından 62 sene yaşayan ve hayata 1983'te İstanbul'da veda eden eşi Hayriye Talât Hanım, vefatından birkaç ay önce yaptığım röportajda, Almanya'daki sürgün günlerinin parasız ve sıkıntı içerisinde geçtiğini şöyle anlatmıştı:

> "...Hardenberg Strasse'de, Charlottenburg'da Doktor Nâzım Bey, Doktor Rüsuhi Bey, Paşa ile (Talât Paşa) beraber otururduk. ...Sonra Nâzım Bey, Doktor Nâzım Bey Münih'e gitti. Baha Şakir Bey'in ailesi geldi, o ayrıldı. Gene, Berlin'de bize yakın biryerde oturdu. Rüsuhi Bey beni bırakmadı. Rüsuhi Bey ve kardeşim Hayretî beraber oturduk. ...Ondan sonra Rüsuhi Bey İstanbul'a geldi. ...Bir iş yapmıyordu, ne iş yapsın? Evinde, onun tarlasında çapa çapalıyordu. Az para alıyorlardı Odun keserdi onlara. Yardım ediyordu, ekmek yiyordu. Cemal Azmi Bey, Trabzon Valisi, tütün ticareti, sigara ticareti yapıyordu. İşte, onu Baha Şakir Bey'le beraber öldürdüler. Baha Şakir ile Cemal Azmi Bey'i sokakta, kapının önünde, Ermeniler öldürdü. İkinci felâket!".[249]

Hayriye Talât Hanım'ın sözünü ettiği *tütün ticareti,* bir büfede sigara satıcılığı idi...

Resmî ve özel arşivlerde bulunan ve 1930'lu senelere ait olan bazı belgeler, İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunun hayatlarını noktalamalarının ardından, Almanya'da az da olsa bir miktar para bırakmış olduklarını ve İttihadçılar'ın hanımlarının sonraki senelerde bu paralar konusunda yaptıkları bütün girişimlerin Hitler Almanyası'nın idarî kadrosu tarafından neticesiz bırakıldığını gösteriyor.[250]

*

Sürgündeki İttihadçılar'ın ihtiyaç duydukları maddî kaynakların bir kısmını daha sonra Bolşevikler sağlayacak ve Moskova'nın para, kürk yahut mücevher olarak yaptığı yardımlar Almanya'daki teşkilâta Enver Paşa tarafından gönderilecektir. Aylıkların kimlere ve ne miktarda ödeneceğinin kararını Enver Paşa vermiş, kur farklarından istifadeye çalışmış, hattâ aldığı banknot yahut altın rubleleri yasak olmasına rağmen Bolşevikler'in göz yummaları sayesinde Moskova'da karaborsadan marka çevirerek göndermiş ve Almanya'ya mücevherler ile kürklerin satılması için talimatlar yazmıştır.

Enver Paşa'nın ödeme talimatlarından biri, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasında bulunan ve 1921 Temmuz'una ait olan şu belgedir:

Berlin'de Kâmil ve Rusuhi Beylerimiz
dostlarımıza

Mahremdir

İş'arı ahire değin her ay Berlin'deki depomuzdan bervech-i âti sarfiyatın icrası mercudur.

Mark	
20.000	Berlin heyet-i merkeziyesi emrine
2.500	Merkez-i umumî âzâsından Arapça ve Fransızca gazetelerde tahririni derruhte buyuran Şekib Arslan Bey kardeşimize,
2.500	Rusuhi Bey kardeşimize,
3.000	İstanbul'da Talât Paşa ailesine,
3.000	Bahaeddin Şakir Bey ailesine,
31.000	
3.000	İstanbul'da Beyrut vali-i sabıkı Azmi Bey ailesine,
6.000	İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi emrine,
40.000	
5.000	Malta'dan çıkan arkadaşlara yardım (Halil, Şükrü, Ahmed Nesimi veya Hacı Âdil Beylerden hangisi ile muhabere mümkün olursa o vasıta ile bu muavenet temin edilecektir.)
5.000	Malta'da elyevm mevkuf sivil ve asker arkadaşlara yardım (Bu para Kara Kemal, Mithat Şükrü veya Vali Bedri Beyler'den birinin adresine gönderilmelidir.)
50.000	

Ali

*

1 - Temmuz ayı için 50.000 mark alınmıştır. 18 Temmuz 337

Kâmil

2 - Ağustos ayı için 50.000 mark alınmıştır. 29 Temmuz 337

Kâmil

3 - Eylül ayı için 53.000 mark (Ziya Bey de dahil) alınmıştır (2.000 mark nizamnamelerin tab'ı masrafı alınmıştır) 28 Ağustos 337

Kâmil

4 - Teşrinevvel ayı için 56.000 mark alınmıştır (Rusuhi Bey'in zam ve geçmiş maaşât bakiyesi ile İstanbul'un yeni tahsisatı dahildir)

5 - Teşrinsani ayı için 55.550 mark alınmıştır.

Kâmil

500	Rusuhi Bey'in zammı,
1.000	Baha Şakir Bey,
1.000	İstanbul merkezine ilave,
3.000	Ziya Bey,
5.500	

6 - Kânunevvel ayı için 61.500 mark alınmıştır.
Kâmil
7 - Kânunsanî ayı için 56.500 mark alınmıştır.
Kâmil

*

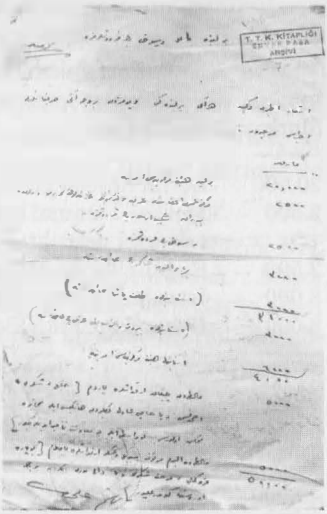

Moskova 29 Temmuz 1921
Berlin Merkez-i Umumî kasasına
Mark

7.000 yalnız yedi bin marktır.

Doktor Baha Bey'in Rusya seyahati masrafı olarak 4.000 ve Şeref Bey'in risalesi için matbaya borç kalan 3.000 markın merkez-i umumî hesabına tesviyesi rica olunur.

Merkez-i Umumî
(mühür)
Ali

*

Enver Paşa, 1921'in 20 Şubat'ında ikinci defa gittiği Moskova'dan 4 Mayıs'ta apar topar ayrıldı ve yine bir Avrupa seyahatine çıktı.

Bu yolculuk gözlerden hep kaçtı ama farkına varılmaması normaldi, zira seyahati hakkında Naciye Sultan'a sonradan yazdığı ve yayınlanmamış olan mektuplarının dışında bir malûmat yok gibi idi.

Seyahatin sebebi, Berlin'de bir buçuk ay önce katledilen Talât Paşa'nın daha önce kurmuş olduğu teşkilâtı da kendine bağlamak, yani Talât Paşa yanlılarını kendi tarafına çekebilmek ve sürgündeki İttihadçılar arasındaki bölünmüşlüğe son verebilmekti...

Letonya üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere 4 Mayıs'ta Moskova'dan ayrıldı, 18 Mayıs'ta Münih'te, ertesi gün Roma'da idi. Seyahati ile alâkalı diğer bilgileri, yine mektuplarında yazıyordu. Roma'da 19 Mayıs'ta Çanakkale muharebelerinin kahramanlarından olan ve daha sonra İstiklâl Harbi'ne katılmayarak Avrupa'da kalmayı tercih eden Vehib Paşa ile buluştu.[251]

Temaslarının konusu hep aynı idi: Mâlûm teşkilât işleri...

Enver'in bu son Avrupa yolculuğu sırasında 5 ile 19 Mayıs ve 20 Mayıs ile 18 Haziran günleri arasında nerelerde bulunduğu ve neler yaptığı konusundaki ayrıntılar bilinmiyor; ancak Moskova'ya dönüş yolculuğu sırasında Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplardan Berlin'de ailece bir müddet beraber oldukları anlaşılıyor. Daha sonra hazırlanmış olan, verdiği bilgiler doğru ama tarihleri kar-

makarışık ve tamamen yanlış olan bir İngiliz istihbarat raporu da Enver'in Berlin'e gidişi ile Roma'daki temaslarını doğruluyor.

Dönüş yolculuğu, Berlin'den 18 Haziran sabahı başladı. Naciye Sultan'a aynı gün o zaman Almanya'ya, şimdi Polonya'ya ait olan Stettin şehrinden gönderdiği mektubunda sabah saat sekizde hareket edip iki buçuk saat sonra Stettin'e vardıklarını söylemekte, sonraki günlerde de Stettin'den Oberburger-Reval ve Petersburg yolu ile 24 Haziran'da Moskova'da olduğunu yazmaktaydı.

7 Eylül 1921 İngiliz tarihli istihbarat raporunda ise Enver Paşa'nın Berlin üzerinden Roma'ya geldiği, Vehib Paşa'nın misafiri olduğu ve tekrar Berlin'e döndüğü söylenmekte, yapılan toplantılara katılanların isimleri verilmekte ancak tarihte hata yapılarak Roma'daki temasların 10 ile 13 Ağustos arasında olduğu söylenmekteydi.

Enver o tarihte Avrupa'da değil, Batum'da idi, ancak istihbarat raporunun daha önemli tarafı, Enver'in temaslarının ayrıntılarının Ankara Meclisi'nin Roma Temsilcisi Câmi Bey'in Ankara'ya gönderdiği rapordan yahut mesajdan elde edildiğini vurgulaması idi ki, bu ifade bile, Ankara'nın gizli yazışmalarının İngilizler tarafından okunduğunu göstermekteydi![252]

Naciye'sinden daha önceki ayrılışlarında hissettiği hüzün üzerine yine çökmüştü ama 18 Haziran sabahı yola çıkmasından beş saat kadar sonra Stettin'den yazdığı mektupta aşırı bir sâkinlik, hattâ bir uyuşma sezilmekteydi. Satırlarında rûhundaki eski kıpırtılar yoktu, bitmeyen faaliyetlerinden dolayı hissiyatına bir bıkkınlık hâkim olmuştu ve kendisi de *nerede olduğunu hissedemeyecek vaziyette bulunduğunu* söylemekteydi:

> "...Şu anda bile ne halde bulunduğumu, nerede olduğumu âdeta düşünemeyecek derecede şaşırmış pörsülmüş bir haldeyim. Bilmem bu defa senden ayrılığın hâsıl ettiği tesir, acıyı hiçbir zaman duymamıştım. Allah vere de bu ayrılık uzun sürmese yoksa cidden, bu sabah dediğinizi, ben sözle tekrar edemeyecek hale gelecek, delireceğim. Trende kendi kendime neden böyle eziyetler, acılar içinde ömür geçiriyoruz diye düşünüyor; Allah'ın bu cezasının hâlâ devam edip etmeyeceğini soruyordum".

18 Haziran 1921'de Naciye'sinden tekrar ayrılarak Moskova'ya üçüncü defa gidişi sona doğru uzanan yolun ilk adımıydı ve kaderinin bu son yolculuğunda artık dönüş yoktu! O tarihten tam on dört buçuk ay sonra, 1922'nin 4 Ağustos'unda Orta Asya'nın o devir haritalarında bile mevcut olmayan tepelerinden birinde yapacağı son hamle, hayatını da noktalayacak son adım olacaktı.

*

Enver, amcası Halil Paşa'yı Anadolu'ya *öncü* ve kendi ifadesi ile

Anadolu Müfettişi olarak gönderdi.[253]

Halil Paşa, 1921 Nisan'ının ilk haftasında şimdi Rusya'nın Krasnodar idarî bölümüne bağlı olan sahil kasabası Tuapse'ye, Mayıs'ta da Batum'a gitti ve oradan Trabzon'a geçti.

Paşa, Trabzon'a gitmeden bazı eski İttihadçılar'ı önceden Batum'a göndermiş, Trabzon ve çevresinde istediği herşeyi yaptırabilen ve Enver'e de bağlı olan Trabzon'un kayıkçılar kâhyası Yahya ile temas kurmuştu. Devamlı haberleşiyorlardı, hattâ Kâhya, Batum'daki Halil Paşa'ya Trabzon'dan üç adet kuzu bile göndermişti.

Anadolu seyahati Halil Paşa'nın memleketteki İttihadçılar ile temaslarda bulunması ve Enver'in memlekete dönüş öncesindeki hazırlıkların tamamlanması maksadı ile Enver tarafından düşünülüp plânlanmış, etrafa gerekçe olarak da sağlık sebepleri gösterilmişti... Naciye Sultan'a Moskova'dan 25 Şubat 1921'de yazdığı mektupta *"Halil Paşa'nın bir taraf ciğeri biraz verem olmaya başlamış, üç ay kadar istirahat lâzım imiş. Ben de hem Anadolu'daki arkadaşları görsün, hem de istirahat etsin diye Trabzon'a göndermek istiyorum"* diyor; yani amcasının Anadolu'ya hem hava değişikliği, hem de temaslar için gideceğini söylüyor ama daha sonraki mektuplarında Halil Paşa'nın Anadolu'daki siyasî faaliyetlerini ayrıntıları ile anlatıyordu.

Enver, 11 Eylül 1921'de o sırada Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya Batum'dan gönderdiği mektupta ise kurduğu Halk Şûra Fırkası'nın Ankara Meclisi'nde de mensuplarının bulunduğunu söylüyor, başta İstanbul olmak üzere 29 şubelerinin olduğunu anlatıyor, daha da büyümeye çalıştıklarını yazıyor ve *"Umarım ki, Mustafa Kemal Paşa da bunu görerek Kâzım Karabekir'in benim bir Rus ordusuyla Anadolu'da Bolşevikliği tesis edeceğim vesaire diye çıkardığı dedikoduların önünü de almış olacağız"* diyordu.[254]

Halil Paşa'yı Trabzon'da rıhtımda karşılayan fırka kumandanı ve subaylar *Ankara'dan gelen talimat gereği Trabzon'da kalmasına izin veremeyeceklerini* söylediler ama Paşa oralı olmadı, *"Çocuklarım buradalar, hanımım da geliyor"* deyip yürüdü ve askerler Kut Kahramanı'nı geriye göndermeye teşebbüs gücünü kendilerinde bulamadılar...

Paşa, hatıralarında Trabzon'a sadece *sağlığının düzelmesi için* gittiğini yazıyordu:

> "...Moskova'nın sert kışları esasen zayıf olan bünyemi çok sarsmıştı. Rus ve Türk doktorların muayenesi neticesinde ciğerlerim zayıf bulundu. Kırım yahut Kafkasya gibi havası mutedil cenup mıntakalarında oturmamı tavsiye etliler. Kırım'ı hiç tanımıyordum. Azerbaycan'da ikametim ise karışık siyasî hadiselere

meydan verirdi. Bir işim kalmadığıma göre, iklimi mutedil olan Trabzon gibi bir yere çekilmeyi tercih ettim. Memleketimde vazife verilirse onunla meşgul olmak, verilmediği takdirde alelâde bir vatandaş sıfatıyla vatanımda ikamet edecektim.

Günün birinde bir motor ile Karadeniz'den Trabzon'a geldim. Hareketimi haber verdiğimden, Trabzon Fırka Kumandanı Miralay Nuri Bey'i iskelede istikbalciler meyanında buldum. Eski yaverim Binbaşı Fuad da iskelede idi. Her ikisini de eskiden tanır ve severdim.

Miralay Nuri Bey *'Hoş geldiniz'* dedikten sonra, Ankara'dan aldığı emir üzerine Trabzon'da ikametime müsaade edilemeyeceğini söyledi.

Bu sıralarda uzun müddet benden haber alamayan refikam, çocuklarıyla birlikte iki ay kadar evvel Trabzon'a gelmiş, Trabzon'dan Rusya'ya gidip gelenler çok olduğu için bunlar vasıtasiyle bir temas teminini düşünmüştü. Bu düşüncesinde muvaffak olmamakla beraber, Trabzon'da ikametini uzatabilmek için parası kalmadığından İstanbul'a gitmiş, beş-on parça eşya satmak suretiyle para tedarik ederek Trabzon'a dönmek üzere ve en küçük oğlumuz Cengiz'i beraberine alarak İstanbul'a gitmişti. Büyük oğlum Aydın ile kızım Şükriye'yi, Trabzon'da tanıdığı bir aileye emanet bırakmıştı.

Bu vak'ayı öğrendikten ve bilhassa iki çocuğumu Trabzon'da bulduktan sonra, o an için geri dönmemin imkânsız olduğunu Nuri Bey'e söyledim. Kendisi aldığı emir üzerine bir asker sıfatiyle tebliğ vazifesini yapmış olmasına rağmen birkaç gün Trabzon'da kalıp Ankara ile muhabere edeceğimi ve binnetice kendisine müsbet veya menfî ikinci bir emir getirtebileceğimi temin ettim".[255]

*

Trabzon'daki Müdaafaa-i Hukuk Cemiyeti, daha önce Küçük Talât Bey ile diğer İttihadçılar'ın faaliyetleri neticesinde *Enverci* olmuştu ve Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir ile çevredeki diğer askerî makamların dikkati bu yüzden Trabzon'un üzerindeydi.

Kayıkçılar kâhyası ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de üyesi olan Yahya, Kâzım Karabekir'in 1921 Ekim'inde Trabzon'daki 13. Fırka'nın kumandanlığına tayin ettiği Miralay Sami Sabit Bey'in[256] ifadesine göre Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yaslanarak güç kazanmış, bir *iskele hükümeti* kurup ihracattan vergi toplamaya başlamış, zorla tahliye ettirdiği mahkûmlar ile firarî askerlerden meydana gelen ve mevcudu bin kişiden fazla olan silâhlı bir de tabur kurmuştu[257] ve Enver'in Anadolu'daki ilk silâhlı gücünü Yahya Kâhya ile bu tabur teşkil ediyordu.

Dolayısı ile Trabzon'da Enver'e bağlı bir İttihadçı grubu mevcuttu ve bu grubun güçlü mensuplarından olan Kâhya, Enver ile

devamlı temastaydı. Enver'in Batum'dan gönderdiği İttihadçılar'ı o karşılıyor, Paşa'nın talimatlarının yerine getirilmesinde yardımcı oluyordu. Hattâ, Trabzon'da bir defasında İttihad ve Terakki'nin lehinde gösteri yaptırıp katılanlara *"Yaşasın Enver Paşa"* sloganları bile attırmıştı.

*

Ankara Hükümeti'nin istihbaratçılarından olan ve Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu günlerde onu takip ile görevlendirilen sonraki senelerin gazetecisi Feridun Kandemir, kitaplarından birinde Yahya Kâhya'nın Trabzon'daki hâkimiyetini kendi başından geçen bir hadiseye dayanarak şöyle nakleder:

> "...Enver Paşa'nın Batum'da bulunuşu, Trabzon'un o zamanki muhitlerinde garip bir hava yaratmıştı.
>
> O günlerde, Doğu'nun birtakım yerlerinde olduğu gibi, Trabzon'da da hükümet içinde hükümet vardır.
>
> Bir derebeyi, bir türedi, bir bilmemne kâhyası, peşine bir sürü gafil takarak ortaya çıkıyor; kendisini milletin mümessili, devletin kurucusu sanıyor ve öyle satmak istiyordu.
>
> Trabzon'un meşhur kâhyası da bunlardan biriydi. Bu adam için yurdunu sevmiyor diyemem, fakat hükümetin zaafından, ortalığın kargaşalığından faydalanarak çizmeden yukarı çıktığı ve karşısında *'Dur hemşerim, yeter artık, kendine gel'* diyecek bir kuvvet de görmediği, hele pek de cahil olduğu için azıttıkça azıtıyor, böylece *'korkunç'*, hattâ *'zararlı'* adam haline geliyordu.
>
> Bu kâhya, ilk defa Ankara'dan Trabzon'a gittiğim zaman bir gece maiyetiyle beraber bana gelmiş, palabıyıklarını burarak çetin bir münakaşa açmış, sonra belinden eksik etmediği tabancasına davranarak avazı çıktığı kadar bağırmıştı:
>
> *- İçimizde hafiye istemiyoruz, istihbarat müdürü ne demekmiş? Lüzumu yok burada böyle işin. Gizli kapaklı işlerimiz varsa, onlar bizim işlerimizdir. Ankara'ya değil ya, istersen Allah'a yaz, Trabzon Trabzonlularındır. Daha var mı bir diyeceğin senin? Çık git memleketimizden, yoksa vallahi yakarım adamı ben!*
>
> Öyle bağırıp gittikten sonra, vaziyeti Trabzon'daki Fırka Komutanı Albay Rüştü Bey'e anlatmış ve ondan şu cevabı almıştım:
>
> *- Ne yapalım evlât... Bugün kâhya ile başa çıkabilecek bir vaziyette değiliz. Bu adam burada hâkim-i mutlaktır. Suyuna gitmekten başka çaremiz yok. Zira, isterse bütün kayıkçılara işlerini bıraktırarak hariçle irtibatımızı keser ve bizi adeta mahsur hale sokabilir. Mamafih sana bir fenalık yapmaması için ben onu idare ederim.*
>
> İşte, Enver Paşa daha Batum'a gelmeden evvel Trabzon'da böyle bir hava esiyordu. Şimdi ise bu hava büsbütün sertleşmiş, adeta fırtına halini almıştı.
>
> Enver Paşa'nın, Anadolu'ya geçmek için güvendiği bu hava ve

bu kâhya gibi adamlardı.

İşte bu kâhya, bu defa -bizzat evime gelmeye tenezzül etmeyerek- adamlarından birini gönderdi ve bana şu emri tebliğ etti:

- *Derhal Trabzon'la alâkanızı kesip, buradan gidiniz.*

Bu emirde *'Asarım, keserim'* lâfları yoktu ama haddine düşmüşse *'Hayır'* de bakalım!

Kâhya'nın bu emrini alınca evvelâ sinirlendim, sonra kendi kendime *'Tam zamanında gelen bir emir'* diyerek karşımdaki elçiye döndüm:

Ağa'ya selâm söyle, yarın olmazsa öbür gün, muhakkak Ankara'ya dönüyorum...".

...Kararım şu idi: Kahya, adamları ile harekâtımı kolladığı için birdenbire ortadan kaybolmak şüpheyi davet edebilirdi. Bu sebeple Ankara yoluna çıkar görünmek, yani İnebolu'ya giden bir vapura girmek lâzım geliyordu. Eşyalarımı alarak ona binecek, vapurun hareketinden biraz evvel emin adamlarımdan birinin kayığı ile, hiç kimseye görünmeden sahilin tenha bir noktasına çıkacak ve oradan hiç vakit geçirmeden, tekrar karadan, Batum yolunu tutacaktım..."[258]

*

Halil Paşa, Trabzon'da Enver ile devamlı muhaberede idi ve Moskova'da bulunan Enver ile haberleşme şifre ile yapılmaktaydı. Enver bir mektubunda Halil Paşa'nın Trabzon'da *Lâz kuvvetlerine dayanarak* kalacağını, aynı zamanda Kuşçubaşı Sami Bey'in seyahatlerini de takip ettiğini yazıyordu:

"...Halil'in Trabzon'a vardığı fakat Mustafa Kemal Paşa'nın Halil'in Bolşevikler ile çalışmış olmasını ileri sürerek havası Trabzon'a kadar epey kırılan Batum'a gitmesi muvâfık olacağını bildirdiğini fakat Halil'in Trabzon'da haremi gelinceye kadar kalmayı muvâfık bulduğunu ve orada Lâz kuvvetlerine istinaden kalacağını ve Eşref Bey'in biraderi Sami'nin Berlin'e gelmek üzere garba hareket ettiğini bildiriyor..." *(16 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Enver'in sözünü ettiği *Lâz kuvvetleri,* Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya Kaptan'ın başıbozuklarıydı...

Trabzon'da iki buçuk ay kalan Halil Paşa, Enver ile temasını yakından takip eden ve birşeyler yapacakları endişesi içerisinde olan Ankara'nın baskılarına karşı koyamadı ve Haziran ortalarında Türkiye'yi terkedip Tuapse'ye döndü.

Halil Paşa, hatıralarında Trabzonlular tarafından muhabbetle karşılandığını, kaldığı eve Ankara'nın herhangi bir baskın yapması ihtimaline karşı silâhlı 40-50 genç yerleştirildiğini ama bir çatışma ihtimalinden dolayı endişe içerisinde olduğunu, Vali Yanyalı Naci ve Fırka Kumandanı

Miralay Nuri Bey'in sık sık gelerek Trabzon'u terketmesini rica ettiklerini ve nihayet şehirden kendi arzusu ile ayrıldığını söyleyecekti:

> "...İlk altın kafilesini Karaköse'ye kadar getirip Ankara'ya yollamış olduğum Rus sefaret heyeti âzâsı meyanında Azerbaycan Türkleri'nden bir yüzbaşı vardı ki, bu zat kendi heyeti tarafından Trabzon'a konsolosluk gibi bir vazifeye memur edilmişti. Yüzbaşı ara sıra ...gelir ve hatırımızı sorardı.
>
> İşte tam bu sıralarda idi ki, gene birgün ziyaretime gelmiş olan yüzbaşıya Trabzon'da rahat yaşayamayacağımı, belki de istemeyerek fena akıbetlere meydan verilebileceğini, Trabzon'da ikametim için ısrar eden halkın fikrine iştiraki muvafık bulmadığımı ve bu menfi vaziyetten kurtulmak için kendi arzumla Rusya'ya dönmek istediğimi açtım.
>
> Yüzbaşı derhal kendi şifresi ile Moskova'ya malûmat vereceğini, havası mutedil bir yerde ailemle istirahatimi temine çalışacağını vaadetti. Bir gün sonra evime geldi, Tuapse'de sahilde, Komünist Partisi Merkez Binası'nın ikametim için tahsis ve tahliyeye başlandığını bildirdi.
>
> Trabzon halkının ileri gelenleri[ni] ve bilhassa Kâhya Yahya Bey'i mantık ve tatlılıkla ikna ederek Trabzon'dan kiraladığım bir motor ile refikam, üç çocuğum, emirberim Ali Çavuş ve refikamın çocukluk arkadaşı bir bayan beraberimizde olduğu halde güzel Trabzon şehrine veda ettik".[259]

*

Halil Paşa, Trabzon'dan sonra gittiği Tuapse'de de birkaç ay kaldıktan sonra, Batum'a geçti...

Hatıralarında Tuapse'den ayrılma sebebinin hanımının sıkılması ve Tuapse halkının konuştuğu dili bilmemeleri olduğunu yazıp Batum'u Türk'ü, Türkçe'si ve Türk ailesi bol olduğu için tercih ettiğini söylüyor ise de, gidiş sebebinin teşkilâtı Batum'a nakledip Enver'in gelişini beklemek olduğu açıktır.

Paşa ve ailesi Tuapse'den Ruslar'ın tahsis ettiği İstrebitel sınıfı bir denizaltı ile ayrılıp Sohum'a gittiler ve bir hafta-on gün Sohum'da kaldıktan sonra Batum'a vardılar; sahilin yakınındaki parka bakan ve yine kendilerine tahsis edilen büyük bir eve yerleştiler.

Enver de bir müddet sonra Moskova'dan ayrılmıştı ve Doktor Nâzım ile beraber artık Batum'da idi... Ermeni tehlikesi yüzünden amcasının yanında kalamıyor, sahte bir kimlikle ve sık sık kıyafet değiştirerek yaşıyordu.

Günlerce bir eşya vagonunda kaldıktan sonra nihayet bir oda bulabilmişti...

Daha sonra, Küçük Talât Bey de Batum'a gitti...

Halil Paşa, hatıralarında Enver'in Türkiye'ye geçme arzusunu frenlemeye çalıştığını ama onlarla beraber Batum'da bulunan Kuşçubaşı Sami'nin Enver'i Anadolu'ya gidip liderliği ele alması için hiç durmadan kışkırttığını anlatıyordu:

"...Ben daha evvelki Türkistan seyahatimin verdiği intiba ve fikirleri, yani Türkistan'ın henüz teşkilâtlarını ikmal etmediği için esaslı bir harekete mesnet teşkil edemeyeceğini, 'Basmacı' denilen ve Fergana bölgesinde dolaşan çete kuvvetlerinin kısmen vatanperver, kısmen eşkiya ve kısmen de 'din elden gidiyor' kanaati ile hareket eden softalar ve birkısmının da *'Malım gitsin, canımı kurtarayım'* zihniyeti ile çekilmiş eski zengin ve tacirler olup bütün bu kitlenin gayrımütecanis bulunduğunu, kâffesinin az silâhlı cephanesi olmayan takatsiz bir durum arzettiklerini tafsilâtı ile anlatıyordum.

Taşkent'te bulunduğumuz zaman yanımda olan Hacı Sami mütemadiyen *'Basmacılar'a iltihak edelim. Türkistan'da kaldıkça hayatımız tehlikededir'* tarzındaki sözlerini onun vehmine atfederek daima reddettiğimi de söylüyordum.

Tam bu sırada, Taşkent'ten ayrılıp Almanya'ya giden Hacı Sami, Almanya'dan Karadeniz yolu ile dönerek Batum'da bizlere iltihak etti. Enver Paşa'nın Batum'a gelişi ile Hacı Sami'nin daha Almanya'da iken Enver Paşa üzerine işleyerek *'Türkistan'da Basmacılarla birleşerek, büyük işler başarılabileceğine'* dair Enver'e telkinlerde bulunmuş olduğu kanaatini bende uyandırdı.

Diğer taraftan Enver Paşa *'Faydalı olurum'* kanaati ile Türkiye'ye geçip hizmet etmek arzusunu gösteriyor ve bu arzusunda ısrar ediyordu. Ben ise Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçmesi ile Türkiye'de kendisine taraflar bir zümre yaratacağını, Mustafa Kemal Paşa'ya taraftar olup Yunan cephesi ile meşgul vatandaşlar arasında ister istemez bir ikilik hâsıl olacağını, neticenin şahsî bir macera yüzünden vatan ve millete zararlı olacağını söylüyordum, bu sevdadan vazgeçilmesini tavsiye edip duruyordum. Küçük Talât Bey de aynen fikrime iştirak ile Anadolu'ya geçişe muhalefet ediyordu.

Hacı Sami ise, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini teşvik ediyordu. Benim ve Talât'ın muhalefetime ve bu geçişte Paşa'ya refakat etmekte mazur olduğumuzu söylememize rağmen, bizden habersiz bir motorla Anadolu'ya geçmeye karar verdiklerini hissediyorduk. Çok şükür ki, o sıralarda başlıyan fırtınalar Karadeniz'de motorların hareketini kesmişti.

Bir müddet sonra Enver Paşa merhum tekrar evime gelerek *'Amca haklısın, benim memlekete geçişim hüsnüniyetime rağmen fena neticeler doğurabilir. Onun için, Türkiye'ye gitmekten sarfınazar ettim. Türkistan'a gideceğim. Afganistan'dan gelecek olan Cemal Paşa ile görüşüp Moskova'ya ve belki de oradan Almanya'ya döneceğim'* kararını bildirdi.

Ben, Enver'e Talât ve Hacı Sami Beyler'in huzurunda aynen şunları söyledim:

- Taşkent'te bulunduğumuz zaman Sami Bey Basmacılar'a iltihak ederek bir avantür yapmamızı teklif etmişti. Ben bu teklifleri çürük ve esassız bulduğumdan reddetmiştim. Sergüzeşte âşık olan bu arkadaşımız senin türlü yollarla gururunu okşayarak aynı teklifleri sana da yapacaktır. Bu teşviklere kapılmaktan kendini muhafaza et, bunu bilhassa rica ederim.

Bu tarzdaki ricalarım bir defa değil, mükerreren yapıldı. Bir defasında Enver Paşa,

- Amca, ben çocuk muyum? Kat'iyyen bu tarzdaki mânâsız bir harekette bulunmayacağım, dedi.

Paşa, bir müddet sonra Batum'dan ayrılmaya karar verdi. Yalnız, ayrılmadan evvel Türkiye'ye, Büyük Millet Meclisi'ne hitaben yazdığı bir mektup ve beyannameyi benim göndermekliğimi istedi. Yarı okuduğum bu beyannamede Türkiye'deki idare şekli hakkında bazı zararlı teklifler bulunmuyordu. Yalnız, bu beyannamenin şahsî kanaat mahsulü bir fikir mecmuası değil de, bir kongre kararı sureti diye imzalandığını gördüğüm zaman şaşırdım. Batum'da ne bir kongre aktolunmuş ve ne de böyle bir beyanname hazırlanmıştı. Sırf, Enver'in arzusu yerine gelsin ve Anadolu'nun başına bir gaile açılmasın sevdası ile ben de, Küçük Talât da, beyannameyi imzaladık. Hattâ, Batum'da bulunmayan merhum Doktor Nâzım'ın da imzasını atarak beyannameyi Ankara'ya gönderdim. Birkaç gün sonra Enver Paşa yanında Hacı Sami ve benim emekdar yoldaşım Bartınlı Muhiddin olduğu halde Bakü üzerinden Türkistan'a hareket etti. Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkistan'da birleşmeleri kararlaştırılmıştı (77. gün).

*

Halil Paşa daha sonra yeniden Moskova'ya gitti ama Enver'in Orta Asya'da Kızıl Ordu'ya karşı Basmacılar ile beraber silâhlı mücadeleye girişmesi üzerine Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 1922 Haziran'ında Paşa'nın Moskova'da bulunan diğer İttihadçılar ile beraber Sovyet topraklarını terketmesini istedi. Paşa, hatıralarında sınırdışı edilmeleri talebinin ardında Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğunu, seyahat edecek parası olmadığı için Çiçerin'den kuryelere verilen harcırahın kendisine ve arkadaşlarına da verilmesini istediğini, talebinin kabul edilmesi üzerine Moskova'dan Almanya'ya geçtiğini yazacaktı.[260]

Sovyetler bir zamanlar bağırlarına bastıkları ama artık hem kullanmaya lüzum görmedikleri, hem de Enver'in Orta Asya'daki ayaklanmaya iştirakinden sonra Moskova'daki mevcudiyetlerini tehlikeli buldukları İttihadçılar'ı ceplerine yol paralarını da koya-

rak göndermiş ve o defteri kapatmışlardı!

Afgan pasaportu taşıyan Halil Paşa, Moskova'dan Avrupa'ya gitti, Almanya'ya varmasından kısa bir müddet sonra Cemal ve Enver Paşalar'ın hayatlarının noktalandığı haberini aldı. Almanya'dan önce Macaristan'a, oradan da Avusturya'ya geçti; 1922 Ağustos'unda Büyük Taarruz'un zaferle bittiği günlerde Viyana'da böbreklerinden ameliyat oldu. Nekahet günlerinin ardından o sırada Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya memlekete dönmesinde mahzur olup olmadığını bir mektupla sordu, gelebileceği cevabını alınca senelerdir uzak kaldığı İstanbul'a, evine döndü...

Halil Paşa daha sonra Ankara'ya gidip Mustafa Kemal'i ziyaret edecek; *bir vazife alması imkânı varsa bu ciheti mi, yoksa serbest hayatı mı tercih etmesinin uygun olacağını* soracak ve *serbest kalmasının daha muvafık olduğu,* yani siyasetle ve devlet işleri ile artık uğraşmaması gerektiği cevabını alınca köşesine çekilecekti.

1935'ten sonra *Kut* soyadını alan Halil Paşa, 1957'de İstanbul'da, gırtlak kanserinden vefat etti. Hayatı boyunca en yakın dostu olarak bildiği rakıdan hastalığının en ağır günlerinde bile vazgeçmedi, rakıyı burnundan mıdesine uzanan sonda vasıtası ile aldı, hattâ mezarına da rakı dökülmesini vasiyet etti.[261]

*

Enver, Trabzon'da birşeyler yapmayı önceden düşünmüş, temaslarda bulunmuş ve amcası Halil Paşa'yı Trabzon'a bütün bu hazırlıklardan sonra göndermişti. Halil Paşa'nın Trabzon'da bulunduğu günlerde, Enver de Batum'da Trabzonlular'ı kabul ediyordu:

> "...Yemekten evvel de Trabzonlu üç kişi geldi. Evvelâ görünce, elimi, yüzümü öptüler. Artık beylik sözlerini çok seviyorlarmış ilh... Hele birisi oranın meşhur eşkiyasından Temel, 'Âh! Paşam gelmeyecek mi, ayağının tozunu öpeyim' diyormuş ki evvelce bu adam bana karşıdan atacak kadar düşman imiş. Maamafih bunlar benden birşey istemediler. Bunlar fîsebilillâh taraftar..." *(Naciye Sultan'a 24 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan).*

Ama, bütün bu hazırlıkların ve heveslerin ardından Trabzon'da bulunan Küçük Talât Bey'in de Halil Paşa'nın ayrılmasının ardından önce tevkif ve sonra sınırdışı edilmesi Enver'i hayli hiddetlendirdi. Naciye Sultan'a 28 Haziran 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektupta Anadolu'nun kendilerinden korktuğunu söylüyor, Mustafa Kemal'i hakkında yalanlar çıkartmakla itham ediyor, barış yapılana kadar artık bir teşebbüste bulunmayıp müdafaaya geçeceğini yazıyordu:

"...Anadolu bizden pek korkmuş. Hacı Sami'nin mânâsız bazı sözleri işin altını üstüne getirmiş. Halil Paşa'nın Trabzon'dan çıkmasından sonra oradaki arkadaşlardan Küçük Talât çıkarılmış. Böylece benim Anadolu'ya geçeceğimden korkan Mustafa Kemal Paşa türlü türlü yalanlar çıkarmış. Meselâ ben bir Rus ordusuyla gelerek vilâyât-ı şarkîyyeyi zapt ile Rusya'ya ilhak veya büyük bir Ermenistan yapacakmışım. Hülâsa, böyle türlü türlü erâcif. Neyse, hattâ Nuri'nin bile muvakkaten Erzurum'dan bir yere hareket etmemesini rica etmişler. Maamafih bütün bunlar Anadolu'daki arkadaşların sulhe kadar bir teşebbüste bulunmamaları hakkındaki kararımızı değiştirmeyecektir. Onlar üzerimize varıyorlar, fakat şimdilik yalnız müdafaa fikrindeyiz".

*

Aynı günlerde Ankara'nın istihbaratı da var gücüyle çalışıyor, Enver devamlı tarassut altında tutuluyor, Naciye'sine, kardeşi Kâmil Bey'e ve arkadaşlarına gönderdiği mektupların elde edilmesine uğraşılıyor, asıl niyeti de elde edilen mektuplarından öğreniliyordu.

Kâzım Karabekir de Şark Cephesi'nden Enver'in faaliyetlerini yakından takip ediyor ve Ankara'ya devamlı şekilde Ruslar'ın Enver'i kullandıkları yolunda uyarı telgrafları gönderiyordu. Karabekir daha önce, 12 Haziran 1921'de, Mustafa Kemal ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşalar'a *zâta mahsus* ve *bizzat açılması* kaydıyla gönderdiği telgrafta Enver'in faaliyetlerinin artık tehlikeli bir hal aldığını, *ele geçirilmesi* gerektiğini, kandırılarak Ankara'ya getirilmesinin sağlanmasını, şayet bunlara imkân bulunmazsa faaliyetlerinden mutlaka haberdar olunması gerektiğini yazmıştı:

"Enver Paşa hududumuz haricinde kaldıkça faaliyetinden ümit edilen tehlikenin zaman ve mahiyeti daima meçhul bulunacak ve bu yüzden en mühim ve buhranlı anlarda emrivakilerle karşılaşmak bir mecburiyet halini alacaktır. Hülâsa-i mütalâam, Enver'in biran evvel ele geçirilmesidir. Zaten gerek yazdığı mektuplarda bizzat Enver ve gerek temasta bulunanlarla taraftarları kendisinin Anadolu'ya gelmeyi ve bir ferd olarak çalışmayı arzu ettiğini bildiriyorlar. Bundan istifade ve daha münasip vesileler ilâve ederek mutemet bir zatın Enver'in nezdine gönderilmesi ve bu suretle hükümetimiz tarafından Anadolu'ya davet edilmesi maksadın teminine hâdim olur kanaatindeyim. Bu husus tensip buyurulmazsa bile Enverce de şayan-ı hürmet ve itibar olan bir zatın izâmı ile Enver'le temas hâsıl edilmiş ve hudut haricindeki mevki ve faaliyetinden muntazaman haberdar olmamızın temin kılınması pek lüzumludur, arzeylerim".[139]

Fevzi Paşa, Karabekir'e Ankara'dan üç gün sonra, 15 Haziran'da gönderdiği cevabî telgrafta Enver Paşa'nın hareketlerini yakından

takip etmek üzere Moskova Sefareti Ataşemiliteri Saffet Bey'in görevlendirildiğini bildirdi.[263]

*

Anadolu o günlerde en sıkıntılı ve en karanlık anlarını yaşamaktaydı. Yunan birliklerinin 1921 Temmuz'unda Kütahya-Eskişehir üzerinden başlattıkları ve iki hafta devam eden taarruzu karşısında Türk birlikleri Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştı; İttihadçılar'ın Trabzon'daki faaliyetleri ve Enver'in Karadeniz üzerinden Anadolu'ya geçme hayalleri de işte bu günlere tesadüf ediyordu...

Bu hayalin daha önce farkında olan Halil Paşa, 1921'in 10 Şubat'ında daha Moskova'da iken o sırada Berlin'de bulunan Enver'e gönderdiği mektupta müttefiklerin Ankara Meclisi'ni Londra'da yapılacak görüşmelere davet ettiklerini, Anadolu'ya gidişin Ankara'nın işlerini bozabileceğini söylüyor, *"...Ben hissen, Londra münâsebâtı fena bir şekil almadıkça sizin gitmenize taraftar olmadığımı hatırlatmayı faydalı bulurum"* diyor ve yeğenini frenlemeye çalışıyordu.[264]

Enver bir yolunu bulup Anadolu'ya gitmeye çalışırken Orta Asya'ya, Afgan sınırına kadar uzanıp o taraflarda bulunan Cemal Paşa ile görüşmeyi de plânlamaktaydı. Naciye Sultan'a 13 Temmuz'da yine Moskova'dan yazdığı mektupta iki haftalığına Orta Asya'ya gitmek istediğini söylüyordu:

> "...Cemal Paşa'ya gönderilmek üzere hariciyeye bir telgraf verdim. Bunda kendisiyle behemahal görüşmek istediğimden Herat veya Mezar-ı Şerîf yolunda hudut[ta] buluşmamızı yazdım. *'Seyahatim gizli olacak. Buradaki işler on güne kadar bitecek'* dedim. İş böylece olursa bu vesile ile bir kerre de Türkistan'ı görmüş olurum. Seyahatin iki hafta kadar süreceğini tahmin ediyorum. Bakalım Ruslar buna ne diyeceklerdir?".

Aynı mektupta o gün Mustafa Kemal Paşa'ya da bir mektup yazdığını haber veriyor, Paşa'dan hakarete varan ifadelerle bahsediyor ama Anadolu'ya geçme tasavvurundan sözetmiyordu:

> "...Şimdi, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım uzun bir mektubu bitirdim. Bunda baştan aşağı ne yaptığımı ve ne düşündüğümü ve kendisine rakip olacak kadar küçülmediğimi sonra da muvaffak olmasından memnun olduğumu ilh. yazdım. Cidden, arkadaşlara âdeta kudurmuş köpek gibi saldıran bu adama vâkıa bunlar tesir etmez, fakat ben bir kerre yazmayı borç bildim. Doktor Nâzım da bu fikirde idi. Neyse, şimdi seninle yalnız başbaşa kalınca sakin fakat müteessirim".

Enver'in gönderdiğini söylediği mektup, Mustafa Kemal Paşa'ya

o zamana kadar yazdığı en sert mektuptu. Halil Paşa'nın Trabzon'a sadece sağlık sebepleri yüzünden gittiğini söylüyor, Paşa'nın ve Küçük Talât Bey'in sınırdışı edilmesini eleştiriyor, sonra tavsiyelerde bulunuyordu. Türkiye artık Abdülhamid zamanındaki gibi değildi, halk baskılara sessiz kalmazdı ve kendisi ile arkadaşlarının rakip görülmemeleri gerekirdi:

> "...Yalnız, bir ricam var: Lüzumsuz vehim ve tecebbüre kapılmayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkîinize bakarak sizi iğvâ edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunların neticesi feveranlar zuhur edebilir. Buna emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan biten herşeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir.
>
> Fakat, eğer siz şimdiden kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki, hayırlı netice vermez. Millet, Sultan Hamid idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanamaz. Bak, seni bütün arkadaşlarım namına temin ederim: Bizim hiçbir mevkide ve memuriyette gözümüz yoktur. Bana gelince, ben yalnız bir ideal takip edeceğim. O da İslâm'ı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için Müslümanlar'ı harekete getirmek. Bunun için, benden çekinmeyin. Vehme düşerek, böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyin. Lüzumsuz şiddeti bırakın. Bekir Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğiniz haberlerden, memlekete gelmemizi istemediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şümûlü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun da veremden ölmesine katlanır, göndertmezdim...".

Mektupta *zamanı geldiğinde* Türkiye'ye döneceğini açık ve katî şekilde yazıyor, *"Memlekete döneceğiz, işte bu kadar"* diyordu:

> "...Şimdi sen, ben başta olmak üzere, arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun, değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmıyacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil teskin edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürüyecektik. Maamafih, şimdilik Moskova'da bulunarak, hariçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden, gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki, hiçbir sebeb-i kanunî olmıyarak memleket haricine nefy şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Maamafih vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalma-

nın maksad-ı umumîmiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmağa çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar...".

Enver bütün bu ağır sözlerin ve tehditlerin ardından mektubunu *"Şimdi yine kemâl-i hürmetle gözlerinden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nâfi' büyük büyük muvaffakiyetler dilerim kardeşim efendim"* sözleri ile bitirmişti. Mektubu yollamasının ardından binlerce nüshasını litografla bastırdı ve hem Türkiye'ye, hem de sürgündeki İttihadçılar'a gönderdi.[265]

Ama ertesi gün, yani 17 Temmuz 1921'de Ankara'dan gelen Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde aleyhinde çıkan bir yazıyı okuyunca hiddetlendi, yazının Mustafa Kemal tarafından yazdırıldığını düşündü ve Paşa'ya daha da ağır ifadelerle dolu bir mektup daha gönderdi. Bu defa *"...maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini görüyorum"* gibisinden ifadeler sarfediyordu:

> "Halil vesâireye yapılan haksız muameleler üzerine bir defa daha vaziyeti tavzîh ederim. Benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefiriniz Fuad Paşa kardaşımız vâsıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum.
>
> ...Şimdi muvaffakiyet belirince tabîi maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekalâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz?
>
> ...Paşa Hazretleri, ben Bolşevikler'den şahsî bir menfaat temîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilân ederek hattâ orada bazılarının mânâsız taarruzuna uğramayı da göze aldırmazdım. ...Benim mütârekeden sonraki hayâtımı sanki biliyormuş gibi Hâkimiyet-i Milliye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra, benim Almanlar'ın veya başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekalâ bildiğiniz halde niye halkımı emelinize göre zehirletmek için yalan söyletiyorsunuz?
>
> Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkîl edeceğimizi işâa gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun...
>
> Bununla maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini görüyorum ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette

belli ettiniz. Ben yine sükûnetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâm'ın rehâsı için olan sa'yimizde ilerleyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakk'ın şimdiye kadar yâver olan tâliinizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim.

Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın, hepimize bahşetsin, âmin".[266]

Enver, Yunan birliklerinin taarruzunu ve ilk neticeleri taarruzun başlamasından sekiz gün sonra, 18 Temmuz'da öğrendi ama gelen ilk bilgiler hakikî vaziyeti henüz açıkça göstermemekte idi. Naciye Sultan'a o gün yazdığı mektupta askerî tahminler yapıyor ama yine Mustafa Kemal'e yükleniyor, hattâ Paşa'dan *budala* diye bahsediyor ve kendisini Anadolu'dan uzak tutmasından dolayı yeniden şikâyetlerde bulunuyordu:

"...Anadolu'da Yunan taarruz ediyormuş, muharebe Eskişehir sırtlarında oluyormuş. Allah yardım etsin. Demek Yunanlar hakikaten taarruza geçtiler ve bu defa İnönü'nü geçmiş bulunuyorlar. Harp, Bozüyük-Şark sırtlarında cereyan ediyor. Eğer bizimkiler buradan da çekilmeye mecbur olurlarsa cidden vaziyet vahimdir. İnşaallah buna mecburiyet hasıl olmaz. Maamafih, Osmanlı ordusu kumandanlığı eğer muvaffakiyetten emin olacak kadar kavî değilse herhalde ordu mağlûbiyet-i kat'iyyeye uğramadan içerilere çekilmesi pek muvâfıktır. Tuhaf şey, gazetelerde de bir esaslı mâlûmat yok. Mustafa Kemal budalası aleyhime yazdırarak düşmanlara cesaret vereceğine bilâkis vahdete çalışsa daha doğru işlemiş olur".

20 Temmuz'da teşkilâtının memleketin kurtuluşundan hemen sonra idareyi ele alması gerektiğini anlatırken *"İhtilâl teşkilâtı yalnız yıkmak değil, âdeta hükümet içinde hükümet yetiştirecek surette olması lâzım geleceğini anlattım ki, böyle memleket kurtulunca hemen memleketi idare edecek teşkilât hazırlanmış olsun"* diyor, Yunan taarruzunun devam ettiği 22 Temmuz'da da askerî konulardan ziyade yine Mustafa Kemal meselesini düşünüyor ve memlekette savaşın sona ermesi halinde bile *gürültüler olacağını* yazıyordu:

"...Şimdi yalnız odamda Anadolu haritası önümde düşünüyordum. Kimbilir şu anda yedi Temmuz'da başlamış olan Yunan taarruzunun kat'î safhaları cereyan ediyor. Ben ise böyle Moskova'da memleketime yardım edememek mecburiyetiyle oturuyorum. İki gündür hareket edip gitmek zihnimden geçiyor. Fakat gidinceye kadar belki iş olacak, bitecek, bir de Mustafa Kemal'in hırsı başka

birşeye sebep olur diye tereddüt ediyorum. Neyse bakalım inşaallah bizimkiler muvaffak olurlar da bîçare Anadolu biraz rahat yüzü görür. Vâkıa Mustafa Kemal'in tuttuğu yolda sulhten sonra da zannımca memlekette gürültüler eksik olmayacak".

Anadolu'dan gelen haberler sonraki günlerde de hâlâ pek sağlıklı değildi. 28 Temmuz'daki mektubunda bu söylentileri naklederken belirsizlikten yakınıyordu ve Anadolu'ya mutlaka geçmesi gerektiği düşüncesinin zihninde şekil bulmaya başladığını ifade eder gibiydi:

"...Memleketten gelen haberler gayri muayyen. İsmet Paşa yaralanmış. Eskişehir'i Yunanlılar almış, şimdiye kadar beş bin esir almışlar ilh... Doğrusu bu müşkil anda Moskova'da kalmak hem ayıp, hem günah..".

Mektuplarında bütün bu düşüncelerin yanısıra Moskova'daki hayatının ayrıntıları da vardı ve Anadolu'da devam eden savaş hakkında işittikleri ile fikirlerini kâğıda dökerken teşkilât yazışmalarından, süt ibriği yahut hediyelik entari alışverişinden, pazarda neler aldıklarından, Ruslar ile görüşmelerinden, Mısır, Trablus, Cezayir ve Arnavutluk konusundaki plânlarından ve hattâ yediği yemeklerden, meselâ yufka parçalarının üzerine sulu et konduğundan bile bahsediyordu!

Anadolu'ya geçme ve kendi ifadesi ile *yardım çarelerini düşünme* fikri, kesin şeklini 1921 Temmuz'unun sonunda aldı ve Avrupa'dan Moskova'ya dönüşünden bir ay kadar sonra, Anadolu'ya yakın bir yerlere gitmeye karar verdi: Bakü'ye yahut Batum'a...

29 Temmuz'daki mektubunda bir gün sonra yola çıkacaklarını yazıyor, seyahat konusunda Çiçerin ile de görüştüğünü, hattâ Çiçerin'e gerektiğinde *işe girişmesi,* yani Anadolu'ya geçmesi halinde Sovyetler'den maddî yardım alıp alamayacağını bile sorduğunu anlatıyordu:

"...Bugün arkadaşlarla Bakü'ye ve belki de Batum'a kadar bir seyahat yaparak memleketin vaziyetini yakından görmek ve hakikaten Yunan ordusu ordumuzu ezmiş ise hemen yardım çarelerini düşünmek üzere gidiyoruz. Biliyor musun, işte böyle pek özlediğim seni yakından görmeye mâni olacak bir vaziyetin hudûsundan dolayı malızun ve âdeta korku içindeyim. İnşaallah memlekete gitmeye mecburiyet hâsıl olmaz da o vakit ben de temelli gelir seni ve üç yavrumu üçüncüsü daha yuvasında iken öper, koklarım. Seyahate yarın [için] karar verildi. Bu gece Çiçerin ile görüştüm onlar herşeyi yapmak için emir vermişler. Ben bu vesile ile memleketin vaziyetinden konuştum. Onun fikrince bazıları bizim Uşak'ı aldığımızı ve böylece Yunan ordusu-

nun âdeta ihâta edilmiş olduğu ve binaenaleyh vaziyetin pek iyi olduğunu söylüyor. *"Bazıları da aksini iddia ediyor"* dedi. Ben de *"Vaziyet muayyen değil, eğer iyi gidiyorsa memlekete gitmeye lüzum yoktur, çünki Kongre bu kararı vermiştir. Yok eğer mağlûp olunmuş da hemen sulhe yanaşmak mecburiyetinde iseler o vakit gidip işe girişmek belki lâzım olacak. Bu halde maddî yardımınıza intizar edebilir miyiz?"* dedim. Kendisi evvelki vaad olunan yirmi bin tüfekten daha sekiz bin adedinin henüz verilmediğini ve beş milyon altın rublenin de daha verilmediğini, bunları vereceğini söyledi. Ben, *"Bunlardan maâdâ ne olur?"* dedim. O da askerlerle konuşarak arkadan bize malûmat verecek. Bence zaten Ruslar'dan büyük yardım beklemek hakikaten mânâsız. Kendisi muhtâc-ı himmet bir dede, nerde kaldı gayriye himmet ede".

Memlekete dönme arzusunun bir başka sebebi daha vardı: Maddî sıkıntıların artması!

Aynı gün, Naciye Sultan ile beraber Berlin'de bulunan kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektupta harcamaların artamasından şikâyet edip tasarruf tavsiyesinde bulunmakta ve *"...Ben burada bâdemâ hiç masraf etmeyeceğim. Siz de orada son derece tasarruf ediniz. Yoksa, eğer Anadolu işi böyle giderse hep berbâd olacağız. Elimizdeki-avucumuzdakini de satmaktan ve sonra da yine aç kalmaktan başka çare kalmaz"* diyordu.[267]

*

Bakü'ye değil Batum'a gidilmesine ve seyahatin trenle yapılmasına son anda karar verildi...

Enver'in yanında iki arkadaşı daha bulunacaktı: Dr. Nâzım ve İttihad ve Terakki'nin Trabzon teşkilâtına mensup olup bir ay önce Moskova'ya, Paşa'nın yanına giden Dr. Râik Beyler...

Ankara'nın Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa, Enver'in Moskova'dan birdenbire ayrıldığını birkaç gün sonra farketti ve vaziyeti telgrafla hemen Mustafa Kemal'e bildirdi. Telgrafta *"Enver Paşa, refakatinde Doktor Nâzım Bey bulunduğu halde 3 Ağustos 27 (1921) akşamı ansızın Moskova'dan cenuba (güneye) hareket etmiştir. Kendisinin Türkistan'a gittiği şayiası[nı] çıkarmıştır: Bu bâbda (konuda) Tuapse konsolosumuza ve Bakü mümessilimize malûmat verilmiştir"* diyordu.[268] Yani, Enver'in Orta Asya'ya gittiği yolundaki söylentilerin yanıltına maksadıyla çıkartıldığını farketmişti.

O günlerde Moskova ile Ankara arasında gönderilen telgraflar yerlerine bir hafta-on gün sonra ulaşabiliyordu; Mustafa Kemal de Ali Fuad Paşa'nın telgrafını on gün sonra, 14 Ağustos'ta cephe karargâhında bulunduğu sırada alabildi ve vaziyetten Millî Müdafaa ve Dahiliye Vekili olan Refet Paşa'yı bir başka telgrafla haberdar

etti. Telgrafında Ali Fuad Paşa'nın verdiği bilgiyi aynen nekledi-yor,*"Buna nazaran tedâbir-i lâzıme ittihazını* (gerekli tedbirlerin alınmasını) *rica ederim"* diye yazıyordu[269] ve Karadeniz sahillerindeki birliklere de Enver'in Anadolu'ya geçmesi ihtimaline karşı tedbir almaları emredilecekti.[270]

Naciye Sultan'a 31 Temmuz günü Batum yolundaki bir istasyondan yazdığı mektupta Yunanlılar'ın Anadolu'daki harekâtları konusunda karamsar, hatâ Türk birliklerinin ilk partiyi kaybetmiş olmalarından dolayı endişeli idi ve yine Ankara'yı suçluyordu:

> "...İşte, böylece alelâcele Batum yolunu tuttuk. Bence son malûmata göre bizimkiler ilk partiyi kaybetmişlerdir. Fakat zannımca harbe devam edebilirler. Fakat! İşte bu fakat mühimdir, çünki harp ..... dayanma harbine dökülecek, bu halde de bizimkiler mahdud .....yle nasıl devam edecekler? Memleket aldığım haberlere göre zaten bitmiş bir halde, halk askerlikten günbegün kaçıyor. Sonra Anadolu hükümeti de bizim harb-i umumîde yapmadığımız, daha şiddetli ..... olarak halkı yığın yığın darağaçlarına çekiyor. Neyse, bakalım Allah ne diyecek, ne yapacak? Batum'dan vaziyeti daha iyi anlayacağız...".

Batum'daki günleri sıkıntı ve bekleyiş içerisinde geçti. Hem kalabilecek bir yer bulamadıkları, hem de ortada görünmeleri tehlikeli olduğu için Dr. Nâzım Bey ile beraber günlerce bir tren vagonunda yatıp kalktılar, sonra güçlükle temin ettikleri bir odaya geçtiler. Sakarya Muharebesi'nden önceki günlerde, muharebe sırasında ve sonrasında bitmeyen bir gerginlik ve ruhî sıkıntı içerisinde Anadolu'dan gelen haberleri değerlendirmekte ve Naciye'ye hemen her gün mektuplar göndermekte idi. Ama düşünceleri karmakarışıktı; Anadolu'nun savaştan bıktığını ve Yunanlılar'ın çıkartılmasının neredeyse imkânsız hal aldığını söylemekte, memlekete mutlaka gitmesi gerektiğine inanmakta, harbin uzayacağını düşünmekte, hattâ Sakarya Muharebesi'nden sonra alınan neticenin bile pek önemli olmadığını yazmaktaydı.

Bazı günler tamamen değişik fikirlere kapıldı, diktatörlüğe gitmekle suçladığı Mustafa Kemal Paşa ile mücadele etmeyi düşündü ama vazgeçti ve Anadolu ile meşgul olmasının iyi netice vermeyebileceğine inandı. Anadolu'da yaşananlara ve halkın kaderine üzüldü, bir başka gün Türkiye'de birşeyler yapabilmek için yeni ve güçlü bir teşkilât kurma mecburiyetinden bahsetti ama bir diğer gün gelişmelerin Anadolu'ya geçmesine artık lüzum bırakmadığını düşündü ve Almanya'ya, Naciye'sinin yanına gidebilmenin yollarını aramaya başladı!

Batum'dan yazdığı mektuplar bütün bu düşüncelerini, heyecan-

larını ve içerisinde bulunduğu kararsızlığı bütün ayrıntıları ile aksettirmekteydi:

"...Yunanlılar'dan yeni malûmat yok. Zannedersem her iki taraf kendisini toplayacak. Yalnız bizimkilerin merkezi Ankara'dan Kayseri'ye naklettiklerini söylediler. Hakikaten Anadolu bu mağlûbiyetle çok kaybetti. Artık Yunanlılar'ı zorla çıkarmak hemen muhall gibi birşey oldu. Maamafih bakalım Allah büyüktür. Anadolu'dan gelen haberlere göre hakikaten halkın da canı burnuna gelmiştir. Sonra da bu gidişle memleketin her tarafı harp mesâibine uğrayacak, harap olacaktır" *(11 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Hakikaten, Anadolu'dan gelen havadisler iyi değil. Meselâ bizimkiler payitahtı Kayseri'ye nakletmişler. Sonra bugün bir havadis geldi, güya Eskişehir tekrar alınmış" *(12 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Mustafa Kemal Paşa bir beyanname neşretmiş, bununla kendisini meclise başkumandan tayin ettirmiş ve sonuna kadar harbe devam edecekmiş. Bu hal işin herhalde iyi olduğunu böyle vesâitle evvelâ kabahati yine kendisinden evvel kumandanlık edene atarak işin içinden kurtulmasının çaresini bulduğunu gösteriyor. Bunun üzerine bende behemahal memlekete giderek vaziyeti takviye etmek ve olmazsa bari karınca-kararınca yardım etmek fikri galip geliyor. Bakalım ne olacak?" *(15 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Şahin vapuru Trabzon'da cephane boşaltırken Yunanlar'ın Kilkis zırhlısının takarrübü üzerine Batum'a kaçmış. Hakikaten koca Osmanlı memleketi ne hâle geldi? Yunanlılar önünde Anadolu'nun yegâne masun kalmış ciheti çiğneniyor. Harb-i umumîde şarktan garbe olan muhaceret, şimdi garpten şarka gidiyor. Ya bu kış o muhacirler neler çekecek, yine yüzbinlercesi sefaletle, açlıkla ölüp mahvolacak. Bilmem ki, Allah Anadolu'ya böyleyi neden veriyor?" *(23 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

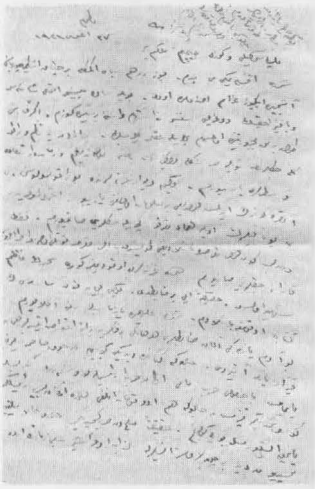

Enver'in Naciye Sultan'a 27 Ağustos 1921'deki mektubu.

"...Bugün duvar gazetelerinde bura konsoloshanesi Ankara'nın terkedilmiş olduğu bir malûmat olmadığını yazıyor. İhtimal doğrudur. Ben Yunanlılar'ın öyle hemen taarruza geçebileceklerini sanmıyorum. Fakat dört-beş gün evvel taarruzun başladığını duymuştum. Eğer taarruz kuvvetli olarak icra ediliyorsa kazanacaklarını sanıyorum" *(27 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bugün Anadolu herşeyden evvel iyi sulh için kuvvetli olmaya muhtaçtır. Bunun için biz de halkı evvelâ gönüllü olarak hareket et-

meye teşvik etmeliyiz. Hele Trabzon'da buna biz bütün kuvvetimizle çalışmalıyız. Bu suretle yeni harpte bizim rûhumuz hâkim olmalı. Diğer taraftan teşkilâtımızı takviye lâzım. Tabiî, gönüllülerin toplanması için bir ay lâzım. Bunlar toplandıktan sonra vaziyete nazaran tarz-ı hareketi düşünürüz. Ya .....da bir hareket yaptırırız veya cepheye gider orada hareket ederiz" *(4 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Hakikaten, Mustafa Kemal'in gösterdiği küçüklüğe rağmen mazhar olduğu bu muvaffakiyetleri kıskanmak değil bilâkis pek sevinçle karşılıyorum. Çünki bu Anadolu'ya bir iyilik bir saadet müjdesidir. Sonra da arkadaşlarımın hâlâ şahsa merbutiyetten vazgeçmediklerine esef ettim. İnşaallah bu muvaffakiyet yazıldığı gibidir de Yunanlılar Sakarya mevziine karşı muvaffak olamayınca Eskişehir şarkında bir mevziye çekilmek üzere yapılmış bir manevra değildir. Çünki bu halde yine harp uzayacak duracaktır. Bu defa Yunanlılar herhalde Eskişehir ve Afyonkarahisar-ı Şarkî hattında bulunacak köylerin de iyi bir şimendifer ve sonra da İzmir'i tekrar işgal edince denize dek iki hatla merbut bulunacaklardır. Binaenaleyh bu kış yine harp devam edecek ve bizimkiler kuvve-i maneviyeden başka birşeye güvenemeyeceklerdir. Ben netice-i kat'iyye istihsâl edilmedikçe, sulh olmadıkça, işe bitmiş nazarıyla bakamayacağım" *(12 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Nihayet, Anadolu'nun tekrar bir kış harbine girmesi ve vaziyetin Anadolu'da derhal müdahalemi mûcip olacak bir şekil haricine girmesi dolayısıyla, hemen fırsattan istifade ile sana gelmek için çareler düşünmeye başladımdı" *(19 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Fakat zannımca askerlikten yavaş yavaş uzaklaşıyorum. Mustafa Kemal ile şu sırada mücadele istemiyorum. Fakat galiba sonunda iş oraya gelecek. Herhalde teşkilâtımızı tamamlamadan iş yapmak doğru değil. Bakalım iş neye müncer olacak. O, Sakarya'da Yunanlılar'ın çekilmesini büyük bir muvaffakiyet addediyor, halbuki bununla birşey kazanılmış olmadı. Zira, Yunanlılar Eskişehir şarkında daha müsait halde yerleşince ve Anadolu'nun vaziyeti Yunan taarruzundan evvelki halden daha fena kalacak" *(20 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Anadolu'dan da iyi havâdisler geliyor. Bizimkiler Seydi Gazi'yi almışlar, o halde Yunanlılar Eskişehir'de de kalamayacaklar demek. Allah versin. Ben bu kadar sarsıldıklarını tahmin etmiyordum. Anlaşılan bizimkiler Eskişehir'i cenuptan çevirmek, yani Yunanlılar'ı Kütahya hatt-ı ric'atlerini tehdit ile almak isteyecekler. Sonra da ..... *-burada* İzmir *veya* İzmit *şeklinde bir kelime var, okunamadı-* gurûbu şimalden hareket edecekmiş. Yalnız, Yunan donanması Sürmene'yi bombardıman etmiş. Sonra, İtalyanlar Yunan'a iki eski zırhlı satıyorlarmış. Fakat bunlara rağmen harp herhalde henüz bitmeyecektir. Bu kış ve belki daha bir kış, daha bir kış" *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

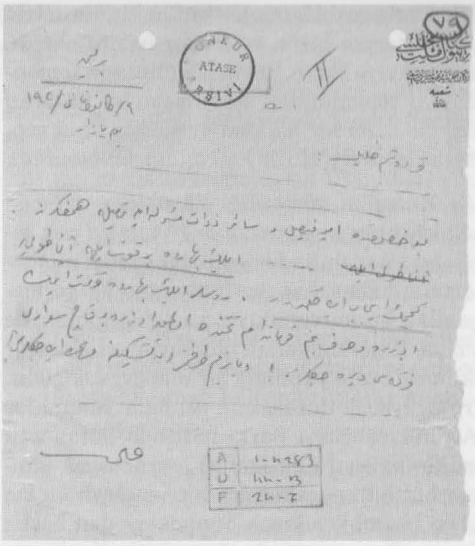

Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı ve Kâzım Karabekir'in elde edip Ankara'ya gönderdiği mektuplarından biri (ATASE'den).

"...Şimdi tuhaf bir haldeyim. Asıl işim, memlekete karşı vazifem ve arkadaşlara yazdıklarım herhalde burada bulunmamı îcâb ettiriyor. Sonra, bir de düşünüyorum. Şimdilik Anadolu ile meşgul olmam âdeta menfi bir çalışına gibi geliyor. Vâkıa, Mustafa Kemal âdeta hükümdarlığa, şahsî diktatörlüğe gidiyor. Fakat buna mukabil müdafaaya devam ediyor" *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

*

Ankara, Batum'un tehlikeli bir muhalefet merkezi hâlini alması üzerine istihbarat faaliyetini daha da arttırdı[271] ve Enver'in Yahya Kâhya ile Halil Paşa'ya, Halil Paşa'nın da aynı şekilde Enver'e ve ve diğer teşkilât mensuplarına yazdıkları bazı mektupların elde edilmesi üzerine fillî müdahale başladı.[272]

Mektuplarda, Ankara'yı tedirgin edecek hazırlıklardan bahsediliyordu. Meselâ, Batum'dan 31 Ağustos'ta Yahya Kâhya ile adamlarına gönderilen ama elde edilerek Kâzım Karabekir'e ulaştırılan bir mektupta Enver'in Trabzon'a geçerek cepheye sevkedilecek gönüllülerin arasına karışmayı düşündüğü anlatılıyordu![273]

Enver, Naciye Sultan'a Batum'dan aynı günlerde yazdığı bir mektupta, bu fikrini daha ayrıntılı şekilde anlatıyordu:

> ...Bugün kıyafetim belli olmasın diye Hafız Mehmed Efendi'yi görmedim. Akşam gittim. Nâzım gündüz konuşmuş kendisi hakikaten Mustafa Kemal'in fenalıklarına bir nihayet vermek üzere kuvvetli bir teşkilât yapmaya kani olmuş. Akşam yalnız konuşurken birdenbire "Ben birşey düşündüm" dedi. Sürmene ve civarından gönüllü olarak iki-üç bin kişi gidecek. Bunların içerisinde yalnız beni çok seven ve Şarköy'de beni görmüş olan birisi de tanışmak üzere bu gönüllülerle gitmemi tavsiye etti. Bu gönüllüler orada Trabzon fırkasına iltihâk edeceklermiş ki bu fırka en ziyade beni seven zâbitlerden Hâlid Bey tarafından kumanda ediliyormuş. Sonra Halil, Nâzım geldi. Bu teklif esas itibarıyla

kabul edildi. Bu suretle hem Mustafa Kemal'in ikilik diye ortaya sürdüğü saçma şey falan bilâhare kendi aleyhine dönecek. Bir de millet benim değil mevki, fakat bilâkis vatan için çalıştığımı ve bu yolda icabında nefer gibi de çalışacağımı anlayacaktır. Maamafih bunu Trabzon teşkilâtından ve İstanbul'dan gelecek arkadaşlarla konuştuktan sonra yapacağız *(Naciye Sultan'a Batum'dan, 29 Ağustos 1921'de gönderdiği mektuptan).*

Amcası Halil Paşa'ya aylar önce Berlin'den yazdığı mektuplarda ise çok daha tehlikeli bir projeden sözediyordu: Anadolu'daki vaziyet artık oraya gitmesini gerektiren bir hal almıştı, İslâm İhtilâl Cemiyetleri'nin başına geçmesi lâzımdı, Rusya Müslümanları'ndan kendi kumandası altında bir kıt'a teşkil etmek istemekteydi ve Ruslar'dan bu konuda talepte bulunacaktı! Bir başka mektubunda Ruslar'dan isteyeceği birliklerin birkaç süvari fırkası olduğunu yazıyor, talebi yerine getirilmediği takdirde Anadolu'ya İtalya üzerinden ve yalnız gideceğini söylüyordu.

*

Ankara, artık Enver'in ailesine gönderdiği mektupları bile elde etmeye çalışıyordu...

Meselâ, Enver'in annesi Ayşe Hanım'a 12 Eylül 1921'de yazdığı bir mektup ile yine annesine gönderdiği altı adet Rus altını,19 Eylül'de İnebolu'daki irtibat subayı tarafından elde edildi. Subay aynı gün Ankara'ya, Erkân-ı Harbiye Reisi, yani Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya (Çakmak) *"zâta mahsus ve fevkalâde mahrem"* kaydıyla gönderdiği telgrafta mektupta yazılanlar hakkında bilgi veriyor ve ne yapması gerektiğini konusunda talimat istiyordu:

> "1. 19. 9. 37 (19 Eylül 1921) tarihinde Batum'dan sevâhili (sahilleri) takiben İnebolu'ya gelen İtalyan bandıralı *'Fartivalia'* (?) vapuru poliçecisi Sabri Efendi, vapurdaki memurumuza bugünkü râyice nazaran beheri ellisekiz kuruş kıymetinde dört adet büyük, iki adet küçük Rus altınıyla 'İnebolu'da Nuri Paşa'nın validesi Ayşe Hanım Efendi'ye' adresiyle bir mektup teslim etti.
>
> Tarafından açılan mektubun Enver Paşa tarafından Batum'dan 12 Eylül 37 (1921)'de yazılmış olduğu görüldü. Mezkûr mektupta Enver Paşa validesine hitaben ordularımızın geri çekilmesi üzerine icabında yardım etmek üzere memlekete yakın bulunmak için Batum'a geldiğini ve fakat burada gizli bulunduğunu, yalnız Halil Paşa ile diğer arkadaşlarının kendisinin nerede olduğunu bildiklerini ve kendisinin buraya gelip kendilerine mülâki olmasının pek uzun süreceğini, buna binâen validesinin hemşiresi Mediha Hanım ile güya Halil Paşa'ya misafir geliyormuş gibi Batuma kadar geldikleri takdirde kendileri ile bir daha görüşebileceklerini ve bu mektubu getiren efendi ile elli iki lira

gönderdiğini, daha fazlasını göndermeye kudreti olmadığını ve bu paranın yol için kendilerine kâfi gelebileceğini ve Batum'a geldikleri takdirde istedikleri yere gitmelerinin her vakit mümkün olduğunu, maamafih kendisinin birkaç güne kadar Batum'dan hareketinin muhtemel bulunduğunu ve kendisinin Batum'da bulunduğunun validesi ile hemşiresi Mediha Hanım'dan başka kimsenin bilmemesi lâzım olduğunu beyan etmektedir.

2. Mikdarını arzettiğim altı adet altın, bankaya yaptırdığım hesaba nazaran mezkûr mektupta zikredilen Osmanlı akçesi hesabiyl elli iki liraya bâliğ olmaktadır. Meblâğ-ı mezbur nezdimde mahfuzdur.

3. Mektup ve parayı tevdi eden (veren) Sırrı Efendi, para ve mektubun kimin tarafından verildiği sualine karşı, tevdi eden zâtı tanımadığını ve fakat mektubun Trabzon'da açılıp mündrecâtı bâdeltedkik (içeriği incelendikten sonrA) kapanarak kendisine iade edildiği beyan etmiş ise de, zarfın üzerinde hiçbir taraftan sansür edildiğine dair bir işaret yoktur.

4. Keyfiyeti nazargâh-ı devletlerine arzeder ve mektupla paranın validesi Ayşe Hanım'a tevdi edilip edilmeyeceği hakkındaki irade-i devletlerinin iş'ârına (bildirilmesine) müsaadelerini istirham ederim".[274]

Fevzi Paşa, iki gün sonra İnebolu İrtibat Zabitliği'ne şifreli telgrafla gönderdiği emrinde *"Parayı Ayşe Hanım'a aynen teslim ediniz. Mektuptan hiç bahsetmeyiniz. Zâta mahsus olarak aynen bana gönderiniz"* dedi. İnebolu'dan 23 Eylül'de Ankara'ya, yollanan cevabî şifrede de paranın Ayşe Hanım'a makbuz karşılığında teslim edildiği, Enver'in mektubunun da Ankara'ya yolladığı yazılmıştı.[275]

*

Enver, anlaşıldığı kadarı ile Sovyetler'i Anadolu'ya geçme teşebbüsünden haberdar etmiş ve Enver'in daha önce yaptığı aynı teklifi reddettiklerini 1921'in 11 Ocak'ında Halil Paşa'ya bildiren Moskova, aynı senenin Ağustos'unda, Sakarya Savaşı'ndan hemen önce Anadolu'ya birlikler gönderilmesi fikrini yeniden değerlendirmeye başlamış ve Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, teşebbüs konusunda Ankara'nın Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa'nın nabzını yoklamıştı.

17 Ağustos'ta Moskova'da Ali Fuad Paşa ile görüşen Çiçerin *"Türkiye Garp Cephesi'ne bir Rus ordusunun sevkedilmesi suretiyle Türkiye'ye fiilî bir surette yardım etmeyi düşünüyorsak da Rusya için böyle bir teşebbüsün maddeten imkânı olmadığı gibi Türkiye'nin de bunu arzu etmiyeceğini biliyoruz"* diyor ve soruyordu:

"Acaba, Enver Paşa'nın temin edebileceği Müslüman kuvvetle-

riyle Anadolu'ya geçmesi mümkün olamaz mı?"

Ali Fuad Paşa'ya göre bu düşüncenin ardında Mustafa Kemal'in Yunan taarruzu karşısında başarısız olması halinde Sovyetler'in Ankara'yı nüfuzları altına alma çabaları vardı:

> "...Avrupa'dan gelen haberlerden, Yunan taarruzunu Sakarya'da durdurabileceğimiz anlaşılıyordu. Fakat Sovyet Hükümeti'nin kanaati hâlâ dağılacağımız merkezindeydi. Bundan dolayı vaziyetlerini kuvvetli göstermeğe çalışıyorlar ve bize her türlü yardımı yapabileceklerini söylüyorlardı. Maksatları, maneviyatımızı yükselterek kendi nokta-i nazarlarına göre, garp cephemizin muharebeye devamını temindi. Mustafa Kemal Paşa'nın riyaset ettiği Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümeti muharebeye devam edemeyecek olursa, Enver Paşa'yı Kızıl Ordu'dan tefrik edecekleri (ayıracakları) veyahut yeniden kuracakları Müslüman kuvvetleri ile Anadolu'ya göndererek Garp cephemizi ve Ankara Hükümeti'ni kendi nüfuzları altına almak istiyeceklerdi".

Teklife derhal karşı çıkan Ali Fuad Paşa, böyle bir hareketin Sovyetler ile imzalamış oldukları Ankara Anlaşması'nın hükümlerine de aykırı olduğunu söyledi ve Çiçerin'den teşebbüse izin verilmemesini istedi:

> "...Enver Paşa'nın Türkiye dahiline girmesi memleketin birliğini ihlâl edecek, Anadolu'nun başına yeniden bir gaile çıkaracaktı. Son zamanlarda Ankara Hükümeti'ne karşı almış olduğu muhalif vaziyet sebebiyle Enver Paşa'ya hariçte bir kuvvetin teşkiline müsaade edilmesinin doğru olamayacağını ve bu tarz-ı hareketin Moskova Muahedesi (anlaşması) hükümlerine de aykırı fiil ve hareketlerden olduğunu ısrarla ileri sürerek müsaade verilmemesini Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'den talep ettim".[276]

Sovyetler, Anadolu'ya Enver Paşa'nın kumandasında birlikler gönderilmesi düşüncesinden Ankara'nın bu kararlı tutumu üzerine vazgeçecekler ve Çiçerin, Ali Fuad Paşa ile görüşmesinden on gün sonra, 27 Ağustos 1921'de, Batum'da Anadolu'ya geçme hazırlıkları yapan Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek *"Anadolu seyahatini uygun bulmadıklarını"* söyleyecekti.

Garp Cephesi'ne Enver'in kumandasındaki birliklerin gönderileceği söylentisi Anadolu'da *"Rus Ordusu ile gelecek olan Enver'in Doğu vilâyetlerini alıp Rusya'ya vereceği"* şeklini almış olacak ki, Enver, Moskova'dan 28 Haziran'da Naciye'ye bu dedikodulardan bahsediyor, söylentileri Mustafa Kemal'in çıkarttığını ve hepsinin

erâcif, yani yalan ve uydurma olduğunu söylüyordu:

> "...Doktor Tevfik Rüşdü Bey mütemadiyen peşimizde. Kendisi olan biteni Fuad Paşa'ya nakil, o da Anadolu'ya yazıyor. Anadolu bizden pek korkmuş. Hacı Sami'nin mânâsız bazı sözleri işin altını üstüne getirmiş. ...Böylece benim Anadolu'ya geçeceğimden korkan Mustafa Kemal Paşa türlü türlü yalanlar çıkarmış. Meselâ ben bir Rus ordusuyla gelerek vilâyât-ı şarkîyyeyi zapt ile Rusya'ya ilhak veya büyük bir Ermenistan yapacakmışım. Hülâsa, böyle türlü türlü erâcif...".

Millî Mücadele'yi destekleyen gazetelerde, o günlerde Enver Paşa aleyhinde kampanyayı andıran yazılar çıkmaya başladı...

Meselâ, Sarıkamış Harekâtı'nda 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı olan Yarbay Köprülülü'nün Akşam Gazetesi'nde Sarıkamış bozgununu konu alan, çok ses getiren ve sonraları kitap haline de gelen yayınının ardından, Falih Rıfkı'nın yine Akşam'da 6 Haziran 1922'de *"Zavallı Enver Paşa, Nankör Millet"* başlıklı çok ağır bir makalesi çıktı. Makale, Arif Cemil'in Tevhîd-i Efkâr Gazetesi'nde o senenin 14 Mayıs'ından itibaren iki ay boyunca neşredilen *"İttihad ve Terakki Rüesâsının* (Reislerinin) *Diyâr-ı Gurbet Maceraları"* başlıklı dizisine cevap mahiyetinde idi ve daha önce Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunmuş olan ve Paşa'ya bağlılığı ile bilinen Falih Rıfkı, Enver'e demediğini bırakmıyordu.

*

Ankara'nın bütün endişeleri, 1921 Eylül'ünde hakikat hâlini alır gibi oldu...

Türkiye'de olup bitenleri Batum'da yakından takip eden Enver'in arzusu artık kalmak maksadıyla olmasa bile en azından temaslarda bulunmak için motorla Trabzon'a geçebilmekti. Trabzon'daki İttihadçılar'dan da ardarda davet gelmekte idi ama bu büyük maceraya girişmesini neredeyse bir ay boyunca devam eden hava muhalefeti engellemişti.

Enver mektuplarında Trabzon hevesinden bahsediyor ve yaptığı hazırlıkların ayrıntılarını da veriyordu: 2 Eylül'deki mektubunda *"Arkadaşlar görüşmek üzere oraya çağırıyorlar. Selim Efendi isminde birisini göndermişler. Bir de motor. Fakat biz müzâkere neticesi Sovyet motoruyla gitmeyi ve diğer motorun evvel hareketle ihtiyâten bizi gözetlemesini muvâfık gördük ve Halil böyle bura Sovyet vekiliyle görüşmeye gitti"* demekte, 6 Eylül'de de*"Bugün de hareket edemedik. Evvelâ bizim motora yağ vesaire verdirmek güç olacak dediler. Sonra da kendi motorlarının hazır olduğu haberini getirdiler. Derken, bugün de kaldık"* diye yazmaktaydı.

Sonraki mektuplarında daha fazla ayrıntı vardı:

"...Esasen buradan Cemal Paşa'ya kadar giderek sonra avdeti de düşünmüş isem de artık bu müzakerelerden sonra bir kerre Batum'a ve oradan da Trabzon'a giderek sonra vaziyete göre hareketi muvâfık gördüm" *(9 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Nihayet Trabzon'a gidip arkadaşlarla kısa konuşarak hemen bu suretle oraca işi yoluna koyup dönmek ve sonra Batum'da Halil, Talât ve Râik'i İttihad ve Terakki Merkez-i Umumîsi olarak bırakıp kendim Cemal Paşa ile görüşmeye gitmeye, oradan da Buhara-Taşkent üzerinden Moskova'ya, oradan da Berlin'e gelmeye karar verdim" *(19 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Motor işi yine yok. Yalnız bizim motorun yarın tecrübeleri olacak imiş. Eğer yarın harekete hazır olursa yarın akşam hareket edeceğim. Aksi halde artık Trabzon'a gitmekten vazgeçerek Sami'yi bekleyip pazartesi veya çarşamba günü Tiflis-Bakü-Soğuksu-Buhara-Taşkent üzerinden Moskova'ya oradan da sana geleceğim" *(22 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bugün Trabzon'a hareket edecektik. Fakat sabahleyin fenalaşan deniz akşama doğru büsbütün coştu. Meğer bugün başlayan kestane fırtınası imiş ve en aşağı üç dört gün devam edermiş. Doğrusu hakikaten şaşılacak şey. Galiba Trabzon'a gitmeye kısmet olmadan Batum'dan uzaklaşacağım. Şimdi Tarbzon'a dün çektiğim telgrafa da acıyorum. Zira hiç olmazsa Hacı Sami yarın gelirdi. Neyse belki havanın fenalığını görerek gelmeyeceğimi anlarlar da böylece bugün yola çıkmış olur. İşte Naciyeciğim! Artık ne olursa olsun inşaallah âzamî çarşambaya Çarçuy'a Cemal Paşa'ya hareket edeceğim. Oradan da Moskova üzerinden sana doğru geleceğim. Fakat o kadar mevâni zuhûr ediyor ki inşaallah bu emelimde de birşey zuhûr edip de beni Batum'a mıhlamaz. Bugün bütün gün yağmur yağdı. Sabah Halil'e kongre mukarrerâtı (kararları) vesairenin yapılıp yapılmadığını anlamaya gitmiştim, hazırlamışlar" *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Rûhum, bugün çok canım sıkıldı. Böyle kat'î bir işe girememek çok fena canımı sıkıyor. Ne vakit Trabzon'a gitmeye kalksam fena hava oluyor. Eğer Sami yarın gelmez ve hava iyi olursa artık bir kerre gideceğim, sonra dönüp Cemal Paşa'ya gideceğim. Onun da kızmaya hakkı var, bekletip duruyorum. Maamafih bilmem ya eğer telgraflarımı almamış ise belki Nâzım ile görüşüp gider. O vakit ben de hiç olmazsa o vesile [ile] bir kerre Türkistan'ı görmüş olurum. Sonra, sonra da sana geleceğim, doğrusu asıl sevindiğim bu. Fakat, fakat şu sevindiğim anda yine müteessirim" *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Öğleden evvel konuşmamız üzerine herhalde bir kerre Trabzon'a gitmeme karar vermiştim. Fakat sonra Sami ile ayrıca odamda konuştuktan sonra bir kerre Cemal Paşa ile gidip görüş-

meye karar verdik. Zira artık kat'î karar alarak ya Şark'ta veya Anadolu'da bütün kuvvetle faal bir vaziyete geçeceğimiz zaman geldi. Nihayet Sami, ben, Muhiddin ile birlikte yarın harekete karar verdik" *(27 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bu gece Halil ve Talât ve Sami ile uzun uzadıya Anadolu'daki tarz-ı mesai hakkında konuştuk. Nihayet âdeta muntazam bir erkân-ı harbiye gibi karşımızdaki hedefe varmak için iyi tertîbat almak, bunun için de muntazam bir plân dâhilinde teşkilâtın tesrî ve tevsîini düşünmek ve propagandaya ehemmiyet vermek ve bunda herkesin memnun olmadığı hususu nazar-ı dikkate alarak ona göre hazırlanmaktır esasını kabul ettirdim. Bakalım, muntazam çalışacaklarını vaad ettiler" *(28 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

*

Batum'daki telâşlı ve heyecanlı bekleyiş sırasında Enver'in yapması gereken bir iş daha vardı: İttihad ve Terakki'yi canlandırmak, ayağa kaldırmak, ismini eskiden olduğu gibi duyurmak ve *İttihadçı rûhu*nu harekete geçirmek...

İttihadçı'nın Sandığı'nda da yazmıştım: Kökleri ve temel felsefesi tâââ 19. yüzyılın ortalarında, Abdülâziz'in iktidar yıllarında ortaya çıkan ve Türkiye'deki baskılar yüzünden Avrupa'da faaliyet göstermeye mecbur kalan Jöntürkler'e uzanan, sonraları Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerinin ilhamı ile gelişip örgütleşen İttihadçılık, mensupları için herşeyden önce bir *ruh* idi.[277] Bu ruhun kendine mahsus özellikleri, hayalleri, hülyaları ve hırsları vardı. 1900'lerin ilk senelerinde büyük ümidlerle başlayan ama 1918'de daha da büyük hüsranla biten maceranın kahramanı olan genç kurmayların her biri roman gibi yaşadıkları ömürlerini İttihadçı ideallere vakfetmiş, kimi bu uğurda yedikleri kurşunlarla canlarından olurken kimi sürgünlere ve meşakkatlere katlanmış, hattâ bazılarının hayatı da darağacında noktalanmıştı.

İttihadçı rûhu onlar için herşey idi, hattâ ailelerinden bile önce gelirdi. Meselâ, İttihad ve Terakki'nin kurucularından olan, Merkez-i Umumî üyesi ve iktidar senelerinin meşhur İzmir Valisi Rahmi Bey'in, Selânik'te yeraltında faaliyet gösterdikleri yıllarda aldığı bir tedbir, birçok İttihadçı'ya örnek olmuştu:

Rahmi Bey, faaliyetlerinin anlaşılıp yakalanması halinde Abdülhamid'in hafiyelerinin evini basarak ailesine baskı yapmaları ve birşeyler öğrenerek teşkilâta zarar vermeleri ihtimalini ortadan kaldırmak maksadıyla sabahları evden çıkarken hanımına küçük bir tabanca uzatıp *"Akşam dokuza kadar gelmezsem kendini vur"* demekte, kadıncağız hava kararırken elinde silâh, cumbada kocasının yolunu gözlemekteydi!

İttihadçılar için *başarısızlık* diye birşey sözkonusu değildi, bütün muvaffakiyetsizlikler, hatta savaşın kaybedilmesi bile geçici, önemsiz, sıradan bir hadise idi ve mücadeleye İttihadçı çizgide devam edilmesi halinde başarıya ulaşılması mukadderdi!

Bu, gözleri bağlı olarak silâh, bayrak ve Kur'an üzerine yemin ederek katıldığı İttihad ve Terakki'ye bütün gençliğini ve ikbal senelerini vermiş olan Enver için de böyle idi... Parti savaşta uğranan mağlubiyet sonrasında, 1 Kasım 1918'de Cağaloğlu'ndaki Merkez-i Umumî binasında toplanan son kongresinde kendi kendini gerçi feshetmişti ama yapılan fesih Enver için geçici bile değil, sadece göstermelik bir işti. Sürgünde iken kurduğu teşkilâtlar, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve özellikle de Halk Şûrâlar Fırkası zaten İttihad ve Terakki'nin devamı, devamı olmaktan da öte bir müddet için isim değiştirmiş şekli, yani müstear ismi gibiydi.

Mustafa Kemal'in Türkiye'ye hâkim olma ihtimalinin kuvvet kazandığı o günlerde de İttihad ve Terakki'nin sahneye tekrar çıkması ve gerçek ismini kullanması artık şarttı!

Enver, İttihad ve Terakki'nin mutlaka devam etmesi gerektiğine daha partinin kendini feshettiği İstanbul'daki son kongresinden itibaren karar vermiş; *fesih* diye birşeyin sözkonusu olamayacağına inanmıştı ve partiyi tekrar ortaya çıkartabilmek için müsait zamanın gelmesini bekliyordu. Sürgünde kurduğu yeni cemiyet ve parti İttihadçılık'ın zaten devamı idi, eski arkadaşlarından bazıları, özellikle de Talât Paşa ile arasında daha Türkiye'yi terkettikleri andan itibaren bir soğukluk doğmuş, bu soğukluk birbirlerinin her ne kadar yüzlerine gülseler de zamanla derin bir anlaşmazlık hâlini almıştı ve Enver, İttihadçı bir gücün yeniden ortaya çıkmasının ardından mücadeleyi başkalarıyla, meselâ Mustafa Kemal ile de götürebilirdi...

Halil Paşa'ya 28 Ocak 1921'de Berlin'den gönderdiği mektubunda bunu açık şekilde söylüyor, *"Ben şimdi Talât Paşa ile çalışıyorsam da artık biz öyle kendi etrafında toplanacak olanların âleti gibi değil, belki icabında kendimiz vaziyete hâkim olacak bir şekilde hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Teşkilâtı'nı doğruca kendi elimizde bulunduruyorum"* dedikten sonra, *"...Ben herhalde Mustafa Kemal Paşa ile çalışmayı, bizim eski klik ile çalışmaktan iyi bulurum"* diye yazıyordu.[278]

Aynı günlerde İttihad-ı İslâm Cemiyeti'nin İstanbul'daki bürosuna Berlin'den gönderdiği yazıda Talât Paşa'nın cemiyete hâkim olma çabalarına karşı sadık ve güvenilir kişilerle beraber güçlü bir grup teşkil etmeleri gerektiğini söylüyor ve İstanbul merkezinin bazı kişilerle samimî münasebetler içerisinde bulunulmasını istiyordu...

Enver'in yakınlık kurulması talimatı verdiği kişiler arasında Çerkes Edhem ile kardeşi Reşid Bey de vardı:

> "...İstanbul merkeziniz Trabzon'da Şükrü Bey ve Moskova'dan Anadolu'ya gelen Çerkes Sami Bey sonra gönüllü kıtaâtı kumandanı Çerkes Edhem ve kardeşi Reşid Beylerle daima münasebât-ı samîmânede bulunmalıdır ve bu vechile cemiyetimize sadık ... şahısları bizce her şüpheden ârî mutemet kimselerle kendi grubumuzu toplamalıyız. ...Trabzon'da Şükrü, Çerkes Reşid, Edhem Beylerle mektuplaşarak buraya hemen haber gönderiniz".[279]

Ankara onunla yollarını gerçi tamamen ayırmıştı ama Enver bunu henüz farkedememiş gibiydi. Mustafa Kemal ile anlaşamadığı takdirde Anadolu'da vârolduğunu düşündüğü *Enverci* güçler sayesinde üstün gelebileceğinin hayâlindeydi...

Bu hayâli hakikat haline getirmeye, yani İttihad ve Terakki'yi yeni bir kongrenin ardından küllerinden tekrar doğmuş şekle getirip Anadolu'da da faaliyet sahasına sürmeye, 1921'in yaz aylarında karar verdi.

26 Ağustos 1921'de Moskova'dan Batum'a geçmesinden birkaç gün önce İslâm İhtilâl Cemiyetleri Merkez-i Umumîsi adına *Ali* ismi ile imzalayarak Halil Paşa'ya gönderdiği ve *tamim* olduğunu söylediği yazısında *"Abdülhamid'in istibdadını yıkıp memlekette ilk inkılâbı yapmış olan, ...cemiyet hayatında şeref dolu bir maziye fırkanın başka isimler altında görünmekten ise meydana çıkması gerektiğini"* söylüyor; *"...kongre yetkisine sahip Merkez-i Umumî'nin, teşkilâtın İttihad ve Terakki ismini kullanmasını uygun gördüğünü"* anlatıyordu.[280]

Enver'in sözünü ettiği *Merkez-i Umumî,* beraberindeki birkaç yakını idi. Naciye Sultan'a o senenin 6 Temmuz'unda Moskova'dan gönderdiği mektupta *"...Sabah namazdan sonra Nâzım Bey geldi. Ona tâdil ettiğim 1921 Kongre Kararnamesi'ni okudum. Muvâfık kaldık. Sonra Bedri geldi. Rıza Bey de beraberdi"* diye yazmasına bakılırsa, Kongre'de alınacak kararları bile önceden ve bizzat yazmıştı.

İttihad ve Terakki Kongresi, 1921'in 5 Ekim'inde Batum'da beş kişi ile toplandı!

Bu toplantı, iktidar senelerinde İstanbul'da yapılan kongrelerden tabii ki çok farklı idi. Dr. Nâzım Bey, Halil Paşa, Küçük Talât ve Dr. Râik Beyler *"Kongre yetkisine sahip Merkez-i Umumî"* olarak Enver'in kaldığı küçük evde biraraya geldiler, başkanlığı Enver yaptı, delegeler Anadolu'daki mücadeleyi Mustafa Kemal'den daha iyi idare edeceklerini fakat bu iş için hazırlık yapmak gerektiğini söylediler:

...Sonra ben, Nâzım, Halil, Talât, Râik, merkez-i umumî halinde toplandık. Herkes söyledi. Esas itibarıyla bizim Mustafa Kemal idaresinden daha iyi olarak bu işi idare edeceğimizi fakat buna hazırlanmadan bir teşebbüs yapmanın bu sırada tehlikeli ve vatana muzır olacağı hemen umumîyetle söylendi. Sonra ben şu suretle hülâsa ettim:

...Bugün, Anadolu herşeyden evvel iyi sulh için kuvvetli olmaya muhtaçtır. Bunun için biz de halkı evvelâ gönüllü olarak hareket etmeye teşvik etmeliyiz. Hele Trabzon'da buna biz bütün kuvvetimizle çalışmalıyız. Bu suretle yeni harpte bizim rûhumuz hâkim olmalı. Diğer taraftan teşkilâtımızı takviye lâzım. Tabiî, gönüllülerin toplanması için bir ay lâzım. Bunlar toplandıktan sonra vaziyete nazaran tarz-ı hareketi düşünürüz. Ya .....da bir hareket yaptırırız veya cepheye gider orada hareket ederiz *(4 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Kongre, daha doğrusu Enver'in küçük evindeki buluşmalar dört gün sürdü; 8 Eylül 1921'de Kongre'nin sona erdiğine karar verildi ve sonraki 17 gün boyunca Kongre kararlarının yazılması için bir koşuşturma yaşandı, İttihad ve Terakki ismine dönüş konusunda arada küçük bir anlaşmazlık da çıktı ama neticede Enver'in dediği oldu, İttihad ve Terakki beş kişi arasında ve kâğıt üzerinde de olsa yeniden sahneye çıktı, Halk Şûralar Fırkası'nın programı aynen kabul edildi ve Küçük Talât Bey kararları yazmayı 25 Eylül'de tamamladı:

...Talât Bey'e kongre mukarrerâtı olmak üzere hazırladığım müsveddeyi verdim, buna göre aşağı birşeyi düzeltsin dedim. Böylece şimdiye kadar arkadaşlarla konuşmayı biraraya toplamış olacağız, böylece merkezlere bir umumî direktif yerine geçecektir. Bunda İttihad ve Terakki'nin İslâm İhtilâl Cemiyetleri'ne göre vaziyeti söylenecek, sonra şimdiye kadar olan dahili harici siyaset tasvib edilecek ve bundan sonraki hareket tayin olunacaktır *(20 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

...Bugün Kongre'ye merkez-i umumî nâmına hülâsa raporunu yazdım. Talât Bey'e akşam verdim. Derleyip toparlayacak. Sonra kongre mukarrerâtı diye yazdığını birlikte okuduk. Kendisi cemiyetin isminin İttihad ve Terakki "Halk Şûra" Fırkası'na tahvilini yazmış. Halbuki kendilerin[d]e komünizm dolayısıyla Rusya teşkilât idaresi hakkında yanlış fikirler mevcut olduğundan biz halka daha mûnis gelen ve zaten de kabul etmiş ve mühürlerini göndermiş olduğumuz *"İttihad ve Terakki Cemiyeti"* isminde kalmanın muvâfık olacağını anlattım ve böylece kaldı. Maamafih programımız halkçı kalacaktır *(22 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

...Halil'e uğradım. Talât Bey orada idi. Hâlâ dört günden beri kongre mukarrerâtını bitirmemiş. Doğrusu Batum'da muazzam

ve sebatlı çalışan yok. Düşünüyorum da, ilk İttihad ve Terakki zamanında çalışan faal ve sebatlı ruhlar kalmamış. Neyse belki var da henüz benim elime geçmedi. Fakat şimdilik bütün Anadolu'da bir cereyan var. Umarım ki bunu bir mecrâya toplayarak bir vücud vermek güç olmayacak. Fakat kiminle? *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

...Nihayet, merkezlere kongre mukarrerâtı tahrirâtını da Talât Bey bitirmiş, imza ettik. Yarın da yazdığım merkez-i umumî raporunu tebyiz edecek. Böylece belki her raporu rabtedecek risâleler, vesairenin toplanması kalır. Şimdi, Talât Bey iyi çalışıyor zannederim. Halil'e söylediğim sözleri onlara söylemiş. Şimdi tembelliği bıraktılar *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

On maddelik karar metninin altına İttihad ve Terakki'nin Türkiye'den getirtilen mührü basıldı ve metin 25 Eylül'de bir yazı ile İstanbul merkezi ile Anadolu'nun muhtelif yerlerine gönderildi.

Enver, kararların bir suretini daha önce Kongre'nin sona erdiği gün olan 8 Eylül 1921 tarihli altı maddelik bir yazı ile beraber Ankara'ya, Millet Meclisi'ne göndermiş; yazıyı *Kongre İcra Bürosu* olarak Küçük Talât, Dr. Nâzım ve Halil Paşa; *Merkez-i Umumî* adına da Enver ile Dr. Râik, *Ali* ve *Şadi* diye imzalamışlardı.

Meclis'e yazılan altı maddelik yazı, aslında Enver'in *"Ben buradayım, İttihad ve Terakki de burada ve ayakta"* mesajı idi. Kararlarda isim vermemekle beraber Mustafa Kemal hakkında sert ifadeler kullanılıp halkın diktatörce idareye karşı İttihad ve Terakki'nin bayrağı altına davet edilmesinin ardından altı maddelik yazıda da açık şekilde *"Geliyoruz, bize engel olmayın!"* deniyordu.

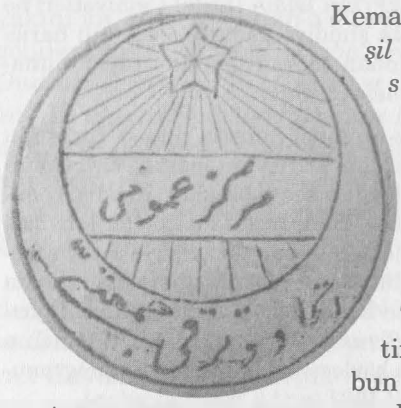

İttihad ve Terakki'nin Batum Kongresi'nde kullanılan Merkez-i Umumî mührü.

O günlerde Ankara Meclisi'nde Mustafa Kemal'e muhalif hizipler mevcuttu. *Yeşil Ordu* diye bilinen *Halk Zümresi*'nin içerisinde eski İttihadçılar, Enver'in Rusya'daki faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Grubu denetimine almak isteyen Mustafa Kemal bazı üyelere Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurmuş, buna karşılık olarak 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı örgütleyen grubun diğer bazı İttihadçı mensuplarını da ezmişti. Bu hareketlerinde, Enver Paşa'nın rekabeti endişesinin

önemli yeri vardı.[281]

Mustafa Kemal o günlerin Meclis'indeki grupları *Tesanüd Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu* diye sıralıyor ve bunların haricinde çeşitli maksatlar etrafında daha başka küçük teşekküllerin de faaliyet gösterdiğini söylüyordu.[282]

Halk Zümresi'nin bazı mensupları Enver ile olan ilişkilerini zaten saklamıyorlardı. Meselâ, Mustafa Kemal'den Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya hitaben bir tavsiye mektubu almış olan ve Moskova'ya giderken Trabzon'a uğrayan Ardahan mebusu Hilmi Bey grubun varlığını açıkça söylemekten ve *"Büyük Millet Meclisi'nde müttehid ve mütesânid kırk İttihadçıyız; istediğimiz anda Mustafa Kemal'i alaşağı eder, Enver'i onun yerine geçirebiliriz"* demekten çekinmemişti.[283]

Enver'in Batum'da yaptığı İttihad ve Terakki Kongresi, Ankara'yı işte bu yüzden telâşlandırdı ve Mustafa Kemal'i başta Enver olmak üzere sürgündeki diğer önde gelen İttihadçılar'ın Türkiye'ye dönmeleri ihtimaline karşı daha sert tedbirler almaya mecbur bıraktı.

Batum Kongresi, yapılmasından beş sene sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen ve İttihad ve Terakki'nin tasfiyesi demek olan duruşmalar sırasında da ele alındı ve gerçek bir kongre olup olmadığı ile asıl maksadının üzerinde ciddî şekilde duruldu. Mahkeme 26 Ağustos 1926'da Maliye Nâzırı Cavid, Doktor Nâzım, Nail ve Hilmi Beyler'i idama, çok sayıda sanığı da hapse mahkûm etti ve idam cezaları kararın verildiği günü 27 Ağustos'a bağlayan gece Ankara'da infaz edildi.

*

Naciye Sultan'a yazdığı mektuplarda ismi 1921 sonbaharından itibaren sık geçmeye başlayan bir kişi, Enver'in o tarihten sonraki hayatını her bakımdan etkileyecek, nerede ise kaderine bile hâkim olacak ve hattâ Paşa'yı ölüme kadar sürükleyecekti: Sami, tam adı ile Selim Sami yahut en ziyade bilindiği şekliyle Hacı Sami Bey!

Kimdi bu Hacı Sami?

Büyük, çok büyük bir maceraperest!

Hayatı ve imparatorluğun son devrindeki faaliyetlerinin birçoğu hâlâ karanlıklar içinde kalan, Teşkilât-ı Mahsusa'nın liderliğini yaptığı iddiası bir tarafa, böyle bir teşkilâtta görev alıp almadığı ve hattâ asker olup olmadığı bile tartışılan bir başka maceraperestin, Kuşçubaşı Sami Bey'in kardeşlerinden biridir.[284]

1914'ün sonlarında *birşeyler yapmaları için* Doğu Türkistan'a

gönderilen heyette yeralmış, heyet Kâşgâr'dan Afganistan'a geçerken Ruslar tarafından yakalanıp sürgüne gönderilmiş, sürgünden on beş ay sonra kaçmaya muvaffak olmuştu. Hakkında bilinenler, genellikle kendisinin anlattıkları idi; meselâ Kazak-Kırgız kabilelerinin arasına karıştığını, Kırgızistan'daki Yedisu İsyanı'nın liderlerinden olduğunu, Ruslar'ın isyanı kanlı şekilde bastırmasının ardından Taklamakan Çölü'nü aşarak Şanghay'a, oradan da Mançurya üzerinden Rusya'ya gittiğini söylüyordu ve o sırada Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya katılmıştı.

Hacı Sami, Enver Paşa ile artık hep temasta idi. Enver'in 1921 ilkbaharında Moskova'dan Avrupa'ya gidişi sırasında yanında o vardı; Paşa'nın 1921'de Moskova'da teşkil ettiği İslâm İhtilâl Cemiyeti'nin merkez-i umumî üyesi ve Türkistan sorumlusu olmuştu. Enver aynı senenin sonbaharında Batum'da iken Sami Bey Anadolu'da, Sakarya Savaşı'nın sonlarında da Trabzon'da görünmüş, sonra Batum'a geçmiş ve Türkistan'a beraberce gitmişlerdi.

Sürgünün ilk aylarından itibaren Enver'i Türkistan'a gitmeye hiç durmadan teşvik ve nihayet ikna eden, Hacı Sami idi. Aylar boyunca oraları çok iyi bildiği, daha önce isyanlar çıkarttığı ve kurduğu teşkilâtın hâlâ faal olduğu gibisinden hayallerine Enver'i inandırmış, yolculuğa çıkarken Halil Paşa'nın eski yaveri Muhiddin Bey'i de almış ve Enver'i Çegan Tepesi'ndeki bir mezarda terketmelerinden bir müddet sonra başka maceralara atılmıştı.

Hacı Sami, Enver Paşa'nın hayata veda etmesinin ardından kısa bir müddet için Basmacılar'ın bir kısmının lideri olacak ama hem başarısızlığı, hem de sert kişiliği ve önde gelen direnişçilerden bazılarını idam ettirmesi sebebiyle bir türlü sevilmeyecek, Orta Asya'dan Afganistan'a geçmek zorunda kalacaktı.

Uzun senelerini ayrıntıları tam olarak hâlâ pek bilinmeyen böyle mücadeleler ve maceralar ile geçirdikten sonra Türkiye'de ağabeyi Kuşçubaşı Eşref Bey ile beraber 150'likler listesine alınan Hacı Sami'nin hayatı da kurşunla noktalandı: Orta Asya macerasından beş sene sonra beraberindeki silâhlı bir grupla Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçti, 27 Ağustos 1927'de Madran Yaylası'nda köylüler ve jandarma ile girdiği müsademede kurşunlarla delik deşik edildi, Türkiye'ye gizlice geliş sebebinin Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapmak olduğu açıklandı ve onunla beraber gelenlerden sağ kalan üç kişi de idam edildi![285]

*

Ve, Yahya Kâhya'nın âkıbeti:

Kâhya, tutuklanması için tedbirler alındığını farkedince saklandı, kardeşi ile bazı adamlarının tevkifinden sonra teslim oldu, 12

Ocak 1922'de Trabzon'dan vapurla İnebolu'ya gönderildi. Oradan Sivas'a nakledildi, çıkartıldığı mahkeme masum olduğuna karar verdi, Mayıs'ta Trabzon'a döndü ama 20 Haziran'da Soğuksu yolunda durdurulan otomobilinde katledildi ve katilleri bulunamadı!

*

Enver Paşa, işte böyle bir maceraperest olan Hacı Sami'nin anlattıklarını ilk zamanlarda sadece dinlemekte, hayal ile hakikati ayırmaya çalışmaktaydı ve Anadolu'ya geçemeyip Bolşevikler'den de ümidini kestiği günlerde Hacı Sami'ye inanmaya başladı.

Meselâ, Naciye Sultan'a 18 Mayıs 1921'de Rusya'dan Avrupa'ya geçişinde gönderdiği mektubunda *"Âh Naciyeciğim, yolda biraz gazete okudum. Sonra da Sami Bey'in tuhaf tuhaf hikâyelerini dinledim. Fakat ekseri ilerideki işlerden bahsettik. İfadeleri bana gittikçe emniyet vermektedir. Maamafih içinden hakikati anlamak bence kabil olmuyor ve söylediğinde herhalde çok doğruluk var. Bununla beraber pek uzaklara giden işler var ki hemen hemen hayale karışıyor, fakat ben içinden lâzımı olanı alıp kendime mal ediyorum"* diye yazmakta, 28 Haziran'da Moskova'dan gönderdiği mektubunda *"Hacı Sami'nin bazı mânâsız sözlerinden"* bahsetmekte, 3 Temmuz'da *"Doğrusu zihnim hep Türkistan işiyle meşgul, bir taraftan da memleketi düşünüyorum. Orada, Hacı Sami Bey'in dediği teşkilât ve falandan eser yok. Var, fakat öyle kuvvetli değil"* diye kararsızlığını ifade etmekte, 28 Eylül'de *"Sami'ye bakılırsa o Hind'de, Asya-yı vustâda saltanatlar kuruyor, bütün arkadaşlar da buna mütemâyil, neyse!"* demekte idi ama Orta Asya günlerinde artık sadece Hacı Sami'ye inanır gibiydi.

Naciye Sultan'a Batum'dan gönderdiği mektuplar, Hacı Sami tarafından nasıl *oynatıldığını* da aksettiriyodu. Enver'i aylar boyunca Orta Asya'ya gitme fikrine ısındırmaya çalışan Hacı Sami, Paşa'ya Sakarya Muharebeleri sırasında bazen *"Trabzon'a gel!"* demekte, fikrini hemen ertesi gün değiştirip *"Gelme!"* diye yazmakta, ama bir-iki gün sonra bambaşka hayaller vermekteydi.

Hacı Sami, Türk birliklerinin Sakarya'da galip gelmelerinden iki hafta sonra Trabzon'dan Batum'a gitti ve Enver'i Anadolu'ya geçmeye ikna etmeye çalıştı. Yardım maksadı ile gidilecek ve Mustafa Kemal'in karşı çıkması halinde herşeye hâkim olunacaktı!

Ama, hem Enver'in, hem de Hacı Sami'nin Anadolu hayallerine bir gece Moskova'dan gelen bir telgraf son verdi: Çiçerin, Anadolu'ya geçilmesini uygun görmediğini söylemekte idi! Moskova, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki mücadeleyi kazanacağına ve Türkiye'nin Sovyetler ile dost kalacağına artık kanaat getirmişti ve dolayısı ile Enver'in elde Ankara'ya karşı bir koz olarak tutulması-

na da gerek kalmamıştı.

Enver'in Ruslar tarafından koz olarak tutulduğunu artık farketmiş olduğu, Naciye Sultan'a Çiçerin'in telgrafının ardından 27 Eylül 1921'de gönderdiği mektubunda yazdıklarından anlaşılıyordu:

> "Sevgilim,
>
> Gece geç vakit Çiçerin'den mahrem bir telgraf geldi. Bunda, Bedri Bey'in nerede olduğunu bilmediğini ve benim Anadolu'ya seyahatimin muvâfık olmadığı fikrinde olduğunu bildiriyordu. Bundan dünkü şüphelerim kuvvet buldu. Demek Ruslar belki Anadolu cephesi bozulmak mütâleâsıyla benim oraya gitmemi istemiyorlar. Hem de ben Rusya'da bulundukça hem Mustafa Kemal'e karşı ellerinde bir koz oluyorum hem de îcâbında beni saldırmak için zağar zannediyorlar. Maamafih ben şimdiye kadar olduğu gibi onlardan tabiî serbest olarak en iyi surette hareket edeceğim. Şimdilik Sami'yi bekliyordum. Nihayet bugün geldi. Yine öyle şen. Hemen Trabzon'da plânını yapmış. Memlekete yardım diye gidilecek, eğer Mustafa Kemal istemezse zorla işe hâkim olunacak. Doğrusu ben sırada bir ikilik istemiyorum, fakat eğer Mustafa Kemal böyle giderse değil beni, fakat herkesi kendine isyan ettirecek. Hem de bugün gazetede okudum. Kendisine seksen imza ile verilen bir takrir üzerine Meclis 'Gazi' unvanıyla müşirlik tevcih etmiş veya kendisi ettirmiş. Neyse, bakalım, bu bir kusuru olarak mı kalacak yoksa dram mı olacak?".

Çiçerin'in telgrafı Enver'in Anadolu hayâlinin ebediyyen sona ermesi demekti ama yepyeni bir maceraya atılmasının yolunu açtı: Orta Asya'ya gidecek, orada Cemal Paşa ile buluşacak ve ne yapacağına bu buluşmanın ardından karar verecekti...

Naciye Sultan'a 27 Eylül 1921'de yazdığı mektupta Orta Asya'ya gitmeye Hacı Sami ile o gün bir odada başbaşa yaptığı görüşmeden sonra karar verdiğini ve böylelikle görünürde de olsa Bolşevikler'in istediğini yapmış olacağını yazıyordu:

> "...Öğleden evvel konuşmamız üzerine herhalde bir kerre Trabzon'a gitmeye karar vermiştim. Fakat sonra Sami ile ayrıca odamda konuştuktan sonra bir kerre Cemal Paşa ile gidip görüşmeye karar verdik. Zira artık kat'î karar alarak ya Şark'ta veya Anadolu'da bütün kuvvetle faal bir vaziyete geçeceğimiz zaman geldi. Nihayet Sami, ben, Muhiddin ile birlikte yarın harekete karar verdik. Zaten Holçman'ı da çağırmıştım. Hemen lâzım gelen vesika ve trende yeri hazırlayacak. Böylece de Çiçerin'in telgrafına zâhiren tevfîk-i hareket etmiş olduk. Onlar da bundan memnun olacaklar".

Orta Asya hayalinin ilk izleri, zaten Batum yolculuğundan önce, henüz Moskova'da bulunduğu sırada Naciye Sultan'a gönderdiği

bir başka mektupta da vardı; Ankara'nın Moskova sefiri olan Ali Fuad Paşa'nın *"Arkadaşlarınla beraber Buhara'ya git, orada bir hükümet kur"* dediğini yazıyordu:

> "...Sonra bana uzun uzadıya meselâ Buhara'da gidip bir hükümet teşkil etmemi ve bütün İttihad ve Terakki ricâlini beraber almamı ve böylece mücadeleye devam etmemi söyledi. Ben de bunların benim ve diğer arkadaşların Anadolu'ya gitmemem için sarfettikleri nefsine hayran hayran bakarak dinledim..." *(30-31 Haziran 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver Paşa ile beraber Almanya'dan Moskova'ya, Batum'a ve Orta Asya'ya giden Dr. Nâzım Bey (1870-1926), daha sonra Rusya'dan çıkartılmasının ardından 1922'de Almanya'ya dönecek, İttihad ve Terakki'nin o sırada artık İstanbul'a dönmüş olan sabık Maliye Nâzırı Cavid Bey'e yazdığı iki mektupta, Enver ve Cemal Paşalar'ın Rusya'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verecekti.

Dr. Nâzım Bey, *"Hamdi"* nâm-ı müsteârı ile gönderdiği ilk mektubunda *"Ali Bey"*in, yani Enver'in Batum'daki faaliyetlerinden bahsederken, Paşa'nın şahsiyetini ve bazı davranışlarını da yorumluyordu:

> "...Ali Bey'in mezâyâsı (meziyetleri) içinde en ziyade nazar-ı dikkatimi celbeden iki şey vardır: Biri cesareti, diğeri faaliyeti. Uzun düşündüğünü hemen hiç görmedim desem, yalan söylememiş olurum. Paris'te Ahmed Rıza ile beraber çalıştığım zaman bu zâtın abdesthanede çok kaldığı nazar-ı dikkatimi celbetmiş idi. Kendi itirafına göre mîr-i mümaileyh en mühim mesâili (mes'eleleri) orada düşünüyor, hattâ bu teemmülden (etraflı düşünmelerden) husûle gelen kararları not etmek için duvara asılı bir de kurşun kalemi bulundururmuş. Ali Bey'e dikkat ettim, abdesthanede de çok kaldığını görmedim. Batum'da gizli olarak kaldığımız bir buçuk ayın yirmi beş gününü bir vagonun kompartımanında, yirmi gün kadarını da bir odada beraber geçirdik. Bu zâtın bir dakika boş kaldığını görmedim. Başını yastığa dayar dayamaz uyur, yatağından kalkar kalkmaz bir işle meşgul olur. İşsiz kalınca sultan efendisine rapor suretindeki mektuplarını imlâ ile uğraşır durur idi. Bu kadar faal yaratılmış bir insan için Moskova'da aylarca işsiz kalmanın ne kadar müz'iç olduğunu teemmül edin".[286]

*

Enver 29 Eylül 1921 günü, akşam saat beş buçukta Hacı Sami ve Yüzbaşı Bartınlı Muhiddin Beyler ile Batum'dan ayrıldı ve trenle Tiflis'e geçti...

Naciye'ye Batum'dan son mektubunu 28 Eylül günü, Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya doğru yola çıkmadan hemen önce yazdı;

yanında bulunan ve kendisini bu yeni maceraya teşvik eden Kuşçubaşı Sami'nin hayallerinden bahsetti, sonra *Allah'ın faydalı olanı nasip etmesi* temennîsinde bulundu:

> Sevgili Naciyeciğim!
>
> Şimdi saat öğleden sonra üç buçuk. Eğer birşey olmazsa inşaallah beşten sonra hareket edeceğiz. Fakat bilmem, kalben pek rahat değilim. Artık, Çarçuy'daki müzakere neticesi kat'î kararımı vereceğim. Sami'ye bakılırsa o Hind'de, Asya-yı vustâda saltanatlar kuruyor, bütün arkadaşlar da buna mütemâyil, neyse! Bakalım, Allah İslâm'a ve millete nasıl hareket fâideli olacaksa onu nasib etsin..." *(28 Eylül 1921 tarihli mektup).*

Enver'in Tiflis yolculuğu aslında ciddî bir cesaret işi idi, zira Tiflis 1915 tehciri sonrasında Türk idarecilere karşı intikam hislerinin en yüksek olduğu şehirlerden biriydi ve Enver'in buluşmaya gittiği ama görüşemeyeceği Cemal Paşa da on ay sonra, 1922'nin 21 Temmuz'unda iki yaveri ile beraber Tiflis'te katledilecek ve kanları Jukovski Sokağı'nın taşlarını sulayacaktı!

*

Batum'dan ne olduğunu aslında kendisinin bile tam olarak bilmediği yepyeni bir maceraya atılan Enver'in aklı, fikri ve kalbi Berlin'de, Naciye'sinde idi.

Yola çıkmalarından bir gün sonra, Tiflis'ten Berlin'e gönderdiği mektubunda *"...Doğrusu istikbâle, istikbâlin gayrı muayyen boşluğuna bakınca artık neler düşündüğümü, hemen hemen herşeyi bırakıp sana koşmak ve sende dünyayı, vatanı, herşeyi unutmak istiyorum. Adetâ utanmasam ağlayacaktım"* diyordu...

1 Ekim'de Tiflis'ten Bakü'ye gidip dört gün orada kaldılar...

5 Ekim'de arkadaşlarıyla beraber vapurla Hazar'ın karşı sahiline geçti ve ertesi gün o zamanki Türkçe ismi Kızılsu, Rusça adı da Krasnovodsk olan bugünün Türkmenbaşı'sına çıktı.

Krasnovodsk'a, yani on ay devam edecek olan Türkistan macerasının ilk durağına vardığında aklı-fikri daha da karışmıştı, kararsızdı, kendini yarım ve kusurlu hissetmekteydi:

> "...Naciye, bugün şöyle ilk Türkistan topraklarını uzaktan gördüğümde zihnimden neler geçtiğini yazamayacağım. Bakalım ahvâl ne gösterecek. Âh! Aklım ve fikrim hep sende. Gönlüm öyle istiyor ki sen hakikaten Enver'inle iftihar edecek bir vaziyete gelesin yahut ben öyle birşey yapayım ki herkes parmak ısırsın. Fakat ah! Hiç olmazsa senden bir haber alsaydım. Naciye! Senin vücuduna ne kadar muhtacım, sen yanımda olmayınca ne kadar yarım ve kusurlu olduğumu anlıyorum" *(6 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

Enver'in hayat macerasının son merhalesi işte böylesine mutsuz, kararsız ve karmakarışık bir şekilde başlayacak; Türkistan'da geçireceği 302 günü hep elemlerle dolu olacak, bu elemler perdenin 1922'nin 4 Ağustos sabahı Âbıderyâ köyünde kanlı bir şekilde inmesi ve Çegan Tepesi'ndeki küçük bir mezarda tarihe intikal etmesi ile nihayet bulacak ama Enver'in hatırası tam bir rahata eremeyecek ve ismi etrafındaki tartışmalar bugüne kadar gelecekti!

*

Enver Paşa ile Orta Asya yolculuğuna çıkmadan önce Bakü'deki Türkiye Büyükelçiliği'nde görüşen son ve bu görüşmeyi yayınlayan kişi, İttihadçılar'ın gazetesi Tanin'in eski başyazarı Muhiddin Birgen oldu.

Muhiddin Bey'in mülâkatı, hisli ifadelerle son buluyordu:

> "...Bütün hal ve tavrı durgun, düşünceli, içli idi. Zahirî sükûnetine rağmen içinde sinirleri yüklü bir insanın mütemadiyen zıt cereyanlar arasında kıvranan ruhu bulunduğu muhakkaktı. On iki yıldanberi kendi kendisi ile, dahilî ve haricî muhiti ile mücadele eden bir insan tatmin edilmemiş ihtirasların pençesinde bulunuyordu.
>
> Yorgundu. Bugünkü aklımla Enver'in yerinde olsam o sırada hiçbir şey yapmaz, bir köşeye çekilerek herşeyden evvel bir kere dinlenirdim.
>
> Fakat onda dinlenmeyi düşünmek temayülü bile yoktu...
>
> İmparatorluğun son devri içinde sivrilip çıkmış olan bu Türk enerjisinin hayatımdaki en son portresi, Bakü'de küçük ve loş odanın gölgeleri arasında gittikçe hafızamın karanlıklarına gömülen çehresidir. Gergin, çizgili, yorgun bir çehre, üç seneden beri memleketinden ve muhitinden uzak bir ömrün yavaş yavaş içine düştüğü, vatan hasreti ve nihayet içinde yükselen birtakım her gün mütemadiyen hayattan yumruk yemiş olmasından mütevellid inkisar.
>
> Ben, ondan öğleden sonra bir buçukta ayrıldım. Ayrılırken yine kucaklaşdık. Üç saat sonra o gün ilk defa olarak gördüğüm Bakü'nün bulvarında dolaşırken deniz kenarındaki orta hacimde bir geminin yakındaki hareket rıhtımlarından kalkarak limandan çıkmak üzere manevra yaptığını gördüm.
>
> Biraz ötede tesadüf ettiğim, liman işçilerinden biri olduğunu tahmin ettiğim bir Türk'e sordum:
>
> - *Ay balam, bu gemi hara* (nereye) *gider?*
> - *Hansı* (hangisi)*?*
> - *Köprüden indi* (şimdi) *kalkan bu parahod* (gemi).
>
> O baktı, baktı sonra karar verdi:
>
> - *Krasnovodsk'a gider...*
>
> Ona bir *'Sağol balam'* diye teşekkür ettikten sonra denizin

kenarına yaklaşarak bacasından mazot dumanları salıvererek manevra yapan gemiyi seyrettim.

Güvertede dolaşanlar arasında birini ona benzettim. Bu sırada tesadüfün garip bir cilvesi olarak bulvar denilen bu deniz kenarının bahçesinde bir Azerî saz takımı seştarları, defli ve okuyucuları ile, o zamanlar Azerbaycan'ın ağzından hiç düşmeyen bir şarkıyı büyük aşk ve şevk ile okuyup, duruyorlardı:

'Yaşa, yaşa Mustafa Kemal Paşa...!'

Fakat gemi uzakta idi; o, güvertede bile olsa idi işitemezdi.

Orada durdum, kaldım; gemi uzaklaşıncaya kadar onun gidişine bakarak düşüncelere daldım: Oniki senelik bir tarih içinde bazen politikanın her türlü cilvelerini seyredeceğim zamanlar herşey hatırıma gelir de, günün birinde Enver Paşa'yı Bakü'den sessizce ve ismi gizlenerek, kendisini göstermeyerek bir vapura binip Krasnovodsk'a müteveccihen gideceği ve benim de onu Bakü Bulvarı'ndan böylece seyredeceğimi tasavvur edemezdim"...[287]

Beşinci bölüm

TURAN MI, İSLÂM MI?

Orta Asya ve Türkistan, Türkiye'de bir asırdan fazla bir zamandan buyana *Turan* diye bilinir ve bazı çevrelerde büyük ruyaların, istikbaldeki büyük ve tek bir Türk ülkesi hayalinin kaynağıdır...

Bir zamanlar büyük medeniyetlerin kurulduğu, geniş imparatorlukların hüküm sürdüğü ama sonraları istibdad ile sefaletin yoğun bir tasavvufî hayat ile beraberce yaşandığı bu topraklarda refahı toplumun az bir kesimi görebilmiş; savaşsız yahut mücadelesiz bir dönem olmamış, bölge nihayet sömürgeleşmiş ve ancak asırlar sonra, 1991'den, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tekrar bağımsız olabilmiştir.

Enver Paşa'nın Orta Asya macerasına şahit olmadan önce macerasını yaşadığı bölgeyi, bölgenin geçmişteki vaziyetini, Orta Asya'nın Paşa'nın orada bulunduğu sıralarda ne halde olduğunu, hükmedenleri, can alanları, lûtuf sahiplerini ve kurbanları tanımak, o topraklarda bugün hangi devletlerin bulunduğunu bilmek gerekir.

Şimdilik kısaca ifade edeyim: Orta Asya, 19. yüzyılın ortalarından itibaren büyük güçlerin, daha sonra *Büyük Oyun* denen paylaşma mücadelelerinin mekânı; savaşların, isyanların, iç didişmelerin, boy ve kabile kavgalarının, istibdadın ve cehalet ile taassubun hüküm sürdüğü karanlık bir baskılar ve işgaller diyarı idi...

*

Asya'da Cengiz İmparatorluğu'ndan sonra gelen en büyük devletin kurucusu olan Timur'un 1405'teki ölümünün ardından, bıraktığı imparatorlukta taht kavgaları çıktı.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin halkını teşkil eden ve *Cuci ulusu* denen bozkır halkının dört şubesi, daha sonra Cuci'nin haleflerinden Özbek Han'ın ismini, yani *Özbek* kelimesini kendilerini tanıtmak için kullanmaya başladılar. Böylece ortaya çıkan *Özbek ulusu,* Ebulhayr'ın 1428'de han ilân edilmesinin ardından bağımsız bir grup hâlini alıp Timurlular'ın hâkimiyetindeki toprakları yavaş yavaş ele geçirme-

ye başladı. Ebulhayr'ın torunu Şeybanî Han'ın 1500'de Semerkand'ı, 1507'de de Herat'ı alması üzerine Timur İmparatorluğu son buldu ve sonraki senelerde Türkistan'da iki Özbek devleti ortaya çıktı: Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı. Bu devletlerin ardından 1710'da Hokand'da bir başka hanlık, Fergana Hanlığı kuruldu ve böylelikle Türkistan'da üç ayrı Özbek devleti hüküm sürmeye başladı.

Orta Asya, asırlar boyunca işte bu üç devletin hem birbirleri ile didişmelerine, hanedan kavgalarına, kabileler arasında genellikle kanlı şekilde neticelenen anlaşmazlıklara ve Özbekler ile Türkmenler arasındaki bitmeyen çekişmelerin yanısıra Ruslar ile yapılan mücadelelere ve savaşlara sahne olacaktı...

Hanlıklar yüzyıllarca bu şekilde hem kendi içlerinde, hem de Ruslar ile boğuştular. Rusya hiç eksik olmayan hanedan ve kabile kavgalarının her zaman içerisinde bulundu ve Türk devletlerinin birbirlerine olan düşmanlıklarından daima istifade etti. Bir hanedanın rakip kanadı Ruslar'a yanaşıp karşı tarafla mücadele için Çar'dan destek isterken rakip kabileler de aynı şekilde yardım talebinde bulunurlar ama şartlar bir anda değişir, bu defa Ruslar ile savaşa girişirlerdi ve hanlıklar bu savaşların bir-iki istisna dışında neredeyse tamamında mağlûp olurlardı.

Orta Asya'daki hanlıkların değişmeyen ortak özellikleri işte bu şekilde hem birbirleri, hem de Ruslar ile didişmeleri idi. Kabileler ve boylar birbirlerinin gözünü oyarken hanedan kavgaları son derece kanlı geçiyor, galipler yenilen kardeşini yahut kuzenini imkân bulduğu anda idam ettiriyordu. Muharebeyi kaybeden ve memleketi işgale uğrayan hükümdarın galip hükümdar tarafından ve ailesi ile beraber idam ettirilmesi de sıradan bir uygulama idi!

Üstelik, Türk boylarının arasında Ruslar'ın lehine propaganda yapan ve Ruslar'ın yanında çarpışan bazı Türkler ile Kafkasyalı Müslümanlar da vardı:

> Milliyetçi münevverlerimiz, daha pek yakında Türk ülkelerinin Rus idaresinde Avrupa medeniyetine kavuşmasını Türk Milleti için en büyük bir kazanç ve fırsat bilmişlerdir. Babaları ve ağabeyleri Ruslar'a karşı mücadelede şehit düşen Çingizoğlu Çokan Sultan Batı Türkistan'ın; sonradan Rusya mahkûmu umumî millî rehberi kesilen Gaspıralı İsmail Bey de Türkmenistan'ın Ruslar tarafından işgali lehine propaganda yaptılar. Babası, Şeyh Şamil ile beraber Dağıstan'ın istiklâli uğrunda mücadele ederek şehid düşen Alikhan Avarski, Hive'nin Ruslar tarafından işgali yolunda candan çalıştı ve kendisi 1882'de Rus casusu sıfatıyla Türkmenler arasında dolaşıp Ruslar'ın bu ülkeyi işgalini kolaylaştırdı. O zaman Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi'nin müftüleri *ukazlı*, yani Çar'dan ferman alan imamlar, Taşkent tüccarları,

Kazak ve Kırgızlar'ı *Ak Padişah*'a tâbi etmek için çalıştılar.[288]

Hanlıklarda asırlar boyunca yaşanan mücadeleler derinlemesine incelendiği takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekli olup olmadıkları bugün hâlâ tartışılan bazı idamların ve hattâ kardeş katli uygulamasının bile Türkistan'ın tarihindeki hadiselerin yanında son derece mâsum, basit birer vak'a-i âdiyeden ibaret kaldıklarının görülmesi mümkündür.

Eski asırlarda parlak medeniyetlerin, kültürün ve ilmin merkezi olan Buhara'nın 19. asırda ne vaziyette bulunduğunu anlayabilmek için, o asrın sonunda çekilmiş olan fotoğraflara bakmak kâfidir...

Şehir artık harabe halindedir, kirlidir, tozludur ve devletin en tepesindekiler, hattâ hükümdar bile harap mekânlarda poz vermişlerdir. Kaftanı andıran ve *çapan* denen geleneksel giysilere bürünmüş ve başlarında devâsâ sarıklar bulunan halktan kişilerin yüzünde hiçbir ifade yoktur, asırlar öncesinde daldıkları uykudan hâlâ uyanamamış gibidirler, uzaklara dalıp gitmiş bakışları bomboştur ve fotoğrafların hemen göze çarpan tarafı, hiçkimsenin gülmemesidir!

*

Türk bölgelerinin Rus işgaline uğramasının geçmişi 16. asra, bizde *"Korkunç"* Ruslar'da *Grozni* yani *Yavuz* diye bilinen Dördüncü İvan'ın zamanına rastlar.

1552'de Kazan Hanlığı'na son veren İvan 1556'da Astrahan Hanlığı'nı da ortadan kaldırdı ve 16. yüzyılın sonlarına doğru Rus işgali Sibirya'ya kadar uzandı. Ruslar 1783'te Kırım'ı, 19. yüzyılın başında da Azerbaycan ile Kafkasya'yı ele geçirdiler.

Bağımsızlığını muhafazaya muvaffak olabilmiş devletlerin bulunduğu Orta Asya, 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın yanısıra İngiltere'nin de iştahını kabartıyordu: Hanlıkları kendi güç alanına dahil etmek isteyen bu iki devletin arasına daha sonraları Almanya da katılacak ve *Büyük Oyun* denen rekabet sahnelenecekti!

Rusya ve İngiltere, güç kullanarak hâkimiyet kurma aşamasından önce bölgeyi tanıyabilmek için seyyahlardan, tüccarlardan ve bilim adamlarından istifade ettiler. Orta Asya'ya o senelerde gönderilen çok sayıda bilim adamı ile seyyahın siyasî ve askerî raporlarının haricinde kaleme alıp yayınladıkları akademik çalışmalar ise, bugün Türkoloji ilminin ilk ve temel kaynaklarını teşkil etmektedir.

Hâkimiyet konusundaki öncelik ve avantaj, Türk bölgeleri ile sınır komşusu olması sebebiyle Rusya'ya aitti. Ruslar'ın tarihten gelen genişleme emellerinin temelindeki stratejik kazanç elde etme

heveslerinin yanında yeni pazarlara sahip olup tüccarlarına daha fazla iş imkânı yaratmak ve daha fazla ekonomik menfaat elde etmek gibi arzuları da vardı ve Orta Asya'daki hanlıklara karşı bahane olarak her zaman Rus tüccarlara kolaylık sağlanması taleplerini öne sürüyorlardı.

Bölgeye hâkim olabilmek için uğraşan sadece Ruslar değildi, İngilizler'in emeli de aynı idi.

Hindistan'daki varlığını 17. asrın başından itibaren hissettirmeye başlayan İngiltere zamanla yarımadaya hâkim olmuş, Bâbür Şâh'ın soyundan gelenlerin hüküm sürdüğü ve *Delhi Sultanlığı* denen Hindistan'daki Türk-Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarları tahtlarında İngiliz gölgesi altında ve sembolik olarak kalmışlar, İngiltere sultanlığa 1857'de son vermiş ve son hükümdar Bahadır Şah Zafer sürgüne gönderildiği Rangun'da 7 Kasım 1862'de zillet içerisinden can vermişti.[289]

Afganistan da 1839'da İngiliz istilâsına uğramış, o sene Kâbil'i işgal eden İngilizler'in gözlerini bu defa Orta Asya'ya da dikmeleri üzerine bölgede İngiltere ile Rusya arasında bir güç mücadelesi başlamıştı.

İngilizler, Ruslar'ın Türk bölgelerine devamlı şekilde yaptıkları operasyonlara karşı çıkıyorlar, Ruslar ise harekâtın sebebinin uğradıkları sınır saldırıları ve *vahşi göçebeler ile mücadele* olduğunu iddia ediyorlardı. Ruslar'a göre Orta Asya'daki hanlıkların sınır bölgelerinde yaşayan ve *vahşî* ve *göçebe* olan halk Rus topraklarına akınlar düzenleyip yağmalar yapıyordu ve operasyonların sebebi saldırılara son verilmesi ve bu grupların *medenîleştirilmesi* idi!

Ruslar'ın Orta Asya'ya da hâkim olmaya başlamalarına rağmen İngilizler'in bölgede yine de etkili olabilmek için 1830'da başlattıkları bir başka girişim, facia ile neticelendi: Buhara Emîri Nasrullah Han, 1838'de İngilizler'in gönderdiği Charles Stoddard isimli bir yarbayı tutuklattı ve hadise milletlerarası boyut aldı. Emir, vazife ile Hive ile Hokand'a gönderilmiş olan ve Stoddard'ı kurtarabilmek için Hokand yolundan Buhara'ya geçen Arthur Conolly isimli İngiliz yüzbaşıyı da Stoddard'ın bulunduğu zindana kapattırdı ve subayların affedilmesi için Osmanlı Devleti'nin de araya girmesine rağmen casusluk yaptıkları iddiası ile 24 Haziran 1842'de Buhara'da içerisinde hanlık sarayının da bulunduğu Erk Kalesi'nin önündeki meydanda her ikisinin de kafalarını kestirdi.

*

Türkistan'da hanlıkların yeraldığı bölgelerin kuzeyindeki geniş steplerde yaşayan Kazak kabileleri *büyük, orta* ve *küçük cüz* denen üç ayrı hanlığa dağılmışlardı.

Küçük Cüz'ün hâmi Ebulhayr, 1730'da kendi isteği ile Rusya'ya tâbi oldu. Ruslar iki sene sonra bu defa Orta Cüz ile bir vasallık anlaşması yaptılar, derken Büyük Cüz de 19. asrın ortalarında Rus hâkimiyetine girdi.

Kuzeydeki cüzleri kendi valiliklerine bağlayan Ruslar 1850'lere gelindiğinde artık Orta Asya'daki üç hanlık ile komşu olmuşlardı.

1858'deki Kırım Harbi'nin ardından Batı'ya doğru genişlemesi durdurulan Rusya yüzünü Doğu'ya dönmüş ve *sarkaç teorisini,* yani Batı'da durdurulduğu zaman Doğu'ya, Doğu'da durdurulduğu zaman Batı'ya doğru genişleme stratejisini tatbike koymuştu.[290]

Sırada artık Orta Asya'daki hanlıkların ilhak edilmesi vardı ve Türk bölgelerinden Rus topraklarına yapılan yağma maksatlı akınlar, Ruslar için mükemmel bir bahane teşkil etti.

*

Geçmişte güçlü imparatorlukların ve parlak medeniyetlerin vârolduğu Orta Asya'da, 19. asrın başlarında, doğudan batıya doğru üç bağımsız devlet, yahut *hanlık* mevcuttu:

1. Hokand Hanlığı (1710-1876): Fergana bölgesinde kurulan ve Türk boylarından meydana gelen bu Özbek devletinin tarihi taht kavgaları ve komşusu Buhara ile devam eden uzun mücadeleler ile geçti. Hokand tahtına üç defa oturan Hudâyar Han, 1875'teki son iktidar döneminde iç isyanlarla başedememesi üzerine Ruslar'dan yardım istedi ama hâkimiyetini sağlamlaştırmak maksadı ile Ruslar'a yanaşmakla kurduğu hayallerin tam tersini yaşadı: Rus birlikleri Hokand'ı işgal ettiler, hanlık Rusya'nın vassalı oldu, üstelik 1876 Şubat'ında lâğvedilip *Fergana Eyaleti* hâline getirildi ve Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı.

2. Buhara Emîrliği (1500-1920): Orta Asya'daki hanlıkların en güçlüsü olan, nüfusunu Türkler ile Farsça konuşan Tacikler'in teşkil ettiği Buhara, devletin kurucusu Şeybânîler'in ardından Canoğulları Hanedanı tarafından idare edildi. İktidar daha sonra Özbekler'in Mangıt kabilesine geçti ve 1785'e kadar *Han* olan Buhara hükümdarları, bu tarihten sonra *Emîr* unvânını aldılar.

Geçmişi bugünden 2500 küsur sene öncesine uzanan ve tarih boyunca zengin ve güçlü bir ticaret merkezi olan Buhara'nın asıl önemi, İslâm kültürü ile düşünce hayatında sahip olduğu mevkiden ileri gelir. İbni Sina ve İslâm dünyasının en büyük muhaddislerinden Muhammed bin İsmail Buhârî başta olmak üzere çok sayıda âlim burada yetişmiş, şehir Bahaeddin-i Nakşibend'in 14. asırda kurduğu Nakşibendiyye'nin merkezi olması sebebi ile son derece canlı bir tasavvufî hayatın yanısıra güçlü medreseleri saye-

sinde İslâmî eğitimin de önemli merkezlerinden biri hâline gelmiş ve İslâm dünyasında *Buhara-i Şerîf* diye anılır olmuştu.

Bu derin dinî ve tasavvufî hayat, Buhara'yı zamanla bir kapalı şehir hâline getirdi, ilmin yerini koyu bir taassup aldı, gayrımüslimlerin girmesine izin verilmeyen bir yasak şehir oldu ve bir başka tuhaflık daha yaşandı: Bir zamanların bu büyük ilim merkezinin medreselerinde ve kütüphanelerinde şehirden ayrılanların yanlarında götürmeleri yahut seyyahlara satılmaları yüzünden 19. asırdan itibaren kitap, özellikle de dinî kitap kalmadı![291]

Buhara'da taassupla beraber istibdat da gittikçe arttı. Ticarî hayat canlılığını yer yer muhafaza ediyordu, 19. yüzyılın sonlarına doğru şehirde artık onbinlerce Rus'un yaşamasına rağmen Mangıt Hanedanı'na mensup hanların mutlak idaresi gittikçe sertleşmiş, Mangıtlar'ın tahsilini Leningrad'da yapan ve 1910'da tahta geçen son hükümdarı Âlim Han da reform konusundaki taleplerin hiçbirini kabul etmeyen, astığı astık, kestiği kestik bir hükümdar olmuştu.

3. Hive Hanlığı (1512-1920): Harezm de denen ve halkını Oğuz-Türkmen ağırlıklı boyların teşkil ettiği bu hanlığın tarihini de Orta Asya'daki diğer hanlıklar gibi hem hanedan kavgaları, hem de komşuları ve Ruslar ile mücadeleler teşkil etti.

Ruslar 1873'te Hive'yi işgal ettiler, hanlık Rusya'nın vassalı oldu ama varlığını 1920'ye kadar devam ettirdi. Hive Hanlığı 26 Nisan 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti hâline geldi, toprakları dört sene sonra Özbekistan, Karakalpakistan, Türkmenistan ve Harezm arasında paylaştırıldı.

Hokand, Buhara ve Hîve Hanlıkları'nın birbirleri ile giriştikleri mücadelede en büyük kavga Buhara ile Hokand arasında yaşanıyordu ve 17. asırdan itibaren Çarlık Rusyası tarafından devamlı şekilde bölünüp toprakları işgale uğrayan bu devletler, 1917'deki Bolşevik İhtilâli'nin ardından da birkaç sene içerisinde çeşitli aşamalardan geçtikten sonra tamamen Sovyet nüfuzu altına girdiler...

*

Afganistan'da hâkimiyeti elde eden İngiltere 1873'te Rusya ile nüfuz alanları konusunda anlaştı ve bölge bu iki güç arasında paylaşıldı. Hindistan'ı kendine alan İngiltere, Orta Asya'nın hâkimiyetini Rusya'ya terketti ve yine iki gücün Afganistan'ı 1895'te bir tampon ülke konumuna getirmelerinin ardından sadece Orta Asya değil, Hive Hanlığı'nın doğusu ile Hazar Denizi'nin doğusunda ve güneyinde kalan Türkmen bölgeleri de Rus tehdidine açık hâle geldi.

Ruslar 1879'dan itibaren Türkmen bölgesine girdiler. Önce yenil-

diler ise de daha güçlü birlikler sevkederek 1881 Ocak'ında Aşkabat'ı işgal ettiler ve Türkmenler'in son Hanı Mahdum Kulu birkaç ay sonra Ruslar'a teslim olmak zorunda kaldı. Üç sene devam eden belirsizlik 1884'te son buldu ve son Türkmen Hanı'nın karısının başkanlığında toplanan Türkmen Aksakallar Heyeti, Rusya hâkimiyetini kabul etme kararını verdi ve Rus askerleri Merv'e girdi.

Bu gelişme ile birlikte, sonraki senelerde Cüneyd Han'ın mücadelesi gibi başkaldırılar olsa bile, bütün Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştı.[292]

Ruslar'ın Türkmen bölgeleri ile Orta Asya Hanlıkları'na karşı askerî harekât yaptıkları senelerde Kâşgar'da, yani Doğu Türkistan'da da bir işgal harekâtı vardı.

1864'te Kâşgar'a giden Hokandlı kumandan Yakup Bey üç sene sonra Kâşgar Hanı'nı tahtından indirip devletin başına geçmiş, 1870'te de bölgeye tamamen hâkim olmuştu. Kâşgar'ı Hindistan ve Rusya arasında Afganistan gibi bir tampon devlet yapmak istemiş, 1873'te İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne ve Sultan Abdülâziz'e sembolik de olsa bağlılığını bildirmiş, İstanbul da Kâşgar'a bir askerî yardım heyeti yollamıştı.

Ruslar'ın ardından harekâta girişme sırası, 1877'de bu defa Çinliler'e geldi. Yakup Bey'in ölümünün ardından taht kavgaları başlayıp valiler de isyan edince Çin birlikleri 1877 Ekim'inde Kâşgar'a girdi ve Kâşgar'ın son hükümdarı Beykulu memleketini terkederek Ruslar'a sığınmak zorunda kaldı. Çinliler, Kâşgar ve çevresinin ismini 1884'te *Xinjiang* yani *Yeni Topraklar* yaptılar.

Xinjiang şimdi sık sık hadiselerin yaşandığı ve bizde *Şincan* şeklinde telâffuz edilen günümüzün Doğu Türkistan'ıdır.

*

Türkler, Rusya'da birbirleri ile komşu olmayan geniş bir coğrafyada beş bölgeye dağılmışlardı:

1. Volga Nehri'nin ortası ile Ural Dağları'nın arasındaki bölgede yaşayan Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşlar,
2. Kırım Yarımadası'ndaki Kırım Tatarları,
3. Kafkasya,
4. Bozkır Genel Valiliği ile Türkistan Genel Valiliği arasında taksim edilmiş olan Orta Asya,
5. Sibirya.[293]

Birinci Dünya Savaşı, Orta Asya'nın Rus idaresi altında bulunan Türk halkı için sıkıntılarla, acılarla ve ıztırapla dolu geçti... Çıkan isyanlarda onbinlerce kişi can verdi ve siyasî vaziyet savaşın ardından daha da karışık, sıkıntılı ve kanlı bir hâl aldı.

Çarlık Rusyası, 19. asırda işgal ettiği Orta Asya'yı iki genel valiliğe taksim etmişti: Kazak nüfusun ekseriyette olduğu ve takriben bugünkü Kazakistan'ın içerisinde bulunduğu bölge *Bozkır* yahut *Step Genel Valiliği*'nin, güneydeki diğer Türk boylarının yaşadığı yerler de *Türkistan Genel Valiliği*'nin sınırları içerisinde idi.

Bu iki genel valiliğe bağlı topraklarda yaşayan Müslüman halk askere alınmıyor, devlet buna mukabil daha yüksek oranda vergi tahsil ediyordu...

Ama, Dünya Savaşı'nın hemen ilk yılında sıkıntıların ve asker açığının doğması üzerine, 25 Haziran 1916'da yayınlanan Çarlık fermanı ile Türkistan ve Bozkır Genel Valilikleri'ne 485 bin kişiyi askere almaları emredildi. Bu kişiler cepheye sevkedilmeyecek, cephe gerisindeki ağır işlerde çalıştırılacaklardı.

Karar, her iki vilâyette ardarda çıkan büyük isyanlara sebep oldu. Ruslar her ne kadar plânladıkları miktarda asker toplayamadı iseler de isyanı bastırabilmek için yerli halktan onbinlerce kişiyi kılıçtan geçirdiler, isyanın elebaşısı oldukları iddiası ile yüzlerce kişi idam edildi, yine onbinlerce kişi topraklarını terkederek Doğu Türkistan'a geçmek zorunda kaldı ve ortalık henüz yatışmadan bu defa da Sovyet Devrimi patladı!

1917 Devrimi, Türk bölgelerinde ve hanlıklarda daha da geniş bir karmaşaya ve gelecek konusunda bir belirsizliğe sebep oldu. 1920 Nisan'ında Hive'de, aynı senenin Ekim'inde de Buhara'da hanlıklar ilga edildi; Hive Hanlığı *"Harezm Halk Cumhuriyeti"* oldu, Buhara'da da geçici millî bir hükümet kuruldu.

1 Eylül 1920'de yanına İngiliz bankalarına yatırmış olduğu 54 milyon altın rublenin hesap kayıtlarını alan Emîr Âlim Han, Buhara'daki Sitâre-i Mâh Sarayı'nı terkederek kalabalık maiyeti ile beraber Gicdivan'a gitti. Yüz kadar karısını da Buhara'da bırakmış ama yanına sığındığı bir toprak ağasının küçük yaştaki kızına gösterdiği alâka yüzünden sürgününün daha ilk gecesinin sabahında nefret dolu dedikoduların çıkmasına sebep olmuştu![294]

Emîr, ertesi sabah Gicdivan, Karşi, Derbend ve Baysun yoluyla Doğu Buhara'nın merkezi olan Hisar Vilâyeti'ne gitti ve bir müddet Hisar'ın yazlık mahalli olan Düşenbe şehrinde kaldı. İktidarını elinden alan Genç Buhara Hükümeti ile mücadeleye burada devam etmek istedi ise de halkın itimadını kaybettiği için muvaffak olamadı ve Emîr'in yardım talebi üzerine Düşenbe'ye giden Fergana mücahid kumandanı Şîr Mehmed Bey'in askerleri de geri döndüler.

Mangıt sülâlesinin son emîri olan Âlim Han, 18 Şubat 1921'de maiyetiyle beraber Afganistan'a geçti. Tahtını geri alabilmek için 1922 Haziran'ında Buhara tüccarlarından Mukimoğlu Yusufbay

vasıtasiyle Avrupa devletleri ve Milletler Cemiyeti nezdinde teşebbüslerde bulunsa da, netice elde edemedi.[295]

Emîr Âlim Han'ın sürgünü sırasında menfaati için kullanmaya çalışıp her vesile ile yalan söylediği, oyaladığı ve kelimenin tam mânâsı ile ümit verip *oynadığı* ve *oynattığı* kişilerin arasında, o sırada Orta Asya'da bulunan Enver Paşa da vardı!

*

Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkleri ile teması aslında 16. asırdan itibaren başlamış ama hiçbir zaman mükemmel ve kalıcı bir ilişki hâlini alamamıştı.

Her ikisi de uzun seneler İran'daki Safevî Devleti ile mücadele eden Buhara Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında 16. yüzyıldan itibaren bir yakınlık kuruldu, hattâ siyasî bir ittifakın temelleri atılır gibi oldu. Ama hem İran, hem de gittikçe güçlenen Rusya yüzünden bu yakınlaşma daha gelişemeden nihayet buldu ve Türk dünyasının iki bloğu birbirleri ile eskisi gibi pek alâkadar olamadılar.

Orta Asya hanlıklarında yaşanan siyasi mücadeleler sırasında iktidarı elde etmek isteyen taraflardan bazılarının arada bir İstanbul'dan yardım talep ettiği yahut Rus veya Çin saldırılarına karşı askerî destek istediği ve İstanbul'un bu taleplerin bazılarına mütevazi karşılıklar verdiği oluyordu. Hattâ hanlıklar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na sembolik şekilde biat edenleri de vardı ama, Orta Asya bütün bu temaslara ve yakınlaşma çabalarına rağmen Türkiye için çok uzak bir belde idi. İlişkiler sonraki senelerdeki İstanbul'dan nasihatnameler, dinî kitaplar, askerî eğitim verecek hocalar ve bazen az miktarda silâh gönderilmesine döndü, münasebetlerdeki asıl ağırlığı da okumak için Türkiye'ye gelen Orta Asyalı gençler teşkil etti.

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'yı ve oraların Türk nüfusunu hatırlamaya başlaması 93 Harbi'nden, yani 1877-78 Rus Savaşı'nda uğranan büyük mağlûbiyetten sonradır.

Sultan Abdülhamid, bu dönemde resmen isimlendirmese bile hafif bir Panislâmist politika takip etmeye çalışmış, sadece Arap Yarımadası ve Arnavutluk gibi huzursuzlukların yaşandığı memleketlerde değil, Orta Asya ile Müslüman dünyanın diğer bölgelerinde de İstanbul'daki *Sultan*'ın aynı zamanda *Halife* olduğunu hatırlatma çabası içerisine girmişti. O memleketlere propaganda yapmaları için adamlar gönderilmiş, Türkiye'ye gelen Orta Asya Türkleri ile temas kurulmuş, Mekke'ye İstanbul üzerinden giden hacı adayları yahut dönüşlerinde yine İstanbul'a uğrayan hacılar için tekkeler açılmıştı.

Ancak, bu çabaların sebebi bir İslâm birliği teşkil etmek yahut uzaklardaki Türkler ile kaynaşmak değil, Rusya ile gelecekte çıkabilecek olan muhtemel bir savaşta Rusya'da yaşayan Türkler'den ve Müslümanlar'dan istifade edilmesi hayâli idi.

İngiltere, İstanbul'un bu çabasını önceleri Ruslar'a karşı bir hareket gibi görüp memnun kalmış ise de, sonraları Çar idaresi ile ilişkilerine zarar verebileceği ve daha önemlisi Hindistan'daki Müslümanlar'ı da etkileyebileceği endişesi ile karşı çıkacaktı.

Abdülhamid zamanındaki Panislâmist politika Orta Asya'dan İstanbul'a talebe getirtilmesi yahut oralara dinî kitaplar gönderilmesi gibi zayıf çabalar çervesinde sınırlı kalmasına rağmen Türkiye'de *Orta Asya* hayâlinin ve kavramının ortaya çıkmasına yaradı.

Bu hayal sonraki senelerde Arnavutluk'ta patlayan ayrılıkçı ayaklanmaların, Libya'da bazı kabilelerin işgalci İtalyanlar'ın tarafını tutmasının ve Şerif Hüseyin'in Arap Yarımadası'nın elden çıkması ile neticelenen isyanının ardından İttihâd-ı İslâm hayâlinin sona erdiğini gören İttihad ve Terakki'nin bazı mensuplarını Türkçü politikalara sevkedecek, bu politikalara ve düşüncelere *Turan* denecekti.

*

Orta Asya Tarihi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarını kapsayan döneminde çok önemli iki kavram vardır: Modernizm isteyen *Cedidçiler* ile sonraki senelerde isminden sıkça bahsettirecek, Sovyetler'i yıllar boyunca geniş askerî operasyonlar yapmaya mecbur edecek ve Enver Paşa'nın da hayatına mâlolacak olan *Basmacılık Hareketi* ve *Basmacılar...*[296]

Ama, *Basmacı* ifadesinin doğru bir kavram olup olmadığı senelerdir tartışılmaktadır. Bu alanda önemli yayınlar yapmış olanların başında gelen Ali Bademci'ye göre, *Basmacı* sözü Türkistan'daki mücadelecileri aşağılamak maksadıyla Ruslar tarafından çıkartılmıştır[297] ve bu sözün yerini mücadeleye iştirak etmiş olanların da kendilerinden bahsederken kullandıkları *korbaşı* ifadesinin alması gerekir.[298]

Enver Paşa ise *korbaşı* sözünü gerçi bir-iki mektubunda kullanmış ama harekete *Basmacılar,* hareketin mensuplarına da *Basmacı* yahut *mücahid* demeyi tercih etmiştir.

*

Bir yenilik ve aydınlanma hareketi demek olan *Cedidizm,* aslında Osmanlı Türkiyesi'ndeki Jöntürk hareketi ile aynı dönemlerde başladı ve Cedidizm'in fikir babalığını 19. asrın sonlarında, Orta Asya'daki dinî temele dayalı eğitim sisteminin Müslüman halkın geri

kalmasına sebep olduğunu savunan Tatar aydınları yaptılar.[299] Bu aydınların etkisi ile Tatar bölgesindeki bazı okullarda dinî tedrisatın yanısıra tarih ve matematik gibi derslerin verilmesine de başlandı ama Cedidizm'in etkili olan asıl fikrî öncülüğünü Kırım Türkleri'nin önde gelen aydınlarından olan Gaspıralı İsmail Bey yürüttü.

Gaspıralı'nın eski Kırım Hanlığı'nın başşehri Bahçesaray'da 1883'te çıkarmaya başladığı *Tercüman Gazetesi*'nde *Dilde, Fikirde ve İşte Birlik* sloganı altında ortaya attığı ve birlik çabalarının yanısıra yeni kurulan modern okullarla da desteklenen yenilikçi hareket, sonraları yine aynı temelde ama şekil değiştirerek siyasî bir mahiyet aldı.

Orta Asya hanlıklarındaki Cedidizm siyasî alandaki ilhamını Türkiye'deki Jöntürk Hareketi'nden alacak, Sultan Abdülhamid'e karşı verilen mücadele Hive ve Buhara Hanları'na karşı yürütülen mücadeleye örnek teşkil edecek ve Buhara ile Hive'de yine Jöntürkler'in ilhamı ile *Yaş* yani *Genç Buharalılar* ve *Yaş Hiveliler* isimli teşkilâtlar kurulacak ve teşkilâtların mensupları, yani *Cedîdîler*, Orta Asya'nın Jöntürkler'i olacaktı.

Kurulan örgütlerin ve aydın kesimin reform çabalarında öncelik Han'ı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi anayasa ilânına, meşrutî bir idare tesisi için meclisler açmaya zorlamak oldu ve faaliyetler zamanla Rus hâkimiyetindeki bölgelerde siyasî mücadele halinde devam etti.

Cedidçiler, hareketin başlamasının ardından, 1898 ile 1908 arasında Türk bölgelerinde 102'si ilkokul, ikisi de ortaokul olmak üzere *usûl-i cedîd* denen 104 adet modern eğitim veren okul açtılar. Ama, Cedidizm'in ve okulların en geç girdiği yer, medrese sisteminin eski asırlardaki gücünü kaybetmiş olmasına rağmen etkisini hâlâ muhafaza ettiği Buhara oldu. Buhara Emîri Abdülâhad Han 1910'da Cedidçiler'i tasfiye etti ise de Abdülâhad Han'ın 1911'de ölümünün ardından yerine oğlu Âlim Han'ın geçmesi üzerine bir sene önce memleketi terketmiş olan Cedidçiler tekrar Buhara'ya döndüler, yayın faaliyeti daha da arttı ve eskisine göre daha fazla sayıda okul açıldı.

Yenileşme hareketinin karşısındaki en büyük güç hem iktidarlar, hem de *Kadîmciler* denen muhafazakâr çevre idi ve Buhara'nın Kadîmciler'i Cedidçiler'in açmış oldukları bütün okulları 1914'te Emir Âlim Han'a kapattırmaya muvaffak oldular. Tutuklamaların başlamasının ardından çok sayıda Cedidçi Buhara'yı yine terketti ve hareket de yeraltına indi.

*

Dört sene devam eden ve milyonlarca kişinin hayatına mâlolan, sınırları içinden çıkılmaz hâle getiren, tahtları deviren, impara-

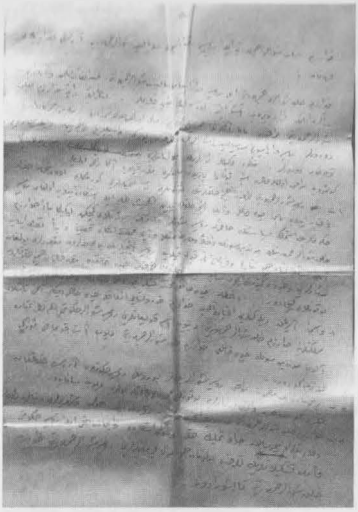

Harezm Halk Şûrâlar Cumhuriyeti ile Rusya arasında imzalanan ahitname (Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından).

torları, kralları ve hanedanları başka memleketlere ilticaya mecbur bırakan Birinci Dünya Savaşı hem doğu, hem de batı Türk dünyasında felâketlere sebep oldu ve Türk devletlerini esaret altına soktu.

Osmanlı Devleti teslimin ilk belgesi olan Mondoros Mütarekesi'ni 1918 Ekim'inde imzalamasının hemen ardından işgale uğradığı sırada Orta Asya'da ve 1917 devrimi ile tarihe intikal eden Rus İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunan Türk devletleri ile Türk grupları da aynı vaziyette idiler.

Kısa bir müddet devam edecek olan ve aslında toz-duman içerisinde bulunan belirsiz bağımsızlık dönemlerinin ardından hepsi Kızıl Ordu yahut Moskova tarafından başeğmeye zorlanacak ve yeni kurulan Sovyet Devleti'ne dahil edileceklerdi.

İlk işgali 1873'te Rusya'nın vassalı olmayı kabul etmiş olan Hive Hanlığı yaşadı. Kızıl Ordu 25 Ocak 1920'de Hive'yi işgal etti, *Genç Hiveliler* Şubat ayında Hanlığı lağvedip yerine *"Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti"*ni kurdular. Cumhuriyetin ismi, Lenin'in başkanlık ettiği Sovyet Politbürosu'nun 26 Ocak 1921'de yaptığı toplantının ardından değiştirildi ve *"Harezm Sosyalist Halk Cumhuriyeti"* oldu.[300]

Hive'nin bağımsızlığını kaybetmesini, 1917 devriminin ardından Kazakistan'da kurulmuş olan Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti'nin *"Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"* hâline getirilmesi takip etti. 30 Nisan 1918'de kurulan Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Komünist Partisi Merkez Komitesi lâğvedildi, Komite'nin görevleri Rus komünistlerin görev aldığı Türkistan Bürosu'na verildi ve cumhuriyet Rus kontrolü altına girdi.

Sırada artık Buhara vardı...

Orta Asya'nın Ruslar için tarih boyunca stratejik önemi olmuştu, Rus ekonomisi özellikle Fergana bölgesinin pamuğuna ihtiyaç duyuyordu ve bu yüzden Buhara'nın elde edilmesi şarttı.

Ruslar'ın 28 Ağustos 1920'de General Mihail Vasiliyeviç Frunze'nin kumandasında başlattıkları askerî harekâta karşı koyamayan Mangıt Hanedanı'nın son hükümdarı Âlim Han, 1 Eylül 1920'de Buhara'yı ter-

ketti, şehir Rus birliklerinin işgaline uğradı. Ruslar kısa zamanda Doğu Buhara'ya da yerleştiler ve Emir taraftarlarının çoğu Basmacı oldu.

İdareyi ellerine doğrudan doğruya almayan Ruslar, bu işi Buharalılar'a yaptırdılar. 6 Ekim'de toplanan Birinci Halk Kongresi'nde hanlık ilga edildi ve Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti kuruldu. Başkentteki güçlü Rus garnizonunun gölgesinde ilân edilen yeni devletin başkanlığını Mirza Abdülkadir Muhiddin, *Nâzırlar Şûrâsı Başkanlığı*'nı yani başbakanlığı da Feyzullah Hoca yapıyordu. Maliye Bakanlığı'na Feyzullah Hoca'nın amcasının oğlu Osman Hoca, İçişleri Bakanlığı'na yine Feyzullah Hoca'nın akrabasından Atâ Hoca getirildi ve Moskova 4 Mart 1921'de Buhara'nın bağımsızlığını tanıdı.

Ama, Ruslar'ın taleplerinden bazılarına karşı çıkması ve Basmacılar'ın faaliyetlerine şiddet kullanarak müdahaleye yanaşmaması yüzünden Cumhurbaşkanı Abdülkadir Muhiddin gözden düştü ve 23 Eylül 1921'de toplanan İkinci Halk Kongresi'nde cumhurbaşkanlığına Maliye Nâzırı Osman Hoca getirildi.

Feyzullah Hoca'nın Ruslar'a verdiği desteğin karşılığı ise, mükâfat yerine sonraki senelerde ölüm olacaktı! Stalin'in 1930'larda başlattığı temizlik hareketi sırasında idama mahkûm edildi ve 1938 Mart'ında Moskova'da kurşuna dizildi. Cumhurbaşkanı Osman Hoca da 1922'de memleketini terketmek zorunda kaldı, 1923 Eylül'ünde Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelip İstanbul'a yerleşti, 1939'da Moskova'nın baskıları üzerine sınırdışı edildi ve Türkiye'ye savaşın sona ermesinin ardından, 1945'te dönebildi.[301] Türk vatandaşlığına geçtikten sonra *Kocaoğlu* soyadını alan Osman Hoca 28 Temmuz 1968'de İstanbul'da vefat etti ve Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne defnedildi.

Orta Asya'daki Türk devletleri ise, 1924'ten itibaren Sovyetler tarafından tek tek ortadan kaldırılacak, sınırları değiştirilecek ve yeni teşkil edilen Sovyet Cumhuriyetleri hâline getirileceklerdi.[302]

Enver Paşa'nın büyük hayallerle gittiği Orta Asya yahut *Turan,* o senelerde işte böyle bir yerdi... Sovyet Devrimi çarlığı yıkmış ama Rusya'nın birçok bölgesinin yanısıra Türkistan'da da geçmişin kalıntılarını henüz ortadan kaldıramamıştı ve Enver'in gittiği Orta Asya'da karanlık bir feodal sistem hâkimdi. Doğu'daki Türk Hanlıkları da Türkiye gibi uzun seneler istibdatla idare edilmişlerdi, üstüne üstlük bir de Rus işgali yaşıyorlardı.

*

Büyük maceranın son perdesi, 1921'in 6 Ekim'inde Bakü'den Hazar'ın doğusuna, o zamanın Krasnovodsk'u yahut bugünün Türkmenbaşı'sına giden geminin kalkması ile inmeye başladı ve perde tam 301 gün sonra, 1922'nin 4 Ağustos'unda tamamen kapandı...

Enver Paşa böyle bir maceraya atılmış olmasından dolayı sonra-

ları defalarca pişman olacak, hanımı Naciye Sultan'a gönderdiği ve birer siyasî ve askerî raporu andıran mektuplarında pişmanlığını açıkça dile getirecek, meselâ "*...Hakikaten hem acınacak hem de gülünecek bir haldeyim. Bingazi'deki Bedevîler bura Lâkaylar'ına nisbeten pek akıllı. Büyüğü, küçüğü tuhaf. Bir taraftan bana* 'Padişahım' *derler diğer taraftan* 'Cedidler geliyor' *diye bir söz çıkınca kaçmaya, bizi de beraber götürmeye savaşırlar* (17 Aralık 1921 tarihli mektubundan)" diyecek ve başka mektuplarında da benzer ifadeler kullanacaktı.

*

Türkistan'a, Enver'den önce başka Osmanlı vatandaşları da gitmişlerdi.

Savaş senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa tarafından yollanan yahut askerî danışman olarak gönderilen subaylar, Cedidçi okullarda çalışmak için giden öğretmenler, Rusya'nın devrim sonrasında dünya harbinden çekilmesi üzerine çıkan kargaşadan istifade ederek esir kamplarından kaçıp Orta Asya'ya varmanın yolunu bulan esir subaylar, daha sonraları *Türkiye Komünist Fırkası* ismini alacak olan *Türkiye Komünist Teşkilâtı*'nın lideri Mustafa Suphi ile arkadaşları ve İttihadçı liderlerden Cemal Paşa ile Doktor Nâzım Bey...

Hattâ, Buharalılar, Enver Paşa'nın daha önce gönderdiği bir mektuptaki arzusunu yerine getirmiş ve İttihad ve Terakki'nin sürgündeki faaliyetlerine destek maksadıyla Dr. Nâzım'a 15 kilo altın bile vermişlerdi...[303]

İstanbul'dan 1918 Kasım'ında diğer İttihadçılarla beraber ayrılıp Almanya'ya geçen Cemal Paşa 1920 Mayıs'ında Moskova'ya gitti ve Sovyet yetkililere bir plân sundu: İngilizler'e karşı Kâbil merkezli bir hareket başlatacak, Hindistan Müslümanları'nı da ayaklandıracak, bu anti-emperyalist hareket Basmacılar'ı da etkisi altına alacak, o zamana kadar Sovyetler'e karşı mücadele eden Basmacılar artık İngilizler'in hedefi olacak ve halkların İngiliz baskısından kurtulmasını sağlayacak olan bu gelişmelerden Sovyetler büyük fayda göreceklerdi.

Moskova, Cemal Paşa'nın Afganistan'da ve Hindistan'da başlatmayı düşündüğü hareketin mümkün olup olmayacağını anlamak maksadıyla Paşa'nın Türkistan'a gitmesine izin verdiler. 1920 Ağustos'unda Moskova'dan bazı İttihadçı arkadaşları ile beraber Taşkent'e geçen Cemal Paşa'yı burada Türkistan bölgesindeki Sovyet birliklerinin kumandanı General Frunze askerî törenle karşıladı. Paşa, öğretmenlik yapmaları için önceki senelerde Taşkent'e gönderilen Türkler ile, savaşta Ruslar'a esir düşerek Sibirya'daki esir kamplarına kapatılan ve daha sonra serbest bırakılarak Taş-

kent'e giden Türk subaylarla ve Cedidçi gruplarla görüştü, daha sonra 31 kişilik bir askerî grupla Afganistan'a geçti.[204]

Cemal Paşa'nın ardından 1920 Ekim'inde Enver'in amcası Halil Paşa, Kuşçubaşı Sami, İbrahim ve Hayretî Beyler gibi birkaç İttihadçı da Türkistan'a giderek burada bir müddet benzer şekilde faaliyetlerde bulundular.

Ama, Cemal Paşa'nın Sovyetler'e sunduğu plânın dışında bir başka hayalinin bulunduğu da iddia ediliyordu:

Cemal Paşa ile beraber Türkistan'da bulunan Türk subaylardan biri, seneler sonra yayınlanan hatıralarında Paşa'nın Hind Müslümanları'nı İngilizler'e karşı ayaklandırmayı başardığı takdirde böyle bir isyanın Orta Asya'yı da harekete geçirip geçiremeyeceği konusunda Sovyetler'den gizli olarak nabız yoklamaları yaptığını yazacaktı. Paşa, iddiaya göre ayaklanmaları Türkistan'a da yayıp Basmacı hareketini güçlendirecekti ve Ankara'dan Türkistan'a ve Afganistan'a Türk subayları gönderilmesini istemesinin sebebi de bu idi.[305]

Kâbil'de Afgan Emîri Amanullah Han tarafından kabul edilen ve yakınlık gören Cemal Paşa, Afgan Ordusu'nu modernize etmek için çalışmaya başladı, askerî yardım sağlamak maksadıyla Moskova ile de temaslara girişti ve bütün bunları yaparken Basmacılar'a da mesaj göndererek Sovyetler ile barış yapmaları teklifinde bulundu ama oldukça sert bir cevap aldı: Sovyet birliklerine karşı mücadele eden Basmacılar, Cemal Paşa'yı *"Türkistan'ın geleceğini yoketmeye ve İslâm dünyasını parçalamaya çalışan güçlere hizmet etmemesi gerektiği"* konusunda uyardılar.[306] Teşkilât-ı Mahsusa mensubu Mehmed Kâzım Bey de Cemal Paşa'yı Hindistan'da İngilizler'e karşı bir ayaklanmanın mümkün olamayacağına iknaya çalıştı ise de başaramadı.[307]

Cemal Paşa, bu arada Moskova'dan da Afganistan'a para ve silâh yardımı yapmaları talebinde bulundu ama talebinin kabul edilmemesi ve Sovyetler'in üzerinde önceden anlaşmaya vardıkları plânı da iptal etmeleri üzerine Afgan ordusu için silâh ve askerî malzeme satın almak maksadı ile 1921 Ekim'inde Moskova üzerinden Avrupa'ya gitti. O sırada Orta Asya'ya gelmek üzere olan Enver Paşa ile Taşkent'te biraraya gelebilmek için çaba gösterdi ise de, Sovyetler iki İttihadçı'nın görüşmesine izin vermediler ve Cemal Paşa, Moskova üzerinden Almanya'ya geçti.

Paşa'nın o günlere kadar Mustafa Kemal ile düzgün bir şekilde devam eder gibi görünen münasebeti de artık bozulmuş, Cemal Paşa'nın Sovyetler ile görüşürken Ankara adına da söz söyler gibi davranması Kâbil'deki faaliyetleri başından itibaren takip

edip dikkatli bir destek veren Mustafa Kemal'i çileden çıkartmıştı. Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği şifrede *"...Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabil-i telif olmayan ve hâlâ eski zihniyetin idâmesine mâtuf tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran, müşarünileyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nâfi olabileceğini ve binaenaleyh tashîh-i fikir edinceye kadar kendisi ile idâme-i münasebette mâzur bulunduğumuzu tebliğ etmenizi rica ederim"*[308] diyordu.[309]

> Enver, Bakü'den Orta Asya'ya uzanırken öncelikle Taşkent'te Cemal Paşa ile biraraya gelmeyi arzu ediyordu ama Cemal Paşa'nın hem Türk bölgelerindeki, hem de Afganistan'daki faaliyetlerinden artık son derece rahatsız olmaya başlayan Sovyetler bu buluşmaya izin vermeyecek, hattâ Enver'in de derhal Moskova'ya dönmesini isteyeceklerdi...

*

Enver Paşa, Türkistan'a neden gitti?

Mektuplarından anlaşıldığı kadarı ile, Orta Asya yolculuğunu önceleri geçici bir seyahat olarak düşünmüştü. Taşkent'te Cemal Paşa ile buluşacak, oradan Buhara'ya, belki de Moskova'ya ve nihayet Berlin'e, Naciye'sinin yanına gidecekti...

Sonrası ise meçhuldü...

Mustafa Kemal'in Sakarya'da kazandığı zaferin ardından Anadolu'ya geçiş hayalleri artık son bulmuştu. Moskova'dan daha ne kadar destek göreceği, Sovyetler'in kendisini ne müddetle ve ne şartlar dahilinde misafir edecekleri belli değildi, Almanya'daki eski kader arkadaşları Ermeniler tarafından katlediliyorlardı, yani Avrupa'da kalması kendisi için hayatî tehlike arzedebilirdi...

Dolayısı ile, Türkistan'a gitmeyip de ne yapacaktı?

*

Ve, Enver Paşa'nın Orta Asya macerasının ayrıntıları okunmadan ve bir değerlendirmeye girmeden önce mutlaka dikkate alınması, gözönünde tutulması gereken önemli bir husus:

Enver, Orta Asya'ya kendi adına ve şahsî gayretleri ile değil, Moskova'nın izni ve hattâ aldığı bazı talimatlar çerçevesinde gitti...

Daha açık şekilde ifade edeyim: Hazar'ın doğu sahilindeki Krasnovodosk'a ayak bastığında artık bir zamanların *Hürriyet Kahramanı* yahut yıkılmış imparatorluğun sâbık Hariciye Nâzırı değil,

Moskova'nın bir görevlisi, hattâ *Bolşevik* sayılırdı...

Bu görev pek açık şekilde ifade edilmemiş olsa da, asıl gerçek, Sovyetler'in Enver'i hem Türkiye'den, hem de Moskova'dan uzak tutma zamanının gelmiş olması idi. Sovyetler'in, Enver'i uğradığı işgale karşı yürüttüğü mücadelede başarı kazanacağı ve Moskova'nın da müttefiki olacağı kesin gibi görünen Türkiye'ye müdahaleye kalkışmasının ve Anadolu'ya geçme çabalarının önünün alınması için Türk sınırlarından uzakta bulunması gerekiyordu; Mustafa Kemal'e karşı elde koz olarak tutulmasına zaten gerek yok gibi idi ve daha da önemlisi, Moskova ile Enver arasındaki karşılıklı güven artık en düşük seviyeye inmiş, hattâ nerede ise hiç kalmamıştı.

Moskova, Enver'den bir müddet için bir başka meselede istifade etmeyi deneyebilirdi: Orta Asya'daki huzursuzlukların, özellikle de Basmacı isyanının sona erdirilmesinde yahut en azından hafifletilmesinde etkili olup olmayacağının tecrübesinde...

Enver, Buhara'da kaldığı 29 gün boyunca bu yüzden artık eski günlerin Enver Paşa'sı değil, Moskova'nın bir görevlisi idi ve *kendi kararını kendisi veren Enver Paşa* hüviyetine Buhara'yı gizlice terketmesinin ardından kavuşabildi...

Ama, kararları maalesef hep yanlış neticeler getirecek ve kendisini de felâkete sürükleyecekti!

*

Orta Asya yolculuğuna çıkarken bazen *Telemyan,* bazen de *Ali* adını kullanan Enver'in 6 Ekim 1921 akşamı Bakü'den bindiği vapur ertesi gün Hazar'ın karşı sahiline, Krasnovodosk'a vardı ve Enver ile beraberindekiler rıhtımdan hemen istasyona geçip Aşkabat trenine bindiler.

9 Ekim'de Aşkabat'ta, ertesi gün Merv'de, 11 Ekim'de Çarçuy'da o gece de artık Buhara'da idiler.

Gittiği yerler bildiği, tanıdığı, âşina olduğu diyarlar değildi. Üstelik yerleşmek, kendine yepyeni bir hayat kurmak için değil işgallere son vermek, Müslüman dünyasını birleştirmek, o memleketlerin halklarına hürriyeti teneffüs ettirmek gibisinden çok daha önemli sebeplerle gidiyor; hakkında hemen hemen hiçbir bilgisinin olmadığı o topraklarda böylesine büyük değişiklikler yapmak istiyor ve aslında körlemesine bir maceraya atılıyordu.

Orta Asya'ya gittiği sırada Enver'in elinde o beldeleri anlatan bir kitap, rapor yahut not değil, Fransızca bir roman vardı: Alexandre Dumas'nın *Kraliçe Margo* isimli romanı...

Esaretten kurtarmak istediği yerlere, işte bu romanı okuyarak gitti!..[310]

Ama meselenin daha da tuhaf tarafı vardı: Yolculuğundan bir sene kadar önce, 26 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Buhara'dan da bahsediyor ve Buhara'nın *İslâm için bir leke* olduğunu söylüyordu![311]

*

Ankara, Enver'in Orta Asya'ya gittiğinden hemen haberdar olamadı.

Mustafa Kemal'in Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa, Enver'in seyahatinden iki hafta sonra, 5 Ekim 1921'de Kars üzerinden gönderdiği ve Ankara'ya 13 gün sonra, 18 Ekim'de ulaşan telgrafında Enver'in Batum'dan ayrıldığından bahsetmiyor, İtalya Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı teşebbüsleri yazıyordu. Ali Fuad Paşa, telgrafında daha önce Enver'in Anadolu ile beraberce çalıştığını zannederek Moskova'daki teşkilâta girmiş olan Fevzi isimli bir yüzbaşının *teşkilâtın asıl maksadını anlayınca* Enver'den ayrıldığını anlatıyor ve Yüzbaşı Fevzi Bey'den Ankara'ya kabulü halinde çok istifade edilebileceğini söylüyordu.[312]

*

Enver'in Kırım, Moskova, Bakü, Batum ve Buhara günleri hakkında bizzat yazdıkları ile o günlerle ilgili olarak başkaları tarafından daha sonra yazılanlar arasında büyük farklar vardır.

Etmediği sözler ona aitmiş gibi gösterilir, bu sözler sonradan slogan hâline getirilmiş, mektuplarındaki bazı cümlelerine çok sonraları başkalarının yapmış oldukları uzun ilâveler *nutuk* diye ortaya sürülmüş, gönderdiği bazı mektuplar *ültimatom* olarak gösterilmiş ve özellikle Orta Asya günlerinde birkaç kişi ile biraraya gelip vaziyeti tartışması da *kongre* yahut *kurultay* şeklinde ifade edilip yorumlanmıştır.

Enver'in bizzat yazdıkları ile onun hakkında başkaları tarafından yazılanlar arasındaki bu farkların başında, Türkistan macerasının *maksadı* gelir. Enver her vesile ile bu işe İngiliz emperyalizmine son verecek İslâmî bir ayaklanma başlatmak için giriştiğini ve bütün Müslümanlar'ın biraraya gelecekleri bir devlet kurmaya çalıştığını açıkça ifade etmektedir ama Paşa'nın Orta Asya macerasını yorumlayanlar mücadeleyi Pantürkist alana taşımış, Enver'in amacının bir *Turan İmparatorluğu* olduğunu iddia etmişlerdir.

Mektuplarında *Turancı* hevesler içerisinde bulunduğunu gösterecek tek bir ifade bile yoktur. Orta Asya macerasına *İslâm'ı yüceltmek* ve *Müslümanlar'ı kurtarmak* maksadıyla atıldığını, mücadelesinin *İslâm'ın kurtuluşu* için olduğunu defalarca vurgulamakta, *Turan* sözünü o bölgeye tarih boyunca verilen coğrafî bir isim

olarak kullanmakta, bu sözün yanında mutlaka Müslümanlık'tan, Müslümanlar'dan ve İslâm dünyasından bahsetmektedir.

Türk Yurdu ifadesi de, mektuplarında sadece bir defa geçer:

> "...Fakat doğrusu bugün Mescidan'dan Ruslar'ın tam yanını alıp ataşe başlayıp yere yuvarlandıklarını görmekten vahşi bir haz duyuyordum. Hakikaten bu İslâm ve Türk yurdunu pis ayaklarıyla çiğneyen Ruslar'a öyle düşman oluyorum ki... Sevgilim, sen ve yavrularım dua ederseniz inşaallah bu başlayan büyük işten kemal-i muvaffakiyetle çıkarım" *(25 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver hayallerini mektuplarının yanısıra Livâyü'l-İslâm'daki makalelerinde, özellikle de 8. sayıdaki *"Dikkat Edelim, Aldanmayalım"*, 11. sayıdaki *"Kendimizi Bilelim!"* ve 12. sayıdaki *"Biricik Yol"* başlıklı yazılarında anlatır ve düşündüklerini net şekilde ifade eder.

Bu hayaller İslâm'ın kurtuluşu üzerine kurulmuştur ve hiçbirinde Turan'a yer yoktur. Milliyetçiliğe değil ama İslâm birliğine zarar verebilecek hareketlere; Araplık, Çerkezlik, Arnavutluk, Boşnaklık gibi akımların yanısıra *Türklük cereyanına* da karşıdır ve endişesi sadece miliyetçiliğe dayanan hareketlerin dinin gücünü azaltması ve *İslâm âlemini teşkil eden milletler arasında en kuvvetli rabıta olan din kuvvetini kırması* ihtimalidir. Dolayısı ile esir İslâm âlemi için tek kurtuluş yolu, bu âlemi meydana getiren her milletin kendi gücüyle ve kuvvetiyle, üzerine çökmüş olan ecnebî baskısına karşı mücadele etmesidir.[313]

Paşa'nın İslâmcılığı konusundaki en önemli kaynakların başında Livâyü'l-İslâm'daki bu makaleleri gelir ve makalelerin fikrî yönü üzerinde şimdiye kadar herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Ama, Enver'in *İslâm dünyasını esaretten kurtarmak* maksadıyla giriştiği hareket, dinî bir kavram bakımından noksan gibidir: Bu harekette *cihad* unsuru yoktur! Enver Paşa esaret altındaki Müslümanlar'ın hürriyetini sağlayabilmek için mücadeleye atılmıştır ama mücadelenin sloganı dinî değil, siyasîdir: İslâm'ı boyunduruk altında tutan emperyalistleri mahvetmek...

Cihad sözü, Enver ile alâkalı evrakta sadece iki yerde geçer: Rus harekâtının yoğunlaştığı günlerde Basmacı liderlerine gönderdiği yardım mektubunda[314] ve ölümünden bir gün önce, 3 Temmuz 1922'de, bayram namazının önceden kılınıp kılınmayacağı konusunda Devletmend Bey'in imamı Molla Abdüssamed'den fetva istediği zaman...

Basmacılar'a mücahid diye hitap eden, her vesile ile İslâm dünyasının özgürlüğünden bahseden Enver bütün bunları söylerken *cihad* kavramını acaba neden kullanmadı ve bu unsurdan niçin

istifade etmedi?

Orta Asya macerasından yedi sene önce, imparatorluğun Dünya Savaşı'na girişinin hemen ardından ilânında önayak olduğu cihadın sonradan bir rezalete döndüğünü, bir işe yaramadığını, Afrikalı ve Hindli Müsümanlar'ın cihadı ciddiye almadıklarını ve Arap İsyanı'nın lideri Şerif Hüseyin'in Sultan-Halife'ye *karşı cihad* ilân ettiğini unutamadığı için mi, bilmiyoruz...

Cihad kavramını kullanmaması bir tarafa, Enver, Orta Asya'daki samimî şekilde yazdıklarından da anlaşıldığı kadarı ile İslâm mücahidi mi yoksa askerî ve siyasî önder mi olduğuna da karar verememişti!

*

Enver'in Türkistan'daki temasları, faaliyeti ve mücadelesi hakkında yazılanlar da kendisinin yine o günlerde bizzat yazdıklarına ters düşmektedir. Meselâ, hemen her yazar Buhara'ya gidiş günü konusunda ortaya farklı bir tarih atmakta, Buhara'da büyük törenlerle ve *"Yaşasın Turan!"* nidâları ile karşılandığı iddiaları ise Enver'in şehre 1921'in 11 Ekim gecesi sessizce ve parolayı önceden öğrenerek girdiği şeklindeki açık ifadesi ile çelişmektedir.

Aynı çelişki, Buharalılar'ın Enver'i *bağırlarına bastıkları* iddialarında da sözkonusudur. Enver'in gelişinden memnuniyet hissedenler Buhara'daki küçük bir azınlıktır ama hem yönetim hem de ekseriyet, gelişinin sebebini anlayamamış oldukları için şaşkın, hattâ Enver'in Buhara'da olmasına karşıdır.

Basmacılar cephesinde de benzer bir şaşkınlık, şaşkınlıktan da öte bir karşı çıkma yaşanmıştır. Enver'in Orta Asya macerasını yazanlar Basmacılar'ın gerçek ve güçlü bir lider bulmaktan memnuniyet duyduklarını iddia etmektedirler ama hadiseler pek öyle yaşanmamış, Enver değil ne yapmak istediğini, kim olduğunu bile Basmacılar'a zorlukla anlatabilmiş, hattâ bir kısmını ikna bile edememiştir.

Daha açık söyleyeyim: Enver, Basmacı Hareketi'nin hiçbir zaman lideri olamamış; sadece yedi ay boyunca az sayıdaki Basmacı gruplarının başında bulunmuştur ve Orta Asya macerasının esası maalesef budur!

*

Buhara Emîri'ne bağlı ve yeniliklere de tamamen karşı olan Basmacı grupların Türkiye'nin *Cedidçiliği* sayılan İttihad ve Terakki'nin önde gelen liderlerinden ve Meşrutiyet'in ilânında da önemli yeri olan, üstelik aynı zamanda Halife olan Sultan'ın, yani Abdülhamid'in tahtından indirilmesinde rol oynayan Enver'i lider

kabul etmeleri bir tarafa, muhabbet duyup itimat etmeleri de zaten pek mümkün değildi.

Bu vaziyetten Enver'e karşı yürüttükleri karşı propagandada Ruslar da bol bol istifade ettiler ve Basınacı grupları yanından uzaklaştırabilmek için Enver'in asıl maksadının Buhara Emîri'nin yerine geçmek olduğu söylentisini çıkardılar ve bunu her vesile ile kullandılar. Meselâ, Baysun'u kuşatan Enver'in Rus kumandana şehri terketmesi için gönderdiği mesaja Bolşevik yanlılarının ağzından yollanan cevapta *"Buhara Emîri nâmına imza koymuşsunuz. ...Yanlış kapı çalıyorsunuz. Bolşevik kuvvetlerini Baysun'dan çıkartmaya çalışacağınıza Türkiye'yi istilâ etmiş bulunan Yunan ordularına böyle bir mektup yazın. Onları vatanınızdan kovmaya çalışın. Bu memleketin hakiki sahipleri var, işi onlara bırakın"*[315] deniyordu.

Enver bu yüzden yanlarına gittiği ilk Basmacı grup ve aslen Türk olan Lâkaylar tarafından silâhları alınarak aylarca bir çeşit esaret altında tutuldu, kendini *Halife'nin damadı* ve *mücahit* ilân edip *seyyid* olduğu iddiasında bile bulunmasına rağmen Emîr yanlısı güçlü Basmacı gruplar üzerinde hiçbir zaman tam bir hâkimiyet kuramadı...

*

Yukarıda da söyledim: Enver Paşa'nın Buhara'ya varışı ile ilgili olarak şimdiye kadar yazılanlarda, Paşa'nın şehre halkın büyük tezahüratı arasında girdiği iddia edilir...

İddialara göre Buharalılar *kurtarıcı* olarak gördükleri Paşa'yı törenlerle karşılamış, halk sokaklara dökülmüş ve şehir bayram havasına bürünmüştür...

Ama, Enver'in Buhara'dan girişini anlattığı mektubunda böyle bir karşılamadan ve halkın tezahüratından bahis yoktur. Aksine, şehre gece sessizce ve kalenin kapısını açtırabilmek için parolayı önceden öğrenerek girdiklerini yazar:

> "...Buhara şehrine yollandık. Şehir sur ile muhatt olduğundan parolayı öğrendik. Bu akşam 'Göl' imiş. Nihayet bu suretle oldukça iyi iken harabe olmuş bir şose üzerinde bir saat kadar yol aldıktan sonra şehrin büyük kapıları açılıp girdik. Zira akşam üzerinden sonra kapılar kapanır ancak parola ile girilirmiş. Bu geceyi Türkmen idaresi ve reisi ikametgâhı olan binada geçirdik. Burası, Emîr'in kumandanlarından birine ait imiş. Âdetâ medrese şeklinde inşa edilmiş dâhilî bir avluya kapı ve pencereleri açılmış hoş bir bina burada hep diğer ebniye gibi bu da kerpiç ve ağaçtan yapılmıştır. Dışarıdan pek çirkin olan bu evlerin içerisi güzel kaymak kerpiçle sıvanmış. Boyalı boyalı ve güzel halılarla tam

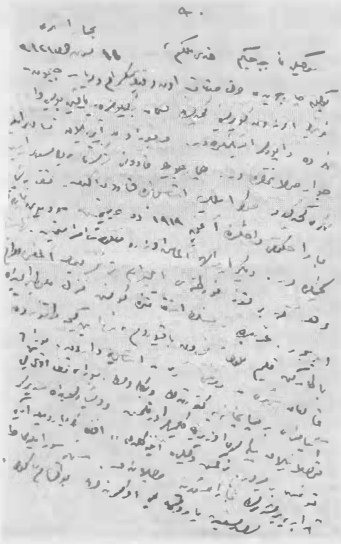

Enver'in Buhara'ya nasıl vardığını anlattığı 11 Ekim 1921 tarihli mektubu.

şark usulünde döşenmiş bir şekildedir. Nihayet odanın etrafında aynı zamanda yataklık vazifesi gören minderlere hemen uzanarak geceyi geçireceğiz" *(11 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Buhara'daki temaslarına şehre varışının hemen ertesi günü başladı ama Emîr'in memleketi terketmesinden sonra iktidarda bulunan hükümet bu gelişe şaşırmış gibi idi. Önce, gelenin hakikaten Enver Paşa olup olmadığını anlayabilmek maksadıyla onu önceden tanıyan birini gönderdiler.

Görüşmeler gelenin Enver olduğunun doğrulanmasından ve Enver'in *"Gelişim, Ruslarca mâlûmdur"* demesinden sonra başladı. Sık sık toplantılar yapıldı, yemekler yendi, birlikler, okullar ve hastahaneler ziyaret edildi, hattâ bazı yerlere gittiği sırada refakatine süvariler de verildi.

Enver, Orta Asya'da değişik görüşlerdeki gruplar tarafından farklı şekillerde karşılandı. Buhara'daki milliyetçi hükümetin mensuplarından Maliye Bakanı Osman Hoca, Savunma Bakanı Abdülhamid Ârif ve Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Rıza gibi Sovyet karşıtı blok Enver'in gelişinden memnundu ama hükümetin diğer üyeleri Enver'in Buhara'daki mevcudiyetinden endişe duyuyor, temaslarından ve işlere karışmaya başlamasından hoşlanmıyorlardı.

Sovyetler'e karşı mücadele maksadıyla Orta Asya'nın farklı bölgelerinde isyan eden Basmacılar'ın, özellikle de Emîr yanlısı ve Cedidçiler'in düşmanı olan Basmacı grupların da Enver'e karşı muhabbet hissetmeleri mümkün değildi. Yenilikçilere, yani Cedidçiler'e de Ruslar kadar düşman olan Basmacılar'ın çoğunluğu her ne kadar Enver hakkında bir malûmata sahip bulunmuyorlar ise de, ismini işitmiş olanların onun hakkında bildikleri tek birşey vardı: Enver, İstanbul'daki Halife Sultan Abdülhamid'i 1908'de *Cedidçi* bir idare tarzına geçmeye, yani Meşrutiyet'i ilân etmeye zorlayanların başında idi! Enver'in *Hürriyet Kahramanı* olması, *Cedidçi* olması demekti, üstelik Meşrutiyet'i ilân eden Abdülhamid'i bir sene sonra tahtından indirenlerin arasındaydı ve dolayısı ile Abdülhamid ile aynı görüşte ve Cedidçiler'e karşı olan Buhara Emîri'nin de düşmanı idi!

Enver'in Buhara'da birdenbire ortaya çıkmasına şaşıran, gelişinden memnun olmayan, onu *yabancı* gören ve Orta Asya siyasetine bir yabancının müdahalede bulunması istemeyenlerin arasında Türkistan'da o günlerdeki siyasî hayatın ön saflarında yeralan bir kişi daha vardı: Başkırt bağımsızlık hareketinin liderliğini yapmasının ardından memleketini terketmek zorunda kalıp Türkiye'ye gelen ve hayatını 1970'te Türk tarihçiliğinin en saygın isimlerinden biri olarak noktalayan Zeki Velidî, yahut sonraki senelerin Ord. Prof. Dr. Zeki Velidî Togan'ı...

Zeki Velidî, hoşnutsuzluklarının Enver'in Buhara'ya gelmesinden öncesine, Rusya'daki ve Almanya'daki faaliyetlerine, hattâ Berlin'de yayınlanan ve Türkistan'a da gönderilen Livâyü'l-İslâm dergisine kadar uzandığını yazar:

> "...Enver Paşa'dan birkaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. *"Livâyü'l-İslâm"* ve başka isimlerde olan ve Berlin'de neşrolunan bu mecmualarda Enver Paşa ya arkadaşları İslâm âleminin birliği nâmına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine propagandada bulunuyordu. Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayatî hesapları ile Türkistan'ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından, Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu. Türkistan'daki kıyam hareketlerine katılabileceği haberi de gelmişti. ...Türkistan'da bizim mücadelemiz Rusya'nın iç meselesi olarak kalmalı, resmî yaşayan arkadaşlarımız Türkistan Müslümanları'ndan kurulmuş resmî kızıl millî ordu nüvelerini büyütmek, Sovyet müesseselerinde ve partide Müslüman münevverlerinin saflarını genişletmek, dış memleketlerle temas edilirse bunu katiyyen açığa vurmamak azminde idiler.
>
> ...Enver Paşa da işe karışır ve alenen Sovyet aleyhtarı bir cephe alacak olursa, bunlar da müttefik devletlerden yardım alamıyacaklarından Türkistan'daki kıyam hareketleri hem içerideki, yani hükümet dairelerindeki arkadaşlarımızdan ve hem de dışarıdan tamamiyle tecrid edilmiş olacaktık. Ortaya atılan şiarlar büyüdüğü halde eldeki vesâit şimdiye kadar mevcut olana nisbetle pek de küçük olacaktı. Bana, Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmek fikrinde olduğunu bildirdiler. Biz de vaziyeti komitemizde müzakere ettik, *"Buraya gelmeyip kenardan bize yardım etse daha iyi olur"* diye cevap verdik".[316]

Zeki Velidî ve onun gibi Orta Asya meselesinin Sovyetler ile anlaşarak çözüleceğini düşünen entellektüel çevre, Enver'in gelmesini, daha sonra da Türkistan konusunda faaliyetlerde bulunmasını istemiyordu! Sovyetler ile bozuk olan ilişkilerinin yapacakları siyasî temaslarla düzelebileceğine inanıyor ve Enver'in işlere karışması halinde meselenin uluslararası bir mahiyet alması ihtima-

linin çözümü zorlaştıracağından endişe ediyorlardı...

Enver ile Buhara'da altı defa buluştuğunu, Paşa'yı Orta Asya'da kalmak yerine Afganistan'a gitmesi, özellikle de Basmacı meselesine hiçbir şekilde karışmaması konusunda iknaya çalıştığını yazan Zeki Velidî, Hacı Sami'nin etkisinde kalmış olan Enver Paşa'nın uyarılara kulak asmadığını anlatır...

Buhara'ya Enver ile görüşmek için gizlice geçen Zeki Velidi, ilk görüşmeyi Buhara'daki Afgan Sefareti'nde yapmıştı:

> "...Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. *"Ben öyle karar verdim, şöyle yapacağım"* diye bir iddiası yoktu. Doğrusu, şaşkındı.
>
> *"Buhara'daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları siz gelince Basmacılar'a iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yoldur. Diğer bir yol da buradan Afganistan'a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmezler ama size bu işi yapmak kolaydır. Burdalık denen yerden kolaylıkla geçirebiliriz, orada teşkilâtımız sağlamdır"* dedim. Paşa, Basmacılar'a geçmesini neden muvafık görmediğimi sordu. Ben de evvelâ bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var. Siz karışınca ...Sovyetler bu hususta samimi olmadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Halbuki Müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazariyle bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânını bulacağımızı düşünüyorduk. Siz bu harekete katılınca bu imkânlar ortadan büsbütün kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil almış olur. ...Sovyet cephesinde ve partide çalışmakta olan yüzlerce arkadaşımız bize bugüne kadar Rusya'nın bir iç meselesiyle uğraşıyoruz, diye bakıyorlar ve bize yardım ediyorlardı. Onlar dış memleketlerle anlaşmaları macera sayıyor, teminatı olmadığı için de ona yanaşmıyorlar.
>
> ...Halbuki Afganistan'a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok faydalı olur. Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara emirliği meselesidir. O gitmiştir, onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O, Cedidliğe ve size düşmandır. Burada kendisine sadık çeteleri vardır. Onlar size karşı hareket edecekler. Halbuki her şeyden evvel Emîr'in çetelerine iltihak etmek mecburiyetindesiniz. Siz Afganistan'a geçerseniz belki Buhara Emiri ile görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder. Belki Afganistan vasıtasiyle dış memleketlerden ve İran'dan yardım temin etme yolunu ararsınız. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur, instructorlar gönderirsiniz. Biz de

burada kendi siyasetimize devam ederiz. Emîr'in de tam itimadını ve müzaheretini temin ettikten sonra belki İngilizlerle de anlaşabilirdiniz. O vakit Türkistan'a gelir ve harekâtı bilfiil idare edersiniz. Bizim Cemiyetimize tâbi bütün kuvvetler sizin hizmetinizde bulunur. Yoksa arkası sağlam olmayan işe karışmaktan ekseriyet sakınır".[317]

Zeki Velidî, aynı görüşmede Panislâmizm ile Pantürkizm'in Orta Asya'da niçin hayata geçirilemeyeceğini de anlatacaktı:

"...Enver Paşa *"Arkadaşlarınız İslâm milletlerinin ve Türkler'in vahdetini neden istemiyorlar?"* dedi. Ben de ona *"Türkistan'da avam ancak Osmanlı halifesi bilir. O da Türkiye Sultanı'dır. Türkiye Türkleri'nin Türkçe konuştuğunun farkında değildir. Münevverler bunu bilir ama, kültür birliğimizden habersizdirler. Diğer taraftan Ruslar Panislâmizm ile Pantürkizm'i o kadar menfur birşey olarak gösteriyorlar ki Ruslar'la iş gören insanlar bu mefkûrelerden uzak durmak lüzumunu hissediyorlar. Hiç unutulmamak icap eden diğer bir husus da bura Türk halkının ancak kendi dertleriyle meşgul olmaları, Türk siyasî vahdeti mes'elelerini hiç işitmemiş olmalarıdır. Bu fikri hacılar bile bilmez. Bilen varsa İstanbul'da tahsil görüp gelen birkaç talebeden ve* 'Türk Yurdu' *okuyucularından ibarettir, başka hiç kimse yoktur. Burada herkes Türkistancıdır, Hazar Denizi'nin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malûmatı olan adamlar Türkiye ve Türkistan'ın müşterek siyasî davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetin ancak İslâmiyet ve Türk kültürü esasında inkişaf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak,* 'Kuvveti varsa Türk gelsin, bizi alsın' *der; Panislâmizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Ruslar'ın bu işin mümkün olmasına, inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Ruslar'ın kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa, Türkler'in vahdetini istemiyen münevver ortada yoktur.* 'Hayal peşinden koşup Rus'u boşuna kızdırmıyalım' *der, yahut da sadece gafildir".*[318]

İkinci görüşme ertesi gün Buhara Hariciye Vekili Haşim Şayık'ın evinde oldu ve Enver, Zeki Velidî'den Basmacı hareketi hakkında bilgi istedi. O sırada söze karışan Hacı Sami, Enver'in Afganistan'a gitmesinin *ömrünü zâyi etmek olacağını* ama Türkistan'da kalması halinde *kıyametler kopartacaklarını* söyleyince Zeki Velidî kışkırtmalara cevap vermek zorunda kaldı:

"...Bu zât kendisinin 1916 yılı Yedisu isyanındaki rolünü büyüterek konuşuyor ve *"İşte bendeniz bir sade Türk olduğum halde koca Kırgızistan'ı ayağa kaldırdım. Sizin -yani Enver Paşa'nın- şöhret ve itibarı ile Türkistan'da ne kıyametler koparırız"* diyordu.

Ben de o dakikada bunu tashih ederek *"1916 yılı kıyamı propaganda ile değil, Çar'ın yerli halkı harp işlerine almak hakkındaki 25 Haziran fermanı neticesinde umumî galeyan şeklinde meydana çıkmıştı. Zât-ı âlînizin ve arkadaşlarınızın ancak kıyamın nihayetine doğru Kırgızlar'ın Çin'e geçeceği zaman Karakol kasabası civarında Şabdan Batıroğulları'na iltihak ettiğini işittik. Ben, Paşa'ya bütün vaziyeti bütün çıplaklığıyla arzettim ve ediyordum. Onu yanlış harekete sevketmekten muhakkak ki kaçınırım"* dedim. Bununla, Hacı Sami'nin sözlerindeki mübalâğaya Paşa'nın dikkatini çekmek istedim. Hacı Sami bundan münfail oldu".[319]

Hacı Sami o gece geç vakit Zeki Velidî ile tek başına görüştü ve Enver'in Berlin'e gitmesi halinde *öldürüleceğini* söyledi:

"...Derken, geç vakit Hacı Sami ...geldi ve benimle ayrıca konuşacağı bir mesele olduğunu söyledi. Hacı dedi ki, *"Paşa'nın Sultan'ın yanına gitmesine katiyen razı olmayın, onu orada -Berlin'de- öldürürler, Paşa'nın buraya gelişi büyük bir fırsattır. Bu hareketlerden bir netice çıkar veya çıkmaz, fakat Enver Paşa'nın bu işe karışması ile bu iş cihanşümul bir ehemmiyet kesbeder. Türkistan bu nesilde kurtulmazsa Paşa'yı ve sizi şiar edinecek olan müstakbel bir nesil bu vatanı kurtarır. Paşa sizin sözlerinize çok ehemmiyet veriyor, zinhar ona Almanya'ya geri gitmesi caiz olmadığını söyleyin"* dedi.

Ben de bu hususta söz verdim ve *"Ben, Paşa'nın Türkistan'da yapacak işlerinde muvaffak olması için başta Afganistan'a gitmesi gerektiğini ileri sürüyorum, siz de buna muhalefet etmeyin, mübalâğalı sözler söylemeyin"* dedim".[320]

Enver, ertesi gece yaptıkları üçüncü görüşmede Zeki Velidî'den Türkistan'da kalıp çalışmasını isteyip istemediklerini sordu:

"...Üçüncü akşam konuştuğumuzda, Paşa'ya Hacı Sami'nin tesir etmekte olduğunu gördüm. Paşa bana *"Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistan'da çalışmamı istemiyor musunuz?"* dedi. Ben de *"Maazallah, Türkistan'da sizin gibi büyük binlerce fedaiye iş var. Bu memleketi ancak fedailer kurtarır. Milletlerarası vaziyet şimdi milletlerin hürriyeti istikametinde inkişaf edecek, müstemlekeler ortadan kalkacak, Türkistan da bir gün kurtulacaktır. Fakat memleketimizin bugünkü vaziyeti bakımından söz söyledim. Fikir ve mütalâamı sordunuz. Ben de bildiğimi ve anladığımı, fazla veya eksik olmadan arzetmek mecburiyetindeyim"* dedim"[321]

30 Ekim'de Enver'in hiç beklemediği birşey oldu ve Buhara'daki Sovyet konsolosu, derhal Moskova'ya dönmesinin istendiğini söyledi!

Konsolos, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinden rahatsız olan İngiltere'nin Sovyetler'e bu hususta bir nota verdiğini,

Paşa'nın bu yüzden Afganistan'a dönmeyeceğini, dolayısı ile Buhara'da Enver ile buluşmasının mümkün olmadığını söyledi. Enver bunun üzerine Afganistan'a geçmeye karar verdi, Çiçerin'e bir telgraf gönderdi ve böyle yapmakla da Sovyetler'den hareket serbestliği elde edeceğini düşündü.

Sovyet elçisi ile yaptığı görüşmeyi, Naciye Sultan'a yazarken üzgün ve kırılmış halde idi:

> "...Şu satırları yazarken pek müteessir bir haldeyim. Demin, Sovyet vekilini ziyarete gitmiştim. ...Moskova'nın telgrafını okudu. Bunda kat'î olarak Moskova'ya avdetim yazılıydı. Bunun üzerine ben birkaç gün Cemal Paşa'nın mektubunu ve Batum'dan beklediğim postayı aldıktan sonra belki çarşamba veya pazara hareket edebileceğimi söyledimdi. Fakat Cemal Paşa'nın Moskova'da olup olmadığını sordum. İhtimal oradadır, dedi. Sonra aldığım habere göre, Şubat'a doğru avdet edecekmiş. Halbuki o vakte kadar Afganistan'ın boş kalması muvâfık olmayacak dedim. Bunun üzerine benim oraya azimetim iktiza edeceğini söyledim. Hele, İngilizler'in Cemal Paşa'nın Afganistan'a azimetine mümanaat edilmemesi için Rusya'ya verdikleri nota üzerine Afganistan'a hiç avdet etmeyeceğini sefîrin söylemesi üzerine kat'iyyen Afganistan'a geçmeye ve bu suretle hem serbestî-i hareketi istihsâle karar verdim ve Çiçerin'e yazdığım telgrafı sür'atle çekmesini söyleyerek ve buna inzar edeceğimi ve böylece on gün kadar kalacağını söyledim.
>
> ...Binaenaleyh daha bir müddet buradayım ve kat'î kararım herhalde biran evvel Afganistan'a geçmektir. Hattâ Sovyetler'i serbest bırakmak için Buhara arazisinden geçeceğimi ve bunun için de Taşkent yerine Buhara'da kaldığımı söyledim. Umarım ki mektuplarım Sovyetler'in eline geçmiş olsa bile benden şüphelenmeye hakları yoktur. Maamafih bugün sefire Afganistan'a harekâtım teşkilâtın kararı neticesi olduğunu ilâve ettim.
>
> ...Maamafih bu Moskova davetinden dolayı biraz neş'emiz kaçtı. Ama ne çare? ...İş ileri gitmiyor. Canım da bundan dolayı çok sıkılıyor..." *(30-31 Ekim 1921 tarihli mektubundan)*.

Zeki Velidî, Enver ile Rus diplomat arasındaki görüşmede daha sert ifadelerin sarfedildiğini nakledecek ve Enver'in bu görüşmeden Basınacılar'ın arasına girip Rusya'ya, oradan da Berlin'e gitmeyi düşündüğünü yazacaktı:

> "...Dördüncü görüşmemizde Paşa, Afganistan'a geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslar'a müracaat edecek onlar yardım etmezlerse bizim yardımımızla kendisi gidecek oldu. Ben de ona haritalar tedarik ettim. Cemiyetimizin Çarçuy ve Burdalık şubelerinden Türkmenler'i getirip Paşa'yı Burdalık-Sakarkuduk-Andhoy yoluyla Afganistan'a geçmeleri için yardım etmelerini, refa-

kat etmelerini, Kerki mıntıkasında faaliyette bulunan Türkmen Basınacıları'na Paşa'yı tanıtmalarını söyledim. Çarçuy'a gidip Türkmenler'in yardımını temin işini gayet sür'atle yaptık. Bu da Paşa'nın hoşuna gitti.

27 Ekim'de Paşa, Kagan'da Rus konsolosu Jurinev'le görüşmüş, Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini sormuş, konsolos da *"Cemal'e yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgûl olduğunuzu pek iyi biliyoruz"* demiş. Paşa bunu doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş. O, Ruslar'ın kendisini de, Cemal Paşa'yı da öldüreceklerini düşünüyordu. Onun Basınacılar arasına bir defa girip geri Rusya'ya dönmek ve sonra da Berlin'e gitmek gibi garip fikirleri vardı. Ben de *"Bir defa Basmacılar arasına girdikten sonra geri Rusya'ya dönemezsiniz, böyle fikirlerin aklınızdan geçtiğini bile kimseye söylemezseniz iyi edersiniz"* dedim".[322]

Enver, Zeki Velidî'ye bir sonraki buluşmalarında Doğu Buhara'ya giderek Basınacılar ile Cedidçiler'in biraraya gelecekleri bir Kongre düzenlemeyi düşündüğünü söyledi:

"...Paşa ile yine biraz görüştüm. İşleri sürüncemede bıraktığını, Doğu Buhara'ya geçeceğini, orada Basınacılar'la münevverleri toplayıp bir kongre tertip edeceğini söyledi. Bana da kendi kararını Hive'ye, Kazakistan'a, Fergana ve Türkmenler'e cemiyetimiz nâmına bildirmemi, onların da Doğu Buhara Kongresi'ne gelmelerini temin eylememi teklif etti.

Ben, Kongre'ye mümessiller gelmesini temin etmenin imkânsızlığını, Afganistan'a geçmesi münasip olacağını bir daha hatırlattım. Bu itirazlardan hoşlanmadı".[323]

Altıncı ve son görüşmede, Enver artık kararlıydı ve kararını gözyaşları içerisinde açıkladı: Buhara'yı terkedip Basmacılar'a katılacaktı!

"...Mirza Muhittin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç kişiyi çağırdık. Paşa, bize belki de Basmacılar'a geçeceğini anlattı. *"Mamafih daha birkaç gün var; senin dediklerini de hâlâ düşünüyorum, eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmayalım"* dedi.

Gözlerinden yaş akıyordu. Bu hâliyle mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibi daha evvelce de gördüğümüz Alman malı çizmesini de giymişti. Çok samimî olarak konuştu ve fikirlerini açıkça söyledi. Afganistan'a geçerse belki Türkistan millî mücadelesine artık katılamıyacağını düşünüyordu. Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususundaki kararı kâfi idi. Kafkasya'da General Halilov'un tertibatına dahil olduğunu anlattı. Siz Türkistanlılar hazırlıksızsınız, ama yakında da hazır olacak değilsiniz. Ruslar'la mücadele için her ne yapmak lâzımsa

onu yapmanın zarurî olduğunu anlattı; şimdi kendisini Türkler'in anavatanında hissettiğini, bura Türkleri'ni mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi".[324]

Zeki Velidî, o andaki ruh hâlini anlattığı Enver'in Orta Asya'nın vaziyetini bilmediğini ve son kararını Sovyet Konsolosu ile görüşmesinden sonra verdiğini söyleyecek, *"...Bu zâtın çok büyük bir idealist olduğunu, hattâ hayatla ve vak'alarla pek hesaplaşmadığını ve Türkistan'ın coğrafya ve istatistiğine dair Avrupa ve Rus neşriyatını okumamış olduğunu, o günlerde gördüm. Şüphe yok ki bu zat Türkistan'da yapacağı işlerini ancak burada Buhara'da bulunduğu günlerde tasarlamıştı, bunda da en çok kendisine Cemal Paşa ile görüşme imkânının verilmemiş olması ve Konsolos Jurinev'in savurduğu tehditler muhakkak müessir olmuştur"* diye yazacaktı.[325]

Aslen Orta Asyalı olan ve sonraki senelerde Türkiye'de yahut Batı'da yayın yapan tarihçiler ile yine aslen Türkistanlı olan siyaset erbâbı Enver'in Türkistan'da faaliyet göstermesine Zeki Velidî'nin karşı olmasını ve Başkırt liderin uğradığı bütün hayal kırıklıklarına rağmen Sovyetler ile hâlâ bir anlaşma yolu aramasını sık sık eleştirdiler.

Ama, Zeki Velidî bütün uyarılarında haklı çıktı!

*

Buhara'nın siyasî çevrelerinde, Enver'in oynaması gereken rol hakkında üç değişik görüş hâkimdi:

> "...Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arif gibi liderlere göre, Paşa, Basmacılık hareketinin başına geçmeli ve Basmacılar'ı organize ederek Ruslar'a karşı savaşmalıydı. Amaç, Türkistan'ın Rus esaretinden kurtarılmasıydı. Enver Paşa'yla birlikte Buhara'ya gelen ve muhtemelen Paşa'nın Türkistan'a gelmesinde en etkili faktör olan Hacı Selim Sami de bu gruba katılmaktaydı. Hacı Sami'ye göre Türkistan halkı patlamaya hazırdı ve eksik olan tek şey, Enver Paşa gibi güçlü bir liderdi.
>
> Buharalı Cedidler'in bir diğer kısmı, Enver Paşa'nın Buhara Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında arabuluculuk yapmasını ve Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti yönetiminin güçlendirilmesi için çalışmasını önermekteydiler. Zira son zamanlarda Ruslar, Buhara Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi yönünde yoğun baskı uygulamaya başlamışlardı.
>
> Orta Asya Müslümanları Milli Avamî Cemiyetleri İttihadı Başkanı Zeki Velidî önderliğindeki bir diğer grup ise, Paşa'nın Afganistan'a geçmesi ve orada yapacağı çalışmalarla Türkistan'daki milli mücadeleye katkı sağlaması gerektiği inancındaydılar. Zeki Velidî'nin düşüncesine göre, Paşa'nın doğrudan Basmacı-

lar'a katılması halinde Türkistan Millî Mücadelesi bölgesel bir olay olmaktan çıkacak, Pantürkçü ve Panislâmcı bir nitelik kazanacaktı. Bu durumda Sovyetler bütün güçlerini bölgeye yığacak, Türkistan'da harekete destek vermesi ihtimali bulunan İngiltere benzeri dış güçler de bu konuda istekli olmayacaklardı".[326]

*

Enver, Buhara'da bulunduğu ve Basmacılar'a katılıp katılmama konusunda kesin karar vermediği günlerde teftiş seyahati yaparcasına etrafı dolaşıyor, memleketin geleceği konusunda teşebbüslerde bulunuyordu...

Meselâ, Buhara ordusunun güçlenmesi için Afgan Emîri'nden silâh göndermesini istedi *(18 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* Taşkent ve Hive'deki Türk subaylardan bazılarını yanına çağırdı *(20 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* İstanbul'a öğrenci gönderip öğretmen getirtmeye çalıştı, öğretmenlerin maaşlarını bile hesapladı *(21 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* değişik bakanlıklar için yine Türkiye'den uzmanlar davet etti ve Buhara'daki Harbiye Mektebi'ni başka tarafa nakletmenin yollarını aradı *(28 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* Kazakça'yı ıslah ederek umumî bir Türk lisanı yaratmayı hayâl etti *(3 Kasım 1921 tarihli mektubundan),* hattâ şehirlerden ve kasabalardan çok uzaklarda, dağlarda bir kışlaktan ötekine gittiği sırada bile bulunduğu yerdeki altın madenlerini inceletmek için Almanya'dan uzman davet etmeyi düşündü *(27 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver'in Orta Asya'ya yapmak istedikleri sadece bunlardan ibaret kalmadı ve sonraki günlerde Almanya'dan zeplin, uçak, silâh, cephane ve tamirhane getirtmek bile istedi. Kardeşi Nuri Paşa, ağabeyi Enver'e 1922 Temmuz'unda, yani Enver ile Kızıl Ordu arasındaki mücadelenin en şiddetli günlerinde yazdığı mektupta Halil Paşa ile beraber Orta Asya'ya gitmek istediklerini söylüyor ve *"... zeplin işini ehemmiyetle takip ediyorum. İmkân dahilinde cephanesiyle birlikte 5.000 silâh, 50 kadar zabit, büyücek bir tamirhane, hattâ bir-iki de tayyare bir defada naklolunabilecektir. Bunun için herşeyden evvel para lâzımdır. Siz 30 ilâ 50 bin altın gönderebilecek misiniz?"*[327] diyordu.

Almanya'dan havalanıp tâââ Orta Asya'ya silâh, cephane ve elli kadar da subay götürecek bir zeplin!

Hayallerin hududu yoktu!

*

Enver, Buhara'da bütün bu faaliyetlerin yanısıra bitmeyen toplantılar düzenledi, kongreler yapmaya çalıştı, siyasî teşekülleri ve İttihad ve Terakki'yi tekrar canlandırabilmeye çabaladı, hattâ 16

Ekim'de Samed Bey isimli bir Azeri'yi *tahlif* etti, yani merasimle İttihad ve Terakki üyesi yaptı!

Mektuplarından da anlaşıldığı gibi, Buhara'da tam olarak nasıl faaliyet göstermesi gerektiği konusunda kararsızdı. Yeni bir hareket mi başlatması, Afganistan'a mı geçmesi, yoksa şehirden ayrılarak Basmacılar'a mı iştirak etmesi gerektiğine bir türlü karar veremiyordu...

Enver, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş olan Kazak politikacı Mustafa Çokay'ın 1933'te yayınladığı bir belgeye göre, önce Buhara'daki Kızıl Ordu birliklerinin geri çekilmesi için Moskova nezdinde girişimde bulundu.

Mustafa Çokay, Enver Paşa'nın 1921 Ekim'inde Moskova'ya, Sovyetler Birliği Halk Komiserliği'ne bir mektup göndererek Sovyetler'in devrimci liderliği ile bağımsız bir Buhara'nın Asya'nın Müslüman bölgelerini İngiliz emperyalizminden kurtarabileceğini söylediğini, bunun için Kızıl Ordu'nun Buhara'dan çekilmesini istediğini ama Moskova'nın bu talebi derhal reddettiğini yazıyor.

Çokay, Enver'in aslı Rusça olan mektubunda Buhara'yı bizzat temsil edebileceğini söylediğini de kaydediyor ve mektubun tercümesini veriyor:

> "Müstakil Buhara adına biz, dost Sovyet Rusya'nın inkılâbı rehberliği altında İslâm Asya'sını Britanya emperyalizminden kurtarış vazifemizi muvaffakiyetle yapabiliriz. Moskova Halk Komiserler Şûrası'ndan, Buhara hududundan, burada aynen istilâ edilen bir ülkedeki düşman ordusu gibi hareket etmekte bulunan kızıl birlikleri geri çağırıp boşaltmalarını istiyorum. Kızıl Ordu'nun Buhara'da bulunması, açlığa maruz bırakılmakta olan Müslüman ahalinin son lokma ekmeğinin de elinden alınması ve ahalide Sovyet Rusyası'na karşı günden güne artan memnuniyetsizliğe sebep olmaktadır. Ülkenin erzak levazımının ve kıymetli mallarının haczedilip dışarıya götürülmesine de derhal son verilmelidir.
>
> Şarkî Buhara'daki isyan harekâtı büyümektedir. Bu isyanın cumhuriyetin başka kısımlarına da yayılması mümkündür. Hükümetin başındaki Buharalı komiserler, Çekistler ve Rus askerleri tarafından terör yapılmaktadır ve (Buharalılar) serbest, müstakil hareket etme imkânından mahrumdur. Moskova'ya karşı isyan hareketi, inkılâpçı Genç Buharalılar arasında da artmaktadır. Sovyet Hükümeti'ne, onun için en mühim (bölge) olan Şark Cephesi'nde tehlike vârolduğu konusunda ihtar ediyorum. Buhara halkına kendi hayatını kendisinin kurabilmesi için tam imkân verilmesi lâzım. Buhara halkının teklifi üzerine, ben, Sovyet Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında vâki olacak müzakerede Buhara halkını temsil etmeyi uhdeme alıyorum. Bu müracaatıma âcilen cevap verilmesini, müzakere için vekiller tayin edilmesini ve görüşme için yer

ve zaman belirlenmesini rica ediyorum. Ben kendi kanaatime göre 1921'in Aralık ayı sonunu ve Buhara şehrini teklif ediyorum".[328]

Enver o günlerde yaptıklarını ayrıntıları ile anlattığı mektuplarında bu yazışmadan açıkça bahsetmiyor ama bazı günler Çiçerin'e gönderdiği bir telgraftan yahut Moskova'ya yollamak için hazırladığı evraktan sözediyor.

Çokay'ın sözünü ettiği Moskova'ya hitaben yazılan ve Sovyet yönetimi ile iplerin tamamen kopartılmasına artık karar verilmiş olduğu mânâsına gelen mektup, Enver'in diğer mektuplarında bahsi geçen bu yazışmalardan biri olabilir...

Enver, aynı günlerdeki mektuplarında bazı şahıs isimlerini değiştirerek yazmaktadır. Meselâ, Zeki Velidî'nin ayrıntılarını anlattığı görüşmeleri o da anlatmakta, Zeki Velidî'den *Hamid* diye bahsetmekte, 25 Ekim 1921'de Buhara'daki Afgan Büyükelçiliği'nde yaptıkları görüşmeyi *"...Afgan Sefareti'ndeki Hamid'den bir tezkire geldi. Semerkand'dan geldiğini bildiriyordu. Hemen araba ile gittim. Köylü kıyafetinde, kısaca boylu, çiçekli yüzlüdür. Hemen elime sarıldı öptü. Sonra, vaziyetten konuştuk..."* diye yazmakta, 27 Ekim'de yine isimleri değiştirmekte ve *"...Gece, Hamid ile Naim Efendi'nin evinde görüştük. Buhara merkezinin yeniden teşkili ve merkez-i umumînin toplanması hakkında konuştuk. Sonra kendisi benim ilkbahara kadar Afganistan'a geçmem ve sonra avdet etmem tarafdarı. Ben ise herhalde çıkmayarak Türkistan dâhilinde ilkbahara kadar kalmak istiyorum. Şimdilik niyetim Teşrinsânî onbeşine kadar burada kalmaktır. Yalnız konuşmak istediğimden Naim Efendi ve Hâşim Efendi'nin çıkmalarını ..... bunun üzerine Hâşim Efendi biraz darıldı gibi fakat ne yapalım? Bu akşam hâsıl ettiğim fikir, Buhara'da herhalde Feyzullah Hoca ile çalışmak lâzım"* demektedir.

3 Kasım 1921 tarihli mektubundaki isimleri de gizlemiş, Zeki Velidî'nin orada *Velidof* olan ikinci adının ilk ve son harflerini kullanarak *V.F.* diye yazmış, diğer isimleri de anlaşılmaz hâle getirmiştir:

> "...V.F. geldi. Görüştüm. Muhtelif eşhâs hakkında sordum. D. kendileriyle görüşmüş ve konuştuğumuz gibi Merkez-i Umumî Vekâlet Bürosu tanzim etmiş. D. hakikaten yavaş yavaş gözüme giriyor. ...Y.A.'dan mektup aldım, gelemeyeceğini fakat her emre hazır olduğunu yazıyor. F. Efendi de yarın gelecekmiş. ...L. dört beygir almış cumartesi daha beygir alabilmek için belki pazara kalacağız. Yemekten sonra D. ile görüşmeye gittik. M.'nin evinde buluştuk. Yarın akşam M.A toplanacağını söyledi" .

*

Enver, 1921 Ekim'inin son ve Kasım'ının ilk günleri Afganistan'a mı yoksa Doğu Buhara'ya, yani Basmacılar'ın yanına mı gitmesi

gerektiği konusunda hâlâ kararsızdı ama Kâbil'e gidecek olduğu takdirde önce Basmacılar ile buluşmayı, yola onlarla temasta bulunduktan sonra devam etmeyi düşünüyordu.

Ama, bu düşüncesi bir-iki gün sonra tamamen değişti: Basmacılar'a iltihak edecekti!

Kulağına zaten bir taraftan Naciye'sinin kucağına atılmasını emreden bir ses geliyor, diğer taraftan *"...Kırk milyon Türk ve Müslüman'ın ve buna merbut (bağlı) milyonlarca İslâm'ın boğuk canhuraş iniltisi bana* 'İmdad, imdad' *diye sesleniyor ve kalırsam Hak ve halk nezdinde bu hizmetimin takdîr edileceğini ihtar ediyor"* diye yazıyordu *(17 Ekim 1921 tarihli mektubu).* Moskova ile Cemal Paşa'nın gönderdiği ve âcilen Moskova'ya dönmesini isteyen mektuplar ile telgraflar canını zaten yeteri kadar sıkmıştı; artık herşeyden, hayattan, ölümden, Naciye'siz yaşamaktan korkuyordu *(29 Ekim 1921 tarihli mektubu).*

Kararını bu endişeler ve karamsar duygular içerisinde verdi: Afganistan'a değil, Basmacılar'ın yanına gidecek, onların başına geçecek, Orta Asya'dan başlatacağı isyan ateşi zamanla bütün İslâm dünyasını saracak ve Müslümanlar'ı artık sadece İngiliz değil, Sovyet emperyalizminden de kurtaracaktı.

Sonra?

Sonrasını Enver'in yazdıklarından, herşeyi Naciye'si için yaptığını söylediği satırlarından okuyalım:

> "...Hakikaten ne tuhaf talih veya kısmet değil mi? Ben harbi kaybedecek, Moskova'ya gelip Moskova suyu kenarından Naciyeciğim'e bu çiçeği göndereceğim. Herhalde Allah büyüktür. İnşaallah sana şarkın bütün eski altın, zümrütlü Cengizler, Timurlar'ın taçlarını takdîm ederim" *(Moskova'dan 18 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan).*

> "...Senin şöyle İstanbul'dan çıkmış yavrularımla boynunuz bükük olarak Berlin'de sana lâyık olmayacak bir binanın köşesine iltica ettiğinizi düşündükçe, sana her vakit dediğim gibi herkese gıpta ettirecek bir surette yaşatmak ve alnını kemâl-i gururla kaldırıp gezmene vesile olmak ve öyle bir harp kaybetmiş idama mahkûm bir adamın değil, din ve milletine hakikaten fedakârlıkla çalışmış ve inayet-i hakla muvaffak olmuş bir adamın refikası olduğunu göstermek için kalacağım. İnşaallah, pek emin olduğum büyük muvaffakiyet yakında husûl bulur da o vakit bütün bir ırkın, halkın mminnet sadâları arasında gelir, sana lâyık mevkiye otursun" *(17 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Ben de bütün rûhumla mevcudiyetimle yalnız senin için yaşadım, yaşıyorum, yaşayacağım. Emin ol ki, her yapacağım şey yalnız senin içindir" *(7 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

"...Fakat bütün dünyayı ayaklarının altına döksem doğrusu yine az" *(20 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Naciye Sultan'a 7 Kasım 1921'de yazdığı mektupta Buhara'yı ertesi gün terkedeceğini söylemekteydi. Gönderdiği aslında bir mektup değil, Moskova'da ve Buhara'da görüştüğü kişilerin karakalemle yaptığı portrelerinin bulunduğu 33 sayfalık ve cep boyu bir eskiz defteri idi. Defterin başında Moskova'da ve Batum'da yaptığı çizimler vardı, sona doğru beş sayfayı bu mektup için kullanmıştı ve son sayfanın arkasında Buhara'da kaldığı evin krokisi vardı.[329]

Buhara'dan yaklaşık otuz kişilik iki ayrı grup halinde çıkan Enver, 9 Kasım'daki mektubunda şehri nasıl terkettiklerini ayrıntıları ile anlatmaktaydı.

8 Kasım sabahı *geyik avına gideceklerini* söyleyerek sabah saat onda kaleden atlara binmiş, Emîr'in şehir dışındaki sarayının yakınındaki kışladan birer Rus tüfeği ile yüzer fişek alıp on ikide kuzeyden güneye ilerlemiş, kendilerini bekleyen diğer grup ile buluşmuş ve yola beraberce devam etmişlerdi. Şehri terketmeden önce Buhara'daki ve Hive'deki İttihadçı teşkilâtlara Buhara'dan son yazılı emirlerini göndermiş ve emirleri *"Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı ve Merkezler Merkezi Reisi Enver"* diye imzalamıştı.

Naciye'ye *"...Hakk bu büyük işte utandırmasın. Sen, bu bîçare Türk ve Müslüman ili için dua et"* demekte, *"Artık ok yaydan çıktı. İnşaallah geri ancak muvaffakiyet-i tâmmeden sonra dönerim"* diye yazmıştı *(9 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplarda Basmacılar'a katılmak üzere Buhara'yı terketmesinden sonra yaşadıklarını da önceki mektuplarında olduğu gibi bütün ayrıntıları ile anlattı.

Bu mektuplardan sadece 8 Mayıs ile 21 Temmuz arasındakiler kayıptır.

Ankara Hükümeti'nin istihbarat teşkilâtının mensubu Feridun Kandemir, kitaplarından birinde, Paşa'nın yaverlerinden Muhiddin Bey'in, Enver'in bazı eşyaları ile evrakını Meşhed'de kendine teslim ettiğini yazar:

"...Yaver Muhiddin ile aylardan sonra tekrar, fakat tamamiyle değişmiş, çok değişmiş bir vaziyette karşılaştık. İran'ın Türkistan hududu üzerindeki Meşhed şehrinde vaki olan bu karşılaşmada Muhiddin yine boynuma -fakat bu sefer ağlayarak- sarıldıktan sonra iki adım ötede, deveden indirilmiş bir koca sandığı göstererek *'İşte, merhum Enver Paşa'nın kanlı elbiseleri ile kılıcı*

ve bütün metrukâtı bunun içindedir. Alın, bunları size teslim ediyorum' demişti".[330]

Kandemir'in sözünü ettiği kanlı elbiseler ile kılıç ve metrukât, Enver'in ailesine intikal etmedi. Enver'e ait olan ve şu anda ailesinin muhafaza ettiği bütün eşyayı, resmî ve özel evrakı ile Naciye Sultan'a yazdığı mektupların tamamını tek tek elden geçirmiş olduğum için, hiçbir bilgi, kayıt ve ima olmamasına dayanarak *metrukâtın* Paşa'nın vârislerine intikal etmediğini söyleyebilirim.

Paşa'nın evrakı dışında askerî okula başladığı günden itibaren giydiği üniformaların birçoğu, sivil elbiseleri, Rumeli'de eşkiya takip ettiği sırada ve Dünya Savaşı yıllarında kullandığı silâhları ve kendisine hediye edilmiş olan diğer bütün silâhlar ile tören kılıçları hâlen ailesindedir ama Feridun Kandemir'in bahsettiği *kanlı elbiseleri, kılıcı ve diğer metrukâtı* bunların arasında değildir.

Kandemir'e teslim edilen evrakın ve eşyanın muhteviyatını bilmediğimiz için, Enver'in 8 Mayıs ile 21 Temmuz arasında yazdığı ve şimdi elimizde bulunmayan mektuplarının da bunların arasında bulunup bulunmadığı konusunda bir mütalâada bulunamayacağım. Ancak, metrukâtı teslim aldığı sırada Kandemir'in bunları Türkiye'ye dönüşünde beraberinde getirerek resmî bir müesseseye vermiş olması ihtimalini gözönünde bulundurarak, günün birinde ortaya çıkacakları ümidini muhafaza ediyorum.

*

Enver, mektupları için yazmaya müsait her çeşit kâğıdı kullanmıştır. Dağlarda yahut Sovyet birliklerinin talan ettikleri bölgelerde düzgün kâğıt bulamamakta, etraftan yahut Türk subaylardan temin edebildiklerine yazmaktadır. Kâğıt sıkıntısını anlattığı 25 Mart 1922'deki mektubunda *"...Bugüne kadar, yani son postayı gönderdiğim 20 Mart'tan beri kâğıtsızlıktan sana birşey yazamadım. Nihayet dün gelen Afgan gönüllüleri kumandanından kâğıt isteyerek hemen şu satırları acele postaya yetiştiriyorum"* demektedir.

Son mektuplarından bazılarının uçları yahut kenarları kâğıdın kalitesizliği yüzünden erimiştir, bazılarının kâğıdı zaten koyu renklidir, mürekkep bulunamadığı için kurşun kalemle yazılmış ve bu yüzden zor okunur hâle gelmiştir.

Meselâ, Buhara'dan çıktığı gün mektuplarını kâğıt yerine 8,5x14 santimetre eb'adında 24 yapraklık bir deftere ufaktan da öte, neredeyse milimetrik harflerle yazmaya başlamış ve 5 Kasım ile 14 Aralık 1921 arasını bu deftere kaydetmiştir.

Günü gününe yazmasının ve yaptıklarını ayrıntılı şekilde anlatmasının iki sebebi vardır: Mektupları vasıtası ile Naciye'sinin her an gözü-

nün önünde olma arzusu ve günlük tutmak yerine hadiseleri yine mektuplar vasıtası ile kayda geçirme düşüncesi... Bu yüzden mektuplarının dikkatli şekilde muhafazasını istemekte, *"...Naciyeciğim; evvelce dediğim gibi, bu mektupları* [bu] *büyüklükte bir deftere yapıştırırsan pek iyi olacaktır. Çünki hergün sana herşeyimi yazıyorum. Eğer sen üşenirsen Kâmil yapıştırsın. Aman rica ederim bunlar da kaybolmasınlar* (18 Nisan 1921 tarihli mektubundan)" demekte; bir başka gün de *"...Ben öyle düşünüyorum ki bunları üşenmeyerek birer taraflarından bir defterin yapraklarına yapıştırarak saklarsan her vakit için gözün önünde benim canlı bir aksim beraberinde bulunmuş olur. Hem doğrusu ben tâ başlangıçtan böyle düşünerek kâğıtların bir tarafına yazıyorum. Hani herkes muhtıra tutar, günde yaptığını bir yere yazar, ben ise benim için veya halk için değil yalnız cicim için hergün böyle düşündüğümü, gördüğümü, bildiğimi yazıyorum* (21 Nisan 1921 tarihli mektubundan)" sözleri ile her ne kadar Naciye için yazdığını söylemekte ise de, günlük yerine ayrıntılı mektupları tercih ettiğini söylemektedir.

Orta Asya'dan yazdığı mektupları, Berlin'e Afgan diplomatik kuryesi ulaştırmaktadır. Afgan kuryeleri Enver'in bulunduğu en ücra yerlere kadar gitmekte ve hem Naciye'ye hem de Avrupa'daki yakınları ile teşkilâta yazılanları teslim almaktadırlar.

Ankara Meclisi'nin Azerbaycan'daki temsilciliğinde görevli Hüsameddin isminde bir zâtın Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir'e 18 Nisan 1922'de gönderdiği rapordan, Afganlılar'ın Enver Paşa'nın mektuplarını okudukları ve Ankara'nın mektuplardaki bazı bilgilerden haberdar edildiği konusunda enteresan bir ifade geçiyor:

> "Dün Taşkent'e gelip Afgan zabitlerinden olduğu ve Cemal Paşa ile birlikte Avrupa'ya gittiğine ve bu defa yine Cemal Paşa tarafından Enver Paşa'nın buradaki ahvâlini tedkik için gönderildiğini ifade eden genç Afganlı bir binbaşı bendenizle mülâkatı esnasında, Enver Paşa'nın Avrupa'da bulunan zevcesine yazdığı bir mektupta Ruslar'ın Türkistan'daki tavır ve hareketlerinin kendisi için gayr-ı kabil-i tahammül olduğu cihetle onlara karşı hareket ve teşebbüsatta muztarr kaldığını bildirmekte olduğunu hikâye ediyordu"[331]

Enver, o tarihlerdeki mektuplarında Ruslar ile alâkalı birçok benzer düşüncesini yazmış, yaptığı ve plânladığı operasyonlar hakkında bilgi vermiştir. Afganlılar mektupları hakikaten açıp okudu iseler, Enver'in siyasî ve askerî projelerini öğrenmelerinin yanısıra Naciye Sultan'a yazdığı şahsî ve çok özel ifadeleri de görmüş ve karı-kocanın mahremiyetine tecavüz etmişler demektir!

*

Enver'in Buhara'dan birdenbire ortadan kaybolması ve şehri Basmacılar'a iltihak etmek maksadıyla terkettiğinin öğrenilmesi

Buharalılar'ı ve Ruslar'ı şaşırttı; birkaç hafta sonra Türk ve Batı basınına da haber oldu. Türkiye'nin Sovyetler'in çeşitli şehirlerindeki temsilcileri de, Ankara'yı Enver'in faaliyetleri hakkında haberdar etmeye çalıştılar.

Buhara'da ise, farklı görüşler vardı:

> "...(Buhara Cumhurbaşkanı) Osman Hoca ve arkadaşları, Ruslar'ın hegemonyasından kurtularak bağımsız bir devlet politikası izlemek istiyorlardı. Hükümette başbakanlık yapan Feyzullah Hoca ve yoldaşları, Ruslar'ı ürkütmeyecek tarzda bir uzlaşma yolu seçerlerken birçok hükümet üyesi ...Enver Paşa ile Ruslar arasındaki mücadelenin seyrine göre tavır belirlemekten yanaydı. İbrahim Bey (Lâkay Kabilesi'nin reisi) gibi birçok Emîr taraftarı ise hem Enver Paşa'ya, hem Cedidçiler'in hükümetine ve komünistlere, hem de Ruslar'a karşı çıkıyorlardı. Akçurin gibi Buhara komünistleri, Ruslar'la şartsız olarak birlikte çalışmaktan yanaydılar. Enver Paşa ise işte böyle karşıt fikirlerin ve güçlerin olduğu bir ortamda doğruyu yapmak zorundaydı..."[332]

*

> O sırada Orta Asya'dan Moskova'ya dönmüş olan ve Ruslar'dan Türkistan'da Enver ile görüşme izin almaya muvaffak olamayan Cemal Paşa, Enver'in Buhara'daki faaliyetlerinin öğrenilmesinden hemen sonra eski kader arkadaşına bir mektup gönderdi, maceradan vazgeçip Moskova'ya gelmesini istedi ve Berlin'e gitmeyi teklif etti.

Cemal Paşa *"Allahaşkına inad ve ısrarı terket. Kırk yılda bir kerre bu seni candan, yürekten, bütün manâsıyla seven arkadaşının, kardeşinin sözünü dinle"* diyor, Enver'in Doktor Nâzım ile beraber hemen Moskova'ya dönmesini; Halil Paşa ile Küçük Talât Bey'i İran'a göndermemesini istiyor, serbest bırakılan Malta sürgünü İttihadçılar ile beraber Berlin'de bir kongre toplamayı, yani İttihad ve Terakki Kongresi yapmayı teklif ediyor, kendisine *bekleyiş azâbı çektirmemesini* istiyor ve Buhara'da kaldığı takdirde *"bir buçuk senelik çalışmalarının neticelerinin tamamen mahvolacağını, kendileri için artık hayata elveda demekten başka bir çare kalmayacağını"* yazıyordu.[333]

Aralarında seneler öncesine uzanan yakınlık bulunan Mustafa Kemal ile temasını Türkiye'yi terketmesinden sonra inişli-çıkışlı şekilde de olsa devam ettiren Cemal Paşa, ertesi gün, 16 Kasım'da Mustafa Kemal'e yazdığı bir başka mektupla beraber Enver'e yazmış olduğu mektubun bir suretini de Ankara'ya gönderdi.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e yazdıklarında Ankara'nın Afganistan'a askerî heyet göndermesi konusunda daha önceki taleplerinden bahsediyor, *Orta Asya'da başlatacağı hareketin Anadolu'da*

vücuda gelecek azametli millî saltanatın bir peyki olacağını, bu gelişme üzerine eski düşmanların saygı duymaya mecbur olacaklarını söylüyor ve *"Enver Paşa'nın son teşebbüsleri hakkındaki düşüncelerim, kendisine son yazdığım mektup ile Emîr'e yazdığım mektuptan anlaşılıyor. ...Enver Paşa'yı Buhara'dan geri alamazsam, bir buçuk senelik mesâimi mahvetmiş olacağım. Buna muvaffak olmak için olanca şiddetimle çalışıyorum"* diyordu.[334]

Enver'in Buhara'yı gizlice terketmesi ile Cemal Paşa'nın ona Orta Asya'da giriştiği maceraya son vermesi çağrısında bulunduğu mektubunun arasında sekiz gün bulunduğu için mektubun Enver'in eline ne zaman geçtiğini bilmiyoruz. Ancak, Cemal Paşa'nın mektubunun aslının Türk Tarih Kurumu'ndaki evrak arasında bulunması Enver'in mektubu aldığını gösteriyor ve Naciye Sultan'a yazdıklarında mektuptan sözetmese de, Cemal Paşa'dan gelen başka mektuplardan bahsediyor...

Ama, iki Paşa'nın ilişkileri üç ay sonra daha da bozulacak, Enver bir mektubunda *"...Cemal Paşa bizim hareketin nâ-be-mevsim* (mevsimsiz) *olduğunu bildirmiş. Hülâsa, hep kıskançlık. Neyse, ben başladığım işte devam edeceğim. İnşaallah, Hüdâ utandırmaz"* (23 Şubat 1922 tarihli mektubundan) diye yazacaktır!

Enver'i Orta Asya macerasına son vermesi için iknaya çabalayan sadece Cemal Paşa değildi, o sırada Kâbil'de Afgan Emîri'nin yanında bulunan Bedri Bey de Enver'in Moskova'ya dönmesini istiyordu ama Enver, artık Ruslar'ın kendilerini aldattığını anlatıyordu. Üstelik birkaç ay önce Anadolu'ya geçebilmek için hazırlıklar yaptığı halde, şimdi Anadolu ile meşgul olmasının oraya zarar vereceğini de söylemekteydi:

> "...Bedri'nin mektubunu okudum. Altı büyük sahife bana hareketimden vazgeçirmek, tekrar Ruslar'la barışmak için yazılmış. Kendisine cevap olarak *'Anadolu ile meşgul oldukça oraya zarar vereceğiz. Bolşevikler'in yardımları ise Anadolu ve Afganistan için mühim değil. Sonra da bunların kendi prensipleri haricinde herşeyi mahvetmek istedikleri hele İslâmlar'ın terakkisini ancak kendi ellerinde olmak üzere kabul ettikleri, sonra gerek Anadolu ve gerekse sâir yerler için daima fitne sokmaya çalışmakta olduklarını gördüğümü ve Afganistan'ı da Buhara gibi yapmaya çalıştıklarını, maamafih yanıma gelirse görüşeceğimizi'* bildirdim.
>
> ...Hülâsa, bence bugün muvaffakiyetle ilerlemeye başlayan bu hareketi durdurmak mânâsız olacağı fikrindeyim. Başka yerlerde de başkaları iş yapsın.
>
> Nâzım Bey de Cemal Paşa ile görüşüp o da aynı fikre gelmiş. Cemal Paşa da öyle yazıyor. Ruslar onu da aldatıp göndermişler. Beşyüz bin frank Trablusgarb için Roma merkezi vasıtasıyla sarf

olunmak üzere vermişler. Bize de vaad etmişlerdi fakat ne oldu? Hiç. Bunlar tehlikeyi atlatıncaya kadar biraz beylik verilen sözler" *(19 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Buhara'yı terketmesinden sonra Lâkay topraklarına, Lâkay aşiretinin Reisi ve Buhara Emîri'nin gözü kapalı şekilde destekçilerinden olan ve taassubu ile bilinen İbrahim Bey'in yanına gitmek istedi. Beraberindekilerden bölgeyi iyi bilenler Paşa'yı Lâkay bölgesine değil, bir başka yere gitmesi için iknaya uğraştı iseler de, dinletemediler.

Gitti, gider gitmez iki ay kadar devam edecek bir esaret yaşadı ve daha önce yapılan uyarılara kulak asmamış olduğu için Lâkaylar ile birlikte hareket etme hayâli hem giriştiği son hareketi başarısız bıraktı, hem de hayatına mâloldu!

Enver, Lâkaylar ile ilk defa 23 Kasım'da, Çilliköy'de karşılaştı, silâhlarını teslim etmesi istendi, oturulup konuşuldu, Enver görüşmede karısını, çocuklarını hatırlayıp gözyaşı döktü ve Lâkaylar durumu değerlendirip daha sonra gelmek üzere ayrıldılar:

> "...Gece birkaç atlı geldi. Lâkaylar silâhlarımızı teslim etmemizi ve sonra bize inanacaklarını söylemişler. Nihayet maslahat kıldılar ve kendileri muhtarlarla gidip görüşmeye karar verdiler ve erkenden gittiler. ...Nihayet hepsine Kur'an üzerine yemin ettirerek ahdettik ve askere de Hasan Efendi beni takdîm ettikten sonra maksadı söyledim. Ahidden evvel halka maksadı söyledim ve seni ve çocuklarını bırakarak geldiğimi söylerken ağlamaya başladım. Onlar da ağladı" *(23 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar ile asıl buluşma 30 Kasım 1921 sabahı oldu ve Enver, Lâkaylar'ın reisi İbrahim Bey ile Karamendî köyünde tanıştı:

> "...Önde birkaç tüfekli atlı, sonra İbrahim Bey, siyah çukadan pantolon ve setre giymiş. Pantolonda ince kırmızı şerit, setrenin düğmeleri sedef hırka düğmesi. Omuzundan iki sıra fişeklik atmış. Kır bir Kazak beygirinde kara sakallı otuz beşlik bir adam. ...Başında boz ve zemini üzerine siyah kuzu derisinden kenarlı birer kalpak. Sonra türlü kıyafetli birçok adam. Elli altmış tüfekli mütebakisi kılıçlı ve kısm-ı küllîsi sopalı, iki bin kadar atlı beraberdi. Nihayet, İbrahim Bey; önde bir zurnacı mütemadiyen zurna çalmakta idi. İbrahim Bey yaklaşınca indi. Ben de indim, kucaklaştık. Bunların usulü iki ellerini tutar gibi yaparak kollarını uzatarak çapraz olarak omuz setrini karşı karşıya getirmek. Ben bunu bizim bildiğimiz kucaklaşma ile yaptım. Sonra hep beraber bizim eve geldik. Konuştuk. ...İbrahim Bey uyuz olduğundan yaralarından oturamıyormuş *(30 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

İbrahim Bey at ile gittiği sırada önünde zurna çalınması eski

Türkler'deki *nevbet,* yani bey veya hükümdar nereye gidecek olsa yanında bir çeşit askerî bando götürmesi âdetinin devamı idi. Lâkay İbrahim işte bu âdeti tatbik ediyor ve seyahat ettiği sırada yanında zurna çaldırıyordu!

Sonraki saatlerde beklenmedik bir iş oldu ve Lâkay İbrahim'in adamları Enver'den kendisi ile yanındakilerin silâhlarını kendilerine teslimini istediler, Enver aralarında güvensizlik yaşanmaması için bir-iki tabanca dışında bütün silâhları teslim etti:

> "...Nihayet kara gözlüklü Yâr Mehmed Bey gece hırsızlar tarafından bizim iki silâhla üç atımız çalınmasından dolayı halka emniyet gelmek üzere ve kendilerine emniyet ...mızı göstermek üzere silâhlarımızın verilmesini istediklerini söyledi. Birtakımları ekmeğe kasem ederek bunu sırf efrâda emniyet gelsin diye yaptıklarını söyledi. Fakat hakikat-i hal Türkler epeyce zamandan beri bunların aleyhinde bulunup nehb ettiklerinden büyüklerinin iki ateş arasında kalmamak üzere bir tertip idi. Ben bunların teklifini reddedersem arada emniyetsizlik vâkî olacağını ve belki de müsademeye mecbur olacağımızı bu halde bunlarla birlikte çalışmak imkânı kalmayacağı gibi bütün Türkistan ihtilâlinin, ... muvaffakiyetsizlik olacağını düşünerek arkadaşların da re'yini alıp kabul ettim. ...Kendileri de en çok beş gün sonralı iade edeceklerine yemin ile temin ederek ayrıldık. Yalnız, efrâdın ağlayarak silâhlarını bana getirmeleri beni de ağlattı. Silâh ve cephaneler sarılıp ve diğer ..... yüklendi. ..Biz de İbrahim Bey ile arkadan yine zurna çalarak hareket ettik. Zurnacı bu kerre de arkamızdan geliyordu. Böylece âdetâ hürmetli bir esir gibi muamele görerek hareket ettik. Bundan pek mahzun oldum. Fakat Hakk'a tevekkül ile hareket lâzım" *(30 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar silâhları beş gün içerisinde iade etme sözü vermişlerdi ama iade etmeyecekler, üstelik bir müddet sonra diğer eşyalarını da çalacaklardı.

Enver, ertesi gün Naciye Sultan'ın ve çocuklarının fotoğraflarını yakmak zorunda kaldığı için gözyaşları ve hüzün içerisindeydi:

> "...Bu sabah pek mahzunum. Sabah namazından evvel ağlayarak senin ve yavrularımın fotoğraflarını yaktım. Sebebi de bura halkı pek mutaassıp ve içlerinde aleyhimde propaganda yapanlar bulunuyor. Bunun için taassuba dokunacak herşeyi ortadan kaldırmak lâzım geldi. Ağlayarak kalbim bin parça olarak yanımda kalan son canımdan kıymetli asarı yaktım. İnşaallah bundan, bu büyük fedakârlıktan maksada bir hizmet olur da seninle yakında birleşmemize vesile olur *(1 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

*

İbrahim Bey, *hürmetli esirini* Lâkay topraklarında köy köy, ka-

saba kasaba dolaştırdı!

Bu, tuhaf bir esaretti! Enver'in Lâkaylar'ın yanından ayrılıp bir başka yere gitmesine izin yoktu ama Buhara'da bir ara Harbiye müsteşarlığı yapan ve o taraflarda Ruslar ile mücadele eden Ali Rıza Bey ismindeki Türk yüzbaşı başta olmak üzere rahatça mektuplaşıyor, ziyaretçiler ile görüşebiliyordu...

Göktaş'ta bulundukları sırada 12 Aralık 1921'i 13 Aralık'a bağlayan geceyarısı Enver ve beraberindekiler büyük bir heyecan yaşadılar: Lâkaylar, Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in adamları ile gelip köyü basacağı yolunda bir haber almış, Enver'i apar-topar bir başka yere götürmek istemiş ve atlara binip her beraber Göktaş'ın dışındaki tepelere çıkmışlardı...

Baskının sözkonusu olmadığı anlaşılınca yine Göktaş'a dönüldü ama dönüşlerinde köyde kalan hemen bütün eşyalarının çalındığını gördüler...

Enver, o geceyarısı yaşadıklarını bir korku filmi senaryosunu andırır şekilde anlatıyordu:

> "...Gece yarısı bir çığlık içinde uyandım. Salim'in sesi, *'Paşam, atı götürüyorlar'*dı. Gözümü açınca odanın karışık bir halde ..... kapıdan içeri dışarı gitmekte olduğunu gördüm. Bu sırada mumu yaktılar. Kapıdan bir ses *'Silâhları teslim ediniz'* diye bağırıyordu. Evvelâ tabanca hemen ele aldım fakat dışarıda silâh sesi olmadığından sükûnetle giyindim. Mushaf'ı boynuma astım. ..... taktım. Paltomu giydim. Bu sırada odadakilerin telâşı fazla idi. Kapıya doğru gittim. Derken, İşan ismindeki Bey'in mirkendi geldi. *'Paşam, gidelim'* dedi. *'Nereye?'* diye sordum. *'Gitmem'* deyince ağlayarak *'Ben de seninle kalayım'* dedi. Muhiddin ağlayarak *'Paşam bizi nereye götürüyorlar?'* diyordu.
>
> Sonra anladım ki, İbrahim Bey ve vesâire, Ali Rıza'nın burasını basarak beni alacağını ve kendilerini esir alacağını duymuşlar. Bunun üzerine gidip kendilerini te'mini muvâfık buldum. Bu sırada atımı da getirdiler, bindim hep atlandık. Kışlağın arkasındaki tepeye çıktık. Halil Efendi'ye birini gönderdim. Eğer geliyorlarsa kat'iyyen düşmanlık olmamasını temin etsinler dedim. Giderken hepsi korkuyordu. Bir tüfek istedim, verdiler. Beyin yanında dört silâhlı kalmış idi. Hepsi kaçıştılar. Hakikaten yirmi kişi gelseydi hepimizi alırdı.
>
> Bekledik. Ben, *'İki kişi versinler, gideyim'* dedim. Zira, son gelen haberlerde Ali Rıza'nın Ruslar'ın taarruzu karşısında daha tehlikeli hal ve vaziyete girmemek için şehri terk ile şarka çekildiği bildiriliyordu. Ben çevirmek istedim. Zira bu halde fikirlerini tatbik etmiş olacaklar ve Ruslar da serbest kalacaktı.
>
> ...Benim gitme teklifime muvafakat etmediler. *'Hele sabah olsun, hakikati anlayalım'* dediler. Sabah oldu. Nihayet kışlağa

döndük. Bu sırada Afgan misafirlerini de ayaklandırmışlardı. Sabah onlar da geldi. Mânâsız telâşı anladılar. Fakat bu gece telâşta birçok şeyler çalınmıştı. ...Maamafih, Afganlılar'ın da eşyasını çalmışlar ve bununla birlikte iki yüz altın paraları da çalınmış. Nihayet kışlakta kuru bir kilim üzerine oturduk. Nasrullah Han geldi. Müzakere neticesinde bunlara eğer benim sözümü tutmayacaklarsa Afganistan'a gideceğimi söyledim. Fakat rica ederek yine kalmamı dediler. Ben de bilmecbûriye muvafakat ettim. ...Şimdi, yalnız birkaç kat çamaşırımdan başka şeyim yok. Herşeyim çalındı" *(13 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar, iki hafta sonra bu defa daha önce o taraflarda bulunan ve Enver'e katılmak için gelen Türk subay ve askerlerini de soyup sadece pantolonları ile bırakacaklardı:

"...Bir de içeri girdiklerinde ne görsem! Yalnız pantolonları üstlerinde kalmış hemen tepeden tırnağa kadar soyulmuşlar. Sırtlarında eski birer hırka. Bîçare Hasan Bey ..... kalmış. Neyse, büyük bir teessür içinde hemen ..... ettim. Ağlamaya başladılar. Ben yalnız hırsımdan dişlerimi sıkıyordum. Yalnız benim yüzümden rahatlarını terkle bu hale gelen arkadaşlara pek acıdım. Maamafih ne yapayım. Bu yolda hayatını da verecek adamlar, bunları hoş görmek gerek. Zaten, Bedevî kollar arasında hele arada muharebe olduktan sonra bu hal pek tabiîdir.

Neyse, eşyamızı taksim ile biraz hallerini düzeltmeye çalıştık. Kimisine hırkamı, kimisine kürkümü verdim. ...Nihayet arkadaşlar hallerini anlatmaya başladılar..." *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkayların elinde esir gibi kaldığı günlerde bir sene öncesini, Naciye'si ile beraber geçirdiği güzel günleri hatırlayan Enver, Lâkay İbrahim Bey'den *türedi bir eşkiya reisi* diye bahsedecek ve Lâkaylar'ın *dünyanın en vahşî kavimlerine yakın olduklarını* yazacaktı:

"...Naciye! Düşün, düşün hayat nasıl bir panorama. Geçen sene birlikte Avrupa'nın en medeni, müreffeh yerlerinde gezerken ve herkesin kıskandığı bir çift kumru gibi yavrularımız etrafımızda yaşarken, şiddetli fırtınaya uğramış bir çift gibi ayrıldık. Âh! Eminim, Berlin'in o şaşaalı hayatında bensiz, sen eşini kaybetmiş dişi güvercin gibi sessiz, sadâsız me'yus yaşıyorsun! Oh ya ben, ya ben! Dünyanın hemen en vahşi akvâmına yakın ve başsız bir muhitte türedi bir eşkiya reisinin yanında hayatın en iptidâî olan yiyecek, giyecek, yatacak şeylerin bütün mahrumiyetleri içinde yalnız, yapayalnız, yalnız senin aşkınla yaşıyorum" *(15 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver, artık sadece Lâkaylar'dan değil, başlarına geçebilme hayâli ile birçok tehlikeyi göze aldığı Basmacılar'dan artık devamlı

surette şikâyetçi idi.

Gerçi bol vaadler alıyor, sık sık *çapan,* yani kaftanı andıran yerel elbiselerden hediye ediliyor, yine hediye olarak pirinç, pilâv ve başka yemekler gönderiliyordu ama Enver bıkmaya başlamıştı, artık Orta Asya Türkleri'ni o tarihten dokuz sene önce İtalyan işgaline karşı Bingazi'de organize etmeye çalıştığı Bedevîler ile mukayese ediyordu. İlk mektuplarında Basmacılar'ı eski bir medeniyetten gelmelerinden dolayı Bedevîler'den üstün görüyor ama sonraları *"Bunların yağmacılıktan başka bir işleri yok. Nerede Trablus'un Bedevîleri?"* diye yakınıyordu:

> "...Bura halkı herhalde Bingazililer kadar zahmet vermeyecektir. Çünki bunlar herhalde eski bir medeniyet görmüş ve hükümet etmiş adamlar. Büyükleri ve idare adamları vardır" *(25 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*
>
> "...Bunlar da Bingazi'dekilerin başka türlüsü. Sonu inşaallah hayır olur. Rahatsızlığım henüz devam ediyor. Kalben derin bir hüzün duyuyorum. Sebebini bir türlü anlayamadım" (10 Aralık 1921 tarihli mektubundan).
>
> "...Hakikaten hem acınacak hem de gülünecek bir haldeyim. Bingazi'deki Bedevîler bura Lâkaylar'ına nisbeten pek akıllı. Büyüğü küçüğü tuhaf. Bir taraftan bana *'Padişahım'* derler diğer taraftan *'Cedidler geliyor'* diye bir söz çıkınca kaçmaya, bizi de beraber götürmeye savaşırlar" *(17 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*
>
> "...Doğrusu bu civardaki yağmacılıktan en mütedeyyin halk da bîzar. İşte rûhum, böyle bir yığın içinde çalışıyoruz. Trablus'ta hakikaten daha saf ve temiz bir kitle vardı. Burada hepsi yağmacılıktan başka birşey düşünmüyor" *(1 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Lâkay İbrahim Bey'in Enver'i yanında iki ay boyunca esir gibi dolaştırmasının sebepleri çeşitli idi...

Öncelikle, topraklarına gelen ve *"Ben, Enver Paşa'yım"* diyen kişi hakikaten Enver Paşa mı idi, bundan emin olması lâzımdı.

Yabancının doğru söylediği, yani Enver Paşa olduğu birkaç gün içerisinde öğrenildi ama ortaya bu defa başka bir endişe çıktı: Enver, Sultan Abdülhamid'i devirenlerdendi, yani *Cedidçi* idi ve Cedidçi olması Lâkaylar'ın bağlı bulunduğu Buhara Emîri Âlim Han'a da karşı olması demekti. İbrahim Bey yakın adamlarına *"Ben bilirim, Enver Paşa padişah olmak için geliyor"* (22 Ocak 1922 tarihli mektubundan) diyerek endişesini açıkça söylüyordu ve Enver'e ne şekilde muamele etmeleri gerektiği konusunda Emîr'den talimat almaları lâzımdı!

Enver'in Lâkaylar'ın elinde bulunduğu günler bitmeyen yazışmalarla geçti. İbrahim Bey ile Âlim Han haberleşiyor, Enver'e hoş ifadelerle dolu nâmeler gönderen Âlim Han, İbrahim Bey'e de Enver'i elinde tutması yolunda talimatlar yolluyor, Enver ise hem Âlim Han'a, hem Afganistan Emîri'ne, diğer Basmacı kumandanlara ve o bölgelerdeki Türk subaylara, meselâ Doğu Buhara'nın kumandanı Ali Rıza Bey'e mektuplar gönderiyor, haberleşmelerinde vasıta olarak da gelen ziyaretçileri kullanıyordu.

Çok sonraları, Buhara Emîri'nin Enver ile müştereken mücadele maksadıyla Sovyetler ile de irtibatta bulunduğu söylenecekti.[335]

Enver'in Lâkaylar ile bir çeşit esaret olan mecburi birlikteliği sırasında hazırlanan İngiliz istihbarat raporlarında ise baştan aşağı yanlış bilgiler yeralıyor, meselâ o günlerde yazılan bir raporda Enver'in *"Buhara'nın Düşenbe ve Hisar şehirlerinde bulunduğu, Bolşevikler ile ihtilâlciler arasında anlaşma yapmaya çalıştığı"* iddia ediliyordu.[336]

Bu şekildeki yanlış bilgiler İngiliz raporlarında daha önce de yeralmış, hattâ Enver'in Orta Asya'daki faaliyetlerini Moskova'da bulunduğu sırada Ali Fuad Paşa ile beraberce hazırladığı bile söylenmişti.[337]

*

Cemal ve Enver Paşalar ile diğer İttihadçılar'ın Orta Asya'daki temaslarının ve bütün faaliyetlerinin asıl maksadının ne olduğunu, herşeyi başından itibaren dikkatli şekilde takip etmekte olan Moskova'nın farketmemesi mümkün değildi...

Anadolu için bir koz, bir joker olarak elde tutulmalarına da lüzum kalmamıştı, zira Mustafa Kemal başlattığı mücadeleyi başarı ile tamamlamak üzere idi ve Anadolu ile Sovyetler arasında zaten yakın bir dostluk tesis edilmişti.

Bunun neticesi, İttihadçılar'ın artık gözden çıkartılmalarının ve hattâ tasfiye edilmeleri zamanının gelmiş olması demekti!

Tasfiyenin ilk kurbanı, Cemal Paşa oldu...

Avrupa'da Afganistan için silâh temini görüşmeleri yapan Cemal Paşa buradan tekrar Moskova'ya gitti ama Sovyetler tarafından soğuk şekilde karşılandı, hattâ ÇEKA'da sorguya bile çekildi ve Paşa bütün bunlardan sonra Rusya'da yapabileceği birşeyin kalmadığını ilk defa açık şekilde farketti...

O günlerde sadece Mustafa Kemal'e yazdıklarında değil, diğer İttihadçı arkadaşlarına gönderdiği mektuplarında da Enver'in teşebbüslerinden şikâyetçi olan ve Enver'e karşı üslûbunu gittikçe sertleştiren Cemal Paşa kısa sürgünün ilk günlerinden itibaren Türkiye dışındaki faaliyetlerinin, temaslarının ve çabalarının ar-

tık bir netice vermeyeceğini anladı. Afganistan'a dönmek yerine Anadolu'ya geçmek istedi, Moskova'dan Türkiye sınırına ulaşabilme ve Mustafa Kemal ile sınırda telgraf başında haberleşme çabası içerisine girdi. Mustafa Kemal ile daha sonra yüzyüze görüşebilme imkânının sağlanması için bir yaverini Ankara'ya gönderdi, kendisi de Moskova'dan Tiflis'e gitti ve Ankara'dan gelecek cevabı Tiflis'te beklemeye başladı...

Mustafa Kemal'in, aralarında eski senelerden gelen bir yakınlık bulunmasına rağmen Cemal Paşa gibi İttihadçılar'ın önde gelen bir liderinin Anadolu'ya dönmesine izin vermesi zaten mümkün değildi ve Paşa memleketini bir daha göremedi. Tiflis'te Ankara'dan haber beklerken, 21 Temmuz 1922 gecesi, kimler tarafından yapıldığı hâlâ ortaya çıkartılamamış olan bir suikaste uğradı ve iki yaveri ile beraber can verdi!

*

Enver, Lâkaylar'ın elinden 1922 Ocak'ının ortalarında kurtulabildi.

Buhara Emîri Âlim Han gelecekte kendisi için tehlike teşkil edebileceğinden endişe hissettiği Enver'in Lakâylar'ın elinde bulunduğu sırada gönderdiği mektuplarına o zamana kadar oyalayıcı cevaplar vermiş, taleplerini de aynı şekilde oyalamış ama bu arada İbrahim Bey'e Enver'i elinden kaçırmaması yolunda talimatlar yollamış, yani tam mânâsı ile ikili oynamıştı.

Enver'in serbest bırakılmasında, Afganistan Emîri Amanullah Han'ın Buhara Emîri Âlim Han nezdinde tavassutta bulunmasının da etkisi oldu.

Buhara'yı terketmesinden sonra bir müddet memleketinin değişik vilâyetlerinde kalan Âlim Han daha sonra Afganistan'a iltica edip Afgan Emîri'ne sığınmaya mecbur olmuştu.

Âlim Han, misafiri olduğu Afgan Emîri'nin ısrarlı ricaları üzerine Lâkaylar'ın reisi İbrahim Bey'e bir mektup göndererek o zamana kadar elinde tutması yolunda talimatlar verdiği Enver'i artık serbest bırakmasını istedi.

Darvaz bölgesinin beyi İşan Sultan'ın silâhlı adamları ile beraber 13 Ocak'ta Enver'in ve İbrahim Bey'in bulunduğu Rahati köyüne gitmesinin ardından Enver'i daha önce de birkaç defa ziyaret etmiş olan Afgan Emîri'nin temsilcisi Nurullah Han da Rahati'ye gitti ve Buhara Emîri Âlim Han'ın Enver'in serbest bırakılması için yazdığı talimatı burada İbrahim Bey'e verdi.

Enver, 1922 Ocak'ının ikinci haftasının sonlarına doğru artık serbestti...

Lâkaylar'ın elinden kurtulmasından hemen sonra Naciye Sul-

tan'a gönderdiği mektubuna uzun bir sipariş listesi ilâve etmişti. Gömlek, çamaşır, gözlük, battaniye ve şarjör gibi taleplerinin yanında hazin bir isteği daha vardı: İbrahim Bey'in eline düşmesinden sonra imha etmek zorunda kaldığı Naciye'nin ve çocuklarının fotoğrafları:

> "...1-Kırkbeş fişek, şarjörlü harp zamanı yapılmış uzun namlulu kundaklı Parabellum tabancasından üç şarjörüyle birlikte bir tane ve yüz elli fişek (çapı mümkün ise 9 milimetre)
> 2- 0,25 diyoptri iki beyaz gözlük.
> 3- İki koyu kar gözlüğü.
> 4- Altı ince fanila, don, gömlek.
> 5- Altı beyaz spor gömleği
> 6- İnce sarı şayaktan iki İngiliz gömleği
> 7- Çorap ve mendil, bir düzine (çoraplar biraz kalınca).
> 8- Bir yumuşak gece terliği.
> 9- Bir aded *'schlafsack'* dedikleri torba yatak. İçinde fazla bir battaniye olsun.
> 10- Kâmil'in Sami'ye verip de şimdi benim taşıdığım *'Ortgies'* tabancalarına mahsus üç şarjör.
> İşte ufak maddî istediklerim. Şimdi asıl büyük ve en ziyade muhtaç olduğum bir isteğim var ki o da senin ve yavrularımın birçok fotoğraflarıdır. Artık bu defa ne olsa mahvetmeyeceğim" *(15 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Sonraki günler, önde gelen Basmacı liderler ile toplantılar, liderlerin artık Enver'in yanında olacakları konusunda karşılıklı yeminleri, vaadleri, ahidleşmeleri ve yine bitmeyen yazışmalar ile geçti. Basmacılar'dan bazıları bağlılıklarını öylesine abartıyorlardı ki, Enver'i *padişah kılmak* bile istemekteydiler:

> "Ben ne padişah olmak ne de sizden mal isterim. Çalışan, yurdunuzu kurtaran sözümü dinleyin, işte bu kadar, dedim" *(22 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

> "Herkes bir söz söyleyerek kusurlarını af ile kalmamı ve Buhara Emîri geldikte Emîr olmak üzere beni büyük tanıyacaklarını ve İbrahim Bey beyleri olduğu gibi ben de padişahları olmamı rica ettiler. Ben de benim Buhara padişahlığında gözüm olmadığını ve belki değil yalnız Buhara belki de bütün Türkistan'dan ve İslâm illerinden Ruslar'ı kovmak istediğimi, ben İslâm'a hizmetçi olmayı bin padişahlığa değişmeyeceğimi söyledim ve nihayet ricalarını kabul ederek kalmaya muvafakat ettim. Sevindiler" *(23 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Padişahlığı yahut Orta Asya'nın hâkimi veya hükümdarı olması gibisinden söylentileri mektuplarında benimsemiş gibi görünen Enver bu unvanları bazen şaka, bazen de ciddî mânâlarda kul-

lanacak ama bulunduğu yerleri her vesile ile arkasından birşeyler çevirdiğini bir türlü farkedemediği Buhara Emîri Âlim Han'a *niyâbeten* yani vekil olarak idare ettiğini yazacak, Âlim Han'dan *biraderim* diye bahsedecek ve sahip olacağı herşeyi yine Naciye'sinin ayaklarının altına sermeye heveslenecekti:

> "...Sevgilim, unutuyordum. Bu akşam arkadaşlar bir çadır bezi buldular, saman doldurdular. İşte bu gece ilk şöyle yumuşak ve saman döşekte yatacağım. Artık akşamdan beri oldukça yerden yüksek olan bu saman döşekte uzanıp eski sultanları taklid ediyorum. İşte, Lâkaylar'ın padişahının tahtı tabiî bu kadar olur. Âh bu gece hiç olmazsa seni ruyada görsem" *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Âh! Naciye gel, gel de şu vahşi kayalar arasında seni kartal gibi kanatlarımın üstünde taşıyayım, yükselteyim. ...Âh Naciye! Sen gelsen, buralarını eminim ne kadar seveceksin. Şimdi Buhara Emîri biraderim Âlim Han'a niyâbeten idare ettiğim bu yerlerde sana hiç kimsenin varamayacağı şu vahşi güzellikler içinde istediğim gibi kâşâneler kurdurayım. Gel, gel de beni yaşat olmaz mı? Değil mi? Geleceksin? İstanbul'un mülevves muhitine dönmeyelim. Buraları, buralardaki bîçareleri, Müslümanlar'ı kurtarıp onlara yardım edelim. ..Naciyeciğim! İşte bunlar hep senin kulun, kölen olmakla iftihar edeceklerdir" *(9 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Enver Paşa'nın Lâkaylar'ın elinde bulunduğu günler ile serbest bırakılmasından sonra yaptığı askerî ve siyasî yazışmalar, Orta Asya'daki diğer bütün yazışmaları ile beraber Türk Tarih Kurumu'ndadır ve Basmacı Hareketi açısından da son derece önemli olan bu evrak ileride askerî uzmanlar tarafından değerlendirilmeye tabî tutularak yayınlandığı takdirde, Basmacı İsyanı'nın Enver Paşa dönemi büyük ölçüde aydınlanabilecektir.

*

Hürmetli esaret sırasında, yani Enver'in Lâkay İbrahim Bey'in elinde bulunduğu günlerde Buhara'da önemli hadiseler yaşandı ve Rus işgalindeki Düşenbe şehri birkaç günlüğüne milliyetçi kuvvetlerin eline geçti.

Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca ile Genelkurmay Başkanı Ali Rıza Bey, Düşenbe'de 1921'in 10 Aralık gecesi hükümet adına verdikleri resmî bir yemekte Rus subayları ile askerlerini esir aldılar. Rus tarafı derhal karşılık verdi, Düşenbe'ye yeni birlikler sevkedildi, milliyetçi kuvvetler dört gün sonra şehri yeniden Ruslar'a teslim ettiler ve Kızıl Ordu'nun sıkı takibi yüzünden Osman Hoca, Ali Rıza Bey ve onlarla beraber Düşenbe'de bulunan Hacı Sami

Bey de Afganistan'a iltica etmek zorunda kaldılar.

Osman Hoca'nın Ruslar'ı Düşenbe'den çıkartması sırasında Lâkaylar'ın elinde esir bulunan Enver Paşa, serbest kalmasından hemen sonra yanındaki Basmacı liderler ile beraber üç haftalık bir kuşatmanın ardından 14 Şubat 1922 gecesi Düşenbe'yi ele geçirdi. Naciye Sultan'a kuşatma sırasında gönderdiği mektuplarda harekâtın ayrıntılarını yazmış, krokilerini de çizmişti.

Naciye Sultan'a Düşenbe'ye girişinin ardından yazdığı mektubunda şehre çatışmaların değil, Ruslar'ın gittiklerini öğrenmelerinin ardından girdiklerini anlatıyordu:

> "...Sana şu satırları gecenin ikisinde Düşenbe kasabasından yazıyorum. Bugün öğleye doğru başlayan tipiden istifade ile Ruslar Düşenbe'yi terkle garba doğru savuşmuşlardır. İkindiye doğru haberimiz oldu. Fakat her vakit bu haber geldiğinden hemen Nâfi Efendi'yi ileri karakol ile gönderdim ve arkasından vardık. Hakikaten, Ruslar çekilmiş. Zaten, Yahudi'nin dediği gibi iki üç gündür gidecekmişler. Hastahane ki -hem kışla hem de hükümet dairesi idi-, her tarafı karmakarışık. Şehirdeki onbeş hâne buradan gitmiş. Doğrusu bu karda çok zahmet çekeceğiz. Yarın erkenden takip etmek istiyorum" *(14/15 Şubat 1922'de yazdığı mektubundan).*

Düşenbe'yi almasından sonra beraberindeki Türk subaylar ve Afgan Emîri ile sürgündeki Buhara Emîrleri'ne eski devirlerdeki *fetihnameleri* andıran mektuplar gönderen Enver'in artık başka bir hayâli vardı: Afgan Emîri Amanullah Han'a 1922 Mart'ının sonunda yazdığı mektupta Orta Asya'daki Rus hâkimiyetine son verip Alman birliğini andıran bir Şark-İslâm Hükümeti İttihadı'nı beraberce tesis etmek ve bu birliği Alman birliği gibi dünyaya meydan okuyacak bir hâle getirmek istediğini söylüyordu![338]

Emîr'e yazdığı *Şark-İslâm Hükümeti İttihadı* hayâlinden Naciye Sultan'a gönderdiği bir mektupta daha ayrıntılı olarak bahsediyor, *"...Afgan Emîri'ne şifre ile Buhara ile Afganistan'ın, Prusya ile Bavyera gibi ittifakı fikrinde olduğumu yazdım. Bakalım ne cevap verecekler?"* (17 Mart 1922 tarihli mektubundan) diyor ve daha önce bir Turan Askerî İhtilâl Meclisi kurmayı da düşünüyordu:

> "...Fikrim, ...diğer vilâyetlerin vekillerini de toplatarak bir meclis-i maslahat tesis ettirmek; sonra Fergana, Kırgız vesair taraflara yazarak onların vekilleriyle büyük bir Turan İhtilâl Meclis-i Askerîsi vücuda getirmektir. Bakalım ne dereceye kadar muvaffak olacağım?" *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Enver, Düşenbe harekâtının ardından Pulihakiyan köyüne yerleşmiş, orada genelkurmay benzeri bir teşkilât kurmuş ve yapıla-

cak yazışmaları da askeri bir düzene koymaya çalışmıştı.

> "...Nihayet gittikçe hafifleşen yeşil çimle örtülü tepecikler arasında oldukça derin bir derenin sol sahilindeki Pulihâkiyan'ın müderrisi Hacı Mehmed Efendi'nin mescidinin etrafındaki mihmanhânesine indik. Bugünden itibaren artık muntazam çalışmaya başladım. Hasan Bey kâtipleri toplayarak erkân-ı harbiye vazifesi görecek. Her yazılan erkân-ı harbiyeden geçecek, numaralanacak. Şimdiye kadar İşan Sultan'ın elinden geçen, müzebzeb ve geleni gideni belli olmayan muharrerata bir nihayet verilecek" *(12 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Kızıl Ordu'nun ilerlemesi üzerine karargâhı ve kurmaya çalıştığı sistem sonraki günlerde darmadağın olacaktı!

*

Moskova, Enver'in Orta Asya'daki faaliyetlerinden Türkiye'yi 1922 Mart'ında resmen haberdar etti ve Enver'in artık *Sovyetler'in düşmanı* olduğunu bildirdi.

Ankara'nın Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa ise, Enver'in Sovyetler'e karşı hareket etmekte olduğunu önce farketmedi, yahut kabullenemedi!

Ali Fuad Paşa, 20 Mart'ta o sırada Hariciye'ye yani Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan sonraki senelerin cumhurbaşkanı Mahmud Celâl Bey (Bayar) vasıtası ile Mustafa Kemal Paşa'ya şifreli bir telgraf gönderdi. Telgrafında Sovyetler Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın kendisini Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunda bilgilendirdiğini; Enver'in âsî vaziyet almış olduğunu, Enver'in faaliyetlerine Cemal ve Halil Paşalar'ın da muhalefet ettiklerini anlattığını söylüyor ve Enver'in Sovyetler'e düşman olduğunun Türk gazeteleri ile duyurulmasını istediklerini de yazıyordu.

Ama, Ali Fuad Paşa, Karahan'a pek inanmamıştı ve anlatılanların *Sovyetler'in bir oyunu* olması ihtimalini düşünüyordu! Ali Fuad Paşa'ya göre Enver ve arkadaşları Sovyetler ile hâlâ işbirliği yapmaktaydılar, Sovyetler ise Avrupa tarafından tanınmak istiyorlardı ama İngiltere ve Fransa gibi halkı Müslüman olan sömürgelere sahip memleketler Moskova'nın Enver ile işbirliğini hoş karşılamazlardı, dolayısı ile Enver Paşa'nın Sovyetler'in artık düşmanı haline geldiği iddiası da Avrupa'nın gözünü boyamak maksadıyla Moskova tarafından düzenlenmiş bir senaryo olabilirdi![339]

Ali Fuad Paşa, Enver'in Sovyetler'e karşı hareket etmekte olduğuna bir hafta sonra inanabildi...

29 Mart'ta gönderdiği ve Ankara'ya 15 Nisan'da ulaşan bir baş-

ka şifreli telgrafı, Enver Paşa'nın Orta Asya'da Sovyet aleyhtarı faaliyetlerde bulunduğu konusunda artık ikna olduğunu gösteriyordu. Ali Fuad Paşa, Enver'in Sovyetler'in hakikaten karşısına geçtiğine bu defa Afganistan'ın inanmadığını yazıyor ve aynı telgrafta Orta Asya'daki bazı askerî gelişmelerin yanısıra Cemal ve Halil Paşalar'ın faaliyetleri hakkında da bilgi veriyordu.[340]

*

Enver'in Basmacılar'a iltihakından şehadetine kadar geçen dokuz ay boyunca yaşadıkları ve yaptıkları hakkında bugüne kadar çok şey yazıldı...

Türkiye'deki yayınlar genellikle duygusal ifadelerle dolu ve Enver'i yüceltici mahiyette; yabancıların yayınları ise gerek Sovyet kaynaklarını kullanmaları, gerekse de meseleye tarafsız şekilde bakmaları sebebiyle daha gerçekçi oldu.

Ama, bu yazılanlar ile Enver'in Naciye Sultan'a gönderdiği ayrıntılı mektuplarda verdiği bilgilerin mukayesesinde, tarihler ve hadiseler konusunda önemli farkların bulunduğu görülür.

Enver'in yazdıkları ile başkalarının yazdıkları arasındaki önemli farklardan biri, 15 Nisan 1922'de Kâfirun'da Lâkaylar dışındaki bütün Basmacılar'ın katıldığı bir kongre toplanmış olduğu yolundaki ifadelerdir.

Kongreye onbinlerce kişinin yanısıra Buhara Emîri Âlim Han'ın temsilcisinin de katıldığı, Enver'in katılanlara hitaben o sabah çok önemli bir konuşma yaptığı, daha sonra Türkistan İhtilâli'nin esaslarını belirleyen bir metnin hazırlandığı söylenmiş ve bu metin yayınlanmıştır.[341]

Ama, Enver'in o günlerde yazdığı mektuplarda böyle bir kongreden bahis yoktur! Meselâ 14 Nisan'da azuka yani levazım ihtiyacından bahsetmekte, 15 Nisan'da Basmacılar'dan bazılarının kaçtıklarını anlatmakta, 16 Nisan'da da civardaki kışlaklardan birine gittiğini yazmaktadır. Sadece, 23 Nisan'daki mektubunda *"...Kâfirûn'da müzakere olmak üzere adamlarını göndermelerini yazdım ve mühürledim"* diye bir cümle geçmektedir; Enver'in bir toplantı daveti yaptığını düşündürebilecek tek ifadesi budur ama Kâfirun'da daha sonra bir kongrenin yapıldığı konusunda tek bir ifadesi bulunmamaktadır.

*

O günlerde, Berlin'de İttihadçılar'ı derinden sarsan bir cinayet işlendi: Bir sene önce Talât Paşa'yı katleden Ermeniler bu defa 14 Nisan 1922 gecesi yine Berlin'de İttihad ve Terakki'nin bir zamanlar en güçlü isimlerinden olan Bahaeddin Şakir ile Dünya

Savaşı senelerinin Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyler'i vurdular!

Enver cinayetlerden kardeşi Kâmil Bey'in 18, Naciye Sultan'ın da 19 Nisan'da Almanya'dan, Berlin'in Grünewald semtinden yazdıkları iki ayrı mektupla haberdar edildi.[342]

Ama, mektupların o günlerde Kâfirun'da olan ve daha sonra dağlara doğru çekilmeye başlayan Enver'in eline geçip geçmediğini bilmiyoruz.

Naciye Sultan'ın cinayetler yüzünden moralinin altüst olduğu ve korktuğu yazdıklarından hemen anlaşılmakta, Berlin'in *Türkler'in mezarı olduğunu* söylemekte ve Enver'e artık *gelmesi* değil, *gelmemesi* için yalvarmakta idi:

"Grünewald, 19 Nisan 1922

"İki gözüm Enverciğim,

Bîçare Baha ve Azmi Beyler'in şehadeti bilsen beni ne kadar müteessir etti. Artık bu menfur Berlin'den korkuyorum ve senin burada olmadığından Allah'a bin kereler hamdeyliyorum.

Evet, Berlin bu zavallı Türkler'in mezarı oldu. Kuzum gelme. Var ol, uzak ol. Elbet, Allah bize birgün gelecek yardım edecektir.

Enverciğim, Allahaşkına kendine iyi bak. Hasta olma. Bana ve çocuklarına acı. Ah! Hele minimini oğlumuz ne cici bebek oldu. Hatta iki dişini göstererek ne güzel baba diyor. İşte Enver'im. Bizleri düşünerek üzülme. Emin ol, Naciye yalnız senin için yaşıyacaktır. Güzel ellerinden muhabbetle öperim.

Naciye"[343]

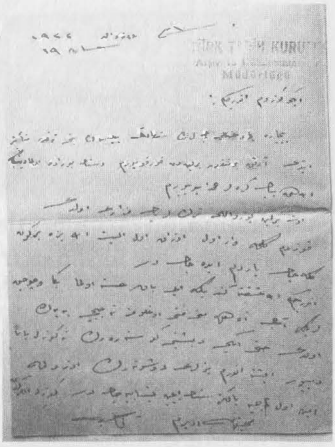

Enver, o günlerde bulunduğu yerlerde hutbeyi Naciye'nin amcasının, yani hiç sevmediği Sultan Vahideddin'in adına okutmaya başlamıştı ve hutbe konusundan Naciye Sultan'a bahsededeeren, Vahideddin'den hoşlanmadığını da saklamıyordu:

"...Cicim, unuttumdu, insafsız amcanın ismini buralarda hutbelerde okutuyorum. "Emîrü'l-mü'minîn ve halîfe-i müslimîn diye" artık hâli düşün. Kendisinin hiç aklına gelmedik birşey" (7 Nisan 1922 tarihli mektubundan).

*

Berlin'de böyle bir hüzün yaşanırken, Enver'in Düşenbe çevresinde elde ettiği askerî başarılar üzerine Afganistan'dan önce gönüllüler geldi, sonra da Afgan Emîri yardım gönderdi. 25 Mart'ta,

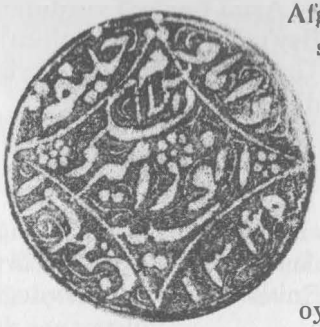

Afganistan'ın Maksudî kabilesine mensup dört subay ile 147 asker, silâhları ile beraber Enver'e katıldılar; Nisan'ın ilk haftasında da Afganistan Emîri Amanullah Han'ın gönderdiği otuz asker, develere yüklenmiş silâh, cephane ve tıbbî malzeme ile Osman Hoca'nın yolladığı 500 altın geldi.

Buhara Emîri Âlim Han ise hâlâ oyalama çabası içerisinde idi ve kendine bağlı Basmacı gruplara Enver'e destek olmaları için herhangi bir talimat göndermiyordu. Enver'e yazdığı mektuplarda tumturaklı ifadeler kullanıp unvanlar veriyor, Enver bu unvanları gelecek desteğin öncüsü olarak görüp memnuniyet duyuyor, yeni mühürler kazdırıyor, etrafındakilere rütbeler ve unvanlar dağıtıyor, yeni bayrak modelleri çizip yaptırıyor ve Naciye'sine gönderdiği mektuplara bu çizimleri de koyuyordu.[344]

Enver Paşa'nın Orta Asya'da kullandığı iki mühür: Üsttekinde *"Damad-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker Seyyid Enver"*, alttakinde *"Damad-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslam Enver"* yazılı.

Gün oldu, bir müddettir kullandığı *Dâmâd-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara, Enver* yani *Müslümanlar'ın Halifesi'nin damadı, Buhara'nın ve İslâm askerlerinin emîri Enver* unvanı da az geldi ve *seyyid* olduğunu, yani Hazreti Muhammed'in soyundan geldiğini bile ilân ettti ve mektuplarını artık içerisinde *Seyyid* sözünün de geçtiği yeni unvanının yazılı olduğu yeni mührüyle mühürlemeye başladı!

*

Enver'in askerî stratejisi artık Düşenbe ile Baysun hattındaki Rus birliklerini geri çekilmeye zorlamak üzerine yoğunlaşacak ama Orta Asya'da kendilerini hedef alan tehdidin artması, Rus tarafını ciddî şekilde tedbir alınması hususunda harekete geçirecekti.

Ruslar, Enver ile önce o bölgelerdeki konsolosları vasıtası ile teması denediler ama bütün teklifleri reddeden Enver, 1920'de Bakü'de bulunduğu sırada tanıştığı Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrâsı Başkanı Neriman Nerimanov vasıtası ile 19 Mayıs 1922'de Sovyet Hükümeti'ne bir ültimatom gönderdi: Hive, Buhara ve Tür-

kistan'daki *yabancı birlikler* yani Kızıl Ordu onbeş gün içerisinde geri çekilmediği takdirde, istediği şekilde davranmakta serbest olduğunu söylüyordu.[345]

Bu, Orta Asya'daki Sovyet varlığına karşı topyekûn savaş ilânı demekti!

Enver'i Sovyet birlikleri ile mücadeleden vazgeçmeye iknaya çalışanlar arasında Zeki Velidî ve arkadaşları da vardı. Ama, Basmacı reislerini Doğu Buhara'da toplayıp Enver'i Afganistan'a geçirebilmek için Sovyetler'e müracaatta bulunan Zeki Velidî ve arkadaşlarının 12 Mayıs'ta yaptıkları girişim, Enver'in Sovyetler'e ültimatom vermesi üzerine neticesiz kaldı.[346]

Moskova, Enver'in ültimatomu üzerine Türkistan'daki Sovyet askerî varlığını arttırdı, politikasını tamamen değiştirerek sertleşti, geniş bir harekât başlattı ve bu harekât hem Enver'in âkıbetini, hem de Orta Asya'nın sonraki yetmiş senesini belirledi: Enver canından olacak, Orta Asya da 1991'e kadar Sovyet boyunduruğu altına girecekti!

*

Sovyetler'in Enver Paşa'nın önderliğindeki Basmacılar'a karşı başlattıkları harekâtı anlatmadan önce Orta Asya'daki Sovyet askerî varlığının çok önemli bir isminden ve bu ismin Enver'in hayatı üzerindeki etkisinden bahsetmek gerekir.

Bu kişi, Mihail Vasiliyeviç Frunze'dir...

Ukrayna'nın güneyinde doğan, sonraki senelerde Orta Asya'ya yerleşip askerî sağlık memurluğu yapan Ruslaşmış bir Romen ile Ukraynalı karısının, 1885'te şimdi Kırgızistan'ın başşehri olan Bişkek'te, Mihail Vasiliyeviç ismini verdikleri bir oğulları dünyaya geldi.

Küçük yaşlarında babasını kaybeden Mihail Vasiliyeviç maddî sıkıntılar içerisinde büyüdü, Bişkek'ten sonra Almatı'daki bir okulu birincilikle bitirdi, buradan Petersburg'daki Politeknik Üniversitesi'ne gitti ve üniversitede Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik fraksiyonuna dahil oldu.

1905 ile 1916 arasında bir kısmını bizzat organize ettiği Çar karşıtı birçok başkaldırıya katıldı, defalarca tutuklandı, idama mahkûm oldu, cezası sürgüne çevrildi ve Sibirya'ya gönderildi. 1916'da sürgünden kaçtı, cephedeki Rus askerlerin arasına karışıp savaş karşıtı propaganda yaptı, 1917'deki Şubat Devrimi'nin ardından Minsk'teki halk kuvvetlerinin başına geçti, Batı Cephesi Komitesi'nin üyesi oldu, ismi Bolşevikler'in arasında o günlerde yayılmaya başladı ve *Frunze* adı teşkiline yeni başlanan Kızıl Ordu ile beraber telâffuz edilir hâle geldi.

1917 Ekim'indeki Bolşevik Devrimi'nde Moskova'daki Çar yanlısı birliklere karşı çarpışan Mihail Vasiliyeviç Frunze, iç savaş senelerinde Bolşevik karşıtı güçler ile mücadele etti. Doğu Ordusu'nun kumandanı olarak Urallar'ı isyancılardan temizledi, 1919'da Türkistan Cephesi'ne, 1920 Eylül'ünde de Vrangel Orduları'nın ilerleyişini durdurması için Kırım'a gönderildi. Vrangel'i yenilgiye uğratması üzerine Bolşevikler'in en meşhur generallerinden biri olarak bilindi, 1924'te Sovyetler Birliği'nin Devrimci Askerî Konsey Başkanlığı yardımcılığı ile bir çeşit Bolşevik kabinesi olan Halk Komiserleri'nin yardımcılığına tayin edildi; Kızıl Ordu'nun Genelkurmay Başkanı oldu ve Askerî Akademi'nin de başına getirildi.

1925'te Devrimci Askerî Konsey'in başkanı, Kara ve Deniz Kuvvetleri'nin Halk Komiseri ve Rusya Merkez Komitesi'nin üyesi olan ve Politbüro'ya da aday gösterilen Frunze, 31 Ekim 1925'te yattığı ameliyat masasından kalkamadı ve çok büyük bir törenle Kızıl Meydan'a, Kremlin Duvarı'ndaki devlet mezarlığına defnedildi...

Kızıl Ordu'nun kurucularından ve askerlik tarihinin önde gelen stratejistlerinden olan Frunze, Sovyet Devrimi'nin de resmî kahramanlarından idi. Kırgızistan'ın başşehri Bişkek uzun seneler onun ismini taşıdı, okullara, meydanlara ve savaş gemilerine adı verildi ve çok sayıda heykeli dikildi...

*

Frunze, 1921 sonbaharında Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti adına Türkiye'yi ziyaret etti[347] ve Ankara'ya binbir güçlükle ulaşan Frunze başkanlığındaki Ukrayna heyeti ile 2 Ocak 1922'de, 16 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile imzalanmış olan Ankara Anlaşması'na benzeyen bir başka dostluk anlaşması imzalandı.

Mustafa Kemal, Frunze'nin Türkiye'deki temaslarını memnuniyetle karşılayacak ve Sovyet Komünist Partisi Merkez İcra Komitesi Başkanı Mihail Kalinin ile Merkez Yürütme Kurulu Başkanı Grigory Petrovski'ye gönderdiği telgrafta *"Kızıl Ordu'nun kahraman komutanı ve önemli politikacı M. V. Frunze'nin Türkiye'ye ziyareti ile Türkiye ve Ukrayna Cumhuriyeti arasında dostluk ilişkilerinin kurulması, tam da düşmanın bütün dünyaya bizi yeneceğini açıklamayı düşündüğü Sakarya Savaşı dönemine denk geldi. Millet Meclisi adına derin minnettarlığımı sunarım"* diyecekti.[348]

Ankara'ya 7 Ocak 1922'de bu defa bir Buhara heyeti gitti, heyet Mustafa Kemal ile görüştü ve Paşa'ya Timur zamanından kalma bir Kur'an ile üç adet Buhara kılıcı hediye ettiler.

Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar'ın İstiklâl Harbi devam ederken cephede çekilmiş olan fotoğraflarında bellerinde bulunan kılıç-

lar, Buharalılar'ın hediye etmiş oldukları bu kılıçlar idi...

Üçüncü kılıç, Mustafa Kemal tarafından İzmir'in kurtuluşundan sonra hükümet konağının gönderindeki Yunan bayrağını indirip yerine Türk bayrağını çeken Yüzbaşı Şerafeddin'e hediye edildi ama daha sonra *İzmir* soyadını alan Yüzbaşı Şerafeddin'in 1951'de vefatının ardından kılıç kayboldu... Yüzbaşı Şerafeddin'in hanımı kılıcı İzmir'de açılacak olan İnkılâp Müzesi'ne konması için İstanbul Valiliği'ne verdi ve kılıç sırra kadem bastı![349]

Buhara'dan İstiklâl Harbi'ne destek olması maksadıyla Moskova vasıtası ile gönderildiği bilinen ama Türkiye'ye tamamının mı yoksa sadece bir kısmının mı ulaştığı ve tam meblâğı hâlâ tartışmalı olan altınlar da Ankara'ya yine bu dönemde ulaştı.

Ankara bu temasların ardından Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi ve teşkil edilen heyet yola çıktı. Ama, Türkistan'daki vaziyet o günlerde değişmişti. Buhara Reisicumhuru Osman Hoca'nın Ruslar'a karşı devam eden isyana katılması ve Enver'in de Basmacılar'ın tarafına geçmesi yüzünden, Buhara'da bir Türk elçiliğinin faaliyete geçecek olması Moskova'da hoş karşılanmadı. Heyetin bazı üyeleri Trabzon'da, bazıları da Batum'da Moskova'dan Sovyet topraklarına giriş izninin verilmesini beklediler, izin gelmeyeceği anlaşılınca elçilik görevi iptal edildi ve heyet Ankara'ya döndü.

*

General Frunze'nin Türkistan'ın istikbalinin yanısıra Enver'in akıbeti üzerindeki önemi, Ukrayna ile Sibirya'da devam eden iç savaşın Sovyetler'in galibiyeti ile son bulmasının ardından Moskova'nın dikkatini artık Orta Asya, Afganistan ve Hindistan üzerine yoğunlaştırması ile başladı. Doğu Cephesi'nin güneyi 1919 Ağustos'unda *Türkistan Cephesi* olarak isimlendirildi ve Frunze hem Türkistan'ın *Sovyetleştirilmesi* için teşkil edilen altı kişilik Türkistan Komisyonu'na tayin edidi, hem de Troçki tarafından yeni cephenin başkumandanlığına getirildi.

1920 Ocak'ında Hive'yi, aynı senenin Eylül'ünde de Buhara'yı şiddetli bir bombardımanın ardından işgal eden ve askerleri arasında Ermeni milislerin de bulunduğu Kızıl Ordu birliklerinin başında, General Frunze vardı.

Buhara Emîri'nin şehri terketmesinin ve hemen ardından da düşmesinin ardından Genç Buharalılar o senenin Eylül'ünde Buhara Halk Cumhuriyeti'ni ilân edecekler ama tepeleme altın dolu olduğu söylenen Buhara hazinesinin bu sırada Frunze tarafından Moskova'ya taşındığı söylentileri çıkacaktı.

Frunze, Basmacı isyanının genişlemesi üzerine 22 Şubat 1920'de Türkistan Komisyonu'nun diğer üyelerinin ardından Taşkent'e gitmiş ve Orta Asya harekâtının başına geçmişti.

Askerî yeteneklerine ilâveten bölge konusunda başka avantajları da vardı: Bişkek'te doğduğu ve gençliği Orta Asya'da geçtiği için oraların dillerini serî şekilde konuşabiliyordu, Sovyetler'in Orta Asya politikasını belirlemesinde önemli yeri olan *Turkkomisia*'nın altı kişilik karar mekanizmasının en tecrübeli üyesi idi ve sivil Sovyet idarecilerin önde gelenleri ile düzgün ilişkiler içerisinde idi. Orta Asya'ya beraberinde götürdüğü ve mevcudu 1920 ile 1923 arasında 120 bin ile 160 bin arasında değişen iyi eğitilmiş, disiplinli ve güçlü Birinci ve Dördüncü Ordular da Frunze'nin savaş metodlarına alışkındılar.

1919'daki büyük kıtlığın Kazak bölgelerini kırıp geçirdiği sırada, Taşkent'te bir başka dert yaşanıyordu: Ermeni *Daşnaksutyun Partisi*'ne mensup milislerin cinayetleri...

İç savaş sırasında isyancılara karşı çarpışan Kızıl Ordu'ya eski savaş esirlerinin ve paralı askerlerin yanısıra Ermeni *Daşnak* milisleri de katılınışlardı ve Kızıl Ordu ile Orta Asya'ya kadar giden bu milislerin sadece Taşkent'te yirmi bin kişiyi işkence ile katlettiği biliniyordu.[350]

1920 Şubat'ı ile aynı senenin Eylül'ü arasında Türkistan'da kalan Frunze yeni askerî taktikler belirlerken siyasî yumuşamayı da sağlamaya çalıştı. Meselâ, gıda sağlayan değişik kuruluşları tek bir çatı altında topladı, içerisinde Ermeni milislerin de bulunduğu Türkistan ÇEKA'sını, yani Türkistan'ın Devlet Güvenlik Teşkilâtı'nı lâğvetti, haklarında şikâyet olan Rus idarecileri mahkemeye çıkardı ve bunların bin kadarını sürgüne gönderdi. Türkistan Komünist Partisi Kongresi'nin teşkil edilecek yeni Türk cumhuriyetinin kendine mahsus bir anayasası olması, çeşitli alanlarda bağımsızlığa sahip bulunması ve Müslüman olmayan askerî birliklerin Türkistan'ı terketmeleri taleplerine ise karşı çıktı ve Moskova'nın da bu taleplerin tamamını reddetmesini sağladı.

Bütün bu tedbirlerin ardından Türkistan Komünist Partisi'nde de geniş bir temizik yapıldı, bağımsızlık taraftarı olan bütün idareciler görevlerinden uzaklaştırıdı, yerlerine Moskova yanlısı Türkler ile Ruslar getirildi.

Sırada, artık Basmacı isyanını sona erdirecek tedbirlerin alınması vardı...

Frunze, 1920 Mayıs'ında hazırladığı plânında Basmacılar'ı tamamen ortadan kaldırmak maksadıyla âcil şekilde hareket edilmesini, Basmacılar tarafından üs olarak kullanılabilecek garnizonların

işgalini, kuvvetli müfrezeler teşkili ile Basmacılar'ın yokedilmesini ve Basmacı liderler ile yapılan her türlü görüşmenin kesilmesini emretti. 7 Mayıs'ta 35 bin Orta Asyalı'nın Kızıl Ordu'ya alınması emrini vermişti ama bu emir halktan bazı kişilerin Kızıl Ordu askeri olmak yerine Basmacılar'ın safına geçmeyi tercih etmeleri ile neticelendi ve o senenin yaz aylarında Basmacılar'ın sayısı 20 bine yükseldi.

Önceki askerî tecrübelerinden askerî operasyonların siyasî çalışmalarla birarada götürülmesinin iyi netice verdiğini bilen Frunze, isyanı bastırabilmek için başka metodlar da kullandı ve halk tarafından reform olarak görülebilecek bazı kararlar aldı.

Sovyetler, Orta Asya'yı işgallerinin ardından oralarda devam eden feodal sisteme, özel toprak mülkiyetine ve vakıflara ilk anda müdahalede bulunmamışlar ama zamanla vakıflara ait geniş arazilere el konmuş, dinî eğitim ve şeriat mahkemeleri yasaklanmıştı. Frunze uygulanan İslâm karşıtı bu siyaseti değiştirdi, dinî okullar ile dinî mahkemelerin yeniden faaliyetine izin verdi, elkonmuş vakıf arazilerini eski sahipleri olan vakıflara iade etti ve Sovyet birlikleri tarafından halka karşı işlenen suçlar ile ilgili soruşturmalar başlattı.

Sovyet birlikleri reform gibi görünen bütün bu hazırlıkların ardından Basmacılar'a karşı harekâta başladılar; harekâtın stratejik temellerini atan Frunze, 1920 Eylül'ünde Türkistan Cephesi Komutanlığı'ndan Güney Cephesi Komutanlığı'na tayin edildi ve Orta Asya'dan ayrıldı.

Kızıl Ordu'nun Basmacı hareketinin son bulduğu 1934'e kadar uyguladığı taktikler genellikle Frunze'nin koyduğu kurallar çerçevesinde olacak ve Enver de Sovyet birlikleri ile çarpışırken aslında hem Frunze'nin askerî plânları, hem de Kızıl Ordu'nun Orta Asya'ya Frunze ile beraber gelen değişik milletlere mensup askerleri ile mücadele edecekti...

Enver'in 4 Ağustos 1922 sabahı hayatını noktalayan son çarpışmasında kurşunları ile can verdiği Sovyet askerlerinin o bölgedeki kumandanı Yakov Melkumov, asıl ismi Hagop Melkumyan olan Karabağlı bir Ermeni idi ve Orta Asya'ya Frunze'nin sevkettiği Kızıl Ordu birlikleri ile gitmişti...

*

Düşenbe'yi alan ve Orta Asya'daki Kızıl Ordu birliklerinin on beş gün içerisinde geri çekilmeleri için Moskova'ya ültimatom veren Enver bu defa bir başka şehri, Baysun'u kuşattı ve bu son teşebbüsü Sovyetler'i Basmacı ayaklanmasını sona erdirmek maksadıyla daha sert tedbirler almaya sevketti.

Moskova yüz bin kişilik yeni bir askerî kuvveti ayaklanmanın en güçlü şekilde yaşandığı Doğu Buhara'ya sevkederken Afgan Emîri

nezdinde de diplomatik girişimler yaptı, Emîr Amanullah Han'ın Enver'e göndermiş olduğu birkaç yüz kişilik birliğin Afganistan'a dönmesi sağlandı ve Enver'e karşı geniş bir takip harekâtına girişildi.

Sovyet kumandanlara göre Enver'in hatası, çete harbine uygun olan Basmacı kuvetleri ile çete faaliyeti yerine cephe harekâtına girişmesi olmuştu. Çetelerle geniş bir alanda ordu yığınağı yapması yanlıştı ve Basmacılar'ın püskürtülmeye başlaması üzerine kurduğu sun'î cephe de dayanaksız kalmıştı.

Türkistan'daki Rus kumandanlar Enver'in daha önce ordu başkumandanlığı yapmış olmasından dolayı sadece cephe harbinden anladığı ve gerilla savaşına önem vermediği kanaatinde idiler. Enver aslında çete taktiğinin yabancısı değildi, Makedonya'da uzun müddet çetelerle mücadele etmişti, üstelik sürgün günlerinde çeteler için bir *elkitabı* yazmaya bile başlamış ama bu taktiği Sovyet birliklerine karşı uygulamamıştı. Sovyet generaller, dolayısı ile tenkidlerinde haklı idiler; Enver çete mücadelesini yakından bilmesine rağmen Orta Asya'da her nedense cephe savaşını tercih etmişti.[351]

Askerî harekât genişletilirken, Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin kararı ile Basmacılar arasında Enver'in aleyhinde bir karalama propagandası başlatıldı. Enver'in İngiliz casusu olduğu ve İngiltere hesabına çalıştığı iddiasının yanısıra *Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara* unvânını kullanmasının ve mektupları ile talimatlarını bu şekilde mühürlemesinin Buhara'da kendi hükümdarlığını ilân edeceğinin ilk aşaması olduğu söylentileri ortaya atıldı. Karşı propaganda bir yere kadar başarılı oldu ve Buhara Emîri Âlim Han'a taraftar Basmacı gruplardan bazıları, Emîr'e rakip gördükleri Enver'e verdikleri desteği çektiler, hattâ bazıları Enver yanlıları ile mücadeleye bile giriştiler ve İbrahim Lâkay, Enver'in gönderdiği bütün yardım taleplerine kulaklarını tıkadı!

Enver, 1922 Mayıs'ının son günlerinden itibaren artık devamlı bir çekilme halinde idi; peşinde sadece Sovyet birlikleri değil, Sovyet ajanları da vardı... Baysun'daki kuşatmayı kaldırıp Düşenbe'ye gerilemeye mecbur oldu ve Düşenbe, Temmuz ortalarında yeniden Kızıl Ordu'nun eline geçti. Naciye Sultan'a 24 Temmuz 1922'de yazdığı mektupta şehri kaybetmesinden *"...Akşam, İbrahim Bey Dâdhâh'dan hat geldi. Ruslar Düşenbe'yi işgal etmişler"* şeklinde kısacık bir cümle ile bahsedecekti.

Kızıl Ordu'nun sağ grubu Haziran'ın ortalarından itibaren Frunze'nin hazırladığı taktik uyarınca küçük gruplar halinde Enver'in Kâfirun'daki karargâhını sıkıştırıyor ve Sovyet birlikleri ilerledik-

çe Enver daha gerilere çekiliyordu. Zaten aylar öncesinden silâh sıkıntısı çekmeye başlamıştı, o senenin Mart'ında karargâhını Pûl-i Hâkiyân'a taşımış ve beş bin Rus askerine karşı sadece beşyüz tüfekli Basmacı ile mücadeleye çalışmaktaydı:

> "...Türkistan Cephesi Kumandanı'nın bir emrini elde ettim. Bunda dördüncü, beşinci nişancı alaylarından bahsediyor ki bunlar yeni gelmiş olacaklardır. Bir de Buhara'dan çıkmış olan birinci ve ikinci süvari alayları da gelmiş. Maamafih karşımdaki bütün Rus kuvveti âzamî beş bin kişidir. Buna mukabil elimde şimdilik âzamî beşyüz tüfek var. Fakat tedricen artmaktadır ve herhalde inşaallah mahcup olmam" *(26 Mart 1922 tarihli mektubundan).*[352]

Artık hep yürüş halindeydi ama her an birilerinin gelmesini, yardım gönderilmesini bekliyordu. Gelecek olanların arasında diğer Basmacı gruplar yahut Buhara Emîri'nin taraftarları da bulunabilirdi; Afgan Emîri silâh ve mühimmat göndermiş olabilirdi ama kimse gelmedi, eline hiçbirşey ulaşmadı ve Enver'in yorgunluğu ile bıkkınlığının sebebi artık her an yaşanan çarpışmalar değil, sonu gelmeyen yürüyüşleri idi. Kendisi de, askeri de, atları da yorgundu:

> "...Gelen malûmatta, Ruslar'ın Çilligöl ve sonra Korgantepe'yi işgal ettikleri bildiriliyordu. Bunun üzerine Düşenbe cephesinde zaten şimdilik otuz atlı ve üç yüz piyade olan Ruslar'a karşı Hisar askerini ve Danyal Bey'i ...bırakarak bütün mütebâki askerimle Nârek Köprüsü'nden geçip Vahş Deryası'nın şark sahiline geçmeye ve buradan Korgantepe'ye yürümeye karar verdim ve bu suretle şimdi Nârek Köprüsü'ne doğru yürüyüşteyim. Mütemadi yürüyüşlerle askerim pek yorulduğu gibi atlarım da yorgun. Bereket versin ki, Belcivan yeni otuz dokuz at ve yüz çift çizme göndererek yardım etti. Bugün Nâfi Bey'den aldığım hatta imalâthane ve yaralıların Belcivan'a vardığı ve kendilerine çok iyi bakıldığını bildiriyor" *(6 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Ama bu sıkıntılı anlarında da yine her tarafa mektuplar yazmaya, talimatlar göndermeye ve yardım istemeye devam etti.

Yanındakilerle yahut yazıştığı diğer Basmacılar ile karşılıklı yeminler ediyor, birbirlerine hatlar gönderiyorlar, bazı gruplardan içerisinde *"Seni kendimize padişah bildik"* meâlinde ifadelerin geçtiği mektuplar alıyor, bu gibi sözlerden hâlâ memnuniyet hissediyor, hattâ Buhara Emîri de *"Biraderim"* diye başlayan nâmeler yollayınca daha da bir seviniyor, kendisi ile beraber olanlara teşvik maksadıyla unvanlar dağıtıp pâyeler veriyor, o taraflarda muhatabı yüceltme belirtisi olan çapan hediye etme âdeti uyarınca yanındaki Basmacı kumandanlara sık sık çapan da giydiriyordu ama

netice sadece bir hiçten ibaretti!

Naciye'ye gönderdiği mektuplarda o bölgeye mahsus kelimeleri ve ifadeleri gittikçe daha fazla kullanır olmuştu. *Mektup* yerine *hat* diyor, *kendisi* değil *özü* diye yazıyor; *maslahat kılmak, amel vermek, mektubun deymesi, hat gelmesi, dâdhâh kılmak, amel vermek* gibi kavramlara sık sık yer veriyordu. Ümitsizliğe düşmemek ister gibi idi ama özellikle son haftalarda yazdığı mektuplarında kızgınlık ile ümitsizlik biraradaydı ve yazı üslûbu da bozulmaya başlamıştı.

*

Bütün bu mücadeleler, çarpışmalar, yenilgiler ve geri çekilmeler arasında Naciye'sini yanına, yani Orta Asya'nın dağlarına çağırmayı ihmal etmiyor, beraber olmanın hayallerini kuruyor, bazı günler de Naciye'nin gelmek üzere olduğunu düşünüyordu:

> "...İnşaallah ilkbaharda vaziyet iyileşirse geleceğini bana vaad ediyorsun değil mi? Bu fakir fakat öz ecdâdının yurduna gelirsen seni bunlar başlarında taşıyacak ve bunların sultanı olacaksın. Ben de sende aradığım istinadgâhı bulacak ve bütün dünyanın ayaklarına kapandığını görüp sevineceğim" *(28 Ocak 1922'de yazdığı mektuptan).*

> "...Âh Naciye! Bilsen seni ne kadar istiyorum. Gel, bu dağlarda, bu halk içinde seni sultanları diye başlarında taşıyacak bu adamlar içinde beraber yaşayalım. O Avrupa'nın, İstanbul'un mülevves hayatından uzak bulunalım. Gel, gel de hayatımı parlat, beni yaşat, bana ruh ver! Seni öper, öper, öper, sonra ...Şu anda vücudumun her zerresi uyanmış seni istiyor. Allah acaba bu azâbın mükâfatını yakında verecek mi?" *(7 Mart 1922'de yazdığı mektuptan).*

> "...Naciye! Artık gel, gel de buralarda yalnız ikimiz yaşayalım. Sana, Hindistan ve Afganistan'da olacak istikbali düşündükçe o kadar müteheyyiç oluyorum ki yanında bulunup da sana olan hürmeti görsem. Sen şarkın yegâne sultanı güzel ve azametli sultanısın. Bu bîçare Enverin'i sev ve ona sadık kal olmaz mı? ... Bu sabah artık dağlar arasındaki müstahkem bu vadiden ayrılmaya karar verdim. Fakat doğrusu bu kayaları senin kadar benimsemiştim. Belki de ..... bu şark yurtlarında ilk hakiki serbestîmi burada hissettiğimden böyle bu dağlar arasını sevdim. Bu yalnız kartallara mesken olan kayalar arasında inşaallah geldiğinde seninle birlikte gezer mevcudiyetimizi, yalnız birbirimizin olduğumuzu doya doya anlarız" *(12 Mart 1922'de yazdığı iki ayrı mektuptan).*

> "...Sevgilim, âh! Bari ben böyle yüksek dağlar, kayalar arasında yatarken sen hiç olmazsa orada Almanya'nın serin yer-

lerinde istirahat etsen. Âh! Yoksa istirhamımı kabul ile yolda bulunarak Bahr-ı Ahmer'in kızgın havası içinde vapurda ve Hindistan'ın yakıcı güneşi altında yelpazelenmeye mi çalışıyorsun?" *(6 Temmuz 1922'de yazdığı mektuptan).*

Naciye Sultan'ın Enver'e yazdığı ve bugün elimizde olan az sayıdaki mektubunda, bu ısrarlı davetlere verdiği herhangi bir cevaba rastlanmıyor. Ama, Enver'in kardeşi Kâmil Bey, Grünewald'dan 18 Nisan 1922'de o sırada Kâfirun'daki karargâhta bulunan ağabeyine gönderdiği mektupta Naciye Sultan'ın Kâbil'e gitmeye karar verdiğini müjdeliyor ve Kafkasya yolunun açılmasından sonra yola çıkabileceklerini yazıyordu:

"...Efendimiz (Naciye Sultan) başladığınız büyük mücadelede size can ile, baş ile yardım etmeye karar vermişlerdir. Sultan Efendi'nin bu kararı ne kadar ulvî hislere istinad ettiğini bildiğim için pek bahtiyarım. Ağabey, inşaallah efendimizi ve evlâdlarınızı ben bizzat tâ Kâbil'e kadar getirip size teslim edeceğim ve bu benim en büyük bir bayramım olacak! Cenâb-ı Hak'tan niyâz ederim ki, o zamana kadar Kafkas yolu bizim için açılınış olsun, Hind üzerinden gelmeye mecbur kalmayalım".[353]

Naciye Sultan çocukları, yani iki kızı ve henüz birkaç aylık olan oğlu ile beraber Almanya'dan kalkıp Afganistan'a gitmeye hakikaten karar vermiş mi idi; yoksa Kâmil Bey *'yolların açılması'* şartına bağlı olan bu ifadeleri ağabeyini bir anlığına olsun sevindirip ferahlatmak için mi yazmıştı, bilmiyoruz.

*

Enver mücadeleler, hasret dolu bekleyişler ve heyecanlar arasında ihmal etmediği bir âdet daha edinmişti: Eski senelerden, tâââ Dünya Harbi'nden önceki günlerden itibaren dağda, kırda, şehirde, nerede olursa olsun, topladığı bir demet çiçeği mektup ile beraber zarfa koyarak Naciye'ye göndermek...

"...Cicime iki gece benimle beraber yatmış olan gülü de gönderiyorum. Eğer dudakların ona temas ederse benim dudaklarımı hissedeceksin. Âh! Naciye ne olur, ben şu kurumaya mahkûm, bununla beraber saadetten pembeliğini muhafaza eden gül kadar bahtiyar olamıyorum" *(27 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

"...Öğle namazını kıldım ve oradan çiftlikte yeni çıkan kır çiçeklerinden topladım. Öptüm, sana gönderiyorum. Âh! Bunlar ne bahtiyar ki, senin dudaklarını öpecekler" *(4 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

"...Bu işler arasında Naciyem'e Hâce-i Pâk'ta topladığım çiçeğe elimle bir mahfaza yaptım. Camını harita mahfazasının şeffaf

yerinden kestim. Sonra bir deriden küp yaptım. Gece yarısına kadar misafirlerin ve işin bıraktığı zamanda çalıştım. Artık küçük mektep çocuklarının işi gibi pek muntazam olmadı fakat herhalde sence belki hoşuna gidecektir. Sonra da beş aded de Buhara altını ile tezyîn ettim. Bu gece beraber yatacağım ve ilk postaya kadar koynumda kalbim üstünde taşıyıp sonra sana göndereceğim" *(7 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"..İşte rûhum! Bu sırada senin için topladığım mini mini zayıf sarı kır çiçeklerini öpüp sana gönderiyorum. Bunlar tercüman-ı hissiyâtım olsun. ...Etrafı görüp araziyi iyice tanımak istediğimden atıma binip şimal tarafındaki sırtlara çıktım. Âdetâ beygirim belli belirsiz olan keçi yolundan tırmandı. Karlı sırtta etrafı görüp döndüm. İnişte kokulu sarı çiçeklerle bezenmiş bir yere geldik. Hemen indim. Mendilimi bu çiçeklerle doldurdum. Kokusu hoşuma gitti. Çadırıma geldikte bunları baskıya koydum. İlk posta ile sana göndereceğim. İnşaallah kokularını muhafaza ederler de sana bu vahşi yerlerden Enverin'in selâmını getirirler" *(9 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"..İşte efendiciğim, hemen şu satırları yazarak mektubumu kapatıyorum ve içine hergün sana topladığım buranın yabani çiçeklerinden maâdâ kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı leffediyorum" *(25 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Gönderdiği kır çiçekleri bugün elimizdedir, bir kısmı doksan küsur sene önce kondukları zarfların, bir kısmı da Naciye Sultan'ın yaptırdığı çerçevelerin içerisinde başı eğik bir âşığı andırırcasına bekleyen bu kurumuş çiçekler Enver'in Naciye'ye olan aşkını ve hissettiği hasreti hâlâ fısıldar gibidir.

*

Giriştiği zoraki macera bitmeyen bir koşuşturma gerektiriyordu, her an yeni bir mücadeleye ihtiyaç gösteriyor ve ardarda hayatî tehlikeler getiriyordu ama bu macera Enver için başarılı olabilmek, Naciye'sinin yanına muvaffak şekilde dönebilmek demekti.

Yalnız kaldığı anlarda hayâlinde sadece Naciye vardı, bunu mektuplarında da ısrarla tekrarlıyordu ama âh arada bir hissettiği ve ruyalarına kadar girmesine bir türlü engel olamadığı o kıskançlık hissi, nöbeti andıran o geliş-gidişler!

"...Asıl benim kalbimi donduran, gece gördüğüm bir ruya! Yazmak istemiyorum. Fakat yazacağım. Berlin'e gelmişim, sana bir baskın olsun diye bir otele indim. Aşağı indikte otelin musiki odasında piyanoya dayanmış seni görmeyeyim mi? Şaşırdın, sıkıldın, burada bulunmanın sebebini söylemedin. Biraz geçince beş altı erkek geldi. Meğer onlar senin davetlin imiş. Yandaki odaya geç-

tiniz. Siz şezlonga uzandınız. Onlar etrafınızda size dalkavukluk edip duruyorlardı. İçlerinden birisi size pek yanaşıyordu. Ben kenarda hırsımdan ağlamaya başladım. Fakat seni mahcup etmemek için bekledim. Nihayet misafirler gidip sen o adamla öbür odaya geçince ben geldim. Onu boğazından tutup attım. Fakat sen bunun üzerine darıldın. Ben ağladıkça sen surat edip yaptığım işten dolayı benden istizahta bulunuyordun. Ey sevgilim! Artık bu halde uyandım ve bir daha uyuyamadım. Artık bu ruyayı tefsir etmeyeceğim. Fakat benim girdiğim hali düşün, bugün bütün gün beynim bilinir değil. Akşamki kar fırtınası belki dünya buz kesilse yine beynime kâr etmiyor.

Âh Naciye! Sakın, Berlin'in o fena hayatına girmesen. Düşün ki sen Osmanlı prensesi, bâhusus Naciye Sultan'sın. Beni, seni, yavrularımızı düşün. ....na veya .....ne benzeme.[354] Naciye! Düşün ki ben gelince yüzüme bakacaksın. Sonra beni görecek o adamlara karşı beni hakaret içinde bırakma. Of! Ne söylüyorum. Sen meleksin, sen dünya yegânesisin. Böyle fena fikirler neden bana geliyor? Artık seni öper, yavrularımı kucaklar, susarım" *(7 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

Hemen her erkeği arada bir yoklamadan edemeyen bu his, Enver'in mektuplarında zamanla daha fazla yeralmaya başladı ve Enver, çok uzaklardai Naciye'sine sık sık sık *sadakatten* bahseder oldu.

"...Seni bütün rûhumla kucaklar, öper, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Naciye, inşaallah beni unutmaz bana sadık kalırsın. Yoksa hepimizin hayatı zehirlenir rûhum" *(7 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...muvaffakiyetsizlikle gelince bilmem beni nasıl kabul edersin. Çok muvaffak olmak lâzım. Naciye! Sizden ümidim sen de beni sev, sadık kal. Ben yalnız seninim, yavrularını öp" *(12 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Naciyeciğim seni sever, öper, kucaklar, hepinizi Allah'a ısmarlarım. Beni düşün ve sadık kal. Âh! Bilirim bu sözlere kızarsın. Fakat ne yapayım, sana olan şiddetli aşkım, merbutiyetim böyle saçmalar ettiriyor. Yavrularımı öp ve beni unutturma. Ya en yeni cinsini, ismini bilmediğim yavrum!" *(13 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Âh! Rûhum beni sev, beni daima düşün senin [için] çarpan kalbimi, ağlayan gözleri unutma. Bana sadık kal. İnşaallah yakında görüşür, bahtiyar oluruz. İşler herhalde iyi olacaktır. Yavrularımı öp" *(14 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Seni kucaklar, öper, Hüdâ'ya emanet ederim. Yavrularımı da öp. Bana sadık kal ve hepiniz beni unutmayın. Böyle fena bir

muhitte her an sizi düşünen ve yalnız senin için çarpan bir kalbin senin her hareketini tarassud ettiğini unutma. Beni sev ve sakın başkasını sevme ve sadakatini bozma rûhum" *(19 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Seni tekrar tekrar öper, kucaklar, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Bana sadık kal ve beni öp, sev. Çünki dünyada benim herşeyim sensin. Sensiz ben yaşayamam ve sana da yalnız ben ve tamamiyle malik olmak isterim. Aksi halde mahv muhakkaktır" *(25 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Sen benim için dua et ve yavrularım dua etsin. Herhalde sizlerin masum kalbinizin teveccühü müessirdir. Âh! Naciye beni unutma sev ve sadık kal. Düşün ki yalnız seni düşünen ve dünyayı yalnız seninle güzel görecek birisi uzaklarda senden sadakat ve muhabbet dileniyor. Seni kucaklar, öper, yavrularımla birlikte Hakk'a emanet ederim..." *(2 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte sevgilim, bu gece de yine seninle yalın kat yorgan parçasına uzanacağım. Acaba sen ne yapıyorsun? Beni düşünüyor musun? O maraz arkadaşın olan .....ı[355] seni nerelere götürüyor? Âh! Naciye bana ve sana ve yavrularımıza acı, beni sev ve sadık kal. Birbirimizin yüzüne baktığımızda saf kalbindeki bir leke bulunmasın. Benim yegâne mevcudiyetim, dünyada emelim, sevgilim sensin. Senin kıymetine değecek halel hem seni hem beni hem de yavrularımızı mahveder. Neyse, yine saçmalamaya başladım..." *(5 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...Sen müteessir, mahzun olmasan, her okuyuşumda sözlerinden ziyade senin masum çehrenin irâe ettiği teessür beni boğuyor, öldürüyor. Rûhum, artık fazla yazmayacağım. Yeni iltifatnamelerine intizâren yavrularımla birlikte Tanrı'ya emanet eder, hepinizi öperim. Naciyeciğim beni sev, sadık kal, acı bana" *(8 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte rûhum, bu gece de böyle elbise ile -zaten her gece böyle- yatağa girip senin hayâlinle yatıyorum. Hüdâ'dan senin ve yavrularımın saadet ve iyiliği ve senin bana sadık kalmanı niyaz eylerim..." *(9 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

"...Sen şarkın yegâne sultanı güzel ve azametli sultanısın. Bu bîçare Enverin'i sev ve ona sadık kal olmaz mı? Yavrularımı öper, Hüdâ'ya emanet ederim" *(12 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...Âh! Naciye, beni seviyor musun? Bana sadık mısın? Seni buselerimle boğar sonra canını yakarım. Beni sev ve öp Naciyeciğim. Yavrularımla birlikte Hüdâ'ya emanet ederim. Rûhum efendiciğim" *(27 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...Bugün yine seni düşünerek, öperek yatağıma giriyorum. Acaba düşünmediğim zaman var mı? Yavrularımı öp ve beni unutma, sev ve sadık kal Naciye!" *(5 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

"...Âh Naciye, bazen öyle bakıyorum ki herşeyi bırakarak yalnız senin ve çocuklarım için yaşamak isterim. Beni çok öp, ve sev, ve sadık kal. Seni ve yavrularımı Hüdâ'ya emanet ederim" *(18 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte rûhum, böylece yine gece oldu. Bütün gün çalışan iki kırlangıç yatağımın üzerinde bir yuva yaptılar. Onların birbirlerine olan nevâzişkâr cıvıltıları içinde seninle birlikte yatağıma uzanıp yine kapanan bugünlük sahifesini unutmaya çalışıyorum. Beni öp, sev ve sadık kal, yavrularımı öp, Naciyeciğim!" *(22 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

Etraftan bir ara bazı dedikodular gelmiş olacak ki, bir mektubunda Naciye'sini emanet ettiği kardeşi Kâmil Bey'in bazı yardımlarına artık lüzum kalmadığını söyleyecek ama yine kendi kalbini suçlayacaktı:

"...Kimler bilir, cicim ben bu satıları yazarken kaçıncı uykudadır. Hamdolsun o eski asabî rahatsızlık geçmiş olduğundan artık bu zamanda yardım için kimsenin seni rahatsız etmemekte olduğunu ve Kâmil'in de lüzumsuz dediye-koduya sebep olan geceyarısı yardımlarına hâcet kalmadığını kaviyyen tahmin ediyorum. Rûhum! Âh benim bu fena kalbime bilmem nasıl söz geçireceğim" *(27 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Berlin'de yayınlattığı ve sık sık yazdığı Lîvâyü'l-İslâm Dergisi'ne, 1922 Nisan'ının sonunda iki ayrı makale gönderdi.

Derginin ikinci sene serisinin 1 Ağustos 1922'de çıkan 11-12 numaralı sayısında birinci sayfadan imzasız olarak yayınlanan ama Enver'in kaleminden çıktığı hemen belli olan ilk makalenin başlığı *Bolşevikler'in Kafkasya ve Türkistan'ı İstilâsı ve Enver Paşa* idi. Makalede hem Kızıl Ordu'nun, hem de Müslüman askerlerden teşekkül edecek bir *Yeşil Ordu*'nun Anadolu'nun yardımına gitmesinin düşünüldüğü anlatılıyor ama Bolşevikler'in bu birliklerin geçişinin sağlanmasını Azerbaycan'ı işgal bahanesi olarak gösterdikleri söyleniyor ve işgalin *Anadolu'daki başkaldırıyı idare edenlerin,* yani Mustafa Kemal ile arkadaşlarının Ruslar'ın arzusunu yerine getirmeleri ile hayata geçirildiği iddia ediliyordu.[356]

Bu iddia, Millî Mücadele'nin başındaki kadrolara muhalif çevrelerin günümüzde de sık sık tekrarladıkları *Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetler'in Azerbaycan'ı işgaline göz yumduğu, hattâ kolaylaştırdığı* şeklindeki suçlamaların başlangıç noktası idi ve bizzat Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştı.

Makalede daha sonra Bolşevikler'in Müslümanlar'a yaptıkları baskılara son verilmesi için Bolşevik liderler nezdinde girişimlerde

bulunan Enver'in netice elde edemeyince Basmacılar'a katılmaya karar verdiği ve derginin bir muhabirinin Doğu Buhara'da meydana gelen hadiseleri yakından takip ettiği söyleniyordu.

Sözü edilen *muhabir* bizzat Enver idi ve Livâyü'l-İslâm'ın aynı sayısında *"Şarkî Buhara Vekayîi"* başlığı ile ve yine imzasız olarak çıkan diğer yazısında Doğu Buhara'daki mücadelenin 1922 Ocak'ından Nisan sonuna kadar olan safhasını kendi görüşü doğrultusunda yazıyordu.

Enver, yazısında Basmacılar'dan *mücahid* diye bahsediyor, onbinlerce mücahidin kendisine katıldığını söylüyor, Düşenbe'yi Rus işgalinden kurtaran mücahidlerin Rus birliklerini devamlı şekilde ric'ate zorladıklarını ve hemen her cepheden zafer haberleri geldiğini anlatıyordu. Enver Paşa'nın kaleme aldığı son makale olan bu yazı bir propaganda bildirisi gibi idi ve sonunda Enver'in bizzat çizip ayaklanma bölgelerini de gösterdiği bir Orta Asya haritası da vardı.[357]

*

Bu iki yazının yayınlandığı günlerde, Enver'in Orta Asya macerası yahut hayâli artık nihayet bulmak üzere idi ve makalelerin yayın tarihi ile Âbıderyâ köyündeki kanlı ölümün herşeyi noktalaması arasında sadece üç gün vardı!

Yanında kalan az sayıdaki Basmacı ile dağlara çekilirken etraftaki diğer Basmacı gruplarla temas imkânı arayan, bazen kışlaklarda, bazen de açık havada bulabildiği ağacın altında geceleyen Enver, Naciye'ye herşeyi yine günügününe yazmakta idi. Ruslar'ın Düşenbe'yi tekrar ele geçirmelerinden işgalden on gün sonra, 24 Temmuz'da haberdar olmuştu ve altında yattığı karaağaç, ona İstanbul'da Naciye ile geçirdiği güzel bir ânı hatırlatmıştı:

> "...Bu gece[yi] yıldızları sayarak oldukça büyük bir karaağacın altında geçiriyorum. Âh! Naciye, bilsen, şöylece seninle Kuruçeşme'deki sarayımızın köşkünün yukarısındaki karaağacın dibini hatırladım" *(24 Temmuz 1924 tarihli mektubundan).*

Ardarda uğradığı kayıplar, Ruslar'ın durmadan ilerlemeleri ve Afgan Emîri'nin daha önce gönderdiği Afgan askerlerini Moskova'nın baskısı ile geri çağırması bile yeni arayışlar içerisine girmesine engel teşkil etmemekte idi. Buhara Emîri'nin cafcaflı ifadelerle dolu mektupları ve verdiği göstermelik unvanlar da artık bir işe yaramıyor, Emîr yanlıları bu sözler ile unvanları pek ciddiye almıyorlardı. Enver, 4 Mayıs'ta Emîr'e bir ültimatom gönderdi ve Emîr kendisini naip tayin ettiğini açıkça duyurmadığı takdirde herşeyi bırakıp gideceğini söyledi ve *"İbrahim tahtını sana geri versin bakalım!"* meâlinde ifadeler kullandı:

"Sevgili Naciye! Güzeller güzeli arslancığım!

Bugün öğleden evvel cicime olan maruzatımı Kâbil'e gidecek olan Dervazlı Hoca Binbey Dâdhâh'a verdim. Kendisini Buhara Emîri'ne son ültimatomumla gönderdim. Bunda ya bütün salâhiyeti niyâbeten icra etmemi müş'ir açık bir ariza vererek tayin eder, yahut da İbrahim Bey'e işi bırakır çıkar giderim. İbrahim seni tahta geçirsin dedim. Rûhum! Artık hakikaten işi tayin zamanı geldi. Çünki, İbrahim'in muhiti fesat ve fitne ile askerlerimi dağıtmaktan çekinmemektedir..." *(4 Mayıs 1922 tarihli mektubundan).*

Kendisi farkında mı idi bilmiyoruz ama bütün bu arayışlar, çabalar ve mücadeleye devam azmi artık sadece uzatmaların oynanmasından ibaretti ve mantık dışı çarelerden bile medet ummakta, meselâ 14 Temmuz'da İngilizler ile müzakereye çalıştığından bahsetmekte ve Naciye Sultan ile çocuklarından dua etmelerini istemekteydi:

"...İşte Naciyeciğim, bura hayatında mühim bir tahavvül olan şu tebeddülü sana yazarken senin bura İslâm kitlesi için dua etmeni ve yavrularımın mâsum kalpleriyle dua etmesini ve inşaallah herhalde nusratın İslâm'a nasib olacağını kaviyyen ümidle seni öper, okşar, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim" *(14 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Benzer bir tuhaf girişimden, Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Paşa da bahsediyor ve hatıralarında o günlerde Enver'den bir talep geldiğini ve Kafkasya'ya geçerek hemen bir ihtilâl çıkartmasını istediğini ama kabul etmediğini yazıyordu:

"...Bu çekiliş günlerine tesadüf eden günlerde, Enver'in mahrem vasıta ile bana gönderdiği bir haberde Ruslar aleyhine harekete geçeceğini ve benim de derhal Kafkasya'da ihtilâl çıkartmamı tavsiye ediyordu. Bu habere fevkalâde canım sıkıldı. Neticesi hiçe müncer olacağına kanî olduğum bu işe Enver'in bu kadar vakitsiz başlaması, beni şahsen üzdü. O tarihte Türkiye'nin yegâne yardımcısı olan Sovyet Rusya ile Türkiye'nin irtibat yolu demek olan Kafkasya'da ihtilâl hareketleri tertip etmekliğim ise, senelerce açılmasını temine çalıştığım bu yolun kapatılmasından başka bir mânâ ifade etmezdi. Ben, Türkiye'nin menfaati nâmına bu hafifliği yapamazdım".[359]

*

Geçici zaferler, bozgunlar, geri çekilmeler ve yaşanan bütün üzüntüler arasında hayal kurmayı ve kurduğu hayalleri Naciye'ye günü gününe yazmayı hiç ihmal etmiyordu..

Hâce-i Pâk Kışlağı'ndan 1922'nin 5 Mart'ında kaleme aldığı

uzun mektup böyle idi; sadece hayallerini, hasretini ve yine herşeyi Naciye'si için yaptığını yazıyordu. O sırada altı yaşında olan büyük kızı Mahipeyker'i Afgan veliahdı ile nişanladığını, Naciye'nin de Kâbil'deki nişanda olduğunu düşünüyor, sonra Naciye'ye *"Gel"* diye sesleniyordu. Naciye yanında olduğu takdirde vahşi kovuklara en muhteşem sarayları konduracak, tatlı anlar yaşayacak ve dünyanın pisliklerle dolu hayatından kaçabileceklerdi:

"...Bilmem bugün sen düşünüyor musun? Ben tam seni koltuğuma alarak haclegâhındaki tahtına götürdüğüm anda saat öğleden sonra dörde doğru şu ufacık kışlağın ufak mescidinin yanındaki mihmanhanenin arkasındaki taşlığa tırmanarak bir taş üzerine oturup garba, sana doğru, önümde yükselen yalçın kırmızı kayaları ve onların arkasındaki bir kat daha yükselen karlı, yer yer kirlenmiş dağları nazarlarımı dikmiş düşünüyorum. Bu hayatımın en tatlı anını sevgilim senden uzak, aramızda aylarca süren dağlar, çöller bulunan bu illerde garip, bîçare bir halde geçirirken seni derin pek çok derin bir aşkla sevdiğimi anlıyorum. Bugün tamamiyle hükmediyorum ki bugün şu vahşi kayalıklar arasında yirmi beş mükerrer ateşli tüfekle şu şarkın Tacik denilen Farisî tekellüm eden halkından tut da aslı Türk olan Lâkay denen Türkmen, Mirka serpintisinden ibaret bir avuç adamla bin müşkilât içinde Rusya'ya meydan okurken bunları hep senin için, sana lâyık olmak için daha doğrusu sana lâyık olduğumu âleme göstermek ve sen de benden bahsederken bir hicap değil belki azıcık olsun bir fahr duyman için hareket etmekte olduğumu anlıyorum. Ben böyle düşünürken yer yer yeşermiş zemin üzerinde taşlar arasında beni seyreden sarı kır çiçekleri de sanki benim hüsranıma iştirak ediyorlarmış gibi mahzun büzülmüş, boyunları bükülmüş bana bakıyorlardı. Senin [için] bunlardan birkaçını topladım, öptüm, sana gönderiyorum. Bu senelik sene-i devriye-i izdivacımız hediyesi de bunlar olsun. Bunları sana bu posta ile takdîm edeceğim. Buhara altınlarından yapılmış çerçevenin içine koy ve benim şu mahzun ânımı hatırla.

Âh! Naciye beni sev, ben pek bîçare ve öksüzüm. Senin müşfik muhabbetin olmazsa ben yokolurum. Âh! Bilsen bugün neler düşündüm. Güzel Mahipeyker'imi gözönüne getirip şimdi altı yaşında, kocaman bir sultan olduğunu gördüm. Sonra onu Kâbil'de Afganistan veliahdına nişanladım. Sen Kâbil'e geldiğinde nişan merasimi oldu. Daha neler neler. Âh Naciye! Gel, gel bu iptidâî yerlerin vahşi kovuklarında sana en muhteşem sarayları kondurup içinde seninle en tatlı anlarımızı yaşayalım. Dünyadan, dünyanın o mülevves hayatından kaçalım.

Âh! Bilsen seni koltuğuma alıp sonra kollarım arasında sıkacağım an emin ol ki geçen aylardan çok tatlı olacaktır. Ben şimdi bunu düşünerek yaşıyorum. Ya sen rûhum?

Naciyeciğim! Bugün hayatımın en talihli günü olduğundan Baysun hareketinde bugüne tesadüfü büyük bir hâl-i hayr addettim. İnşaallah muvaffak olacağım. Âh sen gel! Yalnız gel! Her yerde sana lâyık olduğun mevki hazırdır. Bilmem şu anda ne yapıyorsun? Ben şimdi Kâbil'e Buhara Emîri'ne hat götüren adamlara Fatiha verdikten sonra seninle yalnızım.

...Neyse, işte Naciyeciğim! Gün böyle hüzün içinde geçti. Şimdi yine bu kuru döşeğimde o Nişantaşı'nın müreffeh mükemmel döşenmiş odasını düşünmeyerek fakat yalnız seni, senin melek vücudunu düşünüp iştiyâkla sana sarılıp kürkümün içine büzüleceğim. Âh! Ya sen ne yapıyorsun acaba? Yok, hiç böyle anda seni bir melekten başka bir sıfatla tasavvur, tahayyül etmek bana nasip olmasın" *(5 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Bütün bu hayalleri kâğıda dökmesinden iki hafta sonra, 18 Mart'ta Naciye'nin bir mektubunu aldı. Bu, Naciye'den sekiz ay boyunca gelen ilk mektuptu, artık memnuniyetinin ve hayallerinin hududu yoktu:

"...Bilir misin? Bugün ne kadar beni sevindirdin. Dünyaları, bunlardan daha kıymetli olan seni görmüş, bulmuş derecesinde sevindim.

Âh! Rûhum, düşün, tamam sekiz ay oluyordu ki senden hiç haber alamadımdı. Artık hele son canlı cenazeye dönmüştüm. Hissiz, ruhsuz dolaşıp duruyordum. Bugün postamı kapayarak gönderdimdi ki ...içeri girdi ve bir beze sarılı zarf verdi. ...Hemen, gayr-ı ihtiyari bezi açtım. Bir de içinden üzerinde imzan da olan zarfı görünce yine çocuk gibi gülmeğe, sevinmeye başladım. Asabi, gayr-ı muntazam parçaladığım zarfın içinden fırlayan kâğıdı titrek ellerimle açtım. Asabiyetten soğumuş ellerimin arasından kalbinin hararetini hissediyordum.

Ah, Naciye! Hiç değişmemişsin. Beni yine aynı muhabbetle sevdiğini duyuyorum. Bana kısaca olan *'Enverciğim'* hitabın herşeyi, kalbinin en derin köşelerini gösteriyor. Âdetâ gözlerinin içini okuyorum. Of! Naciye! Beş vakit namazda olan temennimi Hüdâ kabul etmiş, sen beni yine seviyorsun ve bana sâdıksın.

Naciyeciğim! Fakat, mektubunu okudukça o kadar müteessir oldum ki, beni gelecek diye bekleyen sen ve yavrularım bu kadar aydır intizarda kaldınız. Sevgilim, şimdi ben size sabırsızlıkla intizar ediyorum. Bilmem Allah niye bizi böyle ayırdı. Bence birbirimizi çıldırasıya sevmek ve sonra bu şiddet-i aşkla artık birbirimizden ebedî ayrılmayacak, ikimizi birleştirmek için böyle yapmış olacaktır.

...Naciye! Naciye! Benim için çıldırmak işten bile değil. Âh! Evet, bana ne desen hakkın var. Senden bu kadar ayrı bulunan bu bîçare Enver'in doğrusu mücrimdir. Fakat hep bunları senin için ihtiyar ettiğimi bilirsin değil mi? Hiç olmazsa bu ukubete mazhar

olmak için kâfi gelmez mi? Âh! Cicim, yaz, uzun yaz da tekdir et, darıl. İçindekini eğer bana döknıezsen kime söyleyeceksin veya söylüyorsun? Bak, ben sana uzun hem de çok uzun herşeyi yazıyorum bir taneciğim. Âh! Sana ne kadar yazsam yine herşeyi söylemiş olamıyorum. Vücudumun her zerresinin iştiyâkını, sana ihtiyacını anlatmak için bilmem ne kadar yazmak lâzım.

Naciye! Senin mektubunun arkasından Mahipeyker'in Almanca mektubunu okudum. Âh! Yavrum kimbilir ne güzel olmuştur. Âh Naciye! Getir, onları da getir ve gel. Yoksa ben herşeyi bırakarak, herşeyden vazgeçerek geri döneceğim. Artık hiçbir emel ve maksad için yaşamayacağım. Yalnız senin bir kölen gibi yaşayacağım. Fakat bilmem bu sana kâfi [mi]? Beni o kadar sevecek misin? O vakit benim hiç kıymetsiz, ehemmiyetsiz bir adamdan farkım ne olacak? Âh Naciye, beynime birbirine zıt o kadar fikirler geliyor ki bunların taarruzu içinde yine hissiz makine gibi kalıyorum. Bakalım böylece nereye varacak?

Sevgilim, sevincim o dereceyi buldu ki, artık yanımdakilere senden, yavrularımdan bahs ile gülüyor, seviniyoruz, çocuk [gibi] yerimde duramıyorum. Mektupları getiren Buhara Emîri'nin adamlarından Abdülhakîm Toksabay'a güzel bir cübbe ile bir at hediye ettim. Artık herkes şenlik olsun, yani gülüp oynasın diye emirler veriyor. Yavrumun gelmesi meserretine iştirak ediyorlardı.

...Bu gecelik artık seni ve yavrularımı ve hele mini mini arslanımızı kucaklar, müsterih olarak - bu da söz ya - bilâkis kalbim daha ziyade iştiyâkla çarparak yatağa girdim".

Ama, artık günleri şaşırmaya başlamıştı. Meselâ, 24 Şubat 1922 tarihini koyduğu mektubunda *"Bugün ayın yirmi dört veya yirmi beş olduğunu bilmiyorum. Fakat böyle sıra tarih koyuyorum"* demekte, üzerine 16 Mart yazdığı bir başka mektubunda da *"Artık günleri de şaşırdık. Hesabımızca bugün 13 Mart olacak. Fakat, Rus 16 diyor"* diye yazmaktaydı.

*

Enver'in gurbet günlerinin en dramatik safhası, Batum'dan Tiflis ve Bakü yoluyla Orta Asya yolculuğuna çıktığı gün, yani 29 Eylül 1921'de Berlin'de dünyaya gelen üçüncü ve son çocuğundan aylarca haber alamaması, erkek mi yoksa kız mı olduğunu bile çok sonraları öğrenebilmesi idi.

Ailesine hayli düşkündü, gençliğinin en parasız senelerinde bile maaşının önemli bir kısmını ailesinin ihtiyaçlarına sarfetmiş, annesine, babasına ve kardeşlerine her zaman yakın alâka göstermiş, evlenip baba olmasından sonra bu alâkayı daha güçlü şekilde karısına ve çocuklarına hasretmişti. Sürgününün sahte isimler kullanmak, hattâ gizlenmek zorunda kaldığı zor günlerinde aklı-fikri hep karısı ile iki kızında idi, maddî bakımdan en sıkıntı çektiği anlarda

bile onlara hediyeler göndermenin yolunu arıyordu...

Çocuklarına böylesine düşkün olan Enver'in Batum'dan Orta Asya yolculuğuna çıktığı gün Almanya'da üçüncü çocuğu dünyaya geldi, bir erkek evlâdı oldu ama çocuğun sağ-salim doğup doğmadığını bilmemesi bir tarafa, cinsiyetinden de ancak aylar sonra haberdar olabildi ve çok daha büyük bir hüzün yaşadı: Oğlunu hiç göremedi, hattâ çocuğa *Ali* isminin konduğunu bile öğrenemedi!

Naciye Sultan'ın, Enver'in isim göndermesine imkân bulamaması üzerine çocuğa bu adı vemesinin sebebi Enver'in Ali Süavî'ye duyduğu hayranlıktı. Enver, *Ali* ismini gençlik senelerinden itibaren kendine sık sık müstear ad olarak almış, bir ara *Süavi* yahut *Ali* olmuş, sürgün senelerinde de sadece *Ali*'yi kullanmıştı ve hiç görmediği oğlunun ismi de bu yüzden Ali oldu.

Enver'in hamilelik günlerini Berlin'de geçiren Naciye Sultan'a Moskova'dan ve Batum'dan gönderdiği mektuplar da hep merak ifadeleri ile dolu idi:

> "...Âh! Naciyeciğim, yine hayâlâta dalarak cicimin âfiyetini sormayı unuttum. İnşaallah üçüncü mini mini ile şimdilik bir olarak âfiyetin devam eder" *(19 Şubat 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Âh! Rûhum! İşte, yine seninle yalnızım. Fakat ne olur hayalin yerine sen beraber olsan. Acaba şimdi ne yapıyorsun? Yaramaz mini mini yine rahatsız ediyor mu? Daha tekmeleri atmaya başlamadı sanırım. O vakit ben orada olsam hemen ayağından tutarak sıkar, biraz canını yakarım. Ya Mahipeyker ne diyor? Bilmem kıskanacak mı? Âh! Türkâncık, yavrum yine sallana sallana nasıl dans ediyor?" *(15 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Buradan biraz para bozdurup pazara gittik. Ben cicime takdîm edeceğim eşyayı koymak ve orada kullanılmak üzere bir bavul ile yeni dünyaya gelecek yavrumuza bir Rus süt ibriği aldım. Bavula beş yüz ve ibriğe de yedi yüz marktan biraz eksik verdiğimi söylersem çok fazla sarf etmediğimi anlatmış olurum. İbriğin kapağına tarihini de yazdım" *(19/20 Temmuz 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Efendiciğim! Sultanım. Mini mini yaramaz ne yapıyor? Artık her tarafını çıkarta çıkarta dolaşıyor sanırım. Allah vere de cicimi pek rahatsız etmese yoksa sonra gelir kulaklarını çekerim. Sonra, Mahipeyker inşaallah iyi olmuştur. Türkân dans ediyor mu? " *(27 Temmuz 1921 tarihli mektubundan).*

> "İnşaallah yavrumuzun dünyaya gelişinde Berlin'de bulunurum. Fakat fevkalâde bir hal olursa ihtiyâten ismini yazıyorum. İnşaallah mürüvvetiyle hem bize hem de İslâm'a hayırlı bir *nur-ı saadet* olsun. Şimdiden onun her tarafını öper, Allah'ın muhafa-

zasına tevdi ederim" *(10 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Âh! İnşaallah ailemize ve milletimize hayır ve saadet getirecektir" *(26 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Arslancığım! Âh! Mini mini bebeğimizi ne kadar merak ediyorum. Doğrusu ondan ziyade senin âfiyet ve sıhhatini. İnşaallah istediğin gibi güzeldir, yaramaz değildir" *(21 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Orta Asya'da bulunduğu günlerde Naciye'nin doğum yaptığını artık bilmekte idi ama çocuğun kız mı yoksa erkek mi olduğunan habersizdi ve merak çekiyordu:

"...Âh! Ne olur yakında bir haberinizi alsam. Ne oldu. Üçüncü yavrumuz ne haldedir? Erkek mi kız mı? Naciye! Benim gibi dünyada ailesine, sana en ziyade merbut birinin bu meçhul içinde ne kadar azap çektiğini düşünürsen hâlimi anlarsın!" *(16 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

"..İnşaallah ümidim hâsıl olur da sana lâyık olarak seni kucaklamaya muvaffak olurum. Seni öper, öper, bütün aşkımla kucaklar, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Güzelim üçüncü yavrumuzu (kız, erkek mi olduğunu bilmiyorum) öperim" *(3 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"..İnşaallah yaza Hindistan'dan geçerek bu tarafa teşrif edersiniz. Buranın toprak kulübelerini birlikte taksim ederiz rûhum. Yavrularını öp. Ya o kız mı erkek mi, o saadet yıldızımız ne haldedir? Onu çok öp. Kâbil'e yazmıştım. Sana tel çekip sıhhatimi bildirecek ve senden haber soracaklardı. Rûhum, sultanım" *(27 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...Acaba gelemez misin? Doğrusu cevabını belki menfi olur diye beklemeyerek susuyorum, korkudan kalbimin cevabını bile düşünmüyorum ah! Eğer üçüncü yavrumuz erkek ise doğrusu bu mahrumiyetlere sebep olup seni alıkoyduğundan çükünü kopartacağım" *(14 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*[359]

Hayâli, dünyaya gelecek olan üçüncü çocuğunun erkek olması ve başladığı işi onun bitirmesi idi! Moskova'dan gönderdiği bir mektupta bütün bu hayallerini yazıyor, hattâ İngilizler'in babası Ahmed Paşa'yı Malta'ya savaş esiri olarak göndermelerinin intikamını da doğacak oğlunun alacağını yazıyordu:

"...Şimdi kurtarılacak koca bir İslâm âleminin, işine daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden mütevellid hodbînlik beni bu kadar ileri vardırıyor. Fakat acaba mini mini arslancığımız izin verecek mi? Yok bak! Ondan izinsiz hiçbir karar olamaz. O, biliyorsun ya! O, ihtiyarladığımız zaman başladığımız işi ileri götürecek; o İngiliz, Fransız lâşeleri üzerinden

İslâm bayrağını ileri götürerek bütün şarkı, garbı kurtaracak. İşte o büyük adamın sözünü sen de, ben de hürmetle dinlemeye mecburuz. Her yerde onun sözü yürüyecek, her yerde o hürmet bulacak, ön alacak. O değil yalnız bizim, ailemizin, belki bütün bugün, beni hiçbir iş yapmaya muvaffak olamadığım halde, yine Naciye gibi seven dört yüz milyon Müslüman'ın gözbebeği olacak, işte onun önünde ve onu bugün karnında taşıyan senin önünde bütün düşmanlar âlemi yerlere sürünerek ettiğine pişman olup af dileyecektir. Hani bugün bizi evimizden atan Fransızlar, o ak sakallı babamı babam olduğu için zindanda çürüten İngilizler zehir dişleri sökülmüş yılanlar gibi zelil, sefil gövdeleri yerlere sürünecekler. İşte Naciye, o büyük adam izin verirse gel, gel de beni kolların arasına al. Bana can ver, kuvvet ver ve bunların hepsinden özge olan ümid ver. Âh! Yine seni üzdüm, uzun yazdım" *(21 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Doğumun üzerinden aylar geçmişti ama Berlin'den hiçbir haber yoktu ve oğluna ne isim verildiğini hâlâ bilmiyordu. 20 Nisan 1922'deki mektubunda Naciye Sultan'dan dua etmesini isterken *"Mini mini Enver'i öp ve sev ve resmini sür'atle gönder"* diyecek, yani artık yedi aylık olan ama adını bilmediği oğlundan kendi ismi ile bahsedecekti!

*

Enver'in çocuğunun doğup doğmadığı, şayet doğdu ise erkek mi yoksa kız mı olduğu hakkında hiçbir haber alamadığı günlerde Göktaş'ta, 23 Ocak 1921'de bir hayâle hitaben yazdığı kısa mektup, bütün mektupları arasında en hisli ve en hüzünlü olanıdır:

Benim saadet nûrum yavrum,
Nesin? Ne oldun, erkek mi, kız mısın? Hâlâ bilmiyorum. Bundan o kadar müteessirim ki anlatamam. Her ne ise, Allah seni uzun ömürlü; annenle bana da saadetle senin ak saçlı olduğunu, torunlarını sevdiğini göstersin. Seni uzun uzun öper, Hakk'a emanet ederim.

Baban
Enver

Bu mektubun diğer sayfalarını iki gün sonra kızlarına hitaben yine mektup olarak kullanmış, büyük kızına *"Yavrum, Mahipeykerciğim. Seni o kadar göreceğim geldi ki, gözümde tütüyorsun. Bura adamları o kadar mutaassıp ki, resmini de yakmaya mecbur oldum. Âh, hayalin gözümdedir. Sen de beni unutma, sev ve annene de unutturma. Her vakit beni cici efendimize hatırlat ki seni çok, hem de pek çok sevsin, başkalarını sevmesin. Yalnız benden başka seni ve kardeşlerini sevsin. Seni çok çok öper, kucaklar, Allah'a emanet ederim. Baban Enver"* demiş; küçük kızına da *"Güzel Türkâncığım, seni de kucaklar, öperim. Yine*

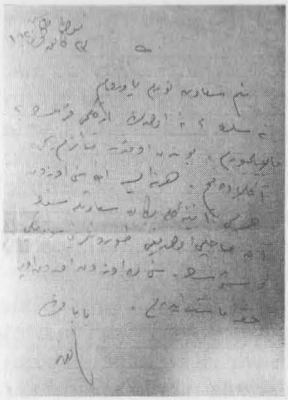

Enver'in doğacak çocuğuna mektubu.

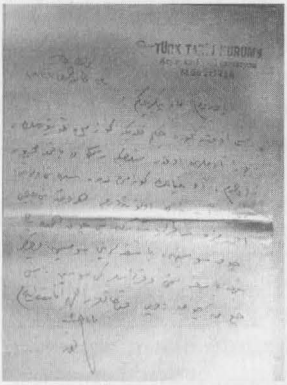

Enver'in büyük kızı Mahpeyker'e mektubu.

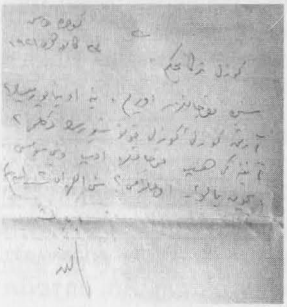

Enver'in küçük kızı Türkan'a mektubu.

oynuyor musun? Artık güzel güzel konuşuyorsun değil mi? Anneni hep kucakla, öp ve seni sevmesi için yalvar, olmaz mı? Seni Allah'a emanet ederim. Baban Enver" diye yazmıştı.

*

Burada, Enver hakkında yazılan hemen her eserde bahsi sıkça geçen *son mektup* meselesinin aydınlanması gerekiyor:

Enver Paşa'nın 25 Temmuz 1922'de Satılmış Kışlağı'nda kaleme aldığı romantik, hattâ dramatik ifadelerle yazdığı şu mektup, Naciye'sine gönderdiği son satırları olarak gösterildi:

> "Naciyeciğim! Sevgili sultanım cici efendiciğim! Bugün pek sıkıntılı bir hava, tuhaf bir sis, güneş görünmüyor. Düşmandan bir hareket yok, fakat henüz sabahtır.
>
> Hastalarımı geri gönderdim ve Afgan Emîri'nin askerin ve muavenetinin çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşevikler'e emniyet câiz olamayacağını bildirdim ve hiç olmazsa eczâ-yı tıbbiye ve sâir malzemesinin iâdesini istedim. Bakalım ne olacak. Bir de Hacı Sami ve diğer arkadaşların bu tarafa geçmesine müsaade olunmasını taleb ettim.
>
> İşte efendiciğim, hemen şu satırları yazarak mektubumu kapatıyorum ve içine hergün sana topladığım buranın yabani çiçeklerinden maâdâ kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı leffediyorum.
>
> Seni öper, sever, kucaklar, bu mevcudiyet-i maddiyemle, aşk ve iştiyâkımla sarılarak canını yakar, Hüdâ'nın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim rûhum efendiciğim. Karaağaca çakımla ismini yazdım".

Bu mektuptan Enver Paşa ve Naciye Sultan hakkında yapılan geniş çaplı hemen her çalışmada bahsedildi, alıntılar yapıldı ve metinden yine aynı şekilde hep *son mek-*

tup diye bahsedildi.

Ben de öyle zannettim ve bu metni *Enver'in son mektubu* olarak birkaç defa yayınladım...

Ama, Enver'in evrakından çıkan ve 26 Temmuz'da kaleme almış olduğu bir başka mektup, 25 Temmuz tarihli mektubun *son olmadığını* gösterdi. Üstelik 26 Temmuz'daki asıl son mektupta bir gün öncekinde olduğu gibi romantik ifadeler yoktu ve Enver sadece askerî meseleleri anlatıyordu:

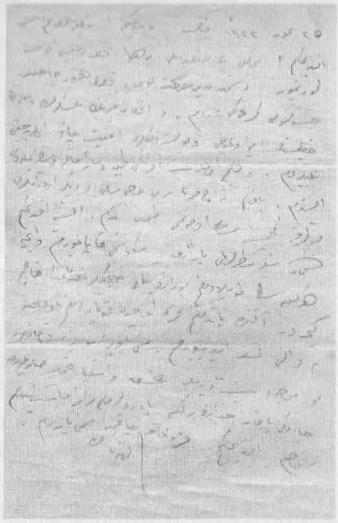

Enver'den 25 Temmuz 1921'de Naciye Sultan'a: *"Kara ağaca çakımla ismini yazdım"*.

> "Sabah erkenden ne olacağını görmek üzere kışlağın garbındaki tepeye çıktım. Bizimkiler de karşıki sırtta saklanmış askerleri gözlüyordu.
>
> Ben, Ruslar'ı çıkarmak üzere ileri siperlere gittim. Bu sırada Ruslar'dan kırk neferin askerler üzerine hareketi haber verildi. Memnun oldum ve bizim pusuya memur askerlerin hareketini gördüm ve aradan biraz geçmeden on beş nefer Rus kaçtı ve top atılmaya başladı. Derken, elli nefer önümüzden Rus atlısı geçip arkadaşların bulunduğu sırtlara hücum etmek istedi. Yan ateşe tutup bir çukur ..... Ben yalnız sür'atle inip ileriden otuz mermi attım. Bizim askerlerimiz henüz cesaretsiz olduğundan böyle hareket ettim. Nihayet Ruslar ilerleyemedi. Bir çukurun içinde kaldılar. Biz de yanlarına varamadık. Fakat muvaffakiyet bizde kaldı. Ruslar['da] on beş nefer kadar ölü var. Bir o kadar da yaralı.
>
> Akşam avdet ettim. Togay Bey Dâdhâh'dan bir adam geldi, bir de Rus esiri getirdi. Bu pek işime yaradı. İsticvabı neticesi, karşımda Vahş Suyu'nun şarkında Rus Müstakil Sekizinci Süvari Livası ile Dokuzuncu Piyade Alayı'nın bulunduğunu anladım. Liva on beş ve on altıncı alaylardan mürekkep, on beşinci alay üç bölük.

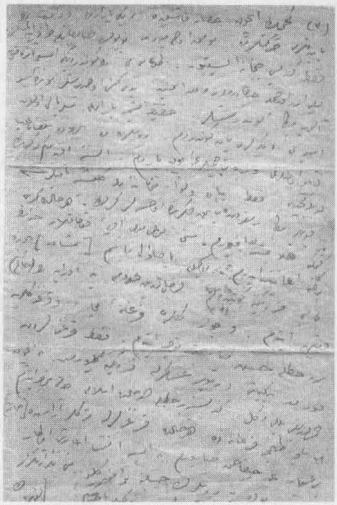

26 Temmuz 1921'deki son mektup: *"Senin tekrar tekrar öper..."*.

Birinci bölük lağvedilerek efrâdı tevzi edilmiş ki 2, 3, 4 kalmış. Mecmû kuvvet yedi yüzden üç yüz elliye inmiş. Piyade alayı altı yüz nefer imiş. Belcivan'a dün iki yüz nefer piyade ile iki top ve Sekizinci Liva Kumandanı gelmiş. Bundan başka bütün on beşinci alay burada. On altıncı alay Kankuran'da imiş. Bundan bir miktar Gülab'da bulunuyormuş. Hisar cephesinde birinci liva varmış. Kuvvetlerinin zayıflığından geri gitmek istiyorlarmış. Bizim kuvvetimizi iki bin tahmin ediyorlarmış. Bundan başka Tirmiz'de bir piyade alayı varmış. Diğer iki top ile iki yüz nefer Kabâryan'da imiş. Afganlılar ise pek korkup telâşta idiler. Onlar benim Fergana'ya kaçtığımı bildiriyorlarmış.

İbrahim Bey'den dün hat geldi. Onlar da Hisar cephesinde Ruslarla muhtelif yerlerde muharebe etmişler. Ruslar Kâfirnihan Suyu'nu geçmek için Hisar karşısında, Yenipazar'da ve R....'ta yaptıkları hareketlerde muvaffak olamayarak büyük zayiatla tardedilmişler, fakat kendisi cephane istiyor.

Togay Bi'nin gönderdiği esir azukaya, yani erzak cem'ine çıkan müfrezeden imiş. Yedi kişi öldürmüşler, bunu da esir alıp bana göndermişler. Hakikaten işime yaradı. .....'lı olan esiri diğerleri yanına gönderdim. Ruslar'a da beyhude telef olmayıp teslim olmaları ve bize kaçmaları için yazdım.

İşte efendiciğim bir gün de böyle geçti. Fakat piyade ve liva kumandanının gelişine bakılırsa bunlar bana bir taarruz yapmak fikrinde olsalar gerek. Herhalde geri gitmeye alâmet saymıyorum.

Seni bol bol öper, kucaklar, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim.

Bugün yasavulbaşım (müşavir) Cura Bi'yi Karatekin'e gönderdim. Fâzileddin Mahdum'u yine oraya Bey -hâkim- tâyin ettim ve civar beylere Fergana, Maça ve Kırgız Beyleri'ne birer hatla hüsn-i münâsebet tavsiye ettim. Fakat, Kırgızlar'dan Turan Binbaşı dört yüz askerle Karatekin'e geliyormuş. Ne için olduğu belli değil. Kendisine bir hatla herhalde İslâm'a hizmeti tavsiye ettim. Maamafih zannımca Fergana'da, herhalde Kırgızlarla Türkler arasında -Sart- (?) bir münazaa çıkacak sanıyorum. Neyse, inşaallah birşey olmaz, yoksa bu da yine Ruslar'ın hesabına muvâfık gelir.

Seni tekrar tekrar öper, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim sevgili Naciyeciğim!".

*

Aradan seneler geçtikten sonra bir garabet yaşandı ve 1960'larda Pakistan'da çıkan bir dergide, Enver Paşa'nın hanımına yazdığı iddia edilen İngilizce bir mektup yayınladı. Mektup tamamen düzmece idi, üslûbunun Enver Paşa'nın üslûbu ile hiçbir alâkası yoktu, bazı bölümleri Enver'in düşüncesine ve yaptıklarına tamamen tersti, meselâ Orta Asya günlerinde *cihad* sözünü hiç kullanmamış olan Enver, bu uydurma mektupta bol bol cihaddan bahsediyordu.

Saçmalıklar bu kadarla bile kalmıyordu! Metni uyduran kişi

Naciye Sultan'ın isminden bile habersiz olduğundan Enver Paşa'nın hanımının ismini *Necibe* yapmıştı ve Enver Paşa hayâlî hanımı Necibe'den Mustafa Kemal Paşa'ya her türlü yardımı yapmasını istemekteydi!

Meselenin garabetten de öte acı olan tarafı, düzmece mektubun hiçbir ciddî incelemeye tâbî tutulmaması ve hakikî sanılarak Türkiye'de de yayınlanması idi! Bir üniversite öğretim üyesinin *Türk tarihine bir nebze hizmet olması* hevesi ile Türkçe'ye çevirerek bir dergide neşrettiği bu uydurma metin şimdi dar bir çevrede de olsa maalesef gerçek zannediliyor ve *"Enver Paşa son nefesini vermeden önce karısı Necibe'ye Mustafa Kemal'in yanında olmasını vasiyet etmişti"* gibisinden saçma yorumlar yapılıyor.

*

Enver'in *macera, dram, film* yahut daha başka sözlerle ve kavramlarla ifade edilebilecek şekilde yaşadığı hayat, şimdi Tacikistan'ın sınırları içerisinde bulunan Âbıderyâ köyünün civarındaki tepelerde 1922'nin 4 Ağustos sabahı Sovyet Kızıl Ordu askerleri ile girdiği çatışmada bir Rus süvarisinin kısa namlulu tüfeğinden çıkan domdom kurşunu ile nihayete erdi.

Kurşun, yanında bulunanlardan birinin ifadesi ile sırtından *şemsiye gibi bir kırmızılık püskürterek* çıktı, Enver atın üzerinden yere devrildi...

Her iki taraf da birkaç dakika sonra kaçıştı, olup bitenleri uzakta biryerlerden seyreden Âbıdere köyünün imamı Molla Mahmud Şerif Efendi çatışma mahalline geldi, yerdeki cesedler arasında Enver'in de yattığını farketti, Paşa'nın kanlı naaşını sırtlayıp köyün mezarlığına götürdü, sarığını çözüp kefen yaptı ve Enver'i eski bir mezara yerleştirdi.

Basmacılar ertesi gün Enver'in cenazesini aldılar, onunla beraber şehid düşen arkadaşlarının çatışma mahallindeki cesedlerini de topladılar, can veren Basmacıları Âbıderyâ köyünün mezarlığına, Enver ile Basmacı kumandanlarından Devletmend Bey'i de Çegan köyünün ilerisindeki bir tepeye yanyana defnettiler.[360]

Paşa'nın mezarı, Rus yazarlara göre Bahaeddin Nakşibend'in Buhara'daki türbesi ile beraber Sovyet idaresi için zamanla hoşlanılmayan, antipati ile bakılan bir mekân haline gelecek ama 1998'de Türkiye'ye nakledilmesine kadar yerinde kalacaktı.[361]

*

Enver Paşa'nın son günlerinin, özellikle de can verdiği ânın ayrıntılarının kayıtları elimizdedir ve bu kayıtlar Paşa'nın Basmacılar'a katılmasından sonra muhaberat müdürlüğünü yapan, Pa-

şa'nın şehid düştüğü anda yanında bulunan ve sonraki senelerde Türkiye'ye yerleşen o senelerin genç bir Basmacısı, Nâfiz Türker tarafından tutulmuştur.

Doğu Buhara mücadeleleri ve Enver Paşa'nın Orta Asya günleri konusunda ayrıntılı notları yazmış, birçok harekâtın krokilerini çizmiş ve çok önemli bilgileri bizzat kaydedip Türkiye'ye ulaştırmış tek kişi olan Nafiz Türker, Basmacılıkla ilgili kaynaklarda *Mirza Pîrnefes* veya *Molla Nâfiz* diye geçer.

Nâfiz Türker, 1892'de Buhara yakınlarındaki Cilligöl kasabasında doğdu. Buhara'da *Cedîdî* yani yeni usulde eğitim veren okullarda okudu, Birinci Dünya Harbi'nde Ruslar'a esir düşen, Sibirya'daki kamplara gönderilen ve Sovyet Devrimi'nin ardından kamplardan kaçarak Buhara'ya gelen Osmanlı subayları ile beraber halk okullarında öğretmenlik yaptı. Daha sonra Basmacı hareketine ve Enver Paşa'ya katıldı, konuşabildiği diller ve bildiği lehçeler sayesinde Enver Paşa'nın muhaberat müdürü oldu ve Paşa'nın son ânına kadar yanında bulundu.

4 Ağustos 1922'de şehid olan Enver Paşa ile Devletmend Bey'i Çegan Tepesi'nde mezara indirip defnedenlerden biri de, Nafiz Bey idi.

Nafiz Bey, Enver Paşa'nın ardından bir müddet Kuşçubaşı Hacı Sami Bey'in maiyetinde yeraldı; 1923 Mayıs'ında aralarında Hacı Sami'nin de bulunduğu bir grupla Afganistan'a iltica etti, oradan İran'a ve aynı senenin Aralık'ında Türkiye'ye geldi ve daha sonra Türk vatandaşlığına alındı. Yozgat Yerköy'de Devlet Demiryolları'nın amelesi oldu, kısım şefliğine yükseldi, ardından Sarıkamış Kısım Şefliği'ne tayin edildi.

Çilesi, sadece Türkistan'da çektikleri değildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında işinden çıkartıldı, 1944'teki meşhur Turancılık dâvâsı sırasında tutuklandı, Kars'ta dokuz ay tutuklu kaldıktan sonra beraat etti ve bu defa Gaziantep Belediyesi'ne fen memuru olarak girdi. Daha sonra Tarsus Devlet Su İşleri'ne geçti, buradan emekli oldu ve 27 Mayıs 1975'te 83 yaşında iken Tarsus'ta vefat etti.

Nafiz Bey, hatıralarını *Türkistan Kahramanları* başlığı ile 11 Ağustos 1961 ile 20 Ekim 1962 günleri arasında Tarsus Gazetesi'nde yayınladı ancak hatıralar verdikleri bilgiler ne kadar önemli olursa olsun, düşük tirajlı yerel bir gazetede yayınlandıkları için uzun seneler ilim dünyasının dikkatinden uzak kaldı.

Hatıralar, Nâfiz Bey'in elindeki evrakı Adana'da 1969'da tanıştığı Ali Bademci ismindeki bir delikanlıya devretmesi ve Bademci'nin bu evrakın yanısıra Türkiye'ye iltica etmelerinden sonra yine Adana'ya yerleşen Basmacı *korbaşılarından,* yani kumandanlarından Şîr Muhammed ve Nur Muhammed Beyler ile diğer eski

Basmacılar'dan daha sonra temin ettiği belgeleri seneler sonra yayınlaması sayesinde ilim âleminde seçkin bir yer edindi.[362]

Aşağıda, Molla Nâfiz Bey'in son derece önemli olan notlarından Enver Paşa'nın son günlerinin, can verme ânının ve vefatından sonraki kısa bir dönemin yazılı olduğu bölümleri, elyazısı nüshadan ve hicrî tarihlerin yanına milâdî karşılıkları koymak dışında hiçbir yerine dokunmadan orijinal dili ile aynen naklediyor ve daha önce bu şekilde, yani aynen yayınlanmamış olan günlüğün ilgili bölümlerini yayınlamam için lûtfeden dostum Ali Bademci'ye şükranlarımı sunuyorum.

"8 ZİLHİCCE (2 Ağustos) 1922: Bugün sabah aydınlanınca cephede silâh sesleri duyulmaya başladı. Paşa, Devletmend Bey'e verdiği sözü unuttu, heman atına atlayıp siperlere gitti. Bolşevikler kudurmuşcasına siperlere saldırıyorlar, top gürültüleri, mitralyöz sesi, silâh çatırtısı birbirine karışıyor. Havalin yolunun tam Belcivan'ın şarkındaki yokuşun medhali ve yamaç asker cesedleri dolmuş olmasına rağmen yarın kovuğundan fırlayıp yola doğru bayıra tırmanan Rus askerin hesabı yok. Enver Paşa siperler içinde yaya yürüyerek mitralyöz bölüğüne kadar gitti, vaziyeti yakından tedkik etti. Mirza Salih Bey'in müfrezesini Mirza Mirahur'un siperini takviye için gönderdikten sonra birinci alayın bir bölüğünü mitralyöz bölüğünün takviyesini emretti. Devletmend Bey'in askerlerini de Mirza Salih'in siperlerini işgal etmesini emretti. Cephedeki bu hercümerç akşam karanlığına kadar devam etti. Düşman taarruzu akşama durdu, Enver Paşa da geç vakit karargâhına avdet etti.

9 ZİLHİCCE (3 Ağustos) 1922: Bugün Enver Paşa siperlere indi, öğleye kadar dolaştı. Bugün bir vukuat olmadı. Dönüşünde, Devletmend Bey'in köyüne uğradı. Bir gün önce hazırlanan ziyafet sofrasına oturdu, yemekten sonra Devletmend Bey'in imamı Molla Abdüssamed Efendi'yi istedi, o yanına gelince hocaya hitaben "Yarın kurban bayramıdır. Bolşevikler hücuma kalkarlarsa bayram namazı kılmak müyesser olmaz. Hazır buraya gelmişken bayram namazını kıldırmanız mümkün olur mu?" dedi. İmam efendi "Hâl-i seferde olduğunuzdan ve cihad içinde düşmanla karşı karşıya bulunduğunuzdan düşmanın ibadet vaktinde yapması muhtemel savletinin hirasından (korkudan) ötürü vacibü'l-edâ olan salât-ı ıyd-i edhâyı mukaddem veya muahhar eda kılmak allahuâlem câiz olur" diye cevap verdi.

Bu sırada Devlet Bey'in adamları bir bohça içinde zerli çapan (hırka), bir de sarık getirdiler, Paşa'ya takdim ettiler. Paşa teamüle riayet ederek çapanı elbiselerin üzerine giydi. Kalpağı çıkarıp sarığı başına geçirdi. Halk ile beraber köyün camiine gitti. Evvelâ öğle namazını, sonra bayram namazını edâ kıldılar. Ca-

miden çıkınca da alelusul köylülerle, orada hazır bulunan ümerâ ve askerlerle bayramlaşıldı, akşama kadar orada kalıp ikindi ve akşam namazlarını da cüppeli, sarıklı olarak köyün camiinde edâ kıldı. Yerli halk Paşa'nın bu tevazii (tevazusunu) görüp çok izaz ve ihtiram ettiler. Akşam namazından sonra tekrar sofra serildi. Haşlanmış koyun başı ve but etler pilâvlarla ikramı tamamlandı, siperlerde silâh sesi duyulmadığı için âsûde bir vakit geçirip sohbet etmek fırsatı da buldular ve böylece yarım günlük bir istirahat bir müddet için yorgunluğu unutturdu. O gün cemaatle huftan (yatsı) namazını müetakip evsahibinin müsaadesini alarak memnun, mesrur, geç vakit karargâhına geldi, o geceyarısına kadar odasında oturdu. Ertesi sabah alayların karargâhlarına uğrayıp askerlerle bayramlaşıp onlara birer Buhara altunu dağıtmak, altun kifayet etmeyecek olursa beşer Afgan lirası (rupiye) için hazırlık yaptırdı, gece yarısından sonra istirahat etti.

10 ZİLHİCCE (4 Ağustos) 1922: Enver Paşa geç yatmasına rağmen şafakta kalktı. Sabah namazını eda kıldıktan sonra Mirza Muhiddin'in hazırladığı bir kâse koruk şerbetini içti. Heyecanlı idi, askerlerine dağıtmak için hazırlattığı paketleri kendi atının eğerinin ön ve arka kuburlarına yerleştirdi. Güneş bir nîze (mızrak) boyu yükselmişti. Muhafız süvarilerinin hemen atlanmalarını emretti ve kendi atını istedi. Hazır olan atı getirdiler. Paşa atına bindiği sırada silâh ve mitralyöz sesleri ortalığı velveleye vermeğe başladı. Paşa köyden Havalin yoluna çıkıp silâh seslerinin geldiği cihete sür'atle atını sürdü, muhafızları ve kendisini her daim takip eden karargâh bayraktarı Nureddin başta olmak üzere Paşa'ya yetişmek için atlarını dörtnala kaldırdılar. Enver Paşa üzerinden yolun geçtiği tepenin henüz hatt-ı bâlâsına ulaşmak üzereyken beyaz sakallı Tacik askeri "Paşam kaytin Orus bar" (Geri dönün, düşman var) diye önünü kesti. Paşa bir an atını yavaşlattı, dürbünü ile ileriye baktı ve tepenin tam hatt-ı bâlâsına yetişti. Yolun iki tarafına dağılmış tepeyi sararak ilerleyen düşman süvarileri ile burun buruna geldi. Tam bu sırada yetişen muhafız süvarilerine döndü, kılıncını çekti, kolunu yukarı kaldırdı, "Basın" diye bağırdı ve düşman saflarına daldı. Karşısına düşen iki düşman süvarisini devirdi, işte o zaman Paşa'nın üçüncü hedefi olan düşman süvarisi kısa süvari tüfengini çekti ve Paşa'nın kalbine nişan aldı. Tetiğe bastı, Paşa'nın kılıcı onun başını uçuracağı zaman kâfirin kurşunu daha evvel yetişti, dumdum kurşun kahramanın sırtından şemsiye gibi bir kırmızılık püskür[t]erek çıktı. Mübarek yiğit kahraman bir külçe halinde atının üstünden yuvarlandı. Ayni anda düşmana saldıran Türkmen süvarileri karşıdan çıkan düşman süvarilerini yukarıdan aşağıya bir sel gibi ezerek kılıçtan geçirdiler. İşte bu muvaffakiyet anında bir menhus ses "Paşa öldü" diye feryad ediyor, bu sesi duyan herkes adeta felç oluyor, elleri tutmaz kafalar işlemez

oluyor. Bozulan maneviyat herkeste müthiş bir panik yaratıyor. Önlerine katıp kovaladığı düşmanı bırakıp yüzgeri ediyor, şuursuzca kaçmaya başladılar.

Bu ânî baskın diğer kuvvetleri şaşkına uğrattı. Danyal, Faruk, Behram Beyler düşmanın esas şoseye çıkan kolunu sarıp imha etmek üzere oldukları bir sırada Devletmend Bey'in şehadetini öğreniyor, arkasından Enver Paşa'nın şehadeti haberi onları da allak-bullak ediyor. Panik onların askerlerine de sirayet etmiş, düşmanla meşgul olamadan kendi askerlerinin paniğine mâni olmak mecburiyeti hâsıl oluyor. Düşman bu savaşta çok afallamamış olsalardı mücahitlerin hiçbirisi kurtulamazdı. Mücahitlerin şaşkın hali düşmanın da felâhı oluyor, onlar da arkalarına bakmadan canları kurtulmuş oldular.

Danyal, Faruk ve Behram Beyler düşmanın birinci kolunu sardıkları zaman düşmanın taarruz eden Çilder Deresi'nin menbaından doğru gece yürüyüşü yaparak bir patikadan yukarı çıkmayı başaran düşmanın ikinci kolu gece Mirza Mirahur'un siperlerini basıp imha ettikten sonra Devletmend Bey'in siperlerini de perişan ediyor. Devlet Bey şehid oluyor, böylece Enver Paşa'nın harekâtı son olmuş oluyor.

Mücahit kumandanları koyun sürüsü gibi ağlayarak dağılan askerlerine yetişerek güç-belâ durdurabiliyorlar, bunları Havalin yolunun şimalinde Çahken Tepesi'ne çekiyorlar. Burası her tarafa hâkim, müdafaaya elverişli buldular fakat ortalıkta düşmandan bir eser görünmüyordu. Bir müfreze gönderildi, muharebe sahasını dolaşıp durumu öğrenmesi için talimat verildi. Giden müfreze harp yerine geldigi zaman görüyorlar ki Havalin yolunun üzeri düşman cesedi ile dolu. Dolaşıyorlar, mücahitlere ait bir ceset bulamıyorlar, o sırada Dere-i Bâlâ köyünden Molla Şerif adında bir zâtı görüyorlar, Bu zât *"Devletmend Bey ile Enver Paşa'dan başka bir ölü yok, gördüğünüz bu cesetlerin hepsi Ruslar'a aittir. Enver Paşa'nın naaşını başımdaki sarığıma sardım, muvakkaten köyün mezarlığına koydum, muhafaza ettim"* dedi. Devletmend Bey'in cesedini de kayinbiraderinin askerleri evine götürdükleri öğrenildi ve bu malûmat topladıktan sonra müfreze Çahken köyüne avdet ettiler. Vakit akşam oldu, asker Çahken civarında açıkta geceyi [geçirdi].

11 ZİLHİCCE (5 Ağustos) 1922: Mücahit kumandanları toplandılar. Bir müfreze Dere-i Bâlâ'ya gönderilip Enver Paşa'nın naaşı Çahken Tepesi'ne getirildi. Abdulkadir Bey'e haber gönderilerek Devletmend Bey'in naaşı da Çahken Tepesi'ne getirildi. Çahken Tepesi'nin zirvesinde yanyana iki mezar kazıldı. Mevcut askerler ve civar köylerden toplanıp gelen halk meydana getirdiği 6-7 bin kişilik bir cematle namazları kılındıktan sonra merasimle defnedildiler.

Bu merasimden sonra mücahit kumandanlarının ekseriyetinin

kararı ile yaşlı ve kıdemli olan Danyal Bey'i Enver Paşa'nın yerine başkumandan olarak seçtiler ve bundan sonra bu mıntıkada yabancı birliklerin barınmaları güç olacağı için harekâtı durdurup askeri sakin bir mıntıkaya çekip kışı geçirmek ve askerin bozulmuş olan maneviyatını düzeltmek, gelmekte olan uzun kış mevsiminde iâşe ve ibatelerinin kolayca temin edilebilinmesi için Belcivan'ı terketmeyi karar altına aldılar ve kuva-yı umûmiyenin Karatekin'e çekilmesi münasip görüldü. Bu durum Fuzeyl Bey'e bir mektupla bildirildi ve askerler Garım istikametine hareket ettirildi.

12 ZİLHİCCE (6 Ağustos) 1922: Mücahit kuvetleri Garım'a muvasalat ettiler. Fuzeyl Bey mücahit kuvvetleri Garım şehrinde karşıladı, her alayı münasip köylere taksim etti. Danyal Bey'in alayını da kendisinin kaldığı Şirabad Kasabası'na yerleştirdi. Faruk Bey'in kuvvetleri, Osmanbey, Sahib Nazar'ın kuvvetleri Garım'a uğramadan Mecca tarafına gittiler. Türk zabitlerinden Nafi, Halil, Hüseyin ve Hacı Muhammmed, Çerkes Hüseyin çavuşlar Türkmen taburu ile merhum Paşa'nın erkân-ı harp yazıcıları ile Mirza Nefes, Garım şehrinde korgan içinde yerleştiler.

Her birlik olduğu yerde istirahate çekildiler. Hane sahibi Fuzeyl Bey onun maiyet erkânı ile misafir asker ve zabitanına oldukça hürmet ve ikramı esirgemiyor, her ihtiyaçlarını temine çalışıyorlar. Karatekin'e geliş haftayı buldu.

.....

20 ZİLHİCCE (14 Ağustos) 1922: Vaziyet temerküz etti. Şehid merhum Enver Paşa'nın ölüm haberini Afgan Kralı'na, Kâbil'de bulunan Osman Hoca (Buhara Reisicumhuru), Ali Rıza, Hacı Sami Beyler'e bildiren mektuplar yazıldı. Merhum Paşa'nın üzerinden çıkarılan kanlı elbiselerini vesair eşyalarını da Türkiye'ye gönderilmek üzere tertibat alındı. Türkler'den Halil, Türkistanlılar'dan da Mirza Muhiddin memur edildi. Merhum Enver Paşa'nın bindiği *"Sultan"* nâmındaki atı, taşıdığı İngiliz filinta tüfeği, Kral Amanullah Han'a verilmek üzere hey'ete teslim edilerek Darvaz şehri üzerinden Afganistan'a gönderildi.

8 Ekim 1921'de Buhara'ya gelerek Türkistan'ın kurtuluş mücadelesinin başına geçerek on ay Bolşevik kuvvetleri [ile] çarpışan kahraman yiğit Enver Paşa, 4 Ağustos (10 Zilhicce 1922) Cuma günü bir düşman süvarisinin kurşunu ile şehid edilmiştir. Kahraman şehidin anayurt toprağına dökülen mübarek kanının her damlası geride kalan her vatan evlâtlarının kalbinde istiklâl tohumunu filizletecek, aziz naaşı da yüce vatan dağlarının zirvesindeki Çahken Tepesi'nde kurtuluş yoluna ışık tutacaktır.

Nâfiz Türker"[363]

*

İstanbul'un Divanyolu semtindeki mütevazi bir evde 23 Kasım 1881 Çarşamba günü başlayan, Balkan Dağları'ndaki silâhlı mü-

cadelelerle, Bâbıâlî'de baskınlarla, darbelerle, ihtilâllerle, dünya savaşının en dağdağalı günlerinde dökülen kan ve gözyaşlarıyla, mecburî bir sürgünün sıkıntılarıyla ve Orta Asya'da beyhude bir mücadele ile geçen hayat, 4 Ağustos 1922 sabahı Afganistan sınırındaki dağların Çegan yahut Çehkân denen ücra tepesinin ilerisindeki Âbideryâ köyünün dışında, bir Rus süvarisinin tüfeğinden çıkan domdom kurşunu ile işte bu şekilde noktalandı.

Başlattığı mücadeleyi yarıda bırakıp Almanya'ya, hanımı Naciye'nin ve ailesinin yanına dönmesi yahut başka bir yere gitmesi imkânsızdı; zira iç dünyası sadece başarı üzerine inşa edilmişti ve o dünyada *başarısızlık* diye bir kavram yoktu!

Memleketi terketmesinden sonra Avrupa'da, Moskova'da, Batum'da ve Orta Asya'da giriştiği bütün faaliyetleri büyük zaferler kazanmak, işgallerden ve baskılardan kurtaracağı bir İslâm dünyasının başına geçmek hevesi ile yapmıştı. Gelecekteki bütün başarıları ile zaferlerini Naciye'sine ithaf, hattâ hediye edecekti ve sadece bu yüzden bile *dönüş* diye birşey sözkonusu olamazdı. Naciye'nin yanına başladığı işi yarım bırakmış, muvaffak olamamış şekilde gidemezdi!

Dolayısı ile başladığı işi devam ettirip her nasıl olursa olsun nihayete erdirmeye mecburdu! Güç dengelerinin ve uluslararası vaziyetin ne şekil aldığını farkedemeyip bir andan sonra herşeyi yanlış değerlendirse bile kalmak ve mücadelesini ya zafere ulaşarak yahut canını vererek noktalamak zorundaydı...

Ve, öyle yaptı! Dönmedi, muvaffak olma azmiyle giriştiği macerasını zaferle değil, tüfekli süvarilerin önüne yalınkılıç ve intihar edercesine atılarak hayatı ile noktaladı!

Kurşun sırtından şemsiyeyi andıran bir kan yağmurunu püskürtürcesine çıktığında Enver henüz 41 yaşında idi ve ancak birkaç hayata sığması bile zor gibi görünen bütün maceraları, hayalleri ve mücadeleleri sadece 41 senelik ömründe yaşamıştı!

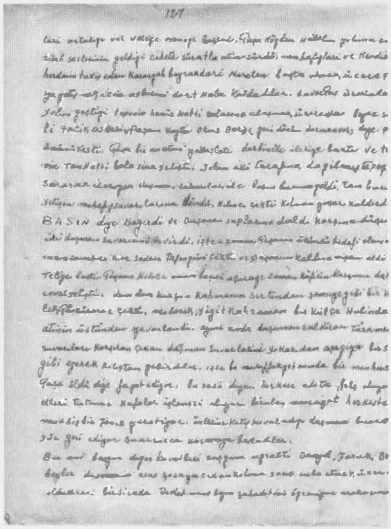

Molla Nâfiz Bey'in günlüğünden Enver Paşa'nın şehadeti ile ilgili kısım (Ali Bademci'den).

Altıncı bölüm

KANUNÎ'NİN KILICIYLA ODUN YARMAK

Enver'in ölümü haftalar sonra öğrenildi, hemen inanılmadı, hattâ Naciye Sultan bile haberin doğruluğuna, yani Enver'inin artık olmadığına aradan uzun bir zaman geçince kanaat getirebildi.

Herkesin inanmakta zorlanmasının sebebi, benzer haberlerin daha önce de çıkması ve sonradan hepsinin asılsız olduğunun anlaşılması idi...

Naciye Sultan, hatıralarında kocasının Orta Asya'da can verdiğine ancak üç ay sonra inanabildiğini anlatır:

> "...Enver Paşa'nın şehadeti 4 Ağustos 1922'de vukua gelmiş. Kendisinin ölmediği halde ölüm haberini ortaya koyacağına dair yazdığı mektup da benim elime o tarihte geldiği için ben bu elîm hadiseye inanmadım. Bana mektupta verdiği talimata göre inanmış göründüm, tenbih etmiş olduğu gibi hareket ettim. Bu ölüm haberini verenlerin önünde ağladım fakat içimden gülüyordum. Nasıl da bunun yalan olduğuna, günün birinde kocama kavuşacağıma inanıyor, böyle bir felâketin imkânsız olacağını sanıyordum. Herşeyden evvel memleketini, ondan sonra da beni seven ve düşünen kocam, ölümünde bile beni aylarca oyalayıp üzülmememin yolunu bulmuştu.
>
> Gerek mektubun elime varışı, gerekse ölüm hadisesinin aynı tarihte olması garip bir tesadüf eseridir. Kocamın hakikaten ölmüş olduğunu üç ay sonra öğrendim ve ancak o zaman bu kara habere inandım".[364]

Enver'in Orta Asya'dan gönderdiği ve yüzlerce sahife tutan mektuplarının arasında Naciye Sultan'ın hatıralarında bahsi geçen ve *ölmediği halde öldüğünü duyuracağını* yazdığı böyle bir mektubunun bulunmadığına dikkat çekmem gerekiyor![365]

Ölüm haberi, doğrulanmasının ardından dünya basınında geniş yer buldu ama yazılanlar abartılarla, üstelik hatalarla dolu idi.

Meselâ, Associated Press Ajansı'nın New York Evening Post'ta, 17 Ağustos 1922'de yeralan haberinde Enver'in çatışmada can verdiği sırada üzerinde İngiliz subaylarının üniformalarını andıran hâki renkli bir elbise ve başında da fes olduğu, cebinden iki mührün, *hanımlarından biri* ile yaptığı özel yazışmaların, Berlin'deki

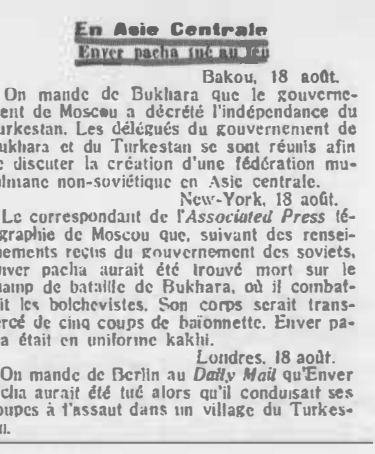

En Asie Centrale
Enver pacha tué au feu

Bakou, 18 août.

On mande de Bukhara que le gouvernement de Moscou a décrété l'indépendance du Turkestan. Les délégués du gouvernement de Bukhara et du Turkestan se sont réunis afin de discuter la création d'une fédération musulmane non-soviétique en Asie centrale.

New-York, 18 août.

Le correspondant de l'*Associated Press* télégraphie de Moscou que, suivant des renseignements reçus du gouvernement des soviets, Enver pacha aurait été trouvé mort sur le champ de bataille de Bukhara, où il combattait les bolchevistes. Son corps serait transpercé de cinq coups de baïonnette. Enver pacha était en uniforme kakhi.

Londres, 18 août.

On mande de Berlin au *Daily Mail* qu'Enver pacha aurait été tué alors qu'il conduisait ses troupes à l'assaut dans un village du Turkestan.

Enver'in ölümü Avrupa basınında.

oğlundan gelmiş bir mektubun, bir tomar Hind-İngiliz gazetesi ile bir kısmı açık, bir kısmı da şifreli bazı mesajların çıktığı söyleniyordu... İsyanı, Enver'in ardından *Danejar* adındaki yardımcısı devam ettirecekti!

Haberde ismi *Danejar* diye geçen ve *Enver'in yardımcısı* diye bahsedilen kişi *Sencer* ailesinin mensubu ve Paşa'nın uğradığı bütün gailelerin sebebi Kuşçubaşı Selim Sami Bey olabilir ama Associated Press'in fahiş hatalar arasında özellikle iki büyük yanlış dikkat çekmektedir: Seneler boyu Naciye Sultan'dan başka bir kadın ile irtibatının olmadığı hem yazdıkları ile anlaşılan, hem de yakın çevresinin yakından bildiği Enver'in *hanımlarından biri ile yazıştığı* iddiası ve Berlin'de bulunan ama o sırada henüz *on aylık* olan oğlundan mektup almış olduğu şeklindeki özensizlik!

*

Enver'in 4 Ağustos 1922 sabahı Sovyet birlikleri ile girdiği çatışmada can verdiğinin kesinlik kazanmasının ardından, hayatının nasıl noktalandığı konusunda ortaya hepsi birbirinden farklı iddialar atıldı.

Türk veya yabancı hemen her gazetede Paşa'nın şehadetinin nasıl olduğunu anlatan haberler çıkarken Kızıl Ordu'nun bazı askerleri ile subayları Enver'in kanlı kaderini seneler boyunca bir reklâm, bir şöhret vasıtası olarak kullanmaya çalıştılar ve bu maksatla birbirinden tamamen değişik senaryolar yazdılar.

İlk iddialardan biri G. Agabekov[366] adında eski bir Rus istihbarat görevlisi tarafından Enver'in vefatından üç sene sonra, 1925'te ortaya atıldı. 1894 ile 1937 arasında yaşayan, Dünya Savaşı sırasında Ruslar tarafından esir alınan Avusturyalı maceracı, gezgin ve halı tüccarı Gustav Krist ile 1925'in 9 Temmuz'unda İran'daki bir kasabanın çayhanesinde görüşen Agabekov, Enver'in son ânı hakkında garip bir iddiada bulundu: Enver'in ele geçirilmesi konusunda aldığı emir üzerine bir casus teşkilâtı kurmuş, kendisi de tüccar kılığına girmiş, uzun çabalardan sonra Enver'in bulunduğu yeri tesbit ederek bir Kızıl Ordu müfrezesini oraya sevkedip baskın yaptırmış ve Enver baskında kurşunlarla can vermişti. Paşa'yı daha önceden tanıyan Dunoff adındaki bir asker cesedi teşhis edince de Enver'in kafasını

kılıçla kesmişlerdi.

Gustav Krist, Agabekov'un sözünü ettiği Dunoff ile birkaç hafta sonra Buhara'da karşılaşmış ama Dunoff hadiseyi başka türlü anlatmıştı: Agabekov baskın sırasında orada değildi, Enver ile *Zukas Bey* adındaki yaveri kaçmış ve bir başka köyün yakınındaki pınara gitmişlerdi. Orada iki adamı ile dinlenmekte olan Agabekov gelenlerin üzerindeki Türk üniformasını görünce kim olduklarını anlamış, pelerininin altındaki Türkmen kılıcını çekerek pınardan su almakta olan Enver'in kafasına saplamış, yaveri de aynı şekilde öldürülmüştü![367]

1932'de Fransa'ya iltica eden Agabekov, aynı iddiayı Paris'te yayınlanan Rusça bir gazetenin idarehanesinde o senenin Şubat'ında buluştuğu Avusturyalı bir gazeteciye de tekrar etti ve anlattıkları daha sonra Türk gazetelerinde *"...Enver Paşa'yı öldürmekteki maharetim, muvaffakiyetlerimin şaheserlerinden biridir. Enver Paşa, Lenin ile münasebette idi. Her ikisi de Hindistan'da isyan çıkartmayı düşünüyorlardı. Fakat Enver Paşa Türkistan'a gittikten sonra Rusya'ya ihanet etti. Türkistan'daki cengâver kabail (kabileler) arasında amele diktatörlüğü inkılâbı için propaganda yapacağı yerde, bunlar arasında milliyet hareketi uyandırdı. Enver Paşa'nın ayaklandırdığı Türkistan kabailine karşı harbediyorduk. Enver Paşa gizleniyordu. Nihayet, ÇEKA onu bulmaya beni memur etti. Yerini araştırdım, kendisini ele geçirdim. Bir müfreze ile baskın yaptım. Enver Paşa'yı kılıç darbeleri ile sessiz sadasız öldürdük"* diye yeraldı.[368]

Agabekov 1988'de yayınlanan hatıralarında ise baskında yeraldığı iddiasından vazgeçerek Enver'in bulunduğu yeri belirleyip askerlere haber verdiğini söylemekle yetinecek ama Hudayatov adındaki bir başka yazar Agabekov'un ilk iddiasını tekrar edecekti: Baskına uğrayan Enver Paşa kurtulup komşu köylerden birine kaçmış ve pınardan su içmek üzere iken köyde satıcı kılığında bekleyen Agabekov, beraberindeki Alexander Osipov ve Abdurrahman adlı iki kişi ile aniden saldırmış ve kılıç ile Paşa'nın başını kesmişlerdi![369]

G. Agabekov'un iddialarındaki tutarsızlıkların başında, Enver'i bulduğu anda derhal öldürmesindeki aceleciliği gelir. Agabekov, ele geçirebilmek için aylar boyunca çaba gösterdiği Enver'i kıstırdığı anda hemen öldürmek yerine canlı olarak ele geçirdiği, yani esir aldığı takdirde şöhretinin artması ve Kızıl Ordu'da daha hızlı yükselmesi kesin olduğu halde bu şekilde hareket etmeyi tercih etmemiştir; zira iddia ettiği baskın hayalîdir ve baskın iddiası olmadan böyle bir senaryo inşa etmesi de mümkün değildir.

*

Farklı bir iddiayı, Enver'in can verdiği bölgede o sırada Birinci Süvari Grubu'nun komutanlığını yapan ve asıl ismi Hagop Mel-

kumyan olan Yakov Melkumov adında bir Kızıl Ordu subayı ortaya attı ve demeç verdiği hemen her gazeteciye Enver'i kendisinin katlettiğini söyleyip her seferinde ayrı bir senaryo anlattı.

Ermeni olan, 1885'de Dağlık Karabağ'ın Suşa şehrinde doğan Yakov Melkumov yahut Hagop Melkumyan, Birinci Dünya Harbi'nde gösterdiği başarılardan dolayı madalya almış ve Sovyet Devrimi'nin ardından Kızıl Ordu'ya katılmış, bir müddet Belarus'ta savaştıktan sonra Türkistan'daki bir süvari birliğine verilmiş ve Basmacı İsyanı'nın bastırılmasının hemen her aşamasında görev yapmıştı.

Enver Paşa'nın katlinden sonra Kızıl Ordu Nişanı alan Melkumov, 1937'ye kadar Orta Asya'da görev yaptı. Stalin'in başlattığı büyük temizlik sırasında, 1937'de tutuklandı; *orduda faşist teşkilât kurmakla* suçlandı, 15 yıl hapse ve beş yıl da bütün haklarından mahrumiyet cezasına çarptırıldı. Stalin'in ölümünün ardından 1954'te serbest kaldı, hakları iade edildi ve 1962'de Moskova'da öldü.

Sarıkamış Muharebesi'ne de katılmış olan Melkumov, bir röportajında Enver'in Kâfirun'daki karargâhını tesbit edip topçuların desteğindeki süvarilerle hücum ettiklerini, o sırada uyumakta olan Enver'in elbisesiz ve yalınayak olarak atına atlayıp dağlara doğru kaçtığını, takip ederek Çegan'da sıkıştırdıklarını ve kanlı bir süngü savaşında sıkıştırıp öldürdüklerini söylüyor[370] ama 1960'ta yayınladığı hatıralarında daha önce söylediklerinin aksine Enver'i kendisinin öldürdüğüne dair hiçbirşey yazmıyordu.

Hatıralarda İvan Savko adında bir subayın bahsi de geçiyordu. Melkumov, Enver'in ortadan kaldırılması emrini Türkistan Cephe Kumandanı Kaspar Vaskenyan'dan almıştı; görevin yerine getirilmesi için özel bir birlik teşkil etmiş, birliğin başına İvan Savko'yu getirmiş ve Enver Paşa ile Devletmend Bey bu müfrezenin köye yaptığı baskında can vermişlerdi.[371]

Seneler sonra, ortaya bir başka iddia daha atıldı: Anadolu Ajansı'nın 1990 Mayıs'ında verdiği Moskova kaynaklı habere göre Muradyan adında bir Ermeni, 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başına geçecek olan Haydar Aliyev'e 1987'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi olduğu sırada gönderdiği mektupta Enver Paşa'nın *Saruhanyan*[372] adında bir Ermeni tarafından öldürüldüğünü yazmıştı. Muradyan, mektubunda Saruhanyan'ın Dağlık Karabağ'da doğup büyüdüğünü ve bağlı olduğu birliğin kumandanının da yine Dağlık Karabağ'ın Tagavert köyünde doğmuş olan Hagop Melkumyan olduğunu söylüyordu![373]

*

Ermeni kaynakları bütün bu söylentiler arasında önceliği Hagop Melkumyan'ın, yani Yakov Melkumov'un anlattıklarına verdiler ve

iddialar bu kadarla da kalmadı, daha başka ve daha tuhaf söylentiler de çıktı: Enver Paşa'nın Melkumov yahut onun kumanda ettiği birlik tarafından öldürülmesi *Ermeni İntikam Operasyonu*'nun yani Nemesis'in kararı idi; Melkumov, Enver'in hayatını noktalayan baskını Kızıl Ordu'daki kumandanlarının emirlerinden ziyade Nemesis'i plânlayanların talimatları ile düzenlemişti!

Enver'in şehadeti Ermeni kaynaklarında bugün Nemesis'in başarısı olarak geçer; Orta Asya'ya General Frunze'nin götürdüğü Ermeni askerlerin arasında bulunan ve daha sonra Enver Paşa'ya karşı yapılan harekâtta da görev alan Yakov Melkumov da 1915 faciasının önde gelen bir sorumlusundan, yani Enver'den Ermeni milletinin intikamını almış bir kahraman gibi gösterilir![374]

*

Enver ardında bir eş, üç çocuk, beş kardeş, evlâtlarının ölümünü gören bir anne-baba ile çok sayıda mücadele arkadaşı bıraktı...

Ailenin öyküsünü yazmadan önce, Orta Asya'daki mücadelenin ilerki senelerde nasıl devam ettiğini ve neticenin ne olduğunu kısaca anlatayım:

Basmacı liderler, Enver'den boşalan *Türkistan İhtilâl Orduları Başkumandanlığı*'na Kuşçubaşı Hacı Sami Bey'i getirdiler ve bir de *Paşa* unvânı verdiler!

Hırçın, aksi ve âniden parlamaya müsait bir tabiata sahip bulunan ve Enver Paşa'yı tahtlar, taçlar, saltanatlar, imparatorluklar yahut bütün Müslümanlar'ın kıyâmı hayallerine inandırarak Orta Asya mücadelesine katılmaya ikna ederek bir yerde ölüme götüren Hacı Sami'nin işbaşında bulunduğu günler Basmacılar için baskı ve şiddet dönemi oldu. Hacı Sami çok sevilen Basmacı kumandanı Aşur Bey'i öldürttü, Enver'in en yakınlarından olan Darvaz bölgesinin hâkimi ve leşkerbaşısı İşan Sultan ile kardeşi İşan Süleyman'ı astırdı ve Fergana'daki mücahidlerin liderlerinden Şirmuhammed Bey ile kardeşi Nur Muhammed Bey'i dörtyüz kadar Basmacı ile beraber Afganistan'a geçmeye mecbur bıraktı.

Basmacılar, Kızıl Ordu'nun operasyonları devam ettiği sırada Hacı Sami'nin böyle tuhaf hareketleri yüzünden, onun liderliği döneminde karanlık günler yaşadılar.

O arada bir başka tuhaflık daha yaşandı: Enver'in Orta Asya'da faaliyet göstermesine karşı çıkan ve Afganistan'a gitmesi için çaba gösteren ama başarılı olamayan Zeki Velidî, bu defa Hacı Sami'ye destek arayışına girdi. Orta Asya Müslümanları Millî Avâmî Cemiyetleri İttihadı Başkanı olarak arkadaşı Abdülkadir İnan ile beraber Hacı Sami'ye askerî destek sağlamak için Afganistan'a geçebilmek maksadıyla İran'a gitti. Ankara'ya Türkistan ile ilgili geniş

bir rapor gönderdi, İran'da İngiliz yetkililerden Hacı Sami'ye silâh yardımı talebinde bulundu ama İngilizler talebi reddettiler.[375]

Etrafında on ay boyunca tam bir terör yaratan Kuşçubaşı Hacı Sami, 1923 Haziran'ında beklenmedik bir iş etti ve beraberindeki 35 kişi ile birdenbire Afganistan'a geçti! O sırada Afganistan'da bulunan ve daha sonra Hindistan'a giden Zeki Velidî'nin savaşa devam etmesini istediği mektuplarına da *"Millî mücadele işlerine şimdilik ara vermek lâzım geldiği"* cevabını verdi.

Afgan yönetiminin bir ay sonra memleketi terketmesini istemesi üzerine Hacı Sami bu defa İran'a geçti. Meşhed'deki İngiliz askerî ataşesi ile görüşüp tekrar yardım talebinde bulundu ama İngilizler talebi yine reddettiler ve Zeki Velidî ile görüşebilmesi için Hindistan'a gitmesine de izin vermediler.

Hacı Sami bütün kapılar yüzüne bu şekilde ardarda kapanırken, Meşhed'de bulunduğu sırada Ankara'daki Meclis tarafından 150'likler listesine alındığını ve Türkiye'ye girişinin yasaklandığını öğrendi. Orta Asya'daki mücadeleyi artık geride kalanların devam ettirmesini istedi, Tahran ve Bağdat üzerinden Halep'e gideceğini söyledi ve 29 Kasım 1923'te iki arkadaşı ile beraber Meşhed'den ayrıldı.[376]

Sonrası, mâlûm...

Dört sene sonra Mustafa Kemal'e karşı suikast tertip etmek maksadıyla adamları ile beraber Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçen bu gözükara ve hayalperest maceracı, 27 Ağustos 1927'de Madran Yaylası'nda köylüler ve jandarma ile girdiği çatışmada kurşunlarla delik deşik edilerek can verdi!

Basmacı Hareketi, Enver'in ve Hacı Sami'nin ardından on sene boyunca ama gücü gittikçe azalarak devam etti. Sovyetler'in 1923'ten itibaren Türkistan'a yeniden büyük askerî güçler göndererek Basmacılar'ı sıkıştırması üzerine aralarında Lâkay İbrahim Bey'in de bulunduğu onbinlerce Basmacı, Afganistan'a ilticaya mecbur kaldı.

1928'de Afganistan'ın siyasî vaziyeti de tamamen değişti. *Beççe-i Saka* lâkaplı bir Tacik'in başlattığı isyan bastırılamayınca Afgan Kralı Amanullah Han memleketini terketmek zorunda kaldı ve Kâbil'e giren Beççe-i Saka 17 Ocak 1929'da *Gazi Habibullah Han* adı ile Afgan Kralı ilân edildi.

Afganistan'a sığınmış olan Basmacılar'dan bazıları Kâbil'deki iktidar değişikliğinin ardından Ruslar'a karşı yeni bir hareket başlatmayı denerlerken, Lâkay İbrahim Bey de Habibullah Han unvânı ile tahtta bulunan Beççe-i Saka'nın yanında yeraldı. Ancak devrik kral Amanullah Han'ın kuzeni Nadir Han'ın bazı kabileler

ile İngiltere'nin desteğini alarak Kâbil'e yürümesi herşeyi tekrar değiştirdi.

Nadir Han 1929 Ekim'inde Kâbil'e girdi, Afganistan'ın yeni kralı oldu ve aynı senenin 3 Kasım'ında Beççe-i Saka'yı idam ettirdi. Sovyet sınırına yakın bölgelerde yaşayan İbrahim Lâkay ile aşiretinden silâhlarını teslim etmelerini istedi, kralın talebini reddeden İbrahim Bey'in üzerine kabile savaşçıları ile askerî birlikler sevkedildi, çatışmalar bir buçuk sene kadar devam etti ve Afganlılar'ın baskısına dayanamayan Lâkay İbrahim Bey, yeniden Sovyet tarafına geçmeye karar verdi. Sovyet yetkililer ile önceden yaptığı temaslarda silâhlarını teslim etmesi halinde tutuklanmayacağı garantisi aldı ama 3 Nisan 1931'de sınırı geçerken Sovyet askerlerinin kendisini tutuklamak istemeleri üzerine çatışmaya girdi ve Türkistan'ın içlerine doğru ilerledi. Kızıl Ordu ile üç ay boyunca mücadele eden Lâkay İbrahim 23 Haziran 1931'de Kâfirnihan Irmağı'nı geçerken yakalandı, Taşkent'e gönderildi ve bir sene kadar sorgulandıktan sonra 1932'nin 31 Ağustos'unda idam edildi.[377]

Enver'e Orta Asya günlerinde en büyük zorluğu çıkartan, devamlı şekilde ikili oynayan, en sıkıntılı günlerinde bile yardım etmeyen ve Paşa'nın ölümünde rolü olan Lâkay İbrahim'in hayatı işte bu şekilde, ensesine sıkılan bir Rus kurşunu ile noktalanacak; Lâkay toprakları da sonradan yapılan sınır düzenlemelerinin neticesinde Özbekistan ve Tacikistan arasında paylaştırılacaktı...

Basmacı hareketi daha bir müddet dar alanda silâhlı mücadele şeklinde devam etti. 3 Temmuz 1932'de aralarında Sovyetler Birliği, İngiltere, Afganistan ve İran'ın da bulunduğu yedi ülkenin başka ülkelerin silâhlı güçlerini kendi topraklarında barındırmama konusunda Londra'da anlaşmaya varmaları üzerine, zaten sıkışmış olan Basmacılar daha da zora girdiler.

Basmacı isyanı ile ilgili son resmî açıklama 1934'ün 30 Mayıs'ında yapıldı ve Tacikistan Halk Komiserleri Başkanı Abdullah Rahimbay, Sovyet İçişleri Halk Komiserliği'nin *"Basmacılık hareketinin sona erdiğini bildirdiğini"* duyurdu.[378]

Sovyetler, sonraki senelerde Orta Asya'daki Türkî ve Tacik bölgelerinde farklı cumhuriyetler teşkil ettiler ve bu cumhuriyetlerin sınırları ile isimlerini de zamanla değiştirdiler. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991'de Orta Asya'da Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri mevcuttu.

Basmacılık ise silâhlı bir mücadele olarak sona erdi ama Türkistan'ın Sovyet işgalinden kurtarılması çabaları Türkistanlılar'ın kurduğu çok sayıda teşkilât, birlik, dernek ve örgüt tarafından Ba-

tı'ya taşındı ve çabalar siyasî alanda 1991'e kadar devam etti...

*

Ve, Enver'den sonra ailesinin öyküsü...

Naciye Sultan, Enver'in ardından tekrar evlendi, Berlin'de 1923'ün 30 Ekim'inde Enver'in kardeşi Kâmil Bey ile izdivaç yaptı. Bir müddet sonra Almanya'yı terkedip Paris'e yerleştiler, burada Rana ismini verdikleri bir kızları oldu, aradan birkaç sene geçti ve bu defa İsviçre'de, Bern'de yaşamaya başladılar.

Enver'in hanımı *sultan,* kızları *hanımsultan,* oğlu da *sultanzade* idi. 3 Mart 1924'te kabul edilen, Hilâfet'i lâğvedip Osmanlı Hanedanı'nın mensuplarının vatandaşlık haklarını ellerinden alan ve hanedanı Türkiye sınırları dışına çıkartan 431 sayılı kanuna göre Türkiye'ye değil girmeleri, Türk topraklarından transit geçmeleri bile yasaktı!

Bu yasak hanedanın hanım mensupları için 28, erkekleri için 50 sene devam etti. Kadınlara 16 Haziran 1952'de çıkartılan kanunla, erkeklere de 1974'teki af kanununun bir maddesi ile Türkiye'ye dönme izni verildi.

Enver'in babası Ahmed Paşa, yasak devam ettiği sırada, 1938'de Başbakanlık'a bir dilekçe verdi ve *"Yüksek tahsillerini muvaffakiyetle bitiren ve büyüğü yirmi, küçüğü on dokuz yaşına giren merhumun çok sevdiği kızlarının yabancı topraklarda daha ziyade kalmalarına ve Türk'ten gayrısı ile evlenmelerine yüksek vicdanınızın da razı olmayacağından eminim"* diyerek memlekete dönebilmelerine izin verilmesi ricasında bulundu.[379]

Çocukların memlekete gelebilmeleri için hem Mustafa Kemal'in, hem de İsmet Paşa'nın iki eski silâh arkadaşı Ankara'da daha önceden kulis yapmaya başlamışlardı: Enver'in kardeşi Nuri Paşa ile son sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu olan, Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenip ayrılan ve Millî Mücadele'ye iştirak eden istihbaratçı ve diplomat İsmail Hakkı Okday...

Nuri Paşa ile İsmail Hakkı Bey'in nabız yoklamaya başlamalarının ardından Ankara'daki en yüksek makamı harekete geçirme işi de Nuri Paşa'nın Azerbaycan harekâtı sırasında yaverliğini yapan subaya düştü: Yüzbaşı Âsaf Bey'e, yani seneler sonra Mustafa Kemal Paşa'nın yanında güçlü bir yer edinmiş olan Kılıç Ali Bey'e!

Enver'in babasının dilekçesi, Ankara'da önceden başlayan bu temaslara resmiyet kazandırılması için verdirilmişti.

Büyük Millet Meclisi'nin 5 Temmuz 1939'da kabul ettiği 3662 sayılı kanun ile, Enver Paşa'nın anneleri tarafından hanedana mensup çocuklarının ve Naciye Sultan'ın Kâmil Bey'den olan kızının Türkiye'ye girmelerine izin verildi. Sultan Vahideddin'in

büyük kızı Ulviye Sultan ile İsmail Hakkı Bey'in tek kızı olan 22 yaşındaki Hümeyra da aynı kanuna dahil edilmiş ve memlekete gelebilmesi mümkün olmuştu.

Naciye Sultan ise, vatanına dönebilmek için 1952'ye kadar beklemek zorundaydı...

*

Enver Paşa ile Kâmil Bey'in çocukları okula Fransa'da başlamış, liseyi orada bitirmişlerdi ve tahsillerine memlekete dönmelerinden sonra İstanbul'da devam ettiler.

Türk vatandaşlığına geçen üç çocuk *Enver*, Kâmil Bey'in kızı Rana da *Killigil* soyadlarını aldılar.

Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirip psikiyatri ihtisası yaptı. Bir ara Almanya'ya giderek Pfizer ilâç fabrikasında çalıştı, sonra Amerika'ya geçti, Washington'daki Walter Reed Askerî Hastahanesi'nde psikiyatr olarak bulundu ve İstanbul'a döndü.

1946'da meslekdaşlarından Dr. Fikret Ürgüp ile evlenen Mahipeyker Enver'in 1948'de Hasan ismini verdikleri bir oğulları oldu. Mahipeyker Ürgüp daha sonra kocasından boşandı, *Enver* soyadına döndü, Genelkurmay Başkanlığı'na müracaat ederek babası Enver Paşa'dan kendisine maaş verilmesini istedi ve devlet Paşa'nın büyük kızına *vatanî hizmet aylığı* bağladı.

Hasan Ürgüp 12 Kasım 1989'da, Mahipeyker Enver de 3 Nisan 2000'de İstanbul'da vefat ettiler...

*

Enver'in küçük kızı Türkan, İstanbul Üniversitesi'nin Kimya Fakültesi'ni bitirip kimya mühendisi oldu. Bir müddet amcası Nuri Paşa'nın Sütlüce'deki silâh fabrikasında çalıştı ve fabrikada 2 Mart 1949'da Nuri Paşa'nın yanısıra otuza yakın kişinin hayatına mâlolan ve sebebi hâlâ ortaya çıkartılamayan büyük patlamadan o sırada fabrikada olmadığı için şans eseri kurtuldu; sonra Fransızlar ile ortaklaşa kurulacak olan beş ayrı çimento fabrikasının yapım hazırlıklarında vazife aldı.

Türkân Enver, 1945'te Müşir Deli Fuad Paşa'nın soyundan gelen bir diplomatla, Hüveyda Mayatepek ile evlendi. Hüveyda Mayatepek, Mustafa Kemal'in Maya medeniyeti ile Türk tarihi arasında bir münasebet bulunup bulunmadığını araştırması için Güneş-Dil Teorisi'nin moda olduğu günlerde Meksika'ya konsolos olarak gönderdiği Tahsin Mayatepek'in oğlu idi.

Sefir olan eşi ile beraber çeşitli memleketlerde Türkiye'yi temsil eden çiftin tek çocukları olan Osman, 1950'de dünyaya geldi.

Hüveyda Mayatepek'in 1973'de Viyana Büyükelçisi iken vefatının ardından Ankara'ya yerleşen Türkân Mayatepek yabancı dilde eğitim veren bazı okullarda kimya öğretmenliği ile TRT'nin Fransızca yayınlarında spikerlik yaptı ve hayata 25 Aralık 1989'da Ankara'da veda etti.

Ankara Koleji'nin bugün ellili yaşlarının sonuna gelmiş olan mezunları, Enver Paşa'nın kızı Türkân Mayatepek'i, *"kimyacı Türkân Hoca"* diye hatırlarlar.

*

Enver Paşa'nın hiç görmediği ve kendisinin bitiremediği işleri tamamlayıp İslâm dünyasını ayağa kaldıracağını hayâl ettiği oğlu Ali'nin hayatı da babası kadar olmasa bile, yine şanssızlıklar içerisinde geçti.

Türkiye'ye dönmesine izin verilmesinin ardından baba mesleği olan askerliği seçti, İstanbul'da Hava Harp Okulu'nu bitirdi, bir ara Erzincan'a tayin edildi, Londra'ya hava ataşe yardımcısı olarak gönderildi, sonra Napoli'deki NATO karargâhında görev yaptı.

Ali Enver, 1948'de denizcilik alanında uzmanlığı ve bu konuda sık sık yazması sebebi ile *sivil amiral* denen bir zamanların meşhur gazetecisi Abidin Daver'in kızı Perizat Daver ile evlendi ve 1955'te Napoli'de bulundukları sırada kızları Arzu dünyaya geldi. Ailenin ifadesine göre, bu evlilik tarihin garip bir cilvesi idi, zira Abidin Daver diğer İttihadçı arkadaşları ile beraber Türkiye'den ayrılan Enver'i 5 Temmuz 1919'da gıyabında idama mahkûm etmiş olan divân-ı harbin zabıt kâtipliğini yapmıştı ve kararın altında hâkimlerle beraber kâtip olarak onun da imzası vardı!

Ama, babasının yolundan gidip mesleğinde üst rütbelere yükselmek Ali Enver'e nasip olmadı ve bir tayin meselesi yüzünden askerlikten istifa etti!

Hadise, Ali Enver'in kurmaylık imtihanına girmesine izin verilmemesi idi. Gerekçe resmen açıklanmamıştı ama *sultan çocuğu* olduğu için kurmaylığının mahzurlu görüldüğü söyleniyordu ve Ali Enver ikinci başvurusunun da reddedilmesi üzerine askerlikten istifa etti.

Sebebi hakkında senelerce değişik yorumların yapıldığı ve ortaya türlü türlü iddiaların atıldığı bu istifa meselesi yıllar sonra, 1980'de gazetelerde tartışma konusu olacaktı:

Cumhuriyet'in başyazarı Nadir Nadi, 1980 sonbaharında hatıralarını *"Olur Şey Değil"* başlıklı bir dizi olarak yayınlarken, 24 Eylül'de 1950'li senelerde zamanın başbakanı Adnan Menderes'in de katıldığı bir yemekte Menderes ile Genelkurmay Başkanı Orge-

neral Nuri Yamut arasında geçen ve bizzat şahit olduğu bir konuşmaya yer vermiş ama konuşmanın konusu olan Ali Enver meselesini yorumlarken hatâlar yapmış, ardından da mevzuyu siyasete bağlamıştı:

"...Nasıl oldu şimdi anımsayamıyorum, bir ara söz döndü dolaştı, Abidin Daver'in Cumhuriyet'te yayınlanmış bir yazısına geldi. Daver Bey, Babıâli'nin saygıdeğer yazarlarından biriydi. Orduyu çok sever, her bakımdan onun yücelmesi, güçlenmesi için kalem oynatırdı.

Eleştirilerinde de dikkatli davranır, nezaket kurallarının dışına hiç bir zaman çıkmazdı. Nedense o yazısı Genelkurmay Başkanı'nın hoşuna gitmemişti Ben, Daver Bey'in iyi niyetlerini savunuyordum. Menderes de sessizce dinliyordu. Birden Orgeneral Nuri Yamut sinirlendi, oldukça sert bir sesle *"Biz onun o yazıyı niçin yazdığını bilyoruz. Damadını Ankara'ya atamadık da ondan"* dedi.

Bu öyküyü az çok biliyordum. Ali Enver meşhur Enver Paşa'nın oğluydu. Annesi sultan olduğundan uzun yıllar yurtdışında yaşamış, orta ve lise öğrenimini oralarda tamamlamıştı. Çok iyi Fransızca ve İngilizce biliyordu. Yurda dönüp de Daver Bey'in kızı Perizat'la evlendikten sonra yedeksubay okuluna alınmış, orayı bitirince kur'a ile Üçüncü Ordu emrine atanmıştı. Sanırım, Erzurum ilçelerinden birinde bir birliğe katılması gerekiyordu.

İşte, zavallı Daver Bey'in ordu üst kademelerinden beklediği kayırım; nazlı, çıtkırıldım damadının pek bir işe yarayamayacağı Erzurum Dağları'ndan kurtarılmasıydı. İki yabancı dili çok iyi bildiği için Genelkurmay'da ordumuza daha yararlı olacağını da herhalde düşünmüştü. Bu kadarcık bir ayrıcalığa kayırım bile denemezdi. Hepimiz askerlik yaptık. Sırasında hatır-gönül uğruna kimlere ne denli özel işlemler uygulandığını hep görmüşüzdür.

Genelkurmay Başkanı'nın sinirli çıkışı Menderes'in canını sıktı *"Bu da iş mi?"* gibilerden elini hafif sallayarak *"Yapın paşam, ne çıkar paşam!"* demekle yetindi.

Ama o ne! Bu küçük serzeniş üzerine koskoca Genelkurmay Başkanı birden toparlandı. Bir dakika önceki davranışına 180 derece ters düşen bir tutumla *"Başüstüne efendim, emredersiniz efendim"* diyerek tartışmayı olduğu yerde kesti.

O kesti ama benim de başımdan aşağı sanki bir kova kaynar su döküldü. Devlet kuruluşunun en üstün, en sorumlu basamaklarından birinde yeralan bir görevlinin siyasal güç karşısında böylesine pes etmesi bir yurttaş olarak onuruma dokunmuştu. On yıllık iktidarı boyunca benzer olaylarla karşılaşmış olabileceğini düşündükçe kendi gerçek gücünü abartan Menderes'in *"Battal Gazi Ordusu"*, *"Kimi aday göstersem mebus seçilir"* gibi orduyu da ulusu da küçülten yakışıksız sözlerini bir derece bağışlamamız gereğine inanıyorum.

Zaten 1957 seçimleri her odunun mebus seçilemeyeceğini, 27 Mayıs Devrimi de Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin bir Battal Gazi Ordusu olmadığını göstermedi mi? Menderes'in dramı biraz da bu gerçekleri anlamakta gecikmesi oldu herhalde".

Gazetede, 4 Kasım 1980'de Emekli Deniz Kıdemli Albayı Sedat Çınar'ın Nadir Nadi'ye gönderdiği bir açıklaması yayınlandı. Ali Enver'i yakından tanıdığı anlaşılan Sedat Çınar hem Nadir Nadi'nin yazısındaki hataları düzeltiyor, hem de meselenin aslını anlatıyordu:

KADERİN CİLVESİ

ENVER PAŞA'NIN OĞLU ALİ ENVER DONARAK ÖLDU

Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in ölüm haberi.

"...Enver Paşa'nın oğlu rahmetli Ali Enver yedek subay değil, muvazzaf hava subayı idi. Lise çıkışlı olarak Türkiye'ye geldi. Birçok arkadaşımız gibi doğrudan doğruya Harp Okulu'na girdi. Hava pilot binbaşılığa kadar yükseldi. Londra'da Türk Hava Ataşe Yardımcılığı yaptı.

Rahmetli dostumuz Abidin Daver'le Genelkurmay arasındaki tartışma Ali Enver'in doğuya tayini yüzünden değil -çünki hava kuvvetlerinde doğu görevi yükümlülüğü yoktur- sultan oğlu diye Harp Akademisi'ne kabul edilmeyişi yüzünden çıkmıştı.

Abidin Daver, çok haklıydı. Ali Enver'i sultan oğlu olduğu halde Harp Okulu'na kabul etmişler, subay yapmışlar, sonra da Akademi'ye alınayıp önünü kapıyorlardı.

Yüzbaşı iken Akademi'ye ilk başvurusunu yaptı, refüze edildi.

İsmet Paşa cumhurbaşkanı idi, çok üzüldü. Çok geç haberi olmuştu. Kurmay olmadığı halde kendisini Londra Büyükelçiliği Hava Ataşe Yardımcılığı'na tayin ettirdi. Binbaşılık devresinde akademiye alınacağına söz verildi. Binbaşılıkta başvuru yapıldığında yönetim el değiştirmiş, Celâl Bayar ve Menderes devri başlamıştı. Yine refüze edilince Daver çok haklı olarak isyan etti. Ali Enver'in de morali bozuldu. Ordudan istifa etti. Evvelâ Divan Oteli Müdürü oldu, onu da bıraktı, Perizat Hanım'dan ayrılarak Avustralya'ya gitti. Orada geçirdiği bir trafik kazasında yaşamını yitirdi.

Kat'iyyen bir hanım evlâdı değildi. Birkaç dili anadili gibi konuşan çok yetenekli bir hava subayı, babası kadar mert, cesur bir insandı. Anısına sahip çıkmayı görev saydım. Tanrı onu bağışlasın".

Ali Enver, istifasının ardından bir müddet özel sektörde çalıştı, Türk Hava Yolları'nın ticaret müdürü oldu,[380] sonra Perizat Daver'den ayrıldı, 1964'te Ankara'daki İsveç Büyükelçiliği'nde çalışan Majbritt isminde İsveçli bir hanımla evlendi ve Türkiye'yi terketti.

Kısa bir müddet İsveç'te yaşayan Ali ve Majbritt çifti daha sonra Avustralya'ya yerleştiler, Ali Enver burada sigortacılığa başladı. Gittikleri bir tatil köyünde 2 Aralık 1971'de yürüyüş yaparken bir çayı geçtiği sırada ayağı kaydı, düşerken başını taşa çarptı, ambulans helikopteri ile hemen hastahaneye kaldırılmasına rağmen kurtarılamadı.

Haberin duyulmasından sonra, Ali Enver'in vefatı hakkında *"Enver Paşa'nın oğlu Avustralya'da donarak öldü"* yahut *"Issız bir dağda otomobilleri bozulan ve günlerce aç kalan Ali Enver ile karısı donarak can vermeden önce karınlarını Sarıkamış şehidleri gibi yolduklarını otlarla doyurmaya çalışıyorlardı"* gibisinden gerçeklerle tamamen alâkasız ve tuhaf yorumlar yapılır oldu.

Bütün bu söylentilerin sebebi, *AP*'nin, yani Amerikan haber ajansı *Associated Press*'in, Sidney'den verdiği bir haberdi. Haberde, Ali Enver'den *Allan Enver* diye bahsediliyor, karısı ile beraber günlerce ağaç kökleri yedikten sonra uçuruma düşerek öldüğü söyleniyor ve daha da garibi, Ali Enver'in İkinci Dünya Savaşı senelerinde Winston Churchill hesabına casusluk yaptığı iddia ediliyordu!

Cumhuriyet Gazetesi'nin 4 Aralık 1971'de dördüncü sahifede AP'den aldığı ve *Enver Paşa'nın oğlu Avustralya'da öldü* başlığı ile kullandığı haber şöyle idi:

> (SIDNEY-AP)-Geçen perşembe günü bir kazada ölen Allan Enver'in, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Orduları Başkomutanı Enver Paşa'nın oğlu olduğu ve kendisinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Winston Churchill hesabına casusluk yaptığı açıklanmıştır.
>
> Elli bir yaşında ölen Allan Enver ile karısı İsveç doğumlu Majbritt, Avustralya'nın karlı dağlarında hafta sonu tatilini geçirmek üzere bir geziye çıkmışlardı. Daha sonra kendilerini aramak üzere görevlendirilen bir helikopter, bir süre sonra eşini ve küçük bir uçuruma kayarak düşmüş olan Allan Enver'i bulmuş ve ikisini de kurtarmıştır. Ancak, Allan Enver helikopterde iken aldığı yaralar yüzünden ölmüştür. Majbritt ise son birkaç günden beri soğuktan titreyerek dolaştıklarını ve ağaç kökleri yiyerek yaşamaya çalıştıklarını söylemiştir.
>
> Enver Paşa'nın oğlu bundan altı yıl önce Avustralya'ya gelmiş ve bir sigorta şirketinde çalışmaya başlamıştı. Öğrenimini Fransa'da yapmış olan Allan Enver, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye kaçmış ve İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetlerinde görev almıştı. Allan Enver, Türkçe dahil altı dili çok akıcı bir şekilde konuşurdu.

Ali Enver ıssız dağlarda değil bir tatil köyünde geçirdiği kaza neticesinde can vermişti, kazaya uğrayan sadece kendisi idi, hanımının başına birşey gelmemişti. Güney yarımkürede bulunan Avustralya'da, kazanın yaşandığı Aralık ayı kışa değil, yaza tesadüf ediyordu ama AP'nin Sidney kaynaklı haberinde bütün bunlar nedense gözardı edilmiş, üstüne üstlük bir de *Churchill hesabına casusluk* iddiası ortaya atılmıştı.

Haberin ardından ailenin avukatı Cumhuriyet'e gönderdiği bir açıklama ile iddiaları yalanladı ve Enver Paşa'nın oğlunun isminin *Allan* değil *Ali* olduğunu hatırlattı.[381] Gazetede daha sonra 15 Aralık 1971'de Ali Enver'in Hava Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı ve 27 Mayıs darbesi sırasında Başbakan Adnan Menderes'i Eskişehir-Kütahya yolunda tevkif eden subaylardan olan ve sonraki senelerde idarî görevler alıp Beşiktaş Spor Klübü'nün başkanlığını da yapan emekli albay Agasi Şen'in, 20 Aralık'ta da Şevket Süreyya Aydemir'in birer açıklamaları yayınlandı. Agasi Şen *"Ali Enver'in Ölümü Üzerine"* başlıklı yazısında pilotluk eğitimi için Londra'ya beraber gittiği Ali Enver'i *"Vatansever, vakur ve sevdiğimiz bir arkadaşımızdı. İçinde büyük işler yapmak arzusu vardı. Bu yüzden, yaptığı işler onu tatmin etmedi. İstediğini yapamamanın, aradığını bulamamanın üzüntüleri içinde bir hayli bocaladı"* diyor, sonra *"Sadece kendinden kaçmaya çalıştı"* şeklinde enteresan bir yorum yapıyordu.[382]

Şevket Süreyya, *"Asil bir arkadaşlık örneği"* başlıklı yazısında o zamana kadar dile getirilmemiş bir malûmat veriyor, Ali Enver'in 1940'ların başında Londra'da pilotluk eğitimi aldığı sırada Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay ile İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in evine gittiğini ve Churchill'in Ali Enver'e *"Senin baban, benim siyasî hayatımı yirmi yıl geriye atmıştır!"* dediğini yazıyordu.[383] Ali Enver'in Churchill hesabına casusluk yaptığı iddiası ise hem Şen'e, hem de Aydemir'e göre komik, saçma ve gülünçtü!

Enver Paşa'nın gelini, yani Ali Enver'in İsveçli karısı Majbritt Enver, bu kitap yazıldığı sırada hayatta idi ve yine Avustralya'da yaşıyordu...

*

Naciye Sultan'ın Kâmil Bey'den olan kızı Rana da Fransa'da başladığı tahsiline Türkiye'de devam etti, İstanbul Üniversitesi'nde Fransız filolojisi okudu ve üniversitede ders verdi. 1949'da o da bir diplomatla, Sultan Abdülhamid'in iktidarının ikinci senesinde sadrazamlığa getirdiği İbrahim Edhem Paşa'nın soyundan Sadi Eldem ile evlendi. Daha sonra büyükelçi olan ve eşi ile beraber

uzun seneler yurtdışında bulunan Sadi Eldem 1995'te, Rana Eldem de 14 Nisan 2008'de vefat ettiler.

Naciye Sultan damat adaylarına önce hep aynı cevabı vermiş, "*Hanedandan olduğumuza bakıp bizleri zengin falan zannetmeyin*" demişti...

O senelerde Türkiye'ye girişi yasak olduğu için kızlarının hiçbirinin nikâhında yahut düğününde bulunamadı. Damatlarını ve iki kızından olan torunlarını hep yurtdışında, kendisini ziyaret ettiklerinde görebildi...

Padişah soyundan gelen sürgün sonrası genç nesilden hem sürgün senelerinde, hem de Türkiye'ye dönüşlerin ardından ilk defa ciddî şekilde tahsil görenler, Naciye Sultan'ın bu dört çocuğu oldu.

*

Ve, Enver'in *Naciye*'si...

Naciye Sultan, İstanbul'a hanedan kadınlarının memlekete girebilmelerine izin veren kanunun 1952 Haziran'ında çıkmasından bir buçuk ay sonra, 4 Ağustos 1952 akşamı geldi. Türkiye'yi hanedanın sürgününden dört sene önce, 1920'de terketmişti ve 32 sene boyunca İstanbul'dan uzaktı.

Enver Paşa'nın kardeşi olan ikinci kocası Kâmil Bey ile Kuruçeşme'de artık vârolmayan yalılarının dağ tarafında bulunan ve şimdi *Naciye Sultan Korusu* diye bilinen arazideki eski köşke yerleştiler. Enver Paşa ile Kâmil Bey'in diğer kardeşleri Nuri Paşa, ailenin aslen Kili'den gelmiş olmasına izafeten daha önce *Killigil* soyadını almıştı. Kâmil Bey de

Uzun bir ayrılıktan sonra annesiyle kavuşan Bayan Naciye (sağda) beraberki kardeşleriyle arasında (Foto: Dünya)

30 yıllık yurt hasretinden sonra

Enver Paşa'nın eşi Bn. Naciye İstanbul'a geldi

Sultanı ve Hilâfetin ilgası üzerine yurt dışına çıkarılan hanedana mensup kadınların, B.M. Meclisine kabul edilen bir kanun üzerine memlekete dönebilmeleri kararlaştırılmıştı. 30 yaş civarı mensubeleri dışına çıkarılan hanedan arasından, Birinci Dünya Harbi Başkomutanı Vekili ve Harbiye Nazırı merhum Enver Paşanın eşi Bayan Naciye dün saat 17 de Balı Akdeniz sularından dönen Ankara vapuru ile memleketa dönmüştür.

Annesine kavuşmanın sevinci içinde göz yaşları dökem Bn. Naciye rıhtımda yüzü ve dostları tarafından karşılanmış, kendisine buketler takdim edilmiş, gemiden ikikilometre mesafeden alınmıştır

(Devamı Sa. 3. Sü. 4 de)

ÖLÜM

Sultan Abdülmecidin oğlu merhum Süleyman efendi kerimesi, Osmanlı Orduları Başkumandanı Vekili merhum Enver Paşanın zevcesi, Türk Havayolları Yeşilköy istasyon müdürü Ali Enverin, Doktor Mahpeyker Ürgüpün, Türkân Mayatepekin, Rana Eldemin valideleri ve Kamil Killigilin eşi

EMİNE NACİYE (Sultan)

vefat etmiştir. Cenazesi bugünkü 6.12.1957 cuma günü, öğle namazını müteakib, Teşvikiye Camiinde namazı kılındıktan sonra Ortaköyde, Yahya efendi dergâhındaki pederleri Süleyman efendi merhumun türbesine defnedilecektir. Çelenk gönderilmemesi rica olunur.

Türk vatandaşlığına geçmesinden sonra aynı soyadını aldı ve bir zamanların *Devletlû İsmetlû Sultân-ı Âliyyetü'ş-şan Naciye Sultan Hazretleri* de, *Naciye Killigil* oldu!

Naciye Sultan 5 Aralık 1957'de, Kâmil Bey de 7 Ağustos 1962'de vefat ettiler...

*

Enver, ardında Kâmil Bey'in haricinde dört kardeş daha bırakmıştı...

Hayata ilk veda eden, en küçük kardeşi Ertuğrul oldu. Doğuştan zayıf bir bünyeye sahipti, ailenin dağılmasından sonra büyük sıkıntılar çekti, bir ara geçinebilmek için Anadolu'ya gidip porselen dükkânı açtı ve iflâs etti. Hastalığı artınca tedavi olabilmesi için imkân sağlayıp Viyana'ya gönderdiler ama kurtulamadı, 1931'de henüz 24 yaşında iken Viyana'da vefat etti.

*

Diğer erkek kardeş, *Bakü fâtihi* Nuri Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'ya gitti ve Türkiye'ye 1930'ların sonuna doğru döndü.

Askerliğe seneler önce veda etmişti, artık yeni bir iş yapması gerekiyordu ve silâh fabrikatörü oldu! Zeytinburnu'nda satın aldığı büyük kömür atelyesini fabrika haline getirdi ve daha sonra Sütlüce sahiline taşıyıp büyüttü.

Resmî olarak madenî eşya imal ediyormuş gibi görünüyordu ama asıl faaliyeti Millî Savunma Bakanlığı'nın verdiği izinle silâh yapımı idi. Fabrikada tabanca, tüfek ve hattâ havan topu mermisinin yanısıra gaz maskesi ile başka askerî malzemeler de imal ediliyor; malzemenin çoğu yurtdışına, talep eden memleketlere satılıyordu. Hattâ kendi ismini verdiği ve patenti de kendisine ait olan tabancalar yapmış, dokuz milimetre çapında ve *Nuri Paşa Tabancası* diye bilinen silâhın modelini bizzat çizmişti.

Mısır prenseslerinden İffet Hasan ile evli olan ve çocuğu bulunmayan Nuri Paşa silâh imalâtından hatırı sayılır gelir elde etti ve ağabeyi Enver Paşa'nın çıkartılan hususî kanunla Türkiye'ye dönebilen üç çocuğunu kendi çocukları imişcesine himayesi altına aldı. Çocukların iyi eğitim görmelerinin yanısıra Enver Paşa'ya ait bütün evrak ile şahsî eşyanın dağılmadan kalabilmesi de Nuri Paşa'nın maddî gücü ve alâkası sayesinde mümkün olabildi. Yeğenlerine memlekete henüz dönemedikleri günlerde ve dönüşlerinden sonra yazdığı ve bugün elimizde bulunan mektupları, Nuri Paşa'nın ağabeyinin çocukları ile nasıl yakından alâkadar olduğunu göstermektedir.

Paşa, İkinci Dünya Savaşı'nın patlayıp Alman birliklerinin önce

Avrupa'da, ardından da Rusya içlerinde ilerlemeye başlaması üzerine Kafkaslar'da, özellikle de Azerbaycan'da yirmi sene önce yarım bırakmak zorunda kaldığı hayâlini Berlin'in desteği ile hayata geçirmeye çalıştı.

Hayali, Türk boylarına mensup askerlerden ve Sovyet ordusunda savaşırken Almanlar'a esir düşen Tatarlar ile Azerîler'den teşkil edilecek yepyeni bir ordu kurmak, bu ordu ile Sovyetler'e karşı harbetmek, daha sonra Orta Asya'ya doğru ilerleyip oralarda kurulacak yeni birlikler sayesinde bütün Türk boylarını birleştirmek, yani Turan yolunda adımlar atmak idi!

Dün Sütlüce'de korkunç bir infilâk oldu

General Nuri Killigil'e ait silâh ve mühimmat fabrikası havaya uçtu

Can kayıbı büyük, kat'i sayı bugün belli olacak

Şehrin birçok yerinde camlar kırıldı, köprüden geçenler bile barut kokusunu duydular, hâdise yerikordon altında

M.Garner: "Herşeydenönceziraî istihsali arttırmelisiniz.. diyor

Sütlüce'deki facianın sebebi anlaşıldı

Enkaz kaldırılmadan kayıpların kati miktarı tespit olunamıyacak

Sütlüce faciasında ölen altı itfaiyecinin cenazeleri bugün törenle kaldırılacak

Nuri Paşa'nın da hayatına malolan fabrikadaki patlama ile ilgili haberler.

Birkaç defa Berlin'e gidip Almanya'nın çok üst seviyede asker ve sivil yekilileri ile görüştü, değişik Türk boylarına mensup askerlerden meydana gelen ilk Türkistan Alayları'nın kurulmasında rol oynadı ama hayalleri Almanlar'ın yenilmesi üzerine mecburen son buldu ve Nuri Paşa, İstanbul'daki fabrikasına döndü.

İçişleri Bakanı dün Sütlüce'dek infilâk sahasında tetkikler yapt

Nuri Killigil nerai imali için belediyeden değil, doğrudan doğruya Milli Savunma bakanlığından ruhsatname almış

Zavallı Boğaziçi

Facia yerinde dün ancak bir ceset bulundu

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nuri Paşa'nın Türkiye'de sadece siyasî ve askerî faaliyetleri değil, nefes alışı bile takip edilmişti...

Paşa'ya, 1949'dan itibaren bazı Arap ülkelerinden ve Pakistan'dan da siparişler gelmeye başladı. O günlerde yeni kurulmuş olan İsrail ile savaş halinde olan Mısır ve Suriye ile İngiliz hâkimiyetinin sona ermesi üzerine Hindistan'dan ayrılıp devlet olarak ortaya çıkan Pakistan silâh bulmaya uğraşıyor, Sütlüce'deki fabrika siparişleri karşılayabilmek için gece gündüz çalışıyordu.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Mısır'a ve Suriye'ye silâh satışını yasaklamıştı ama Nuri Paşa yasağa rağmen sevkiyata devam etti...

Ve, 2 Mart 1949'da öğleden sonra saat beşi on geçe, Sütlüce'de-

ki fabrikada ardarda patlamalar oldu, tesisin neredeyse tamamı havaya uçtu! İlk patlama atelyede meydana gelmiş, daha sonra cephane deposu da yokolmuştu ve şiddeti azalan infilâkler iki gün boyunca devam etti.

Nuri Paşa, facia sırasında fabrikada idi...

Fabrikada can verenlere ait cesed parçaları Sütlüce'nin yüzlerce metre ilerisine kadar yayılmıştı ama günlerce aranmasına rağmen Nuri Paşa'nın cesedinin parçaları bulunamadı. Ortalık zaten mezbahaya dönmüştü, patlamalarda kaç kişinin can verdiği bile tam olarak belirlenemedi, ölü sayısı resmî raporlara 27 olarak geçti. Daha sonra yapılan toplu cenaze merasiminde Nuri Paşa'yı temsilen boş bir tabutu sembolik olarak defnettiler ve patlamanın sebebi aylarca devam eden soruşturmalarda da ortaya çıkmadı.

*

Enver'in iki kızkardeşinin büyüğü olan Hasene dört evlilik yaptı ve 22 Ocak 1963'te İstanbul'da vefat etti.

Küçük kızkardeş Mediha, ağabeyinin yaveri Kâzım Bey ile evlenmişti. Kâzım Bey sonraların Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kâzım Orbay'ı oldu ve 27 Mayıs darbesinden sonra kurulan Kurucu Meclis'in başkanlığını da yaptı.

Mediha ve Kâzım Orbay çifti, evliliklerinin üzerinden tam 44 sene geçtikten sonra, 21 Ocak 1963'te şiddetli geçimsizlik sebebiyle boşandılar ama devreye Kâzım Orbay'ın yarım asırdan da eski arkadaşı olan İsmet Paşa girdi. Mediha Orbay'a bu kadar sene sonra boşanmalarının saçmalık olduğunu söyledi; hayatını tek başına sürdürmesini sağlayacak parasının bulunmadığını ve sıkıntı çekeceğini hatırlattı, *"Gidip yeniden nikâh kıyın, kocan vefat ettiğinde hiç olmazsa maaşını alırsın"* dedi ve yeniden evlenmelerini sağladı.

İsmet Paşa endişesinde haklı çıktı! Kâzım Orbay bir sene sonra, 3 Haziran 1964'te vefat etti, Enver'in kızkardeşi Mediha kocasının ardından 18 sene daha yaşadı ve 31 Aralık 1982'deki ölümüne kadar Kâzım Orbay'dan dul maaşı aldı...

*

Bir zamanlar *Kondüktör Ahmed Bey* olan ve oğlu Enver'in *Paşa* unvânı verdirip *Hacı Ahmed Paşa* yaptığı babası iki oğlunun, Enver ile Ertuğrul'un vefatını gördü ve hayata İstanbul'da 1947'de, 87 yaşında iken sessiz-sadasız veda etti.

Aynı acıları Ahmed Bey'in hanımı, yani Enver'in annesi Ayşe Hanım da çekti; üstelik sadece oğullarının değil, kocasının ölümünün ıztırabını da yaşadı...

Ayşe Hanım kocası vefat ettiğinde hayatta idi ama ölüm tarihi

ile ilgili bir kayda ulaşamadım, bu konuda Enver'in torunlarında da herhangi bir bilgi bulunmuyor...

*

Naciye Sultan'ın iki erkek kardeşi vardı: İki yaş büyük ağabeyi Abdülhalim ve kendisinden sekiz yaş küçük Şerafeddin Efendiler...

Abdülhalim Efendi, Paris'te 1926'da büyük maddî sıkıntılar içerisinde vefat etti. Lübnan'a yerleşmiş olan Şerafeddin Efendi de hayattan 1966'da ayrıldı...

İttihad ve Terakki'nin şiddetli muhaliflerinden olan, sonradan Ankara Meclisi'ne de karşı çıktığı için 150'likler listesine alınan, bu yüzden senelerce sürgünde yaşamak zorunda kalan bir zamanların meşhur ve çok önemli gazetecisi Ref'i Cevad Ulunay'ın, gazete koleksiyonlarının sararmış sayfalarında unutulmuş hüzünlü bir yazısı vardır...

Ulunay, bu yazıda Naciye Sultan'ın ağabeyi Abdülhalim Efendi'nin Paris'te hayatını yokluk içerisinde idameye çalıştığı fakir evinde şahit olduğu ibret verici, hattâ göz yaşartıcı bir hatırasını nakleder.

Ref'i Cevad Ulunay'ın, Milliyet'teki köşesinde 3 Şubat 1959'da *"Kanûnî'nin Kılıncı"* başlığı ile yayınlanan yazısı, şöyle:

> "...Dünkü gazetelerden birinde Topkapı Sarayı müzesinde on altıncı asrın hususiyetlerini canlandırmak üzere bizim *"Kanunî"*, garblıların *"Muhteşem"* unvanını verdikleri Sultan Süleyman devrine ait bazı parçalardan mürekkep bir sergi açıldığını okudum.
>
> Bu sergide Osmanlı devletinin bu *"güneş hükümdarına"* ait bâzı eşya da teşhir edilmekte ve bu meyanda iki murassa' kılınç da bulunuyormuş.
>
> Fakat ben Kanuni'nin kılıncını bundan hayli sene evvel Paris'te görmüştüm.
>
> Bir müzede mi? Hayır.
>
> Bir eski eserler meraklısının kolleksiyonunda mı? Hayır.
>
> Bir antikacı dükkânında mı? Yine hayır.
>
> Ben imparatorluğu kuran, hem büyük asker, hem şâir, hem cihangir, hem kanunî olan bu hükümdarın, önünde kralların boyun eğdiği kılıncını Paris'te Port Sen Klu'da fakir denilecek kadar mütevazı bir odada gördüm.
>
> Bu odada Enver Paşa'nın kayınbiraderi sabık hanedan âzasından Prens Abdülhalim Efendi'nin refikaları prensesle iki çocuğu, Prens Cengiz ve Prenses Sâmire ve biraderi Şeref Bey oturuyorlardı. Prens Abdülhalim Efendi kendini içkiye vermişti. Mahalledeki meyhanenin sahibi bile bu adamın en kuvvetli içkileri intihar edercesine içmesine hem hayret hem de merhamet ediyor, oradan alıp götürmeleri için haber gönderiyordu; bu hal

ölünceye kadar devam etti.

Odanın köşesinde bir havagazı ocağı vardı. Prenses burada büyücek bir tencerede muhallebi pişiriyor, ufak tabaklara koyuyor, biraderi Şeref Bey de yaptırdığı seyyar bir tahta rafla bunları mahallede satıyordu.

Oturdukları binada kalorifer olmadığı için odanın ortasına bir saç soba kurmuşlardı. Bakkaldan alınan limon, portakal sandıkları devamlı olmasa da kısa bir zaman içinde odayı ısıtıyordu.

Bir kış günü onlara gittim.

Prenses muhallebi tabaklarını yıkıyor, Şeref Bey de iskemleye yığılmış yorgunluk çıkarıyordu.

- Çocuklar nerede?

Dedim, valideleri:

- Bugün hava güzel. Bua dö Bolony'e gittiler, biraz hava alacaklar.

Zaten havadan başka bir şey aldıkları yoktu.

- Hava güzel ama soğuk! dedim, çocuklar üşümesinler.

"Soğuk" kelimesi Şeref Bey'i de üşütmüş olacak ki kalktı, kenarda duran bir sandığın tahtalarını kopardı, eline yine bir köşeye dayanmış bir kesici âlet aldı, tahtaları kırmağa başladı.

Bu bir nacak, keser, balta değildi. Fakat öyle kesiyordu ki bir darbede tahta parçası uçuyordu.

Şeref Bey'in eline baktım. Avucundaki yeşim sapın yuvarlak kısmı görünüyordu.

Tahtalar kırıldıktan, kesildikten sonra elimi uzatarak:

- Müsaade eder misin?

Dedim. Bana bir kılınç uzattı, üzerinde altın kakma bir yazı vardı:

- Essultan ibnüssultan... Yâhû! Bu kılınç...

- Kanunî Sultan Süleyman'ın kılıncı...

- Ne?

- Evet. Abdülhalim Efendi hemşire ile evlendikleri zaman Sultan Reşat vermiş.

- Siz bununla odun mu yarıyorsunuz?

- Ne yapalım? Ben kimseyi tanımadığım için satamadım. Üzerinde kıymetli taşlar vardı ama düşmüş..

Sersemlemiştim:

- Ayol, dedim, bu kılınç, Avrupa'yı ortasından bölmüş, garbını Şarlken'e bırakmış, şarkını da kendisi almış. Bu kılınç kınından çıkmadan Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı esaretten kurtardı... Bu kılınç...

Kendimi sokağa attım, ağlaya ağlaya yürürken Bâkî'nin şu beytini tekrar ediyordum:

Şemşîr gibi rûy-ı-zemîne taraf taraf / Saldun demür kuşaklı cihân pehlevanları!"

Yazının sonundaki mısra, Bâkî'nin Kanunî Sultan Süleyman için

yazdığı mersiyeden alınmıştır ve şair *"Yeryüzünün her tarafına kılıç sallar gibi kuşakları demirden cihan pehlivanlarını saldın"* demektedir.

*

Enver, ailesi ve yakınları işte böyle yaşadılar ve dünyaya böyle veda ettiler..

Hayat, başta Enver olmak üzere ailenin bazı mensuplarına eşine emsâline az rastlanan hüzünler, acılar ve hattâ bu şekilde felâketler tattırdı...

*

Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, 1995 Eylül'ünde Tacikistan'ı ziyaret etti...

Başkent Düşenbe'de, 11 Eylül günü Tacik Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ile başbaşa görüştü...

Sadece tercümanların alındığı toplantıya resmî heyetler katılmadı...

Görüşmede konu bir ara Enver Paşa'ya ve Paşa'nın Tacikistan'ın sınırları içerisinde bulunan Çegan Tepesi'ndeki mezarına geldi, Demirel kabri Türkiye'ye nakletmeyi getirmeyi arzu ettiğini söyleyip Rahman'dan nakle izin vermesini istedi.

Tacik Cumhurbaşkanı, *"Ama, Enver Paşa bizim için de önemli bir şahsiyettir"* deyince Demirel bir teklifte bulundu: *"Paşa'nın kemiklerini getirelim, kabrinin bulunduğu yere de bir anıt-mezar yapalım"*.

İmamali Rahman, bunun üzerine mezar naklini kabul etti...

Süleyman Demirel birkaç hafta sonra, Georgetown Üniversitesi'nin vereceği *rektörlük nişanı* törenine katılmak için Washington'a gitti...

Demirel, törenden sonra katıldığı kokteylde Enver Paşa'nın torunu ve Georgetown Üniversitesi mezunu olan Osman Mayatepek ile karşılaştı. *"Dedenin mezarını Türkiye'ye getiriyoruz"* deyip Tacik Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmeyi anlattı, Çegan Tepesi'nde inşa edilecek anıt-mezardan bahsetti ve *"Aile nakle karşı çıkar mı?"* diye sordu.

Osman Mayatepek *"Orada da anıt yapılacağına göre, nakilden şeref duyarız"* cevabını verdi...

Tacikistan ile görüşmeler devam etti, Enver Paşa'nın kemiklerinin hayata veda edişinin 74. yıldönümü olan, 1996 Ağustos'unun başında Türkiye'ye nakli konusunda anlaşmaya varıldı

1 Ağustos'ta Kayseri'deki 12. Hava Ulaştırma Ana Üssü'nden kalkan bir C-130 nakliye uçağı önce Anakara'ya uğradı, burada Paşa'nın torunu Osman Mayatepek ile nakli yapacak olan ekibi aldı ve uçuş

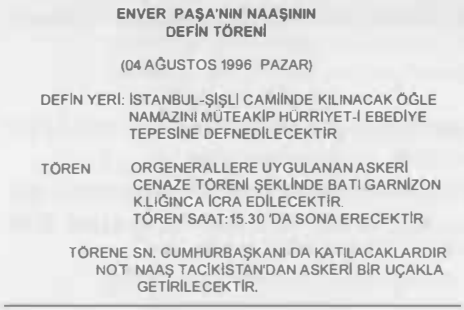

ENVER PAŞA'NIN NAAŞININ
DEFİN TÖRENİ

(04 AĞUSTOS 1996 PAZAR)

DEFİN YERİ: İSTANBUL-ŞİŞLİ CAMİİNDE KILINACAK ÖĞLE NAMAZINI MÜTEAKİP HÜRRİYET-İ EBEDİYE TEPESİNE DEFNEDİLECEKTİR

TÖREN ORGENERALLERE UYGULANAN ASKERİ CENAZE TÖRENİ ŞEKLİNDE BATI GARNİZON K.LIĞINCA İCRA EDİLECEKTİR. TÖREN SAAT:15.30 'DA SONA ERECEKTİR

TÖRENE SN. CUMHURBAŞKANI DA KATILACAKLARDIR
NOT NAAŞ TACİKİSTAN'DAN ASKERİ BİR UÇAKLA GETİRİLECEKTİR.

Enver Paşa için 4 Ağustos 1996'da İstanbul'da yapılan askerî cenaze töreninin programı.

personeli dahil 15 kişi ile beraber Düşenbe'ye gitmek üzere tekrar havalandı...

Mezar, ertesi gün açılacaktı. Çegan Tepesi ile Düşenbe'nin arası 90 kilometre kadardı, bir yere kadar helikopterle gidildi, sonra yürüyerek devam edildi ama düzgün bir yol olmadığı için heyet mezara ancak birkaç saatte ulaşabildi.

Çegan Tepesi'nde biri Enver Paşa'ya, diğeri de Paşa'nın yanında şehid olan Devletmend Bey'e ait iki mezar vardı ve Paşa'nın mezarının hangisi olduğunu, kabirlerle birkaç nesildir alâkadar olan oranın köylülerinden Talibşah ailesinin mensupları gösterdiler.

Mezarların başında Kur'an okunup dua edildikten sonra kabrin kazılmasına başlandı, iki metre kadar derine inildikten sonra ileriye giden ve kanalı andıran bir uzantıya rastlandı ve Enver'e bu uzantı da kazılınca ulaşıldı.

Paşa'dan geriye sadece kemikler kalmıştı ve iskelet olduğu gibi duruyordu. Ekip, Enver Paşa'nın Almanya'da Dünya Savaşı yıllarında yaptırdığı diş protezinin filimlerini Tacikistan'a gitmeden önce temin etmişti ve iskeletin dişleri bu filmlerle karşılaştırıldı doğru mezarın kazıldığından emin olununca da kemikler itina ile toplandı ve aynı yoldan Düşenbe'ye dönüldü.

Tacikler cenazesini 74 sene boyunca misafir ettikleri Enver Paşa'yı ekibin ertesi sabah Türkiye'ye dönüşü sırasında havaalanından askerî törenle uğurladılar ve Paşa, 1 Kasım 1918 gecesi kader arkadaşlarıyla beraber gizlice ayrıldığı İstanbul'a yeniden 78 sene sonra C-130 nakliye uçağı ile geldi ve uçaktan askerlerin omuzlarında indirildi.

Kemikler havaalanından Ayaspaşa'daki Gülhane Askerî Hastahanesi'ne götürüldü, burada bir tabuta yerleştirildi ve tabuta Türk bayrağı sarıldı. Enver Paşa, şehid düştüğü günün 74. yıldönümü olan 4 Ağustos'ta Batı Garnizon Komutanlığı'nın düzenlediği ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de katıldığı *"Orgenerallere mahsus askerî cenaze töreni"* ile 31 Mart şehidlerinin, Midhat ve Mahmud Şevket Paşa ile diğer İttihadçılar'ın son istirahatgâhı olan Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne defnedildi.

Mezar daha sonra mermerden bir kabir haline getirildi ama Tacikler'e Çegan Tepesi'ne inşa edileceği vaadedilen anıt, projeleri ve maketleri hazırlanmış olmasına rağmen, hâlâ yapılmadı...

*

Enver, son uykusunu şimdi Çağlayan'daki Âbide-i Hürriyet Tepesi'nde kader arkadaşları ile beraber uyuyor...

Ve kaderin cilvesi mi, oyunu mu, yoksa tuhaflığı mı olduğu artık hiç anlaşılamayacak bir tesadüf:

Enver Paşa'nın Çağlayan'daki kabrinin birkaç kilometre ilerisinde, Taksim'e 1928'de dikilen Atatürk Anıtı'nın İstiklâl Caddesi'ne bakan cephesinde, Mustafa Kemal'in sivil kıyafetli heykelinin hemen arkasında, iki Rus generalin de heykelleri vardır: General Kliment Voroşilov ile General Mihail Vasiliyeviç Frunze'nin heykelleri...

General Frunze, Kızıl Ordu'yu Orta Asya'ya götüren ve bu ordunun Enver'in hayatına son vermesi de dahil olmak üzere uyguladığı bütün taktikleri hazırlayan kişidir.

Frunze, senelerden buyana Enver'in Çağlayan'daki kabrinin birkaç kilometre ötesinden İstanbul'un semalarını süzüyor!

BELGELER

Bu bölümde, Enver Paşa ile ilgili 60 adet yazışma, mektup, resmî yazı ve makale bulunuyor.

Belgelerden bazıları yıpranmış vaziyette olduklarından yahut serî şekilde kaleme alındıkları için kelimelerden bazılarını okuyamadım. Okuyamadığım yerleri noktalarla, ... biçiminde işaret ettim; yazması unutulan ama olması gerektiğini tahmin ettiğim kelimeleri köşeli parantezler içerisinde yazdım, okunmasında şüphe hissettiklerimin de yanına (?) işareti koydum.

Her belgenin kaynağını, o belgenin hemen altında gösterdim. Kaynağını vermediğim belgeler, bendedir.

Yakında yayınlayacağım ve Enver Paşa'nın hanımı Naciye Sultan'a sürgün senelerinde yazdığı mektupların tamamının yeralacağı kitapta, Paşa ile alâkalı daha birçok belge neşredilecektir.

Belgelerin fihristi

1. Enver Paşa'nın otobiyografisi. 407
2. Enver Paşa'nın nüfus tezkeresi. 455
3. Enver Paşa'nın askerî safahat cedveli. 456
4. Enver Paşa'nın orduya vedanâmesi 459
5. Enver, Talât ve Cemal Paşalar ile Doktor Nâzım hakkında verilen idam kararı. 461
6-8. Enver Bey'in, babası Ahmed Bey'e mektupları. 463
9-10. Enver Bey'in, kızkardeşi Hasene Hanım'a mektupları. 465
11-12. Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a nişanlılık dönemi mektuplarından. ... 467
13-17. Naciye Sultan'ın Enver Paşa'ya nişanlılık dönemi mektuplarından. 469
18. Talât Paşa'nın Enver Paşa'ya tehcir talebi konusundaki yazısı..... 474
19. Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tehcirle ilgili yazısı. 476
20. Doktor Nâzım Bey'in Enver Paşa'ya mektubu. 477
21-29. Kâmil Bey'in, ağabeyi Enver Paşa'ya mektupları. 479
30. Bahaeddin Şakir Bey'in Enver Paşa'ya mektubu. 502
31-34. Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya mektupları. 503
35-36. Halil Paşa'nın Enver Paşa'ya mektupları. 515
37. Enver Paşa'nın Moskova Teşkilâtı'na mektubu. 518
38. Enver Paşa'nın İttihad ve Terakkî'nin İstanbul teşkilâtı'na ve Ankara Meclisi'ne Batum'dan gönderdiği kongre karar metinleri. 519
39. Enver Paşa'nın Bakü'de yapılan Şark Milletleri Kurultayı'na verdiği metnin yayınlanmış hâli. 526
40. Enver Paşa'nın Livâyü'l-İslâm Dergisi'nde yayınlanan *"Bolşevikler'in Kafkasya ve Türkistan'ı İstilâsı ve Enver Paşa"* başlıklı makalesi. 529
41. Enver Paşa'nın Livâyü'l-İslâm Dergisi'nde yayınlanan *"Şarkî Buhara Vekayîi"* başlıklı makalesi. 531
42. Falih Rıfkı'nın *"Zavallı Enver Paşa, Nankör Millet"* başlıklı makalesi.. 533
43-49. Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa mektuplaşması. 536
50. Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya mektubu. 554
51. Mustafa Kemal Paşa'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya. 555
52. Mustafa Kemal Paşa'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya. 556
53. Fevzi Paşa'nın Halk Şûralar Fırkası'nı takip talimatı. 557
54. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi konusunda Batum'dan Trabzon'a gönderilen mektup..... 558
55. Enver Paşa'nın Batum'daki faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal'e gönderilen rapor..... 559
56. Enver ve Halil Paşalar ile arkadaşlarının Türkiye'ye girişlerini yasaklama kararı. 561
57. Ankara'nın Enver Paşa ve arkadaşları hakkında verdiği tutuklama emri. 562
58. Enver Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması hakkında birliklere gönderilen emir..... 563
59. Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa'nın Başbakanlık'a dilekçesi..... 564
60. Enver Paşa ailesinin veraset ilâmı. 565

Otobiyografinin ilk sayfası.

1

ENVER PAŞA'NIN OTOBİYOGRAFİSİ

(Doğumundan 1908'e kadar)

Enver Paşa'nın hayatının doğumundan 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilânına kadar olan kısmını anlattığı otobiyografisi, daha önce Halil Erdoğan Cengiz tarafından yayınlandı (ilk baskısı: İletişim Yayınları 1991; ikinci baskısı: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006). Otobiyografinin metnini orijinal nüshası ile tekrar mukayese ettikten sonra önemine binaen aşağıda yayınlıyorum.

Metinde yanyana beş nokta ile gösterilen yerlerin, yani boşlukların çoğu metnin orijinalinde de bu şekildedir ve bu kelimeler Enver Paşa tarafından yazılmamıştır.

1297 senesi Teşrinsânîsi bidâyetinde, 1299 senesi Muharrem ayının birinci salı günü sabahı saat oniki raddelerinde, İstanbul'da, Dîvanyolu'nda, eski Lisan Mektebi karşısındaki evimizde dünyâya geldim.

Ailemiz zengin olmamakla beraber, her türlü tahsil ve terbiyeme kudretleri yettiği kadar gayret etmişler. Üç yaşında evin yanındaki ibtidâî mektebine gitmek hususunda gösterdiğim arzuma ebeveynim mâni olamayarak ilk besmeleyi mektep muallimi Kara Hafız Efendi'nin önünde telâffuz ettim.

Altı yaşına kadar İstanbul'da bulunarak muhtelif ibtidâîlere devam ettim. Nihayet Fâtih Mekteb-i İbtidâîsi ikinci senesinde iken, pederimin Manastır Vilâyeti Nâfıa Kondüktörlüğü'ne tayini üzerine Manastır'a geldim. Orada ibtidaî tahsîlimi ikmâl ile, 1305 senesinde Rüşdiye-i Askerî birinci senesine girdim.

Yaşımın küçüklüğünü ileri sürerek kabul etmek istemedilerse de, gösterdiğim hâhiş üzerine muvafakat ettiler. Arkadaşlarım arasında en küçük olmakla beraber, yaramaz olmadığımdan, hepsinin muhabbetini ve derslere gayretim dolayısiyle de, muallimlerin teveccühünü celbetmiştim. Birinci imtihan-ı husûsîde yetmiş beş mevcutlu sınıfta yedinci olmuştum. Fakat imtihan-ı umumîde, hocamız tarafından okutulmayan hacc bahsine cevap veremediğimden, imtihanda kaybederek, sınıfın altmışıncısı oldum. Bu sukût gayretime de kesel verdi. Hem, sınıfın aşağısında bulunuyorum diye muallimlerin ehemmiyet vermeyişi gayretimi büsbütün kesiyordu. Dördüncü senede son bir gayretle sınıfın otuzuncusu olmuştum. Mektepten hurûcda onyedinci oldum.

Mekteb-i îdâdîye onbeşinci olarak girdim. Askerliğe olan hevesim dolayısiyle fevkalâde bir hâhişle derslerime sarıldım. İkinci seneye onikinci, üçüncü seneye dokuzuncu olarak geçtim. Mekteb-i Harbiye'ye naklederken sınıfın altıncısı oldum.

Mekteb-i îdâdîde de arkadaşlarım ve muallimlerin teveccühü dâim idi. Doğruluktaki taassubum dolayısiyle, altı hafta izinsizlikten başka

bir ceza görmedim. Resim dersinde büyük arkadaşlarımdan birinin üzerime yığdığı bir küme otun altından çıktığını gören muallim, üç hafta izinsiz bıraktı. Üçüncü senede uğradığım bu ceza bana pek ağır geldi. İlk cuma günü, arkadaşlarımdan birinin ısrarı üzerine yaptığım bir çalgı, muallimler tarafından arkadaşlarımın elinde tutuldu. Beni çağırdılar. Bunu kim[in] yaptığını sordular, *"Ben yaptım"* dedim. Bu sözüm serkeşlik addedildi. Bunun üzerine üç hafta daha izinsiz kaldım. Fakat bundan o kadar müteessir değildim. Çünki, hakikaten kabahatliydim. Yalnız, doğruluğun serkeşlikle tefsiri pek gücüme gidiyordu.

Mekteb-i îdâdî son senesinde Girid vakayii başlamıştı. Yunanistan ile ilân-ı harp edilmek üzere idi. Bütün arkadaşlarımın askerlik hislerini galeyana getiriyordu. Soba başında toplandığımız istirahat zamanlarında hükümetin aczinden, idâre-i mutlakanın, hâsseten Sultan Hamid'in fenalığından bahsederdik. Fakat bunlar söz olarak kalır, yalnız fikirde ufak bir intibah hâsıl ederdi.

Mekteb-i Harbiye esnâ-yı nakilde demiryolları harekât-ı askeriyeye tahsis edildiğinden, Selânik'e tren-i mahsûs ile gittik. Artık bizdeki sevinç fevkalâde idi. Zâbit namzedi olmuştuk. Biz de üç sene sonra, şimdi harbe giden kahraman askerlerimize kumanda edecek kabiliyette bulunacaktık. Yolda rastgeldiğimiz trenlerdeki Anadolu redif taburları efrâdının yüzlerindeki beşâşetle bize selâın verişi, şarkı söyleyişleri, hakikaten bunlara lâyık zâbit olabilmek için son derece çalışmak hususunda teşciye kâfi idi. Evet, onlar herşeylerini, yerlerini, yurtlarını bırakarak vatanın bir köşesinde ölmeye gidiyorlardı. Biz de istikbâlde bize tevdî edilecek böyle yüzlerce belki binlerce kahramanı hüsn-i idare ederek onları muzafferiyete sevk için iktisâb-ı ma'rifete gidiyorduk. Her iki taraf, vatanın necâtına sa'ye gidiyordu. Bu sırada yegâne emelim zâbit olmak, memlekete bu suretle hizmet etmekti.

Mekteb-i Harbiye'de, Manastır mektebinin imtihan numaraları düşük olduğundan, tertîpte elli altıncı olmuştum. Bununla beraber, erkân-ı harp sınıfı dershaneleri önünden geçerken, bu sıralarda okumak hususunda izhâr-ı hâhişten kendimi menedemiyordum. Vâkıâ yedi yüz elli mevcutlu sınıf içinde oraya vâsıl olmak ümîdini beslemek, bâhusus benim gibi sınıfının elli altıncısı olan bir şâkird için küstahlık idi. Maamafih, herhalde azmetmiştim.

Mekteb-i Harbiye'de bir hafta izinsizlikten başka bir ceza görmedim. Beni uslu, çalışkan bir şâkird olarak tanırlardı. Alelekser derslerime yalnız çalışır, bahçede yalnız gezer, sinnimin ufaklığına binâen, Manastır Harbiyesi'nden gelmiş olan büyük arkadaşlarım tarafından mazhar-ı himâye olurdum. İzinsizliğim dershanede siyah tahtaya arkadaşlarımdan birisinin dershanede bulunan ufak bir kedi ağzından efendilere hitaben bir istidâ yazması [yüzünden] oldu. Nöbetçi muallimi geldi, bunu gördü. Dershanede başta bulunduğumdan, kimin yazdığını söylememi emretti. Bilmediğimden, söyleyemedim. Beni ve başka diğer iki efendiyi Dâhiliye Miralayı İbrahim Bey'e götürdüler. Orada da aynı cevabı verdik. Fakat bu sırada yazı yazan efendi gelerek *"Ben yazdım, afedersiniz"* diye hakikati söyledi. Fakat biz, gizledik diye bir hafta izinsiz

kalmıştık.

Erkân-ı harp namzet sınıflarında, artık bütün bütün derslerime dalmıştım. Bu sınıfta yalnız -şimdi erkân-ı harp binbaşısı olan- Diyarbakırlı Kâzım Efendi ile yan yana tesadüf etmiştik, dâima beraber çalışırdık. Ben kendimde bir fevkalâdelik görmemekle beraber hocalarımın hemen alelumûm mazhar-ı takdiri olurdum. Böylece erkân-ı harp ikinci seneye beşinci, üçüncü seneye üçüncü olarak geçtim.

Sene nihayetine doğru bir gece, gece müzakeresini müteâkip siyah tahtada bir vazifemi tekrar ile meşgul iken kapı aralandı. Dâhiliye zâbitimiz Yüzbaşı Sadri Efendi'nin başı göründü. Bana eliyle yaklaşmamı işaret etti. Sonra takip etmemi emretti. Dâhiliye odasına gittik, fakat ne olduğunu bilmiyordum Oraya biraz sonra amcam, namzet birinci seneden Halil Efendi'yi -şimdi mümtaz kolağası- getirdiler. Bütün zâbitler yüzümüze bakarak gizlice birşey konuşuyorlardı. Amcama gizlice sordum. O da bilmiyordu. Bu sırada Sadri Efendi'nin *"Haydi"* sadâsı bizi ikaz etti. Mektep Nâzırı Rızâ Paşa'nın odasına gittik. Pederimin ismini sordu, sonra *"Bunları Nâzır Paşa istemiş, götürün"* dedi.

Sadri Efendi bizi bir arabaya bindirdi. Yıldız'ın yolunu tutmuştuk. Arabada konuşmak istedik, Sadri Efendi konuşmak değil, birbirimizin yüzüne bile baktırmıyordu. Ben bazen meyûs oluyor, bütün emeklerimin boşa gittiğini düşünüyor bazen sâika-i merakla o işittiğim Yıldız mahzenlerini, zindanlarını göreceğimi düşünerek memnun oluyordum. O birinci sene yoklama, tard, nefyedilmiş efendiler hatırıma geldi. Ben de onlara refik olacaktım. Fakat bir türlü ne yaptığımı hatırlayamıyordum.

Yıldız'ın cami karşısındaki ortadaki kapısına gelmiştik. Arabadan indik. İçeride kapıcı kulübesine girdik. Sadri Efendi, Şifre Kâtibi Asım Bey'e geldiğimizi haber vermeye gitti. Bu sırada Halil Efendi benim hiçbirşey bilmediğimi söylememi, böylece onu söz söylemekte serbest bırakmamı söyledi. Vazife gayet ağırdı: *"Görmedim, bilmem"* demek lâzım. Fakat, böyle erkân-ı harp namzet üçüncü senede bulunan bir efendinin sözlerine kim inanır? Hem de yalan söylemek mümkün değil diyordum.

Bu hâl ile, Asım Bey'in yanında, odaya gittik. Evvelâ amcam isticvâb edildi. Sonra beni çağırdılar. Şehzade Mecid Efendi'den atiyye alıp almadığımızı ve Efendi'nin Almanca Muallimi ile Berliner Tageblattes gazetesi muhbirinin bayram selâmlığında bizim evden alayı seyretmek üzere efendi hazretleri tarafından Zeki Bey vasıtasiyle gönderildiğini söylememi emrettiler.

Bu sırada işi anladım. Filhakika kendi ricaları üzerine amcam bu efendileri eve almıştı fakat, efendi hazretleri göndermemişti. Bir an durdum, Halil Efendi'nin ne söylediğini bilmiyordum. Kendime fenalık yapmaktan ziyâde ona ve bütün ailemize fenalık etmiş olmakla beraber memleketime ileride hizmetten mahrum kalacağım mülâhazası şimşek gibi zihnimden geçti.

Amcamın arzusuna tebâiyete karar vermiştim: *"Bilmem, görmedim"* dedim. Bir evde bulunduğu halde görmemek kabil olmadığını söylediler. Ben kendime biraz safdil tavrı vermiştim: Benim o gece yattığımdan

ertesi gün de kadınlar olduğundan, arka odada kaldığımdan bahsettim ve evvelki sözlerimde ısrar ettim. Biraz sonra odaya, Mecid Efendi Hazretleri'nin kayınbiraderi Zeki Bey'i getirdiler.

Benzi sararmış, traşı gelmişti. Maksadı anladım: Güya ben herşeyi söylemiş gibi ona beni gösterdikten sonra kendisini istintak edeceklerdi.

Beni çıkardılar. Müteakiben, Yıldız'da yer olmadığından bir arabaya bindirerek gece mektebe götürdüler. İkimizi ayrı ayrı birer odaya kapadılar. Bu sırada erkân-ı harp namzet ikinci sene hizmetçisi Ahmed Ağa geldi. Amcama bir diyeceğim var ise, hizmete hazır olduğunu söyledi. Bir müddet bu kır bıyıklı Anadolulu hademenin yüzüne bakakaldım. Saf, ciddî idi. Halil'e sözünü tuttuğumu yazdım. Kâğıdı aldı gitti, cevabını getirdi. Bu sırada hakikaten idâre-i zâlimenin tesirini bütün milletin anlamaya başlamış olduğunu hissettim ve bundan sonra idâre-i zâlime-i Hamidî'ye karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemâle gelmişti. Bu hâin herif istese bir anda herşeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum. Fakat bu adamın senelerden beri kan içmeye alışmış olduğunu ve insanın itiyâdından vazgeçemeyeceğini düşündükçe, şahsına karşı fevkalâde bir adâvet [hissediyor] ve herhalde bunun vücudunun ortadan kalkmasının en selîm bir çare olacağını düşünüyordum.

Bu düşünceler arasında, ot minder üzerinde uyuyakalmışım. Hafif bir sadâ beni kaldırdı. Hizmetçi Ahmed Ağa, başka bir odaya nakledileceğiini söyledi. Oradan çıktım. Kapıda duran süngülü nefer beni takip ediyordu. Süvari muavinlerinin caddeye nâzır odasına gittik. Orada oturuyordum. Tâlim muâvini Hamdi Bey geldi. Bana iltifat etti ve kahvaltı etmeye başladı. Bu sırada odaya giren süvari muallimi muavini Sadeddin Efendi, Hamdi Bey'e birşeyler söyledi ve çıktı. Bunun üzerine Hamdi Bey, yemeği tamamlamadan çıktı ve yüzüme me'yûsâne baktı. Bu haller beni müteessir etti. Ben artık maznun idim. Herkes benden kaçıyordu. Yalnız beni müteselli eden şey, teveccüh eden nazarlar[da] bana karşı adâvet değil, belki bir hürmet mevcut olduğunu duyuşum oluyordu. Ben maznun, fakat şâyân-ı hürmet bir maznun idim. Bu nazarlar, benim de arkadaşlarımdan birçoğu gibi idâre-i zâlimenin kurbânı olacağımı bana imâ ediyordu. Bu sırada caddeden gelen bir nal sadâsı beni ikaz etti. Pencereye koştum. Sınıf arkadaşlarım[ın], önde muallimimiz erkân-ı harp miralayı Pertev Bey -şimdi Ferîk Pertev Paşa- olduğu halde, tatbikat için Kâğıthane'ye doğru gitmekte olduklarını gördüm. Bu manzara beni hepsinden ziyâde müteessir etti. Artık, demek ben onlardan ayrılmıştım. Demek, bütün o memlekete iyi hizmet tasavvurâtım mahvolmuştu. Bu sırada gözlerim yaşardı. Her vakitki münâcâtımı tekrar ettim, *"Yâ Rab! Sen bu millet-i Osmâniye'yi muhafaza et! Benim de milletime iyi hizmet edebilmemi nasîb eyle"* dedim.

Kapı açıldı. Sadri Efendi, abus bir çehre [ile] *"Haydi"* dedi. Mektebin kapısından çıkıyorduk. Herkesin şüpheli nazarları altında utanarak yürüyordum. Amcam da düşünceli idi. Hayatımda ilk defa uğradığım bu hal karşısında meyûs değil, müteessir oluyordum. Arabaya bindik, Yıldız'a gittik.

Bugün, Serhafiye Kadri isticvâb etti. Ben yine aynı sözleri tekrar ediyordum. Nihayet Kadri Bey'in sabrı tükenerek: *"Sen de ne budala imişsin, nasıl olmuş da erkân-ı harp sınıflarına geçmişsin"* dedi. Bu da benice bir şûle-i ümîd idi. Bu sırada bir odaya götürdüler. Halil Efendi oradaydı. Yalnız kaldık, birbirimize bakakaldık. Derhal odaya Gürcü Cemil Bey girdi. Bize: *"A cânım, niçin kendinizi yakıyorsunuz? Zeki Bey'in, muallim ile muharriri getirdiğini ve* 'Efendi Hazretleri'nden selâm var, bunlara evden alayı seyrettiriniz' *dediğini söyleyiniz"* dedi. İkimiz de mahvolsak da böyle yalanı irtikâb edemeyeceğimizi anlattık. Cemil gitti.

Biraz sonra Sadri Efendi, muhakememizin nihayet bulduğunu ve kabahatsiz olduğumuz[un] anlaşıldığını; yalnız, iradeye intizâr edeceğimizi söyledi. Bir çeyrek sonra [gidebileceğimizi] müş'ir irâde sudûr etti, mektebe döndük. Fakat bir müddet o şüpheli nazarlar uzaktan uzağa bizi takip ediyordu. Maamafih, yalnız yaşamaya alışmış olduğumdan, bu suretle arkadaşlardan muvakkaten tecrîd edilmek üzerimde fena tesir yapmadı. Fakat, bundan sonra, Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle ehemmiyetsiz husûsâtı îzâm ederek, birçok hanedanı mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir girdâb-ı felâkete sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende bunlara karşı fevkalâde bir kin uyandırdı. Bundan sonra ara sıra, itimat ettiğim arkadaşlara bu idâre-i zâlimeyi devirmek çarelerinden bahse başlamıştım. Fakat bunlar söz olarak kalıyordu.

Son senede arkadaşlarımda gördüğüm gayret, hele imtihan-ı umumî esnasında beni ürkütmüştü. Herkes imtihandan çıktıkça, hocalarının mazhar-ı iltifatı olduğunu ve iyi numara aldığını söylüyordu. Ben hocalarının açıkça mazhar-ı iltifatı olmadığım gibi, hasbe'l-beşeriye bazı hatâlar da yapmıştım. Maamafih, müsterihtim. Ben elimden geldiği kadar çalışmış ve vüs'üm derecesinde vazifemi îfâ etmiştim. Bundan [sonra] Cenâb-ı Hakk'ın kudretine sığınmıştım. Bu tevekkül ile imtihana girerken soğukkanlılığımı muhafaza ediyor, böylece bildiğimi unutacak telâş göstermiyordum. Her vakit Cenâb-ı Hak'tan vatanıma, milletime, dînime iyi hizmet etmeyi nasîb etmesini temenni ederdim.

İmtihanlar bitmişti. Herkes mesrûr idi. Numaralar okundu. Ben sınıfın birincisi olmuştum. Hakk'a hamdettim.

Nihayet, üç sene numaraları mecmûuna göre olan tertîpte, tefrik edilen oniki erkân-ı harp arkadaşın ikincisi olarak Üçüncü Ordu'ya tayin olundum. Bu suretle 318 sene Kânûnsânîsi'nde yirmi bir yaşında erkân-ı harp yüzbaşısı olmuştum.

İstanbul'da, büyük validem yanında, birkaç gün kalmak istiyordum. Fakat ramazânın onbeşinde hırka selâmlığında İstanbul'da bulunmamak için derhal Selânik'e hareket emrini verdiler. Ben de emre tebâiyeten hareket ettim.

Selânik'ten Manastır'a, Ordu Merkezi'ne gönderdiler. Orada Seyyar Topçu 13. Alay'a memur edildim. Sekiz ay Altıncı Batarya'ya kumanda ettim. Bütün bataryalara erkân-ı harp zâbitleri kumanda ediyordu. Tabur kumandan vekili Kolağası Salih Efendi, hakikaten vazifem

hususunda son derece muâvenette bulunuyordu.

Burada fikrim tamamen değişmişti. İdareyi değiştirmek müşkil, çünki kimse büyük teşebbüsâtta bulunmaya mail değildi. Binâenaleyh herkes hamiyyeten îfâ-yı vazife etmelidir, bu suretle herşey düzelir diyordum ve bir mülâzımın vazifesini yapmadan seraskeri, vesaireyi muâheze etmesini ta'yîb ediyordum. Burada şahsen fevkalâde çok gayret ediyorsam da, batarya arkadaşlarımı biraz serbest bıraktığımdan hepsi memnun idiler. Böylece çalışıyorduk.

319 senesi Nisanı'nın ikinci Hızırilyas günü, kırk atlı ile Karavarlı cihetine tarassuda gitmiştim. Bu sırada, güya bugün Bulgarlar'ın isyan edeceği haber alınmıştı. Diğer bir müfreze ile Üçüncü Batarya Kumandanı Erkân-ı Harp Yüzbaşısı -şimdi binbaşı- Hafız Hakkı Bey, Resne Caddesi üzerine gönderilmişti. Ben birşeye tesadüf etmeden döndüm. Bu sırada Hakkı Bey'in Saparı Karyesi'nde eşkiya ile müsademe etmekte olduğu bildirildi. Şehir içersinde heyecan başlamıştı. Birkaç silâh sesi üzerine dükkânlar kapandı, ufak bir kıtâl oldu. Yüz kadar şahıs -Bulgar ve İslâm- maktul ve yaralı vuku buldu. Derhal müfrezemle Belediye civarına memur oldum. Maamafih sükûnet gelmişti fakat etrafta Bulgar çetelerinin çoğaldığı hissolunuyordu. Müsademeler eksik değildi.

Mayıs ayında Mogila'da onsekiz kişilik Bulgar çetesiyle olan müsademeye iki topla iştirak ettim. İlk hakikaten tüfenk ve top ateşini orada gördüm. Bu müsademede eşkiya kâmilen mahvedilmişti. Maamafih topçu zâbiti sıfatıyla müsademeye ciddî iştirak edemedimdi, yalnız iş top atmaktan ibaretti.

Pazar gecesi kışlada nöbetçi bulunuyordum. Kışlanın karşısındaki ot yığınları yanmaya başladı. Alelusul yangını bildirmek için, üç top atıldı. Bunun üzerine Manastır civarında, ovada İslâmlar'a ait bütün kulübe ve ekinler de yanmaya başladı. Bu top işâreti[nin] Bulgarlar'a ihtilâl için bir parola olduğu anlaşıldı. Manastır civarı Bulgar kur'ası ve bütün kazâlardaki köyler ilân-ı isyan etmiş, halk dağlara çekilmişti. Her tarafta telgraf telleri kesilmiş, Manastır'ın bütün mürâselâtı münkatî olmuş idi. Ufak jandarma müfrezeleri Bulgar müsellâh ahâlisi tarafından dûçâr-ı taarruz olduğu [gibi], muhtelif mahallerdeki askerî müfrezeler de birden taarruza uğramıştı. Topçulara, icâbında, Manastır dâhilinde, bir isyana karşı olmak üzere Martini tüfeği tevzî edildi. Topçular atlı olarak devriye geziyor. Bu sırada Arnavutluk'a sevkedilmiş olan kolordu Manastır civarına harekete başladı. Bu sırada Bulgarlar Kuruşova, Kilisura gibi bölük merkezlerini basıp zaptetmişlerdi. Hükümet her tarafta birden uğradığı bu taarruza karşı şaşırmış bir haldeydi.

Bu sırada zuhur eden bir vak'a büsbütün işi karıştırdı. Rusya Hükümeti'nin Manastır General Konsolosu Mösyö Rostkofski askerlere taarruza, rastgeldiği yerde selâm vermediğinden dolayı tekdire ve hattâ bir topçu neferini darba kadar varmıştı. Nüzhetiye Karakolu önünden geçerken orada bulunan jandarma neferi Halim, tanımadığından arz-ı ihtirâm etmez. [Konsolos] bunun üzerine kırbaçla yürür. Nefer de nâmûs-ı askerîsini muhafaza için ateş eder. Konsolos iki kolunu, vücudunu delen bir kurşunla yere serilir.

Silâh sesi üzerine, koşladım mahall-i vak'aya koşmuştum. Nefer temkinini bozmayarak *"Ben vurdum"* dedi ve silâhını bana teslim etti. Derhal teşekkül eden dîvân-ı harb-i askerîde bulundum. Orada Rusya Sefareti Baştercümanı Mandelstam'ın hükümete yaptığı hakaret bütün asabımı tahrik ediyor, *"Âh, ne vakit iyi bir idare teşekkül edecek, ne vakit bizi bu tahkirlerden kurtaracak bir hükümet teessüs edecek"* diyordum.

Bu sırada Vilâyet-i Selâse Müfettiş-i Umumîliği'ne tayin edilmiş olan Hilmi Paşa, Manastır'da idi. Dîvân-ı harp Halim ile bir refikinin idamına karar verdi. Dîvân-ı harp kâtibi bulunduğumdan, verilen bu hüküm hiçbir kanuna temas etmediğini söylemeden geçemem. Fiil-i katlin tehevvüren jandarma tarafından icra edildiğini konsoloshanenin dîvân-ı harpte bulunan vekilleri de tasdik ettiler. Bununla beraber hükm-i idam şöyle idi: *"Nefer Halim tehevvüren başladığı fiil-i katli, taammüden ikmâl eylediğinden ve refiki de esnâ-yı katilde arkadaşını meneylemediğinden idamlarına karar verilmiştir"*.

Bu suretle dîvân-ı harp, ebediyen nâmını lekedâr edecek bir hüküm vermiş oluyordu. Bu iki nefere verilecek azamî ceza, onbeş ve beş sene kürek olacaktı. Dîvân-ı harp bu hükmü böyle verdikten sonra o vakte mahsûs bir idare bunu idâreten, idama tahvil ederdi, fakat dîvân-ı harp haksız bir muamele yapmış olmazdı. Hükm-i idamın icrasında Sefaret Baştercümânı benimle beraber seyre gitmek istedi. Dîvân-ı harp reisi Müfettiş-i Umumîlik'in bu emrini tebliğ etti, fakat kabul edemeyeceğimi rica ettim ve muvafakat ettiler. Yalnız, konsolosun cenaze alayı giderken bataryam beş top endahtına memur olmuştu. Bunu yaptım. Maamafih bu vak'adaki haksızlığı hiçbir vakit unutamayacağım.

319 senesi Eylül'ünde, kendi ısrarım üzerine Bulgaristan hududunda Koçana'daki Piyade 20. Alay'ın Birinci Taburu'na sekiz ay piyade hizmeti görmek üzere gönderildim. Maksadım, Bulgaristan hududu civarını görmek ve bu sırada birçok kıta'ât-ı redife silâh altına alınmakta olduğundan harp halinde geri kalmamak idi. Bir ay sonra tabur karakollara dağıldığından 19. Alay'ın Birinci Taburu'nun Birinci Bölüğü'ne tayin olundum. Bu sırada Sultantepe civarında, Kitka nâm mahalde muhtelif müfrezelerle iki yüz kişilik bir Bulgar çetesi arasında vuku bulan müsademeye iki yüz neferle iştirak ettim. Araziyi iyi keşfedememek ve müfrezelere kumanda eden miralayın tevhîd-i harekât edememesi dolayısiyle müsademe geceye kadar uzadı, çete de firar etti.

Ertesi gün takip hususunda vuku bulan ısrarımı taburun binbaşısı reddetti ve bilâhare benim gençliğime acıdığından dolayı maiyetimdeki müfrezeye benimle gitmemesini emrettiğini söyledi. Bu muvaffakiyetsizlik hakîkî bir mağlûbiyet idi. Böyle bir çetenin birkaç misli bir kuvvetin elinden kurtulması beni pek müteessir etti ve bu teessür dolayısiyle her ne olursa olsun, bir daha tesadüf edeceğim müsâdemâtta gündüz işi bitirmeyi zihnime yerleştirdim.

Koçana['da] bulunduğum müddetçe Cuma, Osmâniye, Çarova ve civarını kâmilen gezdim. Yalnız, ebeveynimden ayrı olmakla beraber buradaki hayatımdan bayağı mahzûz oluyordum. Kumandan Mirliva Ali Paşa da çalışmak hususunda her türlü teshîlâtta bulunuyordu.

Efrâd gayet iyi idi. Yalnız burada tâlimlerde ve vezâif-i sâirede kanuna tamamiyle riâyet ettiğimden zâbitan biraz memnun değildi.

Sekiz ay sonra, üç yüz yirmi senesi Nisan'ında süvârî hizmetini îfâ için 16. Süvârî Alayı'nın Üsküp'te bulunan bölüğüne tayin olundum.

Pek memnundum. Burada yalnız bulunacaktım. Burada zâbitandan her türlü vezâifin tamâmî-i tatbikini istediğimden, evvelce kendi keyfine alışmış olan bu efendiler hiç memnun olmadılar. Hattâ birisini vazifesine adem-i devamından dolayı hapsetmeye mecbur oldum.

Burada yavaş yavaş fikrimi değiştirmeye başlamıştım. Yalnız hamiyet şevkiyle memurlardan iş beklemek doğru değildi. Böyle olsaydı kanuna, kanundaki cezalara ihtiyaç görülmezdi. Binâenaleyh herşeyden evvel hükümetin vazifesini hüsn-i suretle ifâ etmesi için kavânînin tamâmî-i tatbikini temin etmek lâzımdı. Çünki mâdûn mâfevkine itaat etmezse mâfevkler dâima mâdûnun gönlünü alarak iş gördürmeye, dolayısiyle onun keyfine tâbî olmaya mecbur idi. Mâfevkine karşı gelen zâbite birşey yapılamadığı gibi, mâfevkler de iktidarsız ve ma'tûh olduklarından mâdûnlarını kendilerine itaat ettirecek hâsse kalmamıştı. Bu hâlin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idâre-i Hamidiye idi. Fiilen mâlûl ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar, sakat olan bir miralayın fırkaca tekaüdü yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle biraz sonra, *"kudemâ-yı ümerâ-yı askeriyedendir"* diye mirlivalık fermanı geliyordu. Bu hal herkesde îfâ-yı vazîfe hususunda bir kesel uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un suistimâlâtına nihayet vermek, binâenaleyh bu keyfî idâre-i mutlaka yerine bir idâre-i meşruta ikame etmek lâzım geldiğine ve bundan başka her teşebbüsün neticesiz kalacağına karar vermiştim.

Bir gün Üsküp'te jandarma tensîkine memur Avusturya zâbitanından Yüzbaşı Pavlos Efendi ile görüşürken bütün bu ihtilâllerin ve yolsuzlukların menşei hükümetin şâyân-ı itimat ellerde kontrolsüz bulunmasından ve binâenaleyh şedîd ve kavi olmamasından neş'et ettiğini, binâenaleyh Avrupa hükûmâtının tatbik etmek istedikleri ıslahatın memleketimizin bu parçasını bizden ayırmaktan başka bir netice hâsıl edemeyeceğini, maamafih hamiyetli Osmanlılar'ın herhalde gayret ederek idâre-i merkeziyeyi ıslah edeceğini ve Sultan Hamid'in bu hususta pek kabahatli olduğunu söylemiştim. Bu vakit ise henüz hiçbir teşebbüsât yoktu. Maamafih, bende olduğu gibi herkeste fikirler başkalaşmıştı. Vatanın gittikçe girdâb-ı felâkete yaklaşmakta olduğunu herkes anlıyordu. Hristiyanları himaye maksadiyle Avrupa'nın müdâhalesi, memlekette evvelkinin aksi bir müsavatsızlık hâsıl etmişti. Şimdi İslâmlar'ın hiçbir işine bakılmıyor, memurlar Avrupa'nın nazar-ı dikkatinin ma'tûf olduğu Hristiyan teb'a ile meşgul oluyordu. Onlara karşı yapılan haksız bir muamelenin müsebbibi derhal tecziye ediliyor, ötede İslâmlar'ın hakkı aranmıyordu. Diğer taraftan ecnebi zâbitan ve memurînin vücudu İslâmlar üzerinde fena bir tesir yapıyor, bunlarda yavaş yavaş bir kin uyandırıyordu. Fakat idâre-i sabıkanın muamelesi karşısında kimse sesini çıkaramıyordu.

Altı ay sonra İştib'de alaya iltihak ile iki ay orada kaldım. Nihayet

iki sene sınıf-ı muhtelife hizmeti bitmiş olduğundan Manastır'a, Ordu Merkezi'ne avdet ettim. Erkân-ı Harbiye Birinci Şûbe'de Refet Bey ile onbeş gün, onbeş gün de Miralay Hüseyin Bey'in İkinci Şûbe'de çalıştıktan sonra o vakit yeni teşkil edilmiş olan Manastır Mıntaka-i Askeriyesi Ohri, Kırçova Mıntakaları Müfettişliği'ne tayin olundum ve 14 Şubat 1321 tarihinde alelusul kolağalığına terfi eyledim.

Bu vazifeyi büyük bir hâhişle kabul etmiştim. Bu vesile ile birçok yerler görecek, birçok kıta'ât-ı askeriye ile beraber bulunacak, hem orduyu iyi tanıyacak, hem de asker ile birlikte müsademelerde bulunarak tecrübe görecektim.

Artık, muavinim Mümtaz Yüzbaşı Ali Efendi ile birlikte gezmeye başlamıştık. Birçok köy ve orman taharrîsinde bulunuyor ve muhtelif müfrezelerle, mevcut olan Bulgar ve Rum çetelerini takip ediyordum. Bu hususta bitmek tükenmek bilmez bir faaliyet ve hâhiş mevcut idi. Mıntaka erkân-ı harp reisimiz Hasan Bey bu hususta dâima beni ileri sürerdi. Bazen bir ay devam etmiş mütemâdi bir takibi müteâkip ikinci bir vazifeye memur olurdum. Fakat hiçbir vakit azıcık bir adem-i hoşnûdî bile izhâr etmedim. Maksadım şahsımı, menfaat-ı şahsiyemi düşünmeyerek memlekete îfâ-yı hizmet etmekti. Çeteler ve muhtelif ihtilâl komitelerinin maksatlarının, hürriyetle karışık lisânını tekellüm ettikleri memleketlerin hesabına çalışmak olduğunu herkes biliyordu. Bunların vücudiyle hükûmât-ı muazzamanın müdâhalesi artıyor, *"Memlekette asayiş yok, müfrezeler çalışmıyor"* deniliyordu. Bu sözü ortadan kaldırmak, müdâhelâtı azaltmak, bu suretle hayat-ı memleketi bir müddet daha çare-i tedâvî bulununcaya kadar elde bulundurmak lâzımdı. Bunun [için] mıntaka kumandanımız Ferik Hadi Paşa'nın ve Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Beyler'in de her türlü mes'ûliyeti üzerlerine alarak çalışmaları ve arkadaşların da gayreti neticesi Manastır mıntakasında anâsır-ı muhtelife çetelerinin kesretle bulunduğu mıntakada sık sık muhtelif çeteler tenkil ediliyordu. Bu suretle iki sene zarfında yalnız, kumanda ettiğim müfrezelerle, elli dört müsademede bulundum.

Kitka müsademesi gözümün önünde bir ders-i ibret olduğundan, çetelere tesadüfte derhal firarlarını men için sâdece bir ihâtadan sonra yaklaşılacak noktayı bizzat keşfederek kısaca hücum etmek çaresine tevessül etmiştim. Bu suretle serî ve ehemmiyetsiz zâyiatla dâima muvaffak oluyordum.

İşte böylece, Manastır kazâsının Morihova nahiyesinde 21 Mart 322 tarihinde İven taşlıklarında İven köyünden onaltı Bulgar köylüyü katleden Giridli Kaptan İskalidis kumandasındaki yirmi bir kişilik Yunan çete içlerinden biri yaralı olarak berhayat kalmak üzere mahvedildi. Askerden bir hafif yaralı verildi.

25 Ağustos 322 tarihinde aynı nahiyede Podimerçe-Petalina yolu şimalinde, dokuz kişilik Yunanlı Apostol Kaptan çetesi mahvedildi. Askerden hiçbir zâyiat olmadı.

13 Teşrînevvel 322 tarihinde Podimerçe-Sultanyanı kulübeleri yolu civarında, taşlıklı ormanda büyük bir Rum çetesiyle müsademe edildi.

Gece saat ikide Papadiya (Papadya) kulübelerinden hareket etmiş olan müfreze gündüz saat yediye kadar mütemadiyen yürüdükten sonra müsademeye tutuştu. Taşlıkta ihata olunan oniki kişilik bir Yunan çetesiydi. Bu sırada civarda bulunan diğer çeteler de bizi ihâta ediyordu. Fakat ihata olunan çetenin derhal hücum edilerek mahvedilişi, diğerlerini tevakkufa mecbur etmiş ve sonra üzerlerine vuku bulan taarruz, ric'ate mecbur etmişti. Bu müsademede Kalkandelenli nefer Oruç şehit oldu ve Podimerçe köyü civarındaki tepeye defnedildi. Ayrıca üç de yaralı vardı. 20 Teşrînevvel 322 tarihinde aynı nahiyenin ..... köyünde Bulgar çetesiyle müfrezenin birkısmı müsademe etti. Zâbitin beceriksizliği dolayısiyle bir nefer şehit, eşkiyadan da biri telef oldu. ..... Nisan 322 tarihinde Demirhisâr nahiyesinin Delmefçe köyü civarında, açıkta bir Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademede bir şakî maktul, dördü hayyen derdest edildi. Askerden zâyiât yoktu.

4 Mayıs 322 tarihinde Disolay köyünde onbeş kişilik Petso (Peşo?) kumandasındaki Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademede çete kâmilen maktul ve mahrûk oldu. Askerden bir nefer hafifçe başından mecruh oldu. ..... Nisan 322 tarihinde, mezkûr köy civarındaki manastırda, ormanda vuku bulan müsademede bir kişi mecruh oldu.

Bu müsademede yalnız ben sağ kaynağımdan yaralandım. Bir ayda tedavi olabildim.

Toska nahiyesinin Ehlova ormanlarında bir Rum çetesiyle 14 Haziran 322 tarihinde vuku bulan müsademede eşkiyadan üçü maktul oldu. Askerden zâyiât yoktu.

25 Kânûnsânî 322 tarihinde Pirlepe'nin Nikodim köyü civarında bir Bulgar çetesiyle vuku bulan müsademede çete reisiyle bir nefer maktul oldu. Askerden zâyiât yoktu. Bu gece ve müteâkibi gece, yarın metre kar içersinde ve gayet arızalı arazide icra edilen ve her defasında onüç saat imtidâd eden yürüyüşlerde ayaklarım donmuş ise de kar ile oğuşturarak tedaviye muvaffak olabilmiştim.

7 Temmuz 322 tarihinde Pirlepe-Tikveş kazâları arasında Nikodim, Rakla köyleri civarında tesadüf olunan iki yüz elli kişilik bir Bulgar çetesinin Rakla taşlığında tesadüf olunan ve üç zâbit kumandasında bulunan, borazan ve mehter levazımı mükemmel ve Bulgar ordusu askerî firârîlerinden olan elli altı neferden mürekkep ihtiyat kuvveti dört saat zarfında kâmilen mahvedildiği gibi, o gün ve ertesi gün icra olunan taharrîde tesadüf olunan mezkûr çetenin muhtelik aksamından seksen beş kişi itlâf edildi. Müfrezeden dört şehit ve yedi yaralı vardı.

12 Temmuz 321 tarihinde Vodina'nın kazâsının Pojar köyünde vuku bulan müsademede eşkiyadan ondört telef vuku bulmuş, askerden hiçbir zâyiât yoktu. Kaymakçalan Dağları'nda bütün bir gece yürüyüşü müteâkip gayr-ı malûm bir arazide vuku bulan ve üç yüz evli bir köyde, köylüler de iştirak ettiği halde vuku bulan bu müsademe de muvaffakiyetle neticelenmişti.

Bu muvaffakiyyât neticesinde Dördüncü, Üçüncü Mecidî nişanlarıyla Dördüncü Osmânî nişanlarını ve altın liyâkat madalyasını aldım ve kolağalığımdan bir buçuk sene sonra yani 31 Ağustos 322 tarihinde,

fevkalâde olarak binbaşılığa terfi eyledim.

Bir aralık Kolonya'da Arnavutluk istiklâli fikriyle ortaya atılmış olduğu söylenen İstaryalı Kâni Bey ve rüfekasının takibine memuren yüz neferlik bir müfreze ile üç ay Kolonya kazâsı merkezi olan Hersaka'da kaldım. Bu sırada esnâ-yı devrde, elli neferlik müfrezemle yetmiş kişilik bir Yunan çetesine Gramos Ormanları'nda uzaktan tesadüf ettim. Kısa bir müsademeden sonra çete firar etti. Onbir saat gayet arızalı Aryar ormanlarında mütemâdi vuku bulan takip neticesiz kaldı. Onbeş gün sonra Variçobanit civarında onbeş kişilik bir Rum çetesi ormanlar içinde kayboldu. Orada takibe bıraktığım yirmi kişilik Ergirili Hamdi Onbaşı kumandasındaki müfreze, onaltı kişilik bir İslâm eşkiya çetesiyle müsademe ederek iki kişiyi itlâf etmiş [idi]. Askerden iki yaralı vardı. Kânî Bey'in istimânı üzerine ben de müfrezenin nısfiyle Kesriye üzerinden Manastır'a avdet etmiştim.

Bütün bu cidâl, kendini bilenleri düşündürüyordu. Her gün imha edilen çetelerin yerine yenisi zuhur ediyordu. Hükümet bunların men'ine karşı icrâ-yı tesir edecek iktidarı gösteremiyordu. Avrupa'nın hükümetlerinin itimadını kaybetmiş olması, artık Osmanlı Hükümeti'nin Rumeli kısmının elden çıkacağı hissini vermeye başlamıştı. Arnavut vatandaşlarımız bunu derk ile kendi başlarının çaresine bakmaya başladılar. Onlar da memleketlerini istilâ edecek Yunanîlik fikrine karşı silâhlanmış idiler. Bu hâl-i keşmekeş içinde herkes[te] böyle her gün ölmekten veya mezellet içinde yaşamaktansa, İstanbul idaresini düzeltmeye savaşmak, böylece ya vatanı büsbütün kurtarmaya veyâhud bu uğurda şanlı bir sûrette ölmeye savaşmak hâhişi uyanmıştı. Fakat henüz bunu kuvveden fiile çıkarmak için bir teşebbüs yoktu.

Nihayet 1322 Eylül'ünde Selânik'e gelmiştim. Orada amcam Mümtaz Yüzbaşısı -şimdi Kolağası- Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da Bulgar çetelerine müşabih çeteler teşkîliyle halkı uyandırmayı, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu Rumeli'nin uğraması muhtemel olduğu inkısamdan kurtarmayı düşünmüştük. Bana eski fikrimde sabit olup olmadığımı sordu ve nihayet Selânik'te bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi ve kendisinin de dâhil olduğunu, alelusul kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra söyledi. Tramvayda o vakit hasta olan şimdiki Viyana Ataşemiliteri sınıf arkadaşım Kolağası Hafız Hakkı Bey'i ziyarete gidiyorduk. Orada zımnen Hakkı Bey'e açtık. O da biraz müteredditi idi. Avdette düşünüyordum. Şerâiti sordum,*"Memlekette idâre-i meşrutanın tesisine çalışmak, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin tatbikini temin etmekten ibârettir"* dedi. Zaten defââtle eşkiya müsademesinde ölüme mâruz kalmış olduğumu ve orada ölsem vatanıma büyük bir hizmet etmeden dünyâyı terk edeceğimi tahattur ettim ve *"bu yolda ölürsem hiç olmazsa vicdanen müsterih ölürüm"* diyerek muvafakat ettim. Fakat usûl veçhile hey'et-i idareye arz-ı malûmat edilecek, cevap alınacak, sonra cemiyete merâsim-i mahsûsası dâhilinde girecektim. Evde amcamdan ayrıldım.

Ertesi gün Manastır'a avdet edecektim. Kendisine hürmet ettiğim ve namusuna emin olduğum Rüşdiye muallimi, Selânik Rüşdiyesi Müdîri Binbaşı Tâhir Bey'e -şimdi Bursa Mebûsu- ziyarete gittimdi. Kendisine bu yolda bir teklifte bulunulduğunu söyledim. Evvelâ yüzüme sorucu bir nazar fırlattı -fakat ben hulûs-i kalb ile söylediğimden bu nazara ehemmiyet vermemiştim- sonra: *"Beni anlamaya mı geldin? Maamafih söyleyeceğim. Böyle bir cemiyet var. Ben de dâhilim. Sen de gir. İyi olur"* dedi ve ertesi gün hareket edeceğini söyleyince: *"O halde haydi, çıkalım"* dedi. Ben bir ufak kütüphanede bekledim. O gitti. Biraz sonra gelerek: Müfettiş-i Umumîlik refakatinde bulunan Priştineli Erkân-ı Harp Binbaşısı Hakkı Bey'in gelip evden gece saat ikide beni alacağını ve onun götüreceği yere gidip merâsim-i mahsûsası dâhilinde yemin ile cemiyete gireceğimi söyledi. Ben de *"Pekiyi"* diyerek ayrıldım. Artık geceyi bekliyordum.

Eniştem, Selânik Merkez Kumandanı Yâver-i Şehinşâhî Miralay Nâzım Bey'in evinde idim. O gece ziyafet vardı. Yemeği müteâkip misafirler kumar masası başında toplanmıştı. Ben ise kulağım kapıda olduğu halde ayakta seyrediyordum. Saat ikide kapı çalındı. Kapıyı açtım, Hakkı Bey idi. Nâzım Bey'e Manastır'dan gelmiş bir arkadaşımı görmeye gideceğimi söyleyerek sivil muşambamı giydim, revolverimi cebime koydum, Allah'a mütevekkil olarak çıktım. Kafe Kristal'e gittik. Orada birkaç kişi oturmuştu. Selâm vererek oturduk. Biraz sonra yalnız bir sivil ve ikimiz kaldık. Oradan kapıda duran bir beyaz beygirli arabaya bindik. Yalılar Caddesi'ni takiben Deppoy'a doğru inmeye başladık. Yolda bu sivili Hakkı Bey takdîm etti, *"Posta ve Telgraf Başkâtibi Talât Bey"* dedi -şimdi Meclis-i Mebûsân Reis-i Sânîsi Talât Bey-. Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissediyordum. Demek bunlar bütün tahayyülâtı kuvveden fiile çıkarmaya teşebbüs etmişlerdi. Alâtini Tuğla Fabrikası'nın sokağından biraz evvel arabadan indik. Arabacının parası verildi, savuldu. Hakkı Bey orada kaldı. Ben Talât Bey ile beraber sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talât Bey cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerime yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla beraber, cüz'î etraf seçiliyordu. Maamafih Selânik'in yabancısı olmak dolayısiyle buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında *"Kimdir o?"* dendi, *"Hilâl"* parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talât Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lâmba ziyası odayı tenvir ediyordu. Perdeler kapalıydı.

Biraz sonra kısa boylu, siyah peçeli biri içeri girdi. Bana, cemiyete girmekte sâbitkadem olup olmadığımı tekrar sordu, *"Evet"* dedim. Gözlerimi tekrar siyah bir bezle sıkıca bağladı. Etrafı hiç göremiyordum. Geldiğimiz kapıdan çıktık. Karşıda bir odaya girdik. Birkaç adım sonra ayakta durduruldum. Birisi, karşıdan doğru bir nutuk okudu. Bunda vatanın hali, buna sebep olan idâre-i zâlimenin seyyiâtı mezkûr idi. Nihâyette bu seyyiâtı deff için teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne beni kabul ettikleri münderic idi.

Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur'ân-ı Azîmüşşân, sol elimde

bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin istirdadını ve bu uğurda hiçbirşey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim. Sonra gözüm açıldı. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç şahıs bulunuyordu. Ben, nutuk ve bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum. Kalbimde, yalnız başıma bu idâre-i zâlimeyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvetle mütenâsip bir hâkimiyet hissediyordum. Böyle vatana çalışmaya azm eden bir cemiyete intisabım dolayısiyle bir de fahr hissediyordum. Ortada bulunan şahıs cemiyet efrâdı arasında tanışmak îcâb ederse, sağ elinin baş ve şehâdet parmağıyla bir hilâl işareti yaparak evvelâ bu işaretin etrâfındekiler anlıyamıyacak sûrette söyleyecek olan tarafından verilmesini, sonra da *"mu'în"* parolasının evvelâ işareti alan tarafından ilk *"mîm"* harfinin, sonra da *"ayn"* harfinin işareti veren tarafından söylenmesi ve böylece münâvebe ile kelimenin ikmâlini ve kelime bitince bu iki şahsın cemiyete intisabından şüpheleri olmamasını söyledi ve bu hey'etin bir hey'et-i tahlîfiye olduğunu ve eğer başka diyeceğim var ise makam-ı lâzimîne bildirilmek üzere rehberime söylememi ihtar etti ve gözümü bağlamamı söyledi. Bağladım ve çıktım. Geldiğim veçhile evden çıktık ve caddede Hakkı Bey'e mülâki olduk.

Evvelce amcam, cemiyete muâvenet-i nakdiyede bulunmak herkesin borcu olduğundan ilk taksit olan bir mecidiyenin tahlîfi müteakip verilmesi lâzım olduğunu söylemişti. Caddede, Talât Bey ilk taksidi Hakkı Bey'e vermemi söyledi. Ben de verdim. Hakkı Bey, müfettiş-i umumîlik sokağında ayrıldı. Talât Bey ile ben de eve kadar gitmiştim. O yoluna devam etti, ben de eve girdim. Bu tahlîfte numara verilmek lâzım gelirken bana hiçbirşey vermemişlerdi. Ben de istemeyi unutmuştum. Maamafih on ikinci olarak cemiyete dâhil olmuştum. Artık kalbim vatanın kurtulacağına fevkalâde mutmain olduğu halde, ertesi gün trenle Manastır'a hareket ettim.

Yolda zihnimi işgal eden yegâne mes'ele Manastır'da çalışmanın tarzını tayin idi. Tâhir Efendi, dört beş sene evvel bu yoldaki bir teşebbüsün Manastır'da çabuk şuyû bularak bastırılmış olduğunu, binâenaleyh fevkalâde ihtiyat lâzım olduğunu söz arasında söylemişti. Fakat ben, takip vesaire dolayısiyle orada halk ve zâbitan ve asker arasındaki mevkiimden ve yakın arkadaşlarımın gösterdiği itimattan istifâde edeceğimi tahmin ediyordum. Maamafih ne yapılmak lâzım geldiğini, nasıl çalışılacağını Selânik'te söylememişlerdi. Ben, şimdilik yalnız itimat üzerine ve birbirine merbut olmak üzere bir cemiyet vücuda getirmek istiyordum. Bunun için de en güvendiğim arkadaşlardan başladım.

Evvelâ, Mıntaka Erkân-ı Harp Reisi Hasan Bey'e söz arasında böyle bir cemiyet teşkil etmemizi söyledim. Derhal muvafakat etti.

Bir gün topçuların tâliminden gelirken, o vakit batarya kumandanı olan Erkân-ı Harp Yüzbaşısı -şimdi, İkinci Ordu'da Erkân-ı Harp kolağası- Musa Kâzım Bey ile görüşüyorduk. Kendisine memleketin hâline yegâne çare olmak üzere Bulgarlar gibi çalışacak bir komite teşkilini teklif ettim. İkimiz bu komiteyi vücuda getirecektik. Kemâl-i

metanetle çalışmaya razı olduğunu söyledi. Elini sıktım. Artık üç kişi olmuştuk. Hasan Bey hakkındaki fikrini sordum, *"İyi"* dedi. Maksadım üçümüzden ilk evvel bir esâs vücuda getirmek olduğundan birbirine itimadı olup olmadığını bilmek lâzımdı. Hasan Bey'e de Kâzım Bey'e sormuştum. O da itimat gösterdi.

Nihayet birkaç gün sonra, Kâzım Bey'in evi olan Manastır'da Kara Köprü'deki Osman Paşa'nın konakları selâmlığında üçümüz birleştik. Burada, Selânik'te böyle bir cemiyetin vücudundan bahsettim. Henüz elimizde bir program olmadığından cemiyetin teşkilinden ziyâde ne suretle hareket edileceğini düşündük. Buna göre işe nasıl başlamak lâzım geldiği anlaşılacaktı. Hasan Bey halkı hükümet konaklarına toplayarak umumî ihtilâl ile iş görmek için ahâli arasında şimdiden teşebbüsâtta bulunmayı teklif etti. Fakat biz henüz bu hal şimdilik mümkün olamayacağından evvelâ en mutemet olan arkadaşlarımız arasında teşebbüsâtta bulunmaya karar vererek ayrıldık. Kâzım Bey topçular üzerinde, biz de diğer arkadaşlar üzerinde çalışacaktık. Mümtaz Kolağası Servet, Selânik eşrafından Kolonyalı Hüseyin Bey, Avcı Yüzbaşısı Süleyman Efendi, Avcı Yüzbaşısı Niyazi Efendi -Kahramân-ı Hürriyet Kolağası Niyazı Bey-, Yüzbaşı Âkif Efendi vesair arkadaşlar az zamanda dâhil oldu. Yalnız, tavassut eden evvelâ kendisine rehberlik edene söyleyerek şimdilik mevhum olan hey'et-i idarenin muvafakatinden sonra tavassut ettiği zâta yemin ettirdikten sonra cemiyete kabul edilecekti. Selânik'te mükellef olduğum bir mecidiye çok göründüğünden, maaşının yüzde ikisini vermelerini muvafık gördüğümden öylece, efrâd-ı cemiyet para vermekte idi.

Selânik'te Talât Bey'e tâlimat hakkında yazdıklarıma muvafık cevap alamıyor ve bu suretle esâsı İstanbul'da bulunduğunu söylediğim büyük cemiyetin vücudundan arkadaşlarımın şüphe etmesinden korkuyordum. Nihayet, dört ay sonra, tekrar bu mesâili hall için Selânik'e gittim. Talât Bey ile postahanede görüştüm. Dâvâ vekili Karasu Efendi'nin yazıhanesinde [de], bir gün Talât Bey ve Rahmi Beyler'le görüştük. Orada bana el yazısıyla muharrer bir tâlimat verdiler ve Manastır'ın numarasının beşyüzden başlamasını söylediler. Bunlarla sûret-i teşebbüs hakkında birtakım fikirler dermiyân ettik. Ben, halk arasında propaganda güç olur ise otuz-kırk kadar olduktan sonra İstanbul'da sefarethanelere giderek meşrutiyet hakkındaki metâlibimiz kabul edilmezse bombalarla sefarethaneleri yakacağımız tehdidiyle nâil-i meram olacağımızı söylüyordum. Maamafih bu hususta pek kuvvetli olmadığımızı hissediyor, fakat sormuyordum.

Talât Bey, dâima hey'et-i âliye'nin -o vakitki nizamname mucebince herşeyi idare eden hey'et- rehberi gibi görünüyor fakat sorduğum suallere verdiği cevaba göre kendisinin bu hey'etten olduğu anlaşılıyordu ve icâbında göndereceğim adamın postahanede Talât Bey'i bularak evrakı alıp vermesini kararlaştırdık. Manastır'a döndüm. İlk işim Erkân-ı Harp Binbaşısı Hasan ve Yüzbaşı Kâzım Bey ile görüşmek oldu.

Kâzım Bey'in yeni naklettiği ve Avcı Yüzbaşısı Tayyar Efendi ile birlikte oturduğu Manastır Redif Deppoyu arkasındaki evine gittik.

Evvelâ nutku, sonra tâlimatı okuduk ve bu tâlimata göre hareket edeceklerine dâir tekrar ahdettiler. Bu tâlimata göre, şimdiye kadar dâhil olanların alelusul tahlîfi îcâb ediyordu. Hasan Bey meşguliyetinin ziyâdeliği dolayısiyle üçümüzden mürekkep olması lâzım gelen hey'et-i âliyeye devam edemeyeceğini ve yalnız ferd gibi çalışacağını söylemişti. Bunun üzerine hey'et-i âliyeyi Kolonyalı eşraftan Hüseyin Bey ile Kâzım Bey ve ben teşkil ediyorduk. Hüseyin Bey'in meşguliyet-i sâiresi dolayısiyle Kâzım Bey ile ikimiz bütün yükü almaya mecbur olmuştuk. Kâzım Bey para hesabına bakmakta, ben de esâmîyi ve cemiyete ait evrakı hıfzetmekte idim.

İlk tahlîf, Eğrideğirmen'deki bizim evde vuku buldu. Sonraları münâvebe ile Kâzım Bey'in ve Avcı Yüzbaşı Akif Efendi'nin ve Kolağası Niyazı Bey'in ve Mümtaz Yüzbaşı Nûrî Bey'in evlerinde icra ediliyordu. İlk hey'et-i tahlîfiye Mümtaz Kolağası Servet, Süvari Yüzbaşısı Âkif ve Kâzım Beyler'den mürekkepti. Ben rehberlik vazifesini îfâ ediyordum ve bu suretle topçu alayından Mümtaz Yüzbaşısı Habîb Efendi'nin gayretiyle topçu alayı zâbitanın çabuk dâhil olduğu gibi, avcı taburu zâbitanı vesaire derhal dâhil olmuş idi. Binbaşıya kadar olan zâbitan cemiyete alınmakta, mülâzımdan aşağıki rütbelere zabt u rabtı ihlâl etmemek için birşey söylenmemekte, yalnız zâbitana her hususta itaatın lâzım olduğu fikri verilmekte idi. Efrâda sû-i muamele etmenin önü alınmıştı. Zâbitan şimdi numune olmak için daha ziyâde çalışıyor ve nizamnamenin tavsiyesi veçhile, serhoşluktan vesair husûsâttan tevakki ediyor idi. Cemiyetin mâtuf olduğu hüsn-i niyet, taraftarların çoğalmasına yardım ediyordu. Maamafih, cemiyete dâhil olacak zevâtın intihâbında büyük bir takayyüd olduğundan alelâde bir rehberin hey'et-i âliyeye bildirilmesinden bir ay sonra, hey'et-i âliye tahkîkat-ı amîka üzerine kabulüne muvafakat göstererek hey'et-i tahlîfiye ve rehberine ne vakit ve nerede dâhil olacağını bildiriyordu.

İlk teşkilât yalnız Manastır'da tevessü ediyordu. Eldeki ilk nizamname mûcebince Hey'et-i Âliye -İdare Hey'eti-, Hey'et-i Maliye, Hey'et-i Hâkime, Hey'et-i Tahlîfiye gibi birçok hey'etlere ihtiyaç görüldüğünden ve daha sâir husûsâtta mugalâta olduğundan, bunun değiştirilmesine ihtiyaç görülmüştü.

323 senesi Nisan'ında Selânik'ten, Hey'et-i Âliye'den beni çağırıyorlardı. Bu sırada Manastır teşkilâtı ilerlemekte fakat Selânik ve diğer vilâyâtta tevakkuf hali hissolunmakta idi. Maamafih teşkilâtın merkez-i aslîsinin Selânik olduğunu yalnız ben biliyor, diğer rüfeka İstanbul'da da kuvvetli teşkilâtımız olduğunu ve asıl oradan idare olunduğunu biliyordu. Hele, Hey'et-i İdâre'nin gayrı olanlar cemiyette büyük rütbeli zevâtın, hattâ Sadrâzam Ferid Paşa vesairenin bulunduğunu zannetmekte idiler. Maamafih biz de bidâyette bu zannı teyîd edecek bazı harekette bulunmakta idik. Bu sırada sultân-ı sâbık Abdülhamid Hân'ın hastalığı ve yerine Burhaneddin Efendi'yi geçirmek istediği hakkındaki şâyia üzerine, Selânik'e beyannameler göndererek nizamnamemize muhalif olan bu tebdîl-i verâsetin aleyhinde teşebbüsâtta bulunulmuştu.

Birkaç gün sonra, merkez kumandanı eniştem Nâzım Bey'in vuku bulan tavassutu üzerine mezûnen Selânik'e gittim. Talât Bey ile görüştük. Beni, Paris'ten gelmiş olan, Selânikli Nâzım Bey isminde eskiden beri bizim gibi çalışmış birisiyle görüştüreceğini söyledi. Bundan maksad[ın], hâriç ve dâhilde komitenin tevhîdi olduğunu anlattı.

Bir sabah araba [ile] Vardar Kapısı'nda Jandarma Yüzbaşısı Nafiz Efendi'nin olduğunu sonradan anladığım [eve gittik,] evin en üst katında bir odaya girdik. Orada kısa sakallı, entari-hırka ile biri oturmakta idi Bu zâtın siması üzerimde pek iyi bir tesir yapmıştı. Kendisi ile konuştuk. İki komitenin birleşmesi ve böylece hâriçte ayrıca adam bulundurmaktan ise hâriçteki arkadaşların cemiyetin haricî umûrunu idaresi hakkındaki teklifi muvafık bulmuş idim. Şimdi bütün Osmanlılarca mübeccel olan Doktor Nâzım Bey olan bu zât ile yalnız resâil hakkında fikirlerimiz muhtelifti. Ben şimdilik evrakın aleyhinde idim ve *"Herkes fenalığı bâhusus Rumeli'de görmekte olduğundan buna hâcet yok, bilâkis bunlar cemiyetin çabuk anlaşılmasına ve derdestine vesile olur"* diyordum. Maamafih bu fikrimin pek doğru olmadığını sonra anladım. Bununla beraber, cemiyet henüz esnâ-yı teşekkülde iken filhakika evraka hâcet yok idi. Çünki, alınan zevât herşeyi anlamış olanlardan ve irşâda muhtaç olmayanlardan mürekkep idi. Fakat sonraları, efrâd-ı cemiyete malûmat vermek ve fikirlerini açmak üzere cerâid ve resâile ihtiyaç görülmüştü. Son olarak mes'ele iki cemiyetin ne isimle çalışacağı[nı] tayine kalmıştı. Nâzım Bey, Paris'de Ahmed Rızâ Bey ve Doktor Bahâeddîn ve Husrev ve Ken'an ve Nâcî Beyler'den ibaret kalan Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nden, -Murâd Bey'in avdeti üzerine 312 senesinde cemiyete vurulan darbe esnasında mühür de hükümete satılmış olduğundan İttihad ve Terakki nâmı Terakki ve İttihad'a tahvil edilmişti- onbeş seneden beri hâriçte tanınmış olduğundan hârice karşı dâhilde kuvvetimizi gösterdiğimiz vakit iyi tesir yapacağından bahsediyordu.

Bu fikir muvafık görüldü. Binâenaleyh ben de bu suretle iki cemiyetin birleşmesine razı olmuştum. Vâkıâ, Manastır'dan bir selâhiyetname almamıştım. Fakat bu hususun reddedilmeyeceğini pekalâ biliyordum. Bundan sonra aradaki mukavele hazırlanacak ve birkaç gün sonra tarafeyn kâfi kararı verecekti. Bu sırada, cemiyet nizamnamesinin kifayetsizliği dolayısiyle tebdîli lüzumu takarrür etmişti. Birkaç gece sonra Manyâsîzâde merhum Refik Bey'in evinde toplanılarak karar-ı âtî verildi: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihad Cemiyeti nâmını alacak, iki Merkez-i Umumîsi olacak, biri dâhilde, yeri malûm olmayacak; diğeri hâriçte, -şimdilik- Paris'te. Şimdiye kadar hârice merbut olan teşkilât-ı dâhiliye de Dâhilî Merkez-i Umumî'ye raptedilecek, bu suretle muâmelât-ı dâhiliye kâmilen Dâhilî Merkez-i Umumî'ye, hârici muâmelât Haricî Merkez-i Umumî'ye ait olacak. Dâhilde ve hâriçte vuku bulacak mühim teşebbüsât evvelâ diğer merkeze yazılacak, sonra muvâfakat-ı tarafeyn ile tatbik edilecek. Eğer bir Merkez-i Umumî itirâz ederse dîğer Merkez-i Umumî o işi mes'ûliyeti kendine ait olmak üzere icrada serbest bulunacaktır.

Müzakerede Manyâsîzâde Refik Bey, Talât Bey, Canbuladzâde Yüzbaşı

İsmail Bey bulunuşuna göre Selânik Hey'et-i Âliyesi'nin bunlardan mürekkep olduğu istidlâl olunuyordu. Cemiyet, esasen eskiden Jön Türkler'le münâsebette bulunduğu için Edirne'de hapsedilen şimdiki Dâhiliye Nâzırı Talât Bey ile Bursa Mebûsu Binbaşı Tâhir ve Piyade Binbaşısı Ali Nakî ve Siroz Mebûsu Midhat, Selânik Mebûsu Rahmi, Piyade Yüzbaşısı Canbuladzâde Ismail Beyler'in yeniden içtihâdıyla tessüs etmişti.

Ertesi gün Manastır'a avdet ettim. Yeni nizamname birkaç gün sonra gönderilecekti. Manastır'da yeni bir teşebbüste bulundum. Maârife ehemmiyet vermek lâzım olduğu herkesçe malûm idi. Fakat ben bütün köylerde nasâyîh ile mektep küşâd ettirmek ve buraların muallimlerini bir cemiyet efrâdından intihâb ettirerek bu suretle köylüler arasında esaslı bir teşkilât yapmak fikrinde idim. Bunun için cemiyet efrâdından olan ve tanıdığım zâbitlerden, müfrezelerle gezmekte olduklarından her Islâm köyünde ahâlinin tabiatına göre nasihat ve cebr ile birer mektep inşâsı ve mevcutların tanzimi için para tedâriki zımnında teşebbüsâtta bulunmalarını rica etmiştim. Bu münâsebetle, Maarif Nezâreti'nin şimdiye kadar yapmadığı bir istatistik tanzime başlamıştım. Her Müslüman köyünde kaç hâne olduğu, mektep olup olmadığı, kaç talebenin mektebe devam etmekte olduğu, mektep var ise plânı vesaire hakkında malûmat tedârikine başlamıştım ve bu vesile ile icâbında cemiyet umûrunda kullanılmak üzere, fakat zâhiren bu mektepler için para toplamaya da teşebbüs etmiştim. Bu husus[ta] Selânik'te bile bir defa Erkân-ı Harp Reisi Mirliva Ali Paşa ve Süvari Feriki İsmail Paşa ve Ferik Rahmi Paşa vesair zevâttan para cem' etmiş idim. Bu husus kimsenin nazar-ı dikkatini celbetmiyordu. Bir ay sonra Manastır'a, hey'et-i âliyesince görülüp tahsis edilerek tatbik edilmek üzere bir nizamname geldi.

Bu vakte kadar Ohri'de Kolağası Niyazi Bey'in biraderi mülâzım ve eşraftan Müzâhir Ağa fikrin tâmîmi hususunda çalışmaya memur olmuşlardı. Az zamanda Ohri'nin sâir aklı erenleri yavaş yavaş Manastır'a gelip tahlîf edilmekte idiler. Ohri'de bulunan Nizamiye Alayı'nın Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Mısırlı Aziz Bey biraz sonra cemiyete alındığından, bunlarla birlikte köylerde, Ohri köylerinde fikrin tâmîmine ve o sırada zuhur eden Arnavutluk istiklâli fikrinin aleyhine çalışmakta idiler. Memleketin o zamanki idaresizlik yüzünden uğraması muhtemel olduğu inkısamda Arnavutlar'ın başkaları elinde kalmamaları için kendi başlarının çaresine bakmaları lâzım geldiği fikri ileriye sürülerek ahâlinin zihni çelinmekteydi. Maamafih, halkın hükümetten olan korkusu bu fikrin tasavvur olunduğu gibi tâmîmine mâni idi. Hele, bu fikrin tâmîmine bervech-i bâlâ mütalâa dolayısiyle çalışmakta oldukları anlaşılan birkaç memurun tebdili hüsn-i tesir hâsıl etmişti. Bu hususta en ziyâde eşraftan bir zât da sarf-ı gayret etmekte bulunmuştu.

Bu sırada, yani üç yüz yirmi üç senesi Eylül'üne doğru Ohri Redif Taburu kumandanlığına tayin olunan Kolağası Eyüp Sabri Efendi'nin vusûlü cemiyetin tevessüüne fevkalâde yardım etti. Zaten Ohrili olan bu zât derhal idare hey'eti arasına idhâl edilerek cemiyetin tevessüüne

çalıştı. Zekâveti ve gayreti sayesinde hakikaten muvaffak oluyordu. Ohri Müderrisi Mustafa Efendi bu fikre meyyal bulunmakta olduğu gibi, hükümetin son zamandaki iktidarsızlığı karşısında hiçbir mallarını tasarruf edememekte olmaları ve buna sebep olan Bulgar çetelerinin tazyiki derhal bütün eşrafın aralarındaki münâfereti bırakarak cemiyetle birlikte çalışmaya, gayret etmelerine sebep oldu. Bu tesiri hâsıl etmek dolayısiyle Bulgar çetelerinin bilmeyerek yaptıkları hizmet şâyân-ı teşekkürdür.

Bu sırada Kesriye Mevki Kumandanı olan Erkân-ı Harp Kolağası Fethi Bey -Paris ataşemiliteri Binbaşı Fethi Bey- cemiyete idhâl edildi. Kendisine yeni nizamnamenin bir aynını çıkarıp verdim ve orada bulunan Kalkandelenli Yüzbaşı Ali Efendi ile birlikte teşkilât yapacaklarını hey'et-i idarenin emri olarak tebliğ ettim ve bir ay sonra bizzat Kesriye'ye giderek orada Ali Efendi'nin mahzeninde ilk tahlîfi birlikte icra ederek usûl-i tahlîfi gösterdim.

Pirlepe'de bulunan süvari alayı sancakdarı İsmail Hakkı Efendi, ilk usûl veçhile çalışmaya memur olmuş ise de Pirlepe'de matlûb veçhile terakki görülemiyordu. Orada bulunan kaymakam bu fikrin taammümüne son derece şiddetle mâni oluyordu. Hattâ, en nihayet müfettiş-i umumîliğe ve bilâhare Selânik'e gelmiş olan hafiye İsmail Mahir Paşa hey'etine şifahî ifşâatta bulunmuş idi. İlk nizamname mûcebince her ne kadar bütün merkezler doğruca Merkez-i Umumî'ye merbut olmak ve yalnız sahillerdeki şehirler merkezlerinin bu irtibata vasıta olması muharrer idi. Bundan maksat Rumeli için tabiî Selânik vasıta olacağından, bu suretle Merkez-i Umumî'nin Selânik'te bulunduğu hakkında bir şüphe hâsıl etmemek idi. Maamafih bu suretle idarenin müşkil olduğu daha bidâyette taayyün ettiğinden Manastır için vilâyet, sancak, kazâ teşkilâtına mutabık olmak üzere bir teşkilât kabul edilmiş idi. Bilâhare, Merkez-i Umumî'ce kabul edilen bu teşkilât veçhile Manastır'da bir vilâyet hey'et-i idaresi olacak ve şimdilik bu hey'et-i idare kendine merbut olan kazâ ve sancak idareleriyle meşgul olacaktı. Binâenaleyh Kesriye, Ohri, Pirlepe kazâları teşkilâtı şimdilik doğruca Manastır merkezine merbut bulunuyordu. Bu teşkilât da Bulgar teşkilâtı esâs olmak üzere tarafımdan yapılmıştı.

Üç yüz yirmi üç senesi Nisan'ına kadar Manastır'da cemiyet umûru ziyâde tevessü etmiş idi. Bu ana kadar Kâzım Bey ve ben yalnız olarak idâre-i umûr etmekte idik. Sık sık zuhur eden takiplerle beraber bu hususta çalışmak kesb-i müşkilât ediyor idi. Bu sırada yeni nizamname gelmiş olduğundan, nizamname mûcebince hey'et-i idare âzâsıyla âzâ namzetlerinin tayinine karar verdik. Bundan evvel efrâd-ı cemiyet, nizamname mûcebince üç ile beş arasında âzâdan mürekkep olmak üzere şubelere taksim olunmuştu. Nizamnameye göre hey'et-i idare âzâsının şubelerin intihâb edecekleri zevât meyânında eski hey'et-i idare vasıtasiyle tefrik edilmesi lâzım geliyorduysa da şimdilik bizim en ziyâde itimat ettiğimiz efrâd-ı cemiyetin işbaşında bulunması[nın] daha iyi olacağına karar verdik. Şûbelerin intihâbâtının gecikmesi de işin keşmekeşte kalmasını mucip oluyordu. Nihayet, Kâzım Bey ile

birlikte Süvârî Alayı Kumandanı Kaymakam Sâdık ve Redif Fırkası'nda Mülâzım-ı evvel Tevfik ve Topçu Alayı'nda mümtaz yüzbaşı -Bolu mebûsu- Habîb Beyler'in, hey'et-i idare âzâsı olmak üzere ve Erkân-ı Harp Binbaşısı Remzi, 13. Topçu Alayı'nda Mülâzım-ı evvel Ziya ve Vilâyet Tercümanı Fahri Beyler'in âzâ namzedi olarak tayinlerini münasip gördük ve o vakte [kadar] cem' edilmiş olan, Selânik'e gönderilmiş paradan mütebâkî otuz lira kadar bir meblağı hesâbatiyle birlikte Eğrideğirmen'de, bizim evde, yeni hey'et-i idareye devrettik. Yalnız, muâmelâtın tedvirinde görülecek müşkilâtta ve lâzım gelen izahatın îtâsında, ben hey'et-i idare ve hey'et-i merkeziyenin dâveti üzerine içtimââtta bulunacaktım.

Bu sırada Kâzım Bey'in, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye tabiye muallimliğine tayini hususu[nu] müfettiş İsmail Paşa arzu etmekte olduğunu Kâzım Bey söylediğinden, biran evvel teşkilâtta bulunmak için bu memuriyeti kabul etmesini ısrar ettim ve böyle oldu. Bu sırada Kâzım Bey en iyi arkadaşlarından İkinci Ordu'da Seyfi ve İsmet Beyler'e mektup yazarak maksadı ifhâm etmesine çalıştıysa da muvaffak olunamadığından, İstanbul'a giderken yolda görüşmeye karar verilmişti. Bu suretle Kâzım Bey en müşkil ve tehlikeli bir vazifeyi üzerine almış bulunuyordu. İstanbul'da birçok hafiyeler arasında çalışmak Rumeli'de çalışmaktan herhalde daha müşkil idi.

Manastır teşkilâtı bu sırada sür'atle ilerlemekte idi. Bir gün Selânik'te bir yangın gecesi rehberim Müfettiş-i Umumîlik refakatine memur Hakkı Bey ile görüşürken, mümaileyh *"İstanbul'da teşkilât kuvvetli olmadıktan sonra buralarda ne yapacağız? Bütün Rumeli'de mevcudumuz farzedelim iki bin olsun; bununla iş görmek kabil olur mu?"* diyordu. Ben ise iki bin değil, belki bütün Rumeli'yi ve bilâhare Anadolu'yu elimize alarak bu suretle İstanbul'u tazyik mümkün olacağını büyük bir kanaat-ı kalbiye [ile] söylemiştim. Maksadın ulviyeti karşısında bütün müşkilâtın bertaraf olacağına kanaat-ı kâmilem vardı.

Nihayet, yeni nizamname mûcebince üç yüz yirmi üç senesi Temmuz'unda, Manastır Hey'et-i İdaresi tarafından Selânik'te bulunduğu yalnız hey'et-i idarece malûm olan Merkez-i Umumî âzâlığına tayin olundum. Biraz sonra Bulgar ve Rum komite teşkilâtını takip ve zâhire ihraç için Kosova Mektupçusu Mazhar Bey reis ve ben âzâ olmak üzere teşkîl edilmiş iki kişilik Hey'et-i Takibiye, cemiyet umûrunda serbestçe çalışınama fevkalâde yardım etti. Bu vazîfe dolayısiyle kimseye malûmat vermeden istediğim yere gidiyor ve istediğim kimselerle görüşüyordum.

Bu sırada Kosova teşkilâtı oldukça geri idi. Maamafîh her vesîle ile tevsi'e gayret ediyorlardı. Üç yüz yirmi üç senesi ibtidâsında Manastır jandarma alayında yüzbaşı Haydar Efendi evvelce ziyâde bulunduğu Kosova mıntakasına mezûnen gitmek üzere olduğundan, Selânik'te Talât Bey vasıtasiyle ora hey'et-i idaresine takdîm edilmiş ve teşkilâtta gayretle çalışmıştı. Bu sırada Yanya vilâyetine Selânik'çe bir tesir yapmak mümkün olamadığından, Manastır Hey'et-i Merkeziyesi kararıyle mümtaz yüzbaşısı -şimdi erkân-ı harp kolağası- Sami Bey,

Yanya teşkilâtına memuren Yanya'ya gönderildiği gibi; Ohri vasıtasiyle Debre'de teşkilât yapılmış ve bu sırada Selânik'te dâhil-i cemiyet olan İşkodra Fırkası erkân-ı harbiyesine memur Yüzbaşı Kâzım Bey, İşkodra teşkilâtını Mülâzım Hakkı Efendi ile birlikte vücuda getirmişti.

Artık Rumeli vilâyetinde teşkilât tekemmül etmekte idi. Manastır'dan mâada vilâyât-ı sâirede kazâlar teşkilâtına ehemmiyet verilmediği halde, bilâhare Manastır'ın ileri varması dolayısiyle diğer vilâyetlerde de o suretle çalışmaya mecbûriyet hâsıl olmuştu. Hülâsa, üç yüz yirmi dört senesi ibtidâsında Rumeli'de her vilâyetin hemen ekser kazâsında teşkilât vücut bulmuştu. Manastır teşkilâtının tevessüü üzerine nizamnamede az çok tâdîlât lâzım geliyordu. Manastır'da Vilâyet Hey'et-i Merkeziyesi'nden mâada şehir ve nahiyeler umûrunu idare için bir de Merkez Kazâ Hey'et-i Merkeziyesi vücuda getirilmişti. Bu suretle merkez-i vilâyete merbut kazâlar ve sancaklarla meşgul olan Vilâyet Hey'et-i Merkeziyesi'nin vazifesi hafifletilmişti. Fakat, nizamnameye mugayir olan bu teşkilâta Merkez-i Umumî mûteriz bulunmakta olduğundan ara yerde te'lîf-i beyne çalışıyordum. Bu suretle Manastır Hey'et-i Merkeziyesi bana *"Selânik'in avukatı"* diye tavsîf ediyordu. Maamafih bunlara ehemmiyet verilecek zaman değildi. Tarafeynin bu gibi ehemmiyetsiz bazı ihtilâfı maksad-ı aslîye kat'iyyen sû-i tesir etmiyordu. Her tarafta umûr-ı cemiyet muntazaman cereyan etmekteydi.

Yeni nizamname mûcebince teşkiline mecbûriyet elvermiş olan Fedaî Teşkilâtı zayıf idi. Bidâyette, Manastır'da[ki] Fedaî Şûbesi Pirlepe'de bulunan Yüzbaşı Ali, Avcı Taburu'nda Yüzbaşı Tayyar, Mülâzım İbrahim ve benden ibâretti. Evvelce bu şubeye dâhil olan birkaç kişi bilâhare sarf-ı nazar etmişlerdi. Maamafih bu kadar kuvvet tesir-i matlûbu yapmaya kâfi idi.

Gene bu sırada hey'et-i idare âzâsından Mülâzım Ahmed Tevfik Efendi istifa ettiğinden, yerine Cemiyete bu sırada idhâl edilmiş olan Erkân-ı Harp Binbaşı Vehîb Bey kabul edilmişti. Bilâhare Erkân-ı Harp Kaymakamı Selâhaddîn ve Nûrî Beyler reylerine mürâcaat edilmek üzere hey'et-i merkeziyeye idhâl ediliyordu. Bu suretle nizamnameye aykırı hareketler başlamıştı. Maamafih bu hususta Manastır Hey'et-i Merkeziyesi içtihatta devam ediyordu.

Anadolu cihetinde yalnız İzmir vilâyetinde ve Doktor Nâzım Bey'in himmetiyle teşkilât teessüs ediyordu. Fakat, İstanbul'dan sonra ikinci derecede hafiye merkezi olan bu şehirde çalışmak, hem de Nâzım Bey gibi hükümet-i sabıkaca mahkûm olan birinin çalışması fevkalâde bir fedâkârlık idi. Bu sırada da haricî Merkez-i Umumî ile muhaberede bulunuyorlardı. Muhâberâtı, Doktor Bahâeddîn Bey yazıyordu.

Üç yüz yirmi senesi Nisan'ına doğru Paris'de muhtelif Osmanlı ihtilâl cemiyetlerince aktedilmiş kongrede oldukça ittihad-ı efkâr hâsıl olmuştu. Verilen karar mûcebince evvelen Meşrutî idare tesis edilecek ve sonra her fırka kendi fikrine göre çalışmakta serbest bulunacaktı. Sultanın bilâhare hal'i hakkındaki karara Dâhilî Merkez-i Umumî muvafakat etmemişti. Bu hususta nizamnamenin tamamiyle muhafazasına azmediliyordu. Binâenaleyh, sultânın hal'i keyfiyeti mevki-i tatbike

konulamayacaktı. Zîrâ, hariçî merkezin yalnız İstanbul'da Silistreli Hamdi Bey ile rabıtası vardı, bunun ise bu işi yapacak kadar kuvveti yoktu.

Üç yüz yirmi dört senesi Mayıs'ında Reval'de İngiltere ve Rusya hükûmetleri arasında Makedonya ahvâli hakkında vuku bulan mülakat hepimizi düşündürüyordu. Maamafih artık kendimizi tanıtmaya ve Avrupa hükûmetlerinin Rumeli'de ekserîyeti hâiz olan bir İslâm unsuru bulunduğuna ve bunun hukukunun nazar-ı dikkate alınmasına ve insâniyete hizmet etmek isterlerse, hükûmetin Teşkilât-ı Esâsiye'nin ıslahında bize yardım etmeleri lâzım geleceğine dâir kaleme alınan bir beyanname Vilâyet-i Selâse'de -Manastır, Selânik, Üsküp'te-, Düvel-i Muazzama konsoloslarına, efrâd-ı cemiyetten üçer zât tarafından tevdî edilmişti. Bu, cemiyetin de ilk teşebbüs-i fi'lîsi idi. Bunlar müsveddesi Selânik'te yazıldıktan sonra, makine ile Paris'te yazılıp Merkez-i Umumî'ye gelmişti. Artık Merkez-i Umumî, Posta ve Telgraf Başkâtipliğinden Selânik Posta Nâzırı'nın *"Jön Türk"* diye iftirâsiyle çıkarılan ve zâhiren Mekteb-i Hukuk talebesinden Talât Bey ile Erkân-ı Harp Kolağası -şimdi Viyana Ataşemiliteri- Hakkı Bey ve Piyade Yüzbaşısı Canbuladzâde İsmail, Manyâsîzâde Refik ve Erkân-ı Harp Kaymakamı Cemal Beyler ile benden mürekkep idi. Bütün cemiyet umûrunu idare bu hey'ete mevdû idi. Maamafih, alelekser Canbuladzâde'nin evinde toplanılıyor ve yalnız bazı müsveddeler için o sırada Selânik'e nakletmiş olan pederimin evinde Cemal Bey ile çalışıyorduk. Evrak, Canbuladzâde Bey'in evinde idi. Daha mühim kısmı Talât Bey tarafından emin bir yere konmuştu.

Alasonya taraflarına olan bir seyahatimde, daha evvelce Alasonya'da Yüzbaşı Resneli Nâzım Efendi'ye yazdığım gibi, Yenişehirli Haydar Bey ile irtibat hâsıl olduğu ve evrakın hâriçten, huduttan gelmesi temin edildiğini gördüm. Katrin (Katerin)'deki merkez vasıtasiyle Selânik'in hudut üzerinden irtibatı temin edilmişti. Serfice Sancağı'nda Jandarma Kumandanı Nâşid Bey'in himmetiyle vücud bulan teşkilât, gittikçe tevessü etmekte idi. Alasonya'nın Serfice ile olan irtibatı ve Serfice'nin Manastır'a raptedilmesi, Manastır merkezinin doğruca hâriçten evrakı almasına yardım ediyordu. Zaten, Merkez-i Umumî, artık gazetenin doğruca merkezlere gönderilmesini ve her merkezin bu suretle bir mahreç tedârikini Haricî Merkez-i Umumî ile vilâyet merkezlerine yazmıştı. Bu sırada fikrin tâmîmi için gazeteye pek ihtiyaç vardı.

Hâriçten muntazaman gazete celbedilememesi dolayısiyle Manastır'da bir matbaa tesisi ve tesis edilinceye kadar müstensih ile bir gazetenin neşri Manastır Hey'et-i Merkeziyesi'nce kararlaştırılarak gazete neşredilmeye başlanmıştı. Bu gazetenin ismi *Neyyîr-i Hakikat* idi. Gazetenin metni Süvari Kaymakamı Sâdık Bey tarafından tebyîz edilmekte ve Ziya, Habîb Beyler, vesâir rüfeka tarafından müstensih ile tabedilmekteydi. Bu suretle dâhilde bir gazetenin neşri efrâd-ı cemiyet üzerinde fevkalâde hüsn-i tesir hâsıl etmişti. Cemiyetin Manastır teşkilâtı fevkalâde tevessü etmişti. Ben, en nihayet Selânik'e nakilden evvel Adlîye Müfettişi Mustafa Nedim Bey ve Ulah cemaatinden Doktor

Mise Efendi ile bir şube teşkil etmiştik. Mise Efendi, Habîb Efendi'nin evinde ilk Hristiyan vatandaşlarımızdan olmak üzere cemiyete tarafımdan yemin ettirilerek kabul edilmişti. Gerek Mise Efendi'nin -Meclis-i Mebûsân âzâsından- ve gerekse Selânik'te ..... mektepleri müfettişi, âyândan Baçarya Efendi'nin bütün kalpleriyle çalışmakta oldukları görülüyordu.

Mayıs nihayetlerine doğru, artık hükümet teşkîlâttan haberdar olmaya başlamıştı. Evvelâ, Selânik'te Merkez Kumandanı olan yaver eniştem Kaymakam Nâzım Bey -şimdi Trablusgarb'a menfî- alelusul eski Jön Türkler gibi yalnız gazete ile meşgul olur bir cemiyet bulunduğunu keşfetmişti. Bu bâbda en ziyâde muâvenet eden Kanun Yüzbaşısı İbrahim ve Süvari Mülâzımı Ali Efendiler idi. Hele, Berber Mustafa Efendi ile birkaç topçu zâbitinin tevkifinden sonra zâhiren Yunan ihtilâl komitesine karşı olmak üzere otuz kişiden mürekkep bir hafiye teşkilâtı ta getirmişti. Kayınbiraderi bulunmak dolayısiyle, hemşiremin muâvenetiyle bu teşkilâta dâhil olanlar[ın] esâmî ve memuriyetleri vesâiresiyle fotoğraflarını elde etmiştik. Nâzım Bey haddizâtında zekî olduğundan, evvelce cemiyete dâhil olabileceğini ümîd etmekte idik. Kendisinin hamiyetten bahsetmesi beni bile iknâ etmişti. Yalnız, Mısır'da Ahmed Bîcân Efendi ile diğer bir Emeni vatandaşımızı aldatarak bir donanma gecesi Süveyş kanalında Osmanlı sefine-i harbiyesi yanında kayığı devirerek evvelce sözleşmiş olduğu veçhile bunları kurtaran tayfa tarafından sefinede nasıl tevkif ettirdiğini makam-ı iftiharda söyleyince, itimadım kalkmıştı.

Yukarıda mârûz tevkiften sonra, Nâzım Bey'in vücudu muzırr olmaya başlamıştı. Kendisinin Mayıs ayında İstanbul'a gittikten sonra maaşına otuz lira zammedilişi şüpheleri büsbütün artı[rı]yordu. Fevkalâde borcu olmakla beraber israfı kendisini paraya ve dolayısiyle Mâbeyn'e raptetmişti. Bu sırada efrâd-ı cemiyet her tarafta gereği gibi çoğalmıştı. Maamafih cemiyetin henüz bir icraatta bulunmaması dolayısiyle ihanetten korkulmaktaydı. Bununla beraber, herkesçe fenâ tanınmış olan Nâzım Bey'e hiçbirşey yapılamaması efrâd-ı cemiyetin kuvve-i maneviyesine fena tesir ediyor idi. Bunun üzerine Merkez-i Umumî, Nâzım Bey'in, kendisini akrabası tarafından teklif edildiği veçhile İstanbul'a nakletmediği halde idamına karar verdi.

Bu kararın icrasına mülâzım-ı evvel Mustafa Necib Efendi memur olmuştu. Fakat bir mâni zuhûruyla bu karar icra edilemedi ve sonra memur olan Mümtaz Kolağası Halil, Yüzbaşı Abdükadir ve Hilmi Efendiler'le birkaç defa müzakere ettiğimiz halde bir sûret-i hall bulamamıştık. Çünki, Nâzım Bey artık fevkalâde ihtiyatlı hareket etmekte ve geceleri kat'iyyen dışarı çıkmamakta idi. Haziran ibtidâsında İstanbul'a derhal gelmesi için bir irâde tebliğ edildi. Bu sırada cemiyetin artık anlaşılmış olduğu hissolunuyordu. Nâzım Bey İstanbul'a gitmeden biran evvel kararın icrası îcâb ediyordu. Bunun üzerine Olimpos Palas'a gittim. Mümtaz Yüzbaşı Cemil veya hatırlayamadığım diğer bir arkadaşla Hafız Hakkı Bey'e, Nâzım Bey'in bu gece müfettiş-i umumîye gittikten sonra eve geleceğinden, evde aşağı misafir odasında pederle

oturması ihtimali bulunduğundan bahs ile orada dışarıdan atılacak kurşunla vurulması muhtemel olduğunu ve bunu yapmalarını ve benim evde bulunacağımı söyledim.

Saat üçe yaklaşmıştı. Bütün aile Beyaz Kule Bahçesi yanında Mekteb-i Sanayi akaretlerinin Beyaz Kule cihetinden ikinci evin ikinci katında oturuyorduk. Bu sırada kapı çalındı. Hizmetçi kız, Nâzım Bey'i bir zâbitin istediğini haber verdi.

İşi anlamıştım. Her defa arz-ı hizmet ederken yerimden kımıldamadım. Kendisi biraz tereddütten sonra yerinden kalktı. Aşağıya indi. Neticeye intizâren ufak bir helecan içindeydim. Tahminen üç dakika sonra aşağıda bir silâh patladı. Ben biraz durduktan sonra kalkıp aşağı indim. Evin içinde kimse anlamamıştı. Nâzım Bey'i bacağını tutarak yukarı çıkar gördüm. Câlî bir telâş gösterdim. Hemen *"Doktor çağırayım"* diye kapıya doğruldum. Bu sırada Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi'yi misafir odası kapısının yanındaki koltukta uzanmış görünce işi sordum, *"Yanlışlıkla beni de vurdular"* dedi.

Pek müteessir olmuştum. Etrafta kimseler yoktu. Matbaha gittim, telâş etmeyerek *"Bir doktor bilen var mı?"* dedim. *"Bilmeyiz"* dediler. Memnun oldum çünki birşey anlamamışlardı. Binâenaleyh vuranın takip edilmediğini tahminle seviniyordum. Nihayet Beyaz Kule'ye gittim. Orada da Doktor Arslanyan Efendi'yi buldum, getirdim. Bu sırada bütün merakım fâilin tutulmasında idi. İsmail *"Benden şüphe etmeyecektir"* diyerek beni temin etmişti. Validem, İsmail'i tatmin ederek odaya yatırmış, limon vererek açılmasına yardım etmişti. Bu sırada Nâzım Bey'in kanunu İbrahim geldi. O da bacağını tutuyordu. *"Ne oldu?"* dedim. *"Efendim, beni de vurdu kaçtı"* dedi. Kısmen memnun olmuştum, çünki bu ilk teşebbüste vuranın tutulması bütün fedaîlerin cesaretini kıracaktı. Nâzım Bey'in yanına çıktım. Müfettiş Paşa'ya haber vermeye gideceğimi söyledim ve kimden şüphe etmekte olduğunu sordum. İstihkâm Mülâzımı Muhtar Efendi'den şüphesi olduğunu söyleyince geniş bir nefes aldım, çünki bu çocuk değildi. Bu sırada yekdiğerini mütenâkız eşkâl tarif ediyordu. Kısmen kısa boylu, tıknaz; kısmen, uzun boylu diyordu. Nihayet son haber, cârihin askerin arasından firar ettiğini müş'ir. Redif dâiresi civarına giren cârih, lüverle, kendisini tevkif etmek isteyen nöbetçiyi ve müteakiben takip eden Kanun İbrahim'i vurduktan sonra takibe kimse cesaret edememiş, o da Selânik'e doğru gözden kaybolmuştu.

Artık sevincimden gülüyordum. Fakat bu gülmemi görenlere karşı *"Hamdolsun, Nâzım Bey kurtuldu"* diyordum. Müfettiş-i Umumî Hilmi Paşa'ya gittim. Onu bile cidden müteessir edecek bir helecanla arz-ı keyfiyet ettim. Beni teselli etti. Gece, Nâzım Bey'in evine her taraftan birçok zevât geliyor ve kendisini teselli ediyordu. O sırada gelen Erkân-ı Harp Binbaşı Hakkı Bey ile görüşüyorduk. Ertesi gün Osmanlılar arasında vatanın selâmetini temin etmek [için] Meşrutiyet uğruna hayatını tehlikeye koyarak ilk kurşunu atan Mülâzım Mustafa Necib Efendi'yi arıyorduk. Kendisinden şüphe edilmediğinden, firar etmemesini söyleyecektik. Hakkı Bey ile birlikte kendisini soğukkanlılıkla

Tahtakale'de kıraathanede arkadaşlarıyla konuşur gördük. Memnun olduk. İlk teşebbüs bu suretle muvaffakiyetle neticelenmişti. Yalnız, Nâzım Bey'i aşağıya celb için terfîini istirham bahanesiyle gelerek hakikaten tasavvurun fevkinde ibrâz-ı cesaret eden İsmail Efendi yaralanmıştı. Bunun şerâfeti herkese nasîb olmaz. Yalnız vücudunun pek zayıf olmasından, hayatından korkuyordum. Hemen her gün hastahanede görmeye gidiyordum. Fevkalâde sevdiğimden dağa çıkarken arkadaşlara eğer ölürse güzel bir mezar yapmalarını rica etmiştim. Bununla müteselli olacaktım.

Ertesi gün, Nâzım Bey trenle İstanbul'a hareket etti. Hareketten sonra Kanun Zâbiti Yüzbaşı Ali Efendi, Muhtar Efendi'yi nasıl tevkif ettiği, vesâireyi anlattı. Kendisine bazı tâlimat verdim ve Yunan İhtilâl Komitesi üzerine nazar-ı dikkatlerini celbettim. Sonra da Muhtar Efendi'yi mevkuf olduğu Beyaz Kule'de görerek merak etmemesini ve yakında tahliye edileceğini söyledim.

Bu vak'a üzerine zaten şüpheli olan hükümet büsbütün gözünü açmıştı. Fakat pek geç kalmıştı, çünki cemiyetin teşkilâtı hemen Rumeli'nin her yerinde teessüs etmişti.

Bu sırada Manastır'da benimle Hasan Bey'in büyük bir ihtilâl cemiyetini idare etmekte olduğumuzu vâliye haber vermişlerdi. İki gün sonra Manastır'a gittim. O gece Manastır hey'et-i merkeziyesiyle beraber idim. Nâzım Bey'in vurulması efrâd-ı cemiyet üzerinde iyi tesir yapmıştı. Bu sırada Kuruşova müdîri, Kuruşova müfreze zâbiti Yüzbaşı İbrahim Efendi'den şikâyet ediyor ve hükümet aleyhinde gizli bir teşkilât olduğunu bildiriyordu. Müfettiş-i Umumî Hilmi Paşa'ya bu bâbda hafîyyen mâlumat veren Manastır Vilâyeti Polis Müfettişi Sâmî Bey'in tahkike memur edildiği ve Kuruşova'ya gittiği haber verildi. Pirlepe kaymakamı, nahiye müdürünün iş'ârını teyîd etmişti. Derhal o gece bunun idamına karar verildi. Bu karar o gece icra edilmişti. Fakat refakat eden Manastır Fedâi Hey'eti'nin en eski ve mutemetlerinden olan müfreze zâbiti de kolundan yaralanmıştı.

O akşamki trenle Selânik'ten gelen Müfettiş-i Umumîlik Başkâtibi Halil Bey'e, Vâli Paşa['nın] benim ve Hasan Bey vesâire hakkında ve cemiyet aleyhinde izahat-ı kâfiye verdiğini tahmin ettim. Zaten bir gün evvel Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Paşa'nın beni çağırarak, bir hocaya bir cemiyete dâhil olmak için kâğıt imza ettirdiklerini ve benim bundan mâlumat olmam lâzım geleceğini söylemesi kısmen benim meydana çıktığını anlatıyordu. Buna gayet soğukkanlılıkla *"Bana, Nâzım Bey'in kayınbiraderi ve müfettiş-i umumîlik memuru diye kimse itimat etmiyor"* diye kısa kesmiştim. Maamafih tehlikenin yakın olduğunu hissediyordum. Birkaç gün evvel erzak bahanesiyle Merkez Kumandan-ı sabıkı Miralay Hacı Nazmi ile topçu alay müftüsünün İstanbul'a gitmeleri, işin artık tamamiyle anlaşıldığını gösteriyordu.

Vâkıâ, Ohri'deki teşkilâtı idare edenler hakkında ora müddeiumûmi muavini Ruhi Bey ve Debreli Hayreddin Ağa *"Bulgarlar aleyhine bir teşkilât var"* diye mâlumat vermiş idiyseler de, bu teşkilâtın Bulgarlar aleyhine olmaktan ziyâde Osmanlılığın bir kitle halinde ıslahına

çalışmaktan ibaret bir maksada leh bir cemiyet olduğunu biliyorlardı. Fakat, Ruhi Bey müstakil bir Arnavutluk husûlünü daha mühim ve Arnavutlar için daha iyi zannettiğinden cemiyetin Ohri'de mahvına çalışmaktan geri durmuyordu. Fakat, Hey'et-i Tahkîkiye meyânında bulunmam mes'elenin kapanmasına vasıta oldu. Bu suretle cemiyet ilk vartayı atlatmıştı. Bunu müteâkip Selânik'te Erkân-ı Harbiye Reisi Mirliva Ali Paşa'ya, keza bir sene evvel ismini zikretmediğim bir zât tarafından fena fikirlerin tâmîmine çalıştığıma dâir beyânâtta bulunulduğunu anladım. Fakat, Paşa Hazretleri burada ibrâz-ı hamiyet ederek yalnız bir vasıta ilei fakat bilmeyerek nazar-ı dikkatimi celbetmişti. Fakat bu sonuncu ihtar öyle değildi. İstanbul, her taraftan gelen haberler karşısında,- hakikati anlamıştı.

Ertesi gün Selânik'e döndüm. Merkez-i Umumî'de soğukkanlılıkla çalışılıyordu. Haziranın tahminen sekizinci günü Müfettiş-i Umumî Hilmi Paşa['ya] gitmiştim. Pirlepe'de derdest edilmiş Bulgar komitesine ait bazı evrak hakkında tedkîkatta bulunmak üzere Üsküp'ten gelmiş olan Mazhar Bey ile Pirlepe'ye gitmek üzere olduğumu söyledim. Fakat akşam üzeri beni çağırarak bir telgraf okudu. Bunda, bana hemşiremi İstanbul'a birlikte götürmek üzere mezuniyet verildiği müş'ir idi. Halbuki Nâzım Bey'den gelen mektuplar hemşiremin şimdilik Selânik'te kalmasını müş'ir iken böyle bir tahavvül şüphemi davet etti. *"Peki'yi, fakat, hemşirem üç dört güne kadar hazır olabilecektir"* dedim. *"Pekalâ"* dedi. Bu sırada Nâzım Bey'e beni isteyip istemediğini müş'ir bir mektup yazdım. Cevap gelmedi. İki gün evvel Ordu Kumandanlığı vasıtasiyle Topçu Miralayı Hasan Rızâ Bey'in celbinden şüphe edilmişti. Çünki, Topçu Alay Müftüsü kendisini tanıyordu. Binâenaleyh bunların İstanbul'da cemiyeti ifşa ettiği anlaşıldı. Hele, Hacı Nazmi Bey'in bir derece terfii ve alay müftüsüne on lira zamm-ı maaş tahsis edilmesi haberi artık hükümetle açıktan açığa mücâdeleye girişmek lâzım geldiğini anlatıyordu.

Maamafih köylerdeki teşkilâtımız, hele Selânik ve Kosova vilâyetlerinde hemen hiç yok gibi idi. Sûret-i harekete dâir de henüz kat'î bir plân mevcut değildi. Çünki, yalnız, kuvvetin tezyidi düşünülmüştü. Hasan Rızâ Bey, İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Kendisine Avrupa'ya gitmek hususunda vuku bulan teklifi reddetti. Ertesi gün treni kaçırdığından bir gün sonra hareket etmişti. İstasyonda yalnız ben ve Erkân-ı Harp Binbaşısı Fethi Bey bulunuyorduk. Kendisini sevenler artık müşarünileyh şüpheli olduğundan biraz kendilerini çekmişlerdi. Bu bir gün tehîrin İstanbul'a telâş verdiği birbirini müteâkip gelen telgraflardan anlaşılmıştı. Artık Hasan Rızâ Bey'in ne için celbedildiği tahakkuk etmişti. Bunu müteakip Hilmi Paşa'nın bu suretle İstanbul'a celbimi müş'ir telgrafı göstermesi beni biraz şüpheye düşürmüştü.

Aynı günde Ordu Kumandanlığı'na gelen bir emirde Topçu Miralayı Hasan Rızâ Bey'in, Erkân-ı Harp Reisi Ali Paşa'nın İstanbul'a îzâmı iş'ar ediliyordu. O gün dâirede ben de İstanbul'a gitmek için harcırah alıp alamayacağımı soruyordum. Nâzım Bey'in benden şüphe etmesine ihtimal vermiyor, filhakika İstanbul'u görmek ve oradaki teşkilât hak-

kında arkadaşlarla görüşmek ve orada çalışmak için iyi bir vesile addediyordum. Yalnız, bir defa Avukat Bahâ oradan gelerek ahvâle dâir malûmât vermişti. Bundan, İstanbul'da kuvvetli bir teşkilât olmadığı anlaşılıyordu. Erkân-ı Harp Kolağası Musa Kâzım Bey ile zarfın içersine limon suyu ile yazarak muhabere ediyorduk. Fakat bu da emin olmadığından, sarf-ı nazar ettik. Son bir mektubunda İstanbul'da mevcut ve Hârici Merkez-i Umumî'ye merbut olan bir şube ile birleştiklerini yazıyordu. Paris'den gelen bir mektuptan anlaşıldığına göre, bu şube Silistreli Hamdi Bey'in gayretiyle teessüs etmiş, tahminen yetmiş kişilik bir kuvvet idi. Herhalde son zamanda İstanbul teşkilâtı da kesb-i kuvvet ediyordu. Maamafih İstanbul'un dâima önayak olmak üzere hiç olmazsa bir iki fedâi isteyişine göre bu ümîd de biraz zafiyet kesbediyordu. Konsoloshanelere verilen beyannameyi İstanbul'a Manyâsîzâde Refîk Bey'in kayınvalidesi hanım götürdükten sonra, artık İstanbul ile muhabere hemen münkatî olmuştu. Hanımefendinin bilerek bu evrakı nakil suretiyle gösterdiği cesaret, şâyân-ı takdirdir.

Ali Paşa ertesi gün hareket etti. Nâzım Bey'in vurulmasından bir gün sonra gelmiş olan Mahir Paşa Hey'eti ise, Nâzım Bey'in katilini taharrî ediyordu. Bunun için birkaç zâbit tevkif edilmişti. Bu sırada Hey'et, en ziyâde Cemiyet'in keşfiyle meşgul idi. Bunların harekâtını tarassut ve îcâb eden tedâbîri ittihâz için Rahmi Bey -Selânik Mebûsu-, Erkân-ı Harp Binbaşısı Fethi Bey ve İsmail Hakkı Bey ve ben, Fethi Bey'in evinde toplanmış idik. Rahmi Bey, bulundukları otelden evrakı alıp tedkîkatlarını anlamaya vasıta bulmuştu. Hattâ icâbında bunları otelde zehirlemek bile temin edilmişti.

Perşembe gecesi Müfettiş Paşa beni çağırdı ve ne vakit hareket edeceğimi sordu. Evde haberleri olmamakla beraber 13 Haziran 324 Cuma sabahı trenle hareket edeceğimi söyledim. Memnun oldu. Harcırah olmak üzere oniki lira verdi. İntizâr salonunda Kanun Yüzbaşısı İbrahim'i gördüm. Ahvâlden sordum, bana *"Abdullah Bey'e söylüyordum, inanmıyordu. Cerh mes'elesinde mecruh İsmail'in de medhali var. Talât, Rahmi Bey vesâire hey'et-i cemiyete dâhildir. Maamafih, inşâallah hepsini meydana çıkaracağım"* dedi. Parayı götürüp hemşireme verdim. Benim de mezûnen İstanbul'a gideceğimi söyledim. Benzi attı. O da bu İstanbul mezuniyetinden şüphe etmişti.

Haziran dokuzunda, Merkez-i Umumî âzâsı kışla meydanına nâzır evimizin en üst katındaki küçük odada içtimâ etmişti. Burada benim hareketim hakkında karar verecektik. Bir saat kadar Edirne Hey'et-i Merkeziyesi'nden gelmiş olan Erkân-ı Harp Kolağası Hayri Bey ile görüştüm. Edirne teşkîlâtı hakkında henüz kat'î malûmatımız yoktu. Verdiği malûmata göre, hemen kâffesi zâbit olmak üzere Kırkkilise ve Edirne civarında yetmiş kadar efrâd-ı cemiyet vardı. Maamafih, az zamanda terakki etmesi kuvvetli idi. Kendisine hatırımda olan bir şifre miftâhı verdim. Ertesi gün Edirne'ye hareket edecekti.

İstanbul'a gitmem muvafık görülmüyordu. Bu hususta Rahmi Bey en ileri varıyordu. Bir bahane ile Selânik'te kalmam arzu ediliyordu. Bunun, üzerimize şüpheyi dâvet edeceği ve binâenaleyh İstanbul'a gitmezsem

Selânik'i terk ile dağa çıkmam lâzım geldiğini ve maamafih hükümetin tarz-ı hareketine göre zaten böyle isyan halinde bir adama ihtiyâcımız olduğunu ileri sürmüş ve nihayet benim Selânik'i terk ile dağa çıkmam takarrür etmişti. Fakat, gününü henüz tayin edememiştik.

Artık benim de hareket günüm kendiliğinden takarrür etmişti. Bu hareket gününü evde kimse bilmiyor, yalnız, arkadaşlara cuma günü İstanbul'a gideceğimi söylüyordum. Merkez-i Umumî arkadaşları da ne vakit dağa çıkacaktım, haberdar değildiler. Rahmi Bey, Tikveş'e gitmemi ve ora beylerinin fevkalâde hamiyetli olmaları dolayısiyle iyi muhafaza olunacağımı ve çalışacağımı söylüyordu. Ben ise eşkiya takibi dolayısiyle ahâlinin tanımasından dolayı daha iyi iş göreceğimi tahmin ile Manastır civarına gitmeyi tercih ediyordum.

Perşembe günü Erkân-ı Harp Binbaşısı Hafız Hakkı Bey'i gördüm, perşembe ile cuma günü arasındaki gecede hareketim lâzım geldiğini söyledim. Karârımız veçhile Yenice-Karacaova üzerinden Manastır'a gidecektim. Yenice'ye kadar gece hayvanla, orada Nizamiye Taburu Kumandanı olup Selânik'te bulunan Mümtaz Kolağası sınıf arkadaşım Süleymâniyeli Tevfik Efendi ile beraber gidecektik. Ben İştayn Mağazası'ndan çanta vesâir noksan bazı eşyaları aldım ve götürüp Hakkı Bey'e verdim. Gece saat ikide Olimpos Palas Kahvesi köşesinde beni bulmasını söyleyerek ayrıldım. Sabahleyin Hey'et-i Takibiye Reisi Mazhar Bey, Manastır trenini kaçırdığından gidememişti. Onunla konuştuk. Dağa çıkmamı muvafık bulmuyordu. Maamafih verilmiş karara tebâiyet lâzım olduğunu o da tasdîkten geri durmuyordu.

Öğleden sonra Hüseyin Hilmi Paşa'ya vedâya gittim. Soğukkanlılığım üzerimdeydi. Daha ziyâde bir sükûnet gelmişti. Ertesi gün hareket edeceğimden, bir emirleri olup olmadığını sordum: *"Nâzım Bey'e selâm söyle. Mektuplarına cevap yazamıyorum, kusura bakmasın ve sıkça muhabereye de hâcet yok ve bir de ne dediği kadar az ve ne dedikleri kadar çok de"* dedi. Bu sırada karşıda oturan Mazhar Bey'in yüzüne baktım. Hilmi Paşa'nın ne demek istediğini o da anlamıştı. Yani ne cemiyet efrâdı ve Nâzım Bey'in zannettiği gibi az, ne de Mazhar Bey'in bir gece evvel kendisini tedhîş için mahsûs söylediği kadar çok idi. Gülmekten kendimi güç alabildim. Orada[n] çıktım. Gece, azledilmiş Ordu Kumandanı Erkân-ı Harp Ferik Esad Paşa İstanbul'a hareket etmişti. Sabah treni de Müşîr İbrahim Paşa'yı getirmişti.

Sokakta cemiyet aleyhinde ihbârâtta bulunmak üzere geldiklerini söyledikleri Pirlepe'den gelen süvari mülâzımlarından Nidâî ve Hüseyin Efendiler [ile] Piyade Mülâzımı İsmail Hakkı Efendi'ye rastgeldim. Kan beynime sıçramıştı. Bu genç fikirlerin böyle vatanın izmihlâline hâdim bir idâre-i mülevveseye şüphesiz ufak bir mükâfat için casusluk etmesi kanıma dokunmuştu. Hele, Nidâî Efendi'yi namuslu biliyordum. Artık yatmak istemedim. Vakit yoktu. Olimpos Palas'ta Erkân-ı Harp Binbaşısı Fethi Bey'i gördüm. Dürbünüm fena olduğundan bir dürbün istedim. Beyaz Kule'de, yeni Diyarbakır'dan gelmiş olan Jandarma Kumandanı Sadeddin Bey ile öpüşüp İstanbul için vedâ ettikten sonra Fethi Bey dürbünü getirmeye, ben de elbise değişmeye gittim.

Validem, Müfettiş Paşa'nın yaveri ve emir neferi üç defa gelip beni aradığını, behemahal Paşa'yı görmem lâzım geldiğini söyledi. Sofra hazırdı. Sükûnetle birkaç lokma yedim. Fakat acaba *"Müfettiş Paşa benden şüphelendi mi?"* diye düşünmeye başladım. Vakit kaybı lâzım değildi. Hemen odama çıktım. Sırtımdaki beyaz ceketi çıkardım. Siyah pelerinimi aldım. Ortada bulunan birkaç kâğıdı parçaladım. Burada herşey bana meyûsâne bakıyordu. Hava kararmaya başlamıştı. Müteessir olmaya başladım. Fakat vazifemin ulviyetini düşünerek bu teessüre teessüf ettim. Odamın içine son bir nazar fırlatarak çıktım. Son gözüme ilişen şey, bir gece evvel Rahmi Bey'in otururken kırmış olduğu bir sandalye oldu. Bu, bir müddet için vatanın selâmetine ait müzâkerâta melce' olan bu odayı terkediyordum. Validemi gördüm. Gelen yaver ertesi gün İstanbul'a hareket edeceğini söylediğinden melûl idi. *"Müfettiş Paşa'ya gidiyorum, gelirim"* diye çıktım. Kapı yanında asılı kılıcıma baktım. Annem kapının yanına gelmişti. Elini öpmek istedim, fakat hiçbirşey anlamamasını istiyordum. Kendimi zaptettim. Evden çıktım. Babam bu gece vazifesi iktizâsı yolda olduğundan kendisiyle görüşememiştim.

Maamafih, evden çıkınca eski beşâşetim avdet etti. Artık gözümde hiçbirşey yoktu. Evet! Bir vakitler vatana hiçbir fâide temin etmeden bir şakî kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selâmeti için ölecektim. Bu halde, hiç olmazsa rahmet okuyacak birkaç kişi bulunacaktı. Fethi Bey'i kapının önünde bekledim. Dürbünü verdi. Biraz düşünceliydi. Beni teşcî için, Beyaz Kule bahçesinden çıkarken söylediği söz hatırımda idi: *"Bu işte de ilk adımı atmayı Allah sana nasîb etti"* demişti. Bu adımı attıran Allah'a tevekkül-i tamın ile ben de ilerleyecektim. Böylece, Manastır Hey'et-i Merkeziyesi'nde Süvari Kaymakamı Sâdık Bey'in dediği gibi, Süavi merhûmun istibdâd duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de aynı ismi nâm-ı müstear olarak almıştım. Merkez-i Umumî evrakına *Suâvî* diye muhâberâtta ilk evvel kullanılmasına sebep olan dört köşe kûfî yazıyla imza ederdim.

Olimpos Palas Kahvesi'nde, Fethi ile köşede oturduk. Bu sırada Manastır'dan gelmiş olan Resneli Yüzbaşı Osman Efendi geldi. Ertesi gün Manastır'a hareket edecekti. Manastır'a geleceğimi, binâenaleyh beni beş gün sonra Sultanyanı kulübelerinde ufak bir müfreze ile beklemesini söyledim. İşi anlamamıştı, yüzüme bakıyordu. Gülerek tekrar ettim. O vakit *"Pekiyi"* dedi. Hakkı Bey henüz gelmemişti. Vakit geçiyordu. Hatırıma Müfettiş-i Umumî'nin aramakta olması geldi. Canım sıkıldı. Bu sırada Telefon Zâbiti İbrahim geldi, Müfettiş-i Umumî'nin aramakta olduğunu söyledi. *"Arkadaşlarla görüşüyorum, gideceğim"* dedim. Nâzım Bey'e selâm söylememi ve kendisine uzun mektup yazacağını söyledi, gitti. Bu sırada Hakkı Bey'in Yunyu Kıraathanesi'nde olduğunu biri söyledi. Çağırdım, beraber çıktık. Rıhtım boyunca gittik. Ben tekrar Olimpos Meydanı'na döndüm. Oradan Talât Bey ile bir arabaya bindik, ayrıldık. Diğer arabada Rahmi Bey, Hakkı Bey, Midhat ve Abdurrahman Bey ile ..... Efendi geliyordu. Biz doğruca bilmediğim bir

konağın biraz ilerisinde indik. İçeri girdik. Bu sırada araba ile gitmemize karar verildiğini anladım. Kolağası Tevfik Bey de beraberdi.

Kapıdan girince solda, zemin katında orta[sı] havuzlu, mükemmel döşenmiş bir Selânik odasında bulunuyorduk. Orada Rahmi Bey, Müfettiş Paşa'nın beni arattığından, hayırlı bir haberi olması ihtimalinden bahis ile gidip görüşmemi söyledi. Fakat artık vakit geçmiş olduğu gibi tedbirsizlik olacağından vazgeçtim. Tüfeğim ile tabancam yanlışlıkla Hıfzı Bey'in yazıhanesinde kaldığından, Yenice'ye kadar yalnız ufak revolverim ile gitmeye karar verdim. Bu sırada Talât Bey, cemiyet sandığından masârif-i melhûzeye karşılık olmak üzere, on lira verdi. Biraz sonra, arkadaşlarla vedâ ederek ayrıldık. Odada Tevfik Efendi, ben kaldım. Başımı havuz başındaki ayı postunun kafasına dayayarak epeyce uyudum. Sabah saat yedide araba geldi. Ben zaten erkân-ı harp alâmeti ile kolumda[ki] nişanın ikisini sökmüş, mülâzım-ı evvel nişanı ile kalmıştım. Böylece, Tevfik Efendi ve ..... Efendi ile arabaya bindik.

Haziran'ın oniki ve onüçüncü perşembe ve cuma günleri arasındaki gecede artık Selânik'i, ailemi, istikbâl-i maddîmi terkederek sâdece ahâliden bir ferd gibi hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, münsellâhan ilân-ı isyan ediyordum. Fakat evvelâ Allah'a ve Peygamber'e, sonra da cemiyetimizin teşkilâtına, hükümetin zulmünden bîzâr olan millete itimad-ı tâmmım olduğundan, istikbâl-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbâlimin zulmetine ehemmiyet vermiyordum.

Şehir kapısında[n], kolcuların gözüne ilişmeden çıktık. Vardar Kapısı'nda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken artık Selânik'e vedâ ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zail olmuştu. Vâkıâ, artık eski tahayyülâtım gibi memlekete hâdim iyi bir asker olamayacaktım. Çünki bu andan itibâren hiç idim. Dağda ise kimbilir hangi kurşunla vurularak âsî diye cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat, memnun idim. Çünki, şimdiye kadar memlekete esaslı bir fâide temin edemeden on defa ademe mahkûm olup kurtulan hayatımı bu kerre hakikaten vatan selâmeti yolunda sarfedecektim. Binâenaleyh *"Elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yâdeden bulunacaktır"* diyordum.

Araba, Yenice şosesi üzerinde karanlıkta ilerliyor, gecenin sükûtu arasında yalnız arasıra erken Selânik'e varmak üzere hayvanını süren köylüler

Otobiyografiden bir sayfa.

görünüyordu. Vardar Köprüsü'ne vardığımızda artık gün açılmıştı. Refikim orada indi. Kendisi müteahhit olduğundan inşâ ettirmekte olduğu yollara bakacaktı. Tevfik Efendi de su içmeye çıktı. Ben arabanın köşesine büzüldüm. Uyuklamaya başlamıştım. Geçidin en tehlike[li] noktası burasıydı. Buradaki jandarma ve asker müfrezesinin muayene etmesinden çekiniyorduk. Maamafih zâbit elbisesiyle bulunmak tehlikeyi azaltıyordu. Alelhusus, buradaki asker beni tanımazdı. Biraz sonra arabamız yürüyüşüne devam etti. Evvelce beş-on atlı muhafızla geçilemeyen bu yolda ben tamamiyle emîn ve müsterih bulunduğumu hissediyordum. Çünki, artık hayatla bir irtibatım kalmamıştı. Benim için tehlike mevcut değildi.

Yenice hâricinde arabadan indik. Ben pelerinime sarıldım. Tevfik Efendi ile böylece güpegündüz şehrin içinden geçerek, Tevfik Efendi'nin evine geldik. Bu ev şehrin şimal kenarına yakın, orta yerinde ufak bir meyve bahçesinin bir köşesinde iki alçak yer odasından ibâretti. Biraz sonra Yüzbaşı ..... Efendi ile Mülâzım Fuâd ve diğer efendiler geldiler. Mütehayyir oldular. Hepsinde beraber gelmek, dağlarda birlikte dolaşmak için heves vardı. Evde hizmetçi nefer Salih, birşey bilmiyordu. Biraz sonra Erkân-ı Harp Kaymakamı Cemal Bey'in Yenice'de olduğunu anladım. Görüşmek istediğimi söylettim. Geldi. Pek mütehayyirdi. İbrahim Paşa'nın kendisini telgrafla istediğini söylüyordu. İşlere bakacak kimse olmadığından istendiğini, binâenaleyh merak edecek birşey olmadığını anlattım. Benim de beraber avdetimi teklif ediyordu. Fakat, artık herhalde birimizin dağda alenen hâl-i isyanda bulunması efkâr-ı ahâli üzerinde gayet iyi bir tesir yapacağını ve ihanet ümîdlerini tehdide ve fedâîler meydana çıktığı halde hükümetin elinden kurtulmak üzere bir melce' bulmalarına yegâne vasıta olacağından yoluma devamı muvafık gördüm. Biraz sonra öpüşerek ayrıldık. Bu sırada Mevki Kumandanı Binbaşı İbrahim Bey ansızın eve gelmişti. Müşarünileyh efrâd-ı cemiyetten olmakla beraber kendimi tanıtmak istemediğimden arkamı dönerek yatakaldım. O da tanıyamadı. Ertesi gün esliham geldi. Bazı nevâkısımı orada tamamladım.

Biran evvel Manastır cihetine geçmek istediğimden, daha ilk gecede Mülâzım Fuâd Efendi Karacaova'ya, amcam kumandan Kolağası Halîl Bey'e beni gelip alması için haber vermeye gitti. İki gün sonra ufak bir müfreze ile, Halil Bey gelmişti. Son günde bahçede dolaşırken kumandan ile karşı karşıya geldik. Beni görünce öptü. Oraya ne için geldiğimi bilmediğinden evine dâvet etti. Sonra anlattım. *"Allah muvaffak etsin"* diye ayrıldı, gitti.

Gece saat dörtte, yıldızlı bir gecede Yenice'yi terkettim. On neferlik ufak atlı piyade müfrezesiyle hafif meyilli sırtlar üzerinde ilerliyorduk. Ayrılırken, Mülâzım Ali Efendi benimle gelmekte ısrar ediyordu. Evdeki nefer Salih beni anlamıştı. O da beraber gelmeyi istiyordu. Fakat şimdilik bunların buralarda kalmalarına lüzum olduğunu söyleyerek ayrıldım. Ailemden uzaklaştıkça maksada yaklaşmakta olduğumu hissediyor, adetâ mesrur oluyordum. Üzerimde bütün teçhizatım mükemmeldi. Bir vakit şiddetle takip ettiğim çete reislerine

benzemiştim. Hükümet nazarında artık onlarla birdim. Bulunduğum anda, o zamanki kanuna tevfikan cezam idam idi. Fakat bunlar hatırıma bile gelmiyor, yalnız maksada vusul için çareler düşünüyordum. Artık Meşrutiyet'i kuvveden fiile çıkarmaya İstanbul'u mecbur etmek için en kestirme tedirin umumî bir isyan icrasına vâbeste olduğuna kanaat-ı kâmile hâsıl etmiştim. Fakat henüz Merkez-i Umumî'nin bu bâbda kat'î bir plânı yoktu. Ne suretle hareket olunacağı takarrür etmemişti. Yalnız şimdi umûm halkı, cemiyet ile birlikte ölünceye kadar çalışmaya teşvik etmek düşünülüyordu. İhtilâl-i umumî için henüz bir karar yoktu. Çünki teşkilâtımız henüz köylere, asıl kuvve-i umûmiye-i millete kadar tevessü etmemişti. Bu sırada Selânik'te dört yüz kadar olmak üzere, bütün Rumeli teşkilâtı ancak iki bin kişiyi tecâvüz etmiyordu.

O vakte kadar cemiyete yalnız fevkalâde itimat olunanlar alınıyordu. Halbuki köylüler tabiatiyle sır tutmaya alışmamış olduklarından, vaktinden evvel hükümetin işe vâkıf olmasından çekiniliyordu. Fakat artık buna hâcet yoktu, çünki hükümet haber almış ve bütün şiddetiyle cemiyet aleyhine harekete başlamıştı. Gece yolumuzu şaşırdık. Virtkobe yolunu tutmuştuk. Bunun için gün açılıncaya kadar beklemeye mecbur olduk. Gün açıldıktan sonra yolumuza devam ettik. Hemen yarı yolda idik. Sol ilerimizde Vodina'daki cemiyet efrâdından ..... Bey'in çiftliğine gittik.

Orada biraz yemek yedikten sonra iki saat kadar istirahat ettik. Nihayet oldukça tehlikeli ve Rum-Bulgar çeteleri güzergâhı olan alçak ormanlıkları, sırtları geçtikten sonra akşam yediye doğru Karacaova'ya indik. Efrâd, merkez-i kazâ olan Çiska'ya döndü. Halil Bey ile biz, benim kalacak [olduğum] Timur Bey'in mahaldeki çiftliğine yollandık. Evvelce haberi verilmiş olunduğundan, yolda oğlu Hasan Bey'de hazır olan bir kat elbisesini giydim. Eslihamı, elbisemi çıkardım. Beyaz potur, kırmızı kuşak ve mintan ve fes rengi fermele ile artık tamamiyle bir Kayalarlı Türk ağası olmuştum. İsmim de Ahmed Dayı oldu. Artık çiftlik adamları beni bu nâm ile tanıyordu. O gece, kazâ kaymakamı olan, öteden beri hamiyetini her vakit en büyük fedâkârlıklar izhâriyle isbât etmiş ve kazâsının maârif ve temeddününe son derece çalışmış olan Abbas Bey, Vodina Jandarma Bölüğü Kumandanı olup, her suretle Abbas Bey'e tamamiyle refik olan Yüzbaşı Refet Bey geldi. Gülüşerek öpüştük. Artık tesadüf ettiklerimden hepsinin gözünde şûle-i ümîd parlıyordu. Çünki, benim çıkmamla işin kuvveden fiile çıkmaya başladığını söylüyorlardı. Ben de bu ümîdi gördükçe bu ümîdleri boşa çıkarmamak üzere çalışmak için, kalbimde büyük bir kuvvet hissediyordum.

Bu sırada Niyazi Bey'in Resne'den çıktığını haber aldım. Bunun üzerine Manastır civarında bulunmaya hâcet olmadığına hükmettim. Çünki, Niyazi Bey'in cesareti ve gayreti ile oralarda tesir-i lâzım hasıl olacaktı. Binâenaleyh, ben hiç gitmediğim için bence daha müşkil Tikveş cihetine geçmeye karar verdim. Bunun üzerine Yüzbaşı Refet Bey ile Vodina'da bulunması lâzım gelen Resneli Yüzbaşı Osman Efendi'ye Kaymakçalan'a gelmesi için haber gönderdim. Ertesi gün istirahattan sonra, gece saat altıda Çiska'ya gidip oradan Redif Mülâzım-ı Evveli

Mehmed Efendi ve onun intihâb edeceği ufak bir redif müfrezesine kılavuz olmak üzere iltihak ile Tikveş'e gitmeye Halil Bey ile karar verdik. Akşam üzeri herkes dağıldı. Timur Bey ile ve akrabasından Hüseyin Bey ile konuşuyorduk. İdâre-i müstebîdenin seyyiâtını bitirip tüketemiyorlardı. Hepsi icâbında ölmeye hazır olduklarını söylüyorlardı. Nitekim 10 Temmuz 324 hareketinde, silâhlarını kaparak hükümet-i sabıkaya ilân-ı husûmetle bu sözlerinin doğruluğunu, erkek oğlu erkek Osmanlı olduklarını isbât ettiler.

Gece saat birde hayvanla, Timur ve Hüseyin Beylerle hareket ettik. Yarım saat sonra Çiska yakınında bizi bekleyen Halil Bey [ve] Mülâzım Mehmed Efendi'ye rastgeldik. Askerî elbiseyi hâvî torbayı Mehmed Efendi aldı. Oradan Timur Bey'e vedâ ettik. Onlar çiftliğe döndü, biz de kasabaya girdik. Cami yanında rastgeldiğimiz polis devriyesinden kolay geçtik. Nihayet köyün mektebine girdik. Burası askere tahsîs edilmiş, fakat boş idi. Sıralar bir tarafa yığılmıştı. Kısaca, hareket hakkında konuştuk. Ben askeri elbiseini orada bırakacaktım. Bunun yerine çizmemle Halil Bey'in bir kat avcı elbisesini alacaktım. Yolda yayan olarak köylü elbisesiyle gidecektim. Biraz sonra, karanlıkta yalnız kaldım. Getirilmiş olan bir hasırın üzerine uzandım. Saat altıda hareket olunacağından, hiçbirşey düşünmeden hemen uykuya daldım. Saat beş buçukta Halil Bey gelmiş, kaldırmıştı. Silâhımı aldım. Hemen hareket ettik. Müfrezeye şehrin haricinde iltihâk ettim.

Artık ovada, serin bir sis içerisinde, karanlıkta ilerliyorduk. Tırmanacağımız dağın eteğinde ..... köyünde gün açıldı. Mülâzım Mehmed Efendi'yi evfak iyi gördüm. Şişmanca, orta boylu, esmer çehreli, hakikaten nâsiyesinde cesaret, azim, metanet görünüyordu. Bölüğünün kendisini fevkalâde sevdiğini ve her emrine âmâde olduğunu iftiharla söylüyor ve lüzumunda Meşrutiyet uğrunda bu bölüğü ne güzel kullanacağımızı anlatıyordu. Bunları işittikçe sevincimden gülüyordum. Hakk'a hamdediyor ve tevfikat-ı samedâniyesine mazhar etmesine dua ediyordum. Mehmed Efendi yolu sordu. Artık dik bir yokuşu tırmanmaya başlamıştık. Köyde müfrezenin gözüne görünmemek için Mehmed Efendi birkaç neferle ortadan girerken biz ötesinden dolaştık. Müfreze çavuşuyla dost olmuştuk. Köyün üstünde ufak bir mola verdik. Güneş yakmaya başlamıştı. Çavuş bana bir parça ekmek ile bir baş sarımsak verdi. Teşekkür ederek aldım, çünki yanımda ekmek yoktu. Mehmed Efendi de henüz varmamıştı. Sonra, takip edindiğim itiyâd veçhiyle hemen arkası üzerine yatarak beş dakika uyudum.

Artık, Bulgar ihtilâlinde fevkalâde zâyiâta sebebiyet vermiş olan ve Bulgar çetelerinin güzergâhı olan kayalıklı ormanlara girmiştik. Mevcudumuz yirmi neferdi. Müfrezemiz sessizce, birer olarak dar yolu takip ediyordu. Mehmed Efendi'nin esteri eşyamızı taşıyordu. Yolu göstermek üzere karakoldan bir jandarma beraber alınmıştı. Uzun ve meşakkatli bir yürüyüşten sonra Tikveş kazâsına dâhil olmuştuk. Yolda devamsız şiddetli bir yağmur yedik. Akşam saat dokuza doğru ..... üzerine gelmiştik. Jandarma neferi yana yakıla kendisinin muînsiz olduğu halde memlekette redif zâbitine para vermediği [için]

asker edildiğini, evde vâlidesiyle kız kardaşının eller elinde kaldığını söylüyordu ve bu fenalıkların kalkması [için] ölmeye razı olduğunu anlatıyordu. *"Âh Ağa! Sen bilmezsin bizde birtek ..... bile yok ki böyle mürtedlere karşı koyalım. Hem bunlar emri İstanbul'dan alırlarmış. Oradaki büyük hırsızları ortadan yok etmeli"* diye .....-ı hâl ediyordu.

Bu saf Kastamonulu neferin saf sözleri beni hem müteessir ediyor, hem de memnun ediyordu. Evet, milletin en ücra köşesinde bulunan bir köylü bile idâre-i müstebîdenin zulmünü duymuştu. İşte bu duygu maksadın kolayca husulüne muvaffak olunacağını gösterdiği için memnun oluyordum. Köye yaklaştık. Evvelce ettiğimiz tahkîkatta, köyde bir askerî müfrezesiyle bir jandarma zâbit karakolu bulunduğunu ve müfreze zâbitinin alaylı ve muhaliffikirde ve Jandarma Karakol Mülâzımı Ali Efendi'nin de tamamiyle aleyhimizde bulunduğunu anlamıştık. Binâenaleyh, burada oldukça büyük bir tehlike vardı.

Mehmed Efendi karakola gitti. Biz köyün kenarındaki mektepte kaldık. Efrâd ile konuşuyorduk. Çavuşun fikrini anlamak üzere sordum: *"Şimdi, tüfeğim var diye burada jandarmalar, beni tutarsa bilmem nasıl olur?"* dedim. *"Hayır, biz ölür seni teslim etmeyiz"* diye kısa bir cevap verdi. Bu sırada, Mehmed Efendi zâbitlerin ikisinin de olmadığını gelip söyledi. Hemen hareket etmek üzere dört ester kiralamayı ve iki iyi neferi beraber alarak bu gece Tikveş'e gitmek muvafık olacağını söyledim. Böyle yapıldı, akşam saat onbir buçukta köyden çıkıyorduk.

Bu eşkiya cevelângâhı olan arazide, yanımızda ester sahipleri iki Hristiyan olduğu halde köyden hareket ettik. Gece karanlık idi. Maamafih hayvanlar yolu biliyordu. Hiç şaşırmadan ilerliyorduk. Altı saatlik olan mesafeyi gece kat' ile kasabaya gece girmek lâzımdı. Sür'atle ilerliyorduk. Semerler etimi kesecek derecede acıtıyordu. Nihayet, güç hal ile hiç bilmediğimiz kasabada müfreze mahallini bulduk. Tabur kolağasının sınıf arkadaşım olan Mümtaz Kolağası diğer Tevfik Efendi olduğunu biliyordum. Kendisinin cemiyetten olduğunu tahmin ediyordum. Fakat bilinmesini istemediğimden, Mehmed Efendi'ye neferden evini sordurarak kendisini çıkarttım ve Mehmed Efendi ile eşraftan, efrâd-ı cemiyetten olduğunu bildiğim Şevki Ali Bey'in evine götürmesini söyledim.

Merkez-i Umumî, evvelce Tikveş'e gelmem ihtimalini yazmış olduğundan Tevfik Efendi geleceğimi biliyormuş. Hükümet yanından geçerek bir evin kapısında durduk, içeri girdiler. Ben siyah pelerinime sarılmış, bekliyordum. Bu sırada polis devriyesi yanımdan geçti. Ben tüfeğim elimde hazır bekliyordum. Tevkif etmek isterlerse hemen ateş edecektim. Fakat, yüzüme kısaca bakarak geçtiler. Bu evden bir zâbit çıktı: *"Beni takip ediniz"* dedi. Beraber yürüdük. Büyük bir konağın avlusundan içeri girdik. Biraz bekledikten sonra Şevki Ali Bey'in biraderi Mehmed Bey geldi, selâmlık odasına aldı. Biraz konuştuktan sonra biraz yemek getirdiler. Bundan sonra ayrıldı. Bu gece fevkalâde yorulmuştum. Bir gece evvelsi saat altıdan bu gece altıya kadar fena arazide yaya ve semerli ester sırtında, fena bir yürüyüş yapmıştım. Soyundum. Yatmamla uyumam bir oldu. Gayet müsterih idim.

Ertesi gün Kolağası Tevfik Efendi gelmişti. Görüştük. Daha sonra Belediye Reisi Rıfat Bey ve akşam üzeri Şevki Ali Bey geldi. Bu zevâtta gördüğüm hiss-i hamiyyet hakikaten Osmanlı milletini idâre-i meşrutayı tesis etmekten menedecek hiçbir kuvvetin mevcut olamayacağına kanaat getirdim. Teşkilât hakkında konuşuldu. Henüz köylerde teşkilât olmadığı gibi Tikveş'te beyler arasında ihtilâf vardı. Fakat, dâhil-i cemiyet olanlar hemen bütün kazâ köyleri üzerinde sahib-i nüfuz olduklarından az zamanda teşkilâtın köylerde de tekemmüle mazhar olacağına kanî oldum.

Bu sırada köylerden ileri gelenlerin Kovadar'da (Tikveş merkezi) tahlîfine başlanıldı. Bu sırada ben Tikveş'de kaldım. Vusûlümün ertesi günü Rıfat Bey'in evine naklettim. Orada Tikveş Fedaî Çetesi'ne dâhil olacak iki köylü hazırdı. Ömer Çavuş'un cesareti, zekâveti, yüzünden anlaşılıyordu. Diğeri ise Köprülülü idi. Sonradan anlaşıldığı üzere bu adam hakikaten ahlâksızdı. Fakat çetede son zamana kadar iyi hizmet etti. Fakat, bilâhare Selânik'te bir onbaşıyı vurarak firar ile tıynetini gösterdi. Rıfat Bey'in evinde Mevki Kumandanı ..... Bey ile, diğer zâbitan ile görüştüm. Hepsinin yüzünde gördüğüm beşâşet, benim orada bulunmamdan memnun olduklarını anlatıyordu. Üç gün Tikveş'de kaldım, üçüncü gün Hüseyin Efendi'nin evine vardım. Orada, Mustafa Necib Efendi ile görüştüm. Bütün arkadaşlar beraber gelmek hususunda hâhiş gösteriyorlardı. Fakat hâriçte bir nokta-i istinâd olacak bir köy teşkilâtını ikmâlden sonra celbi kararlaştırdım.

Nihayet, ilk evvel çetenin teşkili ve köyler teşkilâtına başlamak üzere, ... Bey ile Timyanik köyüne beygirle gittim. Akşamüzeri köylüler tarladan gelmeden köye girdik, köyün ortasında etrafa nâzır olan Adem Ağa'nın evine indik. Ben avcı erkân-ı harp binbaşısı elbisesiyle idim. Bu sırada fişekliğim ve parabellum revolveri Selânik'ten gelmiş olduğundan artık teçhizatım mükemmeldi. Bu eslihayı ve cemiyetin Rumeli Teşkilâtı Dâhiliye ve Kuvve-i İcrâiye ..... Müfettiş-i Umumîliği'ne tayin olunduğumu müş'ir kâğıdı Erkân-ı Harp Kolağası, o vakit Hat Müfettişi olan Mustafa Kemal Bey getirmişti. Öpüştük. Bir gece beraber kaldıktan sonra avdet etti. Selânik'te herşeyin iyi gitmekte olduğu anlaşılıyordu. Şimdiye kadar ebeveynimden mektup gelmemişti. Gelmesini de istemiyordum, çünki belki benim oldukça ağır olan bu hareketimi muhabbetlerinin şiddeti sâikasiyle tecvîz etmez ve kendilerini böyle bıraktığımdan dolayı darılırlardı. Fakat Mustafa Kemal Bey'in getirdiği bir zarfı açınca kalben biraz sıkıldım. Çünki bu zarfta ebeveynimden olan mektuplar vardı. Az tereddütle ilk zarfı açtım. Validemin, sureti aşağıda olan mektubu idi.

Artık kâmilen değişmiştim. Demek validem benim bu hareketimi tecvîz ediyordu. İkinci hemşiremin mektubunu okuyunca fevkalâde neş'elenmiştim. Peder Bey'in mektubu üzerine çocuk [gibi] sevincimden gülüyordum. Gayrıihtiyarî mektubu etrafımdakilere okudum. Onlara da aynı tesiri yaptı. Artık ebeveynim kâmilen zihnimden silinmişti. Çünki onların duasını bu suretle kazanmış, onları memnun etmiş oluyordum. Artık düşünecek başka şey kalmamıştı. Bu yük altında

kalben fevkalâde ferahlık duyuyor, elimdeki tüfeği sıktıkça hiçbirşeyden ihtiraz etmeyeceğimi hissediyor, kendi kendime itimadım artıyordu. Âdem Ağa ve biraderi bizi kapıdan karşıladı. Ben derhal hazırlanan bir köylü elbisesini giyip Doyranlı Ahmed Ağa oldum. Köyün diğer ağaları Ahmed Bey ve diğer isimlerini hatırlayamadığım zevât geldiler. Hep [birlikte] konuştuk. En ziyâde memnun olduğum birşey, burada Âdem Ağa ile vuruşmuş olan diğer bir ağa beraber oturuyorlar, konuşuyorlardı. Aralarındaki adâvet kâmilen kalkmıştı. Ahvâl-i hâzıranın fenalığından yana yakıla bahsediyorlardı. Biri, şehirde Tikveşli Hoca'nın biraderi yazma okuma bilmediği halde elli lira maaşla Meclis-i Maarif-i Kebîr'e âzâ olduğundan bahsediyor ve *"Bu para bu nâehillere verileceğine, hiç mektep olmayan yirmi beş köyümüzde mektep açılırdı"* diyordu.

Yemekten sonra köylülerin tahlîfine başladık. Eli silâh tutan ve aklı erenlerden onbeş yaşından yukarı olanları tahlîf etmeye karar verdim. Köy teşkilâtı hakkında nizamname esaslı birşey olmadığından, salâhiyetim dâiresinde bunları kendim yapıyordum. Nizamname mûcebince tahlîfin birer olması imkân hâricinde olduğundan onbeş-yirmi [kişiyi] birden tahlîf ediyorduk. Köyün imamı ve Âdem Ağa'nın biraderi ve ..... Bey ve ben yandaki odada duruyorduk. Ben elbisemi giymiştim. Üniformamın, görenler üzerinde tesiri fevkalâde idi. Gelenlerin huzurunda bervechiâti bir nutuk söylüyordum:

"Arkadaşlar!

Bilirsiniz ki şimdiye kadar, birçok yerler elimizden gitti. Tuna Vilâyeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahâlinin canlarını kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat, ekserîsi aç çıplak. İşte şimdi bizim de başımıza bu belâlar gelecek gibi görünüyor. Hükümetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz, ecnebi zâbitler geldi. Yarın öbürgün buralarını "Biz işimizi göremiyoruz" *diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit biz ne olacağız?*

Artık bizim için gidecek yer yok. Denize dökületeceğiz, yahut düşmanların ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmekten ise, işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi! Eğer biz böyle çalışırsak, hem muvaffak ölürüz, böylece hiç olmazsa kalanlarımız rahat eder, evlâdımız bize rahmet okur.

Neyi düzelteceğiz bilir misiniz? İstanbul'daki idareyi. Pekalâ bilirsiniz ki, İstanbul'da birçok memurlar hiç iş görmedikleri halde binlerce liralar alıyorlar. Hafiyelere binlerce liralar beyhûde veriliyor. Bu yüzden birçok evler kapanıyor. Sizin yalınayak, başıkabak çalışarak ektiğiniz ekinlerden alınan paralar hep böyle gidiyor. İstanbul'a gidenleriniz bilirler ki, orada on yaşında çocuklara miralaylık veriliyor. Ne lâzım, sizin Tikveşli Hoca yüz elli lira maaş alıyor, kardaşı yazma okuma bilmezken Meclis-i Maarif'te elli lira alıyor.

Halbuki bu paralar ne olacak? Hani yollarınız? Hani mektepleriniz? Askere gönderdiğiniz çocuklarınız, kardaşlarınız çırılçıplak dağbaşlarında koşuyor, ölüyor. İstanbul'dakiler ise zevk u safalarında. Mahkemeye giderseniz müşkilinize bakan olmaz. Bakınız Bulgarlar'a, bu kadar ölüyorlar, yine çalışıyorlar. Hükümette memurlar onların

işlerini görüyor, fakat, size bakan bile yok. O halde onlara bakarak biz de çalışalım, İstanbul'da[n] bu keyfî idareyi kaldıralım.

Padişah, Hazret-i Peygamber'den akıllı değil ya! Öyle iken Peygamberimiz Efendimiz müşavere etmeden birşey yapmazdı. Hep sahâbe-i güzîn ile konuşurdu. Biz bundan ayrıldık. Otuz sene evvel toplanan Meclis'i İstanbul'da dağıttılar. Biz işte yine bu Millet Meclisi'nin toplanmasını isteyelim. Böylece, verdiğimiz paraların nerelere gittiğini soracak vekillerimiz olsun. Bunlara sorulmadan padişah kendiliğinden, öyle her istediğini yapmasın. Böyle olursa, adalet olur. Adalet olan yerde de din, vatan, millet selâmet bulur. Bir de, Hristiyanlar toprak kardaşlarımızdır. Dinimizce onların hakkını gözetmek bizim borcumuzdur. Bunu bilelim. Onlarla elbirliğiyle çalışalım. Hepimiz selâmet bulalım. Münafıkların sözlerine kapılmayalım. Anladınız mı?

Arkadaşlar;

İşte beni görüyorsunuz. Binbaşı idim. Anam, babam, kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber ölünceye kadar canınızla, malınızla çalışacağınıza söz veriyor musunuz?"

Köylüler, bir ağızdan:

- "Veririz".

- "Eğer, içinizde sözünü tutmayan veyahut hainlik eden bulunursa bu gördüğünüz bıçak ve revolverle öldürülürseniz, kanınızı helâl eder misiniz?"

- "Ederiz".

- "Yemin eder misiniz"?

- "Ederiz".

Bunun üzerine köylüler sağ ellerini Kur'ân-ı Azîmüşşân'a ve sol ellerini revolver ve kasatura üzerine koyarak İsm-i Celâl'i tekrar ederek geçiyorlardı.

İki gün zarfında böylece bütün köy tahlîf edildi. Tahlîf edilenler onar onar kısımlara ayrıldı. Her kısım içinden birini onbaşı intihâb ettim. Bu onbaşıları topladını. Rey-i hafî ile bunlara içlerinden altı kişiyi cemiyetin işlerine bakmak üzere intihâb etmelerini söyledim. Böylece intihâb olunanları, kazandıkları reye göre sıraladım. Baştan üç kişi hey'et-i idareyi teşkil etti. Bunlar Âdem Ağa, Ahmed Bey ve bacağı sakat olan Âdem Ağa'nın evvelce hasmı olan bir ağa idi. Diğer üç kişi de bunlara namzet oldu. Yani, biri gaybubet eder veya hey'et-i idare değişirse, yerine geçeceklerdi.

Bütün köylüler şu teşkîlâttan pek memnun görünüyordu. Artık, millet hâkimiyetini hissediyordu. Kendilerine biraz heves gelmek için aralarındaki ufak tefek mesâili hey'et-i idarenin halletmesini ve maamafih darp veya idam cezasını mucip bir kabahatleri olursa Kovadar'da bulunan kazâ hey'et-i idâresine malûmat vermelerini tenbih ettim. Bunlarda gördüğüm metanet ve hâhiş, artık maksada kat'iyyen muvaffak olunacağına itminân-ı tâmın hâsıl etmişti. Fakat benim göreceğimi tahmin etmiyordum. Bununla beraber, ölürken gözüm arkada kalmayacağından pek mes'ûd idim. Bu suretle, çalışmaktan başka hiçbirşey düşünmüyordum.

Bu sırada Selânik'ten Neue Freie Presse gazetesini muntazaman alıyordum. Yavaş yavaş bizden bahse başlamıştı. Bir nüshasında, hakkımda Selânik'ten bir iş'ar gördüm. Bunda şöyle yazılıydı:

"Müfettiş Paşa'nın yaveri, Erkân-ı Harp Binbaşısı Enver Bey ortadan kaybolmuştur. Kendisinin Jöntürkler tarafından öldürülmüş olmasından korkuluyor".

Bunun üzerine tavzîh-i hakikat için gazete idaresine Almanca tahminen şöyle kâğıt yazdım:

"Ben, Müfettiş Paşa'nın yaveri değilim ve Jöntürkler tarafından öldürülmedim. Bilâkis, vatanımın kana boyanmasına sebep olan idâre-i müstebîdeyi yıkarak yerine idâre-i meşruta tesis etmek için arkadaşlarımla beraber çalışmak üzere dağa çıktım. Ben, gazetenizde birçok defalar yazdığınız, takib-i eşkiya ile meşgul erkân-ı harp binbaşısıyım".

Bunu Demirkapı'dan postaya verdirdim. Demirkapı ile bulunduğum mahal arasında muntazaman bir köylü posta tesis edilmişti. Noye Fraye Presse bunu neşretmişti.

Bu husus Selânik'te herşeyi meydana koymuştu. Selânik'ten gaybûbetim[in] birçok faraziyelere meydan vermiş olduğunu sonradan anladım. Validem gece yarısına kadar eve dönmediğimi görünce neferimi Müfettiş Paşa'ya göndermiş. Oraya gitmediğimi haber alınca epey meraka düşmüş. Pederim, ertesi gün gelmeyince, o da pek müteessir olmuş. En ziyâde Bulgar veya Rum çeteleri evvelce şiddetle takip ettiğimden onlar tarafından idam edilmem ihtimali kuvvetli bulunuyormuş. Pederim, Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya yolda tesadüfle benden malûmat istemiş. Paşa da: *"Merak etmeyiniz, birşey olmamıştır"* diye hissiyatını anlatmıştır.

Polis idaresi, güya nişanlı bulunduğum bir kızın o gece diğer birine verilmesi dolayısiyle intiharımı tasavvur ederek sahilde nâşımı aratmış, hülâsa herkes bir türlü tahminde bulunmuştu. Ben o gece biri eve, biri de Müfettiş Paşa'ya hitaben iki kâğıt yazmış, mahallerine verilmek üzere Talât Bey'e bırakmıştım. Eve ait olanı ertesi gün akşam üzeri Hafız Hakkı Bey eve götürüp vermiş ve bu suretle hakikati anlatarak onları teskîn etmişti. Fakat, Müfettiş-i Umumî Paşa'ya ait olan kâğıdı posta kutusuna atmaya karar vermişler. Fakat götüren adam polise tesadüfle korktuğundan kâğıdı denize atarak mahvetmiş. Bu suretle bir müddet için hareketim ve sebebi hükümetçe malûm olmamıştı. Müfettiş-i Umumîliğe hitaben yazdığım kâğıt şöyle idi:

"Hıdîv-i Efhâm!

Otuz seneden beri vatanımızda hüküm süren istibdâd, son günlerde şiddetini artırdı. Artık bir nihayet vermek, mevcud olan Kanun-ı Esâsî'nîn hükmünü icra ettirerek hükümet-i meşrutayı ihya etmek, selâmet-i vatan ve millet için lâzımdır. Ben şimdiye kadar hayatımı feda edercesine hükümet-i sabıkaya hizmet ettim. Şimdi de meşrutiyete öylece çalışacağım. Bunun için dağa çıkıyorum. Benim gibi binlerce hamiyetli gençler de böyle çalışacaklardır. Bu metâlibi is'âfa muktedir olanlar, bizimle beyhude uğraşmayarak gayet muhikkane olan bu arzumuzu

yerine getirsinler, neticesi kendileri için fena olur. Ben bir hak talep ediyorum. Allah yardımcımdır".

Bunlar, cep defterimden koparılmış bir kâğıda yazılmış idi.

Timyanik köyünde Sabık Tikveş Kaymakamı Hilmi Bey ile görüştük. Timyanik köyü, arzum veçhile kâmilen dâhil olmuştu. Bu sırada o taraflarda cesaretiyle tanınmış Küçük Hüseyin nâmındaki bir asker fırârîsini celbettim. Kendisi Vardar'ın sol sahilinde gezmekte idi. Arkadaşı Ömer isminde biriyle geldi. Bi't-tahlîf cemiyete alındığı gibi çeteye dâhil oldular. Böylece daimî çete mevcuttu. Şimdilik beş nefere bâliğ oldu.

Bu sırada Tikveş Hey'et-i Merkeziyesi'ne, Mülâzım Mustafa Necib Efendi'nin elli mavzer ve münasip miktâr cephane alarak Timyanik'e gelmesini yazdım. İki gece sonra esliha kısmen Timyanik ve kısmen de ..... köyüne hayvanla giden cemiyet efrâdı vasıtasiyle mezkûr köylere nakledilmişti. Mustafa Necib Efendi de gece saat altıda yanıma geldi. Öpüştük. Bu zâbit, ilk Meşrutiyet kurşununu atmakla gösterdiği fedâkârlığı bu defa da isbât etmişti. Eşkiya tarafından ihâta edilmiş olan köy ahâlisine verilmek üzere çabuk göndermek lâzım olduğunu müş'ir sahte bir irâde-i seniyeyi askere okuyarak silâhlarını toplamış, yine onlar vasıtasiyle bilmeyerek beygirlere yüklettirmiş, kendisi de sonra hareket etmişti. Fevkalâde cür'etle yapılan bu manevra muvâffakiyetle neticelenmişti. Ben ise bu sırada cemiyetin kuvve-i icrâiyye teşkilâtına ait bir nizamname yazmakla meşgul idim. Şimdiye kadar hükümetle uğraşacak muntazam bir kuvvetimiz yoktu. Kuvvetimiz var ise de, bir kuvve-i müsellâha vücuda getirmek lâzımdı. Çünki, efrâd-ı askeriyede zabt ü rabtı ihlâl etmemek için kat'iyyen onlara fikr-i isyan vermemek ve işi ahâli vasıtasiyle görmeyi esâs ittihâz etmiştim.

Kuvve-i Müsellâha Nizamnamesi hülâsası şu idi:

Kuvve-i Müsellâha, biri daimî, diğeri milis olmak üzere ikiye ayrılacak.

Daimî Kuvve-i Müsellâha: Kazâ Çeteleri ile Vilâyet Teftiş Çetesi'nden ibaret olacaktır.

Kazâ Çeteleri: Yüzbaşı veya Mülâzım rütbesinde bir zâbit kumandasında bir zâbit ile 10 ilâ 15 neferden mürekkep olacaktır. Her beş nefer bir kısım teşkil eder. Bunların iksâ ve teçhizi, kazâ hey'et-i erkeziyesi'ne âittir. İ'âşeleri ise köy sandıklarından olacaktır. Bir çete reisi, aynı zamanda köylerdeki cemiyet umûrunu ve hesâbâtı teftiş edecektir. Eslihası, mavzer ve elbisesi avcı efrâdı elbisesi gibi olacak, yalnız başlarında beyaz keçe ve üzerinde pirinçten bir ay bulunacaktır. Çete reisi, aynı zamanda kazâ milis efrâdının tâliminden ve eslihalarının hüsn-i suretle muhafazası hususunda nezârete memur ve kazâ hey'et-i idâresi'nin yegâne kuvve-i icrâiyyesidir.

Vilâyet Teftiş Çetesi: Bir mümtaz veya erkân-ı harp zâbiti kumandasında, onbeş neferden mürekkep olup kazâ çetesi gibi taksimatı hâvidir. Bu çete, kazâ çeteleri ve hey'et-i idarelerinin muâmelâtını teftiş [eder] ve diğer kazâ hey'et-i idareleriyle birlikte herhangi maksada karşı vilâyet hey'et-i idâresinin kuvve-i icrâiyyesidir. Bunların teçhizi vilâyete

Aldır.

Milis Kuvveti: Her köyde eli silâh tutan efrâd, milistir. Bunlar onar kişilik onbaşı takımlarına ayrılır. Her on kişi onbaşılarını kendileri intihâb eder. Bunlar askerlik etmiş olanlardan bulunması müreccahdır.

Onbaşı takımlarına bir çavuş nezâret eder. Bu çavuş, köy hey'et-i idâresinin nezâretinde milislerinin eslihalarının hüsn-i muhafazasından, tâlimlerinden mes'ûldür.

Esliha: Herkes kendi silâhını tedârik edecektir. Buna muktedir olamayanlara zenginlerde mevcut müteaddid eslihadan biri tayin olunacak ve hareket zamanında bu silâhı alacak, avdette sahibine temizleyerek teslim edecektir. Sarfedilecek cephane köy kasalarından satın alınarak tamamlanacaktır.

Kazâ Hey'et-i İdaresi, milislerin teslîhinde köy hey'et-i idarelerine yardım edeceklerdir. Milisler alelâde, bir günden bir haftaya kadar hâriçte kalabilecektir. Bunlar büyük iş görmek lâzım geldikte veya tehlikeli mahallerde geştügüzârda daimî çetenin takviyesi için kullanılacaktır. Çeteye giden milis efrâdının ailesini beslemek, köydeki işini diğer efrâda angarya suretiyle gördürmek, köy hey'et-i idâresinin borcudur. Çetede vefat eden milis efrâdının ailesini kazâ hey'et-i idaresi her suretle temin edecektir. Milis efrâdı içinde teşebbüsât-ı şahsiyede bulunmayı taahüt iden efrâd ile çeteye dâimi sûrette gitmeye hazır efrâd ayrıca tefrik olunacaktır. Bir milis efrâdı şimdilik bir siyah askerî caket tedârik edecek ve sonraları dâimî çete efrâdı gibi teçhiz olunacaklardır.

İşte, hülâsaten böyle olan bu nizamnameyi Merkez-i Umumî'ye gönderdim. Timyanik köyünde bu teşkilâtı tatbik ettim. Bu suretle hemen yüzelli haneli olan bu köyde yetmiş nefer milis efrâdı vardı. Bunlardan mâadâ üç fedaî ve beş kişi de çete ile daimî gezmeye hazırdı. Bu köye on mavzer tüfeği tahsis ettim. Bunlar şimdilik hey'et-i idare tarafından hıfzolunacak ve mahallini yalnız ezâ ve cefâya tahammül edecek iki kişi bilecektir. Maamafih, milis efrâdı mavzerin istimâlini geceleri münâvebe ile tâlim edecekler ve arasıra daimî çete reisinin nezâretinde endaht tâlimleri yapacaklardır.

Bu sırada Şemsî Paşa'nın üç taburla Manastır cihetine geçtiğini haber aldım. Aynı zamanda Aydın Redif Livâsı'nın Manastır havalisine sevkedildiğini duydum. Bu sırada ise diğer köylerde teşkilât devam ediyordu. Onbeş gün sonra Tikveş köyleri kâmilen dâhil olacaktı. Bu köylüler Nikodim civarında iki yüz elli kişilik bir Bulgar çetesiyle müsademede muvaffak olduğum zaman kısmen, bilâhare seyre gelmişler[di ve] oradan beni uzaktan tanıyorlardı. Oralarda bulunduğumu duyan her köylü benimle çalışmaya heves ediyordu. Hepsi hemen beraber gelmeye hazırdı. Hele, Tikveş beylerinin gösterdiği fedâkârlık, vatanperverlik hakikaten Tarih-i İnkılâb-ı Osmânîmizde altın yazıyla yazılmaya değer. Gece-gündüz hiçbirşey düşünmeyerek çalışıyorlardı.

Dördüncü gün, harman yerinde, köylü elbisesi[yle] otururken, avluya iki avcı neferi girdi. Bunları görünce yüreğim hopladı. *"Acaba ihâta mı olunduk?"* dedim. Asıl korktuğum evin içinde bulunan çetenin derhal

ateş açması idi. Hakikaten hazırlanmış idiler. Bu cihetteki [...ler] beni tanımazdı. Onun için gelenlere karşı gittim. Bir de yaklaşınca amcam Halil Bey ile Mülâzım Melik Efendi olduğunu gördüm. Sarıldık, öpüştük. Müfreze ile civara geldiğini, görüşmek üzere beni aradığını söyledi. Yukarı çıktık.

Şemsi Paşa'nın vurulduğunu haber almıştım. İnanamıyordum. Bunlar teyîd etti. Selânik'te de alay müftüsünü, daha birkaç kişiyi vurmuşlardı. Vuranlar ise tutulmamıştı. Artık mücâdelede muvaffak olacağımıza emindim. Çünki, böyle icraatın müsebbibleri[nin] tutulmaması pek iyi tesir yapacak, hükümeti şaşırtacak, korkutacaktı. Nitekim öyle oldu.

Bir gün evvel ise Müfettiş-i Umumîliğe sureti aşağıda muharrer bir kâğıt göndermiştim.

Bu kâğıt, İstanbul üzerinde bu vukuat sırasında epeyce bir tesir yaptığını sonradan anladım. Çünki, talebim veçhile derhal Hasan Rızâ Bey'i salıvermişlerdi. O sırada Selânik'te tevkif edilmiş olan zâbitanı, Müşîr İbrahim Paşa tahliye etmişti. Artık hükümetin de mağlûb olacağı gereği gibi muhakkak idi. Ben artık işin, herhalde yakında halledilmesi lâzım geleceğini anlıyordum. Bununla, Halil Bey'e Karacaova'ya avdetle kendisinin Selânik Vilâyeti Müfettişliği'ni deruhte etmesini ve Melik Efendi'nin Vodina ve Karacaova kazâları çetesini teşkîl etmek üzere efrâddan itimat ettikleriyle çıkmasını ve Fraşerli Elmas Bey'in memleketi olan Kolonya-Fraşer cihetine aynı kuvvette bir çete ile hareketini ve kezâ Yenice'de Mülâzım Âli Efendi'nin kazâ çete[sini] teşkil etmesini ve köyler teşkilâtının buradaki gibi yapılmasını izah ettim. Bir gece beraber kaldık. Ertesi gün avdet ettiler.

Bu sırada her taraftan cemiyeti ihbar etmedeydiler. Üsküp'te Köprülü hey'etini haber veren Avukat Sabit Efendi vurulmuştu. Bu icraat halkın kâmilen cemiyet tarafına celbini mucip oldu. Bu gün, köylü elbisesiyle Mustafa Necib Efendi ile bulunduğumuz evin sofasında oturuyorduk. Uzaktan, Krivolak yolundan iki atlı zâbit gelmekte olduğunu haber verdiler. Dürbünümle baktım. Birisi Erkân-ı Harp Kolağası Hafız Hakkı Bey, diğeri de Mülâzım Hüseyin Efendi idi. Geldiler, öpüştük. Hakkı Bey sebeb-i vürûdunu söyledi. Mustafa Necib Efendi'nin aldığı silâhlar hakkında tahkikat yapmak için gelmişti. Evvelâ görüştük. Verdiği izahat fevkalâde ümîd-bahş idi. İbrahim Paşa artık bizim âmâlimize muhalif hiçbirşeyde bulunmuyordu. Müfettîş-i Umumî Hilmi Paşa da bir hayli sükûndaydı. Anadolu taburları Manastır'a giderken yolda maksadı anlamaya başlamışlardı. Orada hiçbir tabur Manastır cihetindeki arkadaşlar üzerine gitmiyordu.

Şemsî Paşa'nın vürûdu üzerine Erkân-ı Harp Kaymakamı Selâhaddîn Bey, Kırçova civarına; Erkân-ı Harp Binbaşısı Hasan Bey bir çete ile Pirlepe civarına çıkmış ve daha birçok arkadaşlar bu suretle dağa çıkmış idiler.

Ben, Tikveş teşkilâtını bitirdikten sonra Köprülü-Üsküp-Kalkandelen-Kırçova kazâlarından Manastır'a geçmek niyetindeydim. Bu sırada Merkez-i Umumî'den gelen bir kâğıtta, Kalkandelen eşrafından Piyade Mülâzımı..... Bey ile Mülâzım Trabzonlu Rauf Efendi'nin çeteye iltihak

etmek üzere Selânik'ten hareket ettikleri ve ..... Bey'in de memleketi olan Kalkandelen kazâsına gönderilmesi yazılıyordu. Hafız Hakkı Bey'in vusulünden evvel Köprülü ve Gevgili kazâları hakkında malûmat almak üzere Hey'et-i İdâre'den birer kişi çağırmıştım. Gevgili'den Mümtaz Yüzbaşısı Vâsıf, Köprülü'den de Doktor Mecid Efendi geldiler. Edilen müzakerede, teşkilâtın lüzumundan ziyâde edilen itinâ neticesi geri kaldığı anlaşıldı. Maamafih, Köprülü Hey'et-i Merkeziyesi'ne hülâsası bervechiâtî bir de beyanname gönderdim:

"Gelen vekilinizden, teşkilâtınızın pek geri olduğunu anladım. Köprülü[lü] Bulgar vatandaşlarımızın gösterdikleri cesaret ve fedâkârlığı örnek alınız. Bulgar teşkilâtının en müteşebbis fedaîleri hemân Köprülü[lü]dür. Siz[in] ise, daha bir fedaîniz yok. Buna hakikaten teessüf ederim. Maamafih, birkaç güne kadar o tarafa geçtiğimde teşkilâtın gereği gibi tevessü ettiğini görmekle fahrederim".

Dört gün sonra gelen bir kâğıtta, yalnız şehirde her emre hazır onbeş fedaî bulunduğu, şehirdeki cemiyet efrâdının bini tecâvüz ettiği bildiriliyordu. Bu suretle birkaç gün içinde hemen on misli bir terakki vardı. İşte bu serî terakki fevkalâde ümîd-bahş idi. Hakkı Bey birkaç saat sonra Tikveş'e gitmiş, vazîfe-i resmiyesine bakmaya başlamıştı. Ben, Selânik'te[ki] Merkez-i Umumî'ye Kuvve-i Müsellâha Nizamnamesi ile ebeveynimden gelen mektupları gönderdim ve sureti aşağıda münderiç mezkûr mektupta söylediğim gibi, artık her an ihtilâle hazır olmamızı ve maamafih Ağustos ondokuza kadar teehhür kabil olur ise, o vakit herhalde umumî ihtilâli yapmamızı teklif etmiş ve Tikveş kazâsındaki 25.000 İslâm ahâlinin kâmilen hazır bulunduğunu bildirmiştim.

Gece mehtapta buradan çete ile ..... köyüne hareket ettik. Belediye Reisi Rıfat Bey orada bekliyordu. Bu köy ağaları da beraberdi. Orada görüşüldü. Aynı suretle tahlîf icra edilerek teşkilât yapıldı. Buraya da yedi mavzer tüfeği verildi ve bu köyün ismine *Kaplanlar* dendi. Ertesi gün Hafız Hakkı Bey, Selânik'e avdet ederken buraya gelmişti. Tikveş'te Mustafa Necib Efendi'nin Karacaova cihetine gittiği tahmin olunarak müfrezeler çıkarıldığını söyledi. Biraz gülüştük. Gece tahlîf devam etti. Bu gece ..... köyden tahlîf için altmış köylü gelmişti. Onların tahlîfi icra edildi. Hafız Hakkı Bey ertesi gün avdet etti. Ben de gündüz ovada kaldıktan sonra, gece Rıfat Bey ile yaya olarak Demirkapı İstasyonu yanındaki kulübesine gittik. Burada o gece ve ertesi gün istirahat ettim. Bu sırada Vardar sol sahilindeki köy ağaları ile nehir üzerindeki kayıkçıyı ve demiryol bekçilerini tahlîf ettim ve o gece Demirkapı Ormanı'nın icâbında saklanmak üzere istikşafını yaptım. Burada müsait mağaralar olduğundan icâbında burada ihtifa veya büyük kuvvetlere karşı müdafaa gayet kolaydı.

Akşam onikiye doğru kulübeden hareket ettik. Demiryoluna muvâzî ince bir yolu takip ediyorduk. Ben ve Mustafa Necib Efendi hayvanda idi. Biz, avcı zâbiti elbisesini giymiş bulunuyorduk. Gece saat üçe doğru köye yaklaştık. Evvelce gönderdiğimiz haber üzerine bizi köyün ilerilerinde, mezarlık yanında bekliyorlardı. Bura köylüleri fevkalâde cesaretiyle tanınmıştı. İsmini hatırlayamadığım bir ağanın evine indik.

Derhal tahlîfe başladık. Artık teşkilâtı kendileri tarafından yapmalarını söyledim. Bu sırada Hüsnü Bey ile birkaç kişi Vardar sol sahiline, oradaki köylüleri tahlîfe geçmiştiler. Artık her tarafta binbir faaliyet vardı.

Birkaç saat istirahatten sonra, o gece ben, yalnız Rıfat Bey ile Kovadar'a döndüm. Çete de bu gece orada kaldıktan sonra Krivolak caddesi üzerinde ..... köye geldi.

Bu sırada Manastır Topçu Alayı'ndan gelen bir nefer çeteye iltihak etti. Tikveş Kazâ Hey'et-i İdaresi, cemiyet aleyhinde bulunan Jandarma Mülâzımı Ali Efendi'yi hükümet konağı içersinde Drenova'dan köylü iki delikanlı vasıtasiyle vurdurmuş idiler. Atılan altı kurşun boşa gitmişti, bunlar da çeteye gelip iltihak etmiştiler. Bu suretle çete mevcudu sekiz neferi bulmuştu. Şimdilik cemiyete mensup köyler arasında dolaşıyorduk. Çetenin mevcudunu daha ziyâde kabartmak istemiyordum. Az mevcutla gizli hareket ve iâşe kolay oluyordu.

..... Bulgar vatandaşlarımızdan ileri gelenlerden iki kişi dâhil-i cemiyet oldu ve bu suretle Bulgar vatandaşlarımız arasında da bu fikir tevessüe başladı. Hele köylüler, bizim geldiğimizi ve kimseye zararımız olmadığını haber alınca bizi hüsn-i kabul edeceklerine dâir haber göndermeye başladılar.

Bir gün Rıfat Bey'in konağında kalıp kaymakam ve kumandan beylerle ve hey'et-i idare ile görüştükten sonra, akşam üzeri Drenova köyüne hareket ettik. Çete ile Karasu Köprüsü'nde birleştik. Çete efrâdı yeni yapılan avcı elbisesini lâbis ve kâffesi mavzer tüfekiyle müsellah idi. Köyden gelen birkaç kişi ile birlikte köye girdik. Bu köyde jandarma karakolu var idiyse de, altından dolaşarak gözükmedik. Şevki Ali Bey de beraberdi. Gece, İdris Ağa'nın evinde kaldık. Burada da teşkilâtı yaptık. Gündüz, Nahiye Müdîri Drenovalı Ali Bey geldi. Bu köylüler beni daha iyi tanıyordu. Hepsi fevkalâde beşûş idiler. Bura jandarma efrâdından birkaç nefer de cemiyete dâhil olmuştu.

Akşam üzeri, buradan hareketle gece dörtte ..... köye gittik. Yanımızda iki hayvan vardı. Münâvebe ile biniyorduk. Burada, Hamza Ağa'nın evinde kaldık. Burada da teşkilâtı yaptık. Bu köy de en ziyâde cesaretine itimat olunan köylerden biriydi. Köy imamı epey tereddütten sonra dâhil oldu. Biraz sonra Jandarma Yüzbaşısı Cemil Bey de görüşmeye geldi. Kendisiyle musâfahamızı köylüler görünce cesaretleri büsbütün artmıştı. İmâm Efendi, *"Artık bu işte Allah'ın yardımıyla muvaffak olacağımıza kanaat getirdim"* diyordu.

Ertesi gece, buradan ..... köye hareket ettik, Abdullah Ağa'nın evine indik. Köylüler evvelce gönderilen haber veçhile toplanmışlardı. Biraz dinlendikten sonra bütün köylüyü Abdullah Ağa'nın avlusunda gece tahlîf ettik. İhtiyar, genç, hepsi bütün kalbiyle meşrutiyet için can vermeye ahitler ediyordu. Bu ulvî manzara karşısında Osmanlılığın azameti hissolunuyordu. Biz buraya hareket ettiğimiz vakit, çete de Mustafa Necib Efendi kumandasında, muavin Mülâzım Rauf Efendi de beraber olduğu halde ve milis efrâdiyle takviye edilerek kırk beş mevcutlu olarak Krivolak-Kovadar arasında postayı vurmaya

göndermiştim. Merkez-i Umumî parasızlıktan bahsediyordu. Halbuki bugünkü postada bin beş yüz lira kadar olduğunu haber almıştım. İki jandarma ile sevkolunan bu parayı almak lâzımdı. Sabahleyin çete geldi. Fakat postayı vuramamıştı. Çünki posta gecikmiş ve çetenin muhtefî olduğu bağlık mahalle gelen Hristiyan köylüler ise bunları görerek ürkmüş ve müfrezeye haber vermeye gitmiş olduklarından, artık beyhûde kan dökmemek için çete çekilmişti. Evvelce Köprülü'ye gönderdiğim haber üzerine, akşam üzeri gelmiş olan Mülâzım Mustafa Nuri Efendi ile eşraftan Emin Ağa ve efrâd-ı cemiyetten mürekkep oniki kişilik bir kuvvetle saat onikide köyden hareket ettik. Bu defa beygirim vardı. Çete o gece köylülere fenalık eden ve orada malikânesi bulunan bir beye nasâyih-i lâzimede bulunduktan sonra ikmâl-i teşkilâta devam edecekti. Burada validemden aldığım bir mektupta: *"Başladığım işi bitirmeden dönersem sütünü helâl etmeyeceği"* yazılı idi.

Geceyi ..... köyde geçirdik. Orada da boş durmayarak gece yarısına kadar tahlîf ile teşkilâtı ikmâl ettik. Evvelce Köprülü'den gelen Doktor Mecid Efendi'ye söylediğim veçhile bu köyün ileri gelenlerinden birkaç kişi Köprülü'de tahlîf edilmişti. Burada teşkilâtı yaptık. Köylüler pek memnun idiler. Ertesi gün alessabâh Tili tepesi üzerinden ..... Emin Ağa'nın çiftliği olan ..... İslâm köyüne hareket ettik. Evvelce elli altmış neferlik bir müfreze ile geçmeyi tehlikeli addeddiğim [köyleri ve] kuvvetli Bulgar çetelerinin karargâhı olan bu araziyi oniki kişi ile geçtik. Yalnız, vaziyetimiz başkaydı. Evvelce çeteye tesadüfte mutlaka mahvetmek lâzım [idi], kaçırmak askerliğe bir nakısa addolunurdu. Fakat şimdi rastgelirsek müdafaada kalınacak ve mümkün ise müsademe etmeden geçecektik. Yolda gayet dikkatli yürüyorduk. Akşam üzeri çiftliğe vardık. Zaten köyden bizi karşılamak üzere tepeye kadar onkişi gelmişti. Hemen biraz yemek yedik. Sonra köylüleri tahlîf ve teşkilâtı icra ettik. Ben biran evvel Köprülü'ye girmek istiyor, ora teşkîlâtını gördükten sonra Üsküp'e geçmek, biran evvel teftişi ikmâl ile gezdiğim köyleri hazırlamak istiyordum.

Daha Tikveş kazâsında iken şimalî Arnavutlar'ın Kaçanik'te toplandığını haber almış fakat maksatlarının ne olduğunu anlayamamıştım. Burada anladığıma göre, Jandarına Miralayı Galib Bey'in hükümet tarafından gönderildiği fakat Arnavutlar'ın bu zâtı salıvermediği ve maksatlarının Meşrutiyet istemek olduğunu ve bu bâbda Kalkandelenli Emin Bey'in fevkalâde gayreti sebkettiğini haber aldım. Fevkalâde mesrurdum. Demek, asıl çekindiğimiz şimalî Arnavutluk bizimle beraber olacak. Sultan'ın altınlarına kanmayarak ibrâz-ı hamiyet ediyorlar. Artık maksat hâsıl olacak demekti.

Ertesi gün Çeltek-i Zîr köyüne vardık. Gündüz orada tahlîf ve teşkilâtla vakit geçirdik. Akşam üzeri Köprülü'ye hareketle, evvelâ hâriçteki tekkeye indik. Orada, eşraftan Sabit Bey ile Doktor Bey bekliyorlardı. Öpüştük. Bana, Merkez-i Umumî'den ve Usturumçe Hey'et-i İdâresi'nden gelen iki kâğıt verdiler. Merkez-i Umumî, umumî talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecekti [yürüneceğini yazıyordu]. Tikveş'de bulunarak orada

tecemmû eden Mustafa Necib Efendi kumandasındaki Birinci Millî Taburu ile Köprülü, İştib Millî Taburlariyle bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmayı yazıyordu.

Artık, ertesi günü avdete karar verdim. Usturumçe Hey'et-i Merkeziyesi o kazâya dâvet ediyor, teşkilâtın mükemmeliyetinden bahsediyordu. Artık hep seviniyorduk.

Bugün 9 Temmuz 324 idi. Saat onbire doğru, ben ve Kalkandelen'e göndermek üzere beraberime aldığım ..... Bey ve diğer rüfeka ile birlikte araba ile Köprülü'ye girdim. Yolda, tanıyan zâbitler selâm veriyor, taaccüble bakıyorlardı. Doğruca, Emin Ağa'nın evine indik. Kapıda ufak bir kıt'a-i askeriye muhafızlık vazifesini görüyordu. Bir gün [evvel] gizli olarak efrâd, zâbitlerine itaatle Meşrutiyet'e çalışacaklarına dâir yemin etmişlerdi.

Efrâd, fevkalâde bir hürmet ibraz ediyordu. Yemekten sonra kaymakam-ı kazâ Münîf Bey'in -mebus- evine gittim. Orada görüştük. Bu sırada Mevki Kumandanı Süvari Livası Salih Paşa geldi. Epey kalabalık olduk. Biraz konuşulduktan sonra avdet edildi. Ertesi günkü hareketten yalnız Hey'et-i İdâre'nin malûmatı vardı.

10 Temmuz 324. Bugün, esasen Merkez-i Umumî'nin bulunduğu Selânik'te kongre aktedilecekti. Selânik'i terkediyorken kongreye geleceğimi söylemiştim. Fakat Tikveş'de işlerin çoğalması ve Köprülü'ye harekete karar vermem üzerine ve biran evvel umumî hareketin icrasına hazırlanmak mütalâası üzerine kongrede bulunamayacağımı Merkez-i Umumî'ye arzetmiştim. Maamafih inâyet-i bârî ile kongrenin akdi mukarrer olduğu gün, hakikaten yevm-i mes'ûd-ı Meşrutiyet'imiz oldu.

Sabah, Bulgar vatandaşlarımızın ileri gelenlerini çağırttım. Kendileri ile maksada dâir konuştum. Hepsi birlikte çalışmaya razı idiler. Fakat, bu sırada umumî hareket için hazırlanılıyordu. Hareket emri geç vardığından Köprülü, İştib ve Koçana'ya telgrafla bildir[il]di. Bunda, umûm ahâli hükümet konağı önüne toplanarak Meşrutiyet'in devamını ve Meclis-i Mebûsân'ın derhal içtimâ dâvetini isteyecekti. Bu sırada topçu zâbiti top atıp [atılıp] atılmayacağını sordu. Üç top atılmasını söyledim. Kumandan Paşa da bu sırada Emin Ağa'nın evine gelmişti. Bulgar ileri gelenlerine, şimdi hükümete toplanarak hürriyeti ilân edeceğimizi söyleyince şaşırdılar ve gidip ahâliye haber vermelerini söyledim. Dağıldılar.

Saat üçe doğru, Kumandan Paşa beraber olduğu halde çıktık. Ahali, hükümet konağı önüne toplanmaktaydı. Sonra asker geldi. Ulemâ-yı İslâmiye ve Hey'et-i Rûhâniye geldi. Harbiye Mektebi muallimleri, müdîrleri orada olmadığından iştirak etmediler. Ahali toplanmış *"Yaşasın millet! Meşrutiyet! Hürriyet!"* diye bağırışıyorlardı. Kumandan Paşa'ya, Kaymakam Bey'e aşağı inmemizi teklif ettim. Hep [birlikte] aşağı inildi. Evvelâ, hoca efendilerden birisi dua etti. Bulgar rahiplerinden Pop Goşo Efendi gayet müessir, Bulgarca bir nutuk söyledi. Ben de biri Türkçe, biri Bulgarca, bervechiâtî iki kısa nutuk söyleyerek *"Yaşasın vatan! Hürriyet!"* sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker de selâm vaziyetinde duaya iştirak etti. Sonra kışlalarına

çekildiler.

Hükümet konağına çıkıldı. Artık, herkes birbirini kucaklıyor, tebrik ediyordu. Mabeyne umûm ahâli nâmına bir telgraf çekildi. Bunda meşrutiyetin devamı ve hürriyet ilân edildiğinden biran evvel Meclis-i Mebûsân'ın içtimâına irâde çıkması talep olunuyordu. Kaymakam ve Kumandan Paşa vuku-i ahvâli Müfettiş-i Umumîliğe bildirdiler. Ben de şöyle bir telgraf çektim:

"Hastayı tedavi ettik. Bulgar vatandaşlarımız, bizimledir. Beyhûde kan dökülmemek için muhikk olan matlabımızın is'âfına tavassut buyurunuz".

Öğle yemeğinden sonra ben Üsküp'e Hüseyin Remzi Paşa'yı getiren trenle Tikveş'e hareket ettim. Hareketten evvel köylerde teşkilâtın ikmâli için lâzım gelenlerle konuştum. Bulgar köylerine verilmek [üzere] Tikveş'de yazdığım beyannameyi tekrar istinsah edip verdiğim gibi, gece yazdığım Köy Teşkilât Hülâsası'nı hey'et-i idareye bıraktım. Henüz bir cevap gelmemişti. İstasyon hıncahınç doluydu. Herkes eğleniyordu. Hat boyunda halk toplanmış, Üsküp trenini gözlüyordu. Akşam üzeri Krivolak istasyonuna çıktım. Yanımda, Köprülü'den muavin olmak üzere aldığım Mülâzım Süleyman Efendi vardı. Orada fevkalâde hizmeti sebkeden Mülâzım Sâim Efendi'nin validesi ve hemşiresi olduğundan, beraber almamıştım. Araba ile hareket ettik. Beraberimizde bir de onbaşı vardı. Bu sırada Mevki Kumandanı ve Binbaşı Kâmil Bey ve diğer beyler karşı geldiler. Binbaşı Kâmil Bey'den evvelce şüphe edilmekte olduğundan, şiddetle tarassut altına alınmış ise de sonra cemiyete idhâl edilmişti. Kovadar'a yakın cadde üzerinde Mustafa Necib Efendi'nin milis taburu selâm duruyordu. Bütün şehir halkı yol üzerinde idiler. Her taraftan meserret sadâları işidiliyordu. Baş tarafta Mustafa Necib Efendi'nin muavini Mülâzım Rauf ve daimî çete efrâdı bulunuyordu. Bunlardan milis efrâdı elbise-i milliyeleriyle ve muhtelifü'l-cins esliha ile selâm duruyordu. Mustafa Necib Efendi ile öpüştük ve doğruca Rıfat Bey'in evine indik. Meclis-i Mebûsân'ın içtimâa dâvetine dâir telgraf geldi. Geceyi ..... Bey'in evinde geçirdik. Bu gece hiçbir haber yoktu.

Ertesi gün belediyede toplandık. Bu sırada Köprülü'den gelen bir telgrafta, bu sabah İstanbul'dan Meşrutiyet'in ilânına dâir bir telgrafın geldiği söyleniyordu. Biraz sonra resmî telgraf geldi. Artık hep memnun idik. Kan dökülmeye hâcet kalmadan maksat istihsâl edilmişti. Şekerler dağıtıldı. Milislere yemek verildi. Sonra, dere kenarındaki mektep meydanlığında asker ve ahâli toplanarak meşrutiyetin fevâidine ve bundan böyle kardaş gibi yaşamak hususunda muhtelif lisânlarda nutuklar söylendi. Dua edildi. Bu sırada milislere bir-iki el yaylım ateş ettirildi ki, bu Hristiyan kadınlar arasında heyecanı mucip oldu. Maamafih teskîn edildi. Köylüler dağıldı.

Ben de öğle vakti aldığım telgraf üzerine Selânik'e harekete hazırlandım. Çeteden dört neferle Mustafa Necib, Rauf ve Süleyman Efendi ve eşraftan Belediye Reisi Rıfat Bey, Şevki Ali Bey, Mehmed Bey, Hasan Bey vesâire beraber idik. İstasyonlar doluydu. Gevgili istasyonunda bütün halk çıkmıştı. Burada halkın gösterdiği teveccühe

dayanamayarak ağladım. Trenin hareketinde toplar atılmaya başladı. Köylüler serbestçe davullarla yol boyunda şenlik yapıyorlardı. Trende, İtalya hükümetinin Selânik general konsolosu vardı. Hareketimizi samimî bir sûrette tebrik ediyor ve hakikaten memleketin selâmeti bununla temin olunacağını söylüyordu.

Tren, yolda geciktiğinden, saat bire doğru Selânik'e vâsıl oldu. Arkadaşlar tarafından hareketim evvelce Selânik'e bildirilmiş olduğundan hemen bütün Selânik ahâlisi istasyona dolmuştu. Meserret âvâzeleri arasında tren kalabalığa daldı. Erkân-ı harp Cemal, Faik Beyler kompartmanın önünde izdihamı menettiler. Öpüştük. Faik Bey bir demet çiçek verdi. Bu sırada Talât Bey, bence en kıymetli yadigâr olan kırmızı cildli bir Kanûn-ı Esâsî kitabı verdi. Kalabalığı güç hâl ile yarabildik. Arkadaşlarım kalabalık içinde kayboldular.

Halk kendilerini buselere garkediyordu. Bu sırada pederim istasyon kapısında bekliyordu. Gidip elini öptüm. Meserretinden pek müteheyyiçti. Edilen ibram üzerine şöylece, kısa bir nutuk söyledim:

"Vatandaşlar!

Hakkımda lûtfen gösterilen eser-i muhabbete teşekkür ederim. Ben buna lâyık olmak için birşey yapmadım. Her Osmanlı'nın seve seve ifâya koşacağı bir vazife hasbe't-tâli' uhdeme verildi. Eğer bunu hakkiyle ifâ edebildiysem bu mükâfat kâfidir. Hamdolsun, meşrutiyeti istihsâl ettik. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl müşkîlât bundan sonra başlar. Tarîk-i terakkide attığımız bu ilk adımı muvaffakiyetle ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek lâzımdır. Maamafih bundan böyle müslim, gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliğiyle çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daimî teâliye sevkedeceğiz.

Yaşasın millet! Yaşasın vatan!"

Umûm halk, hulûs-i kalb ile bu son sözleri tekrar ettiler. Bu sırada Belediye Reisi Âdil, umûm Selânik ahâlisi nâmına izhâr-ı iltifat buyurdular. Hazır olan Debreli İsmail Beyefendi'nin arabasına bindik. Vak'a-i irticada izhâr ettikleri hamiyetle ..... olan mahdumları Fuâd Bey beraber idi. Cemal ve Faik Beylerle beraber idik. Bir süvari takımı yolda çevirdi. Asker, ahâli, arabanın etrafını almış, kalabalık arasında araba yavaş yavaş ilerliyorduk. Tahtakale Caddesi, Hürriyet Meydanı üzerinden Beyaz Kule'den İttihad Meydanı'na ilerledik. Halkın bu sırada izhâr ettiği muhabbet gayr-ı ihtiyarî beni ağlatmıştı.

Beyaz Kule bahçesinde Müfettiş-i Umumî Hüseyin Hilmi Paşa'nın intizâr ettiğini yaveri Süvari Yüzbaşısı Süleyman Efendi söyledi. İnip bahçeye girdim. Elini öptüm. Kendisinin bana gösterdiği itimat, muhabbete binâen, fevkalâde hürmetim vardı. O da gözlerimden öperek iltifat buyurdu.

Eve döndüm. Musika yolda çalıyor. Halk evin önünde toplanmıştı. Ben ise hakikaten müteessir idim. Kendi kendime milletin benim gibi bir en hakîr hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce *"Sultan Hamid iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı?"* diye düşündüm. Halkın ihtarı üzerine pencereye çıkmaya mecbur oldum. Yolda valideme rastgelmiş,

elini öpmüştüm. Burada kardaşlarımla görüştüm. Hepsi memnun idiler. Bir saat sonra halk dağıldı. Ben de bir daha avdet edemeyeceğimi ümid ettiğim odaya girdim. Herşey yerli yerindeydi. Hiçbirşey değiştirilmemişti. Gece istirahat ettim.

Ertesi gün Merkez-i Umumî'ye giderek arkadaşlarla birlikte çalışmaya başladık. Birkaç gün sonra amcam Halil Bey, Karacaova Çetesi'yle geldi. Demir Bey hakikaten burada da izhâr-ı hamiyetle bütün emlâkini terk ile çeteye iltihâk etmişti. Bu sırada evvelâ Bulgar çeteleri, sonra Rum ve Sırp çeteleri gelip hükümet-i cedîdeye arz-ı dehalet ettiler.

O sırada İstanbul hâlâ oyun oynamak istiyordu. Meşrutiyet verilmiş olduğundan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin artık dağılması teklif olunuyordu. Buna karşı Müfettiş-i Umumîlik'in aşağıda muharrer cevabı vaziyeti pek iyi bir sûrette anlatıyordu. Rum çete rüesâsından Apostol Kaptan, avenesiyle geldiği gibi, Yenice'den meşhur Bulgar çetesi reisi Voyvoda Apostol ve Gevgili, Vodina voyvodaları ve en nihâyette Santralist Partisi Reisi Sandanski Efendi ile Pasiçe Efendi ve rüfekası geldiler. Bunların teçhizatı ve zabt u rabtları hakikaten fevkalâdeydi. Bütün çeteler müslim ve gayrımüslim, bütün halk tarafından ayk nı samimiyetle alkışlanıyor ve birkaç gün istirahatten sonra avdet ediyorlar, köylerine dağılıyorlardı. Bunları evvelâ Yunan komşularımızın ziyareti ve müteâkiben Sırp ve Bulgar komşularımızın ziyareti takip etti. Hepsi gayet samîmiyetle bu teceddüdü tebrik ediyordu. Bu tebrikler efkâr-ı ahâli üzerinde iyi tesir etti.

Bu sırada Sultan Hamid hâlâ inanamıyor ve dâima yarım tedirlerle bizi aldatmak istiyordu. İstanbul'da da nümayişler aynı suretle devam ediyordu. O vakte kadar hükümetin İngilizler'e karşı gösterdiği soğuk muamelenin tabiî aksi tesiri olarak, halk bütün cesaretiyle İngiltere Sefareti'ni ve sonra gelen sefirini alkışlıyordu. İstanbul teşkilâtımız pek vâsi' olmadığından İstanbul'da biran evvel hükümete iktidar vermek ve Sultan'ın şahsına bir kastınız olmadığını temin etmek üzere kendi arzusuna tebâiyetle bir hey'et göndertmeye karar verildi. Bu sırada derhal Üsküp ve Manastır Hey'et-i Merkeziyeleri'nden gönderilmiş olan hey'etlerle birlikte Merkez-i Umumî idâre-i umûra çalışıyordu.

Maamafih, cemiyetin yegâne çalıştığı şey, hükümete biran evvel iktidâr-ı lâzımı vererek âsâyiş[sizliğe] ve intizamsızlığa nihayet vermekti. Bu sırada üç gün şenlik yapıldı. Bu sırada memlekette karışıklık var diye bazı hükümet konsoloslarının süfûn-i harbiye celbine teşebbüs edecekleri hakkında bazı ihbârât-ı ciddiyede bulunuldu ise de, buna ehemmiyet verilmeyeceği tabiî idi. Çünki hakikat-ı halde hükümet icrâ-yı nüfuz edememekle beraber, dâhil-i şehirde ve memleketin her tarafında asayiş fevkalâde idi. Ufak bir sirkat bile vuku bulmuyordu.

Yavaş yavaş efkâr-ı ahâli sükûn bulmaya başladı. Eski nizamnameyi tâdîlen yapılan yeni nizamnameye göre Merkez-i Umumî, âzâsını yirmi bire iblâğ ile Siroz Oteli yanında, gazete idarehanesinde, dâire-i mahsûsada çalışmaya başladı. Bu sırada herkes cemiyete koşuyordu. Çünki yegâne kuvveti bunda görüyordu. Fakat bunlar yavaş yavaş, birkaç gün içinde hükümete sevkedildi ve bu suretle halka yine iktidar

hükümette olduğu, yalnız şimdi eskisi gibi hırsızlık ve haksızlık yapamayacakları anlatıldı. Üç vilâyet hey'et-i idareleri mebûsları kararıyla yapılan yeni nizamname hülâsasına göre 5 Teşrînsânî 324'de bir kongre-i umumî akdine karar verildi.

Bu sırada Merkez-i Umumî bir karışıklığa mahal vermemek üzere her tarafa müfettişler gönderdiği gibi, uzak olup idâre-i sabıka zamanında irtibatta bulunulamayan vilâyetlere de yeniden tensikat icra etmek ve ihtilâl esnasında kendiliğinden türeyen bazı hey'et-i idareleri tedkîk etmek üzere derhal Anadolu içerilerine ve Arabistan'a memurlar gönderildi. Bu sırada Cemiyet'in hârici[ni] ve dâhili[ni] birbirine raptetmiş ve İzmir'de bin tehlike içinde çalışmakta olan Doktor Nâzım Bey, Selânik'e gelmişti.

(Enver Paşa'nın, torunu Osman Mayatepek'te bulunan elyazısı nüshadan)

Otobiyografinin son sayfası.

2

ENVER PAŞA'NIN NÜFUS TEZKERESİ

DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE TEZKERESİDİR

Derâliye'de
Daire-i Hoca Rüstem Mahallesi
Çatalçeşme Sokağı, hâne: 6

İsim ve şöhreti	: İsmail Enver Bey
Pederi ismiyle mahall-i ikameti	: Derâliye'de Ahmed Bey
Validesi ismiyle mahall-i ikameti	: Derâliye'de Ayşe Hanım
Tarih ve mahall-i velâdeti	: Derâliye 1298
Milleti	: İslâm
San'at ve sıfat ve hizmet ve intihap selâhiyeti	: Erkân-ı Harp Kolağası
Müteeehhil ve zevcesi müteaddit olup olmadığı	: Zevcesi yoktur
Derecât ve sınıf-ı askeriyesi	: Muvazzaf

EŞKÂLİ:

Boy	: Orta
Göz	: Elâ
Sîma	: Buğday
Alâmet-i farika-ı sâbite	: Tam

SİCİLL-İ NÜFUSA KAYDOLUNAN MAHALLİ:

Vilâyeti	: Manastır
Kazası	: -
Mahalle ve karyesi :	
Sokağı	: -
Mesken numarası	: 16
Nev'-i mesken	: Hâne

Bâlâda isim ve şöhret ve hâl ve sıfatı muharrer olan İsmail Enver Bey bin Ahmed Bey, Devlet-i Aliyye'nin tâbiiyyetini hâiz olup ol surette cerîde-i nüfusta mukayyed olduğunu müş'îr işbu tezkere itâ kılındı. 10 Kânunevvel 321 (23 Aralık 1906).

Nezâret-i Umûr-u
Dâhiliye

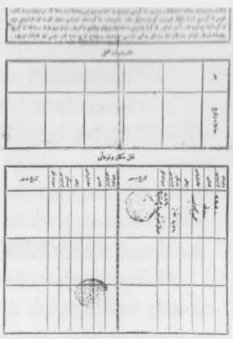

(Arka sayfa)

NAKL-İ MEKÂN VUKUATI

Vukuat numarası	: 3830
Kazası	: Selânik
Mahalle ve karyesi	: Hamidiye Mahallesi
Sokağı	:
Mesken numarası	: 671 hâne
Sûret-i nakli	: ... 4 Haziran 324 (17 Haziran 1906)

3

ENVER PAŞA'NIN ASKERÎ SAFAHAT CEDVELİ

Ahmed oğlu Enver Efendi - Dersaadet
315-4 (Piyade)

Duhûlü (Harp Okulu'na girişi)	: 2 Mart 1313 (15 Mart 1897)
Erkân-ı Harp Yüzbaşı	: 23 Teşrinsânî 318 (6 Aralık 1902)
Kolağası	: 24 Şubat 320 (9 Mart 1905)
Binbaşı	: 30 Ağustos 322 (12 Eylül 1906)
Kaymakam	: 23 Mayıs 328 (5 Haziran 1912)
Miralay	: 2 Kânunevvel 329 (15 Aralık 1913)
Mirliva	: 21 Kânunuevvel 329 (3 Ocak 1914)
Ferik	: 19 Ağustos 331 (1 Eylül 1915)
1. Ferik	: 23 Teşrinevvel 333 (23 Ekim 1917)

Mektepten hîn-i neş'etinde muhtelif sınıf kıt'alarında iki yıl müddetle çalışmak üzere 3 Kânunevvel 318 (16 Aralık 1902) tarihinde Üçüncü Ordu emrine verilmiştir.

23 Aralık 318 (5 Ocak 1903) tarihinde 13. Seyyar Topçu Alayı 7. Bataryası'na, 16 Eylül 319'da (29 Eylül 1903) Üsküp'teki 19. Nizâmiye Alayı 1. Taburu'na tayin edilmiştir.

Mümaileyhin bulunduğu Manastır mıntıkasında ibkaen istihdamı Üçüncü Ordu Kumandanlığı'nca teklif edilmiş ve 8 Ağustos 322 (21 Ağustos 1906) tarihinde irade-i seniye çıkmış ve Rumeli'de eşkiya vukuâtının kökünden temizlenmesi için teşkili irade edilen takip hey'etine tayin edilmiştir.

10 Ağustos 324 (23 Ağustos 1908) tarihinde Rumeli Vilâyât-ı Şâhâne Müfettişliği refakatine.

30 Aralık 324'de (12 Ocak 1909) Berlin Ataşemiliterliği'ne atanmış, 12 Ağustos 325'te (25 Ağustos 1909) Almanya'da icra olunacak manevralara iştiraki emredilmiş ve Birinci, İkinci Ordular tarafından yapılacak

manevralarda hakem olarak bulunmak üzere 29 Eylül 326'da (12 Ekim 1910) İstanbul'a celbedilmiştir.

17 Temmuz 327 (30 Ekim 1911) de İşkodra Karargâhı'na memuren gönderilmiştir.

Bingazi Mıntakası Komutanlığı'na: 5-6 Ocak 327 (1819 Ocak 1912) tarihinde. Bu görevine zamîmeten Bingazi Mutasarrıflığı'na: 4 Eylül 328 (17 Eylül 1912).

Trablusgarb muharebatındaki liyâkatine binâen 23 Mayıs 328 (5 Haziran 1912) de bir derece yükselmiş ve Bingazi savaşlarındaki muvaffakiyetine mükâfaten de 24 Ekim 329'da (6 Kasım 1913) kıdemine üç sene zam yapılmış ve muhtelif muharebattaki iktidar ve liyâkatinden ötürü de 2 Aralık 329 (15 Aralık 1913) de bir derece daha rütbesi yükselmiştir.

Mümaileyh, 26 Aralık 329'da (8 Ocak 1914) Erkân-ı Harbiye-yi Umumîye Riyâsetine ve 29 Aralık 329 (11 Ocak 1914) tarihinde Harbiye Nâzırlığı'nın Harbiye Nâzırı İzzet Paşa'nın istifası kabul edilerek gerek Bingazi ve gerekse Balkan hâl-i seferberiye ircâi hasebiyle 21 Temmuz 330'da (2 Ağustos 1914) Başkomutanlık Vekâleti'ne tayin edilmiş ve 13 Nisan 331'de (26 Nisan 1915) yâver-i haslık unvânı tevcih olunmuş ve tevdi olunan devlet umûrundaki mesâisine şükrânen 19 Ağustos 331'de (1 Eylül 1915) rütbesi bir derece daha yükseltilmiştir.

İbrâz etmekte olduğu güzide hidemâtına bir takdir nişanesi olmak üzere Almanya İmparatorluğu Hassa Alayı'nın fahrî ümerâlığına idhâl edilmiş olduğu tebliğ olunmuştur.

23 Ocak 332 (5 Şubat 1917) tarihinde Harbiye Nâzırlığı ve Başkomutanlık Vekâleti'ne zamîmeten Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın gaybubeti müddetince de 26 Ocak 332 (8 Şubat 1917) de Bahriye Nâzır Vekilliği'ne atanmış ve Sadrazam Paşa'nın Almanya'ya gitmesi sebebi ile de Meclisi Vükelâ'ya riyaset etmek üzere Sadaret görevi 19 Nisan 333'te (19 Nisan 1917) verilmiştir.

Berlin'e gidecek olan Maliye Nâzırı Cavid Bey'in avdetine kadar 25 Ağustos 333'te (25 Ağustos 1917) bu göreve vekâlet etmiş ve 22 Ekim 333 (1917) tarihinden mûteberen rütbesi bir derece daha yükseltilmiştir.

Başkomutanlık Vekâleti unvanı *Başkomutanlık Erkânı Harbiye Riyaseti* nâmına tahvil edilmiş ve 10 Ağustos 334 (1918) tarihinden itibaren eskisi gibi bu görev mümaileyh tarafından tedvîr olunmuştur.

Mümaileyhin 1-2 Ekim 334 (1918) gecesi hânesinden gaybubet ettiği ve icra edilen tahkikat sonunda Kafkasya'da savuştuğunun anlaşıldığı İstanbul Muhafızlığı'nın tezkeresinde bildirilmiş ve künye kaydı Umûr-ı Mehâkim Müdürlüğü'ne verilmiştir.

Bilâruhsat mevkîinden tebâüd ve bilâizin Memâlik-i Osmaniye hududunu tecavüz etmekle maznun-ı aleyh mümaileyhin seferberlik esnasında bir günâ salâhiyet ve mezuniyet-i resmiyeye mübtenî olmayarak Memâlik-i Osmaniye hududunu tecavüz eylediğine binaen bu fiil ve hareketine tevafuk eden Askerî Ceza Kanunu'nun 132. maddesinin fıkra-yı âhiresine tevfikan silk-i askeriyeden tardı ile beraber bir sene müddetle kalebend edilmesine ve Kanun-ı Umumî-i Ceza'nın 32. maddesi

mucibince hukuk-ı medeniyeden ıskatına ve Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu'nun 371. ve müteakib maddeleri muktezâsınca emvâlinin haczine ve usulü dairesinde idare ettirilmesine dair Erkân Divan-ı Harb-i Mahsûsu'ndan gıyaben verilen kararla ele geçtiğinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdiki hususuna bi'l-istizan 1 Ocak 335 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.

Hâmil olduğu nişanlar ve aldığı kıdem zamları:

❃ 29 Teşrinisani 321 (12 Aralık 1905) tarihinde dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı.

❃ 4 Nisan 322 (17 Nisan 1906) tarihinde dördüncü rütbeden Osmanlı Nişanı.

❃ Rumeli'ndeki eşkiya takibi muvaffakiyetinden ötürü 30 Ağustos 322 (12 Eylül 1906) de altın liyakat madalyesi ile taltif edilmiştir.

❃ Trablusgarb'daki başarılarından ötürü 24 Teşrinievvel 329 (6 Kasım 1913) da kıdemine üç sene zam ve üçüncü rütbeden Osmanî Nişanı.

❃ 5 Kânunusâni 329 (18 Ocak 1914) tarihinde birinci rütbeden Mecidî Nişanı.

❃ Ordunun hâl-i seferberliğe ircâı hasebiyle 21 Temmuz 330'da altın ve gümüş imtiyaz.

❃ 1 Mayıs 331 (14 Mayıs 1915) tarihinde birinci rütbeden Avusturya Macaristan Hükümeti'nin Askeri Liyakat Salibi.

❃ 22 Şubat 330 (7 Mart 1915) İmtiyaz Harp Madalyası.

❃ 2 Kânunusâni 331 (15 Ocak 1916) tarihinde Murassa Osmanî.

❃ Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından 7 Nisan 331 de (20 Nisan 1915) birinci rütbeden Militärverdienstkreuz nişanı.

❃ 7 Aralık 331'de (20 Aralık 1915) de Hilâl-i Ahmer Madalyası.

❃ 13 Aralık 331'de (26 Aralık 1915) Almanya'nın Demir Salib Nişanı'nın birinci sınıfı.

❃ Almanya İmparatoru tarafından bir takdir nişanesi olmak üzere Alman Hassa Alayı (Garde Regiment zu Fuß) fahrî ümeralığının tevcihi.

❃ Avusturya-Macaristan devleti tarafından 16 Kasım 332'de (29 Kasım 1916) birinci rütbe Leopold Nişanı.

❃ 29 Ocak 332'de (11 Şubat 1917) Birinci Osmanî, Murassa Osmanî Nişanları ile Almanya'nın meşe dallı Pour le Mérite ve Albrechts-Orden Großkreuz (Albrehts Nişanı Büyük Salib) ve Kırmızı Kartal Nişanı'nın birinci rütbesi ve Bavyera Birinci Rütbe Askerî Liyakat Nişanı.

❃ Vortmirg'in (?) büyük bir nişanı.

❃ Bulgaristan'ın Saint Alexander Nişanı.

❃ 21 Nisan 333'te (21 Nisan 1917) yine Bulgar hükümeti tarafından birinci rütbe Bulgar Şecaat Nişanı.

❃ 15 Mart 333'te (15 Mart 1917) Bavyera Hükümeti

tarafından Großkreuz-büyük salib nişanı.

❁ 3 Temmuz 333'te (3 Temmuz 1917) Almanya İmparatoru tarafından Kılıçlı Kırmızı Kartal Nişanı büyük salib.

❁ 25 Temmuz 333'de (25 Temmuz 1917) Hilâl-i Ahmer Sergi Madalyası.

❁ 28 Ağustos 333'te (28 Ağustos 1917) Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından seryaveri ile Büyük Askerî Liyakat Madalyası.

❁ 17 Ekim 333'te (17 Ekim 1917) Haydarpaşa İstasyonu infilâkindeki hıdemat-ı fedakârânesine mebnî bir adet Tahlisiye Madalyası

❁ 10 Mart 334'te (10 Mart 1918) Alman .....kreuz.

❁ Prens Ernest Augustus tarafından Muharebe Liyakat Salibi.

❁ Bulgar Kralı tarafından 11 Mayıs 334'de (11 Mayıs 1918) birinci derece Şecaat Nişanı.

❁ 10 Mart 334'te Avusturya İmparatoru tarafından Macaristan'ın Stephans-Orden Salibi'nin beratı.

(Cenazesinin 1996 Ağustos'unda Tacikistan'dan Türkiye'ye nakli sırasında Genelkurmay tarafından hazırlanan bilgi dosyasından)

4

ENVER PAŞA'NIN ORDUYA VEDÂNAMESİ

Enver Paşa, bu vedânameyi Talât Paşa Hükümeti'nin 8 Ekim 1918'de istifasından sonra hazırlamıştır. Aşağıda yeralan metin, vedânâmenin büyükihtimalle bastırılıp birliklere dağıtılmak üzere hazırlanmış matbaa provasından alınmıştır. Metnin birliklere yollanan şeklinde, küçük farklılıklar mevcuttur.

İtilâf Orduları'nın Makedonya cephesinde taaruza geçmeleri vesilesi ile Bulgar ordusunda başgösteren inhilâl ve isyan üzerine Bulgaristan Hükümeti düşmanlarımıza münferiden mütareke akdini teklif eylemiş ve bu müracaat da İtilâf orduları tarafından kabul edilmiş ve bu suretle de Bulgaristan, ittifak-ı murabba'dan çıkmıştır.

Bu suretle tahassül eden vaziyet-i umumiye icabâtı müttefiklerimizle konuşarak hasımlarımıza Wilson'un teklifi dairesinde sulh teklif edildi. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile müttefiken yaptığımız bu umumî harpte Osmanlı ordu ve donanmasının uhdesine Avrupa cephelerinde cereyan eden ve netice-i kat'iyyeyi istihsal edecek olan muharebât-ı azîme esnasında kendi üzerine mümkün mertebe fazla düşen kuvveti çekmek ve bu kuvvetleri hatve be-hatve müdafaa

muharebatı ile mümkün olduğu kadar uzun müddet cephesi önünde işgal ederek Avrupa'daki muharebat-ı kat'iyelerinden uzak bulundurmak ve netice-i kat'iye istihsâl edilecek Avrupa sahne-i harbine her suretle yardım etmek vazifesi isabet eylemişti.

Ordu ve donanma bu vazifesini tamamiyle ifaya çalıştı ve hiçbir ordunun maruz kalmadığı nevâkıs ve müşkilât içinde denizde ve karada muhtelif cephelerde son zamana kadar uğraştı ve karşısında mühim düşman kuvvetlerini tuttu.

Bugün müttefiklerimizle beraber kılıçlarımızı kınına koyarak ve şerefli, şanlı sancaklarımızı sararak hasımlarımıza sulh teklifine mecbur oluşumuz Bulgar ordusunun inhilâli ile Bulgaristan'ın ittifakımızdan çıkması ve binnetice vaziyet-i harbiyenin Avrupa'nın netice-i kat'iye cephelerinde de kat'i bir muzafferiyet istihsâline artık müsait olmaması esbâb-ı mücbîresinden ileri gelmektedir.

Binaenaleyh tahaddüs eden yeni vaziyet icâbâtına tevfikan heye't-i hâzıra-i hükümet de istifa etmeye karar vermiştir. Ben de kabine âzâsından bulunmak itibariyle erkân-ı harbiye riyâseti memuriyetinden affımı başkumandan-ı âzamımız efendimiz hazretlerinden istirham eyledim.

Harbin bidâyetinden nihayetine kadar hakkımda zât-ı hazret-i padişâhînin ızhar buyurdukları itimat ve en büyüğünden en küçük rütbelisine kadar bilhassa zabitân ve efrâd silâh arkadaşlarının gösterdikleri emniyet ve itâat ile başkumandanımızın dilhâh-ı âliyeleri vatan ve milletimizin pek mukaddes ve muhterem olarak menâfî-i hayâtiyesi icâbâtı dairesinde dört seneden beri ifasına çalıştığım şu vazifeden müfareket ederek her an ve her yerde gösterdiği lâyetezelzel bir mevcudiyet, hadsiz kahramanlıklar ve harika-asâ bahadırlıklarla cihanın takdîr ve tahsînini celb ve ihrâz eylemiş olan bütün ordu ve donanma-yı humâyun zâbitân ve efrâdına minnet ve şükran ile beyân-ı teşekkür ederim.

Şimdiye kadar en celî âsârı ile isbât-ı mevcudiyet eylemiş ve bu yolda vatan ve milletin namus ve haysiyetini tahlîs etmiş ve el'an da müdafaa eylemekte bulunmuş olan kuvâ-yı harbiye-i memleket, artık pek yakın olan sulhün akdine kadar da aynı vazife-i necîbe ve âliyenin kendisinin dest-i hamaset ve besâletine verilmiş olduğunu şüphesiz takdir eder ve bunu lâyetezelzel olan metanet ve cesaretiyle nihayete kadar ifa eyler.

Akıbeti en zelîl bir inbiâl ile neticelenen Bulgar ordusu, bize bundan sonraki vazifelerimizin ifasında göstermeye mecbur olduğumuz fedakârlık ve sebat ve metanet için ders-i ibret olsun. Ordu ve donanma bunu takdîr ile vazifesine daha büyük bir kuvvet ve gayret ile sarıldıkça memleketin saadet ve hayatını temin edeceğinden emin olmalıdır. Dinimizin, vatanımızın teâlîsi ve muhafaza-i hukuk ve namus için yegâne istinâdgâh-ı metîni olan ordu ve donanma bu harb-i umumîde emellerine muvaffak olamadı ise de, bundan hiçbir vech ile müteessir olmayarak Cenâb-ı Hakk'ın âtiyyen karîb (*âtiyy-i karîb* olması gerekiyor) ihsân edeceği ilk fırsatta nâil-i emel olacağına emîn olarak ifa-yı vazifeye devam eylemelidir.

Cümlenize veda ettiğim şu dakikada size en birinci tavsiyem alâmerâtibihim mâfevklere evvelemirde itaat ederek açık alın ile ve lekesiz bir askerî namus ile vazifenizi nihayetine kadar ifaya çalışmanızdan ibarettir. Bu halde Cenâb-ı Hakk'ın inâyet-i ilâhiyesiyle vatanın size tevdî eylediği vazifenin ifasına mazhariyet mümkündür.

Hâfız-ı hakikî hazretleri dinimizi himaye ve i'lâ, masum başkumandanımız padişah efendimiz, muazzez ve mukaddes vatanımız, muhterem milletimizle bunların yetiştirdiği kahraman, fedakâr ve necîb ordu ve donanmayı bâdemâ da muhafaza ve muvaffak buyursun.

Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiye Reisi
Enver

(ATASE, İSH, Sıra no: 51, Kutu: 303, Gömlek: 8. Metnin birliklere dağıtılan az farklı bir şekli için: ATASE, İSH, Sıra no: 953, Kutu: 445, Gömlek: 53).

5

ENVER, TALÂT VE CEMAL PAŞALAR İLE DOKTOR NÂZIM HAKKINDA VERİLEN İDAM KARARI

Mehmed Vahideddin

Hükümet-i Osmaniye'nin şekl-i kanunîsini vücuda getiren kuvâyı selâse fevkinde dördüncü bir kuvve-i tehdidiyye vücuda getirilmek suretiyle tagyîr edilmiş olmasından dolayı maznun-ı aleyhim olup hâl-i firarda bulunan ve İttihad ve Terakki şahs-ı mânevîsini temsîl eden Meclis-i Umumî âzâsından esbak sadrazam Talât Paşa ile esbak Harbiye Nâzırı silk-i askerîden matrut Enver ve esbak Bahriye Nâzırı kezâlik silk-i askerîden matrut Cemal ve Maarif Nâzır-ı esbâkı Doktor Nâzım Efendiler'in tafsilâtı 6 Şevval 1337 ve 5 Temmuz 1335 tarih ve 4 numaralı mazbatada muharrer olduğu üzere a'zâm cürümlerinden

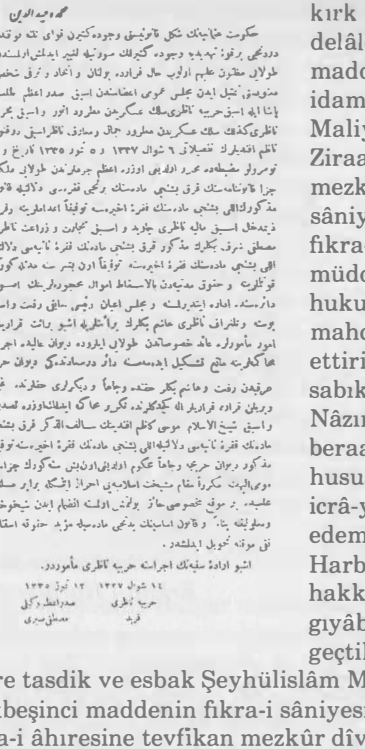

وحيد الدين

حكومت عثمانيهنك شكل قانونيسى وجوده كتيرن فواى تك دولتلر
دونمى برقوة تهديد وجوده كتيرلك سودنيله لشير ايدلش اولسندن
طولاى مظنون علهم اولوب حال فراره يولان واتحاد و ترقى شخص
مشهوري تشكيل ايدن مجلس عمومى اعضاسندن اسبق صدر اعظم طلعت
پاشا ايله اسبق حربيه ناظرى سلك عسكريدن مطرود انور و اسبق بحريه
ناظرى كذلك سلك عسكريدن مطرود جمال وسابق ناظر اسبق دوفعود
ناظم افندبلرك تحصيلاتى ٦ شوال ١٣٣٧ و ٥ تموز ١٣٣٥ تاريخ و ٤
نومرولو عفيلهده كيرو اولديغى اوزره اعظم جرملرندن طولايى ملكيه
جزا قانوننامه سنك قرق بشنجى مادهسنك برنجى فقره سى ولاثيله قانون
مذكورك الحى بشنجى مادهسنك فقره اخيره سنه توفيقاً اعدامريه رفعاً
ذيده دخل اسبق مالیه ناظرى جاويد و اسبق تجارت و زراعت ناظرى
مصطفى شرف بكلرك مذكور قرق بشنجى مادهسنك فقره ثانيهسى ولاثيله
الحى بشنجى مادهسنك فقره اخيره سنه توفيقاً اون بشر سنه حدلى كوركى
توقيفلرينه و حقوق مدنيهدن بالاسقاط اموال محجوزه لرينك اصول
دائرهسنده اداره ايتدرلمه و مجلس اعيان وقتى سابق وقت واسبق
بوت وظرفداى ناظرى عاجز بكلرك برأ ناظريه اشيو بانت قرارينك
امور مأموره عائد خصوصاتدن طولايى ايقروده دیوان عاليده اجراى
محاكمه يه مأمع تشكيل ايدهسنه دائر دوسهدهدكى دیوان حرب
عرفيدن رفت وعاجز بكر حقنده وجاهاً و ديكرلرى حقلرنده غيابياً
وريلن قراره قرارلر الله كيدكجه لرنده تكرر محاكمه ايتملكلرينه وزره صدق
واسبق شيخ الاسلام موسى كاظم افندينك سالف الذكر قرق بشنجى
مادهسنك فقره ثانيهسى ولاثيله الحى بشنجى مادهسنك فقره اخيره سنه توفيقاً
مذكور دیوان حربه وجاهاً حكوم اولديغى اوزره بش سنه كوركى جزاسى
موجبنجه تكرراً مقام مشيخت اسلاميه يه احراجاً اشبو بانت برابر صلك
عليه بر موقع مخصوصى حائز بولونمش اولمله انظار اهل نيخوخت
وسلوكنه بناءً و قانون اساسينك بدنجى مادهسيله مؤيد حقوقه استناداً
فك موقوفيتى تحويل ايدلمشدر .

اشبو ارادهٔ سنيهنك اجراسنه حربيه ناظرى مأموردر.

٢٤ شوال ١٣٣٧ — ١٣ تموز ١٣٣٥

حربيه ناظرى — صدر اعظم وكيلى

فريد — مصطفى صبرى

dolayı Mülkiye Ceza Kanunnâmesi'nin kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası delâletiyle kanun-ı mezkûrun ellibeşinci maddesinin fıkra-i âhıresine tevfikan idamlarına ve fer'an zî-medhal esbak Maliye Nâzırı Cavid ve esbak Ticaret ve Ziraat Nâzırı Mustafa Şeref Beyler'in mezkûr kırkbeşinci maddenin fıkra-i sâniyesi delâletiyle elli beşinci maddenin fıkra-ı âhıresine tevfikan onbeşer sene müddetle küreğe konulmalarına ve hukuk-ı medeniyeden bi'l-iskat emvâl-i mahcûzelerinin usulü dairesinde idare ettirilmesine ve Meclis-i Âyân reis-i sabıkı Rıfat ve esbak Posta ve Telgraf Nâzırı Haşim Beyler'in beraatleriyle işbu beraat kararının umûr-ı memurlara ait hususattan dolayı ileride Dîvân-ı Âlî'de icrâ-yı muhakemelerine mânî teşkil edememesine dair Dersadet'teki Dîvân-ı Harb-i Örfî'den Rıfat ve Haşim Beyler hakkında vicâhen ve diğerleri haklarında gıyâben verilen karar, firarîler ele geçtiklerinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik ve esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin sâlifü'z-zikr kırkbeşinci maddenin fıkra-i sâniyesi delâletiyle ellibeşinci maddenin fıkra-i âhıresine tevfikan mezkûr dîvân-ı harpçe vicâhen mahkûm olduğu onbeş sene kürek cezası mümaileyhin mükerreren Makam-ı Meşîhat-ı İslâmiye'yi ihrâz eylemekle beraber meslek-i ilmiyede bir mevkî-i mahsûsu hâiz bulunmuş olmasına inzimâm eden şeyhûhet ve mâlûliyetine binâen ve Kanun-ı Esâsî'nin yedinci maddesiyle müeyyed hukuka istinâden nefy-i muvakkata tahvil edilmiştir.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur. 14 Şevval 1337, 13 Temmuz 1335 (1919).

Harbiye Nâzırı
Ferid

Sadrazam Vekili
Mustafa Sabri

(Takvîm-i Vekayi, 14 Temmuz 1335, no: 3597)

6

Beybabacığım!

Manastır'ı teşrif-i âlînizi müş'ir inâyetname-i veliyyü'n-niâmîleri şeref-vârîd oldu. Sıhhat haberiniz fevkalâde sevincimizi müeddî oldu fakat borçların tevhidi için sıkıldığınızı anlatan satırlar teessürümü mucip oldu.

İhtimal *"Oğlum sen sıkılma!"* diyeceksiniz, fakat inâyeten tasavvur buyurunuz ki kulunuz da aynı aile âzâsından bulunuyorum. Aile reisinin meserretine iştirak ettiğim gibi her bir kederin tahfîfi için de onlara iştirak pek tabiîdir. Binaenaleyh rica ederim müteessir bulunmak zât-ı âlînize ayrıca bir teessüfü bâdî olmasın beybabacığım!

Evvelce de arzettiğim gibi kulunuz sıkılmanızı hiçbir vakit arzu etmem. Binaenaleyh zaten lüzumsuz olan kılıç parasından çoktan sarf-ı nazar ettim. Binaenaleyh inayet buyurup da bu suretle bir para irsâli için borca girmez, yahut o parayı borçlarımıza kapatırsanız daha ziyade hem de fevka'l-had sevineceğimden emin olunuz. Zât-ı âlîlerini temin ederim ki aksi halde göndereceğiniz para ile alacağım kılıcı taktıkça kalben fevka'l-had müteessir olacağım. Herhalde irâde, zât-ı veliyyü'n-niâmîlerinindir. Kulunuz, fikrimi arz ettim beybabacığım!

Emirnamenizin Perşembe, yani 21 Teşrinsanî'de postaya teslim edeceklerini Hulusi Bey söyledi. Maamafih kulunuz Cumartesi gidip tekrar tahkik-i keyfiyet edeceğim. Bir de kendileri *"Merak buyurmayınız, maaş Nâzır Paşa* 'olsun' *dediği tarihten itibaren işlemektedir"* dediler. Manastır'ı teşrifiniz hepimizi alelhusus annemi fevkalâde sevindirdi.

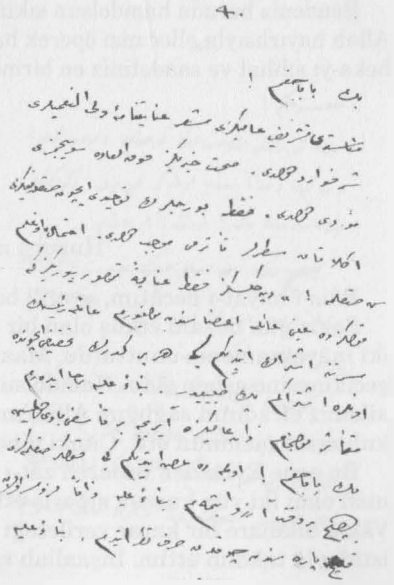

Beybabacığım! Sıla için istida vermiştim. Eğer terviç buyurulursa iftardan sonra gelmek istiyorum. Namzet arkadaşlarımız ordulara tayin edildilerse de bizim için henüz hiçbirşey yok.

Anneciğim ellerinizden öpüyor. Hanım ninem, halam hanım, Hâlid Bey de arz-ı ihtiram ediyorlar. Bendeniz bu akşam teşekkürnameyi Nuri Beyefendi'ye takdîme gidiyorum. Müsaadenizle

Allah'ımdan saadet, sıhhatinizi -ki saadetimiz, sıhhatimiz demektir- temenni ile ârizama nihayet veriyorum velînîmetimiz efendimiz. 22 Teşrinsanî 318.

Oğlunuz,
Erkân-ı Harp Yüzbaşısı
Enver Ahmed

Ali Efendi amcamıza arz-ı ihtiram ederim. Kardeşlerimizin gözlerinden öperim. Nuri'nin imtihanı nasıl neticelendi, annem merak ediyor. Annem de Hayriye Hanım'a selâm ediyor. Kardeşlerimin ve Hayriye Hanım'ın çocuklarının gözlerinden öpüyor. Ali Efendi'nin validesi hanıma ellerinden öperek arz-ı ihtiram ediyor.

7

Azîz beybabacığım!

Bundan evvel takdîm ettiğim mektup tabiî vâsıl olmuştur. Onda yazdığım gibi vücudum sıhhattedir. Hava birdenbire değiştiği kar yağdı. Havalar soğuk gitmektedir. Bakalım encâmı hayrola.

Henüz müşirden cevap gelmedi. Bakalım ne diyecek. Size evvelki mektubumda gönderdiğimi yazdığım bir liraya iki mecidiye daha ilâve ettim. Lütfen bundan kırk kuruşunu anneme otuz beş kuruşunu da Hasene Hanım'a veriniz, harçlık etsinler. Mütebakiyi de arzu ederseniz sekiz mecidiyeyi iki liraya iblağ ile Hayim'e veriniz. Maamafih arzu-yı âlînize tâbidir.

Bendeniz burada hamdolsun sıkıntıda değilim. Yalnız sizi pek özledim. Allah hayırlısıyla ellerinizi öperek hayır duanızı almayı nasip etsin. Bâkî beka-yı sıhhat ve saadetiniz en birinci dileğimdir beybabacığım. 20 Mart 320.

Oğlunuz

8

Huzur-ı mün'imânelerine

Bâis-i hayat-ı necâtım, sevgili beybabacığım!

Sekiz gün devam etmiş olan bir devrin yorgunluğunu birden aldığım iki inâyetnameniz unutturdu. Maamafih şu gezinti, cevabın biraz da gecikmesine sebep oldu. Hamdolsun sıhhatteyim. Zât-ı âlîleri ve diğer ailemiz efradının sağlığını Allah'ımdan dilerim. Paranın suret-i sarfı kulunuzu memnun etti. Çünki yine borcumuza sarfedilmiş demektir.

Bu sene Eylül'den itibaren zât-ı âlîniz nâmına olmak üzere maaşımın nısfı olan iki yüz kuruşu sipariş ettim, çünki Mart geçmiş bulunuyor. Vâkıa bilâhare bir karar verileceği irade buyurulursa da şimdilik istidayla takdîm ettim. İnşaallah rastgelir. Bu halde bu parayı iste

(?) evvelki mektubumda arzettiğim gibi sarfeder, ister kâmilen borca karşılık tutarsınız, nasıl arzu buyurursa ol suretle sarf buyurulur.

Binbaşı Efendi'nin uğradığı kazaya esef ettim. Fakat ne yaparsa Allah yapar. Hak başka kazalardan korusun. Nuri'nin mevkii oldukça iyi olduğundan yine şâyân-ı şükürdür. Mediha'nın başı da inşaallah yakında geçer.

Burada on beş günden beri hafif zelzeleler devam etmektedir. Bir hafta evvel olan iki şiddetli zelzelede birtakım evler yıkıldığı gibi birtakımları da girilemeyecek bir hale geldi. Şimdi herkes çadırdadır. Telefat yalnız bir Kıptî çocuğundan ibarettir. Köylerde de oldukça ziyade hasarata sebep olmuştur. Allah vatanımızı daha büyük belâlardan muhafaza etsin. Bu hâl ile beraber memurîn, zâbitîn, velhâsıl bütün İslâm ahali -Hristiyanlar müstesna- hep ayş ü işretle sefilâne ömür geçirmektedir. Bütün gece her çadırdan bir ses çıkmaktadır. Allah sonunu hayreyleye.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse herşeyden ziyade zât-ı âlînizin haline sevindim. Allah'tan her an bunu dilemekte idim. Hamdolsun kabul etti. İnşaallah bundan sonra da borçlarımız ödenecek, ailece rahat edeceğiz. Bunun için merak buyurmayınız beybabacığım.

İstidamdan henüz bir ses çıkmadı. Bakalım, Allah ne kısmet edecek. Artık Nuri ve Kamil ve Mediha'nın gözlerinden öperek son veririm. 5 Nisan 320 (18 Nisan 1904).

Oğlunuz
Enver Ahmed

Enver Bey'in, kızkardeşi Hasene Hanım'a mektupları

9

Haseneciğim!

Size güceneceğimi anlatmış, fakat gücendim dememiş idim. Bunun içi vicdanen muazzep olmana mahal yok. Eğer mektup yazmasaydın bak! O vakit darılacaktım.

Eminim ki benim sizi sevdiğim kadar siz de beni seviyorsunuz. Bunun için de hiddete mahal yok. Maamafih zihninizdekini de yazmak herhalde elinizdedir.

Küçük iken iyi tahsil görmediğinizden zihninizin alamaması doğru olabilir. Fakat bu hususta size boş vakitlerde

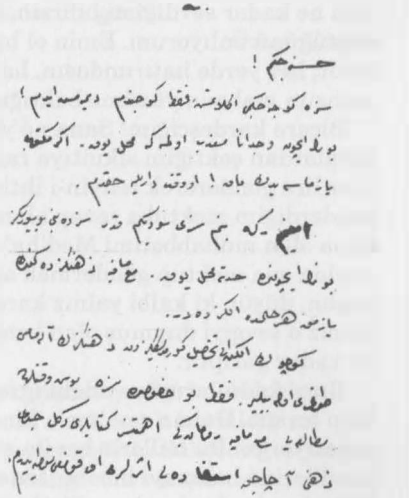

mütalâayı, maamafih roman gibi ehemmiyetsiz kitapları değil, ciddi zihni açacak istifadeli eserleri okumayı tavsiye ederim.

Kardeşim! Pekalâ bilirsin ki alnımıza yazılı olanı silmek elimizde değildir. O halde buna karşı sabır ve tahammül ile sebat etmek, beyhude gam yememek lâzımdır. Binaenaleyh o acı hatıraları zihninden uzaklaştır. Bunları kurcalayacak şeyleri unut ki bu suretle istikbalde iyi bir kadın olasın. Hülâsa metin ol, çocukluğu bırak.

Bir de canın sıkılmamak için düşünmeden yaz. Böyle olur ise hem sonra istediğin gibi yazmaya başlarsın, hem de düşünerek aklındakilere başka söz karıştırmaz, onları bozmazsın. Zaten bilirsin ki her hususta aslına beyân, yani tabiî olan bir nefs (?) öyle onu düzgün göstermek için fazla donatılmıştan daha hoş durur.

Bu mektupta hiç kusur yok. Bilâkis gayet iyi yazılmıştır. Binaenaleyh şâyân-ı tebriksin. Ben de okudukça iftihar ediyorum.

Ben de sıhhatteyim. Siz de sağ olunuz. Burada hemen daima dağbaşlarında dolaşmaktayım. Yalnızlık canımı sıkıyor, fakat ne yapayım, başka türlü mümkün değil.

İnşaallah yakında memuriyetim biter de yine görüşürüz. Yakında mektubunu bekleyerek susuyorum iki gözüm kardeşim. 14 Kânunevvel 319 (28 Aralık 1903).

Enver

10

İki gözüm kardaşçığım!

Mektubunu aldım. Ağladım. Bilmem, bu senin yazın karayazı mı nedir? Sen böyle sıkıntılar, hastalıklar içinde üzülecek miydin? Hasene, seni ne kadar sevdiğimi bilirsin, fakat son zamanda bundan şüpheye düştüğünü anlıyorum. Emin ol bu düşünce benim için pek acıdır. Her vakit, her yerde hatırımdasın, hayalin her zaman gözümün önüne gelir, mahzun mahzun yüzüme baktığını adeta görüyorum.

Biçare kardeşciğim! Sana ne yapayım, sana İstanbul'a gönderdiğim paralardan çektiğim sıkıntıya rağmen hemen her ay hiç olmazsa üçer lira göndererek tehvîn-i ihtiyacına olsun savaşıyordum. Son gönderdiğim mektuba cevap alamayınca beklemeye karar vermiştim. Sana olan muhabbetimi Mediha'ya verdimdi. Hemen her gezdiğim yerden ona mektup göndermek adeta benim için bir eğlence idi. Hasene düşün, düşün ki kalbi yalnız kardeşlerinin muhabbetiyle dolu olan, yalnız o sevgiyi duymuş olan benim gibi[ler] Avrupa'da ne kadar yalnız, ne kadar gariptir.

Bura kadınlarından adeta iğreniyorum. Bunların her biri adeta kalp hırsızı. Daima sevilmek, bir erkeğin mazhar-ı muhabbeti olmaya canatıyorlar. Bu hallerle benim nazarımda o kadar küçülüyorlar ki, kendilerine bakmayı bile bir tenezzül addediyorum. Artık iki gözüm, kadınları böyle olan bu milletlerin erkekleri de menfaatten başka birşey düşünmediklerinden bunlarla samimi görüşmek imkânsızdır.

Artık hayli resmî bir dostluk içerisinde geçirdiğim hayat beni hürriyet perdesi altında zincire bağlanmışa benziyor. Memlekete dönmek de istemiyorum. Çünki mevkiim küçük, işe karışmayacağım tabiî, fakat bununla beraber memleketin izmihlâlini hâlâ menfaat-i şahsiyelerine feda etmeye çalışanlar tabiî iftiradan hâli kalmazlar. Binaenaleyh uzakta korkuluk gibi görmeyi muvafık görüyorum. İşte, güzel vatanımızın menfaati beni yine o güzel yerlerden, güzel yüzlerden uzak bulunduruyor, gurbetlik çektiriyor. Hamden, sümme hamden! Ben de neler söylüyorum. Lâkırdımı şaşırdım.

Haseneciğim sana son bir teklifte bulunmak istiyorum. Eğer orada rahatsız isen İstanbul'a gel. Sana Almanya'da bulundukça dört lira vermeyi taahhüt ederim. Vaktim olursa beş de veririm. Yalnız başına bir ev tut, çocuklarınla otur. Belki böylece üzüntün geçer. Eğer başka birşey düşünüyorsan yaz. Elimden geleni esirgemem. Burada aldığım para alimallah idareme yetmiyor. Öyle babama geçen ay yirmi, bu ay da on beş lira gönderdim. Ne yapayım? Ebeveynimiz sıkılmasınlar. Annemiz hasta. Mediha'nın hocasına ayda bir lira veriyorum. İki gözlerinden öperim. Allah bağışlasın bir erkek evlâdın olduğunu Nuri yazdı. Allah uzun ömürler versin. İnşaallah ailenize saadet bahşeder. Küçüklerin gözlerinden öperim. Enişte beyime de arz-ı ihtiram ederim kardaşcığım.

Kardaşın
Enver

*

Ağabeyine ne gibi şikâyetlerde bulundun ki sana şu mektubu yazıyor. İnsaf et, neye ihtiyacın var idi. Ne sıkıntımız vardı?

Emin ol pek canım sıkıldı. Keşke mektubu açmaya idim. Gözlerinden öper bir daha adem-i tekerrürünü rica ederim, gözüm.

Ömer Nâzım[1]

Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a nişanlılık döneminde yazdığı bazı mektuplar

11

Rûhum!

Son İstanbul'a gelişimizden beri birçok günler geçtiği halde hiçbir iltifatnamenize nâil olamadım. Adeta bunu unutulmak istenildiğime hamlettim. Bu fikir aklıma tuhaf tuhaf şeyler getirdi. Bahçede geziyorken görüldüğümü tahmin ediyordum. Acaba beni görünce hoşunuza

[1] Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım'ın kocası Miralay Nâzım Bey.

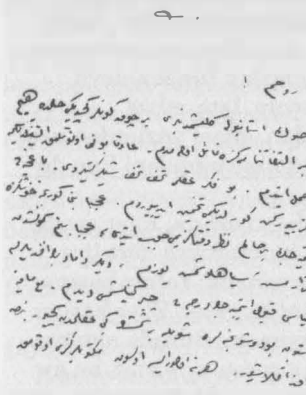

gitmeyecek bir hâlim nazar-ı dikkatinizi mi celbetti? Acaba benim güneşten kararmış, siyahlaşmış yüzüm diğer damad beyefendilerle kıyas kabul etmeyecek derecede çirkinleş[miş] mi dedim. Maamafih, bütün bu düşünceler şöyle bir şimşek gibi aklımdan geçiyor, benden uzaklaşıyor. Her ne olur ise olsun, mektuplarınızı okumak buradaki yegâne medâr-ı tesellîm ve istirahatim olunca artık bunun esirgenmeyeceğine kani olduğumdan tekrar bu hususu arza cesaret ettim.

Biz ikinci bir muharebeye hazırlanıyoruz, bakalım Allah ne gösterecek. Maamafih bu hususu pek mahrem tutunuz. Bu defa artık inayet-i bârî ile muvaffak olacağımıza hiç şüphe etmiyorum. Heman, Cenab-ı Hakk hayırlısı ile başlamak için vesîleler icad etsin. Güzel gözlerinizden öper, lûtufnamelerinize intizâr ederim ruhum sultanım. 28 Mayıs 329 (11 Haziran 1913).

Enver'iniz

12

Ruhum,

Kaleminiz nasıl bendenize hıyanet diyebiliyor?

Bugün sabahtan az sonra başlayıp mecburi uzun fasılalarla ancak akşama doğru bitirdiğim mektubumu Tahsin Ağa'ya vermeden son lütufnamenizi aldım. Doğrusu düşündüm, yine hak verdim. Hem de nasıl hak vermem ki, bu mektubunuz baştan aşağı bendenize muhabbetinizi gayet açık bir lisanla söylüyor. Fakat bilmem hepsine inanayım mı? Yok, doğrusu korkuyorum. Bu suretle alışır, fakat sonra aks-i hayâle uğrarsam ne olur? Sultancığım ya bendenize temadi edecek ve beni ebedî bir hayatla yaşatacak azar azar muhabbet göster, yahut eğer daima bu şiddetle sevmeyecekseniz bu halde bu acı, anî şedid muhabbet dalgası altında kalıp mahvolayım da bunun durduğunu görmeyeyim, duymayayım.

Ruhum; hakkınız var. Bu günkü didinmem arasında ne sabah, ne de akşam yemeğini vaktinde yiyemedim ve şimdi saat sekiz buçukta giden misafiri müteakip getirdikleri yemek önümde bekliyor dersem vaziyetimi anlar, o halde zannımca mazhar-ı afvın olurum.

Sultanım, eminim ki kalbinizi dinlemeden acı bir hisle bendenizi itham ediyorsunuz. Yoksa onu dinleseniz orada bendenizi müdafaa eden bir hiss-i merhamet duyacaksınız. Fakat olsun, sizin her serzenişlerinizin açtığı cerihada bir tatlı acılık duyuyorum, seviniyorum. Anlıyorum, sizin

tarafınızdan düşünüldüğümü ifhâm edecek, hançer gibi gönlüme saplanan kelimelerde de kendimi yaşatmak için bir gıda buluyorum. Âh! Ne olur, şu anda piyanonuzun etrafımda dalgalanacak nağamatıyla gaşyolarak ağlasam. Naciye! Bana bu bahtiyarlığı bahşedeceksin değil mi?

Bilmem, Naciye! Seni ne kadar sevdiğimi duyuyor musun? Âh, ben muhabbetimin derinliği önünde ürküyor, bütün bu hissiyatımın, benliğimin dayandığı sizin muhabbetinizi kaybetmekten pek korkuyorum. Olmaz mı? Ruhum beni sev, sevmeyeceğin zaman da hiç olmazsa merhamet et, muhabbetimi tahkir etme. Ne tuhaf değil mi? 5 Teşrînsanî 329 (18 Ekim 1913).

Enver'iniz

Naciye Sultan'ın Enver Paşa'ya Nişanlılık Döneminde Yazdığı Bazı Mektuplar

13

Of Enver! Yazık, teessürlerime şiddet veren bu menhus günler için sürüklediğim hayata yazık. Bunu sizden evvel bana söyledi fakat ben bu sözünü kabul etmeyeceğimi anladığı için size söylemeye mecbur oldu.

Enver, beni birtakım hissiz insanların insafsız sözlerine kurban etmek istersen mektup yollama. Eğer bir gün mektubunu tehir edecek olsan billâhi teverrüm ederim. Bana acımaz isen senin için beslediğim ümide, istikbalimize acı da bu insafı elden bırakma. Artık düşün ki bizim bu zincir-i esaretten kurtulmamız için cemiyetimizden başka çare kalmamıştır. Heman, Allah yardım etsin.

Âh Enver, o herşeyden tedehhüş eden, korkan Naciye'yi görsen belki pek çok acıyarak kendi ıztıraplarını unutursun. Âh, bu vahşî kalpli menfur insanlar içinden hiç olmaz ise bir-iki saat kurtulmak için kendimi bu soğuk bahçenin karanlık ormanları içine attım. Epey müddet bir sükûnet-i mahzûnânemle dolaştım, sonra içeriye girdim. Âh, herkesin rahatını temin eden yatak nazarlarıma bir mezar kadar müthiş görünüyor idi. Mâhuf bir helecanla kalbim çarpmaya başladı. Birçok tereddütler, düşüncelerden sonra yatağıma girdim. Uyuyacağını ..... ne mümkün? Vücudum bir elektrik cereyanıyla zangır zangır titriyor idi.

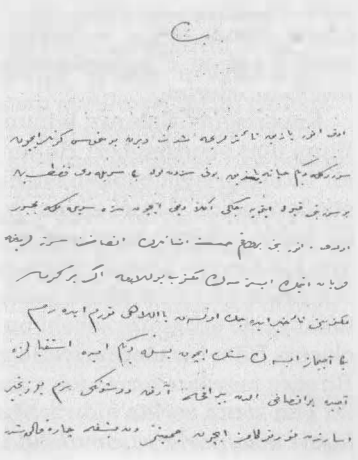

Ne ise, birçok vakitler sonra üzüntüleriniz yetişmiyormuş gibi bu acı sergüzeştlerimle sizi sıkmak için kalemi elime aldım. Enver, diğerlerinin bî-meal sözlerinden niçin

kalblerimizde muhabbet gibi tükenmez bir define-i saadet var iken niçin müteellim olalım? Şimdi ellerimi saçlarımın arasına sokmak ister iken parmaklarımı birşey temas etti. Baktım, bir tane mini mini menekşe. Âh, bilsen Enver, bu ufak çiçek kalbimde öyle büyük bir his uyandırdı ki buna bakmak, bunu koklamak ve bunu okşamakla mütelezzîz olarak bîtâb bir halde uyuyakalmışım.

Sabah uyandığım zaman ateşîn ellerim içinde mahbus olarak solmuş, harap bir halde buldum.

Bilseniz ne kadar acıdım. Gecedeki hüzünlerime iştirak eden bu küçük çiçeği en nihayet kitaplarım arasına gizlemeye mecbur oldum Enverciğim. 7 Teşrînsanî 1329 (20 Ekim 1913).

Naciye

14

Enverciğim!

Dün gece pek büyük bir ulûvv-i cenâb ile beni sevindirdin. Ona edeceğiniz bir insaniyetin içinde bana da taallûk eden bir meserret var. Bu ise sevgili arkadaşımı bahtiyar görmekle iftihar etmektir. Şimdi açıkça bunun sergüzeştini yazacağım.

Bunun bir validesi, bir hemşiresi ve bir de hepsinin fevkinde yegâne medârı olarak ben varım. Validesi de elinde doğduğum gayet emekdarım bir hanımdır. Daima buradadır. Tabiidir ki evlâtları izdivaç ettiği gibi bazen birinde ve bazen diğerinin yanında oturacak. Valideleri pederimin eski kalfalarındandı, fakat çocukları cariye değildir. Hür olarak buraya gelmişler. Pederleri askeriye doktorlarından imiş, vefat etmiş. Valideleri de kızlarını da alıp yine buraya gelmiş. Pederim de çocuklar burada büyüsün ben bakarım diyerek burada alıkoymuş. Diğerlerine karışmam fakat küçüğü benim sabâvet yadigarım olduğu gibi daima benim yanımdadır ve hem pek fazla severim. Onu ebedî mesut bir hayat içinde görmek isterim. Fakat benim elimde birşey olmadığından bu lûtfu sizden istirham etmeye mecbur oldum. Siz de muvafakat ederek beni sevindiriniz. Binlerce teşekkür ederim.

Enverciğim! Bakınız, bunun dahilî sergüzeştinden bahsedeceğim. Bunu dört seneden beri Halimi Efendi takip ediyor. Birçok defalar bir lâtife tarzıyla benden istedi, ben de mazeret beyan ederek göndermedim. Benim sizden geldiğim akşam beni mütefekkir, me'yus bir halde bahçede karşıladı. Ne olduğunu sordum. *"Halimi Efendi ağa göndermiş, mutlak bayramda beni istiyormuş"* dedi. Beynimden vurulmuş gibi durduğum yerde kaldım. İşte söylemek istemiyorum, fakat acele ettiğimin sebebi bu idi. Bu sefer de gitmez ise pek ayıp olacak. Elîm bir mecburiyetle gidecek. Çünki pek fazla insaniyeti vardır. Birşeye meydan vermeden rahatsızım bahanesiyle adam gönderip bir iki gün sonra serîan aldıracağım. Öyle bir fikri kat'iyyen yoktur. *"Böyle hissiz insanlarla yaşamaktan ise ölmeyi tercih ederim"* diyor.

Enverciğim güzel değildir, kara kaşlı, kara gözlü, zayıf bir kızdır. Fakat Edibe sevimli, hassas, bütün manâsıyla bir erkeği bahtiyar edecek meziyeti vardır. Bu hususta kat'iyyen utanmayacağıma eminim. Artık bütün hakikati size anlattım, iş sizin gayretinize kaldı. Abdülhak Bey'in pek çok ailesi var mı? Diğeri erkân-ı harp midir? Her ne hâl ise bana bildiriniz. Ben şaşkınlıktan birşey soramadım. Kendisine sordum, *"Sizin ve beyefendinin intihab ettiği birşeyi kemal-i memnuniyetle kabul ederim. Bu mes'eleye şimdiye kadar ben karışmıyor idim. Şimdiden sonra büsbütün müsterih olarak karışmam"* diyor. Abdülhak Bey bunu benim arzum gibi rahat bir hayatta yaşatacak ise peki diyebilirim. Rica ederim Abdülhak Bey'i iyice tahkik edip bana bildiriniz. Ben sizin bulduğunuzu kimseye söylemeyeceğim. Size bir adres yazacağım. Bu iş o vasıta ile olacak. Bu kâğıdımın karşılığını Tahsin Ağa'ya verip elime vermesi için tenbih ediniz.

Enverciğim! Pandantifim boynumda olduğu halde teşekkürâtımı yazdığımdan ne kadar bahtiyarım. Dün gece takdîm ettiğiniz yüreğinizi gönlümün yegâne saadeti olarak bir nişâne-i iftiharla sinemde taşıyacağım. Kalbimde hayal ve muhabbetinizi gizlediğim gibi o mini mini yüreğin içine de tasvîr-i mukaddesinizi saklayacağım. İstiyorum ki Enverciğim bütün vücudum senin varlığın senin hayalin, senin muhabbetinle örtülsün.

Enverciğim, *"Sizi üzdüm, beni hapsedin"* diyorsunuz.

Evet, o gece beni biraz üzdünüz. Yalnız sizi hapsetmekle kifayet etmeyip iki ellerinizi bağlayacağım. Bilmem bu cezaya razı olacak mısınız? Validem size gelecek. Buraya geleceğiniz bir günü söyleyiniz, ben daima sizi istikbal etmeye hazırım.

Enverciğim, Avrupa prensesleri bizi pek hakir gördüklerini söylemiş idin. Hayır onların zanlarını kendime karşı bir hakikat diyebilirim. Fakat diğer İstanbul prenseslerini câlî bir haksızlıkla itham ediyorlar. Bu da nisvaniyete yakışmaz bir hatadır. Hayır Enverciğim! O gece biraz asabiyetle yanlış muamele yürütmüşünüz. Derimizi büyük muâhazelerle hakir etmek isteyen Avrupa prensesleri olmayıp Mısır prensesleridir. Bunların biri pek haklı olduğu gibi diğeri bir mücrime kadar haksızdır. Bu sözlerime karşı vatanperver olduklarını isbat ettirmek isteyeceksiniz. Hayır Enverciğim, hayır. Vatanın saadet ü selâmeti için yalnız sizi takip etmekle hesap görülmesi lâzım gelmez. Ne ise, bu gibi sözler ile sizi üzdüğüm için beni affediniz e mi? Artık sizden son derece mahcubum fakat beni affetmenizi tekrar rica ederim.

Validemin söylediği Hamdi Bey'e kırk gün müsaade etmişler. Bu kırk beş gün zarfında bir yere yerleştirir iseniz birkaç zaman burada kalacak. Dört senedir Yemen'de olduğundan birkaç zaman burada kalması için tâifesi pek ziyade rica ediyorlar ve kendisi İkbal annemin akrabasındandır. Bir evvelde bundan sizin haberiniz olduğu için yazmaya cesaret ediyorum. Yoksa size karşı yüzüm yok, çünki ricalarım pekçok. 26 Teşrînevvel 1329 (8 Kasım 1913).

Naciye

15

Mücessem vefa Enverciğim!

Daima, daima o geceki ân-ı saadetin hâtırat-ı mesudânesinden bahsediyoruz. Of, o bir ruya mı idi geçirdik, yoksa bir hülya mı idi kaçırdık.

Enverciğim, gözlerimi kapama diyorsun, hayır! Evet oh ne acayip. Kalem de benim gibi şaşırmış, kapamayacağım. Senin nazariyatın (?) karşısında yaşamak istiyorum. Of, bu muzlim odamın penceresinde temaşa ettiğim çoşkun denizin iniltisi kalbimin bir aynını isbat ediyor. Dinleyiniz, işitiyor iseniz o itimatsız kalbinizden bir hakk-ı muhabbet kazanmış olayım.

Âh, hıyanet Enverim, hâlâ seni seviyor muyum buna emin değilsin, bunu anlamaklığın için hissiyâtım, lerzelerim, nazarlarım kâfi değil, öyle mi?

Mümkün olsa sizi temin etmek için muhafaza-i muhabbetin olan kalbimi parçalayacağım. Fakat orada senin için kurulan bir binayı yıkmış olacağım. Hangi elbise giyeceğinizi soruyorsunuz. Hangisinde rahat ediyorsanız onu giymenizi arzu ederim. Bence daima kıymettarsın. Enverciğim, seni âfiyette görmek bana kifayet eder, başka birşey lâzım değil.

Oh, devre-i hayatıma bir tarih-i saadet bırakacak olan bu bayram takarrüb ettikçe hakikat olduğuna kanaat kesbedemiyorum. âh Enver, kalbimin cerîhalarını kanatmak için bir de medhediyorsun. Ne büyük bir hıyanet, artık ne yazsam boş. Bir kere tamamıyla senin teveccühünü kazanmış aduvv-ı ekberim olan bir kadın senin takdîs etmekliğin ne acı! Zâhir, hayatının bu derecesi de varmış... Susayım, fazla yazar isem hem sizi sıkacağım ve hem ıztırablarımı uyandırmış olacağım.

Artık arkadaşıma edeceğimiz bir iyilik benim ve benim olan bir meserret de sizin değil midir? Onun için teşekkür değil, yalnız bunun için hâsıl olan sevincimi yazmakla kifayet edeceğim. Enverciğim, bunu ve böyle şeyleri benden ziyade siz bilirsiniz. Fakat madem kendisini çağırdınız, büyük, ağır bir hizmet yapamayacağını söylemenizi rica ederim. Onun çekeceği zahmet, meşakkat, düşün ki Enverciğim, benim demektir. 27 Teşrînevvel 1329 (9 Kasım 1913).

Naciye

16

Enverciğim!

Biliyorsunuz ki ben de sizin gibi sizi biraz üzmekle asabî bir lezzet duyuyorum. onunla beraber dün ipliklerin çözüleceği için bu pejmürde kağıtla sizi yormak, tasdiât vermek istemedim.

Enverciğim! Tarihi okuyor muyum,soruyorsunuz. Rasim'in tarihine

geçen Kânunuevvel 4 tarihinden beri terkettiğim derslerimi ikmâl ettikten sonra kemâl-i memnuniyetle başlayacağım. Ne yapayım, perişan fikrim bundan evvel senin acılarınla meşhûn olan kalbimle meşgul olduğu için ecdâdımın tarih-i hayatını bile görmek, anlamak istemiyor idi.

Güzel cezalım! Madem artık âkıbetiniz berkemâl, şimdiden sonra biraz da kalbimden sizi çıkararak fikrimi başka şeylerle meşgul edeceğim.

Of Enver! Kendin hastahanede iken havanın güzelliğinden bahsediyorsun. Bu kadar azâm duygularım arasında havadan ne istifade edebilirim?

Enver! Ben bu kadar mı kalpsizim? Konağa bile gitmeyecektim, fakat sizin selâmlıktaki odalarınızın tertibatından birşey sormak lâzım geldiği için mecburiyetle ve bin müşkilatla gittim.

Enver, bu kadar hissiz tanıdığın zavallı kalbimin sadakatine vâkıf olsan emînim ki lâkayıt bir tarzda yürüyen bu kalbim bile insaf eder.

Eyvâh ki, bunu anlatmak için mahzun ömrüm kâfi değil.

Ne ise, susayım. Serzenişlerimin acılığı belki size ıztırap verir. Oh! Enver, müsaade et de bana herşeyi, herşeyi tebşîr eden o mukaddes ellerinden öpeyim. 12 Kânunevvel 329 (25 Aralık 1913).

Naciye

17

13 Kânunevvel 1329
(26 Aralık 1913)

Of, Enver!

Beni pek korkuttun. O kadar acı bir intikama tahammül edecek mecâlim olmadığı için bâri ben de bu cezanıza karşı kendimi müdafaa etmeye bir tedbir bulayım. Hah! Şimdi buldum. Fakat siz bundan müessir olacaksınız, olunuz. Siz erkeksiniz, tabiî sizin mukavemetiniz benimkinden fazladır. Bu pek yakın olan mülâkatımıza birçok uzun günler ilâve edeyim ki hiç olmazsa bu suretle vereceğiniz ağır cezaya razı olayım. Yoksa öyle ufak sükût için koca bir hakk-ı intikamı üzerimde görmeniz pek büyük bir haksızlık olur. Çünki hepimiz hakkaniyete merbûtuz değil mi?

Enverciğim, hem bundan siz bir haz duyuyorsunuz. Öyle ise birkaç gün sükûtî bir hayat geçirelim. Belki bu sakin zamanlardan müstefid olursunuz. "Of Naciye, bu ne haksız muamele böyle, acı satırlarınla ümitlerimi kırıp ıztıraplarımı canlandırıyorsun...". Fakat, Enver, hakikat tatlı, bazen acıdır. Aman hava da ne kadar karanlık. Bütün kesâfetiyle üzerine çöken zamanlardan kurtulmak için ağlıyor, ağlıyor. İnşaallah o da benim gibi halâsı bulsun ki bu siyah anlar o penbe günlerle şâd olsun.

Gönlüm derecesiz bir mağmumîyyet içinde zebûn olduğu için büsbütün kalbime hüzün bahşeden bu giryân-ı baharı hiç sevmem, Enverciğim, ilkbaharı pek severim. Evet, fikrimle tezattır fakat yine

severim. Âh, bu münevver baharın sebkat eden günleri bile bence bir kıymete hâizdir. Ne ise, ilkbaharın hülyalarıyla şimdiden sizi sıkmayayım.

Enverciğim, sizi istediğime hükmetmeyiniz fakat Pazartesi günü çıktığınızı bana kalırsa istemem. Tabiî, doktorların tayin ettiği bir gün daha münasiptir ve hem havalar şiddetli surette soğuk. İki günün ne farkı var diyeceksiniz, fakat olsun. Yirmi dört saatin bile bir faydası vardır.

Aman, artık susayım. Siz sükûtu seviyorsunuz. Âh, fakat yine uzun yazmışım. Bundan böyle size bir haz duyurmak için bu yaramaz satırlarıma birkaç gün fasıla veririm. Bu defa beni affet güzel cezalım.

Naciye

18

TALÂT PAŞA'DAN ENVER PAŞA'YA TEHCİR TALEBİ YAZISI

(24 Nisan 1915)

Dahiliye Nâzırı Talât Paşa, şiddeti gittikçe artan Ermeni başkaldırısının önlenebilmesi maksadıyla bazı vilâyetlere ve mutasarrıflıklara 24 Nisan 1915'te bir talimat gönderdi.[2]

Bu talimatla Ermeniler'in siyasî faaliyetleri durduruluyor, başta Hınçak ve Daşnak olmak üzere Ermeniler'e ait partilerin ve komitelerin büroları kapatılacak, bulunan bütün evraka elkonacak, parti ve komite liderleri ile tehlikeli görülen Ermeniler yargılanmak üzere tevkif edilecek, tutuklandıkları yerlerde kalmaları uygun görülmediği takdirde başka vilâyetlere gönderilecek ve oralardaki askerî mahkemelere çıkartılacaklardı.

Talimat hemen uygulandı, önde gelen Ermeni entellektüelleri ile cemaatin bazı önemli isimleri hemen o gün tutuklandılar ve çoğundan bir daha maalesef haber alınamadı.

Diasporanın *soykırım günü* kabul ettiği tarih, bu talimatın gönderildiği gündür.

24 Nisan kararlarını yine o senenin 27 Mayıs'ında kabul

[2] Talimatın orijinalinin görüntüsü ve metni için benim *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi"*ne bakınız. sah: 22-25.

edilen *"Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihâz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat"*, yani *tehcir kanunu* takip etti. O zamanın resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de 31 Mayıs 1915'te yayınlanan kanun metninin altında Said Halim Paşa ile Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın imzaları ile Sultan Reşad'ın tasdiki vardı.

Talât Paşa, 24 numaralı belgede Enver Paşa'dan kararların yerine getirilebilmesi için uygun bulduğu takdirde ilgililerin bilgilendirilmesini rica ediyor, 25 numaralı belgede de mülkî memurlara gerekli yardımların yapılması konusunda Enver Paşa'nın bazı ordu ve kolordu kumandanlıkları ile askerî makamlara gönderdiği emri yeralıyor.

Dahiliye Nezâreti
Emniyet-i Umumîye Müdiriyeti
Kalem-i Mahsus
3052

Ordu-yı Humâyun Başkumandanlık
Vekâlet-i Celîlesi'ne

Ermeni Komiteleri'nin Memâlik-i Osmaniye'deki teşkilât-ı ihtilâliye ve siyasîyeleri ile ötedenberi kendilerine muhtariyet-i idare teminine mâtuf olan teşebbüsleri ve ilân-ı harbi müteakip Taşnak Komitesi'nin Rusya'da bulunan Ermeniler'in derhal aleyhimize hareketine ve Memalik-i Osmaniye'deki Ermeniler'in dahi ordunun dûçâr-ı zaaf olmasına intizar ederek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilâl eylemelerine dâir ittihaz etdikleri mukarreratı ve her fırsattan istifade etmek sureti ile memleketin hayat ve istikbaline tesir edecek harekât-ı hâinâneye cür'etleri, bilhassa devletin hâl-i harpte bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vuku bulan hâdisât-ı âhıre-i isyaniye ile bir kerre daha teeyyüd etmiş ve esasen merkezleri memâlik-i ecnebiyede bulunan ve elyevm unvanlarında bile ihtilâcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komiteler mesaisinin Hükümet-i Osmaniye aleyhine olarak her türlü esbâb ve vesâite müracaat sureti ile nuhbe-i emelleri olan muhtariyeti istihsâl maksadı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahall-i sâirede meydana çıkarılan bombalarla ve Rus Ordusu'nda gönüllü alayları teşkil ederek Ruslar ile birlikte memlekete saldıran ve an-asl Osmanlı memleketi ahâlisinden olan Ermeni komite rüesâsının harekâtı ve Ordu-yı Osmanî'yi arkadan tehdit etmek suretiyle ve pek büyük bir mikyasta alınan tertibat ve neşriyatları ile tahakkuk eylemiştir.

Binaenaleyh hükümet kendisi için bir mes'ele-i hayatiye teşkil eden bu kabil tertibat ve teşebbüsatın temadîsine hiçbir zaman nazar-ı iğmâz ve müsamaha ile bakamıyacağı ve menba-i mefsedet olan komitelerin hâl-i mevcudiyetini meşru telâkki edemiyeceği cihetle şifâhen de görüşüldüğü veçhile bilûmum teşkilât-ı siyasiyenin ilgasına lüzum-ı âcil

hissetmiş ve icap eden tedâbiri ittihaz etmiştir.

Benâberîn Hınçak, Taşnak ve emsâli komitelerin gerek pâyitahtta ve gerek vilâyâtta bulunan şuabâtının derhal sedleri ile evrak ve vesâikin kat'iyyen ziya ve imhasına imkân bırakılmamak sûretiyle müsaderesi ve komiteler rüesâ ve erkânından müteşebbis eşhas ile hükümetçe tanınan mühim ve muzırr Ermeniler'in hemen tevkifi ve bulundukları mahallerde devam-ı ikametlerinde mahzur görülenlerin vilâyât dâhilinde münasip görülecek mevâkîde toplattırılarak firarlarına meydan bırakılmaması ve icab eden mahallerde silâh taharrîsine başlanarak her türlü hal ve ihtimale karşı kumandanlarla bi'l-muhabere kuvvetli bulunulması ve icraâtın hüsn-i tatbiki esbâbının temin ve istikmâli ile zuhur edecek evrak ve vesâikin tedkiki neticesinde tevkif olunan eşhâsın divan-ı harplere tevdîi münasip görülmüş olmağla mazhar-ı tensîb-i devletleri(?) buyurulduğu takdirde iktizâsına tevessül olunmak üzere keyfiyetin iş'ârına müsaade buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915).

Dahiliye Nâzırı
Talât

(ATASE, A. 42, D. 50, F. 1-3)

19

ENVER PAŞA'NIN HARBİYE NEZARETİ'NE TEHCİRLE İLGİLİ EMRİ

(24 Nisan 1915)

Osmanlı Ordu-yı Humayûnu
Başkumandanlık Vekâleti
Şube: 1
Numara: 1711

Gayet mahremdir
13.2.331 (26 Nisan 1915)

Harbiye Nezâreti Müsteşarlığı'na

Hınçak, Taşnak ve emsâli komitelerin gerek pâyitahtta ve gerek vilâyâtta bulunan şuâbâtının derhal sedleri ile evrak ve vesâikin kat'iyyen ziyâına mahal bırakmamak suretiyle müsaderesi ve komiteler rüesâ ve erkânından hükümetçe tanınan müteşebbis eşhâs ile mühim ve muzırr Ermeniler'in hemen tevkifi ve bulundukları mahallerde devam-ı ikametlerinde mahzur görülenlerin münasip görülecek mevâkîde toplattırılarak firarlarına meydan bırakılmaması ve iktiza eden mahallerde silâh taharrîsine başlanılması ve icap edenlerin derhal divân-ı harplere tevdîi hükümetçe takarrur etmiş

olduğundan, bu hususta memurîn-i mülkiye ile temasta bulunulması ve onlar tarafından talep olunacak her türlü muavenetin derhal îfası ehemmiyetle matlûptur.

Başkumandan Vekili
Enver

Bu emir Birinci Ordu Kumandanlığı'na, Bahr-i Sefid Boğazı Kumandanlığı'na, İkinci Ordu Kumandanlığı'na, Dersaadet Merkez Kumandanlığı'na, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na, Musul'da Onikinci Kolordu Kumandan Vekâletine, Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na, Beşinci Ordu Kumandanlığı'na, Harbiye Nezâreti Müsteşarlığı'na, Irak ve Havalisi Kumandanlığı Vekâletine, Ordu Dairesi'ne, Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na, Harbiye Dairesi'ne, Bahr-i Siyah Boğazı Kumandanlığı'na, Muhakemat Müdiriyeti'ne tebliğ edilmiştir.

20[3]

DOKTOR NÂZIM BEY'DEN ENVER PAŞA'YA

27 Mart 1921 Pazar

Muhterem Paşam,

Başımıza gelen felâketi size bilvasıta telgrafla bildirmiş idik. Vak'anın suret-i cereyanını arzetmek üzere bu mektubu takdîm ediyorum.

Merhum, malûmunuz olduğu veçhile takayyüd prensibini kabul etmediği için pek kolaylıkla bir katil kurşunun kurbanı olmuştur.

Katil, Paşa'nın evinin tam karşısında tuttuğu bir odanın panjurları indirilmiş penceresinin arkasından Paşa'yı tarassut altına alır. Mart'ın on beşine tesadüf eden salı günü sabahı on bir raddelerinde evinden yalnız çıkan Paşa'yı takip eder. Hardberg caddesinin 17 numarasına tesadüf eden evin önünde Paşa'ya yanaşır, üç dört parmak kadar yakın bir mesafeden arkadan Paşa'nın kafatasına bir kurşun sıkar ve derhal Paşa'yı şehit eder. Katil elindeki Parabellum rövolverini yere atar, kaçmaya başlar. Vak'ayı görenler arkasından koşar, katili yakalarlar. Güzelce dövdükten, başını yardıktan sonra polise teslim ederler. Paşa'nın hüviyeti malûm olmadığı için şehid olduğu yerde bırakılır, üzerine beyaz bir örtü örtülür.

Bu sıralarda oradan 200-300 metre kadar uzakta bulunan Gümrük Muhafaza Müdir-i Esbakı Salim Bey mahall-i vak'aya yanaşırsa da lisan bilmediğinden veya naaşı da teşahhus edemediğinden birşey anlamadan ve sormadan büroya gelir. Büroya geldiği zaman bana birinin intihar ettiğini veya öldürüldüğünü söyledi. Ama ne o ne ben,

[3] Tam metnini verdiğim mektup, Yamauchi'de (sah: 169) eksiktir.

bu vak'aya ehemmiyet vermeden geçtik. Biraz sonra Rüsuhi Bey büroya geldi. Paşa'nın büroya gelip gelmiyeceğini sordum. *"Eldiven almaya gitti, şimdi gelecek"* dedi. Salim Bey, Paşa'nın elbisesini, pabuçlarının rengini sordu. Aldığı cevaplar üzerine *"Hadi şu mahall-i vak'aya gidelim, bana şüphe geldi"* dedi. Telâşla hepimiz mahall-i vak'aya gittik. Örtüyü kaldırınca biz de beynimizden vurulmuşa döndük. Muhafız bulunan polislere merhumun hüviyetini bildirdik ve ağlaya ağlaya evine gittik. Müddeiumumîlik tarafından memur-ı mahsus geldikten sonra merhum bir otomobil ile morga nakledildi. Dört gün morgda kaldıktan ve tahnit edildikten sonra çinko içinde mahfuzen cumartesi sabahı evine getirildi. Cumartesi günü evinde merasim-i dinîyesi ifâ edildi. Dört-beş bin kişilik bir cemaat huzuru ile muvakkaten tevdi edileceği mahalle tevdi edildi. Burada tabut huzurunda bütün şark akvâmı nâmına müteaddid mektuplar irad edildi. Almanlar nâmına da Mösyö Kunz ile Doktor Bey merhumun medâihte bulunup gerek Türkiye için ve gerekse Almanya için büyük bir ziyâ olduğundan bahsettiler.

Şarklıların söyledikleri nutukların hülâsası: *"Bu cinayet bir Ermeni tarafından yapılmış. Fakat katilin dediği gibi intikam için icra edilmemiştir. Emperyalistlerin mağdur milletleri ezmek için Şark'ta oynadıkları facianın bir sahifesini teşkil eden bu katl, mazlum milletleri uyandırmak istidadını gösteren eâzımı ortadan kaldırmak için tertip edilmiş bir ihanettir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat böyle hunharcasına kan akıtarak değil, milletlerimizi uyandırmak, boğazlarına sarılan zincirleri kırmak sayesinde alacağız. Bunun için merhumun eserine tebaiyet edeceğiz ve bu suretle onun ruhunu şâdedeceğiz..."*

Hintliler, Mısırlılar bu cinayette İngiliz parmağı olduğunu ortaya attılar. Azerbaycanlı bir talebe de birkaç ay evvel Azerbaycan'ın en muktedir erkânından iki zâtın Ermeniler tarafından şehit edildiğini ihtar etti. Şekib Arslan Beyi Fransızca irâd ettiği âteşîn nutkunda düvel-i itilâfiye ne kadar çalışsa Araplar'ı Türkler'den ayıramıyacağı ve bu gibi cinayetlerin iki millet-i İslâmiye'yi birbirine daha ziyade yaklaştırmaya hizmet edeceğini söyledi. Şark milletlerinin herbiri tarafından iki hatip söz aldığı için nutuklar tam iki saat devam etti. Bizce bu cinayette Ermenilik *exploite*[4] edilmiştir. Sâik yalnız intikam hissi olsaydı, iki buçuk seneden beri bâhusus Almanya gibi bu kadar ihtilâllere maruz kalan bir memlekette Paşa'yı vurmak işten bile değildi. Bu son aylarda İtilâf hükümetleri nezdinde bazılarının, bilhassa Sforza'nın, Paşa'nın kabine teşkil etmesine müsaade edilmesi için müttefikleri nezdinde fazla ısrarı, merhumun şehadetinde Ermeni intikamından başka âmillerin icra-yı nüfuz ettiğine inanmak lâzımgelir. Bence bu cinayette Yunan parasının mühim bir hissesi vardır. Bakalım, Alman polisinin zekâsı neler keşfedecektir?

Katil, ilk istintakında Selmaslı olduğunu ebeveyninin umumî Ermeni muhacereti zamanında öldüklerini, o vakitten beri Talât ve Enver Paşalar'dan intikam almak için mütemadiyen takipte bulunduğunu söylemiş. Bu ifadenin sakatlıkları meydanda. Kendisi son aylarda Paris tarîkiyle Cenevre'den Berlin'e gelmiş olduğundan ve cebinde 12 bin mark

[4] *exploit:* Fransızca *gaza, savaş başarısı, büyük başarı.* Doktor Nâzım Bey, *"Ermeniler, bu cinayeti başarılarını duyurmak için işlemişlerdir"* demek istiyor.

gibi külliyetli bir meblağ bulunduğundan, tertibatın Cenevre'deki Daşnak... 'ın merkezinde alındığında şüphe bırakmıyor. Vak'adan evvel Berlin Ermeni Sefareti kâtiplerinden bir Ermeni boşboğazlık etmiş, bir Alman kadına yakında Talât ve Enver Paşalar ile diğerlerinin öldürüleceğini söylemiş. Bu adamı polis ya tevkif etmiş, yahut da taht-ı tarrasuta almış. Neticeden malûmatımız yoktur.

Bu ifade de gösteriyor ki, milletimize rehberlik edecek zevâta karşı büyük bir komplo hazırlanıyor. İhtiyatla hareket etmenizi rica ederiz.

Hayriye Hanım şimdilik Berlin'de oturdukları evde kalmakta musırrdır. Doktor Rüsuhi, kemâfissabık kendilerine refakat edecektir. Midhat'ın zevcesi Hatice Hanım beraber oturmak istemezse [Hayriye] Hanım'ın kardeşi Hayreti'ye yazılacak, buraya getirilecektir. Merhum Paşa'nın kudret-i mâliyesi malûm. Son zamanlarda sattıkları Hayriye Hanım'ın elmas parası bakiyesi olarak bankada 25 bin mark kadar bir para çıktı. İstanbul'da validesi ile iki hemşiresi de parasızdır. Merhumun dostlarının muaveneti olmazsa bu aile pek çok sefalet görecektir.

Bize gelince: Biz dâhile gitmekliğimiz arzu edilmiyorsa burada kalmaya, büro işini biraz daha tevsîe ve istikbale intizâra karar verdik. Buraca yapılacak emirleriniz varsa, icraya maalmemnuniye âmâdeyiz. Merhumun boşluğunu unutturmak mümkün olmamakla beraber daha müttehit hareket etmek sayesinde az-çok hizmet edilebileceği itikadındayız. .....[5] vaziyetinde değil iseniz bizleri unutmayacağınıza ve irşad lûtfunda bulunacağınıza eminiz. Cümle arkadaşlar arz-ı hürmet ederiz paşacığım.

Rüstem

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından)

Kâmil Bey'in, ağabeyi Enver Paşa'ya mektupları

21

İstanbul, 10 Haziran 335 (1919)

Efendim:

Bu mektubumu muhakkak alacağınızdan eminim. Diğer yazdığım müteaddit mektuplarda yazdıklarımı tafsilâtıyla tekrarlamak istemem. Son gelen 20 Mart tarihli mektubunuzdan Bükreş'ten yazdığım mektubu almış olduğunuzu anlıyorum. Ben o mektubu yazdıktan iki hafta sonra, yani 20 Şubat'ta buraya vâsıl oldum.

Buradaki vaziyet o zaman şöyle idi:

Sultan Efendi Hazretleri'ni, Padişah, Fransızlar'ın tazyiki üzerine saraylarından çıkartmış oldukları için ikametlerine tahsis edilen Sadaret

[5] Burada yine eski harflerle Fransızca bir kelime yazılmış, okuyamadım.

Konağı'nda ikamet ediyorlardı. Yanlarında müdür -eski Çekmece Çiftliği müdürü- İbrahim Bey vardı. Çünki, Derviş Bey'le Selâhaddin Bey sarayın tesliminden sonra tevkif olunmuşlardı. Saray Fransız karargâh-ı umumîsi oldu. Franchet d'Esperey oturuyor.

Abraham Paşa Çiftliği hakkında haremi dava ediyordu. Menekşe Çiftliği'ne ise çeteler taarruz ediyorlardı. Sultan Efendi'yi ve küçük sultanı tamamen sıhhatte bulmuştum. Sultan Efendi, zevci gideli beri kat'iyen sokağa çıkmaz olmuşlar. Kendisi hamile bulunuyorlar. Bu mektubumu sen okurken inşaallah vaz-ı haml etmiş bulunacaklardır. Valide ile Hasene ablam ve yengem Safiye Hanım da evlerinden çıkarılarak yerlerine Fransızlar oturtulmuştu. Ben gelmezden birkaç gün evvel Nuri ağabeyim İngilizler'e teslim olunmuş ve amcam da taharri olunmakta idi. Eniştem Kâzım Bey tamamen serbest bulunuyordu. Mart ayı nihayetlerine doğru bir gün amcamı Kızıltoprak'taki ihtifâgâhında İngilizler büyük ağabeyimi tevkif ediyoruz zannıyla tevkif ettiler. Kendisi el'an Bekirağa Bölüğü'nde mahbus bulunuyor. Kâzım Bey'i ise bundan bir ay evvel bir defa tevkif ve sonra yine tahliye ettilerse de bugün yine tevkif etmek üzere şiddetle taharri ediyorlar. Benim burada bulunduğum esnada pederi de taht-ı tevkife aldılar. Maksat, oğlunun izini öğrenmekti. Beş hafta Bekirağa Bölüğü'nde tuttuktan sonra geçenlerde elbette gazetelerde isimlerini okuduğun yetmiş kadar sâbık ricâl ile birlikte Malta'ya sevkedildi. Tüccardan Bâki Hakkı Beyler ile Mümtaz Bey de mevkufîn meyanındadırlar.

Hâl-i hâzırdaki vaziyete gelince:

Bir hafta mukaddem benim teşvikim üzerine Sultan Efendi Hazretleri, Feriye Sarayı'na naklettiler. Burada tarassut memurları tarafından o kadar rahatsız edilmiyoruz. Fakat pek ihtiyatlı hareket etmek lâzım geliyor. Eski evde kat'iyyen rahatsız bulunuyorduk e zaten ikide bir de Fransızlar gelip bizi sıkıyorlardı. Ziyaretlerinden birinde Sultan Efendi'nin otomobilini de aldılar.

Nuri ağabeyim el'an Batum'dadır. Amcam Bekirağa'da, Kâzım Bey ise hâl-i firarda. Benim dahi tevkifim söylendiği için kapıdan dışarı çıktığım yok.

Yengem tamamıyla değişmiştir. Ayda bir kerre ancak sokağa çıkıyor. O da ben rica edersem. Zevcini pek düşünüyor. Burada zevcini bulurlarsa muhakkak diş ile parçalarlar. Mahzâ birçok kimseler gelip memleketi kurtarmasını bekliyorlar. Her gün rivayetler çıkıyor. Resmi mahâfilde bile İstanbul'da olduğu kaviyyen biliniyor. Hattâ, birçok yerler taharri

olunuyor. Yengemin Seher Hanım'ı eski mevkiini kaybetmiştir. Şimdi artık misafir gibi gelip gidiyor. Maatteessüf, Seher Hanım da bu seferki büyük yağmaya iştirak etmiştir. Ben gelince hakikat meydana çıktı ve binaenaleyh kendisi mevkiden düştü.

Çiftliklere gelince: Menekşe, Aleko tarafından İngilizler'in emri üzerine zabtolundu. Bunu örnek tutan Abraham Paşa haremi kalktı, o da İngilizler'e müracaat etti. Buna dâvâyı mahkemede bizim kazanmış olmamız üzerine daha sağlam bir çare olmak üzere karar verdiler. Hükümet tamamiyle âciz, İngilizler ise ağabeyime darbe vurulmak için ellerinden ne gelirse yapıyorlar. Binaenaleyh, Büyükdere Çiftliği'ni de teslim etmeye mecburuz. Maamafih yarın İngilizler bizi davet ettiler. Bakalım, bizim hakkımızı dinleyecekler mi? Fakat hiç ümit yok gibi! Şimdi, Sultan Efendi'nin elinde pederinden kalan maldan başka birşey kalmadı. Biz kat'iyyen hüsn-i rızamızla malları terketmiyoruz. Jandarmalar gelip zorla teslim alıyorlar. Biz de lâzım gelen yerlere protesto ediyoruz. Elbette bir gün bu memlekete hak avdet edecektir!

Havadisler bu kadar. İkinci vasıta ile yeni hâdisâtı arzederim.

Az daha bu mektubum yerine bizzat ben gelip sizi görecektim, fakat düşündüm, yengemi bu halde yalnız bırakmayı doğru bulmadım. Mamafih ben iki ay sonra yengemle İsviçre'ye gelebileceğim. Bu husûs tamamıyla temin edilmiştir. Bakî büyükler gözlerinizden, küçükler ellerinizden öperler.

Oğlunuz
Mehmed Kâmil

Eğer sizce bir mahzur varsa İsviçre'de Şerafeddin Efendi vasıtasıyla telgrafçekerek "sıhhatim iyidir" veya "iyi değildir" diye bana yazınız. Biz efendi ile muntazaman görüşebiliyoruz.

Adres, Seefeld Str. 88, Zürich'dir.

İyidir: "gel", iyi değil: "gelme" demek olsun.

22

Ortaköy, Feriye Sarayı, 20 Teşrinevvel 335
(20 Ekim 1919)

Efendim!

Benden sonra, bir defa elden müteaddit mektuplarınızı, onu müteakip birkaç defa da posta ile malûm imza tahtında ablam vasıtasıyla üç kadar mektubunuzu aldık. Elden gelenler içerisinde yengeme ve Mahipeyker'e birer küçük gerdanlık vardı. Son gelen kâğıdınızın tarihi 1 Haziran idi.

Ondan sonra eniştemden iki mektuptan başka bir haber alamadık. Bu sırada ben size Viyana'daki Mösyö Lavfer (?) vasıtasıyla hemen her hafta mektuplar gönderiyordum. Son mektubunuzu bundan iki gün evvel elden gönderdim. Bu hesapça dört aya yakın bir zamandan beri merak içinde bulunuyoruz. Bu müddet zarfında bulunduğunuz yerlere, yaptığınız

harekâta dair birbirine tamamen zıt birtakım rivayetler deverân edip duruyordu ve hâlen de öyledir. Bizi de mektupsuz bıraktığınızdan mezkûr rivâyâtın hangisine inanmak lâzım geleceğini bilemiyor ve merak içinde bulunuyoruz. Bizi her halde mektupsuz bırakmayacağınıza emin olduğum için, gönderdiğiniz mektupların yollarda kaybolduğunu muhakkak addediyorum.

Burada bulunduğum bir seneye karîb zamandan beri hiçbir gün bile müstesna olmamak üzere yengemin ve çocuklarının yakınından ayrılmadım. Kendilerine hariçten ve dâhilden gelebilecek bütün fenalıkları nazar-ı itibara alarak herşeyden masun bulunmaları için ne yapmak lâzım gelirse yaptım ve yengem –eksik olmasınlar- benim kendilerine nazaran daha bir çocuk demek olduğumu hiç nazar-ı itibara bile almadan beni her hususta himaye ettiler. Bu esnada beni asıl işgal eden mes'ele, Sultan Efendi Hazretleri'ni, kendilerini üzen, ezen bu dedikoducu muhitten kurtarıp Avrupa'ya, faraza İsviçre'ye geçirebilmekti. Esasen kendileri tedaviye de muhtaç idiler. Şu suretle iki kuş birden vurulmuş olacaktı. Hedefime vâsıl olabilmek için ne gibi yollar takip ettiğimi ve nihayet muvaffakiyetle neticeleneceğinden pek ümidvâr olduğum son teşebbüsümün bütün safahâtını mektubumu size getiren adam ayrı ayrı hepsini nakledecektir.

10 Teşrinsani 335
(10 Kasım 1919)

Birkaç gün evvel 2 ve 3 Teşrinevvel tarihli mektuplarınızı aldık. Ondan evvel de 23 Eylül tarihli bir mektubunuzu da almıştık. Yerinizi değiştireceğinizi haber veren bu mektuplardan sonra evvelce gönder[il]diğini düşündüğümüz yukarıda bahsettiğim zâtı yollamaktan sarf-ı nazar etmeye mecbur olduk. (Bu zat Hasan değildir). O sizi tekrar bulmak için çok çalışmış fakat muvaffak olamamış. Şimdilik İstanbul'dadır. Birkaç güne kadar Kırım'a gidecek. Şimdi herhalde istikameti bizce malûm olan yerlere vâsıl olmuşsunuzdur. Cenab-ı Hakk muvaffak etsin, âmin.

Şu son vaziyet karşısında yengemi İsviçre'ye göndermekten sarf-ı nazar etmek sizce doğru gibi görünürse de, burada kendilerinin görmekte oldukları tahkirat ve esasen kum hastalığından muztarip bulunmaları bütün ailemiz efrâdının hem tedavi edilmek hem de dedikodudan uzak bulunmalarını temin etmek için her halde İsviçre'ye gitmelerini elzem görüyoruz. Doktorlar da bu fikre tamamen müşterektirler.

Annem, ablalarım, Kâzım Bey, velhâsıl hepimiz öyle düşünüyoruz ki Sultan Efendi Hazretleri her halde sizin İstanbul'a avdetinize kadar İsviçre'de kalmalıdırlar. Zât-ı şâhâneye takdîm olunan doktorların raporu üzerine hükümetçe Sultan Efendi Hazretleri'ne izin verildi. İtilâf Devletleri de müsaade ettiler. Yalnız, İngilizler itiraz ediyorlar. Onlar da inşaallah muvafakat edeceklerdir. Maiyetlerinde valideleri Tarzıter Hanımefendi ile kerîmeleri (son doğan için sizden isim istemiştik, el'an gelmedi. Şimdilik ismine Hamide diyoruz. Fakat annesi bu ismi beğenmiyor) ve ben ile diğer iki kız bulunacaktır. Oraya vâsıl olunca

Mehmed Ali'yi de getirmek kabil olacağını zannediyorum.

Birçok gürültü-patırtıdan sonra buradaki irat menbâlarını da yola getirmek kabil oldu: Şimdi mahiyye bin lira muntazam bir gelir temin edilebildi. Bu para bize tamamen kâfi gelecektir. Giderken de köşkten yalıdan çıkabilen eşyayı satıp dört beş bin liralık bir fon göndereceğiz. Şimdiye kadar yardımları dokunacağını yengeme yazdığınız yerlerin hiçbirisinden en ufak bir yardım bile görmek kabil olamadı. En sıkıldığım bir zamanda, yengeme muhakkak surette yardım edeceğini yazdığınız son mahall-i müracaat olarak tavsiye ettiğiniz tüccardan B.... Bey'e haber göndermiştim. İlk geldiğim ayda sattırmaya mecburiyet hâsıl olan eşya parasında kendi adamlarından biri tarafından kasten alıkonulup iade olunmayan üç bin lira kadar bir parayı ki -bizim kendi hakkımızdı- istediğim zaman "Ben taraf değilim!" diye cevab-ı red verdi. İkinci ve üçüncü defa müracaatlarımda birkaç yüz lira ile bile büyük bir yardımda bulunacağını hissettirdiğim halde bile yine cevab-ı red aldım. Bütün bu ahval bana öğretti ki, elimizde olan ile geçinmeye mecburuz. Bugün herkes bizden yüz çevirmiş bulunuyor. Siz zannediyor musunuz ki ben Viyana'da ziyaret ettiğim zâta derdimi anlatamadım. Her halde o beni anlamak istemedi. Şimdi Avrupa'ya gidileceği takdirde göreceksiniz ki bu adam bize Bâki Bey'in ettiği muameleyi edecektir. Eğer sizden daha menfaat ümit ediyorlarsa, o zaman belki!..

Bu suretle mütalâa dermiyan etmemde beni mazur görmenizi rica ederim. Bilseniz, çok sıkıldım. Geldiğimden beri hep bu para mes'eleleriyle uğraşıyorum. İlk zamanları eski debdebeli hayatı idâme edebilmek için borç ediliyor, satılıyor ve hiç hissedilmeden bitiyordu. Bu yolun çıkar yol olmadığını anlamış ve yengemi iknaya çalışmıştım. Benim bu bütün sa'yim Seher Hanım'ın bir işaretiyle hemen hiçe münkalip oluyordu. Evin içinde ona Sultan Efendi'den daha ziyade itimat ve hürmet ediliyordu. Yengeme bu kadının aleyhimizde çalıştığını anlatıncaya kadar ak ile karayı seçtim. Altı ay mücadeleden sonra evvelâ teker teker tuttuğu uşak ve haremağalarını ve nihayette kendisini saraydan atmaya yengemi razı ettim. Buna muvaffak olabilmek için mateessüf Derviş Bey'i feda etmek lâzım geliyordu. Çünki Seher, Derviş'i fena halde elde etmiş, ona her istediğini yaptırıyordu ve binaenaleyh Derviş Bey hapishaneden çıkınca kendisine pek çürük yapmış olduğu birtakım işleri ileri sürerek onun için gayr-ı kabil-i kabul birtakım şerâit dermiyan ettim. O tabiî kabul etmedi. Ben de İbrahim Bey'i müdürlükte ibka ettim. Hakikaten de İbrahim Bey, Derviş Bey'den çok ehliyetli çıktı.

Yalnız şunu da arzedeyim: Siz de Seher hakkındaki fikrinizde yanılıyordunuz. Çünki, Seher Hanım beni tehdit maksadıyla yengeme sizden ayrılmayı, sizin mücrim olduğunuzu, aksi takdirde firar etmemeniz lâzım geleceğini alenen telkin etmeye çalışıyordu. Bundan maada kendisi doğrudan doğruya, kadınlar meyânında güzelliği ile iştihar etmiş ve bizim saraydaki kızların hepsini başta Seher olmak üzere sevdiğini ileri sürenlerin elde etmiş olan Yüzbaşı Lütfi Efendi isminde bir habîsin âmâl-i hâinânesine hizmet etmiştir. Bu adamın sizin şahsınıza karşı olan muvaffakiyetsiz bir suikasti bana ihbar etmişlerdi.

Daha siz burada iken bu adam bir dükkânda Sultan Efendi'nin yüzünü görebilmek için bütün dükkân eşyasını almaya hazır bulunduğunu, yengeme kızlardan Sazkâr Hanım vasıtasıyla haber gönderdiğini, yengem bizzat bana söyledi. Sonra bu aynı adamın Seher'e o kadar aşkı varmış ki, Seher bundan ayrıldıktan sonra gider hep oturduğu yerleri öpermiş. Bunu da Seher bizzat yengeme anlatmış!

Daha birçok delâil elde ettim ki Seher'i itham ediyor. Yalnız, Seher'in son günlerinde yengeme bir garip teklifi vâkî olmuş, yengem bana Seher gittikten sonra anlattı:

Güya, Sultan Efendi'ye karşı bir suikast hazırlanıyormuş. Evvelâ çocuklarını kaçırıp sonra kendisini gizlice istedikleri bir yere götüreceklermiş. Onun için yalnız bir çare varmış: Seher'den başka kimse Sultan'ı bu felâketten kurtaramazmış. Seher de o çareyi bulmuş. Sultan'ı iki çocuğu ile kimsenin haberi olmadan bir İtalyan evine götürecekmiş. Fakat ben beraber gelmeyecekmişim. Çünki ben daha çocukmuşum, sonra iş meydana çıkarmış. Hattâ bana neresi olduğu bile söylenmeyecekmiş. Sonra, Sultan o evde kimsenin haberi olmadan aylarca değil, senelerce bile yaşayabilecekmiş. Kendisine karşı yapılacak suikasti de Seher'e haber veren o mel'un, habîs Lütfi Efendi imiş. Sultan onu tanımazmış ama o bizim en büyük düşmanımız imiş.

Yengemin zaten son zamanlarda Seher'e karşı hiç itimadı kalmamıştı. Bununla beraber kendisine inanıyor gibi gözükmek mecburiyetinde bulunuyormuş. Bu teklif üzerine kendisinden büsbütün soğumuş. Tabiî, reddetmiş. Benim hiçbirşeyden haberim yok. Nihayet bir gün haber aldım ki, yengem mücevheratından mühim bir kısmını Seher'e para bulmak için rehin vermiş. Ben yüz lira bulabilmek için günlerce sıkıntı çektim, onun için Sultan Efendi on binlerce lira kıymetindeki eşyasını feda ederek istediği birkaç bin lirayı bulsun! Tabiî, pek müteessir oldum.

Esasen son zamanlarda benim haberim olmadan Sultan'ın pek çok mücevheratını sattırtmış ve bol bol sarfetmiş. Son parçaların da böyle gitmek üzere olduğunu görünce artık benim hiddetimi düşününüz! Yengeme ne kadar acı söylemek kabilse o kadar söyledim ve ilâve ettim ki, bir daha Seher Hanım karşıma çıkacak olursa kendisini muhakkak tokatlayacağım, olmazsa öldüreceğimi de ilâve ettim. Bu kâr etti, yirmi dört saat zarfında Seher mücevheratı rehinden kurtardı ve bize teslim etti. Sultan Efendi zaten böyle bir fırsat bekliyormuş. "Kat'iyyen Kâmil'in gözüne görünmeyesin" demiş. Bu vak'a olalı dört ay oluyor.

Sultan Efendi ile Seher'in arası daima açılmakta. Asıl enteresan ciheti Seher'in eski sırdaşları olan birtakım kızlarla da arasının açılmış olmasıdır ki, bu sayede biz sizin zamanınızda ve siz gittikten sonra dönen öyle maceralara muttali oluyoruz ki, insan hayretinden donakalır! Bîçâre yengemin sâfiyetiyle adeta istihza ederlermiş. Yengeme onu söyledim: "Hep yuvanızın bu mülevves mikropları sizin saadetinizi kemirmişler. Onlar artık defolup gittiler. Bundan böyle dünyanın en mes'udu olabilirsiniz".

Seher gidince oldukça geniş bir tensikat yaptım. İdareyi küçülterek yoluna koyduk. Bize irad getiren ev ve dükkânlarla motorlu mavna ve

Sultan Efendi'nin maaşıdır. Çiftlikler bilâkis masrafteşkil ediyorlar. Amele gündelikleri çoğalmış, hâsılat kıymetten düşmüştür. Sebze sarfiyatı ordu mevcut olmadığı için pek azdır. Ecnebî ordular doğrudan doğruya memleketlerinden gelen şeylerle geçiniyorlar. Ziyan, ziyan üstüne.

Koşu hayvanâtı nâmıyla son zaman[da] beslemekte olduğumuz otuz küsur hayvanâtın iâşesi için iki bin liraya yakın açıktan bir para sarfedildi. Artık dışarıdan arpa alıp (Menekşe Çiftliği hasılatı Aleko yüzünden mahvoldu) beslemek ve şu kadar seyis tutup maaş vermek doğru olamayacağını ve buna razı olsak bile yine hayvanlara bakılmayıp ölmekte oldukları görüldüğünden satmaya karar verdik. Baytar İlyas Bey, aynı fikirde idi. Kendisi üç tane kısrak (Necmiye, Fındık, Güzel) ayırdıktan sonra diğerlerini hep satmamızı, aksi takdirde kışı çıkaramayacaklarını söyledi. Avusturya İmparatoru'nun verdiği hayvanlardan birini Ahmed İzzet Paşa bakmak üzere istemişti, ona gönderdik. Diğerine ise Abdülhalim Efendi Hazretleri bakıyor. Velhâsıl yok bahâsına hepsini elden çıkardık. Bizde şimdi cem'an yalnız beş hayvan kalmıştır. Bunlardan biri Abdülhalim Efendi Hazretleri'nde, diğeri Ahmed İzzet Paşa'da, bâkî üçü de bizde bakılmaktadır. Kıymettar taylarınız İlyas Bey'in ifadesine nazaran hepsi kavrulmuş, küçük kalmıştır. İlyas Bey, Tango ismindeki al tay kısrağı gördüğü zaman teessüründen ağlamak derecesine geldi. Onun ifadesine nazaran son sene zarfında iki santimetre bile büyümemiş.

12 Kânunevvel 335
(12 Aralık 1919)

İki ay evvel başladığım bu mektubu gönderebilecek emîn adresi ancak bugün bulabildim. Bu müddet zarfında size birçok mektuplar gönderdiğim gibi sizden de üç mektup ile iki telgraf almış ve telgrafın birine de hemen cevap göndermiştim. Son olarak Lavfer (?) vasıtasıyla gönderdiğim mektupta izah ettiğim gibi bizim gitmek mes'elesi İngilizler tarafından teehhüre uğradı. Herşey olmuş bitmiş, hattâ elimize düvel-i itilâfiye mümessillerinin imzalarını hâvî bir de vesika vermişlerken sarf-ı nazar etmişler. Çünki, İngilizler'in itikadınca yengemin hastalığı Avrupa'da tedaviye ihtiyaç gösterecek derecede değil imiş. Maamafih, bu hafta zarfında bir İngiliz doktoru gelip kendisini muayene edecek, sonra da ya raporu tasdik edecek veya kabul etmeyecek.

Birinci halde, gelmemize başka mânî yok demektir. İkinci halde daha ziyade çalışmak icap edecek. Bize en ziyade yardımda bulunan İtalyanlardır. Bizi İngilizler'in göndermek istemediklerinin asıl sebebi bu birkaç haftadır ağabeyim için burada şâyî olan havadislerdir ki, bunların en mühimi Times Gazetesi'nde okunduğu üzere kendisinin beş yüz kişilik bir İslâm Kongresi tarafından Taşkent'te kendisine taç giydirildiğidir. Gayet vâsî bir teşkilat yapıyormuş. İngilizler'i mahvedebilecek, ancak bu teşkilat imiş. Bu havadisleri birkaç gün evvel tanınmış bir zat burada mühim bir vazife başında olan bir İngiliz zâbitinden işitmiş. Buna rağmen bizi buradan götürmek isteyenler var. Onun için el'an ümidimizi kesmedik. Yalnız sizce orada bizim gelmemiz için bir teşebbüste

bulunmak kabil ise çok iyi olur. Mahzâ, bizim maliye cihetiyle de sıkıntımız büyüktür. Bugün bize "Haydi gidin," deseler bile parasızlıktan birkaç zamanlar beklemeye mecbur kalacağız. Sizin zannettiğiniz gibi şimdiye kadar bize burada kimse yardım etmedi ve bundan sonra da etmeyecektir. Bu, yüzde iki yüz böyle. En sağlam gösterdiğiniz tüccardan Kayab (!) Bey bize on para bile vermeye mecbur olmadığını Kâzım Bey ile haber gönderdi.

Biz ne ise ne, ya o biçare Mediha ve yeni doğmuş çocuğu ile bütün mânâsıyla sefalet çekiyorlar. Mediha'nın bütün mücevheratını bitirdiler. Şimdi bekliyorlar ki, Nâzım Bey paralarını lütfen iade edecek. Hiç kimse kendilerine beş para ödünç vermek istemiyor. Enişteme kaç keredir yazıyorum, paralarını göndersin. Sekiz bin lira ile Kâzım Bey hem borçlarını ödeyebilir, hem de ailesinin maişetini temin eder.

Gelelim yine bize:

Buradan bizim ayrılabilmemiz için en aşağıdan on bin liraya ihtiyacımız vardır ki bunun yedi bin beş yüz lirası yalnız borçlara verilecek, mütebâkîsi yol masrafı ve ihtiyat para[sı] olacaktır. (Bunlar hepsi kâfi gelmiyormuş gibi, dört haftadan beri muvaffakiyetsiz avdet eden Hasan'ın üç bin liralık borcu da ayrı).

Şimdi bu parayı temin edebilmek için evvelâ eşyaları satmayı düşünmüştük ki, bu eşyalar Fransızlar'ın elinden kurtulan köşkün ve biraz da yalının eşyasındandır. Hiç bahâsına gideceği tahakkuk ettiği için ve çok zamana muhtaç olduğu için bundan sarf-ı nazar edildi. Şimdi yalnız bir çare var, o da yengemin emvâlini Emniyet Sandığı'na terhîn etmek, bilâhare Avrupa'da mücevheratın bir kısmını satıp emvâli tekrar rehinden kurtarmak. Terhînin muamelesi hem kolay, hem de serî olduğu için daha müreccah.

21 Teşrinsanî'de yazdığınız mektupları bugün aldık. Sıhhat haberinizi almakla sevindik ve müteselli olduk. Orada bilmek istediğiniz şeylerin bir kısmını yukarılarda izah edilmiş bulacaksınızdır. Mütebâkîsini sıra numarasıyla aşağıya yazıyorum:

1. Çiftliğin kiraya verilirse harap olacağını yazıyorsunuz. Çiftliğin mâhiyye geliri beş yüz ve sarfiyatı ise bin iki yüz liradır. Her ay açıktan yedi yüz lira temini kabil olamadığından kiraya vermeye karar verdik. Şerâitimiz odun kat'iyatını menettiği için almak isteyen yoktur. Elyevm, Hayri Bey'in teşkil ettiği bir şirkete vermek için çalışıyorum. İnşaallah muvaffak oluruz. Menekşe Çiftliği senevî dokuz yüz liraya mer'ası dâhil olduğu halde icara verilmiştir.

2. Derviş Bey'in idaresizliğinden maada hiçbir entrikası mevcut değildir. En büyük kabahati Seher'e âşık olup yengemin menfaatini gözetmeyişidir.

3. Kâzım Bey el'an orduda bulunuyor, fakat açıktadır.

4. İki ay evvel teşebbüsünüz üzerine bize verilmesi taahhüt edilen para için -herkes sıkıntımızı bildiği halde- hiç kimse müracaat etmedi. İnşaallah bundan sonra.

5. Pederden mektup alıyoruz. İyidir. Bu sefer gelen bir esir ile fotoğrafını yolladı. Kendisine hürmet ediyorlarmış. Ben de buradan yüz

İngiliz Lirası gönderdim.

6. Ağabeyimin selâmını Hayri Bey'e söyledim. Amcam burada değildir. Sivas'tan Azerbaycan'a hareket ettiğini haber aldık. Mustafa Kemal Paşa kendisini tevkif etmek suretiyle İstanbul Hükümeti'ne yaranmasını çok istemiş fakat muvaffak olamamış. Nurullah Bey'in yanına gidiyormuş. Gaz işleri için Bakü'de epey kâr varmış. Allah muvaffak etsin.

Geçenlerde İstanbul gazeteleriyle Kemal Paşa, bizim Paşa ile hiçbir münasebet[i] olmadığını resmen bildirdi. Onun üzerine ileride neşrolunan diğer bir makalede böyle bir münasebetin tesisi gayr-ı kabil olduğu ve eğer Mustafa Kemal Paşa, hasm-ı cânı addettiği Paşa'yı tutarsa, İstanbul'a sormaya lüzum görmeden asacağı muhakkak olduğu söyleniyordu. Vaziyet-i hakikiye de bu merkezde imiş!

14 Kânunevvel 335
(14 Aralık 1919)

Mahzâ, eniştem bu hususlar[d]a size daha sâlim malûmat vereceği gibi vaziyet-i siyasiye ve içtimaiye hakkında da arzu ettiğiniz tafsilâtı verecektir.

Mektubunuzda bahsettiğiniz bize beş bin, enişteme beş bin lira verecek olan vekîlinizi bulabilmek için Abdullah Paşa'ya bugün müracaat ettik. Kendisinin böyle bir paradan hiç malûmatı yoktur. Hem eniştem, hem de yengem nâmına çok rica ederim, bizim için pek ehemmiyetli olan para mes'elesinden müphem cümlelerle bahsetmeyiniz. Vekiliniz olan zât kimdir? İtalya'ya çağırılan zât kimdir? Bize muayyen yazınız ki, biz de elimizde mektubunuz olduğu halde kendilerine bilâmüşkilat müracaat edelim.

Vaziyet-i maliyemiz gittikçe bozulmadadır. Bir-iki ay sonra gerek Mediha, gerek Kâzım Bey tramvaya binecek kadar para bulamayacaklardır. Kendilerinin hem paraları olması, hem de bu derece sefalet çekmeleri kendilerini pek meyus ediyor. Hasta ablamın vaziyeti bize nisbeten çok iyidir. Yalnız kendisi hasta ve fevkalâde sinirlidir. En ziyade hücumuna mâruz olan şahıs benim. Bütün felâketlerine sebep ben imişim gibi hareket ediyor. Bu tarzda düşüncesine de sebep, benim Nâzım Bey'e karşı olan muhabbetimdir. Mahzâ eski hayatlara mesudâne başladığı zaman beni ihtimal mazur görüp takdir edecektir. Fakat şimdilik dünyada Nâzım Bey'den sonra en fena adam benim. Allah insaf versin.

Annem gayet iyidir. Duanızla ve bir de Çekmece'deki arazisi ile meşguldür. İçimizde en sevdiği Ertuğrul, en sevmediği de benim.

Büyükannem Safiye Hanım ve diğer ailemiz erkânı hep iyidirler. Ağabeyimden haber aldık, Azerbaycanlılar kendisine çok ikram ediyorlarmış. Burada ne kadar eşyası varsa istetti, gönderdik.

Yengem sıhhattedir. Kendisini tesellî etmekteyim. Mahipeyker ile Hamide maşallah kırmızı yanakları, sevimli cıvıltıları ile sarayın bülbülüdürler.

Dört gözle buradan hareket edeceğimiz günü bekliyoruz. Tabiî, sizi telgrafla haberdar edeceğim. Maamafih gelmek kabil olamadığı takdirde ben artık derslerime avdet etmek istiyorum. Hasta ablamı sarayda ikamet etmeye bir türlü ikna edemedim. Yengemi yalnız bırakmayı

kat'iyyen doğru bulmam. Ben gidecek olursam ablam belki on beş günde bir bile yengeme uğramayacağını bana söyledi. Mediha ise zaten bayramdan bayrama uğrar. Sonra yalnız kalacak, canı sıkılacak, belki de etrafını muzırr eşhas alacaktır. Eğer şu mahzurları kaldırabilmek kabil olursa Berlin'e dönmeyi pek istiyorum.

Bakî hürmetle ellerinizden öper, muvaffakiyetinizi temenni ederim.

Kayınbiraderiniz
Mehmed Kâmil

Annemin para cihetiyle hiçbir sıkıntısı yoktur. Nuri ağabeyimden, bizden, pederimden cem'an yekûn yüz liradan fazla mâhiyye maaş alıyor.

23

İstanbul, 15 Şubat 336 (1920)

Efendim!

Bundan evvel takdîm ettiğim mektup 10 Kânunsâni tarihli ve .....'dan yazdığınız karta cevap idi ve 28 Kânunsani'de İtalyan postasına mâlûm adres ile verdim. Ondan sonra tarihini koymayı unuttuğunuz Luçern'den yazdığınız Türkçe mektubunuzu ve onunla beraber 28 Kânunevvel tarihli bana hitaben Fransızca bir mektubunuzu aldık. Sizi yollarda zannediyor ve merak ediyorduk. Bu mektuplarla geniş bir nefes aldık. Asıl büyük havadisi, kalplerimize kuvvet veren havadisleri bundan on gün evvel Sâî Bey'in yanından avdet eden zât verdi. Ben işittiklerimi evde anlatırken yengemin, annemin, ablamın heyecandan nefesleri kesildi. Artık kemal-i sükûnetle şarktan doğacak güneşi bekleyeceğiz.

Vaziyet-i maliyemiz lehülhamd, düzeldi. Yeni sene ile irad ile masraf tevazün etmeye başladı. Esasen bizim belimizi büken masârifat-ı fevkalâde idi. Bunu leffen takdîm ettiğim geçen senenin irad ve masraf bilânçosundan anlayacaksınızdır. Faraza bu ay yine masârif-i fevkalâde olarak Nişantaşı'nda eski konak civarında kiraladığımız yeni konağın kirası var ki, bin sekiz yüz lira birden verdik ve geri kalan yedi yüz lirasını da önümüzdeki altı ay zarfında vermeye mecburuz. Konağın kirası senevî iki bin beş yüz liradır. Avrupa'ya gitmek imkânı kalmayınca Sultan Efendi Hazretleri artık Feriye'de kalmak istemediler. Burada biraz fazlaca yapılan dedikodulara da üzülüyorlardı. Şu suretle şimdi kulakları dinlenecek demektir.

İnşaallah yirmi güne kadar yeni eve taşınmış bulunacağız.

Adres: Nişantaşı'nda esbak Mekteb-i Harbiye Tedrisat-ı Askeriye Nâzırı Ali Rıza Paşa'nın konağı

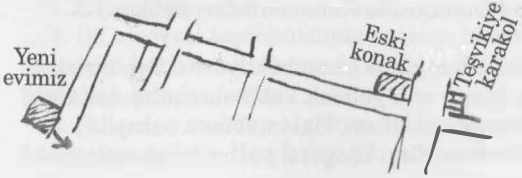

Para cihetiyle Abdullah Paşa, Kâzım Bey'e her ay iki yüz lira ile yardım ediyor. Sizin teşebbüsünüz üzerine

bundan dört ay evvel alacağımızı yazdığınız beşer bin liradan on bin lira yerine Yuşa Efendi yalnız bin beş yüz lira verdi ve bunu da ben yengemin muvafakatiyle doğrudan doğruya bizden daha ziyade muhtaç olan Kâzım Bey'e bıraktım. Şu suretle yengem vaktiyle verdiği paraya mahsuben hiçbirşey almamıştır. Kayab (?) Efendi ise son zamanda vaziyetin tebeddülünü hissetmiş olmalı ki, bize iki seferde bin beş yüz lira gönderdi. Maamafih biraderi nâmına bizden alınan üç bin lirayı henüz geri almak kabil olmadı. Para alabilmek için bizzat gitmem lâzım geleceğini yazıyorsunuz. Esasen şimdiye kadar Kayab (?) Efendi'den mamda kimseden para istemedim ve ona da bizzat yengem söylediği halde o zaman "Başüstüne efendim!" deyip başından savdı ve arzettiğim gibi biz kendisinden tamamen ümidimizi kestiğimiz zaman 1500 lira gönderdi. Müracaatım için tavsiye ettiğiniz diğer zevât burada değillerdir.

Evvelki mektubumda arzettiğim gibi bizce yengemi tedavi için Avrupa'ya götürmenin imkânı kalmadı. Amcası[6] muarızdır. Fakat kendisi konsültasyon neticesi anlaşıldığı vechile üç hastalıkla mâlüldür. Tedavisi için sanatoryum hayatına ihtiyacı vardır. Hastalıkları olmasa bile bir seneden ziyade zamandan beri çekmekte olduğu maddî ve manevî meşakkatler kendisini pek üzdü. Kendisinin buradan uzaklaştırılması çok doğru olur fikrindeyim. Çocuklar lehülhamd kemâl-i sıhhatle büyümektedirler. Hattâ Mahipeyker'e son zamanda Viyanalı bir dadı tuttuk. Türkçe'nin yanında şimdi tek tek Fransızca da söylemeye mecbur oluyor. Küçüğünün bir fotoğrafını posta ile takdîm ediyorum.

Annem için hiç merak etmeyiniz. Biz kendisinin her istediğini yapıyoruz. Her ihtiyacı temin ediliyor. Çekmece Çiftliği ile Cendere Bahçeleri'ni idare edebilecek sâdık, bizim menfaatimize çalışır adam bulamadığımız için kiraya vermeye mecbur kaldık. Hem de bugün en ufak bir amelenin bile aylığı otuz lira-kırk liradır. Başında bulunup bizzat idare etmedikten sonra bizim için ziyandan başka birşey yok.

Hazır burada sözü geçmişken, Derviş Bey'in saçma bir vaadi yüzünden geçen sene Cendere Bahçeleri'nin bizi büyük ziyana uğrattığını söyleyeyim. Derviş Bey ortak Hıristaki'ye hâsılat-ı umumîyenin yüzde yirmisi vaadetmiş. Bu para çıktıktan sonra geri kalan kısmı bahçelerin masrafını bile kapatmadı. Biz üzerine bin küsür lira koymaya mecbur olduk. Bu sene hiç olmazsa altı yüz küsür lira irad getirecektir. Derviş'in bize yaptığı ikinci bir ziyan da iradımızın mühim bir kısmını teşkil eden takayı bilâmüddet Seher Hanım'ın kayınbiraderi Recai Bey'e vermiştir. Ben geldim, İbrahim Bey yengemin haberi olmadan böyle bir iş yapıldığını söyledi. Seher Hanım beni tamam bir ay aldattı. Recai bey ortadan kayboldu. Nihayet beş ay ellerinde kaldıktan sonra Mart'ta taka elimize geçtiği zaman Recai Bey verdiği hesapta bize bir hisse çıkarmaktan sarf-ı nazar beş yüz lira masraf gösterdi.

Derviş Bey hapisten çıkıp serbest kaldıktan sonra ancak Recai Bey hesabı temizledi ve bize hiçbir para vermedi. Hemen o ay biz takayı

---

[6] Sultan Vahideddin'i kastediyor.

Sivastapol'a navluna gönderdik. Bir ayda tamam yedi bin lira getirdi. Bunun mateessüf iki bin lirası bizim elimize, diğeri de bize son oyununu oynayan Recai Bey'e geçti. Demek oluyor ki taka yüzünden her ay asgarî -o zaman kâfi derecede vapur yoktu- beş bin lira kazanmak kabil olacaktı. Recai Bey'de kaldığı beş ay zarfında demek ki yirmi beş bin lira zarar etmiş olduk ki, o zaman bununla bütün borçlarımızı ferah ferah ödemek kabil olacaktı. Bu zarar yalnız Derviş Bey'in, Seher'in yüzünden!

Sonra da yengemin ifadesine nazaran yalıdan çıkarken Derviş Bey'in şaşkınlığı yüzünden birçok kıymetli eşya yağmaya uğramış.

Seher'in yaptığı maddî zararların ne derecede olduğunu tayin etmekten acizim, çünki hesaplar pek karışıktı. Yalnız, yengemin birçok mücevheratını hiç bahasına satmış veya pahalıya satıp hiçe satmış gibi göstermiştir. O derecede ki, yengemin mücevheratı şimdi birkaç kıymetli parçaya münhasır kalmıştır ki buradan defolup gitmeden evvel onları bile rehine koymak suretiyle mahvetmesine ramak kalmıştı.

Hasan Efendi başımızda belâ-yı azîm. On günde bir yirmi lira, on lira vermekten canımız çıkıyor. Buradan üç bin lira alınadıktan sonra bir yere gitmek istemiyor. Ne Kâzım Bey, ne de ben bu adamın hakikaten söylediklerinin doğru olduğuna inanamıyoruz. Bu adamcağızı başımızdan alsanız çok iyi olacak. Herhalde nasıl hareket etmemiz lâzım geleceğine dair talimat gönderiniz.

Yalnız, İtibar-ı Millî Bankası'nın Deutsche Bank'da merhun bulunan bin beş yüz hisse senedi (yengem ile kızının) sekiz bin lira verilerek kurtarıldı. Diğerleri nasılsa öylece duruyor.

1 Mart 336 (1920)
Feriye Sarayı

Bundan birkaç gün evvel İtalyalı bir mimar vasıtasıyla yengeme iki, Kâzım Bey'e de uzun iki bana da yine iki ki cem'an altı mektubunuzu aldık. Şark'a hareket etseniz de etmeseniz de bana telgrafla malûmat vereceğinizi yazdığınız halde henüz bir haber alamadık. Yalnız geçende İsviçre'den gelen Türk efendinin haber aldığına nazaran mahall-i maksuda vâsıl olmuşunuz. Mahzâ, bizi bütün bütün meraktan kurtaracak haberlerinizi bekliyoruz.

Nurullah'a bildirmemi emrettiğiniz şeyleri kendisine yazdım. Enişte de ayrıca yazdı. Takip edilecek yolu bildiren umumî mektubun kopyasını da kendisine gönderdim. Buraya göndereceği evrakı Berlin'deki adrese vakit zayi etmeden göndereceğim.

Evvelki mektubumda da yazdığım vechile lehülhamd para sıkıntısından kurtulduk. İdaremizi tamamen yoluna koyduk. Bunda müdür İbrahim Bey'in büyük hizmeti vardır. Kendisi Derviş Bey'den daha pek çok fazla iş âdemidir. Yengem de bunu birçok işlerinde bizzat gördüler ve takdir ettiler. Bu felâketler içinde Allah bize hakikaten acıdı da bu adamı yanımıza verdi. İhtimal ondan daha iyi çalışacak kimseler vardır, fakat öyle birini bulmak bugün imkân haricindedir.

Herhalde, İsmail Talât Bey gibi açıkgöz, fakat namussuz, yalancı bir adamla iş görmekten ise öyleleriyle çalışmamak daha evlâdır. Geçen

mektuplarımızın birinde kendisine hesap sormamı emrediyordunuz. Ben o işi ondan evvel yapmıştım. İki bin lira kâğıt paradan başka birşey almadığını söyledi. Yengem ise "Aldığı paranın miktarı dört ile altı bin lira arasındadır" diyordu. Bunun üzerine elinden yengeme hitaben bir kâğıt aldım ki, onda eski fikrinde sebat ederek yengemin yanlış olmasından bahsediyor. O iki bin lira ile Marmara sahilinde bir yerde arazi almış, fakat kendi nâmına. Güya, kendi de birkaç bin lira masraf etmiş. Velhâsıl, kurnaz Yahudi her hususta bizi aldatmaya bakıyor. Bizim avukat Farukî Bey ile görüşüp elinden sağlam bir senet almaktan başka çare yok.

Sözü geçmiş iken, avukatımızın gayet iyi ve namuslu bir adam olduğunu arzedeyim. Binaenaleyh, şimdilik tavsiye ettiğiniz zattan sarf-ı nazar ediyorum. Asıl, Büyükdere davasında bize vekâlet eden avukat da İstanbul'un en iyi tanınmış [avukatı] olan Mahir Efendi'dir. Şimdiye kadar fevkalâde iyi idare etti. Malûm olduğu veçhile, Bidayet Mahkemesi'nde kazandık. Bu hafta zarfında da İstinaf Mahkemesi'nde de kazanacağımız muhakkaktır. Ondan sonra da temyizi kalıyor ki, Allah kerimdir. O zamana kadar işler de tamamen düzelmiş olur, biter.

Seher'in gittiğine sevinmekle beraber yengemin Hayrettin Ağa taraftarları eline düşeceğinden endişe ediyorsunuz. Vâkıa, Seher gittikten sonra beş ay kadar sonra beni saraydan uzaklaştırmak için birtakım hazmı güç dedikodular yapıldı ise de zannettikleri gibi ben ürküp kaçmadım. Size ve ailenize burada bulunmakla hizmet etmekte olduğumu hissediyorum. İşler tamamen düzelmeden ve sizin de malûmatınız olmadan yengemi hiçbir suretle yalnız bırakmayacağım ve inşaallah da yakında sulh aktedilince kendisini tedavi ettirmek üzere Almanya'ya götürmek bana nasip olacaktır. Şimdilik hedefim budur.

Mektubumda bahsettiğim yüzbaşı, istihkâm zâbitidir fakat kimin oğlu olduğunu bilmiyorum.

Yengemin İtalya'ya gelmesi için İtalya Hükümeti nezdinde teşebbüste bulunduğunuzu yazıyorsunuz. Mes'ele pek ehemmiyetlidir. Hastanın Avrupa'ya gelmesi için muhakkak bir yol bulunması elzemdir. Bu hususta -benim de menfaatim olmakla beraber- asıl yengemin menfaatini düşünüyorum. Sulh olursa yalnız buradaki çalışma ile muvaffak olunur zannediyorum. Aksi takdirde bize yardım ediniz.

Satmamızı tavsiye ettiğiniz yengemin motorbotunu Derviş Bey yalı ile beraber Fransızlar'a teslim etmiş.

Çiftliğin idaresi yoluna girdi. Şimdi irad ve masraf tekabül ediyor. Yalnız çalı kat'iyatı yapılmadığından iradı pek fazla değildir. Onun da size gelecek mektupta bir aylık bilânçosunu göndereceğim.

Menekşe Çiftliği'nin kirasını ben yanlış yazmıştım. Mer'asız 900 lira, mer'a ile beraber 1500 liradır. Koyunların geçen sene satıldığını yazmıştım. Sebep de, o zamanlar o taraflara ârız olan Rum çetelerinin bir kısmını kaldırdıktan sonra diğer kısmını da kaldırmak ihtimali idi. O zaman ise hükümet Menekşe Çiftliği üzerine muvakkat haciz koymuş olduğundan İstanbul'a nakletmek kabil değildi. Oradaki kurutma ameliyatı siz gider gitmez durdu. Şimdi ise bu amele yevmiyesi pahalılığında işi devam ettirmek için binlerce liraya ihtiyaç vardır.

Binaenaleyh hiçbirşey yapılamıyor.

Enistemin gelmesi kabil olamayacağını son gelen mektubunuzda yazıyorsunuz. Kendisi de zaten bana hitaben yazdığı bir mektupta gelemeyeceğinden, sizin mânî olduğunuzdan bahsediyor. Mektubu bugün ablam bana verdi. Nihayetine doğru aynen şöyle yazılıdır:

"Ablan ne halde? Hâlâ burnundan soluyor mu?"

Bu cümleleri okuduğu zaman ablamın ne derecede müteessir olduğunu tasavvur edemezsiniz. Tamam araları düzelmekte iken Nâzım Bey'in bu acı sözleri pek saçma oldu.

Bu mes'elede her halde kabahatin büyüğü Nâzım Bey'e aittir. Ablam bu hakaretlere mâruz kaldığı, terkedildiği iki seneden beri günden güne daha hastalanmış, sinirlenmiştir. Vaziyet tasavvurun fevkinde vahimdir. Ablam öyle bir raddeye gelmiştir ki, bugün-yarın aklını oynatması kabildir. Hele o üvey çocuklarının nispet yapar gibi envaî eğlence vaziyetlerinde çıkarıp gönderdikleri resimler kendisini büsbütün hasta ediyor. Nâzım Bey biraz insaf etsin, artık bu biçare kadını muazzeb etmesin. Ara yerde asıl ezilen biçare İffet ile Faruk'tur. İffet annesiyle beraber üzülmekten, bu hallere sıkılmaktan arkasında "şîrpençe" çıkarttı. Babasının geleceğini haber aldığı günden beri her kapı çalınışında "Babam geldi!" diye hasta yatağından sıçrıyor. Bu kızın hâli ne olacak? Ablam tamamen Nuri ağabeyimin yanına gitmeyi kurdu. İffet'i de tabiî beraber götürecek. Siz de bir defa Nâzım Bey'e artık inadından vazgeçmesini yazınız. Ablam için acı sözler yazmaktan ne lezzet buluyor? İffet'e acısın, kız verem olacak.

Nâzım Bey'in orada beş evlâdı var ama, İffet burada bir baba bulamıyor. Korkuyorum ki, bu işin sonu felâket olacak. Ben size hissettiğimi yazıyorum. Ablamın felâketine mani olmak lâzım. Bu mes'ele için öyle zannediyorum ki yalnız bir türlü çare-i hâl vardır, o da Nâzım Bey'in buraya gelmesi ve ablamdan af dilemesidir. Yoksa ablam öleceğini bilse Viyana'ya gelmez.

Bâkî hürmetle ellerinizi öper muvaffakiyetinizi temenni ederim efendim.

Kâmil

24[7]

Roma, 7 Haziran 336 (1920)

Sevgili ağabeyciğim,

En sonra İstanbul'u da terke mecbur olduk. Bir haftadan beri yengem, Mahipeyker, Türkân ve bir de Çerkes kızı ile Roma'da bulunuyoruz. Selâmetteyiz. Sıhhatlerimiz de yerindedir. Mektubumu size getirecek olan adama şifahen de anlattım, tahrîren de izahat veriyorum.

5 Nisan tarihinde Königsberg'den yazdığınız kartı aldıktan sonra başka haber gelmeyince sâlimen Şark'a geçtiğinize emniyet kesbettim. 28 Nisan'da

[7] Burada tam metnini verdiğim mektup, Yamauchi'de (sah: 92) eksiktir.

Bakü'nün sükûtu bize sizin oralarda bulunduğunuza bir işaret oluyor. Hep müsterih idik, derken Mayıs'ın ilk günlerinde idi, bir gün yengemin annesi kandil tebriki dönüşü Yıldız'dan doğru bize geldi. Ferid Paşa güya Meclis-i Vükelâ'da cereyan eden bir müzakere neticesinde yengemin yanından ayrılmadığım takdirde tevkifime karar verdiklerini zât-ı şâhâneye söylemiş. O da pek müteessir olmuş ve demiş ki, "Siz birşey yapmayın, ben kızıma haber gönderirim, Kâmil'i annesinin evine yollar". Bunun üzerine annesini çağırmış, yukarıda yazdıklarımı anlattıktan sonra demiş ki, "Kâmil bîgünahtır, o daha çocuktur. Kat'iyyen ona fena muamele edildiğini istemem. Yalnız şimdilik annesinin evine gitsin. Kızımın işlerini orada idare etsin. Sakın, kızım kalmasına ısrar etmesin. Sonra çocuğu tevkif ederler. Belki beni de kızımı Yıldız'a almaya icbar ederler".

Tevkif edileceğimi zannetmemekle beraber hemen ertesi günü ben çiftliğe gittim. Yalnız muhakkak olan birşey varsa, o da padişahın yengemi Yıldız'a kapayacağı ve orada sizden ayrılmasını temin için lâzımgelen herşeyi yapacağı idi. Bunu temin maksadı ile evvelâ beni uzaklaştırıyorlardı. Padişahın bu arzusunu akîm bırakmak için en iyi çare İstanbul'u terketmekti. Hemen vakit kaybetmeden İtalya Mümessil-i Askerîsi Miralay Kont Kaprini'ye bilvasıta müracaat ettim. Bu zât sizi Selânik'ten tanır ve çok severmiş. Maalmemnuniye kabul etti, hükümetine yazdı, oradan da cevab-ı muvafakat aldı. Arasından bir ay geçmeden fakat birçok helecanlı saatler geçirdikten sonra yengem, Mahipeyker, Türkân ve Enise kalfa, Donari'nin ailesi ile 29 Mayıs 336 (1920) cumartesi günü öğleden sonra ve ben de iki gün sonra İtalyanlar tarafından hapsedilerek (!) tahtelhıfz iki gün sonra, yani 31 Mayıs pazartesi günü İtalya'ya hareket ettim. Yengemi dört gün kadar yalnız bıraktığımdan yolda üzüldüm. Eksik olmasın, Donari pek büyük nezaket gösterdi. Yengemin dediği gibi "Kocası uşaklık etmiş, zevcesi hizmetçisi olmuşlar" ve hiç bir sıkıntı çektirmeden Roma'ya kadar getirdiler.

İstanbul' da saklanmaya mecbur olduğum 20 gün zarfında şiddetle taharrî olundum. Üç defa yakalanmama ramak kalmışken kaçabildim. Hele, son defasında Demirci köyünde saklı bulunuyordum. Akşam üzeri güneş batarken sadık Katina bir zâbit kumandasında 12 kadar jandarmanın beni tevkif etmek üzere köye geldiklerini haber verdi. Terliklerimi çıkarıp fotinlerimi giymeye ancak vakit bulabildim. O sırada zâbit muhtarı almış, eve doğru geliyordu, bir saniye bile vakit zâyî etmeden fıstık ağaçlarının altından bahçeyi Kilyos istikâmetinden aştım, fundalıklara dâhil oldum. Bütün sür'atimle Kilyos Deresi'nin vâdisine doğru inmeye başladım. Dereboyuna gelince biraz durdum, arkamdan kimse gelmiyordu, hava henüz kararmaya başlamıştı. Ramazan olduğu için ortalıkta kimseler yoktu. O anda ne kadar büyük bir tehlike atlatmış olduğumu hissettim. Düşününüz ki, üç gün sonra yengem hareket edecekti. İki saat yürüdükten sonra Uskumru köyünden geçmiş, Zekeriya Köyü eteklerine dâhil olmuştum. Orada yolu şaşırdım, velhâsıl birçok sıkıntılar geçirdikten sonra, Bilezikçi'ye vâsıl oldum. Vakit geceyarısını bulmuştu. Orada durmadan Hacı Osman Bayırı'na giden dağ yolundan Ayazağa köyünden Cendere' ye, oradan da sabaha karşı Hafız'ın evine geldim. Bereket, ramazan olduğu için nazar-ı dikkati celbetmedim. Ertesi günü orada geçirdim. Gece olunca Mösyö Donari'nin evine gittim ve hareketime kadar

orada kaldım. Hareketimden iki gün evvel haber aldım ki, iki kişiyi ben zannıyle tevkif etmişler ve beni aradıklarının sebebi de, Ferid Paşa'ya karşı yapılan suikastte dahlim olduğu için imiş. Ben zannediyorum ki, o bir vesile idi. Asıl maksat yukarıda arzettiğim padişahın arzusunu yerine getirmektir. Çünki, ben Ferid Paşa'ya bed-rûy etmekten başka birşey yapmadım. Ne ise, şimdilik kurtulmuş bulunuyoruz.

Şimdi de, İstanbul'daki vaziyet hakkında malûmat vereyim:

Gideceğimiz takarrür eder etmez, köşkten çıkan ve bir kısmı saraydan Abdülhalim Efendi'nin uşakları tarafından aşırılan eşyanın kalan kısmını sattırdım. Yalnız, Nişantaşı'ndaki döşediğimiz evin içindeki eşya olduğu gibi kaldı ki, bu eşyada köşkten gelmişti. Otomobil alacağız bahanesi ile arabaları ve elimizde kalan diğer hayvanları da sattık. Çekmece çiftliği Aleko'nun elinde idi, öyle kaldı. Büyükdere Çiftliği'ni Manastırlı Yakup Ağa'ya odun kesmemek, kontrol hakkı bizde kalmak üzere seneliği beş bin liraya kiraya verdik ve peşinen 2.500 lira aldık. İki ay sonra bâkî 2.500 lirayı da verecek. Müdür İbrahim Bey maaşı 100 liraya iblâğ edilerek vâsî bir vekâletname ile vekil tayin olundu. Kendisini, Kont Kaprini İtalyan himayesine aldı ki, bizim polis tarafından hiç bir rahatsızlığı maruz kalamaz. Kendisine 3000 lira bıraktım, taka ile ticaret yapacak. Evler de irad getiriyor. İnşaallah bize her ay 500 lira gönderebilecektir. Şimdilik bizim yanımızda 56.000 İsviçre frangı, 20.000 İtalyan frangı ve 20.000 mark vardır. Diğer paraları da marka tahvil edersek tahminen 400.000 mark edecektir.

Bundan sonra ne yapacağımıza gelince:

Bugün pazar, perşembe günü Allah kısmet ederse Berlin'e hareket edeceğiz. Orada ilk işim yengemi tanınmış doktorlardan birkaçına konsülte ettirip usul-i tedavisi hakkında malûmat almak olacak. Ondan sonra Berlin'de mi kalınacak, yoksa bir sanatoryuma mı gidilecek o zaman takarrür edecek. Mahipeyker için bir kindergardenin bulunması için daha buradan Madam Zara'ya telgraf çektim. Oraya gidince herşey düzelecektir. Eniştemin villâsı olmadığı takdirde, Grünewald'de bir villa tutacağız, yahut Münih'e gideceğiz. Bu hususta size bunu takip edecek mektubumla malûmat veririm.

Ablam, yengemin hareketinden bir hafta evvel çocukları ile Trieste'ye gitmişti. Nâzım Bey'le buluştular. Ben buraya gelmeleri için telgraf çekmiştim, fakat gelmediler ve cevap olarak da sizin iki aydan beri Rusya'da olduğunuzu ve kendilerinin de Viyana'ya hareket edeceklerini yazıyorlardı. Aynı evde olmasa bile hep beraber aynı şehirde oturmamız ne kadar iyi olacaktı. Şimdi İstanbul'da annemle Mediha'dan ve bir de büyükannemden başka kimse yok. Efendimiz, Müdür Bey'e anneme her hususta yardım etmesi için emir verdiler. Burada çıkardığımız fotoğraflardan da mektubu getiren bey ile gönderiyorum.

Bâkî, Cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyetinizi temenni eder, hürmetle ellerinizden öperim efendim.

Kardeşiniz
Ali Mustafa

Hâmiş: Yengen bu birkaç gün dadı bulununcaya kadar çocuklara bizzat nezaret ediyor. Fakat o kadar müşteki ki, doğurduğuna doğuracağına pişman oldu.

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından).

25[8]

Berlin, 20 Mart 337 (1921)

Ağabeyciğim,

Dün merhum Talât Paşa'yı şimdilik Mathaikirchhof'un mahzenine merasim-i mahsusa ile götürüp koyduk. Ziya Bey merasimi yazan gazeteleri gönderecektir. Ondan evvel gönderilen gazetelerde Ermeni katliâmının hükûmet-i askerîye marifetiyle yapıldığına ve merhumun size karşı koyamadığına dair olan fıkrayı elbet okumuşsunuzdur. Bununla beraber Ali Bey gelse de, bizi toparlasa diyorlar.

Bronzar Paşa'dan bir mektup aldım, size beyân-ı taziyet ediyor.

Cemiyet işleri ilerlemededir. Gazete, lehülhamd çıkmaya başladı. Abdülaziz Çâviş evvelâ ayrıca Arapça bir gazetenin çıkmasında ısrar ediyordu, şimdi Türkçe gazeteye Arapça makaleler vermeye razı oldu. Çâviş Efendi, Moskova'ya gelmeyi de kabul etti gibi görünüyor fakat iki gündür fena bir kalp hastalığı ile yatıyormuş. Sebebi de kendisinden tanıdıkları birinin 300 bin mark isteyerek dava etmeye kalkması imiş. Şekib Arslan leffen gönderdiğim kâğıdı getirdiği dünkü gün bunları anlattı. Şeyh Efendi'nin bu vaziyet karşısında Berlin'i terkedemiyeceğini zannediyormuş.

Evvelki mektubumda Münih'e gittiğimizi, iki villa gördüğümüzü yazmıştım. Villa sahipleri asgarî beş sene müddetle kontrat yapmak istedikleri için uyuşulamadı. Nihayet şimdilik gidip otelde oturmaya karar verdik. Nisan 15'te villayı terkediyoruz. Mahmud Paşa ailesi de bizimle beraber geliyor. Otelde bulunduğumuz müddetçe münasip bir villa aramakta devam edeceğiz.

İbrahim Tâlî Bey'e İstanbul vasıtasıyla mektup göndermiştim. Kerimelerine geçenlerde hem dört bin mark göndermiş ve hem de mektup yazmıştım, henüz cevap alamadım.

Sultan Efendi Hazretleri, Ziya Bey'in çocuğuna güzel bir hediye aldılar.

Arzu edilen mektup kâğıtları bu posta ile takdim olundu.

Doktor Dessavr'ın [?] eczahane takımına gelince; bir çok eczahanelere sordum, artık o takımların yapılmadığını söylediler. Daha da arayacağım. Baytar İlyas Bey'e de söyledim, o da arayacak. Bulunamadığı takdirde İlyas Bey'in münasip göreceği ona benzer bir ecza takımını nümune olmak üzere göndereceğiz.

Ruslar'dan Ziya Bey emaneti tamamen alıp bana teslim etti. 50.000 mark bura merkezi nâmına geçirdim ve ondan da 20.000 İstanbul'a havale verdim.

Afganistan fevkalâde murahhası Vezir Muhtar Veli Muhammed Han henüz gelmemişlerdir. Gelince kendilerine lâzım gelen ihtirâmâtta kusur edilmeyecektir. Esasen bugün 28 Şubat 337 tarihli Merkez-i Umumî'nin bura merkezine hitaben 3 numaralı mektubunu aldım. Onda, müşarünileyhin geleceği te'kîden yazılıyor. Önümüzdeki cuma içtimâında Merkez'de mektup okunacak ve ittihaz edilecek kararlar hemen bu posta ile arzedilecektir. Burada Almanlar'ın ayrı iki kuryeleri var, her ayın 15 ve 30'undadır.

---

[8] Tam metnini verdiğim mektup, Yamauchi'de (sah: 161) eksiktir.

Nuri Ağabeyimin geleceğine cümleten sevindik. Allah vere de, uzamasa.

Pederin kaçırılması için bir kaç gün için burada bulunan Vehib Paşa ile görüştüm. Sforaa vasıtasıyla bunun kabil olduğunu söyledim. Mahzâ para almak adetiymiş. Önümüzdeki cuma Roma'ya avdet edecek ve oradan tafsilât gönderecektir.

Şekib Arslan Bey'in iki mektubu melfuftur.

Mahmud Paşa ailesinin efendimize pek büyük yardımları oluyor ve hakikaten ciddî ve asîl bir aile olduğunu günden güne daha ziyade teslim ediyorum. Hem bu aileyi efendimizin yakınında daima bulundurmak ve hem de Hüseyin Bey'in doğruluk ve iktidarından istifade etmek maksadıyla 2.000 mark maaşla Hüseyin Bey'i aramıza alalım. Arkadaşlardan buna itiraz edecekler olursa bile, ben Hüseyin Bey'in aramızda bulunan neş'esiz çalışan bir-iki arkadaştan herhalde daha ciddî iş göreceğine eminim.

İstanbul'daki hususî işler de yoluna giriyor. Bu sene efendimizin çiftliğinden mâda olan iradlarının yeni yapılan kontratları mucibince elimize mâhiyye 38.380 kuruş para geliyor. Taka, buna dâhil değildir. İbrahim Bey, Büyükdere Çiftliği'ni icâra vermek üzere görüşüyormuş. Seneliği 10.000 lira vermişler. Müdür Bey 12.000 istemiş. İcâra alacaklar her nasılsa davanın henüz bitmediğini haber alınışlar ve bitmesini beklemeye karar vermişler.

Dâvânın ise yalnız temyizi kalmış, o arada da kısa bir müddet zarfında kazanacağımız muhakkak olduğu için Mahir Bey (avukat) yapılan kontrat mucibince çiftliğin kıymetinin yüzde onunu alacaktır. Bu para ise çiftlik 16.000 liraya alındığına nazaran 1600 liradır. Bu hususta bir fikriniz varsa bildiriniz.

22 Mart 337 (1921)

Ağabey,

Şimdi müdür beyden 16 Mart tarihli mektup aldım. Şevki Bey 11 Mart'ta vâsıl olmuş.

Şifahî talimatı almışlar. Gelecek zatın muvaffakiyeti yüzde elli me'mûldür diyor, teşkilâtımız pek batî gidiyor, korku herkesi sarmıştır diyor. Vahdet Gazetesi'nin 11 Mart nüshasında okuyacağınız veçhile sizin vefatınızı ilân etmişler epey telâşlar olmuş.

Şu saatte Hariciye'den telefon ettiler, sizden mektup varmış.

27 Mart 337 (U1921)

İki büyük zarf dolusu mektubunuzu aldık. Efendimiz'e ait olan kısmı taş ile beraber kendileri bizzat açıp aldılar. Diğer mektupları yerli yerine teslim ettim. Kısmen cevaplarını da Nisan'ın birinde hareket edecek kuryeye bu mektubumla beraber teslim edeceğim.

Buraların vaziyeti birkaç günden beri değişti. Komünistler hertarafta ayaklandılar. Vustâ Almanya'nın bir kısmı ellerinde bulunuyor. Yolları tahrip, köprüleri dinamit ile atmak, şimendiferlere suikast etmek gibi vasıtalara da müracaat ediyorlar. Bu yüzden Almanya dâhiline seyahat etmek tehlikeli bir şekil aldı. Biz, Nisan ibtidasında Münih'e nakletmek tasavvurunda idik. Komünistliğin ne şekil alacağı belli olmadığından şimdilik daha burada kalmaya mecbur olacağız. Efendimiz'in buna fazlaca canı sıkılıyor ve ben gitmek istemediğimden bu zamana kadar salladım

ve şimdi de bu mes'eleyi vesile ittihaz ediyorum zannediyorlar. Ben kat'iyyen kendilerinin üzülmemeleri için ne yapmak lâzımsa yapmaya karar verdim. Şu sırada rahatsızlıkları münasebetiyle tabîaten fazlaca sinirli bulunuyorlar. Bebek maaşallah günden güne büyümededir. Artık kendisini tamamen belli ediyor. Hattâ, daha şimdiden arasıra Efendimiz'i tekmeliyormuş bile. Ebe bunu da erkek olduğuna alâmet gösteriyorlar. Allah hepsine uzun ömürler ihsan buyursun, âmin.

Bizim ve diğer merkezlere ait olan kâğıtları Vehib Paşa da beraber olduğu halde hep birden gözden geçirdik. Roma Merkezi'ne ait olan emirlerin hepsini kemâl-i sühûletle yapabileceğini Vehib Paşa Hazretleri vaad ettiler. Hattâ, Şeyh Sünusî Hazretleri'ne gönderilecek zât ile kayınbiraderleri Irak Kumandan-ı Hâzırı Nihad Paşa'ya bir mektup yazıp cemiyete âzâ yapacaklarını ve orada bir merkez tesisine sebep olacaklarını söylediler. Sonra İstanbul'da bulunan biraderlerinin de hemen cemiyete alınmaları için gerek biraderlerine ve gerekse biz ora merkezine yazdık. Şimdiki halde en çok faaliyet gösteren Vehib Paşa'dır. Buna karşı Cemal Azmi Bey biraz gayr-ı memnun olduğunu hissettiriyor. Ziya Bey, Bekir Sami Bey ile görüşmek üzere bu sabah Roma'ya azimet etti. Hey'et ise dün akşam Roma'ya dâhil olmuş bulunacaklardı. Avdetinde Roma Merkezi'nin ne dereceye kadar muvaffak olduğunu bize anlatacaktır ve size de yazacaktır.

Ziya Bey buradan giderse burası pek boş kalacaktır. Onun için arkadaşlar burada kalmasında ısrar ediyorlar. Bu sefer yine Roma'ya 15 kiloluk bir kapsül paketi gönderildi.

Şükrü Bey'e mektubunuzu gönderdim ve emriniz vechile 50 lira da nâmına orada muhtâcîn için yolladım. 20 gün evvel 900 lira mukabili olan 150 İngiliz lirası İstanbul'dan bana gelmiş ve ben de hemen Malta'ya göndermiştim. "Cep [?] eczahanesi" mes'elesini halletmek için İlyas Bey'e müracaat ettim. Eczalardan anlamadığım için onun münasip göreceği ecza takımından göndereceğim.

Dr. Baha Şakir Bey el'ân sırası geldikçe ufak ufak taarruzlarda bulunmaktan kendini alamıyor. Bilhassa gazete mes'elesi kendisini pek sinirletmiş olacak ki, "Türkçe bir gazete çıkacak, Almanlar'dan Talât Paşa hakkında güzel bir 'nachruf' aldım. Onu tercüme ettirip koyduracağım" dediğim zaman da daha "Türkçe gazete" kelimesini işitir işitmez, "Bizim böyle bir gazeteden haberimiz yoki böyle saçmalıklara müsaade edemeyiz" dedi. "Paşa yakında gelecekmiş! Ne vakit geliyor?" diye bir sual sordu. Biraz konuştuktan sonra "Bizim büro için sana para gelmiş diye işittik, doğru mu?" diye de sordu. Cemal Azmi Bey -eğer aldanmıyorsam- merhumun yalnız kendi nâmına 400 bin mark kadar bir parası varmış. O da vasiyetnamesi mevcut olmadığından veresesine kalacakmış. Bunun için üç doktorlar fena bir vaziyette imişler. Nâzım Bey'in zengin akrabaları varmış, fakat Bahâ Bey pek fena bir vaziyette imiş. Nâzım Bey bana bir gün evvel size burada olan vekayî hakkında malûmat vermek ve muhafazanız için ne gibi tedâbîr ittihaz etmeniz lâzım geleceğine dair bir mektup yazdıklarını söyledi. Yarın mektubu bana gönderecekler, ben de takdim edeceğim.

Fişer Bey'e Talât Paşa'nın vefatından birkaç gün sonra uğramıştım, size çok çok selâm söyledi. Ben yine vaktiyle Türkiye'de çalışmış zâbitânın birbirleriyle râbıtalarını muhafaza etmelerini ve ileride yine eskisi gibi beraber çalışmak kabil olacağını arzu ettiğiniz gibi söyledim ve o da bunu kaviyyen ümid ettiğini ve bugün ellerinden geldiği kadar her suretle yardım etmek istediklerini söyledi ve fiilen de faraza 15 kiloluk bir paket kapsül parasını temin etmek suretiyle gösterdi. Bugünlerde Efendimiz ..... ile beraber çaya çağıracaktır.

30 Mart 337 (1921)

Bugün mektupları kuryeye teslim ediyorum. Dün, Salim Bey'in müzakere etmek için Moskova'ya gelmesi hakkındaki telgrafınızı aldım. Maateessüf, Salim Bey geldiğinin haftasında Talât Paşa'nın verdiği bir vazife ile Anadolu'ya avdet etmişti. Şimdi İlyas Bey, Münih'ten Doktor Fuad Bey'in resmî ve gayrıresmî yazılan mektuplara cevap olarak gönderdiği mektubu getirdi. Yorgunluğunu aldıktan sonra Berlin'e gelip arkadaşları ile müzakere ettikten sonra Moskova'ya azimet edebileceğini yazıyor. Biz kendisine tâcîl etmesini ve beraberinde Arapça bilen bir iki kişi de getirmesini tekrar yazacağız.

Efendimiz yazmakta oldukları mektuplarını henüz bitiremediklerinden bu postaya veremediler.

İstanbul'dan aldığım mektupları leffettim. Yalnız okuyabilmek için soğuk suda epeyce ıslatıp ziyaya tutmak lâzımdır. Bu sabah Efendimiz'e validelerinden gelen mektupta havadis olarak Abdürrahim Efendi Hazretleri'nin, Ömer Hilmi Efendi Hazretleri ile beraber Roma'ya muvasalat ettikleri muharrerdir.

Yukarıda arzettiğim gibi şimdilik daha Berlin'deyiz. Hürmetle ellerinizden öper, muvaffakiyetinizi temenni ederim. İbrahim Tâlî Bey'e ve Seyfî Bey'e çok çok selam ederim.

26[9]

Berlin, 8 Nisan 337 (1921)

Sevgili ağabeyciğim,

Son gelen mektuplarınızı -ki, içinde doktorlara ve hanımefendiye mektuplar vardı- yerlerine teslim ettim ve cevap olarak da Bolşevikler vasıtasıyla bir mektup ile gazeteler gönderdim.

Doktor Nâzım Bey burada olmadığı için henüz bir cevap vermediler. Bu mektubumu elden götürmek zahmetinde bulunan Mahmud Han'ın damadına veriyorum. Efendimiz de bir mektup verecektir. Burada lehülhamd cümle sıhhatteyiz. Miniminiler büyümektedirler. Mahipeyker size bu sefer yine bir kart yazdı. Efendimiz, Münih'e gitmekten vazgeçti. Harp öğrenmesini istiyorlar, hocalarını savdılar. Bahçeyi düzeltiyoruz.

---

[9] Tam metnini verdiğim mektup, Yamauchi'de (sah: 181) eksiktir.

Efendimiz['in] sevdiği çiçekleri dikeceğiz.

Sami Bey, Hayretî Bey'le beraber iki gün evvel buraya geldiler, size mektup gönderdiler. Burada bir ay kadar kalacaklarmış.

Babam henüz gelmedi. Şükrü Bey'den mektup aldım. İstanbul'dan giden 150 İngiliz lirasını almış, hele bu sırada pek işlerine yaramış. Ondan maadâ son emriniz üzerine 50 lira daha gönderdim, henüz aldığına dair bir cevap gelmedi. İstanbul'dan gazeteler gayrımuntazam geliyor. Onun için son nüshaları henüz göndermedim.

Bâkî hürmetle ellerinizden öper, muvaffakiyetinizi temenni ederim efendim.

Kardeşiniz Kâmil

27

Berlin, 10 Ağustos 337 (1921)

Sevgili ağabeyciğim!

Ekrem Bey'den sonra yeni bir haberinizi alamadık. Gelen emanetlerin kıymetleri hakkındaki tahkikat henüz bitmedi. Gelecek sefere malûmat vereceğiz. Dolar kâğıtları için de keza. Hakkı Bey'le görüşeceğim. Müdür Bey henüz para göndermedi. Şimdilik bendeki emanet otuz bin markı sarfettikten sonra yeniden on bin mark borç aldım.

Müdür Bey Şevki Bey'in İstanbul'a döndüğünü yazıyor ve kendisine ne gibi muamele yapılacağını soruyor. Bugünkü içtimamızda bu da mevzubahis oldu. Arkadaşlar kendisinin sizce Moskova'da olup olmadığını sormayı bana yazmamı söylediler. İlyas Bey birkaç gün için istirahat etmeye gitti. Arkadaşlar bir ikinci mes'ele hakkında da fikrinizi sormak istiyorlar:

Melfuf raporda da anlaşılacağı veçhile burada sefalet çeken birçok şark gençleri var. Bunların içinden fazla sefalet çeken ve sefalet dolayısıyla memleketlerine avdet mecburiyetinde kalan birkaç kişiye şimdilik biz biraz yardım etmeye karar verdik. Bu talebe içinde hakikaten ciddi ve ileride büyük işler görebilecek birkaçı vardır. Bunları seçip himayemize alalım mı? Merkez-i Umumî para verir mi? Bunları sormamı bana söylediler. Talebe parasızlık yüzünden dağılmak üzere olduğundan seri bir karar verilmesi için arkadaşlar çok rica ediyorlar.

Evi intizama koyduk. Ayda otuz bin mark ile idare edebileceğimi zannediyorum. Müdür de bu parayı göndermeye gayret edecek.

Sultan Efendi, çocuklar iyidirler. Babam, el'an Münih'tedir. Annem de Berlin'e gelmekten sarf-ı nazar etmiştir.

Ertuğrul sünnet oldu. Üç hafta kadar hastahanede yatmaya mecbur oldu. Bugün hastahaneden çıktı.

İstediğiniz fotoğraf levazımını gönderiyorum. Baki hürmetle ellerinizden öper muvaffakiyetinize dualar ederim ağabeyciğim.

Kardeşiniz
Kâmil

28

Grünewald, 7 Eylül 337 (1921)

Efendim, sayenizde pek rahatım. Yeni bebeği bekliyorum. İnşaallah geldiği zaman kardeşiniz hemen size haber verecek. Artık beni ve çocukları düşünerek kendinizi üzmemenizi rica ederim.

Naciye

Sevgili ağabeyciğim!

Batum'dan 10-16 Ağustos tarihiyle gönderdiğiniz mektupları aldık. Cevaben yukarı yoldan bir mektup ile gazeteler gönderdim. Arzu edilen mühürler henüz bitmediği için gönderemedim. On gün sonra biter dediler. Para mes'elesinin yoluna girdiği[ni] evvelki mektuplarımda da yazmıştım. Bundan sonra sıkıya gireceğimizi zannetmem. Yalnız sizi üzmüş olduğuma canım sıkıldı. Hasan Efendi'ye verilen paraya mukabil (iki yüz beş bin dokuz yüz yetmiş mark) Sultan Efendi'ye eski cemiyet hesabından iade ettim. Şu suretle o hesap da kapanmış oluyor. Esasen eski hesap matlûbu da hemen o kadar birşeydi.

Dün, İlyas Bey geldi. Üç bin markla idare olamayacağı için İstanbul'daki ufak tefek vâridatına mukabil benden her ay iki bin mark borç istedi. Ben de Eylül için verdim. Tabiî, Sultan Efendi'nin parasından.

Fakat, bana öyle geliyor ki, içimizde hakikaten var kuvvetiyle sabahtan akşama kadar çalışan bu arkadaşa resmen olmazsa bile şu suretle hususî olarak yardım etmek lâzımdır. Şimdiye kadar zevcesinin servetiyle kısmen idare olmuş, o da bitmek üzere imiş. Ev kirası yalnız iki bin beş yüz mark veriyorlar (Hannover'de iken beş yüz mark veriyormuş). Sonra da önümüz kış. Kendisine istediği 2000 markı her ay vereyim mi?

Nuri Ağabeyim gelmedi. Sizden başka bir haber de almadık.

Efendimiz sıhhaten iyidirler. Her gün gezip yürüyoruz. Frayh (?) evvelsi gün gelmişti. Bu hafta nihayetinde yolcu geliyor. Herşeyi hazırladık. Allah hayırlısı ile göndersin.

Küçük sultanlar da çok iyidirler. Ablam da vaktinde burada bulunmak üzere babam ile beraber Münih'ten avdet edeceklerdir.

Menekşe Çiftliği'ni on bir bin liraya satmak üzere Müdür İbrahim Bey'e Sultan Efendi vekâlet gönderdi. Para müdürde kalacak ve işletebilecektir.

Bâkî hürmetle ellerinizden öper, muvaffakiyetinizi temenni ederim efendim. Yengemin ve amcamın hürmetle ellerinden öperim. Efendimiz mahsus selâmlar eder, Mahipeyker, Türkân, Ertuğrul ellerinizden öperler.

Kardeşiniz
Kâmil

Türkân'ı görseniz, pek şirin oldu. Her gün eline telefonu alıp sizinle görüşüyor.

"Anneciğim nicht schön! A cici nicht schön. Baba, kom!" diyor.

29

Grünewald, 20 Eylül 337 (1921)

Sevgili ağabeyciğim!

28 Ağustos tarihine kadar yazdıklarınızı aldık. Çok sevinmekle beraber orada geçirmekte olduğunuz acı hayat dolayısıyla pek mükedder olduk. Biz burada refah-ı hâl ile -hiç olmazsa maddî sefalet çekmeden- yaşamakta vicdan azabı duyuyoruz. İnşaallah mesut günler uzak değildir.

Efendimiz henüz vaz'-ı haml etmediler. Bundan tahminen beş gün evvel biraz fazlaca rahatsız olup bizi ümide düşürdüler. Herşeyi hazırladık, hattâ sabaha yakın bekledik. Fakat ümidimiz boşa çıktı. Son hesap üzerine yolcumuzun Eylül'ün nihayetine doğru gelmesi lâzım. Evin içi -Allah eksik etmesin- düğün evi gibi oldu. Babam ile ablam da bu ayın on beşinde geldiler. Nuri ağabeyimden henüz hiçbir haber yok.

Geçen mektubumda vaziyet-i maliyemizin düzeldiğini yazmıştım. Müdür Bey bu sefer yine otuz bin mark gönderdi. Şu sırada tabiatıyla masraf biraz fazlaca kalıyor. Fakat paramız da var.

Menekşe Çiftliği'nin on iki bin beş yüz liraya satıldığını biliyorsunuz. Bu para tamamen Müdür Bey'de kalacaktır. Eğer bu paranın bir kısmıyla Büyükdere Çiftliği irad getirebilecek bir hâle ifrağ edilirse, çok iyi olacaktır.

Yusuf Caferof Bey'in bana bir mektubunu leffen takdîm ediyorum.

Efendimiz, ablama Tâlî Bey'den alınan küçük kürkü ve babama da Ziya Bey ile gelen sarı kürkü hediye ettiler. Bunun için babama kürk göndermeseniz de olur.

Parayı elimden geldiği kadar hüsn-i suretle idare ediyorum. Herşeyden evvel, Sultan Efendi'yi üzmemeye gayret ediyorum ve zannediyorum ki kendileri de benden şikâyet etmezler.

Ziya Bey'in bugün kayınvalidesi öldü. Biçare, felâket içinde, maaşı da kesildiği için parasızdır. Size yazmış, henüz bir cevap alamamış. Ne yapacağını şaşırmıştır. Şimdilik kendisine buradaki arkadaşlarınız kararıyla -emsali misillü- ayda üç bin vermeye başladık.

Bu sefer yine Malta'dan on altı kişi firar etmiştir. Bunlar içinde Kara Kemal Bey ile Mustafa Kâmil Paşa da dâhildir. Mustafa Kâmil Paşa evvelsi gün burada idi, Münih'e avdet etti. İsmail Hakkı Paşa da buradadır. Bu on altı kişiden birçoğu Münih'tedirler. Rusya'ya geçip sizinle çalışmak istiyorlar. Sizi Berlin'de zannıyla babam ile haber dahi göndermişler.

21 Eylül 337 (1921)

Bugün hava pek güzel olduğu için efendimizle şöyle Grünewald içinde bir gezinti yaptık. Ablam, babam ve Ertuğrul ile şehre indiler. Sultan efendimiz lehülhamd sıhhatçe iyi ve neşelidir. Bu akşam yemeğine İsmail Hakkı Paşa'yı patlıcan dolması yemeğe davet ettiler. Çocuklar da çok iyidir. Mahipeyker günden güne büyüyor, zekâsı artıyor. Bu sabah yazı defterini getirip gösterdi. Şaştım. O kadar okunaklı yazıyor ki, taaccüp olunur.

Almancası da günden güne daha iyileşiyor. Konuştuğunu doğru ve tamam söylüyor. Yeni aldığımız mürebbiye ile araları pek iyi, mürebbiye ona kitaplardan hikâyeler okuyor, o da dinliyor ve icabında öğrendiklerini

tekrar anlatıyor. Türkân'a gelince, o da zekâvette Mahipeyker'den geri kalmıyor. Bazen inadı tutunca evi birbirine katıyor. Son gelen resimlerinizde Mahipeyker sizi zayıf gördüğü için ağlamaya başlamış. Hakikaten pek hassastır. "Anneciğim" diyormuş, "Ben daha ağlayacağım amma sen darılma bana". Türkân da sizi dilinden düşürmüyor. Telefona gidiyor: "Baba kom, kom!" diye bağırıyor. O kadar da kibirli ki, yanında bu hâline birisi güldü mü hemen ağlamaya başlıyor.

Cenab-ı Hakk hemen yakında tekrar kavuşmanızı nasib eylesin, âmin!

Hürmetle ellerinizden öperim efendim.

Kardeşiniz

Mahpeker *Kâmil*

(Paşa'nın o sırada dört yaşında olan büyük kızı Mahipeyker, mektubun altına Mahpeker *diye ismini yazmış).*

30

BAHAEDDİN ŞAKİR BEY'İN ENVER PAŞA'YA MEKTUBU[10]

Muhterem Ali Bey,

Büyük Talât'ın şehadetinden bir gün evvel mektubunuzu aldım. Rusya'ya avdet mes'elesine esasen hem malî imkân kalmamıştır, hem de lüzum ve faide yoktur. Çünki hangi refik-i şefî ve vefakârla teşrik-i mesai edeceğim. Biz seninle 15 senelik mücahid ve arkadaşlık ettik ve bilhassa son senelerde defaatle aynı maksada ve aynı talie tevdi-i mukadderat eyledik. Bir vücut gibi hareket ettik. Tarafımdan size ve vazife-i vataniyeme ve vicdanıma karşı hiçbir kusur ve noksanlığım yoktur. Maateessüf görüşmeksizin gidecek kadar bu dostluğu ve arkadaşlığı kıymetsiz telakki buyurdunuz ve burada işleri gizli bir surette başkalarına tevdi buyurdunuz ve bize karşı adem-i emniyet gösterdiniz. Müessisi ve Merkez-i Umumîsinden bulunan bir zata karşı yapılan bu muamelenin mânâ-yı şerifi nedir? Bunun cevabını siz veriniz. Benim abdestimden şüphem yoktur. Maruz olduğum bu muamelenin vicdanımda bırakacağı teessür insanları ne kadar hodperest ve vefasız olduğunu görmekten mütevellid hüzündür. Ben Rusya'ya gidişim kısmet aramaya değil, belki eski arkadaşlarımla beraber hizmet-i vataniyede bulunmak idi. Bu imkânı siz reddednıiş olmaklığınızla imkân kalmıyor. Binaenaleyh Hafız Hehmed'in mektubunun netayicini tetkike dahi lüzum kalmıyor.

Mamafih bir hususta nazar-ı dikkatinize tekrar vaz'e mecburum. O da benim Rusya'dan avdet masrafımdır. İnsaf buyurunuz da çaresizlik içinde bulunduğum bir zamanda benim teşkilâta aidiyeti bedihi bulunan bu masrafı üzerimden ağır bir yük olarak bırakacak

[10] Tam metnini verdiğim mektup, Yamauchi'de (sah: 171) eksiktir.

kadar bir haksızlık yapmayınız. Bu borç benim değil, teşkilâtındır. Ben başkaları gibi teşkilâta ait parayı zevke veya hususat-ı şahsiyeye sarfı mubah görenlerden değilim. Esasen ben teşkilâttan ben Rusya'da iken aileme verdiğim meblağdan başka hiçbir para almadım. Bu parayı tediyeye bence imkân olsa idi sizi vazifenizi ifaya davet hususunu dahi kâle almazdım. Buraya gelmek için İbrahim Tâlî Bey'den 100 liralık bir banknot ile 2000 mark borç aldım. 2000 mark sırf şahsî ve zatî masrafımdır. Bu bana aittir. Fakat 100 lira benim avdet masrafım ve iki ay Moskova'da avdeti beklediğim zaman edilen masariftir. İşte o vakit mark hesabı ile 4.500 mark ediyor. Filhakika şimdi 100 lira ancak 4.000 mark kadar tutabiliyor ise de ben o vakit ki valör üzerinden buradaki kızlarına bu meblağı göndermeye mecburum.

Ben esasen özü sözü bir olmayı arkadaşlarıma karşı bir vazife namusu telâkki ettiğim için düşündüklerimi velev muhatabım hüsn-i telakki etmese dahi açık söyler ve açık görüşürüm. Size karşı kalbimde duyduklarımı açık bir lisanla beyan eden eski arkadaş vatanî mesâilde şahsî teessürünü asla hatırına getirmiyecek bir vatan hâdimidir. Yalnız bu hususu böyle bilmenizi rica eylerim. Nâzım'ın hepimiz namına yazdığı mektupta hat ve hareketimi hakikaten malûmatı olduğu için tekrarından sarf-ı nazar eyler, vatanın saadet ve selâmetine ve İslâm'ın halasına ait kâffe-i teşebbüslerinizde Hüda'nın size ve bizlere tevfikını refik etmesini tazarru eyler ve sizi Cenab-ı Hak'kın siyanet buyurmasını niyaz eylerim. Rabbime emanet olunuz kardeşim.

Bahaeddin (Şakir)

Orada bulunan dostlara ve Nazmi Efendiye çok selam ve mevedded.
27 Mart 921, Berlin.

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından. Zarfın üzerinde "Sultan Efendi açmışlardır" *kaydı var.)*

Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya mektupları

31

Münih, 25 Teşrinsanî 919

İki gözüm kardaşım Aliciğim!

Dün aldığım mektubun beni hayretlere garketti. Dünyada aklıma gelmeyecek birşey varsa sana darılmak, sana kızmaktır. O senin mel'un hane sahibesi karı telefon başından ayrılmamak illetinden dolayı senin bir haftadan ziyade üzülmeni mucip olduğu için elimden gelse saçlarını yolmak isterim.

Bak, o gün seninle neden görüşemedik: Sana telefonla haber verir vermez hemen sokağa çıktım. Sizin semte is'al eden mel'un 62 numaralı tramvay arabası tam beş çeyrek saat gelmedi. Kar üzerinde soğuk rüzgâr

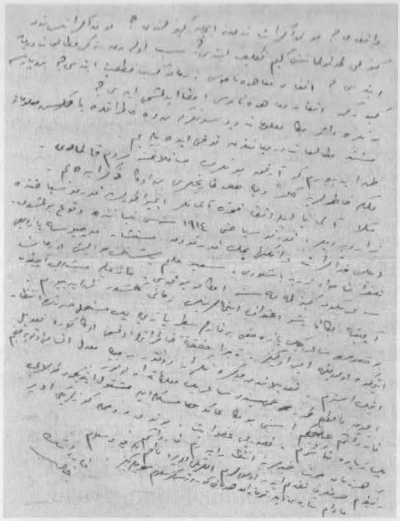

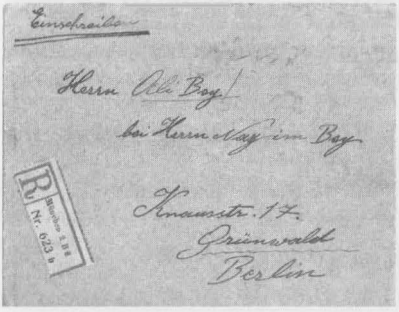

karşısında canım çıktı. Tam sizin eve geldim, saat beşe yirmi vardı. Bıraktığın tezkireyi okudum. Bir buçuk saat sizin evde yalnız beklemek münasip olmayacağını düşündüm, döndüm. Bu sefer de bizim pansiyona gidebilmek için Kurfürstendamm'da üç çeyrek saat yine tramvay bekledim. Saat üç buçuktan beş buçuk-altıya kadar hiçbir fayda istihsal etmeksizin sokaklarda alık alık beklemek muktezâ-yı talihimiz imiş dedim. Bittabiî saat yedide istasyona gitmek lâzım geliyordu. Tam altı buçukta sana bir daha telefon ettim. Lâkin bir çeyrek saat uğraştığım halde mel'un ihtiyarınız makine başından ayrılmadığı için ittisal peydâsına imkân kalmadı.

İşte iki gözüm, hal ve keyfiyet böyle. Seni bütün samimiyetimle temin ederim ki bu hadiseden dolayı sana gücenmek aklıma bile gelmedi. Yalnız seni bir daha görmüş ve koklayıp öpmüş olsa idim bittabiî daha büyük meserretlerle ayrılacaktım. Talih bunu çok gördü, tramvayların tekerleklerine emir verdi. Mel'unlar dönmez oldular. Artık bundan bahsetmeyelim kardaşçığım.

Bizim hanım 20 Teşrinsanî Perşembe günü iki çocuğumla beraber elhamdülillâh sâlimen buraya geldiler. İstanbul ahvâline dair verdikleri havadisler de bittabiî bildiğimizden fazla birşeyler yok. Sizin aileniz hakkında verdiği malûmat şudur:

Refikanızın âfiyeti yerinde imiş. İstanbul'dan hareketinden bir gün evvel beray-ı vedâ hemşireniz gitmiş. Hemşirenizle refikanız İstanbul'dan buralara seyahat için her türlü tedâbire tevessül etmişler. Muvaffak olabileceklerini pek ziyade ümit ediyorlarınış, fakat ne zamana kadar istihsâl-i mezuniyet kabil olacağı hakkında hiçbir malûmatları yok. İşte, aile hakkında aldığı malûmat şunlardır.

İstanbul'un ahvâl-i rûhiyesi şudur:

İngilizler, Türkiye'de kendi mandalarını kabul ettirmek için Türkler arasında azîm propaganda yapıyorlar. Fransızlar buna mâni olmak için çalışıyorlar. Sizin Sâî Bey'e atfen dermiyan ettiğiniz mütalâat ile hanımın verdiği malûmat bu suretle tevafuk etmiş oldu. Bakalım, Cenâb-ı Hakk neler gösterecek.

Ben şimdilik aile ile beraber Bavyera'da oturmayı münasip gördüm. Münih'te bir ev arıyorum. Eğer yakında bulamayacak olursam bu kışı Partenkirchen'de geçirmek ve ilkbaharda Münih'te civarında bir köşk tutmak fikrindeyim.

Sâî Bey ile görüşmediğimden dolayı ben de pek ziyade müteessifim. Kendisine hakikaten söylemek istediğim pek mühim sözlerim var. Bu yakın zamanda ne benim Berlin'e gelmekliğim, ne de onun Bavyera'ya gelmesi ihtimali mevcud olmadığı için bittabîi bu sözleri söyleyemeyeceğim.

Doktor Recep, Sâî Bey'in benim hâtıratımı okumak istediğini söyledi. Hâtıratımı ne posta ile, ne de bir vasıta-i mahsusa ile göndermek imkânı yoktur. Çünki o kadar karışık yazılmıştır ki, benden başka kimsenin okuyabilmesi imkânı yoktur. Zaten, Sâî Bey'i bu sefer görmek istediğim esbâptan biri de hâtıratımı okumaktı, maateessüf mümkün olmadı. Lâkin hâtıratımın baş taraflarını ta Arap vukuatına kadar Doktor Nâzım'a okudum. Aşağı taraflarını da size okudum. Binaenaleyh arkadaşlardan iki zât hâtırat hakkındaki mütalâalarını söylemiş oldular. Doktor Nâzım bilhassa Harb-i Umumî'ye dâhil olmak için merkez-i umumînin bir âmil-i mahsûsu olduğu hakkında bir fikrin husûlüne badi olacak mütalâatımın hazfını rica etmişti. Sâî Bey dahi aynı ricayı Doktor Recep vasıtasıyla tekrar etmişler. O noktaları o yolda tâdil edeceğimi vaat ederim. Fakat ben de Sâî Bey'den bir ricada bulunacağım. Almanya ile ittifak müzakeratı ne zaman başladı? Bu müzakerattan en evvel Sâî Bey ne suretle haber aldı? Arkadaşlardan kaç kişi bu işe vâkıftı? Bu müzakerat benden niçin gizlendi? Bu müzakeratın benden gizli tutulmasını kim teklif etti? Sebep olarak ne gibi mütalâat dermiyan etti? İttifak muahedenamesi ne zaman kesb-i kat'iyet etti? Ben Paris'e giderken ittifak muahedenamesi imza edilmiş mi idi?

Bunlara dair bana malûmat versinler ki ben de hâtıratımda yanlış malûmata müstenit mütalâat dermiyanından tevakkî edebileyim.

Zannediyorum ki artık bunların saklanmasına lüzum kalmadı.

Belki hatırlarına gelmez diye bazı tarihleri ben ona zikredeyim:

Meselâ, Almanya ile ittifakımıza Almanlar, İmparator'un Korfu seyahatinde karar verdiler. Korfu seyahati 1914 senesi Nisan'ında vuku bulmuştu. İlk müzakerat Wangenheim'in Korfu'dan Müsteşar Muçyus'a yazdığı telgrafname üzerine başladı. Said Halim Paşa'nın bu işi o zaman Sâî Bey'den gizlemesine imkân yoktu. Binaenaleyh, mes'eleyi açıktan açığa bana karşı itiraf etmelerinin zamanı gelmiştir zannediyorum. Bu hususta Sâî Bey'in yazacağı birkaç satır yazıya pek müstacel surette intizar etmekte olduğuma emin olunuz, zira hakikaten hâtıratımın arkasını ona göre tâdil etmek isterim. Tâdilâttan sonra tekrar Doktor

Receb'e muaddel aksâmı okuyacağım için bittabii tarz-ı umumisinden Sâî Bey malûmattar olur.

Kardaşım Aliciğim!

Seni bu bana ait mes'ele ile meşgul ettiğimden dolayı pek ziyade müteessirim, kusurumu affet. Bütün ruhumla gözlerini öper ve her zaman sıhhat haberlerine intizar ederim kardaşım.

Refikam hürmetlerini takdîm eder. Evlâtlarım ellerinizi öper. Nâzım Bey'e çok selâm.

Madam Sarre ..... ile kumandan Humann'ı görürseniz selâm söyleyiniz.

Kardaşın
Hâlid

32

Münih, 4 Kânunevvel 919

Pek sevgili kardaşım!

Kalbime ferahlar, fikrime küşayişler, bütün mevcudiyetime metanetler bahşeden mektubunu okudum. Seninle konuşmak bilsen bana büyük tesirler icra etti. Adeta on sene daha gençleşmiş, bütün cihana karşı ilân-ı harp edecek kadar kuvvetlenmiş olurum. Eğer semt-i matlûba azîmetin takarrür ederse ve benim de başka mâniim olmazsa her halde bir kerre oraya kadar gelip seni kana kana bir daha öpmek ve belki gözyaşlarımla yanaklarını yıkamak isterim. Şayet görüşemezsek sana ve cümlemize muvaffakiyetler, selâmetler temenni ederim. Selâmet-i vatan uğruna mâtuf mesaimizin her halde muvaffakiyetle tetevvüç edeceğine imanım var.

Azmi, Anadolu ahvali ve oradakilerle müzakeratı hakkında bana da mufassalan yazmıştı. Kendisinin İtalyanlar'la idare-i müzakereye muktedir olamayacağına ben de kanî olduğum için herhalde bu müzakerat ve teması bizzat idare etmek üzere İtalya'ya gitmeyi öteden beri arzu ediyorum. Bunu karîben temin edebilirsem İsviçre tarikiyle oraya geçeceğim. Fakat benim en ziyade belimi büken mes'ele, para mes'elesidir. Elyevm Istanbul'dan gelen refikam ancak elli bin mark para ile geldi. Bu para bizim burada ancak bir sene kadar geçinmemize kâfîdir. Bundan

tefrik ederek kendimin İsviçre ve İtalya'da ikametim için para sarfetmek kat'iyyen gayr-ı mümkündür. Eğer bugün yirmi beş bin İsviçre frangına mâlik olsam burada bir dakika bile kalmayarak hemen İsviçre'ye geçeceğim, çocukları Münih'te bırakacağım. Çünki, Münih'te onların geçinmeleri daha ucuz olacak. Lâkin ben yirmi beş bin İsviçre frangını temin etmeden İsviçre'de ihtiyar-ı ikamete cesaret edemiyorum. Halbuki benim İsviçre'de bulunmaklığım fevkalâde faydalı olacak. Bir yandan Anadolu'dakilerle, bir taraftan İtalyanlar'la ve bir taraftan da Fransa'daki dostlarımla gayet büyük bir suhûletle temas ve muhaberede bulunabileceğim için bundan pek mühim faydalar istihsâli mümkün olacaktır. Bu kadar bir parayı tedarik için kime müracaat edebileceğimi tahmin ediyorsanız bana yazınız da, ben de kendisinden bu parayı isteyeyim.

Talât'la ayrı çalışıyormuş gibi bir vaziyet göstermemek, harice karşı kuvvetli görünmek nokta-i nazarından muvafık olacağı hakkındaki mütalâanıza iştirak ediyorum.

Fakat bu nasihati bana değil, Talât'a veriniz; daha münasip olur kanaatindeyim. Zira ben buraya geldiğimiz günden beri vahdet-i mesai nâmına ne yapmış isem kâffesi Talât tarafından unf ile mukabele gördü. Yaptıkları, düşündükleri şeyleri benden gizlemek için her türlü tedâbîre müracaat etti. Aç mısın, susuz musun, bir kere sormadı. Beş parasız kalmak tehlikesinde olduğumu hissettiği halde istihzâ-âmiz bir tavırla "Ay! Cemal'in de parası yokmuş!" dedi. Gerçi bugün kalplerimiz yekdiğerimize karşı kat'iyyen tamir kabul etmeyecek derecede kırık ise de, bu kırıklığı zâhiren göstermemek icab ederken dost ve düşman demeyerek herkesin yanında benim hakkımda mühmilâne idare-i lisandan çekinmedi.

Mahzâ ben yine memlekete gidinceye kadar beraber çalışmaya hazırım. Fikri, düşüncesi, âmâli, plânları ne ise mufasalan bana yazsın. Ben de kendisine bundan tasavvurâtımı kemâl-i nush ile yazarım. Birlikte bir mesai-i hariciye programı tertip ederiz ve ondan sonra hep birlikte çalışmaya başlarız.

Şurasını da ilâve edeyim ki, İstanbul'da Doktor Akil Muhtar gibi, Nuriye Hanım gibi ne kadar Talât taraftarları var ise, elyevm benim aleyhimde atıp tutmaktan vazgeçmiyorlarmış. Bunlara alçaklık ve namussuzluk derler. Talât bu kâselîzlerine edepsizliklerinden sarf-ı nazar etmelerini yazacak olursa pek isabet eder. Sadaretten altı ay sonraya kadar dost gibi çalıştık. Bundan sonra düşman gibi çarpışmaya mecbur olmayalım. Kendisi pekalâ bilir ki, benim aleyhimdeki entrikalarına vesaireye karşı ben çok tahammül gösterdim. Bu tahammülün sâiki hayr-ı vatandı. Fakat artık zannediyorum ki sabrım tükenmek üzeredir. Gerçi memlekete gittikten sonra birlikte çalışmamıza artık imkân kalmamış ise de hiç olmazsa dost kalalım. Bu mektubu rica ederim kendisine oku.

Seni bütün kalbimin muhabbetleri ile öper ve Cenab-ı Hakk'ın birliğine emanet ederim. Refîkam arz-ı hürmet eder, çocuklarım ellerini öper. Nâzım Bey'e çok selâm. Bana çabuk cevap yaz.

Hâlid

33[11]

Kâbil, 1 Kânunevvel (Aralık) 920

Pek sevgili kardeşim,

Bu mektubumla size teşebbüsün birinci hatvesinde yahut daha doğrusu birinci kısmında muvaffak olduğumu tebşîr edeceğim. Eğer Bedri Bey vasıtası ile Kamarad Çiçerin'e gönderdiğim rapor münderecatı Ruslar tarafından kabul edilecek olursa maksat-ı mahsusumuzun istihsal-i karîbi artık daire-i imkâna girmiş olur.

Cenab-ı Hakk'ın âlem-i İslâm için mahz-ı hayr olmak üzere bu karar günlerde mevki-i iktidara getirdiğine hiç şüphe etmediğim Emîr-i Cedîd-i Afgan Hazretleri beni büyük bir samimiyet ve muhabbetle kabul ve bütün izahatımı kemâl-i dikkat ve itina ile dinledi ve nukat-ı nazarımızda ve gayelerimizde bulunan vahdet ve iştirak icabınca uzun uzadıya teaitî-i efkârdan sonra tamamen mutabık kaldık. Kendilerine vuku bulan teklifimizi büyük bir celâdet ve teslimiyet-i dindarâne ile kabul buyurdular. Binaenaleyh size şu kadar söyliyebilirim ki, cihan-ı vâsî-i İslâm'ın bu cihetlerinden artık tamamiyle emin olarak bütün himmet ve gayretinizi diğer sâhalara hasredebilirsiniz.

Ben, kendi hisseme Hindistan, Türkistan, Fergana ve Afganistan'ı aldım. Buhara, Hıyve ile İran'ı da aşağıda izah edeceğim şekilde düşündüm.

Benim teşebbüsatım âtîdeki şeylerdir:

1. Evvelâ, Emîr Hazretleri bana ordu-yı hümayunlarının tensîk ve tâlim ve terbiyesi ve memâlik-i şâhânelerinin her bir ihtimale karşı esbâb-ı müdafaasının istikmali vazifesini tevdi buyurdular.

2. Fergana'da Bolşevikler aleyhine iki seneden beri isyan etmiş ve hâlâ mücadelelerinde devam etmekte bulunmuş olan kahraman Ferganalılar ile Bolşevikler arasında tavassut ederek bunları barıştırmaya çalışıyorum. Buna muvaffak olduktan sonra Fergana'da Hindistan ihtilâl kıtaâtını teşkil ederek oradan, yani meşhur Pamir Yaylası'ndan Hindistan aleyhine şiddetli akınlar yapmaya başlayacağım.

3. Türkistan ve Türkmenistan ahalisinin Bolşevik tarz-ı idaresinin bahşettiği imkân ve suhûletten istifade ederek irfânen ve ilmen ve sanayi nokta-i nazarınca temin-i terakkiyâtı ve medenî milletler arasında pek az bir zaman zarfında lâyık olduğu mevki-i bülendi ihraz etmesi imkânının istihsali için mekteplerin tezyîd ve tenevvîine ve Avrupa'ya bera-yi tahsil talebe îzâmına çalışacağım. Bu halka anlatmak istiyorum ki, eğer Bolşevik

---

[11] Hüseyin Cahid Yalçın, bu mektubun Talât Paşa'ya gönderilmiş yakın ama eksik bir versiyonunu yayınlamış ve metnin sonuna *"Cemal Paşa'nın bu müsveddesi de tamam olmuş değildir. Evrakı arasında Talât Paşa'ya hitap eden başka bir yazısı mevcut değildir"* notunu koymuştur (Yalçın, 258-262).

Talât Paşa'ya yazdıklarının sonunda *"Bunları Enver Paşa'ya yazacağım mektupta söylemek lâzım gelirken sevk-i kelâm ile sizin mektubunuza yazıyorum. O halde bu mektubun bir suretini Enver Paşa'ya gönderecek olursam onun mektubunu pek kısa olarak ikmâl etmek mümkün olacaktır"* diyen Cemal Paşa, anlaşıldığı kadarıyla bu mektubu üzerinde bazı değişiklikler yaptıktan sonra Enver Paşa'ya da göndermiştir.

zamanından bilistifade pek az bir zaman zarfında irfanen yükselmeye çalışmayacak olurlarsa esaret-i ebediyeye lâyık olduklarını ispat etmiş olacaklardır. Ben bu yerler ahalisi için en büyük ve hunrizane mücadele ve muharebeyi cehle karşı ilân etmek mecburiyetini muvafık görüyorum; bütün âmâl-i sâireyi muzırr ve tehlikeli telâkki ediyorum.

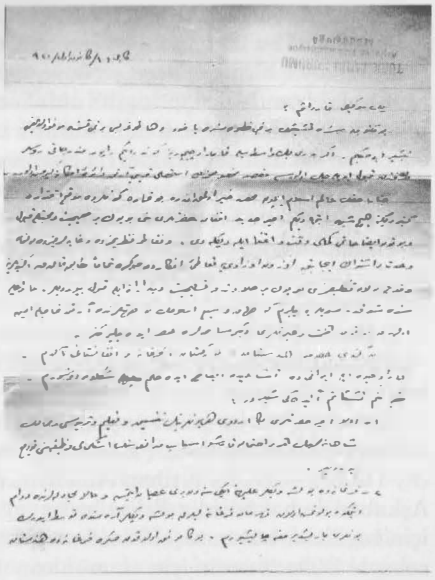

4. Buhara ve Hıyve için düşündüklerime gelince:

Bu iki memlekette inkılâp yapıldı. Kara cahil softalar hükümetleri yıkıldı. Tarz-ı icrayı pek de muvafık bulmamakla beraber her inkılâpta görülmüş ve binlerce defa tecrübe edilmiş şeyler olduğu için bunları îzâmda pek ileri gitmeyeceğim. İşte şimdi Buhara ve Hıyve halkı kendi iddiaları veçhile kendi mukadderatlarına sahip bulunuyorlar. Fakat bunlara da tıpkı Türkistan ve Türkmenistan ahalisine söylediğim şeyleri söylemek lâzımdır. Bunlara demeli ki: *"Mâfâtı telâfi ediniz. İrfanı memleketinize koşar adımla celbediniz. Bolşevikler'den Türkler'den, vesaireden âzamî istifade ederek mekteplerinizi pek az bir zamanda pek mükemmel bir hale koyunuz"*.

Ben bunlara Osmanlı zâbitanından beşer onar kişi gönderdim. Herhalde kıymetli bir muallim hey'etine ihtiyaçları var.

Fakat, Buhara ve Hıyve'nin birer de millî orduya ihtiyaçları var. Öyle ki, bu ordu artık kara cahilin, yani softalar hükümetinin Buhara ve Hıyve'ye avdet edebilmesi imkânını ref' etsin ve aynı zamanda kendi millî istiklâl ve hudutlarının hârisi bulunsun. Bu iş için bunların bir yedd-i muktedir ve emîne ihtiyaçları var. Bu faslın mâbâdını aşağıki maddeyi yazdıktan sonra ilâve edeceğim.

5. İran'ı İngilizler'in yed-i zulm ve kahrından kurtarmak ve İran ile diğer Müslüman kardaşları arasındaki râbıta-i muhadenet ve uhuvveti iadeye imkân bulabilmek için bundan himmetimizi sarfetmek mecburiyetindeyiz. Bugün Hindistan halâsı ile ne derecelerde meşgul oluyorsak, İran halâsı için de o derecelerde çalışmak mecburiyetindeyiz. O halde ben Hindistan halâsı vazifesini deruhte ettiğim gibi sen de İran halâsı vazifesini deruhte etmeli ve İran'ın ne kadar namuskâr, faal ve fedakâr inkılâpçı teşkilâtı ve inkılâpçı adamları varsa etrafına toplamalısın.

Benim fikrimce İran istihlâsı teşebbüsü dahi tıpkı Hindistan istihlası gibi millî bir rengi haiz olmalı ve İran ihtilâlinin bayrağı *"İran, İranîlerindir!"* dövizi olmalıdır. Bolşevizm tarzında İran'da sarf-ı mesai

etmek, fayda yerine zarar verir. Bugün milliyetçi şark inkılâpçılarından *"Enver Paşa"* bu İran istihlâsı teşebbüsünün başına geçecek olursa bütün İraniler böyle bir teşebbüse şerik ve zahîr olmaya şitâb ederler. Bolşevikler eğer hakikaten İran'dan İngiliz nüfuzunu tardetmeyi kendileri için faydalı telâkki ediyorlar ve Şark milletlerinin istihlâsı mücadelâtına yardım edeceklerine dair söyledikleri sözleri namuskâr bir hulus-i niyetin sevkiyle irad eyliyorlar ise o halde senin bu karar ve teklif ve teşebbüsünü büyük bir samimiyet ve teveccühle kabul ederler.

Şimdi, bu İran teşebbüsü için merkez-i istihzârât neresi olabileceğini düşünelim. Bunun için iki nokta gözümüze çarpıyor:

1. Kafkasya,
2. Buhara ve Türkmenistan.

Kafkasya'yı ben birçok nukat-ı nazardan senin için bir merkez-i muvafık telakki etmiyorum.

Herhalde, benim güzel paşam, sen o ma'şer-i milel-i gûnagûndan uzak bulunmalı ve tesebbüsât-ı âtiye-i istihlâsiyen için gayet sakin ve âsude bir cây-i hücrâ ve tenha intihap etmelisin. O mevki bence Türkmenistan, yani Aşkabad ve havâlisidir. Fakat bu havalî İran hududuna pek yakın olduğu için İngilizler bütün teşebbüsâtına pek çabuk ıttıla peydâ edebilirler. O sebeple Buhara senin için en münasip sâha-i mesaî telâkkî olunabilir. Sen, İran inkılâpçılarının reisi sıfatıyla Buhara'ya gelmeli, oraya bütün milliyetperver İran inkılâpçılarını cem' ederek umumî bir kongre akdetmeli ve *"İran İnkılâpçıları İttihadı Merkez-i Umumîsi"* nâmıyle bir teşkilât yapmalı ve bu merkez-i umumînin başına geçip işe girişmelisin. Bu maksat için Buhara dâhilinde *"İran İnkılâp Ordusu"* nâmıyle bir ordu vücude getirmelisin.

İşte, şimdi dördüncü maddenin mâbâdına geliyorum:

Aynı zamanda Buhara Ordusu'nu da tensik ve talim ve terbiye etmelisin. Bu ordu hem Buhara ordusu olur, hem de İran ordusunun âtiyyen İran harekât-ı inkılâbiyesi, yani İngilizler'i tard için sarfedeceği mesai esnasında kuvvetu'z-zahrı makamına geçer.

Mahzâ, bu Buhara ordusunun tensiki işiyle meşgul olduğun sırada Buhara umûr-ı dâhiliye ve mülkiyesine zerre kadar müdahaleyi imâ eder bir harekette bulunmamalı, münhasıran ordu işleri ile alâkadar gözükerek bütün himmetini İran İnkılâp Ordusu'nun ikmâline hasretmelisin. Gerek Buhara ve gerek İran İnkılâp Orduları'nın kâffe-i vesâiti ve eslihası vesairesi ve yalnız İran Ordusu'nun tekmil masârifi Ruslar tarafından temin ve itâ edilmeli ve hesâbât vesairenin tutulması için senin erkân-ı harbiyene Ruslar tarafından başkaca memurîn-i mahsusa konulmalıdır.

Bir taraftan İran İnkılâp Ordusu ihzâr olunurken diğer taraftan birçok çeteler İran dâhiline girmeli ve İngilizler'in müteferrik ve münferid kuvvetlerini tepelemeye hasr-ı cehd eylemelidir. Çünki, İran'ın Meşhed havalisi Afganistan'a civar olduğu gibi Türkmenistan ve Buhara dahi Afganistan ile hem-hudud olduklarından bu taraflardaki icraat bittabiî bizi de müteessir eder. O halde o icraattan bizim de peyderpey malûmattar edilmemiz şarttır. Nitekim biz de Hindistan ve Belucistan aleyhine sevkedecek teşebbüsatımızdan seni muntazaman malûmattar ederiz.

Ben bu mektubumda burada yapmakta olduğum işlerden bahsederken sevk-i kelâm bana senin için en münasip telâkki etiğim tarz-ı mesaîyi hikâye ettirdi. Buna mecburiyetim dün buraya gelen Azmi Bey'in verdiği malûmat ve o malûmatı takviye eden Talât Paşa'ya yazdığın mektup suretidir. Sen, şimdiki halde merkezi Moskova'da olmak üzere bir *"İslâm İnkılâpçıları İttihadı"* teşkil etmek ve onun riyasetine geçmek istiyor imişsin. Ben böyle bir hareketi son derecelerde muzırr ve tehlikeli telâkki ederim. Biliyorsunuz ki, bizde bir *"İttihad-ı İslâmcı"* damgası vardır. Bizim en ufak bir hareket ve teşebbüsümüzden derakap bu mânâyı istihrâc ederler. Bugün bize dost olan Bolşevikler'e dahi bir kerre bu kanaati verecek olursak artık bizim için mesaî sahası kalmaz. *"İslâm İnkılâpçıları İttihadı"* nâmı verilecek olan cemiyet damgası üzerinde bir *"İttihad-ı İslâm"* Cemiyeti addolunabilir ve İslâm âleminin pek çok olan düşmanları Bolşevikler'i bizler muâvenet etmemeye mecbur kılmak için bundan iblisâne bir surette müstefîd olurlar.

Benim kanaatimce, esasen Rusya dâhilinde böyle bir İttihad merkezi vücuda getirmeye hiç de lüzum yoktur. Bu merkezin Berlin'de veyahut İsviçre'de bulunması ve muhtelif icra merkezlerinden gelecek malûmat ve havadisi aktar-ı cihâna neşretmek ve muhtelif İslâm memleketlerinde cereyan etmekte bulunan vekayîi ve teşebbüs olunan hususâtı diğerlerine bildirmek ve bu sayede harekât-ı umumîyeyi tevhîde tavassut etmek vazifesi ile meşgul olmalıdır.

Bence sen böyle bir tesisin başına geçerek *"bürokrat"* iş görecek bir zât değilsin. *"Enver Paşa"* İslâm'ın seyf-i meslûlü telâkki olunduğu için onun eline kalemden ziyade kılıç yakışır. O halde sen arzettiğim gibi İran inkılâpçılarının başına geçmeli ve benim Hindistan hakkındaki teşebbüsâtımın aynen İran'da tatbik etmelisin.

İşte, benim fikrimce Şark âleminin halâsı için büyük plan şudur:

Hindistan istihlâsı: Bununla Cemal Paşa iştigal edecek ve saha-yi faaliyeti Hindistan, Afganistan, Fergana ve Türkistan'a münhasır olacaktır;

İran istihlâsı: Bununla Enver Paşa iştigal edecek ve saha-yi faaliyeti İran, Buhara, Hıyve ve Türkmenistan'ı ihtiva eyleyecektir.

Türkiye istihlâsı: Bununla Mustafa Kemal Paşa meşguldür.

Buna son zamanda senin Ruslarla mutabık kalarak tevessül eylediğin Türkistan-ı Çinî, yani Kaşgar teşebbüsünü ilâve etmek lâzımdır ki, bununla da Halil Paşa meşgul olacak. Bunlardan hiçbiri diğerine ait olan mıntıkaya hiçbir vesile ve bahane ile tecavüz etmez ve orada hiçbir işe tevessül eylemez ve o mahallerin halkı ile doğrudan doğruya temasa gelmez. Ancak yekdiğerini mukarrerat-ı mühimme ve icraat-ı cesîmelerinden haberdar ederler.

Her birisi [derken], yalnız Enver ve Cemal ve Halil Paşalardan bahsediyorum. Moskova'daki hükümet-i merkeziye ile ve onun bulundukları mahallerdeki sefirleriyle ve Taşkent'teki Türk komiseriyle ile temas ve muamelede bulunurlar. Her türlü icraatlarında onların muvaffakatlerini istihsal ederler ve tekmil vesâiti ve parayı onlardan ahzederler. Aynı zamanda Almanya veya İsviçre'deki merkezi tenvîr edecek malûmatı da itâ ederler.

İşte ben böyle düşünüyorum ve Moskova'da bir merkez bürosu teşkilini ve oraya Muhammed Başhampa gibi, Abdülâziz Çâviş gibi, Şekib Arslan gibi ve bâhusus Vehip Paşa gibi zevâtın getirilmesini hiç münasip görmüyorum.

Maruzatımı küstahlığıma hamletmeyeceğinize ve lâyık olduğu derecelerde ehemmiyetle tedkik edeceğinize eminim. Ben yine tekrar ediyorum ki, senin Bakü taraflarına gitmen gerek Anadoludakiler tarafından ve gerek Ruslar cânibinden hiç de hoş görünmez. Artık bu hakikati, biz olduğu gibi kabule mecburuz. Bana kalırsa bu yazdığım şeyleri kabul ederseniz keyfiyeti açıktan açığa Radek'e ve Çicerin'e söyler ve benim gösterdiğim delâili de zikrederek senin Buhara'da İran inkılâpçısı sûretinde çalışmana müsaade etmelerini temin eylersek, bence bizim cemiyete vesaireye hiç ihtiyacımız yoktur. Şahıslarımız hakkında Bolşevikler'e ihsâs-ı emniyet etmek ve bu emniyeti takviye edecek surette gayet dürüst harekette bulunmak gayeye vasıl olmak için kâfidir. Bizim için yegâne gaye, İngilizler'e Şark'ta en mühlik darbeyi indirmek ve Şark'ta İngiliz saltanat ve hâkimiyetine nihayet vermektir. Ben bu gayeyi istihsal edeyim de, isterse benden sonraki insanlar bütün dünyayı cennet haline veya cehennem şekline koysunlar. Ben bu gayeyi İslâm için mahz-ı hayr telâkki ediyorum. Buna vâsıl olayım, sonra artık öleyim. Pek rica ederim kardaşım. Muhitin tesirâtına kapılma, gayeyi gözönünden ayırma.

Çiçerin'e yazdığım raporun bir suretini Bedri Bey size okuyacaktır. Bu rapor yalnız senin malûmatına münhasırdır. Bundan hiçbir ferde ve fakat bilâistisna hiç kimseye zerre kadar bahsetmemenizi çok rica ederim.

Bedri Bey, Çiçerin ile bu rapor muhteviyatı hakkında münakaşa ve müzakereye girişecektir. Bu münakaşa ve müzakerenin neticesi istihsal olununcaya kadar rapor hakkında bizim oradaki Türklerden hiçbir ferdin malûmat istihsal etmemesini pek ziyade arzu ediyorum. Eğer bu raporu kabul ettirmeye muvaffak olursak senin İran ihtilâli teşebbüsünü de, behemahal kabul ederler.

Ben, Türkistan'da en mühim zevât ile temastayım. Orası için yapılacak işleri tamamiyle nazar-ı dikkate alıyorum. Binaenaleyh oraya sizin tarafınızdan başkaca insanlar gönderilmesine hâcet yoktur. İstihbaratıma nazaran bazı zevât oraya gitmiş, bunları derakap geri aldırmanızı çok rica ederim. Yaptığım şeyleri Bedri Bey gayet vâzıh bir surette size hikâye eder.

Azmi Bey bana dedi ki, siz Afgan Emîri'nden para istemişsiniz. Çok rica ederim, Afganistan'dan para istemeyiniz. Zira, bunların fakr halleri pek ziyadedir ve bizim onlardan para istememiz suitesiri mucip olur.

Artık başka birşey yazacak değilim. Suret-i mahsusada seni öperim benim melek kardaşım. Allah muînimiz olsun. Ziya Bey'in gözlerinden öperim. Bana yazacağın mektupları bundan sonra kendi elinle yazmazsan sana darılırım. Allahaısmarladık kardaşım.

Kardaşın
Ahmed Cemal

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından)

34

Kâbil, 23 Kânunevvel (Aralık) 1920

Kardaşım Enver,

Bedri ile gönderdiğim mektubu alınışsındır. Bu mektubumu da Azmi Bey'le beraber yola çıkardığım Taşkentli Abdülvahab ismindeki bir genç ile gönderiyorum.

Birinci mektubumdan beri burada şâyân-ı iş'âr bir hadise vâki olmadı. Onun için bu mektubum pek kısa olacaktır. Ben şimdiki halde kat'î işe başlamak için Bedri vasıtasıyla gönderdiğim mufassal raporun Ruslar tarafından kabul olunmasına intizâr ediyorum. Fakat pek ziyade teessüf ederim ki, bu Ruslar da işi sürüncemede bırakmaktan lezzet alıyorlar. Bu hareketleriyle bütün tasavvuratımıza muzırr darbeler indiriyorlar. Meselâ, on güne kadar buraya bir İngiliz hey'et-i sefareti geliyor. Bunların maksadı Afganistan ile bir müsâlâha-i i kat'iyye yapmaktır. Eğer Afganlılar bundan evvel Ruslarla akdettikleri mukavelenamenin suret-i musaddakasını ellerinde tutacak olurlarsa İngilizler'e karşı istimal edecekleri lisan daha ziyade muayyen olabilir. Çok teessüf olunur ki, üç ay evvel parafe edilmiş olan bu muahedename Moskova'ca henüz tasdik olunmamıştır. Buradan bu iş için seksen bin tane telgraf yazdırdım. Hiçbir tesiri görülmedi. Bundan mütevellid hiddet ve gazabım son dereceye vardı. Bakalım, iş ne olacak?

Anadolu hakkında dün aldığımız malûmat cidden mûcib-i memnuniyettir. Evvelâ, Ermeniler'in elinde ne kadar esliha varsa kâffesini Mustafa Kemal Paşa almış. Saniyen, Mustafa Kemal Paşa ordusu İzmir aleyhine harekât-ı tecavüziyeye geçmiş. İzmir'in pek yakınlarında muharebat cereyan ediyormuş. Eğer münhasıran kendi kuvvetimizle Yunanlılar'ın Anadolu'dan def'ine muktedir olabilirsek bundan lezzetli birşey tasavvur olunamaz.

Sana leffen bir şifre miftahı gönderiyorum. Miftahı bizzat Emîr Hazretleri tertip buyurdular. Tarz-ı istimâlini yarın veya öbür gün bana izah edecekler, ben de sana yazacağım. Eğer yazı ile izah olunamıyacak birşey ise Abdülvahab Efendi'ye şifahen anlatırım, o da size izah eder. Abdülvahab Efendi, Taşkentli bir gençtir. Lâkin biz onu Osmanlı teb'asından olmak üzere takdîm ediyoruz. Kendisi gayet zeki ve pek namuskâr bir genç olduğu için tahsilini ikmal etmek üzere Almanya'ya göndermeyi münasip gördüm. Ruslar tarafından suhûletle ihtihsal-i me'zuniyet edebilmek için tarafımdan Talât Paşa nezdine kurye olarak gönderileceğini buradaki sefire söyledim. Moskova'dan Almanya'ya kadar hareket için kendisine suhûlet ibraz etmenizi rica ederim. Kendisine her suretle itimat edebilirsiniz. Sultan Efendi Hazretleri'ne mektup vs. göndermek isterseniz onunla gönderebileceğiniz gibi, Almanya'da her kimin nâmına bir varaka göndermek isterseniz gönderebilirsiniz. Fakat kurye olarak hareket ettiğini ve eşyanın aranılmaması icap edeceğini izah eden bir varaka-i resmiyenin elinde bulunması elzemdir.

Sultan Efendi Hazretleri'nin yavrularınızla beraber Almanya'ya gelmiş olmasına pek ziyade sevindim. Biçarenin İstanbul'da ne büyük bir azap içinde bulunduğunu düşündükçe cidden müteessir oluyordum. Cenab-ı Hakk

bize karîben muvaffakiyet ihsan etsin de inşaallah bâdemâ yekdiğerinizden hiç ayrılmayarak mesûdâne imrâr-ı hayat edersiniz. Kimbilir benim güzel gelinim ne kadar büyümüştür. Hiç iki-bir istemem, küçük sultan herhalde benim gelinim olacaktır. Behçet ona lâyık bir zevc olabilmek için bütün himmetiyle çalışıyor. Mektup yazarsanız Sultan Efendi Hazretleri'nin hâkipâyine yüz sürdüğümün lütfen arzedilmesini rica ederim.

Ben şimdilik burada üç tabur piyade, bir batarya top, bir bölük süvariden mürekkep bir numûne kıt'ası teşkili ile meşgulüm. Bu kıt'anın bir makineli tüfek bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir de seyyar hastahanesi olacak. Fakat bütün bunlar Ruslar tarafından verilecek. Malzemenin verilmesini müteakip teşkil olunabilir. Şimdilik yalnız bâlâdaki üç sınıftan mürekkep bir kıt'a yapıyorum. Küçük zâbit mektebi de numûne kıt'asına merbut olacak. Aynı zamanda bir ümerâ ve zâbitan talimgâhı da tesis edilecektir. Bugünkü mesâimi bunlar teşkîl ediyor. Ruslar raporumu kabul eder etmez bundan Afgan Ordusu'nun tensîki ile de iştigale başlayacağım.

Burada bir havadis çıktı. Güya, Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine arkadaş Lenin sana Kuvâ-yı Şarkiyye'nin başkumandanlığını tevfîz etmiş. Eğer bu haber sahi ise cidden şâyân-ı ehemmiyettir. Eğer Ruslar'ın aklı varsa ve Şark'tan tamamen emîn olmak isterlerse böyle bir tevcih-i vecîhi icraya zerre kadar tereddüt etmemelidirler.

Sana bir hediye göndermek istiyorum, ama ne göndereceğimi bir türlü bilemiyorum. Bakalım, eğer bizim Abdülvahab'ın hareket edeceği güne kadar münasip birşey elime geçerse hemen takdîm ederim.

Ziya Beyefendi'nin suret-i mahsûsada gözlerini öperim. İbrâz ettikleri fedakârlık cidden şâyetse-i takdîrdir. Onun gibi namuskâr, ketum, halûk, velhasıl meziyât-ı müteaddîde-i ahlâkiyeye sahip bir arkadaşın kâtib-i umumîlik vazifesinde bulunmasını tamamiyle tasvip ederim.

Yalnız birşeyi unutmuşsunuz, Moskova'da bize tahsis olunan dairenin adresini bildirmemişsiniz. Onu da bildirecek olursanız buradan göndereceğim kuryeleri doğruca oraya gönderirim.

Üçüncü Şube Müdürü Seyfi Bey'in İbrahim Tâlî Bey'in ve daha sâir bazı arkadaşların orada senin maiyetinde olduklarını haber aldım. Namuslarına evvelden beri iman hâsıl ettiğim bu zevâtın senin maiyetine geçmelerini fa'l-i hayr addediyorum. Eğer Mustafa Kemal Paşa ile aradaki burûdeti izâleye de muvaffak olursan vatan için pek hayırlı bir iş görmüş olursun.

Artık başka birşey yazmayacağım, suret-i mahsusada güzel gözlerini öperek cümlemiz için Cenâb-ı Hakk'tan muvaffakiyet temenni ederim kardaşım.

Ahmed Cemal

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından)

35

Moskova, 4 Kânûnusânî (Ocak) 921

Muhterem Paşam,

Moskova vasıtasiyle aldığım emirname-i telgrafîleri üzerine 22 Kânunevvel'de Taşkent'ten Moskova'ya vasıl oldum. Burada bulduğum 4-5 tarihli her iki mektubu okudum. 29 Kânunevvel'de Karahan ile konuştum. Teklifâtı söyledim. Birkaç süvari fırkasının itâsı hayli mühim siyasî ve askerî bir mes'ele olduğundan arkadaşları ile görüştükten sonra cevab-ı kat'î verebileceğini söyledi.

Ben bu kuvvetin itâsı pek muvafık olacağını ve bu yardımın bizlerce kat'iyyen unutulmayacağını, sizin bu suretle memnun edilmeniz de muvafık-ı siyaset olacağını, kendilerine karşı suret-i kat'iyyede dost kalınacağını, bilhassa bizlere karşı âzamî metâlibe ve dâhilde âzamî muvaffakiyete nâiliyetiniz memûl olduğu cihetle şimdi size gösterilecek itimadın hâiz olduğunuz mertlik sıfatıyla âtî için pek mühim olacağını suret-i hususiyede ilave ettim. Sizin kuvvetsiz de dâhile gitmeniz dûçâr-ı halel olmaz. Nüfuzunuzla hükûmeti ârâ-yı ekseriye ile size devredeceğini tahmin ettiğimi de söyledim. Binnetice, Mustafa Kemal Paşa'nın ikilik yapmaya taraftar olmayacağını, size itaate alışık bulunduğunu da ilâvede fayda gördüm.

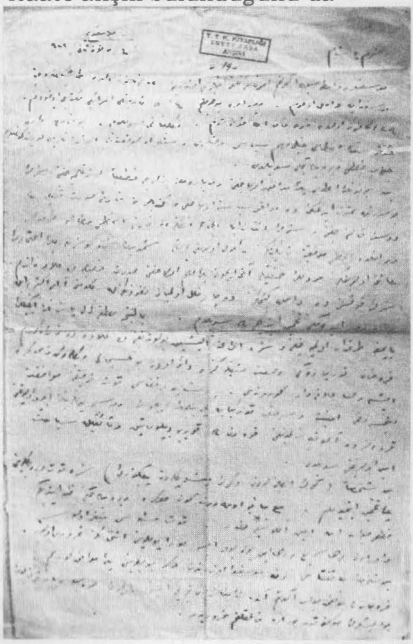

Karahan, Türkiye'deki vaziyet-i müstakbelenize dair olan bu hasbihali dinledikten sonra işe daha alâkadar göründü. Şayet rüfekası kuvvet terfikine muvafakat etmese dahi emniyet ve sür'atle Türkiye'ye geçebilmek için Rusya yollarının açık olduğunu, Karadeniz'de abluka kalmadığını, karadan da kurye diplomatik vesaiki ile seyahat emin olduğunu söyledi.

Ben şahsen -gerek İngilizler'den ve gerek Menşevikler'den çekinerek- size kuvvet vereceklerini pek tahmin etmiyorum. Maamafih üç-dört gün sonra verebileceğini zannettiğim kat'î cevap ile iş anlaşılacaktır. Kuvvet mes'elesi menfî olursa ve oradan daha

serî ve daha emin yol yok ise, bura yollarını intihâbınız zarurî olur. Ben şahsen ne Kafkas, ne de Moskova üzerinden deniz yollarını pek muvafık görmem. Karahan'dan muvafık cevap aldığım anda teminat-ı kâfiyeyi istihsâl için sırasiyle ziyaretler kabîlinden bu işlerin sonuna kadar burada kalmaklığım zarurîdir. Vaziyet-i umumîye sebepleri icabı olacak ki, son zamana kadar sallantıda kaldı ve neticede Sami, Türkiye'ye avdet etti. İtalya tarikiyle nezdinize gelecektir. ..... ileride muvafık bir zamanda tekrar edilebilmek üzere şimdilik mevcut değil demektir. Esasen bu iş için zâbit celbine tahsîsen Bakü'den itâsı mutasavver 1500 altın verilmemiştir, maamafih Türkistan seyahati istifadeli olmuştur.

Sizin karar ve vaziyetinize tevfik-i hareket edecek isem de, şayet sizce de muvafık görülür ve tensîb edilirse, Hindistan'ın kabâil-i müstakîlesi içerisine geçerek doğrudan doğruya İngilizler aleyhinde çalışmak üzere Afganistan'a gitmeyi de düşünüyorum. Fakat bu hususta sizden emir bekleyeceğim.

Türkistan seyahatinde arkadaşların masrafı benim cüz'î olan ihtiyat akçasını bitirdi. Bolşevikler'den birşey almayı da muvafık bulmuyorum. İbrahim Tâlî Bey yokluğu hissederek 100 Osmanlı evrak-ı nakdiyesi verdi ki, bunun oradaki kerimelerine tesviyesini rica ederim. Mark gönderebilirseniz ben de burada kimseye muhtaç olmayarak gelip geçen Türkler'e ve işimiz için çalışan Bolşevik dostlara arkadaşça paşalık yaparım.

Ellerinizden öper, Sultan Efendi Hazretleri'ne arz-ı ihtiram ederim. Kâmil'in Hasene orada ise, Hasene'nin gözlerinden öperim.

Halil

Hamiş: Karahan, Talât Paşa'nın İngilizler'le anlaşmak üzere görüşmekte olduğunu söyledi. Ben bunun işe tesir edemeyeceğini, Talât Paşa'nın zekâsından bahisle Moskova'da bulunması çok fayda temin edeceğini söyledim.

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından)

36

Moskova, 16 Kânunsanî 337
(16 Ocak 1921)

Enver Paşa Hazretleri'ne,

16 Kânunsanî öğleden sonra Karahan benden bir mülâkat talep ederek, bunda: İki numaralı mektubumda arzeylediğim hususata ilâveten söylediği bervech-i zîr mevâddın da zât-ı samilerine arzedilmesini rica etmiştir.

1. Taraf -ı sâmîlerinden evvelce gönderilmiş olan dört mektup gecikmiş olduğundan cümlesi birden şimdi vâsıl olmuştur. Bunların cevabının vaktiyle verilememiş olması bu tehirden münbaistir.

2. Almanya ve İtalya'daki mübayaat mes'elesini tanzim etmek ve oradaki memurlara icabeden talimatı vermek üzere Vorofski nâmında

bir zât Berlin'e gönderiliyor. Bir buçuk-iki aya kadar Berlin'e muvasalat edecektir. Şayet bu tarihe kadar zât-ı devletleri bir tarafa hareket etmemiş bulunursa, zât-ı samileriyle de mülâkat için talimat almıştır.

3. Nâm-ı âlînide bir kurye ile dün (15 Kânunsanî 921) 500 bin mark gönderilmiştir. Karahan bu paranın suret-i sarfı emrinize tâbî olduğunu ifade etti. Bunun bir mübayaat parası olup olmadığı hakkındaki sualime karşı bunun az bir para olduğunu ve bununla esliha ve teçhizat mübayaa edilemeyeceğini ve şahsî ihtiyâcâtı için sarfedileceğini ve şayet mümkün olur da bir miktar dipçikle mavzer tabancası ve fişeği gönderilirse pek memnun olacaklarını ifade etti. Şayet Karahan'ın vâsıl olduğunu bildirdiği dört mektubunuzun birisinde bir iş için böyle bir para talep edilmemiş ise, bunun iki numaralı mektubumda arzettiğim veçhile Anadolu'ya geçtiğiniz takdirde belki de bi'l-intihap Anadolu Hükûmeti'nin elinize geçmesi muhtemel olduğu hakkındaki beyânatımın tesiri olacak ki, şimdiden bu hususteki işlerinize ait sarfiyata karşılık olmak üzere maddî muavenette bulunarak fazla bir dostluk âsârı göstermek istemiş olmaları da vârid-i hatır olabilir

4. İki numaralı mektubuma leffen Trabzon'dan Şükrü Bey'den gelmiş olan mektubu da takdîm etmiş idim. Mümaileyhin mektubunda bahsettiği teşkilâtın derecesi de bu hususta zât-ı sâmîlerinden verilen talimat hakkında lâzımı kadar malûmatım yoktur. Bu husus evvelce zât-ı sâmîlerince tensip buyurulan talimat dairesinde cereyân ediyorsa, bunlara talep ettiği muavenet-i nakdiye ne ise, kısmen yapılması lâzımdır. (Nitekim, 5 Kânunevvel tarihli mektubunuz üzerine bu teşkilâtın tevsîi hususunda gerek Şükrü Bey'e ve gerekse Anadolu'ya geçmiş bulunan Sami Bey'e yazmıştım).

Diğer cihetten yine evvelce arzettiğim veçhile burası merkez olacak ve ben de burada kalacaksam, buradaki bazı Türk ve gayr-ı Türkler'e ve işlerimiz için elzem bazı yerlere sarfedilmek ve kezâ kurye teşkilâtını temin ve idare etmek üzere de paraya ihtiyaç vardır. Bu gibi işler için kıymeti az ve miktarı çok görünen bir parayı burada Sovyetler'den talep etmeyi şimdilik muvafık görmüyorum. Gerek teşkilâta ve gerekse diğer hususâta sarfedilmek üzere gönderilen bu beş yüz bin marktan münasip miktarının buraya nâmıma gönderilmesini istirham ederim. Şayet bu beş yüz bin mark tasavvur buyurulan işler için gayrıkâfi görünürse, bu maksatla mühimce ve toptan bir para benim için talep etmek her zaman mümkündür.

5. Karahan, vaktiyle Almanlar'ın Şark'ta iyi teşkilâta malik olduklarından İngilizler'in bütün Şark'taki âmâlini vakit ve zamaniyle anlayabildiklerini ve el'an bu suretle çalışmakta olduklarına nazaran da Şark'ta ne yapmak istediklerini bittabiî anlamışlardır. Bu hususta malûmat itâ edilirse, buna nazaran Sovyet Hükümeti de İngilizler'in bu hususta projelerinin men'-i tatbîkine ait tedâbiri ittihaz etmek istiyor.

6. Karahan, Merkez-i Umumî'nin buraya niçin daha gelmemiş olduğunu soruyor.

7. Ankara'nın Londra'da vekilleri olduğu hakkında bura hariciyesine malûmat gelmiştir. Bu hususta zât-ı sâmîlerin[d]e de malûmat mevcutsa,

iş'ar buyurulması.

8. Zât-ı sâmîlerine Ankara'dan gelen iki mektupla Doktor Nâzım Bey'e ait bir mektup leffen takdîm kılınmıştır.

Halil

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından)

37

ENVER PAŞA'DAN MOSKOVA'DAKİ TEŞKİLÂTA

24 Teşrinevvel (Ekim) 1920

Bugün Edib Bey geldi, görüştüm.

1. İngilizler artık Rumlar'a paraca muavenet etmemeye karar verdiklerinden -zira, Venizelos 15 gün zarfında Anadolu isyanını dağıtacağını vaadettiği halde bunu icra edemedi- Rumlar harekât-ı askeriyeye devam etmeyerek kendilerine tayin edilmiş müsâlehâ hududuna çekilmeye karar vermişler ve bunu da icraya başlamışlardır. Yunan askerleri pek gayrımuntazam çekilmekte ve zayiata uğramaktadır.

2. İtalya tarikiyle geçmek üzere 50.000 bin tüfek, 200 milyon fişek, 500 makineli tüfek almak ciheti temin edilmiştir. Emre verilen bir milyon lira ve Anadolu'nun gönderdiği 800.000 bin frank ile şimdilik 200 makineli tüfek, 1000 tüfek ve 7 milyon fişek alınacaktır. Tüfeklerin tanesi Anadolu sahilinde teslim olununcaya kadar 800 marka, fişeklerin tanesi 70 fenike ve hafif makineli tüfekler 1600 marka, ağır makineli tüfekler 4600 marka mâlolacaktır. Arhanel (?) tarîkiyle Rusya'ya naklini de teklif ederek bildirecektir. Mermi ve tüfekler ve makinelileri almak

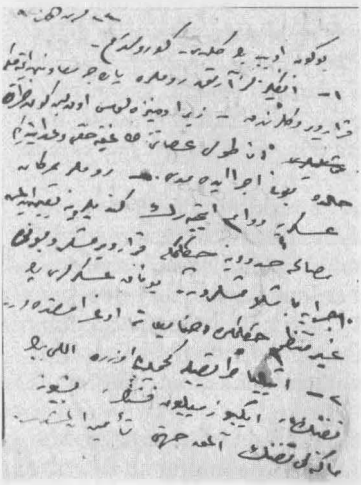

çantadadır. Mecmuu bir milyon tüfek 3.000 makineli tüfek ve 4.000.000.000 fişektir.

Buna nazaran yalnız bizim asgarî ihtiyacımız olan 50.000 tüfek 225 milyon fişek 500 makineli tüfek için 180 milyon marka ihtiyaç vardır. Binaenaleyh oradan İtalya için kredinin tezyîdi lâzımdır. İlk sipariş ânından itibaren birbuçuk ay sonra silâhlar Anadolu'ya varacaktır. Tabiî bütün siparişi birden sevketmiyeceğiz, fakat herhalde büyük fasılalar yerine kısa fasılalarla sevkıyat yapmak istiyoruz.

3. Almanya'dan alınacak telsiz-telgraf makinesinin parasının da

temini.

4. Ecza alınabilecektir, onun da keza.

5. Ruslar mübayaa edecekleri 150 bin kat elbise, ayakkabı vesairenin yüzde 10 rüşvet verilmek şartıyla ihracını da temin ettim.

6. Talât Paşa'dan maadâ arkadaşlar geliyor.

7. Buradan 16 sayfalık kitap bastıracak kadar hurufat aldık. Bir de mürettip beraber gelecektir.

8. Ben bir haftaya kadar işleri yoluna koyacağımı ümit ediyorum. Bu halde hemen hareket edeceğim.

9. Bahaeddin Şakir Bey'in ailesi sıkıntıda olduğundan burada kendisine iki çocuğu ile beraber olduğundan dört ay için 7 bin mark verdim.

10. Kup henüz beş para vermediğinden bütün tediyatı yanımdaki paradan yaptım. İstanbul'a da gönderdim. Binaenaleyh Karahan'a para mes'elesinde Kup'un teshîlat göstermesini söyleyiniz.

11. Karahan'ın bildiği İngiliz risaleleri kâğıdı ve makinaları için bir milyon mark kadar masraf olacaktır. Bunun hakkında da emir verdirilmesi lâzımdır, yoksa beyhude işlere girmeyeyim.

12. Almanya'dan daha iki yerden silâh hakkında teklif var. Onları da tetkik ettirdikten sonra bildireceğim.

Sizden muntazam havadis beklerim. Arkadaşlara mahsus selâmlar.

Ali

Peşaverli Hoşhal Han isminde birisi çalışmak üzere oraya gelmek istiyor. Balkan Muharebesi'nde bize gelmişti. Kendisi Amerika'da bulunmuş, İngilizce yazıp okuyor. Sami Bey bunu biliyor mu? Afgan Hariciye Nâzırı Mahmud Tarzî bunu biliyormuş. 1915'te de onunla muhabere etmiş. Hakkında Afgan Sefiri'nden de tahkikat yaparak telgrafla bildirirsiniz.

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından).

38

ENVER PAŞA'NIN BATUM'DA YAPILAN İTTİHAD VE TERAKKİ KONGRESİ'NDEN SONRA TEŞKİLÂTA VE ANKARA MECLİSİ'NE GÖNDERDİĞİ YAZILAR VE KARARLAR

Numara 574

İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi'ne

Batum, 25 Eylül 1921

Ahvâl-i hâzıranın gösterdiği lüzuma ve işlerin son derece nezaket ve ehemmiyet kesbetmiş bulunmasına mebnî İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tarih-i teşekkülü olan 5 Eylül'de fevkalâde içtima eden Kongre'de ittihaz

edilen mukarrerat suretleri leffen gönderiliyor. Merkez-i Umumî'nin mufassal raporu ve merbutu layihalar tab' ettirildikten sonra irsal edilecektir.

1. Mukarrerat, suret-i umumîyede üç kısmı ihtiva etmektedir:
   a) Cemiyetin hatt-ı hareketine ve kabul ettiği prensiplere dair.
   b) Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilecek mevad.
   c) Tarz-ı umumîyeye ve muamelâta dair.

Rapor, bervech-i atî mevâddan bâhistir:

   a) Mütarekeden beri tahaddüs eden memleket ahvâline umumî bir nazar.
   b) Anadolu mücadelesi ve İttihad ve Terakki'nin bu mücadeleye niyeti.
   c) Vatan haricindeki mesai ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve Sovyet Rusya ve bilhassa Üçüncü Enternasyonal ile münesabat.
   d) İttihad ve Terakki'nin tekrar faaliyet-i siyasiyeye geçmesine sâik olan esbâb ve İttihad ve Terakki'nin İslâm İhtilâl Cemiyetleri'nde vaziyeti.
   h) Garbte sınıfı mübareze, siyasî ve iktisadî buhran.
   v) Düvel-i mu'telife siyasetine ve ahvâl-i dâhiliyesine bir nazar ve buna nazaran Türkiye'nin vaziyeti.
   z) Sovyet Rusya ve Şark memleketlerinin ahvâl-i hâzırası.
   h) İslâm memleketlerindeki mücadele ve buna nazaran İttihad ve Terakki'nin tarz-ı hareketi.
   t) Asrî teceddüd ve ıslahat-i siyasiyenin lüzum ve ehemmiyeti.
   y) İttihad ve Terakki'nin memleketteki anâsır ve sınıflara karşı vaziyeti.
   k) İttihad ve Terakki'nin memleketteki furûk-ı muhtelifeye karşı tarz-ı hareketi.
   l) Umumî teşkilât ve program mes'eleleri.

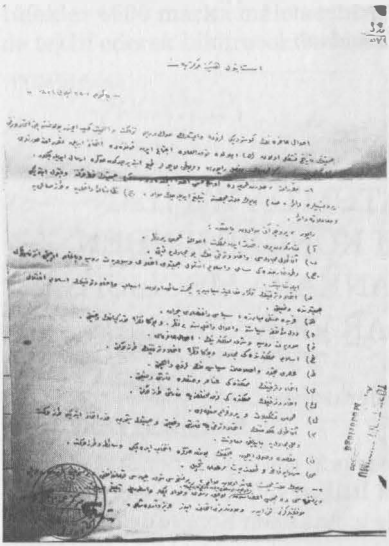

   m) Anadolu hükümetinin İttihad ve Terakki'ye karşı vaziyeti ve cemiyetin şimdiye kadar ittihaz ettiği tarz-ı hareket ve Millî Mücadele'ye yaptığı muavenet.
   n) Maksada vusul için cemiyetin bundan sonra intihap edeceği vesâit ve tarz-ı hareket.
   s) Şühedaya fatiha ve Talât Paşa merhumu tebcîl.

2 - Büyük Millet Meclisi'ne ait olan mevadd, bir nüshası Şark Cephesi Kumandanlığı, bir nüshası Trabzon Vilâyeti, bir nüshası da meclis âzâsından olup Moskova'dan Ankara'ya giden Tevfik Rüştü ve Fuad Beyler vasıtasıyla tebliğ edilmiştir.

Muvaffakiyetinizi temenni eder ve

meveddetlerimizi ithaf ederiz aziz kardeşler.

İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkez-i Umumî
Şadi - Ali

(Şadi, Küçük Tâlat'ın; Ali, *Enver Paşa'nın müstear ismidir).*

A. İTTİHAD VE TERAKKİ KONGRESİ MUKARRERÂTI

5 Eylül 1921'de fevkalâde içtima eden İttihad ve Terakki Kongresi Merkez-i Umumî tarafından memleketi ve cemiyeti sıkı bir surette alâkadar eden muhtelif mesâil-i mühimmeye ve mütarekeden beri tekevvün ve tahaddüs eden vekayî ve hadisâta ve son zamanlardaki icraata dair tanzim edilen raporu dinledikten sonra bervech-i âtî mukarreratı ittihaz etmiştir. Vatan ve milletin bugünkü mücadelesinde muvaffakiyet-i tâmmeye mazhariyetini temenni ve harbin memleket nef'ine en muvafık bir tarzda neticeleneceği hakkındaki iman ve kanaatini izhar ile 8 Eylül'de dağılmıştır.

1. Cemiyet, kendisini İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye'deki mümessili add ve mezkûr ittihad nizamname-i esasâsinin "a" maddesindeki maksadı kendisine hedef ittihaz ile Türkiye'deki hatt-ı hareketini buna nazaran tanzim eder.

(İslâm İhtilâl Cemiyetleri Nizamnamesi, "a" - Cemiyetin maksadı: Emperyalist ve kapitalistler tarafından taht-ı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslâmlar'ı başta Türkiye olduğu halde esaretten tahlîs ile kendi hudud-ı coğrafiyeleri ve millî meziyetleri dâhilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip kılmaktır. Bu maksadın temini için İslâmlar'ı ruhen ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsâl-i maksat için teşkilât-ı lâzıme vücude getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmlar'ın ekalliyette bulundukları mahallerde hukuk-ı medeniyelerinin teminine çalışılır.)

2. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ile Sovyet Rusya'sı ve hasseten komünist partileri arasında emperyalizme karşı müşterek hareket hususunda teessüs etmiş bulunan samimî hüsn-i münesabât tasvip edilmiştir. Cemiyet, içtimaî ve iktisadî akide ve mefkûreleri itibariyle komünist olmamakla beraber kat'î surette halk hakimiyetinin tesisini ve birinci derecede Türkiye'nin halâsı nokta-i nazarından emperyalizmle fiilî mücadeleyi ve bu meyanda dinî ve millî an'anelere tevfikan saltanat ve hilafet makamını muhafaza etmeyi esas meslek olarak kabul eder.

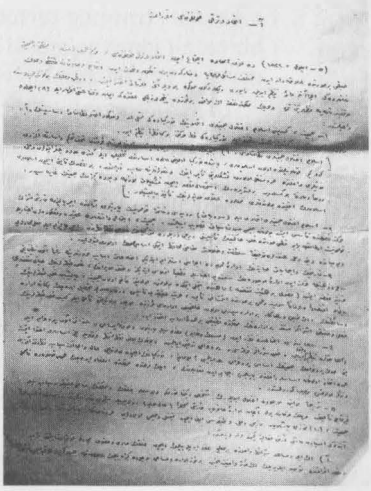

3. Tarihin ve icâbât-ı hayatiyenin

idare-i umumîyede icrasını istilzam ettiği ıslahat-ı esasiye zaruretlerine rağmen el'an tanzimatçı ruh ve zihniyet ile hareket eden idare-i mevcudenin sistem itibariyle kat'iyyen iflâs ettiğine ve sınıf-ı müdârânın, halk tabakalarının hayatî menfaatleri zararına taazzuv etmiş "fuzulî bir hey'et-i müteneffia" mahiyetinde tecellî etmekte bulunmuş olduğuna kanî olan cemiyet, çalışan halk tabakalarının bilhassa iktisaden ve irfânen serbest ve amelî bir surette inkişafını temin, hürriyet-i hakikiyeyi tesis ve refah-ı âmmeyi tahsil edecek yegâne idare vesâitinin en tabiî ve rehakâr bir idare sistemi olan halkçılık idaresi tarzında mevcut bulunduğunu teemmül ile geniş halk tabakalarının fiilî ve hakikî iştirakine müstenit bir idarenin memlekette tatbikini bir umde-i esasiye ittihaz eder.

4. 1920 senesi içtimaında takarrür eden "meslek ve gaye" mukaddimesi ile yazılan ve muvakkaten "Mesâî" unvanını alan program ile daha sonra tanzim ve kabul edilen "Halk Şûralar Fırkası" programı tedkik edilmiş ve bunların bazı nokta-i nazar farkları ile aynı esasları ihtiva etmesine mebn son programın cemiyetin esas programı addedilmesi, mamafih Türkiye'nin içinde bulunduğu hal ve ilcâât-ı siyasiye nazar-ı dikkate alınarak umde ittihaz olunan esaslar dâhilinde yapılması icap eden tadilâtın ilk fırsatta memlekette in'ikad edecek umumî kongrede teemmül ve tezekkür olunması musib görülmüştür.

5. Tedrîcen kavânin-i mevcude ihlâl edilerek şahsî diktatörlüğe ve bu sebeple halkın ve memleketin menafî-i hakikiye ve siyasiyesi ile gayrıkabil-i te'lif mühlik harekâta yol açan idare-i hâzıraya karşı münhasıran hâl-i harp dolayısiyle şimdiye kadar sükûtî bir vaziyet almış olan cemiyet, 10 Temmuz'la başlayan tarihî ve millî vazifesini ifa için kıymetli ve samimî evlâtlarını hür ve namuskâr bayrağı altına davet ederek âtîdeki esbâptan nâşî artık faaliyete geçmeye karar vermiştir.

a) En iyi ve müsait şerâit dâhilinde bir sulh aktedebilmek için halkın maddî ve manevî mücadele kuvvet ve kabiliyetini tezyîd maksadı etrafında tevhid eyliyerek en müessir ve emniyet-bahş bir tarz-ı idare ve mesâî vücuda getirebilmek ve bu suretle cephe gerisini her an için kuvvetli bulundurmak.

b) Şimdiye kadar idarî ve siyasî müstakarr ve muayyen bir mesleği olmadığı muhtelif vesilelerle tezahür eden ve aynı zamanda bir taraftan münhasıran kuvve-i müsellehaya istinad ederek fikr-i hürriyeti ve ruh-ı meşrutiyeti darbelemek suretiyle maksattan inhiraf eyleyen ve diğer taraftan lüzumsuz bir kudret-i cebbârâne ihsas edilmek zu'miyle Meclis-i Millî'nin dahi hüsniniyetini ve hissiyat-ı vatanperveranesini suistimal ile kuvve-i millîyeyi israf eden hükümeti suret-i ciddiyede murakaba-i millîyeye tabi bulundurmak.

c) Çalışan halk tabakalarında kendi menâfîi ve inkişafve halâsı zararına ika edilen yolsuzluklara mani olmak ve harbin daha uzun müddet devam etmesinden tahassül edebilmesi

melhuz olan ânî ve müessif hadiselere karşı kuvâ-yı memleketi inhilâlden vikaye etmek.

6. Kongre, mütarekeden beri muhtelif sevâik altında cemiyet içinden zuhur etmiş olan gruplar arasındaki ufak tefek nokta-i nazar farklarının ref'i suretiyle cemiyetin vahdetini temin ve aynı zamanda teşkilâtı tevsî hususunda Merkez-i Umumî'nin ikdâmâtını takdir etmekle beraber şimdiye kadar gerek memlekete karşı, gerek hariçte takip etmiş olduğu siyaseti tasvip ederek kendisine beyân-ı itimat ve gelecek kongreye kadar salâhiyet-i kâmile itâ eder.

7. Yağmager fütuhatçılara karşı açılan millî mücadelede halkın mukaddes davayı bir galebe-i kâmile ile tetvîç edebilmesi imkânını ihzar ve temin maksadı ile memleketten gelen yardım nidalarına hasr-ı nefs ederek bugün netâyic-i meşkûresi cephelerin muvaffakiyetleri üzerinde mahsus olan maddî muavenetlerin teminine fiilî surette delâlet eden Halil Paşa ile Talât Bey vesair cemiyet âzâları hakkında yapılan hodserâne muameleye şiddetle beyan-ı teessüf eden Kongre, bu gibi hak ve hürriyeti tahdit eden muamelâta nihayet verdirmek üzere teşebbüsat-ı lâzımede bulunulmasını İcra Bürosu'ndan talep eder. Bununla beraber Kongre ümid eder ki, halkın arzusuna tebâiyet ve hürriyet ve meşrutiyete mürâhatın esas muvaffakiyete bir zamân teşkil edeceğini nazar-ı dikkate alması lâzımgelen Anadolu Hükûmeti bu örfî ve gayr-ı kanunî harekâta nihayet vermek suretiyle vatanın en muhtaç olduğu bir zamanda prensip ve mefkûreye müstenit teşkilâtların meşrû ve kanunî bir tarzda çalışmalarına muvafakat eder ve buna nazaran Kongre, Büyük Millet Meclisi'ndeki cemiyet âzâlarının kavânîn-i hâzıraya tevfikan "İttihad ve Terakki Fırkası" nâmı altında serbest bir surette faaliyet-i siyasîyeye geçebilmelerine intizâr eyler.

8. Kongre, Merkez-i Umumî hesâbâtını tedkik ettiği sırada gerek Malta'da ve gerek hariçte maksad-ı cemiyet uğrundaki fedakârlıkları sebebiyle elîm bir vaziyette bulunan cemiyet erkân ve âzâsına yapılan muavenetleri kemal-i memnuniyetle kabul eder ve hattâ fazlasıyla devanını muvafık görür.

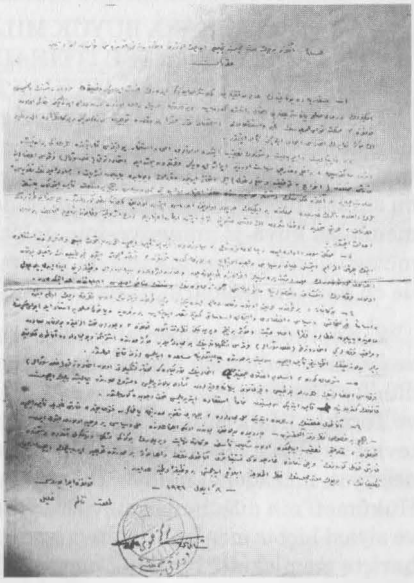

9. Kongre, gerek Anadolu'da ve gerek Fas, Hindistan vesair İslâm memleketlerinde hürriyet için fedâ-yı nefs eden şühedâyı tebcîl ve takdîs ve emperyalistlere karşı nihayetsiz husumet ve nefretlerini beyan eder ve bu meyanda Kongre, gerek Meşrutiyet'in istihsâlinde ve gerek vatanın halâsı emrinde gösterdiği fevkalâde ikdâmât, zekâ

ve liyakat, azim ve fedakârlık gibi şahsında birçok hasâil-i âliyeyi cem'etmiş olması itibariyle cemiyetin en mühim ve en kıymettar bir rüknü olan Talât Paşa merhumun büyük nâmını kemal-i hürmet ve sitayişle yâd ve tezkâr ile ruh-ı mübareğine fatihalar ithaf ve Alman hey'et-i hâkimesinin bu hususta ibrâz etmek küçüklüğünde bulunduğu kayıtsızlık ve nankörlüğe aynen izhar-i telehhüf eyler ve aynı zamanda Merkez-i Umumî'den bu gibi caniyâne hareketlere mâni olacak en müessir tedbirleri ittihaz olunmasını talep eder.

10. Emperyalizmin vaziyet-i hâzırasına göre İslâm camiasına dâhil bulunan mazlum milletlerin istiklâlini ancak bir taraftan kendilerinin ilm ü irfan ile teçhiz edilmesi, diğer taraftan bu mukkaddes maksat uğrunda rûhen fedakârlığa alıştırılması suretiyle ve aynı zamanda hakikî menfaatlerini tesanütte ve yekdigerini sıkı bir surette alâkadar eden maddî ve manevî rabıtalara sarılmakta olduğunu idrak ederek müttehiden hareket etmeleri ile istihsal edebilecekleri hakkında İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın nokta-i nazarına tamamiyle iştirak eden Kongre Esas Nizamnamesi'ne tevfikan bütün ittihada dâhil teşkilâtlar gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından da mezkûr İttihad Merkez-i Umumîsi'ne Türkiye vekili olarak Doktor Nâzım Bey'i intihap eder.

8 Eylül 1921.

Kongre İcra Bürosu
Talât - Nâzım - Halil

İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkez-i Umumî
Şadi - Ali

B. ANKARA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE TEBLİĞ EDİLMEK ÜZERE İTTİHAD VE TERAKKİ KONGRESİ TARAFINDAN İTTİHAZ EDİLEN MUKARRERAT

1. Sakarya'da Yunanlılar'ın adem-i muvaffakiyetlerini kemâl-i şükranla zikrederek tahaddüs eylediği vaziyetin merdud düşmanın ve mahmîsi İngilizler'in derhal sulha yanaşacaklarını ihtimal dâhilinde görmeyen ve bu suretle harbin daha uzun müddet devam edebileceğine kail olan Kongre, memleket kuvâ-yi umumîyesinin galebe ve istiklâlin istihsaline kadar müttehiden bu maksada tevcihi ve lâzımgeldiği ve buna nazaran da elbirliği ile en müessir tedâbirin ittihazı icap ettiğini teemmül etmiştir.

2. Kapitalist ve emperyalist düşmanların takip etmekte oldukları imha ve istismar politikası karşısında herhangi bir endişe ve tereddüt sâikası ile dâhilî ve haricî siyaset üzerine irâs edeceği mazarratlardan bahs ile İttihad ve Terakki "Halk Şûralar" Fırkası âzâlarına karşı memleketten "ihraç, tevkif ve men'-i duhûl" gibi ittihaz edilen mukarrerâta ve bu bâbda yapılan neşriyat, mücadele-i millîyenin takviyesi, selâmet-i cereyanı ve Ankara Hükûmeti'nin düşmanlar muvacehesinde hâiz-i itibar olması gibi amelî ve siyasî hiçbir menfaat temin etmedikten başka gerek dâhilde ve gerek hariçte memlekette bir ikilik mevcut olduğunu ihsas etmiş olduğu kemâl-i

teessüfle görülmüştür. Mahzâ bu tarzdaki mukarrerat, hürriyeti tahdit ve vatandaşlardan mukaddes haklarını nez'etmiş olması itibariyle ruh-ı meşrutiyete ve kanuna tamamiyle muhalif bir hal ihdâs etmiştir.

3. Memleketi sevk ve idare eden ricâl-i hâzıranın, mübarezede galebeyi temin için her türlü kuvvet menbâ ve unsurlarından istifade etmek cihetini iltizam etmesini hayatî ve siyasî vacibü'l-ittiba bir lâzıme gören Kongre, artık mebhus kuyûd-ı gayrıtabiîyenin ref'iyle bütün ihtimalât düşünülerek muayyen ve müsbet prensibler etrafında toplanacak ve suret-i meşrûada siyasî ve millî vazifelerini ifâ edebilecek olan fırkaların inkişaf ve taazzuvlarına mânî olmamayı hükûmet-i hâzıranın ve halkın menâfî-i asliyesi icâbâtından addetmektedir.

4. Buna binâen bir taraftan harbin uzun zaman devam edeceğini, diğer taraftan fırkanın asla tefrika demek olamıyacağına ve esasen gayr-i mütecanis ve siyasî, iktisadî ve içtimaî esâsâtı kendine şiar edinmeyen bir zümreye veya kuvve-i müsellehaya istinad ile icra-yı hükûmette mazide yapılan hatalara nazaran asla müsbet ve müessir bir netice vermiyeceğini nazar-ı dikkate alan Kongre, vücutları taht-ı elzemiyette bulunan muavin ve murakıp fırkalar gibi İttihad ve Terakki (Halk Şûralar) Fırkası teşkilâtlarının bu mücadele-i millîyeye müessir surette iştirakine ve bu mücadelede Anadolu Hükûmeti ile beraber bulunduğunun izhârını temin için serbest bir surette çalışmalarına müsaade edilmesi lüzumuna kanî olmuştur.

5. Şu hâle göre, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye'deki muhtar teşkilâtı olan İttihad ve Terakki (Halk Şûraları) Fırkası âzâlarının her türlü gayrıtabiî ve gayrıkanunî bahane ve kayıtlardan âzâde bulundurulması ve meşrû surette çalışabilmek için kanunun kendilerine temin ettiği serbestiyetten tamamen istifade ettirilmesi taht-ı vücûbda görülmüştür.

6. Anadolu halkının deruhte ettiği Millî Mücadele'de cepheyi takviye suretiyle yağmager fütuhatçılara karşı galebeyi temin için -hiçbir husus nazar-ı dikkate alınmaksızın- yardımda bulunmayı bundan evvelki içtimâlarında millî ve siyasî bir vecibe olarak kabul eden Kongre, hükûmete takip edilmekte olan şâyân-ı teessüf harekâta nihayet verilerek bugünkü müşkil ve tehlikeli anlarda düşmanlara karşı kuvvetli görünmek ve aynı zamanda hariçteki teşebbüsâtımızı Anadolu nef'ine daha müessir bir surette tevcih edebilmek için marrülbeyân teklifatın Büyük Millet Meclisi'nin nazar-ı ıttılaına iblâğ edilmesini bir vazife-i vataniye addeder.

8 Eylül 1921.

Kongre İcra Bürosu
Talât - Nâzım - Halil

İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkez-i Umumî
Şadi - Ali

(Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından).

39

ENVER PAŞA'NIN BAKÜ'DEKİ DOĞU HALKLARI KURULTAYI'NA VERDİĞİ METNİN YAYINLANMIŞ HÂLİ

Yoldaşlar!

Cihangirler ve sermayeperestlerle mübârezeye giren bizlerin Bakü'de böyle büyük ve tantanalı bir meclis halinde toplaşmamıza imkân hazırladığından dolayı, Üçüncü Beynelmilel'e ve onun reisine teşekkür ediyorum.

Yoldaşlar! Biz cihangirlik ve sermâyedarlık âlemiyle münasebette bulunduk. Bunlar bizi yağma etmek ve çıplak kalıncaya kadar soymakla kanaat etmediler, kanımızı içmeye ve bizi dünyadan kaldırmaya çabaladılar. Bizim münasebette bulunduğumuz Avrupa siyasetçilerinin özleri-sözleri yalandır, hiledir. Halbuki bugün bu türlü kirli münasebetlerin aksine sözü doğru ve hakkı tanır öyle bir müttefikle yanyana bulunuyoruz ki, adına Üçüncü Beynelmilel derler.

Yoldaşlar! Türkiye muharebeye girdiği zaman, cihan iki ordu karargâhına bölünmüştü. Birinde bulunanlar sermayeperestler ve inkılâpçı eski Çar Rusyası ile onun müttefikleri idi. İkincisinde bulunanlar Almanya ile müttefikleri idi ki, hem istilâcı hem de sermayeperest idiler. Biz bu iki zümreden Çar Rusyası ile İngiltere'den ve bunların dostlarından ibaret olanlara karşı muharebe ettik. Çünki, bunların meramları bizi tamamıyla boğup vücudumuzu yeryüzünden kaldırmaktı. Biz Almanya tarafına geçtik, çünki Almanya hiç olmazsa varlığımızı bize bağışlamaya razı olmuştu.

Almanlar ..... maksatlarına erişmek için bizden istifade ettiler, fakat biz bu türlü mesâilere ortaklık etmiyorduk. Bizim gayret ve sebatımızın en birinci hedefi istiklâlimizi saklamaktı.

Yoldaşlar! Beni, Berlin'in rahat hayatından Trablus'un kızgın cehennemî çöllerine ve Bedeviler'in yoksul çadırlarına götürüp ömrümün en sıkıntılı günlerini geçirmeye zorlayan duygu, istilâcılık duygusu da değildi. Trablus'u, Trabluslular için kurtarmaya çalıştık ve biz bunun için seviniyoruz ki Trabluslular dokuz yıllık muharebenin neticesi olarak istilâcılarını kovmaya muvaffak oldular. Azerbaycan hakkında da başka maksatlarımız yoktu. Biz *"Azerbaycan, Azerbaycanlılar'ın"* akîdesini besliyorduk. Biz yanlış yola düşüyor idiysek, bu bizim felâketimizden ileri geliyordu.

Yoldaşlar! Muharebe zamanında ben ehemmiyetli bir mevkide idim. Sizi inandırırım ki, Alman istilâcılığı sınıfında harbetmeye mecbur oluşumuza acıyorduk. Ben Alman istilâcılığı kadar da İngiliz istilâcılığını ve İngiliz istilâcılarını iğrenç görür ve lânetle karşılarım.

Bence, çalışmayanları zenginleş[tir]mek fikrinde bulunanların hepsi mahvedilmeye lâyıktırlar. İstilâcılığa (emperyalizme) dair benim nazarım budur.

Yoldaşlar! Şimdiki Rusya o zaman mevcut olsa idi, bugünkü maksatlar uğrunda muharebe etseydi, biz -şimdi yaptığımız gibi- o zaman da bütün kuvvetimizle onun safında bulunurduk. Buna sizi inandırırım ve sözümün hakikate uygun olduğunu da şöyle ispat ederim: Biz, Şûrâ Rusyası ile birlikte iş görmeye karar verdiğimiz ve işe başladığımız vakit Yudeniç'in Ordusu Petrograd'ın yakınında bulunuyordu. Kolçak orayı tutmuştu. Denikin, cenuptan Moskova'ya yaklaşıyordu. Bu kuvvetleri harekete getiren Antanta -Müttefik Avrupa Devletleri- ise oyunu kendi menfaatine bitmiş sayıyor ve yırtıcı dişlerini gösterip sevinç ile ellerini ovuşturuyordu. Biz Rusya'ya dost olmaya çalıştığımız zaman hal böyle idi. Karadeniz'de fırtınalar gemimin direklerini kırıp beni geriye sürmeseydi, Kovno ve Riga hapishanelerinin duvarları ve bindiğim tayyarelerin yere düşmesi yoluma sedler çekmeseydi, ben size Rusya'nın en müşkil ve felâketli zamanında gelirdim ve bazı arkadaşlara izahat vermek lüzumu beni burada böyle şeyleri söylemeye mecbur etmezdi.

Yoldaşlar! Cihan Muharebesi'nin ilk istilâ çarpışmalarında bizim yenildiğimizi siz biliyorsunuz, fakat mağdurlar ve mazlumlar muharebesi nazarıyla ben bizi yenilmemiş sayıyorum. Çünki, Türkiye istilâya doymaz Çar Rusyası'nın yıkılıp savrulmasını hazırlayan âmillerden biri olduysa bu vazifesini ancak Boğazlar'ı kapamakla ifa etti ve işte o sebepledir ki, o zalim kara hükümetin yerine şimdi mazlumların tabiî müttefiki olan Şûrâ Rusyası kuruldu. Bu sebeple Türkiye, dünyayı kurtarmak için yeni yolu açanların ortağı oldu. Hakikaten mazlum gözüyle bakarak, ben bu hâli Türkiye için gaye ve zafer sayıyorum...

Yoldaşlar! Bugün istilâcılara karşı kahramanca dövüşen Türk ordusu -ki kuvvetlerini rençberlerden alıyor-, söylediğim gibi mağlup olmamıştı, ancak bir zaman için tüfeklerini aşağı indirmişti. Bu ordu aynı düşmanla on beş sene savaştıktan sonra, şimdi de iki yıldır nihayetsiz ihtiyaç ve sıkıntı içinde muharebeye sebatla devam ediyor. Şimdiki muharebeyi evvelkine benzetmek olmaz. Türk ordusu kat'î imanıyla yürüyor, zafer çünki Şark âleminin Üçüncü Beynelmilel ile müttefik olduğunu ve kendinin haklı dâvâlarına bütün dünya mazlum ve sefillerinin arka çıktığını görüyor.

Yoldaşlar! Transvaal Muharebesi ile başlayan Cihan Muharebesi'nin hararetli devresi 1914 yılında istilâcılar arasında başladı ve 1917 yılına kadar sürdü; şimdi ise kat'î devreye girdi ve şüphesiz bizim zaferimizle, yani mazlumların zaferiyle bitecek ve yalnız istilâcı sermayeperestlerin silâhı elden bırakmalarıyla değil, büsbütün yıkılmalarıyla neticelenecektir.

Bu kurultay mazlumları müdafaa için kanını döken Kırmızı Ordu'ya ve Türk mücahitlerine yeni bir kuvvet verecektir. Bu kurultay, bu muharebenin bizim zaferimizle, yani hakkın zaferiyle bitmesine çalışacaktır.

Bizi Üçüncü Beynelmilel'e yaklaştıran sebep, yaptığımız şimdiki muharebede kendimize yardım ve arka bulmak arzusu değildir. Siyasî ve içtimaî akidelerimizin esasta birbirine yakın bulunması da, ben sanıyorum ki büyük sebeptir. Biz inkılâbı kuvvetimizi daima halktan,

halkın da mağdur ve yoksul kısmı olan rençber sınıfından alıyorduk. Eğer bizim çokça fabrikamız ve işçilerimiz olsa idi, önce onları yâdederdim. Rençberlerimiz inkılâpçılarla birlikte idiler, cisim ve ruhla bizimle çalışıyordular. Bu, şimdi de böyledir. Bunun için biz halkımızın mağdur kısmına dayanıyoruz. Biz bu kısmın ağrısını ve dertlerini duyuyoruz. Onunla birlikte öleceğiz...

Yoldaşlar! Biz halkın arzularına riayet ettiğimiz için mukadderatının kendi eline verilmesi taraftarıyız. Onlar ki bizimle yaşamak istiyorlar, biz hayatımızı kendilerine bağlı biliyoruz. Onlar ki bizimle yaşamak istemiyorlar; biz kendi mukadderatlarını kendilerine bırakmak istiyoruz. Milliyet mes'elesinde bizim nazarımız budur.

Yoldaşlar! Biz muharebe aleyhindeyiz. İktidar ve istilâ için insanların birbirini boğmalarına aleyhdarız ve dairnî sulhü vücuda getirmek için Üçüncü Beynelmilel ile birlikte yürüyoruz ve ancak bunun içindir ki, bütün mâniâları geçerek kanlı muharebeye şimdiye kadar devam ettik ve edeceğiz.

Yoldaşlar! Biz çalışan sınıfın bahtiyarlığını istiyoruz. İster yerli, ister yabancı olsun, başkalarının kazancından hile ile, zorla istifade etmenin ve edenlerin aleyhindeyiz. Onlara karşı pervasız ve merhametsiz davranmalıdır. Biz halkımızın san'atı ve ekinciliğini büyük hesap ileri götürüp işin meyvelerinden herkesin faydalanmasını istiyoruz.

Yoldaşlar! Âzatlık ve bahtiyarlık denen şeyleri ancak azimli ve irfanlı milletin elde edeceği itikadındayız. Çalışmayla birlikte hakikî hürriyeti temin edecek esaslı bilgi ve maarif ziyasıyla memleketimizin aydınlanmasını istiyoruz. Bu maksatta erkekle kadın arasına fark koymuyoruz. İçtimaî siyasete dair düşüncemiz budur.

Yoldaşlar! Size beyan ediyorum ki, Fas'ın, Cezayir'in, Tunus'un, Trablus'un, Mısır'ın, Arabistan'ın, Hindistan'ın inkılâpçı teşkilâtlarının beni buraya vekil gönderen kurultayı, bizimle bir .....dadır. (fikirdedir mânâsında) İnkılâpçı tedbirlerin hepsi tatbik edilerek istilâcı ve sermayeperest yırtıcıların dişleri kırılacağına ve kuvvetlerinin yokolacağına vekili olduğum kurultayın imanı tamdır.

Yoldaşlar! Bu imanın harekete getirdiği eller birbirine uzanıyor. Bu muharebenin sonuna kadar birlikte çalışanların ellerini sıkıyorum. Bu muharebe uzun sürecektir, lâkin bizim galebemizle bitecektir. Muvaffakiyetler diliyorum.

Mağdur ve mazlumların ittifakı yaşasın! Bu ittifakın karşısında titreyen gaddarlar ve zalimler kahrolsun!

("Şark İli. Bütün Dünya İşçileri ve Mazlum Şark Milletleri Birleşiniz!", No: 1, 53-64)

Enver Paşa, Berlin'de yayınlattığı Livâyü'l-İslâm Dergisi'ne bazılarının altına imza yerine *Enver*'in *E*'si mânâsına gelen *elif* harfini koyduğu ve bazıları da imzasız makaleler yazmıştır.

Aşağıda, bu makalelerden ikisi yeralıyor.

40

BOLŞEVİKLER'İN KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'I İSTİLÂSI VE ENVER PAŞA

Mütarekeden sonra İstanbul ve Boğazlar gibi mühim mevkilere yerleşen İtilâf kuvvetleri İslâm ahaliye pek çok zulmettiler. Düşmanın gayriadilâne idaresi Wilson prensiplerine bel bağlayanların, hattâ selâmet-i vatanı galiplerden birisinin taht-ı himayesine girmekte arayan safdillerin bile kâfi derecede gözünü açmıştı. Osmanlılar'ın kuvve-i maneviyesini tamamıyle mahvetmek isteyen düşman tedhiş siyasetini gitgide arttırdı, bu kabilden olarak Yunanlılar İzmir'e taslît olundu, emsali görülmedik cinayetler, fecaatler irtikab ettirildi. Yunan vahşetinin Aydın vilâyetinde husule getirdiği galeyan kısa bir zamanda bütün Anadolu'ya sirayet eyledi. Millet çarpışarak ölmeyi düşman süngüleri altında miskinane telef olmaya tercih eyledi ve silâlına sarıldı. Bizzat halktan doğan mücahedeye gayret-i diniye ve milliye sahibi birçok münevverler iltihak eyledi. Milli mücahede başlangıçta yalnız Yunanîler'e karşı idi. Fakat *Sevres* suikasti adaveti tabiatıyla bu hükm-i idamı tanzim eden daha büyük düşmanlara da tevcih eyledi. Şerait-i sulhiyeyi umum millete kabul ettirmek için düşmanların müracaat eyledikleri vesait-i cebriye ve nâmeşrua netice itibariyle vahdet ve azm-ı millîyi takviye eyledi.

Milletin pek kuvvetli düşmanlara karşı giriştiği bu mevcudiyet mücadelesinde muvaffak olabilmesi için haricî bir yardıma ihtiyaç vardı. Bu yardımın da ancak Bolşevikler tarafından gelebileceğine umumî bir kanaat hasıl olmuştu. Bir taraftan Türk münevverleri bu hususta Bolşevikler ile anlaşmaya çalışırken, diğer taraftan Lenin'in ajanları da İstanbul'da, Anadolu'da ve bilhassa Azerbaycan'da Türklerin hissiyat ve temayülâtından pek güzel istifade etmesini bildiler. Mahirane yalanlarla, bol vaadlerle hakiki maksatlarını gizleyen Bolşevikler, bilâtedkik kendilerine temayül eden birçok Osmanlılar'ı husûl-i maksatlarına vasıta kıldılar.

Kırmızı Ordu'nun, hattâ sırf Müslümanlar'dan mürekkep Yeşil

Liwa-el-Islam

لواء الإسلام

Ordu'nun Anadolu'ya yardıma gidebilmesi için yol açılması lüzumunu öne sürerek şimali Kafkasya ve Azerbaycan'ın bilâharp işgali zeminini hazırladılar. Anadolu kıyamını idare eden zevât da, Kafkasya'da bulunan Osmanlı zâbitanına verdikleri talimat ile Ruslar'ın arzusunun husulünü teshil ve tecil eylediler. Pekçok Osmanlı kanı ve yarası pahasına 1918 Eylül'ünde Bolşevikler'den zaptolunan Bakü şehri, Azerbaycan ve Dağıstan kıtaları, tedricen bütün Kafkasya ve Türkistan, Osmanlı zâbitlerinin yardımlarıyla tekrar Bolşevik idaresine geçti. Bu veçhe ile Bolşevikler 1917 ihtilâlinde ellerinden çıkan İslâm memleketlerini ve Kafkasya'nın zengin gaz menbalarını tekrar elde etmek suretiyle maksatlarına nâil oldular.

Bu vaziyetin temininden sonra Bolşevikler, ihtilâlin başlangıcında Ruslar aleyhine hareket etmiş olan İslâmlar'dan ahz-ı intikama koyuldular. İdam, katl, garet, bütün şiddetiyle devam etti. Memleketin bütün serveti ve iaşe vesâiti Moskova'ya nakledildi. Sakene-i asliye aç ve sefil bırakıldı. Katliamlardan kurtulanlar açlık ve hastalık yüzünden müthiş zaiyata düçar oldular, iki milyondan fazla nüfus kaybettiler.

Bolşevikler'in bu şedit icraatı esnasında idi ki, Enver Paşa birçok müşkilâtı iktihâmla Rusya'ya geçmeye muvaffak oldu. Gerek memleketi ve gerekse diğer İslâm memleketleri için müsmir ve maddi menafî teminine çalıştı. Bolşevikler müşarünileyhin âlem-i İslâm üzerindeki nüfuzundan istifadeyi nazar-ı dikkate alarak kendisine karşı müsait davrandılar. Malûm olan Bakü İslâm Kongresi'ne Enver Paşa vasıtasıyla Memalik-i İslâmiye'nin her tarafından murahhaslar topladılar. Bolşevikler'in kongreden maksatları ittihaz olunan kararları tatbik değil, âlem-i İslâm'la hâl-i itilâfta olduklarını İngilizler'e ihsasla kendi vaziyet-i siyasiyelerini takviye etmek idi. Nitekim bu maksada nail oldular. Krasin Londra'da anlaşma esaslarını bu sayede kurdu. Aynı zamanda Bolşevikler, Rusya haricinde bulunan âlem-i İslâm'ın da teveccühünü celbe muvaffak oldular.

İslâm-Bolşevik münasebetinden Ruslar daha ziyade müstefid oldukları halde bile Bolşevikler zîr-i idarelerinde bulunan İslâmlar'a tatbik eyledikleri ifna siyasetinden vazgeçmediler. Hergün halkın şikâyetini dinleyen Enver Paşa, İslâmlar'a reva görülen facialara nihayet verilmesi hususunda Bolşevik rüesâsı nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulundu. Ruslar'ın vaadleri hiçbir zaman müsmir ve

fiili bir netice vermedi. Nihayet Enver Paşa ilk fırsatta çoktan beri arzuladığı Türkistan seyahatine çıktı. Geçtiği yerlerde Ruslar'ın yaptığı tahribatı, ahali-i İslâmiye'nin maruz bulunduğu mezalimi yakından gördü. Ahalinin müracaatı üzerine mezalime nihayet verilmesi hakkında tekrar Ruslar nezdinde dostane teşebbüsatta bulundu. Bütün mesaisine rağmen Bolşevikler'e söz geçirmekte muvaffak olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler aleyhine harekete karar verdi. 8 Teşrinsanî 1921'de hâl-i kıyamda bulunan Şarkî Buhara ahalisine iltihak eylemek üzere Buhara şehrini terkeyledi. Yirmi gün sonra Düşenbe haricinde toplanmış olan Basmacılar'a vasıl oldu.

Bu zamanlarda Düşenbe'yi elinde tutan Bolşevik kuvveti sunuf-ı selâseden mürekkep bin kişilik Rus müfrezesi ile altı yüz kişilik milisten ibaretti. Şehir haricinde toplanan Basmacılar ise 500-2000 arasında tehalüf ediyordu. Mücahidîn arasındaki ihtilâftan dolayı Enver Paşa ilk haftalarda hayli müşkilât çekti. Miktarı 70 binden fazla olan Fergana Basmacıları ile Kırgız ve Türkmenler'den birçok kabâilin iltihakıyla vaziyet günden güne iyileşti. Mart ortalarında idi ki, Enver Paşa'nın vürûdunu işiten bütün Türkistan kıyamcıları müşarünileyhi reis olarak tanıdılar. Mayıs'da halk vekillerinin intihabı ve Buhara Emiri'nin rızasıyla *Emîr-i Buhara ve Leşker-i İslâm* unvanı verildi. Bundan sonra idare-i dâhiliye tanzim edildi. Genç mücahidlerin harb-i umumî esnasında Ruslar'a esir düşmüş olan Osmanlı zâbit ve küçük zâbitlerinin kumandası altında yeni usûlde askeri talim ve terbiyelerine itina olundu. Muntazam kıtalar teşkil olundu.

Şarkî Buhara'da cereyan eden vekayîi yakından takip eden muhabirimiz safahat-i harbiyeyi -bizzarure biraz geç olmakla beraber muntazaman mecmuamıza iş'ar etmektedir. Bu senenin Kânunsanî'sinden, Nisan gayesine kadar vukua gelen vekayî-i harbiyeye dair muhabirimizden aldığımız malûmatı kısm-ı mahsusumuzda mücmelen derceyledik.

(Livayü'l-İslâm, 2. sene, no:11-12, 1 Ağustos 1922)

41

ŞARKÎ BUHARA VEKAYÎİ

Şarkî Buhara'daki kıyam oldukça vâsî idi. Fakat kıyamcıların münferid ufak müfrezeler halinde bulunması, bu dağınık kuvvetleri birleştirecek demir bir elin adem-i mevcudiyeti dolayısıyla kıyamlardan Ruslar pek müteessir olmuyorlardı. Enver Paşa'nın vüruduyla müteferrik kuvvetler biraraya getirildi, mücâhede müsmîr neticeler vermeye başladı.

Enver Paşa'nın muvasalatı şâyî olunca Düşenbe muhafızları meyânında bulunan 600 milis efrâdı şehir dâhilindeki Rus müfrezesinden iki bölüğe ânî olarak hücum ve mezkûr bölüklerin silâhlarını zabt ile şehir haricine çıktılar ve mücahidîne iltihak eylediler.

Mücahidîn, Düşenbe'yi tazyik ve iz'acda devam ederken, hayli takviye kıtaatı almış olan Ruslar 18 Kânunsani 1922'de mühim bir taarruzda bulundular. Bu müsademede Ruslar elliden fazla maktul verdi. 180 tüfek, iki mitralyöz ve birçok malzeme-i harbiye terkederek taarruza çıktığı mevzilerine avdet eylediler. Bu ilk muvaffakiyet mücahidînin şevk ve kuvve-i manevîyesini tezyîd eyledi.

Düşmanın 20, 21, 22 Kânunsani'de icra eylediği taarruzlar muvaffakiyetle defedildi. Bilhassa 8 Şubat taarruzunda düşman yüzü mütecaviz telefat verdi. Mücahidler bir mitralyöz ile pek çok tüfek ve cephane igtinâm eylediler. Ruslar tarafından 82 kişi mücahidlere iltica eyledi.

Düşenbe'yi muhafaza edemeyeceğini anlayan düşman, 14 Şubat gecesi havanın karlı ve sisli olmasından bilistifade, ağırlıklarından birçoklarını terkederek Baysun istikametinde garbe doğru ric'ate başladı. Düşmanı takip eden mücahidîn süvarisi Düşenbe'nin 45 kilometre şarkındaki Mîrtûbe köyünde düşmana yetişti, düşman harp ede ede ve pek ağır zayiat vererek Tûre[12] Kışlağı'na çekildi. Müsademeyi haber alan Hanke ve Yaban mücahidleri, Hoca mevkîinde düşmanın hatt-ı ric'ati üzerine düştüler. Burada on saat kadar devam eden şiddetli bir müsademede düşman 200'den fazla maktul verdi. Nakliye hayvanlarını ve ağırlıklarının hemen cümlesini terk ile ric'at eyledi. Seşenbe civarında yine şedîd bir yan taarruzuna uğrayarak ciddî zayiata düçar olduktan sonra Sarı Asya'ya çekildi.

19 Şubat'ta Ruslar'ın Sarı Asya'dan teşebbüs eyledikleri taarruz hareketleri ağır zayiatla defedildi. Gece hulûlünde düşman şehri terkle garbe doğru çekildi. Ertesi günü Binbaşı Manastırlı Nâfi Efendi'nin düşmanın ric'at yoluna hâkim olan Anbarsay mevkîinde ihzâr ettirdiği siperlere mücahidler yerleştirildi. Düşman burada ânî olarak üç taraftan ve pek şedîd ataşe maruz kaldı. Fena halde bozuldu, gayrimuntazam bir surette ve firar tarzında Baysun'a ric'at ve oradaki Rus müfrezesine iltihak eyledi. Bu müsademede düşman yüzlerce telefat verdi. Bütün ağırlıklarını, cephanesini, beş mitralyöz, iki top ile yüzlerce tüfek terkeyledi. Ruslar tarafından birçokları mücahidîn hatlarına iltica eylediler. Bu müsademede Enver Paşa hafif surette yaralandı. Tacik mücahidlerinin reisi İşan Sultan ile Rahman Binbaşı ve Osmanlılar'dan Binbaşı Nâfi, Mülâzım Faruk, Halil, Osman Efendiler ile Musa, Murad Hacı Mehmed, Hüseyin ve Kadir Çavuşlar'ın bilhassa pek büyük fedakârlıkları görüldü.

Mart-Nisan ayları zarfında -ufak keşif kolları müsademâtından sarf-ı nazar-, mühim harekât-ı askeriye vukua gelmedi. Bu müddet zarfında ihtilâl kuvvetlerinin tevhîdi ve tensîki, mücahidîn ordusunun vâsî bir surette teşkil ve ihzârı ile iştigal olundu. Şarkî Buhara'daki bütün münferid kuvvetler birleştirildi. Fergana mücahidîn reisi Şîr Muhammed Bey 80 bin kişilik kuvveti, Garbî Buhara mücahidlerinden Feyzullah İşan da 2000 kişilik müsellâh maiyeti ile birlikte Paşa'nın emri altına girdi.

(Livayü'l-İslâm, 2. sene, no:11-12, 1 Ağustos 1922).

---

[12] *Tûbe* olmalı.

42

FALİH RIFKI'NIN *'ZAVALLI ENVER PAŞA, NANKÖR MİLLET'* MAKALESİ

"İttihad ve Terakki'nin Diyâr-ı Gurbet Hatıraları" nâmıyla âhıren neşrolunan hatıralar münasebetiyle

Mütarekeden beri Enver Paşa'dan daima esrarengiz haberler alıyoruz. Havadan, sudan, karadan sesler geliyor. Dostları eski karargâhının şifre zâbitlerinden daha ketumdur, bu geştügüzârdan fayda nedir? Bir türlü öğrenemiyoruz. Ona bütün Asya, Kuruçeşme'deki yalısından daha dar geliyor ve Afgan, Belûc, Sibirya, Çin ve Harezm'e çıkıyor. Bu devrân gibi devirden bizim başımız dönüyor, havanın bütün kuşlarını ve denizin bütün balıklarını bizim gibi hayrete düşüren bu sergüzeştin ibtidâsı meçhul, intihası meçhuldür.

On üç sene Napolyon oynayan Enver Paşa, Mütareke'den beri biraz Arsen Lüpen rolünde göründü. Arkadaşımız Tevhîd-i Efkâr'ın tefrikalarını bu merak sâikasıyla okumaya başladık, itiraf ederim ki Arsen Lüpen, Enver Paşa'ya Napolyon kadar az yaraşıyor. Bu tefrikada eski başkumandanın serseriliklerini takip edenler, ekseriyetle bir sinema filmi için diyar diyar sefer eden maceraperest bir artistin macerasını görür gibi olur. Acaba Enver Paşa on üç senedir bizzat vücuda getirdiği faciayı mı şeride sokuyor? Bu on üç senelik Türk hâilesini görmeyenler için meraklı birşeydir, fakat bizim için meraklı değildir. Biz bu oyunun kanlısını gördük, boyalısından birşey anlamıyoruz.

Eskiden tanıdığımız Arif Cemil Bey pek iyi bildiği Fransızca veya İngilizce veya Almanca'dan bize tüyler ürpertici bir facia tercüme etseydi, daha ziyade lezzetle okurduk. Katilimizin diyâr-ı gurbetteki maceraları velev hazin, velev şâyân-ı hayret olsa da, Sarıkamış yetimleriyle meskûn bir memleket halkını eğlendirebilmek hâssasından mahrumdur.

Arif Cemil Bey'in tefrikasında gördüğümüz bazı satırlar bizi belki de zamansız görünen şu müdahaleye sevk etti: *"Memleketini kurtarmak için aklı yettiği kadar on sene mütemadiyen çalışan Enver Paşa..."*yı birgün bir Bolşevik zindanında görüyoruz. *"Hapishanede geçen hayat tahammülfersâ idi. Sabah, öğle ve akşamüstü verdikleri yemek haşlanmış fasulye, yine haşlanmış fasulye, yine haşlanmış fasulye idi"*. Vah zavallı Enver Paşa ve nankör millet!

Fakat bu nankör milletin bir milyon askeri tam yedi sene serhadlerde haşlanmış değil haşlanmamış değil, fasulya değil... ağaç kabuğu, ot ve at cesedi yedi; bir milyonluk bu nankör Türk Milleti tam yedi sene duvarının kirecini yedi ve döşemesinin tahtasını kemirdi. Bütün ahali ve bütün ordu şu tendürüst zâbit efendi memleketi kurtarsın diye fareler, haşereler, kurtlar gibi tagaddi etti. Binbaşılığında Karadeniz'iyle, Marmara'sıyla, Akdeniz'iyle beraber eline teslim ettiğimiz bu memleket

زوالللی انور پاشا، ناکنور ملت !

Enver Paşa'yı tepesine kadar sırmaya, topuğuna kadar zırha boğdu ve birgün Enver Paşa memleketini değil, fakat kendini kurtarmak için ancak en küçük nehrimiz kadar dar olan Boğaziçi'nin umkundan kaçtı.

Enver Paşa dağa çıktığı vakit kahramandı... Şarköy'de bütün askerini denizde boğdu, kahraman kaldı, Sarıkamış'ta bir bütün orduyu kara boğdu, kahraman kaldı, yediği içtiği kahramanlık, kaçtığı, yüzdüğü kahramanlık sayıldı. Bir tek bölüğü ile bir firkaya esir düşmüş mülâzımları tekaüde sevkeden, kovalamayanı tardeden ve kaçanı idam eden bu Enver Paşa'nın kahramanlığı burun, ağız, kol ve bacak gibi âzâsından bir parça mıdır, kahramanlık Enver Paşa'nın ismi midir? Apolet sökülür, sırma sökülür, zırh sökülür... Fakat kemiğine mi yapışmıştır? Tek başına binlerce vatandaşının kellesini alan bu yüzbaşı efendiden bütün millet şu kahramanlığı alamayacak mıyız?

Mağlûp milletler Sezarlarını ve hanedanlarını kovdular. Bizim gibi târumâr edilen Avusturya'nın binlerce kumandanı, tezyîf edilen şereflerinin acısını, harbin bütün yaralarının acısı gibi çekiyor. Bizim bu kayıtsızlığımız nedir? Bir memleket kaybettik, bir yüzbaşıyı feda edemiyoruz. Dertlerinden kurtulmak için bir doktor, bir dost sözüyle kolunu bacağını kestiren hastalar görürüz, şu Enver bir uzvumuz da olsa feda edelim, belki uğur bundadır. On üç sene başımızda enveriye, sırtımızda enveriye taşıdık, Türkiye'ye Enverland dediler, şimendiferler her kilometrede yeni bir Enveriye İstasyonu'na uğradı. Bu Enver bahsinden, Enver sergüzeştinden, nurdan, münevverden, tenvîrden, bu kelimenin sıfatından mevsufundan, bu iştikakından gına geldi.

Anlaşılıyor ki Enver dostlarının

فاتح رفقی

bütün kasdı şudur: *"Hezimet bir talih eseridir fakat yine odur ki Anadolu'nun hariçteki itibar ve ittifaklarını vücuda getirdi, Anadolu onun sayesinde ayakta durdu. Vâkıa o Anadolu'ya girmek istemiyor, fakat millet hakkın ve şerefin ona ait olduğunu unutmamalıdır!"*.

Türk milletinin ıztırabıyla bu kadar eğlenmek günahtır. Eğer harp olmasaydı Edirne, İzmir, İstanbul ve Bursa âfetleri olmayacaktı, eğer harp olmasaydı bu âfetlerin hepsinden daha beter bir felâket mânâsına gelen Mütareke olmayacaktı. O henüz harbin hesabını vermemiştir. O bu hesabı verinceye kadar millî mücahedenin haricindeki saflarında bir neferden daha mütevazi, daha silik bir unsur olarak çalışmalıydı. Enver ismi işitilmemeliydi. Halbuki o Anadolu'nun bütün şeref ve şânını, Kayzer'in nişanları gibi yalnız kendi göğsüne takıyor. O, Mustafa Kemal Paşa'yı seyahatlerde Harbiye Nezareti'ne bıraktığı kaymakamlardan biri sanıyor.

Hakikat şudur ki, memleket Enver zamanında battı; -haydi, Enver batırdı demeyelim- ve bu memleketi Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti'nin son kahramanlarıyla beraber kurtarmaya çalışıyor. Bundan sonra Enver için bir vazife kalmıştır ki, o da kendini kurtarmaktır. O son halâskârlık tecrübesini bu imtihana saklamalıdır, temenni edelim ki memleketi kurtarmaya yetmeyen aklı kendini kurtarmaya kifayet etsin!

Ve o zamana kadar, Arif Cemil Bey'in anlattığı üzere, Enver Paşa'yı Kırım sahillerine atan rüzgâr o şarkta ise sakın garba ve o garpta ise sakın şarka esmesin; bu rüzgâr onu, onun seslerini ve dostlarını, tayyaresini ve kervanını, maceralarını ve mâsebaklarını daima önüne katsın, sürsün, götürsün.

Anadolu'nun bağrında hâlâ onun kabzasına kadar sapladığı hançerin yarası kanıyor. Yüreğimiz kanda, ellerimiz kandadır o ne sanıyor? Bugün Anadolu'da onun batırdığı memleketi kurtarmak için mücahede edenler, yine onun muharebelerinde şehid düşenlerin yetimleridir. Bu ağaç, sökülür ağaç mı idi? Bu kale yıkılır kale mi idi? Bu adamın kalbi nişanının madeninden, esvabının paçavrasından yahut yalısının tahtasından mıdır? Gözleri, kendi yüzünden akan bu gözyaşlarını ne zaman görecek? Kulakları onun yıktığı enkaz altında böğürleri ezilerek bağıran bu bedbaht milletin âh u zârını ne zaman işitecek?

Fakat kendini unutturmak istemeyen Enver'e karşı bizim bir silâhımız var: Enver'i unutmak. Kendinden bahsettirmek isteyen Enver'in ismini ağzımıza almamak ve onu zaferimizden ve sulhümüzden sonra hatırlamak...

İttihad ve Terakki'nin sulha kadar vazifesi ancak hizmet olabilir, istihdam değil! Ancak istiğfar edebilirler, sitem değil! Bizi bütün ins ü cinin yardımına muhtaç bırakan Enver Paşa ve yardakçılarıdır, bu zaafımızı suiistimal etmesinler. Boğulmak üzere olduğumuz denizde bazen elimiz onlara da dokunursa, *"İşte sizi kurtarıyoruz!"* demesinler, zira gemimizin onların idaresinde battığını unutmuyoruz.

(Akşam Gazetesi, 6 Haziran 1922)

Enver Paşa ve
Mustafa Kemal Paşa
mektuplaşması

Aşağıda, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı yedi, Mustafa Kemal Paşa'nın da Enver Paşa'ya gönderdiği bir adet mektubun tam metinleri yeralmaktadır. Bazıları daha önce değişik yayınlarda kullanılmış olan bu mektupları her iki Paşa'nın münasebetinin zamanla nasıl bozulduğunu mükemmel şekilde aksettirmelerini göstermek ve metinlerinin ilk defa birarada bulunmasını sağlamak maksadıyla aşağıda aynen yayınlıyorum (bazı mektupların 3. Kafkas Fırkası vasıtasıyla Ankara'ya ulaştırılmaları ile ilgili evrak için: ATASE, A/6-2865, D/12, F/74 ve aynı seriden F/74-1 ile F/23-4).

43

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

26 Ağustos 1336 (1920)

Kardeşim efendim,

Bundan on gün evvel Moskova'ya vâsıl oldum. Burada tesadüf ettiğim murahhaslarınızla görüştüm. Memleketin menâfiine müteallik bazı mesâilin halline muvaffak olduklarını görerek memnun oldum Ben, İslâm muhitinde teşkilât icrasıyla memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet Hükümeti'nin erkânıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen, Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilâliyeye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir. Buradaki teşebbüsat ve icraatımdan ve Avrupa ahvâl-i umumîyesinden size malûmat vermeyi faideli görerek arzediyorum. Teşkilât ve teşebbüsatımdan ara sıra sizi haberdar ederim.

Avrupa ahvâl-i umumîyesi pek karışıktır. Bu hususdaki mütalâatımı yazmadan evvel Avrupa Hükümetlerinin vaziyet-i hâzıralarını arzedeyim: Almanya, sosyalistler ekseriyet ve nüfuzlarını kaybettikleri cihetle hükümet nasyonalistlerle demokratlar elinde bulunuyor. Almanya'ya imza ettirilen şerâit-i sulhiye gayrıkabil-i icra olduğu halde hergün birer suretle dûçar-ı tazyik oluyor ve vakit kazanmak için hemen şeyi kabul ediyorlar. Almanlar'ın beş-altı ay sonra Fransızlar'la harp etmeleri muhtemeldir. İtalyanlar ise harpten pek çok zararlı çıktıkları ve bugüne kadar hemen her gün İngiliz tazyikine uğramakta oldukları gibi bulıran-ı iktisadiyeye de bir çare bulunamamasına mebnî ahvâl-i dâhiliyeleri karışmış ve antant aleyhtarlığı ile iştihar eden Giolitti'yi

mevkî-i iktidara getirmeye mecbur eylemişlerdir. Dâhilî ve haricî buhran münasebetiyle pek zayıf kalan İtalyanlar kendilerine istinad edecek bir kuvvet arıyorlar ve İngiltere aleyhinde harp eden sizleri tabiî bir muavin addediyorlar. Bu vaziyetten istifade için Roma'ya bir zat gönderilir ise, gerek hükümetle ve gerek hükümet haricindeki zevât ile münasebet tesis edilirse, Anadolu için silâh vesaire tedariki pek sehîl olur.

Edip Bey'in çalıştığını biliyorum. Macarlar'ın elyevm müfrit nasyonalist olan hükümetleri mücadelesine devam için Almanya, Bulgaristan, Rusya, Türkiye ile akd-i itilâfa ve bu suretle antant aleyhinde harekâta mütemayil olduğu aldığım bir mektuptan anlaşılıyor. Hülâsa, bütün Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığı umumî bir şekil almış ve Fransa bile İngiltere'ye karşı adem-i memnuniyetini ara sıra bazı vesilelerle izhar edegelmiş ise de Almanya'dan çekindiği cihetle İngiltere'den uzaklaşmak cesaretinde bulunamıyor.

Hakikatte Suriye mes'elesiyle mesâil-i umumîye-i iktisadiye vesairede Fransızlar'la İngilizler arasında ihtilâf kabil-i ihfâ değildir. Amerika'nın beş sene sonra İngiltere'den daha kuvvetli bir donanmaya mâlik olacağı taayyün ettiği cihetle bahrî hâkimiyetini dahi kaybedecek olan İngiltere bu kadar müşkilât içinde kendisi için mesâil-i hayatiyeden olan Amerika vaziyeti de başkaca telâş ve endişeye sokmuştur.

İngiltere'nin vaziyetine gelince: İngiltere, İrlanda mes'elesiyle pek ciddî bir surette meşguldür. İrlandalılar İngiltere için ciddî bir tehlike şekil ve vaziyetindedirler. İngiliz amelesinin vaziyet-i hâzırası da, İngiliz Hükümeti'ni düşündürecek bir haldedir.

Bundan başka Mısır, Hindistan ve Irak'taki harekât dahi buna inzimam edince İngiltere'nin dâhilî vaziyeti de pek müşkil bir hale gelmiştir. Dâhilî müşkilâtını izâle için uğraşmaya mecbur olan İngiltere'nin haricî ve umumî adem-i hoşnudîyi bilâhare alacağı şekil hususunda düşünmek mecburiyetinde kalması haricî mesâilden daha ziyade şiddet gösterilmesine mâni olacağını zannederim. Rusya'ya gelirken Rus ordularının muhtelif esliha ile müsellâh olduklarını gördüm ve Sovyet Hükümeti'nin dahi dâhilî ve haricî müşkilât içinde olduğunu öğrendim. Ruslar, antantların tesiriyle daimî muhaberat ile meşgul olduğu cihetle bu müşkilât tabiîdir. Maamafih, Ruslar dünya emperyalizmine karşı mücadelede bulundukları için daha bir müddet bu muhaberat ile iştigal etmeleri zarurîdir. Muhaberatı daha muntazam bir şekilde idare maksadıyla, Ruslar Almanlar'dan silâh satın almayı arzu ediyorlar. Buna ben tavassut ettim ve Almanya'ya bunun için bir adam gönderildi. Sovyet Hükümeti, Macarlar'la da anlaşmaya taraftardır.

Avrupa'nın hülâsaten bildirdiğim şu ahvâlinin bizim için pek müsait olduğunu zât-ı âlîleri de takdir buyurursunuz. Lâkin bu vaziyetten istifade için Avrupa'nın tamamen karışacağı zamana kadar müdafaada sebat ve mukavemet gösterebilmek zarurîdir. Berlin'de iken umum İslâm âleminde antant aleyhinde mevzîî bazı harekâtın başladığını görmüş ve bir teşkilâta tâbî olmamakla beraber maddî muavenetlerden de mahrum olan bu İslâm hareketlerinin tevhîdini düşünmüş ve arkadaşlarla görüşerek birleştirilmesine karar verilmiş idi. Bu İslâm memleketlerinin

Avrupa'da bulunan murahhaslarıyla ve bilhassa Hindli Mehmed Ali ile münasebet tesis edildi. Bu görüşmeler neticesi bu hareketlerin bir merkezden idaresi esasını kendileri de kabul ederek her tarafın murahhaslarından mürekkep bir cemiyet teşkil edildi. Bilâhare, bu cemiyetin Rusya dâhilinde çalışması mesâimizi daha müsmir bir hale getireceğini düşünerek buraya muvasalatımda görüştüğüm Hariciye Komiseri de bu fikrimi kabul ettiği cihetle Cemiyet âzâsının buraya gelmesini yazdım. Benden evvel Moskova'ya gelerek Afganistan'a gitmek üzere hareketle elyevm Taşkent'te bulunan Cemal Paşa'dan aldığım mektupta kendisinin Taşkent'te hüsnü kabul edildiğini ve orada bulunan muhtelif memâlik-i İslâmiye murahhaslarıyla görüşerek umumun fikrimize iştirak etmekte oldukları yazılıyor.

Buraya muvasalatımda görüştüğüm Afgan ve Hive ve Azerbaycan vesair mahaller murahhasları ve Rusya'da mütemekkin Tatarlar'ın eşraf ve uleması da bana aynı fikri verdiler. Rusya cenubunda bulunan Müslüman muhitinde sarfedilecek mesainin muvaffakiyetle neticeleneceğine eminim. Cemal Paşa mektubunda Afgan ve Buhara ahvâlinden de bahsediyor. Afganistan'da tüfek ve mühimmat var ise de topları serî ateşli olmadığı gibi Afgan ordusunun gerek teşkilâtı ve gerek kıymet-i harbiyesi noksan bulunduğunu yazıyor ki, benim de buradaki Afganlılar'dan aldığım malûmat da bu dairededir. Afganistan dâhilinde telgraf tesis edilmemiş, bir-iki ehemmiyetsiz yoldan başka hiç âsâr-ı nâfia vücuda getirilmemiş, hülâsa tamamıyla hâl-i iptidaîde kalmıştır. Afganistan ordusunu tensîk ve mesâil-i nâfia vesaire gibi memleketin diğer esaslı işlerinde bir hayat uyandırmak mümkün olacağı itikadındayım.

Cemal Paşa'nın mektubunun Buhara'ya ait olan kısmı pek ziyade garip ve şâyân-ı dikkattir. Buhara'nın şimdiye kadar âsâr-ı medeniyeden henüz hiçbir vechile nasibedâr olmayı düşünmemiş olduğunu öğreniyoruz. Buhara elyevm cahil mutaassıp ulema elinde bulunuyor. Memlekette biraz tenevvür etmiş olanların kesriyetine hamledilerek birçok suimuamelelere ve bazı sebeplerle idama bile maruz kaldıkları anlaşılıyor. Büyük bir kitle-i İslâmiye'nin vasatında bulunan Buhara cidden Islâm için bir leke olmakla beraber, civar içinde Hiveliler'in buradaki murahhaslarıyla da görüştüm.

Bunların da gerek ilim ve irfan ve gerekse diğer esbâb-ı terakki ve temeddün için hiçbir teşebbüste bulunmadıkları ve o kadarını hâiz olmadıkları anlaşıldı. Maamafih buradaki İslâmlar arasında kendini gösteren terakki cereyanı ergeç bunları sürükleyecektir. Buradaki İslâmlar arasında en ziyade müstaid-i terakki olduğu anlaşılan Azerbaycan komünizm cereyanından kendisini kurtaramayarak istiklâlini hemen hemen kaybetmiş ise de, Rusya Hükümeti, Kafkasya ile beraber Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacağını bana vaadettiği cihetle Azerbaycan'ın az zaman zarfında terakki ve temeddünde ileri gideceğine ümidvârım. Kırım'da dahi ayrıca Sovyet Tatar Cumhuriyeti teşekkül edecektir. Troçki'nin muavini olan Skaletsky ile görüştüğüm zaman, Azerbaycan ordusunun yeniden teşekkülüne ve bu ordunun Anadolu'ya

muavenete taraftar olduğunu anladım.

Ben bugün Bakü'ye gidiyorum. Orada ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faydalı olmaya çalışacağım. Zât-ı âlînize faydalı oluyor ümidiyle bu malûmatı yazdım. Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim kardeşim efendim. 26 Ağustos 1920.

Enver

Haşiye:

Arz-ı hürmet eder ve muvaffakiyâtınıza dua eyleyerek ellerinizden öperim muhterem Paşam.

Azmi

(Kâzım Karabekir, "İstiklâl Harbimizde İttihad Terakki ve Enver Paşa", sah: 27-30)

44

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

26 Eylül 1920

Muhterem kardaşım,[13]

Size Moskova'dan yazdığım mektupta Bakü'ye gideceğimi bildirmiştim. 26 Ağustos 36'da (1920) Komünist Fırkası'nın kuvve-i icrâiyesi âzâsından Zinovyev ve Radek ve Macar Bela Kun ile beraber Moskova'dan hareket ettik. Yolda, Zinovyev ve arkadaşlarıyla görüştüm. Bunlar Şark'ta komünizm için zemin-i mesaî olmadığından ve komünizm prensipleri üzerinde çalışılması şarktaki efkârı aleyhimize çevireceğinden zâhiren İttihad-ı İslâm esasına istinad etmemek üzere İngilizler ve kapitalizm aleyhine müteveccih her hareket-i ihtilâliyeyi himaye ve teşcî edeceklerini izah ettiler.

Bakü'ye muvasalatımızın ertesi günü Üçüncü Enternasyonal hey'et-i icraiyesiyle komünist ve gayrikomünist olarak Şark'ın her tarafından gelen müslim ve gayrimüslim 2500 kadar âzâdan mürekkep olan kongre küşâd edildi. Kongrenin netice-i mukarreratı Anadolu'nun mukavemet hareketini takdir ve bu harekete muavenet hakkında Üçüncü Enternasyonal'in Moskova'da verdiği kararı tasvip etmekle beraber halkın daha ziyade refah ve saadetini temin maksadıyla komünizmin sarf-ı mesaî etmesine mütedâir oldu. Kongreye Erzurum'dan ve Trabzon'dan gelen murahhaslardan bazıları ve hassaten Hafız Mehmed Efendi size vaziyeti ve oradaki ahvâli ve benim yazamayacağım malûmatı daha etraflı izah edecekleri için burada tafsilinden sarf-ı nazar ediyorum.

Yalnız, kongrede komünist olsun olmasın bilcümle Müslüman murahhaslarla görüştüm ki, bunlar Türkistan, Afganistan, Kırgız ve

[13] Mektubun üzerinde kurşun kalemle *"Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne Eylül 26'da yazılmıştır"* kaydı var.

Dağıstan ve Kafkas ve Çerkes gibi bilumum Şark memleketlerine ait idi. Bunların müttefiken Türkiye'ye ve Türkler'e karşı tarif edilemeyecek derecede pek büyük bir muhabbetle ve kat'î rabıtalarla merbut olduklarını hissiyat ve bazı tezahürat ile gösterdiler. Benim anladığıma göre İslâm'da bir intibâh-ı umumî neticesi olarak, Türkiye'ye karşı vâkî olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük mikyasta teveccüh edeceği kanaati hâsıl olmuştur. Bu kanaat neticesi vâkî olan bazı tezahürat komünistleri düşündürdü. Her nedense Türkiye'yi komünist idaresine namzet addeden Rus Komünist Hey'et-i İcraiyesi'ne bu Müslüman birliğinin bir kuvvet olduğu ve bu kuvvetin komünizm ile elde edilemeyeceği kanaatini verdiğini zannediyorum.

Ben bilumum Müslüman delegelere Bolşevikler'in harekât esnasında yaptıkları bazı fenalıklara bakmayarak Sovyet idaresiyle birlikte yürümelerini ve bu suretle örfen ve maddeten yükselerek istiklâllerini muhafaza eylemelerini her vesileden istifade ederek kendilerine söyledim. Azerbaycan ve Türkistan ve Hive ve Dağıstan'daki Müslümanlar'a Rusya Sovyet Hükümeti istiklâl vermişse de, bunların hemen umûmunun idare makinesini Ruslar işgal ettikleri ve harbiye ve hariciye ve maliye gibi nezaretler Moskova tarafından idare edildiği cihetle, şekl-i hâzıriyle bu istiklâl milletlerin inkişâfına o kadar hizmet edemeyecektir ve bu tarz-ı idarenin yanlış olduğunu alenen kongrede, Zinovyev ve rüfekasına karşı söylediler. Bilhassa Azerbaycan'da hükümet kısmen Komünist Fırkası'na mensup Müslümanlar elinde ise de kudretin Ruslar ve Ermeniler elinde olduğu görülüyor.

Bakü'ye seyahatim bilumum Müslümanlarca pek büyük şevk ile karşılandığı halde, Azerbaycan Hükümeti bunun aksi fikirde bulunduğunu göstermeye çalıştı. Herhalde Azerbaycan resmî adamlarının bu hareketinin başka taraflardan mülhem olması muhtemeldir.

Azerbaycan'da seferberlik ilân edildi. Bir ordu teşkil etmek istiyorlar. Fakat, Ruslar bir fırkadan fazlasını teşkil etmelerine müsait değildir (?). Burada Osmanlılar'dan teşkil edilecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya'dan tedarik edilebilecek bir süvari alayının Anadolu'ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylüyorlarsa da, bunun ciddî ve serî vuku bulacağına itimadım yoktur. Anadolu'ya muaveneti vaad eden Sovyet Hükümeti'nin ciddî ve mühim bir muavenette bulunabilmesine ihtimal vermiyorum.

Rus Sovyet Hükümeti, Küçük Han ile müştereken Kazvin'e doğru ilerlemekte iken Ruslar'ın yağmaya başlamalarına muhalefet eden Küçük Han, Ruslar'dan ayrılarak çekilmeye ve vaz'-ı muhalefet almaya mecbur

olması bizim için şâyân-ı dikkattir. Mamafih, Küçük Han'a da yazılan mektupla aradaki su-i tefehhümü kaldırarak menâfî-i umumîye için çalışmasını bildirdim.

Anadolu'ya farz-ı muhal olarak gelecek Hristiyan Kırmızı Ordu'nun memlekette su-i tesir yapacağını düşünerek Sovyet Hükümeti'yle anlaşabildiğim takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan bir-iki fırka süvari teşkil ederek ilkbaharda size muaveneti temin ve teshîl edeceğim.[14] Yalnız o zamana kadar evvelki mektubumda dahi bildirdiğim veçhile mukavemette sebat gösterileceğinden eminim. Buralara gelen arkadaşlardan ve bilhassa Moskova'daki murahhaslarınızdan anladığıma göre, para vesaire hususunda müşkilât içinde olduğunuzu öğrendim. Bunu esasen tahmin ediyorum. Ruslar'ın size büyük bir yardım yapmalarına ümidvar olmadığım için memlekette masrafı azaltacak tedbirlere müracaat etmek ve idareyi ona göre basitleştirerek hem idarede halkın menfaati temin ve hem de masraf ehemmiyetli bir surette tenkis edilmiş olur itikadındayım.

Rus Sovyet Hükümeti'nin vaziyet-i askeriyesini emin görüyorum. Garp'ta Lehistan Ordusu şimdiki vaziyeti muhafaza edebilir. Cenup'taki Vrangel hadisesi dahi zannedersem yakında bertaraf edilir. Kuban taraflarında görülen harekât-i isyaniye dahi Vrangel Cephesi'nin alacağı şekle tâbîdir. Rus Sovyet Hükümeti'ne lâzım olan esliha vesair ihtiyâcât-ı askeriyenin Almanya'dan celbine tavassut ve tevessül ettim.[15] Oradan gelecek esliha vesaireden Sovyet Hükümeti'nin size vaad ettiği muavenetin daha serî ifâsı mümkün olacaktır. Bundan başka parası Ruslarca tesviye olunmak üzere İtalya'dan da esliha vesaire mübayaasına teşebbüs ettim.[16]

Kafkasya evvelce de bildirdiğim veçhile, istiklâl istihsaline çalışıyor. Buna muvaffakiyet husûlü de me'mûldur. Kafkasya istiklâlini temin ederse tabiî hem kendisi, hem de Rusya için faydalı olur.

Cemal Paşa, Afganistan'a gitmek üzere Taşkent'te idi. Eylül ibtidasında hareket ettiği ve elyevm Koşk (?) mevkîine vâsıl olduğu anlaşıldı. Beraberinde ondört kadar zâbit vesaire vardır. Paşa'nın size yazdığı mektubu okudum. Verdiği malûmat hakikaten şâyân-ı dikkattir. Buhara'da Kırmızı Ordu bir inkılâp yaptığı cihetle Emîr'in maiyeti ile birlikte Afganistan'a firar ettiğini Bakü'de öğrenmiştim. Moskova'ya avdetimde bu inkılâbın Cemal Paşa'nın iş'ârı üzerine yapıldığı resmî menbâdan alınan malûmata müsteniden haber verildi ise de, Afganistan'a hareket etmek üzere olan Cemal Paşa'nın bu sırada Rusya Hükümeti'ne böyle bir teklifte bulunacağını zannetmiyorum.

Sami Bey, Hindistan'dan Çin tarîkiyle Moskova'ya avdet etti. Mümaileyhin Hindistan ve Türkistan-ı Çînî ahvâlini tasvir eden raporu suretini size gönderiyorum. Türkistan-ı Çînî mes'elesiyle burada meşgul

---

[14] Enver *edeceğim* kelimesini kurşun kalemle karalamış, başka bir kelime yazmış. *teshîle çalışacağım* olabilir.

[15] Önce *edildi* yazılmış, Enver Paşa kurşun kalemle *ettim* yapmış.

[16] Aynı şekilde önce *edildi* yazılmış, Enver Paşa kurşun kalemle *ettim* yapmış.

oluyorum.[17] Sovyet Hükümeti'yle kararlaştırdıktan sonra Sami Bey o havalide çalışmak üzere tekrar yola çıkacaktır. Türkistan-ı Rus ile Afganistan bizlerden bazı hususat için Türkistanlılar'a muavenet edecek kudrette Türk memurları istiyorlar. Anadolu'da fazla kalan memurin ve bazı zâbitandan veyahut İstanbul'dan dâhilî ve askerî ve siyasî ve maarif hususâtında teşkilât yapmaya muktedir en aşağı dörder kişiden mürekkep dört grubun bilumum masrafları ve iaşeleri gidecekleri yerlerde temin olunmak üzere Bakü'ye veyahut Moskova'ya gönderilmesi mahallerince mucib-i ..... ve şükran olacaktır.

Afganistan dahi ordusunun tensîki için altı erkân-ı harp zâbiti gönderilmesini rica ediyor. Mümkün ise bu zevâtın dahi İstanbul'dan gönderilmesine himmet buyurulmasını rica ederim.

Gerek evvelce ve gerekse İstanbul'un işgalinden sonra muhtelif sebeplerle Malta'ya gönderilen veyahut taraf-ı âlîlerine gelmek üzere İstanbul'dan firar eden bazı zevâtın ailelerine küçük bir yardım olmak üzere Azerbaycan Hükümeti'nden yirmi bin lira kadar bir para istikrazına teşebbüs ettim. Birkaç güne kadar tesviye edilecek olan bu parayı İstanbul'a göndererek emin vasıtalarla tevzî ettireceğimi arzederim.

Bu vesile ile gözlerinizden öper, Cenâb-ı Hak'tan muvaffakiyetler dilerim. Arkadaşlara da mahsus arz-ı ihtiram eylerim.[18]

Enver

(ATASE; A. 1/4282, D. 4, F. 4-1)

45

MUSTAFA KEMAL PAŞA'DAN ENVER PAŞA'YA[19]

(4 Ekim 1920)

Kardeşim,

Avrupa ahvâl-i umumîyesine ve Şark'ta icrasını tasmîm ettiğiniz teşkilât ve teşebbüsata dair 29. 9. 1336 (29 Eylül 1920) tarih ile Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım.

Garp devletlerinin vaziyet-i dâhiliyeleri ile münasebât-ı mütekabilesine müteallik verdiğimiz malûmat ol bâbdaki istitlââtımızı müeyyid bulunduğu ve Şark-İslâm memleketlerinde tebarüz eden harekât-ı milliyenin tevhidi teşebbüsü hakkındaki izahat makasıd-ı esasiyemize tevafuk eylediği cihetle muhteviyatı pek ziyade mucib-i memnuniyet oldu. Şark âlem-i İslâmı üzerinde bilâistisna nüfuz-ı mânevîsini tesis, muharebe-i umumîye yüzünden memlekette

[17] Önce *oluyoruz* yazılmış, Enver Paşa kurşun kalemle *oluyorum* yapmış.

[18] Mektup bir başkasının elyazısı iledir, sadece satır aralarında yapılan bazı tashihler, son paragraf ve imza Enver Paşa'ya aittir.

[19] Enver Paşa'nın bir önceki 26 Eylül 1920 tarihli mektubuna cevaptır.

bozulan muvazene-i iktisadiyeyi bu suretle inde ederek Bolşevikî cereyanı Avrupa-yı Garbî'de imhaya çalışan İngiltere Hükümeti'nin pek mahirane olan bu teşebbüs-i azîmine fiilî ve ciddî bir surette muhalefet ve mukavemet edecek yegâne Hükümet-i İslâmiye Türkiye Devleti olduğu için garp emperyalizm ve kapitalizminin en şiddetli darabât-ı taarruzu bittabiî Anadolu üzerine tevcih edilmiş bulunuyor.

Malûm-ı âlileri olan noksan vesâitiyle şimdiye değin bu taarruzât-ı hâinâneye muvaffakiyetle mukabele eden Ankara Hükümeti, müsâraanın uzun müddet devamı halinde husulü muhtemel olan akıbeti teemmül ederek Şarkta bir nokta-i istinad temini lüzumuna kanaat getirmiş olduğundan Bolşevik Rusya Cemiyeti ile maksad-ı müşterek teminine ait bir itilâf akdine teşebbüs etmiş ve mektub-ı âlilerinde lisan-ı memnuniyetle zikredildiği vechile bu teşebbüste nokta-i muvaffakiyet tekarrüb eylemiş bulunur. Ancak, böyle bir itilâf-ı muhadenetkârînin ebediyen istihlâs ve istiklâli memleket gayesini temin emrinden müsmir netâyic verebilmesi, taraf-ı dîgerin bilâhare herhangi bir sebep hâds ve itiyad-ı kadîm tesiriyle tedricen tebdil-i fikir ve maksat edememesine mütevakkıf ve bu da haiz-i hilâfet olmak hasebiyle bütün Âlem-i İslâm üzerinde sahib-i nüfûz olan Türkiye Devleti'nin bu asırdîde nüfuzunu hemırkı bulunsun, bulunmasın bilcümle şark akvâm-ı İslâmiyesi üzerinde bilâ-mezâhim idame ve hattâ tezyîd edilebilmesine menuttur.

Binaenaleyh, memalik-i İslâmiye'de tebarüz eden harekât-ı milliyeyi bir teşkilât-ı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevbid emrindeki tasavvurat ve teşebbüsat, dâvâ-yı millîmizin galebe-i kat'îyyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfid ve şâyân-ı şükrandır. Bu bâbda sarfedilecek mesai ve himematın muhassala-i ictimâı, düşman-ı bîamânımız olan İngiltere'nin tahrib-i bünyaân-ı tahakküm ve saltanatına mâtuf olacağından, husul-i muvaffakiyet halinde bütün cihan-ı medeniyetin (?) ve bilhassa şark âleminin çehre-i hâzırını esasından tebdîl ve tağyir edecek mahiyette olan bu teşebbüs-i muazzamanın idaresi bilistihkak ve herhalde Türkiye Devleti'nin yed-i tedbir ve siyasetinde bulmak ve tâbir-i sarîhle ileride istiklâl ve belki mevcudiyet-i milliyemize muarız olabilecek diğer yabancı bir devlet ve milletin eline bâziçe-i âmâl olmamak lâbüddür. Bu itibarla masdar-ı mesai ve tertibat olacak merkez-i teşkilât-ı İslâmiye'nin beyân ettiğiniz vechile Rusya'da mı, yoksa diğer bir bîtaraf memlekette mi bulunması münasip olacağı cây-ı teemmül ve mülâhazadır.

Bu esas bu suretle taayyün ettikten sonra nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması lâzım gelen diğer mühim bir nokta kalır ki, o dahi Türkistan, Afganistan ve Acemistan gibi memalik-i İslâmiye'de âsârı şimdilik rüşeym halinde tecellî eden harekât-ı milliyenin tevhîd ve tanzîm ve ucu Hind'e masruf olacak mesai ve icraatın ve bunda rehber ittihaz edilecek âmâl ve makasıdın Ruslar'ı şüphe ve endişeye sevketmemesi için Panislâmizm şekil ve surette izharından begayet ictinab edilmesi, hakikat-ı makasıda muvafik olacağı vechile İslâm ve gayriislâm bütün şark akvâmını çiftlik hayvanâtı menzilesine indirmek isteyen İngiltere tahakkümüne karşı insanca temin-i mevcudiyet ve istirdad-ı hakk-ı istiklâliyet maddesi şeklinde gösterilmesine de bilhassa dikkat ve ehemmiyet atfedilmesi hususudur. Böyle bir maksad üzerinde ve bu şekil ve suret tahtında tensîk ve tanzim edilecek şark harekât-ı milliyesi için hedef-i aslî İngiltere'yi Hindistan'dan tard ve teb'ide müncer olacak bir hareket-i muazzama-i

müştereke ihdâsı olduğuna ve bu iştirak-i mesai ve harekâtta en büyük âmil-i müessir Türkiye'nin asırlardan beri bütün Asya ve bilhassa Şark dillerinde destan olan şeref ve nüfuz-ı mânevîsi bulunduğuna göre oradaki teşkilâtın buradaki mukarrerat ve icraat ile hemâhenk olması lüzumu muhtâc-ı izah değildir.

Şu halde Ankara Hükümeti tecelli ve temâdîsini ez can u dil temenni ettiği muvaffakiyat-ı devletlerine ait teşebbüsat ve icraat hakkında muntazam verilecek malûmat ve tafsilâta her zaman intizar edeceği gibi, muhafaza-i mevcudiyeti millet ve muktezâ-yı asra göre temdîd-i bünyân-ı devlet emrinde buraca vâkî olacak teşebbüsat ve icraat hakkında da bilmukabeşe muntazaman itâ-yı malûmattan geri durulmamak sureti ile mârrrüzzikr âheng-i makasid ve mesai temin etmeyi pek münasip görürüm. Akdemce Moskova'da iken Cemal Paşa'dan alınıp Taşkent'e hareketi haberi üzerine cevabı tehir edilmiş olan mektuba bu mealde bir cevapname gönderilmiş ve fakat Afgan Ordusu'nu tensik için istediği hey'et-i zâbitanın faaliyet-i mütemadiyede bulunan garp ve cenup cephelerimizdeki lüzum-ı kat'îsine mebni şimdilik tefrik ve i'zâmına imkân bulunamadığından bittabiî bu husus hakkında beyan-ı itizar edilmiştir. Teşrihat-ı ânîfe dairesinde bir mektup da Almanya'da Talât Paşa'ya gönderilmiştir.

Cenâb-ı Hak cümlemize muvaffakiyetler ihsan eyleye.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

(Kâzım Karabekir, "İstiklâl Harbimizde İttihad Terakki ve Enver Paşa", *sah: 41-43. Bu yayında metin sonunda hatalı dizilmiş olan kısım, aynı eserin 2010'daki yayınından alındı).*

46

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

Moskova, 8/1/921

Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

Kardeşim efendim,

Evvelce İbrahim Efendi ile takdîm ettiğim mektupta, İngilizler aleyhine vukuu melhuz bir hareketten bahsetmiştim.

Son zamanlarda, Sovyetler Hükümeti vaziyet-i umumîye-i siyasiyeleri icabından dolayı İngilizler aleyhine kendi hudutları hâricinde faâlâne bir harekette bulunmayacaklardır.

Birkaç gün önce hitam bulan Moskova'daki Sekizinci Kongre'de yoldaş Lenin memleketin Antant'a karşı mütearrizâne hareketten ziyade dâhilde iktisâden yükselmeye çalışmak lâzım geldiğini açıkça ifade etmiştir.

Bu ve diğer yoldaşların ifâdeleri, bu yeni sene için yeni bir sistem takip edileceğini göstermektedir. İşte bu esas dolayısıyladır ki, ilkbaharda Hindistan'a karşı Orta Asya'dan vukuu melhuz bir İslâm hareketi dûçar-ı tevakkuf olmuştur.

Moskova'da bulunduğumdan bilistifade, birçokları vaziyetiniz ve memleketimiz hakkında mülâkatlar yapılıyor. Bu cümleden olarak Amerikan gazeteleri vekili olup Moskova'da bulunan Luiz Braynt nâmındaki kadın da son bir mülakat yaptı.

Amerika'ya gönderdiği telsiz telgrafın bir suretini zât-ı devletlerine takdîm ediyorum. Yalnız, Anadolu Büyük Millet Meclisi'nin gayesine dâir malûmatın hakikate mutabık olmadığından tashihini rica ettim. Diğer aksam hakkında mümkün mertebe hakikî ve arzunuz dâiresinde ifâdâtta bulunduğumu zannediyorum.

Hâmil-i varaka Hayretî Efendi ihtiyat zâbiti olduğundan münasip bir mahalde istihdam buyurmanızı rica ederim. Mümaileyh buradan ziyade memleket dâhilinde hizmet edecektir.

Arz-ı hürmetle gözlerinizden öperim kardeşim.

Enver

Luiz Braynt'ın Amerika'ya göndermiş olduğundan bahsedilen telsiz meçhulümdür. Ancak, Halil Paşa'nın bu kadını tenvir maksadıyla yazdığı mektubun Türkçe sureti elime geçmiş bulunduğundan aynen naklini faydasız bulmadım.

(Sami Sabit Karaman, "İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa"*, sah: 117-119)*

47

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

Moskova, 4 Mart 1921

Azîz kardeşim efendim,

Halil'in teverrüme başlamış olduğunu birçok doktorların söylemesi ve cenup memleketlerinde istirahat etmesini tavsiye üzerine kendisinin Türkiye'ye gitmesini münasip gördük. Bu vesile ile sizi görerek ne yapmakta ve ne maksata, ne yolda çalışmakta olduğumuzu izah etmesini muvafık buldum. Kendisinin ağızdan söyleyeceklerinin hülâsasını şöylece kaydederim:

1. Ben, evvelce yazdığım gibi eğer İslâm kuvvetlerini İngilizler ve umumiyetle bu insan yığını hassaten bizi ezenler aleyhine tahrik ve onları kendilerini kurtarmaya sâî bir teşkilâta müstenit bir ümit vermek ve bunları harekete getirmezsek ergeç Türkiye'nin de bu İslâm müstemlekelerinden biri haline geleceği bedihîdir. Halbuki düşmanlarımızın zaafı veya cihanın politikası icabı bunların bize müsait bulundukları

zamanlardan istifade ederek onlar fırsat verdikçe siyaset yaparak, maksadınızı istihsal için kuvvet toplamak üzere onlarla hoş geçiniyor görünmek lâzım gelecektir. Fakat eğer Türkiye resmî hükümetlerini İslâmları ihtilâle sâî bir bayrağı bizzat elinde tutar ve onu siyaset aleti olarak kullanırsa tabiî ona atf-ı ümid ve nazar eden cereyanlarda ara sıra söner ve halbuki daimi körüklenmeyecek bir ihtilâl hissinin belki de bir daha ateşlenmeyecek surette söneceği birçok misâl ile sabittir.

Binaenaleyh, ben Bekir Sami Bey'in de belki size söylemiş olacağı ve benim de yazdığım gibi *"İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı"* cemiyetinin mahrem olarak bu iş ile devamına ve hükümetin siyasetine tâbî olmayarak Avrupa'daki sınıf mücadelesinden de istifade ederek İslâmları tahrikte dâim olması kararındayım. Bunun Türkiye'deki vaziyetine gelince: Türkiye'de de zamanın daha doğrusu memleketin ihtiyâcâtına uyarak oldukça sol bir programla bir partinin aynı maksatla fakat hükümette gö□ zü olmayarak yalnız hükümetin icraatını bu nokta-i nazarından tenkid veya takviye etmek üzere vücut bulmasını hariç İslâm memleketleri efkârı nokta-i nazarından lüzumlu görürüm. Ben şahsen bu işlerle uğraşmayı ideale muvafık gördüğümden bu hususta çalışılabilecek yerlerde devam-ı faaliyete karar verdim. Bunun için şimdilik bu maksatta açıktan açığa çalışılabilecek ve başka fikirlere meydan bırakmayacak ve asıl bize yüklenmiş olan İngilizler'e de Türkiye halâsı nokta-i nazarından ağır basabilmek için Rusya'da kalmayı muvafık buluyorum..

2. Türkiye mevcudiyetini muhafaza için açtığınız bayrak altında Avrupa emperyalistleri aşağı, yukarı kendimizi toplayacak bir vaziyete müsaade edinceye kadar tabiî harbe devam edecektir. Fakat şüphesiz bir millet ilelebed harbedemez, çünki o vakit zihnî, maddi olan kuvâ-yı istihsâliyesinin yüzde seksenini bu maksada sarfederek o vakit kendini toplamak için lüzumlu terakkiyâta sarf-ı kuvvet bulamaz. Âdetâ sermayeden yiyen mirasyedilere döner. Binaenaleyh eğer antant Türkiye'ye başkalarına karşı, meselâ Rusya'ya karşı yeni bir mücadeleye sokmamak şartı ile müsait bulunursa hemen anlaşmalıdır. Fakat arzettiğim gibi bunda herhalde Türkiye'nin serbest yaşamasını ve inkişafını icap ettirecek mevâdd bulunmalıdır. Yoksa bir kerre silâh elden bırakılır ve maksat istihsal edilmemiş kalırsa o vakit biraz tekrar mücadeleye girişmek imkânı kalmaz ve sarfolunan şu emekler beyhude olur. Önümüzde antantın Yunanlılar'a olan muamelesini görürsek onların vaadlerine ne kadar itimat câiz olacağı açıkça anlaşılır.

3. Gelelim, prensip itibarı ile antantın hasm-ı cânı olan şimdiki Rusya'ya. Bence bizi ezen kuvvetlerle mücadelede hayat ve memâtı ile bize bağlı olan yegâne kuvveti de burada görüyorum. Çünki, bizi ezen dünya emperyalistliğini icabeden dünya kapitalistlerinin yegâne barışamayacak ve onu imha etmedikçe yaşamayacak bir sınıf halk varsa, o da başta komünistler olmak üzere sosyalistlerdir. Halbuki bugün Rusya'yı idare eden esasen ekseriyetini Komünist Partisi ve yalnız belki beş-on kişiye münhasır olan sağ sosyalistlerdir -sosyal revolüsyonerlerdir-.

Bir de bu parti Rusya'da zimâm-ı idareyi ellerinden bırakırlarsa mahvolacakları ve hepsinin kesileceği aşikâr olduğundan dört el ile

iktidarı ellerinde tutmaya çalışıyorlar ve hakikaten Troçki gibi kat'î düşünür ve hareket eder adamları çok olan bu parti şimdi hele bu kış mekteplerinde orduda bulunmuş ve kendilerine tamamiyle sadık gençlerden birçoklarını harbiye mekteplerinde kısa bir talimden sonra orduya zâbit olarak verdiklerinden ordu zâbitanı hemen yüzde seksen bir ekseriyetle kendi ellerindedir. Binaenaleyh, ordu kendi ellerinde olunca bunları yıkacak başka bir kuvvetin Rusya'ya hulûlünü müstab'ad görürüm. Yalnız, Rusya'da komünizm idaresinin İslâm kıt'alarına zarar verdiğini görüyoruz. Bence bu zarar en ziyade âdetâ Rusya'nın yahudileri menzilesine indirilmiş olan ve bu suretle hissiyatını, parasını arttırmaktan ibaret bulunan zenginlere teveccüh etmiştir. Kanaatimce eğer Buhara ve Hive eski hallerinde kalsalardı matbû bir kitabı okumayı küfreden lüzumsuz fazla bir taassubun kurbanı olarak Ruslar'ın elinde esirlikte daim olup gideceklerdi. Halbuki şimdi bazı Panislâvist memurların tazyikine rağmen mektepler açılıyor. Zâbitleri yetişiyor, kıt'alar teşkil olunuyor. Binaenaleyh, bence bu şimdiki idare herhalde sırf millî nokta-i nazarından da en müsait bir idaredir. Komünistler gidip de menşevikler veya daha sağ bir idare gelirse herhalde İslâmlar'ın daha ziyade nâil-i serbestî olabilmeleri ihtimali yoktur. Sonra, bu idare Avrupa ve dünya kapitalistleri mücadelesinde İslâm kuvvetlerini ve Türkiye'yi herhalde idareye mecbur olduğundan Türkiye için de bu noktadan bir tehlike görmüyorum. Zira, bütün dünyanın komünist olması için herhalde daha nice seneler geçecektir. Ben doğrusu bizim mevcudiyetimiz nokta-i nazarından bu komünist ve kapitalist mücadelesini aynı bir mevhibe-i ilâhiye addederim. Bütün dünya komünist olarak Üçüncü Enternasyonal etrafında toplanırsa o vakit biz de herhalde kendimize o kütlede muvafık bir şekil verecek surette kuvvetlenmiş oluruz ki, bu da pek basit bir istikbaldir.

İşte, Rusya ve Rusya'daki komünizmin bize bu kadar büyük bir faidesi âşikâr iken bence eğer Rusya'da komünistlik sönmek üzere olduğunu görürsek onu da ihyâ edecek yardımlardan geri durmamalıyız kanaatindeyim. Komünizm yüzünden fedâ olan zengin İslâmlar'ın miktarı belki son zamanda Anadolu'nun istiklâli için ötede-beride zuhûr eden isyanların verdiği zayiat kadar bile değildir. Binaenaleyh, ben vaziyeti olduğu gibi söyledim. Artık buna nazaran İngilizler hesabına Rusya aleyhine söz söyleyeceklerin vaziyeti tahrîfe umarım ki mahal kalmayacaktır.

Şu uzun satırları bir daha hülâsa etmek lâzım gelirse şöyle olur;

Ben, *"İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı"* başında İngiltere olmak üzere Avrupa emperyalizm ve bizi doğrudan doğruya ezmek isteyecek olan kapitalizmi aleyhinde mücadeleye devam edeceğim. Tabiî, bundan Türkiye mukadderatı da müteessir olmayacaktır. Çünki, icabında Türkiye hükümeti de aleyhimde bulunabilir ve benimle alacağı-vereceği olmadığını söyler.

Bu hususta Türkiye'de çalışmak, yani dediğim gibi bir sol fırkanın vücudu lâzımdır. Bunu da oradaki arkadaşlardan münasiplerinin teşkîli lâzımdır.

3. *"İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı"* komünist olmayarak fakat takip edecekleri hedefin müşterek olması dolayısı ile dünya komünistleri ile

tevhîd-i mesai edecektir ve her İslâm memleketinde hiçbir emperyalist siyasetine alet olmayarak mücadelesine devam edecektir.

Şimdilik bu fırsatla iyiliğe mâtûf mesainizde Allah'ın yardımcınız olmasını diler, gözlerinizden öperim.

(Kâzım Karabekir, "İstiklâl Harbimizde İttihad Terakki ve Enver Paşa", *sah: 134-138)*

48

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA *(16 Temmuz 1921)*

Moskova, 16 Temmuz 921

Anadolu Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal Paşa'ya

Muhterem Paşam,

Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler Moskova'da iken Berlin'den avdetimde, gerek bunlara ve gerekse Fuad Paşa biraderimize hariçteki tarz-ı mesâimizi ve size yazdığım mektupta ve gönderdiğim nizamname ve programlarda da izah ettiğim vechile hariçteki tarz-ı mesâinin memlekette bir fırkaya istinad etmesi lüzumunu bildirmiştim. Bu sırada ise, gerek Rus doktorları ve gerek bizim doktorların muayenesi neticesinde kendisinde veremin başlamış olduğu Halil Paşa'nın memlekete gitmesi ve havası mutedil bir yerde oturması cümlece muvafık görülmüş ve bu suretle Tuapse'ye hareket etmişti.

Kendisinin hareketinden sonra gelen mektuplar ailesinin de Taşkent'e gitmek üzere Trabzon'a geldiğini, maamafih kendisini oraya çağırdığını, Fuad Paşa bir akşam Afgan Sefareti'nde Halil Paşa'nın Anadolu'dan gelecek izni Tuapse'de beklemesini söylemiş olduğunu anlatması üzerine anlamadığım tuhaf bir vaziyet karşısında bulunduğunu hissettim. Halbuki Tuapse'ye giden Halil Paşa, hareminin gelmiş olduğunu anladığından ve Fuad Paşa'nın izin gelip gelmediğini anlatan telgrafı zannımca iki hafta kadar uzadığından, Trabzon'a hareket etmiş. Size yazdığı telgrafa rağmen, Avrupalılar *"İttihad ve Terakki manevrası başladı"* diye üzerimize yüklenirler buyurarak ve sonra da, *"Siz Bolşevikler'le münasebette bulundunuz"* diyerek memleketten çıkmasında ısrar edilmiş, o da ailesi geldikten sonra çıkmıştır.

Sonra, bunu müteakip, Küçük Talât Bey tevkif ettirilerek çıkarılmış olduğunu buraya gelince anladım. Biraderim Nuri'nin de Erzurum'da kalebend edildiğini öğrendim. Size malûmat vermek üzere Fuad Paşa'ya bildirdiğim İstanbul ve Trakya işi için Naim Cevad Bey'i İstanbul'a göndermiş iken, kendisinin Erzurum'dan vaktiyle izinsiz gitmiş olduğu vesilesiyle, Amasra'ya uğrayan motörden aldırılarak İstanbul'a gitmesine

mümânaat edilip Ankara'da mevkuf bulunduğunu da haber aldım. Herşeyi size açık bildirdiğim halde, akraba ve hele arkadaşlarımın bu muameleye maruz olmalarını doğru bulmuyorum. Binaenaleyh, size bir kere daha vaziyeti bervech-i âtî izah etmeyi muvafık buldum:

1- Memleketten çıkınca, ben Kafkasya'da kalmalarını İzzet Paşa Kabinesi vasıtasıyla temin etmiş olduğum kuvvetlerin yanına gitmek ve diğer arkadaşların da hariçte bulunarak siyaseten çalışmak ve dâhildeki arkadaşlar üzerine düşmanlarımızın hücumunu kısmen tahfif etmek için meclis-i umumî kararıyle çıktıklarını biliyorsunuz.

2- Ben Kırım'da kalıp Kafkasya'ya geçmeye çalıştım. Birçok tehlikelere rağmen muvaffak olamadım. Sonra, Berlin'de bulunan arkadaşlarla görüşmek üzere, Talât Paşa merhumun arzusu üzerine, oraya gittim ve müzakeremiz neticesi, o anda Anadolu'ya imdadın ancak Rusya'dan geleceğini anlıyarak Bahaeddin Şakir Bey'le Rusya'ya hareket ettimdi. Halbuki, bir sene zarfında iki defa tutularak, beş ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle nihayet Moskova'ya geldim. Halbuki son mahbusiyetim zamanında kararlaştırdığımız vech üzere, Moskova'ya başka tarîkle gelen Cemal Paşa ve arkadaşları, bu sırada Moskova'ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte Anadolu'ya yapılacak yardımı temine çalışmışlardır. Verilen karar vechile, bir taraftan bunu temin ile beraber, İngiltere'ye karşı hareket etmek üzere, Halil'in İran'a ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a geçmesi kararlaştırılmış ve bu suretle hareket olunmuştur.

Bu sırada, Cemal Paşa tarafından zât-ı âlînize yazılan mektuba, Mülâzım İbrahim Efendi'nin vürûdu ile gerek Halil'in, gerekse Cemal Paşa'nın Anadolu hesabına birşey yapmamalarını emretmişler, bunun üzerine tabiî onlar belki vakitsiz olmakla beraber bu arzunuza tevfik-i .....i[20] muvafık görmüşler ve Anadolu'ya resmen merbut olmayarak yardım ve maksada hizmete devam etmişlerdir.

3- Ben geldiğim zaman, Bekir Sami Bey ve rüfekasını buldum. İki aydan beri Moskova'da bulunuyorlardı. Ben bu arzunuzu haber alınca, Çiçerin'in sualine karşı resmen bir vazifem olmadığını, yalnız bugün her suretle Anadolu'ya yardım edilmesine taraftar olduğumu söyledim ve Bekir Sami Bey'in arzusu üzerine yalnız bir kere, Çiçerin'e Anadolu hükümeti taraftarı olduğumu göstermek için, beraberce gittim ve

---

[20]Bir kelime okunamadı. Terkip, *tevfîk-i hareket* olabilir.

sonra da, aynı arzu üzerine, yalnız arkadaşların hususî müzakeresinde bulundum. Ruslar henüz müzakereye bile başlamamışlardı. Çünki Yusuf Kemal Bey biraderimiz *"Bunlar Anadolu'nun komünist olmasını isteyecekler; biz de olmaya karar verdik. Binaenaleyh, yine neden müzakere olunmuyor"* diyorlar, sabırsızlanıyorlardı.

Ben, hususî olarak, Berlin'de hapishanede tanıştığımız Radek ve diğer rüesâ ile işin biran evvel halline çalıştım ve nihayet müzakere başladı ve Yusuf Kemal Bey biraderimizin zannı gibi Bolşeviklik de teklif edilmedi. Maddî yardıma gelince, bunu da ne verirlerse alınması prensibinin takip edilmesi muvafık olacağını, böylece Anadolu'nun Rusya'dan birşey geliyor diye kuvve-i maneviyesinin artacağını ve Avrupa'da *"Anadolu Bolşevikler'le anlaştı"* diye bizi daha kuvvetli ve mehîb göreceğini ileri sürerek bildiğiniz ilk maddî anlaşmaya çalıştım. Fakat bunda hiçbir vakit resmen Anadolu nâmına hareket etmedim.

Sonra, Bakü'ye geldiğimde değil yalnız Türkiye'de fakat bütün İslâm memleketlerinde derhal aksi tesiri görüleceğine ve böylece İngilizler'e yardım edileceğine kanî olduğumdan, Türkiye ve Şark'ta komünizm taraftarı olmadığımı alenen kongrede söylediğim gibi, Anadolu halkının menfaatine daha muvafık ve cidden ezilen halkı düşünür idare esasına müstenit bir programla Talât Bey ve diğer bir iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karar verdik. O zaman, Kâzım Karabekir Paşa ve zât-ı sâmîleri komünist esasını kabul eder gibi görünmüş olduğunuzdan, tabiî, bu hususta yaptığımızı değil yalnız size fikrimi yazmakla iktifa etmiştim.

Bilâhare, Ankara'dan aldığım mektuptan ve buraya Üçüncü Enternasyonal'e gelen delegelerden, zât-ı âlîniz diktatörleri olmak üzere, Çerkes Edhem ve diğer bazı arkadaşların Ankara Komünist Fırkası'nı teşkil buyurduğunuzu anladım. Burada Rüştü Bey kardeşimize ben komünistliğin memleketimiz vaziyet-i içtimaiye ve iktisadiyesi için doğru ve mümkün olmadığını bilmekle beraber, âleme karşı gülünç bir vaziyete girilmemek üzere hiç olmazsa komünist görünmüş arkadaşların bir kısmının bu fikirde sebat etmesi lâzım geleceği mütalâasında bulundum. Hattâ, zât-ı âlînizin Sovyet idaresi ilânıyla diktatörlüğünüze karar verdiğinizi ve buna muhalefet edildiğini, mümanaat ederek memlekete muzır olabilecek bu teşebbüsün vücut bulmamasına muvaffak olduklarını, diktatörlüğünüze muhalefet ettikleri iddia edilenlerden işittim.

4- Bakü'den avdette, Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler bulunmadığından, İbrahim Tâlî ve Seyfi Beyler'le birlikte Çiçerin ve Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Kamenef ile olan müzakerede de, Seyfi Bey iki yüz bin tüfek vesaire isteyince, bence bunu o günkü ihtiyaçlarını Polonya cephesinden geçerken gördüğüm Ruslar'ın veremiyerek yine işin sürüncemede kalması mütalâasıyla Ruslar'a ne verirlerse kabul edeceğimizi söyleyerek işi maddiyata dökmeye çalıştım ve bu suretle bir miktar altın para ile on beş bin tüfek vesairenin teminine muvaffak olundu. Yalnız Ruslar bu sırada Almanya'ya giderek oradan silâh vesaire almaya muvaffak olursam o vakit Anadolu'ya daha fazla vereceklerini söylediklerinden, seyahatteki tehlike ve müşkilât hususunda arkadaşların evhamına bakmıyarak Berlin'e gittim idi. Fakat

o sırada Lehistan sulhu olduğundan, Ruslar oradan silâh almaya hacet kalmadığını söylemeleri üzerine avdet ettim.

Bakü'de iken, Kâzım Paşa biraderimize yazdığım mektupta, kendisinin ve sizin o kadar arzu ettiğiniz vechile, Ruslar'ın Ermenistan'a bir hareket yapmayacaklarını muhakkak bildiğimi, halbuki Şark Cephesi beklerse Ermeniler kuvvetleneceklerinden, Harb-i Umumînin sonundaki gibi beklemeden elde bulunan kuvvetle taarruz etmekten başka çare olmadığını, aksi halde onlar hücum ederek bizi ezeceklerini izah etmiş ve böyle bir harekete Sovyet Hükümeti'nin şimdi ses çıkarmayacağını da anlatmış idim.

5- Berlin'den avdette, burada Fuad Paşa ve diğer arkadaşları buldum. Ben Anadolu'nun iktisap ettiği muvaffakiyât şerefini mâledinmek mulâhazasıyla hiçbir yerde ve hiçbir vakit resmen Anadolu hükümeti nâmına bir işe girişmediğimiz halde Moskova'ya gelmekte olan Anadolu hey'eti âzâlarının, daha yolda gelirken 'Enver Paşa'nın ve diğer arkadaşların bizimle münasebeti yoktur' diye her önlerine gelen Ruslar'a söylemelerini yine birşeye hamledemedim. Bununla beraber Ruslar'ın vaziyetini gördüğümden ve Londra'dan da birşey çıkmayacağını anladığımdan, arkadaşlara Londra mukarreratını beklemeden Ruslar'dan azâmî istifadenin teminine çalışılmasını tavsiye ettim ve Karahan, Çiçerin üzerine Halil ile hususî surette tazyik ederek üç sancağın, fazla olarak Iğdır kazasının bize bırakılmasına çalıştıksa da bu mesaimiz de hiçbir vakit resmen sizin nâmınıza değil, ancak memleketin bir ferdi olmak itibariyle hususî olmuştur.

Hattâ, sonra arkadaşların sineması alınırken Ruslar benim de bulunmamı ısrar ettikleri halde ben bütün şerefîn bunu resmen yapanlara mahsus olması lâzım geldiğini ileri sürerek kabul etmedim. Yalnız, Rusya ile artık mes'ele halledilmediğinden, arkadaşlar giderken haricî teşkilâtımızın memlekete faydalı olabilmesi için size de yazdığım gibi ve ileride in'ikad edecek İttihad ve Terakki Kongresi'nde kat'î şekli taayyün edecek bir program ile, fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim antiemperyalist programımıza memlekette vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlar'a karşı daha müsait bir vasıta-i tesir bulacağınızı düşünmüştük. Bu suretle Anadolu'ya şimdi âzamî faydayı vermekle beraber sulhten sonra da bugün ihtilâle sevk ettiğimiz İslâmlar'la çalışmakta devam imkânı olacağını bildirmiş ve hatırıma bir başka ihtimal gelmediğinden, herşeyi açık olarak, arkadaşların isimlerini de ilâve ederek yazmış ve giden Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler'le Fuad Paşa'ya anlatmıştım.

Şimdi, bütün bu açıklıklara rağmen, siz karşınızda bir hasmınız varmış gibi hareket ediyorsunuz. Evvelce de dediğim gibi, ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslâm'ın halâsı emelini güdüyoruz. Bununla beraber, memlekette halka müstenid ve cidden onun menfaatini düşünür bir fikirle çalışmak taraftarıyız. Eğer zât-ı âlîniz bizi rakip telâkki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bu, aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır. Değil bunu, sizin gibi uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaş, belki Ferid Paşa gibi

bir haris ihtiyar yapabilseydi ona karşı da hürmet besler ve muvaffakiyetine yardım ederdik. Cenâb-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yaver kıldığı taliinize biz de hürmet ederiz. İktidarınızı ise bundan evvel takdir ettiğimden, Harbiye Nezaretim ve ondan evvelki hareketimle belli olduğundan buna dair fazla birşey söylemem.

Yalnız bir ricam var: Lüzumsuz vehim ve tecebbüre kapılmayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardaş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkîinize bakarak sizi iğvâ edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunlar neticesi feveranlar zuhur edebilir. Bugün, emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan biten herşeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünki senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir.

Fakat, eğer siz şimdiden kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki hayırlı netice vermez. Millet, Sultan Hamid idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanamaz. Bak, seni bütün arkadaşlarım nâmına te'min ederim: Bizim hiçbir mevkîde ve memuriyette gözümüz yoktur. Bana gelince, ben yalnız bir ideal takip edeceğim. O da İslâm'ı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için Müslümanlar'ı harekete getirmek. Bunun için benden çekinmeyin. Vehme düşerek, böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyin. Lüzumsuz şiddeti bırakın. Bekir Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğiniz haberlerden, memlekete gelmemizi istemediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şumûlü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun da veremden ölmesine katlanır, göndertmezdim.

Şimdi sen, ben başta olmak üzere, arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun, değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmıyacaktı. Çünki herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil teskîn edecek ve daha kolaylıkla, birlikte yürüyecektik. Maamafih, şimdilik Moskova'da bulunarak, hariçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden, gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki hiçbir sebeb-i kanunî olmayarak memleket haricine nefy şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Maamafih, vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalmanın maksad-ı umumîyemiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar.

Şimdi yine kemâl-i hürmetle gözlerinden öper, Cenâb-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nâfi' büyük büyük muvaffakiyetler dilerim kardaşım efendim.

Enver

(Maliye Nâzırı Cavid Bey'in evrakından çıkan şapirografla basılmış bendeki nüshadan)

49

ENVER PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

Moskova, 17 Temmuz 1921

Halil, vesaireye yapılan haksız muâmeleler üzerine bir defa daha vaziyeti tavzîh etmek, benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefiriniz Fuad Paşa kardaşımız vasıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum.

Bunun ne maksatla yazıldığını anlamadım değil. Ben geçen sene Moskova'da iken Bekir Sami Bey'in tarafınızdan yürüttüğü mütalâayı makul bulmuştum. Zira, Konya te'dîbi, Yozgat vesaire vekâyîi ile aleyhimize dönen efkâr-ı umumîye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir neticesi çok galeyana gelir diyerek o zaman da muzırr olan böyle bir hâli vatanın menâfii ile muvafık bulmayarak ricanıza âmenna demiştim.

Şimdi, muvaffakiyet belirince tabiî maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarını şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekalâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz?

Paşa Hazretleri, ben Bolşevikler'den şahsî bir menfaat temîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilân ederek, hattâ orada bazılarının mânâsız taarruzuna uğramayı da göze aldırmazdım. Halk Şûralar Fırkası programı esâsının ise o zaman Bakü'de halkı tenvîr etmek üzere yazılmış olduğunu pekalâ biliyorsunuz. Halil Paşa ve Talât Bey'e yazılan mektuplar herhalde hâriçteki maksatlar ve Anadolu hakkında da size yazmış ve burada Fuad Paşa ile anlaşmış olduğumuz şekilden başka bir tarzı îmâ eder bir şekilde olamıyacağıdır. Benim mütârekeden sonraki hayâtımı sanki biliyormuş gibi Hâkimiyet-i Millîye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra, benim Almanlar'ın veya başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekalâ bildiğiniz halde niye halkımı emelinize göre zehirlemek için yalan söyletiyorsunuz? Evet, Harb-i Umumî'de ben İngiliz ve Rus kuvvetlerini Anadolu'ya çektim, fakat bunun da harbin asıl netice-i kat'îye istihsâl olunacak noktasından bunları uzaklaştırmak ve harbi kazanmak için olduğunu pekalâ takdir edersiniz. Fakat, halktan hakikat saklamak için onun kanacağı şekilde söylemek lâzım.

Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkîl edeceğimizi işâa gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun...

Bununla maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer

noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. Ben yine sükûnetle, arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâm'ın rehâsı için olan sâyimizde ilerleyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakk'ın şimdiye kadar yâver olan tâlihinizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim.

Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın, hepimize bahşetsin. Âmîn.

Enver

(TTK'daki Enver Paşa evrakından Masayuki Yamauchi, "Hoşnut Olamamış Adam...", sah:233)

50

CEMAL PAŞA'DAN MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA

16 Teşrinsanî (Kasım) 921

Kardaşım Mustafa Kemal Paşa,

10 Temmuz tarihli mektubunuzu kemâl-i sürûr ve ibtihâc ile okudum. Mesai-i âcizânemin hey'et-i vekîle nezdinde şâyeste-i takdir görülmüş olması, mesai-i müstakbelem için bana pek büyük bir cür'et ve kanaat bahşetti.

İtimad edebilirsiniz ki, Vusta Asya muhît-i İslâmı'nda pek karîb bir âtîde şâyân-ı takdir ve hürmet bir teyakkuz-ı umumî husûle gelecek ve Anadolu'nun vücuda getireceği azametli saltanat-ı milliyenin kıymetdar peykleri halinde dünkü düşmanlarını mecbur-ı ta'zîm ve tekrîm edeceklerdir.

Refakatimde benim ile beraber çalışan arkadaşlar hakkındaki lütuf ve inayetinize de bilhassa arz-ı şükran eylerim. Yani, uzatmış olmamak için gayet kısa bir cümle ile sözü söyleyeyim ki, 10 Temmuz tarihli mektubunuzla beni hakikaten pek müteşekkir bıraktınız. İşte şimdi kalbimde âtî-i teşebbüsatım hakkında büyük bir cesaret hissediyorum.

Moskova'ya gelmek üzere olduğumu ve geldiğimi şimdiye kadar almış olacağınız müteaddit mektuplarım ve telgraflarımla anlamışsınızdır. İşte, şu mektubumu da Moskova'dan hareket etmek üzere olduğum sırada yazıyorum. Moskova'da tam beş hafta kaldım. Bu müddet zarfında neler yapmış, nelere teşebbüs etmiş ve muvaffak olmuş bulunduğuma dair Afgan Emîri Hazretleri'ne

yazdığım mufassal bir mektup pek güzel izah eder.

Ruslar'a karşı ne suretle istimâl-i lisan etmekte olduğumu da yine bir suretini leffen takdîm ettiğim memorandum pek güzel izah eder.

Enver Paşa'nın teşebbüsât-ı âhiresi hakkındaki mütalâatım da kendisine son yazdığım mektup ile Emîr'e yazdığım mektuptan anlaşılıyor. Eğer hakikaten Enver Paşa'yı Buhara'dan geri alamazsam, bütün bir buçuk senelik mesâimi mahvetmiş olacağım. Buna muvaffak olmak için olanca şiddetimle çalışıyorum.

Halil, Küçük Talât'ı, velhasıl bütün Enver teşebbüsâtının erkânını Kafkasya'dan uzaklaştırmak üzereyim. İşte bu sayede siz, sizi rahatsız eden ve işleri ihlâl etmiş kaviyyen melhûz olan bir teşebbüsten kurtulmuş olacaksınız. Buhara teşebbüsünün alacağı son şekilden sizi ancak Berlin'den haberdar edebilirim. Bu arîzam size ne zaman vâsıl olacaktır, bilemiyorum. Binâenaleyh bunun cevabını doğruca Moskova'ya yazar iseniz müteşekkir kalırım. İstediğim mütehassıslarla zâbitânın miktar ve esâmîsi hakkında Süreyya Bey'den malûmat-ı lâzime almış olacaksınız. Bunları lûtfederseniz işlerin kesb-i suhûlet etmiş olur. Fethi'nin ve diğer rüfekanın hürmetle gözlerini öperim. Bâki kemâl-i hasret ve iştiyak ile gözlerinizi öperim kardeşim.

Ahmed Cemal

(2014'te yapılan bir mezatın kataloğundan. Metin, Ali Fuad Cebesoy'un "Moskova Hatıraları"nda da -sah: 282- vardır).

Ankara'nın Enver Paşa konusundaki yazışmaları

51

MUSTAFA KEMAL PAŞA'DAN KÂZIM KARABEKİR PAŞA'YA

30 Mayıs 336 (1920)

Erzurum, 15. Kolordu Kumandanı
Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'ne
Şifre

C. 29 Mayıs 336 şifreye:

Memleketin mukadderatı hakkındaki mes'uliyet üzerimizde bulundukça, Enver Paşa ve rüfekasının müstakilen ve kendiliklerinden memleket ve millet işlerine müdahalesine müsaade edilemez.

Bu zevâta haricen tarafımızdan tayin olunacak vezâif verilebilir ve salâhiyetleri tahdid olunur. Kendilerinden

ancak bu şerâit dairesinde istifade edebiliriz. Bolşevik kuvvetleri başında gelirlerse kendilerinden tarz-ı istifadenin tayini yine hâle göre tarafımızdan tayin olunur.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

(ATASE; A. 4282, D. 34, F.18-1)

52

MUSTAFA KEMAL PAŞA'DAN KÂZIM KARABEKİR PAŞA'YA

30 Haziran 36 (1920)

Erzurum'da Şark Cephesi Kumandanı
Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'ne

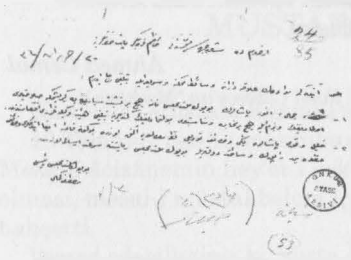

Âtîdeki mevaddın alâkadârâna vesâit-i mümkîne ve serîa ile tebliğini rica ederim:

1. Talât, Cemal, Enver Paşalar'ın Büyük Millet Meclisi nâmına hiçbir teşebbüs-i siyasiyeye girişmeye salâhiyetleri olmadığının ve bizim ile hiçbir muhabere ve münasebetleri bulunmadığının kendilerine tebliği Hey'et-i Vekîle kararı iktizâsındandır.

2. Halil ve Nuri Paşalar'a yeni vazâif tevdîi nazar-ı mütalâaya alınmak üzere bugüne kadar ifâ ettikleri vazâif hakkında birer raporun vesâtet-i devletleri ile Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne sür'at[le] irsâli lâzımdır.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

(ATASE; A. 4282, D. 34, F.56)

53

FEVZİ PAŞA'NIN HALK ŞÛRÂLAR FIRKASI'NI TAKİP TALİMATI

15.5.27 (1921)

Dahiliye Vekâleti'ne
Müdafaa-yı Milliye Vekâleti'ne

Tezkere

Moskova'da Halk Şûralar Fırkası nâmiyle tamamen Bolşevizm ve Komünizm esaslarını ihtivâ eden seksen beş maddelik programın Enver, Bedri ve Naim Cevad tarafından bastırılarak Anadolu'ya gönderilmeye başlandığı ve Trabzon'da küçük Talât ve Ankara'da Nâil vesaire gibi zevâtın bu işe vasıta olduğu Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan alınan 8/5/37 (8 Mayıs 1921)[21] tarihli şifreden anlaşılmıştır.

Orduyu inhilâle uğratmak ve halkçılık maskesi altında dâhilde bir inkılâp vücuda getirerek hükümeti devirmek gayretini istihdâf eden bu propagandanın memleket dâhiline girmemesinin te'mîni kurbiyyeti hasebiyle ve bilhassa Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazılmıştır.

Vekâlet-i celîlerince de bu bâbda tedâbîr-i mânia ittihâz ve vasıta olan eşhâs hakkında takibât-ı lâzime buyurulmasını rica ederim.

Fevzi

(ATASE; A. 1-4283, D. 44-13(?), F.12-3)

[21] Karabekir, gönderdiği şifrenin tarihini 5 Mayıs olarak veriyor. Tarih burada yanlış yazılmış veya 8 Mayıs, Karabekir'in şifreli telgrafının varış tarihi olabilir.

54

BATUM'DAKİ İTTİHADÇILAR'IN ENVER PAŞA'NIN ANADOLU'YA GEÇMESİ KONUSUNDA TRABZON TEŞKİLÂTINA GÖNDERDİKLERİ MEKTUP

Batum, 31 Ağustos 1921

Muhterem kardaşlar,

Hafız Mehmed Efendi geldi. Kendisi memlekette hiçbir şey yapılmasın, teşkilât da olmasın, çünki kendisinin tarifi veçhiyle dünyada fenaların fenası olan Sarı Paşa kuşkulanır, sonra Yunanlılar'ı bırakarak uğraşmaya ve böylece vatana fenalık getirmeye başlar dedi ve Ankara'daki ahvâli anlattı.

Bunun üzerine olan münakaşamız neticesi teşkilâtın fakat derhal bir hareket yapmamak üzere, icabında işi görmek üzere vücut bulmasına kanî oldu. Fakat anladığımız biraz Küçük Talât Bey'i kıskanmış, birçok aleyhinde bulundu ve teşkilât olarak sizleri aşağı gördü. Sonra diğer bir teklifte bulundu ki, şimdilik sizinle görüşünceye kadar bu teklifine yalnız "Evet!" dedik.

Teklifi şudur: Ali Bey'in, Hafız'ın Sürmeneli akrabasından Mustafa mı, İsmail Ağa mı, bunların etrafında toplanacak ve kendisinin cephe-i harbe sevkedeceği gönüllülerin arasına karışarak gitmesi ve orada bu suretle hem harpte vazife yapmış, hem de bu vazifeyi Sarı Paşa'nın dediği gibi hırs için değil, vatan için sadece bir gönüllü gibi yapmış olacak; hem de bu gönüllüler Trabzon fırkasına gideceklerinden bu fırka da en iyi arkadaşımız Halit Bey'in kumandasında olduğundan icabında en emin bir kıt'aya yakın bulunmuş olur.

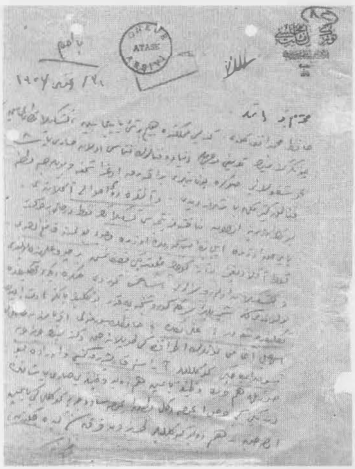

İşte, fikir budur. Bunu fena bulmadık. Fakat fikrimizce sizinle görüştükten sonra ve kendi emin arkadaşlarımızdan bir gönüllü grubu beraber göndermek kabil olursa böylece iş yapmaktır. Meselâ, Trabzon'da böyle bir grup kendi emin arkadaşlarımızdan birisi emrinde olursa biz Ali Bey'in böyle gönüllü olarak nefer gibi gitmesini pek muvafık buluruz. Hem de böylece millet de bizim mevki için değil, fakat din ve vatan için çalıştığımızı anlamış olur ki feria düşünenlere en büyük bir darbedir. Bununla beraber diğer

taraftan teşkilâtımıza germi verir, böylece hazırlanmış oluruz ve vatanı da her tehlikeden koruruz.

Kardeşler! Binaenaleyh sizinle orada mı olur, burada mı, bir kere görüşmemiz lâzım gelecektir. Heman cenâb-ı hakk hepimizi muvaffak etsin kardeşler.

Kendisi ne sivil ve ne de askerî memurlardan hiç kimseye teşkilâte ve ne de Batum'a gelmesi hakkında Trabzon'da bir şey söylemediğini ve hattâ tezkeresini Zekeriya Bey'in elden yaptırdığını söyledi. Biz de yüzüne vrmadık. Mamafih avdette Seyfi Bey'le görüşecek ve Batum'da yalnız Rüstem Bey ve Halil Paşa ile görüştüğünü söyleyerek onları bizim bir harekette bulunmayacağımıza ikna edecektir. Burada komünistler kendisini tevkif ettirmeye ve seyahatine mâni olmaya çalıştılarsa da Halil Paşa'nın tavassutuyla zarar görmeden hareket etti. Şimdilik bu kadar kardeşler.

(ATASE, A/1-4283, D/44-13, F/24-9)

55

ENVER PAŞA'NIN BATUM'DAKİ FAALİYETLERİ HAKKINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA GÖNDERİLEN BİR RAPOR VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TALİMATI

Mustafa Kemal'e Trabzon'dan telgrafla gönderilmiş olan metnin altında imza yoktur ve Enver Paşa ile arkadaşlarının memlekete dönme çalışmalarını *vatana ihanet* şeklinde ifade eden görebildiğim tek belge, budur.

ATASE Arşivi'ndeki sıralamada bir sonraki belge Mustafa Kemal Paşa'ya aittir ve Trabzon'dan gönderilen telgrafa önem veren Paşa, tedbir alınmasını istemektedir.

Büyük Millet Meclisi Reisi, Başkumandan
Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

Trabzon, 1-2/9/37
(1-2 Eylül 1921)

Batum'dan avdet ettim. Enver Paşa, Bakrof nâm-ı müsteârıyle Rus konsolosunun misafiridir. Konsolos dahi Enver Paşa olduğunu bilmediği zannındayım. Enver ve Halil Paşalar ve Doktor Nâzım ile aynen ve münferiden cereyan eden münakaşa neticesinde hükümet-i hâzıranın

kendileri ile teşrik-i mesai etmeyeceği cihetle memlekete girmeleri ve memleket civarında dolaşmaları bir maksad-ı mahsusa müstenid olmasa bile hükümet vaz'-ı ihtiyat almak mecburiyetinde kalacağından kuvâ-yı mevcûdesini düşman-ı mevcut aleyhinde isti'mâline mâni olacak herhangi hareketlerinin ihanet-i vataniye olacağını ifhâma çalıştım. Esnâ-yı münakaşada en muarız vaziyet alan Doktor Nâzım, vaziyet-i sâbıkasıyla iskât edilerek Ermeniler'in takibâtından vâreste kalabilmeleri için Enver ve Nâzım'ın Türkistan'a gitmeleri ve bugünlerde hareketleri kararlaştırıldı. Halil Paşa'nın ise yanındaki ailesi dolayısiyle "Lakoba"da vesair Abazalar'a mensubiyetinden dolayı Batum ve civarından başka rahat yerde rahat etmeyeceğinden ısrar eyledi. Kayserili İsmail Hakkı le birlikte Rize cihetinden firar ederek Batum'a iltica den eşkiya ve asker firarîleri ile temas etmekte olduğunu Halil Paşa inkâr etti ise de vâfî olduğu kanaatindeyim.

Binâenaleyh, asker firarı için başka bir tedbir ittihâzı münasip alacağı mâruzdur.

(ATASE, İSH, Sıra no: 13386, Kutu: 1110, Gömlek: 53)

*

3/9/37 (1921)

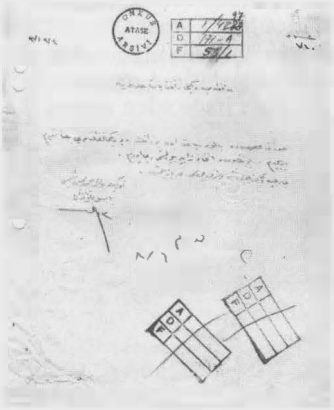

Müdafaa-i Milliye Vekili Refet Paşa Hazretleri'ne

Suret-i mahsusada Batum'a seyahat eden bir zâtın verdiği telgrafnâmeyi aynen takdîm ediyorum. Bu hususta ittihâz-ı tedâbir buyurulmasını rica ederim.

Hariciye Vekâlet-i Celîlesi'ne ve Şark Cephesi K. (Kumandanlığı'na) yazılmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

(ATASE, A/1-4297, D: 171-A, F: 53/1)

56

ENVER VE HALİL PAŞA İLE ARKADAŞLARININ TÜRKİYE'YE GİRİŞLERİNİ YASAKLAMA KARARI

(12 Mart 1921)

Kararname

385 731

Enver ve Halil Paşalar ve emsâli zevâtın Anadolu'nun herhangi bir mahalline gelmesi siyaset-i dâhiliye ve hariciyemize nâfî' görülmediğinden, geldikleri takdirde derhal memleketten ihraçları İcra Vekilleri Hey'eti'nin 12.3.327 tarihindeki içtimâında takarrur etmiştir. 12 Mart 337 (1921).

Hariciye Vekâleti Vekili
Dahiliye Vekili nâmına
Adliye Vekâleti Vekili
Şer'iye Vekili
İcra Vekilleri Hey'eti Reisi, Müdafaa-i Milliye Vekili
Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Vekâleti Vekili
Sıhhiye Vekili
İktisad Vekili
Nafia Vekili
Maarif Vekili
Maliye Vekili

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
M. Kemal

(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Sayı: 731, Fon No: 30.18.1.1, Kutu No: 2, Dosya No: 28, Sıra No: 18)

57

ANKARA'NIN ENVER PAŞA VE ARKADAŞLARI HAKKINDA ÇIKARDIĞI TUTUKLAMA EMRİ

Erkân-ı Harbiye-i Umumîye
29/5/37 (29 Mayıs 1921)

(26 tarihinde karışık geldiğinden anlaşılmadı, tekrarını rica ettim. 29 tarihiyle geldi -*Kâzım Karabekir'in notu*-)

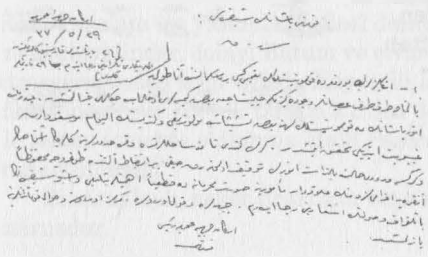

İngilizler'in bu defa da komünistliğin tamimi gibi bir maske altında Anadolu'ya bilhassa taraf taraf isyanlar vücuda getirmeye çalışacak bazı kimseleri idhâl edecekleri haber alınmıştır. Aynı zamanda Enver Paşa'nın da komünistlik lehine bazı teşebbüsâtta bulunduğu ve kendisinin elyevm Moskova'dan gaybubet ettiği tahakkuk etmiştir.

Gerek kendi nâmına sahillerimize ve kara hudutlarına gelecek eşhâsın ve gerekse vürûdu halinde bizzat Enver'in tevkif olunarak sıkı bir inzibat altında doğruca mahfûzen Ankara'ya îzâmı lüzumunun alâkadar memurîne suret-i mahremânede kat'iyyen emniyetle tebliği ve işbu şifrenin bâ-telgraf vusûlünün iş'ârını rica ederim.

Cephelere ve kolordulara, merkez ordusuna ve havali kumandanlarına yazılmıştır.

Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi
Fevzi

(Kâzım Karabekir Vakfı Arşivi'nden)

58

ENVER PAŞA VE ARKADAŞLARININ TUTUKLANMASI İÇİN BİRLİKLERE GÖNDERİLEN EMİRLERDEN BİRİ

Mahrem ve zâta mahsustur.

İnebolu Tedkik Hey'eti'ne:

Enver'in[22] gizli bir komünist maskesi altında bilhassa taraf taraf isyanlar vücuda getirmesine çalışarak bazı teşebüsâtta bulunduğu ve kendinin elyevm Moskova'dan gaybubet ettiği tahakkuk eylemiştir.

Gerek kendi nâmına sahillerimize ve kara hudutlarına gelecek eşhâsın ve gerekse vürûdu halinde bizzat Enver Paşa'nın tevkifolunarak sıkı bir inzibat altında doğruca Ankara'ya izâmı, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden emir buyurulmuştur. Bu meselenin mahremiyetine son derece itina ile beraber ifâ-yı muktezâsı için takayyüdât-ı serîa icrasını ve tamîmin vürûdunun iş'ârını ehemmiyetle talep ederim.

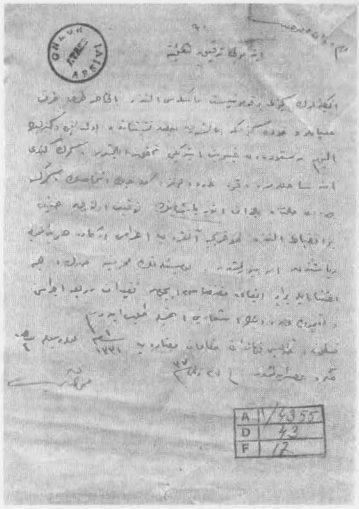

(ATASE, İSH, Sıra No: 1524, Kutu: 143, Gömlek: 134).

[22] Bir önceki belgenin girişinde geçen *İngilizler* kelimesi, bu belgenin girişinde de yeralıyor. Şifre çözülürken hata yapıldığı ve *Enver'in* olması gereken kelimenin yanlışlıkla böyle yazıldığını tahmin ettiğim ve cümlenin siyakı da gerektirdiği için metnin girişindeki *İngilizler'in* ifadesini *Enver'in* kelimesi ile değiştirdim.

59

ENVER PAŞA'NIN BABASI AHMED PAŞA'NIN BAŞBAKANLIĞA DİLEKÇESİ

(1930'ların sonu)

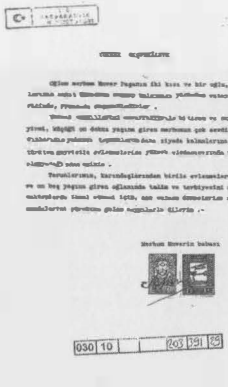

Yüksek Başvekâlet'e,

Oğlum merhum Enver Paşa'nın iki kızı ve bir oğlu, analarının sâkıt hanedana mensup buluması yüzünden vatan haricinde, Fransa'da yaşamaktadırlar.

Yüksek tahsillerini muvaffakiyetle bitiren ve büyüğü yirmi, küçüğü on dokuz yaşına giren merhumun çok sevdiği kızlarının yabancı topraklarda daha ziyade kalmalarına ve Türk'ten gayrısı ile evlenmelerine yüksek vicdanınızın da razı olmayacağından eminim.

Torunlarının karındaşlarından biri ile evlenmelerini ve on beş yaşına giren oğlanın da talim ve terbiyesini millî mekteplerde ikmal etmesi için, anavatana dönmelerine müsaadelerini yürekten gelen saygılarla dilerim.

Merhum Enver'in babası
Ahmed

(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya: 244335, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No :203.391..29).

60

ENVER PAŞA AİLESİNİN VERASET İLÂMI

T.C.
İstanbul
Asliye (4)
Hukuk
Hakimliği
Sayı:

Esas No : 969/96
Karar No : 969/62
Hakim : Saim Ünsev 7751
Kâtip : Hayrinnüsa Günak
Davacı : Mahipeyker Enver
Etiler, Nisbetiye Caddesi Seyran apt. D B 7
Vekili : Avukat Ayten Suskun
Dava : Veraset

Tafsilâtı duruşma tutanağında yazılı olduğu üzere davacı vekilinin yüzüne karşı yapılan açık duruşma sonunda:

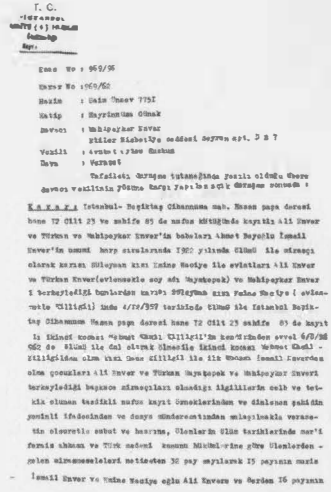

T. C.
İSTANBUL
Asliye (4) HUKUK
Hakimliği
Sayı:

Esas No : 969/96
Karar No :969/62
Hakim : Saim Ünsev 7751
Kâtip : Hayrinnüsa Günak
Davacı : Mahipeyker Enver
Etiler Nisbetiye caddesi Seyran apt. D B 7
Vekili : Avukat Ayten Suskun
Dava : Veraset

Tafsilâtı duruşma tutanağında yazılı olduğu üzere davacı vekilinin yüzüne karşı yapılan açık duruşma sonunda :

Karar: İstanbul- Beşiktaş Cihannüma Mah. Hasan paşa deresi hane 12 cilt 23 ve sahife 85 de nüfus kütüğüne kayıtlı Ali Enver ve Türkan ve Mahipeyker Enver'in babaları Ahmet Bey oğlu İsmail Enver'in umumî harp sıralarında 1922 yılında ölümü ile mirasçı olarak karısı Süleyman kızı Emine Naciye ile evlâtları Ali Enver ve Türkân Enver (evlenmekle soyadı Mayatepek) ve Mahipeyker Enver'i terkeylediği, bunlardan karısı Süleyman kızı Emine Naciye (evlenmekle Killigil)'in de 4/12/957 tarihinde ölümü ile İstanbul Beşiktaş Cihannüma Hasanpaşa Deresi hane 12, cilt 23, sahife 83'de kayıtlı ikinci kocası Mehmet Kâmil Killigil'in kendisinden evvel 6/8/962'de ölümü ile dul olarak ölmesiyle ikinci kocası Mehmet Kâmil Killigil'den olma kızı olma kızı Rana Killigil ile ilk kocası İsmail Enver'den olma çocukları Ali Enver ve Türkân Mayatepek ve Mahipeyker Enver'i terkeylediği, başkaca mirasçıları olmadığı ilgililerin celp ve tetkik

olunan tasdikli nüfus kayıt örneklerinden ve dinlenen şahidin yeminli ifadesinden ve dosya münderecatından anlaşılmakla verasetin olsuretle sübut ve hasrına, ölenlerin ölüm tarihlerinde mer'î ferâiz alıkâmı ve Türk Medeni Kanunu hükümlerine göre ölenlerden gelen miras meseleleri neticeten 32 pay sayılarak 15 payının mûris İsmail Enver ve Emine Naciye oğlu Ali Enver'e ve sekizerden 16 payının da İsmail Enver ve mine Naciye kızları Türkân Mayatepek ve Mahipeyker Enver'e ve 1 payının da Emine Naciye'nin Mehkem Kâmil Killigil'den olma kızı Rana Killigil'e aidiyetine dair aksi sabit oluncaya kadar muteber olmak üzere mirasçılık vesikası verilmesine, 1500 kuruş harcın alınmasına, peşin harçtan icra-i mahsubuna, temyizi kabil olmak üzere 10/2/969 tarihinde karar verildi.

Hakim

1500 İlâm harcı
1500 Peşin harç
0000

NOTLAR

(1) Şevket Süreyya Aydemir, *"Suyu Arayan Adam"*, 281. Aydemir'in, aynı kitabın 281, ile 284. sayfaları arasında yeralan İttihad ve Terakki yorumu son derece önemlidir.

(2) Bu ifade Kutsal Roma İmparatoru 5. Şarl'a, yani Şarlken'e 25 Şubat 1525'teki Pavie Muharebesi'nde esir düşen ve bizde Kanunî Sultan Süleyman'dan yardım istemesi ile bilinen Fransa Kralı François'nın hapiste bulunduğu sırada annesi Kraliçe Louise'e yazdığı mektupta geçer. Aslı *"Madame, pour vous avertir comme se porte le reste de mon infortune, de toute chose ne m'est demeuré que l'honneur et la vie qui m'est sauve"* şeklindedir, daha sonra *"Tout est perdu, sauf l'honneur"* olmuştur.

(3) Mektubun tam metni, bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 49 numaradadır.

(4) Benim *"Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü"*ne bakınız. Sah: 56, 61, 62, 63.

(5) Benim *"Şahbaba"*ya bakınız: Sah: 434.

(6) Bu kitabın *Belgeler* bölümündeki 48 numaralı belgelere bakınız.

(7) *"Şahbaba"*, 520.

(8) Hikmet Bayur, 3/367.

(9) *"Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları"*, 252.

(10) Konuşmanın tam metni için: Yamauchi, 301.

(11) Meselâ, ATASE A/1-4282, D/44-13, F/6.

(12) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Sayı: 731, Fon No: 30.18.1.1, Kutu No: 2, Dosya No: 28, Sıra No: 18. Kararnamenin tam metni bu kitabın Belgeler bölümünde 57 numaradadır.

(13) Bu kitabın *Belgeler* bölümündeki 58 numaralı belgeye bakınız.

(14) Cemal, Enver ve Talât Paşalar'ın mektuplarının orijinal dili ile tam metinleri, 28 numaralı dipnottadır.

(15) Metnin orijinal diliyle ve tamamı için: *"Sarıkamış"*, 89-90 ve 198-200.

(16) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/44, 1/84, 1/142-143.

(17) Louise Bryant, 153.

(18) *Bespokoiny* sınıfı bir torpido olan R-01, daha önce Rus imparatorluk donanmasına aitti. St. Petersburg'da inşa edilip 29 Mart 1914'te denize indirilen ve *Schastlivy* ismi verilen torpido Karadeniz'de Osmanlı donanmasına karşı savaşırken 1 Mayıs 1918'de Almanlar'ın eline geçti, adı R-01 yapıldı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra müttefikler tarafından elkondu ve 1919'da Ege'de bir fırtınada battı.

(19) Yakın zamana kadar, İttihadçı liderlerin Türkiye'den bir Alman denizaltısı ile ayrıldıkları zannedilirdi ve bu konuda şimdiye kadar yapılan yayınlar genellikle denizaltı yolculuğu üzerine kurulmuştu.

Hatâ, Birinci Dünya Savaşı araştırmacısı Dr. Mete Soytürk'ün Alman askerî demiryolları kurmay başkanlığına ait yatta o gece görevli olan ve yolcuları tek tek toplayarak R-01 torpidosuna götüren Yüzbaşı Hermann Baltzer'in hatıralarının 1933'te bir Alman dergisinde yayınlandığını (Kapitänleutnant a. D. (Hermann) Baltzer, *"Das romantische Ende der Drei Großen Türken der Kriegszeit, Talaat, Enver und Dschemal Pascha. Eine Erinnerung an den 1. November 1918"*, Orient Rundschau, November 1933, no: 121-122) farketmesi sayesinde düzeltildi. İttihadçılar'ın gidişi konusundaki ilk doğru yayını da, Baltzer'in hatıralarının bir bölümünü 23 Nisan 2005'te Milliyet Gazetesi'nin Almanya baskısında neşreden Dr. Soytürk yaptı.

Hatırat metninin Almanca orijinalini edinmemi sağlayan Dr. Mete Soytürk'e teşekkür ederim.

(20) Yolcuların yatla alınarak torpidoya götürülmeleri işini organize eden Yüzbaşı Hermann Baltzer, o gece başka bir güzergâh takip edildiğini yazıyor:

Baltzer, Karaköy rıhtımından Moda'ya gittiklerini, buradan yedi kişiyi, Kuzguncuk'un ilerisinden geçtikleri karşı sahildeki Arnavutköy'den de Enver Paşa'yı aldıklarını, sonra yine karşı sahile döndüklerini ama Anadoluhisarı taraflarında balıkçı ağlarına takıldıklarını, pervaneyi kurtarıp Cemal Paşa için Boyacıköy'e gittiklerini ve Tarabya'da bekleyen R-01 torpidosuna yanaştıklarını söylüyor.

Yüzbaşı Baltzer güzergâhı yazarken bir hata yapmış olmalı; zira evi İstanbul'un Rumeli yakasında, Sultanahmet'te olan ve İstanbul'daki son gecesini arkadaşlarıyla beraber İhsan Namık Bey'in Arnavutköy'deki yalısında geçirdiğini bildiğimiz Talât Paşa'nın Alman yatına binmek için şehrin karşı sahilindeki Moda'ya gitmesi gereksiz gibi görünüyor.

Sadrazam Talât Paşa'nın hanımı Hayriye Talât Bafralı ile İttihad ve Terakki'nin uzun seneler kâtib-i umumîliğini yapan Midhat Şükrü Bleda da, Almanlar'ın başında Talât Paşa'nın bulunduğu grubu Arnavutköy'de İhsan Namık Bey'e ait yalının rıhtımından aldıklarını söylüyorlar.

Hayriye Talât Bafralı, o tarihten tam 64 sene sonra, 1982 sonbaharında, eşinin Türkiye'den 1 Kasım 1918 gecesindeki ayrılış ânını bana şöyle anlatmıştı:

> "(Sultanahmet'teki evde) *kendi katımızda kapıları kapadım, kendim yaptım çantalarını... Gayet tabii şekilde gitti. Evvelâ çantalar gitti. Kardeşim Şefkati, çantalarla Arnavutköy'e gitti, İhsan Bey bekliyordu, ona götürdü.*
>
> *Çantalar gittikten sonra indim, kayınvalideme* 'Anneciğim sıkılma, oğlunun gitmesi lâzım. Ortalık çok karışıyor, maazallah bir felâkete mâruz kalmayalım' *dedim.* 'Bilmem, sen bilirsin' *dedi. Ben* 'Ben gitmesine taraftarım, gitsin' *deyince* 'Gitsin öyleyse' *dedi. Görümcelerim de* 'Anıan, başımıza bu felâket gelmesin, gitsin. Zararı yok, zamanla elbette anlaşılır, düzelir, gene Allah kavuşturur bizi' *dediler. Yani gitmesini böyle kabul ettiler.*
>
> *Sonra Paşa geldi, annesinin elini öptü, kızkardeşlerini öptü, beş-on dakika onlarla oturduktan sonra aşağıya indik. Bana* 'Bu gece İhsan'da kalacağım, karanlık bastıktan sonra gideceğiz. Denizden bir sandalla gemiye giderim. Enver

Paşa ile Cemal Paşa da Alman tahtelbahirine *(denizaltısına)* gelecekler' *dedi. En küçük kardeşim Hayreti'yi de yanına aldı,* 'Yalnız başıma yapamayacağım. O da benimle gelsin, hiç olmazsa yanımda senden bir insan olur' *deyip onu da götürdü.*

Sonra 'Dikkat et. Sen akıllısın, hesabını bilirsin' *dedi, vedalaştık ve gitti. Bizler, İttihadçıyız. Bizde veda ederken öyle romantizm falan olmaz. İşte bu şekilde ayrıldık...".*

Hayriye Talât Hanım'ın anlattıklarında ismi geçen ve İttihad ve Terakki'nin merkez ilçe teşkilâtına mensup olan Arnavutköylü İhsan Bey, Talât Paşa'nın yakın dostlarından olan, sonraki senelerde İstanbul Belediye Meclisi üyeliği yapan, bazı şirketlerin de yönetim kurullarında bulunan İhsan Namık Poroy'dur (1880- 6 Kasım 1948) ve İttihadçı liderlerin memleketten ayrılışlarını Midhat Şükrü Bleda da bu şekilde yazmıştır (*İmparatorluğun Çöküşü,* 125).

Ben, güzergâhı Hayriye Talât Hanım'ın anlattıklarına ve gidiş ânına bizzat şahit olan Midhat Şükrü Bey'in yazdıklarına dayanarak naklettim.

Dikkat edilirse, Talât Paşa'nın hanımının da, kocası ile kader arkadaşlarının Türkiye'den torpido ile değil, denizaltı ile ayrıldıklarını söylediği görülür...

Karışıklık, İttihadçı liderlerin Almanlar ile seyahatin ayrıntıları konusunda yaptıkları ilk görüşmelerde önce denizaltı ile gidilmesi konusunda karar verilmiş olmasından kaynaklanabilir. Almanlar'ın plânda son anda değişiklik yaparak denizaltı yerine torpido ile gidilmesine karar vermiş olmaları ve yolcuların bu değişiklikten haberdar edilmemeleri de muhtemeldir.

Talât Paşa'nın rıhtımdan yata binmeden hemen önce, yalının sahibi İhsan Namık Bey'e hatıra olarak verdiği ve üzerinde isminin yazılı olduğu gümüş sigara tabakası, hâlen İhsan Namık Bey'in ailesi tarafından muhafaza edilmektedir.

(21) Midhat Şükrü Bey, ilerki senelerde kaleme aldığı, oğlu Turgut Bleda tarafından dili sadeleştirilerek yayınlanan ama orijinali maalesef kaybolan hatıralarının *"İstanbul'da Son Gece"* başlıklı bölümünde, İttihadçı şeflerin memleketten ayrılmalarını şöyle anlatır:

"...Hayallerimiz yıkılmış, ümitlerimiz yıpranmıştı. Böylesine karamsar bir halet-i ruhiye içinde yaşarken bir de memleketten ayrılma zorunluğu çıkmıştı ortaya. Talât ile rahmetli İhsan Namık Poroy'un Aravutköy'deki evinde geçirdiğimiz geceyi unutamam.

Son olaylar hepimizi kahretmişti. Ne birşey düşünebiliyor, ne de bir karar alabiliyorduk. Daha doğrusu şaşırmıştık ve bu şaşkınlık hepimizi âdeta mateme garketmişti. Bizim bu durumumuzu gayet iyi anlayan sayın İhsan Namık Poroy, Almanya'ya hareket etmeden bir gece evvel hepimizi evine yemeğe davet etmiş, böylece belki de son defa topluca bir yemek yemek ve memleket hakkında konuşmak fırsatını hazırlamak istemişti.

O geceki yemekte İttihad ve Terakki'nin son başbakanı ile umumi kâtibi, ben, Cemal Paşa, Bahaddin Şakir, bazı Merkez-i Umumî üyeleri vardı. Burada toplanan bizler o gece yarısından sonra İhsan Namık Poroy'un yalısı önüne gelecek bir motorla açıkta bekleyen Alman kruvazörüne binecek ve memleketten

ayrılacaktık. Hepimiz efkârlı idik. İçkiyi biraz fazla kaçırmış olacağız ki konuşmalar hararetlenmiş, zaman zaman kısa tartışmalara bile yer verilmeye başlanmıştı. Talât hepimizden fazla kaçırmış olacak, çenesi açılmış anlatıyor, anlatıyordu. Yemek bittikten sonra kahvelerimizi içmek için çekildiğimizde refikamın Talât'ı salonun bir köşesine çekip birşeyler konuştuğunu farkettim. Sonradan öğrendiğime göre şöyle bir konuşma geçmiş aralarında:

- Talât Bey, Midhat'ın Ermeni tehcir işleriyle alâkası var mı?

- Hayır, o hiçbir şeye karışmadı.

Refikam bu cevabı alınca şöyle bir teklifte bulunmuş:

- Madem ki Midhat'ın yapılan icraatta mesuliyet hissesi yoktur, o halde sizinle birlikte gidişinin sebebi nedir? Anladığıma göre onun gitmesinde bir fayda mülâhaza edilmeyecek. Siz bilirsiniz ama Istanbul'da kalsa...

Bunun üzerine Talât gülmüş ve:

- Anladım hanımefendi, anladım, demiş. Midhat'tan ayrılmaya tahammülünüz yok...

Bunun üzerine refikam biraz da mahcup şöyle demiş:

- Hayır, yanlış anlamayın, sadece hiç yoktan bir suç işlemiş vaziyete düşmüş olmasını istemiyorum da... Müsaade ederseniz o burada kalsın...

Talât, derhal refikamı teselli edip:

- Hayhay, kalsın efendim kalsın, zaten sadece bizimle beraber olsun diye onu yanımıza alıyorduk...

Bu konuşmadan benim haberim yoktu, tabii, alınan karardan da. Daha doğrusu değiştirilen karardan... Ben zaman zaman Boğaza bakıp içimi çekiyor ve biraz sonra motor gelecek, bizleri alıp götürecek ve "elveda İstanbul" diye mırıldanıyordum.

Böyle bir dalgınlığım sırasında hanım yanıma geldi ve:

- Midhat sen Istanbul'da kalıyorsun, dedi.

Ben şaşırmıştım., herşeyim hazırdı, karar verilmişti, ben de gidecektim Almanya'ya... Birdenbire bu değişiklik beni hayli şaşırttı.

- Nasıl, İstanbul'da mı kalıyorum?

- Evet, Talât Bey ile görüştüm, senin gitmene lüzum yokmuş...

Doğrusunu söylemek gerekirse inanamamıştım refikamın söylediklerine. Onun yanından ayrılıp Talât'a sokuldum ve heyecanımı saklayarak sordum:

- Ben sizlerle gelmiyor muyum? Talât bir elini omuzuma koydu ve sakin bir ifade ile:

- Hayır gelmiyorsun, dedi. Sen burada kal, seni hanımından ayırmaya hakkımız yok...

Açık söylemek gerekirse, sevinmemeye imkân yoktu. Evimi, barkımı, sevgili İstanbul'u bırakıp meçhul bir âkıbete göçetmek, benim gibi hayatta bütün yaşama zevkini kendi yuvasında bulmaya alışmış bir insan için kolay katlanılacak bir fedakârlık değildi. Esasen Talât'ın peşine takılıp gitmek meselesi can korkusundan değil, o candan adama olan bağlılığımdan ileri geliyordu... Madem ki onu gücendirmeden, onun isteği ile İstanbul'da kalıyordum, buna sevinmek hakkımdı.

Ne var ki bütün bu sevinç arasında içim üzgündü, her şeyden evvel memleketin durumu, uğradığı korkunç akıbet her türlü se-

vinci önleyecek kadar güçlü idi.

Dünya harbini kaybedenler arasında yeralan memleketim, şimdi galip devletlerin orduları tarafından işgal ediliyordu. Birkaç güne kadar İstanbul'da olacaklardı. Sadece bu üzücü manzaraya şahit olamayacakları için Talât ve arkadaşlara gıpta ediyordum.

Sabahın alacakaranlığında motor geldi. İhsan Namık Poroy Bey'in yalısına yanaşmadan önce Enver'in Kuruçeşme'deki evine uğramışlar ve oradan bizi almaya gelmişlerdi.

İnsanların, kaderin elinde bir oyuncaktan başka bir şey olmadıklarını, bütün fenerlerini söndürmüş olan Alman motorunun İhsan Namık Bey'in yalısı rıhtımından ayrılışını yaşlı gözlerle takip ederken bir kere daha anladım. Refikam, Talât ile konuşup benim hakkımda karar değiştirilmesini sağlamamış olsa, şu anda ben de bu motorda bulunacak ve onlarla beraber memleketten ayrılacaktım. Birkaç saat önceye kadar böyle bir sonuç aklımın ucundan bile geçmemişti. Sözün kısası onlar gitti ben kaldım ve her şeye rağmen yıllardan beri kader birliği yaptığım, beraber mücadele ettiğim sevgili dostlarımdan ayrılmak bana derin bir hüzün verdi. Motor uzaklaşırken onları bir daha görmeyecekmişim gibi bir his hâkim olmuştu benliğime ve bunun etkisi ile olacak, gözyaşlarımı tutamadım. Motor alacakaranlıkta kayboluncaya kadar rıhtımda kaldım. Sonra içeri girdim ve bir koltuğa oturup düşünceye daldım.

İsviçre'ye gidişim, Cenevre'deki hayatım, babamın hastalığı, dönüşüm, Selânik... İstanbul... Abdülhamid... Vahdettin... Sonra Dünya Savaşı, bu savaşa girişimiz ve yenilmemiz... hepsi hepsi gözlerimin önünden bir sinema şeridi gibi geçti... Ne düşüncelerle mücadeleye atılmış, nasıl bir akıbetin kucağına düşmüştük..." (*İmparatorluğun Çöküşü,* 123-126).

(22) Selâmi İzzet Sedes: *"İhsan Namığın tabutu arkasında..."*, Son Posta, 8 Kasım 1948.

(23) Tarık Zafer Tunaya, *"Türkiye'de Siyasal Partiler"*, 3/553.

Refik Hâlid'in *"Efendiler Nereye?"* başlıklı makalesinin tamamı:

"Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan, bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye?...

Yaz başlangıcında sırtı karnına yapışmış, sarı, sıska, cansız birtakım tahtakuruları çıkar; iğne gibi vücudumuza batarlar, derimizi haşlarlar, kanımızı emerler, sonra sabaha karşı etli, canlı, iri yarı şuraya buraya kaçarlar.. Galiba şafak attı, güneş doğuyor; tahtakuruları nereye?

Ücrâ dağbaşlarında gözleri ateşli, dişleri keskin, tüyleri dimdik aç kurtlar vardır? Köpeksiz sürülere dalarlar, boyunları kaparlar, etrafa kan, kemik saçıp mideleri dolu inlerine kaçarlar. Galiba çoban göründü, köpekler hırlıyor; tok kurtlar nereye?

Kedisiz evlerde fareler vardır; kilerlere girerler, dolapları delerler, şunu, bunu kemirip, sağa sola koşuşup baş köşede gezerler, bir pıtırtı olunca deliklere girerler:.. Galiba koku aldınız, kedi geliyor; koca fareler nereye?

Dul annelerin haylâz çocukları vardır; sandıkları kırarlar, paraları çalarlar, bohçaları aşırıp Yahudi'ye satarlar ve sonra korkup sokak sokak kaçarlar.. Galiba foyanız meydana çıktı, yakanız ele geçecek, ziyankâr evlatlar nereye?

Vurdular, kırdılar; yaktılar, yıktılar; astılar, kestiler; kastılar, kavurdular; nihayet leşimizi meydanlara sererek yılan gibi kaçtılar; memlekete düşmanları sokarak üstümüzden aştılar...

Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar damdan dama nereye?

*

O zamanlar kalemler kırık, gözler yumuk, boyunlar eğili, ağızlar kilitliydi. "Gel!" diyordunuz, halk karnını yerde sürüyerek ezile-büzüle koşuyor, ayaklarınızın altına sokulup tir tir titriyordu. "Git!" diyordunuz, kapıya kendini zor atıyor, merdivenleri dörder dörder atlayarak canını güç kurtarıyordu. Siz nâzır değildiniz, derebeyliği yaptınız... Siz âmir olmadınız, sergerdelik ettiniz... Siz valilik yapmadınız, asesbaşılık ettiniz... Efelere taş çıkardınız; zorbalara parmak ısırttınız; Çakıcı'ya rahmet okuttunuz. Kabakçı'yı gölgede bıraktınız... Biraz daha geçseydi evliya diye "Patrona"lara türbe kurup başlarında kandil yakacaktık; "Muslî"leri kahraman bilip nâmlarına heykel dikecektik, "Sakallı"lara can verip mevkilere geçirecektik.

"As!" deyince sıra sıra darağaçları kurulur; "Yak!" deyince alev alev meşaleler tutuşur; "Bas!" deyince tabur tabur jandarmalar üşüşürdü... Elinizde zindan anahtarları, belinizde idam ipleri, sırtınızda darağaçları vilâyet vilâyet dolaştınız; Ali'ye çattınız, Veli'ye bastınız, Ahmed'i kastınız, Mehmed'i kavurdunuz; beş senedir her tarafta kargalara insan leşinden öbek öbek ziyafetler çektiniz; akbabaları çocuk ölüsü ile besleyip kartalları artık adam etinden tiksindirdiniz...

Muhalif mi? Al aşağı... Muharrir mi? Vur başına... Türk mü? Sür ölüme... Rum mu? İste parasını... Ermeni mi? Kes kafasını... Arap mı? Çek ipe... Kadın mı? Gönder eve... Haydut mu? Buyurun köşeye... Külhanbeyi mi? Gelsin yanıma... Yahudi mi? Sor fikrini... Kalan kimseye at sopayı... Paraları koy cebine, işte sizin programınız bu!

Hani Karagöz'de "Kanlı Nigâr" oyunu vardır, "Urun kızlar kol demirini!" derler de kapılar kapanır, avane üşüşüp anadan doğma soyarak misafiri çırılçıplak dışarıya fırlatır... İşte siz böyle yaptınız, boğazları kapatıp içeride keyfinize gideni işlediniz, kimimizi soydunuz, kimimizi vurdunuz.

"Açılır besmeleyle her sabah dükkânımız / Cellâdbaşı Kara Ali pîrimiz üstâdımız" levhasını başınızın ucuna asıp palalarla sopalarla işe giriştiniz; sürülerle insanları dağ başlarına götürüp satırlardan geçirdiniz, babaları, evlâtları yoktan yere harcayarak Anadolu içerisinde dul kadından, yoksul yetimden başkasını bırakmadınız. Ne oluyordunuz? Bu kanlı işgüzarlıklar, bu canavar akını, bu fitne ve fesat siyaseti ne fayda verecekti? Ne kazanacaktık? Dünyayı mı alacak, Mısır'a sultan mı olacak, Hind'e şah mı gidecektik?

Sizin sadrazamlıkla, seraskerlikle, nâzırlıkla gözleriniz doymamıştı, a padişah heveslileri... Şam'da, Halep'te az daha nâmınıza hutbe okutup, isminize sikke kestirecektiniz... Yiğitlik sizde, kahramanlık sizde, avurt zavurt sizde, caka tavır, hepsi sizdeydi... Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye?..

*

Evet, nereye gidiyorlar? Mahalle kahvesinden bir adımda sadârete, meyhane peykesinden bir basışta nezarete, tulumbacı

koğuşundan bir hamlede vilâyete eren bu türediler nereye gidiyorlar? Kendileri kürklere büründüler, milletin derisini soydular. Kasalarına altın doldurdular, bizim cebimize kâğıt tıktılar; halk seril-sefil cami avlularında yatarken çiftlikler aldılar, kâşâneler yaptırdılar. Açlıktan ölenlerin lokmasını ağzından çalarak haspalara ziyafet çektiler; susuzluktan bunalanların destisini aşırıp havuzlarını doldurdular, içinde kayık yüzdürdüler... Han, hamam yıktılar, darağaçları kurdular; hânümanlar söndürüp memleketler yaktılar; yağ aldılar, bal sattılar, yün çaldılar, pamuk attılar... Ne çocuk dediler ne ihtiyar; ne padişah tanıdılar ne nizam; ne merhamet bildiler ne insaf... Halk açlıktan sokaklarda pösteki kemirirken onlar konaklarında bülbül beyni yediler, kuş sütü içtiler... Anamıza sövdüler, babamızı dövdüler, tırnaklarımızı söktüler, hülâsa bacağından yakalayıp bu devleti yerden yere vurdular, paçavraya çevirdiler.

İşte milleti büsbütün öldürdüklerinden emin olsunlar; zira damarlarımızda bir damla kan, kollarımızda bir zerre kuvvet kalmış olsaydı yakalarından yapışır öcümüzü alırdık... Halbuki kollarını sallaya sallaya, yüzümüze tüküre tüküre gittiler...

Aşkolsun! At da size yaraşır, meydan da... Bizde bu ölü kan, sizde o yaman surat olduktan sonra bir gün olur yine gelirsiniz. Eteklerinizi öptürüp ciğerlerimizi söndürürsünüz. Biz size: "Kırk katır mı, kırk satır mı?" diye soramadık; yarın sizin bize:

- "Ölümlerden ölüm beğen!" demek artık hakkınızdır. Lâyıkımız olan paşalar! Topumuzun kafasını bir kılıçta çıkarmadan nereye?" (Zaman, 5 Kasım 1918).

(25) Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan bu konu ile ilgili belgelerden nakleden: Mustafa Çolak, *"Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Türkçü..."*, 127.

26) Bilgiyi, birkaç sene önce bu konuda karşılıklı mesajlaştığım Dr. Mete Soytürk'ten aldım. Dr. Soytürk, von Seeckt'in hatıralarında Enver Paşa ile 20 Ekim 1918'de, yani Ittihadçı liderlerin Türkiye'den ayrılmalarından iki hafta önce görüştüğünü, Enver'e Almanya'ya gitmek istemeleri halinde Boğaz'da bekleyen Alman gemilerinden birinin verilebileceğini ve teklifin o sırada Almanya'ya dönmüş olan General Friedrich Bronsart von Schellendorf'dan gelmiş olduğunu yazdığını söyledi. von Seeckt'in sözkonusu hatıralarını görmediğim için bilgiyi Dr. Mete Soytürk'e atfen naklediyorum.

(27) Baltzer'in *"Das Romantische Ende der..."* başlıklı makalesinden.

(28) Ahmed İzzet Paşa'nın hatıralarında metinlerini verdiği mektuplar (*"Feryâdım"*, 2/287-289) tarih sırasına göre şöyledir:

Cemal Paşa'nın mektubu:

"1 Teşrinsanî 34 (1 Kasım 1918)

Ma'ruz-ı çâker-kemineleridir;

Uzunca müddet düşündükten sonra bu aralık memleketten uzaklaşmayı muvafık-ı ihtiyat telâkki ettim. Bilirim, birçok mahrum-u hayâ eşhas bu uzaklaşmaya başka mânâlar vermeye çalışacaklar. Lâkin siz herkesten ziyade bilirsiniz ki benim ef'al ve hareketimde kanundan, kanunî muamelâttan tevekkî etmemi icab ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasî ve idarî icraat ve ef'âlimin kâffesi için birer birer cevap vermeye, efkâr-ı millete bunların hesâbâtını açık alınla edâya hazırım. Fakat bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen garazkârların ıtlak-ı lisan eyledikleri bu devr-i heyecanda bîgayr-i hakkın du-

çar olabileceğim ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi zat-ı devletleri de takdir buyurursunuz.

Memlekette yalnız kuvve-i milliyenin hâkim olduğu, mütareke şerâiti icabınca aramıza karışacak olan ecânibin akd-i sulh ile buradan uzaklaştığı zamana kadar münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkiye çekilmekliğimi tercih ettim.

Asker olduğum için tensîb-i devletleri üzerine irade-i seniyye istihsal etmedikçe Avrupa'ya mezunen gitmeye selahiyattar olmadığımı bilirim. Fakat bazı mülâhazat bu tarzda istihsal-i mezuniyete teşebbüs etmekten beni menetti. Zât-ı Şevketsîmat-ı Hazret-i Padişahî her bir irâdât-ı seniyelerinin en şedîd mutâvaatkârı olduğuma itimat buyurarak bu hilâf-ı usul hareketimi mazur görürler kanaatindeyim. Mâhaza bâdemâ bilfiil hizmet-i askeriye ifâsına kudretyâb olamayacağından ayrıca takdîm ettiğim resmî istidânâmemi terviç buyurarak muamele-i tekaüdiyemin ifa buyurulmasını suret-i muhsusada istirham eylerim.

İstanbul'da pek kimsesiz bırakmaya mecbur olduğum evlât ve ayâlimi zât-ı devletlerinin himaye-i necîbânelerinde göreceğime itimadım kavî bulunduğunu arzeder ve karîben yine teşerrüf edebilmek ümîd-i vâsıkı ile ifâ-yı lâzime-i vedâ etmeme ve sûret-i mahsûsada mübarek ellerinizi öpmekliğime müsaade buyurunuz paşa hazretleri.

Bahriye Nâzır-ı Sâbıkı
Birinci Ferik
Ahmed Cemal"

Talât Paşa'nın mektubu:

"Pek muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa Hazretleri'ne,

Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve millet muvacehesinde muhakeme olmak fikrinde idim. Bütün dostlarım bunu âtiye tâlik etmek için ısrar ettiler. Zat-ı fehîmaneleri ile istişare edemedim. Müşkil mevkide kalacağınızdan, çok düşündükten sonra sarfınazar ettim.

Bütün hayat-ı siyasiyemde hedefim memlekete namuskârâne ve fedakârâne hizmet etmek idi. Bütün servetim Zat-ı Şahane'nin ihsan ettiği otomobil esmânı ile her ay artırdığım yirmişer liradan müterakim bin altıyüz liralık istikraz-ı dahilî bedelinden ve bir de dört arkadaşımla birlikte isticâr ettiğimiz çiftliğin devr-i icârından hâsıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terkederek bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim, millete karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tayin edilecek cezayı kemâl-i cesaretle çekmek isterim.

İşte, zat-ı fehimânelerine söz veriyorum, memleketim ecnebi nüfuz ve tesirinden âzâde kaldığı gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim.

Bâkî kemâl-i hürmetle ellerinizden öperim muhterem Paşa Hazretleri. 2 Teşrinisani 334 (2 Kasım 1918).

Mehmed Talât"

Enver Paşa'nın mektubu:

"Mütareke-i münferîde mecburiyeti dolayısiyle vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi bir iş göremeyeceğime ayân bir alâmettir. Binaenaleyh zaten mevcut

olan mezuniyetim zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat, Kafkasya'da bir İslam istiklâlinin husûl bulmasına yardım edebilmek ümidi teessürümü biraz tâdil ediyor. İleride hizmet edebilmek imkânı hasıl olunca her halde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkil zamanda deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler; arz-ı hürmet eylerim. 3 Teşrinisani 334 (3 Kasım 1918).

Enver"

[29] Ahmed İzzet Paşa, gönderdiği emri hatıralarında yayınlamıştır (*"Feryâdım"*, 2/291):

"Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'na:

Sadr-ı sâbık Talât Paşa ile, nâzır-ı sâbık Enver ve Cemal Paşalar ve müsteşar-ı sâbık İsmail Hakkı Paşa ahkâm-ı kanuniyeye ve son zamanda bizzat verdikleri sözlere ve teminata rağmen firar etmişlerdir.

Zaman-ı idarelerindeki icraat-ı idarîye ve siyasiyeden dolayı Meclis-i Millî tarafından aleyhlerinde ikame-i dava edilmekte olduğu gibi ihtilâs ve nüfuz-ı memuriyetini iddihar-ı servet için istimal ettiği gibi esbâbı ile de bazıları aleyhlerinde serd-i ithâmât edilmektedir. Muhakeme ve muhasebeye tevdîleri tabiî ve mukarrerdir. Ancak, Enver Paşa Kafkasya'ya gitmek ve kendi zu'munca ve mıntıkada istiklal-i İslâm için çalışmak fikrinde olduğunu âcizlerine yazdığı mektupta serdetmiş ve bu husus elde edilen muhaberat ile de teeyyüd etmiştir ki, böyle bir fikrin mağluben imzaladığımız mütareke şerâitine, vaziyet-i umumiye-i hâzıraya nazaran âlem-i İslam'a ve tahsîsen vatanımıza son darbe vurabileceğinden cidden endişe olunur. Binaenaleyh, müteşebbis ve mütecasirînin şiddetle takip ve behemahal derdest ve tevkifine lüzum-ı kat'î olduğundan Kafkasya mıntıkasına herhangi vasıta ile çıktıkları halde derdest ve tevkif olunmaları için gerek Batum'da ve gerek dahilde tedâbîr-i kat'iyye ittihazı mukteza-yı namus ve hamiyyettir. Tedâbîr-i müttehâzeden âcilen malûmat itâsı tavsiye olunur. 4 Teşrinsanî sene 334 (4 Kasım 1918).

Ahmed İzzet"

Ahmed İzzet Paşa'nın İttihadçılar'ın iadesi için Almanya Başbakanı'na gönderdiği notanın metni de hatıralarında mevcuttur. (*"Feryâdım"*, 2/289).

[30] Talât Paşa'nın bu sözleri, R-01 torpidosu ile Kırım'a giden İttihadçılar'dan bazıları ile sonraki aylarda Almanya'da görüşen ve yolculuğun ayrıntılarını öğrenen Şekib Arslan tarafından *"Eş-Şehîd Enver Bâşâ ve Rufakauhû"* (Lothrop Stoddard'ın *"Hâdıru'l-Âlemi'l İslâmî"sinde*) isimli eserinin ikinci cildinde yayınlandı. Ancak, uzun süren aramalarıma rağmen kitabın Arapça aslına ulaşmam mümkün olamadığı için, Paşa'nın ifadelerini eserin çok kısa bir bölümünü Türkçe'ye çeviren Aziz Akpınarlı'nın yayınından naklettim: *"Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları"*, 8-9.

[31] Enver Paşa'nın çocukluk ve okul senelerine ait bütün ayrıntılar, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 1 numarada bulunan otobiyografisinde yeralmaktadır. Enver Paşa, otobiyografisinde evlerinin Divanyolu'nda, eski

lisan mektebinin karşısında olduğunu yazıyor, Şevket Süreyya ise Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'dan Enver'in Akaretler'de dünyaya geldiğini naklediyor (*"Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın..."*, Akşam, 14 Ekim 1967).

Eski *lisan mektebi,* Cağaloğlu'ndan Divanyolu'na çıkarken Başmusahip ve Çatalçeşme Sokakları'nın kesiştiği köşededir ve bugün Cağaloğlu Anadolu Moda Tasarımı Meslek Lisesi-Moda ve Sanat Eğitim Merkezi olarak kullanılmaktadır.

Enver Paşa'nın amcası Nuri Paşa, Enver'in kardeşi Kâmil Bey'e 3 Eylül 1931'de gönderdiği mektubuna ilâve ettiği bir notta ailenin geçmişi hakkında bilgi vermekte, beş yahut altı nesil geriye gidebildiklerini yazıyor ve *atamız* dediği Kilili Hasan'dan itibaren dedelerini şöyle anlatıyor:

> "Atamız, Kilili Hasan imiş. Kili'den Abana'ya hicret etmiş ve orada yerleşmiş. Büyük babamız olan Hacı Kaptan, Kilili Hasan'ın üçüncü veya dördüncü batında gelen ahfâdından imiş. Soyumuza evvelâ *Kilili Hasanoğulları* ve sonra da *Kililioğulları* derlermiş. Hacı Kaptan'dan yukarısını bilen yoktur.
>
> Hacı Kaptan, Abana'da doğmuş ve Abana'nın iki kilometre cenubundaki Perşembe köyünden evlenmiştir. Hacı Kaptan'ın adı *"Hacı Mustafa Kaptan"*dır.
>
> Hacı Kaptan çocukluğunda gemiciliğe intisab etmiş. Bidayette gemide (miçoluk) çıraklık yapmış. Sonraları çıkrıkçılık öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilmiş. (O zamanlar Anadolu'da her evde dokuma tezgâhları olduğundan çıkrıkçılık en ziyade para kazanan ve bunun için muteber bir sanatmış).
>
> Hacı Kaptan İstanbul'a gelmeden Perşembe'den evlenmiş. Bu kadından üç oğlu ve bir kızı olmuş. Erkeklerin büyüğünün adı Mustafa, ortancanın Hüseyin, küçüğün Hasan imiş. Kızın adı gayr-ı mâlûm.
>
> İstanbul'da çıkrıkçılığı Uzunçarşı'da Halil Usta'nın yanında öğrenmiş ve sonunda bunun kızıyla evlenmiş. Kadının adı Ziyneti imiş.
>
> Ziyneti Hanım'dan da üç oğlu, bir kızı olmuş. Oğullarının büyüğünün adı Ali Efendi, ortancasının Kâmil Bey, küçüğünün Hafız İbrahim imiş. Kızı küçükken olmuş.
>
> Çıkrıkçılıktan para kazanınca tekrar gemiciliğe başlamış. Böylelikle Hacı Kaptan mecmuu 47 sene gemicilik etmiş. Yedi gemisi batmış. En son gemisinin modelini Uzunçarşı'daki dükkânına üzerine asmış imiş. Bu gemi sonraları Unkapanı'ndaki evin mahzeninde duruyordu.
>
> 921'de benim Perşembe'de gördüğüm Mustafa Reis fevkalâde iri çeşeli (?) bir adamdı. Hacı Kaptan'ın kız kardeşi Hanife Hanım'ın oğlu imiş.
>
> Yeniçerilerin ilgası zamanında Hacı Kaptan haftalarca evin tavanı arasında saklanmış. Bu sebeple yeniçerilikle alâkası olduğu anlaşılıyor.
>
> Sonraları İstanbul'a gelen Hacı Kaptan'ın köydeki hanımından olan oğlu Mustafa amca iriyarı bir adamdı. Yaz-kış çorap giymez ve *markup* denilen yemeniyi giyerlermiş".

(32) Enver Paşa'nın doğum tarihi konusundaki karmaşa ve tartışmalar için Halil Erdoğan Cengiz'e bakınız (*"Enver Paşa'nın Anıları"*, 29.-32. sayfalar arasındaki 1 numaralı dipnot). Verdiğim 23 Kasım günü, rahmetli Cengiz'in de kabul ettiği tarihtir.

(33) Enver Paşa'nın babası ile annesinin meslekleri hakkında ortaya çeşit çeşit iddialar atıldı. Bu iddiaların en yaygını, babası Ahmed Bey'in *"bahçıvan"*, annesi Ayşe Hanım'ın da *"nâtır"* yani kadınlar hamamı dellâkı yahut *"ölü yıkayıcı"* olduğu idi. Bu iddialardan birinin, daha sonra dâvâ konusu haline geldiği de gazetelerde haber olmuştu:

İngiliz politikacı Winston Churchill'in, Fransa'nın en fazla satan haftalık dergilerinden Paris-Match'ın 22 Haziran 1963 tarihli sayısında yayınlanan hatıralarında Paşa'nın annesinden *"Ölü yıkayıcı Arnavut bir kadın"* diye bahsetmesi üzerine Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver bir Fransız avukat ile görüştüğünü ve Churchill'i dava etmeye karar verdiğini duyurmuştu (Leylâ Erduran'ın Milliyet'in birinci sayfasında 5 Temmuz 1963'te çıkan *"Enver Paşa'nın vârisleri Churchill'i dâvâ ediyor" başlıklı haberi).*

(34) Falih Rıfkı Atay, *"Zeytindağı"*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1938, sah: 6.

(35) Şevket Süreyya Aydemir: *"Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları"*, Akşam Gazetesi, 29 Aralık 1967.

(36) Abdülhak Hamid, burada Yemen'in *Aden*'i ile *"yokluk"* demek olan *"adem"* kelimesi arasındaki ses benzeşmesinden istifade ederek kelime oyunu yapmış.

(37) *"Zeytindağı"*, salı: 41-44.

(38) Sean McMeekin, *"The Berlin-Baghdad..."*, 192-200 ve 233.

(39) Jonathan Schneer, *"The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict"*, Random House Inc., New York 2010, sah: 64-75.

(40) Son Halife Abdülmecid Efendi'nin evrakı arasından çıkan, bir başka belgeden kopye edilmiş olan ve şimdi bende bulunan bir vesikada, şunlar yazılıdır:

> *"Makam-ı hilâfet-i İslâmiyye'ye ve saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye'ye şeref-bahş-ı ikbâl ve iclâl iken bu kerre müptelâ olduğu marazdan dolayı umûr-ı muazzama-i İslâmiyye ve Osmaniyye-i* ..... (kâğıdın bu kısmı yıprandığı için iki veya üç kelime okunamıyor) *ifâdan âciz kalan Sultan Murâd-ı Hâmis hazretleri iktisâb-ı berî-i tam edinceye kendilerine terketmek şartiyle vekâleten hilâfet-i İslâmiyye ve saltanat-ı Osmaniyye makamına cülûs ettim. Binâenaleyh işbu senedi zîrdemuharrerü'l- -imzâ dört şâhid-i âdil huzurunda imza ve müşarileyhîm hazerâtına itâ eyledim. Fi 16 Ağustos 1293. Abdülhamid"*

(41) Türkiye'nin Sultan Abdülhamid dönemindeki vaziyeti burada ana hatlarıyla anlatılmıştır. Ayrıntılar için, o dönemi sayılarla ve istatistikî bilgilerle derinlemesine anlatan birçok eser mevcuttur, onlara müracaat edilebilir.

(42) Refik Hâlid Karay, *"İstibdad Devri Garabetlerinden"*, Yeni İnci, 21 Mart 1953'den naklen *"Memleket Yazıları-5"*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014.

(43) Sultan Abdülhamid'in aleyhinde kaleme alınmış görebildiğim en ağır şiirin Üsküdar Rifaî Âsitanesi Şeyhi olan ve *Sarı Hüsnü Efendi* diye bilinen Hüsnü Ceyhun Sarıer'e (1879-1952) ait olduğunu *İttihadçı'nın Sandığı*'nda yazmış (sah: 14) ve şiirin 1952'de Abdülbaki Gölpınarlı tarafından yayınlanmış versiyonunu nakletmiştim.

Jöntürk Marşı ismi verilen şiirin, daha sonra Ali Fahri'nin 1912'de neşredilen *Emel Yolunda* isimli kitabında (sah: 46-47) farklı ve uzun bir versiyonunu gördüm. Metni edinmemi sağlayan dostum Prof. Dr. Ali Birinci'ye teşekkür ediyor ve aynı şiirin ikinci versiyonunu aşağıda veriyorum:

Her tarafta âh ü zâr, rahm ü şefkat nâ-bedîd
Her cihetle âşikâr encâm-kâr dehyâ' mezîd
Su-be-sû peydâ hiras, san rûz-ı mahşerdir bedîd
Bir belâdan bin belâ icad eden hain, yezîd
Âdemiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid

Bende-i hâssân-ı devlet, bir alay aç eşkıyâ
Durmayıp hiç gasb u garet işleri subh u mesâ
Hem döverler, hem söverler, hem de isterler dua
Bir belâdan bin belâ icad eden hain, yezîd
Âdemiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid

Zulm ü cevri koskoca bir mülkü tahrîb eyliyor
Rütbe, para, gafilânı fıska tergîb eyliyor
Bir hafiyye, bir denî, bin hud'a tertîb eyliyor
Bir belâdan bin belâ icad eden hain, yezîd
Âdemiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid

Nâle-i dilsûz-ı ümmet nağme-i çeng ü setâ
Hûn-ı mazlumîn-i millet kevser-i her dü serâ
Bir şerîrin keyfiçün dünya ve mâfihâ fedâ
Bir belâdan bin belâ icad eden hain, yezîd
Âdemiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid

İttifak yok, ittihad yok, bir felâkettir gider
Âşinâ yok, asdika yok, bir cehâlettir gider
Hayf, öyle bir gidiş ki cenneti virân eder
Bir belâdan bin belâ icad eden hain, yezîd
Âdemiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid

(44) Şehzade Mehmed Âbid Efendi'nin tarihçi İsmail Hâmi Danişmend'e yazdığı ve şimdi bende bulunan mektuplarının 9 Temmuz 1955 tarihli olanından.

(45) Mehmed Âkif, *"Safahat"*, Altıncı Kitab: *"Âsım"*, İkinci tab'ı, İstanbul 1347-1928, sah: 69.

(46) *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1933, sah:1. Karacan yazısında daha sonra Balkanlar'ın elden çıkışı ile ilgili olarak Abdülhamid'in yanısıra, İttihad ve Terakki'ye de yüklenmektedir ve tefrikanın ilk günü şöyle yazmıştır:

> "...Sultan Hamid'le İttihat ve Terakki'nin hatâları, 1878'den 1918'e kadar geçen 40 sene içinde koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nu mahvetti.
>
> ...Tarih gösteriyor ki, meşhur Berlin Kongresi'nden sonra dahi, Osmanlı Devleti, hattâ Afrika'daki koca Trablusgarb'ı hesaba katmadan, İşkodra'dan tâ Basra'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk halindeydi.
>
> Fakat, Abdülhamid'in, cinayet derecesine varan hamâkatı ve zahmetsizce kazanılmış bir mirasın her sıkıştıkça bir kısmını vererek gününü gün etmek siyasetidir ki, o beş yüz senede milyonlarca Türk'ün kanı bahasına ele geçirilmiş imparatorluğu, millet hayatına nisbetle göz açıp kapamak demek olan elli sene içinde çökertti, yıktı, yoketti.
>
> Murad Hüdâvendigâr gibi, Yıldırım Bayezid gibi, İstanbul'u alıp Şarkî Roma İmparatorluğu'nu yıkan ve yalnız Türk tarihinin değil, insanlık tarihinin bir devrini kapayarak başka bir

devrini açan Fatih Mehmed gibi, Kanunî Süleyman gibi, Yavuz Selim gibi hakanlar ve onların başlarına geçerek akından akına koşturdukları nice eroğlu er silâhşorlar, Bulgarla, Sırpla, Yunanla, Ulahla, Macarla, Nemseli ve Rusyalı ile, asırlarca kılıç kılıca, topuz topuza uğraşarak şehir şehir, memleket memleket ucu bucağı bulunmaz bir ülke fethettiler.

Ama, günün birinde, falan padişahın tohumundan, yalnız mukaddes sanılan bir tohumdan geldiği için tahta oturan, 'sultan ibnü's-sultan' ismini alan bir adam, ahşap kafasına geçirdiği püsküllü kırmızı fesiyle adamdan ziyade korkuluğu andıran biri, kapkara bir hâile tipi, bütün o iklimleri, denizleri, Asya'nın ortasından Avrupa ortalarına sarkan ve Afrika'nın yarısını kaplayan toprakların hepsini, tapusuna şartsız tasarruf edilmiş bir çiftlikten daha kolaylıkla dağıttı, sattı, yedi, bitirdi. Ve... Hazmetti.

Vatana ihanet derecesi, vatanı satan kardeşinden asla farklı olmıyan Abdülhamid, Türk milletinin lânet ve nefretine, Vahidettin'den daha az müstahak olmuş değildir.

Evet, Osmanlı-Rus harbinden sonra, evvelâ Ayastefanos muahedesi ile, sonra da, Rusya'nın imzalattığı o muahede bir tarafa bırakılarak İngiltere ve Avusturya'nın ısrarı ile kurulan Berlin Kongresi ile filvaki, Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyordu.

Sırbistan ve Karadağ, büyüyerek müstakil birer devlet oldu.

İkiye ayrılmış, fakat geniş bir Bulgaristan ihdas edildi.

Besarabya ile Batum'u, Kars ile Ardahan'ı Ruslar aldılar.

Avusturya-Macaristan, harpten evvel Rusya ile yaptığı bir anlaşmaya dayanarak, Bosna-Hersek'i askerî işgal altına aldı.

İngiltere, Ruslar'ın Anadolu'da ilerlemeleri takdirinde Osmanlı ülkesini müdafaa edeceğine dair Osmanlı devleti ile bir muahede yapmış ve güya, o havalide bir istinat noktası olmak üzere, Kıbrıs'ı işgal etmişti.

Fransa da bu korkunç yağmada hissesiz kalmamak için, İngiltere ve Almanya ile uyuşarak, Tunus'u zaptetti.

Hattâ, İngilizler, Kıbrıs'la da iktifa etmediler: Mısır'ı işgal ettiler.

Fakat, bütün bunlara rağmen, paramparça edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti, o halinde bile, bugünün Fransa, Lehistan, Yugoslavya gibi en geniş topraklı Avrupa devletlerinden daha büyük, dağ gövdesini beş kıt'anın üçüne yayınış, gene koca bir hakanlıktı.

Binaenaleyh, Ayastefanos Muahedesi tarihi olan 1878'de değil, fakat 1878'den epeyce sonradır ki, Osmanlı İmparatorluğu, muazzam bir buz kalıbı gibi, Ermeni komitalarının bulunduğu şark hudutları ile Makedonya komitacılarının barındığı garp hudutlarından çatlaklar verdi ve çözülmeye yüz gösterdi.

Filvaki, Ermeni komitalarının faaliyeti, Rusya'nın işine gelmediği için, o fesat ocağı uzun müddet tütmedi.

Fakat, Makedonya'daki fesat volkanı bilhassa Rusya'nın işine geldiği için ve en başta onun himmeti ile tam verimini verdi. Bu suretledir ki Osmanlı Devleti Abdülhamid'in hatâlarını istismar eden Fener Patrikhanesi ve Bulgar Eksarhanesi taraflarından zehirlendi, Makedonya komitası tarafından kemirildi ve nihayet bir leş haline getirilerek, Enver Paşa ile Talât Paşa'nın, mazeretleri kupkuru hamiyet olan bilgisiz idareleri altında, son

nefesini vermekte gecikmedi.

1878'den 1918'e kadar süren kırk senelik vekayiin tedkikinden çıkan hüküm budur.

Berlin Muahedesi'ne, *'Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki hristiyanların hakları korunacak!'* diye bir madde konulmuştu.

İmparatorluğu öldürmek için kullanılan silâhların başlıcası bu olmuştur.

Türkiye'de *'Şeriate uymaz!'* diye matbaaya müsaade edilmediği devirlerde, Makedonya'da, hep bu madde ileri sürülerek kilise üzerine kilise fermanı alıp dağı taşı, papasla, daskalla doldurdular ve Makedonya sırtlarına kurdukları matbaalarda basılan yüzbinlerce propaganda kitabı ile, denebilir ki, dağı taşı ayaklandırdılar.

Siyah cübbeleri altında tabanca saklı fakat elleri haçlı Ortodoks papaslar boyuna mektep açtılar, boyuna kilise açtılar ve okuyup silâhlandırdıkları halkı ayaklandıra ayaklandıra, *'Türk zulmediyor!'* diye bağırmaya başladılar.

Gürültü, ayyuka çıkıyordu!

Makedonyalılar, *'Bizi kurtarın!'* diye Avrupalılar'ı çağırıyordu.

Islahat istiyorlardı.

Ne ıslahatı?

Malûm değildi.

Avrupa, gelmekte gecikmedi.

Islahat, kabul edildi.

Islahatın ne olduğu, ıslahatı verdikten sonra anlaşıldı. Biraz daha kilise, biraz daha mektep açtılar ve... Tekrar ayaklandılar.

Şimdi, tıpkı şimdiki gibi! Muhtariyet istiyorlardı.

Rus Çarı ile Almanya İmparatoru Reval'de konuştular: Muhtariyet vermekte mutabık kaldılar.

Her açılan ağzı bir lokma ile tıkamayı devlet siyaseti yapmış olan Abdülhamid, azı dişlerini gösteren Makedonya için bunu da kabul etmek üzere idi ki, vaziyeti haber alan Üçüncü Ordu, isyan etti.

Meşrutiyet ilân edildi.

Sindiler.

Hattâ, başlangıçta, İttihad ve Terakki'nin *'müsavat'*, *'uhuvvet'* düsturlarını keçe külâhlarına işliyerek, dost bile göründüler.

Biraz sonra, 31 Mart isyanından sonra bu sefer istediklerini tam almak için tekrar başkaldırmak üzere idiler ki bu defa da İttihad ve Terakki, evvelce verdiği bütün müsaadeleri sıfıra indiren zecrî ve cezrî hareketlere girişti.

Abdülhamid'in hatası şu oldu ki, kiliselerle mektepleri, yani fesat ocaklarını kapatacağına, çeteleri kesmeğe girişti!

İttihad ve Terakki'nin hatası şu idi ki, sonradan hazinesinde 92.000 lira ile Umumi Harb'e girdiği gibi (Cavid Bey'in Divanı Âlî'deki ifadesi), kâfi derece kuvvetlenmeden, Makedonya'ya verilmiş ıslahatı lağvederek Makedonya komitasına gürültü bahanesi ve Rum kilisesi ile Bulgar kilisesini birleştirmeye yarayan yanlış politikası neticesi olarak o zamana kadar birbirini yiyen Balkan devletlerine de Makedonya'yı paylaşmak esası üzerine dayanan bir ittifak yapmaları imkânını verdi.

Harp oldu, Rumeli'yi kaybettik.

Üçüncü hata:

İkinci Balkan Harbi başlayıp da *'Statüko!'* diye bağıran dev-

lerin bütün tehditlerine rağmen Türk ordusu Edirne'ye girdikten sonra daha ilerleyemeyişimiz ve milyonlarca Türkle dolu Türk'ün öz ellerine gitmeyişimiz olmuştur.

Önü apaçık ve müdafaasız kalmış Edirne'de o zaman niçin durduğumuz, herkesin birbirine sorduğu bir istifham işareti halinde, hâlâ kimsenin malûmu değildir!

İşte, bu suretledir ki, arkalarını Rusya'ya dayayan beş buçuk papasla üç buçuk komitacı, o koca imparatorluğun hakkından gelen vekayiin açılıp çözülmesine sebebiyet verdiler.

Eğer o devrin adamlarında biraz uzağı görmek hassası, tedbir almak kabiliyeti, bir parça idrak, bilgili bir vatanseverlik olsaydı, yahut Mustafa Kemal bundan yirmi beş sene evvel, Selânik'te, o vaziyetlerde devletin tutması lâzım gelen yol hakkındaki düşüncelerini emredecek imkânlara malik bulunsaydı, Türkiye, bugün dahi, İşkodra'dan Basra'ya uzanan ve dört tarafa dalbudak salmış o koca hakanlık coğrafyası içinde kalacaktı.

Böyle, Avrupa'ya ancak el atmış, bi'n-nisbe küçük bir devlet olarak kalmayacaktık.

Makedonya komitasının ihtilâl tarihi, Osmanlı Devleti'nin son elli sene zarfında nasıl battığının ve batırıldığının da tarihidir...".

(47) Burada ve daha sonra yapılan alıntıların yeraldığı otobiyografinin tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 1 numaradadır.

(48) Yamauchi, 239-242.

(49) Enver Paşa'nın babasına yazdığı mektuplardan bazılarının tam metinbleri, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 6 ile 8 numaralar arasındadır.

(50) Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım'a yazdığı mektuplardan bazıları bu kitabın *Belgeler* bölümünde 9 ve 10 numaradadır.

(51) Bu kitabın *Belgeler* bölümünde yeralan 10 numaralı mektuptan.

(52) Benim *Şahbaba*'ya bakınız. Sah: 542, 29 numaralı belge.

(53) Telgrafın tam metni: *"An Kırçova, Tarih: 5 Teşrînsanî 318. Manastır'da Kondüktör Ahmed Bey'in hânesine. Enver'in hamdolsun birincilikle geçtiğini benim de terfi ettiğimi tebşîr ederim. Pederiniz Ahmed"*.

(54) Şevket Süreyya Aydemir, *"Makedonya'dan Orta Asya'ya..."*, 1/428.

(55) Kâzım Karabekir, *"Hayatım"*, 150.

(56) Benim *İttihadçı'nın Sandığı*'na bakınız. Sah: 233-234.

(57) Şevket Süreyya Aydemir, *"Makedonya'dan Orta Asya'ya..."*, 1/522-523.

(58) Uzunçarşılı'nın makalesinin (*"1908 Yılında İkinci Meşrutiyet'in..."*) çeşitli yerlerine ve o sırada Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinin umumî müfettişi olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın şimdi İSAM'da bulunan evrakına bakınız.

(59) İttihadçılar'ın yayınladığı *Neyyir-i Hakikat* Gazetesi'nden nakleden: Ahmed Refik, *"İnkılâb-ı Azîm (11 Temmuz 1324)"*, Dersaadet, Asır Matbaası, 1326-1324 (1908), sah: 84-86.

(60) Uzunçarşılı, 140.

(61) İsmail Hakkı Okday, *"Yanya'dan Ankara'ya"*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1975, 187.

(62) Sözkonusu mektupların orijinalleri, Birinci Dünya Savaşı senelerinde Türk-Alman ittifakında popaganda vazifesi ile görevli olan, İttihadçı li-

derler ile yakınlığı bilinen ve Talât Paşa'nın 1921 Mart'ında Berlin'deki cenaze merasiminde konuşma yapan Prof. Ernst Jaeckh'in (1875-1959) bugün Yale Üniversitesi'ndeki kolleksiyonundadır, Enver Paşa'nın bendeki evrakı arasında da bazı mektuplar bulunmaktadır ve aralarında yine Fransız olarak bir çocuğa yazılmış olanı da vardır.

Mektuplar arasında Maria Sarre'ye yazılmış olanların dışında başka bir kişiye gönderildikleri belli olanlar da mevcuttur. Prof. Jaeckh tamamının kendisine yazılmış olduğunu iddia etmiş ise de, hitaplardaki *sen* ve *siz* gibi farklılıklar ile hanımlar için kullanılan bazı kelimeler tek muhatabın Jaeckh olmadığını göstermektedir.

Enver'in mektuplarının ilk yayını Prof. Jaeckh tarafından propaganda maksadıyla ve yine kendisine yazılmış gibi gösterilerek 1912'de Frankfurter Zeitung'da yapılmış ama metinlerin kimi yerleri sansürlenmiş, yine Alman askerî makamları tarafından sansürlenerek Münih'te, 1918'de Hugo Bruckman Yayınevi tarafından *"Enver Pascha um Tripolis"* adıyla propaganda maksatlı kitap olarak çıkmış ve birkaç ay sonra ikinci baskısı yapılmıştır.

Enver Paşa'nın sözkonusu mektupları ile ilgili en geniş yayın Şükrü Hanioğlu'na aittir (*"Kendi Mektuplarında Enver Paşa"*, Der Yayınları, İstanbul 1989), ancak Prof. Jaeckh'in kolleksiyonunda yayınlanmamış başka mektuplar da bulunmaktadır.

Mektuplarda sık sık *Ma chère* ve benzeri şekillerde hitap edilen hanımın kim oluğu konusunda şimdiye kadar kesin bir bilgi verilmemiştir ve bu hanımın Maria Sarre olduğu, burada tarafımdan ilk defa ifade edilmektedir.

(63) Sarre ailesi hakkında: Malte Fuhrmann: *"Almanya Potsdam'da..."*

(64) Mektubun tamamı, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 10 numaradadır.

(65) *Bir Ömür Boyunca,* 122.

(66) *"Nil Kıyısından Boğaziçi'ne..."*, 345. Yayında mektubun tıpkıbasımı vardır.

(67) Osman Selaheddin Osmanoğlu, Jamil Adra and Edhem Eldem, *"Geneology of the Imperial..."*, 40.

(68) Enver'in ordu kaimesi hakkında: Kenneth M. Mackenzie, *"Enver Pasha' Paper..."*. Mackenzie, makalesinde Cüneyt Ölçer'in yayınladığı *"50 Yılın Türk Kâğıt Paraları"* serisinin 2 numaralı bülteninden (İstanbul, 1977) istifade ettiğini yazıyor.

(69) Hüseyin Cahid Yalçın, *"Tanıdıklarım"*, 78.

(70) Hasan İzzet Altınanıt,*"Ebemkuşağındaki..."*, 39.

(71) Ali Suat Ürgüplü: *"Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin..."*, *350-351.*

(72) Hanioğlu, *"Kendi Mektuplarında..."*, 224.

(73) Hanioğlu, *"Kendi Mektuplarında..."*, 228-229.

(74) Günlüğün tam metni tarafımdan yayınlanmıştır:*"Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

(75) *"Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü"*, 40-42.

(76) *"Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü"*, 56, 61, 62, 63.

(77) İncil'in Korintliler kısmı, 13/2.

(78) Hanioğlu, *"Kendi Mektuplarında..."*, 228.

(79) Ahmed İzzet Paşa, *"Feryadım"*, 1/153.

(80) *The Makers of the Modern Middle East*, 164.

(81) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/86.

(82) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/142.

(83) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/44.

(84) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/84.

(85) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/146.

(86) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/146-147.

(87) *Şahbaba*, 15.

(88) Winston Churchill, *"The World Crisis"*, *273*.

(89) Winston Churchill, *"The World Crisis"*, *275*.

(90) Sazanov, 135.

(91) Winston Churchill, *"Türkiye ve Sulh Bloku"*, Cumhuriyet, 22 Mayıs 1939, sah: 3.

(92) İttihad ve Terakki'nin ittifak arayışları Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişini konu alan ve bir kısmını bu kitabın bibliyografyasında verdiğim birçok çalışmada ele alınmış olduğu için burada ayrıca kaynak göstermiyorum.

(93) İsmet İnönü, *"Hatıralar"*, 1/149.

(94) Benim *İtihadçı'nın Sandığı*'nda, 452. Sahifedeki 213 numaralı belge. Almanya ile yapılacak bir anlaşmada kullanılması için yabancı dilde hazırlanmış orijinalinden tercüme edilmiş intibaı uyandıran belgenin altındaki Hicrî ve Rumî tarihler, 8 Safer 1333 ile 26 Kânunevvel 1914 günleri birbirini tutmuyor. Hicrî tarih 26 Aralık 1914'e, Rumî olan ise 8 Ocak 1915'e tekabül ediyor. Ancak, o devirde Rumî aylardan sonra Milâdî senenin yazılması âdet değildir ve tarihler arasındaki bu fark belgenin tercüme olduğunu göstermektedir. Zira, yabancı dilde hazırlanmış milletlerarası metinlerde tarihlerin Hicrî ve Milâdî olarak kullanılması teamüldendir ve 8 Safer 1333'ten sonra 26 Aralık 1914 yazılmasından ikinci tarihin Milâdî ve metnin de tercüme olduğu anlaşılmaktadır. Ben de belgeyi yayınlarken bir hata yapmış, tarihleri Milâdî'ye çevirirken yanlışlıkla 8 Ocak 1914 yazmışım.

(95) Baron Wangenheim'in mektubunun tıpkıbasımı için: *"Nil Kıyısından Boğaziçi'ne..."*, sah: 257-258.

(96) Mektubun tam metni, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 31 numaradadır.

(97) Cemal Paşa, hatıralarının ilk baskısında ne şekilde yapıldığını öğrenemediği ittifak konusunda şöyle yazar:

> "...Alman-Türk İttifakı, şimdiye kadar herkesin zannettiği gibi harb-i umumi esnasında akdolunmadı.
>
> Gerçi imza mes'elesi 2 Ağustos 1914'te vâki oldu ise de, müzakerâta harb-i umumiden evvel başlandı.
>
> Müzakerâta ne zaman ve kimin teşebbüsüyle [initiatif] başlanılmış olduğunu tâ muahedenin imza olunduğu güne kadar bilmiyordum". (Cemal Paşa, "Hâtırat", 1922 baskısı, sah: 89).

Paşa'nın hatıralarını ilk baskıda yeralmayan balıisleri de ilâve ederek 1959'da yeni harflerle yayınlayan oğlu Behçet Cemal, babasının ittifaktan sözettiği kısmın altına koyduğu dipnotta *"Cemal Paşa, Almanya-Türkiye ittifak muahedesinin kendisinden gizli tutulması hususunda, hatıralarının müsveddelerinde aşağıdaki düşünceleri yazmış fakat sonradan*

bunların o sıralarda (1919) neşrini uygun görmeyerek üzerlerini çizmiş ve neşredilen kitabında yer vermemiştir. Tarihî gerçekleri aydınlatmaları bakımından bu çizilen kısımları aynen buraya koymayı lüzumlu bulduk" dedikten sonra, Cemal Paşa'nın yazdığı ama ilk baskıya almadığı kısmı ilâve ediyor:

"İstanbul'da ben bu fikirleri kafa[m]dan geçirirken, İstanbul'u Rusya'ya vermek için Fransız Reisicumhuru Mösyö Poincare'nin Petersburg'da bir muvafakatnâme imza etmekte olduğu hakikati bugün meydana çıktığına göre, düşüncelerimin ne kadar doğru ve kararımın ne derece isabetli olduğu sabit olmuştur zannederim.

Yalnız bir nokta kalıyordu. Acaba bu ittifak müzakeresi ne zaman başladı ve benden niçin gizlendi? Müzakerenin benden gizli tutulması hakkımda bir itimatsızlık gibi telâkki edilemez mi? Bu itimatsızlık tahakkuk ettikten sonra benim kabineden çekilmekliğim icab etmez mı idi? Şimdiye kadar yaptığım müteaddit teşebbüslere rağmen bu ittifaka götüren müzakerelerin ne zaman ve nasıl başlamış olduğunu hâlâ öğrenemedim. Yalnız, biliyorum ki, bu mes'ele evvelâ Enver Paşa ile Wangenheim arasında görüşülmüş ve sonra Wangenheim ile Sadrıazam Paşa arasındaki resmî müzakerelere intikal etmiş. Alman Sefiri'nin pek şahsî dostu olan Deniz Ataşesi Albay Humann'ın bana bizzat anlattığına göre de bu ittifakın lüzumuna evvelâ Sefir Wangenheim inanmış ve İstanbul'da muhitin buna taraftar göründüğünü anlayınca İmparator'un 1914 yılındaki Korfu seyahati esnasında İstanbul'dan Korfu'ya giderek İmparator ile Başvekil von Bethman-Hollweg'in de muvaffakatlerini almış ve dönüşünde işe büyük bir ehemmiyetle teşebbüs ederek neticeyi almağa muvaffak olmuş.

Bu teşebbüsün benden gizli tutulmasının arkadaşlar tarafından hakkımda bir itimatsızlıktan doğduğu dahi kat'iyyen sabit olamadı. Hattâ, bu hadiseden dolayı arkadaşların bana karşı pek mahcup olduklarını anlayordum.

Bu mes'eleyi kendi kendime şöyle tevil ediyorum:

Wangenheim benim bir Türkiye-Fransa ittifakı meydana getirmek üzere büyük gayret sarfetmekte olduğumu bildiğinden, mensup olduğum hükümetin siyasî kanaatlerim dışında Almanya ile ittifak müzakerelerine girişmiş olduğunu görünce buna şiddetle muhalefete kalkışınam ihtimâlini dikkat nazara almış ve müzakereler kat'iyyet kesbedinceye kadar mümkünse benim habersiz bulundurmaklığımı rica etmiş olacaktır. Belki de ciddî müzakerelere ben Paris'te iken başlanılmış ve dönüşümde pek ziyade ilerlemiş olan müzakereler, benim uğradığım muvaffakiyetsizlik üzerine sür'atlendirilerek yine benim gıyabımda neticelendirilmiştir.

Şimdi bu hâdiseyi bir izzetinefis meselesi yaparak istifa edecek olursam, memleket için hayırlı bir teşebbüste bulunmuş olur mu idim? O zaman da düşünmüştüm, şimdi de düşünüyorum. Böyle bir hareketi ben şahsî kırgınlıktan başka bir şeye hamledemiyorum. Eğer Fransa'dan, Fransa'nın muayyen ve maddî teklifleri ile dönmüş olsa idim de arkadaşlarım, "Buna karşı Almanlar'ın da şu teklifi var!" demiyerek benim gıyabımda gizlice müzakerelere devam ve ittifaknameyi imza etmiş olsalardı, o zaman mes'ele bir vatan menfaati dâvâsı olur ve şahsen ortaya

atılmak ve Fırka içinde arkadaşlar aleyhinde şiddetli bir muhalefet cereyanı hâsıl ederek, ittifakın kat'iyet kesbetmemesine çalışmak icap ederdi. Halbuki esasını şimdi benim de muvafık gördüğüm bir ittifakın müzakeresi sırasında bana haber vermedikleri için bunu bir izzetinefis meselesi yapıp istifa etmek, aramızda her zaman ihtilâf görmek için can atan tufeylîlerin ekmeğine yağ sürmek ve memlekette İttihad ve Terakkiînin zayıflaması ile neticelenecekti. Bunu bir prensip meselesi yapmağa ise imkân yoktu. Çünki, gerçekten o zaman kabinede bulunan bazı zâtlaran bu işin gizli tutulmasına ben de tarafardım. O halde prensip nazariyesine ben kendim muhalefet etmiş olacaktım. Bu itibarla her halde izzetinefsimin son derece rencide edilmiş olmasına rağmen istifa etmemeye ve memlekette İttihad ve Terakki'yi sağlam bir millî kütle halinde göstermek için buna tahammül etmeye karar verdim.

Ertesi gün gördüğüm Cavid Bey'i de pek ziyade müteessir görmüş ve yukarıdaki mütalâaları ileri sürüp isbat ederek teessürlerini teskîne çalışmıştım" (*"Hâtıralar"*, 1959 baskısı, 129-132).

(98) ATASE; BDH, Klasör 1646, Doya 30, Fihrist 11.

(99) Benim *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü"*nde, 42-43.

(100) İlk defa Ali Kaşıyuğun'un Sütçü İmam Üniversitesi'nde yaptığı *"Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve 1. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914)"* başlıklı doktora tezinde yayınlandığını gördüğüm belgeyi benim *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*'ne naklederken (sah: 162) bir tarih hatası yapmış, Hafız Hakkı Paşa'nın tercümesinde yeralan 9. 8. 30 tarihindene dikkat çekerek *"Almanca metin ile Türkçe tercüme arasındaki iki aylık tarih farkının üzerinde durulması lâzımdır"* demişim. Halbuki tarihler arasında fark yoktur, Mart ayı Rumî senenin başlangıcı kabul edildiği takdirde Ağustos sekizinci ay olmakta ve Milâdî 22 Ekim 1914, Rumî 22 Ekim'e tekabül etmektedir. Hatamı burada tashih ediyorum.

(101) *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış..."*, 42.

(102) Anlaşmaların toplu bir değerlendirilmesi için: Azmi Özcan, *"Osmanlı Mülkünü Paylaşım..."*.

(103) James Barr, *"A Line in the Sand"*, çeşitli yerler, özellikle de 1. sayfadan başayan *Prologue* kısmı.

(104) Şevket Süreyya Aydemir, *"Suyu Arayan Adam"*, 102-105.

(105) Kâzım Karabekir, *"Hayatım"*, 229.

(106) Benim *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü"*nden, 10-12.

(107) *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış..."*, 91.

(108) *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış..."*, 110-111.

(109) Bu telgrafların suretleri, Mahmud Kâmil Paşa'nın (1880-1922) Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır. 1915'teki Sarıkamış bozgunundan sonra Üçüncü Ordu'nun başına getirilen ve Şark Cephesi'nde Ruslar'a karşı mücadele eden Mahmud Kâmil Paşa'nın evrakı, ölümünün üzerinden kırk seneden fazla bir zaman geçmesinden sonra, 1960'lı senelerde piyasaya düştü, İstanbul'da haraç-mezat satıldı ve belgelerden bazıları daha sonra Türk Tarih Kurumu'na hediye edildi.

Kurum'da bulunan evrakın tamamının fotokopileri, 2013'te bana bir klasör içerisinde ve posta ile gönderilmişti ama zarfın üzerinde ve klasör-

de gönderenin ismi yoktu. Aynı klasörde bulunan ve 2005'te Türk Tarih Kurumu'nun başkanı olan Prof. Yusuf Halaçoğlu'nun imzasını taşıyan iki teşekkür mektubundan, evrakın o senenin Nisan ve Mayıs aylarında iki parti hâlinde Kurum'a bağışlandığı ve bağışı Orhan Peker'in yaptığı anlaşılıyordu.

(110) İsmail Hakkı Okday, 325.

(111) *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış..."*, 111.

(112) Arı İnan, *"Enver Paşa'nın Özel Mektupları"*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

(113) Burada bazı paragraflarını naklettiğim on adet mektup, Arı İnan'ının yayınından alındı. Mektupların tam metinleri, İnan'ın kitabında sırasıyla 176., 178., 180., 182., 188., 185., 190., 191.,186. ve 189. sayfalardadır.

(114) Belgeyi ilk yayınlayan, Şevket Süreyya Aydemir'dir: *"Makedonya'dan Orta Asya'ya..."*, 3/146-152. Bu kitapta, belgenin Türk Tarih Kurumu'ndaki orijinalinden çektiğim görüntüleri kullandım.

(115) Konu hakkında, Paul Domont'un eserinin "Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar...) çeşitli yerlerinde izahat vardır.

(116) Masonik yayınlardan nakleden: Orhan Koloğlu, *"İttihadçılar ve Masonlar"*, 291.

(117) Enver Paşa'nın *"Dikkat Edelim, Aldanmayalım"* başlıklı makalesinden. *"Livayü'l-İslâm"*, sayı 8, 1 Temmuz 1921.

(118) Petrol konusundaki anlaşmazlık için: Sean McMeekin, *"The Berlin-Baghdad..."*, 318-339.

(119) Berlin ile İstanbul arasında yaşanan Kafkasya mücadelesinin Alman belgelerine göre değerlendirilmesi için: Mustafa Çolak, *"Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifakı"*, 137-169 ve yine Mustafa Çolak, *"Alman İmparatorluğu'nun..."*, 169-238.

(120) Enver ve Halil Paşalar arasında bu konudaki temaslar için bu kitabın 164. sahifelerine ve aşağıda, 127. dipnotta verdiğim kaynağa bakınız.

(121) Metnin tamamı, benim*"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi"*ndedir: 172-173.

(122) Turancılık konusunda İngiliz istihbaratına air iki rapor: *"Report on the Pan-Turanian Movement"*, Intelligence Bureau, Department of Information, October 1917 ve *"Memorandum on the Panturanian Movement"*, The National Archives, Cataloge Reference: CAB/24/25.

(123) Vedânamenin tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 4 numaradadır.

(124) *Zeytindağı*, 117-119.

(125) *Bir Ömür Boyunca*, 138.

(126) Enver Paşa'nın bu ve bundan sonraki bölümlerde yeralan ve Masayuki Yahmauchi ile Arı İnan'ın yayınladıkları mektuplardan yaptığım alıntıları her mektubun sonundaki dipnotlarda gösterdim. Paşa'nın nereden alındığı konusunda atıf yapmadığım yazışmalarının tamamı, Naciye Sultan'a yakında tamamını yayınlayacağım mektuplarındandır.

(127) Yazışmalardan bazılarının orijinallerinin görüntüleri ve yeni harflere kısmen çevrilmiş metinleri için: Aydemir, *"Makedonya'dan Orta Asya'ya..."*, 3/464-472.

(128) Tarık Zafer Tunaya, *"Türkiye'de Siyasal Partiler"*, 3/575.

(129) Bu mektup ile yine bu bölümde kullandığım belgelerin birkaçı, Masayuki Yamauchi'nin Türkçesi 1995'te yayınlanan *"Hoşnut Olamamış Adam-Enver*

Paşa" isimli kitabında da yeralmaktadır. Ancak gerek bazı yanlış okumalar, gerekse de isimler hakkında yapılmış olan kimi hatalar sebebi ile, bazı mektupları Yamauchi'nin kitabından nakletmek yerine Türk Tarih Kurumu'ndaki orijinallerinin yeni harflere tarafımdan çevrilmiş şekillerini kullanmayı tercih ettim ve Kurum'un arşivinde bulunan belgeleri dipnotlarda gösterdim. Kaynakları dipnotlarda gösterilmeyen bütün belgeler, bendedir.

Burada, belgeleri okuma ve değerlendirme konusunda düşülen hatalara örnek teşkil etmesi bakımından yanlışlığa dikkat çekeceğim:

Japon tarihçi Masayuki Yamauchi'nin *"Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa"* isimli eseri, Paşa hakkında yapılan ve belgeye dayanan yayınların en önemlilerindendir ve İttihadçılar'a ait olup Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde muhafaza edilen ama Türk tarihçilerin nedense üzerinde bir türlü çalışmadıkları 191 adet çok önemli belge ile muhteviyatından, Yamauchi'nin eseri sayesinde haberdar olunmuştur.

Ancak, yayında metin yahut şahıslar konusunda yapılmış bazı hatalar mevcuttur; gerçi bir eserde hatâ olması normal ve hatâsız ser mümkün değildir ama özellikle bir yanlışa dikkat edilmesi lâzımdır:

Yamauchi, Sakarya Savaşı sırasında Batum'da bulunan Enver Paşa'nın Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e gönderdiği mektubu *"Yaklaşık iki aydır sizden mektup alamadım. Açıkça itiraf ederim ki, kederden yıkıldım. Sana iki telgraf gönderdim. Fakat cevabını alamadım. Allah bile Sakarya zaferinin sonuçlarından hayrete düşmüştür"* şeklinde yorumluyor (246. sahifedeki 133 numaralı belge hakkında 67. sahifede yaptığı yorum), yani Mustafa Kemal'in Sakarya'da kazandığı zaferin *Allah'ı bile şaşırtacak şekilde beklenmedik birşey olduğunu* söylüyor.

Bu ifadelerin gerçek olması, Enver Paşa'nın açıkça *hain* olarak yaftalanmasını gerektirecek mahiyettedir.

Ancak, sözkonusu ifadeler, mektubun Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunan orijinal nüshasında *"Ne ise, bakalım, herhalde Cenâb-ı Hak bu harbin sonunu hayreder"* şeklindedir ve Yamauchi metni düzgün yayınlamış ama yanlış anlmıştır.

Yani, Enver Paşa *"Allah hayrete düşmüştür"* değil, *"hayırlar verir"*, yani *"Cenâb-ı Hak bu savaşın sonunda Türkler'e hayır verecektir"* diyor ve Japon tarihçi *hayr, hayretmek* ifadelerini *hayret etmek* sözü ile karıştırıyor.

Az okuyan ve yayınlanmış belgeleri de genellikle hiç okumayan ve belgelerin ayrıntılarına girmemeye de özellikle itina eden bir millet olmamız burada çok işe yaramış! Zira, Yamauchi'nin yanlış anlayıp hatalı naklettiği cümle farkedilip üstüne üstlük bir de gerçek zannedilse idi, bir kesimin elinde *"İşte, Enver Paşa'nın ihanet vesikası!"* diye senelerden buyana nasıl bir yaygara vasıtası hâline gelirdi, kimbilir...

(130) Yamauchi, 3-4.

(131) Daha önce *Ali* takma adını kullanan Enver Paşa, bu defa *Abbas* ismini kullanıyor.

(132) Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Killigil (1898-1962).

(133) Romanya'nın güneybatısında, Tuna üzerinde bulunan liman şehri.

(134) Mektubun tamamı, benim *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi"*ndedir. Sah: 161-162.

(135) İttihad ve Terakki'nin İzmir mebusu Nesim Mazliyah Efendi.

(136) İkinci Enternasyonal'in uzun seneler sekreterliğini yapan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Belçika Başbakanı olan Camille Huysmans (1871-1968).

(137) Mektubun tamamı, benim *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi"*ndedir. Sah: 152-155.

(138) *Abbas,* Enver Paşa'nın takma isimlerinden biridir.

(139) Talât Paşa'nın küçük kayınbiraderi.

(140) Enver Paşa'nın hanımı Naciye Sultan.

(141) Mektubun tamamı, benim *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi"*ndedir. Sah: 156-158.

(142) Sadrazam İzzet Paşa, iadeler konusunda Alman makamlarına iletmesi için Berlin Sefiri Rıfat Paşa'ya gönderdiği notanın tam metnini hatıralarında yayınlamıştır (*"Feryadım"*, 2/13).

(143) Paşalar'ın, benim *İttihadçı'nın Sandığı*'ndaki muhtelif yazışmalarına bakınız.

(144) Yalçın, *"İttihatçı Liderlerin..."*, 34.

(145) Yahudi bir ailenin çocuğu olan Karl Radek 1885'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait olan Lemberg, yani bugün Ukrayna'da bulunan Lviv şehrinde dünyaya geldi. Birinci Dünya Savaşı öncesinin en tanınmış Marksistlerinden oldu, defalarca tutuklandı, gazeteler çıkardı ve 1907'de Almanya'ya yerleşip Sosyal Demokrat Parti'ye katıldı, savaş yıllarını İsviçre'de geçirdi. 1917'de Lenin'in Almanya'dan Rusya'ya gidişi sırasında yanında bulunan birkaç kişiden biri oldu ama Rusya'ya girişine izin verilmeyince İsviçre'ye döndü. Rusya'ya ancak Ekim Devrimi'nin ardından girebildi, Dışişleri Komiser Yardımcısı yapıldı, Brest-Litovsk'ta yapılan barış görüşmelerine katıldı ve Alman ordusu içerisinde başlatılan Bolşevik faaliyetlerini düzenledi.

1918 Aralık'ında yeniden Almanya'ya giden Radek, Berlin'de Alman Komünist Partisi'nin kuruluş çalışmalarını başlattı, Friedrich Ebert Hükümeti'nin Spartakist ayaklanmasını bastırmasının ardından 12 Şubat 1919'da *Almanya'ya kaçak girdiği* gerekçesi ile tutuklanıp Berin'deki Moabit Hapishanesi'ne kondu, temaslarını hapishaneden devam ettirdi ve 1920 Ocak'ındaki tahliyesinin ardından tekrar Moskova'ya gitti.

Komünist Partisi Merkez Komitesi üyeliğine ve Komintern'in sekreterliğine getirilen Radek, Bolşevikler'in Almanya ile münasebetlerini idare işini de üzerine aldı ama parti içerisinde çıkan fikir ayrılıkları yüzünden 1923'te Merkez Komitesi üyeliğinden, 1927'de partiden de kovuldu. Stalin'e karşı başlattığı muhalefet yüzünden 1930'lardaki *büyük temizlik* sırasında tutuklandı, *ihanetini itiraf ettiği* açıklandı, on sene hapse mahkûm edildi ve gönderildiği çalışma kampında 19 Mayıs 1939'da öldürüldü.

(146) Karl Radek, Almanya'da 1918 Kasım'ından 1920 Ocak'ına kadar 13 ay devam eden ve tutukluluk günlerini de içerisine alan dönemle ilgili hatıralarını 1926'da aylık Sovyet dergisi *Krasnaya Nova*'nın Ekim sayısında *Kasım* başlığı altında yayınladı ve hatıraların Radek'in önde gelen Alman yetkililer ile yaptığı görüşmelerin çıkartılmış bir hâli de 1927'de broşür olarak neşredildi. Ben, hatıraların E.H. Carr, Karl Radek ve M. Philips Price imzalı İngilizce tercümesinden istifade ettim: "Radek's *'Political Salon' in Berlin 1919"*, Soviet Studies (Taylor & amp; Francis Ltd.), vol: 3, no: 4 (Apr. 1952), 411-430.

(147) E.H. Carr, Karl Radek ve M. Philips Price, "Radek's *'Political Salon'...",* 419-420.

(148) Belgede ismi geçen *Kumandan Noske*'nin, Almanya'da 1919 ile 1920 yılları arasında Savunma Bakanı olan ve 1919 Ocak'ındaki komünist darbe

girişimini bastıran sosyal demokrat politikacı Gustav Noske (1868-1946) ile karıştırılmaması gerekir. Zaten, Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey de, *Noske* isminin altına daha sonra kurşun kalemle *Berlin Polis Müdürü* yazmıştır.

(149) Frederik Stroem'in kim olduğunu bilmiyorum. Stroem'in isminin yanında, daha sonra Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey tarafından kırmızı kalemle yazılmış *"Alman Komünist Reisi"* ibaresi vardır.

(150) Arı İnan, 500.

(151) E.H. Carr, Karl Radek ve M. Philips Price, "*Radek's* 'Political Salon'...", 428.

(152) *Sayın* hitabından sonra isim yazılmamış.

(153) Kâmil Bey'in mektupları bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 21 ile 29 numaralar arasındadır.

(154) Mektubun tamamı için: Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 32-33.

(155) Yamauchi, 90.

(156) 1924'te Osmanlı Hanedanı'nın bütün mensuplarının Türkiye'den sınırdışı edilmesi ve memlekete girişlerinin yasaklanması sırasında Avrupa'da bulunan Naciye Sultan, hanedanın kadın mensuplarının memlekete girebilmelerine izin verilmesi üzerine 28 senelik bir sürgününü noktaladı, 4 Ağustos 1952'de İstanbul'a döndü ve hemen o sene kısa da olsa hatıralarını yayınladı.

Naciye Sultan'ın 15 Aralık 1952 ile 21 Ocak 1953 arasında Vatan Gazetesi'nde 36 gün boyunca tefrika edilen hatıraları gazeteci Ahmed Emin Yalman'ın hanımı Rezzan Yalman tarafından kaleme alınmıştır, verilen ayrıntılar ve bazı isimler dikkate alındığında hatıraları bizzat Naciye Sultan'ın anlattığı hemen anlaşılmaktadır ama yine de bazı bahisler okuyanın kuşkuya kapılmasına sebep olmakta, *"Bu kısım acaba hakikaten Sultan'ın kaleminden mi çıkmıştır?"* diye meraka düşürmektedir.

Meselâ, Naciye Sultan'ın hatıralarının Enver Paşa ile evliliği öncesindeki günlerden bahsedildiği bölümünde o sırada şehzade olan sonraki senelerin padişahı Vahideddin'e atfen yazdığı ifadeler...

Naciye Sultan, damad adayları arasından Enver Bey'i seçmesinden sonra amcası Vahideddin Efendi'nin *"Çok isabetli bir karar verdiğini ve zât-ı şâhânenin de kendisi gibi buna çok memnun olacağını"* söylediğini yazıyor (Tefrikanın 27 Aralık 1952 günkü yayını). Ağabeyi Sultan Abdülhamid'e en yakın ve bağlı şehzadelerden olan, İttihad ve Terakki'ye karşı hissettiği nefreti her vesile ile ifade eden, hattâ kendine bile *"bulaşık olmayan"* yani İttihadçılıkla alâkası bulunmayan bir damat arayan sonraki senelerin hükümdarı Vahideddin Efendi'nin yeğeni Naciye Sultan'a Enver Bey hakkında bu şekilde bir ifade kullanmış olması bana pek mâkul gelmiyor ve hatıralarda başka bir kişinin tasarrufunun bulunması ihtimalini düşündürüyor.

Bir başka tuhaflık: Naciye Sultan'a atfedilen hatıralarda, Enver Paşa'dan gelen son mektubun 4 Ağustos 1922 tarihini taşıdığı, Paşa'nın bu mektupta İsviçre'ye geçmek istediğini söylediği ama projesini hayata geçirebilmek için herkesi ölmüş olduğuna inandırmak zorunda bulunduğu yazılıdır.

Enver Paşa'nın Orta Asya'dan Naciye Sultan'a gönderdiği mektupların tamamı elimizdedir ve Paşa'nın kardeşi ve Sultan'ın ikinci eşi olan Kâmil Bey, ağabeyinin mektuplarında defalarca yazdığı talimatı yerine getirmiş ve mektupları büyük boy bir defterin sayfalarına tarih sırası ile yapıştırmıştır. Elimizdeki son mektubun tarihi 26 Temmuz 1922'dir, yani Paşa'nın Naciye Sultan'a atfedilen hatıralarda söylendiğinin aksine,

1922'nin Ağustos'una ait bir mektubu yoktur. Enver Paşa son mektuplarında üstelik Ruslar ile mücadele edebilmek için Afgan Emîri'nden istediği yardımlardan bahsetmektedir ve sadece bir-iki hafta sonra mücadelesine son verip Orta Asya'yı terkederek İsviçre'ye gitmeye karar verecek gibi görünmemektedir.

(157) Burada hatâ var. Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi olan Hans von Wangenheim, İstanbul'da 1915'te vazifesi başında ölmüştü.

(158) Naciye Enver Paşa, *"Hayatım"*, Vatan Gazetesi, 9 Ocak 1953.

(159) Kâmil Bey'in bu kitabın *Belgeler* bölümünde 22 numarada yeralan mektubuna bakınız.

(160) Naciye Enver Paşa, *"Hayatım"*, Vatan Gazetesi, 10 Ocak 1953.

(161) Arı İnan'ın daha önce yayınladığı bu mektubun (sah: 139), Türk Tarih Kurumu'ndaki Enver Paşa Evrakı arasında başka nidâ ifadelerinin kullanıldığı bir başka nüshasını buldum. Yayınladığım metin, bu nüshadır.

(162) Arı İnan, 140.

(163) Arı İnan, 142.

(164) Bu konudaki gazete haberleri için: *"Abdülkadir Nasıl Yakalandı?"*, Cumhuriyet, 25 Ağustos 1926 ve *"Abdülkadir'i Saklayanlar Kimlerdir?"*, Cumhuriyet, 28 Ağustos 1926.

(165) Naciye Enver Paşa, *"Hayatım"*, Vatan Gazetesi, 7-9 Ocak 1953.

(166) Mektubun tamamı bu kitabın Belgeler bölümünde, 24 numaradadır.

(167) Arı İnan, 143.

(168) Arı İnan, 143.

(169) Cebesoy, 159.

(170) A. A. Gromiko'nun *"İstoriya Vneşney Politiki SSSr. 1917-1980"*, (1980), 1. cildinden nakleden: Vefa Kurban, 151.

(171) Asya'ya dört gezi yapan, bir ara İstanbul'da da bulunan İsveçli gezgin, seyyah, kâşif ve coğrafyacı Sven Hedin (1865-1952). Son büyük gezginlerden olan Hedin'in Asya seyahatnameleri, bu alanın klasiklerinden kabul edilir.

(172) Mektubun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 43 numaradadır.

(173) Bakü Kurultayı hakkında Türkiye'de yapılan ayrıntılı bir çalışma: Yavuz Aslan, *"Birinci Doğu..."*

(174) Dr. İbrahim Tâlî Bey'in de Bakü'ye aynı trenle gitmesi konusunda: Yavuz Aslan, 232.

(175) ATASE'de bulunan mektubu nakleden: Yavuz Aslan, *"Birinci Doğu..."*, 250.

(176) Yine ATASE'de bulunan mektubun metni için: Yavuz Aslan, *"Birinci Doğu..."*, 251-253

(177) Kurultay'a katılanlar için Edith Chabrier'nin *"Les Délégués au Premier ..."* makalesine bakınız.

(178) Stephen White, *"Communism and the East: The Baku..."*, 501. Yavuz Aslan, Azerbaycan Cumhuriyeti Eski Komünist Partisi Arşivi'ndeki kayıtlardan, Kurultay'a Türkiye adına bütün gruplardan 235 delegenin katıldığını tesbit ettiğini yazıyor ve 163 delegenin ismini veriyor *("Birinci Doğu...",* 227-230).

(179) Stephen White, *"Communism and the East: The Baku..."*, 499.

(180) Edith Chabrier, *"Les Délégués au Premier Congrès..."*, 23.

(181) Şevket Süreyya Aydemir, *"Makedonya'dan Ortaasya'ya..."*, 3/574-575. Ayrıca *"Suyu Arayan Adam"*a da bakınız: 187-196.

(182) Tam metin için: Yamauchi, 283-285. Türk Tarih Kurumu'ndaki Enver Paşa evrakı arasında metnin bir başka nüshası daha vardır ve Paşa'nın yakında yayınlayacağım mektuplarının yeralacağı kitapta Enver Paşa ile alâkalı diğer belgelerle beraber metnin her iki versiyonu da bulunacaktır. Aynı metnin Bakü'de yayınlanmış daha değişik şekli, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 39 numaradadır.

(183) Blunden ile Pearce'in yayınına bakınız: *"Congress of the Peoples of the East. Baku..."*.

(184) Mikhail Pavlovich (1871-1927), Bolşevikler'in Doğu'yu sömürgecilikten ve emperyalizmden kurtarma politikalarının akademik çerçevesini hazırlayan o dönemin önemli lingüistlerinden ve propaganda uzmanlarındandı. Pavlovich hakkında ayrıntılı bilgi için Michael Kemper'in makalesine bakınız: *"Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and..."*.

(185) Bir İngiliz raporunda ise Enver Paşa'nın özellikle Orta Asyalı delegeler üzerinde büyük tesir yaptığı, delegelerin Paşa'yı batı güçlere, özellikle de İngiltere'ye karşı bir destan figürü gibi gördükleri, Enver Paşa'ya takdim edilen delegelerin önünde ısrarla doğuya mahsus şekilde eğildikleri ve 3 Eylül'de yapılan resmigeçit güzergâhında at üzerinde duran Paşa'nın tezahüratla selâmlandığı yazılıdır (İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 16 Kasım 1920 tarihli raporundan nakleden Stephen White, *"Communism and the East: The Baku..."*, 509).

(186) Martov ve Zinoviev, 87.

(187) 57 numarlı dipnota bakınız.

(188) Mektubun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 43 numaradadır.

(189) Mektubun tam metni bu kitabın Belgeler bölümünde 49 numaradadır.

(190) Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde Enver Paşa..."*, 41-43. Mustafa Kemal'in mektubunun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 49 numaradadır.

(191) Naciye Sultan'a Stettin'den 13 Şubat 1921'de gönderdiği mektubundan.

(192) Mektubun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 33 numaradadır.

(193) "...Arkadaşlarım arasında en küçük olmakla beraber, yaramaz olmadığımdan hepsinin muhabbetini ve derslere gayretim dolayısiyle de, muallimlerin teveccühünü celbetmiştim. Birinci imtihan-ı husûsîde yetmiş beş mevcutlu sınıfta yedinci olmuştum. Fakat imtihan-ı umumîde, hocamız tarafından okutulmayan hacc bahsine cevap veremediğimden, imtihanda kaybederek, sınıfın altmışıncısı oldum. Bu sukût gayretime de kesel verdi. Hem, sınıfın aşağısında bulunuyorum diye muallimlerin ehemmiyet vermeyişi gayretimi büsbütün kesiyordu. Dördüncü senede son bir gayretle sınıfın otuzuncusu olmuştum. Mektepten hurûcda onyedinci oldum..." *(Enver Paşa'nın otobiyografisinden. Otobiyografinin tam metni bu kitabın Belgeler bölümünde, 1 numaradadır).*

(194) Cemil Topuzlu, 136.

(195) Arı İnan, 124. İnan'ın *'Boş zamanımda gelirsiniz'* diye naklettiği ibare mektupta *'Boş zamanında gelirsiniz'* şeklinde yazılmış ama cümle düşüklükleri var.

(196) ATASE; A. 4282, D. 34, F.18-1. Tam metin, bu kitabın Belgeler bölümünde 51 numaradadır.

(197) Cebesoy, 298.

(198) Cebesoy, 299.

(199) ATASE, D/109-A, F/20 ile F/20-4 arası.

(200) Cemal Paşa'nın mektubunun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde 32 numaradadır.

(201) Yamauchi, 113.

(202) Yamauchi, 135.

(203) Mesâî'nin geçici olarak hazırlandığı ve yerini daha sonra Halk Şûrâlar Fırkası Programı'nın aldığı Enver Paşa'nın Batum'da 5 Eylül 1921'de beş kişi ile topladığı İttihad ve Terakki Kongresi'nin kararlarının 4. maddesinde de ifade edilmiştir. Üzerinde basım yeri ve yılı bulunmayan ve görebildiğim tek orijinal nüshası Enver Paşa'nın evrakı arasından çıkan *Mesâî* için Prof. Mete Tunçay'ın risalesine bakınız (*"Mesaî" 1920...*).

(204) Naim Cevad, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın eski yaveridir ve Enver'in Orta Asya'ya gitmesine kadar yanında olacaktır.

(205) Cebesoy, 314.

(206) Programın ikinci kısmının *"Zât-ı Şâhâne ve Hukuk ve Salâhiyeti"* başlıklı birinci faslından:

> Madde: 10 - Türkiye, halk hâkimiyetine müstenid ve şûralar usulü idaresi şeklinde bervech-i âtî teşkilât-ı esasiye ve dahiliye ile idare olunacaktır. Hanedan-ı Osmanî'den olan zât-ı şâhâne İslâm'ın halifesi ve Türkiye'nin hükümdarıdır. Zât-ı şâhâne vazife-i hilâfeti Meclis-i İslâm tarafından müntehab şeyhülislâm vasıtasile ifa eder. Şeyhülislâm, münhasıran umur-ı diniyye ile iştigal ederek doğrudan doğruya Makam-ı Hilâfet'e merbut ve Meclis-i İslâm'a karşı mes'uldür.
>
> Madde: 11 - Zât-ı şâhânenin vazife-i hükümdarîsi, re'y-i âm usulü ile ve aşağıda gösterilen surette teşekkül edecek olan Şûrâ-yı Umumî tarafından intihab olunan hey'et-i vükelâ tarafından ifa olunur. Zât-ı şâhâne, her iki tarafın mukarreratını kabul ve tasdik eder. İttihaz ve tasdik olunan mukarrerattan ve bunların icraatından dolayı zât-ı şâhâneye bir mes'uliyet teretttüp etmez (Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde Enver Paşa..."*, 106.

(207) Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 74.

(208) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Sayı: 731, Fon No: 30.18.1.1, Kutu No: 2, Dosya No: 28, Sıra No: 18. Kararnamenin tam metni bu kitabın Belgeler bölümünde 57 numaradadır.

(209) Telgrafın orijinal dili ile tam metni için: Kâzım Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde İttihad..."*, 97-99. Karabekir'in Şark Cephesi'nden Ankara'ya gönderdiği ve içerisine bu ifaelerin geçtiği telgrafları: ATASE, A/1-4283, D/44-13, F/6 ile A/1-4283, D/44-13, F/7 ve devamı.

(210) ATASE; A/ 1-4283, D/ 44-1, F/12-3. Tezkerenin tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde 53 numaradadır.

(211) Kâzım Karabekir'in yayınladığı (*"İstiklâl Harbimizde İttihad ve Terakki..."*, 138-139) emrin bir nüshası, Kâzım Karabekir Vakfı'nın arşivindedir. Emrin tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde 58 numaradadır.

(212) *"Napoléon. La République, le Consulat, l'Empire, Sainte-Hélène"*. Paris, Hachette & cie, 1895.

(213) Bu kelime sayfanın cild dikişinin hemen yanına tesadüf eden ve hafif

hafif sökülen kısmına geldiği için okunamıyor.

(214) Bugün piyasada Halil Paşa'ya (Halil KUT, 1882-1957) ait oldukları iddiası ile yayınlanmış bazı hatıralar mevcuttur. Paşa'nın asıl hatıraları 1940'lı senelerde genç bir tıbbiye öğrencisi olan Dr. Necdet Özgelen'e bizzat dikte ettirdiği metindir, bu hatıralar daha sonra gözden geçirilerek Şevket Süreyya Aydemir tarafından 81 gün devam eden bir gazete tefrikası olarak neşredilmiştir (*"Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları"*, Akşam Gazetesi, 10 Ekim-29 Aralık 1967) Ben, bu yayını kullandım.

(215) Hadiseyi Halil Paşa'dan Moskova'da bizzat dinlemiş olan Ali Fuad Cebesoy, Paşa'nın anlattıklarını şöyle nakleder:

"...Bana bu kâğıt parçasını bir İngiliz zabiti ile göndermişlerdi. Bu kâğıtta yazılı şeylerle hem beni itham etmek, hem de sorguya çekmek istemişlerdi. ...Kâğıttaki yazıların meali şöyle idi:

a) Harb-i Umumî'de üç yüz bin Ermeni'nin ölümünden ve sürülmesinden sizi mes'ul tanıyorum.

b) Harb-i Umumî'de Musul ve Bağdat civarında öldürülen elli bin kişiden sizi mes'ul tutuyorum.

c) Bağdat sukûtunda boğulup dereye atılan üç Yahudi'nin ölümünden ve bilâmuhakeme idamını emrettiğiniz bir Türk çavuşundan, elinize düştüğü halde öldürttüğünüz İngiliz binbaşısından da siz mes'ulsünüz. Bütün bunlara cevap vermenizi Büyük Britanya İmparatorluğu namına istiyoruz".

Halil Paşa'nın İngilizler'in sorularına verdiği cevaplar şöyledir:

"a) Yaptığımız anlaşma hilâfına Ermeniler'in, ordunun harbettiği mıntaka dahilinde isyan ederek gerek menzil ve geri hizmetlerini tehlikeye sokmaları ve gerekse birinci hattı zorlamaları üzerine ordu mıntakam dahilinde müsellâh Ermeni çetelerinin imhası ve Ermenilerin uzak mıntaklara gönderilmesi emrini verdim. Çetelerin imhasında ve muhaceret esnasında birçok ölümler oldu. Bunların adedi üçyüz binden daha mı eksik, yoksa daha mı fazla, tesbit edemedim.

b) Bağdat ve Musul civarındaki aşiretler, düşman servislerinin tesiri altında isyan ettiler, bunların da imhası emrini verdim, imha edilenleri saymadığım için adetleri hakkında bir fikrim yoktur.

c) Bağdat sukûtunda öldürülen ve nehre atılan üç Yahudi'den haberdar değilim.

d) Mahpus bulunan bir çavuş hapishaneden kaçmış, nöbetçinin gafletinden faydalanarak silâhını almış ve nöbetçiyi öldürmüş. Bir mahpusun kaçma teşebbüsünü tabiî telâkki ederim, kezâ çölden geçeceği için silâhı almasını da tabiî görürüm. Fakat ondan sonra silâhsız nöbetçiyi öldürmesini affedemem. Hâdiseyi haber verdiler, katili takip ettirdim, yakalattım. Nöbetçiyi öldürdüğü yerde bilâmuhakeme astırdım.

e) Öldürülen İngiliz binbaşısına gelince: Bu zât kendisini karargâha getiren neferlerin elinden kaçmış, suya atlamış, yakalama çaresini göremiyen neferler de ateş ederek öldürmüşler. Buna müteessir oldum. Haberim olsaydı bu kaçma teşebbüsünü menetmezdim. Bu zabitin kendi ordusuna katılmak arzusunu tabiî bulurum" (Cebesoy, 130-131).

(216) Cebesoy, 131.

(217) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 66. günü.

(218) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 69. ve 70. günleri.

(219) Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 73.

(220) Bu yayınlara bir örnek: *Zekeriya ve Sabiha (Sertel)* çiftinin yayınladığı *Resimli Perşembe* dergisinde 23 Şubat 1927 (No: 144) ile 18 Mayıs 1927 (No: 156) arasında *"Enver Paşa"* başlığı ile yayınlanan, 13 hafta boyunca devam eden ama tamamlanmadığı anlaşılan, Enver'in Moskova günlerini bilen ama ilgi çekmesi için alan tamamen abartılarak gerçekdışı hâle getirildiği hemen farkedilen, yazarın ismi yerine de ilk tefrikanın girişinde *"Enver Paşa ile birlike Türkistan İmparatorluğu macerasına iştirak eden ve macerayı baştan sonuna kadar yakından takip eden ve ismini vermekte mahzur gören bir zâtın hâtırâtı"* ibaresi bulunan dizi. Dizide *"Bakü Kongresi'nde gizlice çevrilen bir manevra"*, *"Enver Paşa nasıl kaybolacaktı?"*, *"Kremlin Sarayı'nda Lenin ile Enver Paşa arasında gizli ve mühim bir müzakere"*, *"Esrarengiz bir muayene usûlü"*, *"Esrarengiz makinelerle muhaveremiz zaptedilmişti"*, *"Enver Paşa Türkistan'a giderken yolda asker topluyor, Taşkent'e varınca dahilî teşkilât yapıyor"*, *"Nihayet Turan İmparatorluğu'nun ilânına karar veriliyor, Enver bütün muhalefete rağmen imparator oluyor"* yahut *"Enver, hakan oluyor"* gibi başlık ve arabaşlıkların altında tamamen hayâlî ve uydurma bir Rusya macerası anlatılmıştır. Daha vahim olan taraf ise, burada isimlerini vermeye bile gerek görmediğim bazı akademisyenlerin sözkonusu dizideki uydurmaları gerçek zannederek ve hiçbir kontrolden geçirme zahmetine girmeden bilimsel olduğunu iddia ettikleri yayınlarında kullanmış olmalarıdır!

(221) Halil Paşa, Enver'e 4 Ocak 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektupta Taşkent'ten Moskova'ya Enver'in telgrafla gönderdiği bir talimat üzerine döndüğünü ve Moskova'da iki mektup bulduğunu yazıyor ama Taşkent'te aldığı telgraftan hatıralarında sözetmiyor. Halil Paşa'nın 4 Ocak 1921 tarihli mektubu, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 35 numaradadır.

(222) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 74. günü.

(223) Karaman, mektuplardan bazı alıntıları yayınlamıştır (sah: 98-99). Karaman'ın Trabzon'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na makine başında gönderdiği telgraflar, Kâzım Karabekir Vakfı'ndadır.

(224) Karaman, 104. Halil Paşa'nın Karahan'a Enver lehinde söylediği herşeyi anlattığı mektubunun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde 35 numaradadır.

(225) Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde İttihad..."*, 312-315; Karaman, 109.

(226) Enver Paşa'nın çetecilik konusunda yazdıklarının bazı bölümleri Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır ve çok kısa bir bölümü yayınlanmıştır (Yamauchi, sah: 318'deki 190 numaralı belge). Enveriye üzerine yazdığı kitabın notları ise Kurum'da ve ailesinde yoktur, büyük ihtimalle kaybolmuştur.

(227) Cebesoy, 184.

(228) Bir örnek: Jacues Derogy, 278-301.

(229) Yamauchi, 164.

(230) Katilin ismi olan *Sogomon,* bu şekilde yazılmış.

(231) *Livâyü'l-İslâm,* Numara: 1, Birinci sene, 15 Mart 1921, sah: 3.

(232) Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 77.

(233) *Livâyü'l-İslâm,* Numara: 7, Birinci sene, 15 Haziran 1921, sah: 1.

(234) Karar metni, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 38 numaradadır.

(236) Yamauchi, sah: 167'deki 69 numaralı belgeden. Enver, o günlerde Trabzon'da bulunan amcası Halil Paşa'ya da 8 Nisan'da *"Talât Paşa'nın şehadeti üzerine arkadaşlar bizim fikrimizde oldukça arada vâsî nokta-i nazar ihtilâfâtı da kalmamıştır"* diye yazıyordu (Yamauchi, sah: 187, 86 numaralı belgeden).

(238) Louise Bryant (1885-1936) Amerika'nın, 1920'li senelerin meşhur bir Amerikalı gazetecisi ve feministi idi. Önce bir dişçi ile, sonra yine o senelerin tanınmış gazetecisi olan, 17 Ekim 1920'de ölecek ve Komünist Rusya'nın en prestijli mezarlığı kabul edilen Kremlin Duvarı'na defnedilecek olan John Reed ile evlendi. Sovyet Devrimi sırasında Saint Petersburg'da, sonra Moskova'da bulundu; devrimin liderleri ve önde gelen isimleri ile biraraya geldi. Amerikan basınında Sovyet Devrimi ile ilgili bir hayli makalesi yayınladı ve yazıları daha sonra kitap haline getirildi. Bryant, devrimin ardından o günlerde Moskova'da bulunan Enver Paşa gibi yabancıları konu alan kitaplar da yayınladı ama şöhreti her zaman *"Dünyayı Sarsan On Gün"* isimli eserin sahibi olan kocasının gölgesinde kaldı. Daha sonra Birleşik Amerika'nın Sovyetler Birliği'ndeki ilk büyükelçisi olacak olan Wiliam Bullitt ile evlenen Louise Bryant, 1923'te bir müddet için İstanbul'da da bulundu.

(237) *"Zamanı gelmiş"* sözü, Bryant'ta *"His time had come"* diye geçiyor. Enver bu ifadeyi *vakt-i merhûn* karşılığında kullanmış ve kavramı Bryant ile yabancı bir dilde konuşurken *zamanı gelmişti* şeklinde tercüme etmiş olabilir.

(238) Bryant, 149. ile 163. sayfalar arasındaki *"Enver Pasha and the Mohammedans"* faslı.

(239) Rusça yazan ve *Demyan Bedny* mahlâsıyla tanınan Ukraynalı şair Efim Aleksiyeviç Pridvorov (1883-1945).

(240) Stalin'in en yakınlarından, Sovyet Komünist Partisi Politbüro üyesi, Gürcü politikacı Grigol Orjonikidze (1886-1937). Ânî ölümünün kalp krizi yüzünden olduğu söylenir ama Stalin tarafından öldürtüldüğü yahut intihara zorlandığı da iddia edilir.

(241) Amerikalı maden mühendisi ve girişimci Washington B. Vanderlip (1868-1943), 1920'de Moskova'ya giderek Bolşevikler'den Kamçatka Yarımadası'nın petrol, kömür ve diğer yeraltı kaynakları ile balıkçılık haklarının kendi kurmuş olduğu konsorsiyuma altmış yıllığına tahsisi talebinde bulunmuştu. 1898 ve 1899 yazında Sibirya'yı gezmiş ve gördüklerini 1903'te *"In Search of a Siberian Klondike"* isimli bir de kitapta toplamış olan Vanderlip'i National City Bank'ın başkanı Frank Vanderlip ile karıştıran Bolşevik liderler teklife önceleri sıcak bakmadı iseler de daha sonra ciddî şekilde ele aldılar ama proje yeni rejimin Kamçatka ile Sibirya'ya henüz tam olarak hâkim olamaması ve Japon tehdidi yüzünden hayata geçirilemedi. Washington B. Vanderlip ,*"Kamçatka Hânı"* diye bilinir.

(242) Meksika ve Hindistan Komünist Partileri'nin kurucusu olan Bengalli entellektüel Manabendra (Narendra) Nath Roy, 1887'de Kalküta yakınlarındaki Changripota'da doğdu. Kolej tahsilinden sonra *özgürlük* hareketlerine katılıp siyasetle uğraşmaya başlayınca tutuklandı.

Birinci Dünya Harbi öncesinde Almanya ile İngiltere arasında savaş çıkması halinde Almanya'nın tarafını tutma konusunda taahhütte bulunmuş olan blokta yeraldı. Savaşın başlaması üzerine İngiliz istihbaratından kaçmak için Amerika'ya, California'nın Palo Alto şehrine

gitti, oradan New York'a geçti ve komünizme alâka duymaya başladı. 1917'de Alman askerî makamlarının sağladığı maddî destekle Meksika'ya geçti, burada Meksika Sosyalist Partisi'ni kurdu, partiyi daha sonra Meksika Komünist Partisi haline getirdi ve bu parti, Sovyet Komünist Partisi'nden sonra teşkil edilen ilk komünist parti oldu.

Moskova'da 19 Temmuz 1920'de toplanan Ikinci Enternasyonal'e davet edilen Roy, burada Lenin ile biraraya geldi, aynı sene Hindistan Komünist Partisi'ni kurdu, Komintern'e seçildi, Hindistan'da ileride yaşanacağını düşündüğü komünist devrimde görev alacak askerlerle teorisyenlerin yetişmesi maksadı ile Taşkent'te okullar açtı ama Stalin'in işbaşına gelmesi üzerine gözden düştü. 1928'de Almanya'ya gitti ve 1929'da Komintern'den de ihraç edildi.

Roy 1930'da Hindistan'a döndü, bağımsız Hindistan için faaliyet gösteren Cevahir Lâl Nehru ile temaslara başladı, ertesi sene tutuklandı ve komplo suçlaması ile yargılanıp altı sene hapse mahkûm edildi. 1936'da sağlığının bozulması üzerine serbest bırakılan Roy sonraki senelerde siyasî düşüncelerini değiştirdi, komünizmin yerine *Radikal Hümanizm* sistemini ortaya attı, son senelerini hastalıklarla geçirdi, yıllarca felçli kaldı ve 1954'te bir kalp krizinden öldü.

(243) Rıza Nur'un bu yakıştırmaları, Enver Paşa hakkında hatıralarında yazdıklarının aşağıda bir bölümünü naklettiğim kısımlarında geçmektedir. Hemen her bakımdan yanlış bilgi, yorum ve hakaret ile dolu bu ifadeler konu ile alâkalı diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında, Rıza Nur'un kişiliğini bilen ve yazdıklarını daha önce okumuş olanları şaşırtmayacaktır:

> "...Moskova Çayı kenarında ve Kremlin Sarayı'nın karşısında gayet mükellef saray gibi bir binayı tahsis ettiler. Öyle mükellef ki, bütün duvarlar eski Acem halıları ile örtülü. Enver Paşa da bu binanın bir kısmında misafir. Ruslar Enver Bey'e çok iyi baktılar. Karahan'ın karısının da Enver'e âşık olduğu söyleniyor.
>
> Moskova'da Dr. İbrahim Tâlî var. Kim yollamış, nasıl gelmiş bilmem. Galiba, Bekir Sami Erzurum'dan götürmüş. Bu adam, Dürzü'dür. Cebel-i Lübnan'dan gelmedir. Kezâ, orada Miralay Seyfi'yi bulduk. Bu, hey'ete askerî müşavirdir. Fikrine müracaat ettiğimiz şeylerde gayet güzel fikirler serdetmiştir. İyi bir asker. İbrahim Tâlî'den başka daha bir takım İttihadçılar da var, galiba mütareke ibtidâsında Enver Rusya'ya kaçınca arkasından bir takım adamları da oraya gelip etrafına toplanmışlar. Meselâ, amcası Halil burada. Bedri burada. Cevad adında binbaşı yanında. Bu, eskiden yaveri imiş. Cemal Paşa, Peşâver'de imiş. Afganistan'a gitmiş. Cemal'in maiyetinde bizim Rusya'da esirlerden neferler, zabitler ve yaverleri varmış; pek dirayetli ve azametli yaşıyormuş. Bunları, Rus Hükümeti besliyor. Ama niçin? Bu bir sır. Ne ise, sırrı öğrendim. Ruslar bunları kendilerine minnettar kılmışlar. Bunlar da komünist olmuş, bir gün Türkiye'ye bunları bir kuvvet ile yollayıp Mustafa Kemal'i devirecekler, Türkiye'yi Bolşevik yapacaklar. Gaye, bu. Hattâ bir aralık Enver'i bir süvari fırkası -Budinyo kumandasında- ile Kafkasya'dan içeriye bile sokmak istemişler. Enver başına topladığı bu adamlar ile çalışıyor" *("Hayat ve Hatıratım", 2/649).*
>
> *
>
> "...Afganlılar büyük ziyafet verdiler. Elli kişilik kadar bir sofra. Enver Paşa da davetli idi. Baktım, başında bir kalpak geldi. Kalpağını çıkarmadan sofraya da oturdu. Afganlılar bile baş

açık idiler. Kalpak astragan değil, bir başka deriden ve başka türlü bir şekilde. Kendisine mahsus bir şey. Bazılarına sordum: *'Niye kalpağını çıkarmıyor?'*.

Dediler:

- *'Çok dindardır. Çıkarmaz. Kolunda pazubendi de vardır'*.

- *'O niye?'* dedim.

- *'Vücuduna kurşun işlemediğine kanîdir'* dediler. Şaştım. Samatya'nın tulumbacıları seviyesinde. Onlar da bıçak, kurşun işlemesin diye kollarına pazubend takarlar.

Afganlılar, Enver'i sofrada bizim üstümüze koydular. Halbuki, onun hiçbir resmî sıfatı yok. Biz, *Türkiye'nin Vekilleri* sıfatını hâiz bir hey'et-i murahhasayız. Yusuf Kemal sinirlendi.

- *'Adam, ne olacak?.. Bu adamlar bilmezler'* deyip teskîn ettim. Afganlılar'ın Enver'e büyük hürmetleri var. O da Halife damadı, türlü kahramanlıklar yapmış biri diye. Hakikaten, Enver dünyanın en bahtiyar adamlarındandır. Şöhreti bütün dünyayı, bilhassa Müslümanlık âlemini tutmuştur. Vaktiyle Mısır'da görmüştüm, her dükkânda fellâhların, şehirlilerin evlerinde Enver'in resmi vardı. Birçok insanlar çocuklarına Enver adını koymuşlardı. Bizden evvel Bakü'de olan kongreye gelmiş. Orada da pek fazla itibar görmüş, bastığı toprağı öpenler olmuştu. Bunlar da umumî harpte yediği binbir halttan sonra oluyordu!.. Bunun da diğer askerler gibi kibr ü azameti müthiş. Yüzü gerilmiş yay gibi. Bize selâm bile vermeye tenezzül etmedi. Halbuki, Yusuf Kemal'i şahsen de tanıyordu.

...Ruslarla muahede daima ilerlemekte. Bazı noktalarda takışıp, çekişiyoruz. Yine böyle bir mes'elede, yani aramızdaki hudud işinde idi ki, sefarethaneye Enver geldi. Bizi müzâkereye davet etti. Enver ile ilk karşı karşıya gelişim. Elinde mavi kurşun kalemle hudud çizilmiş bir harita da var. Baktım, Rus tezini müdâfaa ediyor ve bize kabul ettirmeğe çalışıyor. Enver'i henüz yakından tanımamıştım. Baktım, sözleri bende basit bir çocuk sözleri tesirini yaptı. Onunki kadar sade bir mantık henüz görmemiştim. Hayret ettim. Sonra bize karşı bir Rus delegesi olarak gelmişti. Bize birçok arazi kaybettirmek istiyor. Bu da vatan hıyâneti idi. Bu da gücüme gitti. Bir Türk, Türkiye aleyhinde bizi kandırmaya çalışıyor.

Gitti. Arkadaşlara dedim ki:

- *'Bu ne diye bizim müzâkeremize karışıyor? Ne diye bununla müzakere kabul ediyoruz?'*.

Yusuf Kemal dedi ki:

- *'Evvelki seferimizde daima bizim müzâkerelerimizde bulunuyordu'*.

- *'O, siz ne hatâ etmişsiniz? Bu adam aşikâr görülüyor ki Ruslar'ın adamı. Bizim herşeyimizi onlara haber vermiştir. Bir daha bunu kabul etmeyeceğiz'* dedim.

Yusuf Kemal:

- *'O geleceğe benziyor. Gelirse ne diyebiliriz?'* dedi.

- *'Sen, reissin. Reis sıfatıyla bizim müzâkeremize iştirak edemezsiniz dersin'* dedim.

Yusuf Kemal:

- *'Ben bu sözü söyleyemem'* dedi.

- *'Öyleyse ben söylerim'* dedim.

Ruslar'la cenubî Gürcistan hududunu tâ Arpaçayı'na doğru

münakaşa ve tesbit ediyoruz. Arada ihtilâf var. Enver yine düştü. Bana haber verdiler. Ali Fuad'ın yanına gittim. Ali Fuad, Yusuf Kemal, Enver, ben oturduk. Enver'in elinde yine bir harita. Bu hudud çizilmiş ve boyanmış.

Diyor ki:

- *'İllâ, bu hududu kabul edin'.*

Halbuki bizim istediğimiz hudud, Seyfi'nin verdiği stratejik noktaları hâvi. Enver'in hududu ile Karadeniz'den Gökçe Gölü'ne kadar 20 kilometre eninde uzun bir şerit halindeki toprağı kaybediyoruz.

Dedim:

- *'Enver Paşa, niye bu dediğiniz hududu kabul edelim? Bu bizim zararımıza'.*

Dedi:

- *'Kabul edin. Devlet için hayırlısı budur'.*

- *'Neden hayırlıdır?'* dedim.

- *'Ben diyorum. Hayırlıdır dedim ya, hayırlıdır'* dedi ve bu hususta daha birçok şeyler söyledi. Ama hepsi birden bir incir çekirdeğini doldurmaz. Hiçbirinde mâna yok. Neden hayırlı olduğunu bir türlü ispat edemiyor ama ısrar ediyor. Behemahal kabul ettirmek istiyor. Bu esnada bu adamın iktidar ve dirayet derecesini iyice gördüm ve içimden acı bir duygu geçti. Sanki kızgın bir dağ demiri geçti, yandı. Bunu ben bir defa da evlendiğim vakit Serasker Rıza Paşa'nın karşısında duymuştum. Şimdi, ikinci defa Enver karşısında duyuyorum. Enver kafasız. Dimağı adetâ meflûç, ahmak biri. İlim ve tahsilden de hiç behresi yok. Askerliği de Sarıkamış'ta göstermiş. Sözleri, nutukları tamamiyle çocuk söz ve mantıkları. Meselâ iki iki daha dört eder, çarşambadan sonra perşembe gelir. Perşembenin geldiğini size büyük bir hikmet ve hazine gibi söylüyor.

İçimden geçen şudur: *'Zavallı Türk! Yıllarca mukadderatına hükmeden, birkaç milyonluk ordularını idare eden, vah, yazık, umumî harbe girmek talihini eliyle yapan bu adamdır ha!.. Vah, yazık sana! Seni berbad etti. Yüzbinlerce evlâdını doğradı. Seni harb-i umumîye sürükleyerek inkıraza götürdü. Tabii, bu ahmak ve cahil kafadan bu gelir. Bu kafa değil, güzel bir helvacı kabağı...'.*

İttihadçılar'ın bana yaptıklarına göre, Enver hakkında hüsn-i zannım olmıyacağı şüphesizdir. Fakat bu adamı şimdi böyle kuş beyinli, kara cahil ve hele Rus tezini tutar görünce büsbütün sıtkım sıyrıldı. Tamamiyle gözümden düştü. İndimde on paralık haysiyeti kalmadı. Şu koca, hem de biçimli güzel kafadaki akıl ne kadar mübalâğa ile cömert davransam bir armut çekirdeğini doldurur.

- *'Enver Paşa'* dedim, *'Siz Türk müsünüz? Rus musunuz? Gelmişsiniz, Ruslar'ı müdâfaa ediyor, bize yer terkettirmek istiyorsunuz. Sizin bizimle veya Ruslar'la müzakere için bir resmî sıfat ve selâhiyetiniz var mı? Rica ederim, bir daha böyle işlere karışmayınız!'*

O azametli general, kendini mümtaz bir mahlûk zanneden, daima alkışa alışmış olan, vücûduna kurşun işlemez kanaatinde olan bu adam kül gibi oldu. Kızardı, bozardı. Muhakkak, on

yıldır böyle değil, bunun yüzde biri nisbetinde az söz işitmemiş. İşittiği sade dalkavukluk. Hattâ, sâdedil bir milletin saff-derâne medih ve alkışı idi. Çenesi kilitlendi. Bir daha ağzı açıldı ve ancak beş altı dakika durabilip savuştu gitti. Birkaçtır böyle gelip bizi iz'aç ediyordu. Bir daha gelmedi. Kurtulduk. Halbuki sonra biz bu hududu bizim istediğimiz gibi Ruslar'a kabul ettirdik ve devlete büyük arazi kazandırdık.

Arası birkaç gün geçti. Troçki'nin muavini ile görüşüyordum. Enver hakkında bazı şeyler sordu:

- *'Anadolu hareketini buradan idare eden Enver değil mi?'* dedi.

Ben de:

- *'Hayır; ne münâsebet, Enver'in bizimle hiçbir münasebeti yok. Hattâ, Türkiye'ye gelmek istese Mustafa Kemal onu sokmaz'* dedim.

Troçki'nin muavini Enver'in suratına çarpmış. Çünki, Enver Ruslar'a Anadolu hareketini kendisi yaptığını, Moskova'dan idare ettiğini söylüyormuş. Meğerse bu adam politika dolandırıcılığına kadar inmiş biri!.. Ne ise, bizim sözümüze Enver fena kızmış, hiddetlenmiş, Yusuf Kemal'i bulmuş, benden birçok şikâyet etmiş.

- *'Benim aleyhimde Ruslar'a propaganda yapıyor. Bana düşmanlığı nedir?'* demiş. Yusuf Kemal bana söyledi. Kızdım. Hiç de propaganda yaptığım, buna tenezzül bile ettiğim yok.

Mes'ele şudur:

Biri sordu, ben de hakikati söyledim. Asıl onun kızgınlığı müzakerelerden kovmaklığımdır. Öteki de üstüne tuz biber olmuş. Derhal telefonla kendisinden randevu istedim. Gidip muâhede müzakere binasının bir dairesinde mıhman olan sabık Hürriyet Kahramanı'nı gördüm. Dedim ki:

- *'Siz Yusuf Kemal'e şikâyet etmiş, beni aleyhinizde propaganda yapıyor demişsiniz. Bana Troçki'nin muavini, Anadolu harekâtını sizin idare ettiğinizi söyledi ve doğru mu diye sordu. Ben de* 'Hayır, doğru değildir' *dedim. Doğrusu bu değil mi? Yalan mı söyleyeydim?'*

- *'Evet, doğru, fakat cevap vermeyeydiniz daha iyi olurdu' dedi.* Ben de:

- *'Sizin bunlara Anadolu'yu idare ettiğinizi söylediğinizi ve bundan menfaat gördüğünüzü ne bileyim? Kerametim yok ki... Siz bana evvelden söyleseydiniz hadi sükût eder, işinizi bozmayıverirdim. Hem öyle, hem böyle olmaz ki...'* dedim.

Meğer *'Anadolu'yu ben idare ediyorum'* diye Ruslar'a çalım satar, bu suretle itibar görürmüş. Mustafa Kemal bilse gazabından hafakan boğar, çatlardı.

Bana karşı şimdi Enver'in kibri yoktu. Pek yumuşaktı. Demek, muâhede müzakeresinde ettiğim tekdir kâr etmiş. Memnunum. Çok zaman ve haksız olarak bana ezâ ve cefa etmiş, hapsi ve her zulmü reva görmüş insanların başlarından en büyüğünü azarladım ve terbiyesini takındı.

- *'Sana banyo dairemi göstereyim'* dedi. Gördük. Ne banyo, ne banyo... Hakikaten gösterilecek şey. Bütün güzel çinilerden yapılmış. Enver sanki gururla babasından kalma banyosunu gösteriyordu.

Derken bana dert yanmaya, en gizli işlerinden bahsetmeğe başladı. Bu adam cidden sâdedil. Ben ki, onların on yıllık siyasî düşmanlarıyım. Aramızda neler neler olmuş, bana neler neler yapmışlardı. Ben ne kadar namuslu adam da olsam bana dert yanmak akıl kârı mıdır?

Dedi ki:

- *'Vatan bugün bana çok muhtaç. Gidip hizmet etmek istiyorum. Mustafa Kemal beni memlekete sokmuyor. Bu nasıl iş? Ben vatanıma da giremiyorum. Bir nefer gibi hizmet etmek isterim'.*

Bu adam cidden ahmak. Bana söylediği sözlere bak! Nezaket ve kinaye ile iyi bir intikam almaktan kendimi men edemedim.

Dedim ki:

- *'Paşa, müteessir olmayınız! Dünya bu! Böyle şeyler oluyor. Sonra da geçip gidiyor. Nitekim ben önünüzde canlı misaâlim. Beni vatandan sürdünüz. Memleketime sekiz yıl giremedim. Gurbette dert, hasret çekerek yaşadım. Bana cemiyetiniz hâin-i vatan dedi. Derken bunlar geçti. Memlekete girdim. Sizin inkıraz halinde bırakıp gittiğiniz vatanı kurtarmağa çalışıyoruz. Bugün burada onun mühim bir muâhedesini yapıyorum. Sizin gurbet devriniz de geçer. Bir gün vatana girersiniz'.*

Yüzüne baktım. Önüne bakıyor ve solmuş bir yüz. Galiba sözlerimdeki te'dîbi anladı. Ben de gayet keyifliyim. Bana öyle söyleyince, tabii böyle cevap alınır. İçimden:

- *'Buna bu sözleri Allah söyletti; bana zaten denâetlerini yüzlerine vurmak fırsatını verdi'* diyorum.

Ben içimden diyorum ki:

- 'Sen nefer gibi hizmete razı olur musun? Derhal komplo yapar, Mustafa Kemal'i tepeler, yerine geçer, zavallı milleti hırs ve cehaletinle yine bir defa daha gırtlaklayıp kurban edersin. Var eksik ol, daha iyi'.

Şimdi teşkilâtını anlatıyor, şöyle:

- *'Ben, Ruslar'a komünist görünüyorum. Yalan. İçim başka'* dedi ve anlattı. Hive, Buhara, Taşkent, Fergana taraflarında birçok yerlerde teşkilât yapmış. Bu teşkilâtın bir kısmını Kuşçubaşızâde Sami yapmış. Umumî Harp'te Ruslar'a esir düşüp, oralarda kalmış olan Türk zabitleri de teşkilâta dahil. Birçok yerli Türkler de dahil. Yakında aleyhine kıyam yapacak. Buralar müstakil olacak. Bu hususta basılmış bir takım fırka programları da var. Bunda güya mahsus konmuş komünistlik de var. Yaveri Cevad'a söyledi. Bunlardan bana birkaç nüsha verdi. Türkiye'ye getirdim. Sinop'taki kütüphaneye koymuştum. Batum vak'asından sonra beni de Mustafa Kemal onlarla beraber diye bir şey yapar mülâhazasıyla imha ettim. Böyle bir şey hıyânete iştirake kâfi sayılır. Hükm-i karakuşîdir; ama öyle. Başka yerlerde kütüphanelerde yaprak parçası bile zâyi edilmez. Ben korkular ile pek çok vesikaları yakıp imha etmişimdir.

Yine döndü Mustafa Kemal'e. Görülüyor ki, ona karşı büyük bir hıncı var. Dedi ki:

- 'Gidince kendisine söyleyiniz! O hergün politika ile uğraşırdı. Daima orduyu fesada verip ayaklandırmak isterdi. Ben kendisini affederdim. Bir defasında harbin (Harb-i Umumî) en

kızgın zamanında yine orduyu isyana teşvik ediyor, haber aldım, çağırdım. *'Sen politikacılıktan hiç vazgeçmiyorsun. Bu askerlikle kabili te'lif değildir. Şimdi seni tekaüd veya tardedeceğim. Mahvoldun demektir. Yahud bir daha politika ile uğraşmayacağına namusun üzerine söz ver, seni yine affedeyim. Yoksa canını almak da elimde'.* Namusu üzerine söz verdi. Ayağıma kapandı. Affettim. Fakat yine politika ile uğraşıyor. Bak, şimdi bana ne yapıyor? Bu lûtuflarımı unutmuş'.

Bu adam cidden aptal. Hem Mustafa Kemal'in vaziyeti ahlâksızlık ise, kendisi de ahlâksızdır. Evet, namusu üzerine söz verip yine yapmak namussuzluktur. Mustafa Kemal, öyle. Ancak, belki de bugünkü vaziyet ona böyle leke veremez. Çünki, devlet batmış. Her vatandaş yardıma koşmalıdır. Lâkin, Nâzım Paşa seni yanına aldı. Siyasetle uğraşmayacağına namusun üzerine ona söz verdin. Seni terfî ettirdi. Sonra hem siyaset yaptın, hem de bir ay sonra Babıâli'yi basıp zavallıyı öldürdünüz. Sen de Mustafa Kemal'in eline geçsen sana yapacağı budur. Ancak bunları Enver'e söylemedim. Artık üstüste adamcağızın kusur ve denâetlerini yüzüne vurmak elimden gelmedi. Vurmalı idim ya, yapamadım. Yalnız teşkilât ve kıyam mes'elesine geçtim ve:

- 'Aman, sakın ihtilâl yapmayınız. Bu iş belki bir yıl evvel olabilirdi. Şimdi Ruslar bütün dahilî fesatları bastırmışlar, hariçî harpleri bitirmişler, ordularını iyice yoluna koymuşlar. İsyan yaparsanız üzerinize fâik kuvvetler gönderirler. Sizi imha ederler. Hadi, galip geldiniz; cephaneniz biter, nerden bulacaksınız? İkinci harpte mahvolursunuz. Sonra, Ruslar birçok Türkler'i katliâm ederler, mallarını yağma ederler, bu zavallı Türkler'in beli bükülür, 20-30 yıl doğrulamaz. Bu işte hiçbir fayda, ümit yoktur, yapmayınız! Israr ederim, size çok rica ederim, bu işi yapmayınız! Vakti bekleyiniz. İhtimal ilerde bir fırsat zuhur eder' dedim.

İkna ettim. Sözlerimin sıhhatini kabul etti. Fakat ihtilâl yapmayacağına bir türlü söz vermedi. Bu işi sonra yapmıştır ki, ilerde zikredeceğiz.

Ankara dönüşümde bana emanet ettiği sözleri Anadolu Lokantası'nda başbaşa olarak Mustafa Kemal'e teslim ettim. Dikkatle dinledi. Yüzü kızardı, bozardı. Gözünün biri sağa, diğeri sola kaydı. Sonra hep önüne baktı. Yüzüme bakamadı. Red de edemedi. Söz bitince kalktı, savuştu. Gördüm ki utandı ve bildiğimi istemiyordu. Ben de zaten suratına vurmak için memnuniyetle bu elçiliği kabul etmiştim. Nutkunda benden intikam alıyor.

- 'Rıza Nur Arnavutlar'ı isyan ettirdi' diyor. Ama Enver de ne diyor? Ben, Türk teb'asından bir kısmını sulh zamanında zalimler aleyhinde ayaklandırmışım. Mustafa Kemal ise zabit olduğu halde eline emanet verilen orduyu harpte her taraftan kuvvetli düşmanlarla çarpışırken sırf mevki hırsı için ayaklandırıyor. Biz muvaffak olmuşuz, o olamamış, te'dip olunacağı zaman da zelîlâne ayağına kapanması sayesinde affolunmuş" *("Hayat ve Hatıratım", 2/671-2/678).*

*

"...Eskişehir-Afyon hezimeti üzerine Enver, Doktor Nâzım, Kuşçubaşızâde Sami, Küçük Talât ve daha bir takımları Batum'a doldular. Talât'la Enver'in arası pek açıktı. Moskova'da

Enver bana Talât aleyhinde pek çok söylemişti. Hattâ, Talât'ın İngilizler'e adam olduğunu, Anadolu'yu tedib etmek şartıyla sadrazam olmayı kabul edeceğine dair İngilizler'e söz verdiğini, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupa'da mevcut parasıyla kendisinin kapot alıp Anadolu'ya yollamak istediği halde Talât'ın *'Para bize lâzım'* diyerek razı olmayıp yollatmadığını, sonra Nâzım'ın da onu bırakıp kendisine iltihak ettiğini söylemişti. Batum içtimâı, Nâzım'ın bu hareketini tasdik eder.

Batum içtimâı, Ruslar'ın iştiraki ile yapılmıştı. Hattâ sonra Rusya'da öğrendiğim üzere Budinov'un kumandası altındaki süvari kuvvetleri hududumuza tahşid edilmişti. Ve, Enver'e Rus Hükümeti Moskova'da 700 Rus altını vermiş. Rustov civarında hırsızlar Enver'in bu parasını çalmışlardır.

Bu işin gayesi: Enver arkadaşlarıyla Trabzon'a geçecek. Orda zaten Halil zemin hazırlamış, taraftarlar bulmuştu. Ezcümle, Kâhya adamlarıydı. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti de bizzat azâsıyla vaktiyle Trabzon'da benim görüşüp anladığıma göre Mustafa Kemal'in şiddetle aleyhtarı, Enver'in muhibbi idi. Küçük Talât da Trabzon'da uzun müddet kalmış, Enver lehine çalışmış idi. Enver lehine bu esnada Trabzon'da fener alayı bile yapılmış, *'Yaşasın Enver!..'* diye bile bağırılmış idi. Trabzon'da yapılacak kuvvet ve Ruslar'ın kuvvetiyle Enver hükümeti ele alacak ve Türkiye'yi komünist yapacak. Enver Ruslar'a tamamiyle komünist görünüyordu. Fakat evvelce de söylediğim gibi zamîri başka idi. Yâni hükümeti ele alacak! Fakat millî dâva bitip Yunan Anadolu'yu alırken bu adam ne dâvada?

Hem de bir ecnebi kuvvetle böyle şey yapmanın tehlikesini bilmiyor. Ruslar gelirler ve bir daha çıkmazlardı. Hattâ, sonra Enver'i de imha ederlerdi. Çok kafasız idi.

Sakarya zaferi üzerine geçmediler. Batum'dan dağıldılar. Enver gözden kaybolmuş, arkadaşlarına da nereye gittiğini söylememiş. Diyorlar ki, *'Ruslar aleyhine isyan çıkarmak için gizlice Türkistan'a kaçtı'*. Bolşevik idaresinde Batum'dan Fergana'ya gizlice gitmek, hemen mümkün olmayacak bir şeydir. Hele Enver gibi yerli olmayan, Azerî, Türkmen, Özbek gibi bir takım şiveleri ve yolları bilmeyen biri için asla mümkün değildir. Bunun hakikati şudur: Ruslar Enver'i kör besler gibi beslemiyorlardı ya... Ondan hizmet bekliyorlardı ve icab ettikçe sevkediyorlardı. Meselâ biz Moskova'da muâhede yaparken, hududu kendi lehlerine yaptırmak için bize yolladılar. Türkiye'yi istilâ için Batum'a yolladılar. Şimdi de Fergana'ya yolluyorlardı. Fergana'da sarp dağlarda *Basmacılar* adında Türkler'den Ruslar aleyhine kıyâm etmiş bir zümre vardı. Bunlar çoktan beri Ruslar'ı iz'aç ediyorlardı. Enver'in nüfuzundan istifade edip bunları nimet ile teskîn etmeği düşünen Ruslar, Enver'i oraya yolladılar. Enver hazır oraya varınca, Ruslar'a oyun edip evvelce ben Rusya'da iken bana söylediği tertibatı ve teşkilâtı ile işe başladı.

Enver yerinde duramayan, kabına sığmayan bir harîs idi. İllâ bir baş olmak istiyor. Eski saltanat çok hoşuna gitmişti. Türkiye'ye geçemedi. Bu ümidi zâil olunca Basmacı hareketine iştirak etti. İkinci Rusya seferimde bu vak'anın tafsilâtını öğrendim. Orada zikredeceğim" *("Hayat ve Hatıratım", 2 / 772-773).*

*

"...Fergana'da Ruslar aleyhine kıyam eden Türkler var. Bun-

lara *Basmacı* diyorlar. Basmacı bizim kelimenin mânasında değildir. *Bir yeri basan* demek, bu da *eşkiya* demek. Halbuki bunlar eşkiya değil, millî kıyamcılar. Ruslar böyle *eşkiya* diyorlar. Ruslar'ı çok zamandır iz'aç ediyorlar. Enver, Batum'dan bunları teskîne gönderiliyor. O da teskîn edeceğine başlarına geçiyor. İptida, Basmacılar Enver'i Rus casusu zannedip öldürmek istiyorlar. Ne ise, sonra anlaşıp itimat ediyorlar. Enver 5-6 bin kişilik bir kuvvet yapıyor. Yanında Harb-i Umumî'de esir olup oralara sevkedilmiş ve oralarda kalmış Türk zabitleri de var. İlk zamanda önünü boş buluyor, Buhara'yı Hive'yi de zaptediyor. Beyannameler neşrediyor. Bunlarda kendi nâmına büyük bir mühür var. Bu mühürde kendisine *'Halife'nin Damadı ve Buhara Emîri'* unvanını veriyor. Tabiî, bu muvaffakiyet muvakkat idi. Ruslar, Enver'in üzerine seksen bin kişilik bir kuvvet gönderiyorlar, Enver çekileceğine Fergana Dağları'na varıyor. Ben Moskova'da iken iş bu halde.

Bir gün, Karahan bana dedi ki:

- *'Enver vurulup ölmüş'.*

- *'Niçin gazetelerde neşretmediniz?'* dedim.

- 'İyi tahakkuk etsin diye bekliyorum. Şahsını tanıyanlar gönderdik. Üç mitralyöz kurşunu yemiştir. Şimdiki halde dört delil var ki, Enver olduğunu ispat ediyor: Kalpağı, Berlin'deki karısı ile olan muhaberesi, mührü, aşk mektupları'.

Hakikaten, bu adamın kalpağı tuhafbir şekildeydi. Rusya'da böyle kalpak yoktu. Bizim kalpaklar gibi değildi. Kalpağını bile yektâ bir şekilde yaptırmıştı. Karısının imzasıyla olan Türkçe mektuplar, tabiî sade kendi üzerinde bulunur. Mühür de kezâ.

Burada şimdi bir şey var: Enver'in iffet hususunda gayet temiz olmak şöhreti vardı. Herkes, bilhassa İttihadçılar, Enver için *'Ömründe asla fuhuş yapmamış'* derlerdi. Şimdi mektuplar aksini ispat ediyor. Sonra bana Berlin'de Profesör (S), Postdam'da hanesinde ziyafet verdi. Meğerse Enver Berlin'de ataşemiliter iken bu hanede pansiyoner kalmış. Profesörün karısı ile sevişmiş imiş. Diyorlardı ki, *'Profesörün küçük çocuğu Enver'indir.'* Hakikaten çocuk Enver'e çok benziyor. Profesör de karısını ve o çocuğunu hiç sevmiyormuş.

Üç gün sonra Erkân-ı Harbiye Reisi'nin yanında idim. Cesedi bulunan adamın Enver olduğunun tahakkuk ettiğini söyledi. Türkiye'ye döndüğüm vakit bu haber gelmiş fakat İttihadçılar asla inanmıyorlardı. Ben te'yid ettim. Yine inanmak istemediler. Çok zaman inanmamışlardır. Basmacılar orada Enver'e bir türbe yapmışlardır. Şimdi ziyaretgâh olmuştur. Pâzubend takıp kendisine kurşun işlemez zanneden, pek cesur olan ve Harb-i Umumî'de Türkiye'ye büyük fenalıklar etmiş olan Enver âkıbet üç misket ile öteki dünyaya gitmiştir.

Evvelki Rusya seferinde Enver bu plânını bana açıkça söylemişti. Ben de ona şöyle söylemiştim ve çok yalvarmıştım:

- *'Ruslar ile başedilemez. Perişan olursun. Hem de Türk Milleti'ni perişan edersin. Yapma!'* demiştim. Çok akılsız adam idi. Bu iş çocuğun bile yapamayacağı bir işti.

Bir- iki ay sonra Buhara'dan bir hey'et gelmişti. Bunlarla

görüştüm. Reisleri aklı başında bir adamdı. Mahrem olarak konuştuk. Nihayet ona Enver işini sordum. Şunları söyledi:

- *'Enver bize çok büyük zararlar verdi. Yaptığı iş deli işi idi. İbtida, Basmacılar'la Buhara ve Hive'yi bastı. Bizim yetişmiş adamımız yok. Biraz okur-yazar bir Türk bulursak nahiye müdürü yapıyorduk, böyle memuriyetlere tayin ediyorduk. Mektepler açtık. Çocukları yeni usulde okutuyorduk. Ruslar'a komünist görünüp bu işleri beceriyorduk, ne yapalım? Enver Basmacılar'la geldi. Bunlar cahil ve mutaassıp adamlar. Enver din ve taassupla bu adamları azdırmış, beyannamelerinde bile taassuba ateş veriyor, medeniyet ve yeni usuller aleyhine tahrikat yapıyor. Bu nasıl adammış? Bu tahrik neticesi Basmacılar girdikleri yerde ne kadar münevver Türk buldularsa kestiler. Bir mektepte yüz kadar çocuğu* kâfir oldular *diye boğazlayıp öldürdüler. Elimizde birkaç münevver vardı. Bu mes'elede Basmacılar* kâfir, komünist *diye imha ettiler. Sonra, Ruslar geldi. Basmacılar'ı kırdı; püskürttü. İş bununla bitmedi. Bunlar da geçtikleri yerlerde halkı soydular ve kestiler. Hele öyle soygunculuk yaptılar ki, talan eşyayı pazarlara yığdılar, sattılar. Bu suretle memleketten iki çekirge sürüsü geçti. Biz terakki yolunu tutmuştuk. Enver bizi tam kırk yıl geri attı. Bu adamın Buhara Türkleri'ne ettiği kötülük çok büyüktür'* dedi.

Zavallı, bunları bin elemle anlatıyordu. Sonlarında ağlamaya başladı. Benim de gözlerim yaşardı. Dediği doğru idi. Enver hırsı, ahmaklığı yüzünden hem kendi kafasını yemiş, hem ora Türkleri'ne büyük fenalık etmiştir. Nitekim, Türkiye'ye de neler yapmıştı... Kafasızlığından Türkiye'yi harbe sokmuştu, cehaletinden Sarıkamış'ta mühim bir orduyu kırdırıp mahvetmişti. Bunlar büyük ve millî cinayetlerdi.

Enver, Harb-i Umumî'de Harbiye Nâzırlığı'nda müthiş bir irtikâp yapmıştır. Şuna-buna binlerce altın vermiştir. Bunları sırf kendi emriyle, Harbiye Bütçesi'nden vermiştir. Bu paralar bu adamların yed-i irtikâbında kalmıştır. Bilhassa, dönmeler çok paralar alıp yemişlerdir. Yaveri Şakir Nimet birçok altın almış, Enver yalnız Ali Heba adındaki bir Mısırlı'ya üç milyon altın vermiştir. Enver bu mevkide kibir ve azametin raddesine varmış, su gibi herkese ihsanlar dağıtmıştır. Yalnız para değil, mücevherat bile hediye edermiş. Yalnız kendi şahsına Harbiye Bütçesi'nden bir milyon altın almış. Kendisi de başkalarından kıymetli hediyeler kabul etmiştir. Meselâ çocuğu doğunca kendisine gümüşten banyo takımı hediye edilmiştir. İttihadçılar niçin düştüler, niçin mahv u perişan oldular, niçin memleketi inkıraz mezarına koydular? İşte, recûlleri böyle ahmaktı. Hem ahmak, hem de cahildiler; hem de dönmelerin, yahudilerin avucunda idiler. Meselâ, Talât'ın en baş müşaviri ve sırdaşı yahudi Metrsalem idi. En baş dostu, yahudi Karasu idi. Yapacağını bunlara sorardı. Bu yahudilerin ikisi de İtalyanlar'a, Fransızlar'a satarlardı. İkisini de müthiş zengin etmiştir" *("Hayat ve Hatıratım", 2/809-811).*

(244) Arı İnan, 166.

(245) Arı İnan, 145.

(246) *Cumhuriyet,* 18 Nisan 1934, sah: 4.

(247) Falih Rıfkı Atay, *"Çankaya"*, 129.

(248) Mektubun metni benim *İttihadçı'nın Sandığı*'ndadır. Sah: 85.

(249) Röportajın tamamı için benim *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi"*ne bakınız. Sah: 183-230.

(250) Bankalarla ve Alman yetkililer ile sonraki senelerde yapılmış olan bazı yazışmalar için benim *"İttihadçı'nın Sandığı"*na bakınız. Sah: 419-423

(251) Enver'in 19 Mayıs 1921 tarihli mektubundan.

Balkan Savaşı'nda Yanya kumandanı olan ve Çanakkale'de ağabeyi Esad Paşa ile kahramanlıklar gösteren Vehib Paşa (Vehib Kaçı, 1877-1940), İstanbul'un işgalinden sonra tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı, serbest bırakılmasından sonra Avrupa'ya gitti, muhalif faaliyetleri sebebi ile Cumhuriyet'in ilânından sona vatandaşlıktan çıkartıldı, işgalci İtalyan birlikleri ile savaşan Habeşistan Ordusu'na bir ara askerî danışmanlık yaptı ve Türkiye'ye dönmesine daha sonra izin verildi. Manastır Harbiyesi'nde ders nâzırı olan ve 23 Temmuz 1908'de bir top arabasının üzerinde Hürriyet'i ilân eden Binbaşı Vehib Bey, Vehib Paşa'dır.

(252) İngiliz Arşivleri'ndeki raporun üzerinde referans numarasının bulunduğu ilk sayfasını kaybettiğim için kaynağını maalesef veremiyorum. Tahminim, Enver Paşa'nın Roma'da Mayıs ayında yaptığı temaslarla alâkalı bilginin raporu hazırlayanların eline üç ay sonra geçmesi ve Londra'ya *taze bilgi* zannedilerek gönderilmiş olmasıdır.

(253) Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 74.

(254) Yalçın, *"İttihadçı Liderlerin..."*, 98.

(255) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 74. günü.

(256) Sonraki senelerin generali Sami Sabit Karaman (1877-1957).

(257) Karaman, 30-32.

(258) Kandemir, "Enver Paşa Türkistan'da", 75-77.

(259) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 75. günü.

(260) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 79. günü.

(261) 1940'larda genç bir tıbbiye öğrencisi iken Halil Paşa'nın hatıralarının ilk hâlini yazdırdığı Dr. Necdet Özgelen'den naklen.

(262) Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde İttihad..."*, 154.

(263) Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde İttihad..."*, 155.

(264) Karaman, 116-117.

(265) Daha önce Hüseyin Cahid Yalçın'ın yayınladığı (*"İttihadçı Liderlerin..."*, 89) mektubun tam metnini, önemine binaen bendeki litograf baskıdan naklederek bu kitapta da aynen verdim. Tam metin, bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 48 numaradadır.

(266) Masayuki Yamauchi'nin yayınlamış olduğu (*"Hoşnut Olamamış Adam..."*, 233) mektubun bir nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndadır. Metni, Kurum'daki bu nüshadan naklettim. Mektubun tamamı bu kitabın *Belgeler* bölümünde 49 numaradadır.

(267) TTK'daki evraktan nakleden: Yamauchi, 238.

(268) ATASE, İSH, Sıra: 8258, Kutu: 1260, Gömlek: 30, belgenin alt tarafında.

(269) ATASE, İSH, Sıra: 8258, Kutu: 1260, Gömlek: 30, belgenin üst tarafında.

(270) ATASE, A/1-4297, D/17-A, F/49-1.

(271) Enver'in Batum'daki faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal'e yazılmış

bir rapor: ATASE, İHS, Sıra: 13386, Kutu: 1110, Gömlek: 53. Ankara'nın Tuapse Konsolosu Sabri Bey'in Millî Müdafaa ve Dahiliye Vekili Refet Paşa'ya (Bele) gönderdiği rapor: ATASE, İHS, Sıra: 12862, Kutu: 1110, Gömlek: 50.

(272) Enver'in Halil Paşa'ya yazdığı mektuplardan ele geçirilip suretleri Ankara'ya gönderilenlerden bazıları: ATASE, A/1-4243, D/44-1, F/24 ve aynı seriden F/24-1, F/24-2, F/24-6, F/24-7, F/24-8. Halil Paşa'nın Enver'e 16 Ocak 1921 tarihli mektubunda yazdıklarından Ankara'nın bilgilendirilmesi: ATASE, A/1-4283, D/44-13, F/24-5. Halil Paşa'nın Moskova'dan 25 Kasım 1920'de Trabzon Teşkilât-ı Mahsusası'na Türkistan'dan Moskova'ya döndüğünü bildirip haberleşmeleri gerektiğini ifade ettiği mektubu konusunda aynı şekilde bilgilendirme: ATASE, A/1-4283, D/44-13, F/24-4.

(273) ATASE A/1-4283, D/44-13, F/24-9.

(274) ATASE Arşivi, İSH, Sıra No: 7588, Kutu: 1478, Gömlek: 15.

(275) Fevzi Paşa'nın talimatı ve cevabî telgraf: ATASE, A/1-4355, D/47, F/15-2. Ayşe Hanım'ın "Nuri Paşa'nın validesi Ayşe" diye imzaladığı makbuz: ATASE, A/1-4355, D/47, F/15-3.

(276) Cebesoy, 229-230.

(277) Benim *İttihatçı'nın Sandığı*'na bakınız: sah: 12.

(278) Karaman, 115.

(279) Yamauchi, 136-37.

(280) Karaman, 142-143.

(281) Mete Tunçay, *"Mesaî"*, 18.

(282) Nutuk, 2/116.

(283) Karaman, 39.

(284) Eşref Bey için: Ahmet Efe: *"Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref"*, Bengi Yayınları 2007.

(285) Feridun Kandemir, bizzat tanıdığı Hacı Sami'yi, seneler sonra yazdığı bir kitapta *"Hacı Sami Kimdir?"* başlığı altında şöyle anlatır:

"...Ben, Hacı Sami denen bu şerîri, Enver Paşa, Sakarya Harbi esnasında Anadolu'ya geçmek niyetiyle Batum'a geldiği zaman, onun peşinde görmüştüm. Fakat, Enver Paşa gibi o da, Ankara Hükümeti'nin İstihbarat Müdürü oluşumdan dolayı benimle temastan kaçınmış, hattâ Enver Paşa üzerinde müessir bir adam olduğunu öğrenişim üzerine mutlaka görüşmek hususundaki çeşitli teşebbüs ve ısrarlarıma rağmen bir defa bile karşılaşmak istemedikten başka: *"Çıkıp Batum'dan hemen gitsin. Yoksa leşini sereriz burada..."* diye haber göndererek, beni tehdide kalkmıştı.

Batum'da ilk günlerde Enver Paşa'yı Anadolu'ya geçmeğe teşvik edip durduğu halde, Paşa'nın amcası Halil Paşa ile Küçük Talât Bey gibi makul düşüncelilerin telkin ve tavsiyeleri üzerine, Anadolu'yu rahat bırakmak yolunu tutan Enver Paşa'yı, bu sefer Türkistan macerasına atan da, yine Hacı Sami olmuştur.

Vakıa Enver Paşa, behemahal bir şeyler yapmak için -hele Anadolu'ya geçmek fikrinden vazgeçirildikten sonra- Türkistan seferine kendiliğinden niyetlenmiş idiyse de, Hacı Sami olmasaydı bu niyetinden de sarfınazar edeceği muhakkaktı.

Bunun böyle olduğunu, bir müddet sonra -yâni Enver Paşa'nın şahadetini müteakip, bıraktığı kuvvetlerin başına geçip Ruslara karşı mukavemette devam etmek istediği halde yine tutunamayıp- Afganistan'a

firarla, oradan İran'a geçip, Meşhed şehrinde karşıma çıktığı ve artık kaçmayarak, içini dökmek isteyen bir halle bülbül kesildiği zaman, bizzat Hacı Sami'nin kendisinden dinlemiştim.

Hacı Sami, Türkistan macerasının iflâsı üzerine Türkiye'ye dönmek maksadiyle uzun bir yolculuk yaparak, Afganistan'ın Herat şehrinden İran'a geçip Meşhed'e geldiği zaman, artık Batum'daki Hacı Sami değildi. Kendine, politikadan elini eteğini çekmiş, maceraperestlikten sıyrılmış, doğru yola sapmış ve bilhassa Anadolu'ya canla başla hâlisane hizmete nefsini vakfetmiş bir süs vermişti. Bu yeni kisvesine bürünüşünün tek sebebi de, memlekete dönmek imkânını sağlamaktı. Nitekim, Meşhed'de ilk ziyaretime geldiği zaman kendisini:

- *"Bugünden itibaren Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin emrinde feda olmağa âmâde, Kuvayı Milliye gönüllüsü Sami!"* diye takdim etmiş ve ondan sonra da bu fedailiği dilinden düşürmemişti.

Türkistan macerasına gelince, onu da, her bahsi açılışta, birdenbire değişip, o kendine has azametli, mağrur tavrını takınarak, idealistliğinin eseri saymaktan ve öyle kabul ettirmek istemekten nefsini menedemezdi. Bir gün büsbütün coşmuş ve anlatmıştı:

- Evet... Milyonlarca Türk'ü, o cennet gibi Türkistan'ı kurtarmak yolunda elimden geleni yaptım. Hattâ yalnız Türkistan değil, Çin'deki Türkleri de hürriyetlerine kavuşturmak için, yapmadığım kalmadı. Tâ Kâşgarlar'a kadar gittim. Milleti ayaklandırdım. Koca Kırgızistan'ı peşime taktım... Ne ile? Hiçbir sıfatım, hüviyetim, rütbem, mevkiim olmadığı halde, Yedisu isyanını nasıl yaptım? Tek kuvvetim, hürriyet ve istiklâl aşkiyle yanan ırkdaşlarımıza, peşimden gelin, kalkın! diye hitap etmesini bilişimdir. Fakat, sonunda gücüm yetmedi. Enver Paşa'yı bu işe sevkedişimin sebebi budur. *"Benim gibi adı sanı bilinmeyen basit bir insan, koca Kırgızistan'ı bir işaretiyle ayaklandırırsa, senin gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Başkumandanlığını yapmış, şöhreti bütün İslâm âlemine yayılmış, Damadı Hazreti Hilâfetpenahî olan bir Enver Paşa, bütün Türkistan'da alimallah bir günde kıyameti koparır:.. Ne duruyorsun paşa? Bu fırsat bir daha ele geçer mi?"* dediğim zaman, Enver Paşa'nın gözlerinden yaşlar boşanmış, ve o anda kararını vermişti. Batum'dan, işte bu kararla hareket ettik ve Türkistan yolunu tuttuk.

Fakat, yollarda engellerle karşılaştık. Vakıa, Baku'dan Aşkabad ve Buhara'ya kadar rahat gittik ama, Buhara'ya varınca, işler karıştı. Paşa'nın, fikrini almak üzere oraya davet ettiği, mahallî teşkilât rüesâsından Zeki Velîdî, Paşa'yı fikrinden caydırmağa çalıştı. Ona göre, Rusya haricî müşkülâttan kurtulmuş olduğundan, artık Türkistan'ı müdafaa edebilecek bir vaziyettedir. Esasen Türkistan da büyük bir kıtlık ve dolayısiyle açlık geçirmekte olduğundan, işe yarar bir kuvvet verebilecek halde değildir. *"O halde, bu halkın arasına katılıp da Bolşeviklere karşı nasıl cephe alınabilir, nasıl mücadele edilebilir?"* diyordu. Ben böyle düşünmüyordum. Enver Paşa'yı da düşünceme iştirak ettirmeğe muvaffak olmuştum. Fakat, Enver Paşa ile Zeki Velîdî arasındaki münakaşa, nerede ise, Paşa'yı, fikrinden vazgeçirecek bir mahiyet alıyordu.

Enver Paşa, mütemadiyen: *"Bolşevikler çok alçak insanlardır. Bir seneden fazladır aralarındayım. Ne olduklarını artık iyice öğrendim. Bütün vaadleri boştur. Türkistan'a istiklâl şöyle dursun, muhtariyet vermeğe bile yanaşmayacaklardır. Bence bütün Müslümanlar garp emperyalizminden evvel asıl düşmanlarının kızıl emperyalistler olduğunu bilmeli ve bunlardan kurtulmanın çaresini bulmalıdırlar"* dedikçe, Zeki Velîdî de, mütemadiyen: *"Doğrudur, evet, asıl düşmanımız kızıl emperyalistlerdir amma,*

bugünkü vaziyette bunlarla başa çıkmak mümkün değildir. Siz Fergane'ye geçip Basmacılar arasına girerek, Türkistan'ı ayaklandıracağınızı zannediyorsunuz. Halbuki şimdi, Türkistan'da beş altı bin kişiden fazla insanı toplu bir vaziyette besleyebilmek imkânsızdır. Yalnız çete muharebeleri yapılabilir. Bu da bir netice vermez. Şarkî Buhara Basmacıları'na gelince, Afganistan ve Buhara Emîriyle bir anlaşmaya varmadan bunlarla bir iş göremezsiniz. Emîr sizi tavsiye etmezse, halk da tanımaz. Tanısalar bile, Emîrin entrikasına maruz kalabilirsiniz. Bugüne kadar Türkistan harekâtı, Basmacılık ve gizli siyasî teşkilât Rusya'nın dahilî meselelerinden sayılırdı. Yâni istediklerimizi verirlerse, Bolşeviklerle anlaşmamız imkânı hâlâ vardır. Halbuki bu mesele siz karıştıktan sonra Türkistan harekâtı artık bir panislâmizm hareketi ve Rus milletinin Umumî Harp'teki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp Türkistan'daki bütün Rusların millî bir gaye etrafında birleşip toplanmalarını intaç edebilir. Sizin için en muvafık hareket Afganistan'a geçip, Türkistan harekâtını oradan idare etmektir. Bu suretle Türkistan dâvasına çok faydalı olabilirsiniz" diye illâ Türkistan isyanından vazgeçirip, Afganistan'a gitmesini istiyordu.

Hattâ, Enver Paşa üzerinde tesirim olduğunu anladığından, Paşa'nın nazarında düşürmek için, bana da: *"Kırgızistan ayaklanması kat'iyyen sizin eseriniz değildir. Yedisu isyanı, Çar'ın bir fermanından doğmuş bir harekettir. Siz ancak isyanın sonuna doğru, yâni Kırgızlar'ın Çin'e geçecekleri sırada Karakol kasabası civarında Şabdan Batıroğulları'na iltihak ve iltica etmiştiniz. Biz böyle biliriz"* diyordu.

Bu sözler, Enver Paşa'yı, benim gösterdiğim yoldan çevirmek üzere idi. Hattâ bir aralık, yine Zeki Velîdî'ye kapılarak, Afganistan'a geçmeğe karar verir gibi olmuştu. Amma ben yine telkinimde devam ettim. Afganistan'da hiçbir şey yapamıyacağımızı, mutlaka Basmacılar arasına katılmamız lâzım geldiğini ve behemahal muvaffak olacağımızı anlatıyordum. Nihayet kat'î kararını verdi. O gün tekrar Zeki Velîdî'yi davet etti. Şarkî Buhara'ya geçeceğini, orada Basmacıları ve aydınları toplayarak bir kongre aktedeceğini ve kararının kat'î olduğunu söyleyerek, bu kongre için murahhasların gönderilmesinin teminini istedi. Zeki Velîdî bu fikre de itiraz edince, Paşa sinirlendi. Ama fikrinden dönmedi. Nitekim ertesi gece, yapılan son toplantıda Zeki Velîdî'ye *"Ruslarla mücadele için her ne lâzımsa yapacağını, şimdi kendini öz anavatanında hissettiğini, bura Türkleri'ni de mücadele sahasına çıkarmak azminde olduğunu"* söyleyerek dâvayı halletti. Bunun üzerine, 8 Teşrinisani Cuma günü, başta Enver Paşa olmak üzere, yaveri Muhittin, Buhara Polis Müdürü Muavini Halil, Manastırlı Nâfi, Süvari Yüzbaşısı Hasan ve daha birkaç kişi ile ben, yirmibeş kişilik bir kafile halinde av bahanesiyle Buhara'dan çıkarak, mücadeleye atıldık.

Enver Paşa idealist adamdı. Fakat talihi yoktu. Şansı yoktu. Bu talihsizlik, şanssızlık ilk günden kendini gösterdi. Benim bir hatâm varsa, bu talihsizliği hesaba katmayışımdır. Yoksa, hiçbir müşkülâta mâruz kalmadan, muvaffak olmak muhakkaktı. Enver Paşa'nın talihsizliği daha ilk adımda kendini gösterdi. Basmacılar arasına girer girmez, Buhara Emîri taraftarı ve çok müteassıp, cahil bir adam olduğu anlaşılan Reisleri Lakay İbrahim denen adam, Enver Paşa'yı tanımak istemedi, şüphelendi ve hepimizi esir etti. Bu esaretimiz bir buçuk ay sürdü. Bu esnada, isyan ettiğimizi anlayan Bolşevikler de tabii takibimiz için hazırlandılar. Nihayet bin müşkülâtla derdimizi anlatıp serbest kaldığımız zaman Enver Paşa *Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara* unvaniyle beş altı yüz kişilik bir kuvvetin başına geçti. İşte o sırada vukubulan bir müsademe sonunda

ben, Türk zabitlerinden Ali Rıza ve yerli ricalden Osman Hoca ile beraber Afganistan'a geçmeye mecbur olduk ve Afganistan'da derhal gönüllü topladık. Silâh tedarik ettik ve bunları *İslâm mücahidleri* diye Enver Paşa'ya gönderdim. Bu suretle Enver Paşa hayli kuvvetlendi. Yedi bin kadar askeri vardı. Birçok muharebeler yaptı. Hepsinde muvaffak oldu. Fakat, yine talihsizlik başgösterdi.

1923 Ağustos başında Enver Paşa, Belcivan yakınındaki Çeken köyünde bulunuyordu. Karargâhı burada idi. Yerli büyüklerden bazıları da yanında idi. 4 Ağustos bayram sabahı, Bolşevikler ani bir taarruz yaptılar. Paşa gafil avlandı. Atına atlayıp, yirmi beş kişilik bir kuvvetle Ruslara karşı koymak üzere tepeye çıkarken, Ruslar da öbür taraftan çıkmış bulunuyorlardı. Bu suretle Ruslar üç koldan sarmak üzere idiler ki, Enver Paşa bunların bir kısmını bozdu. Silâhlarını terke mecbur etti. Tam bu sırada, yanındaki beş süvari ile yalın kılıç ilerlerken, yan taraftan işleyen bir Rus mitralyözü Enver Paşa'yı delik deşik etti. Bu haberi aldığımız zaman beynimizden vurulmuşa döndük. Bu, beklenmedik bir talihsizlikti. Paşa'ya mı yanarsın, dâvanın sarsılışına mı? Fakat, ümitsizliğe düşmedim. Derhal derlenip toplandım ve kısa bir zaman içinde silâh ve cephane tedarikiyle hazırlanarak, Afganistan'dan Şarkî Buhara'ya geçtim. Dervaz'a gittim. Yanımda yerli mücahitlerden Abdülhamid Arif de vardı. Karatekin ve Karadağ'daki kuvvetleri topladım: *"Türkistan millî mücadelesi ancak genç milliyetperver ve münevverler yetişip, vatanları için cihada bağlıyacakları zaman başka bir şekil alabilir. Şimdilik bizim işimiz yalnız Enver Paşa'nın intikamını almak ve yerli ahaliye çeteciliği öğretmektir"* diyerek maiyetimdekilerle birlikte Gülap'a, oradan da Karatekin'e gittim. Bütün bu havaliye hâkim oldum. Mecburen şiddet gösterdim. Emrime itaat etmeyenleri bilâ merhamet astım. Aynı zamanda halka çeteciliği güzelce öğretmek için aşiretlere göre teşkilât yaptım. Müstakil çeteler teşkil ettim. Bunların başlarına (Leşkerbaşı), (Erzakçı) ve (Aksakal)lar koydum. Bu suretle, o zamana kadar gayri muntazam sürüler halinde bulunan kuvvetleri intizama sokarak, çetecilik usulüyle taarruzlar, baskınlar yapmağa muvaffak oldum. Hattâ Gülap'da bulunan Rusları muhasara ederek, üç yüz kadarını tuzağa düşürüp kamilen kılıçtan geçirdim. Birçok cephane ve ganimet aldım. Sonra Hisar'ı bastım. Hulâsa Enver Paşa'nın yerini boş bırakmadım. İntikamını aldım. Ondan kalan kuvvetleri de etrafıma topladım. Yanımda Türk zabit ve askerleri de vardı. Kuvvetim arttıkça artıyordu. Bir ara Garbî Buhara, Gozar, Karşî, Şîrâbâd taraflarına yaptığım akınlarla Rusları tarumar ettim. O hale geldiler ki, Hacı Sami adını duydular mı kaçacak delik arıyorlardı. Rus garnizonlarına nefes aldırmadım. Tayyareleri, telgrafları ve telsizleri olduğu halde üstlerine yalın kılıç saldırdığım zaman, hepsini bırakır kaçarlardı. Fakat, yanımdaki kıymetli arkadaşlar birer birer şehit olmağa, bir taraftan da Ruslar, içerilerden külliyetli miktarda kuvvetler getirmeğe başladılar. Benim kuvvet kaynaklarım ise son derece mahduttu. Hiçbir taraftan esaslı bir yardım göremiyordum. Karşımdaki koskoca Rusya dirilmişti. Nihayet, 3 Haziran 1923'te en sadık adamlarımla müşaveretten sonra, teşkilâtı itîmad ettiğim yerli reislere bırakarak, Afganistan'a geçmeğe karar verdim. Hanâbâd civarında, Aktepe'ye yerleştim. Ondan sonrası malûm. İşte buradayız.

Bunları anlatan Hacı Sami'ye:

- Peki... dedim, bütün bu işlerin bu neticeye varacağını size vaktinde söyleyen Zeki Velîdî Bey'i dinlememiş olduğunuza şimdi pişman değil misiniz?

- Hayır! Dedi. *Bugün de, aynı şartlar içinde, aynı yolda bulunsam ve*

Enver Paşa da sağ olsa, bir lâhza bile tereddüt etmeden onunla beraber yine aynı mücadeleye atılırdım. Yalnız bir şartla: Daha ihtiyatlı ve tedbirli olarak...

Hacı Sami ile bu mevzuda münakaşa beyhude idi. Sadece:

- Yazık ettiniz Enver Paşa'ya... dedim.

Nasılsa, bunu tasdik etti amma yine bir şartla:

- Evet, yazık oldu Paşa'ya... Fakat Türkistan istiklâli ve hürriyeti uğrunda can verip şehit olmak da az şeref ve mazhariyet değildir...

Hacı Sami'ye, başka bir şey söylemedim. Yalnız, onun, bütün maceraperestlikten sıyrılmış, doğru yola sapmış, uslanınış, akıllanmış görünmek isteyişine rağmen, hâlâ aynı kafada, aynı yolda, aynı şuursuzluk ve çılgınlık içinde yüzüp gittiğine bir kere daha inandım. Hattâ, yine Meşhed'de, başka bir gün, geçmiş zamanları yâd ederken, Hacı Sami'nin coşarak, boş bulunup:

- Ben Çakırcalı gibi bir dağlar serdarını bile yıldırmış adamım, diye, yıllarca devlete kafa tutmuş bu namlı efenin münasebetsiz bir hareketini görüşü üzerine, peşine taktığı adamlariyle, köyünü basıp, en yakın akrabasından bir düzine insanı döve döve bağlayıp birer birer kurşuna dizdiğini, hükümetçe yakalanışı üzerine de, yine kabadayılığı sayesinde aleyhindeki takibatı nasıl durdurduğunu ballandıra ballandıra anlatır ve neticeyi de:

- "Herkes silâh sahibi olabilir. Marifet onu kullanmasını bilmektir. Ben bir gün bile silâhsız gezmedim ve bir gün bile silâhıma râm olmıyan kimse görmedim, görmem de..." safsatasiyle bağlarken, ne biçim bir şerir olduğunu ve hâlâ da nasıl bu hunharlıktan kurtulamadığını, kendi ağziyle itiraf etmiş oluyordu.

Hacı Sami, işte bu idi ve idealistlik taslayarak atıldığı Türkistan macerasına da, sadece vurup kırma, yıkıp ezme, bir kelime ile kan dökme hırsıyla sürüklenmiş olduğu muhakkaktı. Nitekim, yine o sırada Meşhed'e gelen Zeki Velîdî Bey'den dinlediklerime göre, Hacı Sami, sırf bu hunharlığı sebebiyle hiçbir makul teklifi, isabetli tavsiyeyi kabul etmemiş ve yine bu hırsiyle tesiri altında bulundurduğu Enver Paşa'ya da kabul ettirmeyerek Paşa'nın müsbet hiçbir iş göremeden şehadetine sebep olmuştu.

Şimdi de, işte, aynı hunharlıkla, kudurmuş bir vaziyette, Anadolu'ya, Cumhuriyete ve onun timsâli büyük ve eşsiz kurtarıcı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya saldırmak çılgınlığına kapılınış bulunuyordu" (Kandemir, *"Atatürk'e İzmir Suikastinden..."*, 52-62).

(286) Dr. Nâzım Bey'in mektuplarının tam metinleri, benim *İttihadçı'nın Sandığı*'ndadır: sahı: 98-117.

(287) Muhittin Birgen, 2/750.

(288) Togan, *Bugünkü Türkili...*, 604.

(289) Delhi Sultanlığı ile Şah Zafer'in âkıbeti hakkında Dalrymple'ın *"The Last Mughal..."*ına bakınız.

(290) Andican, *"Osmanlı'dan Günümüze..."*, 227.

(291) Zarcone, 107.

(292) Andican, *"Osmanlı'dan Günümüze..."*, 247.

(293) Nadir Devlet, 93-94.

(294) Kunitz, *"Dawn Over Samarkand"*, 19.

(295) Abdullah Recep Baysun, 42-43.

(296) *Basmacı* kavramının hâlâ en muteber kabul edilen izahı, Zeki Velidi Togan'a aittir:

> "Türkistan'daki başkaldırmalar, 1918 yılında gayrımuntazam bir surette heryerde başgösterdi. Kazakistan'ın *Arka* bölümünde, daha 1916 isyanında önderlik eden *Kiyki Batır*, yine o zaman Hive'de isyan eden Cüneyd Han, faaliyette idiler. Fakat bu hareketin merkezi Fergane oldu. Fergane'deki kıyamcılara *basmacı* denildiğinden, bu ad, her yerdeki kıyamcılara verilir oldu.
>
> *Basmacı, basmak* masdarından *baskıncı* ve hücum edici mânasiyle önce eşkiya çetelerine denilmiş. Çar zamanında bu gibi çeteler Türkmenistan'da, Başkırdistan ve Kırım'da, istiklâl kaybedilip Rus hâkimiyeti yerleşmek üzere olduğu zaman yaşamıştır. Başkurtlar bunlara Horasan ıstılahı ile *ayyâr* demişlerdir. Kırım'da ve onlardan alınarak Ukrayna'da *haydamak* ıstılahları kullanılmış; Başkurtlar'da Buranbay, Kırım'da Halim, Semerkand'da Namaz gibi kahramanlar meşhur olmuştur. Bunlar Müslümanlar'a dokunmayıp yalnız Ruslar'ı, Rus fabrikalarını yağma ederler ve çok defa aldıkları ganimetleri ahaliye üleştirirlerdi.
>
> ...Eski basmacılarda ve Türkiye çetelerinde olduğu gibi Türkistan, Özbek ve Türkmen çetelerinin de manevî önderi Köroğlu'dur. Buhara, Semerkand, Cızakh ve Türkmen basmacıları geceleri, toplanarak Köroğlu ve diğer destanları okurlar. Zahiren eşkiyalık gibi görünen bu hareket, geniş halk kütlesinin düşüncelerinin ve heyecanının tercümanı olur.
>
> Bu münasebetle Akçuraoğlu Yusuf Bey, Sırplar'ın istiklâl ihtilâllerinde rol oynıyan *hödük*lerin, Yunan istiklâl hareketlerindeki *kleft* ve *palikarya*ların da yarı milliyetperver ihtilâlci ve yarı eşkiyalardan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır.
>
> 1918 yılından sonra kurulan basmacı yığınlarının birçokları ve en nüfuzluları, eski Köroğlu ananesiyle kat'iyyen münasebeti olmıyan ağırbaşlı köy ilerigelenleri, bazen tahsilli kimseler oldularsa da, hepsine *basmacı* adı verilmiştir. Bundan dolayı *basmacı* kelimesi, Türkistan'da şimdi *siyasî çete* ve daha doğrusu müstevlilere karşı sömürge ahalisinin isyanını temsil eden *çete*ler mânasında kullanılır. Özbek ve Kazak basınında şimdi, *Çin basmacıları, Cezayir basmacıları, Hind basmacıları* diye yazılmaktadır (Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan...*, 386-387).

Basmacılar konusunda daha geniş bilgi için Türkçe kaynaklar arasında en geniş kapsamlısı olan Ali Bademci'nin yayınlarına, yabancı araştırmacıların yazdıkları için de Bibliyografya'da gösterilen çalışmalara bakınız.

(297) Ali Bademci, *"Sarıklı Basmacı"*, 28.

(298) Ali Bademci, *"Türkistan Millî İstiklâl..."*, 19-23. ve 194-198.

(299) Andican'ın *Türkiye ve Orta Asya*'sına, özellikle de 290-300 sayfalar arasına bakınız.

(300) Anlaşmanın *"Harezm Halk Şûrâları Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Sosyalist Şûrâlar Cumhuriyeti arasında Akdedilen Ahidnâme"* başlığını taşıyan bir nüshası, Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır.

(301) Kocaoğlu, *"Reform Movements..."*, 29.

 Basmacı hareketinin sona ermesinin ardından 1920'ler ve 30'larda Türkiye'ye gelen ve 1970'lerde hayatta bulunan Basmacı liderlerle yakın dostluk kuran ve Basmacılar hakkındaki en önemli kaynak eserleri kaleme alan dostum Ali Bademci, bu kitabı hazırladığım sırada Basmacılık konusunda uzun bilgi notları göndermişti.

Ali Bademci dostuma teşekkür ederek, bu notların bazı bölümlerine aşağıda yer veriyorum:

"Enver Paşa ihtiyar Buhara şehrine geldiğinde, Çar Orduları'nın ilk istilâsına 1768'de uğramış olan Buhara Emîrliği 1773'te güya himayeye alınmış, 1785'te Moğol asıllı olduğu kabul edilen fakat Cengiz'den gelmeyen, Türkçe -Çağatayca- konuşan Mangıtlar'ın idaresine geçmiş ve bu hâkimiyet 30 Ağustos 1920'ye kadar aralıksız devam etmiştir.

Devletin adı *Buhara Emirliği* veya *Âmirliği* idi, bayraklarında da yeşil zemin üzerine ay-yıldız ve bir el resmi vardı.

Evvelki dönemlerde Fergana Vadisi, Taşkent ve Semerkand'da Emirliğin sınırları içinde iken Rus yayılmaları karşısında sadece Buhara'ya münhasır küçük bir monarşik emirliğe dönüştü; devletin dini Sünnî-Hanefî; resmi dili Türkçe-Tacikçe idi.

*

Tarikat olarak Nakşibendî etkisi daha ziyade Ubeydullah Ahrar'dan yürüyen bir gelenekti. Bu zât bugün Özbekler arasında sevilmesine rağmen Timurîler'e -Uluğ Bey'e- ihaneti sebebiyle kendisine çok muhabbet yoktur; daha ziyâde Tacikler itibar etmektedirler ve tarikat da bir şehirli kültürü olarak Semerkand ve vadide Namangan, Hocend gibi bölgelerde Soğd kültürü üzerine oturmuştur. ...Bilhassa Fergana bölgesindeki Basmacılar'dan bir tane bile *"Nakşi"* göstermek mümkün değildir.

Bu husus, son yıllarda her sosyololojik meseleyi din üzerinden okuyan ABD'nin tamamen siyasî görüşüdür.

Yesevîlik için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir, çünki Türk coğrafyasının her tarafında olduğu gibi başta Basmacılığın ilk zuhûr ettiği Fergana olmak üzere Türkistan'ın her tarafında herkes bir miktar *Yesevî* olgusu, yani Türk Müslümanlığı'nın taşıyıcısıdır *(Köprülü'nün son görüşü-İslâm Ansiklopedisi)*.

Tanınmış Basmacılar ile en son çalışan bir kişi olarak kat'iyyetle ifade ederim ki, Basmacılar'ın çoğunun okuma yazması bile yoktu ve yazılı irtibat ancak kâtipler aracılığı ile sağlanabiliyor, sicilleri bu şekilde tutabiliyorlardı. Buhara'ya yaklaştıkça medrese kültürünü, Emirlik hudutları dışında bulunan Semerkand ve Taşkend'e doğru da yeni kültürü, yani Yaş Buharalılar'ın Cedîdî kültürü, Gaspıralı aydınları görülüyordu.

Bu aydınlar son zamanlara gelinceye kadar Emâret hududlarından giremiyor, yeraltında çalışıyor ve daha ziyada Ruslar'ın her eskinin yanına kurdukları yeni şehirlerde *Mekteb-i Cedîd* benzeri okullar açıyorlardı. Münevver Kaari gibi Cedidî hocaların ders verdiği bu okullara *Neşri-i Maarif* deniyordu, okullar Özbek yani Çağatay ağırlıklı olmasına rağmen, Tacik öğrenciler ve hocalar da vardı.

*

Hive Hanlığı'na (1515-1920) gelince:

Bunlar da Timurîler sonrasında ortaya çıkmış ve yine Moğol kabul edilen Cengiz soyundan gelen Kongratlar'dır. Daha düzgün

ve güzel Çağatay Türkçesi konuşurlar. Zaten halkın çoğu Türkmen'dir, bu bölgede Fars etkisi olmadığı için Tacik bulunmaz.

Özbekler'in bir Türk kavmi olarak gösterilmesi de esasen yanlıştır; çünki Özbekler boy, kabile, kavim ve aşiret değil, bir konfederasyon, yani *"Ulus-Ülüş"*tür. Zaten Özbek mevhumu ve ahalisi bir Türkistan unsuru değil, Kanglı-Kıpçak-Tatar, hattâ Türkmen özellikleri taşırlar. Bu bakımdan *Özbek Türkleri* deyimi yanlıştır, *Özbek Ulusu* demek daha doğrudur ve tamam elbette Türk'tür.

Dikkat ediniz: Emîr Timur *Özbek* midir ki, Özbekler onu kendilerine ata yapıyorlar?

Timurîler'i Türkistan'dan kovanlar Özbekler'dir ve bunun son örneği de Muhammed Babür'dür. Babür'ün annesi Taşkent'ten Moğol asıllı Yunus Han'ın kızıdır fakat baba ve ecdadı aynı Emîr Timur gibi Barlas'tır ve Moğollukları bütün zorluklara rağmen ispat edilememiştir, Cengiz Han bağlantısı söylentilerinin de Timur'un Cengiz'e özenmesinden başka bir anlamı yoktur.

Hive Hanlığı'nın da bayrağı iki yeşil şeritli siyah zemin üzerine ay-yıldız idi.

Bu Türk Devleti 1717 ve 1839 Rus yayılmasını Türkmenler'in dirayeti ile defetti ama 1873'te çok zalim saldırılarla, Amerikalı gazeteci Macc Gahan'ın gözleri önünde tamamen işgal edilerek tıpkı Buhara gibi Rusya'ya tâbî oldu ve varlığını bugünkü Türkmenistan topraklarının sadece kuzey kısmında, ancak 1 Şubat 1920'ye kadar sürdürebildi.

*

1920'lerde yaşanagelen Buhara ve Hive ihtilâlleri bazı yönlerden birbirinden farklıdır.

Buhara'da daha sağlam bir idâre vardı ve Emîr birtakım siyasi hatalarına karşı, Rus tehlikesinin tam anlamı ile farkındaydı. Bu yüzden kendi idaresi ve iradesinin dışında Cedidî ve Kızıl Ordu ittifakı ile alaşağı edildi, uzun müddet Şarkî Buhara'daki Kadimî Basmacılar'ın arasında barınarak 16 Şubat 1921'de Afganistan'a iltica etti ve 28 Şubat 1921'deki Sovyet-Afgan Dostluk Anlaşması'nın ardından Afganistan'da tamamen bir esir hayatı yaşadı.

Mangıt Hanedanı'ndan son Emîri olan Âlim Han ihtilâl olacağını önceden öğrenip ordusu ile karşı koymasına rağmen, Emir Timur'un hazinelerinin kapısını dahi açmamış ve hazinedeki altınlara dokunmamıştır. Buhara, Kızıl Ordu'nun ağır silâhlarına karşı teslim olmak mecburiyetinde kalınca Bolşevikler'in ilk hedefi hazineler olmuş, hazineler milliyetçiliğini sonradan Türkiye'de ispat etmeye çalışan bazı Cedidîler'in gözleri önünde boşaltılarak günlerce Moskova'ya taşınmış, Sovyetler dünyada ittifakla kabul edilen görüşe göre Kolçak Orduları'na karşı finansmanı bu kaynaktan sağlamış ve Türkiye'ye ne kadar ulaştığı bile belli olmayan 100 milyon ruble ile temize çıkılmaya çalışılmıştır. Bu yağma sırasında Cedidîler'in önüne de bir miktar altın atılmıştır ki, bunun Enver Paşa'ya kadar ulaştığını biliyoruz.

Kızıl Ordu hâkimiyetinin ilk gününde yayımlanan bildiride "*Geçici İhtilal Komitesi*" isimli bir hey'et kurulmuş, devletin

yeni adı *"Buhara Devleti Mustakil Buhara Şûrâlar Cumhuriyeti"* olarak ilân edilmiştir. Yeni devlette Cumhurbaşkanı Mirza Abdülkadir Muhittinov, Başbakan Feyzullah Hocayev, Maliye Bakanı Osman Hocayev, Harbiye Nâzırı Abdülhamit Arif, Dahiliye Nâzırı Ata Hoca, Maarif Nâzırı Kaari Yoldaş, Sıhhiye Nâzırı Hasan Bek, Ziraat Nâzırı da Muhtarcan'dır.

6 Ekim 1920'de toplanan Birinci Buhara Kurultayı'nda *İstiklâl* ibaresi kaldırılarak devletin adı *Buhara Halk Şûrâlar Cumhuriyeti* yapılmıştır. 23 Eylül 1921'deki İkinci Kurultay'da Osman Hocayev cumhurbaşkanlığına seçilmiş, devletin ismi bu şekilde kullanılmış ve 20 Eylül 1924'te de *"Buhara Halk Şûrâlar Sosyalist Cumhuriyeti"* olmuştur (Ömer Raşidov-Ulmascan Raşidov, *Buharaning Rusya Bilen İktisadi ve Siyasi Munasebetleri Tarihiden (1900-1925)*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2013, s. 96; Coraev, M. R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova v. d, *Ozbekıstannıng Yengı Tarihi, Ozbekıstan Sovyet Mustemlekeçılıgı Devrıde, 2. Kitap*, Şark Neşrıyatı, Taşkent 2000, s. 130; İbrahim Yarkın, *"Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı"*, Türk Kültürü, Sayı 124, Şubat 1973, s. 246 (54); Mehmet Yılmaz - Feridun Ata, *"Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor"*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15, Güz 2004, s. 207).

Enver Paşa'nın Buhara'ya gittiği sırada Osman Hocayev, Doğu Buhara'da idi. Hocayev, Paşa'nın Cilligöl'de Türkmen Basmacılar'a katılması sırasında Düşenbe'de 10 Kasım 1921'de bir memorandum yayınladı ve Buhara'nın istiklâlini ilân etti. Hocayev'in Enver Paşa ile buluşmasının ardından Paşa'nın maiyetinden olan Yaver Bartınlı Muhittin gibi bazı Osmanlı zabitleri Hacı Sami ile beraber Afganistan'a iltica ettiler.

*

Hive'de ise, vaziyet daha değişik şekilde cereyan etti.

Karakalpaklar'dan gelen İnak Hanedanı, 1873'teki Rus istilâsında Rus egemenliğini kabullenmişti. İnaklılar'ın da Kongrat olduğuna dair görüşler vardır ve ancak Rus hâkimiyetini kabul ederek iktidar sürmüşlerdir.

Ama, hayatının sonunda Basmacılık'ta karar kılan Harezm'deki Yamud Türkmenleri'nin önderi Cüneyd Han, Rus egemenliğini hiçbir şekilde kabul etmedi.

Buhara'daki *Genç Buharalılar* gibi Hive'de *Yaş Hiveliler* adı ile ortaya çıkan ve önceleri tamamen kültürel bir hareket olan *Cedidî Cephe*'nin sorumlusu Pehlivan Niyaz Hacı ve arkadaşları, 5 Nisan 1917'de İsfendiyer Han'a meşrutî idare için bir lâyiha imzalattılar ve İsfendiyer Han, sırf bu sebeble kısa süre sonra Cüneyd Han tarafından öldürüldü.

Ama, Bolşevikler'in lâyihaya dayanarak destek verdikleri seçimler yapıldı, Cedidîler galip gelerek iktidar oldular fakat çok geçmeden birbirlerini alenî olarak öldürmeye veya hapsetmeye başladılar.

Cüneyd Han hem Rus hâkimiyetini kabullenen, hem de Kızıl Ordu ile işbirliği yapan Yaş Hiveliler'e karşı mücadelesini sürdürdü ama bazen mücadelenin dozunu kaçırarak başına buyruk şekilde hareket etti. Halkın büyük kısmı dinsiz olarak gördükleri Cedidîler'i Ürgenç'den kovdular ve Cedidîler de Amu

Derya'nın diğer tarafındaki Bolşevikler'e iltica ettiler.

Hive'nin idaresi, zamanla Cüneyd Han'ın eline geçti ama Kızıl Ordu'yu da arkalarına alan Cedidiler isyan eden Hiveliler'i yatıştırmak ve düzeni sağlamak bahanesi ile 22 Aralık 1918'de Ürgenç üzerine saldırıya geçtiler. Cüneyd Han, Türkmen Basmacı kuvvetleri ile saldırıya karşı koymaya çalıştı, lâkin silâhlı ve düzenli birliklere karşı başarılı olamayıp güneye doğru çekildi.

Yaş Hiveli işbirlikçiler ile Kızıl Ordu, 14 Ocak'ta Köhne, Ürgenç ve Pursi'yi; 16 Ocak'ta İlalı'yı, 18 Ocak'ta da Taşoğuz'u işgal ettiler. Savaşın kaderi Gazavat mevkiinde meydana gelen yoğun çarpışmaların ardından Cüneyd Han'ın yenilgisi ile sonuçlandı ve Türkmenler yüz kadar atlı ile canlarını Karakum çöllerine attılar (Nezaket Maksudovna Matkarimova, *"Harezmde Demokratik Hareketlerning Rivaclenışı Tarihi" 1900-1924*, Urgenç Devlet Unıversıtıtı Tarih Magıstırı Derecesını Alış İçun Disertetya, Urgenç 2002, s. 70) ve Ürgenç'te tek başına kalan Said Abdulahat da 2 Şubat 1920'de halkın huzurında tahttan feragat ettiğini açıkladı.

Buhara'da olduğu gibi Hive'de de Rus taraftarları geçici bir hükümet kurdular. Devletin adının *Harezm Şûrâlar Cumhuriyeti*, resmi dilinin de Türkçe olduğu ve düzenlemelerin lâik esaslara göre yapılacağı hazırlanan yeni anayasanın teminatı altına alındı ama 1924'te Hive de sosyalist bir cumhuriyet haline getirildi ve Pehlivan Niyaz Hacı, götürüldüğü Moskova'da açlıktan öldü.

*

Basmacı sözünün duyulması, Dünya Savaşı'nın ikinci yılından itibaren taşradaki güç dengelerinin Ruslar'ın aleyhine gelişmesi üzerine önce Fergana Vadisi'ndeki Çarlık idaresinin karakollarına yapılan baskınlarla başladı.

Çar yönetimi sırf aşağılamak ve kötülemek maksadiyle baskıncılara *eşkiya-haydut"* anlamına gelen *Basmacı* adını verdi. *Basmacı* ve *Basmacılık* kavramları terminolojiye bu şekilde Rus işgali ile girerken, Hive'nin 1873'teki işgalinin ardından ilk ve son *Basmacı* olarak hayatının altmış yıla yakın bir kısmını mücadele içerisinde geçiren Türkmen lider Cüneyd Han'ın ismi de *Basmacılık* kavramını siyasî bir deyim haline getiren ilk işaret oldu.

Hokand Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasında Özbek, Kazak, Kırgız ve Tacikler'in aktif olarak katıldığı *Basmacılık,* yirmi beş yıl sürdü. Bundan önce, Fergana Vadisi'nin tarihini titreten 1898'deki Dükçü İşan Ayaklanması *Basmacılık*'ı beyinlere nakşetmiş, 1916'daki halk hareketleri Çarlığın günahlarını Bolşevikler'e devredercesine deyimi siyasi bir vecheye sokmuş, Fergana ezilmişliği dalga dalga bu adı bütün Türkistan'a yaymıştı.

Basmacılık, Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği 1920'de Bolşevikler tarafından ilk Sovyetleştirme ameliyesine tabi tutulana kadar Fergana Vâdisi'ne münhasır kaldı, bura insanı ile özdeşleşti ve uzun zaman, meselâ Enver Paşa'ya kadar *Fergana* adı ile birlikte kullanıldı. Tabii ki, Basmacılık sözünün kendisi ve kullanımı da kesinlikle Ruslar'a, Rus istihbaratına ve Rus komutanlara aitti. Bolşevikler devrinde kullanım daha abartılı

şekle sokuldu, her karşı hareket *Basmacı* dendi, bu söz böylece siyasî bir deyim halini aldı ve bu isimle bir literatür oluştu.

Türkistan'lı Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenler bu deyimi ve kasdettiği anlamı hiçbir zaman kabullenmediler.

Basmacı sözü ilk telâffüzunda farkına varacağımız ve tereddüde düşmeyeceğimiz derecede bize yakın ve bizden olan, Türkçe bir kelimedir. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde mevcutur ve Türkçe ile teması olan komşu lisanlara da çok az farklı şekillerde girmiştir. Mesela Rusça'da *Basmaçestvo* diye telâffuz edilen deyim bizim *Basmacılık*'ın ta kendisidir. Türkistan'da yaşayan Slav unsurların kullandığı *Basmaç-Basmaçı* şeklinde ifadelerin resmî Sovyet görüşündeki karşılığı ise tam bir aşağılama ve kötüleme anlamındadır; bu söz *baskıncı, haydut, eşkiya* demektir.

Basınacılığın etimolojisine olan ilgi bugün için yukarıdaki izahattan çok ötede, özellikle Amerika ve Avrupa'da geniş araştırmalara konu olmaktadır. Bizde bu konuda ikinci ve son bilim adamı olan Baymirza Hayit, *Basmacılık* konusunda yaptığı nitelikli çalışmalarda aslında Türkolog olmadığı için etimolojik tahlillerden ziyade kelimenin anlamı üzerinde durmuştur (Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 15).

Hayit'in naklettiğine göre bir Kırgız Türkü olan dünyaca ünlü romancı *Cengiz Aytmatov* da 1991'deki bir kongrede *Basmacı* tabiri yerine, *kurtarıcı* kelimesinin kullanıldığını ortaya koymuştur.

Aynı şekilde ağırlıklı olarak Basınacı kaynaklarına dayanarak 1970'lerden itibaren ilgili mevzuuda bin sayfalık araştırmasını (Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa,* Kutluğ, İstanbul 1975. s. 20-23) neşretmiş bulunan bu satırların yazarı da, kitaplarında Basmacılığın etimolojisinden ziyâde *Korbaşılık* kavramı mukayesesini yapmıştır.

Zira, Basmacılar kendilerine *Korbaşı* diyorlardı ve halkın da benimsediği bu deyim eski geleneksel kültür ile terminolojiden geliyordu. Nitekim, Kaşgarlı Mahmud'un, Dîvânu Lügati't-Türk'ünde de geçen *korbaşı, savunma birlikleri komutanı* demektir Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügati't-Türk.* İlk Yayın Kilisli Rifat, İstanbul 1917-19, 3 Cild. 2. Yayın Besim Atalay, *Dîvânu Lügati't-Türk Tercümesi*, Ankara 1939-1941, 3. Cild).

Ünlü Türkolog Radloff'a göre *Qorbaşı,* Kokan Hanlığı yani eski Fergana Hanlığı zamanında, *polis müdürü* ve *sancak beyi* mânâsında kullanılmış olup Türk Safevî İmparatorluğu zamanında İran Türkçesinde mevcut olan *Qorcıbaşı* tâbiri de aynı asıldan gelmektedir (Radloff. *Wörtenbuch*, 11, 963. Nak., Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1970, 389-394).

Hokand'da 10 Aralık 1917'de ilân edilen Türkistan Milli Muhtariyet Hükümeti'nde polis müdürlüğüne getirilen Kiçkine Ergeş'e, *polis şefi* anlamına gelmek üzere *Ergeş Korbaşı* denmiştir (Hayit, 275).

Korbaşı tâbirine, görüldüğü gibi Kaşgarlı'dan bugüne kadar tarihî seyri ve kullanımiyle örtüşen, etimolojisine uygun bir mânâ yüklenmiş ve kelime o şekilde kullanılmıştır ve kelime esâsen Merkezî Asya Türkleri arasında, özellikle de Fergana'da

halk arasında halâ kullanılmakta ve canlılığını muhafaza etmektedir.

Korbaşı sözü, tarafımızdan yapılan çalışmalarda ise maalesef *Basmacılık* nitelemesi karşısında güçsüz kalmış ve kullanımında başarı sağlanamamıştır. Eserimin (Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, Cild 1-2, Ötüken, İstanbul 2008) bu ikinci baskısı ile daha evvel basılamayan ikinci cildinde ise *Millî Mücâdele* karşılığında *Korbaşılık* ve Enver Paşa isteği doğrultusunda *mücâhidlik* sıfatı öne çıkarılmıştır. 2010 yılında neşrettiğimiz *Sarıklı Basmacı* adlı eserde de sırf literatür sebepleriyle *Basmacılık* tabirinin kabul edilmesi gereği savunulmuştur (Ali Bademci, *Sarıklı Basmacı*, Ötüken, İstanbul 2010.).

Bağımsızlık döneminde bugünkü Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan'da, 1990'dan sonra Basmacılık konusunda birçok neşriyat yapılmıştır ve yapılmaktadır. Özellikle Özbekistan, sözkonusu yayınların sadece Türk Dünyası'nda değil dünyada da başını çekmektedir. Ama, akademik ve serbest yayınların bu kadar çok olmasına rağmen, Zeki Velidi gibi *Basmacılığın etimolojisi* ile uğraşan bir tarihçiye veya türkoloğa rastlamak artık mümkün değildir. Basmacılığın hâlâ bitmediği kanaatinde olan bilim adamlarının ve Basmacılığın milliyetçiliğe dönüştüğünü savunan bizim gibi yazarlar ile *Basmacı Özbek* menşe'lilere baskı uygulanan Tacikistan ve Afganistan'da *Yeni Basmacılık*'ın ortaya çıktığını, hattâ bugünkü Fergana'da *Basmacılık* ile ilgili tarihî materyallerin *Yesevilik* ile yoğrularak milli ve manevî bir hayat şekli haline geldiğini (Meselâ, Selçuk Üniversitesi'nden İklil Kurban) savunanların mevcudiyetini gözönüne getirirsek, meseleye daha ciddiyetle bakmamız gerektiğini anlarız.

Enver Paşa'nın bu harekete katılması, harekete milletlerarası bir nitelik kazandırmıştır. Bolşevikler devrinde Paşa'nın Çegan'daki mezarında geceleri ışık yakıldığı, mekânı halkın ziyaretgâh olarak gördüğü ve eski senelerde yapılan operasyonlarda 900 adet Enver Paşa heykelciği ele geçirildiği o zamanın basınında yeralmıştır. Tarihin hiçbir devrinde birleşemeyen Türkistan'ın kabilevî yapısı, Enver Paşa'nın şahsında Azerî, Türkmen, Dağıstanlı, Anadolulu, Özbek, Kırgız, Kazak, Karakalpak, yani tam bir *"Türklük Buluşması"*dır ve bugün Türkistan'da hemen her ailede *Enver* adında birkaç kişi vardır.

Sağlam sonuçlara, meseleyi ancak böyle okumakla varabiliriz.

Fergana Vadisi'nde Şir Muhammed Bek, Mehmed Emin Bek, Ergeş Bek, Halhoca Eşan, Parpi Bek, Muhiddin Bek, Aman Pehliven, Canı Bek Kadı olmak üzere yaşları 18-50 arasında dokuz büyük Basmacı vardı. Bunlara ait sicil defterleri tarafımızdan yayımlanmıştır. Kayıtları tutan Nezir Kabavî, tarafımıza teslim eden de *Abdülhay Mahdum* ve *Nur Muhammed*'dir. Enver Paşa'nın yanıbaşında adeta onun akıl hocası olan Cilligöl'lü Türkmen Mirza Pir Nefes sadece bir *Basmacı* değil, aynı zamanda âlim bir zat ve mütefekkirdir. Titizlikle koruyup tarafımıza tevdî ettiği *karargâh kayıtları* da tarafımızdan yayımlanmış kıymetli bir hazinedir.

Basmacılar arasında köktendinci ve Nakşî olan yoktur ve

yeni ortaya atılan bu nitelemeler uydurmadır. Tamamının sloganı "*Türkistan Türkistanlılarındır*" şeklindedir ve memleketlerinin tam istiklâlidir.

...Enver Paşa'nın şehid edildiği ve Fergana'nın hemen bitişiğindeki Şarkî Buhara'nın Basmacıları arasında Devletmend Bek, Cebbar Korbaşı, Fuzayl Mahdum, Paşa Hoca, Kul Muhammed, Hayid Bek Dadhah, Saip Nazar, Abdülhakim Bek, Mudiddin Mahdum, Danyal Bek bulunuyordu. Göktaş'ta Kadimî-Emirci İbrahim Lâkay vardı; Batı Buhara'da Abdülkahhar, Semerkand-Zerefşan'da Açil Bek, Behram Bek, Hemrahkul Bek, Türkiye'de vefat eden Mamur Niyazi, Türeb Bek, Molla Hemrahkul, Halbuta, Nusret Şah; Harezm ve Türkmen Bölgesinde de Cüneyd Han gibi büyük Basmacılar mücadele içerisindeydiler.

1922 ortalarında 200 bin asker ile dört koldan hücuma geçen Kızıl Ordu birliklerine karşı bütün Türkistan'da 100 binin üzerinde Basmacı'nın mücadele başlattığı tahmin edilmektedir ve Basmacılık 1934'te Rusya, Afganistan ve İngiltere arasında imzalanan sınır güvenliği anlaşması ile fiilî dönemini kapatmıştır.

...Tacikistan'ın bugünkü devlet başkanı, Enver Paşa'dan sonra vicdan azabına düşen, bir müddet Afganistan'da kalan ve 1931'de Sovyetler tarafından kurşuna dizilen Kadîm Basmacılar'dan İbrahim Lâkay'ın soyundan gelen bir Lâkay Özbeği'dir ve Tacikistan'da şu anda 3 milyon Lâkay yaşamaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ında Alman tarafına geçip Ruslar'a karşı savaşan 500 bin kadar Türkistan askerinin arasında bulunan Baymirza Hayit ile CIA'nın meşhur direktörlerinden Ruzi Nazar da Basmacı ailelerin çocuklarıdır".

(303) Miktarı bu konu üzerinde çalışan her yazara göre değişen altınlar konusundaki en doğru bilgi, Enver'in 13 Ekim 1921'deki mektubunda yeralıyor ve Enver, Nâzım Bey'in 15 kilo altın için verdiği senedi gördüğünü söylüyor: "*...iade-i ziyaret için sabah Maliye Nâzırı'na uğramıştım. Hâşim Efendi isminde İstanbul'da tahsil etmiş birisidir. Yazdığım mektup üzerine Nâzım'a on beş kilo altın verdiklerini gösterdi. Nâzım'ın senedini gördüm. Böylece cemiyete yine biraz para bulunmuş oldu*".

(304) Cemal Paşa ile beraber Afganistan'a giden Türkler'in isimleri ve aldıkları maaşları gösteren belge için benim "*İttihadçı'nın Sandığı*"na (salı: 549) bakınız.

(305) Raci Çakıröz, "*Türkistan'da Türk Subayları...*"ndan nakleden Andican: "*Cedidizmden Bağımsızlığa...*", 123-124.

(306) Togan, "*Bugünkü Türkili...*", 430.

(307) Togan, "*Bugünkü Türkili...*", 398.

(308) CEBESOY'DAN SAYFA 391.

(309) Cemal Paşa'nın Afganistan ve Orta Asya macerası konusunda Ahat Andican'ın "*Cedidizmden Bağımsızlığa...*" isimli eserine, özellikle de 121-132 sayfalar arasına bakınız.

(310) 8 Ekim 1921 tarihli mektubundan.

(311) Mektubun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde 43 numaradadır.

(312) Ali Fuad Paşa'nın 5 Ekim 1921 tarihli telgrafı:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

Doktor Nâzım, Hâmid nâm-ı müstear iyle Cemal Paşa ile görüşmek üzere Afgan hududuna yakın Çarçuy'a hareket etmiştir. Oradan, Buhara tariki ile Moskova'ya gelecektir. Bunun Merkez-i Umumî'deki ismi de Rüstem'dir. Küçük Talât, Merkez-i Umumî'de Şâdi nâmı ile ifa-yı vazife etmektedir. Fîmâbâd, Merkez-i Umumîleri gizli kalacak ve Moskova'da yalnız bir şubeleri bulunacaktır. Anadolu teşebbüsleri ya akîm kalmış veya tehir edilmiştir. Enver, İtalya Hariciye Nâzırı'a bir telgraf çekerek Trablus'a muavenet temin ettiğini ve şayet Trablus'a istiklâl verilmezse harekete geçeceğini bildirmiş. Bu telgrafı ağleb-i ihtimal Çiçerin'in arzusu üzerine yazmış. Maksat, Rus-İtalyan münasebâtının sür'at tesisini temin için bir tesirdir. Enver benim ile münasebetlerinin kat'ını bir mektupla tâmim etmiştir. Bu malûmatı Enver'in Moskova'da Yüzbaşı Fevzi Bey'e yazdığı mektubundan aldım. Evvelce arzettiğim gibi Trablus'tan avdet eden Fevzi Bey, Enver'in Anadolu ile müttehiden hareket ettiği hakkındaki beyanâtına kapılarak teşkilâta girmiş ve hakikati anlayınca bir mektupla teşkilâttan çıktığını bildirmiş. Anadolu'ya avdet edip birlikte hizmeti ziyadesiyle arzu ediyor. Afrika-yı Şimalî'de pek büyük nüfuz vardır. İyi bir zabittir. Hem Enver'in teşkilâtı hakkında zât-ı âlîlerine malûmat vermek ve hem de kendisinden dahilde ve hariçte istifade etmek üzere bu zâtın Ankara'ya kabulüne müsaade edilmesini rica ederim. Emr-i devletlerine intizâren ve Enver'le münasebetini kat' ederek yarın Berlin'e avdet edecektir...

Moskova Sefîri Ali Fuad".

(ATASE, ATA-ZB, Sıra No: 4366, Kutu: 38, Gömlek: 20).

(313) Enver Paşa'nın Livâyü'l-İslâm'daki makalelerinden ikisi, bu kitabın *Belgeler* bülümünde 40 ve 41 numaralardadır.

(314) Beyanname şeklindeki yardım mektubunun metninin bugünün Türkçesi'ne uyarlanmış hâli için: Aydemir, *"Makedonya'dan Orta Asya'ya..."*, 3/668.

(315) Ali Bademci, *"Sarıklı Basmacı"*, 148.

(316) Togan, *"Hâtıralar"*, 384-385.

(317) Togan, *"Hâtıralar"*, 386'dan itibaren.

(318) Togan, *"Hâtıralar"*, 386-389. Togan, Enver Paşa'nın Buhara'ya 20 Aralık'ta geldiğini ve ilk buluşmalarının 23 Aralık'ta olduğunu yazarken hata yapıyor. Enver'in Buhara'ya gidişi 1921'in 11 Ekim'indedir, o senenin Aralık'ında da Orta Asya'da, Göktaş taraflarındadır. Togan, daha sonra temaslarının Ekim'de olduğunu yazıyor.

(319) Togan, *"Hâtıralar"*, 390.

(320) Togan, *"Hâtıralar"*, 390-391.

(321) Togan, *"Hâtıralar"*, 391.

(322) Togan, *"Hâtıralar"*, 391.

(323) Togan, *"Hâtıralar"*, 392.

(324) Togan, *"Hâtıralar"*, 392.

(325) Togan, *"Hâtıralar"*, 392.

(326) Andican, *"Osmanlı'dan Günümüze..."*, 405-406. Prof. Andican'ın yazdıklarını yukarıda aynen naklettim.

(327) Yamauchi, 278.

(328) Mustafa Çokayoğlu, *"Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları. 1922-4. 8.1923"),* Yaş Türkistan, No: 33, 1933, sah: 5-12. Metni, Türkiye Türkçesi'ne uyarlamaya çalıştım.

(329) Mektubun tam metni, yakında yayınlayacağım ve Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a sürgünden yazdığı mektupların tamamının neşredileceği ciltte yeralacaktır. Paşa'nın çizimlerinin tıpkıbasımları ise, bu kitabın *Ressam Enver'in Karakalem Çizimleri* bölümündedir.

(330) Feridun Kandemir, *"Enver Paşa Türkistan'da"*, 75.

(331) Karabekir, *"İstiklâl Harbimizde Enver Paşa"*, 322.

(332) Baymirza Hayit, *"Basmacılar"*, 215.

(333) Yamauchi, 257.

(334) 2014'te bir mezat kataloğunda gördüğüm mektubun tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 82 numaradadır.

(335) Baymirza Hayit, *"Basmacılar"*, 198.

(336) Salâhi Sonyel, *"Enver Paşa ve Orta Asya'da..."*, 1184.

(337) Salâhi Sonyel, *"Enver Paşa ve Orta Asya'da..."*, 1188.

(338) Enver Paşa'nın Amanullah Han'a gönderdiği mektubun metnini Yamauchi yayınlamıştır (sah: 268-269), yayınlanan nüshanın üzerinde tarih yoktur ve Yamauchi "Mart-Nisan 1922" şeklinde yaklaşık bir tarihlendirme yapmıştır. Enver, Amanullah Han'a gönderdiği mektuptan Naciye Sultan'a 17 Mart 1922'deki mektubunda da bahsediyor. Dolayısı ile, Kâbil'e yolladığı mektubu 1922 Mart'ının 16 veya 17'sinde yazmış olmalı.

(339) Ali Fuad Paşa'nın Mustafa Kemal'e Mahmud Celâl Bey (Bayar) vasıtası ile gönderdiği şifreli telgraf:

Başkumandan Paşa Hazretleri'ne
Ankara, 28. 3. 38 (1922)
Makine başında

20 Mart 38 (20 Mart 1922) tarihli ve zâta mahsus işaretle Moskova'da Ali Fuad Paşa'dan mevrud şifreli telgrafname aynen atide mâruzdur efendim.

Hariciye Vekâleti Vekili
Mahmud Celâl

SURET

1. Dört aydan beri Buhara-yı Şerîf'te bulunduğunu arzettiğim Enver Paşa hakkında, Karahan bana mümaileyhin Sovyet Cumhuriyetleri'ne karşı âsî vaziyeti aldığını, Türkistan, Buhara ve Hive'nin Sovyetler tarafından tahliyesini talep ettiğini, Cemal ve Halil Paşalar'ın mümaileyhe muhalif olduğunu ve Halil Paşa'yı Moskova'ya celbettiklerini ve Halil Paşa'nın Kafkasya'dan Moskova'ya birkaç güne kadar geleceğini ve Enver Paşa'nın Sovyetler'e düşman olduğunun Türk gazeteleri ile neşir ve ilân edilmesini arzu ettiklerini söyledi.

2. İngiltere ve Fransa gibi Müslüman müstemlekesine mâlik Sovyet Cumhuriyetleri'nin Enver Paşa'yı muhasım vaziyetine koyacağı kaviyyen tahmin olunur. Çünki, Enver Paşa ve rüfekası eskisi gibi Sovyetler'le teşrik-i mesai etmektedirler. Sovyetler, Avrupa devletleri tarafından resmen tanınmalarını şiddetle arzu ediyorlar. Enver Paşa ile alenî bir surette teşrik-i mesainin bu gayretin istihsâline mânî esbâbdan biri olacağı şüphesiz. Bunun için mümaileyhe siyasî bir maksatla muhasım bir vaziyet aldırmış olmaları pek *(bu kelimenin şifresi çözülememiş,* 'muhtemeldir' *olabilir).*

3. Cemal Paşa, Berlin'den Moskova'ya henüz gelmemiştir"

(ATASE Arşivi, ATA-ZB, Sıra No: 4376, Kutu: 38, Gömlek: 25).

(340) ATASE Arşivi, ATA-ZB, Sıra No: 4376, Kutu: 38, Gömlek: 25. Ali Fuad Paşa'nın telgrafının sonunda, Hariciye Vekili usuf Kemal Bey'in de bir notu vardır.

(341) Enver'in mektuplarında bahsi geçmeyen Kongre'nin kararları olduğu söylenen metin:

"1- Şarkî Buhara'nın düşmandan temizlenen yerlerinde muntazam ve müsellâh askerî kuvvetler vücude getirilecek ve bunlara muharebe usulleri gösterilecek.

2- Henüz ihtilâl çıkmayan yerlere seyyar kuvvetler gönderilerek ora halkının harekete gelmesine çalışılacak.

3- Her vilâyette ihtilâl hareketlerini idare etmek için bir leşkerbaşı (kumandan) tayin olunacak.

4- Askerî kuvvetlerin iaşesi için zekât ve haraç kâfi gelmediği takdirde ahaliden servetine göre bir vergi alınacak.

5- Bu para işleri için de bir zekâtçı tayin edilecek.

6- Her vilâyette düşmandan temizlenen mahallerde mahallî bir hükümet kurulacak ve idaresi düzenlenecek.

7- Leşkerbaşı ve beyler tayin edilmemiş yerlerde tarafımızdan leşkerbaşı, vali ve zekâtçı tayin edilecek, kendi kendini idare edebilecek duruma gelen yerlerde bunların tâyini için sergerdeler tarafından bize vaktiyle haber verilecek.

8- Leşkerbaşılar bütün askerî işlerle meşgul olacaklardır. Beyler azoka vesair levazım-ı askeriyenin ihzarı ile meşgul olacaklardır ve leşkerbaşılara asker vesair tedarikinde yardımda bulunacaklardır. Halkı zulüm ve cefadan muhafaza ile beraber memleketin idaresine memur olan zekâtçılar zekâtın toplanmasından mes'uldür.

9- Her vilâyet leşkerbaşı ve beyleri her gün merkeze birer rapor göndereceklerdir. Eğer vaziyette asayiş hükümran ise haftada iki defa rapor gönderebilirler.

10- Vilâyetlerde merkez tarafından gönderilen vekiller başkumandan namına resmî evrakı imza edecekler.

11- Merkez kumandanlığı tarafından, iş'ar vukuunda veyahut birbirine yakın olan leşkerbaşılardan birinin düşman tarafından sıkıştırılması halinde imdat isterse oraya en yakın olan leşkerbaşılar derhal mümkün olduğu kadar çok kuvvetlerle imdada koşmalıdırlar.

12- Düşmanın bulunduğu şehirler ve mahaller eğer düşmanın kuvveti az ise gece baskını veya hücum ile zaptedilmelidir. Eğer düşmanın kuvveti çoksa, yalnız muhasara ederek düşmanı

azokadan mahrum bir hale sokmak, düşmanın bulunduğu yerleri daima gözaltında bulundurmak, yoldan geçen düşman kıt'aları üzerine baskın yapmak.

13- Düşmanın muhabere âlâtı olan telgraf, telefon tellerini tahrip etmek.

14- Düşmanın casus teşkilâtına karşı pek kuvvetli davranarak onları şiddetli surette cezalandırmak. Buna mukabil bize hizmet edeceklerin günahları da varsa af ile muamele edilmesi.

15- Alınacak esirlere karşı hoş muamele yapmak.

16- "Bütün askerî ve siyasî harekâtın idaresi Enver Paşa'nın uhdesine müttefikan tevdi edildi" (Baysun 92-93, Bademci *"Türkistan İstiklâl Hareketi..."*, 2/157-158).

(342) Kâmil Bey'in mektubu için: Yamauchi, 272.

(343) Mektup, TTK'daki Enver Paşa Evrakı arasındadır.

(344) 6 Ocak ve 27 Mart 1922 tarihli mektuplarında bayrak çizimleri vardır.

(345) Joseph Castagné, *"Les Basmachis"*, 49-50. Enver, Nerimanov'a gönderdiği söylenen bu ültimatomdan Naciye Sultan'a yazdığı mektuplarda bahsetmiyor.

(346) Zeki Velidî, hatıralarında 1922 Mayıs'ındaki teşebbüslerini şöyle anlatır:

"Bizce yegâne çıkar yol, millî orduları tam inhizam ve istisalden kurtararak, Basmacı reislerinin çok müşkül vaziyette olduklarını, Şarkî Buhara'da toplayıp onları ve Paşa'yı sağ ve selâmet Afganistan'a geçirmek, neferlere gelince bunların silâhlarını Afganistan'a geçecek arkadaşlarına teslim ederek köylerine gidebilmelerini temin etmekti. Bu maksatla biz Enver Paşa'ya, Ruslar'la ve o günler Buhara'ya gelmekte olan Rus Başkumandanı General Kamenev ile müzakere yolunu açmak ve kendisinin Afganistan'a geçmek hakkında teklifler ile bir mektubu, diğer taraftan da Merkez Komite Reisi sıfatı ile benim imzamla Moskova'ya, Sovyet Hükümeti'ne sulh şartlarını beyan ile diğer bir mektubun mahsus kuryelerle gönderilmesine karar verildi (12 Mayıs). Fakat bizim Moskova'ya gönderdiğimiz mektup, Taşkentli arkadaşlarımızın hataları yüzünden geç kaldı. Enver Paşa ise, bizim teklifimizi kabul edecek yerde, Mayıs'ın 19'unda, ihtimal daha bizim kuryemiz gelmeden evvel, Ruslar'a, Türkistan, Buhara ve Hive'yi tahliye etmelerini talep edip *'Türkistan, Buhara ve Hive Millî Orduları'nın Başkumandanı'* imzası ile bir ültimatom gönderdi" (Zeki Velidî, *"Bugünkü Türkili Türkistan..."*, 451).

(347) Frunze'nin Türkiye ziyaretini anlattığı hatıraları: *"Frunze'nin Türkiye Anıları"*, çeviren: Ahmet Ekeş, Düşün Yayınları, İstanbul 1996.

(348) *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (1959, sah: 782)*'dan nakleden. Vefa Kurban, *"16 Mart 1921 Moskova Anlaşması'na..."*, 152.

(349) Ayrıntılar için Kemal Arı'nın *"Üçüncü Kılıç. İzmir'in Kurtuluşu ve Yüzbaşı Şerafettin"* isimli kitabına bakınız.

(350) Alexander Marshall, *"Turkfront. Frunze and..."*, 8.

(351) Enver Paşa'nın Orta Asya'daki askerî faaliyetleri hakkında Moskova'daki askerî akademide verilen konferansa katılmış olan Şevket Süreyya Aydemir, Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu'nun kumandanlarından olan, Orta Asya'daki harekâtın da başında bulunan ve sonraki senelerde Stalin'in temizlik operasyonunda tutuklanıp 29 Temmuz 1938'de Mosko-

va'da idam edilen General Mihail Karloviç Levandovski'nin konferansta anlattıklarını ayrıntıları ile nakleder. (*"Suyu Arayan Adam"*, 261-265).

(152) Enver Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyetlerine son vermek maksadıyla Sovyetler'in giriştiği askerî harekât ile ilgili olarak Sovyet kaynaklarına dayanan ve Türkiye dışında yapılmış olan çok sayıda araştırma vardır ve bunların bazılarının künyeleri, bu kitabın bibliyografyasında mevcuttur.

Bu konuda bizdeki en mükemmel toparlama, harekât sırasında Moskova'da bulunan Şevket Süreyya Bey'e aittir:

> "...Buhara'da teşekkül eden ve Basmacılar'la Enver Paşa'ya karşı hareketleri yönetecek olan Komite'nin askerî hazrlığı Haziran 1922 içinde ilerlemiş olmakla beraber, bu hazırlıklar asıl Mayıs ayı içinde tamamlanmıştı. Ama büyük askerî birlikler toplamak, tümenler, kolordular harekete geçirmek, karşı taraf için de mümkün değildi. Evvelâ, Polonya harbi Kızıl Ordu'yu oldukça yıpratmıştı. İç muharebelerin bitişi de çok olmamıştı. Fakat asıl engel, Doğu Buhara'nın iklim ve iaşe şartlarıydı. Bu şartlar, çok sıcak iklim, Ruslar'ı sarsıyordu. Aynı zamanda o yıl açlık ve kıtlık yılıydı. Hastalıklar ise, hele bu iklime alışık olmayanları yere seriyordu.
>
> Basmacılar da, daha önce verdiğimiz rakamlarda açıklandığı gibi büyük bir yekûn tutmuyordu. Enver Paşa'nın maiyetinde, ancak 5-6 Osmanlı subayı vardı. Bu sebeple Ruslar, sayıları Basmacılar'a göre üstün olmakla beraber pek de ağır birlikler toplamaya gidemiyorlardı. Enver Paşa ve Basmacılar'a karşı Türkistan Süvari Tümeni'nin birinci kısmı veya alayı seçilmişti. Başkumandanın (sonradan Maraşal) Kamenev olduğunu daha önce kaydetmiştik. Türkistan Revkomunca (İhtilâl Komitesi) Kamenev'e yardımcı olmak üzere 15 Nisan'da V. İ. Şurin tayin olunmuştu. İki ayrı grup kumandanlıklarına da aynı komiteden N. E. Kakurin ve Baturin atanmışlardı.
>
> Esas askerî birlikler, Türkistan Süvari Tugayı'nın birinci bölümü, 8. Süvari Tugayı ve 3. Türkistan Avcı Tümeni olarak tertiplenmişti. Birinci bölüme Y. A. Melkumof kumanda ediyordu. Güney Kafkas Birlikleri'nden buraya bazı takviyeler verilmişti. 8. Tugayla, 7. ve 8. Avcı Alayları bunlardandı. Bunların kumandanı Nikitin'di. Enver Paşa ve Basmacılar'a karşı iki istikamette hareket ediliyordu. Sol kanat birlikleri bin kılıç ve 1700 tüfek (piyade) kuvvetinde ve Melkumov'un kumandasındaydı. Baysun istikametinden Dehay, Hisar, Düşenbe, Kâfirnihan Nehri ve Feyzabad üzerinden yürüyorlardı. 1230 kılıç ve 2800 piyade ile ikinci grup ve avcı birlikleri, Nikitin'in kumandasında Şirabad, Kokaytı ve Termez üçgeni istikametinde, Kabadyan, Kurgantûbe, Kulâb ve Belcivan'a yürümekteydiler. Bu plân tam tahakkuk ederse, Enver Paşa'nın Afganistan'a çekilmek imkânı kalmayacaktı. Kollar, 15 Haziran 1922'de yürüyüşe geçmişlerdi.
>
> Işte Enver Paşa, bu harekâtın gelişmesi sonucunda geri çekiliyordu. Çünki ne topu, ne makineli tüfeği, ne cephanesi, hattâ ne yeterince tüfeği ve bu tüfekleri kullanacak askerî malzemesi vardı. Çekiliş gibi son yenilgi de kaçınılmaz görünüyordu.
>
> Bu harekâtın tafsilâtına girmesek de olur. Çünki, aslında iki taraf arasında silâhlı çatışmalar olmakla beraber büyük savaş-

lar yani büyük sayıda muntazam birliklerin katıldıkları, kader tayin edici meydan savaşları olamıyordu. Çünki, Enver Paşa cephesinde muntazam birlikler yoktu. Diğer taraf da sıcaktan, hastalıktan ve iaşe zorluğundan dökünti vermekteydi. Bu sebeple biz, Doğu Buhara harekâtına aslında bir *takip hareketi* diyebiliriz. Bu takip hareketi, Enver Paşa'nın daha önce verdiğimiz yazısında, *'Çekiliyoruz...'* şeklinde ifade ettiği gibi dağılmalarla beraber yürüyen bir güneye doğru iniş hareketi olarak gelişti. Bütün bu harekât da, Enver Paşa'nın bir tabur veya bölük kumandanı gibi siperlerde, Baysun kasabası karşısında bir süre gece-gündüz yürüttüğü ama kasabayı işgal edemediği Baysun çarpışmaları istisna edilirse devanılıca bir hareket veya direniş şeklini alamadı. Fakat, sonunda Türkistan'dan karşı tarafın saldırısı başlayınca Enver Paşa, Baysun karşısından ve Kâfirûn karargâhından da çekilmek zorunda kaldı. Bu netice, daha 15 Haziran'da tahakkuk etmiş bulunuyordu ve Genel Kumandan S. S. Kamenev, başarılarını uzun bir telgrafla Moskova'ya bildiriyordu. Eldeki kaynaklarda bu harekâtın günü gününe tafsilâtı verilir.." *(Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 3/671-672)*

(353) Bu mektubun bir bölümünü Yamauchi de yayınlamıştır (sahı: 272-273) ama yayında bir-iki okuma hatası bulunduğu için TTK Arşivi'ndeki Enver Paşa belgeleri arasında EP, D:1, B:85-1 numarada bulunan orijinalinden yaptım.

(354) Enver Paşa'nın burada verdiği iki hanımın ismini metinden çıkarttım

(355) Paşa, burada Naciye Sultan'ın bir hanım arkadaşından bahsediyor. Hanımın ismini metinden çıkarttım.

(356) Makale, bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 40 numaradadır.

(357) Makale, bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 41 numaradadır.

(358) Şevket Süreyya Aydemir, *"Son Osmanlı Paşası ..."*, tefrikanın 77. günü.

(359) Enver bu mektubunda doğan çocuğunun cinsiyetini hâlâ bilmediğini ifade ediyor ama kardeşi Kâmil Bey'e bir ay kadar önce, 19 Mart 1922'de *"... Sen de bebeğin erkek ve kızlığını yazmamışsın. Fakat Mahpeyker yardım etti, bu müşkili halletti..."* diye yazıyor (Yamauchi, 267), yani ifadesinden bebeğin cinsiyetini öğrendiği şeklinde mânâ çıkıyor.

(360) Çegan Tepesi'ndeki defnin günü kesin değildir, defin 5 yahut 6 Ağustos'ta yapılmıştır. Hadisenin şahidi Molla Nâfiz Bey elyazısı ile olan notlarında 5, Tarsus Gazetesi'ndeki yayında ise 6 Ağustos tarihini veriyor.

(361) Sergei Poliakov'un *"Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia"* (1992)'sından nakleden: Rachel Harris ve Rahila Dawut, *"Mazar Festivals...."*, 113.

(362) Ali Bademci'nin "Sarıklı Basmacı" ve "Türkistan Milli İstiklâl Hareketi..." isimli eserleri. Kitapların künyeleri, bibliyografyadadır.

(363) Hatıraların bu bölümü *Tarsus Gazetesi*'nde 21 Nisan ile 7 Mayıs 1962 günleri arasında biraz farklı şekilde, şöyle yayınlanmıştır:

30 Temmuz 1922: Enver Paşa'nın etrafındaki birliklerin durumu temerküz etmiş. Düşman tarafından yapılacak herhangi bir taarruz müdafaa hatlarında akîm kalmaya mahkûm bir şekil arzediyordu. Fakat, Belcivan'ın şimalinden Çildere istikametinden gelen büyük derenin çok fazla uçurum olması dolayısıyle bir dere kenarında tahkimata lüzum olmadığını Devletmend

ifade etmişti. Bu zatın teminatına itimat edilerek Enver Paşa kuvvetlerinin sol cenahını teşkil eden bu derenin şark sahili boş bırakılmış, hattâ Zerdere köyünde bulunan mitralyöz bölüğü de Havalin'e nakledilerek o kısım tamamen terkedilmiş idi. Devletmend Bey'in ifadesine göre, Belcivan'daki Rus kuvvetleri Havalin şosesinden başka hiçbir noktadan taarruz edemezler. Meğer ki, kuş olarak uçmazlarsa.

Bu havalide doğup büyümüş aklı başında bir kumandanın kuvvetli teminatı Enver Paşa'yı tatmin etmiş, sol cenahını muhafızsız bırakmıştı. Bu sebebten dolayı da Işmurat'ı, Osman Çavuş, Behram ve Börü Bataş Beyler'i Havalin civarında naklettirdi.

Belcivan'ın şarkındaki derenin tabii bir istihkâm olmasını nazar-ı itibare alarak Devletmend Bey'in kumandasındaki yerli Tacik kuvvetler ile Cüneyd Bey'in kuvvetlerini bu cepheye memur etmişti. Düşmanın muhtemel taarruzu iki cepheden olacaktı:

1. Belcivan'dan,
2. Gölap'tan.

Belcivan istikametinden vâkî olacak taarruz Havalin-Belcivan şosesini takiben ilerlemesi icap edecek, Gölap istikametinden vâkî olacak taarruz ise evvelâ Havalin'i hedef tutarak orda da bir köprübaşı yaptıktan sonra Hazret Sultan istikametine ilerleyerek mücahidlerin ricat hattını kesmek olacaktır. Bu iki istikametten başka hiçbir taraftan taarruz ihtimali yoktur.

Enver Paşa müdafaa tertibatını bu iki cepheyi nazar-ı itibara alarak tesis etmiş bulunuyordu. Paşa'nın müdafaa manzumesi şu şekil arzediyordu:

Belcivan istikametinden gelecek taarruzu Devletmend Bey'in iki bin kadar silâhlı kuvveti ile bir tabur Baysun askeri tutuyor. Gölap istikametini 400 silâhlı kuvveti ile Teber Bey, 179 silâhlı kuvveti ile Togay Murat Bey ve bir bölük Ferganalı ile Hüseyin Çavuş, bir mitralyöz bölüğü ile İşmurat Çavuş, şayet iltihak edebilirlerse 400 kadar silâhlı kuvveti ile Paşa Hoca ve Aşur Beyler müdafaa edecekler. Danyal ve Faruk Beyler'in alayı ile Behram ve Börü Bataş'ın taburları ve Türkmen bölüğü ihtiyatta kalacaklardı. Bu tertibat bilumum leşkerbaşılara tamim edildi.

31 Temmuz 1922: Belcivan cephesinde yine şiddetli muharebeler başladı. Bolşevikler verdikleri zayiata bakmaktan daracık cepheye üstüste piyadelerini yığmışlar, mütemadiyen zorluyorlar. Havalin istikametine giden derenin şoseye ayrılan noktasındaki kısmen düzlük olan ve kayalarla örtülü kenarlara iğne atsan yere düşmez. Pejmürde elbiseleri ile sarı benizli Gresniarmi neferleri (Kızıl Ordu neferleri) armut gibi ölüme koşuyorlardı. Bereket versin tayyareleri yoktu. Fakat külüstür bir tayyareleri olsa bizim iflâhımızı keseceklerdi. Arazinin yiğitliği bize yardım ediyor, düşman kuvvetini kar gibi eritiyordu. Enver Paşa her gün istihkâmda bir nefer gibi çalışıyor, askerleri ile omuz omuza düşmana kurşun sıkıyor, efrâdın kuvve-i mâneviyesi üzerinde müessir oluyordu.

1 Ağustos 1922: Havalin Deresi'ni katettiği noktada Mirza

Togay, Murat Bey ve İsmurat Çavuşlar siperlerini tamamlayârak yerleştiklerini bir raporla bildirdiler.

Paşa, Hoca Aşur Beyler henüz gelmediler. Rus kuvvetlerinin henüz görünürlerde olmadıklarını yazıyorlardı. Devletmend Bey bugün de karargâhta. Paşa ile yanyana oturuyorlar. Kurban bayramını kendi köyünde geçirmek üzere tertibat aldığını ve Paşa'yı köye götürmeye geldiğini arzetti. Ulemâların hesabına göre kurban bayramı namazının 6 Ağustos'ta okunması icap ediyordu.

Devletmend Bey ısrar etti, Enver Paşa da köye gelmeyi kabul etti. Fakat bayram namazını 5 Ağustos'ta kılmak icap ettiğini ve bunu da umumiyetle değil, cepheleri boşaltmamak şartıyla bayramdan bir gün evvel namazı edâ ederek esas bayram günü Bolşevikler'in ânî ve kuvvetli taarruz yapmak ihtimaline karşı ihtiyatlı bulunmak lâzım geldiğini ileri sürerek Müslümanlar arasında an'anenin hilâfında bir hareket, bir vaziyet gösterilmemesi hususu nazar-ı itibara alındığından bir fetva çıkarttı. Düşenbe muharebelerinden itibaren Enver Paşa'dan ayrılmamış bulunan Lâkay Molla Egemberdi Ziyaeddin Müfti şöyle bir fetva tamim yaptı.

Fetva

Din-i mübîn-i Ahmediyye'nin muhafazası uğrunda cihad eden müslümanlar, seferîdirler. Oruçları kaza ve namazlarını ka..... olarak edâ kılarlar. Vâcibü'l-edâ olan kurban ve ramazan bayramlarının namazı da askerî düşman taarruzundan masun kalmak maksadiyle bayramın arefesinde veyahut ikinci günlerinde dahi edâ kılınsa şer'an bir mahzuru yoktur. Binaenaleyh, bu sene 1340 10 Zilhicce ayında edası icabeden kurban bayramı namazı karşımızda bulunan düşmanın taarruzuna maruz kalmak ihtimaline binâen, Zilhicce'nin dokuzuncu günü edâ kılınması câizdir.

Türkistan İhtilâl Ordusu
Başkumandanlığı Müftüsü
Damolla Egemberdi Ziyaeddin

Bu tamim birliklere dağıtıldı.

2 Ağustos 1922: Enver Paşa bugün de Belcivan siperlerini gezdi, öğle üzeri Pençtut siperi içinde gezerken tam tepesinden bir santimetre kafa kemiğinin üzerinden papağına kurşun isabet etti. Siyah Karagöl derisinden mâmul kalpağının üzerine yeşil otlardan sararak dolaşıyordu. Kalpağı deldi. Saçlarını yakarak kurşun siperlerin duvarına çarptı. Paşa kalpağını başından çıkarıp baktı. *"Ucuz kurtulduk"* dedi, yürüdü. Bu durumun kimseye söylenmemesini tenbih etti. Biz kendisine biraz ihtiyatlı bulunmalarını rica ettik.

"Zaten kâra kalmış bir canımız var. Ne zaman isterse çıkar. Bizim ihtiyatımıza bakmaz" dedi. O sırada ölümü arıyor gibi geldi bana. Paşa, Cüneyt ve Salih Mirza Beyler'e veda ederken *"Bayram günleri tekin değildir, dikkatli bulunun"* diye tenbihler yaparak ayrıldı. Akşamüzeri karargâha geldiği zaman Devletmend Bey de karargâhta idi. O akşam Devletmend Bey ile bera-

ber Deştâbâd köyüne gitti.

Karargâhta Nafi Bey ile 40 Türkmen süvarisi kaldı. Karargâh bayrağı ile 20 Türkmen süvarisi Paşa ile beraber geceyi Deştâbâd köyünde geçirdik Devletmend Bey köyüne Enver Paşa'nın şeref verdiği için üç koyun kurban kesti. Gece neş'e içerisinde geçirildi. Müfti'nin fetvası üzerine bayram namazı yarın kılınacak.

3 Ağustos 1922: Bu sabah erkenden herkes ayakta idi. Sabah namazını müteakip Devletmend Bey tarafından Enver Paşa'ya bir kemha hilât ile Buhara usûlü sarılmış beyaz bir sarık hediye edildi. Paşa bu kıyafetle bayram namazını edâ kıldı. Öğleye kadar aynı kıyafetle oturdu. Sabah ve öğle ziyafetler verildi. Bugün kurşun seslerinden uzakta, âsude bir gün geçirilmiş oldu. Akşamüzeri, Devletmend Bey'e veda ederek karargâha avdet edildi.

Bu akşam Danyal Bey'e ve Faruk Bey'e birer tezkere yazdırdı. Tezkerede şöyle diyordu:

4 Ağustos 1922 günü sabah namazını müteakip Danyal ve Faruk Beyler'in karargâhlarına gelerek efradla at üzerinde bayramlaşılacaktır. Binaenaleyh, 6 Ağustos sabahı her iki alayda efradı içtima ederek münasip bir yerde benim gelmemi beklemelerini rica ederim.

Enver

4 Ağustos 1922: Sabah namazının edâsını müteakip Mirza Muhittin bizim yanımıza geldi. Muhafız birliğini hazırlatmamızı söyledi. Esasen biz hazırdık. Nafi Bey, Danyal Bey'in karargâhına giderek Paşa'nın gelmek üzere olduğunu emir verdi. Nafi Bey seyisi ile beraber karargâhtan ayrıldığından 15 dakika kadar sonra Paşa'nın atı hazırlandı. Ben 60 süvarimle atlarımıza binmiş olarak bekliyordum. Enver Paşa atına binmek üzere iken üç el silâh patladı. Silâh sesleri Abşar istikametinden geliyordu. Enver Paşa *"Ruslar baskın yaptı"* dedi. *"Beni takip edin"* diye emir verdi. Kendisi silâh sesinin geldiği cihete atını sürdü. Tam, Havalin şosesinin üzerine çıktığı sırada beyaz sakallı yerli bir asker Enver Paşa'ya karşı at koşturuyordu ve *"Karşımızda Rus soldatları var, geri dönün"* diye bağırıyordu.

Paşa atını durdurdu. Tam bu sırada Deheyrek köyünün üzerindeki yüksek tepe üzerinde mitralyöz sesleri duyulmaya başladı. Enver Paşa dürbünle karşı sırtları ararken ilişik krokide kırmızı ile işaret edilmiş bulunan tepenin Havalin şosesini takibeden tepeyi sarmak suretiyle Bolşevik kuvvetlerinden takriben iki tabur süvari ilerliyordu. Bu süvariler Enver Paşa ile burun buruna gelmiş bulunuyordu. Enver Paşa vaziyetin nezaketini kavradı, kılıncını çekti. Arkasına baktı, kılıncı salladı. *"Basın, basın"* diye iki defa bağırdı ve Bolşevik kuvvetlerinin içerisine daldı. Rastgele birkaç süvariyi devirdi. Tam bu sırada benim Türkmen süvarileri de dörtnala yetiştiler. Bunlar da Paşa'nın arkasından Bolşevikler'in arasına daldılar. Bu hengâmede Seriçeşme istikametlerindeki Devletmend Bey'in kuvvetleri de Ruslar'ın sol cenahından hücuma kalktılar. Deheyrek Tepe-

si'ndeki Rus mitralyözleri Devletmend Bey'in kuvvetlerini ateşe tuttular. Bir mitralyöz kurşunu ile şehid olarak Devletmend Bey attan yuvarlanırken Enver Paşa karşılaştığı bir süvarinin kalbine dayadığı domdom kurşunu ile cansız olarak atından yuvarlandı.

Fakat, Türkmen süvarileri ve sol cenahtan hücum eden Devletmend Bey'in kuvvetleri mütearrız iki Rus süvari taburu kılınçtan geçiriyorlardı. Abıdere-i Pâyân'daki Danyal, Deheyrek'teki Faruk efrâdı silâhbaşı etmiş olduğu ve hepsi at üzerinde hazır bulunan süvarilerini silâh sesleri gelen tarafa hücuma kaldırarak düşmanın sağ cenahını sardılar ve düşmanın kısm-ı küllîsine taarruz ettiler.

Ortalık karıştı. Düşman neye uğradığını bilemedi. Perişan bir duruma maruz kaldığından mitralyözleri sustu. Her tarafta düşmanı mücahidler çil yavrusu gibi avlıyordu. Tam zafere ulaşacağı bir sırada ve bu hercümerç arasında tek bir ses *"Paşa şehid oldu"* diye bağırması ile mütearrız Rus kuvvetlerini hallaç pamuğu gibi dağıtmakta olan muzaffer mücahid askerleri bir velvele ile gerisin geriye dağıldı. Aramızda öyle bir panik oldu ki, ne kadar cehdettiysek askerlerimizi durduramadık.

Mücahidlerin bu perişan haline şaşan mağlup Bolşevik kuvvetleri de selâmeti firarda bulmuş olacaklar ki, perişan bir durumda Belcivan garnizonuna canlarını atıyorlardı.

Mücahidlere gelince:

Kâmilen ters yüz etmişler, herkes canının kaygusuna düşmüş, hiç kimse kumanda dinlemeyip kaçıyorlar. Nihayet bir kilometre kadar kaçtıktan sonra Danyal ve Faruk Beyler yetişiyor. En önde kaçan müfrezelerden birkaçının atını vurmak suretiyle ric'atin önünü alabiliyorlar. Enver Paşa'nın ve Devletmend Bey'in cesedleri harp meydanında kaldı. Abdülkadir Bey'i buldurduk. Buradaki yabancı askerlere kılavuzluk edilmesini, akşam barınacak yerin teminini rica ettik. Tam yan tarafımızdaki tepenin arkasında Çeğen köyünün bulunduğunu söyledi.

Bu perişan kuvvetimizi başta Danyal Bey olmak üzere Çeğen köyüne götürdük. Vakit sabah saat on bir raddelerinde idi. Harp meydanında kalan cesedleri, bilhassa Enver Paşa ile Devletmend Bey'in cesedlerini getirmek için bir bölük askerle Osman Çavuş ve ben beraber yola çıkmıştık.

Paşa'nın karargâh yaptığı köyün imamı Molla Mahmud Şerif Efendi karşımıza çıktı. Zavallı Hoca ağlıyordu. Kan-ter içirisinde kalmış. Bizleri görünce durdu, iki elini göğe kaldırarak ağlar bir halde *"Büyük ümidimiz yıkıldı. Cenâb-ı Allah sizlere kuvvet versin"* diye dua etti. Nereden geldiğini sorduk *"Harp esnasında köyde idim. Silâh sesleri durduktan sonra şoseye çıktım. Sizin askerler bir tarafa, Rus askerleri de öbür tarafa kaçıyordunuz. Hayretler içerisinde her iki tarafa baktım. Biraz ilerliyordum. Sırtlar, bayırlar insan cesedi ile dolu. Bu cesedlere dikkat ederken Paşa'nın cesedini tanıdım. Bunu omuzladım, köyün mezarlığına götürdüm. Sarığımı açıp cesede sardım. Eski bir mezara yerleştirdikten sonra sizin arkanızdan koştum"* dedi.

"Ruslar ne oldular?" diye sorduk. *"Onlar da dörtnala Belcivan istikametine kaçıyorlardı"* dedi. Kendisini bir askerin terkisine bindirip âbıdere köyüne geldik. Bir sedye yaptırarak Enver Paşa'nın cesedini koyduk, Çeğen köyüne geldik. Devletmend

Bey'in cesedini de buldurarak onu da sedye ile Çeğen köyüne getirdik. Diğer şehidlerimizi Âbıdere köyünün mezarlığına defnettirdik. Biz bu işlerle uğraşırken Cüneyt ve Sahipnazar da askerleri ile çıkıp geldiler. Onlar vaziyeti şöyle anlattılar:

Mirza Salih verilen fetvaya rağmen bayram namazını 6 Ağustos'ta kıldırmış. Askerlerinin bir kısmını da izinli evlerine göndermiş. Siperlerde çok az bir kuvvet kalmış imiş. Sabah erkenden siperde şiddetli silâh seslerini işitip Pençtut siperlerine koşarken bir Rus müfrezesi ile karşılaşmışlar. Cindere köyünün altında harbe tutuşmuşlar. Arazi vaziyeti itibarı ile Cüneyt askerlerini Cindere köyünün sırtlarına çekmiş. O sırada Hendekent köyü istikametinden de silâh sesleri gelmeye başlamış. Cindere tepelerinden etrafa dürbünle bakınca karışanlar ve kovalaşanları görmüş. Merak etmiş. Sahipnazar birkaç süvari ile o tarafa gitmiş Meğerse Bolşevikler Cindere Deresi'nin yukarı kısımlarından kuç uçmaz kervan geçmez diye yerlilerin tavsif ettikleri tabiî istihkâmdan bir patika yolu keşfederek iki tabur piyade ile Mirza Salih Bey'in arkasını çevirerek Zerdek, Hendekent köylerini basmışlar. Bu hengâmede Mirza Tohsaba'nın askerleri *"Arkamızdan Rus bastı"* diye Cindere siperlerini terketmişler.

Böylelikle, Belcivan-Havalin yolunun müdafaası zayıflatılmış. İki rekât vâcip namazı edâ kılmak maksadı ile günlerden beri uğraşılarak meydana gelmiş bulunan istihkâmlar buz gibi erimişler. Müdafiler bayram edelim derken matem tuttular. Türkistan'ın bedbaht talihi burada da kapkara bir libasa bürünerek elleri-ayakları bağlı, yurdun harîminde Belcivan'ın yalçın kayaları arasında müstevlîlerin kirli çizmeleri altında ezildi.

6 Ağustos 1920 tarihinde Âbıdere mezarlığına 30 kadar şehid defnettik. Düşmanın zayiatı bizim 100 mislimizdi. Tepenin sath-ı mâilinde yüzlerce düşman cesedi ve silâhı dolu, perişan bir halde yatıyordu. Bizim düşman ölüleri ile uğraşacak vaktimiz yoktu. Şehidlerimizi defnettikten sonra Çeğen köyüne gittik. Enver Paşa ve Devletmend Bey için yanyana iki mezar hazırlanmıştı. 5 bin kişilik cemaatle iki şehid kumandanın cenaze namazı edâ kılındı ve ikisi de ebedî makamlarına yerleştirildiler.

Bu iki toprak yığınının etrafında başları önlerine eğilmiş duran beş bin yiğidin kalbindeki keder bir nehir halinde iki gözlerinden akıyordu. Büyük ideallerini tahakkuk ettirmek emeli ile Türkistan'ın dört köşesinden toplanmış olan bu serdengeçti yiğitler[in] kendilerine başkumandan yaptıkları yiğit adam bir toprak yığını haline gelmiş, kendilerini başsız bırakmışlardı.

Orta Asya'nın şarkını çeviren ve her deresinden nebean eden berrak suların nehirler teşkil ederek suyu ile Türkistan ovalarına hayat veren ulu dağların yüksek bir tepesinin başındaki şu toprak yığınının altında Türkistan halkının kalbine gömülmüş olan yiğit Enver, Türkistanlılar'ın sönmez emellerini daima sulayarak ebedî bir sembolünü teşkil edecektir.

Defin merasimi ikmâl edildikten sonra Devletmend Bey'in yerine 16 yaşındaki oğlu Osmankul kumandan oldu. Bu çocuğun kendi dayısı Abdülkadir Bey yerine vekâlet edecek, Teber Bey gene Havalin'de kalacak. Bizler, Paşa'nın mücahedeye iştirak ettiğinden beri beraber çalıştığı maiyet askerleri de Miralay Danyal Bey'i başkumandan vekili nasbederek mevcut

kuvvetimizi dağıtmamak ve maneviyatlarını yerine getirmek maksadı ile Belcivan muhitinden çıkıp hulûl etmekte olan kışı Karatekin'de geçirmek üzere yerli leşkerbaşıları kendi hallerine terkederek vedalaştık ve Karatekin yoluna dizildik. Yukarıda anlattığım vak'ayı Enver Paşa'nın Türkistan ihtilâline ne şekil iştirak ettiğini, ölümüne kadar mahrumiyetler içinde çalıştığını kabiliyetim vüs'atinde anlatmaya uğraştım.

Bu vak'ayı birçok kimselerin tasavvur ettiği gibi Türkistan'ın hareketini macera aradığı bir zamanda birkaç yüz kişiyi başına toplayıp çetesi ile Bolşevikler'e kıyam ederek vücuda getirdiği bir macera ile arkasından sürüklediği insanların kanını akıtmış sonra da yaptığı harekâta *"Türkistan ihtilâli"* nâmını vermiş değildir!

Türkistan ihtilâl hareketi senelerce evvel başlamış bulunuyordu. Enver Paşa ihtilâle sonradan iştirak etmiştir. Türkistan'da çıkan ihtilâl Enver Paşa'nın eseri değildir ve Türkistanlılar, Enver Paşa'nın arkasında maceraya da sürüklenmiş değildir. Fakat Enver Paşa Türkistanlılar ile beraber Türkistan'ın istiklâlini tahakkuk ettirmek için canla-başla bir nefer gibi çalışmış ve bu uğurda da canını feda etmiştir

Enver Paşa maceraperest olabilir. Fakat benim kanaatime göre haris, mevkî düşkünü değildi. Enver Paşa idealistti. Onda büyük bir ideal vardı. İdealsiz diyenler yanılıyor. Enver Paşa mevkî düşkünü bir zat olsa idi. Lenin kendisine istediği mevkîi vermeği vadetti. Moskova'da aylarca muvafakatini alırım ümidi ile misafir etti.

Etrafında Bolşevik liderleri pervane gibi dolaştılar. İkna edemediler. Bolşevikler'in en yüksek makamlarına Türkistan'ın kurtuluşunda bir ferd olarak çalışmayı tercih etti.

Türkistan ihtilâlinin henüz başına geçmeden Afganistan hükümdarı kendisini Afganistan'a davet etti. Afganistan'ın harbiye nâzırlığını vaadetti. Hattâ, *"Afganistan'ı beraber idare edelim"* dedi. Amanullah Han bu teklifi sırası geldikçe tekrarladı. En sonunda arkasına muntazam Bolşevik orduları takıldığı zaman kaçarken en ümitsiz bir zamanda dahi tekrarlanan Afgan hükümdarının teklifine *"Ölürsem arkadaşlar bana bir mezar yeri esirgemeyeceklerini"* söylemek suretiyle reddetmişti.

5 Ağustos 1922 tarihinde Enver Paşa'nın ve Devletmend Bey'in cenazeleri yerlerine defnedildikten sonra Türkistan İhtilâl Orduları başsız kalmış oluyordu. Yerli askerler kısmen başsız değildiler, çünki Devletmend Bey onların başında bir semboldü. Fakat her kıt'anın başında yerli kumandanları olup kendi memleketleri dahilinde evleri ve aile efradları için çalışmak zorunda idiler. Fakat maiyet birliklerinin durumları öyle değildi. Bunlar, Türkistan'ın muhtelif memleketlerinden teraküm etmiş oldukça münevver ideal sahibi kimseler olup emellerinin tahakkukunu şurada veya burada mevziî bir müdafaa değil de umumî şekilde bir bayrak altında ve tek kumanda dairesinde düşünen insanlar olması hasebiyle çok müşkil bir durumda idiler. Şimdi kendilerine kendi içlerinden bir kumandan seçmek mecburiyeti vardı, fakat aralarında merhum Enver Paşa'nın yerini alacak tabiî kimse yoktu.

Aramızda bulunan Türk zâbitanından Nâfî ve Halil ile Faruk Beyler kalmıştı. Bu adamlar böyle büyük işi idare edebilecek

kudrette adamlar değildiler. Danyal Bey bunların içerisinde kıdemli bir zat. Bu da aslında bir idare adamı olmayıp kumanda altında hareket etmeye alışık bir askerdi. Her ne olursa olsun, durumumuza bir istikamet vermek mecburiyeti vardı. Onun için bu iki büyük şehidlerin mezarları başında ayrılmadan bir meclis akdettik. Bittabiî, bu meclisin akdini Enver Paşa'nın erkân-ı harbiyesini idare etmekte olan eşhâsın bîtaraf olarak idare etmesi karar altına alındı.

Merhum Paşa'nın en yakınlarından Halil, Nâfi ve ben meclisi idare edecek, yapılması icabeden teklifleri dikte ederek meclise arzedeceğiz. Bu hususta ittifak hasıl oldu. Artık işe başlıyacağımız bir sırada Halil Bey benim yanıma sokuldu. Mahfî olarak *"Arkadaş ben artık çalışamam, bana güvenmeyin. Siz işinizi ona göre tutun"* dedi. Ben kendisine şöyle dedim: *"Arkadaş, benim çalışıp çalışmamam iş değil. Fakat düşün burada senden başka üç bin kişi var. Bunlara bir hareket hattı çizmek lazım. Yoksa sen başkumandan olamıyacaksın. Onun için şimdilik ordubozanlık etme, işimizi görelim, sonra senin hatt-ı hareketini düşünürüz"* dedim.

Ben, Halil ile böyle fiskos ederken Nâfi Bey yanımıza sokuldu. Dedi; *"Artık bizim burada işimiz kalmadı. Ben şahsen Afganistan'a gideceğim. Esasen Türkmen ve Kazak süvariler de sıvıştılar, sen de artık duramazsın"* dedi. Nâfi Bey'in bu sözleri beni çok şaşırttı. Fakat bu iki adamın sözü ile bu kadar topluluk kendi haline bırakılamaz. Vaziyeti kurtarmak için biraz sertleşmek lâzım. Bunun üzerine Danyal Bey'i vaziyetten haberdar ettim. Danyal beni çok sever ve hürmet ederdi. Vaziyetin nezaketini anlattım. Derhal tabancasını çekti ve bağırdı: *"Arkadaşlar, burası harp meydanıdır. Oyun meydanı değildir. Elinizdeki silâhlar, altınızdaki atlar bu memleketin malıdır. Enver Paşa'nın ve Devletmend Bey'in ölmesi ile bu silâhları elimizden bırakmıyacağız. Mücahedemize devam edeceğiz. Şu nazik zamanımızda bizi terketmek isteyenler şunu iyi bilsinler ki buradan bir adım ileri gidemiyeceklerdir. Fakat işlerinizi yoluna koyduktan sonra herkes istediği gibi hareket edebilir"*.

Bunun üzerine arkadaşlar sustular. Yerli kumandanların başkumandanlıklarına sembolik olarak Devletmend Bey'in 16 yaşındaki oğlu Osmankul Bey'i tensip ettik. Teber Bey, Mirza Salih, Mirza Tohsaba ve Abdülkadir Beyler'in reyini aldık ve muvafakat ettiler.

Sonra, bizimkilere sorduk. Faruk, Osman, Danyal, Börü, Bataş, Rahmankul, Belırankul Cüneyd, Sahipnazar, Nâfi, Halil, Sabit Hoca ve ben reyleri topladık. Başkumandan vekâletini Danyal Bey'e münasip gördük. Bu hususta Faruk Bey kırıldı. Her ikisi de aynı rütbede fakat Danyal birkaç yaş büyüktü. Aynı zamanda Danyal Bey biraz deli-dolu. Şayet, Faruk kumandan vekâletine intihap edilmiş olursa ikidebir hadise çıkarmak ihtimalini de gözönünde bulundurduk. Bu şekilde idare cihazımızı da yoluna koymuş olduk.

Gene erkân-ı harp işlerini Nâfi, Halil ve ben idare edeceğiz. Danyal'ın yuları elimizde olacak. Bunu Nâfi Bey'e söyledim. Zavallının boyu kısa olduğu için cesareti de biraz kısa idi. Danyal'a söz anlatmaktan çekiniyordu. Bu hususta ben kendisine teminat verdim. Danyal Bey ile daima ben temas edeceğim. Kendisi

ile aramızda cereyan edecek mükâlemeye vesairede Nâfi Bey pasif kalacak. Bu şekilde onunla anlaştık. Halil Bey zaten levazım işlerini idare ettiği cihetle idare işleri ile pek alâkası yok. Onun için erkân-ı harbiyemizin bir uzvu olarak eski işine devam edecekti".

364) Vatan, 14 Ocak 1953.

(365) Naciye Sultan'ın hatıralarının bazı bölümleri ile ilgili olarak 156 numaralı dipnotta yazdıklarıma bakınız.

(366) Agabekov'un ilk ismini bulamadım. Taradığım kaynaklarda sadece *Agabekob* yahut *G. Agabekov* yazılmış.

(367) Gustav Krist, 79-82.

(368) Cumhuriyet, 11 Şubat 1932, sah: 4. Muhiddin Birgen'in 1936-1937 senelerinde *Son Posta* Gazetesi'nde tefrika edilmiş hatıralarını kitap haline getiren Zeki Arıkan, aynı gazetede 21 Nisan 1937'de *"Eski Bir Maceraya Dair İfşaat"* başlığı ile çıkan haberde, Enver Paşa'nın Avusturya'da yayınlanan bir gazeteye atfen Ejof adında bir asker tarafından çadırında uyduğu sırada öldürüldüğünün yazıldığını naklediyor. Gazete, haberin altına *"Viyana gazetesinin anlattığı bu hikâye, doğrusunu söylemek lâzım gelirse bize tamamen hayal mahsulü gibi gelmektedir"* notunu koymuştur (Muhittin Birgen, 2/776, 71. dipnot). Arıkan, 777. sayfada yine Son Posta'dan naklen Paşa'nın şehadetine şahit olan iki kişinin anlatımlarını da vermektedir.

(369) Aydın İdil'in 29-30 Temmuz 2010'da Van'da Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından düzenlenen *"CIEPO-19, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu"*nda verdiği "Enver Paşa'nın Son Savaşı ve Ölümü Meselesi" başlıklı tebliğinde ve İdil'in kitabının *"Enver Paşa'nın Ölümüne İlişkin Çelişkili Bilgiler"* başlıklı bölümünde sözkonusu iddialar hakkında toplu malûmat vardır (sah: 194-199).

Agabekov'un iddiaları hakkında Hasan Babacan ile Servet Avşar'ın çalışmasına da bakınız: *"Enver Paşa Nasıl Öldürüldü"* (kitapların künyeleri bibliyografyadadır).

(370) Montreal'de yayınlanan *Horizon* dergisinin 4 Şubat 1985 tarihli nüshasından nakleden: Kevork Pamukciyan, *"Enver Paşa Nasıl Öldü"*, (*"Tarih ve Toplum"*, No: 84, Aralık 1990, 13-15 ve buradan yine Pamukciyan, *"Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar..."*, 282-286.

(371) Aydın İdil, 197.

(372) *Saruhanyan* ismi, Melkumov'un Enver'i öldürdüğünü iddia ettiği *Savko* isimli askerin adının Ermenice'ye uyarlanmış şekli olabilir.

(373) Cumhuriyet, 21 Mayıs 1990, sah: 3.

(374) Bir örnek: Jacques Derogy, özellikle 279-301.

(375) Togan, *"Hatıralar"*, 411.

(376) Ayrıntılar için: Ahat Andican, *"Türkiye ve Orta Asya"*, 415-418.

(377) Ahat Andican, *"Hariçte Türkistan Mücadelesi"*, 211-212.

(378) Baymirza Hayit, *"Basmacılar..."*, 301.

(379) Dilekçenin tam metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 59 numaradadır.

(380) Ali Enver'in THY'deki işine son verildiğine dair haber: *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1961, sah: 3 ve Ali Enver'in mukavelesi haksız olarak feshedildiği için THY'yi 20 bin lira tazminata mahkûm ettirmesinin haberi: yine

Cumhuriyet, 28 Nisan 1963, salı: 7.

(381) *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1971, sah: 7.

(382) Agasi Şen'in *"Ali Enver'in Ölümü Üzerine"* başlıklı yazısının tamamı:

"4 Aralık 1971 tarihli gazetelerde, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in bir kaza sonucu öldüğünü okuduk ve üzüldük. Aynı tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde *"Sidney-AP"* kaynaklı bir haberi okumasaydım bu yazıyı yazmayacaktım. Sözü geçen haberle daha da üzüldüm. Ali Enver, Churchill hesabına casusluk yapmış imiş, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye kaçmış ve İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde görev almış imiş...

Uzun yıllardır görmediğim ve artık ölü olan bir arkadaşıma karşı birkaç satır yazarak kamuoyunu aydınlatmayı bir görev kabul ettim ve bu açıklamayı yapıyorum. Birçok sınıf arkadaşımın da his ve görüşlerime katılacaklarına inanıyorum.

Biz, Harp Okulu 1941-B sınıfı, Ali Enver'i 1941 yılında Harp Okulu'nda tanıdık. Beraber havacı olduk ve İngiltere'ye pilotaj eğitimi için beraber gittik. Sonra, yurda dönüşte Merzifon'da 4. Hava Alayı'nda üç yıl kadar beraber bulunduk. Daha sonra Ali Enver uzun yıllar Hava Kuvvetlerimizin muhtelif görevlerinde hizmet etti ve yüzbaşı iken istifa ederek sivil hayata geçti. Sivil hayatta da havacılıkla ilgili görevlerde bulundu. Bir ara İsveç'e gittiğini duyduk, sonra Avustralya'ya gitmiş.

Vatansever, vakur ve sevdiğimiz bir arkadaşımızdı. İçinde büyük işler yapmak arzusu vardı. Bu yüzden, yaptığı işler onu tatmin etmedi. İstediğini yapamamanın, aradığını bulamamanın üzüntüleri içinde bir hayli bocaladı. Hiç unutmam, bir gün Merzifon'da caddede yürüyorduk. Yaşlı biri geldi ve heyecanla benim ellerime sarılarak *"Evlâdım, merhum Enver Paşa'nın oğlu sen misin?"* diyerek konuşmaya başladı. Neredeyse boynuma sarılacaktı. Ben hemen Ali Enver'i göstererek *"Ben değilim baba, bu"* dedim ve onları yalnız bıraktım. Sonra, Ali Enver gelince *"Gördün mü? Paşa oğluna kim benziyormuş!"* diyerek takılmıştım da.

Zaman zaman birçok yerde bu hava onu bir başka insan olmaya icbar ediyordu. Ancak, sevgili arkadaşımız zeki bir insandı ve bu gibi münFerid olayların üzerindeki gerçeği görebiliyordu. 27 Mayıs 1960 ihtilâlinden sonra önemli bir vazifede memlekete hizmet etmek için âdeta çırpındı. Olmadı.

Birer birer yıkılan hayalleri uzun yıllar sonra bitti. Gerçek onu tatmin etmiyordu. Ali Enver artık kendisi için yaşayan bir insan olmuştu ve böylece kendini İsveç'e ve sonra da Avustralya'ya attı.

Bu kader yalnız Ali Enver'in değil, hayal ve arzuları güçlerinin ve şartların üstünde olan birçoklarının kaderiydi. Ali Enver böyle yetişmişti. Birçok şöhretli babanın çocuğu gibi o da bu şöhrete lâyık olmak istiyordu. Yukarı kıvrık bıyıklarıyla bile. Olamayınca da yıkıldı.

"Sidney-AP" kaynaklı haberle, tahmin ederim ki ruhu daha da muazzep olmuştur.

Ali Enver ne memleketten kaçmış, ne de İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde görev almıştır. Ali Enver sadece kendinden kaçmaya çalıştı ve bunda da ne kadar başarılı olabildi, bile-

mem. 1941-1943 yıllarında İngiltere'de eğitimde bulunduğumuz sıralarda, bir ara Churchill'in kendisini görmek istediğini ve görüştüğünü duymuştuk. O zamanki İngiltere Büyükelçimiz Rauf Orbay'ın Ali Enver'e özel bir sevgisi vardı. Churchill'in de, İngilizler'in deniz kahramanlarına olan hayranlıklarının da katkısıyla olacak, merhum Rauf Orbay'ın tarihî şahsiyetine çok değer verdiğini ve kendisine özel bir sempatisi olduğunu duyardık. Bu arada Churchill, Ali Enver'i görmek istemiş ve görmüş olabilir. Churchill ne düşünmüştür bilemeyiz ama casusluk gibi bir damgayı Ali Enver'in tanıdığımız kişiliğine yakıştırmak mümkün değildir. Kaldı ki, *"Churchill hesabına casusluk yapmak"* ifadesi de biraz komik oluyor.

Ali Enver bu gibi görüşmelerden bize bahsetmezdi, zira kendisine takılırdık. O, yaşantısıyla her zaman bizden ayrı, bizden başka biri olmadığını ispatlamak çabasındaydı.

Allah rahmet eylesin, babası gibi onun da garip bir kaderi varmış. Aile efradına ve arkadaşlarına başsağlığı dilerim" (*Cumhuriyet,* 15 Aralık 1971).

(383) Şevket Süreyya Aydemir'in *"Asil Bir Arkadaşlık Örneği"* başlıklı yazısının tamamı:

"Bir ölüm haberi ve bir gölgeleme: 4 Aralık 1971 tarihli gazeteler, Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in Avustralya'da bir kaza neticesinde, eşi ile beraber öldüğünü haber veriyorlardı. Olayı 3 Aralık sabahı, Anadolu Ajansı'ndan açılan bir telefonla öğrenmiştim. Ajans hem haberi veriyor, hem de Ali Enver hakkında bazı tamamlayıcı bilgiler istiyordu.

Enver Paşa'yı bugünkü kuşaklar az tanırlar. Ama o bir zaman, bizim son imparatorluğumuzun son devrinde, devletin tek söz sahibiydi. 1908 ihtilâlinin kahramanı olarak bir yıldız gibi parladı. Birinci Dünya Harbinde, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekiliydi. Ama biz şimdi, Ali Enver'e dönelim.

Ali Enver'i şahsen tanımazdım. Ama bir süre önce nazik bir mektubunu almıştım. Babasının hayat hikâyesi etrafında yazdığım *"Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa"* isimli eserimin ikinci cildini Avustralya'daki adresine yollamıştım. Basılmakta olan üçüncü cildi de göndereceğimi yazıyordum. Duygulanmıştı. Güzel şeyler yazıyordu. Şimdi ne yazık ki, belki iki ay sonra basılması tamamlanacak olan bu eseri göremeyecek. O üçüncü cild ki, babasının daima hareketli, daima atılgan ve realist olmaktan ziyade, eski Asya fatihlerini hatırlatan hayal ve ambisyon kaynakları ile beslenen serüveni de, bu ciltte ve Pamir Dağları eteğinde, onun kılıcı elinde toprağa düşmesi ile sona erecekti.

Ali Enver'in dünyaya yayılan ölüm haberi, eğer bu haberden sonra bir yabancı kaynağın, Avustralya'da *"Sidney-AP"*nin garip ve rahmetlinin hâtırasına gölge düşürücü asılsız bir yazısı ile gölgelenmeseydi, Ali Enver'i tanıyan ve tanımayanların ruhunda bu kazanın teessürü, zamanın dalgaları içine gömülecekti.

Fakat öyle olmadı, *"Sidney-AP"*nin dünyaya yaydığı haber memleketimiz basınında da çıkınca, işin üzerine eğilmek hem merhumun ruhuna karşı bir borç oldu, hem de bu yayını yapan ajansın herhalde babasına karşı sürüp gelen ve kimbilir nasıl bir maksat ve tertip eseri olması da muhtemel bulunan yakışıksız hareketinin karşısına çıkmayı gerektirdi. Bu çıkışı asîl

bir arkadaşlık misali olarak yapan Ali Enver'in yetişme ve silâh arkadaşı, emekli hava albayımız Agasi Şen oldu. Onun, 15 Aralık 1971 günü bu sütunlarda çıkan ve Ali Enver'in kişiliğine de çok yönlü ışık tutan yazısı, böyle asîl bir arkadaşlık bağlılığının hakikaten ruhlu bir belgesidir.

Agasi Şen'in, kendisini tanımamakla beraber biliyoruz ki, onun adı, 27 Mayıs ihtilâlinin tarihine karışmıştır. İhtilâlin önemli ve hattâ kader tâyin edici safhalarından biri olan Eskişehir Hava Kuvvetleri'nin hareketlerinde önde gelen, aktif bir teşkilâtçı olarak görünür. İhtilâlden hemen sonra Ankara'da Cemal Gürsel'in emrinde ve çevresinde, gene bir kilit noktası tutan aktif ve dengeli bir insandı. Milî Birlik Komitesi'ne dahil olmamakla beraber, Agasi Şen'in ciddî ve muvazeneli karakteri hakkında önemli nakiller dinlemişizdir.

Ali Enver ordumuzda hava subaylığı yapmış, yüzbaşılığa kadar yükselmişti. Agasi Şen'in de silâh arkadaşıydı. Bu arkadaşlık, birbirini izleyen uzun yıllara dayanır. Agasi Şen, *"Sidney-AP"*nin aşağıda vereceğimiz haberini okuyaraktır ki, hemen kaleme ve anılarına sarılmıştır. Arkadaşı Ali Enver için verilen ve asılsız olsa da yankılar yapması mümkün olan haberin karşısına, bu anılarının haberi temelinden çürüten silâhları ile çıkmıştır. Çünki, *"Sidney-AP"*ye göre Ali Enver, İngiliz Başvekili Çörçil'in casusu idi!

Evet, haber saçmadır. Dayanaksızdır. Agasi Şen'in verdiği tarihler, hâtıralar, kronolojik bilgiler açıkça gösterir ki, *"Sidney-AP"*nin yayını, hasta veya herhangi bir sebeple kasıtlı bir dimağın saçma bir mahsûlüdür. Kaldı ki, Çörçil'in böyle bir haberciye ihtiyacı da yoktur. Hele haberin *"Ali Enver, İkinci Dünya Harbi sırasında İngiltere'ye kaçmış ve İngiliz Hava Kuvvetleri'nde vazife alarak Çörçil hesabına casusluk yapmıştır"* şeklindeki iddiaları, saçma olmaktan da ziyade gülünçtür. Çünki, Ali Enver İkinci Dünya Harbi sırasında ne Ingiltere'ye kaçmış, ne de İngiliz Hava Kuvvetleri hizmetine girmiştir.

*

Agasi Şen'in yazılarından şu satırları okuyalım:

"Biz, (Harp Okulu 1941 B. Sınıfı) Ali Enver'i 1941 yılında Harp Okulu'nda tanıdık. Beraber havacı olduk, İngiltere'ye pilotaj eğitimi için beraber gittik. Sonra yurda döndük. Merzifon'da 4. Hava Alayı'nda üç yıl beraber bulunduk. Daha sonra Ali Enver uzun yıllar Hava Kuvvetlerimizin muhtelif görevlerinde hizmet etti ve yüzbaşı iken istifa ederek sivil hayata geçti".

İkinci Dünya Harbi'nin 1945 Mayıs'ında bittiğini ise biliyoruz. Agasi Şen, Ali Enver'i şöyle tarif eder:

"Vatanperver, vakur ve sevdiğimiz bir arkadaşımızdı".

Şimdi, biz bazı şeyler ekleyelim. Ali Enver arkadaşları ile beraber Ingiltere'de pilotaj kursundayken, orada sefirimiz olan eski başvekillerden Rauf Orbay, Enver Paşa'nın oğlunun İngiltere'de olduğundan Başvekil Çörçil'e bahseder. Çörçil ilgilenir. Enver Paşa'nın oğlunu görmek istediğini sefirimize söyler. Ali Enver ürkek ve müteredditir. Ama bir gün sefirimiz onu da alarak Çörçil'in evine götürecektir. Londra Sefirimizle beraber Ali Enver'in Çörçil'i bu görüşü, onun ilk ve son görüşü olur.

Şimdi burada, Churchill'in Ali Enver'i kabulüne ait bir hâtıra parçasını nakletmek istiyoruz. Bunu nakleden, Prof. Akdes Nimet Kurat'tır. Akdes Nimet ciddi, araştırıcı ve eser veren bir tarihçimizdi. Birkaç ay önce ne yazık ki o da bir trafik kazasında hayata veda etti.

Akdes Nimet Kurat, bu yılın ilk aylarında İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Avustralya'yı içine alan bir inceleme seyahatine çıkmıştı. Bu arada çeşitli üniversite ve kurumlarda konferanslar da verdi. Seyahat dönüşünde Ankara'da bana, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nce bastırılan *"Türkiye ve Rusya. 1798-1919"* isimli büyük eserini getirdi. Seyahat intibaları üzerinde konuşuyorduk. Bu arada Avustralya'dan bahsederken, söz Ali Enver'e intikal etti. Orada onu görmüş, konuşmuş, dinlemişti. Ve bu arada Ali Enver'den dinlediği çok ilginç bir hatırayı nakletti. Bu hatıra, Ali Enver'in Londra Sefirimiz Rauf Orbay'la beraber Başvekil Churchill'in ziyaretine aitti. Bu ziyaret, Ali Enver'in 1941'de pilotaj eğitimi için Londra'da bulunduğu devreye rastlar.

Churchill, Ali Enver'i duygulu jestler, samimi bir ilgi ve âdeta bir şefkat havası içinde kabul eder. Gerçi, Churchill Birinci Dünya Harbi'nde Çanakkale Boğazı'nda İngiliz askerleri ile karşı karşıya geldiğimiz safhalarda bizim en güçlü, en inatçı düşmanımızdı. Çanakkale harbini o açtırdı.

Ama o günler artık geride kalmıştı. İkinci Dünya Harbi'nde ise, İngiltere ile dost ve müttefiktik. Hülâsa, Churchill, Ali Enver'e özel ve samimi bir ilgi gösterir. Onu gördüğü için duygulandığını, bundan çok memnun olduğunu söyler ve konuşmalarının samimi, hattâ coşkunca bir ânında şunları ilâve eder:

- Senin baban, benim siyasi hayatımı yirmi yıl geriye atmıştır!

Asıl kasdettiği, tabii Çanakkale'deki yenilgilerdir. O zaman Churchill, İngiltere Balıriye Nâzırı idi. Eldeki vesikalar gösteriyor ki, Çanakkale saldırısının en başta teşkilâtçısı odur. Fransızlar'ı da peşinden sürükler. Çanakkale Boğazı açılacaktır. İstanbul işgal edilecektir. Odesa'da toplanan Rus kuvvetleri de Karadeniz'den gelerek müttefikleri ile birleşecektir. Rusya'ya müttefiklerinin denizyolu ile bağlanması ve yardımı sağlanacaktır.

Biliyorıız ki, bu savaş sırasında Enver Paşa Harbiye Nâzırı ve Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili'dir. Çanakkale'de ordu, görülmemiş bir direniş gösterir. Muharebeler boğaz boğaza geçer. Ve muharebelerin neticesi iki tarafa ölü, yaralı ve kayıp olmak üzere 500.000 insana mâlolur. Ama, Boğaz aşılamaz. 1914'te başlayan harpten daha bir yıldan az bir zaman önce biten Balkan Harbi'nde Rumeli'deki Osmanlı Orduları'nın yiğitçe dayanan üç kale müstesna olmak üzere âdeta silâh atmadan ve birkaç hafta içinde dağılıp erimelerine karşı, ayni devletin ordusunun bu defa Çanakkale'de ve İngilizler'in tâbiri ile *"Devler ülkesinde bir devler savaşı"* verebilmesinde Enver Paşa'nın disiplin ve teşkilâtçılık ruhunun payı hakikaten büyüktür. Bu zafer sayesindedir ki Rusya yolu müttefiklere açılamamış ve bu vaziyet Rusya'da ihtilâlin patlamasında önemle müessir olmuştu.

Churchill'e gelince, o bu yenilgiden sonra gözden düşer. Ka-

bineden çekilir ve binbaşı rütbesi ile garp cephesine gönderilir. Ondan sonra da siyasî hayatta müdahaleleri olacaktır ama siyasî hayatının zirvesine ancak çok sonra ulaşacaktır. İşte, Churchill'in kasdettiği yıl, bu yirmi yıldı.

Ali Enver, Enver Paşa'nın ikisi kız olan üç evlâdından sonuncusuydu. 1920'de Almanya'da doğdu. O sırada babası artık Rusya'daydı. Ve Ali'yi hiçbir zaman göremedi. Ama doğumunu haber aldığı zaman sonu onun Pamir eteklerinde ölümü ile bitecek olan gurbet yolculuğunda yazdığı bir mektupla dile getirir. Bu mektup çok ilginçtir. Enver Paşa'nın ruh âlemi hakkında çok şeyler ifade eder. Onu *"Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa"* isimli eserimizin basılmakta olan üçüncü cildinde ve diğer mektupları arasında yayınlayacağız.

Yazımıza hem babasının, hem oğlunun ruhlarını anarak son verelim" (*Cumhuriyet,* 20 Aralık 1971).

KRONOLOJİ

Türkiye'de ve dünyada meydana gelen önemli olaylar		Enver Paşa'nın bulunduğu yerler ve faaliyetleri	
	1918		
		1 Kasım:	İttihadçı arkadaşları ile beraber Türkiye'den ayrılarak Kırım'ın Gözleve Limanı'na gidişi, izini kaybettirmesi ve Kafkasya'ya geçme teşebbüsleri.
8 Kasım:	İngilizler'in Musul'u işgali.		
9 Kasım:	İngilizler'in İskenderun'u ve Çanakkale Boğazı'nı işgali.		
13 Kasım:	Müttefik donanmasının İstanbul'a gelmesi ve şehrin gayrıresmî işgali.		
15 Kasım:	Türk birliklerinin Bakü'yü boşaltması, ardından İngilizler'in şehri işgali.		
18 Kasım:	Türk birliklerinin Tebriz'den çekilmesi.		
23 Aralık:	İngilizler'in Batum'u işgali.		
	1919		
18-21 Ocak:	Mağlûplar ile imzalanacak anlaşma taslaklarının hazırlandığı Paris Konferansı.		
22 Ocak:	Türk birliklerinin Batum'u tahliyeye başlaması.		
		Nisan sonu:	Kırım'dan Berlin'e gidişi.
15 Mayıs:	Yunanlılar'ın İzmir'i işgali.		
19 Mayıs:	Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a varması.		
Mayıs-Haziran:	Yunan işgalinin Ege'de yayılması.		
22 Haziran:	Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Tamimi'ni yayınlaması.		
28 Haziran:	Müttefikler ile Almanya arasında Versailles Anlaşması'nın imzalanması.		

23 Temmuz-
7 Ağustos: Erzurum Kongresi.

4 Eylül-
11 Eylül: Sivas Kongresi.

10 Eylül: Müttefikler ile Habsburg Avusturyası arasında Saint-Germain en-Laye Anlaşması'nın imzalanması.

29 Ekim: Fransızlar'ın Maraş'ı işgali.

27 Kasım: Müttefikler ile Bulgaristan arasında Neuilly-sur-Seine Anlaşması'nın imzalanması.

27 Aralık: Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gitmesi.

16 Mart: İstanbul'un resmen işgali.

19-26 Nisan: Müttefiklerin, Sevr hazırlıkları için Sanremo'da biraraya gelmeleri.

23 Nisan: Ankara'da Millet Meclisi'nin açılması.

27-28 Nisan: Azerbaycan'da Sovyet Cumhuriyeti kuruldu.

4 Haziran: Müttefikler ile Macaristan arasında Trianon Anlaşması'nın imzalanması.

25 Haziran: Hilâfet Ordusu'un dağıtılması.

13 Temmuz: İstanbul Divan-ı Harbi tarafından gıyabında idama mahkûm edilmesi.

Sonbahar ayları: Kafkasya'dan Berlin'e gidişi.

8 Ekim: *Berlin'den* Moskova'ya uçakla ilk gidiş denemesi.

31 Aralık: *Berlin'den* Moskova'ya uçakla ikinci gidiş denemesi.

1920

23 Şubat: *Berlin'den* Moskova'ya uçakla üçüncü gidiş denemesi.

6 Nisan-
6 Temmuz arası: Berlin'den Moskova'ya uçakla dördüncü gidiş denemesi ve Riga'daki tutukluluğu.

Temmuz ortaları: Riga'dan Berlin'e dönüş ve Karl Radek ile

	görüşmeleri.
4 Ağustos:	Kara ve denizyolundan Moskova yolculuğu, 15 Ağustos'ta Moskova'ya varışı ve Sovyetler ile temaslar.
10 Ağustos:	Sevr Anlaşması'nın imzalanması.
1 Eylül:	Moskova'dan Bakü'ye gidişi ve Doğu Halkları Kurulyatı'na katılması.
8 Eylül:	Bakü'den Moskovaya dönüşü.
Ekim 1920:	Moskova'dan Avrupa'ya dönüşü.
2 Aralık:	Ankara Meclisi ile Ermenistan arasında Gümrü Anlaşması imzalandı.
23 Ekim:	Roma ve Peşte'de.
24 Aralık:	Viyana'da.1921 Ocak'ının sonuna kadar, ailesi ile beraber Avrupa'da tatil yapacaktır.

1921

6 Ocak:	1. İnönü Muharebesi.
20 Şubat:	Berlin'den Moskova'ya dönüşü.
16 Mart:	Ankara Meclisi ile Sovyetler arasında Moskova Anlaşması'nın imzalanması.
23 Mart:	2. İnönü Muharebesi.
11 Nisan:	Fransızlar'ın Urfa'yı işgali.
4-18 Mayıs:	Moskova'dan ayrılışı, Münih, Roma ve Berlin seyahati.
29 Mayıs:	Ankara'nın Enver Paşa ve arkadaşları hakkında tutuklama emri çıkartması.
18 Haziran:	Berlin'den Moskova'ya dönüşü.
23 Ağustos-13 Eylül:	Sakarya Savaşı.
29 Ağustos:	Moskova'dan Batum'a geçişi.
27 Eylül:	Çiçerin'den Anadolu'ya geçmemesini ihtar eden bit telgraf alması, ertesi gün Tişis'ten Bakü'ye gitmesi
29 Eylül:	Batum'dan Tişis üzerinden Bakü'ye gidişi.
5 Ekim:	Bakü'den vapur ile Hazar'ın doğusuna, Krasnovodsk üzerinden

Orta Asya yolculuğuna çıkması.

11 Ekim: Buhara'ya varışı.

13 Ekim: Ankara Meclisi ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında Kars Anlaşması'nın imzalanması.

20 Ekim: Ankara meclisi ile Fransa arasında Ankara Anlaşması'nın imzalanması.

8 Kasım: Buhara'dan gizlice ayrılışı.

30 Kasım: Lâkaylar'ın Reisi İbrahim Bey tarafından enterne edilmesi.

1922

Ocak ortaları-Ağustos 1922: Lâkaylar'ın elinden kurtulması, bazı Basmacı gruplar ile beraber Kızıl Ordu'ya karşı silâhlı mücadelesi ve devamlı olarak yer değiştirmesi.

4 Ağustos: Belcivan Vilâyeti'nin Âbıder köyünde şehadeti.

5 veya 6 Ağustos: Cenaze namazının kalabalık bir kılınması ve Çegan Tepesi'ne defni.

26 Ağustos: Büyük Taarruz'un başlaması.

9 Eylül: İzmir'in kurtuluşu.

30 Ekim: Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması.

1923

24 Temmuz: Lozan Anlaşması'nı imzalanması.

29 Ekim: Cumhuriyetin ilânı ve Mustafa Kemal'in reisicumhur seçilmesi.

1939

5 Temmuz: Kızları Mahpeyker ve Türkân ile Oğlu Ali'nin Türkiye'ye girebilmelerine izin veren kanunun Resmî Gazete'de yayınlanması.

1957

5 Aralık: Hanımı Naciye Sultan'ın İstanbul'da vefatı.

1996

4 Ağustos: Tacikistan'dan İstanbul'a getirilen cenazesinin devlet töreni ile Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne defni.

BİBLİYOGRAFYA

Bu kitabın temelini, Enver Paşa'ya ait olan ve aşağıdaki bibliyografyanın 1. bölümünü teşkil eden şahsî evrak oluşturmuştur. Bibliyografyada künyeleri verilen yayınlar, bu evrakın değerlendirilmesinde istifade edilen eserlerdir.

1. Belgeler:

ENVER PAŞA'nın bugün torunu Osman Mayatepek tarafından muhafaza edilen hususi evrakı.

ENVER PAŞA'nın, hanımı Naciye Sultan'a gönderdiği ve bugün torunu Osman Mayatepek tarafından muhafaza edilen mektupları.

ENVER PAŞA'nın diğer aile mensuplarına gönderdiği ve bugün torunu Osman Mayatepek tarafından muhafaza edilen mektupları.

ENVER PAŞA'ya aile mensuplarının yazdığı ve bugün Paşa'nın torunları Osman Mayatepek ile Arzu Enver tarafından muhafaza edilen mektuplar.

ENVER PAŞA'nın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan evrakı.

CEMAL PAŞA'nın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan evrakı.

CEMAL PAŞA'nın bende bulunan evrakı.

TALÂT PAŞA'nın bende bulunan evrakı.

(ATASE, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri ile Kâzım Karabekir Vakfı Arşivi'nden kullanılan belgelerin referansları, dipnotlarda gösterilmiştir).

2. Kitaplar:

ADİL HİKMET BEY (Arap alfabesinden aktaran, notlu ve tenkidli şekilde şerheden: Dr. Yusuf Gedikli): *"Asya'da Beş Türk"*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

AGABEKOV, Grigory Sergeyeviç: *"Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?"* (Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avşar). Bengi Yayınları, 2011.

AHMED İZZET PAŞA: *"Feryadım"*. (Yayına hazırlayan: Süheyl İzzet Furgaç), Nehir Yayınları, İstanbul 1992 (1. cilt); ((Yayına hazırlayanlar: Süheyl Izzet Furgaç ve Yüksel Kanar), Nehir Yayınları, Istanbul 1993 (2. cilt).

AKSAKAL, Mustafa: *"The Ottoman Road to War in 1914"*, Cambridge University Presss, 2008.

ALTINANIT, Hasan İzzet: *"Ebemkuşağındaki Damla"*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015.

ANDİCAN, A. Ahat: *"Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi"*, Emre Yayınları, Istanbul 2003.

ANDİCAN, A. Ahat: *"Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya"*, Doğan Kitap, Istanbul 2009.

ANDİCAN, Ahat (Editör): *"Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler"*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006.

ARI, Kemal: *"Üçüncü Kılıç. İzmir'in Kurtuluşu ve Yüzbaşı Şerafettin"*. Zeus Kitabevi, İzmir 2013.
Ârif Cemil (DENKER): *"İttihad ve Terakki Rüesâsının Diyâr-ı Gurbet Maceraları"*, Tevhîd-i Efkâr, 14 Mayıs-13 Temmuz 1922.
ARSLAN, Emîr Şekib: *"Eş-Şehîd Enver Bâşâ ve Rufakauhû"*; Lothrop Stoddard'ın *"Hâdıru'l-Âlemi'l-İslâmî"* sinde, Kahire, İsa al-Bâbî al-Halebî 1352. H.
ARSLAN, Emîr Şekib: *"Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları"*, Mütercim: Aziz Akpınarlı, Samsun 1952.
ASLAN, Yavuz: *"Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakû)"*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
ATAY, Falih Rıfkı: *"Çankaya"*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii AŞ, İstanbul 1969.
ATAY, Falih Rıfkı: *"Zeytindağı"*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1938.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *"Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa"*, I-II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970-1972.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *"Suyu Arayan Adam"*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *"Tek Adam"*, I-II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
BADEMCİ, Ali: *"Sarıklı Basmacı"*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
BADEMCİ, Ali: *"Türkistan Millî İstiklâl Hareketi, Korbaşılar ve Enver Paşa"*, I-II, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
BARDAKÇI, Murat: *"Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
BARDAKÇI, Murat: *"İttihadçı'nın Sandığı. İttihad ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler ile Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ermeni Gayrımenkulleri Konusunda Alınmış Bazı Kararlar"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
BARDAKÇI, Murat: *"Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
BARDAKÇI, Murat: *"Şahbaba. Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları"*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998.
BARDAKÇI, Murat: *"Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi. Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar"*, Everest Yayınları, İstanbul 2008.
BARR, James: *"A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle That Shaped the Middle East"*, Simon and Schuster, Londra 2011.
BARR, James: *"Setting Th Desert on Fire"*, Bloomsbury, Londra 2007.
BAYSUN, Türkistanlı Abdullah Receb: *"Türkistan Millî Hareketleri"*, İstanbul 1943.
BAYUR, Yusuf Hikmet: *"Türk İnkılâbı Tarihi"*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1943-1957.
BAYAT, Kaveh: "Pantürkizm ve Iran", Tahran, 1387 ŞH.
BENSON, E.F.: *"Deutschland Uber Allah"*, Londra 1917.
BİRGEN, Muhittin (Hazırlayan: Zeki Arıkan): *"İttihad ve Terakki'de On Sene"*, I-II, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
BLEDA, Mithat Şükrü: *"İmparatorluğun Çöküşü"*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
BLUNDEN, Andy ve PEARCE, Brian: *"Congress of the Peoples of the East. Baku, September 1920, Stenographic Report"*, New Park Publications, Londra 1977.
BRYANT, Louise: *"Mirrors of Moscow"*, Hyperion Press Inc., Connecticut 1923.
CAROE, Olaf: *"Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinizm"*, Macmillan, New York 1967.
CARTER, Miranda: *"The Three Emperors". Three Cousins, Three Empires and the Road to Wold War One"*, Penguin Books, 2009.
CASTAGNE, Joseph: *"Les Basmatchis. Le Mouvement National des Indigénes d'Asie Centrale depuis la Révolution d'Octobre 1917 jusqu'en Octobre 1924"*. Editions

Ernest Leroux, Paris 1925.
CAVİD BEY: *"Felâket Günleri"*, I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2000.
CAVİD BEY: *"Meşrutiyet Ruznâmesi"* (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Hasan Babacan, Servet Avşar), 1-4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014-2015.
CERESOY, Ali Fuat: *"Moskova Hatıraları"*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.
CEMAL PAŞA: *"Hatırat. 1913-1922"*, Dersaadet 1922 ve *"Hatıralar"* (Tamamlayan ve tertipleyen: Behcet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959.
CHURCHILL, Winston: *"The World Crisis. 1911-1918"*, Penguin Books, 2007.
CLARK, Christopher: *"The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914"*, Penguin Books, Londra 2013.
COCHET François, PORTE Rémy (sous le direction de,): *"Dictionnaire de la Grande Guerre. 1914-1918"*, Robert Laffont, Paris 2008.
ÇOLAK, Mustafa: *"Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)"*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
ÇOLAK, Mustafa: *"Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifakı"*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
ÇOLAK, Mustafa: *"Osmanlı-Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları"*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006.
DALRYMPLE, William: *"The Last Mughal. The Fall of a Dynasty: Delhi, 1857"*, Vintage Books, New York 2007.
DEROGY, Jacques: *"Opération Némésis". Les Vergeurs Arméniens"*, Libraire Arthéme Fayard, Paris 1986.
DEVLET, Nadir: *"Millet ile Sovyet Arasında"*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.
DJEMAL PASHA: "Memories of a Turkish Statesman. 1913-1919". Hutchinson & Co.. Paternoster Row, Londra 1922.
DUMONT, Paul: *"Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk: Osmanlı İmparatorluğu'da Tanzimat'tan Mütareke'ye Fransız Obediyansı'na Bağlı Mason Locaları"* (çev: Ali Berktay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
EFE, Ahmet: *"Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref"*, Bengi Yayınları 2007.
ENVER PASCHA, *"Um Tripolis"*, Hugo Bruckmann, Verlag, Münih 1918.
ERTÜRK, Hüsameddin (Yazan: Samih Nafiz Tansu), *"İki Devrin Perde Arkası"*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.
ESATLI, Mustafa Ragıp: *"İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi"*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul 1933.
FERGUSON, Niall: *"The Pity of War"*, Penguin Books, Londra 1999.
FISCHER, Louis: *"The End of Enver Paşa"*, VA. Quarterly Review, April 1930.
FRASER, T.G.-MANGO, Andrew.- McNAMARA, Robert.; *"The Makers of the Modern Middle East"*, Haus Publishing, 2011.
FRUNZE, M. V.: *"Türkiye Anıları: Kasım 1921-Ocak 1922"*. Çeviren: Ahmet Ekeş, Cem Yayınevi, İstanbul 1978.
GAZİ MUSTAFA KEMAL: "Nutuk", 1-3, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
GÖRÜRYILMAZ, Mustafa: *"Türk Kafkas İslâm Ordusu ve Ermeniler - 1918"*, Korza Yayıncılık, Ankara 2009.
HANİOĞLU, M. Şükrü (Yayına hazırlayan): *"Kendi Mektuplarında Enver Paşa"*, Der Yayınları, Istanbul 1989.
HAYİT, Baymirza: *"Basmacılar. Türkistan Millî Mücadele Tarihi. 1917-1934"*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
HEATH-EVERETT, Tom (Edited by): *"Central Asia: Aspects of Transition"*, Psychology Press, 2003.
HOCAYEV, Mansurhoca: *"Şirmuhammadbek Korbaşı"*, Şark Neşriyat-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyası Baş Tahririyatı, Taşkent 2008.
INTELLIGENCE Bureau, Department of Information: *"Report on the Pan-Turanian Movement"*, October 1917.
İDİL Aydın: "Enver Paşa'nın Son Savaşı. Basınacı Hareketi'nin Önderi Seyyid En-

ver, Emir-i Leşker-i İslâm". Kitabevi, İstanbul 2013.
İNAN, Arı: "*Enver Paşa'nın Özel Mektupları*", İmge Kitabevi, Ankara 1997.
JÆCTH, Ernst: "*Der Aufsteigende Halbmond*", Berlin 1916. (Türkçesi: "*Yükselen Hilâl: Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye*", Çeviren: Perihan Kuturman, Uğur Kitabevi, İstanbul 1946).
KANDEMİR, (Feridun): "*Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı 11 Suikast*", Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul (tarihsiz, 1950'ler).
KANDEMIR, (Feridun): "*Enver Paşa Türkistan'da*", Barıman Yayınevi, İstanbul 1945 (Kitabın ismi iç kapakta "*Şehit Enver Paşa Türkistan'da. İstanbul'dan Ayrılışından Türkistan'da Son Nefesini Verinceye Kadar*" şeklinde yazılıdır).
KANDEMIR, (Feridun): "*Enver Paşa'nın Son Günleri*" Güven Yayınevi, İstanbul, 1944.
KANNENGIESSER, Hans (Pasha): "*Çanakkale Cehenneminde 500 Alman*" (Çeviri: Ege Çınar Arcan) Arcan Prodüksiyon, İstanbul 2010.
KARABEKİR, Kâzım: "*Hayatım*", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
KARABEKİR, Kâzım: "*İstiklâl Harbimiz*", Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.
KARABEKİR, Kâzım: "*İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad-Terakki Erkânı*", Tekin Yayınevi, İstanbul 1990.
KARABEKİR, Kâzım: "*İttihad ve Terakki Cemiyeti*", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
KARAMAN, General Sami Sabit: "*İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa. Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922)*", İstanbul, tarihsiz.
KARAY, Refik Hâlid: "*Bir Ömür Boyunca*", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
KEMPER, Michael. "*Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and Marxist Oriental Studies in Early Soviet Russia*", Die Welt des Islams, 50 (2010): 452-458.
KENT, Marian (editor): "*The Great Powers and the End of Ottoman Empire*", Oxon, 1996.
KOCAHANOĞLU, Osman Selim: "*İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*", Temel Yayıunları, İstanbul 1998.
KOCAOĞLU, Bünyamin: "*Mütarekede İttihadçılık*", Temel Yayınları, İstanbul 2006.
KOCAOĞLU, Timur: (Hazırlayan): "*Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilâller*", Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Haarlem 2001.
KOLOĞLU, Orhan: "*Enver Paşa Hakkında Saray Dedikoduları*", Tarih ve Toplum, Eylül 1996.
KOLOĞLU, Orhan: "*İttihatçılar ve Masonlar*", Eylül Yayınları, İstanbul 2002.
KUNITZ, Joshua: "*Dawn Over Samarkand*", The Van Rees Press, New York 1935.
KURAN, Ahmed Bedevi: "*İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler*", İstanbul 1945.
KURAN, Ahmed Bedevi: "*Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*", İstanbul, 1956.
LIECHTENHAN, Francine-Dominique: "*Le Crepuscule des Empereurs*", Editiond Ouest-France, 2012.
MacMILLAN, Margaret: "*Peacemakers. The Paris Coference of 1919 and its Attemp to End War*", John Murray, Londra 2001.
MacMILLAN, Margaret: "*The War That Ended Peace*", Profile Books, Londra 2013.
McMEEKIN, Sean: "*The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*", Penguin Books, 2010.
McMEEKIN, Sean: "*July 1914. Countdown to War*", Icon Books, Londra 2013.
MENTEŞE, Halil: "*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*", (Hazırlayan: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
MONTEIL, Vincent: "*Les Musulmans Soviétiques*", Paris 1957.
OKAY, Kurt: "*Enver Pascha der Grosse Freund Deutschlands*", Verlag von Kulturpolitik", Berlin 1935.
OKDAY, İsmail Hakkı: "*Yanya'dan Ankara'ya*", Sebil Yayınevi, İstanbul 1975.

OSMANOĞLU, Osman Selaheddin-ADRA, Jamil-ELDEM, Edhem: *"Geneology of the Imperial Ottoman Family. 2011"*, ISIS Press, Istanbul 2011.
ÖZCAN, Azmi: *"Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Antlaşmalar 1914-1921)"*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 1999, cilt: 12, Sayı: 3-4, 297-301.
PEGLER, Martin: *"Soldiers' Songs and Slang of the Great War"*, Osprey Publishing, 2014.
RACABOV, Kahraman: *"Bohara Kızıl Armiya Baskını ve Onga Karşı Kuraş"*, Manaviyat, Taşkent 2002.
RACABOV, Kahraman: *"Şermuhammadbek"*, Abu Matbuat-Konsalt, Taşkent 2011.
RAHUL, Ram.: *"March of Central Asia"*, Indus Publishing, 2002.
RIDELL, John (Edited By): *"To See the Dawn: Baku, 1920. First Congress of the Peoples of the East. The Communist International in Lenin's Time"*. Pathfinder, New York 1993.
SAID HALIM PAŞA: *"L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale"*, İsis, İstanbul 2000.
SABIS, ALİ İHSAN: *"Harb Hatıralarım"*, 1-5, İnkılâp Kitapevi, 1943-1951.
SAZANOV, Serge: *"Fateful Years, 1909-1916. The Reminiscences of Serge Sazonov"*, Londra, J. Cape, 1928.
SCHNEER, Jonathan: *"The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict"*, Random House, New York 2010.
SMITH, Douglas: *"Former People. The Final Days of the Russian Aristocracy"*, Picador, New York 2013.
STONE, Norman: *"World War One. A Short History"*, Penguin Books, Londra 2007.
SUPHİ BEY (Yaver): *"Enver Paşa'nın Son Günleri"*, (Yeni Sabah Gazetesi'nde 24 Ekim 1938'den itibaren 71 günlük tefrika olarak çıkan metni yayına hazırlayan: Mehmet Kuzu): Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007.
ŞARK İLİ. Şark Milletleri İrşad ve İcra Şûrâsı'nın Fikirlerini Neşreder, Bakü, Kânunevvel 1336.
ŞERİF (Mütekaid kaymakam, Köprülülü): *"Sarıkamış"*, İstanbul 1338.
ŞODMONOVA, Sanobar: *"Nemis ve Türk Tarihşinaslıgıda Sovet Mustemlakaçılıgıga Karşı Kuraş Masalaları (1917-1924)"*, Abu Matbuat-Konsalt, Taşkent 2008.
TALÂT PAŞA: *"Talât Paşa'nın Hatıraları"*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.
TOGAN, Zeki Velidi: *"Hatıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri'nin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri"*, İstanbul 1969.
TOGAN, Zeki Velidi: *"Bugünkü Türkeli Türkistan ve Yakın Tarihi"*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
TOGAN, Zeki Velidi: *"Kıyâm-ı Basmaciyân"*, trc: Ali Kâtibî; Tahran, Dairetü'l Maârifi'l-İslâmî 1989.
TOPUZLU, Cemil: *"İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım"*, Güven Yayınevi, İstanbul 1951.
THUBRON, Colin: *"The Lost Heart of Asia"*, Penguin Books Ltd, 1995,
TUCHMAN, Barbara: *"The Guns of August"*, Penguin Books, Londra 2014.
TUNAYA, Tarık Zafer: *"Türkiye'de Siyasal Gelişmeler. Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi"*. Yayına hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
TUNAYA, Tarık Zafer: *"Türkiye'de Siyasal Gelişmeler. Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk"*. Yayına hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
TUNAYA, Tarık Zafer: *"Türkiye'de Siyasal Partiler"*, I-II-III, Hürriyet Vakfi Yayınları, İstanbul 1988-1989.
TUNAYA, Tarık Zafer: *"Türkiye'de Siyasi Partiler"*, İstanbul 1952.
TUNÇAY, Mete: *"Mesai. 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı"*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
TURFAN, M. Naim: *"Rise of the Young Turks. Politics, the Military and Ottoman*

Collapse". I.B.Tauris & Co Ltd., New York 2000.
ULRICHSEN, Kristian Coates: *"The First World War in the Middle East"*, Hurst & Company, londra 2014.
ÜRGÜPLÜ, Ali Suat: *"Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)"*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
VAN DER VAT, Dan: *"The Ship That Changed The World"*, Birlinn Limited, Londra 1985.
WELCH, Frances: *"The Russian Court at Sea"*, Short Books, 2011.
WHITE, Stephen: *"Soviet Russia and the Asian Revolution, 1917-1924"*, Review of the International Studies (1984), 10, 219-232
YALÇIN, Hüseyin Cahit: *"İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları"*, (*Tanin* Gazetesi'nde 15 Ocak 1944 ile 2 Nisan 1944 günleri arasında yayınlanan mektuplar ve bu mektuplara yapılan bazı ilâveler), Temel Yayınları, İstanbul 2002.
YALÇIN, Hüseyin Cahit: *"Tanıdıklarım"* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
YAMAUCHI, Masayuki: *"Hoşnut Olmamış Adam - Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a"*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995.
YAMAUCHI, Masayuki: *"The Green Crescent Under the Red Star. Enver Pasha in Soviet Russia. 1919-1922"*. Institute for ther Study of Languages and Cultures in Asia and Africa, Tokyo 1991.
YENGİN, Naci: *"Buhara Emirliği, Türkistan ve Enver Paşa"*, Bilgeoğuz, İstanbul 2010.
ZARCONE, Thierry: "Boukhara l'Interdite. 1830-1888 L'Occident Moderne à la Conquête d'une Legende", Edition Autrement, Paris 1997.

3. Makaleler, tefrikalar, tezler ve tebliğler:

AHMAD, Feroz: *"The Young Turk Revolution"*, Journal of Contemporary History (Sage Publications Ltd.), vol: 3, no: 3 (1968), 19-36.
ALI, Patria R.: *"Enver Pasha. His status in modern Turkish history"*, Mecelletu'l Tarihiyye fi'il-Masriyye, XXII, 3-36, Kahire 1975.
ARSLAN, Esat: *"Goben ve Breslav'ın Alınmasının Perde Arkası, ABD'nin Yunanistan'a Verdiği İki Savaş Gemisi: Missisipi ve Idaho Dretnotları"*, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, No: 16 (özel sayı), Ağustos 2010.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *"Atatürk ve Enver Paşa İlişkileri"*, Milliyet Gazetesi, 10 Kasım-18 Kasım 1969.
AYDEMİR, Şevket Süreyya: *"Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları"*, Akşam Gazetesi, 10 Ekim-29 Aralık 1967.
BONO, Salvatore: *"Le Partecipation d'Enver Pacha al la Guerre de Libye (1911 1912)"*, Tarih Araştırmaları Dergisi, XV, no: 26, Ankara 1991, 261-267.
BROXUP, Marie Bennigsen: *"Comrade Muslims"*, The Wilson Quarterly, Vol: 16, No: 3 (Summer 1992), 39-47.
BROXUP, Marie: *"The Basmadjis"*, Central Asian Survey, vol: 2, no: 1, 57-81, 1983.
CARR, E. H.-RADEK, Karl-Price, M. Philips: "Radek's *'Political Salon' in Berlin 1919"*, Soviet Studies (Taylor & amp; Francis Ltd.), vol: 3, no: 4 (Apr. 1952), 411-430.
CHABRIER, Edith: *"Les Délégués au Premier Congrès des Peuples d'Orient. (Bakou Ier-8 Sepembre 1920)"*, Chaiers du Monde Russe et Soviétique, No: 1, Jan.-Mar. 1985, 21-42.
CORRIGAN, H. S. W.: *"German-Turkish Relations and the Outbreak of War in 1914: A Re-Assessment"*, Past and Present (Oxford University Press on behalf of The Past and Present Society), no: 36 (apr. 1967) 144-152.
ÇAKIRÖZ, Raci: *"Türkistan'da Türk Subayları. 1914-1923"*, (Yayınlayan: Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, No: 7, 1987.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa: *"Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları"*, Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler, 465-468, İstanbul 2006.
DUMONT, Paul: *"La fascination du bolchevisme: Enver Pacha et le parti des Soviets populaires, 1919-1922"*, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, (1975), vol: 16, no:16-2, 141-166.
DUMONT, Paul: *"L'axe Moscou-Ankara"*, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, (1977), vol: 18, no: 18-3, 165-193.
DYER, Gwynne: *"The Origins of 'Nationalist' Group of Officers in Turkey 1909-18"*, Journal of Contemporary History (Sage Publications Ltd.), vol: 8, no: 4 (Oct. 1973), 121-164.
ERŞAN, Mesut: *"Hüseyin Fevzi Bey'in, Enver Paşa-İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu"*, Turkish Studies, Volume 4/3, Spring 2009.
FRASER, Glenda: *"Basmachi - I"*, Central Asian Survey, vol: 6, no: 1, 1-73, Oxford 1987.
FRASER, Glenda: *"Basmachi - II"*, Central Asian Survey, vol: 6, no: 2, 7-42, Oxford 1987.
FRASER, Glenda: *"Enver Pasha's Bid for Turkestan. 1920-1922)"*, Canadian Joural of History, VVII, August 1988, 197-211.
FRASER, Glenda: *"Haji Sami and the Turkestan Federation, 1922-23"*, Assian Affairs, 74/1, 1987, 9-21.
FUHRMANN, Malte: *"Almanya Potsdam'da Enver Paşa Köprüsü"*, Toplumsal Tarih, Aralık 2010.
GATZKE, Hans W.: *"Russo-German Military Collaboration During the Weimar Republic"*, The American Historical Reiew, Vol: 63, No: 3 (Apr. 1958), 565-597.
GINGERAS, Ryan: *"A Break in the Storm: Reconsidering Sectarian Violence in Ottoman Macedonia During Young Turk Revolution"*, The MIT Electronic Journal of Middle Eas Studies, *"Crossing Boundaries: New Perspectives on the Middle East"*, Vol. 3, Spring 2003, 27-35.
GOLDNER, Lopren: *"Socialism in One Country. Before Stalin and the Origins of Reactionary Anti-Imperialism. The Case of Turkey, 1917-1925"*, "Break Their Haughty Power" web sitesi için yazılmış makale, tarihsiz.
HALEY, Charles D.: *"The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire"* (I-II), Middle Eastern Studies, Vol: 30, no: 1, January 1994, 1-51 ve Middle Eastern Studies, Vol: 30, no: 2, April 1994, 224-251.
HARRIS, Rachel ve DAWUT, Rahila: *"Mazar Festival of the Uyghurs: Music, Islam and the Chinese State"*, British Journal of Ethnomusicology, Vol: 11, no: 1, 101-118.
HAYİT, Baymirza: *"Türkistan'da Basmacılık Hareketi (Millî Mücadele 1918-1934)"*. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, No: 17, Temmuz 1986, 25-31.
HINSLEY, F. H.: *"Studies in Secret Diplomacy During The First World War by W. W. Gottlieb"*, The Historical Journal (Cambridge University), Vol: 1, No: 1, 1958, 87 89.
HOCAYEV, Mansurhoca: *"Şirmuhammed Bek Korbaşı"* (içerisinde *"Enver Paşa ile Türkistan Mücahidi Şirmuhammed Bek Arasındaki Yazışmalar"*, Özbekçe'den aktaran: Çağatay Koçar), Taşkent 2008.
İDİL, Aydın: *"Enver Paşa'nın Son Savaşı ve Ölümü Meselesi"*, CIEPO 19-Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları I, İstanbul 2014.
JUNG, Dietrich ve PICCOLI, Wolfano: *"Pan-Turkish Dreams and Post-Soviet Realities: The Turkish Republic and the Turkic States in the 1990's"*, Zed Books'tan çıkacak olan *"Modern-Day Turkey in the Greater Middle East: Kemalism Faced with it Ottoman Legacy"* için taslak, tarihsiz.
KAŞIYUĞUN Ali: *"Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914)"*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniver-

sitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'na verilmiş doktora tezi, 2014.
KAŞIYUĞUN, Ali: *"Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları"*, Journal of History Studies, 1/1, 2009.
KAŞIYUĞUN, Ali: *"Savaş ve Propaganda: Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Propagandası"*, Journal of History Studies, Volum: 6, Issue: 5, September 2014, 157-176.
KAYA, Erol: *"İttihad ve Terakki Liderlerinin Yurtdışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları"*, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 10-1, 2008.
KEMPER, Michael; *"Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and Marxist Oriental Studies in Early Soviet Russia"*. Die Welt des Islams, 50 (2010), 452-458.
KOCAOĞLU, Bünyamin: *"İttihad ve Terakki Fırkası'nın Dağılması"* (Doktora tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun, 2003.
KRIST, Gustav: *"Alone Throught the Forbidden Land. Journeys in Disguise Through Soviet Central Asia"*, London Reader's Union Limited ve Faber and Faber, Londra 1939.
KURBAN, Vefa: *"16 Mart 1921 Moskova Anlaşması'na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış"*, Celâl Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2014, Cilt: 12, Sayı: 1, 143-157.
LAGEARD, Helene Aymen de: *"The Revolt of the Basmachi according to red Army Journals (1920-1922)"*, Central Asian Survey, vol: 6, no: 3, 1-35, 1987.
MACKENZİE, Kenneth M.: "Enver Pasha's Paper Money. Ordu Ka'ime Used in Cyrenaica During the Italo-Turkish War", International Banknote Society Quarterly, Mag. 16, (3), 1977, 125-129.
MANDEL, William M.: *"Soviet Central Asia"*, Pacific Affairs (University of British Columbia), vol: 15, no: 4 (Dec. 1942), 389-409.
MARTOV (Julius) and ZINOVIEV (Grigory): *"Head To Head In Halle"*, November Publications, Londra 2011.
MASAYUKI, Yamauchi: *"Enver Pasha in Baku: Apogee or Eclipse? September 1920"*, The Proceeding of the International Conference on Urbanism in Islam, Oct. 22- 28, 1989, vol: II, 139-176, Tokyo 1989.
MASAYUKI, Yamauchi: *"The Green Crescent Under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922"*, Studia Culturae Islamicae, 42 (Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa), 1991.
MENEMENCİOĞLU, Nermin: *"Enver Pasha in Turkistan, 1918-1922"*. X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1986: Kongreye sunulan bildiriler. Band IV. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: T. T. K. Yayınları. Ankara 1986, 1519-1529.
MENEMENCİOĞLU-STREATER, Nermin: *"Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı"*, Tarih ve Toplum, No: 88, Nisan 1991.
NACİYE ENVER PAŞA: *"Hayatım"*, Vatan Gazetesi, 15 Aralık 1952-21 Ocak 1953.
NAZİF, Nizameddin (Tepedelenlioğlu). *"Sarıkamış'ta Enver Paşa"*, Foto Magazin, No: 6, Ekim 1938.
NIKISHOV, P. P.: *"Basmachi Revolt"*, Great Soviet Encyclopedia. A Translation of the Third Edition, Volume: 3, Macmillian, Inc. New York; Collier Macmillian Publishers, London, 1983, 57-58.
OKAY, Kurt: *"Enver Pascha, der Grosse Freund Deutschlands"*, Berlin, 1935.
OLCOTT, Martha B.: *"The Basmachi or Freemen's Revolt in Turkestan 1918 24"*, Soviet Studies (Taylor & amp; Francis Ltd.), vol: 33, no: 3, Jul. 1981, 352 369.
ÖNCÜ, Edip: *"The Beginnings of Ottoman-Grman Partnership: Diplomatic and Military Rlations Between Germany and the Ottoman Empire Before the FirstWorld War"*, A Master's Thesis, Department of History, Bilkent University, 200.
ÖZCAN, Tuğrul: *"Enver Paşa'nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)"*, History Studies, Volume: 5, Issue: 4, July 2013, 93-106.

ÖZDEN, Kemal: *"Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919 1920)"*, (TTK için yazılmış ve henüz yayınlanmamış makale).
PAKSOY, Hasan Bülent: *"Basmachi: Turkistan National Liberation Movement 1916 1930s"*, Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union
Academic International Press), 1991, Vol: 4, 5-20.
PAMUKCİYAN, Kevork: *"Enver Paşa Nasıl Öldü?"*, Tarih ve Toplum, no: 84, Aralık 1990, 13-15 ve Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, İstanbul 2003, III/282-286.
PENIX, Matthew David: *"The Ottoman Empire in the First World War: A Rational Disaster"*, (Master's Thesis and Doctoral Dissertationes. Paper 465, Eastern Michigan University), 2013.
PERİNÇEK, Mehmet Bora: *"Atatürk Döneminde Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Bütün Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Politbürosu'nun Türkiye'ye İlişkin Toplantı Gündemleri ve Kararları (1919-1938)"* Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, No: 7, 2005.
RITTER, William S., *"Revolt in the Mountains: Fuzal Maksum and the Occupation of Garm, Spring 1929"*, Journal of Contemporary History, Vol. 25)190), 547-580.
RITTER, William S., *"The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bey and the Basmachi"*, 1924-31", Soviet Studies (Taylor & amp; Francis Ltd.), Vol: 37, No: 4, Oct. 1985, 484-493.
RORLICH, Azade-Ayse: *"Fellow Travelers: Enver Pasha and the Bolshevik Goverment 1918-1920"*, Assian Affairs vol: 13, issue: 3, 288-296, Londra 1982.
SABOL, Steven: *"The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation"*, Central Asian Survey, vol: 6, no: 14(2), 225-241, 1995.
SAID ALİM KHAN de BOUKHARIE, S.H. l'Émir: *"La Voix de la Boukharie Opprimée"*, Maisonneuve Frères, Paris 1929.
SEIDT, Hans-Ulrich: *"From Palestine to the Caucacus. Oskar Niedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918"*. Die Welt des Islam, 34, E. J. Brill, Leiden 1994.
SHAHRANI, Nafiz: *"Central Asia and the Callenge of the Soviet Legacy"*, Central Asian Survey, vol: 1, no: 12(2), 123-135, 1993..
SILBERSTEIN, Gerard: *"The Central Powers and the Second Turkish Alliance, 1915"*, Slavic Review (The American Association for the Advancement of Slavic Studies), vol: 24, no: 1 (Mar. 1965), 77-89.
SONYEL, S. R.: *"Enver Pasha and the Basmachi Movement in Central Asia"*, Middle Eastern Studies, vol 26/1, 52-64, Londra 1990.
SONYEL, Salâhi R.: *"Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren Basmacı Akımı"*, Belleten, 211, Cild: LIV-Sayı: 211, Aralık 1990, 1179-1208.
SONYEL, S. R.: *"Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919-22"*, Middle Eastern Studies, vol 26/4, 506-515, Londra 1990.
SOYTÜRK, Dr. Mete: *"İttihadçı Paşalar Neden ve Nasıl Yurtdışına Kaçırıldı?"*, değişik internet sitelerinde yealan çalışması ve aynı yazarın *"İttihadçı Paşalar Neden ve Nasıl Yurtdışına Çıkarıldı?"* başlıklı makalesi (Popüler Tarih, Kasım 2005, 46-52).
STEIN, George: *"Russo-German Military Collaboration: The Last Phase, 1933"*, Political Science Quarterly, Vol: 77, No: 1 (Mar. 1962), 54-71.
SWENSON, Victor R.: *"The Military Rising in Istanbul 1909"*, Journal of Contemporary History (Sage Publications Ltd.), vol: 5, no: 4 (1970), 171-184.
TOPRAK, Zafer: *"Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası"*, Toplumsal Tarih, Şubat 2006, 14-22,
TRUMPENER, Ulrich: *"German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Re Evaluation"*, The Journal of Modern History (The University of Chicago Press), vol: 32, no: 2 (Jun. 1960), 145-149.

TRUMPENER, Ulrich: *"Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities"*, The Journal of Modern History (The University of Chicago Press), vol: 34, no: 4 (Dec. 1962), 369-380.
UZUNÇARŞILI, Ord. Prof. İsmail Hakkı: *"1908 Yılında İkinci Meşrutiyet'in Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar"*, TTK Belleteni, Sayı: 77, Ocak 1956, 103-174.
WHITE, Stephen: *"Communism and the East: The Baku Congress, 1920"*, Slavic Review (The American Association for the Advancement of Slavic Studies), vol: 33, no: 3 (Sep. 1974), 492-504.
WILD, Stefan: *"The Case of Farid Kassab (1884-1970)"*, Die Welt der Islams, New Series, bd. 28, no: ¼ (1988), 607-627.
YALÇIN, Hüseyin Cahid: *"Tarihî Mektuplar"*, Tanin Gazetesi, 15 Ekim 1944-2 Nisan 1945.
YILMAZ, Mehmet; ATA, Feridun: *"Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor"*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, no: 15 , 2004, 205-225.
YILMAZ, Suhnaz: *"An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate"*, Middle Eastern Studies (Frank Cass & Co. Ltd.), 40-69 35, no: 4, 1999, 40-69.
YILMAZ, Veli: *"Birinci Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman İttifak Anlaşması"*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü "Atatürk Yolu" Dergisi, No: 11, Mayıs 1993, 121-131.
?: *"Enver Paşa"*, Resimli Perşembe, 23 Şubat 1927 (No: 144) ile 18 Mayıs 1927 (No: 156) arasında yayınlanan dizi.

4. Anonim kaynaklar:

"Enver Paşa", Resimli Perşembe, 23 Şubat 1927 (No: 144) ile 18 Mayıs 1927 (No: 156) arasında yayınlanan dizi.
"Nil Kıyısından Boğaziçi'ne. Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'nın İstanbul'daki İzleri" (Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde 6 Aralık 2011'de açılan aynı isimli serginin kataloğu), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

ENVER PAŞA'NIN AİLESİ
(Annesi, babası ve kardeşleri)

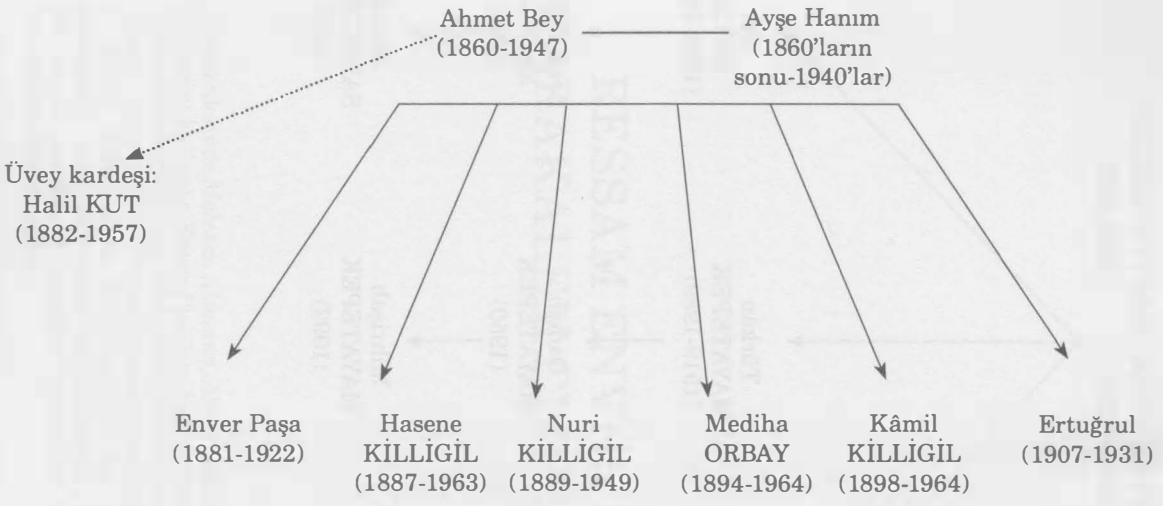

ENVER PAŞA'NIN AİLESİ
(Eşi ve çocukları)

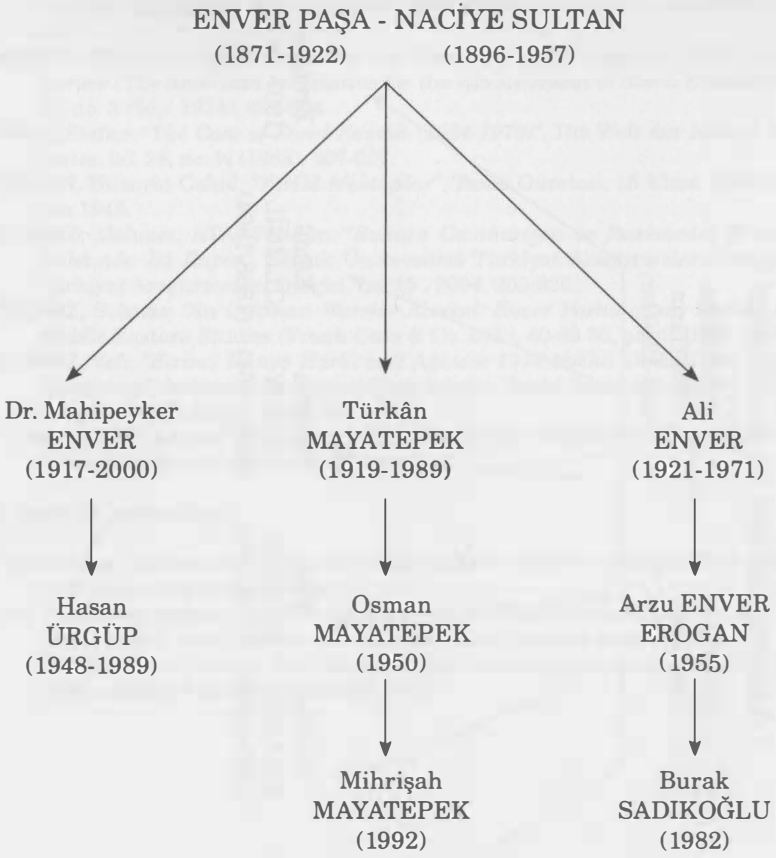

RESSAM ENVER'İN KARAKALEM ÇİZİMLERİ

Resimlerinde *Malessa, Altmann, Ali* ve nâdir de olsa *Enver* imzalarını kullanan Enver Paşa'nın bugün elimizde 147 adet çiziminin bulunduğu beş adet eskiz defteri, Latvia'da tutuklu olduğu sırada yaptığı 60 adet çizimin yeraldığı bir albümü ve fatura defterlerinin arka tarafları boş sayfalarından profesyonel resim kâğıtlarına kadar değişik yerlere yaptığı çok sayıda perakende çalışması mevcuttur ve çizimlerin tamamı karakalem iledir.

Burada yayınladığım çizimleri Enver Paşa'nın eskiz defterleri ile Naciye Sultan'a hediye etmek için bizzat hazırladığı albümünden aldım ve çizimler hakkındaki bilgileri de yine kendi yazdığı açıklamalardan naklettim.

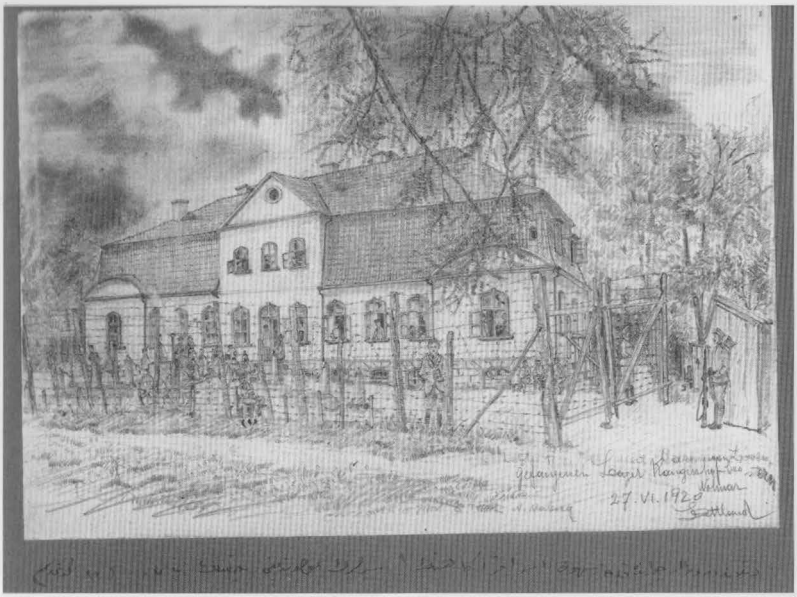

Letland'da Wolmar civarında Kadgrashoff Esir Kampı'nda esirlerin bulunduğu çiftlik binası.

Esir Kampı'nda avluda yatan Bolşevik askerleri.

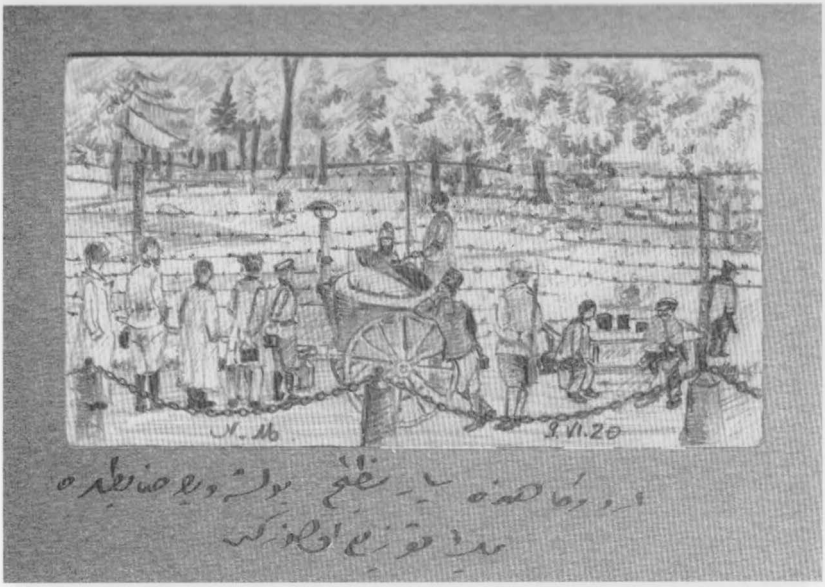

Ordugâhta Bolşevik subaylara yemek dağıtılırken.

Enver'in esir hapishanesinde yattığı tahta kerevet. Önden arkaya doğru yatanlar:
1. Leo Rosenberg.
2. Mülâzım Eberhart Gruda (tayyareci).
3. Bolveşik Mülâzımı Korovin.
4. Bolşevik Mülâzımı.

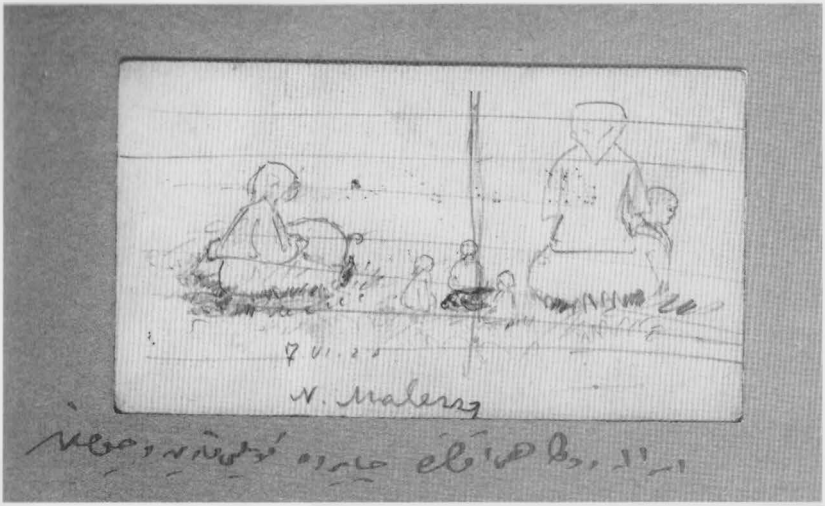

Esir kampı önünde çayırda köylü kadın ve çocuk.

Esir kampında
Bolşevik mülâzımı.

Esir kampında bir Rus esir
yemek pişirirken.

Kadgrashoff Esir Kampı'nda tayyareci Alman mülâzımı Eberhart Gruda.

Riga Polis Genel Müdürlüğü Tevkifhanesi Müdürü.

Esir kampında tutuklu bir Rus kadın yemek pişirirken.

Letli nefer.

Esir kampında tutuklu çingene kadını ve kızı.

Komünist diye esir kampında bulunan Letli bir kadın.

Karargâhta tutuklu Letli bir kadın.

Rusya'da esaretten dönen bir Alman kızı vapur güvertesinde.

Riga Hapishanesi'nde bir Yahudi.

Vapurla
Reval'e giden
yolcular.

Enver'in Moskova yolculuğu sırasında çizdiği bir desen.

Saint Petersburg'daki çizimlerinden biri.

Reval yolcularından biri.

Moskova'da, Sofiskaya Naperjena 14 numaradaki hariciye misafirhanesi.

Moskova istasyonu, 10 Eylül 1920 (Enver'in izahı).

Kremlin'deki çar çanı.

Çeşitli eskizler.

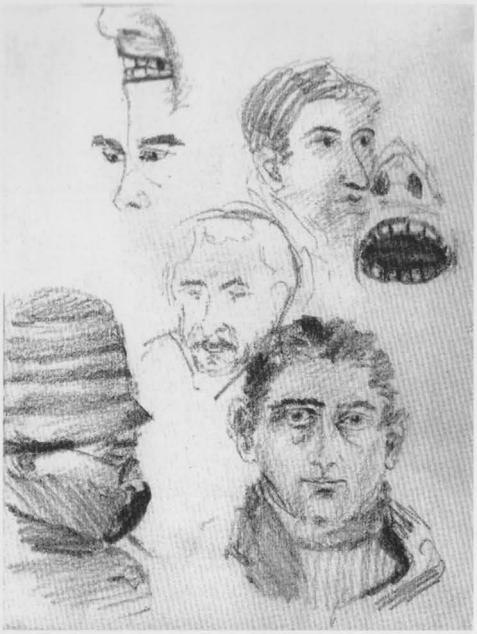

Zinovyer, Stettin vapurunda.

Üçüncü Enternasyonal'de Felemenk delegesi Maring (üstte) Alman Yeni Komünist Partisi şeflerinden Ernest Meyer (altta).

Rus Amele Hey'eti âzâsından Belinin.

Reval vapurunda çizdiği eskizlerden.

Üçüncü Enternasyonal bürosu kâtibi Kalinner.

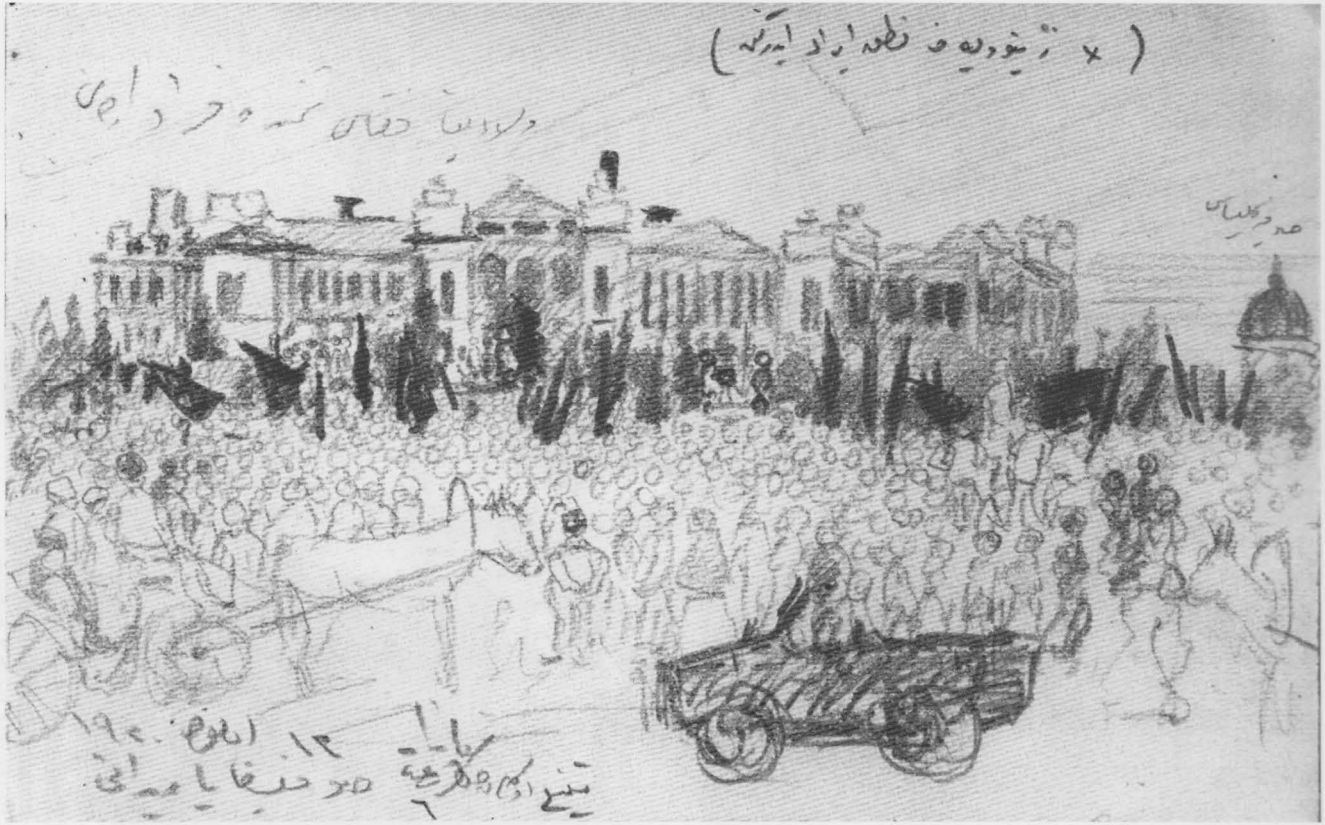

Bakü Kurultayı sırasında Zinovyev nutuk verirken.

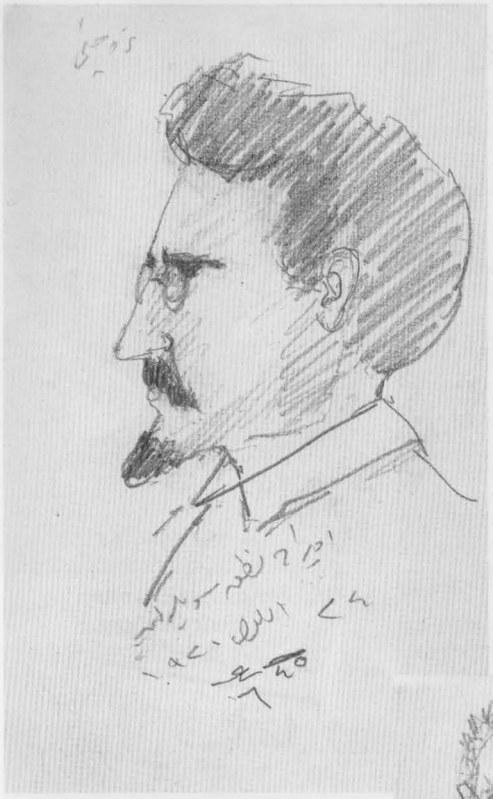

Troçki, operada nutuk verirken 24 Eylül 1920.

Üçüncü Enternasyonal icra komitesi reisi Zinovyev, Bakü Tiyatrosu'nda nutuktan sonra. 1 Eylül 1920, gece saat dört.

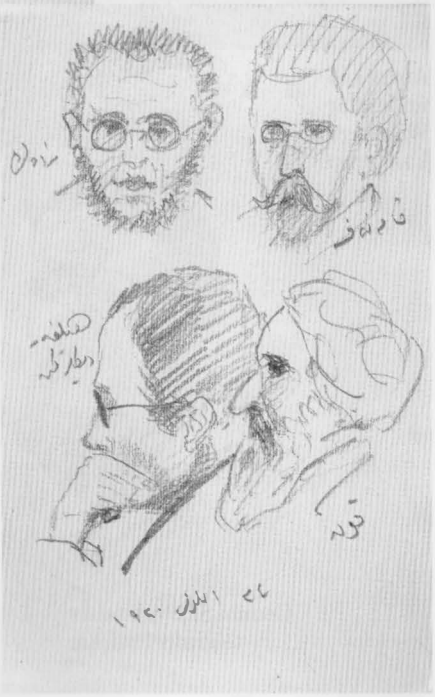

Bakü Kurultayı'na katılan önemli komünistler (üst sıra soldan) Radek ve Kamenev, (alt sıra soldan) Hilfer ile Bela Kun.

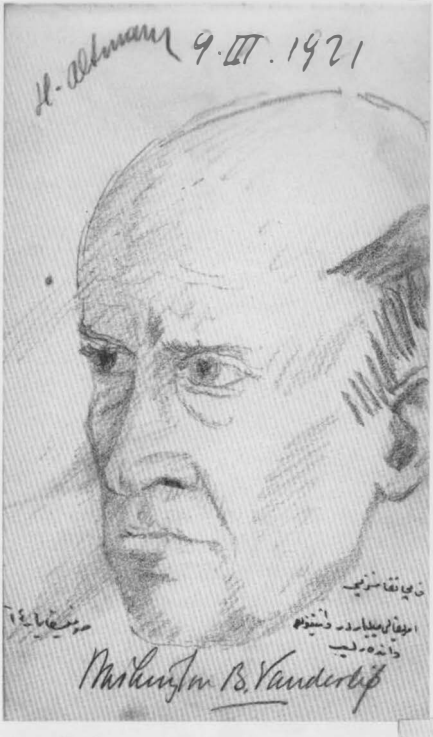

Amerikalı milyarder Washington Vanderlip.

Amerikalı gazeteci Henry Alsberg.

Cenubî Slavyalı telsiz telgrafçı Rotiçka.

Anadolu'nun sefiri Ali Fuad Paşa. (Ali Fuad Cebesoy, Enver'in çizimini imzalarken üzerine *"Arz-ı teşekkür ederim"* diye yazmış).

Yusuf Kemal Bey.

Harici Umûru Vekili Bekir Sami Bey.

Doktor Tevfik Rüştü Bey (üstte) Sovyet Maarif Nâzırı Anatoly Lunacharsky.

İbrahim
Tâlî Bey.

Enver'in Orta
Asya günlerinde
en yakınlarından
olan Bedri Bey.

Büyük Millet Meclisi'nde Lâzistan Mebusu Osman Bey.

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın üyelerinden Seyfi Bey.

Ankara Millet Meclisi Âzâsı'ndan Adapazarı Mebusu Fuad Bey.

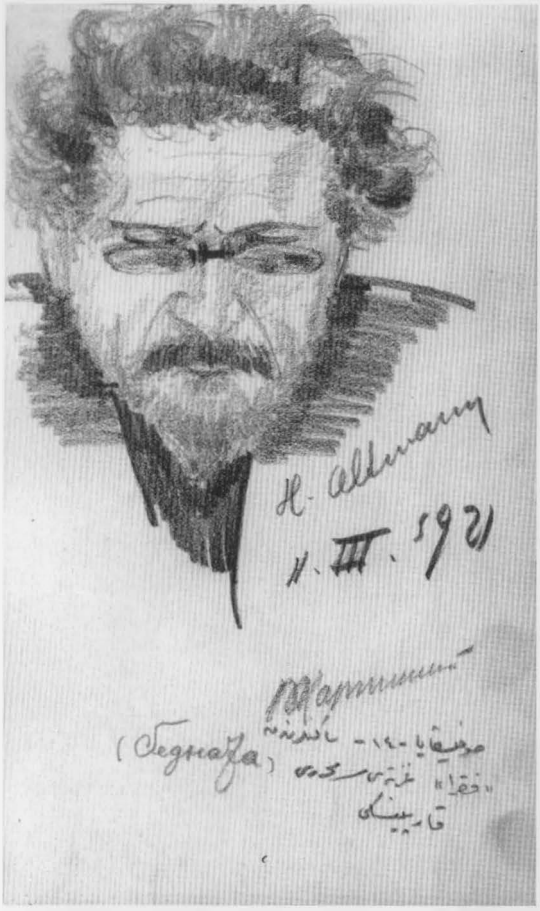

Fukara Gazetesi Başmuharriri Karpinski.

Ukrayna Reisicumhur'u Rakovski.

Bedri Bey'in arkadaşlarından Taşkentli Musa Hanzade.

Enver'in maiyetindeki çavuş Azerbaycanlı Salih.

Türkistan komünistlerinden Sadullah Hoca'nın biraderi Abdürrahim Karî.

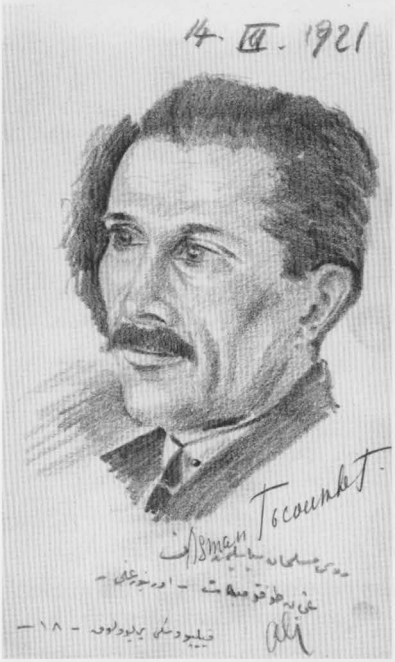

Rus Müslüman siyasîlerinden Orenburglu Osman Tokunbet.

Afganistan'ın Moskova Sefiri Mirza Mahmud Han.

Moskova'da Enver Paşa ile aynı konakta kalan ve *Mirors of Moscow* isimli eserinde Enver'i anlatan Amerikalı feminist ve solcu yazar Louise Bryant.

Dünyayı Sarsan On Gün isimli eserin sahibi Amerikalı komünist gazeteci John Reed. Louise Bryant'ın kocası olan John Reed 17 Ekim 1920'de Moskova'da öldü ve Kremlin Duvarı'na gömüldü.

1920 Eylül'ü, iki Sovyet devlet memuru.

Bakü Kurultayı'na katılan Japon Delegesi Taro Yoshihara.

Bakü Kurultayı'na katılan Hollanda Delegesi Jansen.

Bakü Kurultayı'na katılan Bulgar Delegesi Şablin.

Buhara önde gelenlerinden Muhammed (?) Cemil.

6 Temmuz 1918'de Moskova'da öldürülen Alman Büyükelçisi Wilhelm von Mirbach'ın katili.

Charles
Edward
Scott.

Wilma
Bahnfot.

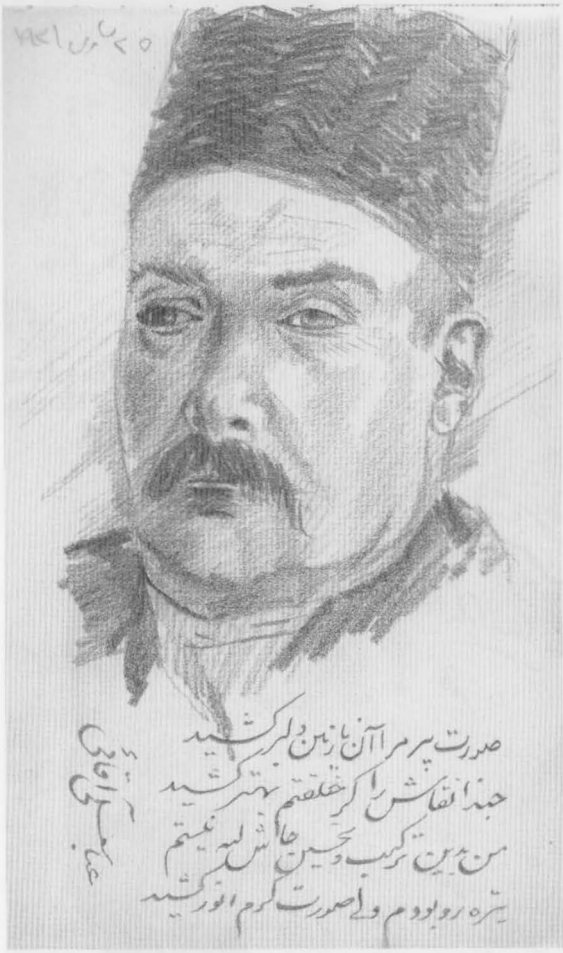

Abbasali Akaî.

Önde gelen üç Buharalı.

Bakü Kongresi'ne katılan
Yahudi Delegesi Merejin.

Bakü Kongresi'ne katılan
İngiliz Delege Tom Quelch.

Hindistan ihtilâlcilerinden
Muhammed Abdurrab.

Rus dilbilimci Mikhail Povlovich.

Bakü Kongresi'ne katılan
genç bir Fransız delege.

Sosyalist Enternasyonal
Delegesi Karl Steinhard.

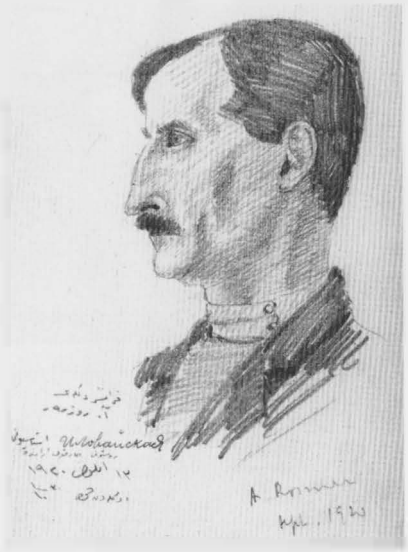

Bakü Kurultayı'na katılan Fransız
Delege Alfred Rosmer.

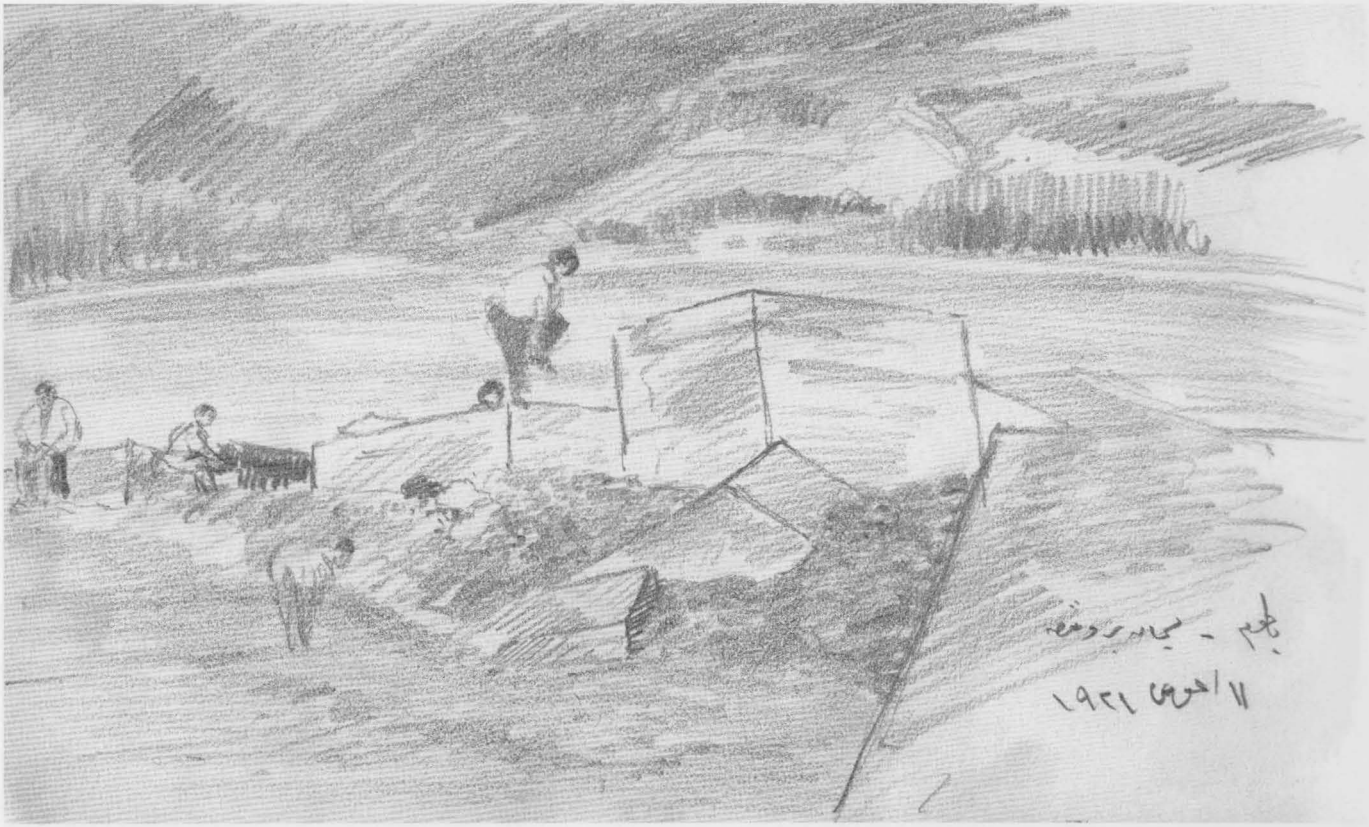

11 Ağustos 1921, Batum Limanı.

Enver'in otoportresi.

Naciye Sultan.

ENVER PAŞA ALBÜMÜ

Enver'in annesi ile babası: Ayşe Hanım ve Ahmed Bey.

Enver Paşa ve annesi Ayşe Hanım.

Enver'in annesi Ayşe Hanım.

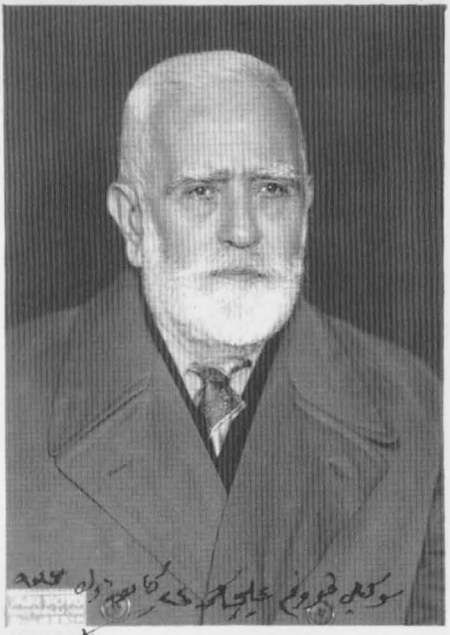

Enver'in babası Ahmed Bey'in yaşlılığı. Fotoğrafı 1936'da torunu Mahipeyker'e imzalamış.

Enver'in gençlik senelerindeki günlüklerinin Makedonya'da eşkiya takibi hazırlıklarından bahsettiği bir sahife.

Enver'in Harbiye Mektebi diploması.

Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a 1917'de *"Cicime takdim"* diye imzaladığı sivil elbiseli fotoğrafı.

Enver Paşa'dan Naciye Sultan'a yine 1917'de *"Naciyem'e"* diye inızaladığı sivil elbiseli bir diğer fotoğraf.

Enver Paşa, 1918'de sivil elbiselerle.

31 Mart hadisesinden sonra İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun kurmay heyeti, fotoğrafçı Phébus'a poz vermiş: Ön sırada ortada Mahmud Şevket, solunda Hüseyin Hüsnü Paşalar. Arka sırada soldan ikinci İsmet Bey (İnönü), sağında Hâfız Hakkı Bey (Sarıkamış Harekâtı sırasında can verecek olan Hafız Hakkı Paşa), onun sağında da Enver Bey.

Enver Bey, 1911'de İtalyan işgaline uğrayan Libya'ya geçebilmek maksadıyla Mısır'da çölde tren beklerken.

Enver Bey, İtalyan işgaline karşı mücadele günlerinde Trablusgarb'da.

Trablusgarb'da işgalci İtalyanlar'a karşı savaşan bir mücahid grubu ve İttihad ve Terakki'nin o sırada yüzbaşı olan, daha sonra idam edilen fedailerinden Yakup Cemil Bey. Resmin üzerindeki izah, Enver Paşa'nın elyazısıdır.

Enver Bey, Trablusgarb'da mücahidlerle.

Enver Bey, Trablus yolunda. Fotoğrafın arkasına *"Mısır hududunda otomobilim ve ben"* yazmış.

(Soldan) Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Beyler (Conker) Libya'da.

Enver, 1919 sonbaharında Friedrich Sarre'nin Potsdam'daki villasında Sarre ve Humann ailesi ile.

Bâbıâlî baskını Avrupa basınında. Fransız dergisi *Le Petit Journal*, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın baskında vurulma ânını resmetmiş.

Enver ile Naciye Sultan'ın düğün fotoğrafı: 10 Mayıs 1914.

Düğünden bir başka fotoğraf.

Enver Paşa ve
Naciye Sultan:
30 Ağustos 1918.

Enver Paşa ve
Naciye Sultan,
Kuruçeşme'deki
yalılarında.

Enver Paşa ve Naciye Sultan,
Dünya Savaşı yıllarında.

Enver Paşa ve ilk çocuğu Mahipeyker, 1917 yazında, İstanbul'da.

Naciye Sultan ve İstanbul'da 1917'de dünyaya gelen ilk çocuğu Mahipeyker.

Enver Paşa ve Şehzade Ömer Faruk Efendi (sağında), 1915'te Çanakkale'ye yaptıkları teftiş dönüşünde vapurda.

İttihad ve Terakki erkânı ve askerler İstanbul'da bir yemekte. Sol başta Sadrazam Said Halim Paşa, yanında Midhat Şükrü Bey, sağ başta Cemal Paşa var. Sağdan üçüncü Rahmi Bey, onun solunda da Talât ve Enver Paşalar.

Enver Paşa, Çanakkale'ye yaptığı teftiş gezisi sırasında vapurda Türk ve Alman subaylarla. Enver'in solunda Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi var.

Enver Paşa'nın bazı matbu askerî belgelerde kullandığı, eski devir sadrazamlarına mahsus olan ve pençe denen şekilde hazırlanmış imzası. Mühürde "*Harbiye Nâzırı Enver. 1332* (1916)" yazılı.

Enver Paşa, Kudüs'te, Mescid-i Aksa'nın avlusunda.

Enver Paşa, Sultan Reşad ve Türkiye'yi ziyaret eden Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl, 1918 Mayıs'ında İstanbul'da.

Enver Paşa, 1917 Ekim'inde Istanbul'u ziyaret eden Alman İmparatoru Wilhelm ile Yavuz Zırhlısı'nın güvertesinde.

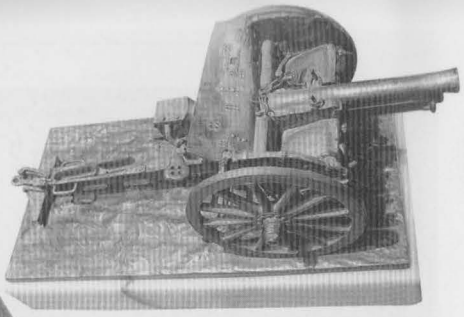

Krupp fabrikalarının Enver Paşa'ya hediye ettiği minyatür top.

Sultan Reşad'ın Enver Paşa'ya hediye ettiği ve kabzasının bir tarafında altın kakma ile padişahın tuğrasının bulunduğu, diğer tarafında da *"Enver"* yazan kılıç.

Enver Paşa'ya savaş senelerinde hediye edilmiş bir sancak. Üzerine *"Fâtih-i Âl-i Osmaniye"* yazılmış ama imlâ hataları yapılmış.

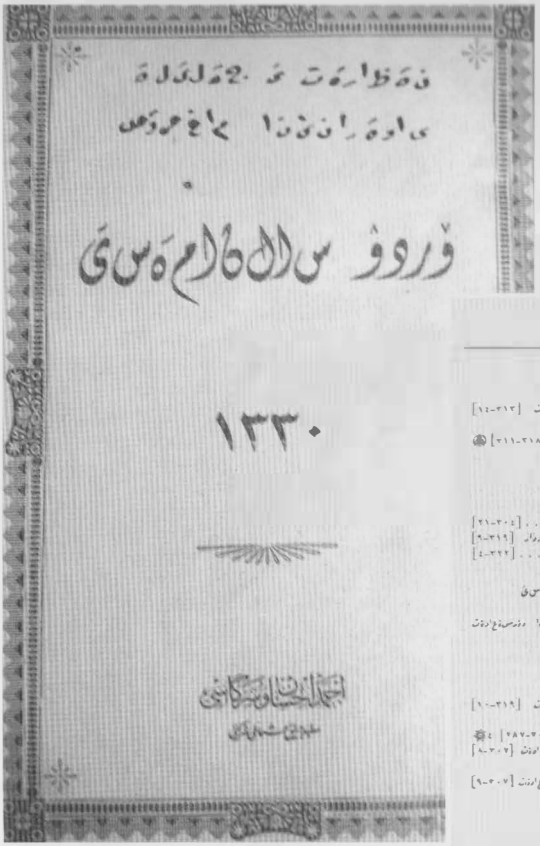

١٣٣٠

Enverîye yazısı ile basılan Ordu Salnamesi'nin kapağı ve bir sahifesi. Sahife başlıklarında yukarıdan aşağıya doğru *"Harbiyye Dairesi"*, *"Evrak Kalemi"*, *"Birinci Kavânîn Şûbesi"* ve *"Kavânîn ve Nizâmât"* yazılı.

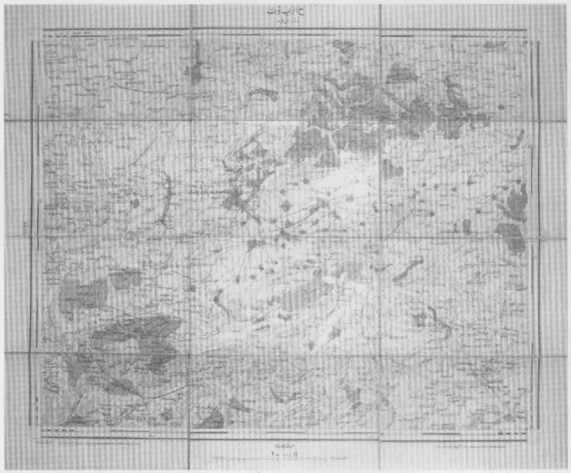

Enveriye yazısının kullanıldığı basılmış Harput haritası.

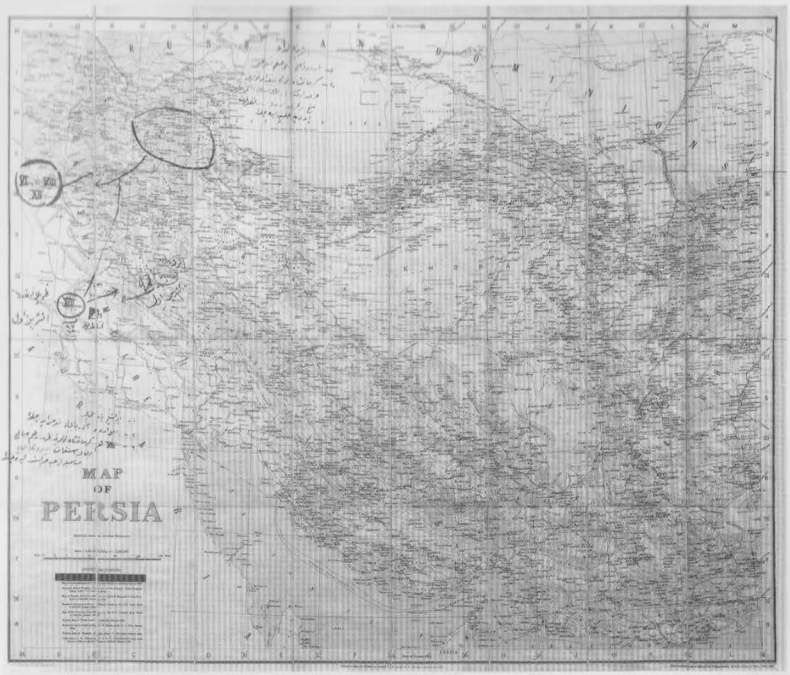

Enver'in Dünya Harbi'nin sonunda amcası Halil ve kardeşi Nuri Paşalar vasıtası ile Kafkasya'da başlattığı harekâtla ilgili olarak İran haritası üzerine yazdıkları... *"İranlılar'ın bize mütemayil olduklarını"* söylüyor ve nerelerin, hangi ordularla işgal edileceğini yazıyor.

Enver Paşa'nın kartviziti: *"Dâmâd ve Yâver-i Hass-ı Hazret-i Şehriyârî Enver"*.

Dünya Savaşı senelerinde Almanya'da imal edilen *"Enver Bey"* sigaralarının kutusu.

Naciye Sultan'ın taçlı kartviziti: *"Emine Naciye Sultan"*.

Potsdam'da Enver Paşa'nın isminin verildiği köprünün üzerindeki *"Enver Paşa Köprüsü"* yazısı ve köprü.

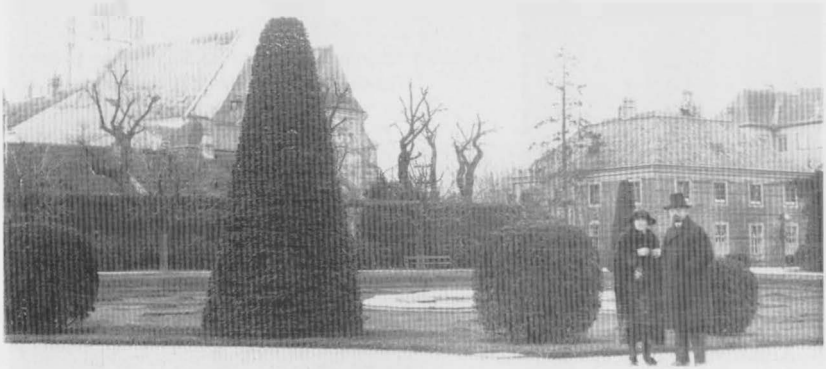

Enver Paşa ve Naciye Sultan, Berlin'de.

Enver Paşa'nın ilk sürgün fotoğrafı: İstanbul'dan Kırım'a giden Alman R-01 torpidosunun güvertesinde bir Alman bahriyeli ile. Sağ arkada sandalyede oturan kişi, Trabzon'un eski valisi Cemal Azmi Bey'dir.

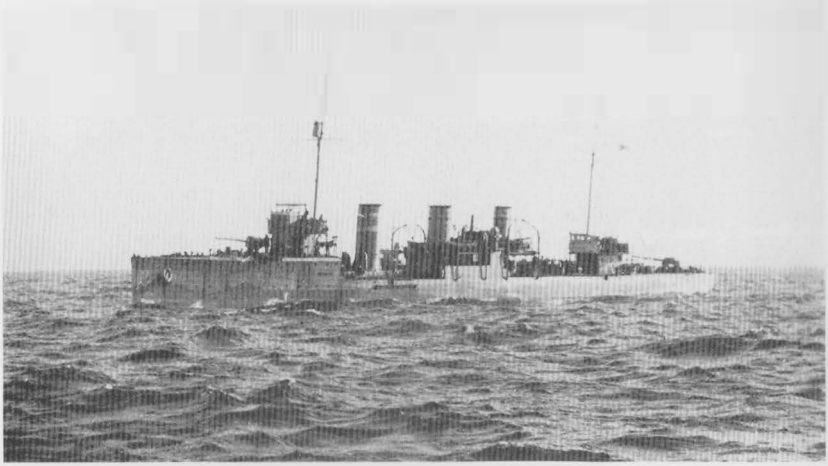

Enver Paşa ile diğer İttihadçılar'ı 1 Kasım 1918 gecesi İstanbul'dan Kırım'a götüren Almanlar'a ait R-01 torpidosu.

Enver (soldan ikinci), 8 Ekim 1919'da Annelise isimli uçak ile Moskova'ya gitmek üzere Berlin'in Johannistal Havaalanı'nda, kalkış öncesinde.

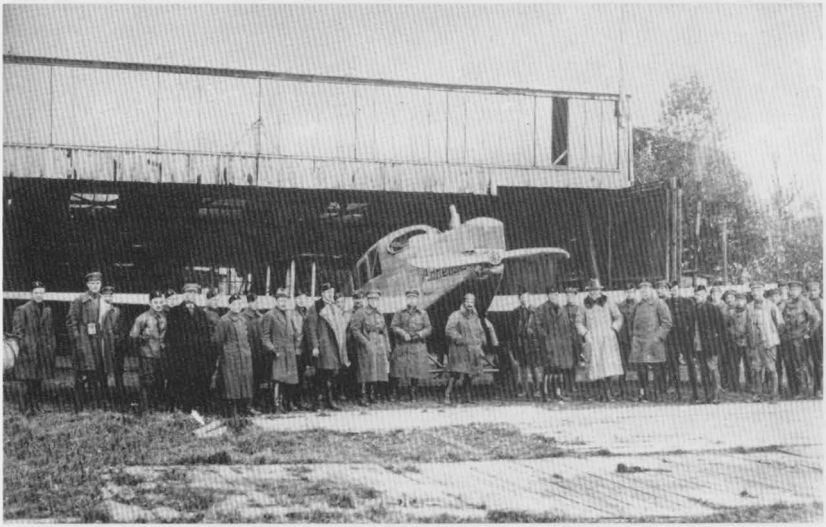

Enver Paşa ile Bahaeddin Şakir Bey'i Moskova'ya götürürken 15 Ekim 1919'da Litvanya'ya mecburî iniş yapan Annelise, götürüldüğü Kovno'da.

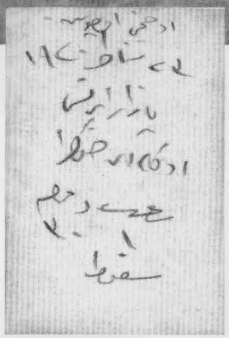

Enver'in Moskova'ya 1920 Şubat'ındaki üçüncü uçuş denemesinde tekrar bindiği Annelise isimli uçak kalkıştan biraz sonra düşmüş, burnu parçalanmış ama mürettebat ile Enver'e bir şey olmamıştı. Uçağın düşüşten sonraki bütün fotoğrafları Enver tarafından çekilmiştir, resmin yanındaki notu da fotoğrafın arkasına Enver yazmıştır ve "Üçüncü uçuş. 23 Şubat 1920 Pazartesi, öğleden sonra saat 1.30" demektedir.

Annelise'in uçuş ekibi.

Enver'in objektifinden Annelise'in kaza sonrasındaki diğer görüntüleri.

Enver'in objektifinden Annelise'in kaza sonrasındaki başka görüntüleri (üstte ve altta) ve Enver, Annelise'in parçalanan burnunun önünde (ortada).

Enver'in (solda) Türkiye'yi terketmesinin ertesi günü Alman torpidosunun güvertesinde çekilen fotoğrafının ardından sürgündeki ilk resmi, üzerinde 28 Kasım 1918 tarihi bulunan ve sol üst köşesinde yer ismi olduğunu tahmin ettiğim ama okuyamadığım bir kelimenin yazılı olduğu bu fotoğraftır. Resim büyük ihtimalle Kırım taraflarında çekilmiş olmalıdır ve Enver'in yanındaki kişinin kim olduğu da şimdilik meçhuldür.

Ne zaman çekildiği bilinmeyen bu fotoğraf Enver Paşa'nın evrakı arasında bulunan bir albümdeki benzer karelerden biridir ve Enver'i Türkiye'den ayrılmasından sonraki haftalarda Kırım'da göstermektedir. Albümdeki diğer fotoğrafların üzerinde de yer ve tarih kaydı yoktur.

Enver Paşa (sağdan ikinci, papyonlu) 6 Temmuz 1921'de Moskova'da Medine müdafii Fahreddin Paşa (ortada), Doktor Nâzım (en solda), İttihadçı arkadaşları ve Türk Büyükelçiliği mensuplarıyla.

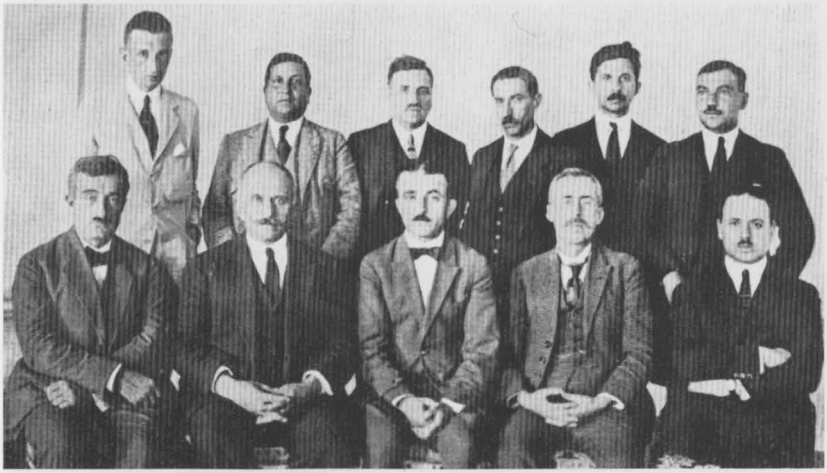

İslâm İhtilâl Cemiyetleri'nin 1920 Eylül'ünün ikinci haftasında Moskova'da yaptığı ilk kongrenin delegeleri. Ön sırada ortada Enver Paşa, Paşa'nın solunda Fahreddin Paşa, sağında Dürzî Ittihadçılardan Emîr Şekib Arslan.

Enver Paşa ve Naciye Sultan, 1921 Aralık'ının sonunda Avusturya'nın Simmerink kasabasında tatilde. Enver, tanınmamak için makyaj yapmakta bir hayli uğraşmış gibi.

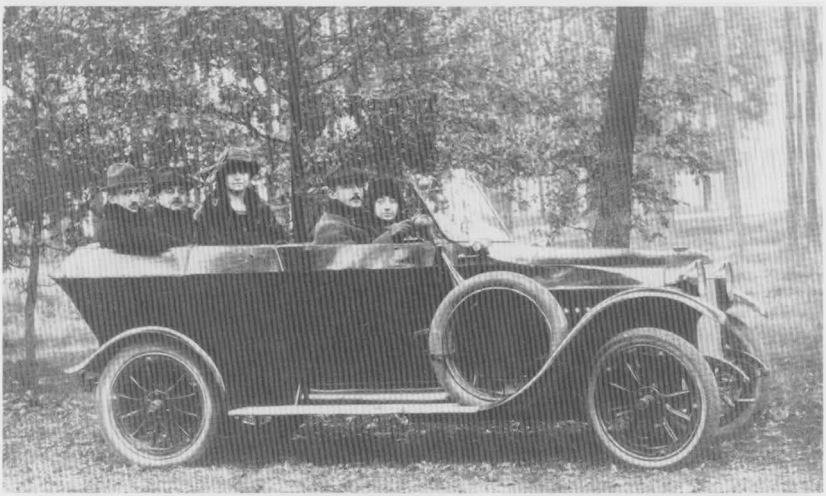

Enver (direksiyonda), Berlin'de. Yanında Naciye Sultan, arkada (soldan) kardeşi Kâmil Bey ve Lübnanlı Dürzî politikacı Emîr Şekib Arslan var.

Enver, Afgan Emîri Amanullah Han'ın gönderdiği *Serdâr-ı Âlî* nişanı ve üniforması ile. Fotoğrafı, Naciye Sultan'a *"Sevgili sultanıma. Moskova, 6 Temmuz 1921. Serdâr-ı Âlî'n Enver'in"* diye imzalamış.

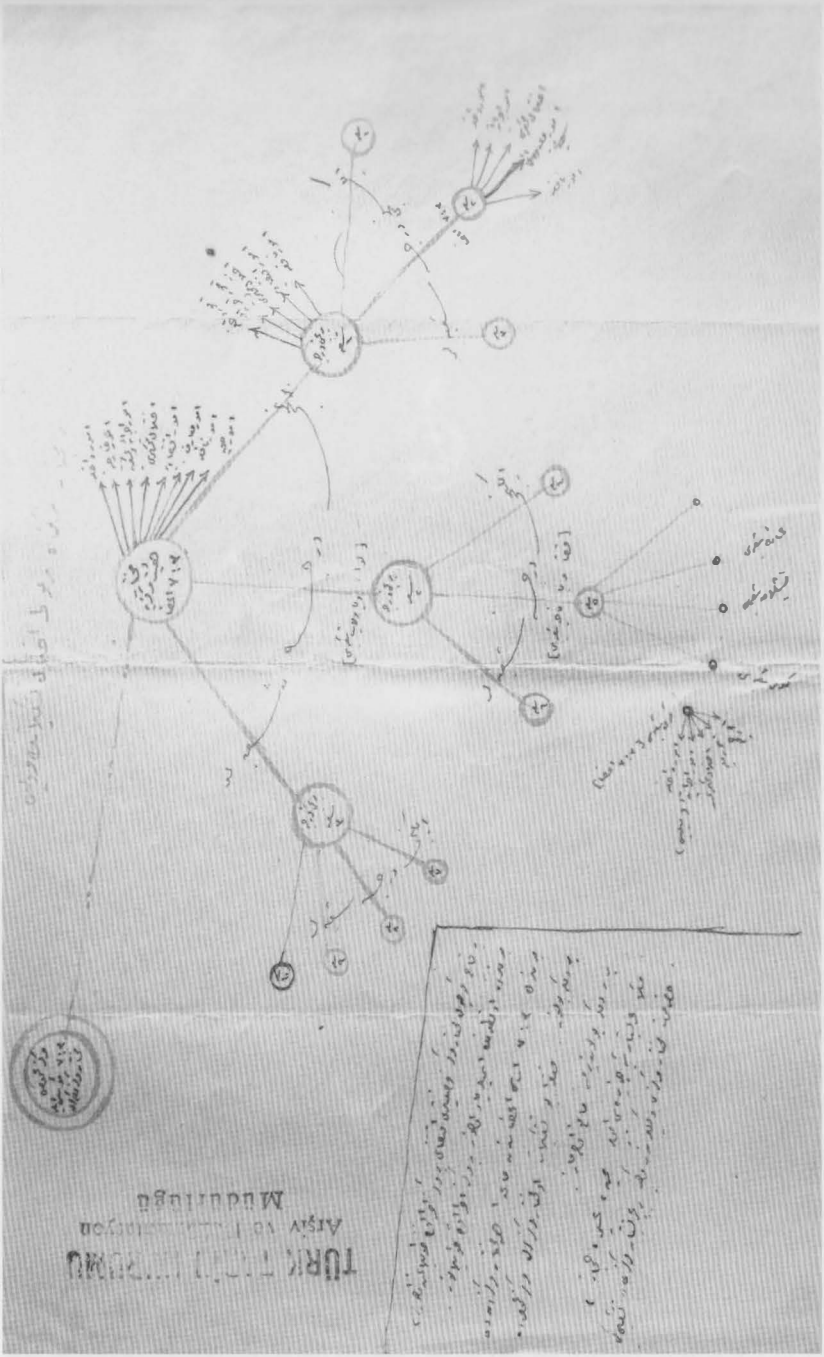

Enver Paşa'nın, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı için Moskova'da hazırladığı teşkilât şeması (üstte) ve yeni harflere çevrilmiş şekli (yanda).

Bir Muhtar Merkeze Merbut İhtilâl Teşkilâtı'nın Krokisi

Birkaç küçük muhtar merkez, vaziyetleri iktizâsı bir merkez etrafında toplanmış olurlarsa bunlar da o kıt'anın ismiyle yâd olunur, bir merkez etrafında toplanır.

Bunlarda 3-7 esas-ı âzâsından maada her muhtar merkezden de bir delege bulunur. Fakat bu teşkilât, o muhtar merkezlerin merkez-i umumîde birer delege bulundurmasına mâni olamaz.

Meselâ, Arabistan şibh-i cezîresi için Yemen, Asîr, Hicaz, Hadramut Muhtar Merkezi vekillerinden mürekkep bir "Arabistan Merkezi" gibi.

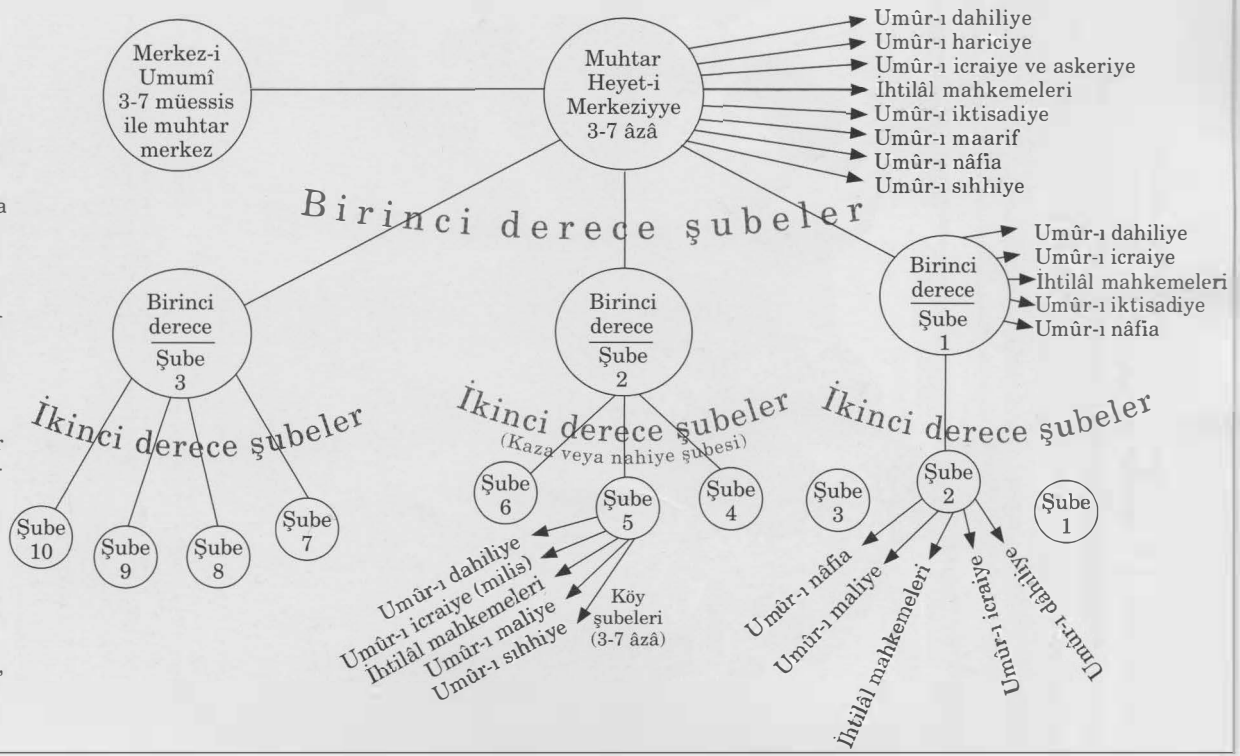

Enver Paşa ve Haci Sami Bey, 29 Ekim 1921'de Buhara'da, Buhara'nın mahallî giysisi *"çapan"* ile. Enver, Naciye Sultan'a gönderdiği fotoğrafı *"En mukaddes sevgili Naciye'me, Sultanım'a. Buhara, 29 Teşrinevvel 1921, Enver'in"* diye yazıp imzalamış.

Enver'in 29 Ekim 1921'de Buhara'da, mahallî giysi *"çapan"* ile çektirip Naciye Sultan'a gönderdiği ve *"Naciye'ciğime. Enver'in"* diye imzaladığı fotoğrafı.

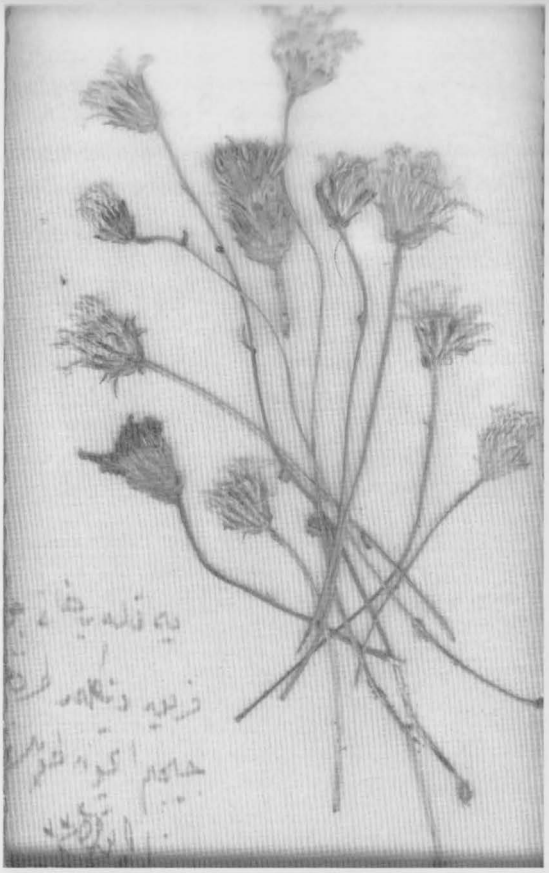

Evlilikleri müddetince gittiği her yerden kır çiçekleri toplayan Enver bunları üzerlerine kısa aşk ifadeleri yazdığı kâğıtlara yapıştırarak Naciye Sultan'a göndermişti. Bu çiçekleri de Dünya Savaşı'nın en dağdağalı günlerinde, 1916'da yollamış.

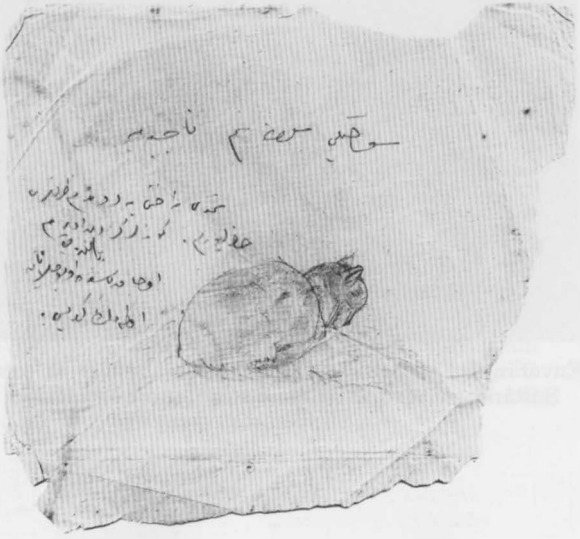

Enver'in 1925 Ocak'ında Doğu Buhara'nın Rahtî Kışlağı'ndan Naciye Sultan'a gönderdiği bir karakalem çizimi. Çizimin yanına *"Sevgili sultanım Naciye'ye. Şimdi Rahti'ye döndüm. Zarfları hazırladım. Gözlerinden öperim. Enver'in. Ocak başında uyuklayan odamın kedisi"* yazmış.

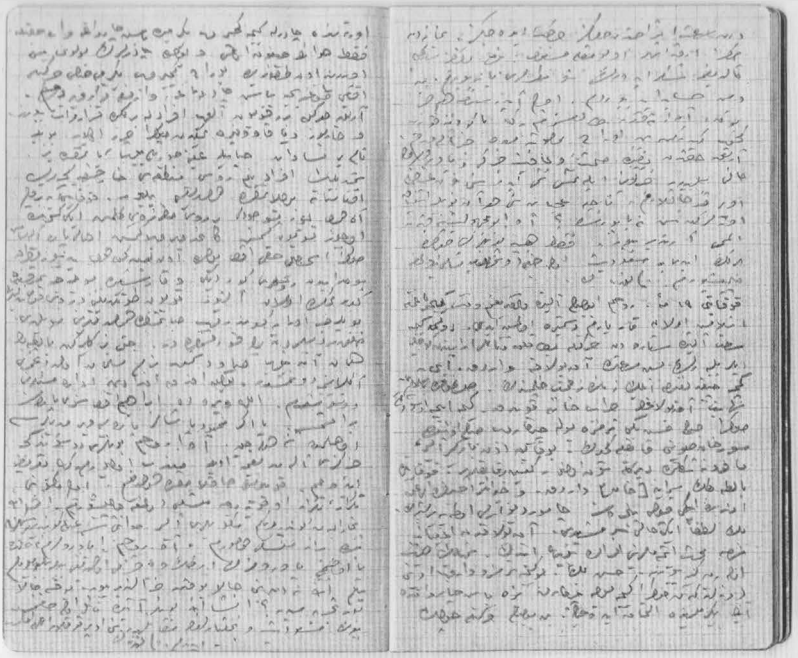

Enver, 8,5'a 14 santim eb'adında 25 yapraklık bu defteri Naciye Sultan'a mektup yazmak için kullanmış, sayfalara kurşun kalemle ve milimetrik harflerle yazmıştı.

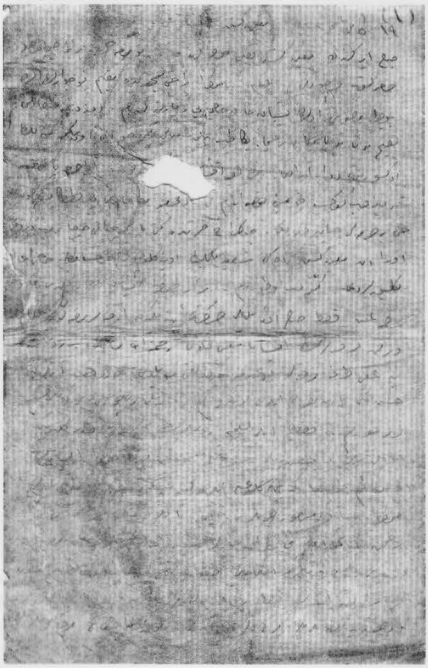

Enver, son aylarında kâğıt sıkıntısı çekmiş ve Naciye Sultan'a yazabilmek için bulabildiği her çeşit kâğıdı kullanmıştı. İşte, bunlardan biri: 19 Ocak 1922'de Maankeş Kışlağı'nda kurşun kalemle yazdığı ama bazı yerleri yıprandığı için okunamaz hâle gelmiş olan mektubu.

Buhara'nın ve Mangıt Hanedanı'nın son hükümdarı Âlim Han. Resim, renkli fotoğrafın öncülerinden Sergey Prokudin-Gorsky tarafından çekilmiştir.

Aslen Dağıstanlı olan Basmacı kumandanlarından Danyal Bey.

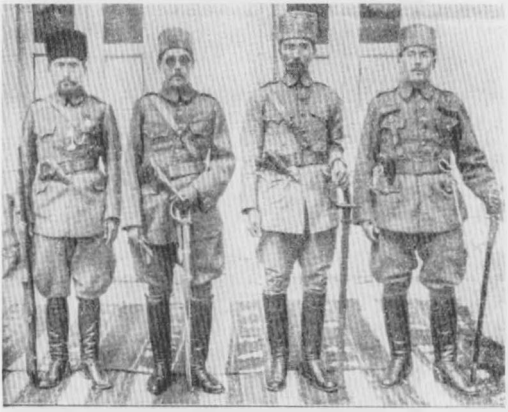

Enver Paşa'nın yanındaki Basmacılar'dan bir grup (soldan): Başkâtip Nezir Kabavî, Başkumandan Şîr Muhammed Bey, Leşkerbaşı Molla Hâtem Huzurî ve Leşkerbaşı Nur Muhammed Bey (1922).

Enver Paşa'yı bir müddet gözaltında tutan ve seneler sonra Sovyetler tarafından kurşuna dizilen Lâkay İbrahim Bey.

Sovyetler tarafından yakalanıp zincire vurulmuş bir Basmacı: Andicanlı Medali İşan.

Basmacılar'dan bir grup, 1933'te Türkiye'de: (Soldan) Semerkand Basmacıları Komutanı Açil Bek'in kendisi de Basmacı olan oğlu Devran, Enver Paşa'nın Umumî Muhaberat Müdürü Molla Nâfiz Bey, Cemal Paşa'nın maiyetinden Âzam Bek, Abdülkadir İnan ve Başkurt subay Heybetullah.

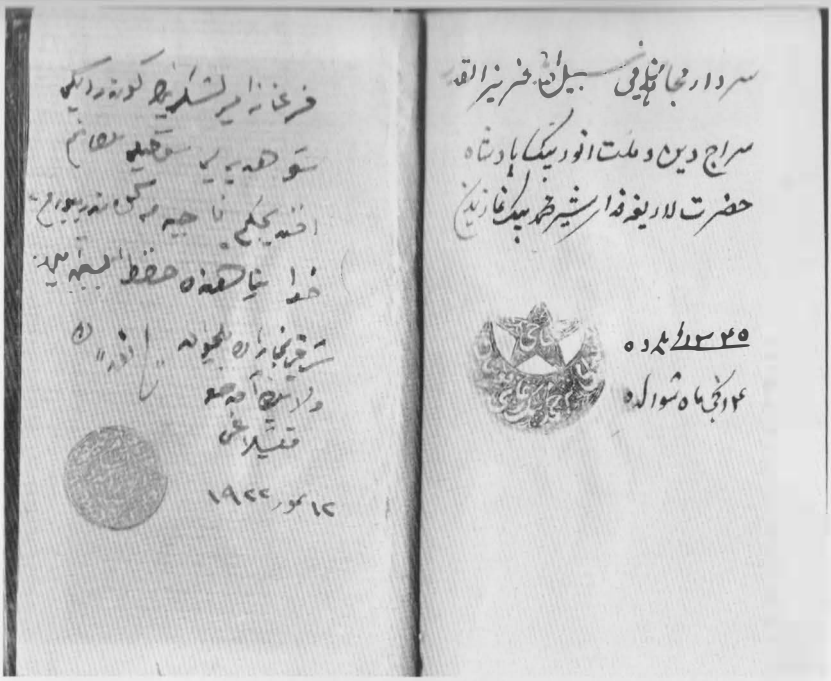

Fergana Basmacıları'nın başkumandanı Şîr Muhammed Bey'in cild kapağından sonra gelen boş sayfasını imzalayarak Enver Paşa'ya hediye ettiği elyazması Kur'an. Enver, Kur'an'ın bir sonraki boş sayfasına ithaf yazarak 12 Temmuz 1922'de Naciye Sultan'a göndermiş ve ithafın altına *"Dâmâd-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara, Enver"* mührünü basmış.

Enver Paşa'nın şehadet tutanağı. Tutanak, Paşa'nın vefatından çok sonra ve şehid olduğu sırada yanında bulunmayanlar tarafından hazırlandığı için üzerindeki tarihler yanlıştır.

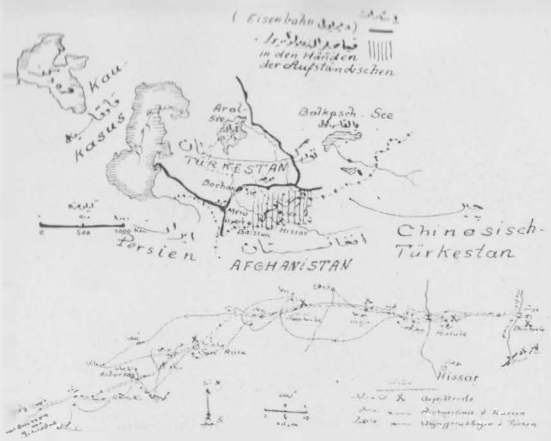

Enver Paşa'nın Livayü'l-İslâm Dergisi'nde 1 Ağustos 1922'de yayınlanan *"Şarkî Buhara Vekayii"* başlıklı son yazısı için çizip açıklamalarını Almanca ve Türkçe yaptığı Orta Asya ve çatışma bölgeleri haritası.

Enver Paşa'nın Orta Asya'daki mücadele günlerinde umumî muhaberat müdürü olan Molla Nâfiz Bey'in sonraki senelerde hatıralarını yayınlarken çizdiği ve Enver Paşa ile Bolşevik kuvvetler arasındaki çatışmaları gösteren haritalardan biri.

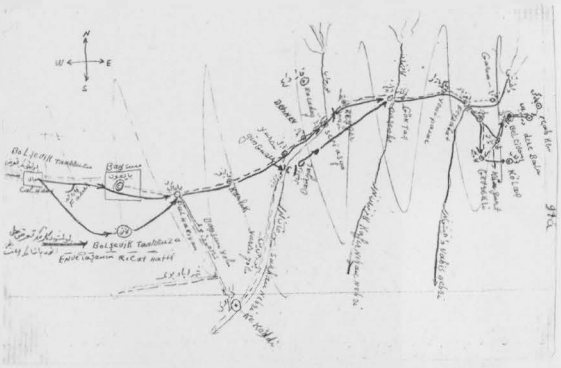

Hacı Sami (önünde çocuk olan sarıklı), Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu (solda) ve bir grup, Kâbil'de Hind-Moğol hükümdarı Babür Şah'ın kabrinin başında (1922).

Naciye Sultan (1920'ler).

Naciye Sultan (İstanbul, 1920).

Naciye Sultan (Paris, 1927).

Naciye Sultan ve kardeşi Şehzade Şerafeddin Efendi (Paris, 1920'lerin sonu).

(Soldan) Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım, Naciye Sultan ve Kâmil Bey (Paris, 1930'lar).

Naciye Sultan ve ikinci eşi Kâmil Bey (Paris, 1950'lerin başı).

Naciye Sultan (Nice, 1940'lar).

(Soldan) Naciye Sultan, Ali, Türkân, Mahipeyker, Naciye Sultan'ın kardeşi Şehzade Şerafeddin Efendi ve arkada Sultan'ın kalfası Enise.

(Arka sıra soldan) Mahipeyker Enver, Naciye Sultan'ın kalfaları Enise ve Beraet, (ön sıra soldan) tesbit edilemeyen bir hanım, Ali Enver, Türkân Enver, Kâmil Bey (arkada) ve kucağında küçük kızı Rânâ ile Naciye Sultan (Nice, 1930'ların başı).

(Soldan) Kâmil Bey, Ali Enver, Naciye Sultan, Mahipeyker Enver, Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım, Türkân Enver ve Naciye Sultan ile Kâmil Bey'in kız Rânâ (Nice, 1930'ların başı).

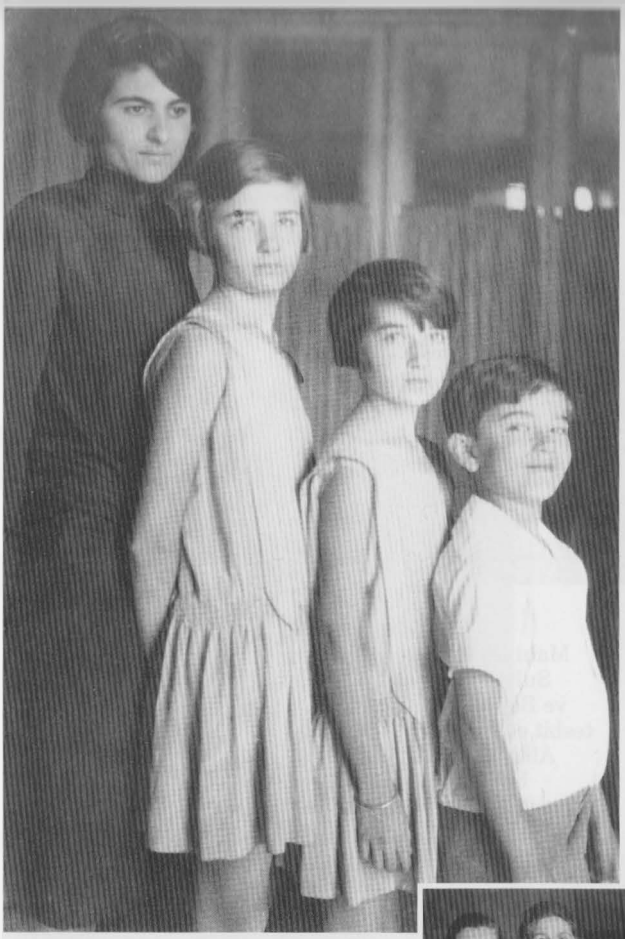

(Soldan) Naciye Sultan'ın kalfası Enise ve Enver'in üç çocuğu: Mahipeyker, Türkân ve Ali (Nice, 1930'lar).

(Soldan) Naciye Sultan, Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım ve Enver ile Naciye Sultan'ın çocukları: Mahipeyker, Türkân ve Ali (Nice, 1930'lar).

Enver Paşa'nın üç çocuğu (soldan): Mahipeyker, Türkân ve Ali (Nice, 1940'lar).

(Ön sıra soldan) Enver Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker, babası Ahmed Bey, küçük kızı Türkân ve arkada sağda Nuri Paşa. Arka sırada soldaki hanım tesbit edilemedi.

Ortadaki çocuk Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver, solunda Haydarabad Nizâmı Osman Han'ın oğlu ve Beşinci Murad'ın soyundan Nelüfer Hanımsultan'ın kocası Muazzam Cah, sağında da yine Haydarabad Nizâmı Osman Han'ın oğlu ve Halife Abdülmecid Efendi'nin kızı Dürrüşehvar Sultan'ın kocası olan Âzam Câh var. Soldan üçüncü kişi Beşinci Murad'ın soyundan Ali Vâsıb Efendi, onun sağında da Hindistan'daki Hilâfet Hareketi'nin liderlerinden olan ve 1924'te Hilâfet'in kaldırılması sırasında ismi oldukça sık geçen Şevket Ali duruyor.

(Arka sıra soldan) Enver Paşa'nın üç çocuğu: Mahipeyker, Türkân ve Ali; (önde) Nuri Paşa ve kucağında Naciye Sultan ile Kâmil Bey'in kızı Rânâ.

Haydarabad Nizâmı Osman Han'ın oğlu ve Halife Abdülmecid Efendi'nin kızı Dürrüşehvar Sultan'ın kocası olan damadı Âzam Câh ve kucağında Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver (Nice, 1930'lar).

Hiçbir zaman çekilmemiş ve fotomontaj olan bir resim: Enver Paşa ve oğlu Ali Enver. Ali Enver, hiçbir zaman görmediği babası Enver Paşa'ya duyduğu hasreti bu fotomontaj ile gidermeye çalışmış ve o sırada Türkiye'ye girmesi yasak olan annesi Naciye Sultan'a da göndermiş (İstanbul, 1941).

Ali Enver ve annesi Naciye Sultan (Paris, 1940'lar).

Ali Enver ve hanımı Perizat, nikâhlarının kıyıldığı gün (İstanbul, 1948).

Ali Enver, Avustralya günlerinde (1970).

(Arka sıra soldan) Ali Enver, Mahipeyker Enver, Türkân Mayatepek ve eşi Hüveyda Mayatepek (ön sıra soldan) Enver Paşa'nın babası Ahmed Bey ve Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Mayatepek'in kayınpederi Tahsin Mayatepek. Tahsin Mayatepek, 1930'lu senelerdeki Güneş-Dil Teorisi modası sırasında Atatürk tarafından Maya uygarlığını incelemesi için Meksika'ya gönderilmişti.

Enver'in kardeşi ve Naciye Sultan'ın ikinci eşi Kâmil Bey (Killigil).

Enver'in en küçük kardeşi Ertuğrul.

Halil Paşa (Halil Kut).

Nuri Paşa (Nuri Killigil).

Nuri Paşa (Nuri Killigil).

20-1-947 مجيده :

İki kardeş: Nuri Paşa (solda) ve Kâmil Bey.

Nuri Paşa (Nuri Killigil)

Enver Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker Enver.

Enver Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker Enver'in 1989'da vefat eden oğlu Hasan Ürgüp.

Naciye Sultan ve torunu Arzu Enver (Napoli, 1956).

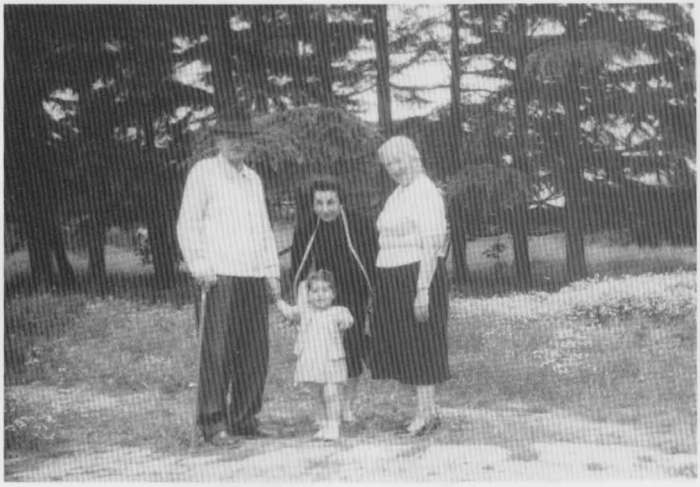

(Soldan) Kâmil Bey, Enver Paşa'nın gelini Perizat Enver, Naciye Sultan ve Enver'in torunu Arzu (Ortaköy, 1957).

(Önde soldan) Sultan Vahideddin ile Halife Abdülmecid Efendi'nin torunu Neslişah Sultan ile Enver Paşa'nın torunu Arzu Enver Eroğan, (arka sıra) Arzu Enver'in eşi Ömer Eroğan ve Neslişah Sultan'ın gelini Prenses Mediha Hilmi (İstanbul, 2009).

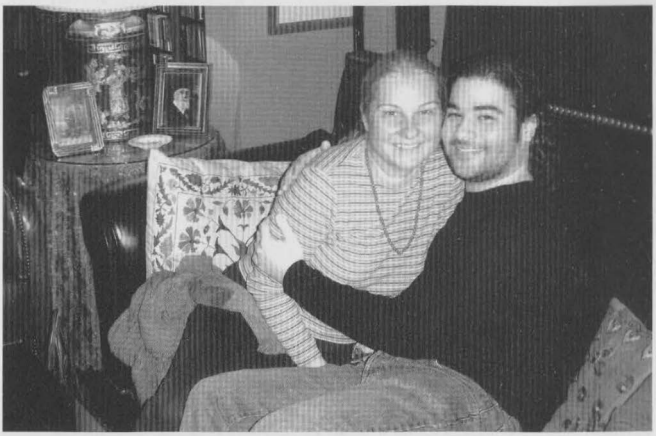

Enver Paşa'nın torunu Arzu Enver Eroğan ve oğlu Burak Sadıkoğlu (İstanbul, 2010).

Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver, kızı Arzu ile (İstanbul, 1964).

Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Mayatepek
ve oğlu Osman Mayatepek (Ankara, 1988)

Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek (Ankara, 2008).

Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek ve kızı Mihrişah (Kuşadası, 2005).

Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek, büyükbabasının üniformalarından birini Askerî Müze'ye hediye ettiği gün (İstanbul, 12 Temmuz 2009).

Enver'in defnedildiği Çegan Tepesi'nin (yuvarlak içerisinde) helikopterden çekilmiş fotoğrafı.

Enver'in kabrinin nakli için Tacikistan'a giden ekip, Çegan Tepesi yolunda.

Enver'in (solda) ve Devletmend Bey'in (sağda) Çegan Tepesi'ndeki mezarları.

Enver'in kabrinin açılmasından önce Kur'an okunuyor.

Enver'in kemiklerinin Türkiye'ye getirilmesi maksadıyla kabrinin açılışı.

Enver Paşa'nın İstanbul'da, Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki kabri.

Enver Paşa'nın naaşının Türkiye getirilmesinden sonra Çegan Tepesi'ne yapılması plânlanan ama yapılamayan sembolik kabrin maketi.

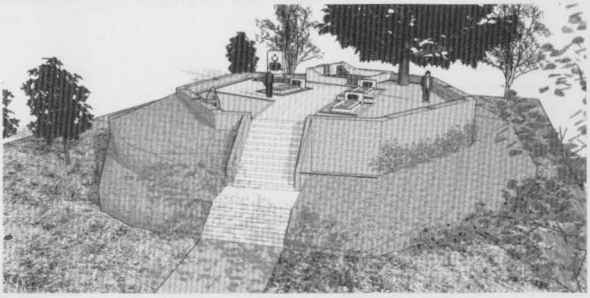

Enver Paşa'nın hayatını noktalayan çarpışmadaki Sovyet askerlerinin o bölgedeki kumandanı Yakov Melkumov. Asıl ismi Hagop Melkumyan olan Melkumov, Karabağlı bir Ermeni idi.

Yakov Melkumov ile karısının Moskova'daki mezarları.

Enver Paşa'nın 1931'de Genelkurmay tarafından hazırlanan safahat cedveli (solda).

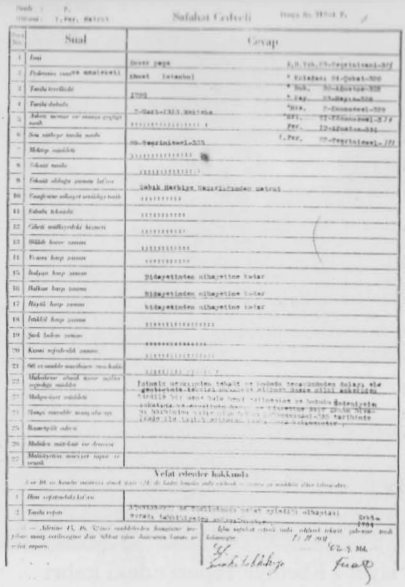

Safahat Cedveli

Sual	Cevap
1 İsmi	Enver Paşa
2 Pederinin ismile memleketi	Ahmet İstanbul
3 Tarihi tevellüdü	1300
4 Tarihi defteri	
5 Askeri mektebe ve mekteb-i fenniye girdiği tarihler	
6 Son rütbeyi tarihi neşri	30-Teşrinievvel-335
7 Mektebi rütbeleri	
8 Erkanı harbiye	
9 Erkanı harbiye zümresi hakkında	Erkânı Harbiye Umûmiyesinden mahsul
10 Tensibatının rütbeleri tarihleri	
11 Fahrilik tahsisleri	
12 Erkanı muhtelifeyiki kıtaatı	
13 Mülâzımlık hizmeti	
14 Binbaşılık hizmeti	
15 Rütbeleri hizmeti	Rütbeşinden rütbeşine kadar
16 Miralaylık hizmeti	Rütbeşinden rütbeşine kadar
17 Ferikliği hizmeti	Rütbeşinden rütbeşine kadar
18 Fırkalık hizmeti	
19 Şurayı askeriye azalığı	
20 Kolordu müfettişliği zamanı	
21 Ordu müfettişliği hizmeti	
22 Muhafızlıklar ahaliye karşı vazifeleri	İstanbul muhafızlığına tahsisi ve bundan dolayısıyla alay komutanlığına ve müstahfızlık kumandanlığına tayinleri
23 Mahkemeyi askeriye azalığı	
24 Temsili mahiyette memuriyetleri	
25 Ecnebiyetçe rütbeleri	
26 Mahkeme müddeiumumiliği ve ikinciliği	
27 Muhtelif memuriyet hizmeti ve emsali	

Vefat edenler hakkında

1 Hane reisinin tarihi	
2 Tarihi vefatı	

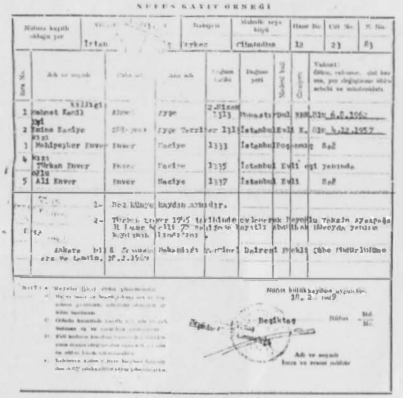

NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ

Sıra No.	Adı ve soyadı	Baba adı	Ana adı	Doğum tarihi	Doğum yeri	Medeni hali	Cinsiyeti	Yakınlık derecesi
1	Naciye Kamil Sultan	Ahmet Fuat	Fuat Naciye	1311	Konstantiniyye	Evli	Kız	Eş
2	Emine Naciye	Fuat Naciye	Naciye Nazikeser	1313	İstanbul	Evli	Kız	Eş
3	Mahipeyker Enver	Enver	Naciye	1333	İstanbul	Evli	Kız	Eş
4	Kızı Türkan Enver	Enver	Naciye	1335	İstanbul	Evli	Kız	Eş
5	Ali Enver	Enver	Naciye	1337	İstanbul	Evli	Oğul	Eş

1- Beş kilometre kaydını gösterir.

2- Yirmibir temmuz 1945 tarihinde evleneceğini Yozgatlı Yüksek Ziraatçılardan H. Tahir Nevzat'ın kızı Nesrin Abdullah ile bildirdiğini gösterir.

Naciye Sultan'ın, ikinci eşi Kâmil Bey'in ve çocuklarının nüfus kaydı.

Enver Paşa'nın kızı Mahipeyker Enver'in 1968'de babasından yetim aylığı alabilmek için Genelkurmay'a verdiği matbu dilekçe (üstte) ve Enver Paşa'nın o sene hazırlanan kimlik tahkiki belgesi (altta).

MAAŞ BAĞLANACAK VEREMLERİN TAHKİKİ HAKKINDA

S U A L	C E V A P
A. Adı, soyadı ve rütbesi	Mahipeyker Enver ve Bayramoğlu vekili Enver Oğuz, Harbiyeli Sınıfta
B. Baba adı	Ahmet
C. Memleketi ve doğum tarihi	İstanbul, 1318
D. Ölüm tarihi	3/Ağustos/1922
A. Eşinin memleketinin adları	Ali Enver
B. Eşinin ana memleketinin adları ve ölüm tarihi ve çocuklarının varsa kimlerden ve kaç tahsisatlarının mevcut olup olmadıkları	Türkân Hanımefendi (evli) Mahipeyker Enver (kız), maaş almıyor
C. Maaş tahsisatının başlangıç tarihi	Mahipeyker Enver, 19/6/1953 de eşi Fikrî Emîli Bey'in hanımıdır.
A. Ölü veya kayıbın babasının rütbesi, adları	Enver Harbiye Bölüğü, 4/10/957 de Ölmüştür.
B. Hane reisinin rütbesinin adları ve mal sahibi	Yok
A. Babasının adı	Ahmet
B. Annesinin adı	Ayşe
C. Ölü veya kaç evlatları	Yok
A. Varsa ölünenin ölümü sonradan adı ve kimlerden	Vekili, Mirleteğiz Celâ,Seyran apt.Daire 8 İstanbul
B. Değinmeyin noktaları varsa Mal Sandığı ile ilişkiler nitelği.	

Tahkikatı lüzumlu görülmüştür. Yukarıda beyanları yazılı olduğu veçhile kabul edilmek üzere ve tahkikatın bundan sonra yapılacağı kaydı ile maaş bağlanmasının, bu hususların mâsı sahibi Akbaş tahkikatı bundan değişmiş kısmı sonra yapılmak üzere.

Mahipeyker Enver

Mirleteğiz

Ask ve soyadı

Ünvanı ve resmi mühür

Maaş tahsisine ait tahkiki hüviyet ilmühaberidir

S U A L	C E V A P
	Mahipeyker Enver ve Bayramoğlu vekili Enver Oğuz, Harbiyeli Sınıfta
	Mahipeyker Enver (kız), maaş almıyor
	3/Ağustos/1922
	Yok
	Ali Enver
	Türkân Hanımefendi (evli) Mahipeyker Enver (kız), maaş almıyor
	Mahipeyker Enver, 19/6/1953 de eşi Fikrî Emîli Bey'in hanımıdır.
	Enver Harbiye Bölüğü, 4/10/957 de Ölmüştür.
	Yok
	Ahmet
	Ayşe
	Yok
	Vekili, Mirleteğiz Celâ,Seyran apt.Daire 8 İstanbul

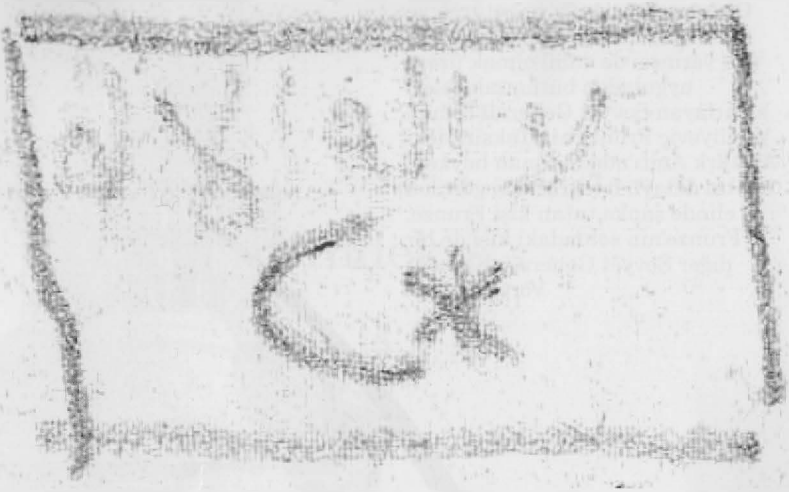

Enver Paşa'nın Orta Asya'da şekillerini kendisinin çizip kullandığı bayraklar: Üstte ay-yıldızın üzerinde *"Lâ ilâhe illâllah"* yazan *"Emîr-i Leşker-i Islâm"*, altta da *"Turan-İslâm Ordusu"* bayrağı.

Enver'in mücadele ettiği Kızıl Ordu'yu Orta Asya'ya götüren ve bu ordunun Enver'in hayatına son vermesi de dahil olmak üzere uyguladığı bütün taktikleri hazırlayan Sovyet Generali Mihail Vasiliyeviç Frunze'nin Taksim'deki Atatürk Anıtı'nda bulunan heykeli. Anıtın detaylı fotoğrafında görülen ve elinde şapka tutan kişi Frunze, Frunze'nin solundaki kişi de bir diğer Sovyet Generali, Kliment Voroşilov'dur.

Indeks

A

Abana 51, 578
Abbasiler 107
Abdullah Paşa 487, 488
Abdullah Rahimbay 385
Abdurrahman 55, 381, 434
Abdurrahman Paşa 55
Abdülâhad Han 303
Abdülâziz (Sultan) 58, 60, 61, 62, 69, 71, 278, 299, 512
Abdülaziz Çâviş 495
Abdülhak Bey 471
Abdülhakîm Toksabay 362
Abdülhalim Efendi (Şehzade) 112, 397, 398, 485, 494
Abdülhamid 12, 21, 22, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 81, 86, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 105, 110, 111, 112, 116, 121, 122, 125, 153, 155, 202, 206, 224, 264, 278, 280, 301, 302, 303, 312, 314, 321, 335, 392, 408, 411, 414, 421, 573, 452, 453, 454, 552, 579, 580, 581, 582, 591, 611, 783
Abdülhamid Arif 314, 321, 611
Abdülkadir Bey 192,373, 630, 631
Abdülkadir Muhiddin 305
Abdülmecid (Sultan) 8, 60, 61, 78, 104, 109, 110, 111, 140, 156, 579, 734, 743
Abdülmecid Efendi (Şehzade, Halife) 409, 784
Abdülvahab (Taşkentli) 513
Abdürrahim Efendi (Şehzade) 112, 191, 498
Âbıderyâ 22, 40, 289, 358, 375
Âbide-i Hürriyet Tepesi 401
Abraham Paşa Çiftliği 480
Abuk Paşa 121
Adana 56, 135, 232, 370
Âdem Ağa 441, 442
Adem-i müdahaleciler 86
Aden 56, 579
Afganistan 172, 173, 202, 211, 212, 215, 216, 220, 231, 249, 254, 259, 284, 296, 298, 299, 300, 305, 306, 307, 308, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 329, 330, 334, 336, 337, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 350, 352, 353, 360, 370, 374, 375, 383, 384, 385, 495, 508, 510, 511, 512, 513, 516, 538, 539, 541, 542, 543, 549, 598, 608, 609, 610, 611, 615, 616, 619, 620, 624, 625, 632, 633, 638, 678
Afgan Ordusu 215, 307, 514, 544
Afrika 70, 126, 157, 235, 580, 581, 621
Afyoncu, Erhan 784
Afyonkarahisar 271
Agabekov, G. 380, 381, 634
Agamemnon 41
Ahıska 209

Ahmed Ağa 96, 410, 441
Ahmed Bîcân Efendi 428
Ahmed Dayı 96, 437
Ahmed Emin Bey 87, 591
Ahmed İzzet Paşa (Sadrazam) 23, 41, 43, 45, 46, 120, 158, 159, 173, 248, 457, 485, 549, 575, 576, 577, 584, 590
Ahmed Muhtar Paşa 116, 118
Ahmed Nesimi Bey 251
Ahmed Paşa (Enver Pşa'nın babası) 364, 386, 396, 405, 564
Ahmed Refik 248
Ahmed Rıza 86, 287, 422
Ahmed Tevfik Efendi (Mülâzım) 426
Akdeniz 43, 126, 132, 135
Âkif Efendi (Yüzbaşı) 420
Akil Muhtar Bey (Doktor) 218, 507
Akka 135
Akmescit 165, 166, 167
Alasonya 427
Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti 304
Alâtini Tuğla Fabrikası 88, 418
Aleko 481, 485, 494
Alexandra (İngiltere Kraliçesi) 90
Aleksandra Fyodorovna (Çariçe) 91
Aleksandrov, Todor 80
Ali Bey (Drenovalı) 448
Ali Çavuş 141, 258
Âli Efendi (Mülâzım) 446
Ali Efendi (Mümtaz Yüzbaşı) 415
Ali Enver (Enver Paşa'nın oğlu) 30, 388, 389, 390, 391, 392, 565, 566, 579, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 731, 734, 735, 736, 737, 738, 743
Ali Fuad Paşa (Ali Fuad Cebesoy) 106, 216, 222, 228, 231, 242, 265, 268, 269, 274, 275, 276, 283, 287, 308, 310, 336, 341, 342, 548, 551, 553, 555, 592, 594, 595, 596, 608, 620, 622, 623, 673
Ali Kemal 248
Âlim Han 22, 298, 300, 301, 303, 304, 335, 336, 337, 339, 342, 344, 350, 615, 724
Ali Mustafa 494
Ali Nakî 423
Ali Paşa (Mirliva) 413, 423, 431
Ali Rıza 314, 333, 336, 339, 374, 488, 611
Ali Rıza Paşa 488
Ali Süavî 58, 363
Aliyev, Haydar 382
Alman Komünist Partisi 179, 590
Alman Sosyal Demokrat Partisi 209
Almanya 9, 15, 17, 21, 29, 42, 43, 44, 46, 69, 75, 81, 92, 105, 106, 107, 108, 109, 116, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 140, 152, 154, 156, 157, 159, 163, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 192, 195, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 209, 215, 219, 225, 227, 228, 229, 231, 237, 238, 250, 253, 259, 260, 261, 269, 287, 295, 306, 307, 308, 315, 318, 322, 343, 352, 353, 363, 375, 386, 387, 394, 395, 400, 456, 457, 458, 459, 467, 478, 491, 496, 505, 511, 513, 516, 518, 519, 526, 536, 537, 541, 544, 550, 570, 571, 572, 575, 577, 581, 582, 584, 585, 586, 590, 592, 597, 598, 639, 641, 651, 707
Amanullah Han 202, 215, 249, 307, 316, 337, 340, 344, 350, 374, 384, 622, 632, 717
Amerika 132, 232, 387, 519, 537, 545, 597, 618
Amerikan Koleji 232
Amsterdam 168
Anadolu Ajansı 382, 636

Andican, Ahat 32, 620, 634, 783
Andhoy 319
Ankara 10, 14, 24, 30, 32, 40, 45, 82, 90, 171, 192, 198, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 238, 240, 241, 242, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 280, 282, 283, 285, 287, 307, 308, 310, 326, 328, 329, 337, 341, 346, 347, 383, 384, 386, 388, 389, 391, 397, 405, 517, 518, 519, 520, 524, 536, 543, 544, 549, 550, 555, 557, 558, 562, 563, 583, 588, 594, 603, 608, 618, 621, 622, 637, 638, 642, 643, 644, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 654, 676, 746
Ankara Koleji 388
Annelise (uçak) 181, 183, 710, 711, 712, 713
Antanta 527
Antarktika 80
Antivari 63
Apostol 415, 453
Arabistan 53, 154, 206, 454, 528, 719
Ardahan 63, 143, 157, 209, 283, 581
Arif Cemil 276, 533, 535
Arnavutlar, Arnavutluk 54, 58, 68, 79, 109, 135, 267, 301, 302, 311, 412, 417, 423, 431, 449
Arsen Lüpen 533
Arslan, Melekşah 783
Arslanyan Efendi (Doktor) 429
Âsaf Bey (Yüzbaşı) 386
Asım Bey 409
Asir 53
Astrahan Hanlığı 295
Asya 9, 10, 11, 20, 22, 29, 30, 32, 70, 103, 108, 113, 149, 165, 173, 186, 191, 202, 203, 204, 211, 215, 217, 220, 231, 253, 260, 263, 268, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 321, 322, 323, 325, 328, 329, 330, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 352, 358, 362, 363, 364, 368, 370, 375, 379, 382, 383, 384, 385, 395, 401, 532, 533, 544, 545, 554, 581, 583, 588, 591, 592, 594, 613, 618, 620, 621, 622, 624, 625, 626, 631, 634, 636, 639, 644, 645, 653, 675, 727, 753, 754

Aşkabat 299, 309
Aşur Bey 383
Atâ Hoca 305
Ataç, Gülen 783
Atay, Falih Rıfkı 53, 54, 160, 248, 249, 276, 405, 533, 579, 607, 646
Avarski, Alikhan 294
Avrupa 9, 11, 14, 42, 44, 46, 53, 54, 57, 58, 63, 64, 66, 70, 71, 80, 81, 83, 86, 106, 110, 115, 118, 124, 125, 126, 131, 160, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 184, 193, 195, 196, 212, 215, 217, 221, 228, 232, 237, 238, 249, 252, 253, 261, 264, 267, 278, 284, 285, 294, 301, 307, 308, 321, 328, 334, 336, 341, 352, 375, 380, 395, 398, 414, 417, 427, 431, 459, 460, 466, 471, 482, 483, 485, 486, 488, 489, 491, 508, 526, 527, 536, 537, 538, 542, 546, 547, 550, 552, 576, 581, 582, 583, 591, 604, 607, 618, 623, 643, 699
Avustralya 390, 391, 392, 635, 636, 638, 737
Avusturya -MAcaristan 45, 63, 81, 130, 131, 132, 143, 156, 211, 261, 414, 458, 459, 485, 534, 581, 590, 634, 704, 716
Ayanlar, Tülin 783
Ayastefanos Anlaşması 63
Aydemir, Şevket Süreyya 9, 10, 13, 136, 207, 392, 569, 578, 579, 583, 587, 588, 593, 595, 596, 607, 624, 625, 626, 636, 646, 650
Aydın 135, 255, 445, 529, 634, 647, 651
Ayşe Tarzıter Hanım 111, 112
Azerbaycan 127, 157, 163, 164, 168, 173, 174, 206, 207, 209, 211, 227, 229, 232, 233, 254,

258, 290, 295, 328, 344, 357, 382, 386, 395, 478, 487, 526, 529, 530, 538, 540, 542, 592, 642, 648
Aziz Bey (Mısırlı) 423
Azınzadeler 55

B

Bâbıâlî 12, 21, 33, 58, 68, 81, 91, 104, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 128, 191, 375, 699
Bâbür Şâh 296
Bad Kissingen 196, 197
Bademci, Ali 10, 302, 370, 371, 613, 614, 618, 619, 621, 783
Bafralı, Ayşegül 783
Bağdat 227, 384, 595
Bahadır Şah Zafer 296
Bahaeddin-i Nakşibend 297, 369
Bahaeddin Şakir 38, 40, 43, 172, 173, 181, 182, 205, 209, 228, 233, 250, 251, 342, 405, 497, 502, 519, 549, 710
Bahçesaray 303
Bahr-ı Cedîd 120
Bâkî 398, 464, 492, 494, 499, 500, 576
Bakü 157, 158, 168, 196, 202, 205, 207, 209, 210, 211, 217, 220, 227, 229, 240, 241, 260, 265, 267, 268, 277, 288, 289, 290, 305, 308, 309, 310, 344, 362, 394, 405, 487, 493, 512, 516, 526, 530, 539, 540, 541, 542, 550, 551, 553, 592, 593, 596, 599, 641, 643, 649, 670, 671, 680, 681, 684, 685
Balfour, Arthur James 136
Balfur Deklarasyonu 136
Balkan Komünist Federasyonu 207
Balkanlar 52, 63, 70, 79, 80, 86, 91, 92, 113, 115, 116, 144, 153, 186, 278, 580, 582, 638
Balkan Savaşı 13, 17, 26, 104, 109, 112, 115, 121, 122, 123, 141, 142, 169, 519, 607
Baltzer, Hermann 38, 43, 570
Basmacı, Basmacılar 10, 20, 22, 217, 259, 260, 284, 302, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 358, 369, 370, 371, 382, 383, 384, 385, 531, 604, 605, 606, 610, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 624, 625, 634, 644, 646, 647, 653, 724, 725
Basra, Basra Körfezi 55, 70, 146, 580, 583
Başkırdistan , Başkırtlar 229, 240, 299, 315, 321, 613
Batı, Figen 783
Batum 14, 24, 39, 64, 143, 157, 202, 206, 209, 217, 221, 231, 238, 241, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 310, 319, 326, 347, 362, 363, 375, 405, 480, 500, 519, 558, 559, 560, 577, 581, 589, 594, 602, 603, 604, 605, 607, 608, 609, 641, 643, 686
Bavyera 340, 458, 505
Baysun 300, 313, 344, 349, 350, 361, 532, 612, 624, 625, 626, 627
Baytar İlyas Bey 485, 495
Beççe-i Saka 384, 385
Bedri Bey 221, 235, 240, 286, 330, 508, 512, 675, 677
Bedri Bey (Polis Müdürü) 153
Bedny, Demyan 597
Behbud Han Cevanşir 174, 233
Behçet 514, 585
Behiye Sultan 141, 142, 145
Bekirağa Bölüğü 227, 480, 607
Bekir Sami Bey 198, 201, 264, 497, 546, 549, 550, 552, 553, 598, 674
Belarus 156, 382
Belcivan 34, 361, 368, 371, 374, 611, 625, 626, 627, 628, 630, 631, 632, 644
Belçika 131, 589

Belgrad 53
Belucistan, Belûcliler 510, 533
Berber Mustafa Efendi 428
Bergama 107
Bergama Sunağı 107
Berlin 15, 24, 27, 40, 43, 44, 46, 63, 64, 70, 79, 92, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 119, 125, 127, 129, 141, 157, 163, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 195, 196, 197, 198, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 220, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 244, 248, 250, 251, 252, 253, 257, 263, 268, 273, 277, 279, 288, 308, 315, 318, 319, 320, 325, 328, 329, 334, 342, 343, 354, 355, 357, 362, 363, 365, 379, 380, 386, 395, 456, 457, 478, 479, 488, 490, 494, 495, 498, 499, 501, 503, 505, 511, 517, 526, 529, 537, 548, 549, 550, 551, 555, 579, 580, 581, 582, 584, 588, 589, 590, 591, 605, 621, 623, 641, 642, 643, 647, 648, 650, 652, 708, 710, 716
Berlin Anlaşması 63, 64, 79
Berliner Tageblattes 409
Berlin Kongresi 70, 580, 581
Bern 386
Berner, Ignat 181
Bernstorff 42
Besarabya 63, 234, 581
Beşiktaş Spor Klübü 392
Beyaz Kule 99, 429, 430, 433, 434, 452
Beykulu 299
Beyrut 38, 56, 251
Bingazi 19, 104, 113, 306, 335, 457
Birgen, Muhiddin 289, 634
Birinci, Ali 783
Birleşik Amerika 132, 597
Bişkek 345, 346, 348
Bitlis 475
Biyalistok 198
Bleda, Gülen 784
Bleda, Turgut 233, 571
Boğazlar 91, 92, 105, 135, 527, 529
Bolşevik Devrimi 175, 346
Bonapart, Napolyon 14, 83, 143, 225, 226, 533
Boris 44, 80
Bosna, Bosna-Hersek 63, 169, 441, 581
Boston Üniversitesi 232
Bozüyük 266
Bragon, Ilyas 231
Breslau 105, 132
Brest-Litovsk 156, 157, 177, 209, 590
Brezilya 132
Brindizi 194
Bristol 248
Britanya 126, 323, 595
Bronsart Paşa (Bronsart von Schellendorf) 143, 495, 575
Bryant, Louis 238, 239, 569, 597, 679
Budapeşte 167, 211
Buhara 10, 22, 34, 202, 204, 212, 277, 287, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 354, 358, 359, 360, 361, 362, 369, 370, 372, 374, 381, 405, 508, 509, 510, 511, 512, 531, 532, 538, 541, 547, 555, 602, 605, 606, 609, 610, 611, 613, 614, 615, 616, 617, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 629, 644, 650, 654, 681, 720, 721,

722, 724, 726, 727
Bulgaristan 63, 64, 79, 80, 81, 115, 126, 131, 132, 156, 159, 167, 192, 204, 413, 458, 459, 460, 537, 581, 642
Bulgurlu 227
Burdalık 316, 319, 320
Burhaneddin Efendi (Şehzade) 421
Bursa 68, 88, 418, 423, 535
Bursa, Süreyya 784
Bükreş 479
Büyük Britanya 126, 595
Büyük Cüz 297
Büyükdere Çiftliği 481, 494, 496, 501

C

Câbir Paşa 119
Câmi Bey 253
Canoğulları Hanedanı 297
Cavid Bey 87, 114, 126, 183, 184, 237, 249, 250, 283, 287, 457, 462, 552, 582, 587, 783,
Cape Town 235
Cavid Bey 87, 114, 126, 183, 184, 237, 249, 250, 287, 457, 552, 582, 587
Cedidçiler 302, 303, 314, 320, 329
Cedidizm 302, 303, 645
Celâl Nuri 248, 249
Cemal Azmi Bey 38, 40, 43, 172, 173, 233, 250, 251, 343, 497, 497, 511, 512, 513, 709
Cemal, Ahmed 512, 514, 555, 576
Cemal Paşa 23, 29, 38, 40, 42, 45, 46, 56, 77, 120, 126, 129, 130, 146, 155, 163, 171, 172, 173, 175, 185, 202, 204, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 228, 231, 234, 236, 248, 249, 250, 254, 259, 260, 263, 276, 277, 286, 288, 306, 307, 308, 318, 319, 320, 321, 325, 328, 329, 330, 336, 337, 405, 457, 503, 508, 511, 538, 541, 544, 549, 554, 569, 570, 571, 575, 585, 586, 594, 598, 620, 621, 623, 725
Cemaleddin Efendi (Şeyhülislâm) 118
Cemil Bey 120, 411, 448, 533, 535, 697
Cemil Paşa (Operatör, Cemil Topuzlu)) 213
Cenab Şahabettin 249
Cendere Bahçeleri 489
Cenevre 478, 479, 573
Cengiz Efendi (Şehzade) 397
Cengiz, Halil Erdoğan 407, 578
Cengiz Han 206, 293, 615
Cengiz İmparatorluğu 293
Cevad Bey 221, 548
Cezayir 206, 267, 528, 613
Charlottenburg 232, 233, 250
Chermovoyev 207
Chernopeev, Hristo 80
Churchill, Sir Winston 124, 126, 169, 391, 392, 579, 585, 635, 636, 637, 638, 639
Cilligöl 370, 616, 619
Coburg 44
Conolly, Arthur 296
Coşkun, Recep 784
Cuci 293
Cüneyd Han 299, 613, 616, 617, 620

Ç

Çanakkale 13, 83, 96, 114, 124, 132, 134, 135, 146, 160, 194, 227, 252, 607, 638, 641, 648, 703

Çarçuy 277, 288, 309, 319, 320, 621
Çarova 413
Çatalca 104, 115, 116, 124, 142
Çegen, Çehken, Çahken, Çehkân 10, 20, 34, 40, 284, 289, 369, 370, 373, 374, 375, 382, 399, 400, 401, 626, 746, 747, 748. 749
ÇEKA 29, 217, 336, 348, 381
Çekistler 323
Çekmece Çiftliği 480, 489
Çerkes Edhem 280, 550
Çerkes Hasan 61
Çerkes Hüseyin 374
Çerkes Sami Bey 280
Çırağan Sarayı 67, 72, 142
Çiçerin 207, 229, 231, 241, 260, 267, 274, 275, 285, 286, 319, 324, 508, 512, 549, 550, 551, 621, 643
Çilder Deresi 373
Çilligöl 351
Çilliköy 331
Çin 132, 211, 228, 299, 301, 318, 533, 541, 609, 610, 613
Çingizoğlu Çokan Sultan 294
Çin Türkistanı 211
Çiska 437, 438
Çokay, Mustafa 323, 324
Çorlu 120
Çuvaşlar 299
Çürüksulu Mahmud Paşa 193

D

Dâdhâh 350, 359, 367
d'Esperey Franchet (General) 189
Dağıstan 54, 206, 229, 294, 530, 540, 541
Dağlık Karabağ 382
Danejar 380
Danişmend, İsmail Hami 67
Danyal Bey 351, 373, 374, 620, 627, 629, 630, 631, 632, 633, 724
Darvaz 337, 374, 383
Daşnak 231, 232, 348, 474, 479
Daver, Abidin 388, 389, 390, 391
Daver Bey 389
Daver, Perizat 388, 391
Debre 426
Debreli Hayreddin Ağa 430
Delchev, Gotse 80
Delhi Sultanlığı 296, 612
Delmefçe köyü 416
Delvineli Abidin 84
Demir Bey 453
Demirel, Süleyman 399, 400
Demirhisâr 416
Demirkapı 443, 447
Denari (Mimar) 193, 194
Deppoy 88, 418
Der Hagopian, Hagop 232
Derbend 157, 300
Derne 104, 113, 115, 117
Dessavr (Doktor) 495
Derviş Bey 166, 192, 480, 483, 486, 489, 490, 491

Deutsche Allgemeine Zeitung 108
Deutsche Bank 490
Devletmend Bey 311, 369, 370, 371, 373, 382, 400, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 747
Dimetoka 121
Dinç, Ayten 783
Divan Oteli 390
Divanyolu 47, 51, 52, 120, 374, 577, 578
Diyarbakır 53, 433
Dobruca 56
Doğu Buhara Kongresi 320
Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi 209
Doğu Türkistan 228, 283, 299, 300
Doksanüç Harbi 13, 62, 63, 64, 69, 79, 157, 301
Dolmabahçe Sarayı 33, 60, 116
Donari 196, 493
Doyranlı Ahmed Ağa 96, 441
Dumas, Alexandre 309
Dunoff 380, 381
Düşenbe 300, 336, 339, 340, 343, 344, 349, 350, 351, 358, 399, 400, 531, 532, 616, 625, 628
Düyûn-ı Umûmiye 65, 66, 118

E

Ebulhayr 293, 294, 297
Eckartsau Kalesi 45
Edib Bey 518
Edirne 80, 104, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 423, 432, 535, 583
Edward (Yedinci, İngiliz Kralı) 81, 90
Eğrideğirmen 421, 425
El-Ahd Cemiyeti 59
El-Fetah örgütü 59
Eldem, Sadi 392, 393
Elmas Bey (Fraşerli) 446
Emanuel Karasu 119, 420
Enise (kalfa) 196, 493
Enver, Majbritt 391, 392
Erdinç, Erol Şadi 784
Erivan 232
Erk 296
Ermeni Devrimci Federasyonu 231
Ermenistan 157, 201, 227, 231, 232, 262, 265, 276, 551, 553, 643
Eroğan, Arzu Enver 31, 742, 783
Eroğan, Ömer 743
Ertuğrul (Enver Paşa'nın kardeşi) 52, 166, 394, 396, 487, 499, 500, 501, 655, 738
Erzincan 157, 388, 652
Erzurum 56, 142, 144, 145, 148, 150, 157, 205, 215, 262, 389, 539, 548, 555, 556, 598, 642
Esad Paşa 119, 433, 607
Eskişehir 263, 266, 267, 270, 271, 392, 603, 637
Essen 107
Estonya 90
Eşref (Şair) 12
Eşref Bey (Kuşçubaşı) 257, 284, 608, 647
Eugène de Savoie 83
Evpatorya 163
Eyüp Sabri Efendi (kolağası) 423

F

Fahreddin Paşa 121, 216

Faruk (Mülâzım) 532
Faruk (Basmacılardan) 373, 374, 627, 629, 630, 632, 633
Farukî Bey (Avukat) 491
Fas 219, 523, 528
Fâzıleddin Mahdum 368
Fehim Paşa 68
Ferdinand (Bulgar Kralı) 44, 45, 130
Fergana 212, 259, 294, 297, 300, 304, 320, 340, 368, 383, 508, 511, 531, 532, 602, 604, 605, 614, 617, 618, 619, 620, 726
Fergana Hanlığı 294, 618
Ferid Paşa 196, 493, 494
Ferid Paşa (Damad) 122, 192
Feriye Sarayı 60, 193, 480, 481, 490
Fetali Han Hoyî 173, 232
Fethi Bey (Fethi Okyar) 16, 77, 97, 113, 119, 424, 431, 432, 433, 434, 555
Fethi Bey (Kolağası) 424
Fevzi Bey (Yüzbaşı) 310, 621
Fevzi Paşa (Abdülhamid dönemi paşalarından) 96, 97
Fevzi Paşa (Fevzi Çakmak) 22, 224, 225, 262, 273, 274, 405, 557, 562, 608,
Feyzullah Hoca 305, 324, 329
Filistin 54, 55, 56, 136, 145, 154, 235
Filizsan Hanım 112
Finlandiya 239
Fişer Bey 498
Fizan 69, 80, 93
Floransa 55
Franchet d'Esperey 189, 480
Frankfurt 209
Fransa 64, 67, 70, 87, 125, 126, 131, 133, 134, 135, 136, 215, 225, 234, 341, 381, 387, 391, 392, 398, 507, 537, 564, 569, 579, 581, 586, 623, 644
Fransuva (Fransa Kralı) 398
Franz Ferdinand 130
Franz Joseph (Avusturya-Macaristan İmparatoru) 81
Fraşer 446
Friedrich 106, 107, 108, 174, 575, 590, 699
Frunze, Mihail Vasiliyeviç 201, 216, 304, 306, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 383, 401, 624, 752
Fuad (Mülâzım) 436
Fuad Bey (Binbaşı) 255
Fuad Bey (Doktor) 498
Fuad Paşa (Müşir, Deli) 387
Fuat Süreyya Paşa 153
Fuzeyl Bey 374

G

Galib Bey 449
Galiçya 224
Galip Kemalî Bey 195
Galiyev 242
Garbî Buhara 532, 611
Garım 374
Gaspıralı İsmail Bey 294, 303
Gaziantep 370
Gazi Habibullah Han 384
Gazi Osman Paşa 14, 68
Gedik, Arda 783
Gedik, Emine 783

Gedik, Namık 783
Gemiciler 80
Gence 157
Genç Buharalılar 303, 323, 347, 616
Genç Hiveliler 304
Genç Osmanlılar 58
Georges-Picot, François 135
Georgetown Üniversitesi 399
Gerede, Hüsrev 195
Gerek Dağları 54
Gevgili 447, 451, 453
Gicdivan 300
Girid 53, 408
Girit 54, 64
Goeben 105, 132
Goltz, Rüdiger von der (General) 181
Gorçakov 200
Gordon,Charles George (General Gordon, Gordon Paşa) 113, 114
Göktaş 333, 365, 620, 621
Görice 84
Gözleve 38, 47, 163, 165, 641
Gramos 417
Grozni 295
Gruev, Damyan Yovanov 80
Grünewald 188, 197, 343, 353, 494, 500, 501
Guadalquivir 80
Guatemala 132
Gülhane 213, 400
Gümrü 201, 209, 241, 643
Güneş-Dil Teorisi 387, 738
Gündüz, Tufan 783
Gürcistan 40, 54, 157, 234, 599

H

Habibe Hanım 141, 142
Habibullah Han 384
Habsburg, Otto von 45
Habsburglar 45
Hâce-i Pâk Kışlağı 359
Hacı Halil Efendi 141
Hacı Mehmed Efendi 341
Hacı Muhammmed 374
Hacı Nazmi (Miralay) 430
Hacı Osman Bayırı 493
Hacı Sami (Kuşçubaşı Selim Sami) 259, 260, 262, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 287, 316, 317, 318, 321, 339, 366, 370, 374, 380, 383, 384, 608, 609, 611, 612, 616, 727
Hadi Paşa (Ferik) 415
Hadice Hanım 42
Hafız Hakkı Paşa 13, 24, 79, 88, 106, 113, 133, 134, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 412, 417, 428, 433, 443, 446, 447, 587, 588, 646, 695
Hafız Mehmed Efendi 272, 539, 558
Hagana 136
Haiti 132
Hakkı Bey 86, 88, 97, 106, 108, 133, 134, 142, 145, 386, 387, 412, 417, 418, 419, 425, 427, 428, 429, 432, 433, 434, 443, 446, 447, 499, 695
Hakkı Paşa 13, 24, 119, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 165, 166, 184, 248, 501, 577, 587, 588, 646, 695

Halaskâr Zabitan 115
Halep 41, 55, 56, 384, 574
Hâlid Bey 272
Hâlid (Cemal Paşa) 163, 463, 506, 507
Halil (Buhara polisinden) 610
Halil Bey (Müfettişlik başkâtibi) 430
Halil Bey (Basmacıları'n arasındaki Osmanlı subayı) 333, 532
Halil Bey (Hariciye Nâzırı Halil Menteş) 19, 128, 569, 648
Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası Halil Kut) 16, 54, 73, 78, 87, 127, 163, 164, 205, 220, 221, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 238, 241, 243, 251, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 307, 322, 329, 341, 342, 359, 374, 405, 409, 410, 411, 417, 428, 436, 437, 438, 446, 453, 511, 515, 516, 518, 523, 524, 525, 545, 548, 549, 551, 552, 553, 555, 556, 559, 560, 561, 578, 579, 588, 594, 595, 596, 597, 598, 604, 607, 608, 622, 632, 633, 634, 739
Halilov (General) 320
Halk Şûra Fırkası 222, 254
Halk Şûralar Fırkası 220, 224, 281, 405, 522, 553
Halk Zümresi 282, 283
Hamdi Bey 119, 410, 427, 432, 471
Hamdi Onbaşı (Ergirili) 417
Hamidiye Alayları 232
Hampelmann 244
Hanke 532
Hardenberg Caddesi 172, 231, 250
Hareket Ordusu 103, 110, 142, 695
Harezm 298, 300, 304, 533, 613, 616, 617, 620
Harezm Halk Cumhuriyeti 298, 300, 304
Harflerin Islahı Cemiyeti 138
Hartum 113
Harutunyan, Mıgırdıç 233
Hasan Bey 76, 334, 341, 415, 419, 420, 421, 430, 437, 446, 451
Hasan Efendi 331, 490, 500
Hasan İzzet Paşa 115, 142, 143, 149
Hasan Paşa (Yedi-Sekiz) 72
Hasan Rızâ Bey 431, 446
Hasene Hanım 52, 73, 74, 75, 90, 110, 152, 191, 197, 247, 396, 405, 464, 465, 466, 467, 480, 516, 583, 655, 730, 731, 732, 738
Hassa Alayı 457, 458
Hâşim Efendi 324, 620
Haşim Şayık 317
Hatice Hanım 479
Hava Harp Okulu 388, 392
Havalin 371, 372, 373, 627, 629, 631
Haydar Efendi 425
Haydarpaşa 459
Hayfa 135
Hayretî Bey 38, 40, 170, 197, 250, 307, 479, 499, 545, 571
Hayrettin Ağa 491
Hayri Efendi (Şeyhülislâm, Ürgüplü) 154, 156, 584, 649
Hayriye Talât Hanım 172, 235, 250, 464, 479, 571, 783, 784
Hazar, Hazar Denizi 157, 288, 298, 305, 308, 309, 317, 643
Hazreti İsa 230
Hedin, Sven 203, 592
Herat 263, 294, 609
Hedin, Sven 203, 592
Hesse, Hans 181, 182, 183
Hıfzı Bey 94, 435

Hıfzı Paşa 97
Hınçak 474, 476
Hıristaki 489
Hıyve 508, 509, 511
Hicaz 53, 54, 55, 136, 719
Hicaz Krallığı 136
Hilâl-i Ahmer 458, 459
Hilfer 240, 671
Hilmi Bey (Tikveş Kaymakamı) 283, 444
Hilmi Paşa 81, 85, 93, 413, 429, 430, 431, 433, 443, 446, 452, 583
Hindistan 32, 185, 203, 204, 206, 212, 219, 296, 298, 299, 302, 306, 307, 316, 347, 352, 353, 364, 381, 384, 395, 508, 509, 510, 511, 516, 523, 528, 537, 541, 543, 545, 597, 598, 638, 684, 734
Hisar Vilâyeti 300
Hitler, Adolf 108, 174, 250
Hive 212, 294, 296, 298, 300, 303, 304, 320, 322, 326, 344, 347, 538, 540, 547, 602, 605, 606, 613, 614, 615, 616, 617, 622, 624
Hoca Binbey Dâdhâh 359
Hoca Mehmed Efendi 86
Hokand 294, 296, 297, 298, 617, 618
Holçman 286
Hollanda 45, 168, 171, 681
Honduras 132
Hudâyar Han 297
Hudayatov 381
Hulûsi Bey 463
Humann, Carl 106, 107
Humann, Hans 107, 108, 174, 506, 586, 699
Humann, Louise 107,
Hurşid Paşa 121
Huysman 168
Hürriyet Cemiyeti 86, 87, 89, 90, 418, 422
Hürriyet-i Ebediye Tepesi 400, 644, 751
Hüseyin (Şerif Hüseyin, Mekke Şerîfi) 59, 60, 136, 154, 155, 302, 312,
Hüseyin Avni Paşa 60, 61
Hüseyin Bey 415, 420, 421, 438, 496
Hüseyin Bey (Miralay) 415
Hüseyin Fevzi Bey 651
Hüseyin Hilmi Paşa 81, 93, 443, 452, 583

I

Ihlamur Kasrı 140
Irak 54, 92, 107, 135, 146, 154, 155, 157, 185, 204, 227, 477, 497, 537
Islahat 58, 283, 582
Islahat Grubu 283
Islah-ı Harf 138
Istranca 80

İ

İbni Sina 297
İbrahim (Mülâzım) 426, 549
İbrahim (Telefon Zâbiti) 434
İbrahim Bey (Dâhiliye Miralayı) 408
İbrahim Edhem Paşa 392
İbrahim Efendi (Yüzbaşı) 430
İbrahim Paşa 58, 433, 436, 446
İbrahim Tâlî Bey 198, 205, 206, 207, 209, 220, 495, 498, 501, 503, 514, 516, 550, 592, 598,

675
İffet Hasan (Prenses) 111, 112, 394
İhsan Namık Bey (Poroy) 39, 570, 571, 573, 783
İkbal 76,
İkbal Hanım (Şehzade Süleyman Efendi'nin hanımı) 112, 471
İlyas Bey 485, 495, 497, 498, 499, 500
İnan, Arı 10, 146, 588, 591, 592, 593, 606
İnan, Abdülkadir 383, 725
İnebolu 257, 273, 274, 285, 563
İngiltere 41, 45, 63, 64, 81, 90, 91, 92, 124, 125, 126, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 154, 155, 164, 169, 170, 171, 175, 178, 198, 203, 204, 208, 215, 218, 295, 296, 298, 302, 318, 322, 341, 350, 385, 391, 392, 427, 453, 526, 536, 537, 543, 547, 549, 581, 593, 597, 620, 623, 635, 636, 637, 638
İnönü, İsmet 25, 122, 267, 386, 390, 396, 569, 585
İran 54, 92, 108, 212, 213, 224, 231, 301, 316, 326, 329, 370, 380, 383, 384, 385, 508, 509, 510, 511, 512, 549, 609, 618, 638, 707
İran İnkılâp Ordusu 510
İSAM Kütüphanesi 783
İskalidis (kaptan) 415
İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı 20, 203, 219, 220, 221, 223, 279, 520, 521, 524, 525, 546, 547, 651, 676, 715, 718
İsmail Canbulat 86, 87, 90, 168, 422, 423, 427, 429
Isınail Hakkı Bey 67, 86, 97, 108, 141, 145, 209, 248, 386, 387, 424, 432, 433, 501, 560, 577, 583, 588, 648, 653
İsmail Hakkı Paşa 145, 248, 501, 577
İsmail Mahir Paşa 424
İsınail Paşa 423, 425
İsınail Paşa (Hıdiv) 111
İsplandid Oteli 77
İsrail 235, 395
İstanbul Üniversitesi 387, 392
İstiklâl Grubu 283
İstiklâl Mahkemesi 11, 12, 40, 192, 283
İsviçre 45, 164, 166, 168, 172, 184, 211, 215, 250, 386, 481, 482, 490, 494, 506, 507, 511, 573, 590, 591, 592
İşan Sultan 337, 341, 383, 532
İşan Süleyman 383
İşkodra 70, 426, 457, 580, 583
İştib 414, 450
İtalya 87, 104, 113, 114, 115, 116, 126, 131, 132, 134, 135, 143, 196, 204, 211, 215, 273, 310, 452, 487, 491, 493, 506, 507, 516, 518, 541, 621
İtalya Harbi 115
İtibar-ı Millî Bankası 490
İtilâf Orduları 459
İttifak Anlaşması 105, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 654
İttihâd-ı İslâm 302
İttihad Meydanı 99, 452
İttihad ve Terakki 10, 11, 12, 13, 16, 17, 21, 22, 24, 25, 29, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 71, 76, 86, 87, 90, 93, 99, 103, 104, 111, 112, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 141, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 165, 169, 170, 173, 175, 177, 192, 197, 202, 204, 209, 216, 219, 221, 225, 233, 234, 236, 237, 248, 249, 250, 256, 268, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 302, 306, 308, 312, 322, 323, 329, 342, 397, 422, 453, 461, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 533, 535, 539, 544, 548, 551, 569, 570, 571, 580, 582, 585, 587, 589, 591, 594, 604, 646, 647, 648, 652, 703
İvan (Rus Çarı, Dördüncü) 295
İzmir 40, 53, 90, 98, 106, 107, 122, 135, 192, 234, 271, 278, 347, 426, 454, 513, 529, 535, 589, 612, 624, 641, 644, 646, 648

İzmir Fırkası 98
İzmir Suikastı 192
İzmit 82, 271
İzvestiya Gazetesi 217
İzzet Derveze 59
İzzet Paşa (İzzet Holo) 783

J

Jaeckh, Ernst 29, 584
Japonya 131
Johannisburg 198
Jöntürkler 58, 59, 71, 177, 126, 207, 302, 303, 579, 423, 428, 648
Jukovski Sokağı 288
Jurinev (Rus konsolosu) 320, 321

K

Kâbe 155
Kâbil 202, 212, 296, 306, 307, 325, 330, 353, 359, 360, 361, 364, 374, 384, 385, 508, 513, 622, 727
Kaçanik 82, 449
Kadimciler 303
Kadri Bey (Serhafiye) 411
Kafe Kristal 88, 418
Kâfirnihan Irmağı 385
Kâfirun 342, 343, 350, 353, 382
Kafkas İslâm Ordusu 158, 164, 165, 227, 647
Kafkasya 11, 46, 54, 127, 143, 144, 157, 158, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 174, 185, 191, 206, 207, 211, 217, 227, 254, 287, 295, 299, 320, 353, 357, 359, 405, 457, 510, 530, 538, 540, 541, 549, 555, 577, 588, 598, 622, 641, 642, 647, 707
Kagan 320
Kagerah, Alfred 38
Kahire 142, 154, 646, 650
Kahraman Ağa 51
Kaiser Friedrich Müzesi 106, 108
Kalinin, Mihail 346
Kalkandelen 446, 447, 450
Kamame 54, 55
Kamanef 240
Kamçıl, Atıf 96
Kâmil Bey (Binbaşı) 451
Kâmil Bey (Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Killigil) 28, 52, 76, 104, 165, 166, 167, 184, 187, 188, 191, 192, 195, 196, 214, 221, 231, 235, 236, 238, 247, 251, 252, 262, 268, 328, 338, 343, 353, 357, 386, 387, 392, 394, 405, 479, 481, 484, 488, 492, 493, 499, 500, 501, 502, 516, 565, 566, 405, 566, 578, 589, 591, 592, 624, 626, 655, 716, 730, 731, 734, 738, 740, 742, 750
Kâmil Paşa (Sadrazam) 21, 104, 116, 117, 118, 119, 144, 145, 501, 587
Kandemir, Feridun 256, 326, 327, 608, 622
Kâni Bey (İstaryalı) 417
Kaplanlar 447
Kaprini (Kont) 196, 493, 494
Kapuzin Kilisesi 45
Karabekir, Timsal 783
Karacaova 433, 436, 437, 446, 447, 453
Karacan, Ali Naci 70
Karadağ 63, 115, 131, 134, 581, 611
Karadeniz 37, 51, 105, 132, 133, 134, 206, 255, 259, 263, 269, 515, 527, 569, 600, 638

Kara Hafız Efendi 52, 407
Karahan 224, 229, 230, 341, 515, 516, 517, 519, 551, 596, 598, 605, 622
Karakalpakistan 298
Kara Kemal 251, 501
Karakol kasabası 318, 610
Kara Köprü 420
Karaköse 227, 258
Karasu Köprüsü 448
Karatekin 368, 374, 611, 632
Karavarlı 412
Karl (Avusturya-Macaristan İmparatoru) 45
Karlofça Anlaşması 57, 83
Kars 63, 142, 143, 157, 209, 223, 310, 370, 581, 644, 648
Karskapısı 142
Karşi 300
Kastamonu 51
Kâşgar 220, 299
Kâşgâr 284
Katrin 427
Kaymakçalan Dağları 416
Kayseri 270, 399, 475
Kayzer Wilhelm 15, 92, 107, 127, 154, 173
Kazakistan 229, 300, 304, 320, 385, 613, 619
Kazan, Kazan Hanlığı 202, 295
Kâzım Bey (Orgeneral Kâzım Orbay) 29, 150, 396, 480, 482, 486, 487, 488, 489, 490
Kâzım Efendi (Diyarbakırlı) 409
Kâzım Karabekir 10, 14, 19, 22, 85, 139, 201, 205, 215, 220, 223, 224, 227, 230, 254, 255, 262, 272, 328, 405, 420, 421, 424, 425, 426, 432, 539, 544, 548, 550, 555, 556, 557, 562, 583, 587, 593, 594, 596, 607, 622, 783
Kâzım Nâmi 86
Kemik Hüseyin 55
Kenç, Faruk 152
Kerki 320
Kesriye 83, 417, 424
Kıbrıs 63, 64, 135, 581
Kılıç Ali Bey 386
Kırçova 79, 415, 446, 583
Kırgızistan 284, 317, 345, 346, 385, 609, 610, 619
Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 304
Kırım 38, 47, 51, 58, 114, 160, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 188, 202, 254, 295, 297, 299, 303, 310, 346, 482, 535, 538, 549, 577, 613, 641, 709, 714
Kırım Harbi 114, 297
Kırım Savaşı 58
Kırkkilise 121, 432
Kırklareli 121, 192
Kırmızı Deniz 54, 56
Kırmızı Kışla 85
Kırmızı Ordu 527, 529, 541
Kırşova 80
Kışla Caddesi 85
Kızıldeniz 353
Kızıl Meydan 346
Kızıl Ordu 22, 158, 217, 224, 234, 260, 304, 322, 323, 339, 341, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 357, 369, 380, 381, 382, 383, 385, 401, 615, 616, 617, 620, 624, 625, 627, 644, 754
Kızılsu 288
Kili 51, 393, 578
Kilisura 412

Kilyos 493
Kirakosyan, Misak 232
Kitka 413, 415
Klosters 173, 215
Kocaoğlu, Timur 613, 651,
Koçana 413, 450
Koçani 82
Kohárý 44
Kolno 198
Kolonya 417, 446
Komintern 209, 590, 598
Komünist Enternasyonal 203, 205, 209
Kont Caprini 193, 194
Kontinental Otelleri 248
Konya 53, 55, 108, 135, 553
Korbaşı 302, 618
Korfu 130, 505, 586
Korgantepe 351
Korkmazov, Celâl 206, 207
Kosova 54, 79, 93, 425, 431, 583
Kosta Rica 132
Kotsov 207
Kovadar 440, 442, 448, 451
Kovno 182, 185, 527, 710
Königsberg 182, 183, 196, 197, 198, 199, 492
Köprüköy 149
Köprülü 25, 97, 446, 447, 449, 450, 451, 614
Köstence 167
Krasnaya Gorka İstihkâmı 239
Krasnodar 254
Krasnovodsk 288, 289, 290, 305, 308, 643
Kremlin 7, 161, 201, 230, 346, 596, 597, 598, 667, 679
Krist, Gustav 380, 381, 634
Krivolak 446, 448, 451
Kronstadt 239, 240
Kudüs 55, 56, 135, 704
Kunz 478
Kurfürstendamm 504
Kurmay Mektebi 79
Kurtuluşa Doğru 223
Kuruçeşme 34, 43, 189, 191, 358, 393, 533, 573, 701
Kuruşova 412, 430
Kuşadası 284, 384, 747
Kuttulâmâre 13, 78
Kuvâ-yı Şerîfe Başkumandanlığı 228
Kuzey Afrika 157
Kun, Bela 205, 210, 539, 671
Küba 132
Küçük Cüz 297
Küçük Talât Bey 205, 227, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 280, 281, 282, 329, 548, 555, 558, 603, 604, 608, 621
Kütahya 263, 271, 392
Kütayis 240

L

Laiching 198
Lâkaylar 306, 313, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 342, 350, 358, 360, 384,

385, 620, 628, 644, 725
Lâkay İbrahim Bey 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 350, 359, 368, 384, 385, 408, 436, 480, 483, 489, 490, 494, 496, 500, 620, 644, 725
Latvia 185, 187, 657
Lavfer 481
Lawrence, Thomas Edward 154
Ledebour, Georg 209
Lehistan 70, 541, 551, 581
Lehrterstr 178
Lenin 226, 228, 229, 304, 381, 514, 529, 544, 590, 596, 598, 632, 649
Leningrad 298
Le Petit Parisien 109, 110
Letland 185, 187, 659
Letonya 252
Libya 16, 17, 73, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 124, 126, 135, 302, 696, 698
Limni 41, 81
Limni Adası 41
Lisan Mektebi 407
Litvanya 181, 182, 186, 187, 710
Livâyü'l-İslâm 231, 235, 311, 315, 357, 358, 405, 529, 621
Lloyd Corc 170
Lomça 198
Londra 104, 119, 134, 164, 169, 243, 263, 385, 388, 390, 392, 517, 530, 551, 607, 637, 638, 646, 647, 648, 649, 650, 652, 653
Londra Konferansı 243
Londra Muahedesi 169
Lozan 116, 644
Luçern 488
Lût Denizi 54
Lübnan 54, 56, 135, 397, 598
Lütfi Efendi (Yüzbaşı) 483

M

Macaristan 44, 45, 63, 81, 130, 131, 132, 143, 156, 204, 205, 261, 458, 459, 581, 590, 642, 704
Maderia Adası 45
Madran Yaylası 284, 384
Mahdum Kulu 299
Mahipeyker Hanım (Enver Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker Enver) 30, 187, 193, 195, 196, 360, 362, 363, 387, 481, 487, 489, 492, 493, 494, 498, 500, 501, 502, 565, 566, 656, 692, 702, 731, 732, 733, 734, 738, 741, 750
Mahir Bey 496
Mahir Efendi 491
Mahir Paşa 96, 424, 432
Mahmud (Sultan İkinci) 58
Mahmud Celâl Bey (Celâl Bayar) 341, 390, 622, 652
Mahmud Han 498, 678
Mahmud Paşa 495, 496
Mahmud Şevket Paşa 12, 17, 21, 104, 116, 117, 118, 119, 120, 142, 160, 400, 569, 584, 646
Mahmud Tarzî 519
Makedonya 10, 19, 52, 53, 54, 70, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 92, 350, 427, 459, 581, 582, 583, 588, 593, 621, 626, 636, 639, 646, 693
Makedonya Cumhuriyeti 79
Makedonya Dahilî Merkez Komitesi 80, 81, 82
Maksudî Kabilesi 344
Malta 12, 170, 188, 227, 251, 329, 364, 480, 497, 501, 523, 542

Manastır 25, 52, 53, 73, 74, 78, 79, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 97, 98, 140, 141, 224, 407, 408, 411, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 430, 433, 434, 436, 437, 445, 446, 448, 453, 455, 456, 463, 583, 607
Mançurya 284
Mandelstam 85, 413
Mangıtlar, Mangıt Hanedanı 297, 298, 300, 304, 615, 724
Manyâsizâde Refik Bey 422
Masliyah, Nisim 168
Massachusetts 232
Mathaikirchhof 495
Max von Baden 46
Mayatepek, Hüveyda 387, 388, 738, 783
Mayatepek, Mihrişah 745
Mayatepek, Osman 30, 399, 454, 645, 744, 745
Mayatepek Tahsin 387, 738
Mazhar Bey 425, 431, 433
McMahon, Henry 136
Mecca 374
Mecid Efendi (Doktor) 447, 449
Mediha Hanım (Enver Paşa'nın kızkardeşi) 52, 74, 75, 76, 273, 274, 396, 465, 466, 467, 486, 487, 488, 494, 655
Mediha Hilmi (Prenses) 743
Medine 53, 56, 216, 715
Mehmed Âbid Efendi 67, 580
Mehmed Âkif 69, 580
Mehmed Ali (Enver Paşa) 178,
Mehmed Ali (Hindli) 538
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 58, 59, 654
Mehmed Kâzım Bey 307
Mehmed Emin 208, 209
Mekke 53, 136, 137, 154, 301
Meksika 387, 597, 598, 738
Melik Efendi (Mülâzım) 446
Melkumyan, Agop (Yakov Melkumov) 234, 349, 381, 382, 383, 625, 634, 749
Memalik-i İslâmiye 530
Menderes, Adnan 388, 389, 390, 392
Menekşe Çiftliği 480, 485, 486, 491, 500, 501
Menşevikler 240, 515
Menton 87
Meriç 53
Merv 299, 309
Mesâî 220, 522, 594
Mescidan 311
Meşhed 326, 384, 510, 609, 612
Mezar-ı Şerîf 263
Meziyet Hanım 193
Mısır 56, 58, 59, 64, 111, 113, 115, 118, 126, 134, 135, 146, 204, 206, 224, 267, 394, 395, 428, 471, 528, 537, 574, 581, 599, 696, 698, 738
Midhat Bey (Hasan İzzet Paşa'nın kardeşi) 115
Midhat Şükrü Bey (Bleda) 39, 41, 42, 86, 154, 233, 570, 571, 703, 783
Midilli 81, 105, 132
Mikhail Pavlovich 209, 593, 648, 652
Milletler Cemiyeti 301
Millî Mücadele 165, 200, 207, 229, 276, 357, 386, 520, 525, 647, 648, 651
Minsk 198, 211, 240, 345
Mirza Abdülkadir Muhiddin 305
Mirza Mirahur 371, 373

Mirza Muhiddin 372, 374
Mirza Muhittin Hakimbay 320
Mirza Pirnefes 370, 374
Mirza Salih Bey 371, 631
Mise Efendi (Doktor) 427, 428
Mislimelek Hanım 111
Mithat Şükrü 251, 646
Moabit Hapishanesi 177, 590
Mogila 412
Molla Abdüssamed 311, 371
Molla Abdüssamed Efendi 371
Molla Mahmud Şerif Efendi 369
Molla Nâfiz 370, 371, 626, 725, 727
Molla Şerif 373
Mondoros 41, 105, 158, 159, 304
Morihova 415
Moskova 9, 14, 16, 24, 28, 54, 109, 156, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 191, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 250, 252, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 274, 275, 277, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 329, 330, 336, 337, 341, 345, 346, 347, 348, 349, 358, 363, 364, 382, 405, 495, 498, 499, 503, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 518, 520, 527, 530, 536, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 548, 549, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 562, 563, 590, 595, 596, 597, 598, 601, 603, 604, 605, 608, 615, 617, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 632, 642, 643, 647, 652, 666, 667, 678, 679, 681, 710, 711, 715, 717, 718, 751
Moskova Halk Komiserler Şûrası 323
Moskova Muahedesi 275
Muhammed Başhampa 512
Muhammed bin Ismail Buhârî 297
Muharrem Kararnamesi 65
Muhiddin Bey 284, 289, 326
Muhtar Efendi (istihkâm mülâzımı) 429
Muhtar Veli Muhammed Han 495
Mukimoğlu Yusufbay 300
Munzur Dağı 136
Murad (Sultan Beşinci) 60, 61, 62, 67, 72, 142, 734
Muradyan 382
Musa Kâzım Bey (Kolağası) 419, 432
Musa Kâzım Efendi (Şeyhülislâm) 462, 703
Mustafa Çokay 323
Mustafa Efendi (Ohri Müderrisi) 424
Mustafa Kâmil Paşa 501
Mustafa Kemal 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 26, 40, 77, 83, 86, 87, 90, 95, 113, 114, 115, 119, 169, 178, 200, 201, 204, 205, 206, 210, 211, 212, 215, 216, 220, 222, 223, 227, 230, 231, 236, 242, 243, 254, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 290, 307, 308, 309, 310, 329, 336, 337, 341, 346, 347, 357, 369, 384, 386, 387, 401, 405, 440, 487, 511, 513, 514, 515, 535, 536, 539, 542, 544, 545, 548, 553, 554, 555, 556, 559, 560, 583, 589, 593, 598, 601, 602, 603, 604, 607, 609, 612, 621, 622, 641, 642, 644, 653, 698
Mustafa Nâtık Paşa 192
Mustafa Necib Efendi (Mülâzım) 428, 429, 440, 444, 446, 447, 448, 450, 451
Mustafa Necip Efendi 90
Mustafa Nedim Bey 427
Mustafa Nuri Efendi (Mülâzım) 449

Mustafa Sabri 462
Mustafa Suphi 206, 224, 225, 240, 241, 306
Musul 157, 477, 595, 641
Mutuşev 209
Müdafa-i Hukuk Cemiyeti 255
Müfafa-i Hukuk Zümresi 283
Müdahaleciler 86
Müfettiş Paşa 93, 429, 432, 434, 435, 443
Mümtaz Bey 480
Münîf Bey 450
Münih 129, 218, 250, 252, 494, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 503, 505, 506, 507, 584, 643, 647
Mürzsteg Mutabakatı 81
Mürzsteg Şatosu 81
Muçyus (Alman Sefareti Üüsteşarı) 130, 505
Müzâhir Ağa 423

N

Naci Bey (Yanyalı, vali) 257
Naciye Sultan 9, 10, 18, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 104, 109, 111, 112, 113, 141, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 171, 172, 175, 176, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 210, 211, 212, 214, 221, 223, 225, 231, 235, 236, 243, 244, 246, 247, 248, 252, 253, 254, 261, 262, 263, 266, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 280, 283, 285, 286, 287, 288, 306, 308, 319, 325, 326, 327, 328, 330, 332, 334, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 375, 379, 380, 386, 387, 392, 393, 394, 397, 403, 405, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 500, 565, 566, 588, 590, 591, 592, 593, 622, 624, 626, 634, 644, 645, 657, 688, 694, 700, 701, 702, 707, 708, 716, 717, 720, 721, 722, 723, 726, 728, 729, 730, 731, 732, 734, 735, 736, 739, 742, 752, 784
Naciye Sultan Korusu 393
Nadi, Nadir 388, 390
Nedialkov-Shablin, Ivan 207
Nadir Han 384, 385
Nâfi Efendi (Manastırlı) 340, 532
Naim Cevad 236, 548, 557, 594
Naim Efendi 324
Naki 86
Nakşibendiyye 297
Namık Kemal 58
Napoli 388, 744
Narda 64
Nârek Köprüsü 351
Nasıra 55
Nasrullah Han 296, 334
Nâşid Bey (Jandarma Kumandanı) 427
Natali, Şahan 232, 233
NATO 388
Nâzım Bey (Dr.) 38, 40, 73, 75, 86, 87, 88, 96, 163, 165, 184, 185, 188, 191, 192, 194, 197, 202, 228, 250, 258, 260, 263, 268, 269, 280, 285, 287, 306, 329, 330, 405, 426, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 454, 461, 477, 478, 486, 487, 492, 494, 497, 498, 505, 506, 507, 518, 524, 559, 560, 605, 612, 620, 621, 715.
Nâzım Bey (Enver Paşa'nın enîştesi, Miralay) 76, 90, 93, 129, 166, 418, 422, 428, 467.
Nazır Paşa 409, 463
Necd 53
Necibe 369
Nefer Halim 85, 413

Nemesis 173, 231, 232, 233, 234, 383
Nerimanov, Neriman 344
Neslişah Sultan (Neslişah Osmanoğlu) 743, 784
Neubabelsberg 108, 172
Neu Babelsberg 107, 108
Neue Freie Presse 443
New York Evening Post 379
Neyyîr-i Hakikat 90, 427
Nidâî Efendi 433
Nikaragua 132
Nikodim köyü 416
Nikola (Çar, İkinci) 81, 90, 91, 156, 207
Nikolov, Tane 80
Niş 53, 63
Niyazi Bey (Resneli) 25, 92, 93, 96, 105, 420, 423, 437,
Nizamiye Taburu 433
Noske 178
Nureddin Ferruh Bey 168
Nuri Bey (Trabzon Fırka Kumandanı) 255, 258,
Nuri Paşa (Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Killigil) 52, 74, 111, 127, 157, 158, 163, 164, 207, 209, 227, 262, 273, 322, 386, 387, 393, 394, 395, 395, 396, 464, 465, 467, 480, 488, 492, 496, 500, 501, 548, 556, 578, 608, 655, 698, 707, 733, 734, 739, 740
Nuri Paşa Tabancası 394
Nuriye hanım 218, 507
Nur Muhammed Bey 383, 724
Nurullah 337, 487, 490
Nüzhetiye Karakolu 84, 85, 412

O

Oberburger 253
Odesa 235, 638
Ohri 82, 98, 415, 423, 424, 426, 430, 431
Ohri Redif Taburu 423
Okday, İsmail Hakkı 386, 583, 588
Olimpos Palas 428, 433, 434
Olimpos Palas Kahvesi 433, 434
Oniki Ada 114, 116, 135
Orbay, Rauf 392, 636, 637, 638
Orenburg 294
Orşova 167
Orta Asya 9, 10, 11, 20, 22, 29, 30, 32, 103, 113, 149, 165, 173, 186, 191, 202, 203, 204, 211, 215, 217, 220, 231, 253, 260, 263, 268, 284, 285, 286, 287, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 321, 322, 325, 328, 329, 330, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 352, 358, 362, 363, 364, 368, 370, 375, 379, 382, 383, 384, 385, 395, 401, 545, 583, 588, 591, 592, 594, 613, 620, 621, 622, 624, 625, 626, 631, 634, 639, 644, 645, 653, 675, 727, 753, 754
Orta Asya Müslümanları Milli Avamî Cemiyetleri İttihadı 321, 383
Orta Cüz 297
Ortaköy Sarayı 142
Ortaoğu 63
Osipov, Alexander 381
Osman Bey (Basmacılardan) 374
Osman Bey (Rizeli) 198
Osman Efendi (Resneli Yüzbaşı) 434, 437
Osman Fevzi Paşa 96, 97
Osman Hoca (Osman Kocaoğlu) 305, 314, 321, 329, 339, 340, 344, 347, 374, 611, 727

Osmâniye 78, 410, 413
Osmanlı Bankası 66
Osmanlı Hanedanı 17, 145, 386, 591
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 86, 87, 89, 90, 418, 422
Osman Nizamî Paşa 119
Ostrovsky 208

Ö

Ömer Faruk Efendi (Şehzade) 18, 140, 703,
Ömer Hilmi Efendi (Şehzade) 498
Ömer Naci Bey 86
Ömer Nâzım Bey 467
Özbaş, Hümeyra 387
Özbek, Özbekler, Özbekistan 293, 294, 297, 298, 317, 385, 604, 613, 614, 615, 617, 618, 619
Özbek Han 293
Özbekler Tekkesi 305

P

Pakistan 368, 395, 638
Pamir Dağları 47, 57, 636
Pamir Yaylası 508
Panama 132
Panislâmist 211, 301, 302
Pannonhalma Manastırı 45
Pantürkist 310
Papadiya 416
Paris 59, 86, 130, 169, 171, 234, 287, 381, 386, 397, 422, 424, 426, 427, 432, 478, 505, 579, 586, 594, 641, 647, 648, 650, 653, 729, 730, 736
Partenkirchen 505
Pasiçe Efendi 453
Pavlos Efendi (Yüzbaşı) 414
Perestû Kadınefendi 62
Pere Toshev 80
Pertev Paşa (Ferik) 410
Peşaverli Hoşhal Han 519
Petalina 415
Petersburg 230, 240, 253, 345, 569, 586, 597, 666
Petkov, Apostol 80
Petlyura, Simon Vasiliyeviç 234, 235
Petrograd 211, 527
Petropavlosk 239
Petrovski, Grigory 346
Pillau 198
Pirlepe 416, 424, 426, 430, 431, 433, 446
Plevne 14, 68
Podimerçe 415, 416
Polar Star 91
Polonya 181, 234, 253, 550, 625
Pop Goşo Efendi 450
Portekiz 45, 131
Port Sen Klu 397
Potsdam 127, 140, 174, 584, 651, 699, 708
Sâmire Sultan 397
Prens Sabahaddin 86
Preveze 119
Prof. Friedrich Sarre 106, 108
Protogerov, Aleksandr 80

Prusya 107, 140, 340
Prusya Harp Akademisi 107
Pulihâkiyan 341, 351
Pusukof 211

R

Radek, Karl 177, 178, 179, 181, 205, 240, 512, 539, 550, 590, 591, 642, 650, 671
Rahati 337l
Rahınan, İmamali 399
Rahmi Bey (İzmir Valisi, Rahmi Arslan) 86, 96, 97, 234, 278, 432, 433, 434, 435, 703, 783
Rahmi Paşa (Ferik) 423
Rakla 416
Râmiz 172
Rânâ Hanım (Kâmil Bey'in kızı Rânâ Eldem) 386, 387, 392, 393, 565, 566
Rangun 296
Râşid Paşa 61
Rauf Bey (Rauf Orbay) 392, 636, 637, 638,
Rauf Efendi (Mülâzım) 448, 451
Rauf Efendi (Trabzonlu) 446
Recai Bey 489, 490
Refet Bey 415, 437
Refet Paşa 261, 268, 560, 608
Refik Hâlid (Karay) 40, 65, 111, 160, 248, 579, 648
Resne 82, 93, 98, 412, 437
Reşad (Sultan) 21, 104, 116, 118, 119, 128, 129, 155, 156, 160, 191, 475, 704, 705
Reşad Paşa 193
Reşid Bey (Çerkes) 280
Reşid Paşa 119
Reval 90, 91, 92, 93, 125, 211, 230, 253, 427, 582, 665, 666, 669
Rıfat Paşa 44, 46, 173, 590
Rıza Nur 222, 242, 243, 548, 551, 598, 603
Rızâ Paşa 409
Riga 185, 186, 187, 188, 195, 527, 642, 662, 664
Roma 106, 173, 188, 194, 195, 211, 233, 236, 252, 253, 330, 492, 493, 496, 497, 498, 537, 569, 580, 607, 643
Romanya 63, 81, 132, 157, 167, 243, 589
Rostkofski 84, 412
Rothschild (Baron) 136
Rumeli 13, 21, 27, 37, 56, 63, 64, 79, 87, 95, 97, 103, 104, 106, 110, 116, 139, 144, 169, 327, 417, 422, 424, 425, 426, 427, 430, 437, 440, 456, 458, 570, 582, 638
Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi 345
Rusuhi Bey (Doktor) 172, 250, 251, 448, 478
Rusya 9, 11, 22, 28, 46, 51, 54, 58, 63, 64, 73, 84, 85, 91, 113, 125, 131, 133, 134, 135, 156, 159, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 195, 198, 200, 203, 204, 205, 208, 215, 217, 219, 227, 232, 234, 239, 240, 252, 254, 255, 258, 262, 265, 273, 274, 275, 276, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 315, 316, 319, 320, 321, 323, 336, 346, 359, 360, 381, 395, 412, 413, 427, 475, 494, 501, 502, 503, 511, 515, 518, 520, 521, 527, 530, 537, 538, 540, 541, 543, 546, 547, 549, 550, 551, 553, 581, 583, 586, 590, 596, 597, 598, 604, 605, 609, 610, 611, 613, 615, 616, 620, 638, 639, 653, 664
Rüstem Bey (Doktor Nâzım) 163, 479, 559, 621
Ruşendil 150
Rüştü Bey 256, 550, 674

S

Sabiha Sultan 18
Sabit Efendi (Avukat) 446

Sabri Efendi 273, 423
Sadeddin Bey 433
Sadeddin Efendi 410
Sâdık Bey 94,427, 434
Sadıkoğlu, Burak 743
Sadri Efendi (Yüzbaşı) 409
Safevî Devleti 301
Saffet Bey 263
Safiye Hanım 480, 487
Sahib Nazar 374
Sâî Bey (Talât Paşa) 129, 130, 236, 238, 488, 505, 506
Said Halim Paşa 119, 125, 127, 128, 129, 130, 133, 173, 233, 475, 505, 703
Said Paşa 115
Sâim Efendi (Mülâzım) 451
Saint Antuan Kilisesi 194
Saint-Jeanne-de-Maurienne Anlaşması 135
Sakarkuduk 319
Sakarya Savaşı 14, 192, 201, 217, 223, 274, 284, 346, 589, 643
Salâhaddin Bey 480
Salih Efendi (kolağası) 411
Salih Paşa 450
Salim Bey 477, 478, 498
Salâhadin Efendi (Şehzade) 142
Samarra 107
Samed Bey 323
Sami Bey (Kuşçubaşı) 20, 22, 201, 220, 257, 260, 264, 280, 283, 284, 285, 339, 370, 380, 383, 425, 497, 499, 517, 519, 541, 542, 546, 549,
Sami Sabit Bey (General Sami Sabit Karaman) 230, 255
Samsun 19, 169, 641, 646, 652
San'a 54
Sandanski Efendi 453
San Marino 131
Sandanski , Yane Ivanov 80
Sanders, Liman von 237
Santralist Partisi 453
Saparı Karyesi 412
Sarafov, Boris 80
Saraybosna 130
Sarı Asya 532
Sarıkamış 12, 13, 19, 23, 24, 26, 34, 79, 106, 115, 123, 133, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 157, 160, 166, 223, 276, 370, 382, 391, 533, 534, 569, 587, 588, 600, 606, 646, 649, 652, 695
Sarre ailesi, Sarre villâsı 106, 107, 108, 174, 177, 179
Sarre, Friedrich 106, 107, 108, 174, 699
Sarre, Maria 27, 106, 107, 108, 109, 114, 116, 167, 174, 181, 494, 584
Saruhanyan 382, 634
Satınış, Dr. Emine 784
Satmış, Dr. Nevzat 784
Saxe-Coburg-Gotha 44
Savko, İvan 382
Sazanov, Sergey 125
Sazkâr Hanım 484
Schliemann, Heinrich 107
Schönbrunn Sarayı 45
Sedat Çınar 390
Seeckt, Hans von 42, 179, 180, 575,
Seher 191, 192, 481, 483, 484, 486, 489, 490, 491

Seher Hanım 192, 481, 483, 484, 489
Selâhaddin Efendi (Şehzade) 141
Selânik 16, 24, 27, 53, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 103, 115, 122, 141, 142, 153, 163, 196, 278, 408, 411, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 437, 440, 443, 446, 447, 450, 451, 452, 454, 456, 493, 573, 583
Selim Efendi (Şehzade) 276
Semerkand 294, 324, 613, 614, 620, 725
Sender, Toni 209
Seniha Sultan 86
Serfice Sancağı 427
Seşenbe 532
Sevres 135, 529
Seydi Gazi 271
Seyfi Bey 198, 220, 425, 498, 514, 550, 559, 598, 600, 676
Seyyid Abdülcelil Hattatof 165, 166
Sırbistan 63, 79, 81, 115, 126, 131, 133, 134, 581
Sırrı Efendi 274
Sibirya 295, 299, 306, 345, 347, 370, 533, 597
Sidney 391, 392, 635, 636, 637
Silistreli Hamdi Bey 427, 432
Simmering 211
Sinn , Richard (Dr.) 172
Sinop 12, 120, 602
Siroz Oteli 453
Sisam 284, 384
Sisam Adası 284, 384
Sitâre-i Mâh Sarayı 300
Sivas 227, 285, 475, 487, 642
Sivastapol 490
Siyam 132
Smolensk 198
Sofiyskaya Naberejnaya 198
Sofya 77
Soğuksu 277, 285
Sohum 258
Sophie 130
Sosyalist Enternasyonal 171, 685
Souchon , Amiral Wilhelm 132, 133, 134
Sovyetler 14, 91, 157, 171, 176, 177, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 213, 217, 220, 228, 230, 231, 234, 260, 267, 274, 275, 285, 293, 302, 305, 306, 307, 308, 309, 314, 315, 316, 318, 319, 321, 322, 323, 329, 336, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 357, 359, 382, 384, 385, 395, 517, 520, 521, 544, 597, 615, 616, 620, 622, 623, 625, 643, 725
Stalin 207, 305, 382, 590, 597, 598, 624, 651
Stettin 230, 253, 593, 668
Stoddard, Charles 296, 577, 646
Stroem, Frederik 179, 591
Sultan Galiyev 242
Sultan Mecid Efendiyev 206
Sultantepe 413
Sultanyanı 415, 434
Suphi Bey 206, 224, 225, 240, 241, 306
Suriye 54, 55, 56, 59, 87, 135, 154, 155, 160, 204, 249, 395, 537
Suşa 382
Suudi Arabistan 53
Süleyman (Sultan, Kanunî) 398, 569
Süleyman Efendi (Avcı Yüzbaşısı) 420

Süleyman Efendi (Şehzade) 111, 112, 141, 420, 451, 452
Süleyman Fehmi 86
Süleyman Nazif 12, 249
Sünusî (Şeyh) 497
Sürmene 271, 272
Süveyş Kanalı 54
Sykes, Mark 135
Sykes-Picot 135

Ş

Şabdan Batıroğulları 318, 610
Şadi 282, 521, 524, 525, 649
Şahnazaryan, Melik 234
Şam 56, 86, 137, 574
Şanghay 284
Şark Cephesi 144, 205, 220, 223, 225, 227, 262, 323, 520, 551, 556, 557, 560, 587, 594, 596
Şark-İslâm Hükümeti İttihadı 340
Şark Klübü 215
Şarköy 272, 534
Şehzâdegân Mektebi 140
Şekib Arslan 215, 251, 478, 495, 496, 512, 577, 715, 716
Şemsi Paşa 96, 446
Şen, Agasi 392, 635, 637
Şerafeddin Efendi (Şehzade) 112, 397, 481, 729
Şerafeddin (Yüzbaşı) 347
Şeref Bey 252,
Şeref Bey (Ebdülhalim Efendi'nin kayınbiraderi) 397, 398
Şerif Bey (Köprülü) 24, 25, 276
Şevki Ali 439, 440, 448, 451
Şeybanî Han 294
Şeybânîler 297
Şeyh Şamil 294
Şifa Hastanesi 153
Şimalî Kafkasya Hükümeti 157
Şincan 299
Şirabad Kasabası 374
Şiragyan, Arşavir 233
Şîr Mehmed Bey (Şîr Muhammed Bey, Şirmuhammed Bey) 300, 370, 383, 532, 724, 726
Şûrâ-yı Ümmet 141
Şvarzburd, Samuil İsakoviç 234, 235

T

Tacikistan 40, 57, 234, 369, 385, 399, 400, 459, 619, 620, 644, 748
Tâhir Bey (binbaşı) 88, 418
Tahir Bey (Bursalı) 86
Tahran 384, 646, 649
Tahsin Ağa 468, 471
Tahsin Paşa 122
Tahtakale 430, 452
Taklamakan Çölü 284
Talât Paşa 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 88, 89, 94, 99, 128, 129, 130, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 163, 164, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 195, 197, 215, 217, 218, 219, 227, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 249, 250, 251, 252, 255, 258, 259, 261, 264, 279, 281, 282, 329, 342, 405, 418, 419, 420, 422, 423, 425, 427, 434, 435, 443, 452, 459, 461, 474, 475, 490, 495, 497, 498, 508, 511, 513, 516, 519, 520, 523, 524, 544, 548, 549, 550, 553, 558, 570, 571, 572, 576, 577, 581, 584, 588, 589, 590, 597, 607, 608, 646, 649, 783, 784

Tallinn 90
Tanin Gazetesi 141, 289, 650, 654
Tanzimat 58, 68
Tarsus 370, 626
Tarsus Gazetesi 370, 626
Tarzıter 111, 112, 482
Tarzıter Hanım 482
Taşkent 206, 215, 228, 259, 260, 277, 294, 306, 307, 308, 319, 322, 328, 348, 385, 485, 511, 515, 538, 541, 544, 548, 596, 598, 602, 614, 615, 616, 647, 649, 651
Taşnak Komitesi 475, 476
Taşpolad Narbutabekov 206
Tatar, Tatarlar 96, 97, 299, 303, 395, 538, 615
Tatarchev, Hristo 80
Tatar Osman Fevzi Paşa 96, 97
Tayland 132
Tayyar Efendi (Avcı Yüzbaşısı) 420, 426
Teceddüt Fırkası 39
Tehlirian, Sogomon 40, 232, 233, 235, 237
Tekeli, Sadık 783
Tekin, Ezgi 784
Telemyan 309
Tercüman Gazetesi 303
Tesanüd Grubu 283
Teselya 64
Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 86
Teşkilât-ı Mahsusa 153, 165, 170, 191, 219, 233, 283, 306, 307
Tevfik Bey (kolağası) 435
Tevfik Efendi (Süleymâniyeli) 426, 433, 435, 436, 439, 440
Tevfik Hüseyin 170
Tevfik Paşa 41, 133, 145, 386
Tevfik Rüşdü Bey 222, 276, 520, 674,
Tiflis 40, 173, 217, 232, 234, 240, 277, 287, 288, 337, 362, 643
Tikveş 82, 98, 416, 433,437, 438, 439, 440, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451
Timur, Timurlular 206, 293, 294, 346, 437, 438, 615, 648, 650
Timyanik 444
Tîr-i Müjgân Kadınefendi 61
Tirmiz 368
Togay Bey Dâdhâh 367
Topal İsmail Hakkı Paşa 248
Topkapı Sarayı 60, 156, 397
Torlakyan, Misak 233
Torres, Henri 234
Toska 416
Tosunoğlu, Ufuk 784
Townshend, Charles 227
Trablus 16, 17, 27, 53, 54, 70, 104, 113, 114, 124, 126, 160, 169, 177, 191, 206, 265, 267, 330, 335, 428, 457, 458, 526, 528, 553, 580, 621, 696, 697, 698
Trabzon 146, 157, 172, 230, 233, 240, 241, 250, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 343, 347, 405, 517, 520, 539, 548, 557, 558, 559, 596, 597, 604, 608, 648, 709
Trakya 41, 56, 64, 135, 548
Transvaal Muharebesi 527
Trieste 494
Troçki, Leon 228, 239, 347, 538, 547, 601, 671
Truva 107
Tuapse 229, 254, 257, 258, 268, 548, 608

Tuna 167, 441, 589
Tuna, Necdet 783
Tunaya, Tarık Zafer 165
Tunus 54, 64, 113, 206, 528, 581
Turan Askerî İhtilâl Meclisi 340
Turan (Binbaşı) 368
Turan İhtilâl Ordusu 20
Turan İmparatorluğu 310, 596
Turkkomisia 348
Türk Halk Hükümeti 207
Türk Tarih Kurumu 10, 29, 32, 151, 152, 209, 250, 304, 330, 339, 479, 494, 503, 512, 514, 516, 518, 519, 525, 587, 588, 589, 592, 593, 596, 607, 613, 645, 647, 648
Türkân (Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Mayatepek) 30, 187, 188, 195, 196, 363, 387, 388, 492, 493, 500, 502, 565, 566, 644, 656, 731, 732, 733, 734, 738, 744
Türker, Nâfiz 370, 374
Türkistan 10, 20, 22, 32, 46, 54, 145, 165, 185, 202, 206, 211, 212, 228, 229, 259, 260, 263, 268, 277, 283, 284, 285, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 312, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 332, 338, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 357, 370, 374, 381, 382, 383, 384, 385, 395, 405, 508, 509, 511, 512, 516, 530, 531, 539, 540, 541, 542, 543, 560, 596, 604, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 617, 618, 619, 620, 622, 624, 625, 626, 628, 631, 632, 634, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 678
Türkistan İhtilâl Orduları 383, 632
Türkistan Komisyonu 347, 348
Türkistan Komünist Partisi 348
Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti 304
Türkiye Büyük Millet Meclisi 216, 275, 308, 560, 561, 621
Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 282
Türkiye Komünist Fırkası 282, 306
Türkiye Komünist Partisi 200, 208, 240
Türkiye Komünist Teşkilâtı 306
Türk Komünist Partisi 207, 209
Türkmen Aksakallar Heyeti 299
Türkmenbaşı 288, 305
Türkmenistan 212, 229, 294, 298, 385, 508, 509, 510, 511, 613, 615, 619
Türk-Moğol İmparatorluğu 296
Türk Ocakları 158, 202
Türkoloji 295
Türk-Sovyet Anlaşması 201
Türk Şûralar Hükümeti 200

U

Ukrayna 51, 165, 216, 234, 235, 345, 346, 347, 590, 613, 677
Ulunay, Refi Cevad 397
Ulviye Sultan 145, 386, 387
Ural Dağları 299
Usturumçe 449, 450
Uşak 267

Ü

Üçüncü Enternasyonal (Üçüncü Beynelmilel) 200, 203, 209, 222, 520, 526, 527, 528, 539, 547, 550, 668, 669, 671
Üçüncü Mustafa 58
Üçüncü Selim 58
Ülker, Birol 783
Ürdün 135
Ürgüp, Dr. Fikret 387

Ürgüp, Hasan 387, 741
Ürgüplü, Suad Hayri 18
Üsküp 79, 82, 98, 414, 427, 431, 446, 449, 451, 453, 456

V

Vahdet Gazetesi 496
Vahideddin (Sultan) 17, 18, 19, 26, 40, 41, 45, 107, 124, 145, 155, 156, 159, 190, 193, 194, 195, 343, 386, 461, 489, 591, 646, 743, 784
Vahş Deryası 351
Vahş Suyu 367
Van 119, 475, 634, 648
Vanderlip, Washington B. 597
Vardar 53, 94, 422, 435, 436, 444, 447, 448
Vardar Kapısı 94, 422, 435
Variçobanit 417
Vaskenyan, Kaspar 382
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 86
Vatreshna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya 80
Vehib Paşa 97, 98, 252, 253, 426, 496, 497, 512, 607
Velidof (Zeki Velidi Togan) 324
Venizelos 518
Versailles Anlaşması 179, 181, 200, 641
V.F. (Zeki Velidî isminin kodlanmış şekli) 324
Vilâyet Teftiş Çetesi 444
Vilna 211
Vilnius 198
Virtkobe 437
Viyana 45, 57, 88, 106, 140, 141, 142, 166, 212, 261, 388, 394, 417, 427, 481, 483, 492, 494, 634, 643
Vodina 416, 437, 446, 453
Volga Nehri 299
Vorontsovka muharebesi 127, 157
Voroşilov, Kliment 201, 401, 752
Vrangel Orduları 346
Vurençko 240
Vükelâ Meclisi 120

W

Walter Reed Askerî Hastahanesi 387
Washington 241, 387, 399, 597, 672
Weimar Cumhuriyeti 108, 174
Wangenheim, Baron Hans von 125, 127, 129, 130, 187, 505, 585, 586, 592
Westerland 180
Wilhelm (Alman İmparatoru) 15, 43, 45, 81, 91, 92, 105, 106, 108, 127, 132, 154, 173, 174, 316, 681, 704

X

Xinjiang 299

Y

Yahya Kâhya 240, 241, 254, 255, 256, 257, 258, 272, 284, 604
Yahya Kemal 249
Yakup Han 203
Yakup Bey 299
Yakup Kâmil 172
Yalçın, Hüseyin Cahid 508, 584, 607

Yamauchi, Masayuki 10, 554, 588, 589, 607
Yamut, Nuri 388, 389
Yanya 425, 426, 583, 607, 648
Yâr Mehmed Bey 332
Yaş Hiveliler 303, 616
Yavuz 37, 105, 132, 146, 295, 581, 592, 646, 704
Yavuz ve Midilli 132
Yedisu 284, 317, 609, 610
Yemen 53, 54, 58, 60, 68, 471, 579, 719
Yenice 94, 433, 435, 436, 446, 453
Yenipazar 368
Yeni Topraklar 299
Yeni Türkiye Halk Şûrâlar Fırkası 223
Yerganyan, Aram 232, 233
Yerköy 370
Yessayan, Vahe 233
Yeşil Ordu 282, 357, 529
Yıldız 62, 64, 68, 70, 78, 96, 195, 196, 409, 410, 493
Yozgat 370, 553
Yugoslavya 70, 581
Yunan Harbi 69
Yunanistan 58, 64, 79, 81, 115, 126, 132, 408, 650
Yunyu Kıraathanesi 434
Yusuf Caferof 501
Yusuf Hikmet Bayur 19
Yusuf İzzeddin Efendi 118
Yusuf Kemal Bey 198, 224, 548, 550, 551, 599, 600, 601, 673
Yuşa Efendi 489

Z

Zatımelek Hanım 112
Zekeriya Köyü 493
Zeki Bey 409, 410, 411
Zeki Velidî (Zeki Velidî Togan) 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 324, 345, 383, 384, 624
Zenta 83
Zeytun 475
Zinoviev, Grigory 205, 207, 208, 209, 593
Zita (Avuturya-Macaristan İmparatoriçesi) 45
Ziya Bey 220, 221, 235, 251, 495, 497, 501, 512
Ziya Paşa (Mirliva) 58, 142
Zukas Bey 381

TEŞEKKÜR

Enver'i yazarken Paşa'nın iki torununun, Osman Mayatepek ile Arzu Enver Eroğan'ın haricinde daha pekçok kişi ile kurumdan evrak ve bilgi desteği gördüm.

Türk Tarih Kurumu'nun dostluğumuzun seneler öncesine dayandığı sabık başkanı Prof. Dr. Ali Birinci, Enver Paşa'nın ve ailesinin kurumun arşivindeki bütün evrakını görevde bulunduğu sırada istifademe açtı.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Daire Başkanı Tuğgeneral Necdet Tuna da, Enver Paşa ile ilgili olarak askerî arşivde bulunan ve çoğu bu kitapta ilk defa yayınlanan bazı evraka ulaşmamı sağladı. Her iki kurumun arşiv görevlileri ve ve dostum Prof. Dr. Tufan Gündüz, ihtiyaç duyduğum evrakı edinebilmem için ellerinden gelen yardımı gösterdiler.

Kâzım Karabekir Paşa'nın kızı çok azîz ve muhterem Timsal Karabekir, Kâzım Karabekir Müzesi'ndeki bazı belgelere ulaşınama müsaade etti ve müzenin müdiresi Figen Batı ile Kâzım Karabekir Vakfı'nın Genel Sekreteri Sadık Tekeli bu belgelerden ihtiyaç duyduklarımı kullanımıma sundular...

Aynı yardımı, Devlet Arşivleri'nden de gördüm...

İttihad ve Terakki'nin Merkez-i Umumî üyesi Rahmi Bey ile Sultan Abdülhamid'in mabeyincisi İzzet Holo Paşa'nın torunu Melekşah Arslan ve Sadrazam Talât Paşa'nın hanımı Hayriye Talât Hanımefendi'nin torunu Ayşegül Bafralı, kendilerinde bulunan İttihad ve Terakki evrakını seneler önce istifademe açmışlardı; *Enver*'de bu evraktan bazılarını kullandım. Kitapta, aynı şekilde ve yine seneler önce Tülin Ayanlar'ın sayesinde elde ettiğim Maliye Nazırı Cavid Bey'e ait bazı belgelere de yer verdim.

İttihad ve Terakkî erkânının 1 Kasım 1918 gecesi Türkiye'yi terketmelerinden birkaç saat önce biraraya geldikleri Arnavutköy'deki yalının sahibi İhsan Namık Poroy'un kızı Ayten Dinç ile torunu Gülen Ataç, yalıda o gece yaşananlar hakkında büyüklerinden işittikleri hatıraları naklettiler. Her iki hanımefendi ile temasımı Demokrat Parti iktidarının son Dahiliye Vekili olan Dr. Namık Gedik'in gelini ve rahmetli Arda Gedik'in eşi Emine Gedik sağladı...

Tıp profesörü olmasına rağmen Türk Dünyası'nın tarihini Türkiye'de en iyi bilenlerden biri ve bu konuda çok önemli kitapların sahibi olan Prof. Dr. Ahat Andican, daha önce yayınladığı bir haritayı kullanmama izin verdi.

Basımacı hareketi konusundaki en önemli kaynak eserleri kaleme alan dostum Ali Bademci arşivinde bulunan ve tamamı daha önce yayınlanmamış bazı belgeleri, özellikle de Enver Paşa'nın Orta Asya'da muhaberat müdürlüğünü yapan ve şehadeti sırasında yanında olan *Sarıklı Basmacı* Molla Nafîz Bey'in günlüğünün ihtiyaç duyduğum kısmını aynen yayınlamamı sağladı. Ali Bey, kitabın bazı bölümlerini de önceden okudu ve kanaatlerini nakletti...

Türkiye'nin en mükemmel şekilde faaliyet gösteren kitaplıklarının başında gelen İSAM Kütüphanesi'nin müdürü Birol Ülker, ihtiyaç duyduğum her kaynağı temin etti, hattâ Türkiye'de temin edilemeyen birkaç makaleyi de yurtdışından getirtti.

Enver Paşa üzerine çalıştığımdan haberdar olan bazı kişiler, ömürleri yetmediği için kitabın yayınını maalesef göremediler. Bu kişilerin başında, *hane-*

*damın enişte*si olan Enver Paşa hakkında Osmanlı ailesi içerisinde bilinen ve konuşulan birçok hususu bana nakleden Sultan Vahideddin ile Halife Abdülmecid Efendi'nin 2012'de vefat eden torunu Neslişah Osmanoğlu ile İttihad ve Terakki'nin Türkiye'deki en seçkin uzmanlarından olan ve aramızdan yine 2012'de ayrılan Erol Şadi Erdinç'in, İttihad ve Terakki'nin kâtib-i umumîsi Midhat Şükrü Bleda'nın 2008'de vefat eden torunu Gülen Bleda'nın ve İttihad ve Terakki'ye merak duymamı sağlayan sağlayanların başında gelen Sadrazamı Talat Paşa'nın haremi Hayriye Talât Hanımefendi'nin hatıralarını daima muhafaza ediyorum.

Genç hukukçu ve tiyatrocu Süreyya Bursa, kitapta yeralan evrak ile Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a gönderdiği ve yakında yayınlayacağım yüzlerce sayfa tutan mektupların mukabelesine iki sene boyunca bıkkınlık emâresi göstermeden katlandı. Almanca tercüme meselesini genç meslektaşım Buket Gongu çözdü. Ufuk Tosunoğlu durmadan değiştirip yap-boz hâline getirdiğim metnin ve kapağın mizanpajını sabırla ve maharetle yaparken Recep Coşkun da aynı sabrı tashihlerde gösterdi, Ezgi Tekin de haftalarca uğraşıp indeksi hazırladı.

Biyografisi yazılan kişinin sadece hayatının değil, ruhî vaziyetinin de dikkate alınması gerektiğine inandığım için, Enver Paşa üzerinde çalışırken bu konunun uzmanlarına da danışma ihtiyacı duydum. Psikiyatrist Dr. Nevzat Satmış ile Dr. Emine Satmış mükemmel değerlendirmeler yaparak Enver Paşa'nın davranışlarına daha geniş boyutlardan bakmamı sağladılar.

Enver'in yazılma sürecindeki bazı zorlukları benimle beraber ve hattâ benim kadar çeken bir kişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi konusunda Türkiye'nin önde gelen uzmanı ve mesleğini haz duyup zevk alarak yapan dostum ve arkadaşım Prof. Dr. Erhan Afyoncu oldu. 1998'de yayınladığın *Şahbaba*'nın ardından artık o hacimde bir başka biyografi yazmak istemediğim günlerde Enver Paşa'yı da yazmam için Erhan'dan devamlı ısrar ve teşvik, temini zor bazı kaynaklar konusunda da unutulmayacak yardımlar gördüm. Erhan'ın kitaba çok önemli bir başka katkısı daha oldu: ATASE'de bulunan çok önemli bazı evrakın katalog numaralarını almış olduğunu iki buçuk sene sonra da olsa çok şükür hatırladı, bu evraktan beni haberdar etti, belgeleri getirtti ve sayesinde kitabın muhteviyatı da dahil olmak üzere mizanpajı silbaştan yapıldı!

Yukarıda isimlerini verdiğim kişilere teşekkürlerimi sunuyorum.

MURAT BARDAKÇI

ENVER

İstanbul'da mütevazi bir ahşap evde başlayıp Hürriyet Kahramanlığı'na ve imparatorluğun en güçlü adamlığına uzanan ama ardından idam mahkûmluğuna ve sürgünlere kadar giden, 1922'de uzak diyarların haritalarda bile yeralmayan ücra bir tepesinde Rus süvarisinin namlusundan çıkan domdom kurşunu ile noktalanan 41 senelik macera dolu bir hayat…

Enver Paşa Türkçü-Turancı mı, yoksa İslâmcı mı idi? İstiklâl Harbi yıllarında neler yapmıştı? Mustafa Kemal ile mektuplaşmaları… Sıkıntılar ve hayallerle dolu sürgün seneleri… Orta Asya'daki esareti ve uğradığı mağlûbiyet… Hanımı, büyük aşkı Naciye Sultan'a hasret satırları…

Murat Bardakçı'nın, Paşa'nın ailesi tarafından doksan küsur sene boyunca muhafaza edilen ve şimdiye kadar yayınlanmamış özel evrakı ile sivil ve askerî arşiv belgelerine dayanarak kaleme aldığı *Enver*, tarihimizin bu çok önemli ismini her yönü ile ortaya koyarken, onun hakkında yanlış bilinen birçok konunun gerçeğini de gözler önüne seriyor.

2016 THG 0218073 EAZ

9 786053 326045

KDV dahil fiyatı 38 TL